जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलाल-व्रतिविरचितया
समयार्थबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्-

# श्री-सूत्रकृताङ्गसूत्रम् ।

(प्रथमो भागः)

नियोजकः
संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

पालनपुरनिवासि—न्यायमूर्ति स्व.—रतिलालभाई भाइचंदभाई महेताना
स्मरणार्थे तेमनां धर्मपत्नी श्री-लीलावतीबहेन-तत्प्रदत्त द्रव्यसाहाय्येन

प्रकाशकः
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः
श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः
मु० राजकोट

| प्रथमा-आवृत्ति | वीर-संवत् | विक्रम-संवत् | ईसवीसन् |
|---|---|---|---|
| प्रति १२०० | २४९५ | २०२५ | १९६९ |

मूल्यम्-रू० २५-०-०

द्वितीयाध्ययनपर्यन्तका

प्रथमभाग समाप्त ॥२-३॥

શ્રી

સૌજન્ય ન્યાયમૂર્તિ જસ્ટિસ

રતિલાલભાઇ ભાયચંદભાઇ મહેતાનું

# જીવન ઝરમર

ભારતમાં ગરવી ગુજરાતનું સ્થાન ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ છે, ગુજરાતમા પણ ઉત્તરગુજરાતનું સ્થાન ગૌરવશાળી રહ્યુ છે. ઉત્તરગુજરાતના પાલનપુર નામના શહેરમા સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મમા અત્યંત શ્રદ્ધાવાન અને ધર્મપરાયણ એવા શ્રીમાન શ્રી ભાયચંદભાઈ ઝુમચંદભાઈ મહેતા નામના સદ્‌ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમની ધર્મપત્નીનું નામ મેનાબાઈ હતું.

પિતાશ્રી ભાયચંદભાઇ પોતે વકીલાતના ધધામાં અગ્રગણ્ય બાહોશ વકીલ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા, તેમજ પાલનપુરના જાહેર જીવનમા પણ તેમનુ સ્થાન વિશિષ્ઠ પ્રકારનું હતું

માતુશ્રી મેનાબાઈ ધર્મપરાયણ, સેવાપરાયણ અને સસ્કાર સંપન્ન હતા. જેઓ તેમના સમાગમમા આવ્યા હતા. તેઓ આજે પણ તેમના સસ્કારોનુ સ્મરણ કરી રહ્યા છે. આવા સસ્કારી, સેવાભાવી ધાર્મિક માતા પિતાને સતાનમા પાચ સુપુત્રો અને બે સુપુત્રીઓ એમ સાત સંતાનો પ્રાપ્ત થયા હતા. તેમા નામાંકિત એવા મોટા સુપુત્ર શ્રી મણીલાલભાઇ, બીજા સુપુત્ર શ્રી કાળીદાસભાઇ, ત્રીજા સુપુત્ર શ્રી બાપાલાલભાઈ, ચોથા સુપુત્ર શ્રી સૂરજમલભાઈ તથા પાચમા સુપુત્ર સૌથી નાના એવા શ્રી રતિલાલભાઇ અને પહેલા સુપુત્રી તારાબાઈ (પૂ. તારાબાઇ મહાસતીજી)અને બીજા સુપુત્રી અ સૌ મોતીબહેન હતા

આવા સુસંસ્કાર સપન્ન માતા પિતાને ત્યા શ્રી રતિભાઈનો જન્મ સને ૧૯૦૨મા પંદરમી ઓગષ્ટે થયો હતો

બાલ્યાવસ્થાથી જ સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મનો વારસો માતપિતા તરફથી શ્રી રતિભાઇને પ્રાપ્ત થયો હતો, જે ધાર્મિક સંસ્કારના સિંચનથી સેવાભાવના અને ધર્મભાવના પૂર બહારમા તેઓશ્રીમાં ખીલી હતી.

બાલ્યકાળમા પ્રાથમિક અધ્યયન પૂરુ કરીને મુબઈમા ભરડા અને એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમા માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યું સને ૧૯૧૮મા તેઓએ શાળાંત પરીક્ષા પસાર

## સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ રતીલાલભાઇ ભાયચંદભાઇ મહેતા



જન્મ
તા. ૧૪-૧૧-૧૯૦૧

સ્વર્ગવાસ
૫-૧-૧૯૬૬

કરી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, વિલ્સન કોલેજ અને ગવરમેન્ટ લૉ કોલેજમાં ઝળકતી ફતેહ મેળવી ઉચ્ચ કારકીર્દિ સાથે ઉચ્ચકક્ષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. સને ૧૯૨૪મા એલ. એલ બી મા પ્રથમ શ્રેણીમા પાસ થઇ સને ૧૯૨૭માં એડવોકેટ (ઓ એસ) ની કઠણ ગણાતી પરીક્ષા પસાર કરી. મુંબઇ હાઇકોર્ટમા ઓરિજીનલ સાઇડ પર પ્રેકટીસ શરૂ કરી તેઓશ્રીની ઉજ્જવલ કારકીર્દિ અને સેવાપરાયણ સ્વભાવને કારણે લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી આ લોકચાહનાના બળથી શ્રી રતિભાઈ સને ૧૯૪૪-૪૫ માં બાર કાઉન્સીલના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા.

સને ૧૯૪૭-૪૮માં હિંદના ભાગલા થતાં બીજી સ્પેશ્યલ ટીબ્યુનલ લાહોરની અનુગામી મુંબઈની સ્પેશ્યલ ટ્રીબ્યુનલમા શ્રી રતિભાઈની નિમણુંક થઈ. જે ટ્રીબ્યુનલ “સિંધાણીયા ટ્રીબ્યુનલ” તરીકે જાણીતિ છે. આ ટ્રીબ્યુનલનુ કામ પૂરૂ થતાં ૧૯૫૦માં મુંબઇની સિટી સિવિલ કોર્ટમા ન્યાયાધીશ તરીકે નિયુક્ત થયા. આ સ્થાન પર રહ્યા તે સમય દરમ્યાન તેઓશ્રી એક સંનિષ્ઠ નિડર, અને સિદ્ધાતપ્રિય ન્યાયાધીશ તરીકે દેશભરમાં જાણીતા થયા

ઉપરોક્ત જવલંત કારકીર્દિને લઇને તેઓશ્રી સને ૧૯૫૭માં મુંબઇની સિટિ સિવિલ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ નિયુક્ત થયાં. આ સમય દરમ્યાન તેમની ખ્યાતિનો ફેલાવો સમગ્ર ભારતમા ઉત્તમ રીતે થયો, અનેક કઠિન સમસ્યાવાળા કેસો આવ્યા, જેમા આરે મિલ્ક કોલોની કેસ, કેડિયા ખૂન કેસ અને આહુજા ખૂન કેસોમાં રત્ન સમા રતિભાઈની વિશિષ્ટ પ્રકારની છાપ ભારતની જનતામાં પડી.

આહુજા ખૂન કેસ જે કમાન્ડર નાણાવટી કેસ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ કેસ જ્યારે ચાલતો ત્યારે દેશભરના લોકોની મીટ ત્યા મંડાઈ હતી, દેશભરના દૈનિક વર્તમાનપત્રોમા વિગતો આવતી હતી આના જેવા અનેક મહત્વના કેસોમાં તેમણે બતાવેલ ન્યાયપ્રિયતા અને હિંમત ને લઇને જ શ્રી રતિભાઇ એક નિડર, સિદ્ધાતપ્રિય, બાહોશ, સંનિષ્ઠ, ન્યાયમૂર્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. ન્યાયમૂર્તિ તરીકેની કારકીર્દિ કીર્તના કળશ રૂપ બની રહી

સને ૧૯૬૦મા બૃહત્ મુંબઈ રાજ્યનું મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં વિભાજન થતાં ગુજરાત રાજ્યની અલગ હાઇકોર્ટ અમદાવાદમા સ્થપાઇ અને સને ૧૯૬૦ના જૂલાઇ માસમા ગુજરાત હાઇકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ તરીકે નિમાયા આ પદ પરથી નિવૃત થતા તેમની સેવાની કદર કરી ગુજરાત સરકારે રાજ્યની રેવન્યુ ટ્રીબ્યુનલના અધ્યક્ષ તરીકે નિમણુક કરી અને તેઓશ્રીએ જીવનના છેલ્લા દિવસ સુધી રાજ્યને તેમજ આમ જનતાને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપ્યો.

શ્રી રતિભાઈ બાહોશ અને પ્રતિમાસંપન્ન ધારાશાસ્ત્રી હતા, છતાં પણ તેઓશ્રીની લાક્ષણિકતા તો સૌજન્ય અને વિનયશીલ સ્વભાવમા હતી. બીજાને ઉપયોગી થવા માટે

પોતાની જાતનો ભોગ આપી સહાય કરવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા હતા. જેમ વૃક્ષને ફળ આવતા વૃક્ષ વધુ નમ્ર બની ઝૂકી પડે છે, બીજાને ફળ લેવા સુલભ બને છે, તેમ ચરિત્ર નાયક શ્રી રતિભાઇને પણ જેમ જેમ ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત થતા ગયા તેમ તેમ તેઓશ્રી વધુ ધીરોદાત્ત, સેવાભાવી બની સમાજને ઉપયોગી કાર્યોમા પોતાનાથી બનતું કરવા હરહંમેશા પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા હતા.

પાલણપુરના શ્રી ધર્મશ્રદ્ધાવાન રત્નસમા શ્રી રતિભાઇનુ લગ્ન સંસ્કારી માતા પિતાના સુસંસ્કાર પ્રાપ્ત કરેલ લીલાવતી બહેન સાથે થયા હતા લીલાવતી બહેન બાલ્યકાળથી ધર્મપરાયણ છે. તેઓ સામાયિક પ્રતિક્રમણ, પર્વતિથિનો પોષધ કરવો વિગેરે ધાર્મિક કાર્યોમાં સદા સાવધ રહેતાં. ઉપરાત દીન, દુખી ને શાતા ઉપજાવવામા તથા સાધર્મિક પ્રેમ વિશેષ રીતે દીપી ઉઠે છે. આ રીતે તેમનામા ઘણી ઉચા પ્રકારની ધર્મભાવનાએ વાસ કરેલ છે.

લીલાવતી બહેનમાં કૌટુબીક સ્નેહ પણ વિશેષ રીતે ખીલેલ છે. ધર્મકાર્યથી પોતાનું જીવન સફળ કરી સુશ્રાવિકા બની રહેલ છે. વ્રત અને નિયમથી શ્રાવિકા પદનું આરાધન કરાય છે. તે નિયમ પ્રમાણે તેઓ તેમાં સદા પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા છે. શ્રી રતિભાઇના વિચાર અને આદર્શોને અનુકૂળ રહી, સુસંગત કાર્યોમા લીલાબહેન સાથ આપતા.

જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં શ્રી રતિભાઇને અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. તેઓશ્રી ધર્મના અગ્રગણ્ય મુનિમહારાજો અને મહાસતિજીઓના ચારિત્ર તથા જીવનમાથી વારંવાર પ્રેરણા મેળવતા હતા. વિશાળ અને વ્યાપક જૈનધર્મ તેમનો જીવન દીપ હતો. (દરીયાપૂરી સંપ્રદાય) પૂ. તારાબાઈ મહાસતિજી (તેમના સાંસારિક બહેન) તથા પૂ શ્રી. વસુમતીબાઈ મહાસતિજી (તેમના સાંસારિક સાળી) વિગેરેનું જીવન હંમેશા તેમની નજર સમક્ષ રહેલું તેમના પવિત્ર જીવનમાથી તેઓ હંમેશા અખૂટ ધર્મશ્રદ્ધા અને પ્રેરણા મેળવતા અમદાવાદમાં આવ્યા બાદ જૈનધર્મદિવાકર, શાસ્ત્રોદ્ધારક, પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલ મ. સા. ના સમાગમમા અવારનવાર આવતા અને કલાકો સુધી બેસી ધર્મબળ મેળવતા. તેમના ધર્મપત્ની લીલાબહેન પણ વખતોવખત પૂજ્ય મ સા. ના અચૂક પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ધાર્મિક સંસ્કારોની સુવાસ શ્રી રતિભાઇના સર્વ કુટુબીજનોમા આજે પણ મઘમઘી રહેલ છે.

શ્રી રતિભાઈ વિદ્વાન હતાં છતાં તેમની વિદ્વત્તા બીજાને આંજી નાખવા માટે ન હતી પરંતુ તે અન્યને સહાયભૂત થવા કંઈક જાણવા મેળવવા માટે હતી ગમે તેવા કૂટ પ્રશ્નને સાદી સમજદારીથી સમજાવવાની તેમની અંતર સૂજ હતી.

પૂજ્ય શ્રી પંડિતરત્ન આચાર્યદેવ શ્રી ભાતૃચંદજી મહારાજના સુશિષ્ય પૂ ચતુર-લાલજી તપસ્વીજી મહારાજશ્રીના સંથારા પ્રસંગે જૈનેતર ભાઈઓને પણ જૈન ધર્મની ફિલસુફી સરળતા અને શ્રદ્ધાથી સમજાવતા શ્રી રતિભાઈને જેઓએ સાભળ્યા છે તેઓને તો આશ્ચર્ય થયા વિના નહી રહે કે-મુબઇ જેવા શહેરમા બેરિસ્ટરો અને વિદેશી ભણતર વચ્ચે ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ વ્યક્તિ આવી સુજ કેવી રીતે કેળવી શક્યા હશે? પરંતુ શ્રી રતિભાઈની આ વિશિષ્ટતા હતી. તેમણે ઉચ્ચ માનવતા વાદમા જ પોતાનુ ગૌરવ જોયું તેમણે તે પ્રસંગે આપેલી સેવાઓ વિશેષ ધ્યાન માગી લે છે.

ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા છતાં વિનમ્રતા અને વિનય તેમણે જીવનમાં વણી લીધા હતા તેમના સન્માનમા યોજાએલ એક સભામા તેમણે કહેલ ઉદગારો તેમના આદર્શો અને સિધ્ધાતનો પરિચય આપી જાય છે –

" સત્તા અને વૈભવની પ્રભુતા તો ક્ષણિક પ્રસંગો છે. તેમા રાચીને ખુશી થવાનુ નથી આવા પ્રસંગો જીવનમા મળે તેમા ડૂબી ન જતા તેમાથી માનવતાનો પાઠ કાઢી પોતાની જાતને યથાર્થ કરવી જોઇએ આવી હતી તેમની જીવન દૃષ્ટિ. તેમનુ જીવન આ વિચારોને અનુરૂપ હતુ સમગ્ર રીતે જોતા તેઓએ એક સાચા માનવી તરીકે જીવી જાણ્યુ અને યથાર્થ રીતે તેમણે જીવન સફળ કર્યું.

શ્રી લીલાવતી બહેને તેમની છેવટની માદગી જાણ્યા છતા હિંમત રાખી સતત સેવા કરીને ભારતીય આદર્શ નારિત્વનુ વ્યક્તિત્વ દીપાવ્યું છે.

આવી પ્રતિભા સંપન્ન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ વ્યક્તિનુ મૃત્યુ એ ખરેખર મૃત્યુ હોતુ નથી પણ મૃત્યુજ નામશેષ થઇ જાય છે

# આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ



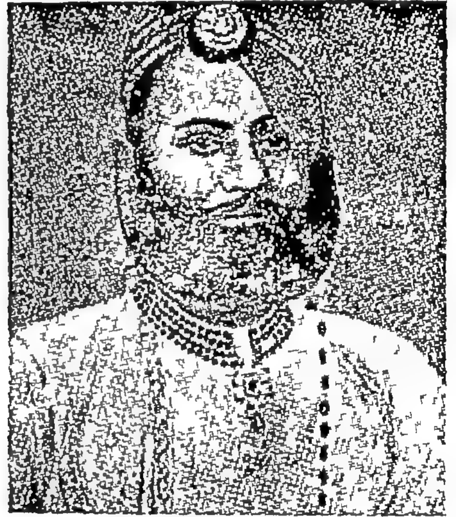
શ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ.



(સ્વ.) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ



(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ
ભાવસાર - અમદાવાદ.



शा ाजी मोडीलालजी गलुन्डिया



શેઠશ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.



વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા જૌહરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાબચન્દજી સા.
નાના - અનિલકુમાર જૈન (દાયત્તા)

## આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ



(સ્વ) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વારિઆ
ભાણવડ.



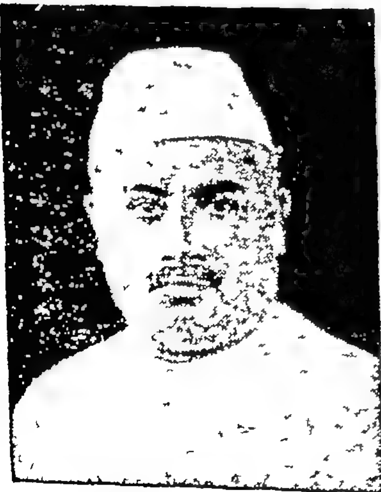
(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.



(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઇ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.



શ્રી વિનોદભાઈ વીરાણી



શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઇ
અમદાવાદ.

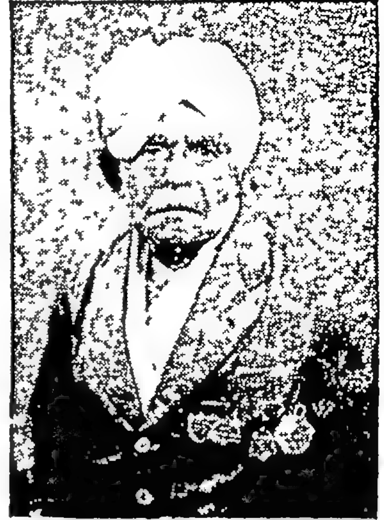


સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ

# આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ



શ્રી વૃજલાલ દુર્લભજી પારેખ
રાજકોટ.



કોઠારી હરગોવિંદ જેચંદભાઈ
રાજકોટ.



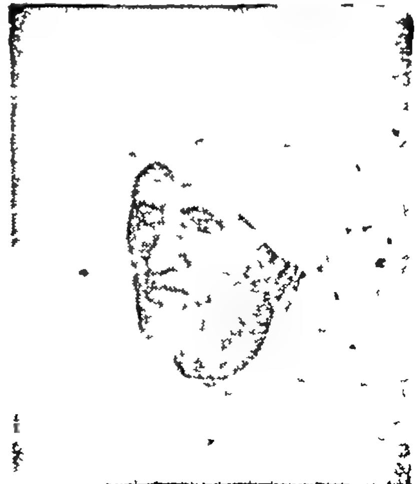
પટેલ ડોસાભાઈ ગોપાલદાસ
મુ. સાણંદ (જી. અમદાવાદ)



શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા



(સ્વ) શેઠશ્રી ધારશીભાઇ જીવણલાલ
બારસી

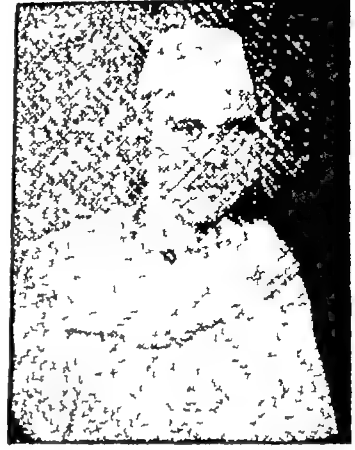


સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકનચંદજી સા
બાલિયા પાલી મારવાડ

# આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ



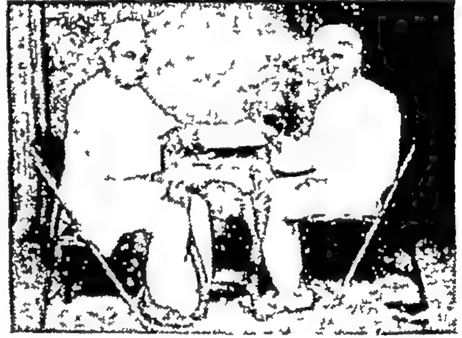
સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.



स्व. शेठ ताराचंदजी साहेब गेलडा
मद्रास.



श्रीमान् शेठ सा. चीमनलालजी सा.
ऋषभचंदजी सा अजीतवाले (सपरिवार)



૧ અમીચંદભાઈ તથા
૨ ગીરધરભાઈ બાંટવિયા



વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઇ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાજુમા બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
3 ઉભેલા સૌથી નનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા



श्रीमान् सेठश्री
खीमराजजी सा. चोरडिया

# श्री
# सती शिरोमणि ताराबाई

इन्द्रवज्राच्छंद:-

"सती प्रधाना मुकृपा निधाना सतीषु सारा सुविचारधारा ।
विभाति गच्छे दरियापुरीये 'तारा सती' स्वच्छतराविभूतिः ॥१॥
"भद्राऽस्तिभावेन विनीतभावा सद्वर्तिनी या सरलस्वभावा ।
'हीराऽभिधाना' रुचिरस्वभावा चकास्ति साध्वी गुणरत्नभाभिः ॥२॥
"यमेषु मग्ना नियमेषु लग्ना भग्नानयाकाऽपि तपस्तटान्तात् ।
सेवाशतैरञ्जयतीव साध्वीर्विभाति सेयं 'विमला' सतीषु ॥३॥

अनुष्टुप्च्छंद:

'इन्दुबाई' विभातीन्दोः कलेव विमला सदा ।
विनम्रभक्तिसम्पन्ना साध्वीमध्ये विराजते ॥४॥

इन्द्रवज्राच्छंद

धर्मे सुशीला नियमे सुशीला व्रते सुशीला विनये सुशीला ।
चारित्रशीला यतिधर्मशीला नाम्ना 'सुशीला' जगति प्रसिद्धा ॥५॥
उषा विशेषा शुभधर्मलेश्या न दोषशेषा विनिवृत्तकामा ।
वाञ्छाविशिष्टा विनयादिवृत्तौ यस्या 'उषा' ऽऽस्तेशुभनामधेयम् ॥६॥
हंसस्य चञ्चुर्जलदुग्धभेदं करोति शास्त्रे सदसद्विवेकम् ।
कुर्या कथं स्वं स्वजनं विबोध्य 'हंसाबाई' सती रूपमकारि किंनु ॥७॥
न लोचने मे स्वहिताय गेहे विचारयन्ती समवस्थिता या ।
प्रव्रज्यजाता शिवशुद्धमार्गे 'सुलोचनाबाई' सती प्रसिद्धा ॥८॥
सुखस्य दुःखस्य च कारणं य-ज्जाते तु तस्मिन्नपि हर्षमेति ।
इत्थं स्वभावेन विराजते या चकास्ति 'हर्षाबाई' शुभनामतस्याः ॥९॥

वसन्ततिलका

सम्यक्त्ववर्षणपरास्वपराऽर्थसिद्ध्यै औदार्यभावमवलंब्य मुदं वहन्ती ।
सेवा-सभक्ति-विनया-ऽम्बु-धरा धराया-वर्षिष्यतीति गुरुभिर्नुपिताऽस्ति 'वर्षा' ।१०

बाई 'मनोरमा' साध्वी, धर्मकार्ये मनोरमा ।
शुद्धभावेन संयुक्ता, शास्त्रस्वाध्यायतत्परा ॥११॥
'इन्दिराबाई' साध्वी च, साध्वाचारपरायणा ।
विनम्रा भक्तिभावेन, षट्कायप्रतिपालिका ॥१२॥

॥श्री॥

# सति शिरोमणि केशरबाई महासतीजी तथा विदुषि वसुमतिबाई

इन्द्रवज्रा छन्दः

पर्यायतो ज्येष्ठतया स्वगच्छे चित्तैकधीरा सरलस्वभावा ।
श्री 'पार्वतीबाई' विशुद्धभावैः विराजते सर्व सतीषु मुख्या ॥१॥

प्रवर्तिनी 'केशरबाई' गच्छे गच्छस्य कार्येष्वनिशं समर्था ।
चारित्रसंरक्षणहेतुकार्ये प्रवर्तते प्रेरयतीव साध्वीः ॥२॥

विचक्षणायाऽति विनीतबुद्धिः मोक्षस्य मार्गे सततं प्रयाति ।
विनीतभावेन करोति सेवा 'प्रभावतीबाई' गुणैर्गरिष्ठा ॥३॥

द्रुतविलम्बितछन्दः

वसुमती शिवमार्गविधायिनी विमलभाव सतीषु शिरोमणिः ।
अमलशासनतत्त्वविकाशिनी विजयते गुणगौरवशारुने ॥४॥

अनुष्टुप् छन्दः

द्योतते 'दमयन्तीयं' संयमाराधनोद्यता ।
विनीतभावसम्पन्ना शुद्धा गुणवती सती ॥५॥

इन्द्रवज्रा छन्दः

स्वकार्यदक्षा परकार्यदक्षा विवेकदक्षा विनयेषु दक्षा ।
सेवासु दक्षा यतनासु दक्षा श्री 'दीक्षिताबाई' सतीसु दक्षा ॥६॥

भद्राऽस्ति भावेन विनीतभावा सदूवर्तिनी या सरलस्वभावा ।
'हीराऽभिधाना' रुचिरस्वभावा चकास्ति साध्वीगुणरत्नभाभिः ॥७॥

विशुद्धभावा सरलस्वभावा शीलप्रभावा विषये विरक्ता ।
समाधिभावं भजतीति नित्यं विनम्रभावा 'सविता' सती या ॥८॥

विनीतताभावसमाश्रयेण सेवाऽधिकारेषु परायणा या ।
'प्रवीणबाई' विनये विवेके प्रावीण्यभावं विदधाति नित्यम् ॥९॥

अनुष्टुप्छन्दः–

विनयादिगुणोर्मिभिः संयुता सरला सती ।
'उर्मिलाबाई' मुदिता सेवाभावेषु वर्तते ॥१०॥

विदुला विमलाबुद्धया सेवाधर्मपरायणा ।
विनयामृतपानेन सफलयति जीवनम् ॥११॥
विशुद्धा 'निर्मलाबाइ' ज्ञानध्यानादिसोद्यमा ।
विनयादिसमाराध्य सफलयति जीवितम् ॥१२॥
पयोमुचां पयोबिन्दुसिक्तकुन्दसमा सती ।
गुरूणां कृत्यवचसा 'प्रफुल्लीबाई' भापते ॥१३॥
तरौ लता यथा पुष्पैः फलैश्च परिशोभते ।
सती 'तरुलताबाई' विनयादि गुणान्विता ॥१४॥
'मञ्जुला' मञ्जुभावेन विनम्रा धर्मतत्परा ।
सफलं जीवितं चाऽस्या धन्य धन्या सतीसदा ॥१५॥
'मृदुला' मृदुभावेन सेवाधर्मपरायणा ।
धन्यं जन्म पुनात्येषा स्वात्मानं वचसा गुरोः ॥१६॥
धर्मनिष्ठा सती साध्वी, विनयादि गुणान्विता ।
सेवाभावपरा नित्यं, 'जयश्री' जयकारिणी ॥१७॥
'ज्योत्स्नाबाई' सती गच्छे, धर्मज्योतिः प्रकाशिनी ।
धर्मध्यानरता नित्यं, विरक्ता पापकर्मणि ॥१८॥
'दर्शना' दर्शने निष्ठा, विशिष्टा विनयादिषु ।
कृतिकर्मरता साध्वी, यथारात्निक भावतः ॥१९॥
'वनिता' च विनीताया, सतीधर्मपरायणा ।
जिनधर्मे च श्रद्धालु, रनन्या तस्य पालने ॥२०॥
'मीनाक्षी' या सती साध्वी, तल्लीना धर्मकर्मणि ।
यथारात्निकसेवायां, तत्परा शुभभावतः ॥२१॥
'पुष्पावती' सती साध्वी ज्ञानध्यानपरायणा ।
विनीता नम्रभावेन, चारित्राराधने रता ॥२२॥
'करुणाबाई' साध्वी च, करुणाकरुणालया ।
आराधिका वरीवर्ति, समितिगुप्तिधारिणी ॥२३॥

श्री

श्री वीतरागाय नमः

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य-श्री-घासीलालव्रतिविरचितया समयार्थ-प्रबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

# श्री सूत्रकृताङ्गसूत्रम्

॥ मंगलाचरणम् ॥

( इन्द्रवज्रान्तर्गतवालानामकच्छन्दः )

श्रीवर्द्धमानं गुणसन्निधानं, सिद्धालये शाश्वतराजमानम् ।
धर्मोपदेशादिविधेर्निदानं, नमामि भक्त्या जगतीप्रधानम् ॥१॥

---

## श्री सूत्रकृताङ्गका हिन्दी अनुवाद ॥

— मङ्गलाचरण —

'श्रीवर्द्धमानं' इत्यादि ।

गुणों के निधान, मुक्ति में सदा के लिये विराजमान, धर्म के उपदेश आदिकी विधि के कारणभूत और भूतल पर प्रधान श्री वर्द्धमान भगवान् को मैं भक्तिपूर्वक नमस्कार करता हूं ॥१॥

---

## સૂત્રકૃતાંગનો ગુજરાતી અનુવાદ

—મંગલાચરણ—

"श्रीवर्द्धमानं" ઇત્યાદિ—

ગુણોના ભંડાર, મુક્તિમાં સદાને માટે વિરાજમાન, ધર્મના ઉપદેશ આદિની વિધિના કારણભૂત, અને ભૂતલ પર પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) એવા શ્રી વર્ધમાન ભગવાનને હું ભક્તિભાવ પૂર્વક નમસ્કાર કરૂં છું ॥૧॥

( शिखरिणीछन्दः )

चतुर्ज्ञानोपेतं जिनवचनपीयूषमतुलं,
पिबन्तं कर्णाभ्यामविरतिपुटाभ्यां गुणगृहम् ।
अघौघं भिन्दन्तं सकलजनकल्याणसदनं,
प्रणम्य प्रेम्णा तं गुणिषु गुणिनं गौतममिनम् ॥२॥

[शार्दूलविक्रीडितम्]

षट्कायप्रतिपालकं च करुणाधर्मोपदेशप्रदं,
यत्नार्थं मुखवस्त्रिकाविलसितास्येन्दुं प्रसन्नाननम् ।
अन्तर्ध्वान्तविनाशकाङ्घ्रिनखरज्योतिश्चयं चिन्तयन्,
वन्दित्वोग्रविहारिणं गुरुवरं पञ्चव्रताराधकम् ॥३॥

---

"चतुर्ज्ञानोपेतं" इत्यादि ।

चार ज्ञानों से सम्पन्न, कानों से जिनवचन रूपी अनुपम अमृत का पान करने वाले और भव्यों को पान कराने वाले, गुणों के सदन (गृह) पापों के समूह को भेदने वाले, समस्त प्राणियों के कल्याणके धाम तथा गुणीजनों मे याने ज्ञानादिगुणयुक्त मुनिजनों मे भी विशिष्ट गुणी श्री गौतम स्वामी को भक्तिपूर्वक नमस्कार करके ॥२॥

"षट्काय" इत्यादि ।

आन्तरिक अन्धकार को सर्वथा नष्ट करने वाली चरणों के नाखूनों की प्रखर ज्योतिका चिन्तन करता हुआ मैं छहकायों के जीवों की रक्षा करने वाले, करुणा दयाधर्म का उपदेश देनेवाले, यतना के लिये दोरे सहित मुखवस्त्रिका को मुखपर बांधनेवाले प्रसन्नवदन, उग्रविहार करने वाले तथा पांच महाव्रतों के आराधक गुरुवर को नमस्कार करके ॥३॥

---

"चतुर्ज्ञानोपेतं" ઇત્યાદિ—

ચાર જ્ઞાનોથી સંપન્ન; જિનવચન રૂપી અનુપમ અમૃતનું પોતાના કર્ણો વડે પાન કરનારા અને ભવ્યોને તેનું પાન કરાવનારા, ગુણોના સદન(ગૃહ), પાપોના સમૂહને ભેદનારા, સમસ્ત પ્રાણીઓના કલ્યાણના ધામ રૂપ તથા ગુણીજનોમાં-જ્ઞાનાદિ ગુણયુકત મુનિજનોમાં-પણ વિશિષ્ટ ગુણી એવા શ્રી ગૌતમસ્વામીને પ્રીતિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને ॥૨॥

"षट्काय" ઇત્યાદિ—

આન્તરિક અંધકારનો સર્વથા નાશ કરનારી ચરણોના નખોની પ્રખર જ્યોતિનું ચિન્તન કરતો થકો હું છકાયના જીવોની રક્ષા કરનારા, કરૂણા-દયા ધર્મના ઉપદેશક,

प्रणम्य वाणीं परमां विशुद्धां-
विचिन्त्य नानार्थपदार्थसारम्
करोमि टीकां समयार्थबोधां,
भव्यावबुद्धयै मुनिघासिलालः ॥४॥
सूत्रमात्रं समालम्ब्य निरालम्बेपि गच्छतः।
अम्बरे नटवन्मेऽत्र साहसः सिद्धिमेष्यति ॥५॥

निमज्जद्भिर्जन्तुभिरेतस्मात्संसारमहोदधेः वारमिच्छद्भिरशेषकर्मक्षयाय यतितव्यम्। स च सम्यग्ज्ञानसापेक्षः, तच्चाप्तवाक्यमन्तरेण न भवितुमर्हति, आप्तश्च

---

"प्रणम्यवाणीं" इत्यादि।

परम विशुद्ध वाणी को नमस्कार करके और नानार्थक पदार्थसारों को ढूंढकर अथवा शोचकर मैं मुनि घासीलाल भव्य जीवों को बोध कराने के लिये सूत्रकृताङ्ग की समयार्थबोधिनी नामक टीका की रचना करता हूँ ॥४॥

'सूत्रमात्रं' इत्यादि।

जैसे निरालम्बन आकाश में सूत्रमात्र (रस्सी) का सहारा लेकर चलने वाले नट का साहस ही उसे सफलता प्रदान करता है, उसी प्रकार सूत्रमात्र (मूल आगम)का आश्रय लेकर टीका रचना में प्रवृत्त मुझे मेरा साहस ही सिद्धि प्रदान करेगा ॥५॥

जो प्राणी इस संसार सागर में डूब रहे हैं किन्तु इससे पार होना चाहते हैं उन्हें समस्त कर्मों का क्षय करने का यत्न करना चाहिये । कर्मों

---

વાયુકાયાદિ છ જીવનીકાયની રક્ષા કરવા માટે મુખપર દોરાસહિત મુહપત્તી બાંધવાવાળા પ્રસન્ન વદન, ઉગ્રવિહાર કરનારા, તથા પાંચ મહાવ્રતોના આરાધક ગુરૂવરને નમસ્કાર કરીને ॥૩॥

"प्रणम्यवाणीं" ઈત્યાદિ—

પરમ વિશુધ્ધ વાણીને નમસ્કાર કરીને, અનેક અર્થવાળા પદાર્થોના સારને શોધીને અથવા વિચારીને હું; મુનિ ઘાસીલાલજી ભવ્ય જીવોને બોધ કરાવવાને માટે સૂત્રકૃતાંગની સમયાર્થબોધિની નામની ટીકાની રચના કરૂં છું. ॥૪॥

"सूत्रमात्रं" ઈત્યાદિ—

જેવી રીતે આધાર વિનાના આકાશમાં દોરડાનો આધાર લઈને ચાલનારા નટનું સાહસ જ તેને સફલતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, એજ પ્રમાણે સૂત્રમાત્ર (મૂળ આગમ) નો આધાર લઈને ટીકાની રચના કરવાને તૈયાર થયેલા મને મારૂં સાહસ જ સિધ્ધિ (સફલતા) પ્રદાન કરશે ॥૫॥

आत्यन्तिककर्ममलप्रक्षयाद्भवति, एतादृशश्च भगवानर्हन्नेवातस्तत्प्ररूपितागमपरिज्ञानमेवावलम्बनीयम्। आगमश्च द्वादशाङ्गादिलक्षणः, तत्र चरणकरणानुयोगप्राधान्येन प्रथममाचाराङ्गं व्याख्यातम्, साम्प्रतमवसरप्राप्तं द्वितीयं द्रव्यानुयोगप्रधानं सूत्रकृताङ्गं व्याख्यायते—

ननु प्राणिहितस्य परमपुरुपार्थस्य शासनकरणादिदं शास्त्रपदवाच्यतां लभते शास्त्रस्य च समस्तविघ्नविनाशायादौ मंगलमावश्यकम् तथा अधिकृतशास्त्रस्यस्थिरीकरणार्थं मध्येपि मंगलमावश्यकम् एवं शिष्यपरंपरया शास्त्रस्याऽविच्छे-

---

का क्षय सम्यग्ज्ञान से होता है और सम्यग्ज्ञान आप्त वाक्य आगम के विना नहीं हो सकता। आप्त कर्ममल का सर्वथा क्षय करने से होता है। ऐसे आप्त अर्हन्त भगवान् ही हैं। अतएव उनके द्वारा प्ररूपित आगम के ज्ञान का ही आश्रय लेना उचित है। आगम द्वादशांग रूप है। उसमें चरणकरणानुयोग की प्रधानता है इस कारण पहले आचारांग की व्याख्या की गई है। उसके पश्चात् द्रव्यानुयोग प्रधान सूत्रकृतांग की व्याख्या का अवसर प्राप्त है अतएव यहां उसकी व्याख्या की जाती है।

शंका—प्राणियों के लिये हितकर परम पुरुपार्थ (मोक्ष) का शासन उपदेश करने के कारण यह शास्त्र कहलाता है और शास्त्र की आदि में समस्त विघ्नों का विनाश करने के लिये मंगलाचरण करना आवश्यक है। इसी प्रकार प्रस्तुत शास्त्र की स्थिरता के लिये मध्य में तथा शिष्य प्रशिष्यों

---

જે જીવો આ સંસાર સાગરમાં ડૂબી રહ્યા છે, પરન્તુ સંસાર સાગરને પાર કરવા માગે છે તેમણે સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરવો જોઈએ. કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે સમ્યગ્ જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન આપ્ત વાકય રૂપ આગમ વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, કર્મમળનો સર્વથા ક્ષય કરનાર જીવજ આપ્ત કહેવાય છે. એવાં આપ્ત અર્હંત ભગવાનો જ છે. તેથી તેમના દ્વારા પ્રરૂપિત આગમના જ્ઞાનનો જ આધાર લેવો તે ઉચિત છે. આગમ દ્વાદશાંગ રૂપ (બાર અંગ રૂપ) છે. તેમાં ચરણ કરણાનુયોગની પ્રધાનતા છે, તે કારણે પહેલાં આચારાંગની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ દ્રવ્યાનુયોગપ્રધાન સૂત્રકૃતાંગની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી અહીં તેની વ્યાખ્યા કરવામા આવે છે.

શંકા—પ્રાણીઓને માટે હિતકારી એવા પરમપુરૂષાર્થ (મોક્ષ) નું શાસન (ઉપદેશ) કરનાર હોવાને કારણે આ સૂત્રને શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રના પ્રારંભે, સમસ્ત વિઘ્નોનો વિનાશ કરવાને માટે મંગળાચરણ કરવું આવશ્યક ગણાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુત શાસ્ત્રની સ્થિરતાને માટે મધ્યમાં તથા શિષ્ય પ્રશિષ્યોની પરમ્પરા

दायावसानेपि मंगलमावश्यकम्। अन्यथा पूर्वाचार्यैर्मंगलाकरणे तदनुयायिभिः शिष्यप्रशिष्यैरपि मंगलं नाद्रियेत तथा च निर्विघ्नशास्त्रपरिसमाप्तिर्न स्यादिति सर्वोपि जनः परमप्रयोजनाद् हीयेतानर्थं च प्राप्नुयात्। स्थलत्रयेपि मंगलमावश्यक मित्यन्यतीर्थिका अपि समामनन्ति "मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते अध्येतारश्च वीराः" इत्यादि। तदिह मंगलाकरणान्न्यूनता प्रसक्तेति चेन्न, मंगलं नाम स्वेष्टदेवता नमस्कारादि रूपमेव किन्तु प्रकृतद्वादशाङ्गरूपागमस्यार्थतः प्रणेता भगवान् तीर्थकर एव

---

की परम्परा सतत चालू रहे और इससे शास्त्रका विच्छेद न हो, इसलिये अन्तमें भी मंगल करना आवश्यक है। पूर्ववर्त्ती आचार्य यदि मंगल न करे तो उनके शिष्य प्रशिष्य भी मंगल नहीं करेंगे। ऐसा होने से शास्त्र की निर्विघ्न समाप्ति नहीं होगी। सब लोग परम प्रयोजन से वंचित हो जाएंगे और उन्हें अनर्थ की प्राप्ति होगी। अन्यतीर्थी भी आदि मध्य और अन्त में तीनों जगह मंगल करना आवश्यक मानते हैं—शास्त्र की आदि में शास्त्र के मध्य में और शास्त्रके अन्त में मंगल प्रशस्त होते हैं और उनका अध्ययन करने वाले वीर होते हैं इत्यादि। इस प्रकार यहां मंगल न करने के कारण न्यूनता का प्रसंग होता है।

समाधान—ऐसा न कहिए। अपने इष्टदेव को नमस्कार आदि करना ही मंगल कहलाता है किन्तु प्रकृत द्वादशांग रूप आगम के अर्थ के प्रणेता

---

સતત ચાલુ રહે અને શાસ્ત્રનો વિચ્છેદ ન થાય, તે માટે શાસ્ત્રને અન્તે પણ મંગલાચરણ કરવું આવશ્યક ગણાય છે. પૂર્વવતી આચાર્ય આદિ જો મંગલાચરણ કરવાનું બંધ કરી દે, તો તેમના શિષ્યો અને પ્રશિષ્યો પણ મંગલાચરણ કરવાનું બંધ કરી દેશે. એવું થાય તો શાસ્ત્રની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ પણ થઇ શકે નહીં. સઘળા લોકો પરમ પ્રયોજનથી વંચિત (રહિત) રહી જશે અને તેમને અનર્થની પ્રાપ્તિ થશે અન્ય તીર્થિકો પણ આદિ, મધ્ય અને અન્તે મંગળાચરણને આવશ્યક ગણે છે. શાસ્ત્રના પ્રારંભે, શાસ્ત્રના મધ્ય ભાગમાં અને શાસ્ત્રના અન્ત ભાગમાં મંગલાચરણને પ્રશસ્ત ગણવામાં આવે છે અને તેમનું અધ્યયન કરનાર વીર થાય છે. ઇત્યાદિ આ પ્રકારનું મંગલાચરણ આ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરતી વખતે કરવામા આવ્યું નથી. તેથી શું અહીં ન્યૂનતા દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

સમાધાન—આ પ્રકારની શંકા અસ્થાને છે. પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર આદિ કરવા તેનું નામ જ મંગલ છે. તેના કરતા વધારે મંગલ બીજુ શું હોઇ શકે ? પ્રસ્તુત દ્વાદશાંગ રૂપ આગમના અર્થના પ્રણેતા સ્વયં તીર્થંકર ભગવાન જ છે.

स च सर्वज्ञः, सर्वदोपविनिर्मुक्तस्य तादृशस्य तस्य नमस्कार्यो नास्ति कश्चिदपरः पुरुषो, यं नमस्कृत्य नमस्कारादि रूपं मंगलं संपादयेत् तथा मंगलस्य प्रयोजनं विघ्नविनाशः न च तस्मिन् घातिकर्मचतुष्टयरहिते विघ्नस्य संभावना यदुद्देशेन प्रकृतशास्त्रप्रणेता सर्वज्ञस्तीर्थकरो मंगलमाचरेत् अतोऽस्मिन् शास्त्रे मंगलाभावेऽपि नास्ति न्यूनतारूपो दोपः। अयमाशयः —यः कश्चित् पदार्थः स्थितिमान् भवेत् तस्यैव विनाशः कारणसाध्यो भवति न तु असतो विनाशो जायते तत्र वस्तुन एवाभावात्, नह्यनुत्पन्नघटस्य वन्ध्यापुत्रस्य वा केनापि कारणेन विनाशो दृश्यते।

---

स्वयं तीर्थंकर भगवान् हैं। वे सर्वज्ञ होते हैं। समस्त दोपों से सर्वथा मुक्त तीर्थंकर भगवान् के लिए अन्य कोई नमस्कार रूप मंगल किया जाय।

इसके अतिरिक्त मंगल का प्रयोजन है विघ्नों का विनाश होना किन्तु चार घातिक कर्मोंसे रहित तीर्थंकर भगवान्‌को विघ्न होने की कोई संभावना ही नहीं है, जिनका निवारण करने के लिये सर्वज्ञ तीर्थंकर भगवान् मंगलाचरण करें। इस प्रकार इस शास्त्र में मंगल न होने परभी न्यूनता दोप नहीं है।

तात्पर्य यह है कि प्रतियोगिता सम्बन्ध से नाश के प्रति तादात्म्य सम्बन्ध होने के कारण प्रतियोगी कारण होता है। अर्थात्–जिसका अभाव होता है वह प्रतियोगी कहलाता है जैसे जहां घट का अभाव है वहां घट प्रतियोगी है। प्रतियोगिता घटाभावीय अघट में है। अतएव प्रतियोगिता सम्बन्ध से घट आदि का नाश घट में रहता है और उसी घट में तादात्म्य सम्बन्ध से घट भी रहता है

---

તેઓ સર્વજ્ઞ છે. સમસ્ત દોષોથી સર્વથા મુકત એવાં તીર્થંકર ભગવાનને માટે અન્ય કોઈ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય ઈષ્ટદેવ જ નથી કે જેમને નમસ્કાર કરીને નમસ્કાર રૂપ મંગળ કરવામાં આવે.

વિઘ્નોનો નાશ થાય એવું જ મંગલનું જો પ્રયોજન હોય, તો ચાર ઘાતિયા કર્મોનો ક્ષય કરી નાખનાર તીર્થંકર ભગવાનને એવું કોઈ પણ વિઘ્ન નડવાની શકયતા જ હોતી નથી, કે જેના નિવારણને માટે સર્વજ્ઞ, તીર્થંકર ભગવાને મંગલાચરણ કરવું પડે! આ પ્રકારે આ શાસ્ત્રમાં મંગલ (મંગલાચરણ) ન હોવા છતાં પણ ન્યૂનતા દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી

ઉપર્યુક્ત કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રતિયોગિતા સંબંધની અપેક્ષાએ નાશ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાને કારણે પ્રતિયોગી કારણ હોય છે. એટલે કે જેનો અભાવ હોય છે, તેને પ્રતિયોગી કહે છે. જેમ કે.. જ્યાં ઘટ (ઘડા) નો અભાવ હોય છે ત્યાં ઘટ પ્રતિયોગી છે. ઘટાભાવીય (ઘટના અભાવવાળા) અઘટમાં પ્રતિયોગિતા છે. તેથી પ્રતિયોગિતા સંબંધની અપેક્ષાએ ઘટ આદિનો નાશ ઘટમાં રહે છે–ઘટમાં જ સંભવી શકે છે, અને એજ ઘટમાં

एवं च यदि तीर्थकराणां विघ्नो भवेत्तदा तस्य विनाशाय ते मंगलमाचरेयुः, नत्वेवं, तेषां, घातिकर्मचतुष्टयाभावेन पापविशेषरूपस्य विघ्नस्यैवाभावात्। अस्मदादीनां चर्मचक्षुषां तु अतीन्द्रियविघ्नादीनां दर्शने सामर्थ्याभावात्, अस्ति विघ्नो नास्ति वेति शङ्कया मङ्गलाचरणमावश्यककोटिमधिरोहति दिव्यदृष्टीनां तु तादृशसंदेहाभावात् मंगलाचरणमनावश्यकमेव। यतो मंगलस्य फलं विघ्नविनाश एव स च विघ्नो नास्त्येवेति कथं स भगवान् निष्फलमंगलस्याचरणं

क्योंकि अपने आपमें अपना तादात्म्य सम्बन्ध रहता है। इसी प्रकार जो पदार्थ विद्यमान हो उसी का कारण मिलने पर अभाव हो सकता है। सर्वथा असत् का विनाश नहीं होता क्योंकि वहां तो वस्तु का ही अभाव है। अनुत्पन्न घट का अथवा वन्ध्या पुत्र का किसी भी कारण के द्वारा विनाश होना नहीं देखा जाता। इस प्रकार यदि तीर्थंकरों को विघ्न होता तो वे उसके विनाश के लिये मंगलाचरण करते किन्तु ऐसा है नहीं। चार घातिया कर्मों का अभाव हो जाने से पाप विशेष्य रूप विघ्न उन्हें हो ही नहीं सकता। हम चर्मचक्षु वाले जन इन्द्रियों से अगोचर विघ्न आदि को देखने में समर्थ नहीं हैं। अतएव विघ्न है या नहीं? इस शंका के कारण हमारे लिये मंगलाचरण करना आवश्यक है। दिव्यदृष्टि महात्माओं को अर्थात् सर्वज्ञ को ऐसा सन्देह नहीं होता अतः उनके लिये वह आवश्यक नहीं है क्योंकि मंगल का फल विघ्नों का विनाश होना ही है और विघ्न हैं ही नहीं, फिर

તાદાત્મ્ય સંબંધની અપેક્ષાએ ઘટ પણ રહે છે; કારણ કે પોતાની અંદર પોતાનો તાદાત્મ્ય સંબંધ રહે છે એજ પ્રકારે જે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય તેનો જ કોઇ કારણે અભાવ અથવા નાશ સંભવી શકે છે. સર્વથા અસતનો (અવિદ્યમાનનો) વિનાશ સંભવી શકતો નથી, કારણ કે ત્યાં તો વસ્તુનોજ અભાવ હોય છે. અનુત્પન્ન ઘટનો અથવા વંધ્યાના પુત્રનો કોઇ પણ કારણ દ્વારા વિનાશ થતો જોવામાં આવતો નથી, કારણ કે ત્યાં તો ઘડો અથવા પુત્ર જ સંભવી શકતો નથી. ઉત્પત્તિ વિના વિનાશ કેવી રીતે સંભવી શકે ! એજ પ્રમાણે જો તીર્થંકરોને વિઘ્નો નડતાં હોત, તો તેઓ તેના વિનાશને માટે મંગલાચરણ કરત, પરન્તુ તેમને વિઘ્નો જ નડતાં નથી. તેમના ચાર પ્રકારના ઘાતિયાં કર્મોનો અભાવ થઈ જવાને કારણે પાપ વિશેષ્ય રૂપ વિઘ્નો તેમને નડતાં જ નથી. ચર્મચક્ષુવાળા આપણે ઇન્દ્રિયો દ્વારા અગોચર વિઘ્ન આદિને જોઈ શકવાને સમર્થ હોતા નથી. તેથી આપણને એવી શંકા થાય છે કે કદાચ કોઇ વિઘ્ન આવી પડશે. તે કારણે આપણે માટે મંગળાચરણ કરવાનું આવશ્યક થઈ પડે છે. દિવ્યદ્રષ્ટિ મહાત્માઓને એટલે કે સર્વજ્ઞને એવો સંદેહ થતો નથી. તેથી તેમના માટે તે આવશ્યક નથી. મંગલનું, વિઘ્નોના વિનાશરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનને તો વિઘ્ન નડવાનો સંભવ જ નથી, તો શા માટે તેઓ

विदध्यात्, नहि निष्फले कार्ये कोऽपि विद्वान् यत्नं संपादयति अन्यथा जलताडनादेरपि कर्त्तव्यता प्रसङ्गात्। अतः प्रकृतशास्त्रादौ मंगलं नाचरितमिति।

सत्यम् यद्भवता कथितं किन्तु भगवतस्तीर्थकरादेर्विघ्नाभावेऽपि विघ्ननाशोद्देशेन मंगलाकरणसंभवेपि शिष्यशिक्षार्थं मंगलकरणमावश्यकमेव। एवं च मङ्गलस्यावश्यकत्वे प्रकृतसूत्रे मंगलाभावेन न्यूनताऽस्त्येवेतिचेदत्र ब्रूमः—तीर्थकरणसमर्थः सर्वज्ञः, शास्त्रं चोभयमपि मङ्गलमेव यन्नामस्मरणमात्रेण भवाब्धि तरति लोकस्ततोऽधिकं किमपरमङ्गलं स्यात्। एवंत्वत्र शास्त्रस्यादौ मङ्गलमस्त्येव "बुज्झिज्जति" इति प्रथमपदेन ज्ञानस्य कथनात् ज्ञानंच भवस्य भवकारणस्य चोभयोर्विनाशकं, विनाशकत्वात्तदभिधानं मङ्गलमेवेति भावः।

---

भगवान् क्यों वृथा मंगलाचरण करें? निष्फल कार्य में कोई बुद्धिमान् प्रवृत्ति नहीं करता, अन्यथा जलताडन आदि भी कर्त्तव्य हो जाएँगे। इस कारण इस शास्त्र की आदि में मंगलाचरण नहीं किया है।

शंका—मानलिया जो आपने कहा वह ठीक है, किन्तु तीर्थंकर भगवान् को विघ्न विनाश के उद्देश्य से मंगल न करने पर भी शिष्यों को शिक्षा देने के लिए तो मंगल करना आवश्यक ही है।

इस प्रकार जब मंगल आवश्यक है और इस सूत्र में मंगल नहीं किया गया है तो न्यूनता है ही।

समाधान तीर्थकी रचना करने में समर्थ तीर्थंकर भगवान् और शास्त्र यह दोनों मंगल हैं। जिनके नाम मात्र के स्मरण से लोग संसार सागर से पार हो जाते हैं उनसे बढकर मंगल और क्या हो सकता है? इस प्रकार इस शास्त्र की आदि में मंगल मौजूद ही है क्योंकि "बुज्झिज्जति" इस

---

વૃથા મંગલાચરણુ કરે! કોઈ પણ બુદ્ધિમાન્ વ્યક્તિ નિષ્ફલ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય, તો જલતાડન (જળસિંચન) આદિ પણ કરવા યોગ્ય વિધિ જ બની જાય! આ કારણે શાસ્ત્રની શરૂઆતમા મંગલાચરણુ કરવામાં આવ્યું નથી.

શંકા—તીર્થંકર ભગવાનને વિઘ્નો નડતાં નથી, તે કારણે વિઘ્નોના વિનાશના હેતુ પૂર્વક ભલે મંગલાચરણુ ન કરવામાં આવે, પરન્તુ શિષ્યોને શિક્ષા પ્રદાન કરવાને માટે તો મંગલાચરણુ આવશ્યક હોવાં છતા પણ આ સુત્રમાં મંગલાચરણુ કરવામાં આવ્યું નથી તે કારણે અહીં ન્યૂનતા દોષની સંભાવના જ છે.

સમાધાન—તીર્થની રચના કરવાને સમર્થ એવા તીર્થંકર ભગવાન અને શાસ્ત્ર આ બન્ને મંગળ જ છે. તેમના નામમાત્રના સ્મરણુથી લોકો સંસાર સાગરને તરી જાય છે તેમનાથી વધારે સારૂં મંગળ બીજુ કયું હોઈ શકે? આ શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં જ મંગળ મોજુદ છે, કારણુ કે "બુજ્ઝિજ્જતિ" આ પ્રથમ પદ દ્વારા

गत्यर्थस्य मगि धातो रलच् प्रत्यये कृते मङ्गलमिति रूपं निष्पद्यते मंग्यते साध्यते हितं मोक्षादि अनेनेति मङ्गलम्, तादृशं मङ्गलं साक्षात् क्रियासंवलितं ज्ञानमेव यतस्तादृशेन ज्ञानेनैवाशेषकर्मक्षयात्मकमोक्षजननात्, परंपरया तीर्थकरस्तदागमश्चोभावपि मङ्गलं, ज्ञानद्वारेण तयोरपि मोक्षं प्रति प्रयोजकत्वात्।

अथवा मंगो-धर्मस्तं लाति-इति मङ्गलम्, अर्थात् धर्मस्योपादाने कारणं यत् तन्मंगलम्, ला आदाने इति धातोर्मंगलपदव्युत्पत्तेस्तथा च धर्मोपादान कारणं यद् भवति तन्मंगलमिति। अथवा मं गालयतीति मङ्गलम् अर्थात् मं संसार-

---

प्रथम पद से ज्ञान का कथन किया गया है। ज्ञान संसार और संसारके कारणों का विनाशक है, अतएव उसका कथन मंगलरूप ही है।

गति अर्थवाले "मगि" धातु से "अलच्" प्रत्यय करने पर "मंगलम्" ऐसा रूप निष्पन्न होता है। जिसके द्वारा हित मोक्षादि साधा जाता है वह मंगल कहलाता है। ऐसा मंगल साक्षात् क्रियायुक्त ज्ञान ही है, क्योंकि इस प्रकार के ज्ञान के द्वारा ही समस्त कर्मों का क्षय रूप मोक्ष उत्पन्न होता है। परम्परा से तीर्थंकर भगवान् और उनका आगम दोनों मंगल हैं। क्योंकि ज्ञान के द्वारा वे दोनों भी मोक्ष के प्रति उपयोगी होते हैं।

अथवा 'मंग' अर्थात् धर्म को जो लावे वह मंगल कहलाता है। अभिप्राय यह हुआ कि धर्म के उपादान में जो कारण हो वह मंगल है "ला" धातु आदान के अर्थ में है, इस प्रकार "मंगल" पद की व्युत्पत्ति मानने से जो धर्म का उपादान कारण हो वह "मंगल" कहलाता है। अथवा जो 'मं'

---

જ્ઞાનનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સંસાર અને સંસારનાં કારણોનું વિનાશક જ્ઞાનને ગણવામાં આવે છે; તેથી તેનું કથન મંગળરૂપ જ છે

ગતિ અર્થવાળા "मगि" ધાતુને "अलच्" પ્રત્યય લગાડવાથી "मंगलम्" 'મંગલમ પદ બન્યું છે. જેના દ્વારા હિત (મોક્ષાદિ) સાધી શકાય છે, તેનું નામ 'મંગળ' છે. એવું મંગળ સાક્ષાત્ ક્રિયાયુક્ત જ્ઞાન જ છે. કારણ કે આ પ્રકારના જ્ઞાન દ્વારા જ સમસ્ત કર્મોના ક્ષય રૂપ મોક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંપરાથી તીર્થંકર ભગવાન્ અને તેમના આગમ, બન્ને મંગલ રૂપ જ છે, કારણ કે જ્ઞાન દ્વારા તે બન્ને મોક્ષ સાધવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

અથવા—"मंग" એટલે ધર્મ. ધર્મને જે લાવે તેનું નામ મંગલ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે . 'ધર્મના ઉપાદાનમાં જે કારણરૂપ હોય છે તેને મંગલ કહે છે, "ला" ધાતુ આદાનના અર્થમા વપરાયો છે. 'મંગળ' પદની આ

सागरे निमज्जन्तं प्राणिनं, कर्मबन्धनेन संसारे परिभ्रमन्तं च गालयति–अपनयति पृथक् करोति पारं करोति वा यत् तन्मङ्गलम्। अथवा गलो–विघ्नो माभूत् शास्त्रस्येति मङ्गलम् अर्थात् यस्मिन् सति चिकीर्षितशास्त्रे विघ्नसमुदायो नोत्पद्येत तन्मङ्गलमिति। अथवा गलो–नाशः स च 'मं' इति माभूत् शास्त्रस्येति वा मङ्गलम्, अर्थात् यस्मिन् सति प्रारीप्सितशास्त्रस्य विनाशो न समुत्पद्येत तन्मङ्गलमिति, अथवा 'मंगे' इति सम्यग्रूपेण ज्ञानदर्शनचारित्रमार्गे 'लं' इति लयनात्–संयोजनान्मङ्गलम्, अथवा ज्ञानदर्शनादिमार्गेषु, यत्पुरुषं विनियोजयति तस्याभिधानं मङ्गलमिति। संभवन्ति बहवो मङ्गलस्यावयवार्थाः किन्तु तेषामिह व्याख्याने विस्तरभयाद्विरम्यते।

अर्थात् संसारसागर में डूबते हुए प्राणी को या कर्मबन्धन के कारण संसार में भटकते प्राणी को गालता है अर्थात् पृथक् करता है या पार करता है वह "मंगल" कहलाता है, अथवा जिसके कारण शास्त्र में 'गल' अर्थात् विघ्न न हो अर्थात् जिसकी विद्यमानता में चिकीर्षित शास्त्र में विघ्नों का समूह उत्पन्न न हो वह "मंगल" कहलाता है। अथवा जिसके कारण शास्त्र का 'गल' अर्थात् विनाश "मं" अर्थात् न हो वह "मंगल" है। अथवा "मंग" सम्यक् प्रकार से ज्ञानदर्शन और चारित्र तप रूप मोक्षमार्ग में "लं" लयन–संयोजन करनेवाला "मंगल" कहलाता है। अथवा जो ज्ञानदर्शन आदि मार्ग में पुरुष का विनियोजन करता है उसका नाम मंगल है। इस प्रकार "मंगल" शब्द के और भी अनेक अर्थ हो सकते हैं किन्तु उन सब का व्याख्यान करने पर विस्तार हो जाएगा इस भय से रुक जाते हैं।

પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ માનવામાં આવે. તો 'જે ધર્મનું ઉપાદાન કારણ હોય તેને 'મંગળ' કહેવાય છે.

અથવા તેની આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ પણ થાય છે- 'મ' એટલે સંસાર સાગરમાં ડૂબેલાં અથવા કર્મબન્ધને કારણે સંસારમાં ભટકતા પ્રાણીઓને 'ગલ' જે ગાળે છે, પાર કરાવે છે, તેનું નામ 'મંગલ' છે અથવા-જેના કારણે શાસ્ત્રમાં ગલ (વિઘ્નો) ન આવે- અથવા જેની વિદ્યમાનતાને લીધે ચિકીર્ષિત (અભિલષિત) શાસ્ત્રમાં વિઘ્નોનો સમૂહ ઉત્પન્ન ન થાય તેને મંગલ કહે છે અથવા જેને કારણે શાસ્ત્રનો ગલ (વિનાશ) 'મં' ન થાય તેને મંગલ કહે છે

અથવા—"મંગ" સમ્યક્ રીતે જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રતપ રૂપ મોક્ષમાર્ગમાં "લં" લયન અથવા જે જ્ઞાનદર્શન આદિ માર્ગમાં પુરૂષનું વિનિયોજન કરે છે તેનું નામ મંગલ છે, મંગલ પદના બીજા પણ ઘણા અર્થ થાય છે, પરંતુ અહીં તે અર્થ સમજાવવામાં શાસ્ત્રનો વિસ્તાર થઈ જવાનો ભય રહે છે, તેથી બીજા અર્થો અહીં આપ્યા નથી.

अत्र प्रकृतसूत्रे 'बुज्झिज्जत्ति' पदेन ज्ञानरूपमङ्गलप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुच्चारणीयम् । तच्चेदम्—'बुज्झिज्जत्ति' इत्यादि ।

२ १ ५ ४ ३
**बुज्झिज्ज–त्ति तिउट्टिज्जा बंधणं परिजाणिया ।**
८ ९ ७ ६ ११ १० १२ १३
**किमाह बंधणं वीरो, किं वा जाणं तिउट्टई ॥१॥**
१४ १५ १६ १८ १७
**चित्तमंतमचित्तं वा, परिगिज्झ किसामवि ।**
१९ २० २१ २२ २३ २४ २५
**अन्नं वा अणुजाणाइ, एवं दुक्खा ण मुच्चई ॥२॥**

छाया— बुध्येतेति त्रोटयेत्, वन्धनं परिज्ञाय ।
किमाह बंधनं वीरः, किं वा जानन् त्रुटयति ॥१॥
चित्तवन्तमचित्तं वा, परिगृह्य कृशमपि ।
अन्यं वा अनुजानाति, एवं दुःखात् न मुच्यते ॥२॥

अन्वयार्थ—'त्ति' इति "षड्जीवनिकायवधेन वन्धो भवति' इत्याचाराङ्गे प्रोक्तं वन्धनस्वरूपम् (बुज्झिज्ज) बुध्येत=जानीयात् (परिजाणिया) परिज्ञाय=ज्ञ परिज्ञया ज्ञात्वा (बंधणं) वन्धनम्=अष्टविधकर्मवन्धं (तिउट्टिज्जा) त्रोटयेत्=विनाशयेत्

---

प्रकृत सूत्र मे "बुज्झिज्जत्ति" पद से ज्ञानरूप मंगल को प्रदर्शित किया है। अव सूत्रकार निम्नोक्त सूत्र कहते हैं—"बुज्झिज्जत्ति" इत्यादि ।
शब्दार्थ–(बुज्झिज्जत्ति) मनुष्यको वोध प्राप्त करना चाहिये (बंधणं परिजाणिया) वन्धनको जानकर (तिउट्टिज्जा) उसे तोडना चाहिये (वीरो) वीरप्रभुने (बंधणं किमाह) वंधनका स्वरूप क्या कहा है? (वा) और (किं जाणं) क्या जानता हुआ पुरुष (तिउट्टइ) वंधनको तोडता है?

---

પ્રકૃત સૂત્રમાં "बुज्झिज्जत्ति" આ પદ દ્વારા જ્ઞાન રૂપ મંગલને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર નિચે પ્રમાણેનું સૂત્ર કહે છે.—बुज्झिज्झत्ति ઈત્યાદિ—
શબ્દાર્થ–(बुज्झिज्जत्ति) માણુસે બોધ મેળવવો જોઈએ (बंधणं परिजाणिया) બંધનને સમજીને (तिउट्टिज्जा) તેને તોડવું જોઈએ (वीरो) વીરપ્રભુએ (बंधणं किमाह) બંધનનું સ્વરૂપ શું કહ્યું છે? (वा) અથવા (किं जाणं) પુરૂષ શું જાણીને (तिउट्टइ) બંધનને તોડે છે.

प्रत्याख्यानपरिज्ञया परित्यजेदित्यर्थः अथ जम्बूस्वामी सुधर्मस्वामिनं पृच्छति—हे भदन्त ! (वीरो) वीरः=भगवान् श्री महावीरः (बंधणं) बन्धन (किं) किम् किंस्वरूपम् (आह) आह=प्रोक्तवान् (वा) वा=अथवा (किं) किं प्रकारकं वस्तु स्वरूपं (जाणं) जानन्=अवबुध्यमानः जीवः (तिउट्टइ) त्रोटयति=कर्मबन्धं विनाशयतीति ॥१॥
सुधर्मास्वामी प्राह—यः कोऽपि (चित्तमंतं) चित्तवन्तं=सचित्तं द्विपदचतु-

शब्दार्थ—(चित्तमंतं) सचित्त द्विपद, चतुष्पद आदि प्राणी (वा) अथवा (अचित्तं) चैतन्य रहित सोना चांदि आदि (किसामवि) तथा तुच्छवस्तु—भूसाआदि अथवा स्वल्पभी (परिगिज्झ) परिग्रह रखकर (वा) अथवा 'अन्नं' दूसरेको परिग्रह रखनेको 'अणुजाणाइ' आज्ञा देकर (एवं) इसप्रकार (दुक्खा) दुःखसे 'णमुचइ' जीव मुक्त नहीं होता है ॥२॥

अन्वयार्थ—षट्जीवनिकाय का वध करने से बन्ध होता है ऐसे आचारांग में कहे हुए बन्धन के स्वरूप को ज्ञपरिज्ञा से जानना चाहिये और जानकर आठ प्रकार के कर्मबन्धन को नष्ट करना चाहिये अर्थात् प्रत्याख्यान परिज्ञा से उसका त्याग करना चाहिये जम्बूस्वामी सुधर्मास्वामी से पूछते हैं—भगवान् ! महावीर भगवान् ने बन्धन का क्या स्वरूप कहा है? अथवा किस प्रकार के वस्तु स्वरूप को जानता हुआ जीव कर्मबन्धन का विनाश करता है ? ॥१॥

શબ્દાર્થ—(चित्तमंतं) સચિત્ત દ્વિપદ ચતુષ્પદ વિગેરે પ્રાણિયો (वा) અથવા 'अचित्तं' ચૈતન્યવિનાના સોનું ચાંદી વિગેરે 'किसामवि' તથા તુચ્છ વસ્તુ-ભુસુ વિગેરે અથવા થોડાપણુ 'परिगिज्झ' પરિગ્રહ રાખીને (वा) અથવા 'अन्नं' બીજાને પરિગ્રહ રાખવાની 'अणुजाणाइ' આજ્ઞા આપીને 'एवं' આ રીતે 'दुक्खा' દુઃખથી 'ण मुच्चइ' જીવ મુક્ત થતો નથી ॥૨॥

અન્વયાર્થ—છકાયના જીવોની હિંસા કરવાથી કર્મનો બન્ધ થાય છે. આ પ્રકારનું બન્ધનું જે સ્વરૂપ આચારાંગ સૂત્રમા પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેને જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જાણવું જોઈએ. તે રીતે તેને જાણી લઈને આઠ પ્રકારના કર્મબંધનોનો નાશ કરવો જોઈએ, એટલે કે પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જંબુ સ્વામી સુધર્મા સ્વામીને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે ? કે "હે ભગવન્! મહાવીર ભગવાને બન્ધનનુ કેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે ?

અથવા કયા પ્રકારના વસ્તુ સ્વરૂપને જાણતો થકો જીવ કર્મ બન્ધનનો વિનાશ કરે છે ? ॥૧॥

ष्पदादिकम् (अचित्तं) अचित्तम्=जीवरहितं हिरण्यसुवर्णादिकं (किसामवि कृशमपि=स्वल्पमपि तृण तुषादिकमपि (परिगिज्झ) परिगृह्य=स्वयं परिग्रहविषयीकृत्य अन्यान् वा ग्राहयित्वा (अन्नंवा) अन्यं वा परिग्रहं कुर्वन्तम् (अणुजाणई) अनुजानाति=अनुमोदयति (एवं) एवम्=उक्तरीत्या करणे सति सः (दुक्खा) दुःखात् =अष्टविधकर्मजनितादपायात् (न मुच्चई) न मुच्यते=मुक्तो न भवतीति ॥२॥

टीका—'त्ति' इति="षड्जीवनिकायवधेन बन्धो भवति" इत्याचाराङ्गोक्तं 'बुज्झिज्जा' बुद्धयेत=बोधं प्राप्नुयात्–परिजाणिया' परिज्ञाय=ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा 'बंधणं' बन्धनं=ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मबन्धं 'तिउट्टिज्जा' त्रोटयेत्=प्रत्याख्यानपरिज्ञया विनाशयेत्, निवारयेदित्यर्थः, विनाशोहि पदार्थानामभावः, तद्बोधश्च प्रतियोगिबोधपूर्वकः, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात्, प्रतियोगि–विशेषिताभावज्ञानं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते, इति नियमात्। यथा छत्री देवदत्त इति विशिष्टवैशिष्ट्य बोधः, पूर्वं छत्रात्मकविशेषणज्ञाने सत्येव

---

सुधर्मा स्वामी कहते हैं–'चित्तमंतं' जो द्विपद चतुष्पद आदि सचित्त 'अचित्तं' हिरण्य सुवर्ण आदि अचित्त 'किसामवि' स्वल्प परिग्रह को भी 'परिगिज्झ' ग्रहण करता है दूसरों को ग्रहण करवाता है 'अन्नं वा अणुजाणइ' या ग्रहण करनेवाले की अनुमोदना करता है 'एवं' वह ऐसा करने, पर 'दुक्खा' अष्ट प्रकार के कर्मों द्वारा जनित दुःख से 'न मुच्चइ' मुक्त नहीं हो सकता ॥२॥

षट्काय के जीवों के वध से बन्ध होता है इस आचारांग सूत्र के कथन को समझे और ज्ञपरिज्ञा से ज्ञानावरणीय आदि आठ प्रकार के कर्मबन्ध को जानकर प्रत्याख्यान परिज्ञा से विनष्ट करे विनाश का अर्थ है पदार्थों का अभाव। वह प्रतियोगी को ज्ञानपूर्वक होता है। अभाव के ज्ञान में

---

સુધર્મા સ્વામીનો ઉત્તર—જે જીવ દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિ સચિત્ત પદાર્થોનો અને સોનું, ચાંદી આદિ અચિત્ત પદાર્થોનો સ્વલ્પ પરિગ્રહ પણ કરે છે— એટલે કે બહુ જ અલ્પ પ્રમાણુમાં પણ તેમને ગ્રહણ કરે છે તથા અન્યને ગ્રહણ કરાવે છે અથવા ગ્રહણ કરનારની અનુમોદના કરે છે 'एवं' તે જીવ 'दुक्खा' આઠ પ્રકારના કર્મો દ્વારા જનિત દુ:ખમાંથી મુકત થઈ શકતો નથી ॥૨॥

છકાયના જીવોની હિંસા કરવાથી કર્મબન્ધ થાય છે, આ પ્રકારના આચારાંગ સૂત્રના કથનને સમજવું જોઈએ અને જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મબન્ધોનું સ્વરૂપ જાણી લઈને, પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાવડે તેનો વિનાશ કરવો જોઈએ પદાર્થોના અભાવનું નામ જ વિનાશ છે તે પ્રતિયોગીના જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે અભાવના જ્ઞાનમાં પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન કારણભૂત બને છે પ્રતિયોગીથી વિશેષિત (યુક્ત) અભાવનું જ્ઞાન વિશિષ્ટની વિશિષ્ટતાના બોધની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતુ

भवति, अज्ञातच्छत्रस्य पुरुषस्य छत्रीति ज्ञानस्य प्रादुर्भावाभावात् तथाऽभावत्व प्रकारकबोधोपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सत्येव भवतीति, स तु स्वविशेषणीभूत प्रतियोगिज्ञानजन्य एव स्यात्, इह च बन्धनाभावस्य प्रतिज्ञातत्वात् बन्धनज्ञानसाध्ये एव बन्धनाभावःस्यादतः पूर्वं बन्धनस्य ज्ञातव्यत्वं कथयित्वा तदनन्तरं तस्य विनाश्यत्वमुपदिशति–बन्धनं परिज्ञाय त्रोटयेदिति। बुद्ध्या संनिकृष्टस्य प्रकृतप्रकरणस्य संहितादिक्रमेण व्याख्यां करोति–'बुद्ध्येत' इत्यादि। संहितादेः स्वरूपं दर्शयति—

---

प्रतियोगी का ज्ञान कारण होता है। प्रतियोगी से विशेषित अभाव का ज्ञान विशिष्ट की विशिष्टता के बोध की मर्यादा का उल्लंघन नहीं करता ऐसा नियम है। जैसे "छत्रवान् देवदत्तः" यह विशिष्ट ज्ञान छत्र रूप विशेषण का ज्ञान होने पर ही हो सकता है। जिसने छत्र को नहीं जाना उस पुरुष को "छत्रवान्" ऐसा ज्ञान नहीं होता। इसी प्रकार अभावत्व प्रकारक अर्थात् अभाव का ज्ञान विशिष्ट की विशिष्टता का बोध रूप होने से वह अपने विशेषणरूप प्रतियोगी के ज्ञान से ही जन्य होता है। यहां बन्धन के अभाव का कथन किया जा रहा है अतः बन्धन का ज्ञान होने पर ही बन्धन के अभाव का ज्ञान हो सकता है। इसी कारण पहले बन्धन को जानने का कथन करके फिर उसके नाश करने का उपदेश किया है कि बन्धन को जानकर नष्ट करें।

बुद्धि से संनिकृष्ट प्रकृत प्रकरण की संहिता आदि के क्रम से व्याख्या की जाती है "बुद्ध्येत" इत्यादि।

---

નથી એવો નિયમ છે. જેમ કે "छत्रवान् देवदत्तः" આ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છત્ર રૂપ વિશેષણનું જ્ઞાન હોય તો જ થઇ શકે છે. જે છત્રને જ જાણુતો નથી, તે છત્રવાન્ આ પદ દ્વારા પ્રકટ થતા અર્થને પણુ સમજી શકતો નથી. આ પ્રકારે અભાવત્વ પ્રકારક એટલે કે અભાવનું જ્ઞાન વિશિષ્ટની વિશિષ્ટતાના બોધ રૂપ હોવાથી, તે પોતાના વિશેષણુ રૂપ પ્રતિયોગીના જ્ઞાનથી જ જનિત હોય છે. અહીં બન્ધનના અભાવનું કથન થઈ રહ્યું છે જો બન્ધનના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન હોય તો જ બન્ધનના અભાવનું જ્ઞાન પણુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે કારણે પહેલાં બન્ધનને જાણુવાની વાત કરવામાં આવી છે અને ત્યાર બાદ તેના વિનાશનો ઉપદેશ આપ્યો છે. આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે બન્ધના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવીને તેના વિનાશને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

"संहिता च पदं चैव, पदार्थः पदविग्रहः ।
चालना प्रत्यवस्थानं, व्याख्या तंत्रस्य षड्विधा ॥१॥

तत्र पदानां स्पष्टतया समुच्चारणं संहिता (१) श्लोकस्थपदानां पृथक् पृथक् रूपेण परिदर्शनं पदम् (२) पदानामर्थः पदार्थः (३) पदानां विग्रहः पदविग्रहः (४) शिष्याणां संप्राप्तजिज्ञासावतां प्रश्नः संदिग्धपदार्थपरिपृच्छा सैव चालना (५) शिष्याणां प्रश्नस्य उत्तरमेव प्रत्यवस्थानम् (६) अनेन प्रकारेण शास्त्रस्य व्याख्या षड्विधा भवति । अस्य च सूत्रकृताङ्गसूत्रस्याचाराङ्ग-सूत्रेण सहायं सम्बन्धः—आचाराङ्गसूत्रे इत्थं प्रतिपादितम्—"जीवो छक्काय-

पहले संहिता आदि का स्वरूप दिखलाया जाता है—

शास्त्र की व्याख्या छह प्रकार से होती है—(१) संहिता (२) पद (३) पदार्थ (४) पदविग्रह (५) चालना और (६) प्रत्यवस्थान ॥१॥

(१) शास्त्र के पदों का स्पष्ट रूप से उच्चारण करना संहिता है । (२) पदों को अलग अलग करके कहना पद या पदच्छेद कहलाता है । (३) प्रत्येक पद का अर्थ कहना पदार्थ है । (५) जिज्ञासु शिष्यों का संदिग्ध पदार्थ के विषय में प्रश्न करना चालना है । (६) शिष्यों के प्रश्न का उत्तर देना प्रत्यवस्थान कहलाता है। इस प्रकार शास्त्र की व्याख्या छह प्रकार से होती है।

इस सूत्रकृतांग सूत्र का आचारांग सूत्र के साथ यह सम्बन्ध है—आचारांग सूत्र में कहा है कि पृथ्वीकाय, अप्काय, तेजस्काय, वायुकाय,

હવે આ પ્રકરણનું સંહિતા આદિના ક્રમપૂર્વક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે—

"बुद्धयेत" ઈત્યાદિ

પહેલાં સંહિતા આદિનુ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા નીચેના છ પ્રકારે થાય છે— (૧) સંહિતા (૨) પદ (૩) પદાર્થ, (૪) પદવિગ્રહ, (૫) ચાલના અને (૬) પ્રત્યવસ્થાન ॥૧॥

(૧) શાસ્ત્રનાં પદોનું સ્પષ્ટ રૂપે ઉચ્ચારણ કરવું તેનું નામ સંહિતા છે. (૨) પદોને અલગ અલગ કરીને તેમનુ પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ પદ અથવા પદચ્છેદ (૩) પ્રત્યેક પદનો અર્થ કહેવો તેનુ નામ પદાર્થ છે. (૪) પદોનો વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવો તેનું નામ પદવિગ્રહ છે (૫) જિજ્ઞાસુ શિષ્યો સંદિગ્ધ પદાર્થના વિષયમાં જે પ્રશ્નો કરે છે તેનું નામ 'ચાલના' છે. (૬) શિષ્યોના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો તેનું નામ પ્રત્યવસ્થાન છે, આ પ્રકારે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા છ પ્રકારે થાય છે.

આ સૂત્રકૃતાગ સૂત્રનો આચારાંગ સૂત્ર સાથેનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે—આચારાંગ સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું કે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય:

परूवणा य तेसिं वहेण वन्धो" त्ति, जीवाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिरूपाः षड्विधाः, एतेषां जीवानां वधेन=विराधनेन कर्मवन्धो जायते, कर्मणा वद्धो हि जीवः स्वशुभाशुभफलमुपभुञ्जानः संसाराटव्यामितस्ततः परिभ्रमति, इति संसारपरिभ्रमणस्य मूलकारणं कर्मैव, एतत्सर्वं वुद्ध्येत=जानीयात्, नहि अज्ञात्वा कर्मवन्धनं समुच्छेत्तुं शक्यमिति तेषां वोध एव प्रथमं श्रेयस्करः। अथ वेदान्तिनो ज्ञानादेव मुक्तिं प्रतिपादयन्ति, मीमांसकाः कर्मणैव मुक्तिमामनन्ति, जैनास्तु क्रिया-संवलितज्ञानादेव मुक्तिर्भवतीति मन्यन्ते "पढमं नाणं तओ दया" इत्यागम-

---

वनस्पतिकाय और त्रसकाय के भेद से जीव छह प्रकार के हैं और उनका वध (हिंसा) करने से कर्मवन्ध होता है। कर्म से वद्ध जीव अपने शुभ और अशुभ फल का उपभोग करता हुआ संसार रूप अटवी में इधर उधर भटकता है। इस प्रकार संसार परिभ्रमण का मूल कारण कर्म ही है। इस सवको समझे वूझे। क्योंकि कर्मवन्धन को जाने विना उसे नष्ट नहीं किया जा सकता। अतएव सर्वप्रथम उनका वोध प्राप्त करना ही श्रेयस्कर है।

वेदान्ती अकेले ज्ञान से ही मुक्ति होना स्वीकार करते हैं। मीमांसक अकेले कर्म से ही मुक्ति होना कहते हैं। किन्तु जैन क्रियायुक्त ज्ञान से मोक्ष मानते हैं। आगम में कहा है—"पढमं णाणं तओ दया" अर्थात् पहले ज्ञान फिर दया-क्रिया। अतएव यहां पहले "वुद्ध्येत" इस पद के द्वारा ज्ञान का प्रतिपादन किया गया है और फिर "त्रोटयेत्" इस पद से क्रिया का

---

વાયુકાય વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાયના ભેદથી જીવ છ પ્રકારના છે અને તેમનો વધ (હિંસા) કરવાથી કર્મબન્ધ થાય છે. કર્મ વડે બધ્ધ થયેલો જીવ તેના શુભ અને અશુભ ફલનો ઉપભોગ કરતો થકો સંસાર રૂપ અટવીમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ પ્રકારે સંસાર પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ કર્મ જ છે. આ કર્મબન્ધનું સ્વરૂપ જીવે સમજવું જોઈએ, કારણ કે કર્મબન્ધનના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેનો નાશ કરી શકાતો નથી. તે કારણે સૌથી પહેલાં તેના સ્વરૂપ વિષયક બોધ પ્રાપ્ત કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે.

વેદાન્તીઓ એકલા જ્ઞાન દ્વારા જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું માને છે. મીમાંસકો એકલાં કર્મથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું માને છે. પરન્તુ ક્રિયા-યુક્ત જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ સાધી શકાય છે, એવું જૈનો માને છે. આગમમાં પણ કહ્યુ છે કે— पढमं णाणं तओ दया એટલે કે "પહેલાં જ્ઞાન અને ત્યાર બાદ દયા–ક્રિયા". તેથી અહીં પહેલા "वुद्धयेत" આ પદ દ્વારા જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, અને ત્યારબાદ "त्रोटयेत्" આ પદ દ્વારા ક્રિયાનું કથન કરવામાં

वचनात् । 'बुध्येत' इति पदेन सर्वप्रथमतो ज्ञानमेव प्रतिपादितं, त्रोटयेदिति पदेन तु क्रिया प्रोक्ता, केवलं ज्ञानस्य कार्याक्षमत्वात् । येन केनापि प्रकारेण जीवाजीवादिसकलपदार्थानां ज्ञानमर्जनीयमिति ज्ञानसंपादनायोपदेशः कृतः । ज्ञानं च सविषयकम् नहि विषयमन्तरा ज्ञानं निरूपयितुं शक्यम्, ज्ञानरूपक्रियायाः सविषयरूपसकर्मकतया कर्मनिरूपणाधीननिरूपणकत्वात् यथा गमनादि क्रिया न गन्तव्यादि निरूपणं विना सम्भवतीत्यत आह-"वंधणं परिजाणिया" इति । वन्धनम्=आत्मप्रदेशानां पुद्गलानां च क्षीरोदकवत् परस्पराश्लेषणम्, अथवा बध्यते=परतन्त्री क्रियते आत्माऽनेन तद् वन्धनम् । तादृशवन्धनं च ज्ञानावरणीयादिकमष्टप्रकारकं कर्म । अथवा ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मणां कारणं मिथ्यात्त्वाऽविरत्यादिकमेव वन्धनपदवाच्यम् । तच्चतुर्विधं प्रकृति-स्थित्य-नुभाग-

कथन किया गया है, क्योंकि अकेला ज्ञान कार्य करने में समर्थ नहीं होता। जिस किसी प्रकार से सम्भव हो, जीव अजीव आदि पदार्थों का ज्ञान प्राप्त करना चाहिये इस प्रकार ज्ञान सम्पादन के लिये उपदेश किया गया है।

ज्ञान का कुछ न कुछ विषय अवश्य होता है। विषय के विना ज्ञान का निरूपण होना शक्य नहीं है। ज्ञानरूप क्रिया सकर्मक है, अतएव उस का निरूपण कर्म (विषय) के निरूपण के अधीन है। जैसे-गमन आदि क्रिया का गन्तव्य आदि के विना संभव नहीं है। इसी कारण यहां कहा है "वंधणं परिजाणिया" आत्मप्रदेशों का और कर्मपुद्गलों का दूध और पानी की भाँति एकमेक हो जाना वन्धन कहलाता है। अथवा जिसके द्वारा आत्मा परतंत्र वना दिया जाय वह वन्धन कहलाता है। ज्ञानावरणीय आदि आठ प्रकार के कर्म ही इस प्रकार के वन्धन हैं। या ज्ञानावरणीय आदि आठ

આવ્યું છે, કારણ કે એકલુ જ્ઞાનજ કાર્ય કરવાને સમર્થ હોતુ નથી તેથી જે જે રીતે શક્ય હોય, તે તે રીતે જીવ, અજીવ આદિ પદાર્થોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ. આ પ્રકારે અહીં જ્ઞાન સ પાદન કરવાનો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે

જ્ઞાનનો કોઇને કોઈ વિષય અવશ્ય હોય છે વિષયના સદ્ભાવ વિના જ્ઞાનનુ નિરૂપણ થવુ શકય નથી જ્ઞાનરૂપ ક્રિયા સકર્મક છે, તેથી તેનુ નિરૂપણ કર્મ (વિષય) ના નિરૂપણને આધીન છે જેમકે . . ગમન આદિ ક્રિયા ગન્તવ્ય આદિના સદ્ભાવ વિના સ ભવી શકતી નથી એજ કારણે અહીં એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે "વ ધણ परिजाणिया" દૂધ અને પાણીની જેમ આત્મપ્રદેશોનુ અને કર્મપુદ્ગલોનું એક બીજાની સાથે સ યુક્ત થઈ જવુ તેનુ નામ બન્ધન છે અથવા જેના દ્વારા આત્માને પરાધીન કરી નાખવામા આવે છે તેનુ નામ બન્ધન છે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોજ આ પ્રકારના બન્ધનો રૂપ છે. અથવા-જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોના કારણભૂત

प्रदेशभेदात् । तत्स्वरूपं विशेषजिज्ञासुभिराचाराङ्गसूत्रस्य मत्कृतायामाचारचिन्तामणिटीकायां कर्मवादिप्रकरणे विलोकनीयम् । तादृशं बन्धनं बन्धकारणं च परिज्ञाय=ज्ञात्वा तपः संयमाद्यनुष्ठानरूपया विशिष्टक्रियया त्रोटयेत्=आत्मनः सकाशात् पृथक् कुर्यात्, अथवा बन्धनं बन्धकारणं च ज्ञात्वा तादृशं बन्धनं बन्धकारणं च परित्यजेत् । एवं कथिते सति बन्धस्वरूपजिज्ञासुः श्रीजम्बूस्वामी सुधर्मस्वामिनं पृच्छति—'किमाह बंधणं वीरो' इत्यादि, हे भदन्त ! वीरो=महावीर स्वामी तीर्थंकरः बन्धनं=बन्धनस्वरूपम् बन्धकारणादिकं च किम्–किं स्वरूपम् आह कथितवान्, किं वा जानन् आत्मा तद् बन्धनं त्रोटयतीति । अत्र

---

प्रकार के कर्मों के कारणभूत मिथ्यात्व, अविरति आदि ही बन्धन शब्द से ग्रहण करना चाहिए । बन्धन चार प्रकार का है। (१) प्रकृतिबन्ध (२) स्थितिबन्ध (३) अनुभागबन्ध (४) प्रदेशबन्ध विशेष जिज्ञासुओं को उनका स्वरूप मेरे द्वारा रचित आचारांग सूत्र की आचारचिन्तामणि टीका में कर्मवादी के प्रकरण में देखना चाहिए।

इस प्रकारके बन्धन और बन्धन के कारण को जानकर उसे तप एवं संयम आदि के अनुष्ठानरूप क्रिया से तोडना चाहिए अर्थात् अपनी आत्मा से पृथक् करना चाहिये अथवा उसका परित्याग करना चाहिए।

इस प्रकार कहने पर बन्धके स्वरूप को जानने के इच्छुक श्री जम्बू स्वामी सुधर्मास्वामी से पूछते हैं-प्रभो ! भगवान् महावीर स्वामी ने बन्धन का स्वरूप और उसके कारण आदि क्या प्ररूपित किये हैं ? और आत्मा क्या जानता हुआ बन्धन को तोडता है ? यद्यपि मूलपाठ में "वीर" इस प्रकार

---

મિથ્યાત્વ અવિરતિ આદિને બન્ધન શબ્દ દ્વારા ગ્રહણ કરવા જોઇએ બન્ધન ચાર પ્રકારના છે. (૧) પ્રકૃતિબન્ધ, (૨) સ્થિતિબન્ધ, (૩) અનુભાગબન્ધ અને (૪) પ્રદેશબન્ધ આ વિષયને લગતી વધુ માહિતી મેળવવાની જિજ્ઞાસાવાળા પાઠકોએ, મારા દ્વારા રચિત આચારાગસૂત્રની આચારચિન્તામણિ નામનિ ટીકાનુ "કર્મવાદી" નામનુ પ્રકરણ વાચી જવુ.

આ પ્રકારના બન્ધ અને બન્ધના કારણોને જાણીને, તપ અને સયમ આદિના અનુષ્ઠાન રૂપ ક્રિયા વડે તે બન્ધને તોડવો જોઇએ એટલે કે પોતાના આત્માથી તેને અલગ કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે કર્મબન્ધના વિનાશની અહીં વાત કરી છે.

આ પ્રકારનું સુધર્મા સ્વામીનુ કથન સાંભળીને, બન્ધના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળા જંબૂસ્વામીએ સુધર્મા સ્વામીને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે ભગવન્ ! મહાવીર પ્રભુએ બન્ધના સ્વરૂપ અને તેના કારણ આદિના વિષયમા શી પ્રરૂપણા કરી છે ? અને આત્મા કઈ વાતને જાણીને બન્ધન તોડવાને સમર્થ બને છે ? (સૂત્રમા 'મહાવીર' પદને

यद्यपि 'वीर' इति नामैकदेशग्रहणमेव कृतं तथाप्येकदेशग्रहणेन सम्पूर्णस्य तस्य ग्रहणं भवति 'नामैकदेशे नामग्रहणमितिनियमात्, एवं-वीरेति शब्देन 'महावीरः' इति गृह्यते। यथा पार्श्वे-त्युक्ते पार्श्वनाथ इति गृह्यते, शान्ति-शब्देन शान्तिनाथ इति गृह्यते। यथा च-"पासं तह वद्धमाणं च" तथा "संती-संति करे लोए" इति वचनात्। लोकेऽपि च-भामेत्युक्ते 'सत्यभामा' इति भीमेत्युक्ते--'भीमसेनेति गृह्यते ॥१॥

पूर्व "किमाह वंधणं वीरो" इत्यादिना प्रथमसूत्रे जम्बूस्वामी सुधर्म-स्वामिनं वन्धनस्वरूपं पृष्टवान्, किमेतद् वन्धनं? किं वा तस्य स्वरूपं तीर्थ-करैरुपदिष्टमिति प्रश्नः किं शब्दस्य प्रश्नवाचकत्वात्, यावद् वन्धनस्वरूपं न ज्ञायते तावत् ततो निवृत्तिर्नस्यात्, अनिवृत्तौ वन्धनाभावरूपमोक्षस्य संभावनापि न स्यात्। न कारणमन्तरेण कार्यं भवतीति पूर्वं वन्धनकारणमाह 'चित्तमंत' इत्यादि।

---

नाम का एकदेश ही ग्रहण किया है, फिर भी एकदेश के ग्रहण से सम्पूर्ण का ग्रहण हो जाता है, इस नियम के अनुसार "वीर" शब्द से "महा-वीर" का ग्रहण होता है। जैसे पार्श्व शब्द से "पार्श्वनाथ" का और "शान्ति" शब्द से "शान्तिनाथ" का ग्रहण किया जाता है। कहा भी है-"पासं तह वद्धमाणं च" और "संती संतिकरे लोए" लोक में भी "भामा" कहने से सत्य-भामा का और भीम कहने से भीमसेन का बोध होता है ॥१॥

"किमाह वंधणं वीरो" यहां प्रथम सूत्र में जम्बूस्वामीने सुधर्मा स्वामी से वन्धन का स्वरूप पूछा--बन्धन क्या है? तीर्थकर भगवान् ने बन्धन का क्या स्वरूप कहा है? यहां "किं" शब्द प्रश्न का वाचक है। जब तक वन्धन का स्वरूप न जान लिया जाय तब तक उससे निवृत्ति नहीं हो सकती और निवृत्ति हुए विना वन्धन के अभावरूप मोक्ष की संभावना भी

---

બદલે "વીર" પદ વપરાયું છે પરન્તુ એકદેશના ગ્રહણથી સંપૂર્ણનું ગ્રહણ થઇ જાય છે, આ નિયમને આધારે "વીર" શબ્દ વડે "મહાવીર" શબ્દનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે જેમ પાર્શ્વ પદ વડે પાર્શ્વનાથ અને "શાન્તિ" પદ વડે 'શાન્તિનાથ' ને ગ્રહણ કરી શકાય છે, એજ પ્રમાણે 'વીર' પદ વડે "મહાવીર" પ્રભુને ગ્રહણ કરી શકાય છે. કહ્યુ પણ છે કે "पासं तह वद्धमाणं च" અને "सती संतिकरे लोए" લોકમાં પણ ભામા કહેવાથી સત્યભામાનો અને ભીમ કહેવાથી ભીમસેનનો બોધ થાય છે) ॥૧॥

"किमाह वंधण वीरो" "બન્ધન શુ છે? તીર્થંકર ભગવાને બન્ધનનુ સ્વરૂપ કેવુ કહ્યુ છે?' જમ્બૂસ્વામીએ સુધર્મા સ્વામીને આ પ્રકારનો જે પ્રશ્ન પ્રથમ સૂત્રમાં પૂછ્યો છે, તેના દ્વારા બન્ધનનુ સ્વરૂપ જાણવાની તેમની ઇચ્છા પ્રકટ થાય છે. સૂત્રમા "किं" પદ પ્રશ્નનુ વાચક છે જ્યા સુધી બન્ધનનુ સ્વરૂપ જાણી ન શકાય ત્યાં સુધી ત બન્ધનમાંથી છુટકારો પણ મેળવી શકાતો નથી, અને બન્ધનમાથી છુટકારો પામ્યા

अत्र बन्धनशब्देन कर्मगृह्यते, कारणे कार्योपचारात्, बन्धनं हि संसार-जनितं सुखदुःखम् तादृशसुखदुःखकारणं कर्म—शुभाशुभादिरूपम्। तस्मिन् कारणे कर्मणि कार्यस्य दुःखरूपबन्धनस्योपचारात्तदपि कर्म, बन्धनपदप्रतिपाद्यं भवति, यथा 'धम्मो मंगलं' नह्यत्र धर्मो मङ्गलं किन्त्वसौ मङ्गलजनकः कारणे-धर्मे कार्यस्य मंगलस्योपचाराद् धर्मो मङ्गलमिति व्यपदिश्यते तद्वत्प्रकृतेपि दुःखस्य बन्धनत्वं तज्जनकं कर्म तस्मिन् कर्मण्यपि बन्धनव्यवहारः। तथा च बन्धनं दुःखं तत्कारणं च कर्मबन्धनमेव यथा लोके—सुखं सुखजनकं च स्रक्चन्दननवनीतादिसर्वं सुखमिति व्यपदिश्यते तथेहापि दुःखं तत्कारणं कर्म च

नहीं हो सकती। कारण के विना कार्य नहीं होता, अतः पहले बन्धन का कारण कहते हैं—चित्तमंत इत्यादि।

यहां बन्धन शब्द से कर्म ग्रहण किया गया है। कारण में कार्य का उपचार करने से बन्धन का अर्थ हुआ—संसार जनित सुख दुःख। इस प्रकार के सुख दुःख का कारण शुभ अशुभादि कर्म है। उस कारण अर्थात् कर्म में कार्य का अर्थात् दुःख का उपचार करने से दुःख भी कर्मबन्धन शब्द का वाच्य हो जाता है। जैसे—"धम्मो मंगलं" यहां धर्म को मंगल कहा है किन्तु धर्म मंगल नहीं, मंगल का जनक है, फिर भी कारणरूप धर्म में कार्यरूप मंगल का उपचार करने से धर्म मंगल कहा जाता है। इसी प्रकार प्रकृत में भी दुःख बन्धनरूप है और दुःख का जनक कर्म है। अतएव कर्म में भी बन्धन का व्यवहार होता है। इस प्रकार जैसे लोक में सुख और सुख के जनक फूल, माला, चन्दन, वनिता आदि भी सुख कह-

વિના બન્ધનના અભાવરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ સંભવી શકતી નથી. કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, તેથી સૂત્રકાર સૌથી પહેલાં બન્ધનનાં કારણોનું નિરૂપણ કરે છે. 'चित्तमंत" ઈત્યાદિ—

અહીં બન્ધન પદ દ્વારા કર્મને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી બન્ધનનો અર્થ "સંસાર જનિત સુખદુખ" થાય છે આ પ્રકારના સુખદુઃખનું કારણ શુભ, અશુભાદિ કર્મો છે તે કારણે—એટલે કે કર્મમાં કાર્યનો એટલે કે દુખનો ઉપચાર કરવાથી દુખ પણ કર્મબન્ધન શબ્દનું વાચ્ય થઈ જાય છે જેમકે "धम्मो मगल" અહીં ધર્મને મંગલ કહ્યો છે પરન્તુ ધર્મ મંગલ નથી પણ મંગલનો જનક છે છતાં પણ કારણ રૂપ ધર્મમાં કાર્ય રૂપ મંગલનો ઉપચાર કરવાથી ધર્મને મંગલરૂપ કહેવાય છે એજ પ્રમાણે અહીં પણ દુખને બન્ધન રૂપ કહ્યું છે, અને દુઃખનું જનક કર્મ હોય છે, તે કારણે કર્મમાં પણ બન્ધનનો વ્યવહાર થાય છે. લોકમાં જેવી રીતે ફૂલ, માલા, ચન્દન, વનિતા આદિ સુખજનક વસ્તુઓને સુખ કહેવામાં આવે છે,

सर्वं वन्धनपदेन संगृह्यते । तत्र कारणमन्तरेण कार्यं न स्यादिति कारणस्वरूपमेव प्रथमतो दर्शयति सूत्रे । नहि अप्राप्तदण्डादिः पुरुषः कदाचिदपि कथंचिदपि घटादिकार्यं संपादयितुं शक्नुयात् यदि कारणमन्तरेणापि कार्यं भवेत्तदा धूमार्थी वह्नेरुपादानं तृप्त्यर्थी भोजनादिकं कथमपि नार्जयेत् । अतः प्रथमतः कारणमेवोपादेयं कार्यकरणाय प्रेक्षावतेति कार्यात् पूर्वं कारणमवश्यमन्वेषणीयमिति लोकप्रसिद्धां रीतिमनुसृत्य सूत्रकारेण प्रथमं वन्धस्य कारणमेव प्रदर्शितम्, संसारे सर्वे समारंभाः कर्मोपादानरूपाः कर्म कारणभूता 'ममे' तिपरिग्रहबुद्ध्यैव समुत्पन्ना भवन्तीति कृत्वा प्रथमं परिग्रह एव सर्ववन्धनानां कारणमिति तदेव दर्शयति–'चित्तमंतमचित्तंवे'ति 'चित्तमंतं'चित्तवत्–चित्तं चेतना, तदस्यास्तीति

---

लाते हैं, उसी प्रकार कर्म तथा कर्म के कारण भी वन्धन ही कहे जाते हैं। कारण के विना कार्य नहीं होता, इस कारण सूत्र में पहले कारण का ही स्वरूप दर्शाते हैं। डंडा चाक आदि प्राप्त किये जाने विना पुरुष कभी भी और किसी प्रकार घट आदि कार्य को सम्पादित करने मे समर्थ नहीं हो सकता यदि कारण के विना भी कार्य हो जाता तो धूम का अर्थी अग्नि को ग्रहण न करता और तृप्ति चाहने वाला भोजन आदि का उपार्जन न करता। अतएव कार्य करने के लिए बुद्धिमान् पुरुष को प्रथम कारण को ही ग्रहण करना चाहिए। कार्य से पहले कारण का अवश्य अन्वेषण करना चाहिए, इस लोक प्रसिद्ध रीति का अनुसरण करके सूत्रकारने पहले वन्धन का कारण ही दिखलाया है।

संसार में कर्मों के कारणभूत सभी समारंभ "मम" यह मेरा" इस परिग्रह बुद्धि से ही उत्पन्न होते हैं। अतएव सर्व प्रथम परिग्रह ही सर्व वन्धनों का कारण है, इस कारण उसी को दिखलाते हैं—

---

એજ પ્રમાણે કર્મ તથા કર્મના કારણોને પણ બન્ધનોજ કહેવામા આવે છે કારણ વિના કાર્ય સંભવી શકતુ નથી, તે કારણે સૂત્રકારે સૂત્રમા કારણના સ્વરૂપનું જ પહેલાં નિરૂપણ કર્યું છે ડંડો, ચાકડો, આદિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના માણસ કદી પણ અને કોઇ પણ પ્રકારે ઘડા આદિ કાર્યને સમ્પાદિત કરવાને સમર્થ થઇ શકતો નથી જો કારણ વિના કાર્ય થઈ જતુ હોત તો ધૂમનો અર્થી અગ્નિને ગ્રહણ ન કરત, અને તૃપ્તિ ચાહનારો ભોજન આદિનુ ઉપાર્જન ન કરત તેથી કાર્ય કરવાને માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રથમ કારણને જ ગ્રહણ કરવુ જોઇએ કાર્ય પહેલા કારણની અવશ્ય અન્વેષણા (શોધ) કરવી જોઇએ આ લોકપ્રસિદ્ધ રીતનુ અનુસરણ કરીને સૂત્રકારે પહેલા બન્ધના કારણો જ બતાવ્યા છે

સર્વ બન્ધનોનુ સૌથી પહેલુ કારણ પરિગ્રહ જ છે સંસારમા કર્મોના કારણભૂત સઘળા સમારંભ મમત્વભાવ રૂપ (આ મારુ છે, એવા ભાવરૂપ) 'પરિગ્રહ બુદ્ધિમાથી' જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે પરિગ્રહનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

चित्तवत्, तत् सचित्तमित्यर्थः, वा अथवाऽचित्तम् चेतनारहितम्। 'चित्तवत्' इत्यनेन द्विपदचतुष्पदादीनाम्, अचित्तमित्यनेन सुवर्णरजतमणिमाणिक्यादीनां ग्रहणम्। एतदुभयं परिग्रहो द्विधा विभज्यते वाह्याभ्यन्तरभेदात्, तत्र वाह्यो नवविधः- द्विपदचतुष्पदक्षेत्रवास्तुरजतसुवर्णधनधान्यकुप्यभेदात्। आभ्यन्तरश्चतुर्दशविधः- मिथ्यात्वाविरत्यादिपञ्चकम् ५, हास्यादिषट्कम् ११ वेदत्रिकं १४ चेति। एतदुभयमपि 'किसामवि' कृशमपि स्वल्पमपि तृणतुषादिकमपि 'परिगिज्झ' परिगृह्य ममत्वबुद्ध्या परिग्रहविषयीकृत्य-परिग्रहं कृत्वेत्यर्थः। अथवा कसनं कसः परिग्रहबुद्ध्या जीवस्य परिगृहीतत्वार्थे गमनपरिणामः परिग्रहः, अर्थात् सुदूरे वर्तमानस्यापि पदार्थस्य मनोरथादिप्रकारेण ममत्वादिबुद्ध्या ग्रहणाकार-परिणामो यो जीवस्य भवति मनसा ग्रहणमिति स सर्वोऽपि परिग्रह एव तम्।

जो चेतना से युक्त हो वह "चित्तमंत" या सचित्त कहलाता है। चेतना से रहित को "अचित्त" कहते हैं "चित्तमंत" इस पद से द्विपद चतुष्पद आदि का तथा "अचित्त" शब्द से सुवर्ण, रजत, मणि, माणिक्य आदि का ग्रहण होता है, ये दोनों ही परिग्रह हैं। परिग्रह दो प्रकार का है वाह्य और आभ्यन्तर। इनमें से वाह्य परिग्रह के नौ भेद हैं-(१) द्विपद (२) चतुष्पद (३) क्षेत्र (४) वास्तु (५) रजत (६) स्वर्ण (७) धन (८) धान्य और (९) कुप्य। आभ्यन्तर परिग्रह चौदह प्रकार का है-पांच मिथ्यात्व अविरति आदि छह हास्य आदि, और तीन वेद (स्त्रीवेद आदि)। इन दोनों प्रकार के परिग्रहों को स्वल्प-तृण तुष मात्र भी जो ममत्व बुद्धि से ग्रहण करता है अथवा ग्रहण करने का मनोरथ करता है अर्थात् पदार्थ के दूर रहने पर भी उस पर ममत्व धारण करके उसे मन से ग्रहण करता है, वह

ચેતનાથી યુક્ત વસ્તુને "ચિત્તમન્ત" અથવા સચિત્ત કહેછે, અને ચેતનાથી રહિત વસ્તુને અચિત્ત કહે છે દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિ પદાર્થો સચિત્ત ગણાય છે, સોનુ, ચાંદી, મણિ, માણિક્ય આદિ પદાર્થોને અચિત્ત કહે છે આ બન્ને પ્રકારના પદાર્થો રાખવા તેનુ નામ જ પરિગ્રહ છે પરિગ્રહના મુખ્ય બે પ્રકાર છે (૧) બાહ્યપરિગ્રહ અને (૨) આભ્યન્તર પરિગ્રહ બાહ્યપરિગ્રહના નીચે પ્રમાણે નવ ભેદ કહ્યા છે

(૧) દ્વિપદ, (૨) ચતુષ્પદ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) વાસ્તુ, (૫) રજત (ચાદી) (૬) સુવર્ણ (૭) ધન, (૮) ધાન્ય અને (૯) કુપ્ય આભ્યન્તર પરિગ્રહના નીચે પ્રમાણે ૧૪ પ્રકાર પડે છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ પાચ પ્રકારો, હાસ્ય આદિ છ પ્રકારો અને સ્ત્રીવેદ રૂપ ત્રણ પ્રકારો આ બન્ને પ્રકારના પરિગ્રહોને સ્વલ્પ પ્રમાણમા (તૃણ અથવા તુષ જેટલા અલ્પ પ્રમાણમા) પણ જે મમત્વ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવાના મનોરથ સેવે છે એટલે કે પદાર્થ દૂર હોવા છતા પણ તેના પર મમત્વ ધારણ કરીને તેને મનથી ગ્રહણ કરે છે,

तदेवमेतादृशं परिग्रहं स्वयं परिगृह्यान्यान् वा ग्राहयित्वा, 'अन्नंवा' परिग्रहं कुर्वन्तमन्यं वा 'अणुजाणाइ' अनुजानाति=अनुमोदयति । एवं सति जीवः "दुक्खा" दुःखात्=दुःखयति प्रतिकूलवेदनीयतां जीवस्याचरतीति दुःखम्, अर्थात् ज्ञानावरणीयाद्यष्टप्रकारकं कर्म तादृशकर्मणः फलं वाऽसातोदयादिकं तादृश-दुःख तत्कारणाभ्यां जीवः कदाचिदपि 'न मुच्चइ' न मुच्यते अनेन परिग्रह एव परमानर्थमूलमित्युक्तम्, यद्यपि अनर्थमूलं न केवलं परिग्रह एव अपितु अन्ये बहवोपि हिंसानृतस्तेयादयः सन्ति तथापि सर्वप्रथमतः शास्त्रकारः कथं परिग्रहस्यैव ग्रहणं कृतवान् ? सर्वेषु परिग्रह एव प्रधानम्, तेषां हिंसाऽनृत-स्तेयादीनां परिग्रहमूलत्वात्, परिग्रहो हि ममत्वबुद्धिरेव, यावज्जीवस्य शरीर-

सब परिग्रह ही है। इस प्रकार के परिग्रह को स्वयं ग्रहण करके, दूसरों से ग्रहण करवा कर या ग्रहण करनेवाले की अनुमोदना करके जीव दुःख से मुक्त नहीं होता। जो जीव को दुःखी करता है–प्रतिकूल वेदन उत्पन्न करता है, वह दुःख कहलाता है। ज्ञानावरणीय आदि आठ प्रकार के कर्म तथा उन का असाता आदि रूप उदय, दुःख है। परिग्रही जीव इस दुःख से छुटकारा नहीं पाता। इस कथन से यह सूचित किया गया है कि परिग्रह ही घोर अनर्थों का मूल है।

यद्यपि केवल परिग्रह ही अनर्थ का मूल नहीं है, हिंसा, असत्य, स्तेय आदि अन्य भी बहुत से अनर्थ के कारण हैं, फिर भी शास्त्र-कार ने सबसे पहले परिग्रह को ही क्यों ग्रहण किया है? इसका कारण यह है कि सब अनर्थ कारणों में परिग्रह ही प्रधान है, हिंसा आदि अन्य कारण परिग्रहमूलक है। ममत्वभाव परिग्रह कहलाता है। जब तक जीवको

તેને પરિગ્રહ રૂપ જ માનવામા આવે છે. આ પ્રકારના પરિગ્રહને સ્વય ગ્રહણ કારાવનાર અને ગ્રહણ કરનારની અનુમોદના કરનાર જીવ દુ ખથી મુકત થતો નથી. જેના દ્વારા જીવને પ્રતિકૂળ વેદના ઉત્પન્ન કરાય છે, તેનુ નામ દુ ખ છે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મો તથા તેમનો અસાતા આદિ રૂપ ઉદય જ દુ ખ રૂપ છે પરિગ્રહી જીવ આ દુ ખમાથી છુટકારો પામતો નથી આ કથન દ્વારા એ સૂચિત કરવામા આવ્યુ છે કે પરિગ્રહ જ ઘોર અનર્થોનુ મૂળ છે

જો કે માત્ર પરિગ્રહ જ અનર્થનુ મૂળ નથી, હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ બીજા પણ અનેક અનર્થના કારણો છે છતા પણ શાસ્ત્રકારે સૌથી પહેલા પરિગ્રહને જ શા કારણે ગ્રહણ કર્યો છે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે અનર્થના સઘળા કારણોમા પરિગ્રહ જ પ્રધાન છે હિંસા આદિ અન્ય કારણો પરિગ્રહમૂલક છે મમત્વ ભાવને જ પરિગ્રહ કહે છે જ્યા સુધી શરીર, વર્ણ, વય અને અવસ્થા પ્રત્યે જીવમા મમત્વભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં

वर्णवयोऽवस्थासु ममत्वबुद्धि र्न जायते तावन्नासौ मनोवाक्कायैः कर्म समारभते, असमारभमाणश्च कथं हिंसादि दोषेभ्यो युज्येतेति शरीरादौ प्रथमतो ममत्व-बुद्धि समुत्पादेन शरीरादिकमात्मीयतया परिगृह्य शरीरादिना शुभाशुभ-कर्म संपादयन् तत्फलेन सुखदुःखादिना संस्पृष्टोऽनेकां नारकतिर्यग्रूपां योनिं प्राप्नुवन् अधोगतिमेव प्राप्नोति, ततश्च कदाचिदपि दुःखवियुक्तो न भवतीति सर्वेषामनर्थानां नियानं भवन् परिग्रहः सर्वातिशय्य सर्वेषु प्रधानं भवतीत्यतः सूत्रकारः सर्वप्रथमं परिग्रहस्यैव ग्रहणं कृतवान् । परिग्रहस्य सर्वानर्थकारणताऽन्यत्रापि प्रतिपादिताः तथाहि—

"द्वेषस्यायतनं धृतेरपचयः क्षान्तेः प्रतीपो विधि,
व्याक्षेपस्य सुहृन्मदस्य भवनं ध्यानस्य कष्टो रिपुः ।
दुःखस्य प्रभवः सुखस्य निधनं पापस्य वासो निजः,
प्राज्ञस्यापि परिग्रहो ग्रह इव क्लेशाय नाशाय च ॥१॥" इति ।

शरीर, वर्ण, वय एवं अवस्था में ममत्व बुद्धि नहीं उत्पन्न होती तव तक वह मन वचन-कायसे कर्म का आरंभ नहीं करता और जव आरंभ नहीं करता तो हिंसादि दोषों का पात्र कैसे हो सकता है? इस प्रकार पहले शरीर आदि में ममत्वबुद्धि उत्पन्न होती है और वह उसे अपना मानता है। फिर शरीर आदि से शुभ अशुभ कर्म करके उसके फल सुख दुःख आदि से स्पृष्ट होता है तथा नरक तिर्यंच आदि अनेक योनियों को प्राप्त करता हुआ अधोगति को ही प्राप्त होता है। इस प्रकार जीव कभी भी दुःख से रहित नहीं हो पाता। इसी कारण परिग्रह सब अनर्थों का कारण होता हुआ सव अनर्थों से वढकर है और इसीलिये सूत्रकार ने सर्व प्रथम परिग्रह को ही ग्रहण किया है। परिग्रह सव अनर्थों का कारण है, यह बात अन्यत्र भी कही गई है, जैसे—"द्वेषस्यायतनं" इत्यादि।

સુધી તે મન, વચન અને કાયા વડે કર્મનો આરંભ કરતો નથી અને જ્યાં આરંભનો જ અભાવ હોય ત્યાં હિંસાદિ દોષોનો સદ્‌ભાવ જ કેવી રીતે સંભવી શકે? આ પ્રકારે પહેલા શરીર આદિ પ્રત્યે મમત્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને તે પોતાનું માને છે. ત્યાર બાદ શરીર આદિ વડે શુભ અશુભ કર્મ કરીને, તેના ફલસ્વરૂપ સુખદુઃખ આદિનું અનુભવન કરે છે, તથા નારક, તિર્યંચ આદિ અનેક યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે આ પ્રકારે જીવ કદી પણ દુઃખથી રહિત થઇ શકતો નથી એજ કારણે પરિગ્રહ સઘળા અનર્થોનું કારણ હોવાને લીધે સઘળા અનર્થોમાં પ્રધાન છે તે કારણે સૂત્રકારે સૌથી પહેલા અહીં પરિગ્રહ રૂપ કારણનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે "પરિગ્રહ સઘળા અનર્થોનું મૂળ છે," આ વાત અન્યત્ર પણ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે જેમકે— "द्वेषस्यायतनं" ઇત્યાદિ—

पुनरप्युक्तम्—

"यथा ह्यामिषमाकाशे, पक्षिभिः श्वापदै र्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले नक्रै, स्तथा सर्वत्र वित्तवान्" ॥१॥ इति ।

परिग्रहरक्षणार्थे प्राप्तधनस्य महान् क्लेशो जायते, धननाशेऽपि च उपभोगे चातृप्तिः, तथाचोक्तम्—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते ॥१॥"

---

"परिग्रह द्वेष का स्थान है, धैर्य को कम करता है, क्षमा का विरोधी है, विक्षेप का सखा (मित्र) है, मद (अहंकार) का घर है, ध्यान का कष्टकारी-वैरी है, दुःखों का उत्पत्ति स्थान है, सुख का विनाशक है, पाप का वास है और विवेकवान् पुरुष के लिए भी ग्रह के समान क्लेश और विनाश का कारण होता है।" फिर कहा है—"यथाह्यामिषमाकाशे" इत्यादि।

"जैसे मांस का टुकड़ा आकाश में पक्षियों के द्वारा, धरती पर हिंसक पशुओं द्वारा, और जल में नक्र (मगर, मत्स्य) आदि जलचरों द्वारा भक्षण किया जाता है, उसी प्रकार धनवान् भी सर्वत्र ही सताया जाता है।

जिसे धन प्राप्त हो गया है, उसे उसकी रक्षा करने में घोर क्लेश होता है और नाश होने पर भी दुःख होता है। वह उसका उपभोग करे तो भी तृप्त नहीं हो पाता। कहा है—"न जातु कामः" इत्यादि।

---

પરિગ્રહ દ્વેષનુ સ્થાન છે ધૈર્યની હાનિ કરનાર છે, ક્ષમાનો વિરોધી છે, વિક્ષેપનો મિત્ર છે, મદ (અહકાર) નુ ધામ છે, ધ્યાનનો કષ્ટકારી શત્રુ છે, દુખોનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, સુખનો વિનાશક છે પાપનું નિવાસસ્થાન છે, અને વિવેકવાન્ પુરુષને માટે પણ ગ્રહના સમાન ક્લેશ અને વિનાશના કારણરૂપ હોય છે

વળી એવુ કહ્યુ છે કે—"यथा ह्यामिषमाकाशे" ઇત્યાદિ —

જેવી રીતે આકાશમા ઉડતા પક્ષિઓ દ્વારા, ધરતી પર રહેતા હિસક પશુઓ દ્વારા અને જળમાં રહેતા મગર, મત્સ્ય આદિ દ્વારા માસનાટુકડાનુ ભક્ષણ કરાય છે, એજ પ્રમાણે ધનવાન્ મનુષ્યની પણ સર્વત્ર સતામણી જ થયા કરે છે. (ચોર, સરકાર, વારસદારો, આદિ તેના ધનને પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે તેથી તે ધનની રક્ષા કરવાની ચિંતા તેને હમેશા રહ્યા કરે છે)

જેની પાસે ધન હોય છે તેને તેની રક્ષા કરવાને માટે ખૂબ જ દુખ વેઠવુ પડે છે ધનનો કદાચ નાશ થઇ જાય, તો પણ તેને દુખ જ થાય છે તેનો ઉપભોગ કરવા છતા પણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી. કહ્યુ પણ છે કે—"न जातु काम" ઇત્યાદિ—

इत्येवं प्राप्तिरक्षणोपभोगनाशादि सर्वावस्थायां परिग्रहो दुःखान्येव जनयतीति परिग्रहे सति दुःखरूपबन्धनात्कदाचिदपि न मुच्यते, तस्मात् परिग्रह एव सर्वदुःखात्मकबन्धनस्य परमं कारणमिति सुष्टूक्तं भगवता-'एवं दुःखा ण मुच्चई" इति ॥२॥

पूर्वं 'परिग्रह एव सकलदुःखस्वरूपबन्धस्य कारणम्' इत्युक्तम्, स च नारम्भमन्तरेण संभवति, तत्र च हिंसाऽवश्यम्भाविनीति तत्स्वरूपमाह—

अथवा-यः खलु परिग्रहवान् सः अवश्यमेवारंभं करिष्यति, कृतेचारंभेऽवश्यमेव प्राणातिपात इति दर्शयितुमाह—अथवा सूत्रकारो द्वितीयगाथया बन्धस्वरूपं बोधयित्वा प्रकारान्तरेणापि पुनर्बन्धस्वरूपमेव दर्शयति—'सयं निवायए' इत्यादि।

---

कामों के उपभोग से कामकी शान्ति नहीं होती। जैसे घृत से अग्नि शान्त न होकर अधिकाधिक प्रज्वलित होती है। उसी प्रकार कामों के भोग से काम की वृद्धि ही होती है। इस प्रकार परिग्रह प्राप्ति, रक्षण, उपभोग और विनाश आदि सभी अवस्थाओं में दुःख ही उत्पन्न करता है अतएव परिग्रह की विद्यमानता में जीव दुःख रूप बन्धन से कभी भी मुक्त नहीं हो सकता। इसलिये परिग्रह ही समस्त दुःखरूप बन्धन का परम कारण है अतएव भगवान्ने ठीक ही कहा है कि' इस प्रकार दुःख से छुटकारा नहीं हो सकता ॥२॥

पहले कहा जा चुका है कि परिग्रह ही समस्त दुःख रूप बन्धन का कारण है। वह परिग्रह आरंभ के विना नहीं होता और आरंभ करने में हिंसा अवश्य होती है, अतएव हिंसा का स्वरूप कहते हैं—

अथवा जो परिग्रहवान् है वह अवश्य ही आरंभ करेगा। आरंभ करने

---

"કામોના ઉપભોગથી માણસને તૃપ્તિ થતી નથી જેમ ઘી નાખવાથી અગ્નિ શાન્ત થવાને બદલે અધિકને અધિક પ્રજ્વલિત થાય છે, એજ પ્રમાણે કામોના ઉપભોગથી કામની વૃદ્ધિ જ થતી રહે છે." એજ પ્રકારે પરિગ્રહ પ્રાપ્તિ, રક્ષણ, ઉપભોગ અને વિનાશ આદિ સઘળી અવસ્થાઓમા દુ ખ જ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી જ્યા સુધી પરિગ્રહનો પરિત્યાગ ન કરવામા આવે, ત્યાં સુધી જીવ દુ ખ રૂપ બન્ધનમાથી કદી પણ મુક્ત થઇ શકતો નથી. તેથી પરિગ્રહને જ સમસ્ત દુ ખ રૂપ બન્ધનના મુખ્ય કારણ રૂપ કહ્યો છે. તેથી જ ભગવાને કહ્યુ છે કે પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યા વિના દુ ખમાથી છુટકારો થઇ શકતો નથી. ॥૨॥

આગળ એ વાતનું પ્રતિપાદન થઇ ચુક્યું છે કે પરિગ્રહ જ સમસ્ત દુ ખ રૂપ બન્ધનનુ કારણ છે તે પરિગ્રહ આરભ વિના સભવી શકતો નથી, અને આરભ કરવામા હિંસા તો અવશ્ય થાય જ છે તેથી હવે સૂત્રકાર હિંસાના સ્વરૂપનુ નીરૂપણ કરે છે

અથવા પરિગ્રહવાળો જીવ આરભ અવશ્ય કરશે જ, અને આરભ કરવાથી

मूलम्—

१ ३ २ ४ ५ ६
सयं निवायए पाणे, अदुवाऽन्नेहिं घायए।
८ ९ ९ ११ १२ १०
हणंतं वाऽणुजाणाइ, वेरं वड्ढइ अप्पणो ॥३॥

छाया—

स्वयं निपातयेत् प्राणान्, अथवाऽन्यैः घातयेत्।
घ्नन्तं वाऽनुजानीयात्, वैरं वर्धयति आत्मनः ॥३॥

अन्वयार्थ—

यःपरिग्रहवान् (सयं) स्वयम्=आत्मना (पाणे) प्राणान्=एकेन्द्रियादीन् जीवान् (निवायए) निपातयेत्=हिंस्यात्, (अदुवा) अथवा (अन्नेहिं) अन्यैः=परै-

---

पर प्राणातिपात अवश्य होता है यह दिखाने के लिये कहते हैं—

अथवा–सूत्रकार दूसरी गाथा के द्वारा वन्ध के स्वरूप को समझा कर फिर प्रकारान्तर से वन्ध के ही स्वरूप को दिखाते हैं—सयं निवायए इत्यादि

शब्दार्थ—'सयं-स्वयं' अपने आप 'पाणे---प्राणान्, जीवों को 'निवायए निपातयेत्' मारते हैं, 'अदुवा--अथवा 'अथवा' 'अन्नेहिं--अन्यैः' दूसरे के द्वारा 'घायए घातयेत्' घात कराता है 'वा-वा' अथवा 'हणंतं --घ्नन्तं' प्राणी का घात करने वाले को 'अणुजाणाइ—अनुजानीयात्' अनुज्ञा-आज्ञा देता है, वह 'अप्पणो आत्मनः' अपना 'वेरं'--वैरं' वैरको 'वड्ढइ-वर्धयति' वढाता है ॥३॥

अन्वयार्थ—

जो परिग्रहवान् (पुरुष) एकेन्द्रिय आदि जीवों की स्वयं हिंसा करता है अथवा दूसरों से हिंसा करवाता है अथवा हिंसा करने वाले की मन,

---

પ્રાણાતિપાત અવશ્ય થાય છે, તે વાત પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રકાર "सय निवायए" ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે.

શબ્દાર્થ—'सयं-स्वयं' પોતે 'पाणे-प्राणान्' જીવોને 'निवायए-निपातयेत्' મારે છે 'अदुवा-अथवा' અગર 'अन्नेहिं-अन्यैः' બીજાની માર્ફત 'घायए-घातयेत्' ઘાત કરાવે છે 'वा-वा' અગરતો 'हणंत घ्नन्त' પ્રાણિયોને ઘાતકરવા વાળાને 'अणुजाणाइ-अनुजानीयात्' આજ્ઞા કરે છે. તે 'अप्पणो-आत्मानः' પોતાના 'वेरं-वैरं। વેરને 'वड्ढइ-वर्धयति, વધારે છે

અથવા બીજી ગાથા દ્વારા બન્ધના સ્વરૂપનુ નિરૂપણુ કરીને સૂત્રકાર અન્ય પ્રકારે બન્ધના સ્વરૂપનુ જ નિરૂપણુ કરે છે — "सय निवायए" ઇત્યાદિ —

અન્વયાર્થ – જે પરિગ્રહવાળો જીવ એકેન્દ્રિય આદિ જીવોની પોતે હિંસા કરે છે અથવાઅન્યની પાસે હિંસા કરાવે છે અથવા હિંસા કરનારની મન, વચન અને કાયાથી

रपि (घायए) घातयेत् (वा) वा=अथवा (हणंतं) घ्नन्तं=जीवान् मारयन्तमन्यम् (अणुजाणाइ) अनुजानीयात्=अनुमोदयेत् मनोवाक्काययोगैः सः (अप्पणो) आत्मनः =स्वस्य (वेरं) वैरं=स्वघातितजीवैः सह शत्रुभावं (वड्ढइ) वर्धयति=जन्म जन्मान्तरे वैरसम्बन्धं विस्तारयतीत्यर्थः ॥३॥

टीका—

यः सचित्तानां=द्विपदचतुष्पदादीनाम्, अचित्तानां=हिरण्यसुवर्णादीनां परिग्रहकारी पुरुषः समुपार्जितपरिग्रहादतृप्यन् पुनरपि धनादीनामर्जने प्रयत्नवान् भवति। तथार्जितधनानामुपद्रवकारके द्वेषं करोति, ततो द्वेषयुक्तः पुरुषः 'सयं' स्वयम्=आत्मना 'पाणे' प्राणान्=अत्र 'प्राण' शब्देन प्राणिनो गृह्यन्ते तेन प्राणान् एकेन्द्रियानारभ्य पञ्चेन्द्रियपर्यंतान् जीवान् 'निवायए' निपातयेत् =अतिपातयेत्। हिंसा च प्राणिप्राणवियोजनरूपा। उक्तञ्च—

"पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं वलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः।
प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता स्तेषां वियोगीकरणं तु हिंसा" ॥१॥

---

वचन, काया से अनुमोदना करता है वह मारे जाने वाले जीवों के साथ अपना वैर वढाता है अर्थात् जन्मजन्मान्तर के लिए वैर सम्बन्ध का विस्तार करता है ॥३॥

टीकार्थ—जो द्विपद चतुष्पद आदि सचेतन वस्तुओं का और हिरण्य—स्वर्ण आदि अचेतन पदार्थों का परिग्रह करता है, वह उपार्जित परिग्रह से तृप्ति न पाता हुआ पुनः पुनः धनादि के उपार्जन में प्रयत्नशील होता है तथा उपार्जित किये हुए धन का उपद्रव करने वाले पर द्वेष करता है, अतएव द्वेषयुक्त पुरुष स्वयं एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक के प्राणियों की हिंसा करता है प्राणियों के प्राणों का वियोग करना ही हिंसा है कहा भी है—

"पञ्चेन्द्रियाणि" इत्यादि।

---

અનુમોદના કરે છે, તે મારી નાખવામાં આવેલા જીવો સાથે પોતાનુ વેર વધારે છે એટલે કે જન્મો જન્મને માટે તેની સાથે શત્રુતા રૂપ સબધનો વિસ્તાર કરે છે

ટીકાર્થ—જે મનુષ્ય દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિ સચેતન વસ્તુઓનો અને સોનુ, ચાદી આદિ અચેતન પદાર્થોનો પરિગ્રહ કરે છે, તે ઉપાર્જિત પરિગ્રહ વડે તૃપ્તિ પામતો નથી, એવો પુરુષ ધનાદિનુ અધિકને અધિક ઉપાર્જન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે જે કોઈ વ્યક્તિ આદિ તેણે ઉપાર્જિત કરેલા ધનને પડાવી લેવાનો અથવા નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના પ્રત્યે તે પરિગ્રહી દ્વેષભાવ રાખે છે એવો દ્વેષયુક્ત પુરુષ પોતે જ એકેન્દ્રિયોથી લઈને પચેન્દ્રિયો પર્યન્તના જીવોની હિંસા કરે છે પ્રાણીઓના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો તેનુ નામ જ હિંસા છે કહ્યુ પણ છે કે—

अथवा 'अन्नेहिं' अन्यैः=परैरपि 'घायए' घातयेत्। सोऽपि घातक एव, उक्तञ्च–

"अनुमंता विशसिता, निहन्ताक्रयविक्रयी ।
संस्कर्ताचोपहर्ताच, खादकश्चेति घातकाः" ॥१॥

अष्ट प्रकारकास्ते घातका उपदिष्टाः। साक्षात्परंपरया वा हिंसायाः संपादकाः शरीरेण वचसा मनसा वा हिंसायाः कर्ता हिंसक एव। वा=अथवा –'हणंतं' घ्नन्तं=मारयन्तमन्यम् 'अणुजाणाइ' अनुजानीयात्=अनुमोदयेत्=सुष्ठु-कृतमिति मनसा प्रशंसयेदित्यर्थः। स कृतकारितानुमोदनादिभिः प्राणिनां प्राण-

---

पांच इन्द्रियाँ, तीन वल मनोवल, वचनवल, कायवल, श्वासोच्छवास और आयु, यह दस प्राण भगवान् ने कहे हैं। इनका वियोग करना हिंसा है ॥१॥

अथवा जो पुरुष दूसरों से हिंसा करवाता है, वह भी घातक ही कहलाता है। कहा है–"अनुमंता" इत्यादि ।

हिंसा का अनुमोदन करने वाला, मारने वाला, हनन करने वाला मांस का क्रय विक्रय करने वाला, उसे पकाने वाला परोसने वाला और खाने वाला यह सव घातक–हिंसक है ॥१॥

वे घातक(हिंसक) आठ प्रकार के कहे गये है। साक्षात् या परम्परा से जो मन वचन या काय के द्वारा हिंसा का कर्त्ता है वह हिंसक ही है। अथवा जो मारने वाले का अनुमोदन करता है —' अच्छा किया ' इस प्रकार प्रशंसा करता है, वह कृत कारित और अनुमोदन आदि के द्वारा प्राणियों का प्राण अलग करके सैंकडों हजारों जन्मों तक कायम रहने

---

"पञ्चेन्द्रियाणि" ઇત્યાદિ —

પાચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણુ બળ (મનોબળ, વચનબળ અને કાયબળ), શ્વાસોચ્છ્વાસ, અને આયુ, આ પ્રમાણે ૧૦ પ્રાણુ ભગવાને કહ્યા છે તે પ્રાણોનો વિયોગ કરવો તેનુ નામ જ પ્રાણાતિપાત (હિંસા) છે

અથવા – જે પુરુષ બીજા લોકો દ્વારા હિંસા કરાવે છે, તેને પણુ ઘાતક જ કહેવાય છે કહ્યુ પણુ છે કે – "अनुमंता" ઇત્યાદિ –

હિંસાની અનુમોદના કરનાર, મારનાર હનન (હત્યા) કરનાર, માસનો વેપાર કરનાર, માસને પકાવનાર, માસ પિરસનાર, અને માસાહાર કરનાર, આ બધાને ઘાતક જ કહેવાય છે ॥૧॥

તે ઘાતકો (હિંસકો) ના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે જે માણુસ પોતે જ મન, વચન અને કાયા દ્વારા હિંસાનો કર્ત્તા હોય છે તેને હિંસક જ ગણાય છે અથવા જે પોતે હિંસા કરતો નથી, પણુ હિંસા કરનારની અનુમોદના કરે છે "ઘણુ જ સારુ કર્યુ" આ પ્રકારે હિંસા કરનારની પ્રશસા કરે છે, તે કૃત, કારિત અને અનુમોદના આદિ દ્વારા

व्यपरोणेन 'अप्पणो' आत्मनः=स्वस्य 'वेरं' वैरं जन्मान्तरशतानुवन्धि वैरभावं 'वड्ढइ' वर्धयति' अर्थात् यं प्राणिनमिह जन्मनि विराधयति स प्राणी तमुपहन्तारं भवान्तरे मारयति एवं घटीयंत्रन्यायेन वैरं दिनानुदिनं वर्द्धत एव । ततश्चासौ दुःखपरंपरारूपाद् वन्धात् कदापि न मुच्यते । प्राणातिपातश्चोपलक्षणं तेन न केवलं प्राणातिपात एव वन्धनं वन्धकारणं वा किन्तु मृपावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहा अपि वन्धहेतव इति ॥३॥

पुनरपि वन्धनस्वरूपमेव दर्शयति---'जस्सि कुले' इत्यादि ।

मूलम्----

२ ३ ४ ६ ५ ७ १

**जस्सि कुले समुप्पण्णे, जेहिं वा संवसे नरे**

९ १० ८ ११ १२

**ममाइ लुप्पई वाले, अण्णमण्णेहि मुच्छिए ॥४॥**

छाया----

यस्मिन् कुले समुत्पन्नः, यैर्वा संवसेत् नरः ।
ममेति लुप्यते वालः, अन्यान्येपु मूर्छितः ॥४॥

---

वाले वैरभाव को वढाता है। अर्थात् जो पुरुप इस जन्म में किसी प्राणी का घात करता है, वह प्राणी जन्मान्तर में उस घातक को मारता है। वह प्राणी जन्मान्तर में उस घातक को मारता है उस प्रकार घटीयंत्र (अरहट) के न्याय से दिनों दिन वैर वढता ही चला जाता है। इस प्रकार वह दुःखों की परम्परा रूप वन्धन से कदापि मुक्त नहीं हो पाता ।

यहां 'प्राणातिपात' शब्द उपलक्षण हैं अतएव केवल प्राणातिपात ही वन्धन या वन्धन का कारण नहीं है किन्तु मृपावाद, अदत्तादान, मैथुन और परिग्रह भी वन्ध के कारण हैं ॥३॥

---

પ્રાણીઓના પ્રાણોનુ વ્યપરોપણ શરીરથી પ્રાણને અલગ કરીને સેકડો કે હજારો જન્મો સુધી જારી (ચાલૂ) રહેનારા વેરભાવને વધારે છે એટલે કે જે પુરુષ આ જન્મમા કોઇ પ્રાણીનો ઘાત કરે છે તે પ્રાણી જન્માન્તરમા તે ઘાતકનો ઘાત કરે છે આ પ્રકારે રહેટના ન્યાયે દિનપ્રતિદિન વેર વધતુ જ જાય છે આ પ્રકારે દુ ખોની પરમ્પરા રૂપ બન્ધનમાંથી તે કદી પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી

અહીં "પ્રાણાતિપાત" શબ્દ ઉપલક્ષણ રૂપ છે. તેથી અહીં એવુ સમજવાનુ છે કે કેવળ પ્રાણાતિપાત જ બન્ધન અથવા બન્ધનનુ કારણ નથી, પરન્તુ મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ પણ બન્ધના કારણરૂપ સમજવા જોઇએ. ॥૩॥

अन्वयार्थः---

(नरे) नरः=पुरुषः (जस्सिं) यस्मिन् यादृशे (कुले) कुले-क्षत्रियादि वंशे (समुप्पण्णे) समुत्पन्नः संजातः, (वा) वा=अथवा (जेहिं) यैः मातृपितृभगिनी भार्यादिभिः सह (संवसे) संवसेत् निवसेत् तेषु सः (बाले) बालः अज्ञात-संसारस्वरूपत्वाद् बाल इव बाल अज्ञानी (ममाइ) ममेति 'एते मम' इति कृत्वा (लुप्पई) लुप्यते पीड्यते । कीदृशः सः ? इत्याह---'(अण्णमण्णेहि) अन्यान्येषु अन्येष्वन्येषु-पूर्वं मातरि पश्चात् पितरि तदनन्तरं भ्रातृभार्यापुत्रपौत्रादिषु (मुच्छिए) मूर्छितः मोहमुपगतः । एतादृशः स स्नेहेन भूयो भूयो बध्यते किन्तु न कर्मबन्धनान्मुच्यत इति भावः ॥४॥

---

फिर भी बन्धन के स्वरूप को ही दिखलाते हैं – 'जस्सिं' इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'नरे-नरः' मनुष्य 'जस्सिं--यस्मिन्' जिस 'कुले-कुले' वंश में 'समुप्पण्णे--समुत्पन्नः' उत्पन्न होता है 'वा--वा' अथवा 'जेहिं--यैः' जिसके साथ 'संवसे--संवसेत्' निवास करता है 'बाले--बालः' वह अज्ञानी 'ममाइ--ममेति' उनमें ममत्व रखता हुआ 'लुप्पई--लुप्यति,' पीडित होता है 'अण्णमण्णेहिं--अन्यान्येषु' दूसरी वस्तुओं में 'मुच्छिए--मूर्छितः' मोह को प्राप्त करता है ॥४॥

अन्वयार्थ–मनुष्य जिस क्षत्रिय आदि कुल में जन्मा है अथवा जिन माता, पिता, भाई, वहिन, पत्नी आदि के साथ निवास करता है उनमें वह संसार के स्वरूप को न जानने वाला अज्ञानी जीव ममत्व धारण करके पीडित होता है । क्यों पीडा पाता है? वह पहले माता में, फिर पिता में, फिर भ्राता, भार्या पुत्र, पौत्र आदि में मोह को प्राप्त हो कर पीड़ा पाता है ऐसा रागी जीव

---

સૂત્રકાર બન્ધનના સ્વરૂપનુ નીરૂપણુ કરતા વિશેષ કથન આ પ્રમાણે કરે છે – "जस्सिं" ઇત્યાદિ –

શબ્દાર્થ—'नरे-नर.' માણુસ 'जस्सि-यस्मिन्' જે 'कुले-कुले' વશમા 'समुप्पण्णे-समुत्पन्न' ઉત્પન્ન થાય છે 'बाले-बाल' તે આજ્ઞાની 'ममाइ-ममेति' તેમા મમત્વ રાખીને 'लुप्पई-लुप्यते' દુ ખી થાય છે 'अन्नमन्नेहिं-अन्यान्येषु' બીજી બીજી વસ્તુઓમા 'मुच्छिए-मूर्च्छित' મોહ પામે છે ॥૪॥

અન્વયાર્થ -- સ સારના સ્વરૂપને ન જાણુનારો અજ્ઞાની જીવ, જે ક્ષત્રિય આદિ કુળમા જન્મ્યો છે તેના પ્રત્યે અથવા જે માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, પત્ની આદિની સાથે નિવાસ કરે છે તેમના પ્રત્યે મમત્વભાવ ધારણુ કરીને પીડિત (દુ ખી) થાય છે. તે શા કારણે પીડિત થાય છે? તે પહેલા માતામા, ત્યાર બાદ પિતામા, ત્યાર બાદ ભાઈ, બહેન, ભાર્યા, પુત્ર, પૌત્ર આદિમા મોહયુક્ત (રાગયુક્ત) થઇને પીડા પામ્યા કરે

टीका—

(नरे) नरः मनुष्यः 'जस्सिस' यस्मिन् कुले उग्रकुलभोगकुलादौ उपलक्षणात् देशकालराष्ट्रादौ 'समुप्पण्णे' समुत्पन्नः उत्पत्तिं लब्धवान् वा तथा 'जेहिं' यैः सह 'संवसेत् मातृपितृभ्रातृकलत्रपुत्रमित्रजामातृश्वशुरश्वश्रूश्यालकमातुलपितृव्यप्रभृतिभिः सह संवासं कुर्यात् तेषु 'ममाइ' ममेति 'ममैते,—अहमेतेषामित्येवं प्रकारेण ममत्वं कुर्वन् 'लुप्पइ' लुप्यते ममत्वसमुत्पादितकर्मणा नरकनरामरतिर्यग्लक्षणे चतुर्गतिकसंसारे परिभ्रमन् पीडयते घटीयन्त्रगतघटिकावदनिशमावर्त्तमानो न कदाचिदपि कर्मबन्धनाद् विमुक्तो भवतीति। कीदृशः

---

राग के कारण पुनः पुनः बन्ध को प्राप्त होता है किन्तु कर्मबन्धनसे मुक्त नहीं हो पाता ॥४॥

टीकार्थ–जिस उग्रकुल या भोगकुल आदि में और उपलक्षण से जिस देश, काल, राष्ट्र आदि में मनुष्य जन्मा है तथा जिन माता, पिता, कलत्र, पुत्र, मित्र, जामाता श्वसुर सासु साले, मामा, या काका आदि के साथ निवास करता है, उनके प्रति ममत्व धारण करता है अर्थात्, ये मेरे हैं– मैं इनका हूँ इस प्रकार का ममताभाव स्थापित करता है और ममत्व के कारण उत्पन्न कर्म के उदय से नरक मनुष्य देव और तिर्यंच इन चारगतिरूप संसार में परिभ्रमण करता हुआ पीडा पाता है। अरहट की घडियों के समान निरन्तर घूमता हुआ कर्मबन्धन से मुक्त नहीं होता। वह जीव बाल है अर्थात् सत् असत् के विवेक से विकल (रहित) है। वह अन्यान्यों में भी अर्थात्

---

છે. એવો રાગી જીવ રાગને કારણે ફરી ફરીને બન્ધને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે, પરન્તુ કર્મબન્ધનમાંથી મુક્ત થઇ શકતો નથી

ટીકાર્થ–જે કુળમા (ઉગ્રકુળ, ભોગકુળ આદિમા) અને ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ જે દેશ, કાળ, રાષ્ટ્ર આદિમા મનુષ્ય જન્મ્યો હોય છે, તે કુળ આદિના પ્રત્યે તથા જે માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, ભાર્યા, મિત્ર, પુત્ર, પુત્રી, જમાઈ, સાસુ, સસરા, સાળા, મામા, કાકા આદિની સાથે મનુષ્ય નિવાસ કરતો હોય છે, તેમના પ્રત્યે મમત્વ ભાવ ધારણ કરે છે, એટલે કે "તેઓ મારા છે અને હુ તેમનો છુ" આ પ્રકારનો મમત્વભાવ સ્થાપિત કરે છે. આ મમત્વને કારણે તે જે કર્મોનુ ઉપાર્જન કરે છે તે કર્મોના ઉદયને લીધે તે નરક, મનુષ્ય, દેવ અને તિર્યંચ રૂપ ચાર ગતિ રૂપ સ સારમા પરિભ્રમણ કરતો થકો પીડાનો અનુભવ કરતો રહે છે.

રહેટની જેમ નિરન્તર પરિભ્રમણ કરતો તે જીવ કર્મબન્ધનમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. એવો જીવ બાલ હોય છે, એટલે કે સત્ અસત્ના વિવેકથી વિહીન હોય

सः नरः १ इत्याह (बाले)-बालः=सदसद्विवेकविकलः भवतीति । कीदृशोऽसौ १ 'अण्णमण्णेहिं' अन्यान्येषु=कुलपरिजनातिरिक्तेषु द्विपदचतुष्पदहिरण्यसुवर्णादिषु 'मुच्छिए' मूर्छितः-गृद्धिभावमुपगतः । एतादृशः सः स्नेहबन्धनबद्धो न मुच्यते कर्मबन्धनादितिभावः । अयमाशयः प्रथमं तावत् मातरि स्नेहं करोति जन्मसमये तदतिरिक्तैः सह परिचयाभावात् संबन्धाभावाच्च । ततः पितरि स्नेहं संपादयति मातृसमीपे वर्तमानत्वात् तदनन्तरं भ्रातृभगिन्योः' ततः परं क्रीडासुखमनुभवन् मित्रादिषु स्निह्यति तदनन्तरं व्यतीते बाल्ये संप्राप्तयुवत्वशरीरः स्वानुरूपभार्यादौ स्नेहं करोति । ततः संजातपुत्रादिमान् पुत्रादिषु समुत्पन्नासक्तिमान् क्रमशः प्राक्तनीं तनुं त्यजन् भवाद्भवान्तरं गच्छन् पुनः

---

कुल एवं परिजनों से अतिरिक्त द्विपदचतुष्पद हिरण्य, सुवर्ण आदि में भी मूर्छित होता है । आशय यह है कि स्नेह के बन्धन में बँधा हुवा ऐसा जीव कर्मबन्धन से मुक्त नहीं होता है ।

तात्पर्य यह है कि वह पहले माता पर स्नेह करता है, क्योंकि जन्म के समय माता के सिवाय अन्य जनों के साथ न उसका परिचय होता है, न सम्बन्ध होता है। तत्पश्चात् पिता पर उसका स्नेह उत्पन्न होता है क्यों कि पिता माता के समीप रहता है। फिर भाई बहिन के साथ स्नेह होता है । फिर खेल कूद करता हुआ मित्रों पर स्नेह करता है। फिर बाल्यावस्था व्यतीत हो जाने पर और युवावस्था प्राप्त होने पर अनुरूप पत्नी आदि पर स्नेह करता है । तत्पश्चात् जब पुत्र पौत्र आदि उत्पन्न हो

---

છે. તે કેવળ કુળ અને પરિજનો પ્રત્યે જ મમત્વભાવ યુક્ત હોતો નથી, પરન્તુ દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, સોનું, ચાંદી આદિમા પણ આસક્તિવાળો હોય છે. આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે સ્નેહના બન્ધનમા બધાયેલો તે અજ્ઞાની જીવ કર્મબન્ધનમાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી.

તે અજ્ઞાની જીવ પહેલાં માતાપ્રત્યેના સ્નેહભાવથી યુક્ત હોય છે, કારણ કે જન્મ્યા પછી શરૂઆતના થોડાં વર્ષો સુધી તો માતા સિવાય અન્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ સાથે તેને પરિચય પણ હોતો નથી અને સબધ પણ હોતો નથી ત્યારબાદ જેમ પિતાનો પરિચય થતો જાય છે તેમ તેમ પિતા પ્રત્યે પણ તેને સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ તેને માતાપિતાના સાનિધ્યમા જ રહેવુ પડે છે ત્યાર બાદ ભાઈ બહેન પ્રત્યે સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારબાદ જે મિત્રો સાથે તે રમતો રમે છે તેમના પ્રત્યે સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત થઈ ગયા બાદ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા જ તેના લગ્ન થાય છે. ત્યારથી તે પત્ની પ્રત્યે સ્નેહ રાખતો થાય છે ત્યારબાદ જ્યારે પુત્ર, પુત્રી, પૌત્ર આદિની

पुनरपि मात्रादिकमनुभवन् कदाचिदपि भवपरंपरां नातिक्रामतीति सर्वानर्थमूलं ममत्वबुद्धिरिति ॥गा.४॥

पूर्वं विस्तरेण बन्धनस्वरूपं प्रदर्शितं, साम्प्रतं "किं वा जाणं तिउट्टइ" इति प्रथमगाथोक्तं मनसि विधाय सूत्रकारः प्राह–'वित्तं' इत्यादि ।

मूलम्—

१ ३ २ ५ ४ ६ ७
वित्तं सोयरिया चेव सव्वमेयं न ताणइ
११ १० ९ ८ १२ १३ १४
संखाए जीवियं चेव कम्मुणा उ तिउट्टइ ॥५॥

छाया—

वित्तं सोदर्य्याश्चैव, सर्वएते न त्राणाय ।
संख्याय जीवितं चैवं कर्मणा तु त्रोटयति ॥५॥

---

जाते हैं तो उन पर एकीभाव धारण करता है। फिर क्रम से शरीर को त्याग करके एकभव से दूसरे भव में चला जाता है। पुनः माता आदि का अनुभव करता है भवपरम्परा का उल्लंघन नहीं कर पाता। इस प्रकार यह ममत्व भाव ही समस्त अनर्थों का मूल है ॥४॥

विस्तार से वन्धन का स्वरूप दिखलाया जाचुका है। अब प्रथम गाथा में कहे हुए "किं वा जाणं तिउट्टइ" इस वाक्य को ध्यान में रख कर सूत्रकार कहते हैं—वित्तं इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'वित्तं-वित्तं' सचित्त अचित्त धनदौलत 'चेव-चैव' और 'सोयरिया-सौदर्याः' सहोदर भाई भगिनी आदि 'एयं-एतत्' ये 'सव्वं-सर्वं' सब

---

प्राप्ति थाय छे, त्यारे तेमनाप्रत्ये तेने रागभाव उत्पन्न थाय छे त्यारबाद ते भवनुं आयुष्य पुरु करीने ते जीव अन्यभव मा चाल्यो जाय छे त्या पण ते आ प्रकारना ममत्वभावनो अनुभव करतो रहे छे आ प्रमाणे ममत्वभाव नो अनुभव करतो एवो ते अज्ञानी जीव भवपरम्परानु उल्लंघन करी शकतो नथी एटले के चार गति रूप संसारमां भ्रमण कर्या ज करे छे आ प्रकारनो आ ममत्व भाव ज समस्त अनर्थोनुं मूळ छे ॥४॥

बन्धनना स्वरूपनुं विस्तार पूर्वक निरूपण करीने हवे सूत्रकार प्रथम गाथामा कथित "किं वा जाणं तिउट्टइ" आ वाक्य ने ध्यानमां राखीने "वित्त" इत्यादि सूत्रनुं कथन करे छे –

"वित्त" इत्यादि –

शब्दार्थ—'वित्तं-वित्त' सचित्त अचित्त धन दोलत 'चेव-चैव' अने 'सोयरिया-सोदर्याः' सगा भाई बहेन विगेरे 'एयं-एतत्' आ 'सव्वं-सर्वं' सघळुं 'ताणइ-त्राणाय'

अन्वयार्थः---

(वित्तं) वित्तं--धनं सचित्तमचित्तं वा (चेव) चैव तथा (सोयरिया) सोदर्याः--भ्रातृभगिन्यादयः कौटुम्बिकाः, (एयं) एतत्-- पूर्वोक्तं (सव्वं) सर्व--समस्तं धनजनादिकं जीवस्य (ताणइ) त्राणाय--शरणाय-शरणं दातुं (न) न-नैव समर्थं भवति । (एवं च) एतत्प्रकारकं च (जीवियं) जीवितम्--अशरणं जीवनं (संखाय) संख्याय--ज्ञात्वा (कम्मुणा उ) कर्मणा तु--कर्मणैव संयमानुष्ठानादिक्रियर्यैव--प्रशस्तक्रियाकरणेनैव (तिउट्टइ) त्रोटयति—कर्मबन्धमपनयति जीवः, कर्मबन्धात् पृथग् भवति नान्यथेत्यर्थः ॥५॥

टीका---

'वित्तं' वित्तम्--द्रव्यं तत् सचित्तमचित्तादिकम् । तथा सोदर्य्याः समानोदरभवाः भ्रातृभगिन्यादयः । सोदर्या इत्युपलक्षणात्-मातृपितृपितृव्यादयः, तथा पश्वादयश्च । 'सव्वमेयं' सर्वमेतत् 'न ताणइ' न त्राणाय रक्षणाय भवति ।

---

'ताणइ-त्राणाय' रक्षा के लिये 'न-न' समर्थ नहीं हैं 'एवं च-एतत्प्रकारकं' इस प्रकार का 'जीवियं-जीवितम्' जीवन को 'संखाय-संख्याय' जानकर 'कम्मणा उ कर्मणा तु' कर्म से 'तिउट्टइ-त्रोटयति' अलग हो जाता है ॥५॥

अन्वयार्थ—

सचित्त या अचित्त धन तथा भाई भगिनी आदि कुटुम्बी ये सब शरण देने में समर्थ नहीं हैं । इस प्रकार जीवन को शरण हीन जानकर संयमानुष्ठान रूप क्रिया के द्वारा ही जीव कर्म बन्धन को दूर करता है अन्यथा नहीं ॥५॥

टीकार्थ–वित्त का अर्थ है सचित्त या अचित्त द्रव्य एक ही उदर से जन्मने वाले भ्राता भगिनी सहोदर–सगे भाई बहिन कहलाते हैं सहोदर शब्द उपलक्षण है, अतः उससे माता, पिता, काका आदि तथा पशुओं आदि का

---

રક્ષા માટે 'न-न' સમર્થ થતા નથી 'एवं च-एतत्प्रकारकं' આ પ્રકારના 'जीवियं -जीवितम्' જીવનને 'संखाय-संख्याय' સમજીને कम्मणाउ-कर्मणातु કર્મથી 'तिउट्टइ -त्रोटयति' જુદા થઈ જાય છે ॥૫॥

અન્વયાર્થ — સચિત્ત અથવા અચિત્ત ધન, તથા ભાઈ, બહેન આદિ કુટુંબીઓ શરણ આપવાને સમર્થ નથી આ પ્રકારે જીવનને શરણહીન જાણીને સંયમાનુષ્ઠાન રૂપ ક્રિયા દ્વારા જ જીવ કર્મબન્ધનને દૂર કરી શકે છે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે જીવ કર્મબન્ધનથી મુક્ત થઈ શકતો નથી

ટીકાર્થ—"वित्त" પદ સચિત્ત અથવા અચિત્ત દ્રવ્યનુ વાચક છે એક જ માતાના ઉદરમાથી જન્મ લેનારા ભાઈ બહેનોને સહોદર કહે છે ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં માતા, પિતા, આદિને તથા પશુ આદિને પણ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. ભાઈ, બહેન આદિ

इमे सर्वेऽपि वित्तसोदर्यादयः जीवस्य रक्षकाः शरणदायकाश्च न भवन्तीति भावः अतारणे तेषामौदासीन्यं न कारणमपि तु सामर्थ्याभाव एव तत्र हेतुः। दृश्यते हि लोके सकलपरिवारपरिवृतोपि सर्वधनधान्यादिसम्पन्नोऽपि मरणसमये मरणशय्यायां समासीनो दीनो मृत्युमुखमाविशति, न कस्यापि साहाय्यमवलंब्य मृत्युमुखाद्विमुक्तो भवति । तदुक्तम्--

'धनानि कोष्ठे पशवश्च गोष्ठे, दारा गृहे वन्धुजनाः श्मशाने ।
देहश्चितायां परलोकमार्गे धर्मानुगो गच्छति जीव एकः' ॥१॥

---

ग्रहण होता है। ये सब इस जीव का त्राण करने में, इसे शरण देने में समर्थ नहीं हैं। त्राण या शरण न देने में उनकी उपेक्षा कारण नहीं, किन्तु उनमें ऐसा सामर्थ्य ही नहीं है कि वे त्राण या शरण दे सकें। लोक में देखा जाता है कि सम्पूर्ण परिवार से घिरा हुआ और विपुल धन धान्य आदि से समृद्ध पुरुष भी मृत्यु के समय मरणशय्या पर पडा हुआ दीनता पूर्वक मौत के मुख में चला जाता है किसी की सहायत्ता पाकर वह मौत के मुंह से बच नहीं सकता। कहा है-"धनानि कोष्ठे" इत्यादि।

धन कोठे (भंडार) में पडा रहता है पशु वाड़े में रह जाते हैं पत्नी घर में रह जाती है वन्धुजन श्मशान तक साथ देते हैं, देह चिता तक साथ रहता है। किन्तु परलोक के पथ में तो जीव अकेला ही जाता है। हां, उसका किया हुआ धर्म अवश्य उसके साथ जाता है"॥१॥

---

કોઇ પણ વ્યક્તિ આ જીવનું ત્રાણ કરવાને અથવા આ જીવને શરણ દેવાને સમર્થ નથી. ત્રાણ અથવા શરણ ન દેવામાં તેમની ઉપેક્ષા વૃત્તિ કારણભૂત હોતી નથી, પરન્તુ તેમનામાં એવું સામર્થ્ય જ નથી કે તેઓ ત્રાણ અથવા શરણ આપી શકે. લોકમા એવું પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે કે સ પૂર્ણ પરિવારથી વીંટળાયેલી અને વિપુલ ધન, ધાન્ય આદિથી સ પન્ન વ્યકિત પણ, મૃત્યુને સમયે મરણશય્યા પર પડી પડી દીનતાનો અને લાચારીનો અનુભવ કરે છે અને મોતનો કોળિયો બની જાય છે તેને બચાવવાને કોઇ પણ સમર્થ હોતુ નથી લાખ ઉપાયો કરવા છતા મોત આગળ તેમને લાચાર જ થવુ પડે છે, કહ્યુ પણ છે કે – "**धनानि कोष्ठे**" ઇત્યાદિ — ધન ભ ડારમા પડયુ રહે છે, પશુ વાડામા રહી જાય છે, પત્ની ઘરમા રહી જાય છે, સગા સ બ ધીઓ શ્મશાન સુધી સાથ દે છે, અને દેહ ચિતા સુધી સાથ દે છે પરન્તુ જીવને પરલોકને પ થે તો એકલા જ જવું પડે છે હા, તેણે કરેલો ધર્મ તો અવશ્ય તેને સાથ આપે છે એટલે કે ધર્મ જ માણસનુ ખરૂ શરણુ છે

पुनरपि—

"मृतं शरीरमुत्सृज्य, काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुक्ता बान्धवा यान्ति, धर्मस्तमनुगच्छति' ॥१॥

अपिच—

"चेतोहरायुवतयः सुहृदोऽनुकूलाः, सद्बान्धवाः प्रणतिगर्भगिरश्च भृत्याः । गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गाः, संमीलने नयनयो र्नहि किंचिदस्ति" ॥१॥ इत्येतत्सर्वं न त्राणायेति, तथा 'जीवियं' जीवितं—मनुष्यजीवनमल्पमेवास्तीति, संखाए' संख्याय--ज्ञ परिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया प्राणातिपातादिकं सचित्ताचित्तपरिग्रहं च प्रत्याख्याय 'कम्मुणा उ' कर्मणैव निरवद्यतपःसंयमाद्यनुष्ठानरूपया क्रिययैव 'तु' इति एवकारार्थः 'तिउट्टई' त्रोटयति--कर्मबन्धमपनयति जीवः, एवं करणेन प्राणी कर्मबन्धनात् पृथग् भवतीत्यर्थः ॥गा.५॥

और भी कहा है–'मृतं शरीरमुत्सृज्य' इत्यादि ।

चित्त को हरने वाली तरूणियां हैं मन के अनुकूल मित्र हैं, अच्छे बन्धु हैं, मस्तक नमाकर बात करने वाले भृत्यगण हैं गजों का समूह गर्जन करता है, चपल अश्व हैं, मगर कब तक ! जब तक नेत्र खुले हुए हैं । आँखें बन्द होते ही ये सब अदृश्य हो जाते हैं ॥१॥

इस प्रकार यह सब सांसारिक पदार्थ जीव की रक्षा करने में समर्थ नहीं है। जीवन अल्पकालीन है। यह सब ज्ञपरिज्ञा से जानकर तथा प्रत्याख्यान परिज्ञा से प्राणातिपात आदि पापों को एवं सचित्त अचित्त परिग्रह

વળી – "मृत शरीरमुत्सृज्य" ઇત્યાદિ –

"મૃત શરીરને લાકડાં અથવા માટીના ઢગલાની જેમ ધરતી પર છોડી દઈને સગાસંબંધીઓ ચાલ્યા જાય છે. એકલો ધર્મ જ મૃતશરીરની સાથે જાય છે."

ચિત્તને આકર્ષનાર તરુણ યુવતીઓ ભલે મોજૂદ હોય, મનને અનુકૂળ મિત્રો પણ ભલે હોય, સારાં સારા બંધુઓ પણ ભલે હોય, મસ્તક નમાવીને વાત કરનાર નોકર ચાકરોનો સમૂહ પણ ભલે હોય, હાથીઓ ઘરના આંગણામા ઝૂમતા હોય, અને ચપળ અશ્વો હણહણતા હોય, પણ તેમને એકવાર તો જવાનુ જ છે આંખો બંધ થતા જ (મૃત્યુ થતા જ) તે સૌ અદૃશ્ય થઈ જાય છે"

આ પ્રકારે અહીં એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે કે સંસારના કોઈ પણ પદાર્થો જીવની રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી જીવન અલ્પકાલીન છે આ બધી વાત જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જાણીને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોનો અને સચિત્ત અચિત્ત

प्रथमाध्ययनस्यार्थाधिकारः परसमयवक्तव्यताऽप्यस्तीत्यध्ययनस्यार्थाधिकारे प्रतिपादनात् स्वसमयप्रतिपादितार्थकथनानन्तरं परसमयप्रतिपादितार्थप्रदर्शनाय शास्त्रकार आह--एए गंथे' इत्यादि ।

मूलम्--

१ २ ३ ५ ६
एए गंथे विउक्कम्म, एगे समणमाहणा ।
७ ४ १० ९ ८
अयाणंता विउस्सित्ता, सत्ता कामेहिं माणवाः ॥६॥

छाया--

एतान् ग्रन्थान् व्युक्रम्य, एके श्रमणब्राह्मणाः ।
अजानंतो व्युत्सिताः, सक्ताः कामेषु मानवाः ॥६॥

अन्वयार्थ--(एए) एतान्=पूर्वोदितान् (गंथे) ग्रन्थान्=अर्हत्प्रोक्तानागमान् (विउक्कम्म) व्युत्क्रम्य=अतिक्रम्य परित्यज्येत्यर्थः (विउस्सित्ता) व्युत्सिताः=विविधप्रकारेण

---

को त्याग कर निरवद्य तप और संयम के आचरण रूप क्रिया के द्वारा ही जीव (आत्मा) कर्मवन्ध को नष्ट करता है ॥ ५ ॥

प्रथम अध्ययन मे परसमय की वक्तव्यता भी है ऐसा अर्थाधिकार में प्रतिपादन किया गया है, अतः स्वसमय में प्रतिपादित अर्थ का कथन करने के पश्चात् परसमय में प्रतिपादित अर्थ को दिखलाने के लिए शास्त्रकार कहते हैं—'एए गंथे' इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'एए-एतान्' इन 'गंथे-ग्रंथान्' ग्रंथोंको आगमोंको 'विउक्कम्म व्युत्क्रम्य' छोडकर 'विउस्सित्ता व्युत्सिताः' स्वसिद्धांत में अत्यंत वद्ध हैं 'एगे-एके' कोई कोई 'समणमाहणा श्रमणब्राह्मणाः' शाक्यमतानुयायी भिक्षु और

---

પદાર્થોના પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરીને નિરવદ્ય તપ અને સયમના આચરણ રૂપ ક્રિયા દ્વારા જ જીવ (આત્મા) કર્મબન્ધનો નાશ કરી શકે છે. ॥ ૫ ॥

પ્રથમ અધ્યયનમાં પરસમયની (જૈન સિવાયના સિદ્ધાંતોની) વક્તવ્યતા પણ આપવામાં આવી છે, એ વાતનુ પ્રતિપાદન અર્થાધિકારમા કરવામાં આવ્યું છે, તેથી સ્વસમયમાં (જૈન સિદ્ધાંતમાં) પ્રતિપાદિત અર્થનુ કથન કરીને હવે સૂત્રકાર પરસમય પ્રતિપાદિત અર્થને પ્રગટ કરવા માટે નીચેના સૂત્રોનુ કથન કરે છે – "एए गंथे" ઇત્યાદિ –

શબ્દાર્થ—'एए-एतान्' આ 'गथे-ग्रंथान्' ગ્રથોને આગમોને 'विउक्कम्म-व्युत्क्रम्य' છોડીને 'विउस्सित्ता-व्युत्सिता.' સ્વસિદ્ધાંતમાં અત્યત બંધાયેલા છે. 'एगे-एके' કોઈ કોઈ 'समणमाहणा-श्रमणब्राह्मणा' શાક્ય મતાનુયાયી ભિક્ષુક અને બ્રાહ્મણ 'अयाणंता'-

स्वसमयेषु सिताः=बद्धाः=स्वसमयाभिनिविष्टबुद्धयः (एगे) एके=केचन न तु सर्वे (समणमाहणा) श्रमणब्राह्मणाः, तत्र श्रमणाः=शाक्यादयः, ब्राह्मणाः=बार्हस्पत्यमताद्यनुयायिनः (अयाणंता) अजानानाः=परमार्थमनवबुध्यमानाः (माणवाः) मानवाः=पुरुषाः (कामेहिं) कामेषु=स्वेच्छारूपेषु च (सत्ता) सक्ताः=गृद्धा अध्युपपन्ना भवन्तीति ॥६॥

टीका—(एए) एतान् अनन्तरप्रतिपादितान् (गंथे) ग्रंथान्=सर्वज्ञार्हत्प्रतिपादितान् आगमान्, यद्यपि सर्वज्ञोऽर्हन् तीर्थंकरः केवलमर्थरूपेण वक्ति न तु सूत्रागमतयोपनिबध्नाति। आगमप्रणयनं तु गणधरपरंपरया जायते तथापि तीर्थंकरमूलतया इदानीं समुपलब्धा लोकोत्तरार्थप्रतिपादका आगमास्तीर्थंकरस्यैवागमा इति व्यपदिश्यते योर्थस्तीर्थंकर वाचा प्रकाश्यते स एवार्थः गणधरादि गुरु

---

ब्राह्मण 'अयाणंता-अजानानाः' नहीं जान ने वाले अर्थात् ये अज्ञानी 'माणवाः-मानवाः' मनुष्यों 'कामेहिं-कामेषु' कामभोगों में 'सत्ता-सक्ताः' आसक्त होते हैं ॥६॥

अन्वयार्थ—इन पूर्वोक्त शास्त्रों को अर्थात् अर्हन्त भगवान् द्वारा कथित आगमों को त्याग कर अपने २ आगमों में आग्रहशील कितनेक शाक्य आदि श्रमण तथा बार्हस्पत्यमत आदि के अनुयायी ब्राह्मण परमार्थ को न जानते हुए स्वेच्छा रूप और कामभोग रूप कामों में गृद्ध होते हैं ॥ ६॥

टीकार्थ—यद्यपि अर्हन्त तीर्थंकर भगवान् केवल अर्थ रूप से ही आगमों का कथन कहते हैं, उन्हें सूत्र रूप में ग्रथित नहीं करते, सूत्ररूप आगमों का प्रणयन गणधर परम्परा से होता है, फिर भी वर्त्तमान में उपलब्ध लोकोत्तर अर्थके प्रतिपादक आगम तीर्थंकर मूलक होने के कारण तीर्थंकर के ही कहलाते हैं। तीर्थंकरों की वाणी के द्वारा जो अर्थ प्रकाशित किया जाता

---

अजानाना' અજ્ઞાની 'माणवा-मानवा' મનુષ્યો 'कामेहिं-कामेषु' કામભોગોમાં 'सत्ता-सक्ता' આસક્ત થાય છે ॥૬॥

અન્વયાર્થ – આ પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રોનો એટલે કે અર્હંત ભગવાનો દ્વારા કથિત આગમોનો ત્યાગ કરીને (આગમની માન્યતાઓનો અસ્વીકાર કરીને), કેટલાક શાક્ય બૌદ્ધ મતવાદીઓનો તથા બાર્હસ્પત્યમત આદિના અનુયાયી બ્રાહ્મણો પોત પોતાના આગમોમાં આગ્રહશીલ હોય છે એટલે કે તેઓ પોત પોતાના સિદ્ધાંતોનેજ ખરા માનતા હોય છે. એવા પરમતવાદીઓ પરમાર્થને જાણ્યા વિના સ્વેચ્છા રૂપ અને કામભોગ રૂપ કામોમાં ગૃદ્ધ (લોલુપ - આસક્ત) રહે છે

ટીકાર્થ – જો કે અર્હંત તીર્થંકર ભગવાનો, કેવળ અર્થ રૂપે જ આગમોનુ કથન કરે છે - તેમને સૂત્ર રૂપે ગ્રથિત કરતા નથી સૂત્રરૂપ આગમોનુ પ્રણયન તો ગણધર

परंपरयापि प्रकाश्यते, शब्दानुपूर्वीणां विलक्षणता प्रणयने एव तेषां स्वातंत्र्यं न तु अर्थांशे । अतएव शास्त्राणां द्रव्यार्थिकनयतोऽनादिप्रवाहपरंपरया प्राप्त-तया नित्यत्वमपि सिद्धं भवतीति । (विउक्कम्म) व्युत्क्रम्य परित्यज्य अर्ह-त्प्रतिपादितशास्त्रमनादृत्य, अनादरे हेतुश्च तेषामज्ञानातिशय एव नान्यः ।

है, वही अर्थ गणधर आदि गुरुपरम्परा के द्वारा भी प्रकाशित किया जाता है। शब्दानुक्रम की विलक्षणता के प्रतिपादन करने की स्वतंत्रता उन्हें हैं किन्तु अर्थ की विलक्षणता का प्रतिपादन करने की स्वतंत्रता नही है। इसी कारण द्रव्यार्थिक नय से अनादि प्रवाहपरम्परा से प्राप्त होने के कारण शास्त्रों की नित्यता सिद्ध होती है।

इस प्रकार अनन्तर प्रतिपादित अर्हन्त भगवान् के द्वारा कथित आगमों का त्याग करके अर्थात् शास्त्रों का अनादर करके कितनेक कुशास्त्रों के संस्कार से युक्त बुद्धि वाले शाक्य आदि श्रमण तथा वार्हस्पत्य मतानुयायी आदि ब्रह्मण, विविध प्रकार की कुत्सित भावना से सर्वज्ञप्रणीत समीचीन आगम में कथित अनुष्ठान का परित्याग करके वंचकों द्वारा निर्मित ग्रंथ में प्रतिपादित अनुष्ठान मे आग्रहशील होते हैं—उसे आदर के साथ स्वीकार करते हैं, पालते हैं।

પરંપરા વડે જ થાય છે; છતાં પણ લોકોત્તર અર્થના પ્રતિપાદક જે જે આગમો વર્તમાન કાળે ઉપલબ્ધ છે, તેઓ તીર્થંકરમૂલક હોવાને કારણે તીર્થંકરોના જ કહેવાય છે. તીર્થંકરોની વાણી દ્વારા જે અર્થ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે, એજ અર્થ ગણુધર આદિ ગુરૂપરમ્પરા દ્વારા પણ પ્રકાશિત કરવામા આવે છે તેમને શબ્દાનુક્રમની વિલક્ષ-ણુતાના પ્રણયનની સ્વતંત્રતા છે, પરન્તુ અર્થની વિલક્ષણુતાનું પ્રતિપાદન કરવાની સ્વતંત્રતા નથી એજ કારણે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનાદિ પ્રવાહ પરમ્પરા રૂપે પ્રાપ્ત હોવાને કારણે શાસ્ત્રોની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકારના અર્હંત ભગવાનો દ્વારા કથિત આગમોનો ત્યાગ કરીને એટલે કે શાસ્ત્રોનો અનાદર કરીને, શાકય આદિ શ્રમણો તથા બાર્હસ્પત્યમતાનુયાયી આદિ બ્રાહ્મણો કુશાસ્ત્રોના સંસ્કારથી યુક્ત મતિવાળા થઇને, વિવિધ પ્રકારની કુત્સિત ભાવના-ઓથી પ્રેરાઇને સર્વજ્ઞ પ્રણીત સમીચીન આગમોમાં કથિત અનુષ્ઠાનોનો પરિત્યાગ કરીને, વાચકો દ્વારા નિર્મિત ગ્રંથોમા તથા એવા ગ્રંથોમા પ્રતિપાદિત અનુષ્ઠાનોમાં આગ્રહશીલ હોય છે. એટલે કે તેને આદરની સાથે સ્વીકારે છે અને તેનું પાલન કરતા હોય છે,

सूर्यप्रकाशो हि सर्वप्राणिनां चाक्षुषज्ञानजनने चक्षुरिन्द्रियस्य सहकारी भवति स एव प्रकाशस्तामसोलूकजीवानां प्रतिबन्धको भवति, तत्र तेषा-मुलूकादीनामशुभकर्मोदयातिशय एव हेतुः । तदुक्तम्—

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किम्
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतंति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं,
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः" ॥१॥

अपिच—"सद्धर्मबीजवपनानघकौशलस्य, यल्लोकबान्धव तवापि खिलान्यभूवन् तन्नाद्भूतं खगकुलेष्विह तामसेषु, सूर्यांशवो मधुकरी चरणावदाताः ॥१॥ इति ।

---

सर्वज्ञोक्त आगम का अनादर करने का कारण उनके अज्ञानता की अधिकता ही है अन्य नहीं । सूर्य का प्रकाश सभी प्राणियों के चाक्षुप ज्ञान की उत्पत्ति में चक्षुरिन्द्रिय का सहायक होता है, मगर वही प्रकाश तमश्चर उलूक आदि के लिए दृष्टि प्रतिबन्धक हो जाता है। इसका कारण उलूक आदि के अशुभ कर्म की तीव्रता ही है। कहा भी है—"पत्रं नैव" इत्यादि ।

"यदि करीर (कैर) के वृक्ष मे पत्तें नहीं आते तो इसमे वसन्त का क्या दोष है? यदि दिन मे उल्लू देख नहीं सकता तो सूर्य का क्या अपराध है? अगर चातक पक्षी के मुख मे धारा नहीं गिरती तो मेघ का क्या दूषण है? प्रारम्भ मे विधाता ने ललाट पर जो लिख दिया है, उसे मिटाने मे कौन समर्थ है?" १ "

और भी कहा है—"सद्धर्मबीजवपनानघ" इत्यादि ।

---

તેઓ શા કારણે આ પ્રકારનુ વર્તન કરે છે? સર્વજ્ઞોના આગમનો અનાદર કરવાનુ કારણ તેમના અજ્ઞાનની અધિકતાને જ ગણાવી શકાય સૂર્યનો પ્રકાશ સઘળા પ્રાણીઓને દૃષ્ટિ–જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સહાયક થાય છે, પરન્તુ એજ પ્રકાશ નિશાચર ઘુવડ, ચીબરી, ચામચીડિયા આદિને માટે તો દૃષ્ટિ પ્રતિબન્ધક જ થઈ પડે છે ઘુવડ આદિના અશુભ કર્મની તીવ્રતાને કારણે જ આવુ બને છે કહ્યુ પણ છે કે—

"पत्र नैव" ઇત્યાદિ—

"જો કેરડાના વૃક્ષને પાન ન આવે, તો તેમા વસતનો શો દોષ છે? જો દિવસે ઘુવડ દેખી ન શકે, તો તેમા સૂર્યનો શો દોષ છે? જો ચાતક પક્ષીના મુખમા વરસાદની ધારા ન પડે, તો તેમા મેઘનો શો દોષ છે! પ્રારભમા વિધાતાએ લલાટ પર જે લખી નાખ્યુ છે, તે પ્રમાણે થતુ અટકાવવાને કોણ સમર્થ છે!"

કહ્યુ પણ છે કે—"सद्धर्मबीजवपनानघ" ઇત્યાદિ—

के ते इत्थंभूता ये भगवत्प्रणीतशास्त्रं नानुमन्यन्ते? तत्राह-'एगे' इत्यादि। 'एगे समणमाहणा' एके श्रमणब्राह्मणाः एके केचन कुशास्त्रवासनावासितान्तःकरणाः श्रमणब्राह्मणाः, तत्र-श्रमणाः=शाक्यादयः, ब्राह्मणाः=बार्हस्पत्यमताद्यनुयायिनः 'विउस्सिया' व्युत्सिताः=विविधप्रकारककुत्सितभावनया सिताः-बद्धाः, अर्थात् सर्वज्ञप्रणीतान् आगमान्, तादृशसदागमप्रतिपादितार्थस्यानुष्ठानं परित्यज्य तत्तत्प्रतारकनिर्मितग्रन्थे तादृशग्रंथप्रतिपादितार्थानुष्ठाने च कृतमतयस्तत्रैव बद्धाः सन्ति तादृशग्रन्थप्रतिपादितार्थान् सादरेण स्वीकुर्वन्ति परिपालयन्ति च, सर्वज्ञप्रणीतागमार्थस्यानभ्युपगमात्। सर्वज्ञप्रतिपादितागमे चायमर्थः प्रोक्तः, तथाहि-अस्ति परलोकगामी जीवः, तदस्तित्वे सति ज्ञानावरणीयाद्यष्टविधकर्मबन्धनम् भवति। एतादृशबन्धहेतवो मिथ्यात्वाविरत्यादयः परिग्रहारम्भादयश्च। कर्मत्रोटनं च सम्यग्दर्शनादिना, तेन च मोक्षप्राप्तिरित्येवमादिकः। तमर्थं (अयाणंता)

---

हे लोक के बन्धु जिनेन्द्र! सद्धर्म रूपी बीज को बोने मे आप का कौशल सर्वथा निर्दोष है, फिर भी आपके लिए ऊसर भूमि हो गई अर्थात् कई जीवों पर आप की दिव्य ध्वनि का असर नहीं पड़ा। इसमे आश्चर्य की कोई बात नहीं है, क्योंकि अन्धकार में विचरण करने वाले पक्षियों के लिए सूर्य की चमचमाती हुई किरणें भी मधुकरी के चरणों के समान अर्थात् काली काली हो जाती हैं।

सर्वज्ञ भगवान् द्वारा प्रतिपादित आगम में कहा गया है कि जीव परलोक गामी है। जीव का आस्तित्व होने पर ज्ञानावरणीय आदि आठ प्रकार के कर्मों का बन्ध होता है इस प्रकार के बन्ध के कारण मिथ्यात्व अविरति आदि तथा परिग्रह और आरम्भ आदि है। सम्यग्दर्शन आदि के द्वारा कर्मों

---

"લોકના બન્ધુ હે જિનેન્દ્ર! સદ્ધર્મ રૂપી બીજને વાવવાનુ આપનુ કૌશલ બિલકુલ નિર્દોષ છે. છતા આપને ઉસર જમીન મળી ગઈ—એટલે કે કેટલાય એવાં જીવો છે કે જેમના પર આપની દિવ્ય વાણીની બિલકુલ અસર પડતી નથી તેમા આશ્ચર્યની કોઈ વાત નથી! અ ધકારમા ઘુવડ આદિ પક્ષીઓને માટે સૂર્યના ચમકતાં કિરણો પણ મધુકરીના ચરણોના સમાન કાળા કાળા થઈ જાય છે! તો અજ્ઞાની જીવો પર આપની દિવ્ય વાણીની કોઇ અસર ન થાય એમા આશ્ચર્ય જેવુ નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવાન્ દ્વારા પ્રતિપાદિત આગમમાં એવુ કહ્યુ છે કે જીવ પરલોકગામી છે જીવનુ અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનો બન્ધ થાય છે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ પરિગ્રહ, આર ભ આદિ આ બન્ધમા કારણભૂત બને છે સમ્યગ્ દર્શન આદિ દ્વારા કર્મોનો વિનાશ થાય છે, અને કર્મોનો વિનાશ થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે." ઇત્યાદિ—

अजानानाः=सम्यगनवबुध्यमानाः 'माणवा' मानवाः =स्वमताभिमानिनः पुरुषाः 'कामेहिं' कामेषु=शब्दादिकामभोगेषु (सत्ता) सक्ताः गृद्धिभावमुपगता, नरकनिगोदादि दुर्गतिं प्राप्नुवन्ति । तदुक्तम्—

"प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ।" इति ॥६॥

पूर्वस्मिन् सूत्रे विपरीतप्ररूपकाणां स्वरूपं प्रदर्शितम् । साम्प्रतं सूत्रकारश्चार्वाकमतं स्वरूपतो वर्णयन्नाह—'संति' इत्यादि ।

मूलम्—

५ ३ ४ १ २ १२

**संति पंच महब्भूया, इह मेगेसि माहिया ।**

६ ७ ८ ९ १० ११

**पुढवी आऊ तेऊ वा, वाऊ आगासपंचमा ॥७॥**

छाया—

संति पंच महाभूतानि इहैकेषाम् आख्यातानि ।

पृथिव्यापस्तेजो वा वायुराकाशपंचमानि ॥७॥

---

का विनाश होता है और कर्मविनाश से मोक्ष होता है, इत्यादि । इस अर्थ को न जानते हुए स्वमत के अभिमानी पुरुष शब्दादि कामभोगों मे गृद्ध होते हैं और नरकनिगोद आदि दुर्गतियों को प्राप्त होते हैं । कहा भी है-"प्रसक्ता कामभोगेषु" इत्यादि । जो कामभोगों में आसक्त हैं वे अशुचि नरक में जाकर पड़ते है ॥ ६ ॥

पूर्वसूत्र मे विपरीत प्ररूपणा करने वालों का स्वरूप कहा है । अब सूत्रकार चार्वाक (नास्तिक) मत के स्वरूप का वर्णन करते हुए कहते हैं – 'संति' इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'इह–इह' इस लोक में 'एगेसिं–एकेषां' किन्हीं ने 'पंच-पञ्च' पांच 'महब्भूया-महाभूतानि' महाभूत 'संति-सन्ति' हैं ऐसा कहा है 'पुढवी–पृथिवी'

---

આ અર્થને નહીં જાણનારા એવા પોત પોતાના મતનુ અભિમાન કરનારા પુરૂષો શબ્દાદિ કામભોગોમા લુબ્ધ થાય છે અને નરક નિગોદ આદિ દુર્ગતિઓની પ્રાપ્તિ કરે છે. કહ્યુ પણ છે કે-"प्रसक्ता कामभोगेषु" ઈત્યાદિ- જે મનુષ્યો કામભોગોમા આસક્ત હોય છે, તેઓ અશુચિ નરકમા જઈને ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૬॥

પૂર્વ સૂત્રમા વિપરીત પ્રરૂપણા કરનારાઓનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામા આવ્યુ. હવે સૂત્રકાર ચાર્વાક (નાસ્તિક) મતના સ્વરૂપનુ વર્ણન "संति" ઈત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા કરે છે "संति" ઈત્યાદિ–

શબ્દાર્થ—'इह–इह' આ લોકમા 'एगेसिं-एकेषां' કોઈ કોઈએ 'पंच-पञ्च' પાચ 'महब्भूया-महाभूतानि' મહાભૂતો 'संति-सन्ति' છે. તેમ કહ્યુ છે. 'पुढवी-पृथिवी' પૃથ્વી

अन्वयार्थः—

(इह) अस्मिन् लोके (एगेसिं) एकेषां=केषाञ्चिद् भूतवादिनां मते (पंच) पञ्च–पञ्चसंख्यकानि (महब्भूयाणि) महाभूतानि लोकव्यापित्वात् (संति) विद्यन्ते। यद्वा–संति=अनादिसत्तारूपेण विद्यमानानि पञ्चमहाभूतानीत्यन्वयः। तानि कानीत्याह (पुढवी) पृथिवी१, (आऊ) आपः–जलम्२, (तेऊ) तेजः–अग्निः३, (वाऊ) वायुः४, (वा) तथा (आगासपंचमा) आकाशपञ्चमानि–आकाशः पञ्चमो येषु तानि, (आहिया) आख्यातानि– कथितानि तत्तीर्थिकैरिति ॥७॥

टीका—

संति=विद्यन्ते पंच=पंचसंख्या विशिष्टानि 'महब्भूया' महाभूतानि=महान्ति च तानि भूतानि महाभूतानि। भूते महत्त्वविशेषणं भूतानां सर्वलोकव्यापित्वात्, नास्ति तादृशो लोकविभागो यत्रैते पृथिव्यादयो न भवेयुः। एतावता ये भूताभाववादिनः सन्ति तेषां मतमपाकृतम्, इह=अस्मिन् लोके 'एकेषां=भूतवादीनां मते 'आहिया' आख्यातानि=कथितानि, तत्तीर्थिकैर्बृहस्पतिमतानुयायिभि-

---

पृथ्वी १ 'आउ–आपः' २ जल 'तेऊ–तेजः'३, तेज 'वाऊ–वायु' ४ पवन 'वा-वा' और 'आगासपंचमा– आकाशपञ्चमानि' पांचवां आकाश ॥७॥

अन्वयार्थ—इस लोक में किन्हीं भूतवादियों के मत में पांच महाभूत हैं या पाँच महाभूत अनादि काल से सत्तारूप में विद्यमान हैं वे ये हैं=पृथिवी जल, अग्नि, वायु और पांचवां आकाश ऐसा उन्होंने कहा हैं ॥ ७ ॥

टीकार्थ–महाभूत पांच हैं भूतों के साथ "महान् जो विशेषण लगाया है वह इस कारण कि वे सर्वलोक व्यापी हैं। ऐसा कोई लोक का भाग नहीं जहां पृथिवी आदि विद्यमान न हों। इस कथन के द्वारा भूतों का अभाव मानने वालों के मत का निराकरण किया गया है। ऐसा बृहस्पति के मत के अनु-

---

'आऊ–आप' પાણી 'तेऊ–तेज' તેજ 'वाऊ–वायु' પવન 'वा–वा' અને 'आगासपचमा–आकाशपञ्चमानि' પાચમુ આકાશ૫ ॥૭॥

અન્વયાર્થ–કેટલાક ભૂતવાદીઓની માન્યતા અનુસાર આ લોકમાં પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશરૂપ પાચ મહાભૂતો છે. આ પાચ મહાભૂતોનુ અનાદિ કાળથી આ લોકમા અસ્તિત્વ છે ॥૭॥

ટીકાર્થ–પાચ મહાભૂતોનુ આ લોકમા અસ્તિત્વ છે. તેઓ સર્વલોકવ્યાપી હોવાને કારણે તેમને "મહાન્" વિશેષણ લગાડવામા આવ્યુ છે આ લોકનો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યા આ પાચ મહાભૂતો વિદ્યમાન ન હોય. આ કથન દ્વારા ભૂતોનો અભાવ માનનારાના મતનુ ખ ડન કરવામા આવ્યુ છે. બૃહસ્પતિના મતના અનુયાયીઓએ (ભૂતવાદીઓ એ) પોતે જ આ માન્યતાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને અન્ય મતવાદીઓની

भूतवादिभिः तैः स्वयं स्वीकृत्यान्येषां पुरः प्रतिपादितानि । कानि तानि भूतानि ? इति जिज्ञासायामाह 'पुढवी' इत्यादि । 'पुढवी' पृथिवी=कठिनरूपा, 'आऊ' आपः=द्रवलक्षणाः, 'तेऊ' तेजः=उष्णरूपम्, वाऊ' वायुः=चलनलक्षणः, वा=पुनः आकाशः=शुषिरलक्षणः स पञ्चमो येषां तानि आकाशपंचमानि । एतेषां महाभूतानां निराकरणं न केनापि कर्तुं शक्यम् प्रसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयत्वाच्च । यद्यपि चार्वाकमते चत्वारि, पृथिव्या आरभ्य वायुपर्यन्तमेव भूतानि, "चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते" इति तन्नियमात् तथापि लोकायतिकानां बहुत्वात् "भविष्यति कोपि पंचमहाभूतवादी' इति संभाव्य तन्मतमुपपादयता भगवता पंच महाभूतानामिह निर्देशःकृतः । सांख्यकारादिभिरपि पंचमहाभूतानि स्वीकृतान्येव ॥सू०७॥

---

यायी भूतवादियों ने स्वयं स्वीकार किया है और दूसरों के सामने प्रतिपादन किया है । वे पांच महाभूत कौन से हैं ? इस जिज्ञासा का उत्तर दिया गया है काठिन्य रूप पृथिवी, द्रवता लक्षण वाला जल, उष्ण स्वरूप वाला तेज, चलन स्वभाव वाली वायु और पोलार लक्षण वाला आकाश । इस प्रकार आकाश उनमें पांचवां है ।

इन पांच महाभूतों का कोई निषेध नहीं कर सकता, क्योंकि वे प्रसिद्ध हैं और प्रत्यक्ष दिखाई देते हैं । यद्यपि चार्वाक मत में पृथ्वी से लेकर वायु पर्यन्त 'चार भूतों से चैतन्य की उत्पत्ति होती है' तथापि चार्वाक बहुत से हैं । कोई पांच महाभूत वादी चार्वाक भी होगा, ऐसी संभावना करके उनके मत को प्रदर्शित करते हुए भगवान् ने ऐसा निर्देश किया है । सांख्य आदि ने महाभूत पांच स्वीकार किया ही है ॥७॥

---

સમક્ષ તેમણે પોતાની આ માન્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે હવે તે પાચ મહાભૂત કયા કયા છે, તે પ્રકટ કરવામા આવે છે– (૧) કાઠિન્ય રૂપ પૃથ્વી, (૨) દ્રવતા લક્ષણવાળું જળ, (૩) ઉષ્ણ સ્વરૂપવાળું તેજ, (૪) ચલન સ્વભાવવાળો વાયુ અને (૫) પોલાણ લક્ષણવાળું આકાશ. આ પ્રકારે આકાશને પાચમું મહાભૂત કહેવામાં આવેલ છે.

આ પાચ મહાભૂતોનો કોઈ નિષેધ કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે તેઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને જાણીતા છે. જો કે ચાર્વાકમત પ્રમાણે પૃથ્વીથી લઈને વાયુ પર્યન્તના ચાર જ મહાભૂત માનવામા આવ્યા છે, (કહ્યુ પણ છે કે "ચાર ભૂતોમાથી જ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે), છતાં પણ અહી ભગવાને ચાર્વાકને પાચ મહાભૂત વાદી કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે ચાર્વાક એક નહી પણ ઘણા જ હોવા જોઈએ કોઈ પાચ મહાભૂતવાદી ચાર્વાક પણ થયો હશે, તે કારણે ભગવાને ઉપર પ્રમાણે કથન કર્યું છે પાચ મહાભૂતવાદી ચાર્વાકના મતને પ્રદર્શિત કરવા નિમિત્તે ઉપર્યુક્ત કથન કરાયુ છે. સાખ્ય આદિએ તો મહાભૂત પાચ હોવાની માન્યતાનો સ્વીકાર કરેલો જ છે ॥૭॥

साम्प्रतं सूत्रकार एव चार्वाकमतं प्रदर्शयति 'एए' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
एए पंच महब्भूया, तेब्भो एगोत्ति आहिया
८ ९ १० १२ १३ ११
अह तेसिं विणासेणं, विणासो होइ देहिणो ॥८॥

छाया—

एतानि पंच महाभूतानि, तेभ्य एक इत्याख्यातम् ।
अथ तेषां विनाशेन, विनाशो भवति देहिनः ॥८॥

अन्वयार्थः—

(एए) एतानि=पूर्वोक्तानि पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि सन्ति (तेब्भो) तेभ्यः=भूतेभ्यः (एगो) एकः आत्मा उत्पद्यते पञ्चमहाभूतजन्य एव आत्मा

---

अब स्वयं सूत्रकार चार्वाक (नास्तिक) मत को प्रदर्शित करते हैं— 'एए' इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'एए—एतानि' ये 'पंच-पांच' पांच 'महब्भूया--महाभूतानि' महाभूत हैं 'तेब्भो-तेभ्यः' इन से 'एगो-एकः' एक आत्मा उत्पन्न होता है 'त्ति इति' इसप्रकार 'आहिया'-आख्यातम्' कहा है 'अह-अथ' तदनन्तर 'तेसिं-तेषां' उन भूतों के' 'विणासेणं-विनाशेन' नाश से 'देहिणो-देहिनः' आत्मा का 'विणासो—विनाशः' 'होइ-भवति' होता है । ॥८॥

अन्वयार्थ—ये पूर्वोक्त पृथ्वी आदि पांच महाभूत हैं । इन भूतों से एक आत्मा की उत्पत्ति होती है । आत्मा पांच महाभूतों से जनित ही है उनसे पृथक्

---

હવે સૂત્રકાર પોતે જ ચાર્વાક (નાસ્તિક) મતને પ્રદર્શિત કરે છે "एए" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एए—एतानि' આ 'पंच—पञ्च' પાંચ 'महब्भूया—महाभूतानि' મહાભૂતો છે 'तेब्भो—तेभ्य' તેનાથી 'एगो—एक' એક આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે 'त्ति—इति' આ પ્રમાણે 'आहिया—आख्यातम्' કહ્યુ છે 'अह—अथ' તે પછી 'तेसिं—तेषां' એ મહાભૂતોના 'विणासेणं-विनाशेन' નાશથી 'देहिणो—देहिनः' આત્માનો 'विणासो—विनाशः' વિનાશ 'होइ—भवति' થાય છે ॥૮॥

અન્વયાર્થ—

"પૂર્વોકત પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો છે આ ભૂતોમાંથી આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્મા પાચ મહાપૂતોથી બનેલો જ છે. આ પાંચ મહાભૂતોથી આત્મા ભિન્ન

न तु तद्व्यतिरिक्तः कोऽप्यन्यः 'त्ति' इति तैः (आहिया) आख्यातम्=कथितम् (अह) अथ तत्पश्चात् (तेसिं) तेषां पञ्चमहाभूतानां (विणासेणं) विनाशेन (देहिणो) देहिनः=आत्मत्वेन स्वीकृतस्य पदार्थस्यापि (विणासो) विनाशः (होइ) भवति ॥८॥

टीका—'एए' एतानि पूर्वसूत्रप्रदर्शितानि पृथिव्यप् तेजो वाय्वाकाशाख्यानि पंचमहाभूतानि सन्ति, 'तेब्भो' तेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः शरीरलक्षणतां गतेभ्यः 'एगो' एकः कश्चिद्विलक्षणश्चैतन्यरूप आत्मा भूताभिन्नः समुत्पद्यते। न तु पूर्वकथितभूतव्यतिरिक्तः परलोकानुयायी सुखदुःखादीनां भोक्ता जीवनामकः पदार्थोऽस्तीति तैराख्यातं तन्न युक्तम्, "तमाओ ते तमं जंति मंदा आरंभनिस्सिया" इत्यत्रैव सूत्रे चतुर्दशगाथोक्तभगवद्वचनात्। अत्र कथ्यते पंचमहाभूतानां पृथिव्यादीनां परस्परसंयोगात्कायाकारपरिणामे सति चैतन्यात्मको गुणस्तथा आदि शब्दात् भाषाचलनादिकश्च नैव भवितुं शक्नोति कुतः ? अन्य गुणत्वादिति हेतुः। तथा

---

नहीं है ऐसा उनका कहना है। बाद में उन पाँच महाभूतों का विनाश होने से आत्मा के रूप में स्वीकृत पदार्थ का भी विनाश हो जाता है ॥ ८ ॥

टीकार्थ—पूर्ववर्त्ती सूत्र में कथित पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश नामक पाँच महाभूत हैं। ये पाँच महाभूत जब शरीर का रूप धारण करते हैं तब उनसे एक विलक्षण चैतन्य स्वरूप एवं भूतों से अभिन्न आत्मा की उत्पत्ति होती है। पूर्वोक्त भूतों से भिन्न, परलोकगामी, सुख दुःख का भोक्ता जीव नामक पदार्थ नहीं है। ऐसा उनका कथन है। किन्तु आगे चौदहवीं गाथा में "तमाओ ते तमं जंति" इत्यादि सूत्र में कथित भगवान् के वचन के अनुसार उनकी यह मान्यता युक्तियुक्त नहीं है। इस विषय में कुछ विचार करते हैं पृथ्वी आदि पाँच महाभूतों का परस्पर संयोग होने पर चैतन्यगुण तथा आदि शब्द से भाषण एवं चलन आदि नहीं हो सकते क्योंकि वे अन्य-

---

નથી" આ પ્રકારની ચાર્વાક મતવાળાઓની માન્યતા છે તેઓ એવુ માને છે. કે તે પાચ મહાભૂતોનો વિનાશ થવાથી આત્મા રૂપે મનાતા પદાર્થનો પણ વિનાશ થઈ જાય છે. ॥ ૮ ॥

ટીકાર્થ—પૂર્વ સૂત્રમા કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાચ મહાભૂતો છે આ પાચ મહાભૂતો જ્યારે શરીરનુ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેમનામાથી વિલક્ષણ ચૈતન્યસ્વરૂપ અને ભૂતોથી અભિન્ન એવા આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે પૂર્વોક્ત ભૂતોથી ભિન્ન હોય એવો, પરલોકગામી, સુખદુ ખનો ભોક્તા જીવ નામનો કોઈ પદાર્થ જ હોતો નથી, આ પ્રકારની તેમની માન્યતા છે પરન્તુ "तमाओ ते तमं जंति" ઇત્યાદિ ૧૪મા સૂત્રમા પ્રતિપાદિત ભગવાનના કથન અનુસાર તે ચાર્વાકમત વાદીઓની આ માન્યતા યુક્તિયુક્ત નથી તેમની આ માન્યતાનુ આ પ્રકારે ખ ડન કરી શકાય છે— પૃથ્વી આદિ પાચ મહાભૂતોનો પરસ્પરની સાથે સ યોગ થવાથી ચૈતન્ય ગુણ તથા આદિ શબ્દ વડે સૂચિત થતા ભાષણ, ચલન, આદિ સ ભવી શકતા નથી, કારણ કે તે અન્યગુણો

चानुमानाकारः भूतसंयोगे सति (पक्ष) शरीरे, न चैतन्या(साध्य)दिकम्, अन्य-गुण(हेतु)त्वात् यो यद्गुणवान् न तेभ्योऽन्यगुणस्योत्पत्तिः संभवति। यथा सिकताभ्यस्तैलस्य। एतदुक्तं भवति यथा प्रत्येकसिकताकणे तैलोत्पादकसामर्थ्यस्यानुपलंभान्न सिकतासमुदायादपि तैलस्योत्पादनम्, किन्तु तिलेभ्य एव तैलं जायते तथा प्रत्येकपृथिव्यादिभूते भूयसोऽल्पीयसोवाचैतन्यस्यादर्शनात् तत्समुदायरूपशरीरादपि कथं चैतन्यस्योत्पत्तिः स्यादिति कथमपि न संभवति। सत एव आविर्भावो भवति नत्वसतोऽत्यंतासतोवा, नहि वन्ध्यापुत्रस्य कुत्राप्याविर्भावो दृष्टः दृष्ट श्चाविर्भावो गवि पूर्वस्थितस्य दुग्धस्य दोहनक्रियया, तिलेषु वा-

---

गुण हैं। अनुमान प्रयोग इस प्रकार का है भूतों का संयोग होने पर शरीर मे चैतन्य आदि उत्पन्न नहीं हो सकते, क्योंकि वे अन्य के गुण हैं, अन्य के गुणों की अन्य से उत्पत्ति नहीं होती, जैसे वालू से तैल की उत्पत्ति नहीं होती। तात्पर्य यह है जैसे—वालू के एक एक कण में तैल को उत्पन्न करने का सामर्थ्य नहीं पाया जाता तो वालु के समुदाय से भी तैल की उत्पत्ति नहीं हो सकती, किन्तु तिलों से ही तैल की उत्पत्ति होती है, इसी प्रकार पृथ्वी आदि एक २ भूत में वहुत या थोड़ी भी चैतन्य की मात्रा नहीं देखी जाती, अतएव उनके समुदायरूप शरीर से भी चैतन्य की उत्पत्ति नहीं हो सकती। आविर्भाव (प्रकट होना) सत् का ही होता है, असत् का या अत्यन्त असत् का नहीं होता। वन्ध्यापुत्र का आविर्भाव कहीं नहीं देखा जाता। गाय में पूर्वस्थित दूध का दुहने की क्रिया द्वारा आविर्भाव देखा जाता है।

---

છે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રકારનો છે-ભૂતોનો સંયોગ થવાથી શરીરમા ચૈતન્ય આદિની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે-તેઓ અન્યના ગુણો છે અન્યના ગુણોની અન્યવડે ઉત્પત્તિ થતી નથી? જેમ કે રેતીના પ્રત્યેક કણુમા તેલ ઉત્પન્ન કરવાનુ સામર્થ્ય નથી, તે કારણે રેતીના સમુદાયમાથી પણ તેલની ઉત્પત્તી થઈ શકતી નથી તેલની ઉત્પત્તિ તો તલમાથી જ થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમા વધુ અથવા અલ્પ માત્રામા પણ ચૈતન્યગુણોનો સદ્ભાવ હોતો નથી તેથી તેમના સમુદાય રૂપ શરીરમાં પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહી આવિર્ભાવ (પ્રકટ થવાની ક્રિયા) સત્નો (વિદ્યમાનનો) જ થાય છે, અસત્નો અથવા અત્યન્ત અસત્ના થતો નથી શુ વ ધ્યાને કદી પુત્ર થાય છે ખરો, વ ધ્યાને પુત્ર થવાની વાત કદી સ ભવી શકતી જ નથી, એવુ જ આવિર્ભાવ વિષે પણ સમજવુ ગાયમા પૂર્વસ્થિત દૂધને દોહવાની ક્રિયાદ્વારા આવિર્ભાવ થતો જોવામાં આવે

पीडनेन तैलस्य। अन्यथा दुग्धादेव दधि तिलेभ्य एव तैलमितिव्यवस्था न स्यात्। व्यवस्थाया अभावे सर्वैक्यं स्यात्। तदिह प्रत्येकस्मिन् भूते चैतन्यस्यानुपलभ्यमानतया तत्समुदायेपि चेतना कुतः स्यात्, अन्यगुणस्य=आत्मगुणस्य चैतन्यस्य अन्यत्र भूते असंभवात् नहि घटगुणो जलादिष्वनुवर्तमानः कदाचिदप्युपलब्धस्तद्वदात्मगुणश्चैतन्यं कथमात्मभिन्ने भूते समवेयात् कथमपि नेति मुकुलितार्थः। भूतानां संयोगे सति चैतन्यमुपजायते, 'तच्चैतन्यं किं स्वतंत्रम् आहोस्वित् भूतानां संयोगजन्यं। तत्र न प्रथमः पक्षः समीचीनः, तथाहि—काठिन्य-

इसी प्रकार तिलों में पहले से विद्यमान तैल का पेरने से आविर्भाव होता है। ऐसा न होता तो दुग्ध से ही दही हो और तिलों से ही तेल हो' ऐसी व्यवस्था न होती। व्यवस्था के अभाव मे सभी एक हो जाते।

इस प्रकार प्रत्येक भूत में चैतन्य की उपलब्धि न होने से उनके समुदाय मे भी चेतना कैसे हो सकती है? क्योंकि अन्य अर्थात् आत्मा का गुण चैतन्य अन्य में अर्थात् भूतो में होना संभव नहीं है। घट का गुण जलादि मे रहता हुआ कभी नहीं देखा गया। इसी प्रकार आत्मा का गुण चैतन्य आत्मा से भिन्न भूत मे कैसे रह सकता है? किसी भी प्रकार नहीं रह सकता। यह संक्षिप्त अर्थ है।

भूतों का संयोग होने पर चैतन्य की उत्पत्ति होती है सो वह चैतन्य क्या स्वतन्त्र है या भूतों के संयोग से जन्य हैं! पहला पक्ष समीचीन नहीं,

છે, તલમા પહેલેથી જ જે તેલ વિદ્યમાન હોય છે, તેનો તલને પીલવાની ક્રિયા દ્વારા આવિર્ભાવ થાય છે જો એવી પરિસ્થિતિ ન હોત, તો દૂધમાથી જ દહી થતુ ન હોત અને તલમાથી જ તેલ નીકળતુ ન હોત આપ્રકારની વ્યવસ્થાનો અભાવ હોત તો તેમના વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની ભિન્નતા જ રહેત નહી

આ પ્રકારે સૂત્રકાર અહી એવી દલીલ કરે છે કે પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમા ચૈતન્યનો સદ્દભાવ નથી, તો તેમના સમુદાયમા પણ ચેતના કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે અન્યનો (એટલે કે આત્માનો) ચૈતન્યનો જે ગુણ છે તેનો સદ્દભાવ અન્યમા (એટલે કે ભૂતોમાં) હોવાનુ સભવી શકતુ નથી જેમ ઘટાદિમા જળના ગુણનો સદ્દભાવ દેખવામાં આવતો નથી, એજ પ્રમાણે આત્માથી ભિન્ન એવા ભૂતોમાં પણ આત્માનો ચૈતન્ય ગુણ કેવી રીતે સભવી શકે, આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આત્માના ચૈતન્યગુણનો સદ્દભાવ આત્માથી ભિન્ન એવા પૃથ્વી આદિ ભૂતોમા કદાપિ સભવી શકે જ નહી

"પાચ ભૂતોનો સયોગ થવાથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે" આ પ્રકારની ચાર્વાકોની માન્યતા સામે અમારા આ પ્રશ્નો છે તે ચૈતન્ય શુ સ્વતત્ર છે, કે ભૂતોના સયોગથી જન્ય છે પહેલો પક્ષ સમીચીન (યોગ્ય) નથી, કારણકે પૃથ્વી કઠિનતાગુણવાળી છે,

गुणा पृथिवी द्रवशीतस्पर्शगुणा आपः, पाचकगुणवत्तेजः, चलनगुणवान् वायुः, अवगाहनगुणकमाकाशम्, अथवा गन्धगुणवती पृथिवी, शीतस्पर्शवत्य आपः उष्णस्पर्शवत्तेजः, विलक्षणस्पर्शवान् वायुः अवगाहनगुणमाकाशम्, तदेवं प्रत्येक भूतानां चैतन्यं न गुणस्तदा तत्समुदायादपि चैतन्यं कथमुत्पद्येताभिव्यज्येत वा। यदि चैतन्यं पृथिव्यादिगुणः स्यात् तदा चैतन्यवत्तया पृथिव्यादीनामुपलब्धिः स्यान्नत्वेवमुपलभ्यते तस्मान्न चैतन्यं भूतानां गुणः दृश्यते च शरीरावच्छिन्न-चेतनागुणः, स चात्मन एव न भूतानामिति। तेषां चैतन्य गुणानधिकरणत्वात्, न चैतन्यं भूतगुणः किन्तु तदतिरिक्तस्यात्मन एव। अयमाशयः चार्वाकमते

क्योंकि पृथिवी कठिनता गुण वाली है, जल तरलता एवं शीत स्पर्श वाला है तेज पाचक गुण वाला है वायु चलन गुण वाला है आकाश अवगाहन गुण वाला है। अथवा गन्ध गुण वाली पृथ्वी, शीतस्पर्श वाला जल, उष्ण स्पर्श वाली अग्नि, विलक्षण स्पर्श वाला वायु और अवगाहन गुण वाला आकाश है। इस प्रकार जब एक एक भूत मे चैतन्य नहीं है। तो उनके समुदाय से भी चैतन्य कैसे उत्पन्न हो सकता है? या अभिव्यक्त हो सकता है? यदि चैतन्य पृथ्वी आदि का गुण होता तो पृथ्वी आदि की सचेतन रूप में उपलब्धि होती। किन्तु ऐसी उपलब्धि होती नहीं है, अत एव चैतन्य भूतों का गुण नहीं हो सकता। शरीरावच्छिन्न में चेतना गुण देखा तो जाता है अत एव वह आत्मा का ही हो सकता है भूतों का नहीं, क्योंकि भुत चैतन्य गुणके आधार नहीं है चैतन्य भुतों का गुण नहीं किन्तु उनसे भिन्न आत्मा का ही गुण है। आशय यह है कि चार्वाक मतमे शरीर और इन्द्रियों से

જલ તરલતા ગુણવાળુ અને શીત સ્પર્શવાળુ છે, તેજ પાચક ગુણવાળુ છે, વાયુ ચલન ગુણવાળો છે અને આકાશ અવગાહના ગુણવાળુ છે અથવા ગન્ધગુણવાળી પૃથ્વી, શીત સ્પર્શવાળુ જળ, ઉષ્ણુ સ્પર્શવાળો અગ્નિ વિલક્ષણ સ્પર્શવાળો વાયુ અને અવગાહન ગુણવાળુ આકાશ છે. આ પ્રકારે એક એક ભૂતમાં જ જો ચૈતન્યગુણનો અભાવ છે, તો તેમના સમુદાય વડે પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ અથવા અભિવ્યક્તિ (આવિર્ભાવ) કેવી રીતે થઈ શકે, જો પૃથ્વી આદિમા ચૈતન્યના ગુણોનો સદ્‌ભાવ હોત તો પૃથ્વી આદિની સચેતન રૂપે ઉપલબ્ધિ થાત, પરન્તુ એવી ઉપલબ્ધિ થતી નથી તેથી ચૈતન્ય ભૂતોનો ગુણ હોઈ શકે નહી શરીરાવચ્છિન્નમાં (શરીરયુક્તમા) ચેતનનો ગુણ જોવામા આવે છે, તેથી તે આત્માનો જ ગુણ હોઇ શકે છે- ભૂતોનો નહી, કારણ કે ભૂત ચૈતન્યગુણનો આધાર નથી ચૈતન્ય ભૂતોનો ગુણ નથી પરન્તુ ભૂતોથી ભિન્ન એવા આત્માનો જ ગુણ છે આ

शरीरेन्द्रियातिरिक्तस्यात्मनोऽनंगीकारात् द्रष्टुरतिरिक्तस्यानंगीकारेण चक्षुरादीन्द्रियाण्येव द्रष्टृणि तेषां चक्षुरादीनां यानि स्थानानि उपादानकारणानि पृथिव्यादीनि तानि त्वचेतनानि, भूते अचिद्रूपत्वात्तेषां न भूतसमुदाये चैतन्यं कथमपि संभवति। किंचेन्द्रियाणामेव ज्ञानवत्त्वस्वीकारे किं मिलितस्य ज्ञानाधिकरणत्वम्, उत प्रत्येकस्य? नाद्यः पक्षः, संमिलितस्य तथात्वे एकेन्द्रियस्य विनाशे ज्ञानवतो विनाशात्, पुनर्ज्ञानोदयस्तत्र न स्यात् ज्ञानाधिकरणस्याभावात्। द्वितीयपक्षाभ्युपगमे कारणवशाच्चक्षुषो विनाशे रूपस्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात्। अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्यस्य नियमात्।

---

अतिरिक्त आत्मा का स्वीकार नहीं किया गया है। इस प्रकार द्रष्टा (आत्मा) को स्वीकार न करने के कारण चक्षु आदि इन्द्रियां ही उनके मत के अनुसार दृष्टा है। चक्षु आदि के जो उपादान कारण या स्थान पृथ्वी आदि हैं, वे अचेतन हैं। भूतों के अचेतन होने के कारण उनके समूह में किसी भी प्रकार चैतन्य का संभव नहीं है।

इसके अतिरिक्त इन्द्रियों को ही यदि ज्ञानवान् माना जाय तो सब मिली हुई इन्द्रियाँ ज्ञानका आधार हैं अथवा अलग २? पहला पक्ष तो ठीक नहीं है, क्योंकि ऐसा मानने से एक इन्द्रिय का नाश होने पर ज्ञानवान् का भी नाश हो जाएगा, वहां फिर ज्ञानकी उत्पत्ति नहीं होगी, क्योंकि ज्ञानके अधिकरण का अभाव हो चुका है। दूसरे पक्षमें किसी कारण से चक्षुका विनाश होने पर पहले देखे रूपका स्मरण नहीं होना चाहिए,

---

કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ચાર્વાકમતમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોના અસ્તિત્વની સાથે સાથે આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો નથી આ પ્રકારે દ્રષ્ટા (આત્મા) ના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર ન કરવાને કારણે, તેમના મત અનુસાર તો ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયે ને જ માનવામા આવેલ છે ચક્ષુ આદિના જે ઉપાદાન કારણ અથવા સ્થાન પૃથ્વી આદિ છે, તેઓ અચેતન છે ભૂતોમા અચેતનતા હોવાનેકારણે તેમના સમૂહમા કોઈ પણ પ્રકારે ચૈતન્ય સભવી શકતુ નથી

જો ઇન્દ્રિયોને જ જ્ઞાનવાન્ માનવામા, આવે, તો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે બધી ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય જ્ઞાનનો આધાર છે, કે અલગ અલગ પ્રત્યેક ઈન્દ્રિય જ્ઞાનનો આધાર છે? પહેલો પક્ષ તો ખરો લાગતો નથી કારણ કે એવુ માનવામાં આવે તો જ્ઞાનવાનનો પણ નાશ થઇ જશે અને પછી ત્યા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ નહી થાય' કારણ કે જ્ઞાનના અધિકરણનો અભાવ થઇ ચુકયો છે બીજો પક્ષ પણ માનીશકાય એમ નથી, કારણ કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો કોઇ કારણે નાશ થઇ જાય તો પહેલા જોયેલા રૂપનુ વિસ્મરણ થવાનો પ્રસગ એવી પરિસ્થિતિમા ઉત્પન્ન થવો જોઇએ, કારણ કે તમારા મત પ્રમાણે અનુભવ કર્તા (ચક્ષુ) જ જો વિદ્યમાન ન હોય, તો તેના દ્વારા અનુભવવામા આવેલ વિષયનુ

अयमर्थः-यस्मिन्नेवाधिकरणे यद्विषयकोऽनुभवः तादात्म्यसंबन्धनोत्पद्यते तस्मिन्नेवाधिकरणे तादृशानुभवाहितसंस्कारबलात्कालान्तरे तादात्म्यसंबन्धे स्मरणं जायते। नत्वन्यदृष्टस्य स्मरणमन्यस्य भवति नहि जिनदत्तानुभूतस्य स्मरणं जिनदासस्य कदापि जायमानं दृष्टम्। यदि कदाचिदन्यदृष्टस्यान्यस्य स्मरणं भवेत्तदा सर्वज्ञपरिदृष्टस्य पदार्थसार्थस्य स्मरणमस्मदादीनां भवेदिति सर्वोऽपि सर्वज्ञः स्यात्। तदुक्तम् "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो, नैकभूतमपक्रमादिति" वचनात्, अत इन्द्रियाणि न चेतनावन्ति। तावता भूतसमुदाये चैतन्याभावः साधितो भवति।

---

क्योंकि अनुभव कर्त्ता (चक्षु) अत्र विद्यमान नहीं है। ऐसा नियम है कि जिसे अनुभव होता है उसी को स्मरण हो सकता है।

अभिप्राय यह है जिस अधिकरण में जिस विषय का अनुभव उत्पन्न होता है उसी अधिकरण में पूर्वोत्पन्न अनुभव से प्राप्त संस्कार के बलसे कालान्तर में स्मरण की उत्पत्ति होती है। ऐसा नहीं होता कि एक अनुभव करे और दूसरे को उसका स्मरण हो जाय। जिनदत्तने जिसका अनुभव किया है उसका स्मरण जिनदास को होजाय, ऐसा नहीं देखा जाता। यदि दूसरेके देखे का स्मरण दूसरे को होने लगे तो सर्वज्ञ के द्वारा देखे हुए पदार्थों के समूहका हमलोगों को भी स्मरण होने लगे। ऐसी स्थिति में सभी सर्वज्ञ हो जाएँगे! कहा भी है "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकभूतमपक्रमात्" अन्य के देखे को अन्य स्मरण नहीं करता अतएव इन्द्रियां चेतनावान् नहीं है। इससे भूतसमुदाय में चैतन्य का अभाव सिद्ध किया गया है।

---

સ્મરણુ જ કેવી રીતે થાય? એવો નિયમ છે કે જેને અનુભવ થાય છે, તેને જ અનુભવેલ પદાર્થનુ સ્મરણુ થઇ શકે છે

આ કથનને ભાવાર્થ એ છે કે જે અધિકરણમા જે વિષયને અનુભવ ઉત્પન્ન થાય છે, એજ અધિકરણમા પૂર્વોત્પન્ન અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત સસ્કારના પ્રભાવથી કાળાન્તરે સ્મરણુની ઉત્પત્તિ થાય છે. એક અનુભવ કરે અને બીજો તે અનુભવનુ સ્મરણુ કરે, એવી વાત કદી સભવી શકતી નથી દાખલા તરીકે જિનદત્તે જેનો અનુભવ કર્યો હોય તેનુ સ્મરણુ જિનદાસને થઇ જાય, એવુ કદી બની શકતુ નથી જો એકે દેખેલા પદાર્થનુ સ્મરણુ બીજો માણુસ કરી શકતો હોય, તો સર્વજ્ઞો દ્વારા જોવામા આવેલા પદાર્થોના સમૂહનુ સ્મરણુ આપણે પણુ કરી શકવાને સમર્થ થઇ શકીએ જો એવુ બની શકતુ હોય તો સૌ સર્વજ્ઞ જ બની જાત? કહ્યુ પણુ છે કે-,,नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकभूतमपक्रमात्,' એકે જોયેલા પદાર્થનુ સ્મરણુ અન્ય વ્યક્તિ કરી શક્તિ નથી.

पुनर्हेत्वन्तरमाह–इन्द्रियाणि खलु प्रत्येकभूतात्मकानि तान्येव चक्षुरादीन्द्रियाणि द्रष्टृणि चार्वाकमते तदतिरिक्तद्रष्टुरभावात्। तेषां चेन्द्रियाणां प्रत्येकं स्व स्वविषयग्राहकत्वस्य व्यवस्थितत्वात् अन्यत्रविषये प्रवृत्ते रभावेनेन्द्रियान्तरेण ज्ञानस्येन्द्रियान्तरेणग्रहणा भावात्, य एवाहं पूर्वदर्शकः स एवाहं सम्प्रति स्पर्शकइति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्, भवति च अनुसंधानं सर्वेषामत इन्द्रियेभ्योऽतिरिक्तः कश्चिज्ज्ञाता सिद्ध्यति। तथा चानुमानम्–

न भूतसमुदाये चैतन्यम्, भूतजनितेन्द्रियाणां प्रत्येकविषयनियतत्वे संकलनाप्रत्ययाभावात्। यदि पुनरन्यगृहीतमन्यो गृह्णीयात्तदा जिनदत्त-

फिर दूसरा हेतु कहते हैं–इन्द्रियां प्रत्येक भूतात्मक हैं। चार्वाक मत में वह चक्षु आदि इन्द्रियां ही द्रष्टा हैं, क्योंकि उनके सिवाय अन्य किसी द्रष्टा आत्मा का अस्तित्व नहीं है। इन्द्रियां अपने २ विषय में ही नियमित हैं। अपने विषय के अतिरिक्त अन्य विषय में इन्द्रिय की प्रवृत्ति नहीं होती। अतएव एक इन्द्रियने जो जाना है, उसे दूसरी इन्द्रिय ग्रहण नहीं कर सकती अतएव "मैं जो पहले दर्शक था, वही मैं अब स्पर्शकर्त्ता हूं" इस प्रकार का प्रत्यभिज्ञान नहीं होना चाहिये। किन्तु इस प्रकार का जोड़ रूप ज्ञान तो सभी को होता है। इससे सिद्ध है कि इन्द्रियों से अतिरिक्त कोई ज्ञाता अवश्य है। अनुमान का प्रयोग इस प्रकार है—

भूतोंके समुदाय से चैतन्य की उत्पत्ति नहीं होती, क्योंकि भूतजनित इन्द्रियों का अपना विषय नियत होने से संकलता प्रत्यय (जोड़ रूपज्ञान)

તેથી જ ઇન્દ્રિયો ચેતનાવાન્ નથી, એ વાત સિદ્ધ થઇ જાય છે આ કથન દ્વારા ભૂતસમુદાયમા પણ ચૈતન્યનો અભાવ સિદ્ધ થઇ જાય છે

હવે બીજા કારણોનુ કથન કરવામા આવે છે–ઇન્દ્રિયો પ્રત્યેક ભૂતાત્મક છે. ચાર્વાકમત પ્રમાણે તો ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોજ દ્રષ્ટા છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન એવા અન્ય કોઇ દ્રષ્ટા (આત્મા)નુ અસ્તિત્વ જ તેઓ માનતા નથી ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના વિષયમા જ નિયમિત છે પોતાના વિષય સિવાયના અન્ય વિષયમા ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી તેથી જ એક ઇન્દ્રિયે જે જાણ્યુ છે તેને બીજી ઇન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શકતી નથી તેથી " હુ જે પહેલા દર્શક હતો, એજ હુ હવે સ્પર્શ કર્તા છુ " આ પ્રકારનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન–(યથાર્થજ્ઞાન) થવુ જોઇએ નહી પરન્તુ આ પ્રકારનુ સકલિત (જોડ રૂપ)જ્ઞાન સૌને થાય છે તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન એવો કોઇ જ્ઞાતા અવશ્ય છે.

અનુમાનાનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે–ભૂતોના સમુદાયથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે ભૂતજનિત ઇન્દ્રિયોનો પોત પોતાનો વિષય નિયત હોવાથી સકલનતા પ્રત્યય (જોડ રૂપ જ્ઞાન) થઇ શકતુ નથી, જો કોઇ એકના દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ વિષય બીજા

गृहीतस्य जिनदासस्यापि ग्रहणं स्यात्, नत्वेवं कुत्रापि दृष्टं श्रुतं संभवति वा। न च प्रत्येकभूतानामिन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे पूर्वोक्तदोषः कदाचित्संभवेत् किन्तु समुदितभूतेषु चैतन्यमुपजायते यथा प्रत्येकगुडपिष्टादिषु मादकता शक्त्यभावेपि मिलितेषु गुडपिष्टादिषु मद्यं समुत्पद्यते, अस्मिन् पक्षे नास्ति पूर्वोक्तदोषलेश इति वाच्यम्,

अयमाशयः-समुदितभूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते इति यदुक्तं तन्न सम्यग् विकल्पासहत्वात्, तथाहि योऽयं पंचमहाभूतानां संयोगो यद्बलाद् चैतन्यमुपजायते इति मन्यते स संयोगः भूतेभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा? नाद्यः, पंचभूतातिरिक्तपदार्थस्वीकारेणापसिद्धान्तापातात्।

---

नहीं हो सकता। अगर अन्य के ग्रहण किये को अन्य ग्रहण करले तो जिनदत्त के द्वारा गृहीत विषयको जिनदास भी ग्रहण करले! मगर न ऐसा कहीं देखा गया है, न सुना गया है और न संभव ही है।

शंका-एक २ भूतसे चैतन्य का उत्पाद मानने से कदाचित् उक्तदोष आता हो, किन्तु भूतोंके समुदाय मे चैतन्यकी उत्पत्ति होती है; जैसे अलग २ गुड या आटे में मादकता शक्ति का अभाव होने पर भी उन सबके मिलने पर मद्यकी उत्पत्ति हो जाती है। इस पक्षमें पूर्वोक्त दोषका लेश भी नहीं है।

समाधान-ऐसा नहीं कहना चाहिये। मतलब यह है कि समुदित भूतोंसे चैतन्य उत्पन्न होता है, ऐसा कहना उचित नहीं क्योंकि यह कथन विकल्पों को सम्यक् प्रकार से सहन नहीं करता। पांच महाभूतों का जो संयोग है, जिसके बल से चैतन्यकी उत्पत्ति होना मानते हो, वह संयोग

---

કોઈ દ્વારા પણ ગ્રહણ થઈ જતો હોત, તો જિનદત્તે ગ્રહણ કરેલા વિષયનું જિનદાસ દ્વારા પણ ગ્રહણ થઈ જાત પરન્તુ એવી વાત કદી જોવામાં કે સાંભળવામાં આવતી નથી. એ વાત જ અસંભવિત છે.

શંકા—એક એક ભૂત વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો કદાચ ઉપર્યુક્ત દોષ સંભવી શકતો હશે, પરન્તુ ભૂતોના સમુદાય વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં શો વાંધો છે? જેમ ગોળ, લોટ, મહુડા આદિ અલગ અલગ પદાર્થમાં માદકતાનો અભાવ હોવા છતાં પણ તે સઘળા પદાર્થોના સંયોગથી બનતી મદિરામાં માદકતાનો સદ્ભાવ હોય છે, એ જ પ્રમાણે પાંચે ભૂતોના સમુદાયમાં ચૈતન્યનો સદ્ભાવ માનવામાં પૂર્વોક્ત દોષની બિલકુલ સંભાવના રહેતી નથી. (આ પ્રકારની ચાર્વાકની શંકા છે)

સમાધાન—આ પ્રકારની માન્યતા યોગ્ય નથી-ભૂતોના સમુદાય વડે ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એ માન્યતા ઉચિત નથી, કારણ કે આ કથન નીચેના વિકલ્પોને સમ્યક્ પ્રકારે સમજ્યા વિના કરવામાં આવ્યું છે-પાંચ ભૂતોના જે સંયોગને આધારે આપ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવાનું માનો છો, તે સંયોગ ભૂતોથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે? પહેલો

किंच पंचमहाभूतातिरिक्ततादृश संयोगग्राहकं प्रत्यक्षं तदन्यद्वा प्रमाणम्? नाद्यः पक्षः प्रत्यक्षेणातीन्द्रियतदृशसंयोगस्य ग्रहणासंभवात्, नह्यतीन्द्रियं वस्तु चक्षुषा कदाचिदपि गृह्यते, तथा सति अतीन्द्रियताया एव व्याघातात्। इन्द्रियमतिक्रान्तमित्यतीन्द्रियम्, इति इन्द्रियविषयत्वे तन्न घटेत, तस्मान्न प्रथमः पक्षः।

न च प्रमाणान्तरात्तादृशसंयोगस्य ग्रहणमितिवाच्यं तत्प्रमाणान्तरमनुमानमागमोवा। नाद्यः पक्षः तादृशसंयोगग्राहकानुमानप्रमाणेन भुतातिरिक्तात्मसिद्धिरपि संभवतीति स्वाभिप्रेतभूतात्मवादस्य विलोपप्रसंगात्। नाप्यागमः, तवमते आप्तस्य कस्यचिदभावेन तत्प्रणीतागमस्याप्यप्रसिद्धेः। अथ स संयोगो भूतेभ्यो-

---

भूतों से भिन्न है या अभिन्न? पहला पक्ष ठीक नहीं क्योंकि पांच भुतों से अतिरिक्त संयोग पदार्थ को स्वीकार करना आपके सिद्धान्त से विरुद्ध है।

इसके अतिरिक्त पांच महाभूतों से अतिरिक्त उस संयोग को प्रत्यक्ष ग्रहण करता है या अन्य प्रमाण? प्रत्यक्ष से अतीन्द्रिय संयोग का ग्रहण होना संभव नहीं है। अतीन्द्रिय वस्तु चक्षुके द्वारा कभी भी गृहीत नहीं होती। अगर गृहीत हो तो वह अतीन्द्रिय का विषय स्वीकार कर लिया जाय तो उसमे अतीन्द्रियता घटित नहीं होगी। अतएव पहला पक्ष संगत नहीं है।

किसी अन्य प्रमाण से उस संयोग का ग्रहण होता है, यह कहना भी ठीक नहीं, क्योंकि वह अन्य प्रमाण अनुमान है अथवा आगम? प्रथम पक्ष युक्त नहीं, उस संयोग को ग्रहण करने वाले अनुमान प्रमाण से भूतों से अतिरिक्त आत्माकी सिद्धि भी हो सकती है। अतएव आपके माने हुए

---

પક્ષ (વિકલ્પ) સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે પાચ ભૂતો સિવાયના કોઈ પણ પદાર્થના સ યોગનો સ્વીકાર કરવો તે આપના સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધ છે

વળી પાચ મહાભૂતો સિવાયના તે સ યોગને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, કે અન્ય પ્રમાણ ગ્રહણ કરે છે? પ્રત્યક્ષ દ્વારા અતીન્દ્રિય સ યોગોનુ ગ્રહણ થવુ સ ભવે નહીં અતીન્દ્રિય વસ્તુને ચક્ષુ દ્વારા કદી પણ ગ્રહણ કરી શકાતી નથી જો ગૃહીત થાય, તો તે વસ્તુને અતીન્દ્રિય જ ગણી શકાય નહી ઇન્દ્રિયોથી જે પર હોય અથવા ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે અગ્રાહ્ય હોય તેને અતીન્દ્રિય કહે છે તેને ઇન્દ્રિયના વિષય રૂપે સ્વીકારવામા આવે, તો તેમા અતીન્દ્રિયતા જ ઘટિત થાય નહીં આ કથન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે પહેલો પક્ષ સ ગત નથી

કોઈ અન્ય પ્રમાણ દ્વારા તે સ યોગનુ ગ્રહણ થાય છે, એવુ કથન પણ ઉચિત નથી, કારણ કે તે અન્ય પ્રમાણ વિષે અમારો એવો પ્રશ્ન છે કે "તે અન્ય પ્રમાણ અનુમાન છે કે આગમ છે? પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે તે સ યોગને ગ્રહણ કરનારા અનુમાન પ્રમાણ વડે ભૂતો ઉપરાત આત્માની સિદ્ધિ પણ થઈ શકે છે તેથી આપના

ऽभिन्न इति द्वितीयपक्षे किं प्रत्येकं भूतं चेतनावत् अचेतनावद्वा, नाद्यः पक्षः, तथा सत्येकमेवेन्द्रियं सिद्ध्येत्, एवंच पृथिव्यादि समुदायात्मकशरीरनिष्ठचैतन्यं पंचप्रकारकं स्यात्, अतः शरीरस्य समुदायरूपत्वेन पृथिव्यंशविषयकं ज्ञानं घ्राणजन्यत्वादतिरिक्तम्; चक्षुरादि जन्यत्वात्ततोप्यतिरिक्तम्, इति महदाश्चर्यं मापतेत् । अथाचेतनानीतिद्वितीयपक्षे पूर्वोक्त एव दोषः प्रत्येकस्मिन्न-विद्यमानचैतन्यस्य समुदायादपि समुत्पादासंभवात् । सिकतासमुदायात् तैलमिव । यदप्युक्तं किण्वेभ्यो (गुडपिष्टमधुकादिकमद्यजनकवस्तुभ्यो)

भूत चैतन्यवाद का खंडन हो जाएगा। आगम प्रमाण से भी संयोग का ग्रहण नहीं कर सकते, क्योंकि तुम्हारे मत मे आप्त (ईश्वर) का ही अभाव है, अतएव उसके द्वारा प्रणीत आगम की सिद्धि नहीं हो सकती।

वह संयोग भूतों से अभिन्न है, इस दूसरे पक्षमें यह बतलाइए कि प्रत्येक भूत चेतनावान् है या अचेतन है? प्रथम पक्ष में एक ही इन्द्रिय सिद्ध होगी। इस प्रकार पृथ्वी आदि के समूहरूप शरीर में रहनेवाला चैतन्य पांच प्रकारका हो जाएगा। क्योंकि शरीर समुदाय रूप है अतः पृथिवी अंश विषयक ज्ञान घ्राणजन्य होने से अतिरिक्त होगा। चक्षु आदि से जन्य होने के कारण उससे भी अतिरिक्त होगा, यह महान् आश्चर्य की बात है! अगर प्रत्येक भूत अचेतन है तो पूर्वोक्त दोष का ही प्रसंग आता है कि एक २ भूतमे चैतन्य विद्यमान नहीं है तो उनके समुदाय से भी उसकी उत्पत्ति नहीं हो सकती, जैसे रेतके समूह से तैलकी उत्पत्ती नहीं होती।

ભૂત ચૈતન્યવાદનુ ખંડન થઈ જશે આગમ પ્રમાણુ દ્વારા પણુ સંયોગનુ ગ્રહણુ કરી શકાતુ નથી, કારણુ કે તમારા મત પ્રમાણે તો આપ્ત (ઈશ્વર) નો જ અભાવ છે. તેથી તેમના દ્વારા પ્રણીત આગમની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી

"તે સંયોગ ભૂતોથી અભિન્ન છે," આ બીજા વિકલ્પનો આપ સ્વીકાર કરતા હો તો અમારા આ પ્રશ્નનો જવાબ આપો– "પ્રત્યેક ભૂત ચેતનાવાન્ છે કે અચેતન છે?" પ્રથમ પક્ષ (વિકલ્પ)ને સ્વીકારવામા આવે તો એક જ ઇન્દ્રિય સિદ્ધ થશે. આ પ્રકારે પૃથ્વી આદિ પાચ મહાભૂતોના સમૂહ રૂપ શરીરમા રહેનાર ચૈતન્ય પાચ પ્રકારનું થઈ જશે. કારણુ કે શરીર સમુદાય રૂપ છે તેથી પૃથ્વી રૂપ અંશવિષયક જ્ઞાન ઘ્રાણજન્ય હોવાથી ભિન્ન હશે, ચક્ષુઆદિ વડે જન્ય હોવાને કારણે તેના કરતા પણુ ભિન્ન હશે, આ બહુ જ આશ્ચર્યની વાત છે જો પ્રત્યેક ભૂત અચેતન હોય, તો પૂર્વોક્ત દોષનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રત્યેક ભૂતમા જો ચૈતન્ય વિદ્યમાન ન હોય, તો તેમના સમુદાય દ્વારા પણુ તેની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહી. જેમ રેતના સમૂહમાથી તેલની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નથી એજ પ્રમાણે ચેતન ભૂતોના સમુદાય વડે પણુ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી.

मदशक्तिवदिति तदपि न सम्यक्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् तथाहि गुडपिष्टकादौ प्रत्येकस्मिन् सूक्ष्मरूपेण मादकता शक्तेर्विद्यमानत्वेन समुदायावस्थायां स्फुटस्वरूपेणाभिव्यक्तिसंभवात्। प्रकृतेतु प्रत्येकपृथिव्यादौ चेतनायाः सर्वथैवाभावात् कथं समुदितेभ्यश्चैतन्यं स्यात्।

किंच भूतात्मवादे मरणव्यवस्थापि नोपपद्यते, यतो मृतशरीरेपि पृथिव्यादीनां सद्भावात्। नच मृतशरीरे वायुस्तेजो वा नास्ति तस्मान्मरणमितिवाच्यं

---

आपने यह जो कहा है कि किण्व अर्थात् गुड आटा महुवा आदि मद्यजनक वस्तुओंसे जैसे मदशक्ति उत्पन्न हो जाती है, इसी प्रकार भूतोंके समुदाय से चेतना उत्पन्न हो जाती है, यह भी ठीक नहीं, क्योंकि दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक में समानता नहीं है। गुड़ पिष्ट आदि प्रत्येक मद्यांग में सूक्ष्म रूपसे मादक शक्ति विद्यमान रहती है। वही समुदाय अवस्था में स्फुट रूप से प्रकट हो जाती है। किन्तु प्रकृत प्रत्येक भूत–पृथ्वी आदि में चेतना का सर्वथा ही अभाव है। ऐसी स्थिति में भूतों के समूह से भी चैतन्य कैसे उत्पन्न हो सकता है?

इसके अतिरिक्त भूतों से चैतन्य की उत्पत्ति मानने पर मरण की व्यवस्था भी नहीं बन सकती, क्योंकि मृतक शरीर में भी पृथिवी आदि मौजूद रहते हैं। कदाचित् कहो कि मृत शरीर में वायु या तेज का अभाव हो जाता है, इस कारण मरण हो जाता है पर ऐसा कहना ठीक

---

આપે એવી દલીલ કરી છે કે ગોળ, લોટ મહુડા આદિ પ્રત્યેકમા માદકતાનો અભાવ હોવા છતા તેમના સ યોગથી ઉત્પન્ન થતી મદિરામા જેમ માદકતાનો સદ્‌ભાવ હોય છે એજ પ્રમાણે અચેતન ભૂતોના સમુદાય વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે આ દલીલ પણ વ્યાજબી નથી ગોળ, લોટ, મહુડા આદિ પ્રત્યેક પદાર્થમા સૂક્ષ્મ રૂપે માદક શક્તિ વિદ્યમાન હોય છે એજ માદક શક્તિ સમુદાયિક અવસ્થામા સ્ફુટ રૂપે પ્રકટ થઈ જાય છે પરન્તુ અહી જેની વાત ચાલી રહી છે તે પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમા ચેતનનો સર્વથા અભાવ જ છે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિને કારણે ભૂતોનાસમૂહ વડે પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે, ?

વળી ભૂતો વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ માનવામા આવે, તો મરણ પણ સ ભવી શકે નહી, કારણ કે મૃત શરીરમા પણ પૃથ્વી આદિ પાચે મહાભૂતોનો સદ્‌ભાવ રહે છે કદાચ એવી દલીલ કરવામા આવે કે શરીરમાથી વાયુ અથવા તેજનો અભાવ થવાથી મરણ થાય છે, પણ આ વાત પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, મૃત શરીરમાં સૂજન (સોજા–

मृतकाये शोथासृक्प्रभृतीनां विद्यमानत्वेन वाय्वाद्यभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तथाहि–शोथोवायुकार्यम्, मृतशरीरे विद्यमानशोथोवायुमवगमयेत् । एवमसृक् तेजः कार्यम् तच्च मृतशरीरे विद्यमानम्, तेजसः सत्तामवगमयेदेवेति मृतशरीरे वायु-तेजसोरभावो नैव विद्यते ततो वाय्वादीनामभावान्मरणमित्यर्थ शून्यं वचः । न च सूक्ष्मो वायुः सूक्ष्मं तेजो वा तादृशमृतशरीरादपसरति तेन मरणसंज्ञाभवतीति वाच्यम् एवमभ्युपगमे संज्ञामात्रे एव विवादः, नामान्तरेण जीवस्य भवद्भिरपि स्वीकृतत्वात् ।

पंचमहाभूतानां समुदायमात्रेण न चैतन्योत्पादः पृथिव्यादिष्वेकत्र संस्थापितेष्वपि चैतन्यस्यादर्शनात् यतो लेप्यमयपुत्तलिकादौ समस्तभूतसद्भावेपि

---

नहीं है मृत शरीर में सूजन और असृक् आदि मौजूद रहते हैं इस कारण उसमें वायु आदि के अभावकी कल्पना नहीं की जा सकती । सूजन वायु का कार्य है, उसके विद्यमान होने से मृत शरीर में वायु का अनुमान किया जा सकता है । इसी प्रकार तेज (अग्नि) का कार्य है, वह भी उसमें रहता ही है अतएव तेजके सद्भाव का अनुमान होता है । इस प्रकार मृत शरीर में वायु और तेज का अभाव नहीं है । अतएव वायु आदि का अभाव होने से मरण हो जाता है, यह कथन निरर्थक है ।

सूक्ष्म वायु या सूक्ष्मतेज मृत शरीर में से निकल जाता है ऐसा कहना भी उचित नहीं । ऐसा मानोगे तो नाम मात्र में ही विवाद कहलाएगा, क्यों कि दूसरा नाम (सूक्ष्म वायु और सूक्ष्म तेज) देकर आपने भी जीव की सत्ता स्वीकार कर ली है ।

---

શરીર ફૂલી જવુ તે) મોજૂદ હોય છે, તે કારણે તેમા વાયુ આદિના, અભાવની કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી, શરીર સૂજી જવાની ક્રિયા વાયુના કાર્ય રૂપ છે તે સોજાના સદ્‌ભાવને લીધે મૃતશરીરમા વાયુનો સદ્‌ભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે

એજ પ્રમાણે અગ્નિના કાર્ય રૂપ તેજનો પણ તેમા સદ્‌ભાવ હોય છે. તે કારણે મૃતશરીરમા તેજનો સદ્‌ભાવ હોવાનું અનુમાન પણ કરી શકાય છે આ પ્રકારે મૃતશરીરમા વાયુ અને તેજનો અભાવ નથી, એ વાત સિદ્ધ થાય છે તેથી વાયુ આદિના અભાવને લીધે મરણ થાય છે, આ પ્રકારની માન્યતા ખરી નથી.

સૂક્ષ્મવાયુ અથવા સૂક્ષ્મતેજ મૃતશરીરમાથી નીકળી જાય છે, આ પ્રકારની દલીલ પણ ઉચિત નથી. એવુ માનવામા આવે તો નામ માત્રનો જ વિવાદ કર્યો કહેવાશે, કારણ કે બીજુ નામ (સૂક્ષ્મવાયુ અને સૂક્ષ્મ તેજ રૂપ નામ) દઇને આપે પણ જીવની સત્તાનો (વિદ્યમાનતાનો) સ્વીકાર કરી લીધો છે. પાચ મહાભૂતોના સમુદાય માત્ર વડેજ

जड़त्वमेवोपलभ्यते न तु चैतन्यम्। तदेव मन्वयव्यतिरेकाभ्यां विचार्यमाणो नायं चैतन्यगुणो भूतानां भवितुमर्हति। उपलभ्यते चायं चैतन्यगुणो देहेष्वेव-तस्मात्परिशेषाज्जीवस्यैव शरीरादिव्यतिरिक्तस्य चैतन्यं गुणः।

यदप्युक्तं पृथिव्याद्यतिरिक्त आत्मा नास्ति तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, प्रमाणञ्च केवलं प्रत्यक्षमेवेति तन्न युक्तम्, अनुमानप्रमाणास्वीकारे प्रत्यक्षस्यापि प्रमाण-यितुमशक्यत्वात्, तथाहि-प्रत्यक्षस्यैव प्रमाण्यं व्यवस्थाप्यते-यां कांचित्प्रत्यक्ष-व्यक्तिं पक्षीकृत्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् अर्थाविसंवादकत्वात्, अनुभूतप्रत्यक्षवत्।

---

पांच महाभूतों के समुदाय मात्र से चैतन्य का उत्पाद नहीं हो सकता, क्योंकि पृथ्वी आदि को एक स्थान पर मिला कर रखदेने पर चैतन्य दिखाई नहीं देता। मिट्टी की पुतली में सभी भूत मौजूद हैं, फिर भी वह जड़ ही रहती है चेतना उस में उत्पन्न नहीं होती। इस प्रकार अन्वय और व्यतिरेक से विचार करने पर चैतन्य नामक गुण भूतों का सिद्ध नहीं होता। मगर चैतन्य गुण शरीरों में पाया तो जाता है अतएव पारि शेष्य न्याय से वह जीव का ही है।

आपने कहा कि पृथ्वी आदि से भिन्न आत्मा नहीं है' क्योंकि आत्मा के ग्राहक प्रमाण का अभाव है और प्रमाण केवल प्रत्यक्ष ही है यह भी युक्त नहीं। अनुमान प्रमाण को स्वीकार किये विना प्रत्यक्ष की प्रमाणता सिद्ध नहीं की जा सकती। प्रत्यक्ष की प्रमाणता इस प्रकार सिद्ध की जाति है-किसी भी प्रत्यक्ष विशेष को पक्ष वना कर कहा जाता है कि प्रत्यक्ष प्रमाण है क्योंकि वह अर्थ का अविसंवादी है पूर्वानुभूत प्रत्यक्ष के समान

---

ચૈતન્યની ઉત્પત્તી થઈ શકતી નથી, કારણ કે પૃથ્વીઆદિ પાચેમહાભૂતોને એક સ્થાન પર એકત્ર કરી દેવાથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થતી દેખાતી નથી. માટીની પુતળીમાં પાચે મહાભૂતો મોજૂદ હોય છે, છતાં પણ તે જડજ રહે છે ચેતના તેમા ઉત્પન્ન થઈ જતી નથી. આ રીતે અન્વય અને વ્યતિરેકની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામા આવે, તો ભૂતોમાં ચૈતન્ય નામના ગુણનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતુ નથી. પરન્તુ શરીરમાં ચૈતન્ય ગુણનો તો સદ્ભાવ જોવામાં આવે છે, તેથી પારિશેષ્ય ન્યાયની અપેક્ષાએ વિચારવામા આવે, તો તે જીવ (આત્મા) નો જ ગુણ છે.

વળી આપે એવુ જે કહ્યુ કે પૃથ્વી આદિ ભિન્ન એવા આત્માનો સદ્ભાવ જ નથી કારણ કે આત્માનુ અસ્તિત્વ દર્શાવતા પ્રમાણનો અભાવ છે, અને પ્રમાણ કેવળ પ્રત્યક્ષ જ છે, આવાત પણ ઉચિત નથી અનુમાન પ્રમાણને સ્વીકાર્યા વિના પ્રત્યક્ષની પ્રમાણતા આ પ્રકારે સિદ્ધ કહીશકાતી નથી પ્રત્યક્ષની પ્રમાણુ તા આપ્રકારે સિદ્ધ કરાય છે-કોઈ પણ પ્રત્યક્ષવિશેષને પક્ષ બનાવીને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો સદ્ભાવ બતાવી શકાય છે, કારણ કે તે પૂર્વાનુભૂત પ્રત્યક્ષના સમાન અર્થનો અવિસંવાદી છે (અવિરોધી) પરન્તુ પક્ષ બનાવ-

नच पक्षीकृताभिरेव व्यक्तिभिस्तस्य प्रत्यक्षस्य स्वसंविदिताभिः प्रामाण्यं परंप्रति व्यवहारयितुं शक्यते तादृशप्रत्यक्षव्यक्तीनां स्वसंन्निविष्टत्वान्मूकत्वाच्च। तदयमर्थः—स्वप्रत्यक्षं स्वानुभव एव गच्छति न तु पुरुषान्तरीयबुद्धौ नवा किंचित्साधनं विद्यते यतः स्वकीयं प्रत्यक्षं परबुद्धौ संक्रामयेत्, तस्माद् प्रथमतो ज्ञात्वा शब्दादिना स्वप्रत्यक्षमन्यं बोधयितुं शक्यते ततः परोपि जानाति। किन्तु शब्दादिना जायमानं ज्ञानं न प्रत्यक्षरूपमपितु शाब्दं तत्। प्रत्यक्षं तु तदेव यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण जातं स्वानुभवमधिरोहेत् न तु परस्मिन् स्थापयितुं शक्यतेऽतः प्रत्यक्षस्य मूकत्वमुच्यते स्वप्रामाण्ये परिच्छेदासामर्थ्यात् प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यंतु अनुमानागमादिना सिद्ध्यति तथचानुमानादेर-

किन्तु पक्ष बनाये हुए ही स्वसंविदित प्रत्यक्ष विशेषों से दूसरों के समक्ष प्रत्यक्ष की प्रमाणता का व्यवहार नहीं किया जा सकता, क्योंकि वे प्रत्यक्ष विशेष स्वसंवेदी वृत्ति और मूक होते हैं। अभिप्राय यह है—अपना अनुभव अपने प्रत्यक्ष में ही प्रतिभासित होता है, वह दूसरे पुरुष की बुद्धि में प्रतिभासित नहीं होता, ऐसा कोई साधन भी नहीं कि जिससे अपने प्रत्यक्ष को दूसरे की बुद्धि में उंड़ेल दिया जाय। पहले स्वयं जाना जाता है, फिर शब्द आदि के द्वारा अपना प्रत्यक्ष दूसरों को समझाया जाता सकता है। तभी दूसरा जानता है। मगर शब्द आदि के द्वारा होने वाला ज्ञान प्रत्यक्ष नहीं कहलाता शब्द कहलाता है। प्रत्यक्ष शब्दात्मक न होने से मूक होता है। वह दूसरे में स्थापित नहीं किया जा सकता। इसी कारण प्रत्यक्ष मूक कहलाता है। वह अपनी प्रमा णता को दूसरे के समक्ष सिद्ध नहीं कर सकता। अनुमान या आगम आदि से उसकी प्रमाणता सिद्ध होती है। अतएव अनुमान आदि को अप्र

वामां आवेला ज स्वसंविदित प्रत्यक्षविशेषो वडे अन्यनी समक्ष प्रत्यक्षनी प्रमाणुतानो व्यवहार करी शकतो नथी, कारणुके ते प्रत्यक्षविशेष स्वसंवेदी वृत्तिवाळा अने मूक होय छे आ कथननुं तात्पर्य ए छे के पोतानो अनुभव पोताना प्रत्यक्षमा ज प्रतिभासित थाय छे, ते अन्य पुरुषनी बुद्धिमां प्रतिभासित थतो नथी एवु कोई साधन पणु नथी के जेनी मददथी पोताना द्वारा ज अनुभवमां अथवा जाणुवामा आवे छे, त्यार बाद शब्दादि द्वारा पोताना प्रत्यक्षनी अन्यने समजणु पाडवामां आवे छे. त्यारे ज अन्य व्यक्ति तेने जाणे छे परन्तु शब्दादि द्वारा जे ज्ञाननी प्राप्ति थाय छे, ते ज्ञानने प्रत्यक्ष केहेवातुं नथी– शाब्द केहेवाय छे. प्रत्यक्ष शब्दात्मक नही होवाथी मूक (अवाच्य) होय छे. तेने अन्यमा स्थापित करी शकातु नथी एज कारणे प्रत्यक्षने मूक केहेवामा आवे छे. ते पोतानी प्रमाणुताने अन्य व्यक्तिओ पासे सिद्ध करी शकतुं नथी अनुमान अथवा आगम आदि वडे तेनी प्रमाणुता सिद्ध थाय छे. तेथी अनुमान आदिने अप्रमाणु

प्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं न सिध्येदिति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि नष्टमिति न्याय विषयतां नातिक्रामति। किंचानुमानस्याप्रामाण्ये सन्दिग्धोविपर्यस्तो वा पुरुषो वर्तते इति कथं चार्वाको जानीयात् अजानन् तं प्रति प्रवर्तमान उन्मत्तवदुपेक्ष्येत अतः चेष्टादिना संशयादिमन्तं पुरुषं विजानीयादिति।

उक्तञ्च—

"आकारैरिङ्गितैर्गत्या, चेष्टया भाषणेन च।
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां, लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः" ॥१॥

अकामेनाप्यनुमानस्य प्रामाण्यमापतति प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणमिच्छन् गृहाद्विनिर्गतो

---

माण मानने पर प्रत्यक्ष की प्रमाणता भी सिद्ध नहीं होगी। इससे लाभ की इच्छा करने पर मूल भी नष्ट हो गया, यह न्याय उपस्थित होगा।

इसके अतिरिक्त चार्वाक यदि अनुमान को प्रमाण नहीं मानता तो कैसे जानेगा कि यह पुरुष संदिग्ध या विपर्यस्त है? ऐसा नहीं जानता हुआ उसके साथ व्यवहार करेगा तो उन्मत्त के समान उपेक्षणीय होगा। अतएव चेष्टा आदि के द्वारा संशयादिमान् पुरुष को जानना चाहिए। कहा भी है

"आकारैरिङ्गितैर्गत्या" इत्यादि। "आकार, इंगित, गति, चेष्टा, भाषण और नेत्र तथा मुख के विकार से अन्दर के मन का अभिप्राय समझने में आ जाता है।

इस प्रकार इच्छा के विना भी अनुमान की प्रमाणता मानना अनिवार्य हो जाता है।

केवल प्रत्यक्ष ही प्रमाण है, ऐसा मानने वाला जब घर से बाहर निकलेगा तो उसे अपने घरके लोग दिखाई नहीं देगें और जब दिखाई नहीं

---

માનવાથી પ્રત્યક્ષની પ્રમાણુતા પણુ સિદ્ધ થશે નહીં તેથી "લાભની ઇચ્છા કરવાથી મૂળ પણુ નષ્ટ થઇ જવાનો" પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે!

વળી ચાર્વાકો જો અનુમાનને પ્રમાણુ માનતા નથી, તો તેઓ કેવી રીતે જાણી શકે કે આપુરૂષ સદિગ્ધ અથવા વિપર્યસ્ત છે' જો એવુ જાણ્યા વિના તેની સાથે વ્યવહાર કરશે, તો ઉન્મત્તની જેમ ઉપેક્ષણીય બનશે તેથી જ ચેષ્ટા આદિ દ્વારા સશય આદિ વિશિષ્ટ પુરૂષને જાણુવો જોઇએ કહ્યુ પણુ છે કે—

"આકારૈરિઙ્ગિતૈર્ગત્યા" ઇત્યાદિ— આકાર, ઇંગિત, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષણુ, નેત્ર તથા મુખના વિકાર વડે કોઇ પણુ વ્યકિતના મનોભાવોને સમજીશકાય છે આ પ્રકારે અનુમાનને પ્રમાણુતા માનવાની ઇચ્છા ન હોય, તો પણુ તેને માનવાનુ અનિવાર્ય બની જાય છે

ધારો કે કેવળ પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણુ માનનારી કોઇ વ્યક્તિ છે તે વ્યકિત જ્યારે પોતાના ઘરમાથી બહાર નીકળશે ત્યારે તેને પોતાના ઘરના માણુસો દેખાશે નહીં. શુ

गृहजनमपश्यन् तदभावं विनिश्चिनुयात् मृत इति मत्वा आक्रोशं कुर्वन् गृहं प्रत्यागतोपि मित्रादिकं न पश्येत् ।

अपि चानुमानं न प्रमाणमर्थविसंवादकत्वात् अनवस्था दुःस्थतर्का निवर्त्य-व्याभिचारशंकावरुद्धव्याप्तिकत्वाद्वा । अत्राह एतदप्यनुमानमेव अनुमानास्वीकारे कथमनुमानस्याप्रामाण्यमपि व्यवस्थापयितुं शक्येत । न च परसिद्धानुमानेन-परस्य प्रामाण्यं स्वीक्रियते इति वाच्यम्, परमतसिद्धमनुमानं प्रमाणमप्राणं वा । आद्यपक्षस्वीकारे कथमिवानुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुमीशेत कण्ठत एव प्रामाण्याभ्युपगमात् । द्वितीयपक्षाभ्युपगमे कथमप्रमाणेनानुमानेन परं बोधयितुं

---

देगे तो वह उनके अभाव का निश्चय कर लेगा । उन्हे मरा हुआ समझ कर आक्रोश करेगा और घर लौट कर भी अपने पिता आदि को नहीं देखेगा ।

और भी अनुमान प्रमाण नहीं है, क्योंकि वह अर्थका विसंवादी है तथा अनवस्था एवं तर्क के द्वारा नहीं हटने वाले व्यभिचार की शंका से युक्त व्याप्तिवाला है। इस कथन का उत्तर यह है कि यह भी तो अनुमान ही है। जब अनुमान को प्रमाण स्वीकार नहीं करते तो अनुमान के द्वारा ही अनुमान की अप्रमाणता कैसे सिद्ध कर सकते हो। अगर कहो कि दूसरों को सिद्ध अनुमान से ही अनुमान की प्रमाणता सिद्ध करते हैं तो यह कहिये कि परमत सिद्ध अनुमान प्रमाण है या अप्रमाण है? प्रथम पक्ष स्वीकार करोतो अनुमान को अप्रमाण नहीं कह सकते, क्योंकि अपने ही कंठ से आप उसे प्रमाण कह रहे हैं। दूसरा पक्ष अंगीकार करो तो अ

---

તે કારણે તેમના અભાવનો નિશ્ચય કરીને તેમને મરી ગયેલા માનીને તે વિલાપ કરવા લાગશે? શું તે ઘેર પાછો ફરીને તેના પિતા આદિ ઘરના માણસોને નહી દેખે? આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારની વ્યક્તિ પણ અનુમાન પ્રમાણનો આધાર લેતી જ હોય છે

આટલા ખુલાસા છતા પણ આપ એવુ કહેતા હો કે અનુમાન પ્રમાણ નથી, કારણ કે તે વિસંવાદી અર્થવાળુ તથા અનવસ્થા અને તર્કના દ્વારા દૂર નહી થનારા વ્યભિચારની (અવળે માર્ગે દોરી જનાર) શંકાથી યુક્ત વ્યાપ્તિવાળુ છે." તો આપના આ કથનનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે તે પણ આપનુ અનુમાન જ છે જો આપ અનુમાનને પ્રમાણ માનતા ન હો, તો અનુમાન દ્વારા જ અનુમાનની અપ્રમાણુતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકો છો? જો આપ એવુ કહેતા હો કે અન્ય વ્યક્તિઓએ સિદ્ધ કરેલા અનુમાન દ્વારા જ અનુ-માનની પ્રમાણુતા સિદ્ધ કરો છો, તો અમારા આપ્રશ્નોનો જવાબ આપો કે "પરમતસિદ્ધ અનુમાન પ્રમાણુ છે કે અપ્રમાણુ છે? જો આપ પહેલા પક્ષ (વિકલ્પ) નો સ્વીકાર કરતા

शक्नुयात् । परस्तु अनुमानं प्रमाणमेव स्वीकरोतीतिचेत् यदि परः कदाचिन्मतिमान्द्यात् अप्रमाणमेव प्रमाणतयांगीकरोति तावता सर्वज्ञकल्पेन भवतापि तदेव स्वीकर्तव्यम् योह्यज्ञः रज्जुमेव सर्प इति मन्यते तावताकिमभ्रान्तोपि तां रज्जुं सर्पतयाऽवगच्छति। तदेवं प्रत्यक्षानुमानयोर्यथाक्रमं प्रामाण्याप्रामाण्यं व्यवस्थापयताऽऽकामेनाप्यनुमानस्य प्रामाण्यमंगीकरणीयमेव । अपि च स्वर्गा दृष्टादेरतीन्द्रियस्य निषेधः क्रियते त्वया स स्वर्गादि भवतां ज्ञानविषयोऽज्ञानविषयो वा ? आद्ये पक्षे केन ? प्रत्यक्षेण तदन्येन वा। नाद्यः । न तावत् प्रत्यक्षेणविकल्पासहत्वात् किं प्रवर्तमानं प्रत्यक्षम् तन्निषेधति निवर्तमानं वा नाद्यः

प्रमाण रूप अनुमान के द्वारा कैसे दूसरों को समझा सकते हो। दूसरा तो अनुमान को प्रमाण मानता है,, ऐसा कहो तो इसका उत्तर यह है कि दूसरा कदाचित् बुद्धि की मन्दता के कारण अप्रमाण को प्रमाण मानता है, मगर आप तो सर्वज्ञ के समान हैं। आप को तो ऐसा नहीं मानना चाहिए। कोई अज्ञानी रस्सी को सर्प समझ ले तो क्या आप अभ्रान्त होते हुए भी उसे रस्सी ही मानेंगे। इस प्रकार जब आप प्रत्यक्ष को प्रमाण और अनुमान को अप्रमाण सिद्ध करते हैं तो इच्छा न होते हुए भी आपको अनुमान की प्रमाणता स्वीकार करनी चाहिए।

इसके अतिरिक्त आप स्वर्ग तथा अदृष्ट आदि अतीन्द्रिय पदार्थों का निषेध करते हैं तो आप उन स्वर्ग आदि को जानते हैं या नहीं जानते ? अगर जानते हैं तो प्रत्यक्ष से जानते हैं अथवा अन्य किसी प्रमाण से ?

હો, તો અનુમાનને આપ અપ્રમાણ કહીશકો તેમ નથી, કારણકે આપના સ્વમુખે આપ જ તેને પ્રમાણ કહી રહ્યા છો. જો આપ બીજા પક્ષોનો (વિકલ્પ) સ્વીકાર કરતા હો, તો અપ્રમાણ રૂપ અનુમાન દ્વારા બીજાને કેવી રીતે સમજાવી શકો છો? જો આપ એમ કહેતા હો કે બીજી વ્યક્તિ તો અનુમાનને પ્રમાણ માને છે, તો તે કથનની સામે અમારો જવાબ એ છે કે અન્ય વ્યક્તિ તો કદાચ બુદ્ધિ ની મંદતાને કારણે અપ્રમાણને પ્રમાણ માનતી હોય, પરન્તુ આપ તો સર્વજ્ઞસમાન છો, તો આપે એવુ માનવુ જોઈએ નહી કોઈ અજ્ઞાની વ્યક્તિ દોરડાને સર્પ સમજી લે, તો શુ આપ અભ્રાન્ત હોવા છતા પણ તેને સર્પ સમજશો ખરા? આપ પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ અને અનુમાનને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા માગો છો, પણ ઉપર્યુક્ત દલીલોને આધારે તમારે અનુમાનની પ્રમાણતાને સ્વીકારવી જ પડશે

વળી આપ સ્વર્ગ તથા અદૃષ્ટ (ભાગ્ય) આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો નિષેધ કરો છો, તો આપ તે સ્વર્ગ આદિને જાણો છો કે નથી જાણતા? જો આપ તેને જાણતા હો તો કેવી રીતે જાણોછો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે જાણો છો, કે કોઇ અન્ય પ્રમાણને આધારે જાણો છો? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે તો આપ તેને જાણતા નથી, કારકે તે અતીન્દ્રિય પદાર્થો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા ગૃહીત થતા નથી અમે આપને એ પૂછવા માગીએ છીએ કે પ્રવર્તમાન

स्वर्गा दृष्टादेरतीन्द्रियस्य प्रत्यक्षागृहीतत्वात् तदेव अतीन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वम् यत्प्रत्यक्षायोग्यत्वम् प्रत्यक्षयोग्यत्वेऽतीन्द्रियत्वव्याघातात् । नद्वितीयः यत्र प्रत्यक्षं न प्रवर्तते तत्र प्रत्यक्षेण तद्ग्रहणासंभवात् । अयमाशयः न प्रत्यक्ष-मात्रस्य निवृत्त्यावस्त्वभावः शक्योवदितुमतिप्रसंगात् । तथात्वे गृहाद्विनिर्गतो गृहजनमपश्यन्तदभावं विनिश्चिनुयादिति । ननु यदि प्रत्यक्षनिवृत्त्यावस्त्वभावो न भवेत्तदा सप्तमरसस्य गगनकुसुमकूर्मरोमशशविषाणादीनामपि सद्भावः स्यात्

---

प्रत्यक्ष से तो जानते नहीं क्योंकि वह विकल्पों को सहन नहीं करता । पहले यह कहिए कि प्रवर्त्तमान प्रत्यक्ष ज्ञानका निषेध करता है या निवर्तमान प्रत्यक्ष ? पहला पक्ष ठीक नहीं, क्योंकि स्वर्ग अदृष्ट आदि अतीन्द्रिय पदार्थ प्रत्यक्ष से गृहीत नहीं होते । अतीन्द्रिय पदार्थ इसी कारण अतीन्द्रिय कहे जाते हैं कि वे हमारे प्रत्यक्ष के विषय नहीं हैं । अगर वे हमारे इन्द्रिय प्रत्यक्ष के विषय हों तो अतीन्द्रिय ही नहीं कहलाएँगे । दूसरा पक्ष भी संगत नहीं है क्योंकि जहाँ प्रत्यक्ष की प्रवृत्ति नहीं होती वहां प्रत्यक्ष से ग्रहण होना संभव नहीं है । अभिप्राय यह है कि प्रत्यक्ष मात्र को निवृत्ति से किसी वस्तु का अभाव नहीं कहा जा सकता । ऐसा माना जाय तो घर से बाहर निकला हुआ मनुष्य घर के आदमियों को न देखता हुआ उनके अभाव का निश्चय कर लेगा ।

शंका—यदि प्रत्यक्ष न होने से वस्तु का अभाव न समझा जाय तो सातवें रस का, आकाश कुसुम का एवं कूर्म (कच्छप) रोम तथा शशविषाण

---

પ્રત્યક્ષ તેમનો નિષેધ કરે છે, કે નિવર્તમાન પ્રત્યક્ષ નિષેધ કરે છે? પહેલો વિકલ્પ સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે સ્વર્ગ આદિ અતીન્દ્રિય હોવાને કારણે પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગૃહીત થતા નથી. અતીન્દ્રિય પદાર્થોને અતીન્દ્રિય કહેવાનુ કારણુ એ છે કે તે પદાર્થો આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય નથી જો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ વડે તેમનુ ગ્રહણુ કરી શકતુ હોત, તો તે પદાર્થોને અતીન્દ્રિય કહી શકાત નહી વળી પ્રશ્નગત બીજો વિકલ્પ પણુ સગત નથી, કારણુ કે જ્યાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ જ થતી ન હોય ત્યા પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રહણુ થવાનુ પણુ સભવી શકે નહી. આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ પ્રત્યક્ષની નિવૃત્તિ વડે કોઈ પદાર્થનો અભાવ માની લેવામા આવે, તો ઘરમાથી બહાર નીકળેલ વ્યક્તિ, ઘરના માણુસોને પ્રત્યક્ષ ન દેખવાને કારણે, શુ તેમના અભાવનોનિશ્ચય કરી લેશે?

શકા—જો પ્રત્યક્ષ (ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય) ન હોય એવી વસ્તુને અભાવ માનવા માં ન આવે તો સાતમાં રસનો, આકાશ પુષ્પનો, કાચબા પર રૂવાટીનો અને સસલાને શિંગડા હોવાનો

नहि प्रत्यक्षनिवृत्तेरन्यत्तेषामसत्त्वसाधकमितिचेत्सत्यम् नहि प्रत्यक्षनिवृत्त्या तदभावोपितु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरेवायमभावं विनिश्चिनोति एतदुक्तं भवति निवर्तमानं प्रत्यक्षं यदि वस्त्वभावमवबोधयेत्तदागृहान्तर्वर्त्तिनोप्यभावं गृह्णीयात् । किन्तु सामीप्यादिदोषवर्जित प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं योग्यप्रतियोगिकमेवाभावं बोधयति ।

तदुक्तम्--

"अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्चेति ॥

(शशले का श्रृंग) आदि का भी अभाव नहीं जाना जा सकेगा ! प्रत्यक्ष न होने के अतिरिक्त उनकी असत्ता का साधक अन्य कोई उपाय नहीं है । यह कहना ठीक नहीं क्योंकि केवल प्रत्यक्ष न होने से उनका अभाव सिद्ध नहीं हो सकता है । अपितु जो प्रत्यक्ष से जानने योग्य हो, फिर भी न जाना जाता हो तभी प्रत्यक्ष से उसका अभाव सिद्ध होता है । तात्पर्य यह है कि यदि निवर्त्तमान प्रत्यक्ष वस्तु का अभाव सिद्ध करता है तो घर के अन्दर की वस्तु का भी अभाव सिद्ध कर देगा । सत्य तो यह है कि समीपता आदि बाधकों से रहित प्रत्यक्ष जब किसी वस्तु को नहीं जानता है तभी योग्य वस्तु के अभाव का बोध होता है । कहा भी है–"अतिदूरात्" इत्यादि । (१) अन्यन्त दूरी होने से (२) अति समीपता होने से (३) इन्द्रिय का घात होने से (४) मन के अनवस्थान (अन्य मनस्कता) से

પણ અભાવ નહી માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે આાણધાં પદાર્થો પ્રત્યક્ષ નથી અને તેમની અવિદ્યમાનતાને સિદ્ધ કરવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી

સમાધાન–આપની આ દલીલ પણ ઉચિત નથી, કારણ કેવળ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેમનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી પરન્તુ જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ વડે જાણવા યોગ્ય હોય, છતા પણ પ્રત્યક્ષ વડે જાણી લેવામા આવતો નથી, ત્યારેજ પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ તેનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે જો નિવર્તમાન પ્રત્યક્ષ તેનો નિષેધ કરતુ હોય તેનો અભાવ સિદ્ધ કરતુ હોય, તો ઘરની અંદરની વસ્તુનો પણ અભાવ સિદ્ધ કરશે ખરી વાત તો એ છે કે સમીપતા આદિ બાધકો (નડતર રૂપ અથવા અવરોધક પદાર્થો) થી રહીત પ્રત્યક્ષ જ્યારે કોઈ વસ્તુને જાણતુ નથી ત્યારે જ યોગ્ય વસ્તુના અભાવનો બોધ થાય છે. કહ્યુ પણ છે કે "अतिदुरात्" ઇત્યાદિ–વિદ્યમાન પદાર્થને પણ નીચેના કારણોના સદ્ભાવ હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રહણ કરી શકતો નથી–

(૧) તે પદાર્થ ઘણે જ દૂર હોય તો, (૨) ઘણો જ નજીકમા હોય તો, (૩) ઇન્દ્રિયનો ઘાત થવાથી, (૪) અન્યમનસ્કતા અથવા એકાગ્રતાનો અભાવ હોયતો, (૫) પદાર્થની

सन्नपि पदार्थ एभिर्हेतुभिर्न गृह्यते यथा विद्यमानोपि गगने पक्षी अतिदूरतया न गृह्यते प्रत्यक्षेण तावता कोपि पक्षिणोऽभावं निश्चिनोति नैवम् तत्कस्य हेतोः अतिदूरत्वात् तथाचातिदूरत्वात्मकप्रतिवन्धकसद्भावभावितप्रत्यक्षं स्वनिवृत्त्या नैव वस्त्वभावं विनिश्चाययति। तथाऽतिसामीप्यादपि सन्नपि पदार्थो न गृह्यते यथा लोचनस्थमञ्जनं न पश्यति तावता न तदभावो भवति। तथेन्द्रियघातोऽन्धत्ववधिरत्वादिः तथाचान्धोरूपं न पश्यति वधिरो न शब्दं श्रृणोति तावता न रूपशब्दयोरभावो भवति। तथा मनसोऽनवस्थानात्

(५) पदार्थ की सूक्ष्मता से (६) व्यवधान होने से (७) अभिभव हो जाने से और (८) सजातीय पदार्थों के सम्मिश्रण होने से प्रत्यक्ष जान नहीं पाता।

विद्यमान पदार्थ भी इन कारणों से प्रत्यक्ष द्वारा ग्रहण नहीं किया जा सकता—(१) जैसे–आकाश में विद्यमान भी पक्षी अत्यन्त दूरी के कारण नहीं देखा जा सकता, मगर इतने मात्र से पक्षी का अभाव नहीं हो जाता। अतिदूरी रूप प्रतिवन्धक (रुकावट डालने वाले वाधक कारण) के सद्भाव के कारण से प्रत्यक्ष प्रवृत्त न होने पर भी वस्तु के अभाव का निश्चायक नहीं हो सकता। इसी प्रकार अत्यन्त समीपता के कारण विद्यमान पदार्थ भी गृहीत नहीं होता, जैसे अपने नेत्रों में लगा अंजन दिखाई नहीं देता, किन्तु न दिखने मात्र से ही उसका अभाव नहीं होता। तथा इन्द्रिय का घात होना अर्थात् अन्धता या वधिरता आदि हो जाना। अन्धा रूप को नहीं देख सकता और वहिरा शब्द नहीं सुन सकता। किन्तु इससे रूप या शब्द का अभाव नहीं होता। तथा मन की अस्थिरता

અતિ સૂક્ષ્મતાને કારણે, (૬) વ્યવધાન (વચ્ચે આવતી દીવાલ આદિ આડ), (૭) અભિભવ થઇ જવાથી અને (૮) સજાતીય પદાર્થો સાથે સેળભેળ થઇ જવાથી હવે આ કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે

(૧) કેટલીક વાર એવુ બને છે કે આકાશમા પક્ષી વિદ્યમાન હોય છે, પરન્તુ તે ઘણુજ દૂર હોવાને લીધે દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી તે કારણે તેનો અભાવ માની લેવાતો નથી ઘણુ જ દૂર હોવા રૂપ પ્રતિબન્ધક (અવરોધક કારણ) ના સદ્‌ભાવને કારણે તે પદાર્થ નેત્રેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાતો નથી એટલા કારણેજ તેને વસ્તુના અભાવનુ નિશ્ચય કરાવનાર ગણી શકાય નહી (૨) કેટલીક વાર અતિ સમીપતાને કારણે પણ વિદ્યમાન પદાર્થ ગૃહીત થતો નથી. જેમ કે આખમા આજવામા આવેલુ કાજળ દેખાતુ નથી તે નદેખાતુ હોવાથી તેનો અભાવ માની શકાય નહી (૩) ઇન્દ્રિયોનો ઘાત થવાથી એટલે કે અધાપો, બહેરાપણુ આદિ આવી જવાથી જેમ કે આધળો રૂપને દેખી શકતો નથી અને બહેરો શબ્દને સાભળી શકતો નથી. તે કારણે રૂપ અથવા શબ્દનો અભાવ માની શકતો નથી.

यथाऽन्यत्रमनाः स्फीतालोकमध्यवर्त्तिनमपि घटं न पश्यति । तथा सौक्ष्म्यादपि न पश्यति यथा प्रणिहितमना अपि न पश्यति कदाचिदपि परमाणुम् तत्किं परमाणु नास्तीति वदितुं शक्नुयात्कोपि कदाचिदपि । तथा व्यवधानादपि न पश्यति । यथा कुडचादि व्यवहितं राजदारादिकं न पश्यति तावता राजदारादीनां नाभावोऽपितु भाव एव भवति प्रत्यक्षं तु निवर्तते इति न प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवति । तथा अभिभवादपि प्रत्यक्षं न भवति यथाऽहनि सूर्यप्रभाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति एतावता ग्रहनक्षत्राणां तदानीं नैवाभावोऽपितु भाव एव अथच प्रत्यक्षं तु निवर्तते एवं समानाभि-

से भी पदार्थ का ग्रहण नहीं होता । जब चित्त ग्राह्य विषय की ओर नहीं होता, कहीं अन्यत्र होता है तो प्रचण्ड प्रकाश के होने पर भी घड़े का प्रत्यक्ष नहीं होता । सूक्ष्म के कारण भी प्रत्यक्ष नहीं होता है—सूक्ष्म पदार्थ चित्त की एकाग्रता होने पर भी दिखाई नहीं देता जैसा परमाणु तो क्या परमाणु नहीं है, ऐसा कभी कोई कह सकता है ? व्यवधान के कारण भी नहीं देखता है, जैसे रीवर पडदे का व्यवधान (आड़) होने से राजपत्नी नहीं देखी जाती । किन्तु न देखने मात्र से राजपत्नी का अभाव है ऐसा नहीं कहा जा सकता । अभिभव के कारण भी प्रत्यक्ष नहीं हो पाता, जैसे दिन में सूर्य की प्रभा से दब जाने के कारण ग्रह और नक्षत्रमंडल दृष्टिगोचर नहीं होता । किन्तु इतने मात्र से ही उनका अभाव नहीं कहा जा सकता । सत्ता तो उनकी रहती ही है । इसी प्रकार समान जातीय पदार्थों की सेलभेल हो जाने से भी पदार्थ प्रत्यक्ष नहीं होता ।

(४) જ્યારે ચિત્તની અસ્થિરતા અથવા અનેકાગ્રતા હોય છે ત્યારે ચિત્ત ગ્રાહ્ય વિષયમાં એકાગ્ર થતુ નથી પણ અન્ય વસ્તુમા ભમતુ હોય છે તેથી, સૂર્યનો પ્રચડ પ્રકાશ હોવા છતા પણ ઘડો આદિ પદાર્થો દ્રષ્ટિગોચર થતા નથી. (૫) સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પણ દેખી શકતા નથી ચિત્તની ગમે તેટલી એકાગ્રતા હોય છતા પણ પરમાણુને દેખી શકતા નથી તે કારણે પરમાણુનો અભાવ હોવાનુ માની શકાતુ નથી (૬) પડદો આદિ વ્યવધાન (આડ)આવી જવાને કારણે પણ વસ્તુ દેખાતી નથી જેમ કે પડદાના વ્યવધાનને કારણે પડદાની પેલી તરફ રહેલી રાજપત્ની (રાણી) દેખાતી નથી પણ તે કારણે રાજપત્નીનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. (૮) અભિભવ રૂપ કારણ નીચે પ્રમાણે છે.

દિવસે સૂર્યના પ્રકાશને લીધે ગ્રહો અને નક્ષત્રો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તે કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી તે પદાર્થો વિદ્યમાન તો અવશ્ય હોય છે (૮) એકજ જાતના પદાર્થોની સેળભેળ થઈ જવાથી પણ પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી. જેમકે કોઈ

हारादपि प्रत्यक्षं न भवति समानाभिहारो नाम सजातीयसंवलनम् यथा जलराशौ प्रक्षिप्तं कमण्डलुजलं पार्थक्येन ग्रहीतुं न शक्नोति तावता कमण्डलु जलस्याभावो न भवति किन्तु सजातीयजलराशौ निमग्नतया पार्थक्येन न दृश्यते यथा वा कपोतराशौ मिलितो गृहकपोतो विविच्य द्रष्टुं न शक्यते तावता कपोतस्य गृहरक्षितस्य नाभावो भवति । च शब्देनान्योपि हेतुर्गृह्यतेऽतः अनुद्भवोपि गृह्यते तेन दुग्धावस्थायां दधि न पश्यति, यथा वा वीजा-वस्थायामङ्कुरम् अङ्कुरे वा वृक्षं न पश्यति तावता दध्नोऽङ्कुरस्य वा वृक्षस्य वा अभावो न सिद्ध्यति । एवं प्रकृते स्वर्गादृष्टादावप्रवर्तमानमपि प्रत्यक्षं न तादृश स्वर्गादीनामभावं वोधयितुं शक्नुयात् । प्रमाणान्तरानिर्धारितवस्तुनि निवर्तमानं प्रत्यक्षं तदभावं वोधयति न तु प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावः

---

जैसा जल की राशि में कमण्डलु का जल डाल दिया जाय तो उसका पृथक् ग्रहण नहीं होता है या कबूतरों के झुंड मे मिला हुआ घर का कबूतर अलग दिखलाई नहीं देता । मगर न दिखने मात्र से न तो उस जल का अभाव होता है और न कबूतर का ही ।

श्लोक में दिये हुए "च" शब्द से पूर्वोक्त कारणों के अतिरिक्त एक कारण "अनुद्भव" भी समझ लेना चाहिए । अनुद्भव के कारण दुग्धावस्था में दधि नहीं दीखता या वीज या अङ्कुर की अवस्था में वृक्ष दिखाई नहीं देता । मगर न दिखने मात्र से दधि या अङ्कुर या वृक्ष का अभाव नहीं है ।

इसी प्रकार स्वर्ग तथा अदृष्ट आदि में प्रवृत्त न होने वाला प्रत्यक्ष स्वर्ग आदि के अभाव का वोधक नहीं हो सकता । जो वस्तु किसी अन्य

---

જળાશયના વિપુલ જળમા એક કમડળ ભરીને પાણી રેડી દેવામા આવે, તો બન્નેને અલગ અલગ રૂપે જોઈ શકાતા નથી. અથવા ઘરનુ કબૂતર, કબૂતરોના સમૂહમાં જઇને બેસી ગયુ હોય તો તેને અલગ રૂપે દેખીશકતુ નથી પણ દૃષ્ટિગોચર ન થવાને કારણે જ તે જળ અથવા કબૂતરને અભાવ માની શકાય નહી.

શ્લોકમાં વપરાયેલા "च" પદ દ્વારા પૂર્વોકત કારણો સિવાયના "અનુદ્ભવ" રૂપ કારણને પણ ગ્રહણ કરવું જોઇએ અનુદ્ભવને કારણે દૂધમાં દહી દેખાતુ નથી. અને બીજ અથવા અકુરની અવસ્થામા વૃક્ષ દેખાતુ નથી પરન્તુ તેમા તે દેખાતું ન હોવાને કારણેજ દહી અથવા અકુર અથવા વૃક્ષનો અભાવ માની શકાતો નથી એજ પ્રકારે સ્વર્ગ તથા અદૃષ્ટ આદિમા પ્રવૃત્ત ન થનારા પ્રત્યક્ષને સ્વર્ગ આદિના અભાવનું બોધક કહી શકાય નહી. જે વસ્તુ કોઈ અન્ય પ્રમાણ દ્વારા નિશ્ચિત ન કરી શકાતી હોય, તે વસ્તુમાથી જો પ્રત્યક્ષ નિવૃત્ત થઇ ગયુ હોય તો તે વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

प्रामाणिकानाम् । नापि अप्रमितस्वर्गादीनामभावबोधनं संभवति अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् नह्यज्ञातघटः पुमान् घटाभावं जानाति तदिह स्वर्गादीप्रतियोगिज्ञानस्याभावेन कथं स्वर्गाद्यभावं लोकायतिका जानीयुः । कथमपि न तदभावावगतिरतो न स्वर्गादीनामभावः साधयितुं शक्यः ततः स्वर्गादिनामभावबोधनाय चार्वाकेणावश्यं प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम् । तथा परकीयाभिप्रायविज्ञानाय परान् बोधयितुं चावश्यमेव प्रमाणान्तरमभ्युपगमनीयम् । कथमन्यथापरावबोधाय शास्त्रमकारि चार्वाकेण । अपि च शरीरस्यात्मत्वे

---

प्रमाण के द्वारा निश्चित न हो, उससे यदि प्रत्यक्ष निवृत्त हो तो उस वस्तु का अभाव सिद्ध हो सकता है; किन्तु प्रत्यक्ष न होने मात्र से ही किसी वस्तु का अभाव हो जाय, ऐसा प्रामाणिक पुरुप स्वीकार नहीं करते। इसके अतिरिक्त जिन्होंने स्वर्ग आदि को नहीं जाना, उन्हें उनके अभाव का भी ज्ञान नहीं हो सकता, क्योंकि अभाव के ज्ञान में प्रतियोगी का ज्ञान कारण होता है । जिस पुरुप ने घट को नहीं जाना, वह घटा भाव भी नहीं जानता । इस प्रकार स्वर्ग आदि प्रतियोगियों के ज्ञान का अभाव होने से चार्वाक स्वर्ग आदि के अभाव को कैसे जान सकते हैं उन्हें किसी भी प्रकार स्वर्गादि के अभाव का ज्ञान नहीं हो सकता। अतएव स्वार्गादि का अभाव सिद्ध करना उनके लिए उचित नहीं है ।

इस प्रकार स्वर्ग आदि का अभाव जानने के लिए चार्वाक को अवश्य ही दूसरा प्रमाण स्वीकार करना चाहिए । इसी प्रकार दूसरे के अभिप्राय को जानने के लिए और दूसरों को समझाने के लिए भी प्रत्यक्ष के सिवाय किसी अन्य प्रमाण अंगीकार करना चाहिये । अन्यथा दूसरों को समझाने के लिए चार्वाक ने शास्त्रों की रचना क्योंकि ?

---

પરન્તુ પ્રત્યક્ષ ન હોવાના જ કારણે કોઈ વસ્તુનો અભાવ થઇ જાય એવી વાતનો કોઈ પણ પ્રમાણિક પુરૂષ સ્વીકાર કરતો નથી વળી જેણે સ્વર્ગને જાણ્યુ નથી તેમને તેના અભાવનુ જ્ઞાન પણ હોઇ શકતું નથી કારણ કે અભાવના જ્ઞાન મા પ્રતિયોગીનુ જ્ઞાન કારણભૂત બને છે. જે માણસે ઘટાને જ જાણ્યો નથી, તે ઘડાના અભાવને પણ જાણતો નથી એજ પ્રકારે સ્વર્ગ આદિપ્રતિયોગીના ગ્નાનના અભાવને ચાર્વાક કેવી રીતે જાણી શકે ? તેમને સ્વર્ગાદિના અભાવનુ જ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્તથઈ શકતુ નથી તેથી સ્વર્ગાદિનો અભાવ સિદ્ધ કરવનુ કાર્ય તેમને માટે ઉચિત નથી

સ્વર્ગ આદિનો અભાવ જાણવાને માટે ચાર્વાકે અન્ય કોઈ પ્રમાણનોજ સ્વીકાર કરવો જોઇએ. એજ પ્રમાણે બીજાના અભિપ્રાયને જાણવાને માટે અને બીજા લોકોને સમજાવવા

जीवच्छरीरवदमृतशरीरेपि चैतन्यमुपलभ्यते नतूपलभ्यते तस्माच्छरीरातिरिक्तो जीवः । न च यथाऽतिरिक्तात्मवादि न्यायमते मुक्तावस्थायां घटादि ज्ञानं न भवति प्राणाभावात्, तथा मन्मतेपि प्राणाभावादेव मृतशरीरे ज्ञानादिगुणा नामभाव इति वाच्यं शरीराणामवयवोपचयापचयाभ्यां प्रतिक्षणं विनश्वरतया बालावस्थायां विलोकितस्य वृद्धावस्थायां प्रतिसन्धानं न स्यात् यो हं बाल्ये-पितरावन्वभूवं स एव वृद्धे नप्तॄननुभवामीति प्रतीतेः । न च पूर्वोत्पन्न-

इसके अतिरिक्त शरीर को आत्मा मानने पर जीवित शरीर के सामने मृतशरीर में भी चैतन्य की उपलब्धि होनी चाहिए, मगर उपलब्धि होती नहीं है, इससे सिद्ध है कि जीव शरीर से भिन्न है ।

शंका—जैसे अतिरिक्त आत्मा मानने वाले नैयायिक मत में मुक्तावस्था में प्राणों का अभाव होने से घट आदि का ज्ञान नहीं होता, उसी प्रकार हमारे मत में भी प्राणों का अभाव होने के कारण ही मृतक शरीर में ज्ञानादि गुणों का अभाव होता है ।

समाधान—ऐसा न कहो । शरीरों के अवयवों का उपचय और अपचय अतएव वे प्रतिक्षण विनश्वर हैं । अतएव जो बाल्यावस्था में देखा है उसका वृद्धावस्था में प्रतिसन्धान (जोड़ रूप ज्ञान) नहीं होना चाहिए किन्तु "जिस मैंने बाल्यावस्था में माता पिता का अनुभव किया था, वही मैं वृद्धावस्था में नाती पोतों का अनुभव करता हूँ" इस प्रकार का

માટે પણ પ્રત્યક્ષ સિવાયનુ કોઈ અન્ય પ્રમાણ સ્વીકારવુ જોઇએ નહી તો અન્યને સમ-જાવવાને માટે ચાર્વાકે શાસ્ત્રોની રચના જ શામાટે કરી?

વળી શરીરને આત્મા માનવામા આવે, તો જીવિત શરીરની જેમ મૃત શરીરમાં પણ ચૈતન્યનો સદ્‌ભાવ હોવો જોઇએ, પરન્તુ મૃત શરીરમા ચૈતન્ય હોતુ નથી તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જીવ (આત્મા) શરીર કરતા ભિન્ન છે

શ કા—શરીરની સાથે આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારનાર નૈયાયિક મત પ્રમાણે મુક્તા વસ્થામા પ્રાણોનો અભાવ હોવાથી ઘટ આદિનુ જ્ઞાન થતુ નથી એજ પ્રમાણે અભાવ માન્યતા અનુસાર મૃતશરીરમા પ્રાણોનો અભાવ હોવાને કારણે મૃતશરીરમા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો અભાવ હોય છે

સમાધાન— આપની આ વાત ઉચિત નથી. શરીરોના અવયવોના ઉપચય (વૃદ્ધિ) અને અને અપચય (હાનિ) થતા રહે છે તેથી તેઓ ક્ષણુવિનશ્વર (ક્ષણભ ગૂર) છે તેથી બાલ્યાવ-સ્થામા જે દેખ્યુ હોય તેનુ પ્રતિસન્ધાન (સ કલિત જ્ઞાન જોડ રૂપ જ્ઞાન વૃદ્ધાવસ્થામાં) થવુ જોઇએ નહી. પરન્તુ "મારા દ્વારા બાલ્યાવસ્થામા માતાપિતાનો અનુભવ કરાયો હતો એજ હું વૃદ્ધાવસ્થામા પૌત્રો અને દૌહિત્રોનો અનુભવ કરૂ છુ," આ પ્રકારનુ પ્રતિસન્ધાન

शरीरसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्येतेति सर्वं प्रत्यभिज्ञानादिकं स्यादिति वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनु वर्तते तत्तेभ्योऽभिन्नम् यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् वालस्थविरशरीरेषु परस्परं व्यावर्तमानेष्वपि अहमास्पदमनुवर्तमानं दृश्यते यथा कुसुमेषु व्यावर्तमाने-ष्वपि सूत्रमनुवर्तत इति कुसुमेभ्यः सूत्रं भिद्यते तथा वालादिशरीरव्यावर्तनेपि अहमास्पदमनुवर्तते इति शरीरेभ्य आत्मा भिद्यते । कृशोहमस्थूलोहमित्यत्र

---

प्रतिसन्धान ज्ञान होता ही है। कदाचित् कहो कि पूर्वोत्पन्न शरीर के संस्कार से दूसरे शरीर में संस्कार उत्पन्न हो जाता है, इस कारण प्रत्यभिज्ञान आदि की संगति हो जाती है, सो यह कहना ठीक नहीं। इससे तो अनन्त संसार की कल्पना करने का प्रसंग होगा।

जिनके व्यावृत हो जाने पर भी जो अनुवृत्त रहता है अर्थात् जिनके न रहने पर भी जो बना रहता है, वह उनसे भिन्न होता है, जैसे फूलों से सूत। वाल्यावस्था और वृद्धावस्था के शरीर परस्पर व्यावृत्त होते हैं, फिर भी अहमास्पद ("अहं–मैं" इस प्रकार के ज्ञान का आधार अर्थात् आत्मा) ज्यों का त्यों बना रहता है, इस कारण शरीर से आत्मा भिन्न है। अभिप्राय यह है कि जैसे फूलों की व्यावृत्ति होने पर भी सूत की अनुवृत्ति रहती है, इस कारण फूलों से सूत भिन्न है, वाल शरीर के न रहने पर भी आत्मा बना रहता है, अतएव आत्मा शरीरों से भिन्न है।

'मै कृश हूँ, मै स्थूल हूँ,, यहाँ कृशत्व और स्थूलत्व की यद्यपि

---

જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે કદાચ આપ એવી દલીલ કરવા માગતા હો કે "પૂર્વોત્પન્ન શરીરના સસ્કાર દ્વારા બીજા શરીરમા સસ્કારઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે કારણે પ્રત્યભિજ્ઞાન (નેચલાને) ઓળખીલેવુ તે આદિની સગતિ થઈ જાય છે" તો આપનુ તે કથન પણ ઉચિત નથી તેના દ્વારા તો અનત સસારની કલ્પના કરવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે

જેમની વ્યાવૃત્તિ થઈ જવા છતા પણ જે અનુવૃત્ત રહે છે, એટલે કે જેમનો અભાવ અથવા નાશ થઈ જવા છતા પણ જે અનુવૃત્ત રહે છે એટલે કે જેમનો અભાવ અથવા નાશ થઈ જવા છતા પણ જેનો સદ્ભાવ ટકી રહે છે, તે પદાર્થ તેમના કરતા ભિન્ન હોયછે જેમકે ફૂલો કરતા દોરી ભિન્ન છે બાલ્યાવસ્થા અને વદ્ધાવસ્થાના શરીર પરસ્પર વ્યાવૃત્ત હોયછે છતા પણ અહમાસ્પાદ ('હુ આ પ્રકારના જ્ઞાનનો આધાર એટલે કે (આત્મા) એવોને એવોજ રહે છે તે કારણે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તત્વ રૂપ છે જેવી રીતે ફૂલોની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ–નાશ) થઈ જવા છતા પણ દોરીની અનુવૃત્તિ (સદ્ભાવ અથવા મૂળ સ્થિતિમા ભિન્નતાનો અભાવ) જ રહે છે અને તે કારણે દોરીને ફૂલોથી ભિન્ન

कृशत्वादे रहन्त्व सामनाधिकरण्यदर्शनेपि तादृशसामानाधिकरण्यान्नदेहरूपत्व-महमास्पदस्य, गौणीवृत्त्यापि सामानाधिकरण्यस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । अपि स्वप्नमध्ये दिव्यं देवशरीरमासाद्य देवशरीरोचितं भोगं भुंजान एव प्रतिबुद्धो जागरितावस्थां प्राप्य पश्यति न मे देवशरीरं न वा तादृशी भोगसामग्री किन्तु मनुष्योहम् इति जानन् देवशरीरे बाधितेपि तादृशोहं प्रत्ययविषयस्या बाधात्प्रत्युत तमेवाहं प्रत्ययविषयं मनुष्यशरीरे पश्यन् शरीरादात्मा भिन्नो भवति, ततश्च शरीरादिभ्यो भिन्न आत्मा सिद्धो भवति इति निश्चिनाति ।

---

समानाधिकरणता देखी जाती है, फिर भी यह नहीं कहा जा सकता कि "अहमास्पद" देह रूप ही है । क्योंकि उपचार से भी इस प्रकार की समानाधिकरणता सिद्ध की जा सकती है। कोई पुरुप स्वप्न में दिव्य देवशरीर को प्राप्त करके देव शरीर के योग्य भोग भोगता भोगता ही जाग उठता है। वह जागृत अवस्था प्राप्त करके देखता है कि—न तो मेरा देव शरीर है और न वैसी भोगसामग्री है । मैं तो मनुष्य हूँ । जब वह ऐसा जानता है तब देव शरीर के बाधित होने पर भी "अहम्" प्रत्यय के विषय में कोई बाधा नहीं आती । अर्थात् "मै देव नहीं हूँ, मै मनुष्य हूँ" इस प्रकार उसका वह "मैं" तो ज्यों का त्यों अबाध रहता है । उल्टा उसी अहं प्रत्यय के विषय को मनुष्य शरीर में देखता हुआ आत्मा शरीर से भिन्न ही सिद्ध होता है । इस प्रकार आत्मा शरीर आदि से भिन्न है ।

---

વસ્તુ રૂપ માનવામા આવે છે. એજ પ્રમાણે બાલશરીરનો અભાવ થઈ જવા છતા પણ આત્મા તો એવાનેએવાજ રહે છે ને કારણે આત્મા શરીરેથી ભિન્ન છે 'હુ કૃશ છુ'. હું સ્થૂલ છુ" અહી કૃશત્વ અને સ્થૂલત્વની જો કે સમાનાધિકરણતા જોવામા આવે છે,છતા પણ એમ કહી શકાય નહી કે "अहमास्पद" 'આત્મા' દેહ રૂપજ છે કારણુ કે ઔપચારિક રીતે પણ આ પ્રકારની સમાનાધિકરણુતા સિદ્ધ કરી શકાય છે કોઈ પુરુષ સ્વપ્નમાં દિવ્ય દેવશરીરને પ્રાપ્ત કરીને દેવશરીરને યોગ્ય ભોગોને ભોગવતો ભોગવતો જાગી જાય છે ત્યારે તે એવુ સમજી શકે છે કે "મારૂ શરીર દેવશરીર રૂપ નથી અને એવી ભોગ સામગ્રી પણ મારી પાસે નથી હું તો મનુષ્યજ છુ" જ્યારે તે એવુ જાણે છે ત્યારે દેવ-શરીર બાધિત થવા છતા પણ "अहम्" પ્રત્યેના જ્ઞાનના વિષયમા કોઈ બાધા (અવરોધ) થતો નથી એટલે કે 'હુ દેવ નથી હુ મનુષ્ય છુ" આ પ્રકારનો તેનો 'अहम्' હું તો જેવો હતો તેવો જ ટકી રહે છે ઉલટાએ જ અહ પ્રત્યય એના વિષયને મનુષ્ય શરીર-મા દેખતો એવો આત્મા શરીર કરતા ભિન્નજ સિદ્ધ થાય છે આ પ્રકારે આત્મા શરીર આદિ થી ભિન્ન છે. એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

किंच शरीरस्यात्मत्वे सुखदुःखादीनामुपभोगो न स्यात् यतो येन शरीरेण कर्मकृतं न तच्छरीरेण फलपर्यन्तं स्थीयते, कर्मकरणकालेऽतिरिक्तं शरीरमासीत् फलोपभोगसमयेचातिरिक्तं शरीरमभूदिति कर्तान्यो भोक्ताचान्य इति कृतहानिरकृताभ्यागमदोषः प्रसज्येत। अपि च शरीरस्यात्मत्वे मोक्षार्थं कस्यापि-मोक्षजनककर्मणि दीक्षाचारित्रादौ प्रवृत्ति र्न स्याद् यतः शरीरनाशस्य प्रत्यक्ष सिद्धतयाऽतिरिक्तस्य परलोकगामिनोऽभावनिश्चयेन कथं कोपि प्रवर्तेत। नच निष्फलैव तेषां प्रवृत्तिः तीर्थंकरगणधरादीनां मोक्षार्थं प्रवृत्तिदर्शनेन निष्फल-

---

इसके अतिरिक्त शरीर को आत्मा मानने से सुख दुःख आदि का उपभोग नहीं हो सकेगा। जिस शरीर ने कर्म किया है वह फल के भोगने तक कायम नहीं रहता। कर्म करने के समय अलग शरीर था, फल भोगने के समय अलग शरीर हो गया। इस प्रकार कर्त्ता और भोक्ता कोई और ही होगा। इससे कृतहानि और अकृताभ्यागम नामक दोषों का प्रसंग होता है अर्थात् कर्म करने वाले को उसका फल नहीं भुगतना पड़ा और जिसने कर्म नहीं किया था उसे भुगतना पड़ा।

शरीर को आत्मा मानने पर मोक्ष के लिए किसी की भी मोक्ष जनक दीक्षा चारित्र आदि कर्मों में प्रवृत्ति नहीं होगी। क्योंकि शरीर का नाश प्रत्यक्षसिद्ध है और शरीर से भिन्न परलोकगामी का अभाव है। ऐसी स्थिति में कोई क्यों प्रवृत्ति करेगा? उनकी प्रवृत्ति निष्फल ही है, ऐसा नहीं कहा जा सकता। तीर्थंकर और गणधर वगैरह आप्त व्यक्तियों की मोक्ष के लिये प्रवृत्ति होने से मोक्षजनक दीक्षादि प्रवृत्ति को निष्फल नहीं कहा जा सकता।

---

વળી શરીરને આત્મા માનવાથી સુખ દુઃખ આદીનો ઉપભોગ નહીં થઇ શકે, જે શરીરે કર્મ કર્યા છે તે શરીર કર્મના ફલને ભોગવી લેવાય ત્યાં સુધી ટકતું નથી, કર્મ કરતી વખતે અલગ શરીર હતુ, ફલ ભોગવતી વખતે તે શરીરને બદલે બીજુ જ કોઈ શરીર હોય છે આ પ્રકારે કર્ત્તા એક અને ભોકતા કોઇ બીજો જ હશે આ પ્રકારની માન્યતામા તો "કૃતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ" નામના દોષોનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે "કરે કોઈ અને ભોગવે કોઇ" એવો પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે

શરીરને આત્મા માનવામા આવે તો મોક્ષ જનક દીક્ષા, ચારિત્ર, આદિ કાર્યોમાં કોઈને પ્રવૃત્ત થવાનુ મનજ ન થાય! કારણ કે શરીનો નાશ પ્રત્યક્ષ છે અને શરીરથી ભિન્ન પરલોકગામીનો (આત્માનો) અભાવ છે એવી સ્થિતિમા કોઇ શા માટે એવી પ્રવૃત્તિ કરે' મોક્ષજનક દીક્ષાદિ પ્રવૃત્તિને નિષ્ફલ કહી શકાય જ નહી કારણ કે તીર્થંકરો, ગણધરો વગેરે આપ્તોની મોક્ષને માટેની દીક્ષાદિ પ્રવૃતિ નિરર્થક હોઇ શકે જ નહીં.

त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच प्रतारकेण केनचित् स्वयं दीक्षादिकमादाय वंचितो लोकः क्रियते ख्यातिपूजादिलाभायेति वाच्यम्, कोहि एवं स्यात् यः जन्मपर्यन्तं क्लेशबहुलं कर्मकुर्वन्नात्मानमवसादयेत् क्लेशकूपे आत्मानं पातयेत वा । तदुक्तम्

विफला विश्ववृत्तिर्नो नो दुःखैकफलापि वा ।
दृष्टलाभफलानापि विप्रलंभोपि नेदृशः ॥

तस्माच्छास्त्राणां मोक्षाभिलाषिणां=महाधियां च मोक्षार्थे प्रवृत्तिदर्शनादतिरिक्त आत्माऽस्तीति गम्यते । युक्त्या तर्केण प्रमाणैश्च शरीरव्यतिरिक्तस्यात्मनः प्रसिद्धिः कृता । अतः प्रमाणादिसिद्धस्यात्मनः प्रसिद्धिः सर्वैरेवकर्त्तव्या ।

---

किसी ठग ने स्वयं दीक्षा आदि लेकर अपनी ख्याति पूजा आदि के लिए लोगों को धोखा दिया है, ऐसा कहना उचित नहीं है। कौन ऐसा होगा जो जीवन पर्यन्त क्लेश की बहुलता वाला कार्य करता हुआ अपने आपको पीडित करे और क्लेशों के कूप में पटके । कहा भी है—"विफलाविश्ववृत्तिः" इत्यादि ।

विश्व की वृत्ति न निष्फल है, न एक मात्र दुःख रूप फल देने वाली है, न प्रत्यक्ष दिखने वाला मात्र ही उसका फल है और न यह ठगाई है।,,

इस कारण शास्त्रों की एवं मोक्ष के अभिलाषी महाबुद्धिमानपुरुषों की मोक्ष के लिए प्रवृत्ति देखी जाती है, इससे जान पड़ता है कि आत्मा शरीर से भिन्न है। इस प्रकार युक्ति से, तर्कों से और प्रमाणों से आत्मा की सिद्धि की। प्रमाणसिद्ध आत्मा की प्रसिद्धि सभी को करनी चाहिए । कहा भी है —"युक्तिप्रमाणतर्कैश्च" इत्यादि ।

---

એવુ કથન પણ યોગ્ય નથી કે "કોઈ ઠગે સ્વય દીક્ષા લઈને, પોતાની ખ્યાતિ પૂજા આદિને માટે લોકોને દગો દીધો છે" એવો તે કોણ હશે કે જે જીવનપર્યન્ત ક્લેશની અધિકતાવાળુ કાર્ય કરતો રહીને પોતાની જાતને પીડિત કરતો રહે અથવા ક્લેશોના કૂપમા પોતાની જાતને જ ધકેલી દે। કહ્યુ પણ છે કે "विफला विश्ववृति" ઈત્યાદિ વિશ્વની વૃતિ (સ ંસારની પ્રવૃતિ) નિષ્ફળ પણ નથી એક માત્ર દુઃખરૂપ ફુલ પ્રદાન કરનારી પણ નથી તેનુ ફલ પ્રત્યક્ષ દેખાય એવુ પણ નથી અને તે ઠગાઈ રૂપ પણ નથી"

તે કારણે શાસ્ત્રોની અને મોક્ષની અભિલાષાવાળા મહાબુદ્ધિમાનોની મોક્ષને માટે પ્રવૃતિ જોવામાં આવે છે. તેથી જાણી શકાય છે કે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે આરીતે યુક્તિથી, તર્કોથી અને પ્રમાણો દ્વારા આત્માની સત્તા સિદ્ધ થાય છે પ્રમાણુસિદ્ધ આત્માની સત્તા (વિધ-

युक्तिप्रमाणतर्कैश्च ह्यात्मसिद्धिः प्रदर्शिता ।
देहातिरिक्त आत्मास्तित्वं सर्वैः प्रपद्यताम् ॥१॥

यदि शरीरव्यतिरिक्त आत्मा न स्यात्तदा बाल्यावस्थायामनुभूतस्य-पदार्थस्य स्मरणं न स्यात्, तथा तीर्थकरादीनां शास्त्राणां च मोक्षार्थं प्रवृत्ति र्न स्यात् । भवति च प्रवृत्तिरेतेषामिति प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या शरीरव्यतिरिक्तात्मनः प्रसिद्धि र्भवतीति संग्रहश्लोकार्थः संक्षिप्तः विस्तरतस्तु व्याख्याग्रन्थादेव ज्ञातव्यः ।

स्मरणं मोक्षसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तिर्नैव संभवेत् ।
प्रवृत्त्या देहभिन्नात्मप्रसिद्धिः खलु दर्शिता ॥२॥

---

"युक्ति प्रमाण और तर्क से आत्मा की सिद्धि प्रदर्शित की गई है। अतः सभी को मान लेना चाहिए कि देह से भिन्न आत्मा का अस्तित्व है।"

यदि शरीर से भिन्न आत्मा न हो बाल्यावस्था में अनुभूत पदार्थ का स्मरण नहीं होना चाहिए। तथा तीर्थंकर आदि और शास्त्रों की मोक्षके लिए प्रवृत्ति नहीं होनी चाहिए। मगर उनकी प्रवृत्ति होती है, अत–एव प्रवृत्ति की अन्यथानुपपत्ति से शरीर से भिन्न आत्मा की सिद्धि होती है। यह संग्रह श्लोक का संक्षिप्त अर्थ है। विस्तृत अर्थ व्याख्या ग्रन्थ से ही जानना चाहिये । कहा भी है—"स्मरणं मोक्षसिद्ध्यर्थं" इत्यादि ।

यदि शरीर से भिन्न आत्मा न होती तो स्मरण न होता और मोक्ष के लिए प्रवृत्ति न होती । किन्तु प्रवृत्ति होती है, अतः आत्मा देह से भिन्न है। इस प्रकार आत्मा की सिद्धि प्रदर्शित की गई है।

---

માનતા) સૌએ સ્વીકારવીજ જોઈએ, કહ્યુ પણ છે કે "युक्तिप्रमाणतर्कैश्च" ઇત્યાદિ—યુક્તિ, પ્રમાણ અને તર્ક દ્વારા આત્માનુ અહી પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે તેથી સૌએ દેહથી ભિન્ન એવા આત્માના અસ્તિત્વનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ જો આત્મા શરીરથી ભિન્ન ન હોય, તો બાલ્યાવસ્થામા અનુભવેલા પદાર્થનુ સ્મરણ થવુ જોઈએ નહીં, તથા તીર્થંકર આદિની તથા શાસ્ત્રોની મોક્ષને માટે પ્રવૃત્તિજ રહે નહી પરન્તુ તેમની પ્રવૃત્તિ તો ચાલૂ જ રહે છે તેથી પ્રવૃત્તિની અન્યથાનુપપત્તિની અપેક્ષાએ શરીરથી ભિન્ન એવા આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે સગ્રહ ગાથાનો આ સક્ષિપ્ત અર્થ છે વિસ્તૃત અર્થ વ્યાખ્યાગ્રથેમાથી જ સમજવો જોઈએ કહ્યુ પણ છે કે– "स्मरणं मोक्षसिद्ध्यर्थं" ઇત્યાદિ –જો શરીરથી ભિન્ન આત્મા ન હોત તો પૂર્વે અનુભવેલી વાતનુ સ્મરણ ન થાત અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ પણ ન થાત પરન્તુ પ્રવૃત્તિ તો થાય છે આ પ્રકારે અત્માના અસ્તિત્વનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે

तदेवं प्रकारेण प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणमपि सिद्धयति, तादृशप्रमाणेन देहेन्द्रियमनोवाग्विषयादिभिन्नात्मास्तित्वं भविष्यति । किं तत् प्रमाणं येनात्मसद्भावः सिद्धयतीति चेत् परोक्षमेवेतिगृहाण । स्वपरव्यवसायित्वमिति प्रमाणलक्षणम् तद्द्विविधम् प्रत्यक्षं परोक्षं च तत्र प्रत्यक्षं चाक्षुपादि भेदेनानेक-प्रकारकम् परोक्षमपि पूर्वोक्तक्रमेण स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदात्पंच-विधम्, तादृशपरोक्षान्तर्गतानुमानेन देहाद्यतिरिक्तजीवस्य सिद्धिर्भवति, तथाहि (१) आत्मानं स्मरामीत्यादिप्रतीत्या आत्मसिद्धिः, (२) स एवायमात्मा इति प्रतीत्या आत्मास्तित्वं प्रसिद्धयति, (३) यदि आत्मा न स्यात्तदा

इस प्रकारसे प्रत्यक्ष से भिन्न प्रमाण भी सिद्ध होता है । उस प्रमाण से देह, इन्द्रिय, मन, वाक् और विषय आदि से भिन्न आत्मा का अस्तित्व होगा । वह प्रमाण कौन सा है? जिससे आत्मा का अस्तित्व सिद्ध होता है? ऐसा पूछते हो तो वह प्रमाण परोक्ष ही समझ लो ।

स्व और पर का निश्चय करने वाला ज्ञान प्रमाण कहलाता है । प्रमाण के दो भेद है—प्रत्यक्ष और परोक्ष । इनमें से प्रत्यक्ष चाक्षुप आदि भेदसे अनेक प्रकार का है । परोक्ष स्मरण, प्रत्यभिज्ञान, तर्क अनुमान और आगम के भेद से पाँच प्रकार का है । परोक्ष के अन्तर्गत अनुमान प्रमाण से देह आदि से भिन्न जीव की सिद्धि होती है । वह इस प्रकार है—(१) मैं आत्मा को स्मरण करता हूँ, इत्यादि प्रतीति से आत्मा की सिद्धि होती है । (२) यह वही आत्मा है, इस प्रतीति से आत्मा का अस्तित्व सिद्ध

એજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ કરતા ભિન્ન એવા પ્રમાણની પણ સિદ્ધિ થાય છે તે પ્રમાણ દ્વારા દેહ ઇન્દ્રિય, મન અને વિષય આદિથી ભિન્ન એવા આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થશે તેપ્રમાણ કયુ છે, કે જેના દ્વારા આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે તે પ્રમાણને પરોક્ષ પ્રમાણ જ અહીં સમજવુ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરનારા જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે તે પ્રમાણના બે ભેદ છે- (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને (૨) પરોક્ષ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ચાક્ષુસ આદિ અનેક ભેદો પડે છે પરોક્ષપ્રમાણના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે- (૧) સ્મરણ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન, (૩) તર્ક, (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ પરોક્ષ પ્રમાણના એક ભેદ રૂપ અનુમાન પ્રમાણ વડે દેહથી ભિન્ન એવા આત્માનુ અસ્તિત્વ આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાયછે-

(૧) હુ આત્માનુ સ્મરણ કરૂ છુ ઇત્યાદિ પ્રતીતિ દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ થાય છે (૨) આ એજ આત્મા છે, આ પ્રતીતિ દ્વારા આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે (૩) જો આત્મા ન હોત, તો તેના જ્ઞાનાદિ ગુણોની ઉપલબ્ધિ ન થાત, પરન્તુ જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉપ-

तद्गुणो ज्ञानादि नोपलभ्येत, उपलभ्यते च तस्मादस्ति आत्मेति तर्कप्रमाणादपि आत्मनः प्रसिद्धि र्भवतीति प्रदर्श्यानुमानेन आत्मास्तित्वं साधयति। (४) देहादिव्यतिरिक्तात्माऽस्ति असाधारणतद्गुणोपलब्धेः चक्षुरादीन्द्रियवदिति कार्यलिंगकमनुमानम् यथा चक्षुरादिलब्धीन्द्रियाणि अतीन्द्रियत्वान्न दृश्यते किन्तु तदीयकार्य रूपादिविषयकं ज्ञानादिकमुपलभ्य तज्जनकचक्षुषो ग्रहणं भवति, रूपादि-विज्ञान सकरणकं क्रियात्वात्। पदादि क्रियावत् यथा वाऽदृश्यमानो पि वन्हिः स्वकार्येण पर्वतगतधूमेन पर्वते ज्ञायते, तथा चैतन्यात्मको गुणो भूतादावर्वतमानः स्वोपलब्ध्या स्वकारणं देहाद्यतिरिक्तात्मानं साधयति, न हि चेतनागुणोभूतादेः पूर्वोपदर्शितप्रकारेण भौतिकत्वस्य ज्ञाने खण्डनात्।

---

होता है। (३) यदि आत्मा न होती तो उसके गुण ज्ञानादि उपलब्ध न होते, किन्तु उपलब्ध हो रहे हैं, इस कारण आत्मा है, इस प्रकार तर्क प्रमाण से भी अत्मा की सिद्धि होती है। इस प्रकार तर्क प्रमाण से आत्माका अस्तित्व दिखा कर अनुमानसे आत्माका अस्तित्व सिद्ध करते हैं (४) आत्मा देह आदि से भिन्न है, क्योंकि उसके असाधारण गुणों की उपलब्धि होती है, चक्षु आदि इन्द्रियों के समान अनुमान कार्यलिंगक होता है। जैसे चक्षु आदि लब्धि इन्द्रियाँ अतीन्द्रिय होने से दीखती नही ह, किन्तु उनका कार्य रूपादि विषयक ज्ञान उपलब्ध होता है। उससे ज्ञान को उत्पन्न करने वाली चक्षु का ग्रहण होता है। यथा रूपादि का ज्ञान करण पूर्वक है, क्योंकि वह क्रिया है, पदादि क्रिया के समान। अथवा जैसे अदृश्यमान अग्नि अपने कार्य पर्वतनिष्ठ धूम से पर्वत में जानी जाती है, उसी प्रकार चैतन्य गुण भूतों आदि में नहीं रहता हुआ, अपनी उपलब्धि द्वारा अपने कारण रूप देहादि से भिन्न आत्मा

---

લબ્ધ થઈ રહ્યા છે, તે કારણે આત્માનુ અસ્તિત્વ છે, આ પ્રકારના તર્ક પ્રમાણુ વડે પણ આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે હવે અનુમાન દ્વારા આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. (૪) આત્મા દેહ આદિથી ભિન્ન છે, કારણ કે તેના અસાધારણ ગુણોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના સમાન અનુમાન કાર્યલિંગક (કાર્યથી ઓળખાય એવુ) હોય છે જેમકે ચક્ષુ આદિ લબ્ધિ ઇન્દ્રિયો અતીન્દ્રિય હોવાથી દેખાતી નથી, પરન્તુ તેમનુ કાર્ય રૂપાદિ વિષયક જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થાય છે તેના દ્વારા તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી ચક્ષુઇન્દ્રિયનુ ગ્રહણ થાય છે જેમ રૂપાદિનુ જ્ઞાન કરણપૂર્વક હોય છે, કારણ કે તે ક્રિયા છે, પદાદિ ક્રિયાના સમાન અથવા જેમ પર્વતમા રહેલા અદૃશ્ય અગ્નિનુ અસ્તિત્વ તેના કાર્ય રૂપ ધુમાડા વડે જાણી શકાય છે, એજ પ્રમાણે ચૈતન્ય ગુણોનો પૃથ્વી આદિ ભૂતોમા સદ્‌ભાવ ન હોવા છતા પણ, તેના કાર્ય રૂપ જ્ઞાનાદિ ગુણોની ઉપલબ્ધિ દ્વારા તેના કારણ રૂપ દેહાદિથી ભિન્ન એવા આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે આગળ એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવામા

किन्त्वात्मन एवायमसाधारणो गुणः स च चैतन्यगुणो देहादावुपलभ्यते इति कार्योपलब्ध्या कारणस्य देहातिरिक्तस्यात्मनः सिद्धिर्भवति। तथाऽस्तिदेहातिरिक्तात्मा समस्तेन्द्रियोपलब्धार्थविषयकज्ञानदर्शनात् पंचगवाक्षो लब्धार्थसंकलनाविधायी एक देवदत्तवत् यथा एक एव पुरुषो गृहे वर्तमानोऽनेकगवाक्षमार्गेण विभिन्नार्थमुपलभ्यानेकप्रकारकसद्भूतज्ञानं संकलयन् दृष्टः तथा चक्षुरादि पंचेन्द्रियमपि गवाक्षवत् ज्ञानसाधनं तेन तत्तदनेकविषयरूपादीनाम् तादृशरूपादिविज्ञानानां यः संकलनकर्ता एको देवदत्तस्थानापन्नः स एव नः परलोकस्वर्गमोक्षादिभागी देहाभिन्नः इति निश्चीयते। तथात्मा अर्थद्रष्टा, नेन्द्रियाणि, इन्द्रियाणां

---

को सिद्ध करता है। चेतना गुण, जैसा की पहले कहा जा चुका है भूतों आदि का नहीं है। क्योंकि ज्ञान में भौतिकता का खण्डन किया जा चुका है।

चैतन्य आत्मा का ही असाधरण गुणहै और वह उपलब्ध होता है, इस प्रकार कार्य की उपलब्धि से कारण की अर्थात् देह से भिन्न आत्मा की सिद्धि होती है। तथा आत्मा देह से भिन्न है क्योंकि समस्त इन्द्रियों द्वारा उपलब्ध अर्थ विषयक ज्ञान देखा जाता है, पाँच खिड़कियों द्वारा उपलब्ध अर्थों की संकलना करने वाले एक देवदत्त के समान।

जैसे एक ही पुरुष घर के भीतर रह कर अनेक खडकियों द्वारा भिन्न पदार्थों को देखता है और उत्पन्न हुए उन अनेक ज्ञानों की संकलना करता है, उसी प्रकार चक्षु आदि पांव इन्द्रियां खिड़कियों के समान हैं, और उनसे रूपादि विषयक अनेक ज्ञान उत्पन्न होते हैं। उन सब ज्ञानों का देवदत्त के समान जो संकलनकर्त्ता है, वही हमारा परलोक–स्वर्ग मोक्ष आदि का भागी एवं देह से भिन्न आत्मा है ऐसा निश्चय होता है, ।

---

આવ્યું છે કે ભૂતાદિમાં ચેતનાગુણનો સદ્ભાવ નથી, કારણકે જ્ઞાનમા ભૌતિકતાનુ ખડન કરવમા આવી ચુકયું છે

ચૈતન્ય, આત્માનો જ અસાધારણ ગુણ છે, અને તે ઉપલબ્ધ થાય છે આ પ્રકારે કાર્યની ઉપલબ્ધિ દ્વારા કારણની એટલે કે દેહથી ભિન્ન એવા આત્માની સિદ્ધિ થાય છે તથા આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કારણ કે પાચ બારીઓ દ્વારા ઉપલબ્ધ અર્થોની સંકલના કરનાર એક દેવદત્તના સમાન, સમસ્ત ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ થતા અર્થવિષયક જ્ઞાનનો સકલન કર્તા આત્મા જ છે તે દેવદત્તનુ દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે. દેવદત્ત નામનો કોઈ એક પુરુષ પાચ બારીઓવાળા એક ઘરમા રહે છે તે દેવદત્ત તે પાંચ બારીઓ દ્વારા જુદા જુદા પદાર્થનુ નિરીક્ષણ કરે છે, અને તે રીતે ઉત્પન્ન થયેલા અનેક જ્ઞાનોની સંકલના કરે છે એજ પ્રમાણે ચક્ષુ આદિ પાચ ઇન્દ્રિયો બારીઓ જેવી છે, દેહ ઘર સમાન છે અને

विनाशेपि तदुपलब्धार्थविषयकस्मरणसद्भावात् गवाक्षाभावेपि गवाक्षमार्गेण संप्राप्तार्थस्मरणकर्तृदेवदत्तवत् । यः पुरुषोयं पदार्थमिदानीं चक्षुरादिद्वाराऽनुभवति स एव पुरुषः कालान्तरेऽनुभवसाधने विनष्टेपि तं पदार्थं स्मरति नान्योऽन्योपलब्धमर्थं स्मरतीति नः सर्वेषां प्रसिद्धम् नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति नियमात् । तदिह यदि कदाचिदिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्तॄणि भवेयु स्तदा चक्षुपोप-

तथा अर्थद्रष्टा आत्मा है, इन्द्रियाँ नहीं क्योंकि इन्द्रियों का विनाश हो जाने पर भी उनके द्वारा उपलब्ध अर्थ का स्मरण होता है, गवाक्ष के अभाव में भी गवाक्ष मार्ग से देखे हुए अर्थ का स्मरण करने वाले देवदत्त के समान । जो पुरुष जिस पदार्थ को इस समय चक्षु आदि इन्द्रियों के द्वारा अनुभव करता है, वही पुरुष कालान्तर में उस अनुभव के साधन का नाश हो जाने पर भी स्मरण करता है। एक पुरुष दूसरे के द्वारा अनुभूत पदार्थ का स्मरण नहीं कर सकता । यह सत्य हम सब को निर्विवाद सिद्ध है । "अन्य के देखे को अन्य स्मरण नहीं करता" ऐसा नियम है।

इस नियम के अनुसार यहाँ विचार करें । यह इन्द्रियाँ स्वयं ही अनुभव करने वाली देखने वाली होती, तो चक्षु का विनाश हो जाने पर कालान्तर में उसके द्वारा देखे हुए पदार्थ का स्मरण किसी भी प्रकार संगत नहीं हो सकता था । ज्ञान का कर्त्ता चक्षु हैं, और वह विनष्ट हो

તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તેનો સંકલનકર્ત્તા આત્મા છે તે આત્મા જ પરલોક ભાગી સ્વર્ગ મોક્ષ આદિમા આપણો સાથીદાર છે અને દેહથી ભિન્ન છે

તથા ઇન્દ્રિયો અર્થદ્રષ્ટા નથી પણ આત્માજ અર્થદ્રષ્ટા છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયોનો વિનાશ થઈ જવા છતા પણ તેમના દ્વારા ઉપલબ્ધ થયેલા અર્થનુ વિસ્મરણ થતુ નથી જેમ બારીઓનો નાશ થવા છતા પણ તે બારીઓમાથી દેખેલા અર્થનુ દેવદત્તને વિસ્મરણ થતુ નથી, એજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો નાશ થવા છતા પણ તેમના દ્વારા ઉપલબ્ધ થયેલા અર્થનુ પણ વિસ્મરણ થતુ નથી જે વ્યક્તિ જે પદાર્થનો અત્યારે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવ કરે છે, તે પુરુષની તે ઇન્દ્રિયોનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ– અનુભવના સાધનનો નાશ થઇ જવા છતા પણ– તે અનુભવનુ સ્મરણ કરી શકતો હોય છે. એક પુરુષ, બીજા પુરુષ દ્વારા અનુભૂત પદાર્થનુ સ્મરણ કરી શકતો નથી, આ વાતનો તો આપણે કોઇ પણ પ્રકારના વિવાદ વિના સ્વીકાર કરી લઇએ છીએ. "એકે દેખેલા પદાર્થનુ સ્મરણ બીજી વ્યક્તિ કરી શકતી નથી," એવો નિયમ છે

આ નિયમ પ્રમાણે વિચાર કરવામા આવે તો ઇન્દ્રિયો, ભૂતો અને દેહ કરતાં આત્માનુ અલગ અસ્તિત્વ આ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે– જો ઇન્દ્રિયો પોતે જ રૂપ, સ્પર્શ આદિનો અનુભવ કરનારી હોત, તો ચક્ષુનો વિનાશ થઈ જતા, કાળાન્તરે તેણે દેખેલા પદાર્થનુ સ્મરણ કોઈ પણ પ્રકારે સંભવી શકત નહી. જેવી રીતે દેવદત્ત દ્વારા દેખવામાં

लब्धार्थस्य स्मरणं चक्षुषो विनाशेपि कालान्तरे संजायमानं कथमिवोपपत्ति पदवीं लभेत ज्ञानकर्तृचक्षुस्तच्च विनष्टमिति तस्य चक्षुषोऽभावे तस्य रूपादेः स्मरणं त्वगादीन्द्रियाणां कथं स्यात् यथा देवदत्तपरिदृष्टस्यार्थस्य स्मरणं यज्ञदत्तादेर्न भवतिं तद्वत् दृश्यते चक्षुषो विनाशेपि कालान्तरे रूपादीनां स्मरणमिति निश्चीयते देहेन्द्रियादि भूताद्भिन्न आत्मा इति।

तथा अर्थापत्तिप्रमाणेनापि देहादिव्यतिरिक्तजीवस्य ज्ञानेच्छा, प्रलयादि गुणवतः सिद्धिरिति निर्णीयते तथाहि मनुष्यादि पुत्तलिकायां मृत्तिकादि निर्मितायां पृथिव्यादि समस्ताविकलभूतसमुदाये विद्यमानेऽपि सुखदुःखेच्छा प्रयत्न ज्ञानादिगुणकार्याणां सद्भावादर्शनात्।

---

गई अब उसके अभाव में पूर्वदृष्ट, रूप आदि का स्मरण स्पर्शन आदि इन्द्रयों को कैसे हो सकता है, जैसे देवदत्त द्वारा देखे अर्थ का स्मरण यज्ञदत्त आदि को नहीं होता है। किन्तु चक्षु केन रहने पर भी कालन्तर में रूप का स्मरण होता है। इस कारण यह निश्चित होता है कि आत्मा देह इन्द्रिय और भूतों से भिन्न है।

अर्थापत्ति प्रमाण से भी देह आदि से भिन्न जीव की सिद्धि होती है। वह इस प्रकार मृत्तिका की वनी हुई मनुष्य आदि की पुतली में पृथिवी आदि समस्त भूतों का समुदाय होने पर भी सुख दुःख इच्छा प्रयत्न ज्ञान आदि गुण कर्मों का सद्भाव नहीं देखा जाता। अतएव सामर्थ्य से ऐसा प्रतीत होता है कि चैतन्यस्वरूप आत्मा पाँच महाभूतों से भिन्न है। वह आत्मा परलोकगामी है।

---

આવેલા પદાર્થનુ સ્મરણ યજ્ઞદત્ત આદિને થઈ શકતુ નથી, એજ પ્રમાણે જ્ઞાનના કર્તાનો (ચક્ષુ આદિનો) વિનાશ થઇ ગયા બાદ, તેના દ્વારા દેખેલા રૂપ આદિનુ સ્મરણ સ્પર્શેન્દ્રિય આદિ દ્વારા કેવી રીતે થઈ શકે? પરન્તુ એ વાત તો સૌને વિદિત છે કે ચક્ષુનો નાશ થવા છતા પણ કાલાન્તરે રૂપનુ સ્મરણ થાયછે. તેથી એ વાત નિશ્ચિત થાય છે કે દેહ, ઇન્દ્રિયો અને ભૂતોથી ભિન્ન એવા આત્માનુ અસ્તિત્વ છે

અર્થાપત્તિ પ્રમાણનો આધાર લઇને પણ આત્માને દેહ આદિથી ભિન્ન સિદ્ધ કરી શકાય છે જેમકે માટીમાથી બનાવેલી માણસ આદિની પુતળીમા પૃથ્વી આદિ પાચે ભૂતોનો સમુદાય મોજૂદ હોવા છતા પણ તે પુતળીમા સુખ, દુ ખ, ઇચ્છા, પ્રયત્ન, જ્ઞાન આદિ ગુણોનો સદ્‌ભાવ જણાતો નથી આ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા પાચ મહાભૂતોથી ભિન્ન છે તે આત્મા પરલોકગામી છે

अतः सामर्थ्यादवसीयते अस्ति पंचमहाभूतसमुदायाद्भिन्न आत्मा कश्चित्सुखदुःखेच्छाप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारज्ञानादिगुणानां परिणामि कारणं पदार्थः यस्मिन्नेते गुणाः तादात्म्येन परिणमन्ते सचात्मा परलोकादि गामी। सुखमहमस्वाप्सम् न किंचिदवेदिषमिति सौषुप्तिकपरामर्शानुमितसुषुप्तिकालिकसुखादि प्रत्यक्षव्यक्त्या जाग्रत्कालेऽहं सुखीति प्रत्यक्षव्यक्त्या चातिरिक्तात्मसिद्धिर्भवति। तथाऽस्ति अतिरिक्त आत्मा शरीरस्य भग्न क्षतादिजातेपि पुनः संरोहणपुष्ट्यादि दर्शनादित्याद्यनुमानेन चात्मास्तित्वं प्रत्येमि। न च सुखादीनां तादात्म्यकारणं देहः मृतशरीरादौ सुखादीनामदर्शनादित्याद्यनेकहेतुभिः पूर्वशरीरादीनामात्मस्व-रूपतायानिराकृतत्वात् एवं प्रत्यक्षानुमानादिपूर्वकार्थापत्तिप्रमाणेन तदस्तित्वं प्रति-

---

इसके अतिरिक्त "मैं सुख से सोया मुझे कुछ पता नहीं चला" इस प्रकार सोने वाले के ज्ञान से अनुमान होता है कि सुप्त अवस्था में सुख की अनुभूति होती है। जागृति के समय "मैं सुखी हूँ" इस प्रकार का प्रत्यक्ष अनुभव होता है, इससे भी आत्माकी भिन्नता सिद्ध होती है।

तथा आत्मा हैं क्योंकि भग्न और क्षत हो जाने पर भी पुनः भर जाना एवं पुष्टता आदि होना देखा जाता है। तात्पर्य यह है कि सजीव शरीर में कोई घाव हो जाय तो भर जाता है क्षीणता हो जाय तो दूर होकर पुष्टता हो जाती है निर्जीव में यह सब नहीं होता। इत्यादि अनुमानों से मैं आत्मा का अस्तित्व जानता हूँ।

सुख आदि का उपादान कारण देह हैं, यह कहना उचित नहीं क्योंकि मृतक शरीर में सुखादि नहीं देखे जाते। इत्यादि अनेक हेतुओं से पहले शरीर आदि की आत्मरूपता का निषेध किया जा चुका है। इस प्रकार

---

વળી "હુ સુખેથી સૂતો, મને કઈ ખબર પણ ન પડી," આપ્રકારના શયન કરનારના જ્ઞાન દ્વારા એવુ અનુમાન થઇ શકે છે કે- સુપ્તાવસ્થામા સુખની અનુભૂતિ થાય છે. જાગૃતિના સમયમા તો "હુ સુખી છુ" આ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તે કારણે પણ આત્માની ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે

આત્માનુ અસ્તિત્વ આ પ્રકારે પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે- સજીવ શરીરમા કોઈ જગ્યાએ ઘા વાગ્યો હોય, તો તે ઘા ભરાઈ જાય છે, શરીરમાં કોઈ કારણે ક્ષીણતા આવી ગઈ હોય તો તે ક્ષીણતા દૂર થઇને પુષ્ટતા આવી જાય છે. નિર્જીવમા આ બધુ સંભવી શકતુ નથી. આ પ્રકારના અનુમાનો દ્વારા આત્માનુ અસ્તિત્વ જાણી શકાય છે.

"સુખ આદિનુ ઉપાદાન કારણ દેહ છે," આ કથન ઉચિત નથી, કારણ કે મૃત શરીરમા સુખાદિનો અનુભવ થતો જોવામા આવતો નથી, ઇત્યાદિ અનેક હેતુઓ (કારણો)

पादितं भवति। प्रमाणैर्विज्ञातार्थोऽन्यथाऽनुपपन्नः सिद्धोऽभवन् अदृष्टं कारणान्तरं कल्पयति सा अर्थापत्तिः प्रमाणमिति । अर्थापत्तेस्तु लक्षणमिदम्

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथाभवन् ।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ।
उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः ।

यथा जीवतो देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं गृहे च प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तथा च जीवतः बहिः सत्त्वमन्तराशतवर्षजीवितस्यानुप-

---

प्रत्यक्ष अनुमान आदि पूर्वक अर्थापत्तिप्रमाण से आत्मा का अस्तित्व प्रतिपादित किया गया है ।

प्रमाण से सिद्ध पदार्थ जिस अदृष्ट पदार्थ के विना न होता हुआ उसकी कल्पना करवाता है, उसे अर्थापत्ति प्रमाण कहते हैं । अर्थापत्ति का लक्षण है —"प्रमाणषट्कविज्ञातो" इत्यादि ।

छह प्रमाणों में से किसी भी प्रमाण से कोई पदार्थ सिद्ध हो और जिस पदार्थ के विना उपपन्न न हो सकता हो, उससे उस अदृष्ट पदार्थ की कल्पना की जाती है। यही अर्थापत्ति प्रमाण है । अर्थात् उपपाद्य के ज्ञान से उपपादक की कल्पना करना अर्थापत्ति है । जैसे जीते हुए देवदत्त का सौ वर्ष तक जीवित रहना ज्योतिष शास्त्र से जाना है। वह घर में प्रत्यक्ष दिखाई नहीं देता । ऐसी स्थिति में उसका घर से बाहर होना निश्चित होता है, क्योंकि बाहर हुए विना वह जीते हुए शतवर्ष जीवी

---

દ્વારા શરીર આદિની આત્મરૂપતાનો અસ્વીકાર આગળના કથન દ્વારા કરવામા આવ્યો છે. આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અનુમાન આદિ પૂર્વક અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા આત્માનુ અસ્તિત્વ પ્રતિપાદિત કરવામા આવ્યુ છે

પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ પદાર્થ જે અદૃષ્ટ પદાર્થ વિના—જે અદૃષ્ટ પદાર્થ ન હોય તે છતાં પણ તેની કલ્પના કરાવે છે, તેને "અર્થાપત્તિ પ્રમાણ" કહે છે અર્થાપત્તિનુ લક્ષણ કહ્યુ છે—"प्रमाणषट्कविज्ञातो" ઈત્યાદિ છ પ્રમાણોમાના કોઈ પણ પ્રમાણ દ્વારા કોઇ પદાર્થનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયેલુ હોય, અને જે પદાર્થના વિના ઉપપન્ન ન થઇ શકતો હોય, તેના દ્વારા તે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના કરી શકાયછે આ પ્રકારના લક્ષણવાળુ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે એટલે કે ઉપપાદ્યના જ્ઞાન વડે ઉપપાદકની કલ્પના કરવી તેનુ નામ અર્થાપત્તિ છે. જેમકે કોઇ દેવદત્ત નામના માણસનુ ૧૦૦ વર્ષનુ આયુષ્ય જ્યોતિષશાસ્ત્ર દ્વારા બતાવવામા આવ્યું છે. તે દેવદત્ત ઘરમા પ્રત્યેક્ષ દેખાતો ન હોય, ત્યારે તે ઘરની બહાર

पन्नत्वाद्दहिः सत्त्वं कल्प्यते, से यं दृष्टार्थापत्तिश्रुतार्थापत्तिभेदेन द्विधा तत्र दृष्टार्थापत्तेरुदाहरणं दर्शितमेव । श्रुतार्थापत्तेस्तु, स्वर्गकामो धर्ममाचरेत्" इत्यादिकं तथाहि क्षणप्रध्वंसि दानजीवरक्षादेः कालान्तरभावि स्वर्गादिफलं प्रतिजनकत्वमन्यथानुपपन्नमिति अर्थापत्तिप्रमाणेन दानस्वर्गयोर्मध्यवर्त्त्यपूर्वं कल्पितं भवति तत्रैवोदाहृतप्रयोगे । एवमागमेनापि देहादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धि र्भवति तथा च स्वकीयागमः "अत्थि मे आया उववाइये" अस्ति मे आत्मा परलोकगामीति । परागमोपि भवति"

आत्मानं रथिनं विद्धि, शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि, मनः प्रग्रहमेव च ॥

---

नहीं हो सकता । अर्थापत्ति दो प्रकार की है–दृष्टार्थापत्ति और श्रुतार्थापत्ति । दृष्टार्थापत्ति का उदाहरण ऊपर दिखलाया ही जा चुका है। श्रुतार्थापत्ति का उदाहरण है–" स्वर्ग का अभिलाषी धर्म का आचरण करे " इत्यादि । क्षणविनश्वरदान तथा जीवरक्षा आदि कालान्तर में होने वाले स्वर्ग आदि फलों के जनक नहीं हो सकते इस प्रकार के अर्थापत्ति प्रमाण से दान जीवरक्षा और स्वर्ग के मध्यवर्ती अपूर्व की कल्पना की जाती है। उसी उदाहृत प्रयोग में इसी प्रकार आगम से भी देह आदि से भिन्न आत्मा की सिद्धि होती है स्वकीय आगम इस प्रकार है–"मेरा आत्मा परलोकगामी है" परकीय आगम से भी यही सिद्ध होता है–"आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादि ।

---

જ હોવો જોઇએ એવું નિશ્ચિત થાય છે કારણ કે તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય હોવાથી તેને મરી ગયેલો માની શકાય એમ નથી અને ઘરમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી તેથી તે બહાર ગયો હશે, તે વાત નક્કી થઈ જાય છે અર્થાપત્તિ બે પ્રકારની કહી છે– (૧) દૃષ્ટાર્થાપત્તિ અને (૨) શ્રુતાર્થાપત્તિ દૃષ્ટાર્થાપત્તિનું ઉદાહરણ તો ઉપર આપવામાં આવ્યું છે શ્રુતાર્થાપત્તિનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે– "સ્વર્ગની અભિલાષા રાખનાર વ્યક્તિએ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઇએ," ઈત્યાદિ "ક્ષણવિનશ્વર દાન તથા જીવરક્ષા આદિ કાલાન્તરે ઉદ્‌ભવનાર સ્વર્ગ આદિ ફલોના જનક થઈ શકતા નથી" આ પ્રકારના અર્થાપત્તિ પ્રમાણ વડે દાન' જીવરક્ષા અને મોક્ષના મધ્યવર્તી અપૂર્વની કલ્પના કરાય છે

એજ પ્રમાણે આગમ દ્વારા પણ દેહ આદિથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરાય છે. સ્વકીય આગમ આ પ્રમાણે કહે છે– "મારો આત્મા પરલોકગામી છે" પરકીય આગમ દ્વારા પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે કે– "આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ" ઈત્યાદિ—

विज्ञानसारथि र्यस्तु, मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोध्वनः परमाप्नोति, तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" अयमात्मा सर्वानुभूरित्यादि । न चार्थापत्तेः प्रमाणत्वस्य परकीयागमप्रामाण्यस्यानुपगमात्कथं तयो रुपन्यासः क्रियते इति वाच्यम् अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावान्नपार्थक्येन प्रमाणता तथाऽविरुद्धांशे परकीयागमस्य स्वीकारेपि क्षत्यभावात् परकीयागमस्वीकारे यत्र स्वमतस्य हानिस्तत्रैव तस्याप्रामाण्यम् किन्तु स्वगृहकलहे तेन विवादः, आत्मविषये तु न,

---

"आत्मा को रथी समझो और शरीर को रथ समझो । बुद्धि को सारथि समझो और मन को पगहीर रस्सी–लगाम समझो ।"
जो मनुष्य विज्ञान रूपी सारथिवाला और मन रूपी पगही वाला है. वह मार्ग से चल कर "षट्" को प्राप्त कर लेता है । वही विष्णु का परमपद है ।"

तथा "स आत्मा तत्त्वमसि अयमात्मा सर्वानुभूः" इत्यादि आगमों से भी आत्मा सिद्ध होता है ।

अर्थापत्ति और परकीय आगम की प्रमाणता आपने स्वीकार नहीं की है फिर उनका उल्लेख क्यों कहते हो ? ऐसा नहीं कहना चाहिए । अर्थापत्ति अनुमान के ही अन्तर्गत है, अतः वह पृथक् प्रमाण नहीं है । तथा अविरुद्ध अंश में परकीय आगम को स्वीकार करने में भी कोई हानि नहीं है । परकीय आगम को स्वीकार करने पर जहाँ स्वमत की हानि होती हो

---

"આત્માને રથી સમજો, શરીરને રથ સમજો, બુદ્ધિને સારથિ સમજો અને મનને પગહી (લગામ) સમજો."

"જે મનુષ્ય વિજ્ઞાન રૂપી સારથીવાળો છે, અને મન રૂપી લગામ વાળો છે, તે યોગ્ય માર્ગે ચાલીને "ષટ્" ને (મોક્ષને) પ્રાપ્ત કરી લે છે. એજ વિષ્ણુનું પરમપદ છે"

તથા– "स आत्मा तत्वमसि, अयमात्मा सर्वानुभू." ઇત્યાદિ આગમો વડે પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન– અર્થાપત્તિ અને પરકીય આગમોની પ્રમાણતાનો આપ સ્વીકાર કરતા નથી. છતાં અહીં આપે તેમનો ઉલ્લેખ શા કારણે કર્યો છે.'

ઉત્તર–અર્થાપત્તિનો અનુમાનમા જ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી તેને અલગ પ્રમાણ રૂપ માની શકાય નહી તથા અવિરુદ્ધ અંશમા (જે બાબતમાં વિરોધ જ નથી તેમા) પરકીય આગમનો સ્વીકાર કરવામા પણ કોઈ વાધો નથી પરકીય આગમનો સ્વીકાર કરવાથી જ્યા સ્વમતને હાનિ થતી હોય, ત્યાજ પરકીય આગમને અપ્રમાણ રૂપ માનવામાં આવે છે આપણા ઘરના કલહમા તેની સાથે વિવાદ છે, આત્માના વિષયમાં

आवयो रुभयोरेव मोक्षस्वीकारात् अमोक्षवादिभिः सह शास्त्रार्थे सर्वे वयं दार्शनिकाः संभूयताननात्मवादिनोऽपसारयामः यावता स्वर्गनरकमोक्षादीनां सद्भावो भवेदिति कृत्वा परस्याप्यत्र चर्चाकृता । किं बहुना प्रमाणोपन्यासे नात्मास्तित्वप्रसाधनाय, प्रमाणशेखरेण प्रत्यक्षेणैव साधनसंभवादात्मनस्तथाहि आत्मगुणो ज्ञानेच्छा प्रयत्नादिः मानसप्रत्यक्षेणैव प्रत्यक्षी क्रियते, गुणगुणिनो-श्चैकत्वादात्मापि मानस प्रत्यक्ष एव । स आत्मा धर्माधर्मयोराश्रयोपि कारणं तथा विशेषगुणानां ज्ञानादीनां सम्बन्धात्प्रत्यक्षो भवतीति। तदुक्तं "धर्माधर्माश्रयो-

---

वहीं वह अप्रमाण होता है। अपने घर के कलह में उसके साथ विवाद है । आत्मा के विषय में नहीं, क्योंकि हम दोनों ही मोक्ष को स्वीकार करते हैं। जो मोक्ष नहीं मानता, उनके साथ शास्त्रार्थ होने पर हम सभी दार्शनिक इकट्ठे होकर उन अनात्मवादियों को भगाते हैं जिससे स्वर्ग, नरक और मोक्ष आदि का सद्भाव सिद्ध हो जाय । इस कारण यहाँ दूसरों की भी चर्चा की गई है।

आत्मा का अस्तित्व सिद्ध करने के लिये बहुत से प्रमाणों की क्या आवश्यकता है ? प्रधान प्रमाण प्रत्यक्ष से ही आत्मा की सिद्धि हो सकती है वह इस प्रकार–ज्ञान इच्छा और प्रयत्न आदि आत्मा के गुण मानस प्रत्यक्ष के द्वारा ही प्रत्यक्ष किये जाते हैं । और गुण तथा गुणी एक होने के कारण आत्मा भी मानस प्रत्यक्ष ही है । वह आत्मा धर्म और अधर्म का आश्रय होता हुआ भी कारण है तथा ज्ञानादि विशेष गुणों के सम्बन्ध से

---

વિવાદ નથી, કારણ કે અમે બન્ને પક્ષો મોક્ષનો તો સ્વીકાર જ કરીએ છીએ જે લોકો મોક્ષમા માનતા નથી, તેમની સાથે જ્યારે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનો પ્રસંગ ઉદ્ભવે છે, ત્યારે અમે સઘળા દાર્શનિકો ભેગા થઈને તે અનાત્માવાદીઓના મતનુ ખંડન કરીએ છીએ જેના દ્વારા સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ આદિનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થઈ જાય, એવા સ્વકીય આગમો અને પરકીય આગમોની અહી ચર્ચા કરવામા આવી છે

આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે ઘણા પ્રમાણોની શી આવશ્યકતા છે ? મુખ્ય પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે તે આ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે આત્માના જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન આદિ ગુણો માનસપ્રત્યક્ષ દ્વારા જ પ્રત્યક્ષ કરાય છે તથા ગુણ અને ગુણી એક હોવાને કારણે આત્મા પણ માનસ પ્રત્યક્ષ જ છે. તે આત્મા ધર્મ અને અધર્મનો આશ્રય ભૂત થતો થકો કારણ છે. તથા જ્ઞાનાદિ વિશેષ ગુણોના સંબંધથી તેનો પણ પ્રત્યક્ષ રૂપે અનુભવ થાય છે કહ્યુ પણ છે કે. વિશેષ ગુણોના સંબંધથી

ध्यक्षो विशेषगुणयोगतः" यथा रूपादिगुणानां चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयतया प्रत्यक्ष इति तादृशरूपादि गुणवान् घटादिरपि प्रत्यक्ष एव भवति न तत्र तस्य घटादेः प्रत्यक्षत्वे कस्यचित् विवादः प्रमाणान्तरान्वेषणं च क्रियते तथा ज्ञानादीनां मानसप्रत्यक्षत्वे तदभिन्नस्यात्मनोपि मानसप्रत्यक्षत्वमेव एवमहं सुखी दुःखी त्यादिरूपेणात्मनो मानसप्रत्यक्षग्राह्यत्वमेव वर्तते इति न प्रमाणान्तरान्वेषणमिति।

नैयायिकमते गुणद्रव्ययोर्भेदात् मनसासुखादीनां ग्रहणं तेनैव च मनसा सुखाधिकरणस्य जीवस्यापि ग्रहणं जायते जैनमते तु गुणगुणिनो रभेदान्मनसा-सुखादिप्रत्यक्षे संवृत्ते सुखाद्यभिन्नस्य जीवस्यापि ग्रहणं भवत्येवेत्यनयोर्मतयोर्भेदः

---

उसका भी प्रत्यक्ष होता है। कहा भी है—"विशेष गुणो के सम्बन्ध से धर्म और अधर्म का आश्रय (आत्मा) भी प्रत्यक्ष ही है। जैसे रूप आदि गुणों का चक्षुरिन्द्रिय जन्य ज्ञान का विषय होने से प्रत्यक्ष होता है, उसी प्रकार रूपादि गुणों वाले घटादि का भी प्रत्यक्ष ही होता है। घट आदि की प्रत्यक्षता में न किसी को विवाद है, और न किसी दूसरे प्रमाण की गवेषणा की जाती है, उसी प्रकार जब ज्ञानादि गुण मानस प्रत्यक्ष है तो उनसे अभिन्न आत्मा भी मानसप्रत्यक्ष ही है। इस प्रकार "मैं सुखी हूँ, दुखी हूँ" इत्यादि रूप से आत्मा भी मानस प्रत्यक्ष से ग्राह्य ही है। अतएव अन्य प्रमाणों की खोज करने की आवश्यकता ही नहीं है।

नैयायिक मत में गुण और द्रव्य का भेद माना गया है। वहां मन से सुख आदि का ग्रहण होता है और उसी मनसे सुख के आधारभूत जीव का भी ग्रहण होता है। जैनमत में गुण और गुणी कथंचित् अभिन्न

---

ધર્મ અને અધર્મનો આશ્રય (આત્મા) પણ પ્રત્યક્ષ જ છે જેવી રીતે રૂપ આદિ ગુણો, ચક્ષુરિન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી, તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે, એજ પ્રમાણે રૂપાદિ ગુણોવાળા ઘટાદિ પણ પ્રત્યક્ષ જ થાયછે ઘટ (ઘડો) આદિની પ્રત્યક્ષતામા કોઈને વિવાદ કરવા જેવુ પણ લાગતુ નથી અને બીજા પ્રમાણની શોધ પણ કરવી પડતી નથી, એજ પ્રમાણે જો જ્ઞાનાદિ ગુણો માનસ પ્રત્યક્ષ હોય, તો તેમનાથી અભિન્ન એવો આત્મા પણ માનસપ્રત્યક્ષ જ છે એજ પ્રકારે "હુ સુખી છુ, દુખી છુ" ઇત્યાદિ રૂપે આત્મા પણ માનસપ્રત્યક્ષ વડે ગ્રાહ્ય જ છે તેથી અન્ય પ્રમાણોને શોધવાની જરૂર જ રહેતી નથી

નૈયાયિક મતમા ગુણ અને દ્રવ્યમા ભેદ માનવામા આવેલ છે તે મત પ્રમાણે મન વડે સુખ આદિનુ ગ્રહણ થાય છે અને એજ મન વડે સુખના આધાર ભૂત જીવનુ પણ ગ્રહણ થાય છે જૈનમત પ્રમાણે તો ગુણ અને ગુણી કેટલેક અ શે અભિન્ન છે તેથી સુખા-

अनयोरभेदोप्यस्ति कथम् उभयोः प्रत्यक्षविषयत्वस्य समानत्वात् यथा नैयायिकमते मानसप्रत्यक्षविषयआत्मा तथाऽनेकान्तमतेपि मानसप्रत्यक्ष एवेति । देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः । मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदौपचारिकी इत्यादिना देहस्वरूपत्वमात्मन उक्तम्, उक्तं च-मम देह इत्यस्याः प्रतीतेरौपचारिकत्वं तन्न सम्यक्, मम देह इत्यादि प्रतीत्या देहभिन्नत्वेनैव समर्थनात् संभवेदप्यौपचारिकत्वं यदि मुख्ये कश्चिद्बाधको भवेत् शरीरात्मनोर्भेदस्य-प्रमाणैः साधनात् मम शरीरमित्यस्य मम गृहमितिवद्भेदविषयत्वेन मुख्यत्वस्याबाध-

हैं, अतएव सुखादि का प्रत्यक्ष होने पर सुखादि से अभिन्न जीव का भी ग्रहण हो ही जाता है । इस प्रकार इन दोनों मतों में भेद है । मगर दोनों में अभेद है । कैसे ? दोनों में प्रत्यक्षविषयता समान है । जैसे नैयायिक मत में आत्मा मानस प्रत्यक्ष है, उसी प्रकार अनेकान्तमत में भी स्वसंवेदन प्रत्यक्ष ही है ।

"स्थूलता आदि के योग से देह ही आत्मा है, उससे अलग आत्मा नहीं है । "मम देहोऽयम्" अर्थात् यह मेरी देह है, इस प्रकार का कथन उपचार से होता है" यहां आत्मा को देह स्वरूप कहा है और "मेरा देह" इस प्रकार की प्रतीति को उपचरित कहा है । यह कथन समीचीन नहीं है । मेरी देह इत्यादि प्रतीति से देह से भिन्न ही आत्मा का समर्थन किया गया है । जब मुख्य में बाधा आती है तभी कोई प्रतीति उपचरित मानी जाती है । किन्तु शरीर और आत्मा का भेद प्रमाणों द्वारा सिद्ध किया जा चुका है, अतएव "मेरा घर" इस प्रतीति के समान "मेरा शरीर

દિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય ત્યારે સુખાદિથી અભિન્ન એવા જીવનુ પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે આ પ્રકારે તે બન્ને મતોમા ભેદ છે છતા તે બન્નેમા અભેદ પણ છે કેવી રીતે અભેદ છે? બન્નેમા પ્રત્યક્ષ વિષયતા સમાન છે. જેવી રીતે નૈયાયિક મતમા આત્માને માનસ-પ્રત્યક્ષ માનવામા આવ્યો છે, એ જ પ્રમાણે અનેકાન્ત મતમાં પણ સ્વસ વેદન પ્રત્યક્ષજ છે.

"સ્થૂલતા આદિના યોગથી દેહ જ આત્મા છે, તેનાથી અલગ આત્માનુ અસ્તિત્વ નથી." "મમ દેહોઽયમ્" એટલે કે "આ મારો દેહ છે," આ પ્રકારનુ કથન ઔપચારિક રીતે થાય છે અહીં આત્માને દેહસ્વરૂપ કહ્યો છે અને "મારો દેહ" આ પ્રકારના કથનને ઔપચારિક કહેવામા આવ્યુ છે આ કથન ઉચિત નથી "મારો દેહ" ઇત્યાદિ પ્રતીતિ દ્વારા દેહથી ભિન્ન એવા આત્માનુ જ સમર્થન કરવામાં આવ્યુ છે. જ્યારે મુખ્યમાં બાધા (અવરોધ, મુશ્કેલી) આવે છે, ત્યારે કોઈ પ્રતીતિને ઉપચરિત માનવાં આવે છે પરન્તુ શરીર અને આત્માની ભિન્નતા પ્રમાણો દ્વારા સિદ્ધ કરવમા આવી ચુકી છે, તેથી "મારૂ ઘર" આ પ્રતીતિના સમાન "મારૂ શરીર" આ પ્રતીતિ પણ શરીર અને આત્માના ભેદનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. તેને મુખ્ય પ્રતીતિ માનવામા કોઈ વાધો નથી.

नादिति। यदप्युक्तं न भूतभिन्नं चैतन्यं भूतकार्यत्वाद् घटवदिति तन्न सम्यक्, तादृशानुमाने भूतकार्यत्वादिति हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् यत्र हेतुः पक्षे न भवति अर्थात् हेत्वभाववान्पक्षः स्वरूपासिद्धिर्यथाशब्दोगुणश्चाक्षुपत्वात् अत्र चाक्षुपत्वस्य हेतोः शब्दात्मकपक्षेऽभावेन स्वरूपासिद्धत्वं चाक्षुपत्वस्य, शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रिय-जन्यज्ञानविषयत्वस्वरूपश्रावणत्वदर्शनेन चाक्षुपत्वाभावाद्भवति स्वरूपासिद्धत्वं चाक्षुपत्वस्य तथाभूतकार्यत्वस्य हेतोः पक्षे चैतन्येऽभावेन स्वरूपासिद्धत्वात्। चैतन्यं न भूतकार्यम् अतद्गुणत्वात् तथा संकलनाप्रत्ययाभावप्रसंगादिति स

---

यह प्रतीति भी शरीर और आत्मा के भेद को विषय करती है। इसे मुख्य प्रतीति मानने में कोई बाधा नहीं है।

तुमने यह जो कहा कि—चैतन्य भूतों से भिन्न नहीं है, क्योंकि वह भूतों का कार्य है, जैसे घट, सो ठीक नहीं क्योंकि यहां "भूतकार्यत्व" हेतु स्वरूपसिद्ध है। जहां हेतु पक्ष में नहीं रहता वहां हेतु का अभाव होने से पक्ष में स्वरूपसिद्धि होती है। जैसे "शब्द गुण है, क्योंकि वह चाक्षुप है।" यहां चाक्षुपत्व हेतु शब्द रूप पक्ष में न रहने के कारण स्वरूपासिद्ध है। शब्द श्रोत्रेन्द्रिय जन्य ज्ञान का विषय होने से श्रावण है। उसमें चाक्षुपता नहीं है, अतएव वह स्वरूपासिद्ध है। इसी प्रकार "भूत-कार्यत्व" हेतु चैतन्यरूप पक्ष में नहीं रहता, अतएव वह भी स्वरूपासिद्ध है। चैतन्यभूतों का कार्य नहीं है क्योंकि उसमें भूतों के गुण नहीं पाये जाते। तथा चैतन्य यदि भूतों का कार्य होता तो संकलनाप्रत्यय का अभाव होता, इस प्रकार विरोधी हेतुओं के विद्यमान होने से चैतन्य भूतों का कार्य नहीं है किन्तु ज्ञानादि आत्मा के ही कार्य हैं।

---

તમે એવુ જે કહ્યુ કે "ચૈતન્ય ભૂતોથી ભિન્ન નથી, કારણ કે તે ભૂતોનું કાર્ય છે. જેમ કે ઘડો," તો આપનુ તે કથન ઉચિત નથી કારણ કે અહીં "ભૂતકાર્યત્વ" હેતુ સ્વરૂપસિદ્ધ છે જ્યા હેતુ પક્ષમા રહેતો નથી, ત્યાં હેતુનો અભાવ હોવાથી પક્ષમા સ્વરૂપસિદ્ધિ થાય છે જેમ કે "શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે તે ચાક્ષુષ (ચક્ષુઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રાહ્ય) છે" અહીં ચાક્ષુષત્વ રૂપ હેતુનો શબ્દ રૂપ પક્ષમા સદ્ભાવ નહીં હોવાને કારણે સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે, શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા જ ગ્રાહ્યછે તેમા ચાક્ષુષતાનો સદ્ભાવ નહી હોવાને કારણે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એજ પ્રકારે "ભૂતકાર્યત્વ" હેતુ ચૈતન્ય રૂપ પક્ષમા રહેતો નથી, તેથી તે પણ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે ચૈતન્યને ભૂતોના કાર્ય રૂપ માની શકાય નહીં, કારણ કે તેમા ભૂતોના ગુણોનો અભાવ હોય છે તથા ચૈતન્ય જો ભૂતોનું કાર્ય હોત, તો સંકલનાપ્રત્યયનો અભાવ હોત' આ પ્રકારે વિરોધી હેતુઓ વિદ્યમાન હોવાથી ચૈતન્ય ભૂતોનુ કાર્ય નથી, પરન્તુ જ્ઞાનાદિ ગુણો તો આત્માના જ કાર્યરૂપ છે.

प्रतिसाधनात् न भूतकार्यचैतन्यम पितु आत्मन एव कार्यं ज्ञानादिकम् । अथ ज्ञानाधिकरणं ज्ञानभिन्नश्चात्मा कथं स्वीकरणीयः । न च तथाऽस्वीकारे संकलनादिकं कथं स्यादिति वाच्यम् ज्ञानादेव सर्वसंभवात्, ज्ञानं स्वप्रकाशात्मकम् प्रत्ययान्तरावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात्, यन्नैव तन्नैवम् यथा घटः । यदि ज्ञानं परतः प्रकाश्येत तदा घटपरिच्छित्तये ज्ञानान्वेषणं ज्ञानपरिच्छित्तये च ज्ञानान्तरमन्वेषणीयम् ज्ञानान्तरस्वीकारे प्रवाहस्य क्वचिदपि अविरामेऽनवस्था आपतेत क्वचित्प्रत्ययप्रवाहस्य विश्रान्तौ अन्तिमज्ञानस्याज्ञाततया तद्विषयकसंशयादिसंभवात्पूर्वपूर्वसर्वज्ञानानामेव सन्दिग्धत्वात् विषयपर्यन्तं सन्देहविपर्ययप्रसंगात्

---

आत्मा ज्ञान का अधिकरण है और ज्ञान से भिन्न है यह मत कैसे स्वीकार करने योग्य है ? यदि ऐसा स्वीकार नहीं करेंगे तो संकलना आदि किस प्रकार होंगे ? ऐसा नहीं कह सकते । ज्ञान से ही संकलनादि सब हो सकते हैं । ज्ञान स्वप्रकाशक है, क्योंकि वह ज्ञानान्तर से वेद्य (जानने योग्य) न होता हुआ अपरोक्ष व्यवहार के योग्य है । जो स्वप्रकाशक नहीं होता वह ज्ञानान्तर से ज्ञेय न होता हुआ अपरोक्ष व्यवहार के योग्य नहीं होता, जैसे घट । यदि ज्ञान किसी दूसरे ज्ञान के द्वारा जाना जाय तो घट को जानने के लिए दूसरे ज्ञान की आवश्यकता होती है और ज्ञान को जानने के लिये दूसरे ज्ञान की आवश्यकता पडेगी । इस प्रकार दूसरे दूसरे ज्ञानों के प्रवाह को स्वीकार करने का कहीं अन्त नहीं आएगा अतः अनवस्था दोष आएगा । यदि ज्ञानों के प्रवाह की कहीं विश्रान्ति मानी जाय तो अन्तिम ज्ञान अज्ञात रहेगा । उसके विषय में संशय आदि का संभव होने से पहले पहले के सभी ज्ञान अज्ञान हो जाएँगे ।

---

પ્રશ્ન– "આત્મા જ્ઞાનનો આધાર છે અને જ્ઞાનથી ભિન્ન છે," આ મત કેવી રીતે સ્વીકાર્ય બની શકે? આપ એવી દલીલ કરી શકો નહીં કે "જો એવો સ્વીકાર ન કરવવામા આવે તો સ કલના આદિ કેવી રીતે થશે" જ્ઞાન વડે જ સ કલના આદિ થઇ શકે છે. જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે, કારણુ કે તે જ્ઞાનાન્તર દ્વારા વેદ્ય (જાણુવા યોગ્ય) નથી, પરન્તુ અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય છે જે સ્વપ્રકાશક ન હોય તે જ્ઞાનાન્તર વડે જ્ઞેય ન થવાને લીધે અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય હોતું નથી, જેમ કે ઘટ (ઘડો)

જો જ્ઞાનને કોઈ બીજા જ્ઞાન દ્વારા જાણુવામાં આવે, તો ઘડાને જાણુવાને માટે જ્ઞાનની જેમ આવશ્યકતા રહે છે, તેમ જ્ઞાનને જાણુવા માટે બીજા જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે! આ પ્રકારે તો બીજા, ત્રીજા, ચોથા ઇત્યાદિ જ્ઞાનોના પ્રવાહને સ્વીકારવાનો અન્ત જ નહીં આવે! આ પ્રકારે તો અનવસ્થા દોષનો પ્રસ ગ પ્રાપ્ત થશે જો જ્ઞાનોના પ્રવાહનો કોઈ પણુ સ્થાને અ ત માનવામાં આવે, તો અન્તિમ જ્ઞાન અજ્ઞાત રહેશે તેની ઉત્પત્તિના વિષયમા સ શય

तस्माज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशता आवश्यकी, किंच यदि जडत्वमेव ज्ञानस्य स्यात्तदा विषयास्तु जडा एवेति केन कस्य प्रकाश इति जगदान्ध्यम् आपतेत । नहि ज्ञाने जाते कस्यापि संदेहविपर्ययौ भवतः । तस्मात्स्वप्रकाशात्मकज्ञानस्य कायाकारपरिणताचेतनभूतैः सह संबन्धे सति सुखदुःखेच्छादिसर्वगुणानामुत्पादनं स्यादेवं संकलनाप्रत्ययोपि स्यात्तथा भवाद्भवान्तरगमनमपि स्यादिति सर्वव्यवस्थोपपत्तौ किमतिरिक्तात्मकल्पनव्यसनेनेति चेत् अत्रोच्यते सत्यं, ज्ञानं स्वप्रकाशरूपं, तथापि तस्याधारभूतः कथंचिज्ज्ञानभिन्नआत्मा स्वीकरणीय एव । अन्यथा

इस प्रकार विषय पर्यन्त सन्देह और विपर्यय का प्रसंग होगा । अतएव ज्ञान को स्वप्रकाशक मानना आवश्यक है । इसके अतिरिक्त ज्ञान यदि जड़ है और विषय भी जड़ है तो किसके द्वारा किसका प्रकाश होगा ? फिर तो जगत् में अन्धता ही हो जाएगी । ज्ञान उत्पन्न हो जाने पर किसी को भी सन्देह या विपर्यय नहीं होता । अतएव स्वप्रकाशात्मक ज्ञान का, शरीर के आकार में परिणत अचेतन भूतों के साथ सम्बन्ध होने पर सुख दुःख इच्छा आदि सभी गुणों की उत्पत्ति हो जाती है । ऐसा मानने से संकलना प्रत्यय भी बन जाता है और एक भव से दूसरे भव में गमन भी घटित हो जाता है । इस प्रकार सारी व्यवस्था संगत हो जाने पर अलग आत्मा की कल्पना करने से क्या लाभ है ? इस प्रश्न का समाधान करते हैं–ज्ञान स्वप्रकाशक है, यह सत्य है; तथापि उस ज्ञान का आधार एवं ज्ञान से कथंचित् भिन्न आत्मा तो स्वीकार करना ही

આદિનો સંભવ હોવાને કારણે તેની પહેલાંના સઘળા જ્ઞાનો અજ્ઞાન રૂપ જ મનાશે. આ પ્રકારે તો સન્દેહ અને વિપર્યયનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક માનવું જ પડશે. તદુપરાંત જ્ઞાન જો જડ હોય અને વિષય પણ જડ હોય, તો કોના દ્વારા કોણ પ્રકટ થશે? એવું બને, તો જગતમાં અંધતા જ વ્યાપી જાય. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયા બાદ કોઈને પણ સન્દેહ અથવા વિપર્યય થવાનું સંભવી શકતું નથી તેથી સ્વપ્રકાશાત્મક જ્ઞાનનો, શરીરના આકાર રૂપે પરિણત અચેતન ભૂતોની સાથે સંબંધ થવાથી સુખ દુઃખ, ઇચ્છા આદિ સઘળા ગુણોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી સંકલના પ્રત્યય પણ શક્ય બની જાય છે અને એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં ગમન પણ ઘટિત થઈ જાય છે. આ પ્રકારે સઘળી વ્યવસ્થા સંગત બની જતી હોય, તો અલગ આત્માની કલ્પના કરવાથી શો લાભ થાય તેમ છે?

સૂત્રકાર આ પ્રશ્નનું હવે સમાધાન કરે છે—

જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે, એ વાત સત્ય છે છતાં પણ તે જ્ઞાનનો આધાર અને જ્ઞાન કરતાં કંઈક ભિન્ન એવા. આત્માનો તો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. એવો સ્વીકાર નહીં કરો તો

संकलनाज्ञानं न स्यात्, तथाहि प्रत्येकमिन्द्रियं स्वस्वविषयग्रहणे एव प्रवणम् यथा चक्षू रूपमेव विषयीकरोति नतु रसनेन्द्रियादिविषयान् विषयीकरोति कदाचिदपि, एवंच यदिकश्चिद् आत्मा इन्द्रियव्यतिरिक्तो न भवेत्तदा परिच्छेत्तुरभावात् मया पञ्चापि विषयाः परिच्छिन्ना इत्याकारक संकलना ज्ञानस्याभावप्रसंगादतो ज्ञानाधिकरणं ज्ञानभिन्नश्चात्मा अवश्यमेवांगीकरणीय इति। न च ज्ञानाधिकरणमतिरिक्तो नास्तिकश्चिद्‌द्रव्यरूपः किन्तु ज्ञानमेवालया परपर्यायं प्रवृत्तिविज्ञानस्य जनकमधिकरणं च, अर्थात्-विज्ञानं द्विविधम्, आलयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानं च तत्राहमास्पदम् सुखाद्यनुसंधातृआलयविज्ञानम्, द्वितीयं तु-घटादि विषयकम्। तदुक्तं-

---

चाहिए। ऐसा स्वीकार न करेंगे तो संकलना ज्ञान नहीं होगा। क्योंकि प्रत्येक इन्द्रिय अपने विषय को ही ग्रहण करने में समर्थ होती है। चक्षु रूप को ही जानती है, रसादि को कदापि नहीं जान सकती। इस प्रकार यदि इन्द्रियों से भिन्न आत्मा का अस्तित्व न होगा तो ज्ञापक का अभाव होने से "मैंने पाँचों ही विषय जाने" इस प्रकार के संकलनाज्ञान का अभाव हो जाएगा। अतः ज्ञान का अधिकरण किन्तु ज्ञान से कथंचित् भिन्न आत्माका अवश्य ही स्वीकार करना चाहिए। ज्ञान का अधिकरण कोई द्रव्य नहीं है, किन्तु "आलय" (आधार) इस नामान्तर वाला ज्ञान ही प्रवृत्ति विज्ञान का जनक होता है और वही अधिकरण है। अर्थात् विज्ञान दो प्रकार का है आलय विज्ञान और प्रवृत्ति विज्ञान। इसमें "अहम्" प्रत्यय का आधार और सुखादि का अनुसन्धानकर्त्ता आलयविज्ञान है और घट आदि को विषय करने वाला प्रवृत्तिविज्ञान कहलाता

---

સંકલના જ્ઞાન અસંભવિત થશે, કારણ કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પોત પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હોય છે ચક્ષુ દ્વારા રૂપને જ જાણી શકાય છે, રસાદિનો અનુભવ ચક્ષુ દ્વારા કદી થઈ શકતો નથી આ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન એવા આત્માનો સદ્‌ભાવ ન હોય, તો જ્ઞાપકનો અભાવ હોવાથી "મેં પાચ વિષય જાણ્યા," આ પ્રકારના સંકલના જ્ઞાનનો અભાવ થઈ જશે તેથી જ્ઞાનના આધાર રૂપ અને જ્ઞાનથી કંઈક ભિન્ન એવા આત્માનો સ્વીકાર અવસ્ય કરવોજ જોઈએ જ્ઞાનનું અધિકરણ (આધાર) કોઈ દ્રવ્ય નથી, પરન્તુ "આલય" (આધાર) આ નામાન્તર વાળુ જ્ઞાન જ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનુ જનક હોયછે અને એજ અધિકરણ રૂપ પણ છે એટલે કે વિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે- (૧) આલય વિજ્ઞાન અને (૨)પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન તેમાંથી "અહમ્" "હુ" પ્રત્યયનો આધાર અને સુખાદિનુ અનુસન્ધાન કર્ત્તા આલયવિજ્ઞાન છે. અને ઘટ આદિને વિષય કરનાર (ગ્રહણ કરનારૂ) જે વિજ્ઞાન છે તેને

"तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् ।
तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानम् यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति ॥

एवं च संकलना ज्ञानादीनामपि संग्रहः संभवश्चापि घटते एव ततश्च ज्ञानव्यतिरिक्तात्मसद्भाव प्रयासो मुधैवेति वाच्यम् स्वप्रकाशात्मकविज्ञानस्वरूपभेदं पुरस्कृत्य सर्वव्यवस्थोपपादने संज्ञामात्रे एव विवादस्य पर्यवसानात् । आत्मवादिनामात्मा घटादि विज्ञानानां सुखादीनामधिकरणमभ्युपगतो भवताप्यालयविज्ञानस्य तदेव स्वरूपं स्वीकृतमिति जीवस्यैव नामान्तरेण भवतापि स्वीकृतत्वादिति । नहि ज्ञानरूपो गुणो गुणिनमात्मानं परित्यज्यान्यत्रावस्थातुं निराधारतया वाऽवस्थतुं शक्नोति इत्यवश्यमेवात्मना गुणवताभाव्यमिति । ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुक्तमभिमतंच स्वपरव्यवसायिप्रमाण-

---

है । कहा भी है—"तत्स्यादालयविज्ञानं" इत्यादि । "जो" "अहम्" प्रत्यय का आधार है वह आलय विज्ञान है और जो नीलादि पदार्थों को जानता है वह प्रवृत्ति विज्ञान कहलाता है"

इस प्रकार संकलनाज्ञान आदि भी घटित हो जाते हैं, अतः ज्ञान से भिन्न आत्मा के सद्भाव का प्रयास वृथा ही है । ऐसा कहना उचित नहीं है । स्वप्रकाशक ज्ञान के स्वरूप भेद को सामने रख कर यदि आप समस्त व्यवस्था की संगति कहते हैं तो यह तो नाम मात्र में ही भेद हुआ । आत्मवादी आत्मा को घटादि के ज्ञानों का और सुखादि का अधिकरण मानते हैं । आपने भी आलय विज्ञान का वही स्वरूप स्वीकार किया है । इस प्रकार आलय विज्ञान नाम देकर आपने भी जीव को ही स्वीकार किया है । ज्ञान गुण गुणी आत्मा को छोडकर अन्यत्र नहीं रह सकता और न निराधार ही ठहर सकता है । अतएव जव ज्ञान गुण है तो गुणवान् आत्मा भी होना चाहिये ।

---

પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે– "तत्स्यादालयविज्ञान" ઈત્યાદિ "જે "અહમ્ હુ" પ્રત્યય (અનુભવ) ના આધાર રૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનછે તેને આલયવિજ્ઞાન કહે છે, અને જે નીલાદિ પદાર્થોને જાણે છે તે વિશિષ્ટ જ્ઞાનને પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાન કહે છે."

આ પ્રકારે સંકલના જ્ઞાન આદિ પણ ઘટિત થઈ જાય છે, તેથી જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા આત્માનો સદ્ભાવ માનવાનો પ્રયાસ જ નકામો છે,"

આ પ્રકારનું કથન પણ ઉચિત નથી. સ્વપ્રકાશક જ્ઞાનના સ્વરૂપભેદને નજર સમક્ષ રાખીને, જો આપ સમસ્ત વ્યવસ્થાને સંગત કહેતા હો, તો તે નામમાત્રનો જ ભેદ થયો. આત્મવાદી આત્માને ઘટાદિના જ્ઞાનોનુ અને સુખાદિનું અધિકરણ માને છે આપે પણ આલયવિજ્ઞાનનું એજ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે આ પ્રકારે આલયવિજ્ઞાનનુ નામ દઈને આપે પણ જીવનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. જ્ઞાનગુણ ગુણીને (આત્મા ને) છોડીને અન્યમાં રહી શકતો નથી, અને વિના આધાર પણ રહી શકતો નથી. તેથી જ જો જ્ઞાનગુણનો સદ્ભાવ માનવામા આવે, તો ગુણવાન આત્માનો પણ સદ્ભાવ સ્વીકારવો જ જોઈએ.

मित्यस्मिन् सूत्रे स्वपरमर्थंच व्यवस्यति निश्चिनोत्येवं शीलं यत्तदेव प्रमाणमितिवदता जैनाचार्येण ज्ञानस्य स्वप्रकाशताया अभ्युपगमात् तदस्वीकारेऽनवस्थाजगदान्ध्य-प्रसंगात्मकदण्डमप्याह। तत्र ज्ञानस्य स्वप्रकाशतायां किंचिच्चर्चयामि स्वबोधपरिशुद्धये विदुषां प्रमोदाय च। न च स्वस्य परितोषमात्रेण पदार्थो विशुद्धिपथमवतरति किन्तु परेषां सन्तोषादपि। यदुक्तम् "आपरितोषाद्विदुषां न साधुमन्ये प्रयोग-

---

प्रश्न—आपने ज्ञान को स्वपरप्रकाशक कहा है और माना है "जो ज्ञान स्व का और पर का निश्चय करता है, वह प्रमाण है।" इस सूत्र में यही कहा गया है कि जो स्व अर्थात् स्वयं अपने आप का और पर अर्थात् अर्थ का निश्चय करता है, वही प्रमाण कहलाता है। इस प्रकार कहने वाले भगवान् ने ज्ञान की स्वपरप्रकाशकता स्वीकार की है। ज्ञान को स्वपरप्रकाशक न मानने पर अनवस्था और जगत् की अन्धता का प्रसंग रूप दंड का भी कथन किया है। तो यहां अपने ज्ञान की परिशुद्धि के लिए तथा विद्वानों के प्रमोद के लिए ज्ञान की स्वपरप्रकाशकता की किंचित् चर्चा करते हैं। अपने को सन्तोष हो जाने मात्र से पदार्थ विशुद्धि पथ को प्राप्त नहीं होता अर्थात् निर्दोष सिद्ध नहीं हो जाता किन्तु दूसरों को भी सन्तोष होना चाहिए। कहा भी है—"आपरितोषाद्विदुषाम्" इत्यादि। विद्वानों को यदि सन्तोष न हुआ तो प्रयोग विज्ञान को मैं समीचीन नहीं मानता अच्छी प्रकार शिक्षा प्राप्त कर लेने पर भी अपने मन में विश्वास नहीं होता।

---

પ્રશ્ન– આપે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક કહ્યુ છે. અને માન્યુ છે "જે જ્ઞાન સ્વનો (પોતાનો) અને પરનો નિશ્ચય કરે છે, તેનુ નામ પ્રમાણ છે." આ સૂત્રમા એજ વાત કહેવામા આવી છે કે જે સ્વ અથવા પોતાની જાતનો અને પર એટલે કે અર્થનો નિશ્ચય કરે છે, તેનેજ પ્રમાણ કહે છે આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપિત કરનાર ભગવાને જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતા અને પરપ્રકાશતાનો સ્વીકાર કર્યો છે જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક ન માનવામા આવે, તો અનવસ્થા દોષ અને જગતની અ ધતાના પ્રસ ગ રૂપ દ ડનુ પણ આપે કથન કર્યુ છે, તો અહી પોતાના જ્ઞાનની પરિશુદ્ધિને માટે તથા વિદ્વાનોના પ્રમોદને માટે જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશકતાની થોડી ચર્ચા કરવામાં આવે છે પોતાને સ તોષ થઇ જવા માત્રથી જ પદાર્થ નિર્દોષ સિદ્ધ થઇ જતો નથી, પરન્તુ બીજા લોકોને પણ સ તોષ થવો જોઇએ કહ્યુ પણ છે કે–"અપરિતોષાદ્વિદુષામ્" ઇત્યાદિ વિદ્વાનોને જો સ તોષ ન થાય, તો પ્રયોગવિજ્ઞાનને હુ સમીચીન માનતો નથી સારી રીતે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી લેવા છતા પણ પોતાના મનમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી.

विज्ञानम् । वलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः इति स्वप्रकाशत्वं ज्ञाननिष्ठमधिकृत्य विचारयामि । किं स्वश्चासौ प्रकाशश्चेति स्वप्रकाशः । किं वा स्वस्य स्वयमेव प्रकाशः स्वप्रकाशः । किं वा सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं । अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं वा स्वप्रकाशत्वम् । तत्र नाद्यः पक्षः साधीयान् मीमांसकै र्ज्ञानान्तरवेद्यस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वस्वीकारेण भवल्लक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसंगात्। नचाति व्यप्तौ को दोष इति वच्यम् इतरभेदानुमापकहेतौ व्यभिचारप्रसंगात् अयमाशयः लक्षणं हि लक्ष्यस्य स्वेतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्रतिपादयति व्यवहारं वा सम्पादयति "व्यावृतिर्व्यवहारोवा लक्षणस्य प्रयोजनमिति नियमात्, तथा च लक्षणस्य

---

अतएव ज्ञान की स्वपरप्रकाशकता को लेकर विचार करते हैं। आपका मानना स्वप्रकाशक क्या है? (१) क्या स्वरूप प्रकाश स्वप्रकाश है? (२) या स्व का स्वयं प्रकाश होना स्वप्रकाश है? (३) या सजातीय प्रकाश के द्वारा प्रकाश्य न होना स्वप्रकाश है? (४) या अवेद्य (अज्ञेय) होते हुए अपरोक्ष व्यवहार के योग्य होना स्वप्रकाशत्व है? इनमें से प्रथम पक्ष ठीक नहीं है, क्योंकि मीमांसकों ने दूसरे ज्ञान के द्वारा वेद्य भी ज्ञान को स्वप्रकाशत्व स्वीकार किया है, अतएव आपके लक्षण में अतिव्याप्ति दोष का प्रसंग आता हैं। अतिव्याप्ति दोप आता है तो क्या हानि है? ऐसा नहीं कहना चाहिए, क्योंकि इतरभेदानुमानसाधक हेतु में व्यभिचार आता है। तात्पर्य यह है कि लक्षण लक्ष्य की अन्य पदार्थों से व्यावृत्ति (भिन्नता) का प्रतिपादन करता है और व्यवहार करता है। "व्यावृत्ति और व्यवहार लक्षण के प्रयोजन हैं ऐसा नियम है। अतएव

---

તેથી જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતાની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે વિચારણા કરવામા આવે છે આપની માન્યતા અનુસાર સ્વપ્રકાશ શુ છે? (૧) શુ સ્વરૂપ પ્રકાશને આપ સ્વપ્રકાશ માનો છો? અથવા (૨) સ્વનો સ્વય પ્રકાશ થવો, તે સ્વપ્રકાશ છે? અથવા (૩) સજાતીય પ્રકાશ દ્વારા પ્રકાશ્ય ન થવુ, તેનુ નામ સ્વપ્રકાશ છે? અથવા અવેદ્ય (અજ્ઞેય) હોવા છતાં પણ અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય હોવુ તેનુ નામ સ્વપ્રકાશત્વ છે?

આ ચાર વિકલ્પોમાનો પહેલો વિકલ્પ સ્વીકાર્ય નથી કારણ કે મીમાસકોએ બીજા જ્ઞાનના દ્વારા વેદ્ય જ્ઞાનને પણ સ્વપ્રકાશક રૂપે સ્વીકાર્યું છે, તેથી આપના લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસ ગ ઉપસ્થિત થાય છે "અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવતો હોયતો ભલે આવતો તેમાં શી હાનિ છે?" એ પ્રકારનુ કથન પણ યોગ્ય નથી કારણ કે ઈતર ભેદાનુમાન સાધક હેતુમા વ્યભિચારનો (અવળે માર્ગે દોરી જનાર) સદ્ભાવ આવવાનો પ્રસ ગ આવે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે–

લક્ષણ લક્ષ્યથી અન્ય પદાર્થો સાથેની વ્યાવૃત્તિ (ભિન્નતા) નું પ્રતિપાદન કરે છે અને વ્યવહાર કરાવે છે. "વ્યાવૃત્તિ અને વ્યવહાર લક્ષણના પ્રયોજન છે." એવો નિયમ છે.

त्रयो दोषाः संभवन्ति अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवाख्याः तत्र लक्ष्यतावच्छेदक समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं । लक्ष्यैकदेशे लक्षणासत्त्वम्. यथागोर्नील-रूपवत्वं लक्षणं कृतं चेत्तदा लक्ष्यतावच्छेदकगोत्वाधिकरणे श्वेतगवि नीलरूपाभवस्य विद्यमानत्वेनाव्याप्तिप्रसंगात् । लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये सति लक्ष्यता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावसामानाधिकरण्यमलक्ष्ये लक्षणगमन मिति यावत् । यथा गोः श्रृंगित्व लक्षणे श्रृंगित्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकगोत्वसामाना-धिकरण्यं गवि तिष्ठति तथा गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावाधिकरणे महिष्यादावपि शृंगित्वमस्ति इत्यलक्ष्ये महिषादौ श्रृंगित्वस्य विद्यमानतया भवत्य-

---

लक्षण के तीन दोष होते हैं-(१) अव्याप्ति (२) अतिव्याप्ति और (३) असंभव । इनमें से लक्ष्यतावच्छेदक के समानाधिकरण अत्यन्ताभाव का प्रतियोगी होना लक्ष्य के एकदेश में लक्षण का न होना है । जैसे किसी ने नील रूप गाय का लक्षण किया । किन्तु लक्ष्यतावच्छेदक अर्थात् गोत्व के अधिकरण श्वेत गाय में नील रूप का अभाव पाया जाता है, अतएव इस लक्षण में अव्याप्ति दोष का प्रसंग है । तथा लक्ष्यतावच्छेदक की समानाधिकरणता होने पर लक्ष्यतावच्छेदक से अवच्छिन्न का अन्योन्याभाव की समानाधिकरणता अलक्ष्य में लक्षण का चला जाना कहलाता है । जैसे किसी ने गाय का श्रृंगवत्व लक्षण किया । यहां श्रृंगवत्व लक्ष्यतावच्छेदक गोत्व के अधिकरण गाय में रहता है और साथ ही गोत्वावच्छिन्न प्रतियो-गिता का ज्ञापक (गौर्न) इत्याकारक अन्योन्याभाव - अधिकरण महिषी आदि में भी श्रृंगवत्व रहता है । इस प्रकार अलक्ष्य अर्थात् महिष आदि

---

તેથી લક્ષણના ત્રણ દોષ કહ્યા છે

(અવ્યાપ્તિ (૨) અતિવ્યાપ્તિ અને (૩) અસભવ. લક્ષ્યતાવચ્છેદકના (પદાર્થનો નિર્ણય કર નાર) સમાનાધિકરણ અત્યન્તાભાવનુ પ્રતિયોગિત્વ (અભાવ) હોવુ તેનુ નામ લક્ષ્યના એક દેશમા લક્ષણનો અભાવ છે જેમ કે કોઈ વ્યક્તિ નીલા રગને ગાયનુ લક્ષણ કહે છે. પરન્તુ લક્ષ્યતાવચ્છેદક એટલે કે ગોત્વના અધિકરણમા સફેદ ગાયમા નીલ રૂપનો અભાવ જોવામાં આવે છે તેથી આ લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસગ આવે છે. તથા લક્ષ્યતાવચ્છેદકની સમાનાધિકરણતા હોય ત્યારે લક્ષ્યતાવચ્છેદકથી અવચ્છિન્ન (હમેશા-રહેનાર) અન્યોન્યાભાવની સમાનાધિકરણતાને અલક્ષ્યમા લક્ષણનુ ગમન કહે છે. જેમ કે કોઇએ ગાયનુ એવુ લક્ષણ કહ્યુ કે ગાયને શિંગડા હોય છે આ કથન દ્વારા શ્રૃંગયુક્તતાને ગાયનુ લક્ષણ કહેવામા આવેલ છે, અહી શ્રૃગવત્વ લક્ષ્યતાવચ્છેદક ગોત્વના અધિકરણ ગાયમા પણ રહે છે અને સાથે સાથે ગોત્વાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનુ જ્ઞાપક ઇત્યાકારક

तिव्याप्तिः। लक्ष्यतावच्छेदक व्यापकाभावप्रतियोगित्वं लक्ष्यमात्रे कुत्राप्यवर्तनमसंभवः यथा एकशफवत्वं गोर्लक्षणं भवेत्तदा गोत्वं यत्र यत्र तिष्ठति तत्र सर्वत्र एकशफवत्वं नास्ति गोसामान्यस्य द्विशफवत्त्वादेकशफवत्वस्य गर्दभादावेव विद्यमानत्वेन गोत्वव्यापकीभूताभावस्यैकशफवत्त्वाभावस्य प्रतियोगित्वमेकशफे भवत् असंभवत्वमभिव्यनक्ति। एवं चेतरभेदानुमानसमये लक्षणमेव हेतुर्भवति तथा च गौः स्वेतरेभ्यो भिद्यते शृंगित्वादित्यनुमाने शृंगित्वस्य महिषेपि विद्यमानतया तत्र महिषे गवेतरभेदरूपसाध्यस्याभावादितरभेदानुमानं

---

में श्रृंगवत्व विद्यमान होने से इस लक्षण में अतिव्याप्ति दोष है। तथा लक्ष्यतावच्छेदक का व्यापकी भूत अभाव का प्रतियोगी होना असंभव दोष है अर्थात् लक्ष्य मात्र में कहीं भी लक्षण का न पाया जाना असंभव दोष है। जैसे किसी किसी ने एक खुर होना गाय का लक्षण किया। किन्तु जहां जहां गोत्व है वहां सर्वत्र एक खुर के पाये जाने का अभाव है क्योंकि प्रत्येक गौ दो खुरों वाली होती हैं। एक खुर तो गधे आदि में ही पाया जाता है। इस प्रकार गोत्व का व्यापक अभाव एक खुरत्व का अभाव, अभाव की प्रतियोगिता एक खुर में रहती है। यह असंभवता को प्रकट करती है।

इस प्रकार दूसरों से भेद का अनुमान करते समय लक्षण ही हेतु बन जाता है। अतएव गौ दूसरों से भिन्न है, क्योंकि वह सींग वाली है; इस अनुमान में श्रृंगवत्व भैंस में भी विद्यमान होने के कारण महिष में गौ से इतर की भिन्नता रूप साध्यका अभाव होने से इतर भेद का

---

અન્યોન્યાભાવના અધિકરણ ભેસ—આદિમા પણ શ્રૃંગત્વનો સદ્ભાવ રહે છે આ રીતે અલક્ષ્યમા એટલે કે ભેસ આદિમા શૃંગત્વનો સદ્ભાવ હોવાને કારણે, આ લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિ દોષનો સદ્ભાવ રહે છે, તથા લક્ષ્યમાં તે લક્ષણનો સદ્ભાવ જ ન હોવો, તેનુ નામ અસભવ દોષ છે, જેમ કે "ફાટ વિનાની ખરી—આખી ખરી હોવી" તે ગાયનું લક્ષણ છે આ પ્રકારના લક્ષણમા અસભવ દોષ રહેલો છે કારણ કે પ્રત્યેક ગાયને બેખરી-ફાટવાળી ખરી હોય છે આખી ખરીનો સદ્ભાવ તો ઘોડા ગદેડા આદિમા જોવામાં આવે છે

આ પ્રકારે બીજાની સાથેના ભેદનુ અનુમાન કરતી વખતે લક્ષણ જ હેતુ બની જાય છે શિંગડાવાળી હોવાને કારણે ગાય અન્ય પ્રાણીઓ કરતા ભિન્ન છે, આ અનુમાનમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ રહેલો છે કારણ કે ભેસોમા પણ શ્રૃંગયુક્તતા રહેલી જ હોય છે. આ લક્ષણ દ્વારા ભેસોમાં ગાય કરતાભિન્નતાનો અભાવ જ દેખાય છે, તેથી આ પ્રકારનું

न स्यात् व्यभिचाराघ्रातत्वात् अतस्तथाप्रयत्नो विधेयो यावताल‍क्षणेऽतिव्याप्त्यादिर्दोषो न भवेत् स्वप्रकाशस्य प्रकृतलक्षणेऽतिव्याप्तिर्भवति कथं न क्षतिमापादयिष्यतीति । न वा द्वितीयःपक्षः क्षोदक्षमः स्वस्मिन् कर्तृकर्मभावस्य विरोधात् नहि स एव कर्ता भवति तदेव च कर्म भवति परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वात्कर्मणः यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र देवदत्तसमवेतक्रियाजन्य संयोगात्मकफलव्याप्यत्वेन ग्रामस्य कर्मत्वं संपद्यते तत्र देवदत्तरूपकर्तुः सकाशाद्ग्रामस्य विभिन्नत्वदर्शनेन कर्तृकर्मणोर्भेदस्यावश्यकत्वादतएव मल्लो मल्लं गच्छतीति प्रयोगो भवति न भवति च स्वः स्वं गच्छतीति तदिहापि स्व स्व-

---

अनुमान नहीं किया जा सकता क्योंकि हेतु में व्यभिचार दोष है । अतः प्रयत्न ऐसा करना चाहिए कि लक्षण में अतिव्याप्ति अव्याप्ति आदि न हों । स्वप्रकाश के प्रकृत लक्षण में अतिव्याप्ति दोष आता है । वह कैसे क्षति नहीं पहुँचाएगा ?

दूसरा पक्ष भी विचार को सहन नहीं करता, क्योंकि अपने आपमें कर्त्ता कर्मपन का होना विरुद्ध है वही कर्त्ता हो और वही कर्म हो, ऐसा होना संभव नहीं है । कर्म परसमवेत क्रिया से जनित फल वाला होता हैं । जैसे "देवदत्त ग्राम को जाता है" यहां देवदत्त में समवेत (समवाय संवन्ध से रहने वाली) क्रिया द्वारा उत्पन्न होने वाले संयोगरूप फल वाला होने से ग्राम कर्म है । यहां "देवदत्त" कर्त्ता है और ग्राम कर्म है तथा दोनों भिन्न हैं । इस प्रकार कर्त्ता और कर्म में भेद होना आवश्यक है । इसी कारण "मल्लो मल्लं गच्छति" ऐसा प्रयोग होता है

---

લક્ષણુ અતિવ્યાપ્તિ દોષ રૂપ છે, તેથી એવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે લક્ષણુમા અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ આદિ દોષોનો સદ્‌ભાવ જ ન રહે સ્વપ્રકાશકના પ્રકૃત (પ્રસ્તુત) લક્ષણુમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે તો તેના દ્વારા ઉપયુક્ત માન્યતાનુ શુ ખડન થતુ નથી? બીજો પક્ષ (વિકલ્પ) સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણુ કે પોતાની જાતમા જ કર્તા અને કર્મપણુાનો સદ્‌ભાવ હોવાની વાત સભવી શક્તી નથી એટલે કે જે કર્તા હોય એજ કર્મ પણુ હોય – કર્તા અને કર્મ એક જ હોય એવુ પણુ સભવી શકતુ નથી. કર્મ પર સમવેત (પરની સાથે સમવાય સંબધથી રહેનારી) ક્રિયા દ્વારા જનિત ફલવાળુ હોય છે જેમ કે "દેવદત્ત ગામ જાય છે" અહીં દેવદત્તમા સમવેત (સમવાય સંબધથી રહેનારી) ક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા સયોગ રૂપ ફળવાળુ હોવાને કારણે "ગામ" પદ કર્મ છે અહીં 'દેવદત્ત' કર્તા છે અને 'ગામ' કર્મ છે, આ રીતે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે આ પ્રમાણે કર્તા અને કર્મમા ભેદ હોવો, તે આવશ્યક છે. તે કારણે

स्य कर्तृकर्मत्वाभावेन लक्षणस्यासंभवप्रसंगात् । नापि तृतीयः पक्षः प्रदीपेऽतिव्याप्तेः प्रदीपसजातीयप्रदीपान्तरेण प्रदीपस्य प्रकाश्यत्वादर्शनेन तत्रातिव्याप्तेः घटादेरपि सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्यास्वप्रकाशस्यापि स्वप्रकाशत्वप्रसंगात् नहि प्रदीपे ज्ञाने वा घटत्वादिजातिरस्ति येन घटादेः सजातीयप्रकाशप्रकाश्यता-स्यात् । न च सत्ताजातिपुरस्कारेण प्रदीपघटयोरपि साजात्यमस्त्येवेति वाच्यम् व्यापकधर्मपुरस्कारेण सजात्यस्याभ्युपगमे सजातीयेति विशेषणस्य नैरर्थक्या-

---

किन्तु "स्वः स्वः गच्छति" ऐसा प्रयोग नहीं होता । इसी प्रकार यहां भी ज्ञान ही कर्त्ता और ज्ञान ही कर्म होने से लक्षण में असंभव दोष का प्रसंग आता है ।

तीसरा पक्ष भी ठीक नहीं है । इसमें अतिव्याप्ति दोष है। दीपक के सजातीय दूसरे दीपक के द्वारा दीपक में प्रकाश्यता नहीं देखी जाती इस कारण अतिव्याप्ति दोष है । घटादि भी अपने सजातीय घटान्तर आदि के प्रकाश से प्रकाश्य नहीं है, अतः वे स्वप्रकाश रूप न होते हुए भी स्वप्रकाशरूप हो जाएंगे (क्योंकि आपने सजातीय के प्रकाश से प्रकाशित न होने को ही "स्वप्रकाश" माना है ) दीपक दीपक में अथवा ज्ञान में घटत्व आदि जाति सामान्य नहीं रहती जिससे कि उनमें (घटादि में) सजातीय के प्रकाश से प्रकाश्यता हो । सत्ता जाति को प्रधान मानकर प्रदीप और घट सजातीय हैं, ऐसा नहीं कहा जा सकता । अगर व्यापक धर्म को प्रधान मान कर सजातीयता की व्यवस्था

---

"मल्लो मल्लं गच्छति" એવો પ્રયોગ થાય છે પરન્તુ "स्वः स्व गच्छति", આ પ્રકારનો પ્રયોગ થતો નથી એજ પ્રમાણે અહીં પણ જ્ઞાન જ કર્તા અને જ્ઞાન જ કર્મ હોવાથી લક્ષણમા અસભવ દોષનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પક્ષ (ત્રીજી માન્યતા રૂપ વિકલ્પ) પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. દીપકના સજાતીય એવા બીજા દીપક દ્વારા દીપકમા પ્રકાશ્યતા સભવી શકતી નથી, તે કારણે અહીં અતિવ્યાપ્તિ દોષનો સભવ રહે છે ઘટાદિ પણ પોતાના સજાતીય અન્ય ઘટ આદિના પ્રકાશ વડે પ્રકાશ્ય નથી, તેથી તેઓ સ્વપ્રકાશ રૂપ ન હોવા છતા પણ સ્વપ્રકાશ રૂપ હોવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે (કારણકે આપે સજાતીયના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન ન થવાને જ "સ્વપ્રકાશ" માન્યો છે) દીપકમાં અથવા જ્ઞાનમા ઘટત્વ આદિ જાતિ સામાન્ય રહેતી નથી કે જેના દ્વારા તેમનામા (ઘટાદિમા) સજાતીયના પ્રકાશ વડે પ્રકાશ્યતા હોય સત્તા (વિદ્યમાનતા) રૂપ જાતિને પ્રધાન માનીને પ્રદીપ અને ઘટ સજાતીય છે, એવુ કહી શકાય નહીં. જો વ્યાપક ધર્મને પ્રધાન માનીને સજાતીયતાની વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે,

पातात् नहि कोऽपि प्रकाशः सत्तारहितोऽस्ति यस्य व्यावृत्तिः सजातीयेति विशेषणेन क्रियेत । नापि चतुर्थपक्षः ज्ञानस्यावेद्यत्वे प्रमाणाविषयत्वेन कथानवतारप्रसंगात् अपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वमित्यनेन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य स्वयमेव कथनात्तद् विपरीतावेद्यत्वकथने मे माता वन्ध्येतिवद् व्याघातप्रसंगात् । किंच सुषुप्तिमोक्षप्रलयेषु केषांचिदपि व्यवहाराणामभावेन तत्र ज्ञाने विशेषणस्य व्यवहारस्याभावेन लक्षणस्याव्याप्तेः । अपि च योग्यत्वं

स्वीकार की जाएगी तो "सजातीय" यह विशेषण व्यर्थ हो जाएगा, क्योंकि ऐसा मानने पर कोई भी प्रकाश सत्ता से रहित नहीं है जिसकी व्यावृत्ति के लिए "सजातीय' इस विशेषण का प्रयोग किया जाय। अर्थात् सत्ता सभी प्रकाशों में रहती है, अतएव सभी प्रकाश सजातीय हो जाएँगे। कोई प्रकाश विजातीय नहीं होगा। फिर किसकी व्यावृत्ति के लिए "सजातीय" विशेषण लगाया जाएगा?

चौथा पक्ष भी संगत नहीं है। ज्ञान को यदि अवेद्य जानोगे तो प्रमाण का विषय न होने से इस चर्चा का प्रसंग ही उपस्थित नहीं होता। "अपरोक्ष व्यवहार योग्यत्व" ऐसा कह कर आपने स्वयं ही उस प्रत्यक्ष ज्ञान का विषय कहा है फिर साथ में उसे अवेद्य अर्थात् अज्ञेय कहना "मेरी माता वन्ध्या" इस प्रकार के कथन के समान परस्पर विरुद्ध है। अर्थात् ज्ञान यदि अवेद्य है तो प्रत्यक्ष का विषय नहीं हो सकता। इसके अतिरिक्त सुषुप्ति मुक्ति और प्रलय की अवस्था में सभी व्यवहारों का अभाव हो जाता है, अतः ज्ञान में व्यवहार "इस विशेषण का भी अभाव होने

તો "સજાતીય" આ વિશેષણુ જ વ્યર્થ બની જશે, કારણ કે એવુ માનવામા આવે તો કોઈ પણુ પ્રકાશ સત્તાથી રહિત નથી કે જેની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) ને માટે "સજાતીય" આ વિશેષણુનો પ્રયોગ કરી શકાય એટલે કે સત્તા સઘળા પ્રકાશોમા રહે છે, તેથી સઘળા પ્રકાશ સજાતીય થઈ જશે, કોઇ પણ પ્રકાશ વિજાતીય નહીં હોય પછી કોની વ્યાવૃત્તિને માટે "સજાતીય" વિશેષણુનો પ્રયોગ કરવામા આવશે?

ચોથો પક્ષ – ચોથી માન્યતા – પણુ સગત લાગતી નથી જ્ઞાનને જો અવેદ્ય માનશો, તો પ્રમાણુનો વિષય નહીં હોવાથી ચર્ચાનો પ્રસગ જ ઉપસ્થિત નહીં થાય.

"અપરોક્ષ વ્યવહાર યોગ્યત્વ" આ પ્રમાણે કહીને આપે પોતે જ તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વિષય રૂપ કહેલ છે, તો સાથે તેને અવેદ્ય એટલે કે અજ્ઞેય કહેવું તે પોતાની માતાને વધ્યા કહેવા સમાન પરસ્પર વિરુદ્ધતાનો ભાવ જ પ્રકટ કરે છે એટલે કે જ્ઞાન જો અવેદ્ય હોય, તો પ્રત્યક્ષના વિષય રૂપ સંભવી શકે નહીં, અને જો પ્રત્યક્ષના વિષય રૂપ હોય તો અવેદ્ય સભવી શકતું નથી તદુપરાત સુષુપ્તિ, મુક્તિ અને પ્રલયની અવસ્થામાં સઘળા વ્યવહારોનો અભાવ થઇ જાય છે, તેથી જ્ઞાનમા "વ્યવહાર" આ વિશેષણુનો પણુ અભાવ

विशेषणमुपलक्षणं वा आद्ये असंभवः यतः तदवस्थायां कस्यचिदपि विशेषणस्याभावात् द्वितीये ज्ञानस्वरूपात्मनो व्यवहारनिरूपणीयत्वेन सप्रतियोगित्वं स्यात् सप्रतियोगित्वे च घटादिज्ञानवदनित्यत्वप्रसंगात् नापि स्वप्रकाशतायां किंचिदपि प्रमाणं विद्यते । न चानुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति व्यतिरेक्यनुमानमेव प्रमाणं स्वप्रकाशतायामिति वाच्यम् अनुभूति व्यवहारस्य कारणीभूतः प्रकाशः क्वचित्प्रसिद्धो न वा द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणत्वं

से लक्षण में अव्याप्ति दोष है । इसके सिवाय योग्यत्व का अर्थ क्या है? विशेषण या उपलक्षण प्रथम पक्ष में असंभव दोष है क्योंकि उस अवस्था में किसी भी विशेषण का अभाव है । दूसरे पक्ष में ज्ञानस्वरूप आत्मा का व्यवहार निरूपणीय होने से सापेक्षता होगी और ऐसा होने पर घटादि के ज्ञान के समान अनित्यता का प्रसंग आ जाएगा । ज्ञान की स्वप्रकाशता में कोई भी प्रमाण नहीं है । अनुभूति स्वप्रकाशरूप है, क्योंकि वह अनुभूति है जो स्वप्रकाशरूप नहीं है, वह अनुभूति भी नही होती, जैसे घट । यह व्यतिरेकी अनुमान ही स्वप्रकाशता में प्रमाण है ऐसा नहीं कहना चाहिए "अनुभूति" इस प्रकार के व्यवहार का कारणभूत प्रकाश कहीं प्रसिद्ध है अथवा नही? यदि प्रसिद्ध नहीं है, यह द्वितीय पक्ष स्वीकार करो तो अप्रसिद्ध विशेषणत्व नामक पक्ष का दोष आता है । जो वस्तु प्रसिद्ध नहीं है उसको सिद्ध करना कहीं नहीं देखा जाता । पहला पक्ष भी ठीक नहीं क्योंकि अनुभूति व्यवहार का कारण भूत प्रकाश जहां प्रसिद्ध है उस अधिकरण

હોવાથી લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષ છે. તે સિવાય યોગ્યત્વનો અર્થ શો છે? વિશેષણ કે ઉપલક્ષણ? પ્રથમ પક્ષમા-પહેલો વિકલ્પ સ્વીકારવામા અસંભવ દોષ આવે છે, કારણ કે તે અવસ્થામા કોઇ પણ વિશેષણનો અભાવ છે બીજો પક્ષ સ્વીકારવામા આવે, તો જ્ઞાન-સ્વરૂપ આત્માનો વ્યવહાર નિરૂપણીય હોવાથી સાપેક્ષતા સંભવશે અને એવુ થવાથી ઘટાદિના જ્ઞાનના સમાન અનિત્યતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતા વિષેનું કોઇ પ્રમાણ નથી. અનુભૂતિ સ્વપ્રકાશ રૂપ છે, કારણ કે જે અનુભૂતિ સ્વપ્રકાશ રૂપ હોતી નથી, તેને અનુભૂતિ જ કહી શકાય નહી, જેમ કે ઘટ આ વ્યતિરેકી અનુમાન જ સ્વપ્રકાશતામાં પ્રમાણ છે, એવુ કહેવુ જોઇએ નહીં "અનુભૂતિ" આ પ્રકારના વ્યવહારના કારણભૂત પ્રકાશ પ્રસિદ્ધ છે કે ક્યાય પ્રસિદ્ધ નથી? "પ્રસિદ્ધ નથી" એવા બીજા પક્ષનો જો સ્વીકાર કરવામા આવે તો અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વ નામનો દોષ આવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ નથી તેને સિદ્ધ કરવાની વાત જ સંભવી શકતી નથી "પ્રસિદ્ધ છે", એવો પહેલો પક્ષ પણ સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે અનુભૂતિ વ્યવહારના કારણભૂત પ્રકાશ જ્યાં પ્રસિદ્ધ છે તે અધિકરણમા અનુભૂતિત્વ હેતુ વિદ્યમાન હોવાથી હેતુ અન્વયવ્યતિરેકી

पक्षदोषः स्यात् नहि अप्रसिद्धस्य वस्तुनः क्वचित्साधनं दृष्टं न वा प्रथमः पक्षः अनुभूतिव्यवहारस्य कारणीभूतः प्रकाशो यत्र प्रसिद्धस्तदधिकरणेऽनुभूतित्व हेतोर्विद्यमानत्वे हेतोरन्वयव्यतिरेकित्वं स्यान्नतु केवलव्यतिरेक्यनुमानं स्यादिति केवलव्यतिरेक्यनुमानप्रयोगस्यायोग्यत्वमापतेत् । यत्राधिकरणे साध्यं प्रसिद्धं तत्राधिकरणे हेतोरवृत्तौ सपक्षेऽवर्तमानतयाऽसाधारणानैकान्तिकत्वं हेतोः स्यात् सपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रे वर्तमानोऽसाधारणानेकान्तिक इति असाधारणानैकान्तिकलक्षणस्य प्रकृतहेतौ सद्भावतया शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्येतत्स्थलीय हेतुवदसाधकत्वं स्यादनुभूतित्वहेतोः । एतेन अनुभूतिरनुभाव्या न भवत्यनुभूतित्वादित्यादिस्वप्रकाशतासाधका हेतवोऽपि परास्ताः एतादृशस्थलेपि अप्रसिद्धविशेषणतादोपस्यानिराकरणात् ।

---

में अनुभूतित्व हेतु के विद्यमान होने से हेतु अन्वय व्यतिरेकी हो जाएगा, केवलव्यतिरेकी हेतु नहीं रहेगा। ऐसी स्थिति में आपका केवलव्यतिरेकी अनुमान का प्रयोग करना अयोग्य हो जाएगा । जिस अधिकरण में साध्य प्रसिद्ध हैं, उसमें हेतु की वृत्ति यदि न मानी जाय तो समक्ष में विद्यमान न होने से हेतु असाधार अनैकान्तिक हो जाएगा। जो हेतु सपक्ष और विपक्ष में न रहता हो और सिर्फ पक्ष मे ही वर्तमान हो वह असाधरण अनैकान्तिक कहलाता है। असाधारण अनैकान्तिक का वह लक्षण प्रकृत हेतु में विद्यमान होने से "शब्द नित्य है क्योंकि वह शब्द यहां शब्दत्व हेतु के समान यह अनुभूतित्व हेतु भी साध्य का साधक नहीं हो सकता ।

पूर्वोक्त कथन से "अनुभूति अनुभाव्य नहीं है, क्योंकि वह अनुभूति है" इत्यादि स्वप्रकाशता को सिद्ध करने वाले अन्य हेतु भी खण्डित हो जाते हैं, क्योंकि ऐसे स्थलों पर भी अप्रसिद्धविशेपणता दोप का निवारण नहीं किया जा सकता ।

---

થઇ જશે, કેવળ વ્યતિરેકી હેતુ નહીં રહે એવી પરિસ્થિતિમા આપનુ કેવળ વ્યતિરેકી અનુમાનનો પ્રયોગ કરવાનુ કાર્ય અયોગ્ય જ થઈ જશે જે અધિકરણમા સાધ્ય પ્રસિદ્ધ છે, તેમા હેતુની વૃત્તિ જો ન માનવામા આવે, તો સમીપમા જ વિદ્યમાન ન હોવાથી અસાધારણ અનૈકાન્તિક થઈ જશે જે હેતુ સપક્ષ અને વિપક્ષમા રહેતો ન હોય, અને કેવળ પક્ષમા જ વર્તમાન હોય, તેને અસાધારણ અનૈકાન્તિક કહેવાય છે અસાધારણ અનૈકાન્તિકનુ આ લક્ષણ પ્રકૃત (પ્રસ્તુત) હેતુમા વિદ્યમાન હોવાથી "શબ્દ નિત્ય છે કારણ કે તે શબ્દ છે", અહીં શબ્દત્વ હેતુના સમાન તે અનુભૂતિત્વ હેતુ પણ સાધ્યનો બની શકતો નથી

પૂર્વોક્ત કથન વડે "અનુભૂતિ અનુભાવ્ય નથી કારણ કે તે અનુભૂતિ સ્વપ્રકાશતાને સિદ્ધ કરનારા અન્ય કારણોનુ' પણ ખડન થઈ જાય છે સ્થળો પર પણ અપ્રસિદ્ધ વિશેષણતા દોષનુ નિવારણ કરી શકાતુ નથી

-નીપુષ્પ સભવતુ શુનો અભાવ શુ અને પ્રમાણુ પક્ષની વક્તવ્યતા

ज्ञानं वेद्यम् वस्तुत्वाद् घटवत् यद्यद्वस्तुतत्तद्वेद्यं यथा घटादीत्यादि सत्प्रतिपक्षस्यापि संभवात् । समानबलबोधितसाध्यविपर्ययकत्वं यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण बोधितः स सत्प्रतिपक्षइति तल्लक्षणात् न च सत्प्रतिपक्षानुमाने यदि वस्तुत्वं तत्किं काल्पनिकं सत्वमथवा वास्तविकं सत्वम् । नाद्यः मम मते सत्त्वनिष्ठकाल्पनिकत्वस्यासंभवात् नहि सत्तापि भवेत्कल्पनीया भवेदिति व्याघातात् । नाप्यकाल्पनिकं सत्त्वं हेतुः शांकरवेदान्तिनां मतेऽप्रसिद्धेः तन्मते सर्वधर्माणां काल्पनिकत्वात् इति वाच्यम् सत्ताधिकरणलक्षणस्यावधीरितकल्पिताकल्पितविशेषस्य

---

ज्ञान वेद्य (ज्ञेय) है क्योंकि वह वस्तु है, जो जो वस्तु होती है, वह वह वेद्य होती है जैसे घट आदि । इत्यादि हेतु सत्प्रतिपक्ष भी हो सकते हैं । जिस हेतु का समान बल वाला विरोधी हेतु विद्यमान हो जिस हेतु के साध्य का अभाव किसी अन्य हेतु से प्रतीत हो, वह हेतु सत्प्रतिपक्ष कहलाता है । सत्प्रतिपक्ष अनुमान में जो वस्तुत्व हेतु है वह काल्पनिक सत्व है या वास्तविक सत्व है ? प्रथम पक्ष ठीक नहीं क्योंकि हमारे मत सत्व में काल्पनिकता होना असंभव है । सत्ता भी हो और काल्पनिकता भी हो यह परस्पर विरुद्ध है और सत्य को अकाल्पनिक (वास्तविक) कहना भी ठीक नहीं क्योंकि शांकरवेदान्तियों के मत में वह सिद्ध नहीं । उनके मत में सभी धर्म काल्पनिक है, यह कहना संगत नहीं । सत्तारूप अधिकरण जिसका लक्षण है और जो कल्पित तथा अकल्पित भेदों से रहित है ऐसा वस्तुत्व अनुभूतित्व के समान ही हेतु हो सकता है ।

---

જ્ઞાન વેદ્ય (જ્ઞેય) છે. કારણુ કે તે વસ્તુ રૂપ છે જેમ ઘડો જ્ઞેય હોય છે. એજ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ જ્ઞેય હોય છે ઇત્યાદિ હેતુ (કારણો) સત્પ્રતિપક્ષ પણુ હોઈ શકે છે. જે હેતુના સમાન બળવાળો વિરોધી હેતુ વિદ્યમાન હોય, જે હેતુના સાધ્યનો અભાવ કોઈ અન્ય હેતુ વડે પ્રતીત થતો હોય, તે હેતુને સત્પ્રતિપક્ષ કહેવાય છે. સત્પ્રતિપક્ષ અનુમાનમાં જે વસ્તુત્વ હેતુ છે, તે કાલ્પનિક સત્ત્વ છે કે વાસ્તવિક સત્ત્વ છે? પહેલો પક્ષ (કાલ્પનિક સત્ત્વ છે, આ માન્યતા) સ્વીકાર્ય નથી, કારણુ કે અમારા મત અનુસાર સત્ત્વમા કાલ્પનિકતા હોવી અસ ભવિત છે સત્તા (વિદ્યમાનતા) પણુ હોય અને કાલ્પનિકતા પણુ હોય, તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ લાગે છે અને સત્ત્વને અકાલ્પનિક (વાસ્તવિક) કહેવુ, એ વાત પણુ ઉચિત નથી; કારણુ કે શાકરવેદાન્તીઓના મત અનુસાર તે સિદ્ધ નથી. તેમના મત અનુસાર સઘળા ધર્મ કાલ્પનિક છે, એમ કહેવુ તે પણુ સ ગત નથી. સત્તા (વિદ્યમાનતા) રૂપ અધિકરણુ જેનુ લક્ષણુ છે, તથા જે કલ્પિત તથા અકલ્પિત ભેદોથી રહિત છે, એવુ વસ્તુત્વ અનુભૂતિના સમાન જ હેતુ રૂપ હોઇ શકે છે

वस्तुत्वस्यानुभूतित्ववदेव हेतुत्वसंभवात् । किंच स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमस्ति न वा अस्ति चेत्तर्हि तादृशप्रमाणेन वेद्यत्वादवेद्यत्वघटितलक्षणमेव न संभवतीति लक्षणासंभवो दोष आपतति। द्वितीये प्रमाणाभावादेव न स्वप्रकाशत्वलक्षणप्रमेयस्य सिद्धिः स्यात्। प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति न्यायात् नहि प्रमाणमन्तरा प्रमेयस्य सिद्धि भवतीति । यदि प्रमाणमन्तरेणापि प्रमेयस्य सिद्धि भवेत्तदा सर्ववस्तुनः सर्वत्र प्रसिद्धिः सुलभा भवति सप्तमरसादेरपि सिद्धिः स्यादिति न स्वप्रकाशतायां लक्षणप्रमाणे स्तः लक्षणप्रमाणयोरभावे च कथं स्वप्रकाशतायाः सिद्धिः स्यात् लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वस्तुनः प्रसाधनात् इति चेदत्रोच्यते

---

इसके अतिरिक्त स्वप्रकाशता में कोई प्रमाण है या नहीं ? यदि है तो उसी प्रमाण से वेद्य होने के कारण अवेद्यत्वरूप लक्षण ही नहीं हो सकता, इस प्रकार लक्षणासंभव दोष आता है । दूसरे पक्ष में प्रमाण का अभाव होने से ही स्वप्रकाशत्व रूप प्रमेय की सिद्धि नहीं हो सकती । प्रमाण से ही प्रमेय की सिद्धि होती है, ऐसा न्याय है । प्रमाण के विना प्रमेय की सिद्धि नहीं होती । यदि प्रमाण के विना ही प्रमेय की सिद्धि होने लगे तो सर्वत्र सर्व वस्तुओं की सिद्धि सुलभ हो जाय और सातवें रस आदि की भी सिद्धि हो जाय। इस प्रकार स्वप्रकाशता का न लक्षण ही बनता है और न उसकी सिद्धि में कोई प्रमाण ही है । लक्षण और प्रमाण के अभाव में स्वप्रकाशता की सिद्धि कैसे हो सकती है ? वस्तु की सिद्धि कैसे हो सकती है ? वस्तु की सिद्धि तो लक्षण और प्रमाण से ही होती है । यह स्वप्रकाशता के अभाव का निरूपक पूर्वपक्ष हुआ । अब स्वप्रकाशता

---

વળી સ્વપ્રકાશતામા કોઈ પ્રમાણ છે કે નહીં ? જો કોઈ પ્રમાણનો સદ્ભાવ હોય તો એજ પ્રમાણ દ્વારા વેદ્ય (જ્ઞેય) હોવાને કારણે અવેદ્યત્વ રૂપ લક્ષણ જ હોઇ શકે નહીં. આ પ્રકારે લક્ષણાસંભવ દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે 'પ્રમાણનો અભાવ છે' આ બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે, તો પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી જ સ્વપ્રકાશ રૂપ પ્રમેયની સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં પ્રમાણ દ્વારાજ પ્રમેયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, એવો નિયમ છે પ્રમાણ વિના પ્રમેયની સિદ્ધિ થઈ શકે જ નહીં જો પ્રમાણ વિના પ્રમેયની સિદ્ધિ થતી હોય, તો બધી વસ્તુઓની સિદ્ધિ સુગમ જ થઈ જાય આરીતે સાતમો રસ, આકાશપુષ્પ આદિનો સદ્ભાવ પણ સિદ્ધ થઈ જાય । આ પ્રકારે સ્વપ્રકાશતાનું લક્ષણ પણ સંભવતું નથી અને તેને સિદ્ધ કરવાને માટે કોઈ પ્રમાણ પણ નથી. લક્ષણ અને પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી સ્વપ્રકાશતાની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? વસ્તુની સિદ્ધિ તો લક્ષણ અને પ્રમાણ વડે જ થાય છે આ પ્રકારની સ્વપ્રકાશતાના અભાવનુ નિરૂપણ કરતી પૂર્વપક્ષની વક્તવ્યતા

किंचित्स्वप्रकाशतासाधनाय अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य चतुर्थपक्षस्य स्वप्रकाशत्वलक्षणकरणेन दोषाभावात् । न च योग्यतायाः प्रकाशधर्मत्वस्वीकारे मोक्षकालिकज्ञाने कस्यचिदपि धर्मस्याभावेन पुनरपि लक्षणमव्याप्तमिति वाच्यं योग्यत्वात्यंताभावानधिकरणत्वस्यैव योग्यतापदेन विवक्षणाददोषः यथा द्रव्यत्वं गुणवत्वात्यन्ताभावानधिकरणमिति तद्वत् संसारकालिकज्ञाने परोक्षव्यवहारविषयत्वस्य विद्यमानत्वेन मोक्षकाले तादृशविषयत्वस्यासत्त्वेपि योग्यतायाः सत्त्वे क्षत्यभावात् । यथा वनीयदण्डे फलोपहितत्वस्याविद्यमानत्वेपि कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपयोग्यत्वस्य संभवस्तथाविषयतावच्छेदकधर्मस्य तदा

---

की सिद्धि के लिए कहते हैं । "अवेद्य होते हुए अपरोक्ष व्यवहार की योग्यता" इस चौथेपक्ष को हम स्वप्रकाशता का लक्षण कहते हैं । इसमें कोई भी दोप नहीं है । कदाचित् कहो कि योग्यता को प्रकाश का धर्म स्वीकार करने पर मोक्षकालीन ज्ञान में किसी भी धर्म का अभाव होने से लक्षण में फिर अव्याप्ति दोप आता है, ठीक नहीं, योग्यता के अत्यन्ताभाव का अधिकरण न होना ही यहां योग्यता शब्द से विवक्षित है, अतएव कोई दोप नहीं, जैसे गुणवत्व के अत्यन्ताभाव के अधिकरण को द्रव्यत्व कहते हैं । संसारकालीन ज्ञान अपरोक्ष व्यवहार का विपय होता है, अतः मोक्षकालीन ज्ञान में इस प्रकार का व्यवहार न होने पर भी उसमें योग्यता मान लेने में कोई क्षति नहीं हैं । जैसे यति के दंड में फलोपहितता विद्यमान न होने पर भी कारणतावच्छेदक धर्मवत्व रूप योग्यता संभव है उसी प्रकार विपयतावच्छेदक धर्म का भी संभव है, मोक्षकालीन ज्ञान में

---

સમજવી. હવે સ્વપ્રકાશતાની સિદ્ધિને માટે "અવેદ્ય" (અજ્ઞેય) હોવા છતા અપરોક્ષ વ્યવહારની યોગ્યતા" આ ચોથા પક્ષને (વિકલ્પને) અમે સ્વપ્રકાશતાનું લક્ષણ કહીએ છીએ. તેમા કોઇ પણ દોષ નથી કદાચ તમે એવી દલીલ કરતા હો કે યોગ્યતાને પ્રકાશના ધર્મ રૂપે સ્વીકાર કરવામા આવે તો મોક્ષકાલીન જ્ઞાનમા કોઈ પણ ધર્મનો અભાવ હોવાથી લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે, તો એ પ્રકારની દલીલ પણ યોગ્ય નથી યોગ્યતાના અત્યન્તાભાવનુ અધિકરણ (આધાર) ન હોવુ એજ અહીં યોગ્યતા શબ્દ વડે વિવક્ષિત છે, તેથી કોઈ દોષ નથી

જેમ કે ગુણત્વના અત્યન્તાભાવના અધિકરણને દ્રવ્યત્વ કહે છે સંસાર કાલીન જ્ઞાન અપરોક્ષ વ્યવહારનો વિષય હોય છે, તેથી મોક્ષકાલીન જ્ઞાનમા આ પ્રકારનો વ્યવહાર ન હોવા છતા, તેમાં યોગ્યતા માની લેવામા કોઈ દોષ નથી જેવી રીતે યતિના દંડમા ફલોપહિતતા વિદ્યમાન ન હોવા છતા પણ કારણતાવચ્છેદક ધર્મત્વ રૂપ યોગ્યતા સંભવી શકે

मोक्षकालिकज्ञानेऽपि ज्ञानत्वस्य विद्यमानतया योग्यताया अक्षतेः घटादावपरोक्षव्यवहारविषयत्वस्य विद्यमानत्वेनाऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तत्परिहाराय अवेद्यत्वमिति विशेषणम् । तदुपादाने नातिव्याप्तिर्घटादौ यतस्तस्य वेद्यत्वात् । अवेद्यत्वमात्रस्य लक्षणत्वेऽतीन्द्रिये धर्माधर्मादावतिव्याप्तिप्रसंगात् । न च धर्मादीनामपि शब्दप्रमाणविषयत्वस्य विद्यमानत्वेनावेद्यत्वं नास्तीति विशेष्यभागोलक्षणे निरर्थक इति वाच्यं अवेद्यत्वघटकवेद्यत्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वमित्यर्थकरणेनादोषात् । न च योगिप्रत्यक्षविषयत्वेनापरोक्षत्वमेव धर्मादीनामिति वाच्यम् शब्दप्रमाणमात्रस्यैव विषयता तेषां नतु कदाचिदपि कथंचिदपि प्रत्यक्षविषयता ।

भी ज्ञानत्व विद्यमान होने से योग्यता मानने में कोई क्षति नहीं । घटादि में अपरोक्ष व्यवहार की विषयता मौजूद है, अतएव अतिव्याप्ति दोष हो सकता है, उसके परिहार के लिए "अवेद्यत्व" यह विशेषण लगाया गया है । इस विशेषण के प्रयोग से घटादि में अतिव्याप्ति नहीं होती, क्योंकि घटादि वेद्य हैं । यदि अवेद्यत्व मात्र को ही लक्षण बनाते तो अतीन्द्रिय धर्म अधर्म आदि में अतिव्याप्ति हो जाती । यह कहना ठीक नहीं कि धर्म आदि भी शब्द प्रमाण के विषय हैं इस कारण वे अवेद्य नहीं हैं, अतएव लक्षण में विशेष्य अंश निरर्थक है । यहां अवेद्यत्व का अर्थ है—प्रत्यक्ष प्रमाण का विषय होना । ऐसा अर्थ करने से दोष नहीं है । धर्मादि योगिप्रत्यक्ष के विषय होने से अपरोक्ष हैं, ऐसा कहना उचित नहीं, क्योंकि धर्म आदि शाब्द प्रमाण के ही विषय हैं, वे प्रत्यक्ष के विषय कदापि नहीं है और किसी भी प्रकार नहीं हैं । यों कहने से तो योगियों में सर्वदर्शिता का

છે; એજ પ્રમાણે વિષયતાવચ્છેદક ધર્મનો પણ સંભવ છે. મોક્ષકાલીન જ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાનત્વ વિદ્યમાન હોવાથી યોગ્યતા માનવામા કોઇ ક્ષતિ (દોષ) નથી. ઘટાદિમાં અપરોક્ષ વ્યવહારની વિષયતા મોજૂદ છે, તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ સંભવી શકે છે. તેના નિવારણને માટે "અવેદ્યત્વ" આ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યુ છે આ વિશેષણના પ્રયોગને લીધે ઘટાદિમા અતિવ્યાપ્તિ દોષનું નિવારણ થઇ જાય છે, કારણ કે ઘટાદિ વેદ્ય (જ્ઞેય) છે. જો અવેદ્યત્વ માત્રને જ લક્ષણ જ માની લેવામાં આવ્યુ હોત તો અતીન્દ્રિય ધર્મ, અધર્મ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવી-જાત અહીં એવું કથન ઉચિત નથી કે ધર્મ આદિ પણ શબ્દ પ્રમાણના વિષય રૂપ છે, તે કારણે તેઓ અવેદ્ય નથી, તે કારણે લક્ષણમાં વિશેષ્ય અંશ નિરર્થક છે, અહીં અવેદ્યત્વનો— "પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષય રૂપ હોવું" આ પ્રકારનો અર્થ કરવામા કોઇ દોષ નથી, ધર્માદિ યોગિપ્રત્યક્ષના વિષય રૂપ હોવાથી અપરોક્ષ છે, કથન ઉચિત નથી. કારણ કે ધર્મ અધર્મ આદિ શબ્દ પ્રમાણના જ વિષય રૂપ છે, તેઓ પ્રત્યક્ષના વિષય કદાપિ અને કોઈ પણ પ્રકારે સંભવી શકતા નથી, એવું કથન

न चैतावता सर्वदर्शित्वाभावो योगिनां संभवति, सर्वदर्शित्वशब्देन योग्यसर्वद्रष्टृत्वस्य विवक्षणेन सर्वदर्शित्वाभावो न भवति योगिनः । तदुक्तम्—

"यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलंघनात् ।
दूरसूक्ष्मादि दृष्टेः स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तितेति न्यायात् ॥

अतो धर्मादिव्यवच्छेदार्थमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणोपादानमावश्यकमेव, वस्तुतस्तु धर्मादीनामजीवत्वेन योगिप्रत्यक्षगम्यत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं तादृशविशेषणमनावश्यकमेवेत्याहुताः जैनमतानुयायिना-

---

अभाव हो जाएगा, ऐसा मानना ठीक नहीं, क्योंकि सर्वदर्शी शब्द का अर्थ योग्य पदार्थों के सर्वदर्शी विवक्षित, अर्थात् योगी सर्वदर्शी हैं इसका अर्थ यही है कि वे अपने योग्य सर्व पदार्थों के दर्शक हैं। ऐसा अर्थ लेने से योगियों के सर्वदर्शित्व होने का अभाव नहीं होता। कहा भी है— "यत्राप्यतिशयो दृष्टः" इत्यादि।

"जहां कहीं भी अतिशय देखा जाता है वह अपने विषय का अतिक्रमण न करके ही होता है। दूर के और सूक्ष्म पदार्थ के देखने में नेत्र का अतिशय हो सकता है, किन्तु रूप को देखने में श्रोत्र का व्यापार नहीं हो सकता।"

इसलिए धर्म आदि का व्यवच्छेद करने के लिये "अपरोक्ष व्यवहार के योग्य होते हुए" इस विशेषण को ग्रहण करना आवश्यक है। वास्तव में तो धर्म आदि अजीव होने से योगि प्रत्यक्ष के विषय हैं, अतः उनके

---

કરવાથી તો યોગીઓમા સર્વદર્શિતાનો અભાવ થઈ જશે એવી માન્યતા પણ ઉચિત નથી, કારણ કે 'સર્વદર્શી' શબ્દનો અર્થ "યોગ્ય પદાર્થોના સર્વદર્શી" જ ગણવો જોઈએ. એટલે કે યોગી સર્વદર્શી છે તેનો અર્થ એજ છે કે તેઓ પોતાને યોગ્ય સર્વ પદાર્થોના દર્શક છે, આ પ્રકારનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં યોગીઓમા સર્વદર્શિત્વ હોવાનો અભાવ નહીં રહે, કહ્યુ પણ છે કે .. "यत्राप्यतिशयो दृष्ट" ઇત્યાદિ

'જ્યા જ્યા અતિશયનો સદ્ભાવ દેખાય છે, ત્યા ત્યા પોત પોતાના વિષયનું અતિક્રમણ કર્યા વિના જ તે અતિશયનો સદ્ભાવ મનાય છે. દૂરના પદાર્થને અથવા સૂક્ષ્મ પદાર્થને જોવા રૂપ નેત્રનો અતિશય સંભવી શકે છે, પરન્તુ રૂપને દેખવામાં શ્રોત્રનો વ્યાપાર સંભવી શકતો નથી.'

તેથી ધર્મ આદિનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે 'અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય થઈને' આ વિશેષણનું ગ્રહણ કરવુ આવશ્યક થઈ પડે છે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોવામા આવે, તો ધર્મ આદિ અજીવ હોવાથી યોગિપ્રત્યક્ષના વિષય છે, તેથી તેમના વ્યવચ્છેદને (નિવારણને)

अथवा स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इत्यपि स्वप्रकाशलक्षणं संभवति, न च स्वस्य स्वस्मिन् कर्मकर्तृभावविरोधः संभवति, यद्यपि ग्रामं गच्छति, देवदत्त इत्यादौ स एव कर्म स एव कर्तेति न भवति, तथापि क्वचित्स्वस्मिन् स्वस्य कर्मकर्तृत्वमपि भवति तथादर्शनात्, यथा सर्पः स्वयमेव स्वं वेष्टयति, सर्पआत्मनैवात्मानं वेष्टयति तथा ज्ञानं स्वयमेव स्वं प्रकाशयतीति सर्वतो वलवती ह्यन्यथानुपपत्तिस्तथाप्रवृत्तमपि तर्कशतं प्रतिवध्नाति, यथाऽन्यज्ज्ञेमन्यश्च ज्ञाता इति सर्वत्र दृश्यते, तथापि आत्मानं जानामीति प्रतीत्य-

---

व्यवच्छेद के लिए "अपरोक्ष व्यवहार के योग्य होते हुए" इस विशेषण को ग्रहण करना आवश्यक ही है। यह आर्हतों का मत है।

अथवा स्वप्रकाश का लक्षण स्वयं ही अपना प्रकाश होना भी माना जा सकता है, स्व का स्व में अर्थात् अपने आप में कर्तृ-कर्म भाव का विरोध नहीं है। यद्यपि "देवदत्तः ग्रामं गच्छति" इत्यादि स्थलों में वही कर्त्ता और वही कर्म नहीं हो सकता, फिर भी कहीं कहीं वही कर्त्ता और वही कर्म भी होता देखा जाता है जैसे "सर्प स्वयं ही अपने आपको वेष्टित करता है" यहां वेष्टित करने वाला भी सर्प है और वेष्टित होने वाला भी वही सर्प है। इसी प्रकार ज्ञान स्वयं ही अपने आपको प्रकाशित करता है। अन्यथानुपपत्ति सबसे बढकर वलवती होती है। वह सैकडों तर्कों को भी रोक देती है। जैसे ज्ञेय भिन्न होता है, और ज्ञाता भिन्न होता है, यह बात सर्वत्र देखी जाती है तथापि "आत्मानं जानामि" अर्थात् मैं अपने को जानता हूँ,

---

માટે 'અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય હોવા રૂપ' આ વિશેષણને ગ્રહણ કરવુ તે અનાવશ્યક જ છે, આ પ્રકારનુ આર્હતોનુ મત છે

અથવા સ્વપ્રકાશનુ લક્ષણ 'સ્વય પોતાનો જ પ્રકાશ' પણ માની શકાય છે સ્વનો સ્વમા એટલે કે પોતાની જાતમા જ કર્તૃ-કર્મ ભાવનો વિરોધ નથી. જો કે "देवदत्तः ग्रामं गच्छति" ઇત્યાદિ સ્થળોમા કર્તા અને કર્મ એક જ સભવી શકતા નથી, છતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે કર્તા અને કર્મ એક જ હોય એવુ પણ સભવી શકે છે જેમ કે- 'સર્પ પોતે જ પોતાને વેષ્ટિત કરે છે' અહી વેષ્ટિત કરનાર પણ સર્પ છે અને વેષ્ટિત થનાર પણ એજ સર્પ જ છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન પોતે જ પોતાને પ્રકાશિત કરે છે. અન્યથાનુપપત્તિ સૌથી વધારે બળવાન હોય છે તે સેકડો તર્કોને પણ રોકી દે છે જેમ કે જ્ઞેય પણ ભિન્ન હોય છે અને જ્ઞાતા પણ ભિન્ન હોય છે, એવુ સર્વત્ર જોવામા આવે છે, છતાં પણ "आत्मानं जानामि" 'હુ પોતાને જાણુ છુ' આ પ્રકારની પ્રતીતિની

न्यथानुपपत्त्या त्यज्यते तथा प्रकृते ज्ञानेपि अन्यत्र दृष्टनियमस्यान्यथानुपपत्त्यैव-परित्यागसंभवात् । तदुक्तम्--

"अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टिवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥१॥
वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोः ॥२॥

न चानुचितमिदमेकस्मिन्कर्मकर्तृभावस्येति अनौचित्यतर्केण बाधो भविष्य-तीतिवाच्यं यत्रानौचित्य-तर्कस्य मूलं प्रवृत्तप्रमाणेन न निराक्रियते तत्रानौचित्यस्य

---

इस प्रकार की प्रतीति की अन्यथानुपपत्ति से उसका त्याग किया जाता है, उसी प्रकार प्रकृत ज्ञान में भी अन्यत्र देखे जाने वाले नियम का अन्यथा-नुपपत्ति के द्वारा ही परित्याग हो जाता है। कहा भी है--"अन्यथानुपपतिश्चेद्" इत्यादि।

"यदि किसी वस्तु को सिद्ध करने वाली अन्यथानुपपत्ति विद्यमान है तो वह दृष्टि के मतभेद को नष्ट कर देती है। वही सब से अधिक बलवान् है।"

"या तो अन्यथा-उपपत्ति कहो या दृष्टता के आग्रह को छोडो। छाया और आतप के समान इन दोनों का एक जगह समावेश नहीं हो सकता।"

एक ही वस्तु में कर्म कर्त्तापन होना अनुचित है, इस प्रकार के अनौचित्य रूप तर्क से उसमें बाधा होगी, ऐसा कहना ठीक नहीं। जहां

---

અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા તેનો ત્યાગ કરાય છે, એ જ પ્રકારે પ્રકૃત (પ્રસ્તુત) જ્ઞાનમા પણ અન્યત્ર દેખાતા નિયમનો અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા જ પરિત્યાગ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—"अन्यथानुपपत्तिश्चेद्" इत्यादि—

'જો કોઈ પણ વસ્તુને સિદ્ધ કરવાને માટે અન્યથાનુપપત્તિનો સદ્‌ભાવ હોય, તો તેના દ્વારા દષ્ટિ (માન્યતા)ના મતભેદનુ નિવારણ થઈ જાય છે તે અન્યનુથાપપત્તિ જ સૌથી બળવાન છે. 'કાં તો અન્યથા-ઉપપત્તિ કહો અથવા દૃષ્ટાના આગ્રહને છોડો. છાયા અને તડકા જેવી આ બે વસ્તુઓનો એક જ જગ્યામા સમાવેશ થઈ શકતો નથી. બન્નેમાથી એકનો જ સદ્‌ભાવ સભવી શકે છે

'એક જ વસ્તુમા કર્મ અને કર્તાપણુ હોવુ અનુચિત છે, આ પ્રકારના અનૌચિત્ય રૂપ તર્ક દ્વારા તેમા બાધા ઉપસ્થિત થશે", આ પ્રકારનું કથન પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં અનૌચિત્ય રૂપ તર્કનુ મૂળ પ્રવૃત્ત થયેલા પ્રમાણ દ્વારા નિવારણ ન કરવામાં આવે,

साम्राज्यं भवति प्रकृतस्थले प्रवृत्तमन्यथानुपपत्तिप्रमाणमनौचित्यतर्कस्य मूलं मिथ्यारोपं निकृन्ततीत्यत्रानौचित्यतर्कस्य बाधसंभवात् । तथोक्तं–

"प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं यत्र न लूयते
तत्रा नौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।

इति तदेवं स्वस्य स्वयमेवप्रकाश इत्यपि स्वप्रकाशलक्षणं संभवति। यदि ज्ञानं स्वं परं न प्रकाशयेत्तदा जगदान्ध्यादिदोष आपतितः केन वारयितुं शक्यः स्यात्। तदेव ज्ञाने प्रमाणत्वं यत् स्वपरप्रकाशकत्वम् स्वपरव्यवसायिप्रमाणमिति प्राचीनाचार्यैर्लक्षणकरणात् । तदेवं स्वप्रकाशस्य लक्षणं प्रदर्श्य तत्र प्रमाणमपि विद्यते इत्यतः प्रमाणमपि

---

अनौचित्य रूप तर्क मूल प्रवृत्त हुए प्रमाण के द्वारा निराकृत न किया जाय, वहीं औचित्य का साम्राज्य होता है । प्रकृत स्थल में प्रवृत्त हुए अन्यथानुपपत्ति प्रमाण के द्वारा अनौचित्य तर्क का मूल खण्डित हो जाता है अतएव यहाँ यह तर्क बाधित है । कहा भी है –"प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यं" इत्यादि । "जहाँ प्रमाण प्रवृत्त होकर अनौचित्य के मूल का छेदन ( निवारण ) नहीं करता, वहीं औचित्य का साम्राज्य होता है किन्तु यहाँ उससे उलट है, अतएव अनौचित्य रूप तर्क लागू नहीं होता।" इस प्रकार स्वयं ही स्व का प्रकाशक होना जो स्व प्रकाश का लक्षण है वह भी यहाँ घटित होता है । यदि ज्ञान अपने को और परपदार्थ को प्रकाशित न करे तो सारा जगत् अन्धा हो जाय, इस दोष का निवारण कौन कर सकता है ? स्व और पर का प्रकाशक होना ही ज्ञान का प्रमाणत्व है । प्राचीन आचार्यों ने प्रमाण का यही लक्षण कहा है कि "स्वपरव्यवसायि प्रमाणम्"

इस प्रकार स्वप्रकाश का लक्षण दिखलाकर उसमें प्रमाण भी दिखलाते हैं,

---

त्या જ અનૌચિત્યતાનું સામ્રાજ્ય હોય છે પ્રસ્તુત સ્થળમા પ્રવૃત્ત થયેલા અન્યથાનુપપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા અનૌચિત્ય તર્કનુ મૂળ ખડિત થઇ જાય છે, તેથી અહી આ તર્ક બાધાયુક્ત છે. કહ્યુ પણ છે કે—"प्रवृत्तेनाप्यनौचित्य" ઇત્યાદિ—

'જ્યા પ્રમાણ પ્રવૃત્ત થઈને અનૌચિત્યના મૂળનું છેદન (નિવારણ) કરતુ નથી, ત્યા જ અનૌચિત્યનું સામ્રાજ્ય હોય છે" પરન્તુ અહી એના કરતા ઉલટી પરિસ્થિતિ છે, તેથી અનૌચિત્ય રૂપ તર્ક લાગૂ પડતો નથી આ પ્રકારે 'પોતે જ પોતાનુ પ્રકાશક હોવા રૂપ', જે સ્વપ્રકાશકનુ લક્ષણ છે, તે પણ અહી ઘટાવી શકાય છે. જો જ્ઞાન પોતાને અને પરને પ્રકાશિત ન કરે, તો આખુ જગત અન્ધ થઇ જાય, આ દોષનું નિવારણ કોણ કરી શકે છે? સ્વ અને પરનુ પ્રકાશક હોવુ એ જ જ્ઞાનનુ પ્રમાણત્વ છે. પ્રાચીન આચાર્યોએ જ્ઞાનનુ એ જ લક્ષણ કહ્યુ છે કે—"स्वपरव्यवसायि प्रमाणम्"

दर्शयामि तथाहि–अनुभूतिः स्वयं प्रकाशा अनुभूतित्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः। घटे स्वयं प्रकाशत्वस्याभावसद्भावादनुभूतित्वहेतोरप्यभावः सिद्ध्यति, व्यापका-भावस्य व्याप्याभावसाधकत्वस्यान्यत्रदृष्टत्वात् यथा–ह्रदादिभ्यो निवर्तमानो वह्निः स्वाभावेन ह्रदादौ स्वव्याप्यस्य धूमादेरभावं वोधयतीति सर्वाविवादात्। नच स्वप्रकाशत्व रूपं साध्यं कुत्रापि न प्रसिद्धमिति तादृशाप्रसिद्धस्य साधनेऽप्रसिद्ध-विशेषणपक्षाख्यो दोषः स्यादिति वाच्यं, सामान्यतो दृष्टानुमानेन स्वप्रकाशत्वसाधन-संभवात्। तथाहि वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिधर्मत्वात् रूपादिवत्,

क्योंकि स्वप्रकाश की सिद्धि में प्रमाण भी मौजूद है। वह इस प्रकार है अनुभूति( अनुभव ) स्वयं प्रकाश रूप है, क्योंकि वह अनुभूति है, जो स्वयं प्रकाश रूप नहीं वह अनुभूति भी नहीं होती, जैसे घट घट में स्वयंप्रकाशता का अभाव है, अतः उनमें अनुभूतित्व का भी अभाव है। व्यापक का अभाव व्याप्य के अभाव का साधक होता है। यह नियम अन्यत्र देखा जाता है। जैसे तालाव आदि से निवृत्त होती हुइ अग्नि स्वभाव से ही तालाव आदि में अपने व्याप्य धूमादि के अभाव को भी वोधित करती है। इस विषय में किसी को विवाद नहीं है। कदाचित् कहो कि स्वप्रकाशता रूप साध्य कहीं भी सिद्ध नहीं है, अतएव अप्रसिद्ध को सिद्ध करने से "अप्रसिद्ध विशेषणपक्ष" नामक दोष आता है, किन्तु ऐसा कहना उचित नहीं है, क्योंकि सामान्यतो दृष्ट अनुमान से स्वप्रकाशता को सिद्ध करना संभव है। वह इस प्रकार वेद्यत्व किसी में रहे हुए अन्यथाभाव का प्रतियोगी ( सम्बन्धी ) है, क्योंकि वह

આ પ્રકારે સ્વપ્રકાશનું લક્ષણ બતાવીને, હવે તેનું પ્રતિપાદન કરતુ પ્રમાણ પણ બતાવવામા આવે છે સ્વપ્રકાશની સિદ્ધિમા નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ મોજૂદ છે—અનુભૂતિ (અનુભવ) સ્વય પ્રકાશ રૂપ છે, કારણ કે જે સ્વયં પ્રકાશ રૂપ ન હોય તેને અનુભૂતિ જ કહી શકાય નહી. જેમ કે ઘડામા સ્વય પ્રકાશતાનો અભાવ છે, તેથી તેમા અનુભૂતિત્વનો પણ અભાવ છે વ્યાપકનો અભાવ વ્યાપ્યના અભાવનો સાધક હોય છે, આ નિયમ અન્યત્ર પણ જોવામા આવે છે જેમ કે તળાવ આદિમાથી નિવૃત્ત થતી અગ્નિ સ્વ-ભાવથી જ તળાવ આદિમા પોતાના વ્યાપ્યના ( ધૂમાડા આદિનો ) અભાવનો પણ બોધ કરાવે છે એટલે કે તળાવ આદિમા અગ્નિનો જ અભાવ હોવાથી ધુમાડાનો પણ અભાવ જ રહે છે, આ વિષયમા કોઈનો પણ વિવાદ સભવી શકતો નથી કદાચ આપ એવુ પ્રતિપાદન કરતા હો કે સ્વપ્રકાશતા રૂપ સાધ્ય ક્યાય પણ સિદ્ધ નથી, તેથી અપ્રસિદ્ધને સિદ્ધ કરવાથી 'અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ પક્ષ' નામનો દોષ આવે છે, પરન્તુ તે પ્રકારનું કથન પણ અનુચિત છે, કારણ કે સામાન્યત દૃષ્ટ અનુમાન દ્વારા સ્વપ્રકાશતા સિદ્ધ કરવાનુ સભ-વિત છે. તે આ પ્રકારે શક્ય છે વેદ્યત્વ કોઈ પણ વસ્તુમા રહેલા અત્યન્તાભાવનું

यथा रूपादौ धर्मत्वं विद्यते इति तत्र रूपादौ किंचिन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं विद्यते, अर्थात् यो धर्मो भवति तस्य कचिदपि अधिकरणेऽवश्यमत्यंताभावो भवति यथा वायौ रूपस्याभावो भवति तथा वेद्यत्वमपि धर्म इति तस्यापि कुत्रचिदभावेन भाव्यमेवेति यत्र वेद्यत्वस्याभावस्तस्यैवावेद्यत्वं सिद्धं भवति। अनेन क्रमेणावेद्यत्वस्य सामान्यतः सिद्धत्वात् कतदिति जिज्ञासायां व्यतिरेक्यनुमानेन ज्ञानेऽवेद्यत्वं सिद्धं भवति इति ना प्रसिद्धविशेषणतादोषः संभवति। अथवा यद्विपर्ययेऽसमीहितप्रसक्तिर्भवति तत्कचिन्मानयोग्यं भवति इति सामान्यव्याप्तिरिह च ज्ञानं वेद्यं भवति नवेति वादिनां विप्रतिपत्त्या संशये सत्यनुभाव्यत्वस्य स्वीकारेऽनवस्थारूपा समीहितप्रसक्तेर्वेद्यत्वविपर्ययस्यापि सामान्यतः प्रमाणगम्य-

---

धर्म है, जैसे रूपादि में धर्मत्व है तो किसी में रहे हुए अत्यन्ताभाव का (सम्बन्धित्व) प्रतियोगित्व भी है। तात्पर्य यह है कि जो भी धर्म होता उसका किसी अधिकरण में अत्यन्ताभाव अवश्य होता है, जैसे वायु में रूप का अभाव है। उसी प्रकार वेद्यत्व भी धर्म है तो उसका भी कहीं न कहीं अभाव होना चाहिए और जहाँ वेद्यत्व का अभाव है उसी में अवेद्यत्व सिद्ध है। इस क्रम से अवेद्यत्व की सामान्य रूप से सिद्धि हो जाती है। वह अवेद्यत्व कहां है? ऐसी जिज्ञासा होने पर व्यतिरेकी अनुमान से ज्ञान में अवेद्यत्व सिद्ध होता है अतएव अप्रसिद्ध विशेषणता दोष नहीं हो सकता।

अथवा जिसके विपर्यय में अनिष्ट का प्रसंग होता है वह कहीं प्रमाण से जानने योग्य होता है, य एक सामान्य व्याप्ति है ज्ञान वेद्य है अथवा नहीं इस प्रकार की विभिन्न वादियों की विप्रतिपत्ति के कारण संशय होने पर वेद्यत्व के स्वीकर करने पर अनवस्था दोष रूप अनिष्ट का प्रसंग होने

---

પ્રતિયોગી (સંબંધી) છે, કારણ કે તે ધર્મ છે. જેમ કે રૂપ રૂપાદિકમાં ધર્મત્વનો સદ્‌ભાવ છે, તો કોઈ વસ્તુમાં રહેલા અત્યન્તાભાવના પ્રતિયોગિત્વ (સંબંધિત્વ)નો પણ સદ્‌ભાવ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે—જે ધર્મ હોય છે તેનો કોઈ અધિકરણમાં અત્યન્તાભાવ પણ અવશ્ય હોય છે, જેમ કે વાયુમાં રૂપનો અભાવ છે. એ જ પ્રમાણે વેદ્યત્વ પણ ધર્મરૂપ હોવાથી તેનો પણ કોઈને કોઈ વસ્તુમાં અભાવ હોવો જોઈએ અને જ્યાં વેદ્યત્વનો અભાવ છે, તેમાં જ અવેદ્યતા સિદ્ધ થઈ જાય છે તે અવેદ્યત્વ ક્યાં છે? આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે વ્યતિરેકી અનુમાન વડે જ્ઞાનમાં અવેદ્યતા સિદ્ધ થાય છે, તે કારણે અપ્રસિદ્ધ વિશેષણતા દોષ સંભવી શકતો નથી

અથવા જેના વિપર્યયમાં અનિષ્ટનો પ્રસંગ આવે છે, તે કોઈક વસ્તુમાં પ્રમાણ દ્વારા જાણવા યોગ્ય હોય છે, આ એક સામાન્ય વ્યાપ્તિ વેદ્ય છે કે નથી, આ પ્રકારની વિભિન્ન વાદીઓની વિપ્રતિપત્તિને કારણે સંશય થતા વેદ્યત્વનો સ્વીકાર કરવામાં અનવસ્થા દોષ રૂપ

त्वात् । अन्यथा कथमिच्छादि गुणानामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं नैयायिकोपि साधयेत् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्याप्रसिद्धविशेषणता प्रसिद्धौ यत्र तस्य प्रसिद्धि स्तत्र हेतोर्वृत्तितायामन्वयव्यतिरेकिता स्याद्, आवृत्तौ हेतोरसाधारणानैकान्तिकतादोषः स्यादतः सामान्यतो दृष्टानुमानेन साध्यस्य कथमपि सिद्धौ नाप्रसिद्धविशेषणतायाः प्रसर इत्यवश्यमभ्युपेयम् तथा च यथा भवद्भिः सामान्यतो दृष्टानुमानन साध्यप्रसिद्धि कृत्वा पुनस्तस्य साधनं क्रियते तथा यदि मयापि क्रियते तत्र कः प्रद्वेषो भवताम् । न चैवं सत्यप्रसिद्धविशेषणतारूपो दोषो न कुत्रापि भवेदिति वाच्यम्, सामान्यतो दृष्टानुमानासंभवे शश-

से वेद्यत्व का विपर्यय ( अवेद्यत्व ) भी सामान्य रूप से प्रमाण द्वारा गम्य हो जाता है । अगर ऐसा न माना जाय तो नैयायिक इच्छा आदि गुणों को आठ द्रव्यों से अतिरिक्त ( नौवें—आत्मा ) द्रव्य के आश्रित किस प्रकार सिद्ध कर सकेगा ! क्योंकि आठ द्रव्यों से अतिरिक्त द्रव्य की सिद्धि न होने से अप्रसिद्ध विशेषणता दोष आता है जहाँ उसकी सिद्धि है वहाँ हेतु का रहना माना जाय तो हेतु अन्वयव्यतिरेकी हो जायेगा और यदि हेतु का रहना माना जाय तो असाधारण अनैकान्तिकता दोष आएगा । ऐसी स्थिति में अवश्य ही यह मानना चाहिए कि सामान्यतो दृष्टानुमान से साध्य की सिद्धि होने पर अप्रसिद्ध विशेषणता दोष नहीं आता है इस प्रकार जैसे आप समान्यतोदृष्ट अनुमान से साध्य की सिद्धि करके उसका साधन करते हैं, उसी प्रकार यदि हम भी करें तो क्यों आपको द्वेष होता है ? कदाचित् कहो कि ऐसा मानने पर तो अप्रसिद्ध विशेषणता दोष कहीं हो ही नहीं सकेगा , तो ठीक नहीं। जहाँ सामान्यतो दृष्ट अनुमान होना

અનિષ્ટનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાથી વેદ્યત્વનુ વિપર્યય (અવેદ્યત્વ) પણ સામાન્યરૂપે પ્રમાણ દ્વારા ગમ્ય થઇ જાય છે જો એવુ માનવામા ન આવે તો નૈયાયિક ઇચ્છા આદિ ગુણોને, આઠ દ્રવ્યો સિવાયના (નવમા—આત્મા) દ્રવ્યને આશ્રિત કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે? કારણ કે આઠ દ્રવ્યો સિવાયના દ્રવ્યની સિદ્ધિ ન હોવાથી 'અપ્રસિદ્ધ વિશેષણતા' દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે જ્યા તેની સિદ્ધિ છે ત્યાં હેતુનો સદ્ભાવ માનવામા આવે તો હેતુ અન્વય વ્યતિરેકી થઇ જશે, અને જો હેતુનો સદ્ભાવ ન માનવામાં આવે, તો અસાધારણ અનૈકાન્તિકતા દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમા અવશ્ય એવુ માનવુ જ જોઈએ કે સામાન્યત દૃષ્ટાનુમાન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે અપ્રસિદ્ધ વિશેષણુતા દોષ' નડતો નથી આ રીતે આપ જેવી રીતે સામાન્યત દૃષ્ટ અનુમાન દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ કરીને, તેનો સાધન રૂપે ઉપયોગ કરો છો, એ રીતે અમે પણ કરીએ તો આપને દ્વેષ થવાનુ કારણ શુ છે? કદાચ આપ એવું કહેતા હો કે એવું માનવામા અપ્રસિદ્ધ વિશેષણુતા દોષ નડતો જ નથી, તો તે વાત પણ અનુચિત

विषाणोल्लिखिताभूः पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशदोषस्य निरंकुशप्रसरसंभवात् । न च कल्पितसत्त्वरूपमनुभूतित्वं हेतु रुताऽकल्पितसत्वरूपमनुभूतित्वं वा हेतुः । आद्यपक्षे नैयायिकादिमते हेतोरसिद्धिस्तन्मते कल्पितायाः सत्ताया अनभ्युपगमात् । न वा द्वितीयः पक्षः वेदान्तिमते अकल्पितानुभूतित्वस्यासंभवेन हेतोरसिद्धिरिति वाच्यम् परित्यक्तकल्पिताकल्पितविशेषस्यानुभूतित्वमात्रस्यैव हेतुत्वेन स्वीकारात् । अन्यथा वह्निवान् धूमादित्यत्रापि धूमः किं पर्वतीयो

---

संभव न हो वहाँ इस दोष का प्रसंग हो सकता है जैसे पृथ्वी शशविषाण से कुरेदी गई है, क्योंकि यह पृथ्वी है, ऐसे स्थल पर यह दोष आ सकता है।

यहाँ जो अनुभूतित्व हेतु है वह कल्पितसत्त्व रूप है या अकल्पित सत्त्व रूप है ? प्रथम पक्ष स्वीकार करो तो नयायिक आदि मतों में हेतु असिद्धि हो जाएगा क्योंकि उनके मत में कल्पित सत्ता स्वीकार नहीं की गई है। दूसरा पक्ष भी स्वीकार नहीं किया जा सकता क्योंकि वेदान्तियों के मत में अकल्पित अनुभूतित्व संभव नहीं है, इस कारण हेतु असिद्ध है। यह कहना अनुचित है, क्योंकि हमने कल्पित अथवा अकल्पित विशेषों को छोड कर अनुभूतित्वसामान्य को ही हेतु स्वीकार किया है अन्यथा पर्वत अग्निमान् है, क्योंकि धूमवान् है इस अनुमान में भी यह प्रश्न किया जा सकता हैकि क्या पर्वत का

---

છે જ્યા 'સામાન્યત દૃષ્ટ' અનુમાનનો સદ્ભાવ સભવતો ન હોય, ત્યા આ દોષનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે જેમ કે 'પૃથ્વીને સસલાના શિગડા વડે ખોદવામા આવી છે.' આ પ્રકારના કથનમા આ દોષનો સભવ રહે છે, કારણ કે સસલાને શિગડા જ હોતા નથી. તો તેના શિગડા વડે પૃથ્વીને ખોદવાની વાત જ કેવી રીતે સભવી શકે?

અહી જે અનુભૂતિત્વ છે તે કલ્પિત સત્ત્વરૂપ છે, કે અકલ્પિત સત્ત્વરૂપ છે? પહેલા પક્ષને, સ્વીકાર કરવામા આવે, તો નૈયાયિક આદિ મતોમા હેતુ અસિદ્ધ થઇ જશે, કારણ તેમના મતમા કલ્પિત સત્તાનો સ્વીકાર કરાયો નથી બીજા પક્ષનો પણ સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે વેદાન્તીઓના મત અનુસાર અકલ્પિત અનુભૂતિત્વ સભવી શકતુ નથી, તે કારણે હેતુ અસિદ્ધ છે. તે પ્રકારનુ કથન અનુચિત છે, કારણ કે અમે કલ્પિત અથવા અકલ્પિત વિશેષોને છોડીને અનુભૂતિત્વ સામાન્યને જ હેતુરૂપે સ્વીકારેલ છે નહી તો 'પર્વત અગ્નિમાન્ છે, કારણ કે ત્યા ધુમાડાનો સદ્ભાવ છે', આ અનુમાન સામે પણ એવો પ્રશ્ન કરી શકાય છે કે શુ પર્વતનો હેતુ ધુમાડો હોય છે, કે રસોડાનો હેતુ ધુમાડો હોય છે? પહેલો પક્ષ સગત નથી, કારણ કે પર્વતમા ધુમાડાની સાથે તે

हेतुर्महानसीयो वा, नाद्यः पर्वतीयधूमे तदानीं व्याप्तेर्ग्रहणाभावेन तेनानुमातुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः स्वरूपासिद्धेर्महानसीयधूमस्य पर्वतादावभावात् इत्यादि विकल्पेन धूमेनापि पर्वते वह्न्यनुमानं न स्यात् इति तत्र यथा तद्देशनिष्ठत्वमतद्देशनिष्ठत्वं न विकल्प्यते, किन्तु धूमत्वेन धूमो हेतुस्तथाप्रकृतेपि अनुभूतित्वमात्रं हेतुरित्येवं न कोपि दोषः प्रसरति, न वा स्वप्रकाशसाधनतायां कोपि दोषो भवति। न च स्वप्रकाशत्वरूपसाध्यस्याभावाधिकरणेऽनुभूतित्वस्य हेतोर्वृत्तित्वसन्देहाद्धेतौ संदिग्धाऽनैकान्तिकता स्यादिति वाच्यम् अनुभूतेरप्यनुमाव्यत्वेनाऽव-

धूम होता है या महानस का धूम हेतु है ? प्रथमपक्ष संगत नहीं क्योंकि पर्वत के धूम के साथ उस समय (अनुमान प्रयोग के समय) व्याप्तिका ग्रहण नहीं हुवा है अतएव उससे अग्नि का अनुमान नहीं किया जा सकता। दूसरे पक्ष में महानस का धूम पर्वत में पाया नहीं जाता । इत्यादि विकल्प यहाँ भी संभव होने से धूम हेतु के द्वारा पर्वत में अग्नि का अनुमान नहीं हो सकेगा। इस प्रकार जैसे यहाँ पर तद्देश निष्ठता या अतद्देश निष्ठता अमुक जगह रहने अथवा न रहने का विकल्प नहीं किया जाता किन्तु सामान्य धूम को ही हेतु मान लिया जाता है उसी प्रकार प्रस्तुत अनुमान में भी अनुभूतित्व सामान्य ही हेतु है, ऐसा मानने में कोई भी दोष नहीं आता और न स्वप्रकाशता की सिद्धि में ही कोई दोष आता है ।

स्वप्रकाशता रूप साध्य के अभाव के अधिकरण में अर्थात् जहाँ स्वप्रकाशता साध्य नहीं है वहां भी अनुभूतित्व हेतु की वृत्ति का सन्देह होने से हेतु में संदिग्ध अनैकान्तिकता दोष आता है । यह कहना उचित

સમયે (અનુમાન પ્રયોગના સમયે) વ્યાપ્તિનુ ગ્રહણુ થતુ નથી તે કારણે તેના દ્વારા અગ્નિનુ અનુમાન કરી શકાતુ નથી બીજો પક્ષ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે રસોડાનો ધુમાડો પર્વતમા સંભવી શકતો નથી, ઇત્યાદિ વિકલ્પ અહી પણ શક્ય હોવાથી ધુમાડા રૂપ હેતુ દ્વારા પર્વતમા અગ્નિનુ અનુમાન કરી શકાશે નહી આ રીતે જેમ અહી તદ્દેશનિષ્ઠતા અથવા અતદ્દેશનિષ્ઠતાનો (અમુક જગ્યાએ રહેવા અથવા ન રહેવાનો) વિકલ્પ માન્ય કરી શકાતો નથી, પરન્તુ સામાન્ય ધુમાડાને જ હેતુ માની લેવામા આવે છે, એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અનુમાનમા પણ અનુભૂતિત્વ સામાન્યજ હેતુ રૂપ છે આ પ્રકારની માન્યતામા પણ કોઈ દોષ ઉદ્ભવતા નથી અને સ્વપ્રકાશતાની સિદ્ધિમા પણ કોઈ દોષનો સંભવ રહેતો નથી

સ્વપ્રકાશતા રૂપ સાધ્યના અભાવના અધિકરણમા એટલે કે જ્યા સ્વપ્રકાશતા સાધ્ય નથી ત્યા પણ અનુભૂતિત્વ હેતુની વૃત્તિનો સન્દેહ હોવાથી હેતુમા સંદિગ્ધ અનૈકાન્તિકતા દોષનો સંભવ રહે છે, એમ કહેવુ તે ઉચિત નથી, કારણ કે આપણે અનુભૂતિને પણ

स्थापातात्, यदि ज्ञानं ज्ञानान्तरेण वेद्यं स्यात् तदा येन ज्ञानान्तरेण प्रथमं ज्ञानं वेदितं स्यात्तदपि ज्ञानत्वाविशेषात् स्वान्येन केनचिदपि ज्ञानेन ज्ञातं स्यात्तदपि पुन र्ज्ञानान्तरेणेत्येवमनवस्थापिशाचस्यावतारः स्यादित्येव ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे वाधकस्तर्कः । सति च वाधकतर्केण सन्दिग्धानैकान्तिकतापदमप्याधातुं शक्नोति । न च ज्ञानमात्रस्यावश्यवेद्यत्वं न स्वीकरोमि ज्ञानव्यवहारस्तु न ज्ञायमानसत्तया किन्तु स्वरूपसत्ताविशिष्टेनैव ज्ञानेन ज्ञानस्य व्यवहार इति क्वानवस्थायाः

---

नहीं है, क्योंकि हम अनुभूति को भी अनुभाव्य स्वीकार करते है । यदि एक ज्ञान दूसरे से ही जाना जाय तो जिस ज्ञान ने पहले ज्ञान को जाना वह भी ज्ञान होने के कारण अपने से भिन्न किसी अन्य ज्ञान के द्वार ही जाना जाएगा और वह ज्ञान भी किसी अन्य ज्ञान से । इस प्रकार अनवस्था दोष रूपी पिशाच का अवतार होगा । एक ज्ञान को दूसरे ज्ञान द्वारा वेद्य मानने में यह वाधक तर्क है इस वाधक तर्क की मौजूदगी में संदिग्ध अनैकान्तिकता दोष नहीं आ सकता ।

कदाचित् यह कहो कि हम प्रत्येक ज्ञान को वेद्य (ज्ञेय)नहीं मानते । फिर भी उसमें जो ज्ञान का व्यवहार होता है वह ज्ञायमान सत्ता से नहीं किन्तु स्वरूपसत्ता से विशिष्ट ज्ञान के द्वारा ही होता है । ऐसा मानने से अनवस्था दोष कैसे संभव हो सकता है ? किन्तु यह कथन युक्ति संगत नहीं है । ज्ञान अपने आप को जानता नहीं और उसे जानने के लिए

---

અનુભાવ્ય રૂપે સ્વીકારીએ છીએ જો એક જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાન વડે જ જાણી શકાતું હોય, તો જે જ્ઞાન વડે પહેલા જ્ઞાનને જાણવામા આવ્યુ, તે જ્ઞાનને પણ જાણનારૂ કોઇ ત્રીજુ જ્ઞાન પણ હોવુ જ જોઇએ જે જ્ઞાન વડે તે બીજા જ્ઞાનને જાણવામા આવ્યુ તે ત્રીજા જ્ઞાનને જાણનારૂ કોઈ ચોથુ જ્ઞાન પણ હશે જ આ પ્રમાણે આગળ વધતા વધતાં જે છેલ્લુ જ્ઞાન આવશે, તે જ્ઞાનને ક્યા જ્ઞાન દ્વારા જાણવામા આવ્યુ તે પ્રશ્ન ઊભો થશે, અને છેલ્લા જ્ઞાનને જાણનારા અન્ય જ્ઞાનનો અભાવ હોવાને કારણે અનવસ્થા દોષની સભાવના ઊભી થશે એક જ્ઞાનને અન્ય જ્ઞાન દ્વારા વેદ્ય (અનુભવ કરવા યોગ્ય) માનવામા આ બાધક તર્ક છે આ બાધક તર્કની ઉપસ્થિતિમા (મોજૂદગીમા) સદિગ્ધ અનૈકાન્તિકતા દોષ આવી શકતો નથી

કદાચ એવુ કહેવામા આવે કે "અમે પ્રત્યેક જ્ઞાનને વેદ્ય (જ્ઞેય) માનતા નથી તો તેમા જે જ્ઞાનનો વ્યવહાર થાય છે તે જ્ઞાયમાન સત્તા વડે થતો નથી, પણ સ્વરૂપ સત્તાથી યુક્ત જ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે, આ પ્રમાણે માનવામા આવે, તો અનવસ્થા દોષ કેવી રીતે સભવી શકે છે?" પરન્તુ આપનુ આ કથન પણ યુક્તિ સગત લાગતુ નથી જ્ઞાન પોતાને જ જાણતુ ન હોય અને તેને જાણવાને માટે કોઇ અન્ય જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ પણ ન

संभवः ज्ञानस्यावश्यवेद्यतास्वीकारे एवानवस्थायाः संभवादिति वाच्यं ज्ञान-विषयकज्ञानान्तरानवतारे ज्ञानसत्ताया निर्णेतुमशक्यतया स्वरूपसत्तया व्यवहार इति स्वीकर्तुमशक्यत्वात्, न च यदा कदाचिद् ज्ञानान्तरसत्ताविषकजिज्ञासोदये सति व्यवहारादिना केनचित्कारणेन तस्या अपि प्रमास्यादिति न तस्या निर्णयः किन्तु निर्णयः स्यादिति न कोपि दोष इति वाच्यम्। घटोऽयं घटविषयकज्ञान-वानहमिति ज्ञानद्वयातिरिक्तज्ञानान्तरस्याननुभवात् यदि ज्ञानप्रवाहो भवेत्तदा भवत्कथनं शोभेतापि न त्वेवम् अननुभूतेनापि पदार्थस्वीकारेऽतिप्रसंगात्। विनापि प्रमाणं यदि सत्तायाः स्वीकारः स्यात्तदा प्रमेयसत्ताया अपि प्रमाण

---

दूसरे ज्ञान की भी प्रवृत्ति न हो तो ज्ञान की सत्ता का ही निर्णय नहीं हो सकता। ऐसी स्थिति में स्वरूप सत्ता से ज्ञान का व्यवहार स्वीकार करना शक्य नहीं है।

जब कभी ज्ञानान्तर की सत्ता के विषय में जिज्ञासा उत्पन्न होती है तो व्यवहार आदि किसी कारण से उसका भी ज्ञान हो जाता है। अतएव उसका अनिर्णय नहीं किन्तु निर्णय हो जाता है। इस कारण कोई दोष नही है। ऐसा कहना ठीक नहीं। "यह घट है" या मैं घट विषयक ज्ञानवान् हूँ " इस प्रकार के दो ज्ञानों से भिन्न ज्ञानान्तर का अनुभव नहीं होता। यदि ज्ञान का प्रवाह होता तो आप का कथन शोभा भी देता। मगर ऐसा है नहीं जो अनुभव में नहीं आता, उसके द्वारा भी पदार्थ को स्वीकार किया जाएगा तो अति प्रसंग ( अनिष्टापत्ति ) का प्रसंग होगा। यदि प्रमाण के विना ही सत्ता को स्वीकार करते हो तो प्रमेय की सत्ता

---

હોય, તો જ્ઞાનની સત્તાનો (અસ્તિત્વનો) જ નિર્ણય થઇ શકે નહી એવી સ્થિતિમાં સ્વરૂપસત્તા દ્વારા જ્ઞાનનો વ્યવહાર સ્વીકાર્ય બની શકતો નથી.

"જ્યારે જ્ઞાનાન્તર (અન્ય જ્ઞાન) ની સત્તા (વિદ્યમાનતા) ના વિષયમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે વ્યવહાર આદિ કોઈ કારણ વડે પણ તેનુ જ્ઞાન થઇ જાય છે. તે કારણે તેનો અનિર્ણય રહેવાને બદલે નિર્ણય જ થઇ જાય છે, આ કારણે કોઇ દોષ નથી" આ પ્રમાણે કહેવુ તે પણ યોગ્ય નથી "આ ઘટ (ઘડો) છે" અથવા "હુ ઘટવિષયક જ્ઞાનવાન્ છુ " આ પ્રકારના બે જ્ઞાનોથી ભિન્ન જ્ઞાનાન્તરનો અનુભવ થતો નથી જો જ્ઞાનનો પ્રવાહ હોત તો આપનુ કથન સુદર લાગત પરન્તુ એવુ છે નહી. જે અનુભવવામાં ન આવે તેના દ્વારા પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો અતિપ્રસગ (અનિષ્ટાપત્તિ) રૂપ દોષનો સભવ ઉપસ્થિત થશે જો પ્રમાણ વિના જ સત્તાનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો પ્રમેયની સત્તાનો પણ પ્રમાણના અસ્તિત્વ વિના જ સ્વીકાર કરી શકાશે અને પ્રમાણનો

सत्तामन्तरेणैव स्वीकारसंभवेन प्रमाणचिन्तैव परित्यक्ता भवेत्। इष्टापत्तौ च प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति परिभाषाऽलुप्येत, अनुभवविरोधश्च स्यात्, नहि चक्षुरादिप्रमाणमन्तरा रूपादिप्रमेयस्य व्यवस्था क्वचिदपि दृष्टा उपपन्ना वा। ज्ञानान्तरविषयकज्ञानस्वीकारे पुनरग्रे ज्ञानान्तरगवेषणायामनवस्थाया अवश्यंभावेन दोषराहित्यं कदापि न संभवेत्। न चानवस्थैवेष्टेति वाच्यम्। अनवस्थास्वीकर्तॄणां त्रिदोषसंभवात्, त्रिदोषाः प्रागलोप-अविनिगम्यत्व-प्रमाणापगमाः। उत्तरोत्तरज्ञानस्वीकारे पूर्वज्ञानोपयोगसिद्धौ अपरापरज्ञानेन पूर्वपूर्वविज्ञानस्य विलोपप्रसंगात्, इति प्रागलोपदोषः।

---

भी प्रमाण की सत्ता के विना ही स्वीकार की जा सकेगी और प्रमाण का विचार ही त्याग देना होगा अर्थात् प्रमाण का विचार निरर्थक हो जाएगा। अगर कहो कि यह तो इष्टापत्ति है अर्थात् हम प्रमाण का त्याग करते हैं तो यह कथन बाधित हो जाएगा कि प्रमाण से ही प्रमेय की सिद्धि होती है। अनुभव से भी विरोध होगा, क्योंकि चक्षु आदि प्रमाणों के विना रूप आदि प्रमेयों की व्यवस्था कहीं भी नहीं देखी गई है और न वह संगत हो सकती है। ज्ञान को ज्ञानान्तर से ग्राह्य मानने पर ज्ञानान्तर को ग्रहण करने के लिए भी ज्ञानान्तर की खोज करनी पड़ेगी तो अनवस्था दोष होगा। दोष रहितता कदापि संभव नहीं होगी। हमें अनवस्था ही इष्ट है ऐसा नहीं कहना चाहिए, क्योंकि अनवस्था स्वीकार करने वालों को तीन दोष आएँगे। वे तीन दोष ये हैं (१) प्रागलोप (२) अविनिगम्यत्व और (३) प्रमाणापगम। उत्तरोत्तर ज्ञान को स्वीकार करने पर पूर्वज्ञान के उपयोग की सिद्धि होने

---

વિચાર જ જતો કરવો પડશે. એટલે કે પ્રમાણનો વિચાર જ નિરર્થક બની જશે કદાચ તમે તેને ઇષ્ટાપત્તિ રૂપ ગણો અને એવુ કહો કે અમે પ્રમાણનો ત્યાગ કરીએ છીએ, તો "પ્રમાણ દ્વારા જ પ્રમેય સિદ્ધ થાય છે," આ કથન અસગત બની જવા રૂપ બાધાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે. વળી આ કથન અનુભવની પણ વિરૂદ્ધ જશે, કારણ કે ચક્ષુ આદિ પ્રમાણો વિના રૂપ આદિ પ્રમેયોની વ્યવસ્થાનો સદ્ભાવ સભવી શકતો જ નથી અને તે પ્રકારની વ્યવસ્થા સગત પણ હોઈ શકે નહી જ્ઞાનને જ્ઞાનાન્તર (અન્ય જ્ઞાન) વડે ગ્રાહ્ય માનવામા આવે, તો જ્ઞાનાન્તરને ગ્રહણ કરવાને માટે જ્ઞાનાન્તરની શોધ કરવી પડશે તે તે પ્રકારની પરિસ્થિતિમા અનવસ્થા દોષનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થઇ જશે "અમને અનવસ્થા જ ઇષ્ટ છે," આ પ્રકારનુ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અનવસ્થાનો સ્વીકાર કરનારને નીચે પ્રમાણે ત્રણ દોષ લાગશે (૧) પ્રાગ્લોપ (૨) અવિનિગમ્યત્વ અને (૩) પ્રમાણાપગમ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવામા પૂર્વ જ્ઞાનના ઉપયોગની સિદ્ધિ

विनिगमनापि न स्यात् कस्य स्वीकारः कस्य नेति पूर्वनियामकं परं वेति विनियन्तुमशक्यत्वात्, इति अविनिगम्यत्वरूपो द्वितीयदोषः प्रमाणापगमोपि अनन्तज्ञानस्वीकारे नास्ति किंचित्प्रमाणमनुभवो वा इति प्रमाणापगमात्मा तृतीयो दोषः। तदुक्तं श्री हर्षमिश्रेण–

"प्राग्लोपाविनिगम्यत्व–प्रमाणापगमैर्भवेत् ।
अनवस्थितिमास्थातु रचिकित्स्यात्रिदोषता ॥ इति ।

अवयवावयविनोर्भेदे श्लोकस्थ तृतीयाविभक्तेः प्रयोज्यत्वमर्थस्तथा च प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमप्रयोज्या त्रिदोषता। अवयवाऽवयविनोरभेदे तु तृतीया विभक्तेरभेदोर्थः तथा च प्राग्लोपाविनिगम्यत्व प्रमाणापगमाभिन्नात्रिदोषता

---

से अगले २ ज्ञान से पहले २ के ज्ञान का लोप हो जाएगा। यह प्राग्लोप नामक दोष है किसे स्वीकार करें और किसे स्वीकार न करें, पहलाज्ञान नियामक है, या दूसरा ज्ञान नियामक है? इस प्रकार निर्णय करना शक्य न होने से अविनिगमता नामक दूसरा दोष होगा। अनन्त ज्ञानों को स्वीकार करने में न कोई प्रमाण है और अनुभव है इस कारण प्रमाणापगम नामक तीसरा दोष भी आता है। श्री हर्ष मिश्र ने कहा है–"प्राग्लोपाविनिगम्यत्व" इत्यादि। "जो ज्ञानों की अनवस्था को स्वीकार करते हैं, उनके मतानुसार तीन दोषों का निवारण नहीं हो सकता। वे दोष इस प्रकार हैं–प्राग्लोप, अविनिगम्यत्व और प्रमाणापगम।

अवयव और अवयवी, का भेद मानने पर श्लोक में आई हुई तृतीया विभक्ति का अर्थ प्रयोज्यत्व है। तात्पर्य यह है कि प्राग्लोप, अविनिगम्यत्व और प्रमाणापगम के द्वारा प्रयोज्य त्रिदोषता है। अवयवी का अभेद मानने

---

થવાથી પાછળના પ્રત્યેક જ્ઞાન દ્વારા આગળના પ્રત્યેક જ્ઞાનનો લોપ થઈ જશે આ દોષનુ નામ પ્રાગ્લોપ દોષ છે કોનો સ્વીકાર કરવો અને કોનો અસ્વીકાર કરવો, પહેલુ જ્ઞાન નિયામક છે કે બીજુ જ્ઞાન નિયામક છે, આ પ્રકારનો નિર્ણય કરવાનું શકય ન હોવાથી અવિનિગમતા નામનો બીજો દોષ લાગશે અનંત જ્ઞાનોનો સ્વીકાર કરવા માટે કોઇ પ્રમાણ પણ નથી અને એવા કોઈ અનુભવનો પણ સદ્ભાવ નથી તે કારણે પ્રમાણાપગમ નામનો ત્રીજો દોષ પણ આવે છે શ્રી હર્ષમિશ્રે કહ્યુ છે કે–"प्राग्लोपाविनिगम्यत्व" ઇત્યાદિ

"જેઓ જ્ઞાનની અનવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે, તેમના મતાનુસાર ત્રણ દોષોનુ નિવારણ થઇ શકતુ નથી, તે ત્રણ દોષ આ પ્રમાણે છે (૧) પ્રાગ્લોપ, (૨) અવિનિગમ્યત્વ અને (૩) પ્રમાણાપગમ અવયવ અને અવયવીમા ભેદ માનવામાં આવે, તો શ્લોકમા વપરાયેલી ત્રીજી વિભક્તિનો અર્થ 'પ્રયોજ્યત્વ' છે એટલે કે પ્રાગ્લોપ, અવિનિગમ્યત્વ અને

अनवस्थां स्वीकुर्वतो भवति । चिकित्सारहिता भवतीत्यनवस्था कथमपि न हितावहा । न च द्वितीयादिज्ञानं स्वभावविशेषादेव स्वविषयप्रमाणमन्तरेणैव स्वविषयकव्यवहारं गमयत्यतो नानवस्था न वाऽप्रामाणिकत्वेन व्यवहाराभाव इति वाच्यम् । एवं तर्हि द्वितीयादिज्ञानानामेवंविधस्वभावस्वीकारे तद्वरं प्रथमज्ञानस्यैव तादृशस्वभावविशेषः स्वीक्रियताम् तावतैव सर्वविघ्नोपशांतिसंभावना ज्ञानस्य स्वप्रकाशतापि सिद्धा भवति निरर्थकोयं द्राविडप्राणायामः । तथा लौकिकानामाभाणकः । अन्ते रण्डाविवाहः स्यादादावेव कुतो नहीति ।

---

पर तृतीया विभक्ति का अर्थ अभेद है। अभिप्राय यह निकला कि प्राग्लोप, अविनिगम्यत्व और प्रमाणापगम से अभिन्न त्रिदोषता अनवस्था मानने वाले के मत में आती है। अनवस्था की कोई चिकित्सा नहीं है अतएव वह हितकर नहीं है।

द्वितीय आदि ज्ञान अपने स्वभाव विशेष से स्वविषयक ज्ञान के विना ही, स्वविषयक व्यवहार को उत्पन्न कर लेता है अतः न तो अनवस्था दोष आता है और न अप्रामाणिक होने से व्यवहार का अभाव ही होता है, ऐसा नहीं कह सकते । यदि ऐसा है अर्थात् द्वितीय आदि ज्ञानों में इस प्रकार का स्वभाव स्वीकार करते हो तो पहले ज्ञान का ही ऐसा स्वभाव मान लेना अच्छा है । ऐसा मानने से सभी दोषों की उपशान्ति हो जाएगी और ज्ञान की स्वप्रकाशकता भी सिद्ध हो जाएगी । फिर यह द्रविड़ प्राणायाम व्यर्थ है लोक में कहावत है–यदि कुत्सित वर्तन करने वाली को अन्त में विवाह करना है तो आदि में ही क्यों न कर ले ।

---

પ્રમાણાપગમના દ્વારા પ્રયોજ્ય ત્રિદોષતા છે જો અવયવ અને અવયવીનો અભેદ માનવામા આવે, તો તૃતીયા વિભક્તિનો અર્થ 'અભેદ' છે એટલે કે પ્રાગ્લોપ, અવિનિગમ્યત્વ અને પ્રમાણાપગમ, આ ત્રણેથી અભિન્ન ત્રિદોષતાનો, અનવસ્થા માનનારાના મતમા સદ્ભાવ રહે છે અનવસ્થાની કોઈ ચિકિત્સા નથી, તે કારણે તે હિતકર નથી

"દ્વિતીય આદિ જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવ વિશેષ વડે જ, સ્વવિષયક જ્ઞાનના વિના જ, સ્વવિષયક વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરી લે છે, તેથી અનવસ્થા દોષ પણ આવતો નથી, અને અપ્રામાણિક હોવાથી વ્યવહારનો અભાવ પણ સભવતો નથી" આ પ્રકારનુ કથન પણ ઉચિત નથી જો દ્વિતીય આદિ જ્ઞાનોમા આ પ્રકારના સ્વભાવનો આપ સ્વીકાર કરતા હો, તો પહેલા જ્ઞાનનો જ એ પ્રકારનો સ્વભાવ માનવો ઠીક થઈ પડશે એવુ માનવાથી સઘળા દોષોનુ નિવારણ થઇ જશે, અને જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતા પણ સિદ્ધ થઈ જશે તો પછી આ દ્રાવિડ (ઉલટી રીતે) પ્રાણાયામ વ્યર્થ જ બની જશે લોકોમા એવી કહેવત છે કે "કુત્સિત વર્તન કરનારી સ્ત્રીને આખરે વિવાહ કરી લેવાનો જ હોય, તો પ્રારભમા જ શા માટે ન કરી લે!"

तदेवं ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयत्वस्वीकारे ज्ञानस्य स्वरूपमेव न सिद्ध्येदित्यादि-विपक्षबाधकतर्कसंभवेन न संदिग्धा नैकान्तिकता दोषः। यत्र हेतोः साध्याभावाधिकरणे वृत्तित्वसन्देहो भवेत्। तादृशवृत्तित्वे बाधकतर्को नावतरति तत्रैव संदिग्धानैकान्तिकतायाः साम्राज्यम् प्रकृते तु ज्ञानस्वरूपासिद्धिरूपविपक्ष-बाधकतर्कस्य सत्त्वेन न तर्कस्य विरहप्रयुक्तसंदिग्धानैकान्तिकतायाः संभावनापि पदमाधातुं शक्नोतीति। अपि च घटादि स्वरूपविषयप्रकाशनसमये ज्ञानं प्रकाशते न वा। न प्रकाशते इति पक्षस्य स्वीकारे ज्ञानोदयानन्तर क्षणे जिज्ञासुपुरुषस्य तादृशघटादिज्ञाने सन्देहो विपर्ययो विपरीतप्रभा वा स्यात्। न तु कश्चिद्घटमह-

एक ज्ञान को दूसरे ज्ञान का विषय मानने पर ज्ञान का स्वरुप ही सिद्ध नहीं होगा इत्यादि बाधक तर्कों का सद्भाव होने से हमारे हेतु में संदिग्ध अनैकान्तिकता दोष नहीं है। जहाँ ऐसा सन्देह होता है कि हेतु साध्य के अभाव के अधिकरण में रहता है या नहीं अर्थात् जहाँ साध्य का अभाव है वहाँ भी रहता होगा वहाँ बाधक तर्क नहीं होता। ऐसे स्थल पर ही संदिग्ध अनैकान्तिकता का साम्राज्य होता है। यहां ज्ञान के स्वरूप की असिद्धि रूप बाधक तर्क विद्यमान है, अतएव बाधक तर्क के अभाव में होने वाली संदिग्ध अनैकान्तिकता की संभावना भी नहीं की जा सकती है

इसके अतिरिक्त यह कहिये कि जब ज्ञान घटादि विषयों को प्रकाशित करता है तब स्वयं प्रकाशित होता है कि नहीं होता? अगर प्रकाशित नहीं होता, यह पक्ष स्वीकार किया जाय तो ज्ञान की उत्पत्ति के अनन्तर क्षण में जिज्ञासु पुरुष को उस घटादि के ज्ञान में सन्देह, विपर्यय अथवा

એક જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાનનો વિષય માનવામા આવે, તો જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ જ સિદ્ધ નહી થાય, ઇત્યાદિ બાધક તર્કોનો સદ્‌ભાવ હોવાથી અમારા હેતુમા સ દિગ્ધ અનૈકાન્તિકતા દોષનો સદ્‌ભાવ નથી. જ્યા એવો સ દેહ થાય છે કે હેતુ સાધ્યના અભાવના અધિકરણમા રહે છે, કે રહેતો નથી—એટલે કે જ્યા સાધ્યનો અભાવ છે ત્યા પણ રહેતો હશે. ત્યા બાધક તર્ક સ ભવતો નથી એવી પરિસ્થિતિમા જ સ દિગ્ધ અનૈકાન્તિકતાનુ સામ્રાજ્ય હોય છે. અહી જ્ઞાનના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ રૂપ બાધક તર્ક વિદ્યમાન છે, તેથી બાધક તર્કના અભાવમા સ ભવી શકે એવી સ દિગ્ધ અનૈકાન્તિકતાની સ ભાવના પણ માની શકાતી નથી

વળી અમારા આ પ્રશ્નનો જવાબ આપો—'જો જ્ઞાન ઘટાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે, તો પોતે પ્રકાશિત હોય છે, કે નથી હોતુ ?' જો 'પોતે પ્રકાશિત નથી હોતુ', આ માન્યતાનો સ્વીકાર કરવામા આવે તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની ક્ષણુની અનન્તર ક્ષણે જિજ્ઞાસુ

मद्राक्षं नवेति दृष्टाऽनन्तरक्षणे सन्देहं करोति, विपर्यस्यतिज्ञानविषये ज्ञानाभावं वा निश्चिनोति किन्तु इदमहमद्राक्षमित्येव निश्चिनोति ज्ञानस्य स्वरूपानपगमे सन्देह विपर्ययविपरीतप्रमा अवश्यं भवेयु र्नतु कस्यचिदपि ता भवन्ति किन्तु ज्ञानस्वरूपस्य निश्चय एव भवति । तस्मात् स्वयं प्रकाशमानमेव ज्ञानं घटादि-विषयैः सह व्यवहारं जनयतीति वक्तुं युक्तम् तथा च ज्ञानस्य स्वप्रकाशतासिद्धा भवतीति । ननु यथा सुखदुःखादिकं न स्वप्रकाशस्वरूपम् किन्तु ज्ञानद्वाराप्रकाशते किन्तु सुखदुःखादि संवेदनसमये कस्यापि सचेतसोऽचेतसोपि वा सुखे, न संशयो जायते सुखं मेऽस्ति न वेत्याकारकः, न वा नास्त्येव सुखादिकमित्याकारको-

विपरीत प्रमिति हो जायेगी । कोई भी पुरुष घट देखने के पश्चात् ऐसा सन्देह नहीं करता कि मैंने घट देखा है या नहीं, न वह विपरीत जानता है और न ज्ञान के विषय में ज्ञान के अभाव का निश्चय करता है। किन्तु उसे यही निश्चय होता है कि "मैंने घट देखा है" यदि ज्ञान के स्वरूप का ज्ञान न हो तो सन्देह, विपर्यय और विपरीत प्रमा अवश्य होगी, किन्तु वह किसी को होती नहीं है । बल्कि ज्ञान के स्वरूप का निश्चय ही होता है। अतएव स्वयं प्रकाशमान ही ज्ञान घट आदि विषयों के साथ व्यवहार उत्पन्न करता है, ऐसा कथन ही उचित है। और ऐसा होने से ज्ञान की स्वप्रकाशता सिद्ध हो जाती है ।

शंका—जैसे सुख दुःख आदि स्वयं प्रकाशमान नहीं हैं किन्तु वे ज्ञान के द्वारा प्रकाशित होते हैं, फिर भी सुख दुःख आदि के संवेदन के समय किसी विचारशील या अविचारशील पुरुष को सुख के विषय में संशय नहीं

પુરૂષને તે ઘટાદિના જ્ઞાનમા સદેહ, વિપર્યય અને વિપરીત પ્રમિતિ ઉત્પન્ન થશે કોઈ પણ પુરૂષ, ઘડાને દેખ્યા પછી એવો સદેહ કરતો નથી કે મે ઘડો દેખ્યો છે કે નહી ? વળી તે વિપરીત રૂપે પણ તે ઘડાને માનતો નથી અને જ્ઞાનના વિષયમા જ્ઞાનના અભાવનો પણ નિશ્ચય કરતો નથી પરન્તુ તેના દ્વારા એ જ નિર્ણય કરાય છે કે 'મે ઘડાને જોયો છે' જો જ્ઞાનના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન ન હોય, તો સદેહ, વિપર્યય અને વિપરીત પ્રમિતિનો અવશ્ય સદ્ભાવ જ રહેશે, પરન્તુ આ ત્રણેનો અનુભવ કોઈપણ વ્યક્તિને થતો નથી, પરન્તુ જ્ઞાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય જ થતો હોય છે તેથી એવુ માનવુ જ ઉચિત થઈ પડે છે કે સ્વય પ્રકાશમાન જ્ઞાન જ ઘટાદિ વિષયોની સાથે વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરે છે. અને એવુ હોવાથી જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતા સિદ્ધ થઈ જાય છે

શકા—જેમ સુખદુ ખ આદિ સ્વય પ્રકાશમાન નથી, પરન્તુ જ્ઞાનના દ્વારા જ પ્રકાશિત થાય છે, છતા પણ સુખદુ ખાદિનુ સવેદન કરતી વખતે કોઈ પણ વિચારશીલ પુરુષને સુખના વિષયમા એવો સશય હોતો નથી કે 'મને સુખ છે કે નથી' 'મને સુખ નથી'

विपर्ययो वा कदाचिदुदेति, सुखाभावविषयकप्रमातु नैव कथमपि स्वोदयमासादयति, तथा ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयत्वस्वरूपपरप्रकाश्यत्वस्वीकारे पि संशयविपर्ययविपरीतप्रमाणामभावः स्यात्कथं ज्ञानस्य स्वप्रकाशता सन्देहाद्यभावेनैव स्वप्रकाशता साध्यते, सन्देहाद्यभावस्तु परप्रकाश्यत्वेपि संभवतीति व्यभिचारान्न-संशयाद्यभावानां स्वप्रकाशता साधकत्वं संभवति परप्रकाश्यत्वेऽपि संशयाद्यभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्सुखादिवदिति न वाच्यम् तथा सति ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्थापरिहारस्यासंभवापातात् । किंच तव नैयायिकस्य व्यवसायानुव्यवसाययोरुत्पादक एक एव मनःसंयोगो विभिन्नो वा, तत्र यदि येनैव मनस्संयोगेन

---

होता कि "मुझे सुख है या नहीं । मुझे सुख नहीं है" ऐसा विपरीत ज्ञान भी उसे नहीं होता सुखाभावविषयक प्रमिति भी कभी उत्पन्न नहीं होती।

इसी प्रकार एक ज्ञान को दूसरे ज्ञान से ज्ञेय अर्थात् पर प्रकाश्य मानने पर भी संशय, विपर्यय और विपरीत प्रमिति का अभाव होगा । फिर सन्देह आदि के अभाव के कारण ज्ञान की स्वप्रकाश्यता कैसे सिद्ध की जा सकती है ? सन्देह आदि का अभाव तो ज्ञान को परप्रकाश्य मानने पर भी हो सकता है । इस प्रकार व्यभिचार होने से संशय आदि का अभाव ज्ञान की स्वप्रकाशकता का साधक नहीं है। क्योंकि परप्रकाश्यता मानने पर भी संन्देह आदि का अभाव कहा जा सकता है ।

समाधान-यदि ज्ञान को परप्रकाश्य माना जाएगा तो अनवस्था दोष का परिहार करना संभव नहीं होगा । इसके अतिरिक्त तुम नैयायिकों के मतमें व्यवसाय और अनुव्यवसाय का जनक मनःसंयोग एक ही है अथवा

---

એવો વિપરીત ભાવ પણ તેને થતો નથી, અને સુખાભાવ વિષયક પ્રમિતિ પણ તેને કદી ઉત્પન્ન થતી નથી

એ જ પ્રમાણે એક જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞેય એટલે કે પરપ્રકાશ્ય માનવામા આવે, તો સ શય, વિપર્યય અને વિપરીત પ્રમિતિનો અભાવ જ રહેશે તો પછી સ દેહ આદિના અભાવને કારણે જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશ્યતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાશે? સ દેહ આદિનો અભાવ તો જ્ઞાનને પરપ્રકાશ્ય માનવામા આવે તો પણ સ ભવી શકે છે આ પ્રકારની બાધા હોવાને કારણે સ શય આદિનો અભાવ પણ જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતાનો સાધક નથી, કારણ કે પરપ્રકાશ્યતા માનવામા આવે તો પણ સ દેહ આદિનો અભાવ પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે.

સમાધાન—જો જ્ઞાનને પરપ્રકાશ્ય માનવામા આવે, તો અનવસ્થા દોષનો પરિહાર (નિવારણ) કરવાનુ સ ભવી નહી શકે- વળી તમારા (નૈયાયિકોના) મત પ્રમાણે તો વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાયનો જનક મન સ યોગ એક જ છે, કે અલગ અલગ છે? જો

घटस्य व्यवसायज्ञानमुत्पादितं तेनैव मनःसंयोगेन यदि घटानुव्यवसायोपि प्रादुर्भवेत्तदा घटानुव्यवसायजनकस्य घटव्यवसायज्ञानस्य तादृशघटव्यवसायजन्यानुव्यवसायस्य यौगपद्यं स्यात् । न च तत्संभवति जन्यजनकयोरेकदोत्पादासंभवात्, नियताव्यवहितपूर्वकालवृत्तिरूपं जनकं कारणाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिरूपं जन्यम्, व्यवसायविषयकोऽनुव्यवसायोव्यवसायात्मकज्ञानजन्यो भवति अनुव्यवसायं प्रति-व्यवसायज्ञानस्य कर्मकारकतया कारणत्वात्, कारणकार्ययोर्विभिन्नकालस्थितिमत्त्व-मावश्यकं सहैवोत्पत्त्या कस्य कं प्रति पूर्वकालवृत्तित्वं कस्य कं प्रति वोत्तरकालवृत्तित्वं

---

अलग अलग है? यदि जिस मनःसंयोग के द्वारा घट का व्यवसायज्ञान उत्पन्न होता है उसी मनःसंयोग से घट का अनुव्यवसाय भी उत्पन्न होता है तो घट के अनुव्यवसाय को उत्पन्न करने वाला व्यवसाय और अनुव्यवसाय दोनों एक ही साथ उत्पन्न होने चाहिए, मगर ऐसा होना संभव नहीं है क्योंकि जन्य और जनक अर्थात् कार्य और कारण का एक ही काल में उत्पाद होना संभव नहीं है। कारण नियत एवं अव्यवहित पूर्व कालवर्त्ती होता है और कार्य अव्यवहित (व्यवधान रहित) उत्तर कालवर्त्ती होता है अर्थात् कारण पूर्व कालवर्त्ती और कार्य उत्तर कालवर्त्ती होता है परन्तु दोनों के बीच में काल का व्यवधान नहीं होता। यहां व्यवसाय को विषय करने वाला अनुव्यवसाय ज्ञान से उत्पन्न होता है। अतएव व्यवसाय अनुव्यवसाय का कारण है और अनुव्यवसाय, व्यवसाय द्वारा जन्य होने से व्यवसाय का कार्य है। दोनों में कार्य कारण भाव है, अतएव दोनों का भिन्न कालीन होना आवश्यक है। अगर दोनों एक साथ उत्पन्न होंगे तो कौन किस

---

મન સંયોગ વડે ઘટનું વ્યવસાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ મન સંયોગ વડે જો ઘટનો અનુવ્યવસાય પણ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો ઘટના અનુવ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરનાર વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાય, બન્ને એક જ સમયે ઉત્પન્ન થવા જોઈએ- પરન્તુ એવું બની શકવાનો સંભવ નથી, કારણ કે જન્ય અને જનકનો-એટલે કે કાર્ય અને કારણનો એક જ કાળે ઉત્પાદ થવાની વાત સંભવી શકતી નથી- કારણ નિયત અને અવ્યવહિત પૂર્વકાળવર્તી હોય છે, અને કાર્ય અવ્યવહિત (વ્યવધાન રહિત) ઉત્તર કાળવર્તી હોય છે, એટલે કે કારણ પૂર્વકાળવર્તી અને કાર્ય ઉત્તરકાળવર્તી હોય છે, પરન્તુ બન્નેની વચ્ચે કાળનું વ્યવધાન (કાળનો આંતરો) હોતું નથી- અહીં વ્યવસાયને વિષય કરનારો (ગ્રહણ કરનારો) અનુવ્યવસાય જ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે- તેથી વ્યવસાય, અનુવ્યવસાયના કારણરૂપ છે, અને અનુવ્યવસાય દ્વારા જન્ય હોવાથી વ્યવસાયના કાર્ય રૂપ છે- બન્નેમાં કાર્યકારણ ભાવ છે, તે કારણે તે બન્નેની ઉત્પત્તિનો કાળ જુદો જુદો હોવાનું આવશ્યક થઈ પડે છે

स्यात् नहि भवति सव्येतरविषाणयोर्युगपज्जायमानयोर्जन्यजनकभावः । तदवच्छिन्नकालतदनवच्छिन्नकालयोरेव कारणकार्यरूपत्वात्, नहि युगपज्जायमानत्वे एकस्तदवच्छिन्नः अन्यस्तदनवच्छिन्नश्चेति तस्मात्कार्यकारणयोर्यौगपद्यं न समीचीनम्। न च करणस्य भेदादेव तादृशज्ञानयोर्भेदः स्यादिति वाच्यम्, करणभेदस्य ज्ञानभेदकसामर्थ्याभावात्, किन्तु असमवायिकारणभेदस्यैव ज्ञानभेदकत्वात्, ज्ञानस्थले ज्ञानस्य

---

का पूर्ववर्त्ती या उत्तरवर्त्ती कहा जाएगा ? कौन किसका कारण और कौन किसका कार्य कहलाएगा ? जैसे एक साथ उत्पन्न होने वाले गाय के दहिने बाएँ दोनों सींगों में कार्य कारण भाव नहीं होता उसी प्रकार व्यवसाय अनुव्यवसाय में भी कार्य कारणभाव नहीं हो सकेगा। तदवच्छिन्नकाल और तदनवच्छिन्नकाल ही कारण कार्य रूप होते हैं। एकसाथ उत्पाद मानने पर एक तदवच्छिन्न और दूसरा तदनवच्छिन्न कैसे हो सकता। अतएव कार्य और कारण का एक साथ उत्पन्न होना समीचीन नहीं है। कदाचित् कहो कि कारण में भेद होने से उन दोनों ज्ञानों में भेद हो जाएगा तो ठीक नहीं, क्योंकि कारण का भेद ज्ञान में भेद नहीं कर सकता। ज्ञान में भेद तो असमवायि कारण के भेद से ही होता है। आपके मतसे ज्ञान का समवायिकारण आत्मा है असमवायिकारण आत्मा और मन का संयोग है मन कारण है और घट आदि विषय कर्म है। ऐसी स्थिति में ज्ञान रूप कार्य में जो भेद है वह समवायि कारण के भेद से नहीं हो सकता। क्यों

---

જો તેઓ એક સાથે ઉત્પન્ન થતા હોય, તો કોને કોનુ પૂર્વવર્તી અથવા ઉત્તરવર્તી માનવુ, એ પ્રશ્ન થઈ પડશે કોને કોનુ કારણ માનવુ અને કોને કોનુ કાર્ય માનવુ, એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થશે. જેવી રીતે એક સાથે ઉત્પન્ન થનારા ગાયના જમણા અને ડાબા શિગડા રૂપ બન્ને શિગડાઓમા કાર્યકારણભાવ સભવતો નથી, એ જ પ્રમાણે વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાયમા પણ કાર્યકારણ ભાવ નહીં સભવી શકે-

તદવચ્છિન્નકાળ અને તદનવચ્છિન્નકાળ જ કારણ કાર્યરૂપ હોય છે- એક સાથે બન્નેનો ઉત્પાદ માનવામા આવે, તો એક તદવચ્છિન્ન અને બીજુ તદનવચ્છિન્ન કેવી રીતે હોઇ શકે? તે કારણે કાર્ય અને કારણની એક સાથે ઉત્પત્તિ થવાની માન્યતા સગત લાગતી નથી- કદાચ આપ એવી દલીલ કરો કે કારણ ભેદ હોવાથી તે બન્ને જ્ઞાનોમા ભેદ પડી જશે, એવી વાત પણ ઉચિત નથી, કારણ કે કારણનો ભેદ જ્ઞાનમા ભેદ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અસમવાયિ કારણના ભેદ વડે જ જ્ઞાનમા ભેદ સભવી શકે છે- આપના મત અનુસાર તો જ્ઞાનનુ સમવાયિકારણ આત્મા છે, અસમવાયિકારણ આત્મા અને મનનો સયોગ છે, મન કરણ છે અને ઘટ આદિ વિષય કર્મ છે- એવી સ્થિતિમા જ્ઞાનરૂપ કાર્યમા જે ભેદ છે તે સમવાયિકારણના ભેદથી સભવી શકતો નથી, કારણ કે સમવાયિકારણ

समवायिकारणमात्मा असमवायिकारणमात्ममनःसंयोगः, मनःकरणम्, घटादिविषयः कर्म, एतादृशस्थितौ ज्ञानात्मककार्यभेदो न समवायिकारणभेदमूलको यतः समवायिकारणस्यात्मनो भेदाभावात्। नाप्यसमवायिकारणात्ममनःसंयोगाधिकरणमनोरूपकरणभेदात् यतः करणीभूतमनसः एकत्वात्, नापि कर्मकारकभेदमूलकतया तस्यापि घटव्यवसायानुव्यवसायघटानुभवघटस्मरणं प्रतिसमानत्वात्, तस्मादसमवायिकारणभेदादेव ज्ञानात्मककार्यभेदः स्वीकरणीयः। एवं च घटव्यवसायानुव्यसायौ यदि एकमनःसंयोगजन्यौ स्याताम् तदायोगपद्यं केन वार्य्येत, न च यौगपद्यं संभवति तथात्वेतादृशज्ञानयोः परस्परं कार्यकारणभावो न स्यादित्येकमनःसंयोगजन्यत्वं न द्वयोर्ज्ञानयोः किंचासमवायिकारणभेदस्य ज्ञानात्मककार्यभेदकत्वेऽस्वीक्रियमाणे-

---

कि समवायिकारण आत्मा तो दोनों का एक ही है। आत्मा और मन के संयोग रूप असमवायि कारण के अधिकरण मन के भेद से भी भेद नहीं माना जा सकता, क्योंकि मन भी एक है। कर्म कारक में भेद होने से भी भेद नहीं हो सकता, क्योंकि घटव्यवसाय, घटानुव्यवसाय घटानुभव और घट स्मरण में कर्म कारक अर्थात् घट समान ही है। अतएव असमवायि कारण के भेद से ही ज्ञान रूप कार्य में भेद स्वीकार करना चाहिए। ऐसी स्थिति में यदि घटव्यवसाय और अनुव्यवसाय जब एक ही मनःसंयोग से उत्पन्न होते हैं तो उनके यौगपद्य को कौन रोक सकता है? मगर युगपद् होना संभव नहीं है। अगर दोनों युगपद् हों तो उनमें कार्य कारण भाव नहीं हो सकेगा। अतएव दोनों ज्ञान एक ही मनःसंयोग से उत्पन्न नहीं हो सकते। अगर आप असमवायि कारण को ज्ञान रूप कार्य में भेद करने वाला स्वीकार नहीं करते तो फिर उनमें भेद करने वाला दूसरा

---

આત્મા તો બન્નેનો એક જ છે. આત્મા અને મનના સંયોગરૂપ અસમવાયિકારણના અધિકરણ રૂપ મનના ભેદથી પણ ભેદ માની શકાતો નથી, કારણ કે મન પણ એક જ છે, કાર્યકારકમા ભેદ હોવાથી પણ ભેદ માની શકાતો નથી, કારણ કે-ઘટવ્યવસાય, ઘટાનુવ્યવસાય, ઘટાભાવ અને ઘટસ્મરણમાં કર્મકારક એટલે કે ઘટ સમાન જ છે તેથી અસમવાયિકારણના ભેદથી જ જ્ઞાનરૂપ કાર્યમા ભેદ સ્વીકારવો જોઈએ એવી સ્થિતિમા જો ઘટવ્યવસાય અને અનુવ્યવસાય એક જ મન સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા હોય, તો તેમના યૌગપદ્યને (એક જ સાથે ઉત્પત્તિને) કોણ રોકી શકે છે? પણ યુગપદ્ (એક સાથે) તેમની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી, જો બન્નેની એકસાથે ઉત્પત્તિ હોય, તો બન્નેમા કાર્ય કારણભાવ સંભવી શકે નહીં તેથી બન્ને જ્ઞાન એક જ મન સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી જો તમે અસમવાયિકારણને જ્ઞાનરૂપ કાર્યમા ભેદ કરનારુ માનતા ન હો, તો તેમનામા ભેદ

ऽन्यस्य भेदकस्याभावेन ज्ञानभेदव्यवस्थैव न स्यात् । यतोऽन्यस्यापेक्षणीयान्तरस्याभावेन एकदैव घटानुभवघटस्मरणयोरेव मनुभवान्तरस्य घटविषयकस्योत्पत्तिप्रसंगात् । क्रमरहितकारणेन कार्यभेदक्रमस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । बाह्यसामग्रीक्रमभेदेन कार्यभेदाभ्युपगमे युगपदेव संप्रयुक्तपटघटादिषु युगपदेवानेकज्ञानानां समुत्पादप्रसंगात् इत्यकामेनापि ज्ञानात्मककार्यभेदोऽसमवायिकारणभेदादेव समर्थनीयः तदिहासमवायिकारणमनःसंयोगस्यैकस्यैव घटव्यवसायघटानुव्यवसायौ प्रति जनकत्वेयौगपद्यं कथमपि न वारयितुं शक्नुयादिति एकेन मनःसंयोगेनोभयोर्जन्मेति प्रथम पक्षो न साधीयानिति । नापि येन मनःसंयोगेन व्यवसायस्य प्रथमज्ञानस्योत्पत्तिर्न

कोई नहीं है । ऐसी स्थिति में ज्ञान में भेद की व्यवस्था ही न हो सकेगी । फिर तो किसी अन्य अपेक्षणीय कारण के न होने से एक साथ घट का अनुभव घट का स्मरण और घट सम्बन्धी अन्य ज्ञान होने का प्रसंग आ जाएगा । क्रम रहित कारण से कार्य भेद क्रम की व्यवस्था नहीं की जा सकती । बाह्य सामग्री में क्रम भेद होने से यदि कार्य में भेद स्वीकार किया जाय तो जब घट पट आदि अनेक पदार्थों का एक साथ संयोग होता तो एक साथ ही अनेक ज्ञानों की उत्पत्ति का प्रसंग आ जाएगा । अतएव चाहे आपकी इच्छा न हो फिर भी ज्ञानों का भेद असमवायिकारण के भेद से ही आप को मानना चाहिए । और जब घट के व्यवसाय और अनुव्यवसाय में एक ही असमवायिकारण मनःसंयोग है तो इन दोनों ज्ञानों की एक साथ उत्पत्ति किसी भी प्रकार नहीं रोकी जा सकती । अतएव एक ही मनःसंयोग से दोनों व्यवसाय और अनुव्यवसाय की उत्पत्ति होती है, यह पक्ष समीचीन नहीं है ।

કરનારૂ બીજુ કોઈ પણ નથી. એવી સ્થિતિમા જ્ઞાનમા ભેદની વ્યવસ્થા જ નહી થઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાથી અન્ય અપેક્ષણીય કારણ ન હોવાથી, એક સાથે ઘટનો અનુભવ, ઘટનુ સ્મરણ અને ઘટવિષયક અન્ય જ્ઞાન થવાનો પ્રસ ગ ઉપસ્થિત થઈ જશે ક્રમરહિત કારણ વડે કાર્યભેદ ક્રમની વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી બાહ્ય સામગ્રીમા ક્રમભેદ થવાથી જો કાર્યમા ભેદનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો જ્યારે ઘટ (ઘડો), પટ આદિનો એક સાથે સ યોગ થાય ત્યારે તો એક સાથે જ અનેક જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસ ગ ઉપસ્થિત થશે તેથી આપની ઇચ્છા ન હોય તો પણ આપે અસમવાયિકારણના ભેદ દ્વારા જ જ્ઞાનોનો ભેદ માનવો પડશે અને ઘટના વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાયમા જો એક જ અસમવાયિકારણુ મન સ યોગ હોય, તો આ બન્ને જ્ઞાનોની એક સાથે ઉત્પત્તિ કોઈ પણ પ્રકારે રોકી શકાતી નથી તેથી 'એક જ મન સ યોગ વડે બન્નેની વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાયની–ઉત્પત્તિ થાય છે' આ પક્ષ સમીચીન (સાચો) નથી

तेन मनःसंयोगेन द्वितीयमनुव्यवसायज्ञानं जायते किन्तु संयोगान्तरेणानुव्यवसायस्योत्पत्तिरिति न पूर्वोदीरितदोष इत्यपि न, घटादिज्ञानोत्पत्तिसमये मनसि कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगस्य विनाशस्तदनन्तरमुत्तरसंयोगस्य समुत्पत्तिस्तदनन्तरं द्वितीयमनुव्यवसायज्ञानमुत्पद्यते इत्यनेकक्षणविलम्बेन जायमानस्य ज्ञानस्यानुव्यवसायात्मकस्य व्यवहिततया पूर्वज्ञानग्राहकत्वासंभवात् नैयायिकादिमते ज्ञानं प्रथमक्षणे जायते द्वितीयक्षणे तिष्ठति तृतीयक्षणे विपद्यते इति नियमः । एवं पूर्वज्ञानस्य व्यवसायस्य नाशानन्तरमनुव्यवसायज्ञानं जातमिति कथं तेन द्वितीय-

---

जिस मनःसंयोग से प्रथम ज्ञान अर्थात् व्यवसाय की उत्पत्ति होती है, उसी मनःसंयोग से दूसरे ज्ञान अर्थात् अनुव्यवसाय की उत्पत्ति नहीं होती किन्तु दूसरे संयोग से अनुव्यवसाय उत्पन्न होता है । अतएव पूर्वोक्त दोष का प्रसंग नहीं आता, ऐसा कहना भी उचित नहीं है । घटादि के ज्ञान की उत्पत्ति के समय मन में कर्म उत्पन्न होता है, फिर विभाग होता है, विभाग होने पर पूर्वसंयोग का नाश होता है उसके पश्चात् उत्तरसंयोग की उत्पत्ति होती है । और उसके बाद अनुव्यवसाय की उत्पत्ति होती है । इस प्रकार जब व्यवसाय और अनुव्यवसाय की उत्पत्ति में अनेक क्षणों का अन्तर मौजूद है तो अनुव्यवसाय अनेक क्षण पहले के व्यवसायों को कैसे जान सकेगा । तात्पर्य यह है कि नैयायिक आदि के मत के अनुसार ज्ञान प्रथम क्षण में उत्पन्न होता है, दूसरे क्षण ठहरता है और तीसरे क्षण में नष्ट हो जाता है । इस नियम के अनुसार पूर्वज्ञान अर्थात्

---

'જે મનઃસંયોગ વડે પ્રથમ જ્ઞાન એટલે કે વ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ જ મનઃસંયોગ વડે બીજા જ્ઞાનની–એટલે કે અનુવ્યવસાયની–ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરન્તુ બીજા સંયોગ વડે અનુવ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી પૂર્વોક્ત દોષને સંભવ રહેતો નથી' આ પ્રકારની દલીલ પણ ઉચિત નથી ઘટાદિના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને સમયે મનમા કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારબાદ વિભાગ થાય છે, વિભાગ થતા જ પૂર્વસંયોગને નાશ થાય છે, અને ત્યારબાદ ઉત્તરસંયોગની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને ત્યારબાદ અનુવ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રકારે વ્યવસાય અને અનુવ્યવસાયની ઉત્પત્તિ વચ્ચે અનેક ક્ષણોનુ અન્તર રહેલુ હોવાથી, અનુવ્યવસાય વડે અનેક ક્ષણ પહેલાના વ્યવસાયને કેવી રીતે જાણી શકાય? આ કથનને ભાવાર્થ એ છે કે—નૈયાયિકો આદિની માન્યતા પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી ક્ષણે સ્થિર રહે છે અને ત્રીજી ક્ષણે નષ્ટ થઈ જાય છે આ નિયમ પ્રમાણે પૂર્વ જ્ઞાન એટલે કે વ્યવસાય તો નષ્ટ થઈ ચુક્યો અને ત્યારબાદ અનુવ્યવસાય ઉત્પન્ન થયો તો પછી અનુવ્યવસાય દ્વારા નષ્ટ થઈ ચુકેલા વ્યવસાયને કેવી

ज्ञानेनाविद्यमानस्य प्रथमज्ञानस्य प्रकाशः स्यात्। न ह्यविद्यमानोर्थः केनचिदपि प्रत्यक्षीक्रियते अतीतानागतवस्तुविषयकप्रत्यक्षस्यादर्शनादनुभवविरोधाच्च। तस्मान्न द्वितीयपक्षोपि विचारपदवीमधिरोहति। अपि च यथा चक्षुरादिकमप्रकाशमानमेवार्थव्यवहारे कारणं न तथा ऽप्रकाशमानस्यैवज्ञानस्यार्थव्यवहारे कारणत्वं स्वातिरिक्तज्ञानोत्पादनद्वारेण कारणत्वाभावात्, जडपदार्थानां स्वतः परस्परं वा प्रकाशमानत्वासंभवात। ज्ञानमपि न प्रकाशते चेत्तदा किमपि न प्रकाशेतेति जगदान्ध्यप्रसंगः स्यात्तथाच लौकिकानामाभाणकः "अन्धस्यैवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे

व्यवसाय तो नष्ट हो चुका अनुव्यवसाय, उसके बाद में उत्पन्न हुआ। तो फिर अनुव्यवसाय नष्ट हुए व्यवसाय को कैसे जानेगा? जो पदार्थ विद्यमान ही नहीं है, उसका कोई प्रत्यक्ष नहीं कर सकता। भूतकालीन और भविष्यत्कालीन वस्तु का इन्द्रिय प्रत्यक्ष कहीं नहीं देखा जाता। उनका इन्द्रिय प्रत्यक्ष मानना अनुभव से भी विरुद्ध है। अतएव दूसरा पक्ष भी विचार संगत नहीं है।

जैसे चक्षु आदि इन्द्रियां स्वयं प्रकाशमान न होती हुई भी अर्थव्यवहार में यह घट है इत्यादि व्यवहार में, करण होती है, उसी प्रकार अप्रकाशमान ही ज्ञान अर्थ व्यवहार में कारण नहीं हो सकता। वह अपने से अतिरिक्त ज्ञान को उत्पन्न करने के कारण नहीं हो सकता। जड पदार्थ न स्वयं प्रकाशमान हो सकते हैं, और न आपस में एक दूसरे को प्रकाशित कर सकते है। अगर ज्ञान ही प्रकाशित नहीं होता है फिर कोई भी प्रकाशमान नहीं होगा और जगत् अन्धा हो जाएगा। फिर तो यही लोकोक्ति चरितार्थ होगी "अंधे के पिछलग्गू अंधे का पद पद पर पतन होता है।

રીતે જાણી શકાય? જે પદાર્થ વિદ્યમાન જ નથી, તેને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ કરી શકાતો નથી ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન પદાર્થોને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કરી શકાતા નથી તેમને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ માનવા, તે વાત અનુભવથી પણ વિરૂદ્ધ જાય છે તે કારણે બીજો પક્ષ (વિચાર) પણ સગત નથી

જેવી રીતે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય સ્વય પ્રકાશમાન ન હોવા છતા પણ અર્થવ્યવહારમાં (આ ઘડો છે, ઇત્યાદિ વ્યવહારમા) કારણભૂત થાય છે એ જ પ્રમાણે અપ્રકાશમાન જ્ઞાન અર્થવ્યવહારમા કારણભૂત થઈ શકતુ નથી તે અન્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાને કારણભૂત થઈ શકતુ નથી. જડ પદાર્થો પોતે પ્રકાશમાન પણ હોઈ શકતા નથી અને એકબીજાને પ્રકાશિત પણ કરી શકતા નથી જો જ્ઞાન જ પ્રકાશવાન્ ન હોય, તો અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પ્રકાશમાન સભવી શકે નહી, અને જગત આધળુ જ બની જાય એવી પરિસ્થિતિમા તો આ લોકોક્તિ જ સાર્થક થાય. (આધળાને જો આધળો દોરે તો,

આધળાનુ પગલેને પગલે પતન થાય છે")

पदे" इति । न च घटविषयकज्ञानवानहम् ज्ञातो घट इत्यादि प्रत्यक्षेण प्रथमज्ञानस्य वेद्यत्वप्रतीतेः प्रात्यक्षिक एव बाध इति वाच्यम्, ज्ञानस्य वेद्यत्वमन्तरेणापि स्वतः स्फुरणतास्वीकारेणापि तादृशव्यवहारस्योपपादयितुं शक्यत्वात् । किंच ज्ञातो घटो विदितो घट इत्यादौ घटादिविषयस्यैव वेदनविषयताविदितत्वादि धर्माणां घटविशेषणत्वात् न तु ज्ञानस्य वेदनविषयता प्राप्यते येन विदितत्वेन ज्ञानस्य परप्रकाश्यता आशंक्येतापि । अपि चानुभूतेः प्रत्यक्षत्वेपि तत्प्रत्यक्षेणैव तदनुभाव्यत्वस्याप्रत्यक्षीकरणान्नप्रत्यक्षविरोधः । अन्यथाऽनुव्यवसायेन व्यवसायस्य स्वविशेषितवेद्यत्वग्रहणे विशेषणतया स्वस्यापि ग्रहणेनात्माश्रयप्रसंगादिति ज्ञानस्य

"मैं घट विषयक ज्ञानवान् हूं, मैंने घट जाना" इत्यादि प्रत्यक्ष से प्रथम ज्ञान वेद्य प्रतीत होता है, अतः प्रत्यक्ष से ही बाधा है, ऐसा नहीं चाहिए । ज्ञान की वेद्यता के विना भी स्वतः स्फुरणता स्वीकार कर लेने से भी इस व्यवहार को होना सिद्ध किया जा सकता है । इसके अतिरिक्त घट ज्ञात हुआ, घट विदित हुआ, इत्यादि प्रत्ययों में घटादि पदार्थ ही वेदन के विषय प्रतीत होते हैं, क्योंकि विदितत्व आदि धर्म घट के विशेषण है । इन प्रत्ययों से ज्ञान की वेदनविषयता अर्थात् ज्ञान को जानने की सिद्धि नहीं होती जिससे कि ज्ञान की परप्रकाश्यता की आशंका की जाय । तथा अनुभव का प्रत्यक्षत्व होने पर भी उस प्रत्यक्ष से ही उसके अनुभव्यत्व का प्रत्यक्षीकरण नहीं होता, अतएव प्रत्यक्ष से विरोध नहीं आता है । अन्यथा अनुव्यवसाय के द्वारा व्यवसायका स्वविशेषित वेद्यत्व का ग्रहण हो जाने से आत्माश्रय का प्रसंग होगा । इस प्रकार ज्ञान को स्वप्रकाशक स्वीकार

"હુ ઘટાદિ વિષયક જ્ઞાનવાળો છુ, મે ઘટને જાણ્યો" ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પ્રથમ જ્ઞાન વેદ્ય પ્રતીત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ બાધા આવે છે, એવુ કહી શકાય નહી જ્ઞાનની વેદ્યતા વગર પણ સ્વત સ્ફુરણાનો સ્વીકાર કરી લેવાથી પણ આ વ્યવહારનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરી શકાય છે તદુપરાત ઘટ જ્ઞાત થયો, ઘટ વિદિત થયો, ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષોમા ઘટાદિ પદાર્થો જ વેદનના વિષયરૂપ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે વિદિતત્વ આદિ ધર્મ ઘટના વિશેષણો છે આ પ્રત્યક્ષો દ્વારા જ્ઞાનની વેદન વિષયતા, એટલે કે જ્ઞાનને જાણવાની સિદ્ધિ થતી નથી- કારણ કે તેના દ્વારા તો જ્ઞાનની પરપ્રકાશ્યતાની જ આશકા થાય છે- તથા અનુભવની પ્રત્યક્ષતા હોવા છતા પણ તે પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ તેના અનુભવ્યત્વનુ પ્રત્યક્ષીકરણ થતુ નથી, તે કારણે પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ વિરોધ આવતો નથી- અન્યથા અનુવ્યવસાય દ્વારા વ્યવસાયના સ્વવિશેષિત વેદ્યત્વનુ ગ્રહણ થવાથી, વિશેષણ હોવાને કારણે પોતાનુ પણ ગ્રહણ થઈ જવાથી, તેમા આત્માશ્રયનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે- આ પ્રકારે જ્ઞાનને સ્વ.

स्वप्रकाशतैव श्रेयस्करीति सा मन्तव्यैवेत्ति स्वप्रकाशताविचारः संक्षेपेण निवेदितः विस्तरस्तु यथासमयं करिष्ये इति ॥

एतादृशं स्वपरप्रकाशरूपं स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणमिति सूत्रलक्षितं ज्ञानं गुणः। न च गुणो गुणिनं द्रव्यं विहायावस्थातुं समर्थः घटीयरूपादिवत्, नहि रूपादयो गुणा घटादिद्रव्यमन्तरेणोपलभ्यमाना दृष्टा इति तेषां यथा अधिकरणं घटादिद्रव्यं तथा ज्ञानस्यापि गुणत्वात् तदपि द्रव्यमन्तरेण न स्थितिमदिति तस्याप्यधिकरणं द्रव्यमात्मा। सचायमात्मा व्यापकपरिमाणो वा, मध्यमपरिमाणवान् वा, अणुपरिमाणो वा। तत्र व्यापकपरिमाणस्तथात्वे तद्गुणस्य सर्वत्रोपलंभः स्यान्नतु

करना ही श्रेयस्कर है, अतएव उसे स्वीकार करना ही चाहिए। संक्षेप से स्वप्रकाशता का विचार किया गया है, विस्तार से यथासमय करेंगे।

ऐसा स्व और पर को प्रकाशित करने वाला स्व-परव्यवसायी ज्ञान प्रमाण है। यह सूत्र में लक्षित ज्ञान गुण है। गुणी गुणी अर्थात् द्रव्य को छोड कर रह नहीं सकता, जैसे घट के गुण रूप आदि। रूप आदि गुण घट आदि द्रव्य के विना उपलब्ध होते नहीं देखे गए। अतएव जैसे रूप आदि का अधिकरण घट आदि द्रव्य हैं, उसी प्रकार ज्ञान भी गुण है और वह द्रव्य के विना रह नहीं सकता, अतएव उसका अधिकरण द्रव्य आत्मा है।

वह आत्मा व्यापक परिमाण वाला है, मध्यम परिमाण वाला है या आणु परिमाण वाला है? इन तीन पक्षों में से वह व्यापक परिमाण वाला नहीं हो सकता। ऐसा होता तो सभी जगह उसके गुण उपलब्ध

પ્રકાશક માનવુ એ જ શ્રેયસ્કર છે અહી જ્ઞાનની સ્વપ્રકાશતાને સંક્ષિપ્તમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેનો વિસ્તારપૂર્વકનો વિચાર યથાસ્થાને કરવામાં આવશે

એવુ સ્વ અને પરને પ્રકાશિત કરનારૂ સ્વ–પર–વ્યવસાયી જ્ઞાન જ પ્રમાણુ છે. જ્ઞાનનો આ ગુણુ આ સૂત્રમા પ્રકટ થાય છે ગુણુ ગુણીને (દ્રવ્યને) છોડીને રહી શકતો નથી જેમ કે ઘડાના રૂપ આદિ ગુણો ઘડાના અસ્તિત્વ વગર ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી રૂપ આદિનુ અધિકરણુ (આધારસ્થાન) જેવી રીતે ઘટાદિ દ્રવ્યો છે, એ જ પ્રકારે જ્ઞાનનુ અધિકરણુ આત્મા જ છે, કારણુ કે જ્ઞાન ગુણરૂપ છે, તેથી તે ગુણુ (દ્રવ્ય) વિના રહી શકતુ નથી- તેથી જ આત્મારૂપ દ્રવ્યને જ જ્ઞાનનુ અધિકરણુ માનવું પડશે-

હવે આત્માના પરિમાણુ વિષયક આ ત્રણુ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવામા આવે છે—(૧) શુ આત્મા વ્યાપક પરિમાણુવાળો છે? (૨) શુ આત્મા મધ્યમ પરિમાણુ વાળો છે? (૩) શુ આત્મા અણુપરિમાણુ વાળો છે?

આત્મા વ્યાપક પરિમાણુવાળો હોઈ શકે નહીં જો આત્મા વ્યાપક પરિમાણુવાળો હોત, તો સઘળી જગ્યાએ તેના ગુણો ઉપલબ્ધ હોત, પરન્તુ એવું બનતુ નથી. તેથી

सर्वत्रोपलभ्यते तस्मान्नतथा । यथा घटीयरूपादिकं घटव्यतिरिक्तप्रदेशे, नोपलभ्यते किंतु घटमात्रे तथा ज्ञानादिकमपि शरीरे एवोपलभ्यते न तदतिरिक्तस्थलेऽतो ज्ञानादीनामधिकरणं न व्यापकम् । तदुक्तं "यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र कुंभादिवन्निष्प्रतिपक्षमेतत् । तथापि देहाद्बहिरात्मतत्त्वमतत्त्ववादोपहताः पठन्ति॥ इति । नापि मध्यमपरिमाणस्तथात्वे घटादिवदनित्यत्वं स्यात् । नापि अणुपरिमाणस्तथात्वे सर्वशरीरव्याप्तज्ञानगुणस्योपलब्धिर्नस्यात् दृश्यते च

---

होते, मगर ऐसा होता नहीं है । अतएव आत्मा व्यापक नहीं है । जैसा घट के रूप आदि गुण घट से भिन्न प्रदेश में नहीं पाये जाते किन्तु घट में ही पाये जाते है, उसी प्रकार ज्ञानादिक गुण भी शरीर में ही पाये जाते हैं । शरीर के सिवाय अन्यत्र नहीं पाये जाते । इस कारण ज्ञानादिक गुणों का अधिकरण ( आत्मा ) व्यापक नहीं है । कहा भी है–

"जिसके गुण जहाँ देखे जाते हैं वह पदार्थ भी वहीं पर होता है। जैसे घट आदि के गुण जहा होते हे वहीं पर घट आदि होते हे । यह नियम निर्बाध है । फिर भी कुतत्त्ववाद से जिनका चित्त उपहत है, वे आत्मा को शरीर से बाहर भी स्वीकार करते हैं ।"

आत्मा मध्यम परिमाण वाला भी नहीं हो सकता क्योंकि ऐसा मानने से वह घट आदि के जैसा अनित्य हो जायेगा । वह अणु परिमाण भी नहीं है, क्योंकि अणुपरिमाण मानने से सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त ज्ञान-

---

આત્માને વ્યાપક માની શકાય નહીં જેવી રીતે ઘડાના રૂપાદિ ગુણોનો સદ્ભાવ ઘડાથી ભિન્ન હોય એવા પદાર્થોમા જોવામા આવતો નથી, પરન્તુ ઘડામા જ જોવામા આવે છે, એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સદ્ભાવ પણ શરીરમા જ જોવામા આવે છે, શરીર સિવાયની કોઇ પણ જગ્યાએ જોવામા આવતો નથી એ જ કારણે જ્ઞાનાદિક ગુણોના અધિકરણ રૂપ આત્મા વ્યાપક નથી કહ્યુ પણ છે કે—

'જેના ગુણ જ્યા જોવામાં આવે છે, તે પદાર્થ પણ ત્યા જ હોય છે'

જેમ કે ઘટાદિના ગુણોનો જ્યા સદ્ભાવ હોય છે, ત્યા જ ઘટાદિનો પણ સદ્ભાવ હોય છે આ નિયમ નિર્બાધ (બાધારહિત) છે છતા પણ જેમનુ ચિત્ત કુતત્વવાદના પ્રભાવથી યુક્ત હોય છે, એવા લોકો આત્માની શરીરની બહાર વ્યાપ્તિ હોવાનો પણ સ્વીકાર કરે છે'

આત્મા મધ્યમ પરિમાણવાળો હોવાનુ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એવું માનવામા આવે, તો ઘટાદિની જેમ તેને પણ અનિત્ય માનવો પડે આત્માને અણુ-પરિમાણવાળો પણ માની શકાય નહીં, કારણ કે તેને અણુપરિમાણવાળો માનવાથી સંપૂર્ણ

निदाघे नदीसलिलमवगाहमानस्य सर्वाङ्गीणसुखाद्युपलब्धिः, नेयमुपलब्धिरात्मनोऽणुरूपत्वे सति संभवति, अणुरूपत्वे तु एकदेशे एव सुखादीनां ज्ञानं स्यात न तु सर्वावयवावच्छेदेन । न च वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च भागो जीवो हि विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्प्यते एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पंचधा संनिवेश इत्यादि श्रुतिप्रमाणेनात्मनोऽणुरूपतैव सिद्ध्यतीति वाच्यम् , श्रुत्यादिप्रामाण्यस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वेन तादृशश्रुत्याऽणुत्वव्यवस्थापनस्याशक्य-

---

गुण की उपलब्धि नहीं होनी चाहिए, मगर ग्रीष्म ऋतु में नदी के जल में अवगाहन करने वाले को सर्वांगीण सुख की उपलब्धि होती देखी जाती है। इस प्रकार की उपलब्धि आत्माको अणुपरिमाण मानने पर संभव नहीं है। आत्मा अणुपरिमाण होता, तो शरीर के एकदेश में ही सुख आदि का अनुभव होता, एक साथ सभी अवयवों में न होता।

"एक वालाग्रका सौवॉ भाग हो और उसके भी सौभाग कर दिये जाएँ तो उसका जो परिमाण होता है, उतना ही परिमाण जीव का होता है। वह अनन्त है।" तथा "यह अणुपरिमाण आत्मा चित्त के द्वारा जानने योग्य है जिसमें पांच प्रकार के प्राण का सन्निवेश है।"

इत्यादि श्रुति आदि के प्रामाण्य से आत्मा की अणुरूपता ही प्रमाणित होती है ऐसा कहना ठीक नहीं। श्रुति की प्रमाणता का निराकरण आगे किया जाएगा, अतएव इस श्रुति से आत्मा की अणुरूपता सिद्ध नहीं की जा सकती।

---

શરીરના વ્યાપ્ત જ્ઞાનગુણની ઉપલબ્ધિ થઇ શકે નહી પરન્તુ ગ્રીષ્મઋતુમા નદીના જળમાં અવગાહન કરનારને સ્વર્ગીય સુખની ઉપલબ્ધિ થતી જોવામા આવે છે આત્માને અણુપરિમાણુવાળો માનવામા આવે તો આ પ્રકારની ઉપલબ્ધિની સંભાવના જ ન રહે જો આત્મા અણુપરિમાણુવાળો હોત, તે શરીરના એકદેશમા જ સુખ આદિનો અનુભવ થતો હોત, એક સાથે સઘળા અવયવોમાં એવો અનુભવ થાત નહીં

'એક બાલાગ્રના ૧૦૦ ભાગ કરવામા આવે તે સો ભાગમાથી એક ભાગ લઇને તેના પાછા ૧૦૦ ભાગ કરી નાખવામા આવે, તો તે પ્રત્યેક ભાગ જેટલા પરિમાણવાળો હોય છે, એટલુ જ પરિણામ જીવનુ (આત્માનુ)છે, તે અનત છે," તથા" તે અણુપરિમાણુ વાળો આત્મા, પાચ પ્રકારના પ્રાણુનો સન્નિવેશ છે એવા ચિત્ત વડે જાણુવા યોગ્ય છે" ઇત્યાદિ શ્રુતિઆદિના પ્રમાણુથી આત્માની અણુરૂપતા જ સિદ્ધ થાય છે, એમ કહી શકાય નહી. શ્રુતિનિ પ્રમાણુતાનુ નિરાકરણુ આગળ કરવામા અવશે તેથી શ્રુતિ દ્વારા આત્માની અણુરૂપતા સિદ્ધ કરી શકાતી નથી, એવુ પ્રતિપાદન થઇ જશે

त्वात्। तथा जीवस्याऽणुरूपत्वे सर्वशरीरे वेदनोपलब्धिर्न स्यात्। एवं चात्मनि-कीदृशं परिमाणम् इति चेत्सत्यम्, प्रथमान्तिमविकल्पस्यासंभवितत्वेपि मध्यम-पक्षस्यास्माभिरादृतत्वात्। अर्थात् यावत्प्रमाणकं शरीरं भवति तावत्प्रमाणक एवात्मा। न च शरीरादिवदात्मनोपि विनाशिता स्यात्, शरीरस्य मध्यमपरिमाण-स्यानित्यता दृष्टेति, तथाविधस्यात्मनोप्यनित्यत्वं स्यात्। तथा च शरीरनाशे शरीरवदात्मापि नश्येदिति कर्मफलोपभोगो जन्मान्तरादौ श्रूयमाणः कथमुपपद्येत इति वाच्यम्, कथंचिदनित्यत्वस्य स्वीकारात्। अयमाशयः अनेकान्तवादे सर्वमपि-

---

इसके अतिरिक्त आत्मा यदि अणुपरिमाण होता तो समस्त शरीर में वेदना की उपलब्धि न होती।

तो फिर आत्मा में कैसा परिमाण है? यह प्रश्न ठीक है। प्रथम और अन्तिम विकल्प असंभव होने पर भी मध्यम परिणाम वाले मध्यम पक्ष को हमने स्वीकार किया है। इसका अर्थ यह है कि जितना परिमाण शरीर का होता है उतना ही आत्मा का होता है। ऐसा मानने से आत्मा भी शरीर के जैसा अनित्य हो जाएगा ऐसा कहना ठीक नहीं। मध्यम परिमाण वाले शरीर में अनित्यता देखी जाती है, अतएव मध्यम परिमाण वाले आत्मा में भी अनित्यता देखी जाती है, अत एव मध्यम परिणामवाले आत्मामें भी अनित्यता हो जाएगी। फिर तो शरीर का नाश होने पर शरीर के समान आत्मा का भी नाश हो जाएगा। ऐसी स्थितिमें जन्मान्तरमें कर्मफल का उपभोग मानना कैसे संगत हो सकेगा? ऐसा कहना ठीक नहीं। हम

---

વળી—જો આત્મા અણુપરિમાણવાળો હોત, તો સમસ્ત શરીરમાં વેદનાની ઉપલબ્ધિ પણ થાત નહી તો પછી આત્મા કેવા પરિમાણવાળો છે, આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, આત્માના પરિમાણવિષયક પહેલો અને છેલ્લો વિકલ્પ અસંભવિત હોવાને કારણે, મધ્યમ પરિમાણવાળો જે બીજો વિકલ્પ છે, તેનો અમે સ્વીકાર કર્યો છે તેનો અર્થ એ છે કે શરીરનુ જેટલુ પ્રમાણ હોય છે, તેટલુ જ પ્રમાણ આત્માનુ હોય છે એવુ માનવામાં આવે, તે આત્માને પણ શરીરની જેમ અનિત્ય માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે, એવુ કથન ઉચિત નથી મધ્યમ પરિમાણવાળા શરીરમા અનિત્યતા જણાય છે, તેથી મધ્યમ પરિમાણવાળા આત્મામા પણ અનિત્યતા જ હશે એવી પરિસ્થિતિમા તો શરીરનો નાશ થવાની સાથે શરીર પ્રમાણ જ આત્માનો પણ નાશ થઇ જશે એવી પરિસ્થિતિમા જન્મા ન્તરમા કર્મફલનો ઉપભોગ માનવાની વાત કેવી રીતે સંગત બનશે? આ પ્રકારનુ કથન ઉચિત નથી અમે આત્માને અમુક દ્રષ્ટિએ અનિત્ય પણ માનીએ છીએ આ કથનનુ તાત્પર્ય

वस्तु नित्यानित्यमेव, न तु एकान्तोनित्यमनित्यं वा, किन्तु द्रव्यरूपेण नित्यम्, अनित्यं च पर्यायरूपेण। यथा घटो द्रव्यरूपेण नित्यः स्वपर्यायैस्तु नवपुराणत्वादिभिरनित्यस्तथाजीवोपि द्रव्यरूपेण नित्य इति शरीरनाशेपि तदपहाय शरीरान्तरमाविशन् कर्मफलं शुभाशुभं भुंक्ते पर्यायरूपेण बालयुवस्थविरादिनाशरीरान्तराद्यवच्छेदकभेदेन वा, अनित्यएव, कथंचिदनित्यत्वस्य मया स्वीकृतत्वात्। अतएव मानवपर्यायं परित्यज्य कदाचिद्देवपर्यायं गच्छन् देवोचितभोगं भुंक्ते कदाचिन्नारकपश्वादिपर्यायं च प्राप्य दुःखपरंपरामेवानुभवति। उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति सूत्रानुसारेण पदार्थमात्रस्यैव तथा नियमात्। तदुक्तं

आत्मा को कथंचित् अनित्य स्वीकार करते हैं। तात्पर्य यह है कि अनेकान्तवाद में प्रत्येकवस्तु कथंचित् नित्य और कथंचित् अनित्य है। एकान्त नित्य अनित्य नहीं है, किन्तु द्रव्य रूप से नित्य और पर्याय रूप से अनित्य है। जैसे घट द्रव्य रूप से नित्य है और नवीनता प्राचीनता आदि पर्यायों से अनित्य है इसी प्रकार जीवन भी द्रव्य रूप से नित्य है। अतएव शरीर का नाश होने पर उसे त्यागकर दूसरे शरीर में प्रवेश करता है और शुभ या अशुभ कर्मफल को भोगता है। किन्तु बाल, युवा, वृद्धता आदि अथवा शरीर आदि अवच्छेदक के भेद से अनित्य है, ऐसा हमने स्वीकार किया है। इस कारण मनुष्य पर्याय को छोड कर कभी देवपर्याय में जाता है और देवों के योग्य भोगो को भोगता है। कभी नारक या पशु पर्याय को प्राप्त होता है और दुःख की परम्परा का अनुभव करता है। "जो उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य से युक्त होता है, वही सत् होता है" इस सूत्र के अनुसार पदार्थ

એ છે કે અનેકાન્તવાદમાં પ્રત્યેક વસ્તુને અમુક દ્રષ્ટિએ નિત્ય અને અમુક દ્રષ્ટિએ અનિત્ય માનવામા આવે છે, એકાન્તત નિત્ય અથવા અનિત્ય માનવામા આવતી નથી પરન્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય માનવામા આવે છે જેમ કે ઘડો દ્રવ્યની આપેક્ષાએ નિત્ય છે, પરન્તુ નવીનતા, પ્રાચીનતા આદિની આપેક્ષાએ અનિત્ય છે એજ પ્રમાણે જીવ (આત્મા) પણ દ્રવ્યની આપેક્ષાએ નિત્યછે તેથી એક શરીરનો નાશ થતા જ તે શરીરનો ત્યાગ કરીને તે બીજા શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, અને શુભ કે અશુભ કર્મફલને ભોગવે છે પરન્તુ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધત્વ આદિ પર્યાયોની અપેક્ષાએ અથવા શરીર આદિ અવચ્છેદકના ભેદની અપેક્ષાએ આત્માને અનિત્ય માનવામા આવ્યો છે. તે કારણે મનુષ્ય પર્યાયને છોડીને ક્યારેક તે દેવપર્યાયમા જાય છે અને દેવોને યોગ્ય ભોગો ભોગવે છે, કદી તે નારક અથવા પશુપર્યાયમા પણ જાય છે અને દુખોની પરપરાનુ વેદન કરે છે, "જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી (કાયમ રહેવાના સ્વભાવથી) યુક્ત હોય છે, એજ સત્ હોય છે" આ સૂત્ર અનુસાર પ્રત્યેક પદાર્થ માટે એજ નિયમ છે પણ કહ્યુ છે કે....

"आदीपमाव्योमसमस्वभावं स्याद्वादमुद्रानतिभेदिवस्तु ।
तन्नित्यमेवैकमनित्यमन्यदितित्वदाज्ञाद्विषतां प्रलापा इति ।

यद्यपि जीवस्य परिमाणविषये बहवो विवादमनादृश्यन्ते इति, तन्निर्णयार्थं विचार आवश्यक, इति तदर्थं प्रयत्नवता भाव्यम्, तथापि ग्रंथगौरवभयादप्रासंगिकत्वाच्च विरम्यते ॥

स चानादिकर्मसंबद्धः कदाचिदपि संसारपर्यन्तं निरस्तसर्वमलं कदाचिदपि स्वस्वरूपं न लभते इत्यमूर्त्तोऽपि मूर्त्तेन कर्मणा संबद्धो भवति । कर्मसंबन्धा

---

मात्र के लिए यही नियम है । कहा भी है ।–"आदीपमाव्योमसमस्वभावं" इत्यादि ।

'दीपक से लेकर आकाश पर्यन्त प्रत्येक वस्तु समान स्वभाव वाली है अर्थात् नित्यानित्य है, क्योंकि कोई भी वस्तु स्याद्वाद की मुद्रा ( छाप ) का उल्लंघन नहीं करती है । ऐसी स्थिति में आकाशादि कोई वस्तु नित्य ही है और घट आदि कोई वस्तु अनित्य ही है, ऐसा कहना हे भगवन् आपकी आज्ञा से द्वेष रखने वालों का प्रलाप मात्र है ।"

यद्यपि आत्मा के परिमाण के विपय में नाना प्रकार के विवाद देखे जाते हैं, अतएव उसका निर्णय करने के लिए विचार करना आवश्यक है और उसके लिए प्रयत्नशील होना चाहिए, तथापि ग्रन्थ बढ जाने के भय से तथा अप्रासंगिक होने से यहाँ विचार नहीं करते ।

वह आत्मा अनादि काल से कर्मों से बद्ध है और जब तक संसार में है तब तक समस्त मल से रहित अपने स्वरूप को प्राप्त नहीं कर पाता

---

"आदीपमाव्योमसमस्वभाव" ઈત્યાદિ" દીપકથી લઇને આકાશ પર્યન્તની પ્રત્યેક વસ્તુ સમાન સ્વભાવવાળી છે એટલે કે નિત્યાનિત્ય છે, કારણ કે કોઇ પણ વસ્તુ સ્યાદ્વાદની મુદ્રાનુ (છાપનુ) ઉલ્લઘન કરતી નથી એવી પરિસ્થિતિમા" આકાશાદિ કોઇ વસ્તુ નિત્ય જ છે અને ઘટ આદિ કોઇ વસ્તુ અનિત્ય જ છે" આ પ્રમાણે કહેવુ તે, હે ભગવાન્! આપની આજ્ઞાનો દ્વેષ કરનારનો પ્રલાપ માત્ર જ છે

જો કે આત્માના પરિમાણના વિષયમા અનેક પ્રકારના વિવાદો ચાલે છે,તે કારણે તેનો નિર્ણય કરવા માટે વિસ્તૃત વિચાર કરવો આવશ્યક થઇ પડે છે અને તેને માટે પ્રયત્નશીલ પણ રહેવુ જોઇએ, પરન્તુ ગ્રથવિસ્તાર થઈ જવાના ભયથી, તથા અપ્રાસગિક હોવાથી અહીં તેનો વધુ વિચાર કરવામા આવ્યો નથી

તે આત્મા અનાદિ કાળથી કર્મોના બધ વડે બદ્ધ છે, અને જ્યા સુધી આ સસારમા રહે છે ત્યા સુધી સમસ્ત મળથી(કર્મમળથી) રહિત પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતો

त्तस्मिन्नात्मनि सूक्ष्मवादरैकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रिचतुःपंचेन्द्रियपर्याप्तापर्याप्ताद्यवस्था अनेकप्रकाराः संभवन्ति स चात्मा यद्येकान्तानित्यःस्यात्तदा केवलज्ञानोत्पादाय श्रवणमनननिदिध्यासनयमनियमप्राणायामध्यानधारणासमाधितपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाद्यलौकिकफलसाधानानां तथा श्रमव्यापारकृषिसेवादि—इहलोकस्थफलककर्मणां तथा प्रत्यभिज्ञानस्मरणादीनामत्यंतविलोपप्रसंगात् । अयमाशयः सर्वोऽपि प्रेक्षावान् स्वशरीराद्भिन्नं परलोकानुयायिन कथंचिन्नित्यं स्वात्मानमवगम्य तदनन्तरं पारलौकिकफलसाधने दानादौ प्रवर्तते यदि स प्रेक्षावान् आत्मानमेकान्तानित्यमवगच्छेत्तदा येन शरीरेण यच्छरीरावच्छिन्नेनात्मना कर्म कृतम् स

---

है वह स्वभाव से अमूर्त्त होकर भी मूर्त्त कर्मों के साथ सम्बद्ध है। कर्म के सम्बन्ध से आत्मा में सूक्ष्म, वादर, एकेन्द्रिय द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रि पञ्चेन्द्रिय पर्याप्त अपर्याप्त आदि अनेक प्रकार की अवस्थाएँ होती रहती हैं। आत्मा यदि एकान्त रूप से अनित्य हो तो केवलज्ञान की उत्पत्ति के लिए श्रवण मनन, निदिध्यासन, यम नियम, प्राणायम, ध्यान, धारणा, समाधि, तप, स्वाध्याय और ईश्वरप्रणिधान आदि लोकोत्तर फल के साधनों का तथा श्रम व्यापार कृषि सेवा आदि इहलोक सम्बन्धी फल देने वाले कर्मों का तथा प्रत्यभिज्ञान एवं स्मरण आदि का सर्वथा लोप ही हो जाएगा। तात्पर्य यह है कि सभी बुद्धिमान् जन आत्मा को अपने शरीर से भिन्न तथा परलोक में जाने वाला कथंचित् नित्य जान कर ही पारलौकिक फल के साधन दान आदि में प्रवृत्ति करते हैं। अगर वह बुद्धिमान् आत्मा को एकान्त अनित्य समझते तो जिस शरीर के द्वारा, जिस

---

નથી. તે સ્વભાવથી જ અમૂર્ત હોવા છતા પણ મૂર્ત કર્મોની સાથે સંબદ્ધ છે. કર્મના સંબંધને લીધે જ આત્મામા સૂક્ષ્મ, બાદર, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત આદી અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓનો સદ્‌ભાવ રહ્યા જ કરે છે આત્મા જો એકાન્તતઃ અનિત્ય હોય, તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને માટે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન (વારંવાર સ્મરણ) યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણીધાન આદી લોકોત્તર ફળના સાધનોનો તથા શ્રમ, વ્યાપાર, કૃષિ, સેવા આદિ આલોક સંબંધી ફલ દેનારા કર્મોનો તથા પ્રત્યભિજ્ઞાન અને સ્મરણ આદિનો સર્વથા લોપ જ થઈ જાત આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે–સઘળા બુદ્ધિમાન માણસો આત્માને પોતાના શરીરથી ભિન્ન તથા પરલોકમા જનારો અને નિત્યાનિત્ય માનીને જ પારલૌકિક ફળના સાધનોમા (દાનાદીમા) પ્રવૃત્ત રહે છે જો તેઓ આત્માને એકાન્તતઃ અનિત્ય જ માનતા હોત,

आत्मा तच्छरीरम् तादृशं कर्म चेति सर्वमेव तदैव विनष्टं निरन्वयतया तदनन्तरं कालान्तरमासाद्य कः फलोपभोगं करिष्यति स्वर्गादिपरलोके भवान्तरे वा भवान्तरमासाद्य पूर्वभवसंपादितकर्मजन्यशुभाशुभकर्मणोः फलं सुखदुःखादिकं भुंक्ते जीवः स चेज्जीवो देहविगमसमये सहैव देहेन स्वयमपि विनष्टस्तदाफलभोक्ता भवान्तरे को भवेत्तदा आत्मन एवाभावात् । न च कर्माचरणसामयिकस्य आत्मनो विनाशेपि फलोपभोगकालिको नवीन एवात्मा जायते इति तस्यैव नवीनस्य फलोपभोगः स्यादिति न पारलौकिकफलसाधककर्मणा नैरर्थक्यमिति वाच्यम् तथापि अन्यकृतकर्मणोन्यस्य फलभोक्तृत्वे कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसं

---

शरीरमें रह कर आत्मा ने कोई कर्म किया है, वह आत्मा, वह शरीर और वह किया हुआ कर्म सब के सब उसी समय पूरी तरह नष्ट हो जाते। उनके पश्चात् कालान्तर में स्वर्ग आदि परलोक या भवान्तर में कौन फल भोगेगा ? जीव दूसरे भव को प्राप्त करके पूर्वभव में किए हुए कामों द्वारा जनित शुभ या अशुभ कर्मों का सुख दुःख रूप फल भोगता है। वह जीव यदि देह के नाश के समय, देह के साथ ही नष्ट हो जाय तो कौन भवान्तर में फल को भोगेगा ? उस समय आत्मा तो रहा नहीं ।

शंका—कर्म का आचरण करते समय के आत्मा का तो विनाश हो जाता है परन्तु फल का उपभोग करते समय नया आत्मा उत्पन्न हो जाता है । वह नया आत्मा ही उस कर्म का फल भोगता है । अतएव पारलौकिक फलों को सिद्ध करने वाले कर्म निरर्थक नहीं होते ।

---

તો જે શરીરમા રહીને જે શરીર દ્વારા આત્માએ જે કોઇ કર્મો કર્યા છે, તેમના તે શરીર નષ્ટ થતાની સાથે જ નાશ થઇ જાત ! ત્યાર બાદ કાલાન્તરે સ્વર્ગ આદિ પરલોક અથવા ભવાન્તરમા કોણ તે કર્મોનુ ફળ ભોગવત ? જીવ જ (આત્મા જ) બીજો ભવ અથવા અનેક ભવો પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વભવમા કરેલા કર્મો દ્વારા જનિત શુભ અથવા અશુભ કર્મોના સુખદુ.ખ રૂપ ફળને ભોગવે છે આ જીવ, જો દેહનો નાશ થતા જ દેહની સાથે સાથે જ નષ્ટ થઈ જાય, તો ભવાન્તરમા કર્મજનિત ફળ કોણ ભોગવશે ?– જો તે સમયે આત્માનુ અસ્તિત્વ જ ન સ્વીકારવામા આવે, તો કર્મનુ ફળ કોણ ભોગવશે ? કારણ કે આ માન્યતા અનુસાર દેહના નાશ સાથે આત્માનો નાશ પણ સ્વીકાર્યો જ છે,

શકા–કર્મનુ આચરણ કરતી વખતે જે આત્મા હોય છે, તે આત્માનો વિનાશ થઇ જાય છે, પરન્તુ ફળનો ઉપભોગ કરતી વખતે નવો આત્મા ઉત્પન્ન થઇ જાય છે તે નવો આત્મા જ તે કર્મનુ ફળ ભોગવે છે. તેથી પારલૌકિક ફળોને સિદ્ધ કરનરા કર્મો નિરર્થક હોતા નથી

गस्य दुर्वारता स्यात् येन मनुष्यशरीरावच्छिन्नेनात्मना कर्माराधनं कृतं न तेन फलमभोजि इति कृतस्य कर्मणो हानि र्जाता येन च देवादिशरीरसंबन्धिना त्मना फलोपभोगः कृतः न तेन कर्माराधनमकारीति अकृतस्य कर्मणः फलस्योपभोगः संवृत्त इत्यकृताभ्यागमः प्राप्नोतीत्यतो नैकान्तेनात्माऽनित्यः। नाप्येकान्तनित्यस्तथात्वे जन्ममरणादिव्यवस्थैव निरवकाशा स्यात्, नहि सर्वथा नित्ये गगने किंचिदपि क्षीयमाणं दृष्टम् । तस्मात्कथंचिन्नित्यः कथंचिदनित्यश्च तावता सर्वदोषोपशमसंभवात् । न च परस्परविरोधशीलयोर्नित्यत्वा-

---

समाधान—ऐसा मत कहो। ऐसा मानने परभी दूसरे के किये कर्म का फल दूसरा भोगेगा तो कृतहानि और अकृताभ्यागम नामक दोषों का प्रसंग होगा। मनुष्य शरीर में रहे हुए जिस आत्मा ने कर्म की आराधना की थी, उसने उस कर्म का फल नहीं भोगा, इस प्रकार कृत कर्म की हानि हुई। और देवादि के शरीर सम्बन्धी जिस आत्मा ने फल का उपभोग किया, उसने वह कर्म नहीं किया था। इस प्रकार उसे विना किये कर्म का फल मिल गया। यह अकृताभ्यागम दोष प्राप्त होगा। इस कारण आत्मा एकान्त अनित्य नहीं है।

आत्मा एकान्त रूप से नित्य भी नहीं है। एकान्त नित्य मानने से जन्म मरण आदि की व्यवस्था ही नहीं बन सकती। सर्वथा नित्य आकाश अतएव आत्मा कथंचित् नित्य और कथंचित् अनित्य है। ऐसा मानने से कोई भी दोष नहीं आता है।

---

સમાધાન–આ માન્યતા અનુચિત છે આ પ્રકારની માન્યતામા " કરે કોઇ અને ભોગવે બીજો," એવુ માનવને કારણે કૃતહાની અને અકૃતાભ્યાગમ નામના દોષોનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે મનુષ્ય શરીરમા રહેલા જે આત્માએ કર્મની આરાધના કરી હતી, તેણે તે કર્મનુ ફળ ભોગવ્યુ નહી, આ પ્રકારે કૃત કર્મની હાની થઇ અને દેવાદિના શરીરમા રહેલા જે આત્માએ ફળનો ઉપભોગ કર્યો, તેણે તે કર્મ કર્યું ન હતુ તે કારણે તેને કર્મ કર્યા વિના ફળ મળી ગયુ તેને જ અહી અકૃતાભ્યાગમ દોષ કહેવામા આવ્યો છે તે કારણે આત્માને એકાન્તત. નિત્ય માની શકાય નહી

આત્મા એકાન્તત નિત્ય પણ નથી આત્માને એકાન્તત નિત્ય માનવાથી જન્મ મરણ આદિની વ્યવસ્થા જ સભવી શકે નહી તે કારણે આત્માને અમુક દૃષ્ટિએ (દ્રવ્યાર્થિકતાની અપેક્ષાએ) નિત્ય અને અમુક દૃષ્ટિએ (પર્યાયની અપેક્ષાએ) અનિત્ય માનવાથી, કોઇ પણ દોષની સંભાવના રહેતી નથી.

नित्यत्वयोरेकस्मिन्नात्मनि कथं संभवः नहि शैत्यौष्ण्यधर्मयोः परस्परविरुद्धयो रेकस्मिन्समावेशो दृश्यते समावेशेच विरोधकथैवास्तमियादिति तदेव विरुद्धानां विरुद्धत्वं यत्सहानवस्थायित्वम् इति वाच्यम् अपेक्षाभेदेनोभयोरपि समावेश संभवात् । अयमाशयः यथैकस्मिन्पुरुषे अपेक्षाभेदेन पितृत्वपुत्रत्वश्यालत्वश्वशुरत्व भ्रातृत्वजामातृत्वादिधर्माणां समावेशेपि न विरोधसंभावना तथैकस्मिन्नात्मनि-द्रव्यत्वरूपेण नित्यत्वं देव मनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादि पर्यायात्मनाऽनित्यत्वमपि स्यात्तत्र को दोषः । यथावा नैयायिकमते एकस्मिन्नेव घटे घटत्वपृथिवीत्व-द्रव्यत्वप्रमेयत्वाद्यनेकधर्माणां समावेशः यथैवैकस्मिन् वृक्षे शाखावच्छेदेन

---

शंका—स्वभाव से ही परस्पर विरोधी नित्यता और अनित्यता एक ही आत्मा में कैसे रह सकते हैं? शीतता और उष्णता का जो परस्पर विरुद्ध है, एकही वस्तु में समावेश नहीं देखा जाता । अगर उनका समावेश हो तो विरोध की कथा ही समाप्त हो जाय । एक साथ न रहना ही विरोधी पदार्थों की विरूद्धता कहलाती है ।

समाधान—उपेक्षा के भेद दोनों का समवेश होता है । अभिप्राय यह है कि जैसे एक ही पुरुष में भिन्न भिन्न अपेक्षा से पितृत्व, पुत्रत्व, श्यालत्व (सलापन), श्वसुरत्व, भ्रातृत्व, जामातृत्व आदि धर्मों का समावेश होने में कोई विरोध नहीं है, उसी प्रकार एक ही आत्मा में द्रव्य की अपेक्षा से नित्यता और देव मनुष्य तिर्यच पक्षी आदि पर्याय की अपेक्षा से अनित्यता हो तो क्या दोष है? अथवा जैसे नैयायिक मत के अनुसार एक ही घट में घटत्व, पृथित्व, द्रव्यत्व तथा प्रमेयत्व आदि अनेक धर्मों का समावेश

---

શકા—સ્વભાવથી જ પરસ્પર વિરોધી એવી નિત્યતા અને અનિત્યતા એક જ આત્મામા કેવી રીતે રહી શકે છે? જેમ કે શીતતા અને ઉષ્ણુતા રૂપ પરસ્પર વિરોધી ગુણોનો સદ્ભાવ એક જ વસ્તુમા સભવી શકતો નથી જો એક જ વસ્તુમા તેમનો સમાવેશ થતો હોય, તો વીરોધની વાત જ સમાપ્ત થઈ જાય એક સાથે ન રહેવુ, તેને જ વિરોધી પદાર્થની વિરૂદ્ધતા કહેવાય છે

સમાધાન—અપેક્ષાના ભેદની અપેક્ષાએ બન્નેનો સમાવેશ થઇ શકે છે, જેવી રીતે એક જ પુરૂષમા ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ પિતૃત્વ, પુત્રત્વ, સાળાપણુ, શ્વસુરત્વ, ભ્રાતૃત્વ, જમાતૃત્વ આદિ ધર્મોનો સમાવેશ થવામા કોઇ પણુ મુશ્કેલી રહેતી નથી, એજ પ્રમાણે એકજ આત્મામા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્યતા અને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ પર્યાયોની અપેક્ષાએ અનિત્યતા માનવામા શો વાધો છે? અથવા જેવી રીતે નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે એક જ ઘડામા ઘટત્વ, પૃથ્વીત્વ, દ્રવ્યત્વ તથા પ્રમેયત્વ આદિ અનેક ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે, અથવા

कपिसयोगो मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावो विद्यमानो न क्षतिमावहति तत्कस्य हेतोः ? अवच्छेदकभेदात् तथैव प्रकृते आत्मन्यपि अवच्छेदकभेदमाश्रित्य विरुद्धयोरपि नित्यत्वानित्यत्वयोः समावेशे कः प्रद्वेषो भवताम् अन्यत्र स्वप क्षपातात् तस्मात् स्यादनित्यः स्यान्नित्यश्च स्यादिति कृतं विस्तरेण । यद्यप्यत्र वहु वक्तव्य-मस्ति तथापि प्रकरणे एव विस्तरविचारः शोभते अवसरपठिता वणीति न्यायात् ॥

पंचभूत समुत्पन्न आत्मा चैतन्यवान्स्वतः ।
न स्वर्गोनापवर्गो वा दृष्टमात्रमिदं जगत् ॥१॥

होता है, अथवा जैसे एक ही वृक्ष में शाखा की अपेक्षा से कपि संयोग (वंदर के साथ संयोग) और मूल की अपेक्षा से संयोगाभाव रहता है और उसमें कोई वाघा नहीं आती । ऐसा क्यों होता है ? अवच्छेदक के भेद से। इसी प्रकार प्रकृत आत्मा में भी अवच्छेदक के भेद से परस्पर विरुद्ध भी नित्यता और अनित्यता का समावेश मानने में आपको क्या द्वेष है ? पक्षपात के सिवाय और कोई कारण नहीं है । अतएव आत्मा कथंचित् अनित्य है और कथंचित् नित्य है । अव अधिक विस्तार नहीं करते। यद्यपि इस विषय में वहुत कुछ वक्तव्य है, तथापि प्रकरण में ही विस्तार से विचार करना शोभा देता है । "अवसरपठिता वाणी" ऐसा न्याय है ।

आत्मा पाँच भूतों से स्वतः ही उत्पन्न हो जाने वाला तथा चैतन्यवान् है । न स्वर्ग है, न मोक्ष है । यह जगत् इतना ही जितना दिखाई देता है,,॥१॥

જેવી રીતે એક જ વૃક્ષમા શાખાની અપેક્ષાએ કપિસંયોગ (વાનરાની સાથે સંયોગ) અને મૂળની અપેક્ષાએ કપિસંયોગાભાવ રહી શકે છે, અને તેમા કોઇ મુશ્કેલી નડતી નથી, એજ પ્રમાણે આત્મામા પણ નિત્યતા અને અનિત્યતા માનવમા શી મુશ્કેલી છે?

ઘડા અને વૃક્ષમા અવચ્છેદકના ભેદને લીધે એવું સંભવી શકે છે, એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આત્મામાં પણ અવચ્છેદકના ભેદની અપેક્ષાએ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવી નીત્યતા અને અનિત્યતાનો સમાવેશ માનવામા આપને શી મુશ્કેલી લાગે છે? પક્ષપાત સિવાય બીજું કોઈ પણ કારણ હોઇ શકે નહી તેથી આત્માને નિત્યાનિત્ય માનવો એજ ઉચિત છે જો કે આ વિષયને અનુલક્ષીને ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પરન્તુ ગ્રન્થવિસ્તારના ભયથી તથા વિષયાન્તર થવાના ભયથી અહીં વધુ વિસ્તારથી વિચાર કરવો ઠીક લાગતો નથી આ વિષયને લગતા પ્રકરણમા જ આ વિષયની વિસ્તૃત વિચારણા શોભી શકે, કારણ કે "અવસરપઠિતા વાણી" એવો સિદ્ધાંત છે

ચાર્વાક મતનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા બે શ્લોકોનો ભાવાર્થ—

'આત્મા પાચ મહાભૂતોમાથી સ્વત ઉત્પન્ન થઇ જનારો અને ચૈતન્યયુક્ત છે સ્વર્ગ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી આ જગત એવડુ જ છે કે જેવડુ દેખાય છે "॥૧॥

मात्रमध्यक्षमानं हि नानुमानागमौ मतौ ।
अनवस्थान्योन्याश्रयत्वदोषाप्रातौ यतो हि तौ ॥२॥

देहमात्रस्य ह्यात्मत्वे देहनाशाद्विनाशतः ।
महाधियां च शास्त्राणां प्रवृत्ति नैव संभवेत् ॥३॥

मात्रमध्यक्षमानं चेत् दूरदेशान्तरं गते ।
पितरि प्ररूद्याल्लोको ह्यदृष्टानाशशंकया ॥४॥

संक्षिप्तोयं मया पक्षश्चार्वाकस्य समासतः ।
विशेषतो विचारो हि यथाशास्त्रं स्वयं कृतः ॥५॥गा.

---

"सिर्फ प्रत्यक्ष ही प्रमाण है । अनुमान और आगम प्रमाण नहीं हैं, क्योंकि अनुमान और आगम को प्रमाण मानने में अनवस्था और अन्योन्याश्रय दोष आते हैं,, ॥२॥

"यदि देह मात्र को आत्मा माना जाय तो देह का नाश होने पर आत्मा का भी नाश हो जायेगा । ऐसा हो तो महाबुद्धिमानों और शास्त्रों की प्रवृत्ति संभव न होती" ॥३॥
यदि एक मात्र प्रत्यक्ष ही प्रमाण हो तो पिता के दूर देश जाने पर लोग रोने लगे । क्योंकि पिता के दिखाई न देने पर उसके विनाश की आशंका हो जाएगी,, ॥४॥

"यहाँ पर प्रथम दो श्लोकों द्वारा चार्वाक मत का स्वरूप दिखाया गया है, और अंतिम दो श्लोकों द्वारा उक्त चार्वाक मत का खण्डन किया गया है ।

---

માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે અનુમાન અને આગમ પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે આગમ અને અનુમાનને પ્રમાણ માનવાથી અનવસ્થા અને અન્યોન્યાશ્રય દોષના પ્રસંગ ઉપસ્થિતિ થાય છે" ॥૨॥ નીચેના બે શ્લોકો દ્વારા ચાર્વાકના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

"જો દેહને જ આત્મા માનવામાં આવે, તો દેહનો નાશ થાય ત્યારે આત્માનો પણ નાશ થવાનું સ્વીકારવું જ પડે એવું થતું હો । તો મહાબુદ્ધિમાનો અને શાસ્ત્રોની પ્રવૃતિ જ સંભવી શકત નહીં "॥૩॥

જો એક માત્ર પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનવામાં આવે, તે પિતા દૂરના દેશમાં જાય ત્યારે લોકો રડવા લાગશે, કારણ કે દૂર રહેલા પિતા દૃષ્ટિગોચર નહીં થવાને કારણે તેમના મરણની આશંકા જ ઊભી થશે "।૪। ॥ગા ૮॥

वेदान्तीयैकात्मवादः—

एकात्मवादीयपूर्वपक्षं दर्शयति सूत्रकारः—'जहाय' इत्यदि ।

मूलम्—

१ ४ २ ३ ५ ६
जहा य पुढवी थूभे एगे नानाहि दीसइ ।
७ ८ ९ १० ११ १२
एवं भो कासिणे लोए विन्नू नाणाहि दीसइ ॥९॥

छाया—

यथा च पृथिवी स्तूप एको नानाहि दृश्यते ।
एवं भोः कृत्स्नो लोकः विज्ञः (विद्वान्) नानाहि दृश्यते ॥९॥

अन्वयार्थः—

(जहा-यथा) येन प्रकारेण (पुढवीथूभे-पृथिवीस्तूपः) पृथिवी समुदाय रूपोऽवयवी (एगेय-एकोऽपि) एकरूपेण स्थितोऽपि (नानाहिदीसइ-नाना

---

वेदान्तियों का एकात्मवाद

एक ही आत्मा मानने वालों का पूर्वपक्ष सूत्रकार दिखलाते हैं। 'जहा' इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'जहा-यथा' जिस प्रकार पुढवीथुमे 'पुढवीस्तूप' पृथ्वीसमूह 'एगेय-एकोऽपि' एक ही "नानाहि दीसइ-नाना दृश्यते" नानारूपों में देखा जाता है। एवं-एवम्' इसी प्रकार 'यो-हे' हे जीवों 'किसणेलोएकृत्स्नो लोक समस्तलोक 'विन्नू-विज्ञः आत्मस्वरुप 'नाणाहि-नाना' अनेकरुपों में 'दीसइ-दृश्यते' देखा जाता है ।

अन्वयार्थ

जैसे पृथ्वी रूप स्तूप एक होने पर भी सरिता सागर, पर्वत, नगर, ग्राम, घट, पट, आदि के भेद से अनेक रूपों वाला दिखाई देता है, एवं इसी प्रकार यह जड़ चेतन रूप सम्पूर्ण लोक ज्ञान स्वरूप आत्मा

---

'વેદાન્તિયોના એકાત્મવાદ'

એક જ આત્માને માનનારા લોકોની માન્યતા સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે "जहा य"

શબ્દાર્થ—'जहा-यथा' જેવી રીતે पुढवीथूभे-पृथ्वीस्तूप' પૃથ્વીસમૂહ'एगेय-एकोऽपि' એકજ 'नानाहि दीसइ-नाना दृश्यते' અનેક રૂપોમા દેખાય છે 'एवं-एवम्' એજ પ્રમાણે 'भो-हे' હે જીવો 'कसिणे लोए-कृत्स्नो लोक' સમસ્ત લોક 'विन्नू-विज्ञः' આત્મસ્વરૂપ 'नाणाहि-नाना' અનેક રૂપોમા 'दीसइ-दृश्यते' દેખવામા આવે છે ॥९॥

दृश्यते ) सरित्समुद्रपर्वतनगरग्रामघटपटादिभेदेन अनेक रूपो दृश्यते ( एवं-एवम् ) अनेनैव प्रकारेण (भो-हे) हे लोकाः ! (कसिणे लोए कृत्स्नो लोकः) चेतना-चेतनरूपः समस्तो लोकः (विन्नू-विज्ञः) विद्वानेव ज्ञानस्वरूप आत्मैव (नानाहि–नाना) पृथिव्यादि भूताकारतया (दीसइ-दृश्यते) दृष्टिगोचरो भवति। किन्तु नान्यः कोऽपि आत्मातिरिक्तोऽन्यः पदार्थ इति ॥९॥

टीका

दृष्टान्तेनार्थः स्पष्टरूपतयाऽवगतो भवतीत्यतः प्रथमं दृष्टान्तमेवाह- 'जहा य'=यथा च–येन प्रकारेण 'एगे'='एकः' 'पुढवी थूभे' पृथिवीस्तूपः– पृथिव्येव स्तूपः पृथिव्याः स्तूपः पृथिवीसमुदायात्मकोऽवयवी, 'नानाहि दीसइ' नाना अनेकप्रकारेण दृश्यते यथा एक एव पृथिवीसमुदायः नानारूपः जलसमुद्रपर्वतनगरघटपटादिविभिन्नरूपेणातिविचित्रो दृश्यते न तु पृथिवी-

ही है। पृथ्वी आदि भूतों के नाना आकार में दृष्टि गोचर होता है। आत्मा से अतिरिक्त अन्य कोई पदार्थ नहीं है ॥९॥

टीकार्थ

दृष्टान्त ही से अर्थ स्पष्ट हो जाता है, इस कारण यहाँ सर्व प्रथम दृष्टान्त ही कहते हैं–जैसे एक ही पृथ्वी रूप स्तूप या पृथ्वी का स्तूप अर्थात् पृथ्वी का समुदाय रूप पिण्ड अनेक रूपों में दिखाई देता है अर्थात् मूल में पृथ्वी एक होने पर भी जल, समुद्र पर्वत, नगर, घट, पट आदि नाना रूपों में होने से विचित्र दिखाई देती है, फिर भी पृथ्वी तत्त्व इन सभी में व्याप्त रहता है—उसके स्वरूप में भेद नहीं होता, इसी प्रकार हे

જેવી રીતે પૃથ્વી રૂપ સ્તૂપ (પિંડ) એક હોવા છતા પણ સરિતા સાગર, પહાડ, નગર ગ્રામ, ઘટ (ઘડો) પટ આદિના ભેદની અપેક્ષાએ અનેક રૂપોવાળા દેખાય છે, એજ પ્રમાણે" હે લોકો! આ જડ ચેતન રૂપ સંપૂર્ણ લોક જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ છે આત્મા જ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના આકારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે આત્મા સિવાયનો અન્ય કોઈ પદાર્થ નથી

—ટીકાર્થ—

દ્રષ્ટાન્તની મદદથી અર્થ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે તેથી અહીં સૌથી પહેલા દ્રષ્ટાન્ત જ આપવામા આવેલ છે—જેમ એક જ પૃથ્વી રૂપ સ્તૂપ અર્થાત્ પૃથ્વીનો સ્તૂપ એટલે કે પૃથ્વીના સમુદાય રૂપ પિંડ અનેક રૂપે દેખાય છે, એટલે કે મૂળમા તો પૃથ્વી એક હોવા છતા પણ જળ, સમુદ્ર, પર્વત, નગર, ઘટ, પટ આદિ વિવિધ રૂપે રહેલો હોવાને કારણે વિવિધ રૂપે દેખાય છે, છતા પણ તે બધામા પૃથ્વીતત્ત્વની વ્યાપ્તિ તો રહેલી જ હોય છે, —તેના સ્વરૂપમા તો ભેદ પડતો નથી, એજ પ્રકારે હે લોકો! આ અચેતન (જડ) અને

तत्त्वस्य स्वरूपतो भेदो भवति 'एव' एवम्-अनेनैव प्रकारेण 'भो' भोः लोकाः ! 'कसिणे लोए' कृत्स्नो लोकः- चेतनाचेतनारूपः 'विन्नू' विद्वान् ज्ञानस्वरूपः पृथिवीजलादिभूताकारतया नाना अनेकप्रकारको दृश्यते वर्तते अयं भावः-एकएवात्मा विद्वान् ज्ञानस्वरूपः पृथिव्यादिभूताकारतया अनेकरूपेण परिदृश्यमानो भवति, नचैतावता आत्मतत्वस्य कथमपि भेदो भवति, पृथिवीवद्, तथा च श्रुतिः-

"एक एवहि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥१॥
पुरुष एवेदं सर्वम् २, एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म ३ ।
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव-

---

लोगो ! अचेतन चेतन रूप समस्त लोक ज्ञान रूप (आत्मा) ही है, मगर पृथ्वी जल आदि भूतों के आकार में होने से अनेक प्रकार का दिखाई दे रहा है । तात्पर्य यह है कि एक ही ज्ञान स्वरूप आत्मा पृथ्वी आदि भूतों के आकार में परिणत होने से अनेक रूपों में दिखाई दे रहा है । मगर जैसे पृथ्वी, घटादि सब में एक ही है, उसी प्रकार आत्मा भी एक ही है उसमें कोई भेद नहीं है । श्रुति मे कहा है-"एक एव हि" इत्यादि ।

एक ही भूतात्मा प्रत्येक भूत में रहा हुआ है। वह जलचन्द्र के समान एक प्रकार का होने पर भी अनेक प्रकार का दिखाई देता है,, ॥१॥

"यही सब पुरुष ही है,, ॥२॥

"एक अद्वितीय तत्त्व ही है,, ॥३॥

---

અચેતન રૂપ સમસ્ત લોક જ્ઞાનરૂપ (આત્મા)જ છે, પરન્તુ પૃથ્વી જળ આદિ ભૂતો (તત્ત્વો) ના આકારમા હોવાથી અનેક પ્રકારને દેખાય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે—જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા તો એક જ છે પરન્તુ તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના આકારમા પરિણત થઇ જવાથી અનેક રૂપે દેખાય છે. પરન્તુ જેવી રીતે ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થોમા પૃથ્વી રૂપ તત્ત્વ તો એક જ છે, એજ પ્રમાણે આત્મા પણ એક જ છે-તેમા કોઇ ભેદ નથી શ્રુતિમા કહ્યુ છે કે —" एक एव हि " ઇત્યાદિ- " એક જ ભૂતાત્મા પ્રત્યેક ભૂતમા રહેલો છે. તે જલચન્દ્ર (જળમા ચન્દ્રના પ્રતિબિંબ) સમાન એક પ્રકારનો હોવા છતા અનેક પ્રકારનો દેખાય છે ॥૧॥

" એજ સઘળા પુરુષ (આત્મા) જ છે" ॥ ૨ ॥

" એક અદ્વિતીય તત્ત્વ જ છે" ॥ ૩ ॥

एकस्तथा सर्वं भूतान्तरात्मा उपाधिना क्रियते भेदरूप इत्यादि एक एवात्मा जीवः भूते भूते प्रत्येकवस्तुनि व्यवस्थितो जीवरूपेण स्थितः तिष्ठति स एव एको जीवः एकधा एकरूपेण बहुधा अनेकरूपेण देवदत्तगंगदत्तादिभेदेन दृश्यते, जलचन्द्रवत्, यथा एक एव चन्द्रमाः जलभाजनभेदेन अनेकरूपतया दृश्यते, एवमात्मा एकः उपाधिभेदेनानेकप्रकारको भवतीति ॥१॥

पुरुष आत्मैव इदं सर्वम् परिदृश्यमानं सर्वमपि वस्तु आत्मरूपमेवेति २, एकमेवाद्वितीयमात्मा ब्रह्म ३, यथा एको वायुः भुवनं तत्तत् स्थानं प्राप्य अनेकरूपो भवति तथा एकोऽपि आत्मा तत्तद् उपाधिविशेषमासाद्यानेकरूपो भवतीति श्रुत्यर्थः—इत्यात्माद्वैतवादः ॥९॥

---

जैसे एक ही वायु भुवन में प्रविष्ट है, मगर उपाधि भेद से अलग अलग रूप हो गया है, इसी प्रकार सर्वभूतों के अन्दर रहा एक ही आत्मा उपाधि के भेद से भिन्न भिन्न रूपवाला बना दिया जाता है ॥४॥

एक ही आत्मा प्रत्येक वस्तु में जीव रूप से स्थित है। वही एक आत्मा एक रूप से और देवदत्त गंगदत्त आदि अनेक रूपों से प्रतीत होता है। जैसे एक ही चन्द्रमा जल के विभिन्न पात्रों में अनेक दिखाई देता है इसी प्रकार एक आत्मा उपाधि भेद से अनेक प्रकार का हो जाताहै ॥ १ ॥

यह सब जो दिखाई दे रहा है, वह आत्मा ही है ॥ ३ ॥

एक अद्वितीय ब्रह्म आत्मा ही है ॥ ३ ॥

जैसे एक ही वायु लोक में व्याप्त है, फिर भी उपाधि भेद से अनेक रूप हो जाता है, उसी प्रकार एक ही आत्मा भिन्न भिन्न उपाधियों को

---

"જેવી રીતે એક જ વાયુ ઘરમા પ્રવિષ્ટ છે, છતા પણ ઉપાધિ ભેદને લીધે જુદા જુદા આકારવાળો થઈ ગયો છે," એજ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોમા રહેલો એક જ આત્મા ઉપાધિના ભેદ વડે ભિન્ન ભિન્ન રૂપોવાળો બનાવી દેવાય છે ॥૪॥

એક જ આત્મા પ્રત્યેક વસ્તુમા જીવ રૂપે સ્થિત છે એ એક જ આત્મા એક રૂપે અને દેવદત્ત, ગગદત્ત આદિ અનેક રૂપે દેખાય છે જેવી રીતે ચન્દ્રમા એક જ હોવા છતા પણ જુદા જુદા જળપાત્રોમા તેના અનેક પ્રતિબિંબો દેખાય છે, એજ પ્રમાણે એક આત્મા ઉપાધિ ભેદની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારનો દેખાય છે ॥ ૧ ॥

આ બધુ જે દેખાય છે, તે આત્મા જ છે ॥ ૨ ॥

એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ આત્મા જ છે ॥ ૩ ॥

જેવી રીતે એક જ વાયુ લોકમા વ્યાપ્ત છે, છતા પણ ઉપાધિ ભેદની અપેક્ષાએ અનેક રૂપ થઇ જાય છે, એજ પ્રકારે એક જ આત્મા જુદી જુદી ઉપાધિઓને પામીને અનેક રૂપોને

पूर्वगाथोक्तं द्वैतात्मवादिमतं निरसितुमुपक्रामन् सूत्रकार आह—'एगमेवेत्ति' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६
एव मेगेत्ति जंपंति, मंदा आरंभणिस्सिया ।
७ १० ८ ९ ११ १२ १३
एगे किच्चा सयं पावं, तिव्वं दुक्खं नियच्छइ ॥१०॥

छाया—

एक मेव इति जल्पन्ति मन्दा आरम्भनिश्रिताः ।
एके कृत्वा स्वयं पापं तीव्रं दुःखं नियच्छन्ति ॥१०॥

अन्वयार्थः—

(एवं-एवम्) अनेन प्रकारेण (एगे-एके) केचन आत्माद्वैतवादिनः (त्ति-इति) पूर्वोक्तप्रकारेण (जंपंति-जल्पन्ति) असत्प्रलापं कुर्वन्ति ते (मंदा-

---

प्राप्त होकर अनेक रूपों को धारण करता है। यह पूर्वोद्धृत श्रुतियों का अर्थ है। यही आत्माद्वैतवादियाँ की मान्यता है ॥ ९ ॥

पूर्वोक्त अद्वैतात्मवादी के मत का निराकरण करने का उपक्रम करते हुए सूत्रकार कहते हैं—"एवमेगे" इत्यदि ॥१०॥

शब्दार्थ—'एव-एवम्' इसप्रकार 'एगे-एके' कितनेक पुरुष 'त्ति-इति' एकही आत्मा है यह 'जप्पति-जल्पन्ति' कहते हैं 'मदा-मन्दा' जडबुद्धि वाले वे 'आरंभनिस्सिया-आरम्भनिश्रिता' प्राणातिपातादि आरभमें आसक्त ऐसे 'एगे-एके' कितनेक पुरुष 'सय-स्वय' स्वय पाव किच्चा-'पाप कृत्वा' पाप करके 'तिव्व-तीव्र, तीव्र 'दुक्ख-दुखम्' दुखको 'नियच्छइ-नियच्छन्ति' प्राप्त करते हैं ॥१०॥

---

धारणु કરે છે પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓનો આ પ્રકારનો અર્થ થાય છે એજ આત્માના અદ્વૈતિવાદિયોની માન્યતા છે ॥ ૯ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત અદ્વૈતવાદીઓના મતનુ ખડન કરે છે "एवमेगे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'एवं-एवम्' એ પ્રમાણે 'एगे-एके' કેટલાક પુરૂષ 'त्ति-इति' એકજ આત્મા છે આરીતે 'जप्पति-जल्पंति' કહે છે. 'मदा-मन्दाः' જડ બુદ્ધિવાળા તેઓ 'आरंभनिस्सिया-आरम्भनिश्रिता' પ્રાણાતિપાત વિગેરે આરંભમા આસકત એવા 'एगे एके' કેટલાક પુરૂષો 'सय-स्वय' પોતે 'पावं किच्चा-पापं कृत्वा' પાપકરીને 'तिव्वं-तीव्र' તીવ્ર 'दुक्खम्-दुःखम्' દુખ 'नियच्छइ-नियच्छन्ति' પ્રાપ્ત કરે છે ॥૧૦॥

मन्दाः) जडा = जडमतयः (आरंभनिस्सिया–आरम्भनिश्रिताः=प्राणातिपाताद्यारम्भासक्ताः (एगे–एके) केचन कृषीवलादयः (सयं–स्वयं) आत्मनैव (पावं किच्चा-पापं कृत्वा) पापं=प्राणातिपातादिकं कृत्वा ( तिव्वं–तीव्रम् ) अत्यन्तम् ( दुक्खं–दुःखम् ) नरकनिगोदादिजन्यवेदनां (नियच्छइ–नियच्छन्ति) नितरां प्राप्नुवन्ति । आत्मन एकत्वे स्वीकृते एकेनाप्यशुभे कर्मणि कृते सर्वेषां दुःखसंभवः, इति तु न दृश्यन्तेऽत एक एवात्मेति न युक्तिसंगतमिति ॥१॥

टीका--

'एगे' एके केचनात्मा द्वैतवादिनः, 'त्ति' इति–अनेनोक्तप्रकारेण 'जंपंति' जल्पन्ति–असत्प्रलापं कुर्वन्ति किं भूतास्ते तत्राह–'मंदा' मन्दाः जडा मन्दमतयः, सम्यग्ज्ञानरहिताः, मन्दत्वं चैतेषाम् युक्तिरहितात्माद्वैतपक्षावलंब-

--अन्वयार्थ--

कोई कोई आत्मा द्वैतवादी पूर्वोक्त प्रकार का कथन करते हैं आर्थात् मिथ्या प्रलाप करते हैं वे अज्ञानी हैं, प्राणातिपात आदि आरंभो में आसक्त है। कोई कोई किसान आदि स्वयं प्रणातिपात आदि आरंभ करके तीव्र नरक निगोद आदि के दुःख को प्राप्त होते हैं । आत्मा को एक स्वीकार करने पर तो एक के अशुभ कर्म करने पर सभी को दुःख भोगना पडता, मगर ऐसा देखा नहीं जाता । अतएव एक ही आत्मा है, ऐसा कहना युक्तिसंगत नहीं है ॥ १० ॥

--टीकार्थ--

आत्माद्वैतवादी उक्त प्रकार से मिथ्या प्ररूपणा करते हैं । वे कैसे हैं? जड हैं अर्थात् सम्यग्ज्ञान से रहित हैं । युक्तिहीन आत्माद्वैत पक्ष

અન્વયાર્થ–

આત્માદ્વૈવાદી પૂર્વોક્ત જે કથન કરે છે–જે માન્યતા ધરાવે છે– તે મિથ્યા છે તેઓ અજ્ઞાની છે, અને પ્રાણુતિપાત આદિ આરભોમા આસક્ત છે. કોઈ કોઈ ખેડુત આદિ લોકો સ્વય પ્રાણુતિપાત આદિ આરભ કરીને તીવ્ર નરક નિગોદ આદિના દુખના ભોક્તા બને છે. આત્મા એક જ હોવાની વાત સ્વીકારવામા આવે, તો એકે કરેલા અશુભ કર્મનુ ફળ સૌએ ભોગવવુ પડત "એક અશુભ કર્મ કરે અને તેના ફળ રૂપે બીજા બધા લોકો દુ.ખ ભોગવે", એવુ તો કદી જોવામા આવતુ નથી તેથી "આત્મા એક જ છે," આ પ્રમાણે કહેવુ તે યુક્તિ સગત લાગતુ નથી ॥૧૦॥

ટીકાર્થ—આત્માદ્વૈતવાદી (આત્મા એકજ છે, એમ માનનારા) પૂર્વોક્ત પ્રકારની મિથ્યા પ્રરૂપણા કરે છે તેઓ શા કારણે એવુ કહે છે? તેઓ જડ છે એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત છે. યુક્તિહીન આત્માદ્વૈતિવાદિયોની માન્યતાનો આધાર લેવાને કારણે તેઓ જડ છે તથા

नात्, 'आरंभनिस्सिया' आरंभनिश्रिताः आरम्भे प्राणातिपातादौ आसक्ताः। 'एगे' एके केचन पुरुषाः आरंभसमारंभादिभिः कृत्वा उपादाय 'सयं' स्वयमेव 'पावं' पापं–प्राणातिपातादिकं 'किच्चा' कृत्वा 'तिव्वं दुक्खं नियच्छइ' तीव्रमतिकठोरं दुःखमसातावेदनीयरूपं नियच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। अयं भावः– य एव अशुभं कर्म कुर्वन्ति त एव तस्य फलं दुःखमनुभवन्ति, नान्ये अनुभवन्तीति सर्वानुभवसिद्धम्, यदि एक एवात्मा भवेत्, तदा एकेन कृतस्य कर्मणोऽन्येषामपि तत्फलानुभवः प्रसज्येत, नत्वेवं भवति, उपपद्यते वा, तथाहि य एवं पापं कर्म करोति स एव तदनुभवरूपां वेदनां प्राप्नोति, एवमात्मनः सर्वव्यापकत्वे स्वीक्रियमाणे बन्धमोक्षव्यवस्थापि न स्यात्, तथा प्रतिपाद्य-प्रतिपादकयोरभावात्, शास्त्रादिप्रणयनमपि एकात्मवादिनां निरर्थकमेव स्यादिति भावः। एवं यदि एक एवात्मा भवेत् तदा एकस्मिन् पुरुषे जायमाने सर्वे

---

का अवलम्बन करने के कारण वे जड हैं तथा प्राणातिपात आदि आरम्भ आदि द्वारा स्वयं ही प्राणातिपात आदि पाप करके तीव्र दुःख को प्राप्त होते हैं। आशय यह है कि जो जीव अशुभ कर्म करते हैं वही उसका दुःख रूप फल भोगते हैं, दूसरे नहीं। यह तथ्य सभी को अनुभवसिद्ध है। यदि एक ही आत्मा होता तो एक के द्वारा किये गये अशुभ कर्म का दूसरों को भी फल भोगना पडता। किन्तु न ऐसा होता है और न यह संगत ही है। इस प्रकार आत्मा को एक स्वीकार करने पर बन्ध और मोक्ष की व्यवस्था भी नहीं हो सकती। तथा प्रतिपाद्य ( शिष्य ) और प्रतिपादक ( शिक्षक ) का भेद न होने से उनका शास्त्र की रचना करना भी निरर्थक ही सिद्ध होता है। इसी प्रकार आत्मा यदि एक ही हो तो एक पुरुष का

---

પ્રાણાતિપાત આદિ આરભોમાં આસક્ત છે કોઈ કોઈ જીવ આરભ સમારંભ આદિ દ્વારા સ્વય પ્રાણાતિપાત આદિ પાપનુ સેવન કરીને તીવ્ર દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે–જે જીવો અશુભ કર્મ કરે છે, તેઓજ તેના ફળ સ્વરૂપે દુ ખ ભોગવે છે, અન્ય લોકો (અશુભ કર્મ નહીં કરનારા લોકો) તેના ફળસ્વરૂપે દુ ખ ભોગવતા નથી જો આત્મા એકજ હોત, તો એકના દ્વારા સેવાયેલા અશુભ કર્મનુ ફળ બીજા લોકોને પણ ભોગવવુ પડત પરન્તુ એવુ બનતુ નથી અને તે માન્યતા સ ગત પણ લાગતી નથી આ પ્રકારે આત્માને એક માનવામા આવે, તો બન્ધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા પણ સ ભવી શકે નહીં. તથા પ્રતિપાદ્ય (શિષ્ય) અને પ્રતિપાદક (શિક્ષક) નો ભેદ ન હોવાથી તેમના દ્વારા શાસ્ત્રની રચના કરવાનુ કાર્ય પણ નિરર્થક બની જાય છે એજ પ્રમાણે આત્મા જો એક હોત, તો

जीवा युगपदेव जायेरन् यथा एकस्मिन् म्रियमाणे सर्वेऽपि जीवाः म्रियेरन् तथा एकस्मिन् कुत्रचित् कार्ये प्रयतमाने सर्वे सर्वत्र प्रयतमाना भवेयुर्नत्वेवं भवति. आत्मबहुत्वे तु नैते दोपाः संभवन्ति तथा बन्धमोक्षव्यवस्थापि समाहिता भवतीत्यादि ।

"नात्मैकवादे सुखदुःखमोक्षव्यवस्थया कोऽपि सुखादिमान् स्यात् ।
अतोह्युपास्या पुरुषैः सदैव सता समाराधितसप्तभंगी ॥१॥

दशमश्लोकस्य संक्षेपतोऽयमर्थः—सर्वेषामेकएवात्मेति पक्षो न सम्यक् यतो य एव पुरुषः पापकर्म करोति, स एव दुःखी भवति, नान्ये दुःख भाजो भवन्ति। परन्तु यदि सर्वस्य एक एवात्मा, तदा यः पापी नास्ति, तस्यापि तादृशं दुःखं

---

जन्म होने पर एक ही साथ सब का जन्म हो और एक के मरने पर सभी जीवों का मरण हो जाय, एक कहीं किसी कार्य में प्रवृत्त हो तो सभी उस कार्य में प्रवृत्त हो जाएं। किन्तु ऐसा होता नहीं है। अनेक आत्माओं को स्वीकार करने पर ये दोष नहीं आते हैं और बन्ध मोक्ष की व्यवस्था का भी समाधान हो जाता है। "नात्मैकवादे" इत्यादि।

एकात्मवाद में सुख, दुःख, मोक्ष की व्यवस्था से कोई भी सुखादि वाला नहीं होगा। अतएव सत्पुरुष को किसी ऐसे पुरुष की उपासना करनी चाहिए जिसने सप्तभंगी की अराधना की हो॥ १ ॥

दसवीं गाथा का संक्षिप्त अर्थ यह है—सब का आत्मा एक ही है, यह पक्ष समीचीन नहीं है, क्योंकि जो पुरुष पाप कर्म करता है, वही दुःखी होता है, दूसरे सब दुःखी नहीं होते। यदि सब का आत्मा एक ही होता

---

એક જ માણુસનો જન્મ થાય ત્યારે એક સાથે જ સૌનો જન્મ થતો હોત અને એકનું મૃત્યુ થતા જ સઘળા જીવોનુ મૃત્યુ થતુ હોત! એક કોઇ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાત ત્યારે સઘળા એજ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થઇ જાત! પરન્તુ એવુ કદી બનતુ નથી અનેક આત્માઓનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો આ દોષોની સભાવના રહેતી નથી, અને બન્ધ મોક્ષની વ્યવસ્થાનુ પણ સમાધાન થઈ જાય છે "नात्मैकवादे" ઇત્યાદિ—

એકાત્માવાદમા સુખ, દુખ, અને મોક્ષની વ્યવસ્થા દ્વારા કોઇ પણ જીવ સુખાદિવાળો નહીં બને, તેથી સત્પુરુષે કોઇ એવા પુરુષની ઉપાસના કરવી જોઇએ કે જેણે સપ્તભગીની આરાધના કરી હોય, એટલે કે છે સ્યાદ્ વાદનો જ્ઞાતા હોય ॥ ૧ ॥

દસમી ગાથાનો સક્ષિપ્ત ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે સૌનો આત્મા એક જ છે, આ માન્યતા ઉચિત નથી, કારણ કે જે માણસ પાપકર્મ કરે છે, એજ દુખી થાય છે બીજા લોકો દુખી થતા નથી જો સૌનો આત્મા એક જ હોત, તો જે પાપી નથી તેને પણ પાપી જેવુ જ દુખ ભોગવવુ પડત, કારણ કે સૌનો આત્મા એક હોવાથી ભિન્નતાનો અભાવ

स्यात्, सर्वेषामैक्येन पार्थक्याऽभावात् । तथा सर्वव्यापकत्वमप्यात्मनो न संभवति । शरीराकारपरिणतभूते-एवचेतनाया उपलब्धिर्दृश्यते, न च घटपटादिषु, अतो नात्मा सर्वव्यापकः । तथा देवदत्तज्ञानं यज्ञदत्तो नावगच्छति इत्यपि निर्विवादमेव। यदि सर्वेषामैकएवात्मा भवेत्तदा देवदत्तीयज्ञानं यज्ञदत्तोऽपि जानीयात् । नत्वेवं कुत्रचिदपि दृश्यते, अतो न सर्वेषामात्मा एक इति ॥१०॥

आत्मैकत्ववादिमतं निराकृत्य, तज्जीवतच्छरीरवादिमतं दूषयितुं तस्य पूर्वपक्षमाह— 'पत्तेयं' इत्यादि ।

मूलम्—

८ १ २ ३ ४ ५ ६ ७
पत्तेयं कसिणे आया जे बाला जे य पंडिया ।
९ २२ १० १२ १५ १३ १४
संति पिच्चा न ते संति नत्थि सत्तोववाइया ॥११॥

छाया—

प्रत्येकं कृत्स्ना आत्मानः, ये बाला ये च पण्डिताः ।
सन्ति प्रेत्य न ते सन्ति, न सन्ति सत्त्वा औपपातिकाः ॥११॥

---

तो जो पापी नहीं है उसको भी पापी जैसा ही दुःख भोगना पडता, क्यों कि सब एक होने से भिन्नता का अभाव है। तथा आत्मा सर्वव्यापक भी नही हैं। शरीर के आकार में परिणत भूत में ही चेतना की उपलब्धि होती है, घट पट आदि में नहीं है। तथा यह भी निर्विवाद है कि देवदत्त के ज्ञान को यज्ञदत्त नहीं जानता। यदि सब का आत्मा एक ही होता तो देवदत्त के ज्ञान को यज्ञदत्त भी जानता। मगर ऐसा कहीं भी नहीं देखा जाता। अतएव सब का आत्मा एक नहीं है॥ १० ॥

एकात्मवादी के मत का निराकरण करके "तज्जीव तच्छरीरवादी" के मत को दूषित करने के लिए उसका पूर्वपक्ष कहते हैं—"पत्तेयं" इत्यादि।

---

છે તથા આત્મા સર્વ વ્યાપક પણ નથી શરીરના આકારે પરિણત ભૂતમા જ ચેતનાની ઉપલબ્ધિ થાય છે, ઘટ, પટ આદિમાં થતી નથી તે કારણે આત્માને સર્વવ્યાપક પણ માની શકાય નહીં તથા એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે કે દેવદત્તના જ્ઞાનને યજ્ઞદત્ત જાણતો નથી. જો સૌનો આત્મા એક જ હોત તો દેવદત્તના જ્ઞાનને યજ્ઞદત્ત જાણી શકત પણ એવું કદી બની શકતુ નથી તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે સૌનો આત્મા એક નથી ॥ગા ૧૦॥

એકાત્મવાદીઓના મતનુ ખડન કરીને હવે સૂત્રકાર "तज्जीवतच्छरीरवादी" ના મતનુ (જીવની એક ભવમાથી ગતિ નહીં માનનારના મતનુ) સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે "पत्तेय" ઇત્યાદિ

अन्वयार्थः—

(कसिणे) कृत्स्नाः= समस्ताः (आया) आत्मानः (जे वाला) ये बालाः= अज्ञाः= शास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षरहिताः अविवेकिन इत्यर्थः। (जे य पंडिया) ये च पण्डिताः = शास्त्रपरिशीलनजन्यप्राप्तबुद्धिप्रकर्षाः विवेकिन इत्यर्थः, ते सर्वे (पत्तेयं) प्रत्येकम्=पृथक् पृथक् सन्ति। न त्वेक आत्मा किन्तु (पेच्चा) प्रेत्य=परलोके (ते न संति) ते आत्मानो न विद्यन्ते अतः (सत्त) सत्त्वाः= प्राणिनः= षड्जीवनिकायरूपाः (ओववाइया नत्थि) औपपातिकाः= भवाद् भवान्तरगामिनः आत्मानो न सन्तीति ॥११॥

---

शब्दार्थ—'कसिणे-कृत्स्नाः' समस्त 'आया-आत्मा' आत्माएँ 'जे वाला-ये वालाः' जो अज्ञानी है 'जे य पंडिया-ये च पण्डिताः' और जो पण्डित हैं 'पत्तेय-प्रत्येकम' प्रत्येक पृथक् पृथक् 'संति-सन्ति' है 'पिच्चा-प्रेत्य' मृत्यु के पश्चात् 'ते न संति-ते सन्ति' वे नहीं रहते हैं 'सत्ता-सत्वा' प्राणी उववाइया-औपपातिका' परलोकमें जानेवाले 'नत्थि-न सन्ति नहीं है ॥११॥

अन्वयार्थ

समस्त आत्माएं, जो अज्ञ अर्थात् शास्त्र के परिशीलन से उत्पन्न होने वाले बुद्धि के प्रकर्ष से रहित-अविवेकी हैं, और जो विज्ञ अर्थात् शास्त्र परिशीलन से उत्पन्न होने वाले बुद्धि के प्रकर्ष वाले-विवेकी हैं, वे सब पृथक् पृथक् हैं। एक ही आत्मा नहीं है, किन्तु वे पृथक पृथक्

---

શબ્દાર્થ—'कसिणे-कृत्स्ना' સમસ્ત 'आया-आत्मा' આત્માઓ 'जे वाला-ये वाला' જેઓ અજ્ઞાનીયો છે 'जेय पंडिया-ये च पण्डिताः' અને જેઓ પંડિતો છે 'पत्तेयं-प्रत्येकम्' બધા આત્મા અલગ અલગ 'संति-सन्ति' છે 'पिच्चा-प्रेत्य' મરણ પછી 'ते न सति-ते न सन्ति' તેઓ રહેતા નથી 'सत्ता-सत्वाः' પ્રાણિયો 'उववाइया-औपपातिका.' પરલોકમા જવા વાળા 'नत्थि-न सन्ति' હોતા નથી. આ પ્રમાણે તજ્જીવ તચ્છરીરવાદિયોનો મત છે ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ—સમસ્ત આત્માઓ અલગ અલગ છે એટલે કે અજ્ઞ અને વિજ્ઞ આત્માઓ એક નથી પણ પૃથક્ પૃથક્ (ભિન્ન ભિન્ન) છે

શાસ્ત્રના પરિશીલનથી ઉત્પન્ન થનારી ખૂબ જ બુદ્ધિ પ્રભાથી રહિત એવો જે આત્મા છે તેને અજ્ઞ (અજ્ઞાન) અથવા અવિવેકી કહે છે જેમનામા શાસ્ત્રના પરિશીલનથી ખૂબ જ બુદ્ધિ પ્રભા ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા આત્માઓને વિજ્ઞ અથવા વિવેકી કહે છે આ પ્રકારના અજ્ઞ અને વિજ્ઞ આત્માઓ પૃથક પૃથક છે એક જ આત્મા નથી પરન્તુ તે ભિન્ન

टीका—

'कसिणे' कृत्स्नाः समस्ताः 'आया' आत्मानः सन्ति ते के वहव आत्मानस्तत्राह—ये वालाः=शास्त्रपरिशीलनजन्यबुद्धिप्रकर्षरहिता अविवेकिन इत्यर्थः। 'जे य पंडिया' ये च पण्डिताः=शास्त्रपरिशीलनजन्यप्राप्तबुद्धिप्रकर्षाः सदसद्विवेकिनः, तत्त्वज्ञानिन इत्यर्थः। 'पत्तेयं' प्रत्येकं=पृथक् पृथक् सन्ति किन्तु न एक एवात्मा सर्वव्यापित्वेन स्थितः। 'पेच्चा' प्रेत्य=परलोके ते आत्मानः न सन्ति न विद्यन्ते। 'सत्तोववाइया' सत्त्वाः प्राणिनः षड्विधजीवराशयः औपपातिका=भवाद् भवान्तरगामिनः, आत्मानो न सन्तीति। स एव जीवस्तदेव शरीरमिति यो वोधयति, तं तज्जीवतच्छरीरवादिनमितिलोकः कथयति। यद्यपि भूतवादी-

आत्मा परलोक में नहीं रहते। अतएव प्राणी औपपातिक नहीं है अर्थात् एक भव से दूसरे भव में जाने वाले नहीं हैं॥ ११॥

—टीकार्थ—

आत्मा अनेक हैं। जो आत्मा अज्ञ है अर्थात् शास्त्र के परिशीलन से जनित वुद्धि के प्रकर्ष से रहित या अविवेकी हैं और जो पण्डित अर्थात् वुद्धि प्रकर्ष से युक्त है, सत् असत् के विवेक से युक्त हैं तत्त्वज्ञानी हैं, वे सव अलग अलग हैं। एक ही आत्मा सव में नहीं है। किन्तु वे आत्मा परलोक में नहीं रहते। षट्निकाय रूप प्राणी एक भव से दूसरे भव में जाते हों, ऐसा नहीं है।

वही जीव है और वही शरीर है, ऐसी प्ररूपणा करने वाला "तज्जीव तच्छरीर वादी" कहलाता है यद्यपि भूतवादी ( चार्वाक ) शरीर को ही चेतन

ભિન્ન આત્માઓ પરલોકમા રહેતા નથી તેથી પ્રાણીઓ ઔપપાતિક નથી એટલે કે એક ભવમાંથી બીજા ભવમા તેમનુ ગમન થતુ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ટીકાર્થ– આત્મા અનેક છે જે આત્મા અજ્ઞ છે એટલે કે શાસ્ત્રના પરિશીલનથી જનિત બુદ્ધિના પ્રકર્ષથી રહિત છે અથવા અવિવેકી છે, અને જે વિજ્ઞ (પંડિત) એટલે કે બુદ્ધિના પ્રકર્ષથી યુક્ત છે, સત્ અસત્‌ના વિવેકથી યુક્ત છે, તત્ત્વજ્ઞાની છે, તે સૌ અલગ અલગ જ છે સૌમા એક જ આત્મા હોતો નથી પરન્તુ તે આત્માઓનો પરલોકમા સદ્‌ભાવ રહેતો નથી છ નિકાય રૂપ જીવો એક ભવમાથી બીજા ભવમા જતા હોય, એવુ બનતુ નથી

એજ જીવ છે અને એજ શરીર છે, એવી પ્રરૂપણા કરનારાને 'तज्जीवतच्छरीरवादी' કહેવાય છે જો કે ચાર્વાકના મતને માનનારા લોકોપણ શરીરને જ ચેતન કહે છે અને

शरीरमेव चेतनं वक्ति, अयमपि तथैव, तथापि भूतचैतन्यवादिमते पंचमहाभूतान्येव शरीरतया परिणामं प्राप्य समस्तक्रियां कुर्वन्ति। तज्जीवतच्छरीरवादिमते तु शरीराकारपरिणतभूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते, अभिव्यज्यते वा। एतावानेवानयोर्भेदः। अयमाशयः—तज्जीवतच्छरीरवादिनाम्-शरीराकारतां गतेभ्यः पंचभ्यो महाभूतेभ्यश्चैतन्यमुत्पद्यते, यथा कम्बुग्रीवादि-स्वरूपतां प्राप्तायाः मृत्तिकायाः घट उत्पद्यते। अथवा शरीराकारतां गतेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः चैतन्यमभिव्यज्यते, यथा समुदितेभ्यस्तिलेभ्य स्तैलमभिव्यज्यते। यथा प्रथमतस्तिलेषु व्यवस्थितमेव तैलं, पीडनादि व्यापारेणाऽभिव्यक्तं भवति, ननु

---

कहता है और यह भी ऐसा ही कहता है, फिर भी दोनों के मत में कुछ भिन्नता है। वह यह कि भूत चैतन्यवादी के मत में पांच महाभूत ही शरीर के रूप में परिणत होकर समस्तक्रियाएँ करते हैं, किन्तु तज्जीवतच्छरीरवादी के मत के अनुसार शरीराकार में परिणत हुए भूतों से चैतन्य की उत्पत्ति होती है या अभिव्यक्ति होती है। इन दोनों में इतना ही अन्तर है। तात्पर्य यह है तज्जीवतच्छरीरवादियों के मत अनुसार शरीर के आकार को प्राप्त पांच महाभूतों से चैतन्य की उत्पत्ति होती है, जैसे कम्बुग्रीवता आदि रूप को प्राप्त मृत्तिका से घट की उत्पत्ति होती है, अथवा जैसे इकट्ठे हुए तिलों से तैल की अभिव्यक्ति होती है उसी प्रकार शरीराकारपरिणत पांच महाभूतों से चैतन्य की अभिव्यक्ति होती है। तिलों में तैल पहले से ही मौजूद रहता है, पेरने से वह प्रकट हो जाता है, नया

---

આ લોકો પણ એવુ જ કહે છે છતાં પણ આ બન્નેના મતમા થોડી ભિન્નતા રહેલી છે ભૂતચૈતન્યવાદી (ચાર્વાક) ના મત પ્રમાણે તો પાચ મહાભૂતો જ શરીરના રૂપે પરિણત થઇ ને સમસ્ત ક્રિયાઓ કરે છે પરન્તુ "तज्जीवतच्छरीरवादी" આ મતને માનનારાના મત પ્રમાણે શરીરાકારે પરિણત થયેલા ભૂતો દ્વારા જ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા અભિવ્યક્તિ થાય છે, એવુ માનવામા આવે છે આ બન્ને મતોમા આટલી જ ભિન્નતા છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે તજ્જીવ તચ્છશરીર વાદીઓના મત પ્રમાણે શરીરના આકારે પરિણમિત થયેલા પાચ મહાભૂતો વડે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેમ કમ્બુગ્રીવતા આદિ રૂપે પરિણમિત માટીમાથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, અથવા જેમ એકઠાં થયેલાં તલમાથી તેલની અભિવ્યક્તિ થાય છે એજ પ્રમાણે શરીરાકારે પરિણત થયેલા પાચ મહાભૂતો વડે ચૈતન્યની અભિવ્યાક્તિ થાય છે

તલમા પહેલેથી જ તેલ મોજૂદ હોય છે, તલને પીલવાથી તે પ્રકટ થઇ જાય છે—નવુ ઉત્પન્ન થતુ નથી જો નવુ ઉત્પન્ન થતુ હોત તો રેતીને પીલવાથી પણ તેલની

अपूर्वस्य तैलस्योत्पत्तिर्भवति । अन्यथा सिकतास्वपि तैलमुत्पद्येत । नत्वेवं भवति, अत आविर्भवति तिलेभ्यस्तैलम् । तथा प्रत्येकभूतेऽवस्थितमेव चैतन्यं समुदितभूतेषु स्पष्टतयाऽऽविर्भवति, तेनैकैकं शरीरं प्रति प्रत्येकं, आत्मानः कृत्स्नाः सर्वेऽप्यात्मानो व्यवस्थिताः, यावन्ति शरीराणि तावन्त एवात्मानः, नतु अद्वैतात्मवादिवत् सर्वेषु शरीरेषु एक एवात्मा, येन बन्धमोक्षादि व्यवस्था न सिध्येत् । अपितु जीवनानात्वं शरीरभेदादभ्युपगतम् । अतः शरीरभेदादात्मबहुत्वं स्वीकृत्य सुखदुःखव्यवस्था समाधीयते । एतावता तज्जीवतच्छरीरवादिमतेन अद्वैतात्मवादिमतस्य खण्डनं जातम् । आत्मबहुत्वमेव प्रकटयति सूत्रकारः 'जे बाला जे य पंडिया' इत्यादिना । ये बालाः अज्ञाः स्वाभाविकबोध-

---

उत्पन्न नहीं होता है। अगर नया उत्पन्न हो तो बालू को पेरने से भी तैल की उत्पत्ति होने लगे । किन्तु ऐसा होता नहीं है, अतएव तिलों से तेल प्रकट ही होता है इसी प्रकार प्रत्येक भूत में पहले से रहा हुआ चैतन्य इकठे हुए भूतों में स्पष्ट रूप से प्रकट हो उठता है। इस कारण प्रत्येक शरीर में अलग अलग आत्मा हैं। जितने शरीर हैं उतने ही आत्मायें हैं। अद्वैतवादी के मत के समान सब शरीरों में एक ही आत्मा हो, ऐसा नहीं है, जिससे बन्धमोक्ष आदि की व्यवस्था सिद्ध न हो सके। हमने शरीरों के भेद से जीवों में भी भिन्नता स्वीकार की है। अतः शरीरभेद से आत्माओं की अनेकता स्वीकार करके सुख दुःख की व्यवस्था की संगति बिठलाई जाती है । इसी तज्जीवतच्छरीरवादी के मत से अद्वैतवादी के मत का खण्डन हो गया, आत्माओं के बहुत्व को ही सूत्रकार प्रकट करते हैं जो जीव बाल अर्थात् स्वाभाविक बोध से रहित हैं और जो सत् के विवेक

---

ઉત્પત્તિ થાત પરન્તુ એવુ બનતુ નથી તલમા જે તેલ પહેલેથી જ મોજૂદ હતું, એજ તેલ તલના સમૂહને પીલવાથી પ્રકટ થઈ ગયુ. એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભૂતમા પહેલેથી જ જે ચૈતન્ય મોજૂદ હતુ, એજ ચૈતન્ય એકત્રિત થયેલા પાંચે ભૂતોમાથી સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ થાય છે. આ કારણે પ્રત્યેક શરીરમા અલગ અલગ આત્મા છે જેટલા શરીરો છે, એટલા જ આત્માઓ છે, અદ્વૈતવાદિઓના મત પ્રમાણે બધા શરીરોમા એક જ આત્મા હોવાની વાત આ મતવાળા સ્વીકારતા નથી બધાં શરીરોમાં એક જ આત્મા હોય તો બન્ધ, મોક્ષ આદિની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઇ શકે નહી અમે શરીરોના ભેદની અપેક્ષાએ જીવોમાં પણ ભિન્નતા સ્વીકારી છે તેથી શરીરોના ભેદ દ્વારા આત્માઓની અનેકતાનો સ્વીકાર કરીને સુખ દુઃખની વ્યવસ્થાને પણ સગત સિદ્ધ કરી શકાય છે." તજ્જીવતચ્છરીરવાદિઓના આ મત દ્વારા અદ્વૈતવાદિઓના મતનુ ખડન થઇ જાય છે હવે સૂત્રકાર આત્માઓના બહુત્વનું જ પ્રતિપાદન કરે છે-જે જીવો બાલ છે એટલે કે સ્વાભાવિક બોધથી રહિત છે. અને

रहिता इत्यर्थः तथा ये पण्डिताः सदसद्विवेकवन्तः ते सर्वेऽपि पृथक्पृथग्रूपेण व्यवस्थिताः, न तु एक एवात्मा सर्वव्यापित्वेन सर्वशरीरसंबन्धी, येन बालपाण्डित्यविभागो न भवेत्। अपितु पृथक्पृथगात्मानः, अतो भवति बालपाण्डित्यभेदो बन्धमोक्षादीनां प्रतिनियतव्यवस्थापि। तथा च भवदभिमताश्रुतिरप्यनेकात्मप्रतिपादिकाऽस्ति।

"सर्वे आत्मानः समर्पिताः यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ति, एवमेव सर्वे जीवा व्युच्चरन्ति।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१॥" इति गीता।

---

से युक्त हैं, वे सब अलग अलग हैं, सर्वव्यापी होने से समस्त शरीरों में एक ही आत्मा नहीं है। एक ही आत्मा होता तो अज्ञ (मूर्ख) और विज्ञ (पण्डित) का भेद न होता। किन्तु अलग अलग आत्मा हैं, इस कारण बाल पण्डित आदि का भेद होता है और बन्ध मोक्ष आदि की भी प्रतिनियत व्यवस्था होती है। आप के मत में श्रुति भी अनेक आत्माओं का प्रतिपादन करने वाली है—

सभी आत्मा समर्पित हैं। जैसे अग्नि की छोटी छोटी चिनगारियाँ इधर उधर उडती फिरती है, उसी प्रकार सभी जीव इधर उधर विचरते हैं। गीता में भी कहा है—"द्वाविमौ पुरुषौ लोके" इत्यादि। लोक में दो पुरुष हैं। क्षर और अक्षर क्षर अर्थात् नाशशील सब भूत हैं और जो कूटस्थ नित्य है वह अक्षर है।

---

જેઓ પંડિત છે (સત્ અસત્ ના વિવેકથી યુક્ત છે) તેઓમાં એક જ આત્માનો સદ્ભાવ નથી પણ જુદા જુદા આત્માનો સદ્ભાવ છે. જો તે સૌમાં એક જ આત્માનો સદ્ભાવ હોત, તો અજ્ઞ (મૂર્ખ) અને વિજ્ઞ (પંડિત) ના ભેદો સંભવી શકત નહીં પરન્તુ અલગ અલગ આત્માઓનો સદ્ભાવ હોવાથી બાલ (અજ્ઞાની) અને પંડિત રૂપ ભેદો સંભવે છે, અને બન્ધ મોક્ષ આદિની પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા પણ સંભવે છે. આપના મત અનુસાર શ્રુતિ પણ અનેક આત્માઓનું પ્રતિપાદન કરે છે—

સઘળા આત્મા સમર્પિત છે જેમ અગ્નિના નાના મોટા તણખા આમ તેમ ઉડતા રહે છે, એજ પ્રમાણે સઘળા જીવો આમ તેમ વિચરે છે" ગીતામાં પણ એવું કહ્યું છે કે —"द्वाविमौ पुरुषौ लोके" ઈત્યાદિ—"લોકમાં બે પ્રકારના પુરુષો છે-(૧) ક્ષર અને (૨) અક્ષર ક્ષર એટલે નાશવંત અને અક્ષર એટલે નિત્ય ક્ષર અથવા નાશશીલ સઘળા ભૂતો છે. અને જે કૂટસ્થ છે, તે નિત્ય છે એક જ રૂપમાં રહેવું તે અક્ષર છે"

"वहवः पुरुषा राजन्" इति महाभारतेऽपि ।

एभिः श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणैः जीववहुत्वमेव सिद्ध्यति । जीववहुत्वं सांख्यकारैरपि दर्शितम्

"जनन-मरण-करणानां प्रतिनियमात् अयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषवहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" ।

ननु शरीरभेदेनाऽत्मवहुत्वं जैनानामपीष्टमेव, तत्कथं तज्जीवतच्छरीरवादिनामिदं मतमिति कथ्यते, जैनैरपि तथैव स्वीकृतत्वात् इत्याशंक्याह—
सन्ति इति=विद्यन्त इत्यर्थः । यावत् शरीरं विद्यते तावत् पर्यन्तमेवात्मा विद्यते, न तु–शरीरनाशानन्तरमुपलभ्यते–आत्मा । अयमाशयः–शरीराकारपरिणत पंचमहाभूतसमुदाये चैतन्यस्याविर्भावो भवति, भूतसमुदायस्य विलक्षणस्य

---

महाभारत मे भी कहा है--राजन् बहुत आत्मा है । इन श्रुति और स्मृत्यादि के प्रमाणों से जीवों का बहुत्व की ही सिद्धि होता है। सांख्यमत में भी जीवों की अनेकता दिखलाई गई है

जन्म, मरण और कारण की विभिन्नता से तथा सब की एक साथ प्रवृत्ति न होने से आत्माओं का बहुत्व सिद्ध होता है । त्रैगुण्य की विपरीतता से भी बहुत्व की सिद्धि होती है ।

शरीरों की भिन्नता से आत्माओं की भिन्नता तो जैनों को भी इष्ट है, फिर इस मत को तज्जीवतच्छरीरवादियों का मत क्यों कहा है ? इस शंका का समाधान करने के लिए "संति,, इत्यादि कहा है । तज्जीवतच्छरीरवादी कहते हैं–जब तक शरीर है तभी तक अत्मा है, शरीर का नाश होने के अनन्तर आत्मा उपलब्ध नहीं होता, तात्पर्य यह है कि शरीर के आकार में परिणत पाँच महाभूतों के समुदाय में चैतन्य का आविर्भाव होता है । किन्तु

---

મહાભારતમાં પણ એવુ કહ્યુ છે કે—" રાજન્ ! આત્માઓ ઘણાજ છે." આ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ આદિના પ્રમાણોથી જીવોની બહુતાનુ જ પ્રતિપાદન થાય છે. સાંખ્યમતમાં પણ જીવોની અનેકતા જ બતાવવામા આવી છે—

" જન્મ મરણ અને કરણની વિભિન્નતા દ્વારા તથા સૌની એક સાથે પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી આત્માઓની અનેકતા સિદ્ધ થાય છે" ત્રૈગુણ્યની વિપરીતતા દ્વારા પણ બહુત્વની જ સિદ્ધિ થાય છે,

શરીરોની ભિન્નતાને કારણે આત્માઓની ભિન્નતાનો જૈનો પણ સ્વીકાર કરે છે. છતાં પણ અહી આ મતને તજ્જીવતચ્છરીરવાદિઓના મત રૂપે શા માટે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે? આ શંકાનુ નિવારણ કરવા માટે "સંતિ" ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ આપવામા આવ્યો છે--

તજ્જીવતચ્છરીરવાદિઓની માન્યતા આ પ્રકારની છે– " જ્યા સુધી શરીરનું અસ્તિત્વ રહે છે, ત્યા સુધી જ આત્મા રહે છે શરીરનો નાશ થયા બાદ આત્મા ઉપલબ્ધ થતો નથી, " આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે શરીર રૂપે પરિણુત થયેલ પાચ મહાભૂતોના

विघटने सति, अर्थात् शरीरादेकस्य तत्त्वस्य द्वयोर्वा विघटने सति, तत्र-चैतन्यं नोपलभ्यते। न वा-पुनः शरीराद्विनिर्गत्य कुत्रचिद्गमनमात्मनः केनापि दृष्टम् बिलाद्विनिर्गतस्य सर्पस्याऽन्यत्र गमनमिव यदि शरीरातिरिक्तः स्वतन्त्रः कोऽपि, आत्मा भवेत्-तदा-मरणसमये पार्श्वस्थ-पुरुषैरुपलभ्यते तादृशो विलक्षण आत्मा। यथा-विलाद्विनिर्गतस्य सर्पस्य प्रत्यक्षं जायते विलपरिसरे वसताम्। नत्वेव मुपलभ्यते तस्मात्-न शरीरविगमानन्तरमप्यात्मसत्तेति। एतदेव दर्शयति सूत्रकारः-'पिच्चा न ते संति, इति। प्रेत्येति मृत्वा समुपात्त-शरीरं परित्यज्य परलोकगामिनः शरीरेन्द्रियादिभ्यो भिन्नाः आत्मानो न सन्ति। स्वकृत-कर्मणां शुभाशुभानां भोक्तार आत्मनामकाः पदार्थाः शरीरादिभ्यो व्यतिरिक्ता न विद्यन्ते,

---

जब भूत समुदाय का विघटन होता है अर्थात् शरीर में से एक या दो भूत निकलकर अलग हो जाते हैं, तब चैतन्य उपलब्ध नहीं होता। न शरीर से निकलकर आत्मा का कहीं अन्यत्र जाना ही देखा जाता है जैसे विल के वाहर निकले सर्प का अन्यत्र जाना देखा जाता है। अगर शरीर से भिन्न कोई आत्मा होता तो मरण के समय वगल में बैठे हुए पुरुषों को उसका पता चलता कि यह आत्मा है, जैसे कि विल के आसपास में स्थित मनुष्यों को विल से वाहर निकले हुए सर्प का प्रत्यक्ष होता है। किन्तु आत्मा की इस प्रकार उपलब्धि नहीं होती, अतएव शरीर का नाश होने के वाद आत्मा की सत्ता नहीं रहती। यही वात सूत्रकार दिखलाते हैं-प्राप्त शरीर को त्याग कर परलोक में जाने वाले तथा शरीर इन्द्रिय आदि से भिन्न आत्मा नहीं हैं। अर्थात् अपने किये शुभ या अशुभ कर्मों को भोगने वाले आत्मा

---

સમુદાયમા ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થાય છે પરન્તુ જ્યારે ભૂતોના સમુદાયનું વિઘટન થાય છે-એટલે કે શરીરમાથી એક અથવા બે ભૂત નીકળી જઇને જ્યારે અલગ પડી જાય છે ત્યારે ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થતુ નથી જેવી રીતે દરમાથી નીકળીને બીજે કોઇ પણ સ્થળે જતા સર્પને જોઇ શકાય છે, એવી રીતે શરીરમાંથી નીકળીને આત્માને બીજે જતો દેખી શકાતો નથી જો શરીરથી ભિન્ન એવા કોઇ આત્માનો સદ્ભાવ હોય, તો મરણપથારીએ પડેલા માણુસની સમીપમા બેઠેલી વ્યક્તિ, મૃત શરીરમાથી બહાર નીકળતા આત્માને દેખી શકતી હોત દરમાથી નીકળતો સર્પ જેમ માણુસને દેખાય છે તેમ મૃત્યુકાળે શરીરમાથી નીકળતો આત્મા શા માટે દૃષ્ટિગોચર ન થાય? તેથી શરીરનો નાશ થતાની સાથે સાથે જ આત્માનો પણ નાશ થઇ જાય છે એજ વાત સૂત્રકારે આ પ્રકારે પ્રકટ કરી છે પ્રાપ્ત શરીરનો ત્યાગ કરીને પરલોકમા જનારો તથા શરીર, ઇન્દ્રિયો આદિથી ભિન્ન એવો આત્મા છે જ નહીં એટલે કે પોતે કરેલા શુભ અથવા અશુભ કર્મોનો ભોક્તા આત્મા નામનો પદાર્થ શરીર આદિથી

शरीरं यावद्-विद्यते तावदेवात्मा भवति शरीरे विद्यमाने विद्यते शरीरनाशेऽप-गच्छति-आत्मापि" इति तज्जीवतच्छरीरवादिमतम् । आत्म-बहुत्वांशस्य तुल्य-त्वेऽपि स शरीरोत्पादे उत्पत्ति मिच्छति, शरीरनाशे नाशमिच्छति, नतु-जैनीयं मतं तथा । जैनास्तु-जीवबहुत्वमभिगम्याऽपि शरीराद्-भिन्नं परलोकगामिनं शरीरादि भिन्न मभ्युपगच्छन्तीति महानेवानयो भेदः । नहि यत्किंचित् साम्या-त्समत्वाऽपादानं युक्तम्,अति-प्रसंगात् । कथमेवं ते स्वीकुर्वन्ति-इत्यतआह 'नत्थि-सत्तोववाइया,इति । न सन्ति =नविद्यन्ते । के न विद्यन्ते ? तत्राह-सत्त्वाइति । =सत्त्वाः प्राणिनां जीवाः । कथंभूताः ? तत्राह -'ओववाइया, ओपपातिका

नामक पदार्थ शरीर आदि से भिन्न नहीं हैं । । जब तक शरीर है तभी तक आत्मा है । शरीर की विद्यमानता में आत्मा विद्यमान रहता है और शरीर का नाश होने पर आत्मा भी नष्ट हो जाता है । यह तज्जीव तच्छरीरवादी का मत है । यहाँ आत्माएँ अनेक हैं, इतना अंश तो जैनों को भी इष्ट है मगर शरीर की उत्पत्ति के साथ आत्मा की उत्पत्ति होना और शरीर का नाश होने पर आत्मा का भी नाश हो जाना जैनों को अभीष्ट नहीं है जैन जीवों के बहुत्व को स्वीकार करते हुए भी आत्मा को शरीर से भिन्न और परलोकगामी मानते हैं । इस प्रकार इन दोनों मतों में बहुत अन्तर हैं । थोडी सी समानता होने से ही दोनों पूरी तरह समान कह देने से अतिप्रसंग होता है ।

तज्जीवतच्छरीरवादी ऐसा क्यों स्वीकार करते हैं ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए कहते हैं—प्राणी औपपातिक नहीं है अर्थात् एक भव को

ભિન્ન નથી જ્યાં સુધી શરીર રહે છે, ત્યા સુધી જ આત્મા રહે છે શરીર વિદ્યમાન રહે ત્યા સુધી આત્મા પણ વિદ્યમાન રહે છે અને શરીરનો નાશ થાય ત્યારે આત્માનો પણ નાશ થાય છે.

તજ્જીવ તચ્છરીરવાદિઓની ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની માન્યતા છે જૈનોની જેમ તેઓ પણ એમ માને છે કે આત્મા અનેક છે—આટલી વાત તો જૈનો પણ ઇષ્ટ ગણે છે. પરન્તુ શરીરના નાશની સાથે આત્માનો નાશ થવાની માન્યતાનો જૈનો સ્વીકાર કરતા નથી. જૈનો આત્માના બહુત્વનો સ્વીકાર કરે છે અને આત્માને શરીરથી ભિન્ન અને પરલોકગામી માને છે આ પ્રકારે જૈન મત અને તેમના મત વચ્ચે ઘણો જ તફાવત છે. થોડી સમાનતા હોવાને કારણે બન્નેમાં પૂરે પૂરી સમાનતા માનવાથી અતિપ્રસંગ દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે

તજ્જીવ તચ્છીરવાદી પૂર્વોક્ત માન્યતા શા કારણે ધરાવે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે—પ્રાણી (જીવ) ઔપપાતિક નથી એટલે કે એક ભવનો ત્યાગ

इति । एकस्माद्- भवाद् भवान्तरगमनमुपपातः । तद्वन्तः- उपपातवन्तः औपपातिकाः एकस्माद् भवाद् भवान्तरगामिनो जीवा न भवन्तीत्यर्थः । एतन्मते शरीरसमुत्पत्तावेव जीवः समुत्पद्यते । शरीरविनाशेच तदनु विनश्यति जीव इति । क एकभवं परित्यज्य भवान्तरं गच्छेत्, नहि-विनष्टस्य वस्तुनो गमनाऽऽगमनं सम्भवति, गमनागमनयोः स्थितिविशिष्टभावधर्मत्वस्य स्वीकारात् ॥११॥

आत्मस्वरूपधर्मिणोऽभावात्तद्धर्मभूतौ धर्माऽधर्मावपि नस्तः, कारणाभावे कारणाश्रितकार्यस्याप्यभावात्, नहि-कपालाभावे कथमपि घटोऽवस्थितिं लभते, तथात्मरूप-कारणस्यैव यदा न सत्त्वं, तदा का कथा धर्माधर्मयोरिति, धर्माधर्मयो

---

त्याग कर दूसरे भव में गमन करने वाले नहीं हैं । भवान्तर में गमन करना उपपात कहलाता है और गमन करने वाला औपपातिक कहा जाता है । इस मत के अनुसार शरीर की उत्पत्ति होने पर ही जीव की उत्पत्ति होती है और शरीर का विनाश होने पर जीव का भी विनाश हो जाता है । तो फिर कौन एक भव को त्याग कर दूसरे भव में जाएगा । जो वस्तु विनष्ट हो चुकी, उसका जाना आना संभव नहीं है । जाना आना तो उसी में पाया जा सकता है जो स्थितिशील हो ॥११॥

जब गुणी आत्मा का ही अभाव है तो उसके गुणधर्म और अधर्म का भी अभाव है क्योंकि कारण के अभाव में कारणों पर आश्रित कार्य का भी अभाव होता है । कपालों (ठीकरों) के अभाव में घट भी किसी प्रकार ठहर नहीं सकता । इसी प्रकार जब आत्मा रूप कारण की ही

---

કરીને બીજા ભવમાં ગમન કરનાર નથી. ભવાન્તરમાં ગમન કરવું તેનું નામ જ 'ઉપપાત' છે, અને બીજા ભવમા ગમન કરનારને ઔપપાતિક કહે છે. આ મતની માન્યતા અનુસાર-જ્યારે શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે જ જીવની (આત્માની) ઉત્પત્તિ થાય છે, અને શરીરનો વિનાશ થાય ત્યારે આત્માનો પણ વિનાશ થઈ જાય છે. આ માન્યતાને કારણે એક ભવનો ત્યાગ કરીને બીજા ભવમા જીવના ગમનનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. જે વસ્તુનો વિનાશ થઇ ચુકયો હોય તે વસ્તુના આવાગમનની વાત જ સભવી શકતી નથી. આવાગમન તો એ વસ્તુ જ કરી શકે છે, કે જે સ્થિતિશીલ હોય. ॥ ગાથા ૧૧ ॥

જો ગુણી આત્માનો જ અભાવ હોય, તો તેના ગુણ રૂપ ધર્મ અને અધર્મનો પણ અભાવ જ હોય, કારણ કે જ્યા કારણનો જ અભાવ હોય, ત્યા કારણ પર આધાર રાખનાર કાર્યનો પણ અભાવ જ રહે છે જો ઘડાનો જ અભાવ હોય, તો ઠીકરાનો સદ્ભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે? એ જ પ્રમાણે જો આત્મારૂપ કારણની જ સત્તા (વિદ્યમાનતા) ન

रभावं दर्शयितुं द्वादशगाथामाह—"नत्थि" इत्यादि ।

मूलम्— नत्थि पुण्णेव पावे वा नत्थि लोए इओवरे
सरीरस्स विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥१२॥

छाया

नास्ति पुण्यंवा पापं वा नास्तिलोक इतःपरः ।
शरीरस्य विनाशेन विनाशो भवति देहिनः ॥१२॥

अन्वयार्थः—

(पुण्णेव नत्थि) पुण्यं वा नास्ति= शास्त्रोक्तानुष्ठानजनितसुखादि-फलरूपं पुण्यं न विद्यते। तथा-(पावे वा) अथवा-पापम्= निषिद्धकर्मानुष्ठानजनितं नारकादि फलजनकं प्रत्यवायस्वरूपं नास्ति तथा (इओवरे) इतः अस्माल्लोकात् परः=

---

सत्ता नहीं है तो धर्म और अधर्म की तो बात ही क्या है । अतएव धर्म और अधर्म का अभाव दिखलाने के लिए बारहवीं गाथा कहते हैं— "नत्थि" इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'पुण्णेव नत्थि-पुण्य नास्ति' सुखादि फलरूप पुण्य नहीं है तथा 'पावे वा-पापं वा' अथवा नारकादि फलरूप पाप 'नत्थि-नास्ति' नहीं है 'इओवरे-इतः अपरः' इस लोकसे दूसरा 'लोए-लोकः' लोक 'नत्थि-नास्ति' नहीं है 'सरीरस्स-शरीरस्य' शरीरके 'विणासेण-विनाशेन' नाशसे 'देहिणो-देहिनः आत्मनोऽपि' आत्माकाभी 'विणासो-विनाशः' विनाश 'होई-भवति' होता है ॥१२॥

अन्वयार्थ-शास्त्रोक्त अनुष्ठान से उत्पन्न सुखादि फलरूप पुण्य नहीं है। तथा निषिद्ध कार्यों से उत्पन्न होने वाला एवं नरक आदि फलरूप पाप

---

હોય, તો તેના ગુણરૂપ ધર્મ અને અધર્મની તો સત્તા કેવી રીતે સંભવી શકે? તેથી ધર્મ અને અધર્મનો અભાવ બતાવવા નિમિત્તે બારમી ગાથા કહેવામાં આવી છે— "નત્થિ" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'पुण्णेव नत्थि-पुण्य नास्ति' સુખ વિગેરેના ફલ સ્વરૂપ પુણ્ય નથી. તથા 'पावे वा-पापंवा' અથવા નરક વિગેરે ફલ રૂપ પાપ પણ 'नत्थि-नास्ति' નથી. 'इओवरे-इत अपर' આ લોક શિવાયનો બીજો 'लोए-लोक' લોક 'नत्थि-नास्ति' નથી. 'सरीरस्स-शरीरस्य' શરીરના 'विणासेणं-विनाशेन' નાશ થવાથી 'देहिणो-देहिन' આત્માનો 'विणासो-विनाश' વિનાશ 'होई-भवति' થાય છે. ॥૧૨॥

અન્વયાર્થ—

શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનોથી ઉત્પન્ન થનારા સુખાદિ ફલરૂપ પુણ્ય પણ નથી, તથા નિષિદ્ધ કાર્યોના સેવનથી ઉત્પન્ન થનાર અને નરકાદિ ફલરૂપ પાપ પણ નથી. આ લોક સિવાયના

अन्यः कोऽपि (लोए)लोकः (नत्थि)नास्ति यतः (सरीरस्स) शरीरस्य= वर्तमान-देहस्य(विणासेणं)विनाशेन (देहिणो-देहिनः=आत्मनोऽपि (विणासो होइ)विनाशो भवति, अतः कथं पुण्यपापादीनां संभव इति भावः ॥१२॥

टीका

(पुण्णे व नत्थि)पुण्यं नास्ति 'शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजनितं, कालान्तर-भावि सुखादि फलजनकं पुण्यं, दानादि क्रिया संप्रति अनुष्ठीयते फलंच स्वर्गा-दिकं कालान्तरे जायते, तादृशफलाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वं दानादिक्रियाणां न संभवति, तादृशकर्मणां क्षणध्वंसित्वात् । अतो दानादिकर्मणः फलभूत-स्वर्गस्य च मध्येऽस्ति कश्चित् पदार्थः, यः स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणे विद्यमानो

भी नहीं है । इसलोक के सिवाय कोई परलोक भी नहीं है। जो इस शरीर का विनाश होने पर आत्मा का भी विनाश हो जाता हैं। अतः पुण्य पाप आदिका संभव ही कैसे हैं ॥१२॥

टीकार्थ-शास्त्रोक्त कार्य करने से उत्पन्न होने वाला और कालान्तर में होने वाले सुख रूप फल को उत्पन्न करने वाला पुण्य नहीं है। दान आदि कार्य इस समय किये जाते हैं और उनका फल स्वर्ग आदि कालान्तर में होता है। मगर दानादि क्रियाएँ क्षण भर में ही नष्ट हो जाती हैं, वे स्वर्ग आदि फल के अव्यवहित पूर्वक्षण वर्त्ती नहीं हो सकतीं । अतएव दानादिक क्रिया और स्वर्गादिक फल के बीच में कोई पदार्थ है, जो स्वर्ग आदि के अव्यवहित पूर्णक्षण में व्यापार करता हुआ विद्यमान रहता है और दानादिक को स्वर्ग का कारण बनाता है। वह अभ्युदय रूप फल वाला

કોઇ પરલોકનુ પણ અસ્તિત્વ નથી આ શરીરનો નાશ થતાં જ આત્માનો પણ નાશ થઈ જાય છે તેથી પુણ્યપાપ આદિનો સભવ જ કેવી રીતે હોઈ શકે?

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનોનુ આચરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા અને કાળાન્તરમા પ્રાપ્ત થનારા સુખરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરનારુ 'પુણ્ય' એ નામનુ કઈ પણ છે જ નહીં. દાન આદિ કાર્ય આ સમયે (આ ભવમા) કરવામા આવે છે, અને તેનુ ફળ કાળાન્તરે સ્વર્ગ આદિમા મળે છે, એવી કોઈ વાત જ સભવી શકતી નથી દાનાદિ ક્રિયાઓ ક્ષણ માત્રમા જ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેઓ સ્વર્ગ આદિ ફળની અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણવર્તી હોઇ શકતી નથી

તેથી દાનાદિક ક્રિયાઓ અને સ્વર્ગાદિક ફળની વચ્ચે કોઈ એવો પદાર્થ છે કે જે સ્વર્ગાદિના અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણમા વ્યાપાર કરતો વિદ્યમાન હોય અને દાનાદિકને સ્વર્ગના કારણભૂત બનાવતો હોય. તે પદાર્થ બીજો કોઈ નથી, પણ અભ્યુદય રૂપ ફળવાળુ 'પુણ્ય

व्यापारतया, दानादिकमपि स्वर्गकारणमिति व्यवस्थापयति। तथा च अभ्युदय-फलकं पुण्यम्। एतद् विपरीतं-निषिद्धकर्मानुष्ठानजनितं नारकादिफलप्रापकं पापम् एतदुभयमपि न विद्यते। कुतः आत्मनो धर्मिणोऽभावात्। आश्रयाऽभावे आधेयस्य व्यवस्थानाऽसंभवात्, नहि जन्यं वस्तु स्वाश्रयमन्तरेण स्थातुमर्हति यथा घटादिकम्। यदा पुण्यपापे नस्तः तदा तदधीनस्य परलोकस्यापि सत्त्वं न संभवतीतिदर्शयति-(नत्थि लोए इओ वरे) इति, इतः अतः अस्मात् परिदृश्यमानलोकात् संसारात् यावत्। पर्यन्तं चक्षुरादीन्द्रियविषयो भवति तावानेव लोकः सुखदुःखाद्युपभोगाधिकरणं लोकः प्रामाणिकः। ततः (वरे) परः अतिरिक्तः इन्द्रियाग्राह्य परलोको (नत्थि) नास्ति यत्र गत्वा जीवः पुण्यपापयोः सुखदुःखात्मकं

---

पुण्य ही है। पाप इससे उलटा है, वह निषिद्ध कार्य के करने से उत्पन्न होता है और नरकगति आदि अनिष्ट फल को उत्पन्न करता है। इन दोनों की ही सत्ता नहीं है, क्योंकि आत्मा रूप धर्मी का अभाव है। आधार के अभाव में आधेय ठहर नहीं सकता। कोई भी जन्य वस्तु अपने आश्रय के विना नहीं रहती, जैसे घटादि। इस प्रकार जब पुण्य पाप ही नहीं हैं तो उसके कारण होने वाला परलोक भी नहीं है। यही बात दिखलाते हैं—इस दिखाई देने वाले लोक से भिन्न कोई परलोक नहीं है। जहां तक चक्षु आदि इन्द्रियों का व्यापार होता है, उतना ही लोक है। सुखःदुख आदि के उपभोग का आधार लोक ही प्रामाणिक है। इसके सिवाय जो इन्द्रियो द्वारा ग्राह्य लोक नहीं है, ऐसा कोई परलोक नहीं है, जहां जाकर जीव पुण्य और पाप का सुखरूप या दुःखरूप फल

---

જ છે પાપ તેના કરતા ઊલ્ટુ છે નિષિદ્ધ કાર્ય કરવાથી તેથી ઉત્પત્તિ થાય છે, અને નરકગતિ આદિ અનિષ્ટ ફળને તે ઉત્પન્ન કરે છે આ બન્નેનુ અસ્તિત્વ જ નથી, કારણુ કે આત્મા રૂપ ધર્મીનો અભાવ છે આધારનો જ જો અભાવ હોય, તો આધેય પણ રહી શકતું નથી કોઈ પણ જન્ય વસ્તુ પોતાના આશ્રય, વિના રહી શકતી નથી, જેમ કે ઘડો આ પ્રકારે જો પુણ્ય અને પાપનો જ સદ્ભાવ ન હોય, તો તેમને કારણે ઉદ્ભવનાર પરલોકનો પણ સદ્ભાવ હોઈ શકે નહીં એ જ વાત અહીં પ્રકટ કરવામા આવી છે—આ જે લોક દેખાય છે, તે લોકથી ભિન્ન એવા પરલોકનો સદ્ભાવ જ નથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય ક્ષેત્રને જે લોક કહે છે સુખદુ ખ આદિના ઉપભોગનો આધાર લોક જ પ્રામાણિક 'સ્વીકાર્ય' છે. તે સિવાય ઇન્દ્રિયો દ્વારા અગ્રાહ્ય એવો કોઈ પરલોક છે જ નહીં, કે જ્યા જઈને જીવ પુણ્ય અને પાપના સુખરૂપ અથવા દુ ખરૂપ ફળનો ઉપ-

फलमुपभुञ्जीत परलोकोहि पुण्यपापमूलकः पुण्यपापस्वरूपकारणस्य निवर्त्तनात् साध्यः तादृशपरलोको नैव विद्यते यमाश्रित्य जीवः स्वकृतकर्मजन्यफलस्य भोक्ता स्यात् । ननु परलोको नास्ति तत्र किं कारणम् । कारणाभावे कथमिव कस्यचिदपि प्रमेयस्य सिद्धिः स्यादित्याशंकायां कारणं स्वयं मूलकार एव स्पष्टयति 'सरीरस्स' इति । शरीरस्य कायस्य भोगाधिष्ठानस्य चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति सूत्र-प्रदर्शितस्य 'विणासेणं' इति विनाशेन । ततःकिं, तत्राह 'विणासो होइ देहिणो' इति । 'विणासो, विनाशः होइ, भवति कस्य तत्राह 'देहिणो' देहिनो जीवस्य। अर्थात् देहस्य जीवोत्पादकस्य विनाशेन मरणेन देहवतो देहस्थितिकस्यात्मनोऽपि विनाशात् । देहमरणेन जीवोऽपि म्रियते तस्याप्यभावो भवति । न पुनः

---

भोगता हो । पुण्य और पाप के कारण परलोक होता है, जब पुण्य पाप रूप कारण ही नहीं हैं तो उनसे होने वाला परलोक भी नहीं है जहां जाकर जीव अपने किये कर्म का फल भोगे ।

परलोक नहीं है, इसका मूल क्या है ? मूल के अभाव में किसी भी प्रमेय की सिद्धि नहीं हो सकती। ऐसी शंका होने पर स्वयं मूलकार स्पष्ट करते हैं—चेष्टा तथा इन्द्रियार्थ का आधारभूत जो हो वह शरीर कहलाता है, अर्थात् सुखःदुख आदि के भोग का जो आश्रय है, ऐसे शरीर का विनाश होने पर आत्मा का भी नाश हो जाता हैं । अर्थात् जीव को उत्पन्न करने वाले शरीर के विनाश से मरने से-देहवान् आत्मा का भी विनाश हो जाता है । देह के मरने से जीव भी मर जाता है, जीव का भी अभाव हो जाता है। शरीर नाश हो जाने के पश्चात् शरीर से

---

ભોગ કરતો હોય પુણ્ય અને પાપને કારણે પરલોકનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા આવે છે, પરન્તુ પુણ્ય અને પાપ રૂપ કારણનો જ જો અભાવ હોય, તો તેને કારણે અસ્તિત્વ ધરાવનાર એવો કોઈ પરલોક જ હોઈ શકે નહીં કે જ્યા જઇને જીવ પોતે કરેલા કર્મોનું ફળ ભોગવે.

પરલોક નથી, આ પ્રકારની માન્યતાનુ મૂળ શુ છે? જો મૂળનો જ અભાવ હોય તો કોઈ પણ પ્રમેયની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી આ શકાનુ નિવારણ કરવાને સૂત્રકાર પોતે જ તે મૂળ કારણનુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે ચેષ્ટા તથા ઇન્દ્રિયાર્થના આધારભૂત જે પદાર્થ છે, તેને શરીર કહે છે એટલે કે સુખ દુ ખ આદિના ભોગનો આધાર એવું જે શરીર છે તેનો વિનાશ થઈ જવાથી આત્માનો પણ વિનાશ થઈ જાય છે એટલે કે જીવને ઉત્પન્ન કરનારા શરીરનો વિનાશ થવાથી (મરવાથી) દેહવાન્ આત્માનો પણ વિનાશ થાય છે દેહનુ મરણ થવાથી જીવનું પણ મરણ થઈ જાય છે જીવનો પણ અભાવ થઇ જાય છે.

शरीरनाशानन्तरं देहाद् विनिर्गत्य जीवः परलोकं गत्वा पुण्यस्य पापस्य वा फलं सुखं दुःखं वा अनुभवति अतः आश्रयस्यात्मनोऽभावत् पुण्यपापयोरप्यभाव आपद्येतेति भावः। उत्पादकाऽभावे उत्पाद्यस्य, अभिव्यञ्जकाभावेऽभिव्यंग्यस्य वा अभावो भवती त्यस्मिन विषये बहून्युदाहरणानि सन्ति। तथाहि यथा जलतरंगो जलादभिव्यज्यमानो जले सत्येव परिदृश्यते, विनष्टे तु जले कारणाभावान्नैव बुद्बुदस्याऽवस्थानम्। यावदेव जलं तावदेव तन्मूलक बुद्बुद कल्लोलादयः समुपलभ्यन्ते, तापशोषादिना जले विनष्टे सति जलाभिव्यक्तं सर्वमपि कार्यजातं विनश्यति। तथा अभिव्यंजकभूतसमुदाये विनष्टे सति

---

बाहर निकल कर और परलोक में जाकर जीव पुण्य पाप के सुखदुःख रूप फल को नहीं भोगता है। अतः आश्रय रूप आत्मा का अभाव होने से पुण्य और पाप का भी अभाव हो जाता है। उत्पादक के अभाव में उत्पाद्य का तथा अभिव्यंजक के अभाव में अभिव्यंग्य का अभाव होता है, इस विषय में बहुत से उदाहरण विद्यमान हैं। वे इस प्रकार हैं—पानी से प्रकट होने वाली लहरें पानी के होने पर ही दिखाइ देती हैं। जल के नष्ट होने पर कारण अभाव होने से जल का बुलबुला नष्ट हो जाता है। जब तक जल रहता है तभी तक जल जनित बुद्बुद और तरंग आदि रहते हैं ताप या शोषण के कारण जल के विनष्ट होने पर जल के द्वारा अभिव्यक्ति होने वाले सभी कार्य समूह भी नष्ट हो जाते हैं। इसी प्रकार अभिव्यंजक

---

શરીરનો નાશ થઇ ગયા પછી, શરીરની બહાર નીકળી જઇને અને પરલોકમાં ગમન કરીને પુણ્ય અને પાપના સુખદુ ખ રૂપ ફળને ભોગવતો નથી. કારણુ કે આશ્રય રૂપ આત્માનો જ અભાવ હોવાથી પુણ્ય અને પાપનો પણુ અભાવ જ થઈ જાય છે. ઉત્પાદકના અભાવે ઉત્પાદ્યનો અને અભિવ્યંજકના અભાવે અભિવ્યંગ્યનો અભાવ જ હોય છે. આ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે ઘણા ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે કેટલાક ઉદાહરણો અહીં આપવામા આવે છે-પાણીમા લહેરો પ્રકટ થતી હોય છે. જ્યા સુધી પાણીનો સદ્ભાવ હોય ત્યા સુધી જ તેમા લહેરો નજરે પડે છે વળી પાણીમાં જે પરપોટા દેખાય છે, તે પરપોટા પણ જ્યા સુધી પાણીનો સદ્ભાવ હોય, ત્યા સુધી જ ઉત્પન્ન થતા રહે છે પરન્તુ તડકા અથવા શોષણને કારણે જ્યારે પાણીનો વિનાશ થઈ જાય છે, ત્યારે જળના દ્વારા અભિવ્યક્ત થનારા તે કાર્યસમૂહનો પણ વિનાશ થઈ જાય છે એટલે કે જળનો અભાવ થઈ જવાથી તરંગો અને પરપોટાનો પણ અભાવ જ થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે અભિવ્યંજક ભૂત સમુદાય રૂપ શરીરનો વિનાશ થઇ જવાથી

भूतसमुदायोत्पन्नो जीवोऽपि विनश्यत्येव। यथा वा कदलीस्तम्भादीनां त्वचोपनये कृते सति त्वङ्मात्रमेवाऽवतिष्ठते नान्यत् किमपि त्वगतिरिक्तं तत्रोपलभ्यते। एवं भूतसमुदाये विघटिते सति भूतातिरिक्तो न कश्चिदात्माख्यः पदार्थो विद्यते यः पुण्यपापादि कारणकलापमादाय परिदृश्यमानलोकाल्लोकान्तरं गत्वा सुखदुःखयो रुपभोगं करिष्यति। नत्वेवं संभवति, भूतसमुदायातिरिक्तस्य रूपस्पर्शादिमतोऽनुपलंभात् यथा विवरान्निःसरणसमये सर्पः बिलसमीपस्थपुरुषैरुपलभ्यते न तथा शरीराद् विनिर्गच्छन् जीवो म्रियमाणशरीरपार्श्वपुरुषै रुपलभ्यते। अनुपलभ्यमानः कथं स्थितिं लभेत। अनुपलभ्यमानपदार्थ-

---

भूतसमुदाय अर्थात् शरीर के विनष्ट होने पर भूतों के समुदाय से उत्पन्न होने वाला जीव भी विनष्ट हो जता है। केवल छिलके ही जिसमें सार है ऐसे केले के स्तंभ की छाल हटाने पर छाल ही शेष बचती है। वहाँ छाल को छोड़ कर और कुछ भी उपलब्ध नहीं होता। इसी प्रकार भूतों के विखरने पर भूतों से भिन्न आत्मा नाम का कोई पदार्थ नहीं रहता, जो पुण्य पाप आदि कारणों को ग्रहण करके दिखाई देने वाले इस लोक से दूसरे लोक में जाकर सुख या दुखः का उपभोग करेगा, ऐसा होता नहीं है' भूत समुदाय के अतिरिक्त रूप स्पर्श वाले किसी पदार्थ की उपलब्धि नहीं होती। जैसे बिल से वाहर निकलते समय सर्प विल के समीप स्थित पुरुषों द्वारा देखा जाता है, उसी प्रकार शरीर से वाहर निकलता हुआ जीव मरते हुए शरीर के पास वैठे हुए लोगों को दिखाई नहीं देता और जो दीखता

---

ભૂતોના સમુદાય વડે ઉત્પન્ન થનારા જીવનો પણ વિનાશ થઇ જાય છે કેવળ છાલ જ જેમા સારભૂત છે એવી કેળના સ્તભની છાલને દૂર કરવામા આવે, તો અદરથી કશુ જ નીકળતુ નથી, તે છાલ જ બાકી રહે છે એટલે કે ત્યાં છાલ સિવાય કોઇ પણ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી એજ પ્રમાણે જ્યારે ભૂતો વિખરાઈ જાય ત્યારે ભૂતોથી ભિન્ન એવો આત્મા નામનો કોઇ પદાર્થ જ બાકી રહેતો નથી, કે જે પુણ્ય પાપ આદિ કારણોને ગ્રહણ કરીને પ્રત્યક્ષ એવા આ લોકમાથી પરલોકમા જઇને સુખ અથવા દુ ખનો ઉપભોગ કરે આ પ્રકારની વાતો સભવી શકતી નથી ભૂત સમુદાય સિવાયના રૂપ સ્પર્શ વાળા કોઈ પણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ જ થતી નથી જેવી રીતે દરમાથી નીકળતો સર્પ, દરની સમીપમા બેઠેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા દેખી શકાય છે, એજ પ્રમાણે શરીરમાથી નીકળતા આત્માને જોઇ શકાય છે ખરો? મરણ કાળે મૃત્યુ પામતી વ્યક્તિની સમીપમા બેઠેલ માણસો દ્વારા પણ મૃત શરીરમાથી બહાર નીકળતો આત્મા નામનો કોઇ પદાર્થ દેખવામા આવતો નથી આ રીતે જે પદાર્થ દેખાતો જ નથી તે પદાર્થની સત્તા

परिकल्पने च बहूनामनुपलभ्यमानानामपि सद्भावः प्रसज्येत । नहि अनुपलभ्यमाना इयन्त एव पदार्थाः परिकल्पनीयाः इयन्तोनेति व्यवस्थायामस्ति कश्चिन्नियामको हेतुः । कल्पनायाः पुरुषबुद्धिप्रभवायाः पुरुषस्वातन्त्र्येणाऽव्यवस्थापत्तेः । तस्मान्नास्ति भूतसमुदायादतिरिक्तो जीव इति । यथा वा स्वप्ने बाह्यार्थानां घटादीनां विरहेऽपि घटाद्याकारतयाऽनुभूयमानं भवति विज्ञानं घटपटादि नानावस्तुविषयकम् तथा विनैवात्मानं तद्विषयकं विज्ञानं भूतसमुदायमात्रादेव प्रादुर्भविष्यति तत्र को दोषः ? । नं च यदि अर्थ मन्तरेणापि विज्ञानं भवेत् तदा सुषुप्तावपि अर्थावभासः कुतोनेति वाच्यम् । अनुभूतार्थ-

ही नहीं, उसकी सत्ता किस प्रकार मानी जा सकती है ? उपलब्ध न होने वाले पदार्थों की कल्पना की जाय तो बहुत से उपलब्ध न होने वाले पदार्थों का भी सद्भाव हो जायेगा । उपलब्ध न होने वाले इतने ही पदार्थ मानने चाहिए और इतने नहीं, ऐसी व्यवस्था करने में कोई नियामक हेतु नहीं है । कल्पना तो पुरुष की बुद्धि से उत्पन्न होती है । और पुरुष कल्पना करने में स्वतन्त्र है इस कारण अव्यवस्था की आपत्ति होगी । इस कारण भूतसमुदाय से भिन्न जीव नहीं है । अथवा जैसे स्वप्न मे घटादि के विरह में भा घट पट आदि पदार्थों को विषय करने वाला ज्ञान अनुभव में आता है, उसी प्रकार आत्मा के अभाव में भी भूतसमुदाय से आत्मा विषयक ज्ञान उत्पन्न हो जाता है । ऐसा मानने में क्या आपत्ति है ?

यदि पदार्थ के विना ही ज्ञान उत्पन्न हो जाता है तो सुषुप्ति की अवस्था में भी अर्थ का ज्ञान क्यों नहीं होता ? ऐसा कहना उचित नहीं है, क्योंकि

(વિદ્યમાનતા) કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય? ઉપલબ્ધ થતા ન હોય એવા પદાર્થોની પણ જો કલ્પના કરવામા આવે, તો ઉપલબ્ધ નહીં થનારા ઘણા પદાર્થોનો પણ સદ્ભાવ થઇ જશે, ઉપલબ્ધ ન થનારા આટલા જ પદાર્થો માનવા જોઇએ અને આટલા ન માનવા જોઇએ, એવી વ્યવસ્થા કરવામા કોઈ નિયામક હેતુ સભવી શકતો નથી કલ્પના તો માણુસની બુદ્ધિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને માણુસ કલ્નના કરવાને સ્વતત્ર છે આ કારણે અવ્યવસ્થાની આપત્તિ ઉપસ્થિત થશે તેથી એવુ જ માનવું જોઇએ કે ભૂતસમુદાયથી ભિન્ન જીવનો સદ્ભાવ જ નથી અથવા જેવી રીતે સ્વપ્નમા, ઘટાદિનો અભાવ હોવા છતા પણ, ઘટાદિ પદાર્થોને વિષય કરનારા (ગ્રહણ કરનારા) જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે, એજ પ્રમાણે આત્માનો અભાવ હોય તો પણ ભૂતસમુદાય દ્વારા આત્મવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, એવું માનવામા શો વાંધો છે?

"જો પદાર્થ ન હોવા છતા પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ જતુ હોય, તો સુષુપ્તિની અવસ્થામા પણ પદાર્થનુ જ્ઞાન શા કારણે થતુ નથી?" આ પ્રકારનુ કથન ઉચિત નથી,

बाधस्याऽशक्यत्वात् । स्वप्नसमये सर्वैरप्यनुभूयतेऽन्तरेणापि बाह्यार्थम् विज्ञानम् । नहि सर्वानुभवस्य बाधो युक्तोऽनुभवशरणानाम् अनुभवादेव व्यवस्था भवति । तत्र यदि अनुभवोऽपि पर्यनुयुज्येत, तदा न कस्यापि व्यवस्था व्यवस्थिता स्यात् । नत्वेवं संभवति । यथा वाऽऽदर्शेऽतिस्वच्छे मुखप्रतिबिंबो दृश्यते, अति स्वच्छत्वादेव। तत्र बाह्योऽर्थो न गच्छति किन्तु अविद्यमानोऽपि तदन्तर्गततयोपलभ्यते । तथाऽऽत्मापि भूतसमुदायानां शरीराकारपरिणतौ सत्यां भूतेभ्यः पृथगसन्नपि भूतेभ्यः पार्थक्यबुद्धिमुत्पादयति । अयमाशयः भूतसमुदायेभ्यः समुत्पन्नतया भूतविशेणतया भूताऽव्यतिरिक्तोऽपि भूतेभ्यो भिन्नो भासते । भेदतया प्रति

---

अनुभूत पदार्थ में बाधा होना शक्य नहीं है । स्वप्न में बाह्यपदार्थ के विना ही ज्ञान हो जाता है, यह बात सभी जानते हैं । अनुभव को शरण मानने वालों के लिये सभी के अनुभव को बाधित मानना युक्त नहीं है। अनुभव से ही वस्तु की व्यवस्था होती है । अनुभव में अगर प्रश्न किया जाय तो कोई भी व्यवस्था सिद्धि नहीं होगी, मगर ऐसा असंभव नहीं ।

अथवा जैसे अत्यन्त स्वच्छ काच में मुख का प्रतिबिम्ब दिखाई देता है, क्योंकि काच अत्यन्त स्वच्छ होता है। काच में बाह्यपदार्थ तो घुसता नहीं है, वह वहाँ विद्यमान न होता हुआ भी उसके अन्दर प्रतीत होता है इसी प्रकार आत्मा भी भूतसमुदाय के शरीर आकार में परिणत होने पर भूतों से पृथक् न होने पर भी भूतों से पृथक्ता की बुद्धि उत्पन्न करता है । अभिप्राय यह है कि भूत समुदायों से उत्पन्न होने के कारण , भूतों

---

કારણ કે અનુભૂત પદાર્થમા બાધા હોવી શક્ય નથી સ્વપ્નમા બાહ્ય પદાર્થના વિના જ જ્ઞાન થઈ જાય છે, આ વાત સૌ જાણે છે' અનુભવને શરણ માનનારા લોકોએ સર્વના અનુભવને બાધિત માનવો તે ઉચિત નથી અનુભવ વડે જ વસ્તુની વ્યવસ્થા થાય છે અનુભવમા પણ જો પ્રશ્ન કરવામા આવે – શકા ઉઠાવવામા અવે, તો કોઇ પણ વ્યવસ્થા સિદ્ધ નહીં થાય પરન્તુ એવો સભવ નથી

અથવા જેવી રીતે અત્યત સ્વચ્છ કાચમા મુખનુ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, કારણ કે કાચ અત્યત સ્વચ્છ છે બાહ્ય પદાર્થ કાચમા પ્રવિષ્ટ તો થતો નથી, તે કાચની અદર વિદ્યમાન ન હોવા છતા પણ વિદ્યમાન હોવાનો ભાસ થાય છે એજ પ્રમાણે જ્યારે ભૂતસમુદાય શરીરના આકારે પરિણત થાય છે, ત્યારે આત્મા પણ ભૂતોથી ભિન્ન ન હોવા છતા પણ, ભિન્ન હોવાનો ભાસ થાય છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે

ભૂતસમુદાય વડે ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને કારણે અને ભૂતોના વિશેષણ રૂપ હોવાને કારણે, આત્મા ભૂતોથી ભિન્ન હોવા છતા પણ ભૂતોથી અભિન્ન પ્રતીત થાય છે. જેમ

भावं त्वस्य भ्रान्तमेव शुक्तिकायां रजतमिव रज्जौ सर्पपइव नहि शुक्तिकादौ रजतादिबुद्धिः पारमार्थिकी एवं भूतसमुदाये चेतना बुद्धिरप्यपारमार्थिकी एव । तस्मात् न भूतसमुदाये शरीरे तदतिरिक्तः कोऽप्यात्मेति सिद्धम् ॥ इति तज्जीवतच्छरीरवादिमतसंक्षेपः ॥१२॥

चार्वाकादिमते आत्मा शरीरदिव्यतिरिक्तो नास्तीति प्रति पादितम् । इदानीं यद्यपि चेतनः शरीरेन्द्रियवुद्धिमनोविपयै र्व्यतिरिक्तः, किन्तु "निष्क्रयं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् । असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादि श्रुति प्रतिपादितं क्रियाशून्यत्वरूपनिष्क्रियत्वमिति वदता अकारकवादिसांख्यानां

---

का विशेषण होने से आत्मा भूतों से अभिन्न होता हुआ भी भूतों से भिन्न प्रतीत होताहै । आत्मा का भेद रूप से प्रतिभास होना शुक्तिका में रजत के और रस्सीमें सर्प के प्रतिभास के समान भ्रान्त है । शुक्तिका आदि में रजत आदि की वुद्धि वास्तविक नहीं है, इसी प्रकार भूतसमुदाय में चेतना बुद्धि होना भी अवास्तविक है इस कारण भूतों के समुदाय रूप शरीर में भूतों से अतिरिक्त कोइ आत्मा नहीं है, यह सिद्ध हुआ । यह तज्जीवत-च्छरीरवादियों के मत का संक्षेप कथन है ॥१२॥

चार्वाक आदि मतों में आत्मा शरीर आदि से भिन्न नहीं है, यह कहा जा चुका है । अव सांख्यों का मत दिखलाया जाता है, उनके मतानुसार यद्यपि आत्मा शरीर, इन्द्रिय, वुद्धि, मन और विषयों से भिन्न है । परन्तु निष्क्रिय, निष्फल, शान्त, निरवद्य और निरंजन है । "यह पुरुष असंग है" ऐसी श्रुति है । इसश्रुति प्रतिपादित क्रियाशून्यत्व रूप निष्क्रियत्व मानने वाले अकारकवादी सांख्यों के मत को दिखलाने के लिए

---

શુક્તિકામા રજતનો (ચાદીનો) અને દોરડામા સર્પનો ભાસ (ભ્રમ) થાય છે, એજ પ્રમાણે આત્માનો પણ ભિન્ન રૂપે પ્રતિભાસ થાય છે જેમ દોરડામાં સર્પનો ભાસ થવો તે વાસ્તવિક નથી પણ તે ભ્રમ માત્ર જ છે, એજ પ્રમાણે ભૂતસમુદાયમાં ચેતના હોવાની વાત પણ અસ્વાભાવિક છે તે કારણે ભૂતોના સમુદાય રૂપ શરીરમા ભૂતોથી ભિન્ન એવા કોઇ આત્માની વિદ્યમાનતા જ નથી, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તજ્જીવ તચ્છરીરવાદીઓના મતને આ પ્રકારે સક્ષિપ્ત રૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ગાથા. ૧૨ ॥

ચાર્વાક આદિ મતોમા આત્મા શરીર આદિથી ભિન્ન નથી, એવુ આના પહેલાની ગાથા-ઓમા કહેવામા આવ્યું છે, હવે સાખ્યોનો મત પ્રકટ કરવામા આવે છે-તેમના મતાનુસાર જો કે આત્મા શરીર, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ, મન અને વિષયોથી ભિન્ન છે પરન્તુ તે નિષ્ક્રિય, નિષ્કલ, શાન્ત, નિરવદ્ય અને નિરંજન છે "આ પુરુષ અસંગ છે," એવી શ્રુતિમા પ્રતિપાદિત ક્રિયા શૂન્યત્વ રૂપ નિષ્ક્રિયત્વમા માનનારા અકારકવાદી સાખ્યોના મતને પ્રકટ

मतं दर्शयितुं सूत्रकार आह—'कुव्वं चे' त्यादि ।

## मूलम्

१ २ ४ ३, ५ ६ ७ ८
कुव्वं च कारयं चेव सव्वं कुव्वं न विज्जई ।
९ ११ १० १३ १२ १४
एवं अकारओ अप्पा एवं तेउ पगब्भिया ॥१३॥

छाया-

कुर्वंश्च कारयंश्चैव सर्वां कुर्वन्न विद्यते ।
एवम् अकारक आत्मा एवं ते तु प्रगल्भिताः ॥१३॥

अन्वयार्थः-

(कुव्वंच-कुर्वंश्च) कार्यं कुर्वन्-कार्यकर्त्ता (चेव-चैव) एवंच (कारयं-कारयन्) अन्यद्वारा कार्यं कारयन् प्रेरणां कृत्वाऽन्यद्वारा कार्यकारयिता, तथा (सव्वं कुव्वं-सर्वां कुर्वन्) समस्तक्रियां कुर्वन् समस्तक्रियाकारकः आत्मा (न विज्जइ-न विद्यते) न वर्त्तते (एवं-एवम् ) अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण (अप्पा-आत्मा) जीवः

---

सूत्रकार कहते हैं "कुव्वं च" इत्यादि

शब्दार्थ—'कुव्व च-कुर्व श्च' क्रिया करने वाला 'चेव-चैव' और 'कारय -कारयन्' दूसरे के द्वारा क्रिया कराने वाला 'अप्पा-आत्मा' आत्मा 'न विज्जइ-न विद्यते' नहीं है 'तेउ-तेतु' वे अकारकवादी 'एव-एवम्' इस प्रकार अकारओ-अकारक' आत्मा क्रिया का कर्त्ता नहीं है 'एव एवम्' उक्त प्रकार से कहने वाले 'पगब्भिया-प्रगल्भिता' धृष्टता करते हैं ॥१३॥

—अन्वयार्थ—

च आत्मा स्वयं क्रिया करने वाला, प्रेरणा करके दूसरे से क्रिया कराने वाला तथा समस्त क्रियाएं करने वाला नहीं है। इस प्रकार आत्मा

---

કરવા સૂત્રકાર કહે છે કે "कुव्व च" ઇત્યાદિ —

શબ્દાર્થ—'कुव्व च-कुर्व श्च' ક્રિયા કરવાવાળો 'चेव-चैव' અને 'कारय -कारयन्' બીજા માર્ફત ક્રિયાઓ કરાવવાવાળો 'अप्पा-आत्मा' આત્મા 'न विज्जइ-न विद्यते' નથી 'तेउ-तेतु' તેઅકારક વાદિઓ 'एव -एवम्' ઉક્ત પ્રકારે કહેવાવાળા 'पगब्भिया-प्रगल्भिता' ધૃષ્ટતા કરે છે ॥૧૩॥

– અન્વયાર્થ –

આત્મા પોતે જ ક્રિયા કરનારો નથી, પ્રેરણા કરીને અન્યની પાસે ક્રિયા કરાવનારો પણ નથી અને સમસ્ત ક્રિયાઓ કરનારો પણ નથી આ પ્રકારે આત્મા અકર્તા છે. તે

(अकारओ-अकारकः) अकर्त्ताऽस्ति (तेउ-ते तु) ते च सांख्याः (एवं-एवम्) उक्त रीत्या प्ररूपकाः (पगब्भिया-प्रगल्भिताः) मोहविजृम्भिताः-धृष्टाः सन्तीति॥१३॥

टीका—'कुव्वं' कुर्वन् कार्यं कुर्वन् कर्त्ता भवति। कारणान्तरा प्रयोज्यत्वे सकलकारकप्रयोजकत्वं कर्त्तृत्वम्। स्वतन्त्रः कर्त्तेत्यनुशासनात्। क्रियां प्रति स्वतन्त्र कर्त्ता भवति। आत्मा तु निष्क्रियोऽमूर्त्तो नित्यः सर्वव्यापी, तस्मात् अयं न कामपि क्रियां प्रति कर्त्ता भवति। नहि—अमूर्त्तस्य सर्वव्यापिनः कर्त्तृत्वं संभवति नवा समुपपद्यते युक्त्या तर्केण वा। 'कारयं' कारयन्। यत एव आत्मा सर्वक्रियारहितः सर्वव्यापी अतो न कर्त्ता स्वातत्र्येण नवा कारयिता न

---

अकर्त्ता हैं। वे सांख्य उक्त प्रकार से धृष्टता करते हैं अर्थात् मोहग्रस्त होकर धृष्ट बनते हैं॥१३॥

## -टीकार्थ-

कार्य करने वाला कर्त्ता कहलाता है। किसी अन्य कारण से प्रयुक्त न होकर जो सकल कारकों का प्रयोजक होता है, वह कर्ता कहलाता है। "कर्ता स्वतन्त्र होता है" ऐसा व्याकरण शास्त्र मे भी कहा है। आशय यह है कि कर्त्ता क्रिया के प्रति स्वतन्त्र होता है आत्मा क्रियाशून्य है, अमूर्त्त है, नित्य है, सर्वव्यापी है। अतएव वह किसी भी क्रिया का कर्त्ता नहीं है। जो अमूर्त्त और सर्वव्यापी है वह कर्ता नहीं हो सकता और युक्ति या तर्क द्वारा सिद्ध किया जा सकता है आत्मा समस्त क्रियाओं से रहित और सर्वव्यापी है, अतः कर्ता नहीं है। वह दूसरों से कराने वाला या किसी

---

સાખ્ય મતવાદીઓ આ પ્રમાણે કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે એટલે કે મોહગ્રસ્ત થઇને ધૃષ્ટ બને છે ॥ ૧૩ ॥

## – ટીકાર્થ –

કાર્ય કરનારને કર્ત્તા કહેવાય છે. કોઇ અન્ય કારણો દ્વારા પ્રયુક્ત ન થઇને જે સકળ કારકોનો પ્રયોજક હોય છે, તેને જ કર્તા કહેવાય છે. "કર્ત્તા સ્વતંત્ર હોય છે," એવુ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમા પણ કહ્યુ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કર્ત્તા ક્રિયાના વિષયમા સ્વતંત્ર હોય છે.

આત્મા ક્રિયાશૂન્ય છે, અમૂર્ત્ત છે, નિત્ય છે અને સર્વવ્યાપી છે, તેથી એવો આત્મા કોઇ પણ ક્રિયાનો કર્ત્તા હોઈ શકે નહીં જે અમૂર્ત્ત અને સર્વવ્યાપી હોય તે કર્ત્તા હોઇ શકે નહીં અને યુક્તિઓ અથવા તર્ક દ્વારા તેને કર્ત્તા સિદ્ધ કરી શકાય પણ નહીં આત્મા સમસ્ત ક્રિયાઓથી રહિત અને સર્વવ્યાપી છે. તેથી તે કર્ત્તા નથી. તે અન્યની

कुर्वन्तमन्यं प्रेरयिता प्रयोजककर्त्तापि भवति । प्रयोजकत्वस्यापि क्रियाघटितत्वात् । अयं तु सर्वथैव क्रियारहितोऽतो न कर्त्ता, न वा कारयिता भवति । गाथाघटकः प्रथमः चकारोऽतीताऽनागतक्रियाकर्तृत्वस्याऽऽत्मनि निराकरणं करोति । निष्क्रियत्वादात्मा यथा न वर्त्तमानकाले क्रियायाः कर्त्ता तथा भूतभविष्यत्कालेपि नासीन्न भविष्यति कर्त्ता कारयिता वेत्यर्थः । द्वितीयश्चकारो गाथाघटकः समुच्चयार्थः । तदयं निर्गलितोऽर्थः—आत्मा न स्वयं किमपि करोति नवा कुर्वन्तमन्यं क्रियायां प्रवर्त्तयति । न स्वातन्त्र्येण कर्त्ता न प्रयोजककर्त्ता भवतीति भावः । तथा सति आत्मनः कर्तृत्वनिषेधपरं वचनं सांख्यानाम् । तथाहि—

---

करने वाले को प्रेरणा देने वाला प्रयोजक कर्त्ता भी नहीं है, क्योंकि क्रिया के विना प्रकोजकत्व भी वन नहीं सकता । आत्मा सर्वथा ही क्रिया रहित होने के कारण न करने वाला और न कराने वाला है ।

गाथा में प्रयुक्त पहला (च) पद आत्मा में अतीन और अनागत कालीन क्रियाओं के कर्तृत्व का निषेध करता है अर्थात् निष्क्रिय होने से आत्मा जैसे वर्त्तमान काल में क्रिया का कर्त्ता या कारयिता (कराने वाला) नहीं है, उसी प्रकार न भूतकाल में था और न भविष्यत् काल में होगा । दूसरा "च" पद समुच्चय के लिए है । अर्थ यह निकला कि आत्मा न स्वयं करता है, न दूसरे करनेवालेको क्रियामें प्रवृत्त करता है न स्वतन्त्रता से कर्त्ता है और न प्रयोजक कर्त्ता है । आत्मा के कर्तृत्व का निषेध करने वाला सांख्यों का वचन इस प्रकार है– "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं" इत्यादि ।

---

પાસે ક્રિયા કરાવનારો અથવા અન્યને ક્રિયા કરવાની પ્રેરણા દેનારો પ્રયોજક કર્ત્તા પણ નથી, કારણ કે ક્રિયા વિના પ્રયોજકત્વ પણ સભવી શકતુ નથી આત્મા બિલકુલ ક્રિયા-રહિત હોવાને કારણે કરનારો પણ નથી અને કરાવનારો પણ નથી

ગાથામા વપરાયેલો 'च' આત્મામા ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન ક્રિયાઓના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે એટલે કે નિષ્ક્રિય હોવાને કારણે જેવી રીતે આત્મા વર્તમાન કાળમા ક્રિયાનો કર્ત્તા અથવા કારયિતા (કરાવનારો) નથી, એજ પ્રમાણે ભૂતકાળમા પણ તે ક્રિયાનો કર્ત્તા અથવા કારયિતા ન હતો, અને ભવિષ્ય કાળમા પણ તે ક્રિયાનો કર્ત્તા અથવા કારયિતા નહીં હોય બીજો 'च' સમુચ્ચય બોધક છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આત્મા પોતે કર્ત્તા નથી, અન્યને ક્રિયામા પ્રવૃત્ત કરનારો પણ નથી – સ્વતત્ર કર્તા પણ નથી અને પ્રયોજક કર્ત્તા પણ નથી આત્માના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરનારા સાખ્યો આ પ્રમાણે કહે છે — "तस्मात्तत्सयोगादचेतन" ઇત્યાદિ —

तस्मात्तत्संयोगा दचेतनं चेतनावदिव लिंगम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः ॥१॥

तस्मादिति यस्मात् चैतन्यकर्तृत्वयो र्विभिन्नाधिकरणत्वम् अर्थात् चैतन्यमात्मगुणः कर्तृत्वं प्रकृते र्गुणस्तस्मात् पुरुषसंयोगात् अचेतनमपि लिंगम् अर्थात् प्रकृति श्चेतनावदिव भवति । आत्मा-अकर्त्तापि कर्तृलिंगशरीरसंबन्धात् कर्त्तेव भवति, नतु स्वतन्त्रः कर्त्तेति कारिकार्थः ।

ननु आदर्शे मुखस्य प्रतिबिंबो जायते, तथा प्रकृतिरूपदर्पणे पुरुषस्य प्रतिबिंबो भवति । तेन यथा-आदर्शे कम्पमाने तद्गतप्रतिबिंबोऽपि कम्पते । एवं प्रकृतिगता विकाराः पुरुषेऽपि प्रतिभासमानाः भवन्ति इति अकर्त्ताऽपि

---

चैतन्य के संयोग से अचेतन प्रकृति भी चेतन सी हो जाती है। आत्मा स्वभाव से अकर्त्ता होने पर भी शरीर के संबंध से कर्त्ता जैसा हो जाता है।

तात्पर्य यह है कि चैतन्य और कर्तृत्व धर्म भिन्न भिन्न अधिकरण में रहते हैं। चैतन्य आत्मा का गुण है और कर्तृत्व प्रकृति का ऐसी स्थिति में अचेतन भी प्रकृति चेतनावती सी हो जाती है। और आत्मा शरीर के सम्बन्ध से अकर्त्ता होने पर भी कर्त्ता सरीखा हो जाता है। वह स्वतन्त्र कर्त्ता नहीं है। यह पूर्वोद्धृत कारिका का अर्थ है।

शंका-काचमें मुख का प्रतिविम्ब पड़ता है उसी प्रकार प्रकृति रूपी दर्पण में पुरुष (आत्मा) का प्रतिविम्ब गिरता है अतएव जैसे काच के हिलने पर उसमें पड़ा हुआ प्रतिविम्ब भी हिलता है, इसी प्रकार प्रकृति में रहे हुए विकार पुरुष में भी प्रतिभासित होते हैं। इस प्रकार जीव अकर्त्ता होकर भी कर्त्ता

---

"ચૈતન્યના સંયોગથી અચેતન પ્રકૃતિ પણ ચેતન જેવી થઈ જાય છે આત્મા સ્વભાવથી અકર્ત્તા હોવા છતા પણ શરીરના સંબંધને લીધે કર્ત્તા જેવો થઈ જાય છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે — ચૈતન્ય અને કર્તૃત્વ ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન અધિકરણમાં રહે છે. ચૈતન્ય આત્માનો ગુણ છે અને કર્તૃત્વ પ્રકૃતિનો ગુણ છે એવી સ્થિતિમાં અચેતન પ્રકૃતિ પણ ચૈતન્ય યુક્ત જેવી થઈ જાય છે. અને આત્મા, શરીરના સંબંધને કારણે, અકર્ત્તા હોવા છતા પણ કર્ત્તા જેવો બની જાય છે પરન્તુ તે સ્વતંત્ર કર્ત્તા તો નથી જ. આ પ્રકારનો ઉપર્યુક્ત ગાથાનો અર્થ થાય છે

શંકા—કાચમા મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એજ પ્રમાણે પ્રકૃતિ રૂપી અરીસામા પણ પુરુષ (આત્મા)નુ પ્રતિબિંબ પડે છે, જેવી રીતે અરીસો સ્થિર પડયો રહેવાને બદલે કોઇ પણ કારણે ચલાયમાન થાય-ઉંચો નીચો થાય કે આમ તેમ ડોલવા લાગે, તો તેમાનું પ્રતિબિંબ પણ સ્થિર રહેવાને બદલે ડોલવા માડે છે. એજ પ્રમાણે પ્રકૃતિમા રહેલા વિકારો પણ પુરુષમા (આત્મામા) પ્રતિભાસિત થાય છે. આ પ્રકારે જીવ અકર્ત્તા હોવા છતા પણ

जीवः कर्त्ता भवति । अचेतनमपि लिंगं चेतनावद् भवति । प्रकृतौ स्थितिक्रिया सत्त्वे पुरुषेऽपि स्थितिक्रियोपलभ्यते । अतएव पुरुषः तिष्ठति इति प्रतीति र्जायते भोक्ता च भवति द्रष्टाच भवति । तथाच सांख्यानां वचनम्- "तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चेति । तथाच स्थित्यादिक्रियावत्त्वात् आत्मनः कथं क्रियारहितत्ववचनं संभवेदित्यत आह-"सव्वं कुव्वं न विज्जई" इति सर्वां क्रियां कुर्वन् न विद्यते सर्वक्रियाकारक आत्मा न भवति । अयमाशयः यद्यपि स्थितिक्रियोपलभ्यते आत्मनि जपाकुसुमस्फटिकन्यायेन । तथापि समस्तक्रियाकर्तृत्वं नास्तीति द्योतयति सर्वमित्यादिना । सर्वां परिस्पन्दादिकां देशादेशप्राप्तिलक्षणां

हो जाता है और अचेतन भी लिंग चेतना वाला हो जाता है । प्रकृति में स्थितिक्रिया होने पर पुरुष में भी स्थितिक्रिया उपलब्ध होती है । इसी कारण पुरुष स्थित होता है, ऐसी प्रतीति होने लगती है । और वह भोक्ता तथा द्रष्टा भी प्रतीत होने लगता है सांख्यों का कथन है--उस विपर्यास के कारण पुरुष का साक्षित्व कैवल्य माध्यस्थ्य, द्रष्टृत्व और अकर्तृत्व सिद्ध होता है।"

स्थिति आदि क्रियावान् होने से आत्मा की क्रियारहितता किस प्रकार से संभवित् है? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए कहते हैं आत्मा समस्त क्रियाओं का कर्त्ता नहीं है। तात्पर्य यह है कि यद्यपि जपाकुसुमन्याय से जैसे स्फटिक के सामने जपा का पुष्प रख दिया जाय तो स्फटिक रक्तवर्ण दिखाई देता है परन्तु वास्तव में वह रक्तता स्फटिक में नहीं होती, वही औपाधिक है। इसी प्रकार आत्मा में स्थिति आदि क्रिया पाई जाती है

कर्त्ता બની જાય છે, અને અચેતન લક્ષણ પણ ચેતનાવાળુ થઈ જાય છે પ્રકૃતિમા સ્થિતિક્રિયાની ઉપલબ્ધિ થાય ત્યારે પુરુષમા પણ સ્થિતિક્રિયા ઉપલબ્ધ થાય છે એજ કારણે પુરુષ સ્થિત હોય છે, એવી પ્રતીતિ થવા લાગે છે, એને તે ભોકતા તથા દ્રષ્ટા પણ પ્રતિત થવા લાગે છે. સાખ્યોનુ એવુ કથન છે કે " તે વિપર્યાસને કારણે પુરુષનુ સાક્ષિત્વ, કૈવલ્ય માધ્યસ્થ્ય, દ્રષ્ટૃત્વ અને અકર્તૃત્વ સિદ્ધ થાય છે "

સ્થિતિ આદિ ક્રિયાવાન્ હોવાથી આત્માની ક્રિયારહિતતા કેવી રીતે સભવી શકે છે? સમાધાન—આત્મા સમસ્ત ક્રિયાઓનો કર્ત્તા નથી આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે —સ્ફટિકની સામે જપાપુષ્પ રાખવામા આવે, તો સ્ફટિક રકત વર્ણનો દેખાય છે પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે વિચારવામા આવે, તો સ્ફટિકમા રતાશ હોતી નથી જપાપુષ્પનો લાલ વર્ણજ તેમાં કારણભૂત બને છે જપાપુષ્પ રૂપ ઉપધિને કારણે સ્ફટિકમા પ્રકટ થતો તે વર્ણ ઔપાધિક જ છે એજ પ્રમાણે આત્મામા સ્થિતિ આદિ ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ જોવામા

क्रियां कुर्वन् आत्मा नैव विद्यते, सर्वव्यापित्वेनामूर्त्तत्वेनच निष्क्रियत्वं गगनवदिति । यथा गगने सर्वव्यापकेऽमूर्ते गमनचलनादिरूपा काचनापि क्रिया न भवति तथा व्यापकेऽमूर्ते आत्मनि गमनचलनादिपरिस्पन्दस्वरूपक्रिया नैव भवति सत्यपि-प्रयत्नादिमत्वे । तदुक्तम्—

"अकर्ता निर्गुणो भोक्ता आत्मा कपिलदर्शने" इति ।

एवं इति, एवम्—अनेन प्रकारेणाकारकाः ते आत्मानः तु शब्दो गाथा-न्तिमचरणपतितः पूर्ववादिभ्यः सांख्यस्य भेदं सूचयति । ते पुनः सांख्याः एवम् 'पगब्भिया, प्रकर्षेण अतिशयतया धृष्टतावन्त एवं तत्र भूयो भूयः प्रतिपा-

---

तथापि समस्त क्रियाओं का कर्तृत्व आत्मा में नहीं है । यह बात "सर्वम्" इत्यादि पदों द्वारा प्रकट करते हैं—आत्मा परिस्पन्द आदि एक जगह से दूसरी जगह की प्राप्ति रूप क्रिया करने वाला नहीं है क्योंकि वह आकाश की भाँति सर्वव्यापक और अमूर्त्त है जैसे सर्वव्यापक और अमूर्त्त आकाश में गमन तथा चलना आदि कोई क्रिया नहीं होती उसी प्रकार व्यापक और अमूर्त्त आत्मा में जाना चलना हिलना आदि क्रिया नहीं होती, यद्यपि उसमें प्रयत्नादिमत्व मौजूद हैं । कहा भी है- "अकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता,, इत्यादि । "कपिल मुनि के दर्शन में आत्मा अकर्त्ता, निर्गुण और भोक्ता है"

इस प्रकार आत्मा अकारक है । गाथा में जो "तु" शब्द आया है वह यह सूचित करता है कि सांख्यमत पूर्ववादियों से भिन्न है, वे सांख्य अत्यन्त धृष्ट होकर वारम्वार ऐसा प्रतिपादन करते है कि सब कुछ प्रकृति

---

આવે છે. આત્મામા સ્થિતિક્રિયા ઉપલબ્ધ થાય છે, છતા પણ સમસ્ત ક્રિયાઓનુ કર્તૃત્વ આત્મામા નથી એજ વાત "सर्वम्" ઇત્યાદિ પદો દ્વારા સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—આત્મા પરિસ્પન્દ આદિ એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાની પ્રાપ્તિ રૂપ ક્રિયા કરનારો નથી, કારણ કે તે આકાશની જેમ સર્વવ્યાપક અને અમૂર્ત છે. જેવી રીતે સર્વવ્યાપક અને અમૂર્ત આકાશમા ગમન તથા ચલન આદિ કોઇ ક્રિયા થતી નથી, એજ પ્રમાણે વ્યાપક અને અમૂર્ત આત્મામા પણ આવવુ જવુ, ચાલવુ આદિ ક્રિયાઓ થતી નથી, જો કે તેમા પ્રયત્નાદિમત્વ તો મોજૂદ જ છે કહ્યુ પણ છે કે—"अकर्त्ता निर्गुणो भोक्ता" ઇત્યાદિ-કપિલમુનિના દર્શનમા એવુ કહ્યુ છે કે -"આત્મા અકર્ત્તા, નિર્ગુણ અને ભોકતા છે"

આ પ્રકારે આત્મા અકારક છે ગાથામા જે "तु" પદ વપરાયુ છે, તેના દ્વારા એ વાત સૂચિત થાય છે કે સાખ્યમત પૂર્વોકત મતવાદીઓના મત કરતા ભિન્ન છે તે સાખ્ય મતવાદીઓ ધૃષ્ટતાપૂર્વક એવુ વાર વાર કહે છે કે પ્રકૃતિ જ બધુ કરે છે. તે પ્રકૃતિ જ

दयन्ति, यथा प्रकृतिः सर्वं करोति यज्ञदानतपःप्रभृतिकं करोति तादृशकर्मणां फलमुपभुज्यते पुरुषेण कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमस्य सत्वेपि ते वैयधिकरण्यमन्विच्छन्ति इति तेषां धार्ष्ट्यम् तथा बुद्धिरध्यवस्यति चितिमान् भवति पुरुष इत्यपरम् धार्ष्ट्यम् एवमन्योऽपि धृष्टता प्रकारस्तदीयदर्शनतो ज्ञातव्यः । तदुक्तम्—

तस्मान्न वध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति मुच्यते वध्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ।
रूपैः सप्तभिरेवमात्मानं वध्नात्यात्मना प्रकृतिः ।
सैव च विमोचयति पुनः पुरुषार्थं प्रत्येकरूपेणेत्यादि ॥

इत्यकारकवादिमतम् । आत्मनः कर्तृत्वं नास्ति एवं वदन्तः सांख्या अकारकवादिन अतएव धृष्टाः ॥१३॥

---

ही करती है। वही यज्ञ, दान, तप आदि करती है और उन कर्मों का फल भोगती है। यद्यपि पुरुष के साथ कर्तृत्व और भोक्तृत्व का समानाधिकरणता का नियम है फिर भी वे वैयधिकरण्य मानते हैं, यह उनकी धृष्टता है। बुद्धि जड़ होते हुए भी जानती है और पुरुष चैतन्यवान् है फिर भी नहीं जानता ऐसा कहना उनकी दूसरी धृष्टता है। इसी प्रकार उनकी धृष्टता के अन्य प्रकार भी उनके दर्शन से समझलेने चाहिए। कहा भी है—"तस्मान्न वध्यतेऽद्धा" इत्यादि ।

"पुरुष न वन्ध को प्राप्त होता है, न मुक्त होता है और न एक भव से दूसरे भव में जाता है। अनेक पुरुष का आश्रय लेने वाली प्रकृति ही एक भव से दूसरे भव में जाती है, मुक्त होती है और वद्ध होती है ।"

---

યજ્ઞ, દાન, તપ, આદિ કરે છે, અને તે કર્મોનુ ફળ ભોગવે છે જો કે પુરુષ (આત્મા)ની સાથે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનો સમાનાધિકરણતાનો નિયમ છે, છતા પણ તેઓ વૈયધિકરણ્ય માને છે, આ તેમની ધૃષ્ટતા છે બુદ્ધિ જડ હોવા છતા પણ જાણે છે અને આત્મા ચૈતન્યવાન્ હોવા છતા પણ જાણતો નથી, આ પ્રમાણે તેઓ જે પ્રતિપાદન કરે છે, તે નરી ધૃષ્ટતા જ છે આ પ્રકારની તેમની ધૃષ્ટતાને, અન્ય પ્રકારે, તેમના દર્શન ગ્રંથો દ્વારા જાણી લેવી જોઇએ કહ્યુ પણ છે કે—"तस्मा वध्यनेऽद्धा" ઇત્યાદિ" પુરુષ (આત્મા) બન્ધદશાને પણ પામતો નથી, મુક્ત પણ થતો નથી, એક ભવમાથી બીજા ભવમા જતો પણ નથી અનેક પુરુષોનો (આત્માઓનો) આશ્રય લેનારી પ્રકૃતિ જ એક ભવમાથી બીજા ભવમા જાય છે અને મુક્ત દશા અથવા બન્ધ દશા પ્રાપ્ત કરે છે"

तज्जीवतच्छरीरवादिमतं तथा अकारकवादिसांख्यमतं च निरसितुमाह --'जे तेउ' इत्यादि ।

## मूलम्

२ १ ४ ३ ५ ६
जे ते उ वाईणो एवं लोए तेसिं कओ सिया ।
१० ७ ११ ९ ८
तमाओ ते तमं जंति, मंदा आरंभनिस्सिया ॥१४॥

छाया—

ये तेतु वादिन एवम् लोकस्तेषां कुतः स्यात् ।
तमसस्ते तमो यान्ति मन्दा आरंभनिःश्रिताः ॥१४॥

---

इस प्रकार सात रूपों द्वारा आत्मा को प्रकृति बद्ध करती हैं, आत्मा नहीं वही प्रकृति फिर उसे मुक्त करती है ।

यह आकारकवादियों का मत है । आत्मा कर्त्ता नहीं है, ऐसा कहते हुए सांख्य अकारकवादी हैं, अतएव धृष्ट हैं ॥१३॥

तज्जीवतच्छरीरवादी तथा अकारकवादी सांख्य के मत का निराकरण करने के लिए कहते हैं,-- "जे तेउ" इत्यादि ।

शब्दार्थ— 'एव -एवम्' इस पूर्वोक्त प्रकारसे 'वाइणो वादिन' तज्जीवतच्छरीरवादी कहते हैं 'तेसिं-तेषां' उनकेमतसे 'लोए-लोकः' परलोक 'कओसिया-कुतः स्यात्' कैसे हो सकता है? 'ते-ते' वे वादी 'आरंभनिस्सिया-आरम्भनिश्रिता' प्राणातिपातादि आरम्भमें आसक्त 'मंदा-मन्दा' पापके फलके नहीं जाननेवाले मूर्ख 'तमाओ-तमस' एकअन्धकारसे 'तमं--तम' दूसरे अज्ञानको 'जंति-यान्ति' प्राप्त करते हैं ॥१४॥

---

આ પ્રકારે સાત રૂપો દ્વારા આત્માને પ્રકૃતિ બદ્ધ કરે છે-આત્મા કરતો નથી એજ પ્રકૃતિ ત્યાર બાદ તેને મુકત કરે છે, આ પ્રકારને અકારકવાદીઓનો મત છે. આત્મા કર્તા નથી, આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા સાંખ્યોને અકારકવાદી કહે છે અને આ પ્રકારની તેમની માન્યતા ખરેખર ધૃષ્ટતા રૂપ જ માનવી જોઇએ ાગા. ૧૩॥

હવે સૂત્રકાર તજ્જીવતચ્છરીરવાદીઓ તથા અકારકવાદીઓના (સાંખ્યોના) મતનું ખંડન કરવા માટે નીચેનું સૂત્ર કહે છે—"जे तेउ" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ-- 'एवम्-एवम्' આપૂર્વોકત પ્રકારથી 'वाइणो-वादित' તજ્જીવ તચ્છરીવાદીઓ કહે છે 'तेसिं--तेषां' તેઓના મતમા 'लोए-लोक' પરલોક 'कओसिया-कुतः स्यात्' કેવી રીતે કહી શકાય? 'ते-ते' તે મતવાદીઓ 'आरंभनिस्सिया-आरंभनिश्रिता' પ્રાણાતિપાત વિગેરે આરંભમા આસકત એવા તેઓ 'मंदा-मन्दा' પાપના ફળને નહી જાણનારા મૂર્ખાઓ 'तमाओ-तमस' એક અંધારા થી અજ્ઞાનથી 'तम-तम' બીજા અજ્ઞાનને 'जंति-यान्ति' પ્રાપ્ત કરે છે ॥૧૪॥

अन्वयार्थ—

(एवं) एवम् पूर्वोक्तप्रकारेण (जे तेउ) ये तेतु पूर्वप्रतिपादिताः (वाइणो) वादिनः तज्जीवतच्छरीरवादिनः सन्ति (तेसिं) तेषां—तज्जीवतच्छरीरवादिनां मते (लोए) लोकः परलोकः (कओ सिया) कुतः स्यात् कथंचिदपि न संभवेदित्यर्थः । (ते) ते पूर्वोक्ताः (आरम्भनिस्सिया) आरंभनिःश्रिताः प्राणातिपाताद्यारम्भासक्ताः (मंदा) मन्दाः बोधविकलाः पापकर्मफलानभिज्ञाः (तमाओ) तमसः एकस्मादन्धकारात् तज्जीवतच्छरीरवादात्मककुश्रद्धानरूपात् (तमं) तमः अन्यत् नरकनिगोदादिगमनरूपं द्वितीयमन्धकारं (यंति) यान्ति प्राप्नुवन्तीति ॥१४॥

टीका—

'एवं' इति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण जे ते, ये ते भूताव्यतिरिक्त आत्मेति मन्यमाना वादिनः सन्ति 'तेसिं' तेषां वादिनाम् 'लोए' लोकः—परलोकः 'कओ सिया' कुतः स्यात्—कथं स्यात् कथमपि न संभवेत् परलोकस्य परलोकगामि

---

—अन्वयार्थ—

इस प्रकार जो पूर्वोक्तवादी तज्जीवतच्छरीरवादी हैं उनके मत में परलोक कैसे हो सकता है? अर्थात् किसी भी प्रकार नहीं हो सकता । वे वादी हिंसा आदि आरंभो में आसक्त हैं, मन्द अर्थात् बोधरहित एवं पापकर्म के फल से अनभिज्ञ हैं, वे एक अन्धकार से दूसरे अन्धकार में जाने वाले हैं अर्थात् तज्जीवतच्छरीरवाद रूप कुश्रद्धान से नरकनिगोद आदि गति रूप दूसरे अन्धकार में जाने वाले हैं ॥१४॥

—टीकार्थ—

इस प्रकार भूतों से आत्मा भिन्न नहीं है, ऐसा मानने वाले जो वादी हैं, उनके मत में परलोक कैसे हो सकता है ? किसी प्रकार संभव नहीं है,

---

—અન્વયાર્થ—

પૂર્વોક્ત તજ્જીવતચ્છરીરવાદીઓ એવુ કહે છે કે પરલોક કેવી રીતે સભવી શકે ? એટલેકે તેઓ પરલોકના (પરભવના) અસ્તિત્વને જ સ્વીકારતા નથી તેઓ હિંસા, આદિ આરંભોમાં આસક્ત છે, મન્દ એટલે કે બોધવિહીન અને પાપકર્મના ફળથી અનભિજ્ઞ (અજ્ઞાત) છે. તેઓ એક અધકારમાથી બીજા અધકારમા જનારા હોય છે, એટલે કે તજ્જીવતચ્છરીરવાદ રૂપ કુશ્રદ્ધાન પોતે જ અધકાર રૂપ છે આ એક અધકારમા તો તે મતવાદીઓ ડૂબેલા જ છે, એટલુ જ નહી પણ આ અધકારમાથી નરક, નિગોદ રૂપ બીજા અધકારમા પણ તેઓ જનારા છે ॥ ૧૪ ॥

— ટીકાર્થ —

"પાચ મહાભૂતોથી આત્મા ભિન્ન નથી," આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારાઓ પરલોકના અસ્તિત્વનો જ સ્વીકાર કરતા નથી જો પરલોકનો જ અભાવ માનવામા આવે,

नश्चाभावात् । 'ते' तेच 'तमाओ तमं जंति' तमसस्तमो यन्ति एकस्मात्तमसः कुश्रद्धानरूपान्धकारात् तमः-अन्धकारान्तरं नरकादिगमनरूपं यन्ति प्राप्नुवन्ति। अन्धकारादन्धकारान्तरगमने कारणमाह-'मंदा आरंभनिस्सिया'इ ति-। यतस्ते आरंभे पापकर्मणि निरताः संलग्ना मन्दा-बोधरहिताः पापकर्मफलानभिज्ञाः, तस्मा त्तेषाम् उत्तमलोकप्राप्तिः कथमपि न संभवेत् किन्तु अज्ञानान्धकारे एव वारं वारं ते पतन्ति । तत्र यदुक्तम् "भूतव्यतिरिक्त आत्मा नास्ति, भूतकार्यत्वात् । यत् यस्य कार्यं न तस्मात् तद् व्यतिरिच्यते, यथा मृत्तिका कार्यो घटो न मृत्तिकया भिद्यते, इत्यादि । तत्रोच्यते अस्ति भूतव्यतिरिक्त आत्मा, तत्सा-

---

क्योंकि परलोक और परलोकगामी का ही अभाव है । वे एक अन्धकार से दूसरे अन्धकार में जाते हैं अर्थात् खोटे श्रद्धान रूप अन्धकार से नरकादिगमनरूप दूसरे अन्धकार को प्राप्त होते हैं । एक अन्धकार से दूसरे अन्धकार में जाने का कारण कहते है-वे मन्द और आरम्भ में रत हैं अर्थात् पापकर्म में निरत हैं और पापकर्म के फल से अनभिज्ञ हैं अतएव उन्हे उत्तम लोक की प्राप्ति किसी प्रकार नहीं हो सकती । वे अज्ञान के अन्धकार में ही वार वार पड़ता हैं ।

उन्होने कहा है-आत्मा भूतों से भिन्न नहीं है, क्योंकि वह भूतों का कार्य है, जो जिसका कार्य होता है वह उससे भिन्न नहीं होता जैसे मृत्तिका का कार्य घट, मृत्तिका से भिन्न नहीं होता इत्यादि । इसका उत्तर यह है-आत्मा भूतों से भिन्न

---

તો આત્માને પરલોકગામી પણ કેવી રીતે માની શકાય? એટલે તેઓ પરલોકનો અભાવ માનવાની સાથે પરલોકગામીનો પણ અભાવ જ માને છે આ પ્રકારના કુમતમાં માનનારા તેઓ એક અ ધકારમાથી બીજા અ ધકારમા જાય છે એટલે કે ખોટી શ્રદ્ધારૂપ અ ધકારમાથી નરકાદિ ગમન રૂપ બીજા અ ધકારમા જાય છે તેઓ શા કારણે એક અ ધકારમાંથી બીજા અ ધકારમા જાય છે? સૂત્રકાર તેનુ આ પ્રકારનુ કારણ બતાવે છે તેઓ મ દ (અજ્ઞાન) અને આર ભમા લીન હોય છે, એટલે કે તેઓ પાપકર્મમા પ્રવૃત્ત રહે છે અને પાપકર્મના ફળથી અનભિજ્ઞ હોય છે તે કારણે તેમને ઉત્તમ લોકની (ભવન) પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તેઓ નરકની જ પ્રાપ્તિ કરે છે એટલે કે અજ્ઞાનના અ ધકારમા જ વારવાર પડતાં રહે છે

તેઓ કહે છે "આત્મા ભૂતોથી ભિન્ન નથી, કારણ કે તે ભૂતોના કાર્ય રૂપ છે. જે જેનું કાર્ય હોય છે, તે તેનાથી ભિન્ન હોય જ નહીં, જેમ માટીના કાર્ય રૂપ ઘડો માટીથી ભિન્ન હોતો નથી, એજ પ્રમાણે ભૂતોના કાર્ય રૂપ આત્મા ભૂતોથી ભિન્ન નથી " ઇત્યાદિ.

धकप्रमाणसद्भावात् । तथाहि–परिदृश्यमानमिदं शरीरं विद्यमानकर्त्तृकम् । आदिमत्त्वे सति प्रतिनियताकारत्वात् । यद् यदादिमत्त्वे सति प्रतिनियताकारं भवति, तत् तद् विद्यमानकर्त्तृकं भवति, यथा घटादि सहेतुकं वस्तु । यद् विद्यमानकर्त्तृकं न भवति । न तदादिमत्त्वे सति प्रतिनियताकारं भवति, यथा गगनादिकमिति व्यतिरेकी दृष्टान्तः । शरीरं चाऽऽदिमत् प्रतिनियताकारं तस्मादपि विद्यमानकर्तृकमेव । आदिमत् प्रतिनियताकारस्य सकर्त्तृकत्वव्याप्तेः । यदि शरीरं सकर्त्तृकं न स्यात्, तर्हि आदिमत्त्वे सति प्रतिनियताकारतापि न स्यात् । दृश्यते च प्रत्यक्षादिनैवादिमत्त्वे सति प्रति नियताकारता तस्मात् सकर्त्तृकेण शरीरेण अवश्यमेव भाव्यम् । तत्र यः

है, क्योंकि उसके साधक प्रमाणों का सद्भाव है । वे प्रमाण इस प्रकार हैं इस दृश्यमान शरीर का कर्त्ता विद्यमान है क्योंकि शरीर आदिमान् होता हुआ प्रतिनियत आकार वाला होता है। जो जो आदिमान् होता हुआ प्रति-नियत आकार वाला होता है, वह वह विद्यमान कर्त्तृक होता है, जैसे घटादि सहेतुक वस्तु । जो विद्यमानकर्त्तृक नहीं होता अर्थात् जिसका कोई कर्त्ता नहीं होता, वह आदिमान् और नियत आकार वाला नहीं होता, जैसे आकाश यह व्यतिरेकी दृष्टान्त है । शरीर आदिमान् और नियत आकार वाला है, अतः उसका कोई कर्त्ता अवश्य है । आदिमान् प्रतिनियताकारता की सकर्तृकता के साथ व्याप्ति है यदि शरीर सकर्तृक न होता तो आदिमान् और प्रतिनियत आकार वाला भी न होता । शरीर प्रत्यक्ष प्रमाण से ही आदिमान् और नियत आकार वाला दिखाई देता है इसकारण उसका कर्त्ता

તેમની ઉપર્યુક્ત માન્યતાનુ આ પ્રકારે ખ ડન કરી શકાય છે આત્માભૂતોથી ભિન્ન છે, કારણ કે આ વાતને સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણોનો સદ્‌ભાવ છે તે પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે આ દ્રશ્યમાન શરીરનો કર્તા વિદ્યમાન છે, કારણ કે શરીર આદિમાન્ પણ છે અને પ્રતિનિયત આકારવાળુ પણ છે જે જે વસ્તુ આદિમાન્ અને પ્રતિનિયત આકારવાળી હોય છે, તે પ્રત્યેક વસ્તુનો કર્તા પણ વિદ્યમાન જ હોય છે, જેમ કે ઘટાદિ સહેતુક વસ્તુઓ. જેનો કોઈ કર્તા ન હોય, તે વસ્તુ આદિમાન્ અને નિયત આકારવાળી હોતી નથી. જેમ કે આકાશ આ વ્યતિરેકી દ્રષ્ટાન્ત છે શરીર આદિમાન્ અને નિયત આકારવાળુ છે, તેથી તેનો કોઇ કર્ત્તા અવશ્ય હોવો જ જોઇએ.

આદિમાન્ પ્રતિનિયતાકારતાની સકર્તૃકતાની સાથે વ્યાપ્તિ છે એટલે કે જો શરીર સકર્તૃક ન હોત તો આદિમાન્ અને પ્રતિનિયત આકારવાળુ પણ ન હોત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વડે જ શરીર આદિમાન્ અને પ્રતિનિયત આકારવાળુ દેખાય છે, તે કારણે તેનો કર્તા અવશ્ય હોવો જ જોઇએ શરીરનો કર્તા કોણ છે?

कर्त्ता स एव भूतव्यतिरिक्तः परलोकगामी जीवः इति जीवसत्तेति भूतव्यतिरिक्त आत्मा नास्तीति कथनमयुक्तमेव भवति वादिनाम् अनुमानप्रमाणस्य सद्भावात्, प्रामाणिकपदार्थापलापेऽतिप्रसंगात्। तथेन्द्रियाणि विद्यमानाधिष्ठातृकाणि करणत्वात्। यद् यत्करणं तत् तद् विद्यमानाधिष्ठातृकम् यथा घटकरणं दण्डादिकम्। अधिष्ठातारमन्तरेण करणत्वमेव दण्डादीनां न स्यात्। न हि आकाशादेः किमपि करणम् ततश्च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता स इन्द्रियादिभ्यो भिन्न आत्मा। तथा विद्यमानभोक्तृकमिदं शरीरम् भोग्यत्वात्, ओदनादिवत्

---

अवश्यहोना चाहिए। बस इस शरीर का जो कर्त्ता है वही भूतों से भिन्न और परलोकगामी जीव है इस प्रकार जीव की सत्ता होती है अतएव भूतों से भिन्न आत्मा नहीं है यह कहना अयुक्त है जीव का अस्तित्व सिद्ध करने वाला अनुमानप्रमाण विद्यमान है और इस प्रमाण से सिद्ध पदार्थ का अपलाप करने से अतिप्रसंग होता है।

तथा इन्द्रियों का कोई अधिष्ठाता अवश्य है क्योंकि वे करण हैं, जो करण होता है उसका अधिष्ठाता कोई अवश्य होता है जैसे घट के कारण दण्ड का अधिष्ठाता कुम्भकार होता है। अगर अधिष्ठाता न हो तो दण्ड आदि कारण ही नहीं हो सकने। आकाश आदि का कोई करण नहीं है। अतएव इन्द्रियों का जो अधिष्ठाताहै वह इन्द्रियों आदि से भिन्न आत्मा ही है।

तथा इस शरीर का भोक्ता कोई अवश्य है, क्योंकि शरीर भोग्य है जो भोग्य होता है उसका भोक्ता अवश्य होता है जैसे ओदनादि का।

---

શરીરનો કર્તા ભૂતોથી ભિન્ન અને પરલોકગામી એવો જીવ (આત્મા) જ છે તેથી "ભૂતોથી ભિન્ન આત્મા નથી," આ પ્રકારનું કથન અનુચિત જ લાગે છે. જીવના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારૂ અનુમાન પ્રમાણ વિદ્યમાન છે અને પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ થયેલા પદાર્થનો અપલાપ (અસ્વીકાર) કરવાથી અતિપ્રસંગ દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.

તથા ઇન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા પણ કોઇ હોવો જ જોઇએ, કારણ કે ઇન્દ્રિયો તો કરણ રૂપ છે. જે કરણ હોય છે, તેનો અધિષ્ઠાતા કોઈ અવશ્ય હોય છે જેમ કે ઘડાના કરણ રૂપ દંડનો અધિષ્ઠાતા કુંભાર હોય છે જો તેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા જ ન હોય, તો દંડ, ચાક આદિ કરણ પણ સંભવી શકે નહીં આકાશ આદિનુ કોઇ કરણ નથી તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન એવો આત્મા જ છે

તથા આ શરીરનો ભોક્તા પણ કોઇ અવશ્ય હોવો જોઇએ કારણ કે શરીર ભોગ્ય છે અને જે ભોગ્ય હોય છે તેનો ભોક્તા પણ અવશ્ય હોય છે જેવી રીતે ઓદન (ભાત) આદિનો કોઇ ભોક્તા હોય છે, એજ પ્રમાણે શરીરનો ભોક્તા પણ હોવો જ જોઇએ.

न च कुलालादि कर्तृणां मूर्त्तत्वाऽनित्यत्वसंहतत्वदर्शनात् आत्मापि मूर्त्तोऽनित्यसंहत एव सिद्धयेदिति विरुद्ध एव हेतुरिति वाच्यम्, कथञ्चिदात्मनोऽपि संसारदशायां कर्मणा संसक्तस्य अनित्यत्वमूर्त्तत्वसंहतत्वादि धर्मवचस्याऽभ्युपगमात्। यदप्युक्तम् न सन्ति सत्त्वा औपपातिका, (गा११) इत्यादि तदप्यसमीचीनम्। सद्योजातमात्रवालस्य यो दुग्धपानाऽभिलापः, स अन्याऽभिलाषपूर्वकः, अभिलापत्वात् कुमाराऽभिलापवत्। तथा वालविज्ञानम् अन्यविज्ञानपूर्वकम् विज्ञानत्वात्, कुमारविज्ञानवत् जातमात्रस्य शिशो यावत् स एवाऽयं स्तनः इत्यनुसन्धानं न जायते न तावदुपरतरुदितो भूत्वा स्तने

---

कदाचित् कहो कि कुम्भकार आदि कर्त्ता मूर्त्त अनित्य और अवयवी रूप देखे जाते हैं, अतएव आत्मा भी मूर्त्त, और अनित्य संहतरूप ही सिद्ध होता है इस प्रकार आप का हेतु विरुद्ध है कर्मों से बद्ध संसारी आत्मा को हम भी कथंचित् अनित्यत्व मूर्त्तत्व और संहतत्व आदि धर्मों से युक्त स्वीकार करते हैं।

आप ने कहा था कि जीव औपपातिक (परलोकगामी नहीं है गाथा ११) इत्यादि सो भी युक्ति संगत नहीं है। तत्काल जन्मे वालक को दूध पीने की जो अभिलापा होती है वह अन्य अभिलापा पूर्वक ही होती है, क्योंकि वह अभिलापा है, जैसे कुमार की अभिलाषा इसी प्रकार वालक का विज्ञान, अन्य विज्ञानपूर्वक है। क्योंकि कुमार पुरुष के विज्ञान के समान। तत्काल जन्मे शिशुको जवतक "यह वही स्तन है उस प्रकार का प्रत्यभिज्ञान नहीं हो जाता, तवतक वह रोना वन्द

---

प्रश्न – કુભાર આદિ કર્ત્તા મૂર્ત, અનિત્ય અને અવયવી રૂપ હોય છે, તો આત્મા પણ મૂર્ત, અનિત્ય આદિ રૂપ સિદ્ધ થઇ જાય છે, તેથી આપના હેતુ (કારણો) ઉપર્યુક્ત વાતની સિદ્ધિ કરવાની વિરૂદ્ધ જાય છે.

ઉત્તર – આ કથન ઉચિત નથી, કારણ કે કર્મથી બદ્ધ સંસારી આત્માને અમે પણ અમુક અપેક્ષાએ અનિત્યત્વ, અમૂર્તત્વ અને સંહતત્વ આદિ ધર્મોથી યુક્ત માનીએ છીએ

આપે કહ્યુ હતુ કે જીવ ઔપપાતિક (પરલોક ગામી) નથી (આગળ ૧૧ મી ગાથામા તજ્જીવતચ્છરીરવાદીની આ માન્યતા બતાવવામા આવી છે), એ વાત પણ યુક્તિ સગત નથી, તુરતના જન્મેલા બાળકને દૂધ પીવાની જે અભિલાષા થાય છે તે અન્ય અભિલાષા પૂર્વક જ થાય છે, કારણ કે તે અભિલાષા કુમારની અભિલાષા જેવી છે.

જે પ્રકારે બાળકનુ વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન) અન્ય વિજ્ઞાન પૂર્વક જ હોય છે, કારણ કે તે વિજ્ઞાન કુમાર પુરુષના વિજ્ઞાન જેવુ છે તુરતના જન્મેલા બાળકને જ્યા સુધી " આ

मुखमर्पयति । अतो ज्ञायते विद्यते बालस्यापि विज्ञानलेशः, सचाऽन्यविज्ञान पूर्वकः । तत्-अन्यज्ञानं भवान्तरविज्ञानमेव तद्भवे तादृशविज्ञानस्याऽसंभवात् । तस्मात् सन्ति सत्त्वा औपपातिकाः इति "विज्ञानघन एवैतेभ्यः उत्थाय तान्येवाऽनुविनश्यति,, इति श्रुतिप्रमाणेन शरीरोत्पादेनाऽऽत्मन उत्पत्तिः। शरीरनाशे तदनु आत्मापि नश्यतीति नास्ति परलोकगामी आत्मा-इत्याद्युक्तम् तदपि न सम्यक्, श्रुतेर्भावानवबोधात् । नहीं शरीरविनाशे आत्माविनाश एतस्याः श्रुतेरर्थः । किन्तु विज्ञानघनः-विज्ञानपिण्ड आत्मा भूतेभ्य उत्थाय

करके स्तन को मुंह नहीं लगाता । इससे प्रतीत होता है कि बालक में कुछ ज्ञान होता है । वह ज्ञान अन्यज्ञान पूर्वक है और वह अन्यज्ञान पूर्वभव का ही ज्ञान हो सकता है, क्योंकि वर्तमान भव में वैसा ज्ञान संभव नहीं है । इस कारण जीव औपपातिक-परलोक में जाकर उत्पन्न होने वाले हैं

"विज्ञानघन ही इन भूतों से उत्पन्न होकर इनके नष्ट होने पर नष्ट हो जाता है" इस श्रुति के प्रमाण से शरीर की उत्पत्ति होने पर आत्मा की उत्पत्ति होती है और शरीर का नाश होने पर आत्मा का भी नाश हो जाता है, इस कारण आत्मा परलोकगामी नहीं है, इत्यादि कथन भी समीचीन नहीं है । आपने इस श्रुति का अर्थ नहीं समजा है । यह श्रुति शरीर का नाश होने पर आत्मा का नाश प्रतिपादन करनेवाली नहीं है । इसका अर्थ तो यह है विज्ञानघन अर्थात् आत्मा पूर्वकर्मों के बल से उत्पन्न

એજ સ્તન છે ' આ પ્રકારનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન (પ્રતીતિ) થતુ નથી, ત્યા સુધી તે રડવાનુ બધ કરીને સ્તનનો મુખ વડે સ્પર્શ પણ કરતો નથી તેથી એવી પ્રતીતિ થાય છે કે બાળકમા થેડા જ્ઞાનનો પણ સદ્ભાવ હોય છે તે જ્ઞાન અન્ય જ્ઞાન પૂર્વક જ હોઇ શકે છે અને તે અન્ય જ્ઞાન પૂર્વભવનુ જ જ્ઞાન હોઇ શકે છે, કારણ કે વર્તમાન ભવમા તો એવુ જ્ઞાન સભવી શકતુ જ નથી આ કારણે જીવ ઔપપાતિક (પરલોકમા જઇને ઉત્પન્ન થનારો -પરલોકગામી) છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે

"વિજ્ઞાનઘન આ ભૂતો દ્વારા ઉત્પન્ન થઇને, તેમનો નાશ થતા જ નષ્ટ થઇ જાય છે," શ્રુતિના પ્રમાણ દ્વારા "શરીરની ઉત્પત્તિ થતા જ આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે અને શરીરનો નાશ થતા જ આત્માનો પણ નાશ થાય છે, આ કારણે આત્મા પરલોકગામી નથી" ઇત્યાદિ કથન પણ સમીચીન (ઉચિત) નથી આપ આ શ્રુતિનો અર્થ જ સમજ્યા નથી આ શ્રુતિ દ્વારા એવુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ નથી કે શરીરનો નાશ થતા જ આત્માનો પણ નાશ થઇ જાય છે તેના દ્વારા તો એવુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે—વિજ્ઞાનઘન એટલે કે આત્મા પૂર્વકર્મોના કારણે ઉત્પન્ન થઇને એટલે કે

पूर्वकर्मबलात् तथाविधशरीराकारपरिणतभूतसमुदाये शरीरेन्द्रियादिद्वारेण स्वोपार्जितकर्मफलमनुभूय, पुनस्तादृशशरीरनाशे तदनन्तरमात्मापि तेनाकारेण विनश्य पर्यायान्तरमादायोत्पद्यते न तु शरीरेण सहैवाऽत्यन्तं विनश्यति तथा च घटे विनष्टे सति घटोपाधिक आकाशो नाशं प्राप्त इव भवन् अपि, पुनः पटावच्छिन्नो भवति, न तु आकाशस्य सर्वथा विनाशः, तथैव एकपर्यायस्य विनाशेऽपि पर्यायोपाधिक आत्मा विनश्यति पर्यायान्तरेणोत्पद्यते । तत्र विशेषणस्य पर्यायस्यैवोत्पादविनाशौ भवतः । न तु पर्यायवतो जीवस्य, तस्यान्वयि—द्रव्यतया सर्वदैवावस्थानात् । इति श्रुत्यर्थमज्ञात्वैव ते मन्दाः स्वयं पतन्तोऽन्यानपि पातयन्ति भवार्णवे । तदुक्तम्—

---

होकर अर्थात् विशिष्ट प्रकार के शरीर के आकार में परिणत भूत समुदाय में शरीर इन्द्रिय आदि के द्वारा अपने द्वारा उपार्जित कर्म के फल को भोगकर, पुनः उस शरीर का नाश होने पर आत्मा भी उस आकार से विनष्ट होकर नवीन पर्याय को ग्रहण करके उत्पन्न हो जाता है। शरीर के साथ ही सर्वथा नष्ट नहीं हो जाता। जैसे घटके नष्ट हो जाने पर घट उपाधि वाला अर्थात् घट संबंधी आकाश नष्ट हुआ सरीखा प्रतीत होता है फिर भी वह पटसे युक्त हो जाता है। उसका सर्वथा विनाश नहीं होता। इसी प्रकार एक पर्याय का विनाश होने पर उस पर्याय से विशिष्ट आत्मा का नाश होता है किन्तु दूसरे पर्याय के रूप में उसकी उत्पत्ति हो जाती है। वस्तुतः विशेष पर्याय का ही उत्पाद और विनाश होता है, पर्यायवान् जीव का नहीं। जीव तो

---

વિશિષ્ટ પ્રકારના શરીર રૂપે પરિણત થઈને-ભૂત સમુદાયમા શરીર ઇન્દ્રિયો આદિ દ્વારા, પોતે પૂર્વોપાર્જિત કર્મના ફળને, ભોગવે છે ત્યાર,બાદ જ્યારે તે શરીરનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે આત્મા પણ તે આકારે રહી શકતો નથી તેથી તેનો તે આકાર નષ્ટ થઈ જાય છે અને નવીન પર્યાયને ગ્રહણ કરીને આત્મા પણ નવી પર્યાયે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે શરીરનો નાશ થવાની સાથે સાથે આત્માનો સર્વથા નાશ થઈ જતો નથી ઘડાનો નાશ થતા ઘટ સબધી આકાશનષ્ટ થયેલુ હોય એવુ લાગે છે, છતા પણ તે પટથી યુકત થઈ જાય છે, તેનો સર્વથા વિનાશ થતો નથી એજ પ્રમાણે એક પર્યાયનો વિનાશ થતા જ તે પર્યાયથી વિશિષ્ટ આત્માનો નાશ થઈ જાય છે, પરન્તુ અન્ય પર્યાય રૂપે તેની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે ખરી રીતે તો વિશિષ્ટ પર્યાયનો જ ઉત્પાદ અને વિનાશ થાય છે, પર્યાયવાન નો (આત્માનો) ઉત્પાદ અને વિનાશ થતો નથી

"अविद्यायामन्तरे विद्यमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथा अन्धाः" इति ।
अज्ञानकूपे पतिता बालिशाः स्वयं विनष्टाः परानपि विनाशयन्ति ।
यथा—एकेनाऽन्धेन नीयमाना अपरा अन्धाः इति श्रुत्यर्थः ।
यदप्युक्तम्–"धर्मिणः आत्मनोऽभावात्तद्धर्मयो धर्माधर्मयोरप्यभावः (गा. १२टीका) इति तदपि न सम्यक्, धर्मिण आत्मनः पूर्वोक्तानुमानश्रुतिप्रमाणैः संसाधनात् ।

---

अन्वयी द्रव्य होने से सदैव कायम रहता है। इस प्रकार श्रुति के अर्थ को न जान कर ही वे मन्द स्वयं भवसागर में गिरते हैं और दूसरों को भी गिराते है । कहा भी है "अविद्यायामन्तरे विद्यमानाः" इत्यादि ।

"जो मूढ पुरुष अज्ञान में विद्यमान है परन्तु अपने आपको पण्डित मानते है और धीर है वे अन्धे के द्वारा ले जाए जाने वाले अन्धों के समान ठोकरे खाते है, नाश को प्राप्त होते है।

जो मूढ अज्ञान के कूप में पडे है वे स्वयं नष्ट हैं और दूसरों का भी विनाश करते है, जैसे एक अन्धे के द्वारा ले जाये जाते दूसरे अन्धे नष्ट होते हैं । यह श्रुति का अर्थ है।

आपने कहा था कि धर्मी आत्मा का अभाव होने से उसके गुणों–धर्म और अधर्म का अभाव हो जाता है (गाथा १२ की टीका) सो भी

---

જીવ તો અન્વયી દ્રવ્ય હોવાથી તેનો સદા સદ્ભાવ જ રહેછે, તેનો નાશ કદી પણ સભવી શકતો જ નથી શ્રુતિના આ પ્રકારના અર્થને સમજ્યા વિના વિપરીત પ્રરૂપણા કરનારા તે અજ્ઞાની લોકો પોતે તો ભવસાગરમા ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે, એટલુ જ નહીં પણ બીજા લોકોને પણ ભવસાગરમાં ભ્રમણ કરાવે છે કહ્યુ પણ છે કે

"अविद्यायामन्तरे विद्यमाना "ઇત્યાદિ–

જે મૂઢ પુરુષો અજ્ઞાની હોવા છતા પણ પોતાને પડિત અને ધીર માને છે. તેઓ આધળા દ્વારા દોરી જવાતા અધળાઓની જેમ પગલે અને પગલે ઠોકરો ખાધા કરે છે અને નષ્ટ થઇ જાય છે"

જે મૂઢ લોકો અજ્ઞાન રૂપી કૂવામા પડેલા છે, તેઓ પોતે તો પોતાના વિનાશને નોતરે જ છે' અને અન્યનો પણ વિનાશ કરે છે. જેમ આંધળા વડે દોરાતો આંધળો નષ્ટ થઇ જાય છે, એજ પ્રમાણે અજ્ઞાન લોકો દ્વારા કુમાર્ગે દોરાતા લોકો પણ વિનષ્ટ જ થઇ જાય છે આ શ્રુતિનો અર્થ છે. વળી તજ્જીવ તચ્છરીરવાદી એવુ કહે છેકે "ધર્મી આત્માનો અભાવ હોવાથી તેના ગુણોનો–ધર્મ અને અધર્મનો–પણ અભાવ જ હોય છે, "આ તેમનુ કથન પણ અનુચિત જ છે (ગાથા ૧૨ની ટીકા)પૂર્વોક્ત અનુમાનો અને

आत्मसिद्धौ च तद्धर्मभूतयोर्धर्माधर्मयोरपि प्रसिद्धिर्भवत्येव। अन्यथा धर्माऽधर्मयोरभावेऽन्यस्य दृष्टकारणस्याऽभावेन जगतो विचित्ररचनाऽपि नोपपद्येत। न च प्रत्यक्षदृष्टं वैचित्र्यं केनाप्यपह्नोतुं शक्यते, इति जगद्वैचित्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या तादृशवैचित्र्यसंपादकौ धर्माधर्माववश्यमेवाऽभ्युपगन्तव्यौ। ताभ्यां विना तादृशवैचित्र्यस्य संपादयितुमशक्यत्वात् इति। यदपि जीवाऽभावसाधनाय अलातचक्रादिका अनेकशो दृष्टान्तास्तैः प्रदर्शिताः तेऽपि दृष्टान्ताभासा एव वेदितव्याः। भूतव्यतिरिक्तस्य परलोकगामिनः सारभूतस्यात्मनः पूर्वोक्तयुक्तिभिः

---

ठीक नहीं है, क्यों कि हमने पूर्वोक्त अनुमानों और श्रुति रूप प्रमाणों से आत्मा की सिद्धि कर दी है। आत्मा की सिद्धि हो जाने पर उसके धर्म और अधर्म की सिद्धि भी हो ही जाती है, अगर धर्म अधर्म न होते तो जगत् की विचित्रता भी नहीं होती. क्यों कि इस विचित्रता का अन्य कोई दृष्ट कारण नहीं है। जगत् में जो विचित्रता प्रत्यक्ष से दिखाई दे रही है, उसका अपलाप नहीं किया जा सकता है। अतएव जगत् की विचित्रता की अन्यथानुपपत्ति से उस विचित्रता को उत्पन्न करने वाले धर्म और अधर्म को अवश्य ही स्वीकार करना चाहिए। धर्म अधर्म के विना इस प्रकार की विचित्रता उत्पन्न नहीं की जा सकती।

जीव का अभाव सिद्ध करने के लिए अलातचक्र आदि अनेक दृष्टान्त उन्होंने दिये हैं, उन्हें भी दृष्टान्ताभास ही समजना चाहिए। क्योंकि भूतों से भिन्न, परलोक में गमन करने वाले, सारभूत आत्मा की पूर्वोक्त युक्तियों द्वारा सिद्धि की जा चुकी है। दृष्टान्त मात्र से किसी भी अर्थ की

---

શ્રુતિરૂપ પ્રમાણો વડે આત્માનો સદ્‌ભાવ તો સિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે આત્માની સિદ્ધિ થઇ જવાથી તેના ગુણુ રૂપ ધર્મ અને અધર્મની પણુ સિદ્ધિ થઇ જાય છે જો ધર્મ અને અધર્મનુ અસ્તિત્વ ન હોત, તો સસારની વિચિત્રતા (વિલક્ષણુતા) પણુ ન હોત, કારણુકે આ વિચિત્રતાનું અન્ય કોઇ કારણુ દેખાતું નથી. જગતમા જે વિચિત્રતા પ્રત્યક્ષ રૂપે દેખાય છે, તેનો અપલાપ (અસ્વીકાર) કરી શકાય તેમ નથી તેથી જગતની વિચિત્રતાની અન્યથાનુપપત્તિ ને આધારે તે વિચિત્રતાને ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ અને અધર્મનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જ જોઇએ ધર્મ અને અધર્મનો અભાવ હોય તો આ પ્રકારની વિચિત્રતા ઉત્પન્ન જ થઇ શકે નહીં.

જીવનો અભાવ સિદ્ધ કરવાને માટે તેમણે અલાતચક (ગ્હેટ) આદિ અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે પરન્તુ તેમને પણુ દૃષ્ટાન્તાભાસ રૂપ સારભૂત જ માનવા જોઇએ, કારણ કે ભૂતોથી ભિન્ન એવા, પરલોક ગામી સારભૂત આત્માની પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ દ્વારા સિદ્ધિ

प्रसाधनात्। नहि दृष्टान्तमात्रेण कस्यचिदप्यर्थस्य सिद्धिर्जायते। तथा सति यथाकथंचिद् दृष्टान्तस्य सर्वत्र संभवेन सर्वस्य इष्टाऽनिष्टस्य सिद्धिप्रसंगात्।

यद्वाऽस्या गाथाया अन्योऽप्यर्थः–तेसिं तेषां भूतव्यतिरिक्तात्मचैतन्याऽपलापकारिणाम् तज्जीवतच्छरीराकारात्मवादिनाम्। 'लोए, लोकः अयम् प्रत्यक्षनिर्दिष्टः लोकः–संसारः। 'कओ' कुतः 'सिया' स्यात्–भवेत्। लोक्यतेऽनुभूयते कर्म फलानि अस्मिन्निति लोकः, चतुर्गतिकः संसारः भवाद् भवान्तरगमन-स्वरूपः। यः पूर्वं प्ररूपितः कश्चित्सुखीकश्चिद्दुःखी कश्चिद् ज्ञानी, कश्चिदज्ञानी, कश्चिदाढ्यः, कश्चिदनाढ्यः, इत्येवं रूपा जगतो विचित्रताच कुतो भवेत् कुतो घटेत, नैव कथंचिदपि घटेतेत्यर्थः। 'कओ सिया' इत्यत्र किं शब्द आक्षेपार्थः,

---

सिद्धि नहीं होती। ऐसा होता तो दृष्टान्त तो सब जगह चाहे जैसे मिल सकते हैं। उनसे सभी का इष्ट या अनिष्ट सिद्ध हो जाएगा।

अथवा इस गाथा का अन्य अर्थ भी है। वह इस प्रकार है उन भूतों से भिन्न आत्मा का अपलाप करने वाले तज्जीवतच्छरीरवादियों के मत में यह प्रत्यक्ष सिद्ध संसार कैसे संगत हो सकता है? जहाँ कर्मफलों का अनुभव किया जाता है, वह लोक कहलाता है। वह चार गतियों वाला है, एक से दूसरे भव में जाना उसका स्वरूप है। इसकी प्ररूपणा पहले की जा चुकी है। इस संसार में कोई सुखी हैं, कोई दुःखी है, कोई ज्ञानी है कोई अज्ञानी है, कोई संपन्न (संपत्तिशाली) है, कोई विपन्न (विपत्तिवाला) है। यह जो विचित्रता देखी जाती है सो किस कारण से होगी! यह किसी भी प्रकार घटित नहीं हो सकती। "कओ सिया। यहाँ किम् शब्द

---

કરાઈ ચુકી છે. માત્ર દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જ કોઇ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી એવુ હોય તો દૃષ્ટાન્ત તો ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યા જોઈએ એટલા મળી શકે છે. તે દૃષ્ટાન્તો દ્વારા સમસ્ત પદાર્થો ને ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ રૂપ સિદ્ધ કરી શકાય છે. અથવા– આ ગાથાનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે.

ભૂતોથી ભિન્ન આત્માનો અપલાપ કરનાર તે તજ્જીવ તચ્છરીરવાદીઓના મતમાં આ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ સંસાર કેવી રીતે સંગત થઈ શકે છે।

જ્યા કર્મફલોનો અનુભવ કરાય છે, તે લોક (સંસાર) છે. તે સંસાર ચાર ગતિઓ વાળો છે એક ભવમાથી બીજા ભવમા ગમન કરવાનું આત્માનું લક્ષણ છે. તેની પ્રરૂપણા પહેલા કરવામા આવી છે આ સંસારમાં કોઈ સુખી છે અને કોઈ દુઃખી છે, કોઇ જ્ઞાની છે અને કોઈ અજ્ઞાની છે, કોઇ સંપન્ન (સંપત્તિશાળી) છે અને કોઈ વિપન્ન (વિપત્તિશળી) છે. આ પ્રકારની જે વિચિત્રતા સંસારમાં દેખાય છે. તે શા કારણે હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તજ્જીવ તચ્છરીરવાદીઓના મતમાથી મળી શકે તેમ નથી.

तथा च कथमपि संसारस्य वैलक्षण्यं न घटेत तेषां मते । तत्र कारणं वक्ति—आत्मनोऽभावात् । यदि शरीराद्यतिरिक्त आत्मा पुण्यपापादीनां फलभोक्ता स्वीक्रियेत तदैव जगतो विचित्रतायाः सिद्धिःस्यात् नान्यथा तस्याः सिद्धिः संभवति । ते तु परलोकगामिनमात्मानम् तथा परलोकगमने साधनं पुण्यपापादिकं च नैव स्वीकुर्वन्ति, तत्कथं जगतो विचित्रता प्रसाधिता स्यात् नैव कथमपीत्यर्थः ।

ते नास्तिकाः परलोकगमनकर्तारं जीवमस्वीकृत्य पुण्यपापयोश्चाऽभावमाश्रित्य स्व स्वबुद्ध्यनुसारेण सावद्यकर्मकरणात्, अज्ञानस्वरूपात्तमसः सकाशात् अन्यतमः प्राप्नुवन्ति । पुनरपि ज्ञानावरणादिरूपमहत्तरं तमः=अज्ञानं

---

आक्षेप अर्थ में प्रयुक्त है । तात्पर्य यह है कि उनके मत में संसार की विलक्षणता किसी भी प्रकार घटित नहीं हो सकती । उसका कारण है आत्मा का अभाव । यदि शरीरादि से भिन्न आत्मा को पुण्य पाप का फल भोक्ता स्वीकार किया होता तो ही जगत् की विचित्रता सिद्ध होती । उसके विना विचित्रता की सिद्धि नहीं हो सकती । परन्तु वे परलोकगामी आत्मा और परलोकगमन के साधन पुण्यपाप आदि को स्वीकार ही नहीं करते तो जगत् की विचित्रता कैसे सिद्ध करेंगे ? किसी प्रकार भी सिद्ध नहीं कर सकते ।

वे नास्तिक परलोकगामी आत्मा को तथा पुण्यपाप को स्वीकार न करके अपनी अपनी बुद्धि के अनुसार सावद्य कार्य करने से, अज्ञान रूप अन्धकार से दूसरे अन्धकार को प्राप्त होते हैं अर्थात् पुनः ज्ञानावरणीय आदि

---

"कथो "सिया અહીં "किम्" પદ આક્ષેપાર્થ વપરાયું છે આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છેકે તેમના મતમાં સંસારની વિલક્ષણતા કોઇ પણ પ્રકારે ઘટિત થઇ શકતી નથી . તેનુ કારણ છે આત્માનો અભાવ જો શરીરાદિથી ભિન્ન આત્માનો પુણ્યપાપના ફલના ભોકતા રૂપે સ્વીકાર કર્યો હોત, તો જગતની વિચિત્રતા સિદ્ધ થઈ જાત આ માન્યતાનો સ્વીકાર કર્યા વિના સંસારની વિચિત્રાની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી પરન્તુ તેઓ પરલોક ગામી આત્માનો અને પરલોકગમનના પાપપુણ્ય આદિ સાધનોનો સ્વીકાર જ કરતા નથી, તો તેમની માન્યતાને છોડયા વિના તેઓ જગતની વિચિત્રતાને કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છેકે તેમનો મત સંસારની વિચિત્રતાને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

તે નાસ્તિક લોકો પરલોકગામી આત્માનો તથા પાપપુણ્ય નો સ્વીકાર નહીં કરીને, પોતે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર સાવદ્ય કાર્યો કરીને એક અંધકારમાથી બીજા અંધકારમાં

संचिन्वन्ति । अथवा तम इव तमः दुःखसमुद्घातेन सदसद्विवेक-विनाशकत्वात् । यातनास्थानं तमः । तस्मादेवंभूतां तमसः सकाशात् अन्यतमो यातनास्थानं नरकविशेषं प्राप्नुवन्ति । अर्थात् सप्तमनरकपृथिव्यां रौरव महारौरव-काल-महाकालाऽप्रतिष्ठाननामकं नरकाऽपरपर्यायं दुःखस्थानं यान्ति ।

अयमर्थः—सदसद्विवेकरहितत्वात् तेषां सुखाशातु दूरे भवतु नाम । प्रत्युत एकं नरकस्थानं परित्यज्य ततोऽप्यधिकतराऽधिकतमनरकस्थानं यान्ति, नरकचक्रे एव परिभ्रमन्ति । कथं ते तादृशनरकचक्रं नातिवर्त्तन्ते, तत्राह-'मंदा आरंभनिस्सिया' इति । मन्दाः=सदसद्विवेकरहिताः, आत्मसाधकप्रत्य-

---

रुप महान् अज्ञान का संचय करते हैं । अथवा दुःखो के समूह के कारण सत् असत् के विवेक का विनाशक होने से तम के समान होने के कारण यातना का स्थान तम कहलाता है। अतएव इस प्रकार के तम से दूसरे तम अर्थात् यातना के धाम नरक को प्राप्त होते हैं अर्थात् सातवीं नरक को पृथ्वी में रौरव, महारौरव काल, महाकाल और अप्रतिष्ठान नामक नरक को प्राप्त होते हैं ।

अभिप्राय यह है सत् असत् के विवेक से रहित होने के कारण उनके सुख की आशा तो दूर रही, उलटे एक नरक स्थान को छोड़कर उससे भी अधिकतर और अधिकतम नरकस्थान को प्राप्त होते हैं वे नरक के चक्र में ही घूमते रहते हैं। नरक के चक्र से बाहर क्यों नहीं निकलते हैं? इसका कारण कहते हैं--वे मन्द अर्थात् सत् असत् के विवेक से रहित हैं और आत्मा

---

પડતા રહે છે. એટલેકે- ફરી ફરીને જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ રૂપ અજ્ઞાનનો સંચય કરતા રહે છે અથવા યાતનાનાં સ્થાનને અહીં 'તમ' રૂપ કહેવામા આવેલ છે, કારણ કે અજ્ઞાનને કારણે સત્ અસત્નો વિવેક નષ્ટ થઇ જાયછે યાતનાના સ્થાન એટલે એક એકથી ચડિયાતા નરકધામો આ પ્રકારના નાસ્તિક લોકો એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં ગમન કર્યા જ કરે છે એક એકથી અધિકતર યાતનાજનક નરકોમા ઉત્પન્ન થયા કરે છે એટલે કે સાતમી પૃથ્વીના રૌરવ, મહારૌરવ, કાળ. મહાકાળ અને અપ્રતિષ્ઠાન નામના અત્યંત યાતના જનક નરકાવાસોમા ઉત્પન્ન થાય છે

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છેકે સત્ અસત્ના વિવેકથી રહિત હોવાને કારણે તેમને સુખપ્રાપ્ત થવાની તો આશા જ નથી, પરન્તુ એક એકથી અધિકતર અને અધિકતમ યાતનાજનક નરકોમા ઉત્પન્ન થઇને તેઓ અધિકને અધિક દુખનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે તેઓ શા કારણે નરકોના ચક્રમા જ ભમ્યા કરે છે, તેઓ નરકોમાથી બહાર કેમ નીકળી શકતા નથી, તેનુ કારણ નીચે પ્રમાણે છે. તેઓ મન્દ બુદ્ધિવાળા છે સત

क्षाऽनुमानाऽऽगमप्रमाणसद्भावेऽपि स्वाऽभिनिवेशमात्रेणैव आत्मनोऽभावं प्रतिपद्य प्राणिनां विनाशकारणे विवेकिजननिन्दितकर्मणि प्राणातिपाताद्यारंभे निःश्रिताः= नितरामतिशयिततयाऽऽश्रिताः= आसक्ताः। 'धर्माधर्मयोर्नास्तिसत्ते'-त्यंगीकृत्य पापकर्मणि रताः, परलोकनिरपेक्षतया पापोत्पादककर्मणि प्राणातिपातादौ संबद्धाः। यस्मात्तेऽतिमूर्खाः विवेकालोकरहिताः, अतस्ते पापकर्मचयोपचयं कृत्वा, नरकात् नरकान्तरं गच्छन्ति बोधविकलत्वात्। एतादृशं शिष्टजनगर्हितमपि कर्म कृत्वा तत्फलं घटीयन्त्रन्यायेनाऽनुभवन् न ततः कदाचिदपि विमुक्तिं प्राप्नुवन्ति ॥१४॥

इति तज्जीवतच्छरीरवादिमतखण्डनम्।

---

को सिद्ध करनेवाले प्रत्यक्ष, अनुमान एवं आगम प्रमाणों का सद्भाव होने-पर भी अपने दुराग्रह के वशीभूत होकर, आत्मा का अभाव मान कर विवेकी जनों द्वारा निन्दित कर्म प्राणातिपात आदि आरंभ में अतीव आसक्त हो जाते हैं

अर्थात् धर्म और अधर्म की सत्ता नहीं हैं, ऐसा मान कर पाप कर्म में निरत होते हैं। परलोक की परवाह न करके प्राणातिपात आदि पाप जनक कार्यों में लीन होते हैं। क्योंकि वे अत्यन्त मूर्ख हैं, विवेक के प्रकाश से रहित हैं अतएव पापकर्मों का अत्यन्त संचयकरके एक नरक से दूसरे नरक में जाते हैं, क्योंकि वे बोधसे रहित हैं। शिष्ट पुरुषों द्वारा निन्दित इस प्रकार के पाप कर्म को करके घटीयन्त्र की भाँति उसके फल का अनुभव करते हुए कभी छुटकारा नहीं पाते

तज्जीवतच्छरीरवादी के मत का खण्डन समाप्त

---

અસત્‌ના વિવેકથી રહિત છે આત્માને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણોનો સદ્‌ભાવ હોવા છતા પણ તેઓ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડતા નથી તેઓ આત્માનો અભાવ માનીને વિવેકી જનો દ્વારા નિન્દિત એવા પ્રાણાતિપાત આદિ આરભમા ઘણા જ આસક્ત રહે છે અને પાપપ્રવૃત્તિ કરતા રહે છે

એટલે કે ધર્મ અને અધર્મનુ અસ્તિત્વ જ નથી, એવુ માનીને તેઓ પાપકર્મોમા નિરત રહે છે પરલોકની પરવા કર્યા વિના પ્રાણાતિપાત આદિ પાપજનક કર્મોમા તેઓ લીન રહે છે- કારણ કે તેઓ અત્યત મૂર્ખ છે અને વિવેક રૂપ પ્રકાશથી રહિત છે તેથી પાપકર્મોનો ખૂબજ સચય કરીને તેઓ એક નરકમાથી બીજી નરકમા ગમન કર્યા જ કરે છે. બોધથી વિહીન એવા તે લોકો પાપકર્મોનુ સેવન કરીને તે પાપના ફળને ભોગવવાને માટે રહેટ સમાન નરક ચક્રમા ઘૂમ્યા જ કરે છે

॥ તજ્જીવ તચ્છરીરવાદીના મતનુ ખડન સમાપ્ત. ॥

चतुर्दशगाथया तज्जीवतच्छरीरवादिमतं निराकृत्य पुनरावृत्याऽनयैव-गाथया अकारकवादि सांख्यमतं प्रतिक्षेप्तुं अस्या एव गाथायाः प्रकारान्तरेण व्याख्यानं क्रियते—'जे तेउ' इत्यादि ।

मूलम्—

जे तेउ वाइणो एवं, लोए तंसि कओ सिया ।
तमाओ ते तमं जंति, मंदा आरंभनिस्सिया ॥१४॥

टीका—

'जे तेउ वाइणो' ये ते तु वादिनः आत्मनोऽकारकवादिनः आत्मनः कूटस्थनित्यत्वामूर्त्तत्वसर्वव्यापित्ववादिनः, एभिरेव नित्यत्वाऽमूर्त्तत्वव्यापकत्व कारणैरात्मनः क्रियारहितत्वमिच्छन्ति । तेषामयं प्रत्यक्षदृष्टो यो लोकः उत्तम-मध्यमाऽधमभावेन जरा-मरण-जननसुख-दुःखादितारतम्येन व्यवस्थितः । तथा नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिलक्षणः । सोऽयमेवंभूतः प्रपंचः संसारापरनामकः

चौदहवीं गाथा के द्वारा तज्जीवतच्छरीरवादी के मतका निराकरण करके पुनरावृत्ति करके इसी गाथा द्वारा अकारकवादी सांख्यमतका खण्डन करने के लिए इसी गाथा का दूसरी तरहसे व्याख्यान किया जाता है।

—टीकार्थ

जो वादी आत्मा को अकारक मानते हैं, आत्मा को कूटस्थ, नित्य, अमूर्त्त और सर्वव्यापक मानते हैं और नित्यता अमूर्त्तता तथा सर्वव्यापकता के कारण आत्मा को क्रिया रहित स्वीकार करते हैं, उनके मत के अनुसार यह प्रत्यक्ष दिखाई देने वाला, उत्तम मध्यम तथा अधम रूपसे एवं जन्म जरा मरण सुख दुःख आदि रूप तारतम्य से व्यवस्थित, नरक, तिर्यंच,

હવે સૂત્રકાર અકારકવાદીઓના મતનુ ખંડન કરે છે.

ચૌદમી ગાથા દ્વારા તજ્જીવ તચ્છરીરવાદીઓના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યુ. હવે એજ ગાથાનું બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરીને અકારવાદી સાંખ્યોના મતનુ ખડન કરવામાં આવે છે.

—ટીકાર્થ

જે મતવાદીઓ આત્માને અકારક માને છે. આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય, અમૂર્ત્ત અને સર્વવ્યાપક માને છે, અને નિત્યતા, અમૂર્ત્તતા તથા સર્વવ્યાપકતાને કારણે આત્માને ક્રિયારહિત માને છે, તેમના મત અનુસાર જો આત્માને ક્રિયાશૂન્ય માનવામાં આવે અને નિત્ય માનવામા આવે, તો આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ રૂપ અને જન્મ, જરા, મરણ, સુખદુ ખ આદિ રૂપ તારતમ્યથી વ્યવસ્થિત, નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિ વાળો સસાર નામનો પ્રપચ પણ આત્મામા કેવી રીતે સંભવી શકે? આ

सर्वथा क्रियाशून्ये आत्मनि स्वीक्रियमाणे अप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावे सर्वथा नित्ये स्वीक्रियमाणे च आत्मनि कुतः कस्मात् कारणविशेषात् स्यात् । न कथमपि घटेत । अयमाशयः–यदि जीवः कूटस्थ नित्यः तदा तस्य देहाद् देहान्तरे गमनाऽऽगमनासंभवात् । मनुष्यशरीरं विहाय देवशरीरग्रहणस्वरूपं जन्म कथं स्यात् । कथं च पूर्वशरीरत्यागरूपं मरणं वा संभवेत् । नहि सर्वथा व्यापकस्य गगनस्य गमनागमनं संभवति । गगनवत् यदि आत्मापि सर्वव्यापको नित्योऽमूर्त्तश्च भवेत् तदा तादृशात्मनोऽपि गत्यागती न संभवेताम् । ततश्च जन्ममरणादिव्यवस्थाया अभाव एव प्रसज्येत । जन्ममरणाऽभावे उपभोगसाधन शरीराणां देवमनुष्यादीनां प्राप्तेरभावात् । कश्चित्सुखी, कश्चिद्दुःखी, कश्चित्बद्धः,

---

मनुष्य एवं देवगति वाला संसारनामक प्रपंच आत्माको क्रिया शून्य मानने पर, तथा अपने स्वरूप से च्युत न होना, उत्पन्न न होना एवं स्थिर एक स्वभाव रूप सर्वथा नित्य मानने पर आत्मा में किस प्रकार होगा ? अर्थात् किसी भी प्रकार से घटित नहीं होसकता । तात्पर्ययह है कि जीव यदि कूटस्थ नित्य है तो उसका एक देह से दूसरे देह में जाना संभव नहीं है । फिर मनुष्य शरीर को छोडकर देव शरीर को ग्रहण करना रूप जन्म कैसे होगा ? पूर्व शरीर का त्यागना रूप मरण भी कैसे हो सकेगा ? सर्वथा व्यापक आकाश का गमन आगमन नहीं हो सकता । अगर आत्मा भी आकाश की तरह सर्वव्यापक, नित्य और अमूर्त्त है तो उसकी भी गति और आगति होना संभव नहीं है । ऐसी हालत में जन्म और मरण आदि की व्यवस्था का अभाव हो जाएगा । जन्म और मरण के अभाव में उपभोग के साधन देव मनुष्य आदि के शरीर की भी प्राप्ति नहीं होगी । कोई सुखी हो, कोई दुःखी, कोई वद्ध, कोई मुक्त, इस प्रकार की व्यवस्था भी किसी भी प्रकार सिद्ध न होगी ।

---

કથનનો ભાવાર્થ એ છેકે જીવ જો કૂટસ્થ નિત્ય હોય, તો તેનુ એક દેહમાથી બીજા દેહમા ગમન સભવી શકતુ નથી. તો પછી મનુષ્યશરીરને છોડીને દેવશરીરને ગ્રહણુ કરવા રૂપ જન્મ કેવી રીતે સભવી શકે? પૂર્વશરીરનો ત્યાગ કરવા રૂપ મરણુ પણુ કેવી રીતે સભવી શકે? જેવી રીતે સર્વવ્યાપક આકાશનુ ગમનાગમન સભવી શકતુ નથી, એજ પ્રમાણે જો આત્માને પણુ સર્વવ્યાપક, નિત્ય અને અમૂર્ત્ત માનવામા આવે, તો આત્માની પણુ ગતિ આગતિ સભવી શકે નહી એવી પરિસ્થિતિમા જન્મને મરણુ, આદિની વ્યવસ્થાનો પણુ અભાવ જ થઇ જાય જન્મને મરણુનો અભાવ હોય, તો ઉપ-ભોગના સાધનરૂપ દેવ, મનુષ્ય આદિના શરીરની પ્રાપ્તિ પણુ થઈ શકે નહી અને કોઇ

कश्चिन्मुक्तः इति व्यवस्थापि न कथमपि सिद्धयेत् । तादृश व्यवस्थाया अभावे सर्वोऽपिलोको व्याकुली क्रियेत । अयं भावः-आत्मा यदि कूटस्थनित्योऽमूर्त्तो निष्क्रियो भवेत् तदा एतादृशाऽऽत्मनः स्वभावपरित्यागस्याऽसंभवेन स्वभाव प्रच्युतिसाध्य जन्म-मरण-जरा-बन्धमोक्षादीनामभावो भवन् केन कथं वारणीयः, कथमपि-एतेषां मोक्षादीनां समर्थनं न केनापि कर्त्तुं शक्येत, न चेष्टापत्तिः, तथा सति आस्तिकपरिषदं परित्यज्य नास्तिककोटौ प्रवेशस्य दुर्वारता स्यात् । इत्थं च दृष्टेष्टबाधारूपात्तमसोऽज्ञानरूपात् । तमोऽन्तरं अतिशयित यातनास्थानं यान्ति=प्राप्नुवन्ति । कथमेवं ते यातनास्थानं यान्ति तत्राह-

---

इस प्रकार की व्यवस्था के अभाव में सब लोग व्याकुल हो जाएंगें। अभिप्राय यह है आत्मा यदि कूटस्थ नित्य हैं, अमूर्त्त है और क्रियाशून्य है तो ऐसे आत्मा का स्वभाव बदलना संभव नहीं होगा। फिर स्वभाव के बदलने पर ही होने वाले जन्म, जरा, मरण, बन्ध और मोक्ष आदि का भी अभाव हो जाएगा। उसे कौन रोकेगा? कोई भी मोक्ष आदि का समर्थन न कर सकेगा। अगर कहो कि यह हमारे लिए इष्टापत्ति है तो ऐसी दशा में आस्तिकों की मंडली को त्याग कर नास्तिकों की कोटि में प्रवेश करना अनिवार्य हो जाएगा।

इस प्रकार प्रत्यक्ष और अनुमान से आनेवाली बाधारूप अन्धकार अज्ञान से दूसरे अन्धकार को अर्थात् अतिशय यातना के स्थान को प्राप्त

---

સુખી હોય અને કોઈ દુઃખી હોય, કોઈ મુક્ત હોય અને કોઈ અમુક્ત હોય, એવી વ્યવસ્થાની પણ કોઇ પણ પ્રકારે સિદ્ધિ જ ન થાય !

આ પ્રકારની વ્યવસ્થાના અભાવે સઘળા લોકો વ્યાકુળ થઇ જશે આ કથન દ્વારા સૂત્રકાર એ વાત પ્રગટ કરે છે કે — જો આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય, અમૂર્ત્ત અને ક્રિયાશૂન્ય હોય, તો એવા આત્માનો સ્વભાવ બદલવાનુ શકય નહી બને તો પછી સ્વભાવ બદલાય ત્યારે જ સંભવી શકનારા જન્મ, જરા, મરણ, બન્ધ, અને મોક્ષ આદિનો અભાવ જ માનવો પડે તેને કોણ રોકી શકશે ? કોઇ પણ મોક્ષ આદિનું સમર્થન નહી કરી શકે ! કદાચ તેને તમે ઇષ્ટાપત્તિ રૂપ માનતા હો, તો તમારે માટે આસ્તિકોની મંડળીમાંથી નીકળી જઇને નાસ્તિકોની મંડળીમા જ દાખલ થઈ જવાનું અનિવાર્ય થઇ પડશે.

આ પ્રકારે આત્માને ક્રિયાસહિત' અમૂર્ત્ત, નિત્ય આદિ રૂપ માનનારા અકારકવાદીઓની માન્યતા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણો તથા આગમ પ્રમાણુ દ્વારા ખંડિત થઇ જાય છે. તે પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા અજ્ઞાની લોકો એક અંધકારમાથી બીજા અંધકારમા ગમન કર્યા જ કરે છે એટલે કે તેમને અધિકતર અને અધિકતમ યાતનાઓ સહન કરવી પડે

'मंदा' इति । यतो मन्दाः=जडाः सदसद्विवेकविकलाः, तथा प्राणातिपाताद्यारंभे निश्रिताः=संलग्नाश्चेति ततो नैतन्मतं समीचीनम् ॥१४॥

अथ निर्युक्तिकारोऽप्यकारकवादिमतनिरासार्थमेवमाह—

को वेएई अकयं कयनासो पंचहा गई नत्थि ।
देवमणुस्स गयागई, जाई सरणाइयाणं च ॥१॥

छाया— को वेदयति अकृतं कृतनाशः पञ्चधा गतिर्नास्ति ।
देवमनुष्यगत्यागती, जातिस्मरणादिकानां च ॥१॥ इति ।

व्याख्याचेत्थम्—'को वेएई' यदि कर्त्ता नास्ति कश्चित् तदा तादृशकर्त्तुः क्रियमाणं कर्मोऽपि नास्ति । अथ च यदि कर्म न विद्यते, तदा कर्मणामभावे स कथं

---

होते हैं। वे यातना स्थान को क्यों प्राप्त होते हैं? इसका कारण यह है कि वे मन्द अर्थात् सत् असत् के विवेक से रहित हैं तथा प्राणातिपात आदि आरंभ में संलग्न हैं। अतः यह मत समीचीन नहीं है।

निर्युक्तिकारने अकारकवादी के मत का निरास करने के लिए इस प्रकार कहा है-"वेएई अकयं" इत्यादि।

(अगर कोई कर्म का कर्त्ता नहीं है तो) विना किये कर्म को कौन भोगता है? कृत कर्म के विनाश का दोष आता है। पांच प्रकार की गति संभव नहीं हो सकती। देव एवं मनुष्य पर्याय में गति आगति तथा जाति स्मरण आदि भी संभव नहीं हैं।

गाथा की व्याख्या इस प्रकार है--यदि कोई कर्ता नहीं है तो कर्त्ता द्वारा किया जाने वाला कर्म भी नहीं हो सकता। अगर कर्म नहीं है तो

---

એવાં સ્થાનોમા (નરકોમા) વાર વાર ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. તેઓ શા કારણે એવા યાતના સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થયા કરે છે? તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ મન્દ છે એટલે કે સત્ અસત્‌ના વિવેકથી રહિત છે' તથા પ્રાણાતિપાત આદિ આરભમા લીન છે તેથી તેઓ એક અધકારમાથી બીજા અધકારમા ગમન કર્યા જ કરે છે આ પ્રકારે તેમની માન્યતા યુક્ત નથી, એ વાત સિદ્ધ થઇ જાય છે

અકારકવાદીઓના મતનુ ખડન કરવા માટે નિર્યુક્તિકારે આ પ્રમાણે કહ્યુ છે- "**वेइए अकय** ઇત્યાદિ- " (જો કર્મનો કર્ત્તા કોઇ ન હોય તો) અકૃત કર્મનુ (જે કર્મ જ કરવામા આવ્યુ નથી તેનુ) ફળ કોણ ભોગવે છે? કૃતકર્મના વિનાશનો દોષ પણ આવે છે, અને પાચ પ્રકારની ગતિ પણ સભવી શકે નહીં દેવ અને મનુષ્ય પર્યાયમા ગતિ, આગતિ તથા જાતિસ્મરણ આદિ પણ સભવી શકે નહી',

ઉપર્યુક્ત ગાથાનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય- જો કોઇ કર્ત્તા જ ન હોય તો કર્ત્તા દ્વારા કરવામા આવનારૂં કર્મ પણ હોઇ શકે નહી જો કર્મ જ ન હોય

कर्मफलोपभोगं करिष्यति। एवमात्मनोऽकर्तृत्वे "अहं जानामि" इत्यादि रूपेण ज्ञान क्रियाऽपि न संपद्येत। एवं सति कृतनाशाकृतागमप्रसंगः केन वारियितुं शक्येत। ततश्च एकेन सम्पादितपापकर्मणा .सर्वोऽपि प्राणी दुःखी संपद्येत। तथा–एकेन संपादितपुण्यकर्मणा सर्वोऽपि सुखी संपद्येत। न चैवं संभवति दृष्टविरोधात्। न चैवं भवति देवदत्तः कर्म करोति, फलं च भवेद् यज्ञदत्तस्य। तत्कुतः? कर्मफलयोः समानाधिकरण्येनैव कार्य-कारणभावस्य व्यवस्थितत्वात्। अन्यथा–दारुच्छिदासंबन्धेऽन्यत्रापि द्वैधी-

कर्ता। अगर कर्म नहीं है तो कर्मो के अभाव में वह कर्मफल का उपभोग कैसे करेगा? इस प्रकार आत्मा को अकर्त्ता मानने पर "मैं" जानता हूँ "इत्यादि रूप से ज्ञान क्रिया भी नहीं हो सकेगी। इस प्रकार १कृतनाश और २अकृताभ्यागम दोषों का प्रसंग कौन रोक सकेगा? ऐसी स्थिति में एक के द्वारा किये हुए पापकर्म से सभी प्राणी दुःखी हो जाएँगे और एक के किये पुण्यकर्म से सब सुखी हो जाएँगे। मगर प्रत्यक्ष विरोध होनेसे ऐसा होना संभव नहीं है। ऐसा तो होता नहीं कि देवदत्त कर्म करे और यज्ञदत्त उसका फल भोगे! क्यों ऐसा नहीं होता? कर्म और फल मे जो कार्यकारणभाव सम्बन्ध है वह समानाधिकरणता के साथ है अर्थात् जो आत्मा कर्म का आदिकरण होता है वही फल का अधिकारण

१ किये कर्म का फल न मिलना कृतनाश दोष कहलाता है
२ विना किये कर्म का फल मिलना अकृताभ्यागम दोष कहलाता है।

તો કર્મને અભાવે તે કર્મફળનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરશે? આ પ્રકારે આત્માને અકર્ત્તા માનવામા આવે, તો "હું જાણુ છુ" ઇત્યાદિ રૂપે જ્ઞાનક્રિયા પણ સંભવી શકે નહીં. આ પ્રકારે કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ નામના બે દોષોનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઇ જશે. (કરેલા કર્મનુ ફળ ન મળવું તેનુ નામ "કૃતનાશ દોષ" છે. અકૃત કર્મનું ફળ મળવુ તેનું નામ "અકૃતાભ્યાગમ દોષ" છે) એવી પરિસ્થિતિમા એકના દ્વારા આચરિત પાપકર્મને કારણે સઘળા પ્રાણીઓ દુ:ખી થશે અને એકના દ્વારા આચરિત પુણ્યકર્મ દ્વારા સઘળા જીવો સુખી થઈ જશે પરન્તુ આ વાતમાં તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ હોવાથી, એવું બની શકે જ નહી. એવું તો કદી બનતુ નથી કે દેવદત્ત કર્મ કરે અને તે કર્મનું ફળ યજ્ઞદત્ત ભોગવે એવું કેમ સંભવી ન શકે?

કર્મ અને ફલમા જે કાર્યકારણભાવ રૂપ સબંધ છે, તે સમાનાધિકરણતાની સાથે જ છે એટલે કે જે આત્મા કર્મના અધિકરણ રૂપ હોય છે, એજ આત્મા ફળના અધિકરણ

भावस्यापत्तेः । किंच-यदि आत्मा कर्त्ता न स्यात् । तदा भवच्छास्त्रे एव प्रदर्शितानाम् "स्वर्गकामो यजेत" "मा हिंस्यात्सर्वभूतानि" इत्यादि विधिनिषेधशास्त्राणां का गतिः स्यात्? का वा गति र्भवेत्-"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादि मोक्षकारण-प्रतिपादकवचसाम् । भवन्मान्यै र्वेदव्यासैरेव-"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इति वेदान्तसूत्रे जीवानां कर्तृत्वप्रतिपादनं कृतं, तदपि कथं संगतं भवेत् । तथाऽऽत्मनोऽकर्तृत्वे-"पंचहा गई नत्थि" पंचधा=पंचप्रकारा-नारक, तिर्यङ्नराऽमरमोक्षलक्षणा गतिरपि न संभवेत् । ततश्च सांख्यशास्त्राऽनुयायिनां मोक्षोद्देशेन संन्यासविधानं योगाद्यनुष्ठानं च सर्वमेव

---

होता है। ऐसा न हो तो लकडी और कुल्हाडी का संयोग होने से दूसरी चीजों के भी दो टुकडे होने लगेंगे।

इसके अतिरिक्त आत्मा यदि कर्त्ता न हो तो आपके शास्त्र में ही दिखलाए हुए "स्वर्गकामो यजेत " अर्थात् स्वर्ग का अभिलाषी यज्ञ करे "मा हिंस्यात्सर्वभूतानि" अर्थात् किसी भी प्राणी की हिंसा न करे इन विधि निषेध रूप वाक्यों की क्या दशा होगी! और "इस आत्मा का श्रवण" मनन और निदिध्यासन करना चाहिए "इत्यादि मोक्ष के प्रतिपादक वचनों का क्या होगा? आपके मान्य वेदव्यासने ही " कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् " इस वेदान्त सूत्र में जीवों के कर्तृत्व का प्रतिपादन किया है, वह भी कैसे संगत होगा? तथा आत्मा को अगर अकर्त्ता मानोगे तो मनुष्यगति देवगति, नरकगति, तिर्यंचगति और मोक्षगति यह पांच प्रकार की गति भी संभव नहीं होगी । फिर तो सांख्यशास्त्र का अनुसरण करने वालों के लिए मोक्ष

---

રૂપ હોય છે જો એવુ ન હોત તો લાકડી અને કુહાડીનો સંયોગ થવાથી બીજી ચીજોના પણ બે ટુકડા થઈ જતા હોત.

જો આત્મા કર્ત્તા ન હોય, તો આપના શાસ્ત્રો દ્વારા જ પ્રતિપાદિત, "स्वर्गकामो यजेत" સ્વર્ગની અભિલાષાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઇએ " मा हिंस्यात्सर्वभूतानि " કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી જોઇએ" આ વિધિનિષેધ રૂપ વાક્યોની સંગતતા જ કેવી રીતે માની શકાય? અને આ આત્માનુ શ્રવણ મનન, અને નિદિધ્યાસન કરવુ' જોઇએ" ઈત્યાદિ મોક્ષનુ પ્રતિપાદન કરનારા વાક્યોને પણ કેવી રીતે સંગત ગણી શકાય? આપ જેને માન્ય ગણો છો એવા મુનિ વેદવ્યાસે પણ "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्वात् આ વેદાન્ત સૂત્રમા જીવના કર્તૃત્વનુ જ પ્રતિપાદન કર્યુ છે તેને પણ કેવી રીતે સંગત માની શકાય?

તથા આત્માને જો અકર્ત્તા માનશો, તો મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, નરકગતિ, તિર્યંચગતિ અને મોક્ષગતિ, આ પાંચ પ્રકારની ગતિ પણ સંભવી શકશે નહી. એવી પરિસ્થિતિમા

निरर्थकतां प्राप्नुयात् । तथा-

"पंचविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् ।
जटी मुण्डी शिखिवापि मुच्यते नाऽत्रसंशयः ॥१॥"

इत्यादीनां नैरर्थक्यं कथमपि न समाहितं भवेत । अयमाशयः—यदि-आत्मा कर्तैव न भवति, तदा विधिनिषेधमोक्षशास्त्राणां नैरर्थक्यं सर्वथैवाऽऽपतति, नहि—एतस्य समाधानं कथमपि स्यात् । तथा ' देवमणुस्स गयागई " देवमनुष्यगत्यागती, यदि आत्मा न कर्त्ता, स सर्वव्यापकः तदा देवमनुष्यादि योनौ जीवस्य गमनाऽऽगमने न स्याताम् । नहि सर्वव्यापकस्याऽऽकाशस्य गत्यागती संभवतः। तथा 'जाइसरणाइयाणं च' जातिस्मरणादिकानामपि संभवो न स्यादिति । यदप्युक्तम्—"प्रकृतिः

प्राप्ति के उद्देश्य से संन्यास धारण करना और योग आदि का अनुष्ठान करना आदि सभी कुछ व्यर्थ हो जाएगा। तथा आपका यह कथन भी निरर्थक हो जायगा कि—"जो पच्चीस तत्वों का ज्ञाता है, वह जिस किसी भी आश्रम में रहता हो, चाहे जटा धारण करता हो, चाहे सिर मुंडवाता हो, चाहे शिखा रखता हो, मुक्त हो जाता है। इसमें संशय नहीं है ।"

अभिप्राय यह है कि अगर आत्मा कर्त्ता ही नहीं हैं तो विधि, निषेध और मोक्ष का प्रतिपादन करने वाले शास्त्र वचन निरर्थक ही हो जाते हैं। किसी भि प्रकार इसका समाधान नहीं हो सकता । इसी प्रकार देव और मनुष्य भव में गमन और आगमन नहीं हो सकता, क्योंकि आत्मा कर्त्ता नहीं है और सर्वव्यापक है । आकाश सर्वव्यापक है तो उसका गमन और आगमन संभव नहीं है 'जातिस्मरण आदि भी संभव नहीं हो सकते।

સાખ્યશાસ્ત્રના અનુયાયીઓનુ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે સન્યાસી બનવાનું અને યોગાદિનું અનુષ્ઠાન કરવાનુ પણ નિરર્થક જ ગણાશે આત્માને અકર્ત્તા માનવાને કારણે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાને કારણે આપનુ આ કથન પણ નિરર્થક જ બની જશે.

" જે પચીશ તત્ત્વોનો જ્ઞાતા છે, તે ભલે ગમે તે આશ્રમમા રહેતો હોય કે ચાહે જટા ધારણ કરતો હોય કે ધારણ ન કરતો હોય, ચાહે, શિર મુંડાવતો હોય કે શિખા રાખતો હોય, છતા પણ એવો જીવ મુક્ત થઇ જાય છે, એ વાતમા કોઇ સંશયને સ્થાન જ નથી."

આ કથન દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જો આત્મા કર્ત્તા જ ન હોય, તો વિધિ, નિષેધ અને મોક્ષનુ પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રવચનો નિરર્થક જ બની જાય છે. કોઇ પણ પ્રકારે તેમની સાર્થકતાનુ સમાધાન જ કરી શકાય નહી એજ પ્રમાણે દેવ અને મનુષ્ય ભવમા ગમન અને આગમન પણ સભવી શકે નહી કારણ કે આત્મા કર્ત્તા નથી અને સર્વવ્યાપક છે આકાશ સર્વવ્યાપક છે, તેથી તેનુ ગમન અને આગમન સભવી શકતું નથી, એજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપક આત્માનુ પણ દેવગતિ આદિમા ગમનાગમન સભવે નહીં અને જાતિસ્મરણ આદિ પણ સંભવી શકે નહી.

करोति सर्वं फलं च भुंक्ते पुरुष" इति, न सम्यक्, क्रियाफलयोः समानाधिकरण्येनैव कार्य्यकारणभावस्य व्यवस्थानात् । प्रकृतिसंपादित फलोपभोगस्याऽन्यत्र संभवात् । किंच-भोक्तृत्वमपि क्रियैव, सा च भुजिक्रिया निष्क्रिये पुरुषे कथं समवेयात् । नहि दण्डाभाव–विशिष्टं पुरुषं दण्डः समाश्रयते, तथा सर्वथा क्रियाविरहितं पुरुषं भुजिक्रिया कथमाश्रयिष्यति । न च प्रतिबिंबोदय न्यायेन प्रकृतिकृतसंसारापवर्गयोः पुरुषसंबन्धः स्यादिति वाच्यम्, असं-

---

आपने यह जो कहा है कि प्रकृति कर्म करती है और पुरुष उसका सारा फल भोगता है, सो भी ठीक नहीं हैं, क्योंकि क्रिया और फल में समानाधिकरणता होने पर ही कार्यकारणभाव होता है। प्रकृति के द्वारा सम्पादित फल का उपभोग किसी दूसरे (पुरुष) में संभव नहीं हो सकता। इसके अतिरिक्त भोक्तृत्व भी क्रिया ही है। वह भोगने की क्रिया निष्क्रिय पुरुष में कैसे हो सकती है ! दण्ड दण्डाभाव से विशिष्ट पुरुष का आश्रय नहीं ले सकता, इसी प्रकार सर्वथा क्रियारहित पुरुष में भोगने की क्रिया नहीं हो सकती। अगर कहो कि प्रतिबिम्बोदय के न्याय से प्रकृति के द्वारा कृत संसार और मोक्ष का पुरुष में सम्बन्ध हो जाता हैं, अर्थात् जैसे दर्पण में नाना प्रकार के प्रतिबिम्ब गिरते हैं' फिर भी दर्पण अपने स्वरूप से ज्यों का त्यों रहता है। उसी प्रकार संसार मोक्ष प्रकृतिगत होने पर भी पुरुष में उनका प्रतिबिम्ब पडता है। फिर भी पुरुष में किसी प्रकार का विकार उत्पन्न नहीं होता, ऐसा कहना ठीक नहीं । यह असंभव है ।

---

આપે જે એવુ કહ્યુ છે કે " પ્રકૃતિ કર્મ કરે છે અને પુરુષ (આત્મા) તેનું પૂરે પૂરૂ ફળ ભોગવે છે," તે કથન પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ક્રિયા અને ફળમાં સમાનાધિકરણતા હોય તો જ કાર્યકારણભાવ સંભવે છે.

પ્રકૃતિ દ્વારા સંપાદિત ફલનો ઉપભોગ કોઈ બીજા (પુરુષ) મા સંભવી શકતો નથી. વળી ભોક્તૃત્વ પણ ક્રિયા જ છે તે ભોગવવાની ક્રિયા નિષ્ક્રિય પુરુષમા કેવી રીતે સંભવી શકે ? દંડ દંડાભાવથી યુક્ત પુરુષનો આશ્રય લઈ શકતો નથી, એજ પ્રમાણે સર્વથા ક્રિયારહિત પુરુષમા ભોગવવાની ક્રિયા સંભવી શકે નહી.

કદાચ આપ એવુ પ્રતિપાદન કરતા હો કે " પ્રતિબિમ્બોદયને ન્યાયે પ્રકૃતિના દ્વારા કૃત સંસાર અને મોક્ષનો પુરુષમા સંબંધ સંભવી શકે છે, એટલે કે જેવી રીતે અરીસામા વિવિધ પ્રકારના પ્રતિબિંબો પડે છે, છતા પણ અરીસાના સ્વરૂપમા બિલકુલ ફેરફાર પડતો નથી, એજ પ્રમાણે સંસાર અને મોક્ષ પ્રકૃતિગત હોવા છતા પણ, પુરુષમા (આત્મામા) તેમનુ પ્રતિબિંબ પડે છે, છતા પણ પુરુષમા કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી," આ પ્રકારનુ કથન ઉચિત નથી એ વાત અસંભવિત છે. પ્રતિબિંબનો

भवात् । तथाहि–प्रतिबिंबोदयस्यापि क्रियारूपत्वेन निष्क्रिये पुरुषे तदुपचारस्याऽशक्यत्वात् । किंच प्रतिबिंबो भवन्मते मिथ्यापदार्थः तदाकथं मिथ्याभूतेन प्रतिबिंबेन सत्यभोगः संपाद्येत ।

ननु भवतु पुरुषे भुजिक्रिया, भवतु वा प्रतिबिंबोदयोऽपि क्रियारूपः, तथापि जीवस्य तादृशक्रियावत्त्वेऽपि न सक्रियत्वम् । समस्तक्रियारहितत्वेन निष्क्रियत्वेनाऽस्माभिः स्वीकृतत्वात यदि पुरुषे सर्वाः क्रिया भवेयुः, तदैव पुरुषे निष्क्रियत्वस्य व्याघातो भवति एक द्व्यादि क्रियावत्वेऽपि निष्क्रियत्वस्यैव

---

प्रतिविम्ब का उदय होना भी एक प्रकार की क्रिया है। निष्क्रिय पुरुष में उसका उपचार करना शक्य नहीं है । मिथ्या प्रतिविम्ब से वास्तविक भोग किस प्रकार हो सकता है?

कदाचित् कहो पुरुष में भोग करने की क्रिया भले हो और क्रियारूप प्रतिविम्ब का उदय भी हो, इस प्रकार की क्रिया होने पर भी जीव सक्रिय नहीं कहलाता । हम तो सभी क्रियाओं से रहित होने को निष्क्रिय कहते है । अगर पुरुष में समस्त क्रियाएँ हो तो ही पुरुष मे निष्क्रियता की क्षति हो, एक दो क्रियाएँ होने पर भी उसे क्रियाशून्य ही मानते है। जैसे एक मुष्टि धान्य होने पर भी भिखारी निर्धन ही कहलाता हैं धनवान् नहीं कहलाता । इस प्रकार की आशंका करके निर्युक्तिकार कहते हैं "णहु अफल" इत्यादि ।

---

ઉદય થવો, એ પણ એક પ્રકારની ક્રિયા જ છે, નિષ્ક્રિય પુરુષમા તેનો ઉપચાર કરવાનુ શકય નથી વળી આપના મત અનુસાર પ્રતિબિંબને મિથ્યા માનવામાં આવે છે, તો મિથ્યા પ્રતિબિંબ વડે વાસ્તવિક ભોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે?

આપ કદાચ એવું કહેતા હો કે " પુરુષમા ભોગ કરવાની ક્રિયા ભલે હોય અને ક્રિયારૂપ પ્રતિબિંબનો ઉદય પણ ભલે હોય, આ પ્રકારની ક્રિયાનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ જીવને સક્રિય કહી શકાય નહી અમે તો સમસ્ત ક્રિયાઓથી રહિત હોય તેને જ નિષ્ક્રિય માનીએ છીએ જો પુરુષમાં સમસ્ત ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ, હોય તો જ પુરુષને (જીવને) નિષ્ક્રિય માની શકાય એક અથવા બે ક્રિયાઓનો જીવમા સદ્ભાવ હોય, તો પણ અમે તો તેને ક્રિયાશૂન્ય જ માનીએ છીએ જેવી રીતે મુઠ્ઠી ધાન્યનો જેની પાસે સદ્ભાવ હોય એવા માણસને આપણે નિર્ધન માનીએ છીએ, એજ પ્રમાણે જો જીવમાં એક, બે ક્રિયાનોજ સદ્ભાવ હોય તો તેને નિષ્ક્રિય જ માનવો જોઇએ"

આ પ્રકારની આશંકાનુ નિવારણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે 'णहु अफल" ઇત્યાદિ–

व्यवहारात् । यथा मुष्टिमात्रपरिमितधान्यवत्त्वेपि, भिक्षुको निर्धन एव कथ्यते, न तु धनवान् भवति । इति पूर्वोक्तमाशंक्य निर्युक्तिकारोऽप्याह—

"णहु अफल थोवणिच्छित काल फलत्तणमिहं अद्दुमहेऊ ।
णादुद्धथोव दुद्धत्तणे णगावित्तणे होउ ॥२॥"

छाया—नैव-अफलस्तोक निश्चितकालफलत्वे इह अद्रुमहेतू ।
न अदुग्ध-स्तोक दुग्धत्वे आगोत्वे हेतू ॥२॥" इति ।

व्याख्या–'णहु' इत्यादि । नैवाऽफलत्वं द्रुमाऽभाऽवे साध्ये हेतुर्भवति, नहि यदा रसालः फलवान् तदैव द्रुमो भवति, अन्यदा तु अद्रुमः । अयं रसालो द्रुमः, 'फलवत्त्वात् । अयं न वृक्षः, फलरहितत्वादित्यनुमानं न भवति । नैव कोऽपि फलाऽभावेन हेतुना रसाले वृक्षत्वाऽभावं साधयति । यदि कदाचिन् फलविरहे स वृक्षो न स्यात् तदा प्रावृषि सर्वेपि रसाला अवृक्षा भवेयुः, नत्वेवं भवति फलाऽभावकालेऽपि रसाले वृक्षत्वस्य सर्वानुभववेद्यत्वात् । तथा–

---

वृक्ष का अभाव सिद्ध करने में फलों का अभाव हेतु नहीं हो सकता। आम जब फल वाला हो तभी वृक्ष कहलाए और जब फल वाला न हो तब वृक्ष न कहलाए, ऐसी बात नहीं है । ऐसा अनुमान नहीं किया जाता कि यह आम वृक्ष है, क्योंकि फल वाला है अथवा यह वृक्ष नहीं है, क्योंकि फल रहित है । इस प्रकार फलाभाव रूप हेतु से आम में वृक्षत्व का अभाव कोई सिद्ध नहीं करता । अगर फल के अभाव में वह वृक्ष न हो तो वर्षा काल में सभी आम वृक्ष नहीं रहेंगे । मगर ऐसा होता नहीं है, फलों के अभाव के समय भी आम में सभी लोग वृक्षत्व का अनुभव करते हैं ।

---

વૃક્ષનો અભાવ સિદ્ધ કરવામા ફ્લોના અભાવ રૂપ કારણુને સ્વીકારી શકતુ નથી. આંબો જ્યારે ફળોવાળો હોય ત્યારે જ તેને વૃક્ષ કહેવાય અને ફળો વિનાનો હોય, ત્યારે તેને વૃક્ષ ન કહેવાય, એવી કોઈ વાત સંભવી શકતી નથી

એવું અનુમાન કરી શકાય નહી કે આ વૃક્ષ આમ્રવૃક્ષ છે, કારણુ કે તે ફળવાળુ છે, અથવા આ વૃક્ષ નથી, કારણુ કે તેને ફળો જ નથી આ પ્રકારે ફ્લાભાવ રૂપ હેતુ (કારણુ) નો આધાર લઈને આંબામાં વૃક્ષત્વનો અભાવ કોઈ સિદ્ધ કરતુ નથી. જો ફળના અભાવને કારણે તેને વૃક્ષ માનવામા ન આવે' તો વર્ષાઋતુમા સઘળા આંબા પર ફળોનો અભાવ હોવાને કારણે તેમને વૃક્ષો રૂપે માની શકશે નહી પરન્તુ એવી વાત સભવી શકતી નથી. ફળોનો જ્યારે અભાવ હોય છે, ત્યારે પણુ લોકો આંબાને વૃક્ષ રૂપે જ સ્વીકારે છે

सुप्तमूर्च्छाद्यवस्थायाम् आत्मनि क्रियाया अभावेऽपि, नैतावता सर्वथैव निष्क्रियत्वमात्मनः संभवति । तथा-अल्पफलवत्त्वमपि वृक्षाऽभावे साध्ये हेतुर्न अल्पफलवति पनसादौ हेतोरनैकान्तिकत्वात् । पनसेऽल्पफलवत्त्वं हेतु स्तिष्ठति नैव च तिष्ठति तत्रावृक्षत्वम्, किन्तु अवृक्षत्वविरोधिनो वृक्षत्वस्यैव पनसे सद्भावदर्शनात् । तथा आत्मा-अल्पक्रियावानपि सक्रिय एव, न तु निष्क्रियः । "ननु': अल्पक्रियावानप्यात्मा निष्क्रिय एव, यथाऽल्पधनो भिक्षुकोऽधन एव कथ्यते इति चेन्न । विकल्पाऽसहत्वात् । तथाहि–प्रतिनियतपुरुषापेक्षया स भिक्षुको निर्धनः इति कथ्यते । आहोस्वित् समस्तपुरुषापेक्षया ? नाद्यः

---

इसी प्रकार सुप्त अवस्था में या मूर्च्छा आदि की अवस्था में आत्मा में क्रिया का अभाव होने पर भी इतने मात्र से ही आत्मा सर्वथा निष्क्रिय नहीं हो सकता।

अल्प फलवत्त्व अर्थात् थोडे फलों का होना भी वृक्ष के अभाव को सिद्ध करने के लिए हेतु नहीं हो सकता, क्योंकि पनस आदि में थोडे ही फल होते हैं फिरभी वह वृक्ष ही हैं। अतएव हेतु अनैकान्तिक हो जाता है। अर्थात् पनस में अल्प फलवत्त्व हेतु तो रहता है परन्तु वृक्षत्व का अभाव नहीं रहता, किन्तु वृक्षत्व के अभाव का विरोधि वृक्षत्व ही पनस में पाया जाता है । इसी प्रकार अल्पक्रिया वाला आत्मा भी क्रियावान् ही है, क्रियाहीन नहीं ।

शंका—अल्पक्रिया वाला आत्मा निष्क्रिय ही है ।, जैसे अल्पधन वाला भिखारी निर्धन कहलाता है ।

समाधान–यह कथन ठीक नहीं है क्योंकि वह विकल्पों को सहन नहीं करता

---

એજ પ્રમાણે સુપ્તાવસ્થામા અથવા મૂર્ચ્છા આદિ અવસ્થામા આત્મામા ક્રિયાનો અભાવ હોવા છતાં પણ, એટલાજ કારણે આત્માને સર્વથા નિષ્ક્રિય માની શકાય નહીં

અલ્પ ફલવત્ત્વ–એટલે કે થોડા જ ફળો આવવા રૂપ સ્થિતિ–ને પણ વૃક્ષના અભાવને સિદ્ધ કરવાના હેતુ (કારણ) રૂપ માની શકાય નહી ફણસ આદિ પર ઓછા જ ફળ આવે છે, છતા તેમને વૃક્ષ રૂપ જ માનવામા આવે છે તેથી હેતુ અનૈકાન્તિક બની જાય છે. એટલે કે વૃક્ષમા અલ્પ ફળો ઉત્પન્ન થવા રૂપ હેતુનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ વૃક્ષત્વનો અભાવ રહેતો નથી, પરન્તુ વૃક્ષત્વના અભાવનુ અથવા અવૃક્ષત્વનુ વિરોધી વૃક્ષત્વ જ ઉપલબ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે અલ્પક્રિયાવાળો આત્મા પણ ક્રિયાવાન્ જ છે– ક્રિયાહીન નથી

શંકા– જેવી રીતે અલ્પ ધનવાળા ભિખારીને નિર્ધન જ કહેવામાં આવે છે એજ પ્રમાણે અલ્પક્રિયાવાળા આત્માને પણ નિષ્ક્રિય જ કહેવો જોઈએ

સમાધાન– આ દલીલ વ્યાજબી નથી. કારણ કે આ બે વિકલ્પો દ્વારા જ તેનુ

सिद्धसाधनात् । यतोलक्षाधिपाऽपेक्षया तन्न्यूनधनवतां निर्धनत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । नाऽपि द्वितीयः—भिक्षुकापेक्षयाऽल्पधनस्यापि गृहस्थस्य धनवत्त्वात् एवमात्मापि विशिष्टसामर्थ्योपेतपुरुषापेक्षया निष्क्रियो यदि स्वीक्रियेत तदा न कापि क्षतिरिति शब्दान्तरेण सिद्धसाधनमेव भवति सामान्यापेक्षया तु क्रियावान् एव, न तु सर्वथा निष्क्रियः इति नाऽयं सांख्यो मारितसर्पमारणन्यायमतिक्रामति ।

तदयमत्र संक्षेपः—आत्मनः सर्वथा निष्क्रियत्वेऽभ्युपगम्यमाने बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् । सर्वथा सक्रियत्वे कदाचिदपि क्रियातो विरामाऽभावात्

---

वे विकल्प यह हैं वह भिखारी किसी खास पुरुष की अपेक्षा निर्धन कहलाता है अथवा समस्त पुरुषों की अपेक्षा ? पहला पक्षतो हमें भी मान्य है लक्षाधीश की अपेक्षा उससे कम धनवानों को सभी निर्धन मानते हैं । दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं भिक्षुक की अपेक्षा अल्प धनवान् गृहस्थ भी धनी होता है । इसी प्रकार किसी विशिष्ट सामर्थ्य से सम्पन्न पुरुष की अपेक्षा से आत्मा को निष्क्रिय स्वीकार करते हो तो कोई हानि नहीं है । दूसरे शब्दों में आप उसी को सिद्ध कह रहे है जो हमें पहले से सिद्ध है सामान्य रूप से तो आत्मा क्रियावान् ही है, सर्वथा निष्क्रिय नहीं । इस प्रकार यह सांख्यवादी, मारे हुए सांप को मारने की कहावत चरितार्थ करता है। संक्षेप में भावार्थ यह है कि आत्मा को यदि सर्वथा निष्क्रिय माना जाय तो बन्ध और मोक्ष की व्यवस्था नहीं बन सकती । इसी प्रकार सर्वथा सक्रिय

---

નિરાકરણ થઇ જાય છે તે ભિખારી કોઈ વિશિષ્ટ પુરુષ કરતા વધારે ગરીબ હોવાને કારણે તેને નિર્ધન કહો છો, કે સમસ્ત પુરુષ કરતા વધારે ગરીબ હોવાને કારણે તેને નિર્ધન કહો છો ?

પહેલો વિકલ્પ તો અમને પણ સ્વીકાર્ય છે લક્ષાધિપતિની અપેક્ષાએ તેના કરતા ઓછા ધનવાળાને સૌ નિર્ધન માને છે બીજો વિકલ્પ બરાબર નથી કારણ કે ભિક્ષુકની અપેક્ષાએ અલ્પ ધનવાળો માણસ પણ ધનવાન ગણાય છે એજ પ્રકારે કોઇ વિશિષ્ટ સામર્થ્ય સંપન્ન પુરુષની અપેક્ષાએ આત્માને નિષ્ક્રિય સ્વીકારતા હો, તો તેમા કોઈ વાંધો નથી બીજા શબ્દોમા આપ એ વાતને જ સિદ્ધ કરી રહ્યા છો કે જે અમે પહેલેથી સિદ્ધ થઈ ચુકેલા માનીએ છીએ સામાન્ય રૂપે તો આત્મા ક્રિયાવાન જ છે– સર્વથા નિષ્ક્રિય નથી આ પ્રકારે તો આ સાંખ્યો મારી નાખવામા આવેલા સાપને મારી નાખવાની કહેવત જ ચરિતાર્થ કરે છે

આ કથનનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ એ છે કે – આત્માને જો સર્વથા નિષ્ક્રિય માનવામા આવે, તો બન્ધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા સંભવી શકતી નથી એજ પ્રમાણે જો આત્માને

मोक्षशास्त्रप्रणयनं निरर्थकतामंचति । अतः कथंचिन्निष्क्रियः कथंचित् सक्रियोऽपि एवं सर्वथाऽमूर्त्तत्वे शरीरे प्रवेशनिर्गमौ न स्याताम् अमूर्त्तत्वादेव । अमूर्त्तस्य प्रवेशनिर्गमयोरदर्शनात् । अतः कथञ्चिदमूर्त्तश्च तथा सर्वथा सर्वव्यापिता-स्वीकारे गत्यागती न भवेताम् । व्यापकस्य गत्यागत्योरदर्शनात् । गत्या-गत्योरस्वीकारे भक्तः शास्त्रे एवोच्यमाने ते गत्यागती निरर्थिके भवेताम् । "तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादि । तस्मात् कथंचित् व्यापकोऽ

---

मानें तो वह क्रिया करने से कभी विरत नहीं होगा, अतएव मोक्ष के लिए शास्त्र की रचना करना निरर्थक हो जाएगा । इस कारण आत्मा कथंचित् निष्क्रिय है और कथंचित् सक्रिय भी है । इसी प्रकार सर्वथा अमूर्त्त मानने से न शरीर में प्रवेश कर सकेगा और न शरीर से बाहर निकल सकेगा, क्योंकि अमूर्त्त वस्तु का प्रवेश करना और निकलना देखा नहीं जाता । इस लिए आत्मा कथंचित् मूर्त्त है और कथंचित् अमूर्त्त है । इसी प्रकार सर्वथा व्यापक स्वीकार करने से उसका गमन आगमन नहीं हो सकेगा, क्योंकि व्यापक वस्तु गमन आगमन नहीं कर सकती । गमन आगमन नहीं स्वीकार करोगे तो आप के ही शास्त्र में कही हुई उसकी गति आगति निरर्थक हो जाएगी आपके यहाँ कहा है "जब आत्मा जाती है तो उसी के पीछे पीछे सब प्राण भी चले जाते हैं । इत्यादि इस कारण आत्मा कथंचित्

---

સર્વથા સક્રિય માનવામા આવે, તો તે કદી પણ ક્રિયા કરવાથી વિરત (નિવૃત્ત) ન હોઇ શકે, તે કારણે મોક્ષને માટે શાસ્ત્રની રચના કરવાનુ કાર્ય નિરર્થક બની જાય. તે કારણે એવું સ્વીકારવુ પડશે કે આત્મા અમુક રીતે સક્રિય છે અને અમુક દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો નિષ્ક્રિય પણ છે. એજ પ્રમાણે આત્માને સર્વથા અમૂર્ત્ત માનવાથી શરીરમાં પ્રવેશ પણ નહીં કરી શકે અને શરીરમાંથી બહાર પણ નીકળી નહી શકે, કારણુ કે અમૂર્ત્ત વસ્તુનો પ્રવેશ અથવા નિર્ગમન કદી પણ સંભવી શકે નહીં તે કારણોને લીધે અમુક દૃષ્ટિએ આત્માને મૂર્ત્ત પણ માની શકાય અને અમુક દૃષ્ટિએ અમૂર્ત્ત પણ માની શકાય છે. એજ પ્રમાણે તેને સર્વથા વ્યાપક સમજવાથી તેનુ ગમનાગમન સભવી નહીં શકે, કારણુ કે વ્યાપક વસ્તુ ગમનાગમન કરી શકતી નથી જો આત્માના ગમનાગમનને સ્વીકારવામાં ન આવે, તો આપણાં જ શાસ્રમા તેની ગતિ–આગતિનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે નિરર્થક થઈ જશે આપના શાસ્રમા કહ્યુ છે કે– "જ્યારે આત્મા જાય છે, ત્યારે તેની પાછળ પાછળ સમસ્ત પ્રાણો પણ ચાલ્યા જાય છે" ઈત્યાદિ આ કારણે આત્મા અમુક દૃષ્ટિએ વિચા-રવામાં આવે તો વ્યાપક છે અને બીજી દૃષ્ટિએ વિચારવામા આવે તો અવ્યાપક છે.

व्यापकश्च कथञ्चित्, इति, अन्ततो गत्वाऽनेकान्तवादपादावलंबनमेव शरणं सर्वेषामिति स्याद्वादमार्गो निराकुल इति ॥१४॥

समाप्य चतुर्दशगाथाव्याख्यानम्, इदानीमवशिष्टसकारकवादिमतं निराकर्त्तुमाह सूत्रकारः—'संती' त्यादि ।

मूलम्

३ २ १ ४ ५ ५
संति पंच महब्भूया इहमेगेसि माहिया ।
८ ९ ७ १० ११ १३ १२ १४
आयछट्ठो पुणो आहु आया लोगे य सासए ॥१५॥

छाया—

सन्ति पञ्च महाभूतानि इहैकेषामाख्यातानि ।
आत्मा षष्ठः पुनराहु रात्मा लोकश्च शाश्वतः ॥१५

अन्वयार्थ

'महब्भूया' महाभूतानि-पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि (पंच) पञ्चसंख्यकानि 'संति' सन्ति विद्यन्ते । तानि (इहं) इह लोके (एगेसि) एकेषां केषा

---

व्यापक और कथंचित् अव्यापक है । इस प्रकार अन्ततः अनेकवाद के चरणों की ही सब को शरण ग्रहण करनी पडती है । अतएव स्याद्वाद का मार्ग ही निराकुल है ॥१४॥

चौदहवीं गाथा का व्याख्यान समाप्त करके पुनः अकारकवादी के मत का निराकरण करते हैं—"सन्ति" इत्यादि

शब्दार्थ- 'महब्भूया-महाभूतानि' महाभूत 'पच-पञ्च' पांच प्रकार के 'सति-सन्ति' हैं 'इह-इह' इस लोकमें 'एगेसि-एकेषां' किन्हींने 'अहिया-आख्यातानि' कथन किया है 'पुणो-पुन' फिर 'आहु-आहु' वे कहते हैं 'आयछट्ठो-आत्मा षष्ठ' आत्मा छट्ठा है 'आया लोगे य-आत्मा तथा लोक' आत्मा एव लोक 'सासए-शाश्वत' नित्यहै इस प्रकार आत्मषष्ठवादीका मत हैं ॥१५॥

---

આ રીતે આખરે તો સૌએ અનૈકાન્તિકવાદનુ જ શરણુ સ્વીકારવું પડે છે. તેથી સ્યાદ્વાદનો માર્ગ જ નિરાકુલ છે ॥ ગાથા ૧૪ ॥

ચૌદમી ગાથાનું વ્યાખ્યાન પૂરૂ થયુ. હવે પણ સૂત્રકાર અકારકવાદિઓના મતનુ નિરાકરણુ કરે છે.

શબ્દાર્થ- 'महब्भूया-महाभूतानि' મહાભૂતો 'पच-पञ्च' પાચ પ્રકારના 'सति-सन्ति' છે 'इह-इह' આલોકમા 'एगेसि-एकेषां' કોઇ કોઇએ 'आहिया-आख्यातानि' કહેલ છે 'पुणो-पुनः' વળી 'आहु-आहु' તેઓ કહે છે કે- 'आयछट्ठो-आत्माषष्ठ' આત્મા છઠ્ઠો છે 'आया लोगे य-आत्मा तथा लोक' આત્મા અને લોક 'सासए-शाश्वतः' નિત્ય છે આ પ્રમાણેનો આત્મષષ્ઠવાદિયોનો મત છે ॥૧૫॥

ञ्चित् सांख्यादीनां मते (आहिया) आख्यातानि कथितानि (पुणो) पुनस्ते (आहु) आहुः कथयन्ति यत् (आयछट्ठो) आत्मा षष्ठः षष्ठआत्मा अस्तीति । यतः (आया लोगे य) आत्मा तथा लोकः पृथिव्यादिरूपः (सासए) शाश्वतः नित्यो वर्त्तते इत्यात्मषष्ठवादिमतम् ॥१५॥

टीका—

महब्भूया, महाभूतानि—पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाशाख्यानि महाभूतानि 'पंच' पञ्चसंख्याविशिष्टानि सन्ति विद्यन्ते । महच्च तद्भूतं चेति महाभूतम्। महान्ति च तानि भूतानि महाभूतानि, तानि नामभिः प्रदर्शितानि । भूतत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । "इहमेगेसमिहिया" इह अस्मिन् लोके एकेषां केषांचिन्मते आख्यातानि कथितानि "पुण आहु" पुनस्तेन आहुः कथयन्ति "आयछट्ठो" आत्मापष्ठः—पंचमहाभूतानि तथा षष्ठश्चात्मा । ननु यथा भूतचैतन्यवादिमते आत्मभूतान्यनित्यानि तथा एतन्मतेऽपि आत्मा

अन्वयार्थ—

पृथ्वी, जल तेज वायु और आकाश रूप पांच महाभूत हैं वे सांख्य आदि किन्हीं के मत में कहेगए हैं । फिर वे कहते हैं कि छठा आत्मा है । आत्मा और लोक शाश्वत अर्थात् नित्य है । यह छठा आत्मा मानने वालों का मत है ॥१५॥

—टीकार्थ—

पृथ्वी जल तेज वायु और आकाश नामक पाँच महाभूत हैं । महान् भूत को महाभूत कहते हैं । बाह्य इन्द्रिय के द्वारा ग्राह्य होने का विशेषण गुण जिसमें हो वह भूत कहलाता है । इस लोक में किन्हीं-के मत में यह भूत कहे गये है । वे यह भी कहते हैं कि पांच महाभूतों के अतिरिक्त

— અન્વયાર્થ —

પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ રૂપ પાચ મહાભૂત છે સાખ્ય આદિ કેટલાક મતવાદિઓ આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવે છે. વળી તેઓમા કોઈ કોઈ લોકો એવુ પણ કહે છે છઠ્ઠો આત્મા છે આત્મા અને લોક શાશ્વત (નિત્ય) છે આત્મા નામના છઠ્ઠા મહાભૂતને માનનારાની આ પ્રકારની માન્યતા છે ॥ ૧૫ ॥

— ટીકાર્થ —

- પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ નામના પાચ મહાભૂતો છે મહાન્ ભૂતને મહાભૂત કહે છે બાહ્ય ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય થવાનો વિશિષ્ટ ગુણ જેમા હોય છે તેને 'ભૂત' કહેવામા આવે છે કોઇ કોઇ લોકોની માન્યતા અનુસાર આ લોકમા પાચ મહાભૂતોનુ અસ્તિત્વ કહ્યુ છે તેઓ એમ પણ કહે છે કે પાચ મહાભૂતો સિવાય આત્મા નામના છઠ્ઠા તત્ત્વનુ પણ અસ્તિત્વ છે જેવી રીતે ભૂતચૈતન્યવાદીના મત અનુસાર આત્મા

नित्योऽनित्योवेतिसंदिह्य एतन्मते आत्मा नित्यः । पृथिव्यादि पंचभूतान्यपि नित्यान्येव नत्वनित्यानि । एतदेव दर्शयति "आयालोगे य सासए" इति । आत्मष ष्ठानि भूतानि प्रतिपाद्य पुनरपि आहुस्ते वादिनः । 'आया' आत्मा च 'लोगे' लोकः पृथिव्यादि स्वरूपः । 'सासए' शाश्वतो नित्यः । न तु चार्वाकादिमतवत् अनित्यः तथा सति बंधमोक्षव्यवस्था न सिद्ध्येत् न वा संसारस्य वैचित्र्यमेव भवेत् इति सम्यगुक्तसूत्रकृता पृथिव्यादिरूपो लोकः आत्मा च शाश्वत इति ॥१५॥

पृथिव्यादिभूतानामात्मनांच नित्यत्वं द्योतयितुं षोडशगाथामाह— 'दुहओ' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ७ ६
दुहओ ण विणस्संति नो व उप्पज्जए असं ।
८ १० ९ ११ १२
सव्वेवि सव्वहा भावा नियती भावमागया ॥१६॥

छाया—

द्विधापि न विनश्यन्ति नो वा उत्पद्यन्ते असन्तः ।
सर्वेऽपि सर्वथा भावाः नियतीभावमागताः ॥१६॥

छठा आत्मा भी है । जैसे भूत चैतन्यवादी के मत में आत्मा और भूत अनित्य हैं उसी प्रकार इनके मत में आत्मा नित्य है या अनित्य ? इस शंका का उत्तर दिया गया है आत्मा नित्य है और पृथिवी आदि पांचों भूत भी नित्य ही हैं अनित्य नहीं है । सर्वथा अनित्य मानने से बन्ध और मोक्ष की व्यवस्था नहीं सिद्ध होती और न संसार की व्यवस्था ही हो सकती है । इस कारण ऐसा कहा गया है कि पृथिवी आदि रूप लोक और आत्मा नित्य है ॥१५॥

पृथिवी आदि की तथा-आत्मा की नित्यता प्रकट करने के लिए सोलहवीं गाथा कहते हैं "दुहओ" इत्यादि

અને ભૂત અનિત્ય છે, એજ પ્રમાણે તેમના મતમા આત્માને નિત્ય માનવામા આવ્યો છે; કે અનિત્ય માનવામા આવ્યો છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે આત્મા નિત્ય છે અને પૃથ્વી આદિ પાચે ભૂતો પણ નિત્ય જ છે, અનિત્ય નથી સર્વથા અનિત્ય માનવાથી બન્ધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઇ શકે નહી આ કારણે એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે પૃથ્વી આદિ રૂપ લોક અને આત્મા નિત્ય છે ॥ ૧૫ ॥

હવે પૃથ્વી આદિની તથા આત્માની નિત્યતા આ સોળમી ગાથામા પ્રરૂપિત કરવામા આવે છે " दुहओ ' ઈત્યાદિ

अन्वयार्थः—

पूर्वोक्ता आत्मषष्ठा पृथिव्यादयो भावाः (दुहओ) द्विधातः=द्विप्रकारेण निर्हेतुक-सहेतुकेति विनाशद्वयेन—निर्हेतुको विनाशो बौद्धानाम् सहेतुको लकुटादि-कारणसान्निध्येन विनाशो वैशेषिकाणामिति विनाशद्वयेनापि (ण विणस्संति) न विनश्यन्ति-विनाशं न प्राप्नुवन्ति न सर्वनाशं नश्यन्तीत्यर्थः (नो वा) नापि—नैव (असं) असन्तः पूर्वकालिकसत्तारहिताः भावाः आत्मषष्ठाः पृथिव्यादयः पदार्थाः(उप्पज्जए) उत्पद्यन्ते नूतनतया समुत्पन्नाः असद्भूतसत्तया सद्भूतसत्ता-वन्तो भवन्ति असत उत्पत्तौ खरविषाणादीनामप्युत्पत्तिःस्यादतो न सता-मुत्पत्तिः कदापि भवे दतो नित्या सर्वे भावाः, तदेवाह (सव्वे वि भावा) सर्वेऽपि भावाः आत्मपृथिव्यादिरूपाः (सव्वहा) सर्वथा-सर्वप्रकारेण निर्हेतुक सहेतुकविनाशाभावरूपेण (नियतीभावमागया) नियतिभावमागताः, नियति-भावं। नित्यभावम् अनाद्यनन्तरूपं भावम् आगताः-प्राप्ता एव सन्ति-न तेषामात्म-षष्ठानां पृथिव्यादीनां विनाशः पूर्वमासीत्, न साम्प्रतं भवति न वा अनागतकाले भविष्यति एते, पदार्था अभवन् भवन्ति भविष्यन्ति चेति त्रैकालिकसत्तावन्त एते पदार्था इति भावः। इत्यनेन बौद्धवैशेषिकमतं निरस्तमिति ॥१६॥

शब्दार्थ- 'दुहओ-द्विधात' दोनों प्रकार से पूर्वोक्त छहोपदार्थ 'ण विणस्संति-न विनश्यन्ति' नष्ट नहीं होते हैं 'नोवा-नैव' न 'असं-असन्तः' अविद्यमान पदार्थ 'उप्पज्जए-उत्पद्यन्ते' उत्पन्नहोता है 'सव्वे वि भावा-सर्वेऽपि भावा' सभी पदार्थ 'सव्वहा-सर्वथा' सभी प्रकारसे 'नियतिभावमागया-नियतिभावमागता' नियतिभावको (नित्यता) प्राप्त होता है ॥१६॥

—अन्वयार्थ—

पूर्वोक्त पांच महाभूत और छठा आत्मा दोनों प्रकार के निर्हेतुक और सहेतुक विनाश से नष्ट नहीं होते हैं और न पहले असत् होते हुए बाद में उत्पन्न होते हैं। अतएव सभी पदार्थ सर्वथा नित्यता को प्राप्तकिये हैं ॥१६॥

શબ્દાર્થ- 'दुहओ-द्विधात' બન્ને પ્રકારથી પહેલા કહેલ છ એ પદાથ 'ण विणस्संति-न विनश्यति' નાશ પામતા નથી 'नोवा-नैव' ન 'असं-असन्त.' અવિદ્યમાન પદાર્થ 'उप्पज्जए-उत्पद्य' તો ઉત્પન્ન થાય છે. 'सव्वविभावा-सर्वेऽपिभावा' બધાજ પદાર્થો 'सव्वहा-सर्वथा' બધા પ્રકારે 'नियतिभावमागया-नियतिभावमागता' નિયતિ ભાવને પામે છે. ॥૧૬॥

- અન્વયાર્થ =

પૂર્વોક્ત પૃથ્વી આદિ પાચ મહાભૂતો અને છઠ્ઠો આત્મા બન્ને પ્રકારના (નિર્હેતુક અને સહેતુક) વિનાશથી નષ્ટ થતા નથી, અને એવુ પણ નથી કે તેઓ પહેલા અસત્ (અવિદ્યમાન) હતા અને પછીથી ઉત્પન્ન થયા છે. તેથી પૃથ્વી આદિ સઘળા પદાર્થો નિત્ય જ છે ॥ ૧૬ ॥

—टीका—

'दुहओ' द्विधातः–द्विप्रकारेण, निर्हेतुकसहेतुकविनाशद्वयेन। ते आत्मषष्ठाः पृथिव्यादयो भावाः पदार्थाः प्रत्यक्षाऽनुमानप्रमाणप्राप्ताः 'ण विणस्संति' न विनश्यन्ति। 'नो वा' न वा—नापि 'असं' असन्तः भावाः 'उप्पज्जए' उत्पद्यन्ते। यतोऽसतो न भवति समुत्पादो न वा सतो भवति विनाशः। तत्र कारणमाह–'सव्वेवि' सर्वे–अपि। 'भावा' भावाः पृथिव्यादय आत्मानश्च प्रत्यक्षाऽनुमानाऽऽगमप्रमाणवेद्याः पदार्थाः 'सव्वहा' सर्वथा सर्वप्रकारेण 'नियतीभावमागया' नियतीभावमागताः नियतीभावं नैयत्यं—नित्यत्वं प्राप्त एव।

अयं भावः–सर्वे आत्मषष्ठाः पृथिव्यादयः पदार्थाः द्विधातः—उभयतो निर्हेतुकसहेतुकोभयप्रकारकनाशेन न विनष्टा भवन्ति यथा बौद्धमते निर्हे-

—टीकार्थ—

प्रत्यक्ष और अनुमान प्रमाण से सिद्ध पृथ्वी आदि पांच भूत और छठा आत्मा न निर्हेतुक विनाश से नष्ट होते हैं और न सहेतुक विनाश से। असत् पदार्थों की उत्पत्ति भी नहीं होती क्योंकि असत् की उत्पत्ति और सत् पदार्थ का विनाश नहीं होता। कारण यह है कि पृथिवी आदि सभी पदार्थ जो प्रत्यक्ष अनुमान और आगम के विषय हैं सर्वथा नित्य ही हैं।

तात्पर्य यह है—आत्मा तथा पाच महाभूत निर्हेतुक और सहेतुक दोनों प्रकार के विनाश से विनष्ट नहीं होते हैं। बौद्ध दर्शन में विनाश निर्हेतुक माना गया है। उन्होंने कहा है–

पदार्थों की उत्पत्ति ही उनके विनाश में कारण है। जो पदार्थ उत्पन्न होते ही नष्ट न हो वह बादमें किस कारण से नष्ट होगा? अर्थात् नाश का

– ટીકાર્થ –

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણુ દ્વારા સિદ્ધ એવા પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો અને છઠ્ઠો આત્મા નિર્હેતુક વિનાશ વડે પણુ નષ્ટ થતા નથી અને સહેતુક વિનાશ વડે પણુ નષ્ટ થતા નથી અસત્ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પણુ થતી નથી, કારણુ કે અસત્‌ની ઉત્પત્તિ અને સત્ પદાર્થનો વિનાશ થતો નથી તેનુ કારણુ એ છે કે પૃથ્વી આદિ સઘળા પદાર્થો કે જે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમના વિષયો છે એટલે કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ દ્વારા ગ્રાહ્ય છે તેઓ સર્વથા નિત્ય જ છે

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા તથા પાચ મહાભૂતો નિર્હેતુક અને સહેતુક રૂપ બન્ને પ્રકારના વિનાશોથી વિનષ્ટ થતા નથી

બૌદ્ધ દર્શનમા વિનાશને નિર્હેતુક માનવામા આવેલ છે બૌદ્ધો માને છે કે–

પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જ તેમના વિનાશમા કારણુ રૂપ હોય છે જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થતા જ નષ્ટ ન થાય તે પાછળથી ક્યા કારણે નષ્ટ થશે? એટલે કે નાશનુ કારણુ

तुको विनाशो भवति तदुक्तम्—"जातिरेवाहि भावानां, विनाशे हेतुरिष्यते। यो जातश्च न नश्येत्' नश्येत् पश्चात्सकेन सः ॥१॥ वैशेषिकमते तु दण्डादिकारणसन्निधानेन विनाशो भवति सहेतुकः एतादृशोभयप्रकारेण विनाशेन रहित इति। अथवा "दुहओ" द्विप्रकारकादात्मनः स्वभावात् चेतना चेतनरूपात् कथमपि-नश्यति, पृथिवी जलतेजोवायु-गगनात्मकानि भूतानि स्व स्वरूपाणामपरित्यागतया नित्यान्येव भवन्ति न

---

कारण उत्पत्ति है, अतएव उत्पत्ति के अनन्तर ही पदार्थ का नाश हो जाना चाहिए। यदि उसी समय नाश न माना जाय तो बाद में विनाश का कोई कारण ही नहीं रहता। ऐसी अवस्था में पदार्थ का कभी नाश ही नहीं होना चाहिए।

वैशेषिक दर्शन में घट आदि का विनाश डंडा आदि कारणों के संयोग से होता है। अतएव सहेतुक विनाश कहलाता है।

आत्मा आदि सभी पदार्थ इन दोनों प्रकार के विनाशों से रहित हैं। अथवा सभी पदार्थ अपने अपने स्वभाव से किसी भी प्रकार से नष्ट-च्युत नहीं होते हैं। पृथिवी, अप्, अग्नि, वायु और आकाश नामक भूत अपने अपने स्वभाव का परित्याग न करने के कारण नित्य ही हैं। यह जगत् कभी पृथ्वी आदि भूतों से रहित नहीं था, न होता है और न होगा। इस कारण वे नित्य हैं।

---

ઉત્પત્તિ છે, તેથી ઉત્પત્તિ થતા જ પદાર્થનો નાશ થવો જોઇએ. જો તે સમયે વિનાશ ન માનવામા આવે, તો પાછળથી નાશ થવા માટેનુ કોઈ કારણ જ રહેતુ નથી. એવી અવસ્થામા તો પદાર્થનો કદી પણ નાશ જ થવો જોઇએ નહી"

વૈશેષિક દર્શનમા એવી માન્યતા પ્રકટ કરવામા આવી છે કે ઘડા આદિનો વિનાશ ડડા આદિ કારણોના સયોગથી થાય છે તેથી તે પ્રકારના વિનાશને સહેતુક વિનાશ કહેવાય છે

આત્મા આદિ સઘળા પદાર્થો આ બન્ને પ્રકારના વિનાશોથી રહિત છે. અથવા સઘળા પદાર્થો પોત પોતાના સ્વભાવમાથી કોઇ પણ પ્રકારે નષ્ટ અથવા ચ્યુત થતાં નથી. એટલે કે પોત પોતાના સ્વભાવનો પરત્યાગ કરતા નથી. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ, આ પાચ ભૂતો પોત પોતાના સ્વભાવનો પરિત્યાગ નહીં કરતા હોવાને કારણે નિત્ય જ આ જગત પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી કદી રહિત ન હતુ, વર્તમાન કાળે પણ તેમનાથી રહિત નથી અને ભવિષ્યમા પણ તેમનાથી રહિત નહી હોય તેથી જ તેમને નિત્ય કહેવામા આવે છે.

कदाचिदपि जगत् पृथिव्यादिशुन्यमभूत् भवति भविष्यतीति कृत्वा नित्यान्येव तानि तथा आत्मा अपि नित्य एव अजन्यत्वादिहेतुभिः अन्यथा आत्मनोऽनित्यत्वे मोक्षकथैवास्तमियात् । तदुक्तम्—

"नैनं छिन्दंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोपयति मारुतः ॥१॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योय मवि कार्योऽयमुच्यते ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणु रचलोऽयं सनातनः ॥२॥
न जायते म्रियते वापि कश्चित् इत्यादि ।

तस्मात् न असदुत्पद्यते तथात्वे सर्वस्य सर्वत्र सद्भावः स्यात् । असति च कारकव्यापाराभावात् सत्कार्यवादः तथाचोक्तम् असदकरणात् उपादानग्रहणात्

---

तथा आत्मा भी अजन्य अर्थात् किसी कारण से उत्पन्न होने योग्य न होने से नित्य ही है। आत्मा को अगर नित्य न माना जाय तो मोक्ष की कथा ही समाप्त हो जाएगी। कहा है—"नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि" इत्यादि।

"आत्मा को शस्त्र छेदन नहीं कर सकते अग्नि जला नहीं सकती, पानी गला नहीं सकता, वायु सोख नहीं सकता ॥१॥

आत्मा को छेदन करना शक्य नहीं है जलाना शक्य नहीं है उसमें किसी प्रकार का विकार उत्पन्न नहीं हो सकता। वह नित्य है, सर्वव्यापी है, स्थितिशील है, अचल है, सनातन है,, ॥२॥
न कोई जन्मता है, न कोई मरता है इत्यादि ।

इसी प्रकार असत् की उत्पत्ति नहीं होती। ऐसा होने लगे तो सभी का सभी जगह सद्भाव हो जाए। असत् में कारणों का व्यापार नहीं होता

---

તથા આત્મા પણ અજન્મા (કોઇ પણ કારણે ઉત્પન્ન ન થવા યોગ્ય) હોવાથી નિત્ય જ છે આત્માને જો નિત્ય માનવામા ન આવે, તો મોક્ષની વાત જ સમાપ્ત થઈ જાય કહ્યુ પણ છે કે '**नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि**' ઈત્યાદિ "આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીજવી શકતુ નથી અને વાયુ સુકવી શકતો-શોષી શકતો નથી ॥ ૧ ॥ 'આત્માનુ છેદન કરવાનુ શકય નથી, તેને બાળી નાખવો શકય નથી અને તેમા કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર પણ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી તે નિત્ય છે, સર્વ વ્યાપી છે, સ્થિતિશીલ છે, અચલ છે અને સનાતન છે" ॥ ૨ ॥ "કોઇ (આત્મા) જન્મતો પણ નથી અને કોઈ (આત્મા) મરતો પણ નથી"

એજ પ્રકારે અસત્‌ની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કદાચ અસત્‌ની ઉત્પત્તિ થવા લાગે તો સઘળી વસ્તુઓનો બધી જગ્યાએ સદ્‌ભાવ જ થઈ જાય અસત્‌મા કારણોનો વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થઇ શકતો નથી, તેથી સત્કાર્યવાદ જ વાસ્તવિક છે.

सर्वसंभवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति । यदि कारणे कार्यं सत् न भवेत् तदा घटार्थी नियमतो मृत्तिकामेव नोपाददीत उपाददते तस्मात् सत्कार्यम् । एवं च सर्वेपि भावाः पृथिव्यादयः आत्मषष्ठाः । नियतिभावं नित्यत्वमागताः नाभावरूपतामनुभूय भावरूपतां प्रतिपद्यन्ते आविर्भावतिरोभावमात्रत्वादुत्पत्तिविनाशयोः, तदुक्तम्– 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति तदेतन्मतं न सम्यक् सर्वपदार्थस्य नित्यत्वा

अतएव सत्कार्यवाद ही वास्तविक है । कहा भी है—असदकरणात् ,,इत्यादि । (खरविषाण आदि) को उत्पन्न नहीं किया जा सकता, प्रत्येक कार्य के लिए उपादान को ग्रहण करना पडता है, सब से सब की उत्पत्ति नहीं होती (जैसे मिट्टि से घटादि सजातीय ही उत्पन्न होते हैं, पट आदि सभी कुछ नहीं उत्पन्न होता) है शक्य से शक्य की ही उत्पत्ति होती है और प्रत्येक कार्य के लिए कारण की आवश्यकता पडती है, इन सब हेतुओं से सत्कार्य वाद ही सिद्ध होता है । यदि कारण में कार्य की सत्ता न रहती हो तो क्या कारण है कि घट बनाने का अभिलाषी मृत्तिका को ही ग्रहण करता है ? वह मिट्टी को ही ग्रहण करता है, इस कारण सत्कार्यवाद ही समीचीन है।

इस प्रकार पृथ्वी आदि सभी पदार्थ नित्य है । ऐसा नहीं है कि वे पहले अभाव रूप में थे और फिर भाव रूप हो गए हों । उत्पत्ति और विनाश वास्तव में आविर्भाव (प्रकट होना) और तिरोभाव (छिपजाना) मात्र ही हैं । कहा भी है —"नासतो विद्यते भावो" इत्यादि । असत् का सद्

કહ્યુ પણ છે કે– **असदकरणात्** ઈત્યાદિ ગધેડાને શિંગડા ઉત્પન્ન કરી શકાતા નથી. પ્રત્યેક કાર્યને માટે ઉપાદાનને ગ્રહણ કરવુ પડે છે ગમે તે વસ્તુમાથી આપણે ધારીએ તે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી માટીમાથી ઘડા આદિ સજાતીય પદાર્થો જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ પટ–વસ્ત્ર આદિની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી શકયની દ્વારા જ શકયની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પ્રત્યેક કાર્યને માટે કારણની આવશ્યકતા રહે છે આ બધા હેતુઓ (કારણો) વડે સત્કાર્યવાદ જ સિદ્ધ થાય છે જો કારણમા કાર્યની સત્તા ન રહેતી હોય, તો ક્યા કારણે ઘડો બનાવવા ઇચ્છતો માણસ માટીને જ ગ્રહણ કરે છે? તે માટીને જ ગ્રહણ કરે છે, તે કારણે સત્કાર્યવાદ જ સમીચીન છે

એજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ સઘળા પદાર્થો નિત્ય છે, એવુ નથી કે પહેલા તેમનો અભાવ હતો અને પાછળથી સદ્ભાવ થઇ ગયો છે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો આવિર્ભાવ (પ્રકટ થવાની ક્રિયા) અને તિરોભાવ (અદૃશ્ય થવાની ક્રિયા) માત્ર જ છે. કહ્યુ પણ છે કે **"नासतो विद्यते भावो"** ઈત્યાદિ અસત્નો સદ્ભાવ નથી હોતો અને સત્નો વિનાશ થઇ શકતો નથી."

भ्युपगमे आत्मनः कर्तृत्वपरिणामो न स्यात् ततश्चात्मनोऽकर्तृत्वे कर्मबन्धाभावः तदभावात् सुखदुःखादिकं कोऽनुभवेत् । तथा असत उत्पादाभावे ये यमात्मनः पूर्वभवपरित्यागे नापरभवोत्पत्तिलक्षणा चतुर्धा गतिः कथ्यते सा न स्यात् ततः मोक्षगतिरपि आत्मनो न स्यात् एव मप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वे आत्मनो नरामरादिगत्यागती तथा स्मृतेरभावात् जातिस्मरणादिकं च न स्यादिति । यत्तुक्तं सदेवोत्पद्यते तन्न यदि सर्वथा सदेव तदा कथमुत्पादः, उत्पादश्चेत् कथं सर्वथा सत् तस्मात् कथंचित् नित्यत्वं कथंचिदनित्यत्वं सदसत् कार्यवादश्चेति ॥१६॥

भाव नहीं होता और सत् का विनाश नहीं हो सकता ।

यह मत समीचीन नहीं है। सब पदार्थों को एकान्ततः नित्य स्वीकार करने पर आत्मा में कर्तृत्व परिणमन नहीं हो सकेगा । आत्मा को यदी अकर्त्ता मान लिया जाय तो कर्मबन्ध का अभाव हो जाएगा और कर्मबन्ध के अभाव में सुख दुःख का अनुभव कौन करेगा ? इसी प्रकार अगर असत् की उत्पत्ति न हो तो पूर्वभव का परित्याग करके उत्तरभव की उत्पत्ति रूप जो चार प्रकार की आत्मा की गति कहते हो वह नहीं होगी । मोक्ष गति का भी अभाव हो जाएगा इस प्रकार आत्मा को अच्युत अनुत्पन्न एवं स्थिर एक स्वभाव वाला मानने पर मनुष्य देव आदि गतियों में आना जाना नही बन सकेगा और स्मृति का अभाव होने से जाति स्मरण आदि भी नहीं हो सकेगे ।

सत् कार्य की ही उत्पत्ति होती है, यह कहना भी ठीक नहीं है यदि कार्य पहले से ही सर्वथा सत् है तो फिर उत्पत्ति कैसी ? और यदि उत्पत्ति

આ પ્રકારનો મત સમીચીન (ઉચિત) નથી સઘળા પદાર્થોને એકાન્તત (સર્વથા) નિત્ય સ્વીકારવામા આવે, તો આત્મામા કર્તૃત્વ પરિણમન સભવી શકે નહી આત્માને જો અકર્ત્તા માની લેવામા આવે, તો કર્મબન્ધનો અભાવ જ થઇ જાય, અને કર્મબન્ધને અભાવે સુખ દુ ખનો અનુભવ કોણ કરશે ? એજ પ્રકારે જો અસત્‌ની ઉત્પત્તિ સભવતી ન હોય, તો પૂર્વભવનો પરિત્યાગ કરીને ઉત્તરભવની ઉત્પત્તિ રૂપ જે આત્માની ચાર પ્રકારની ગતિ કહો છો, તે પણ સભવી શકે નહી, અને મોક્ષ ગતિનો પણ અભાવ જ થઇ જાય આ પ્રકારે આત્માને અચ્યુત, અનુત્પન્ન, અને સ્થિર એક સ્વભાવવાળો માનવામા આવે, તો મનુષ્ય, દેવ આદિ ગતિઓમા ગતિ-આગતિ પણ સભવી શકશે નહી અને સ્મૃતિનો અભાવ થઇ જવાથી જાતિસ્મરણ આદિ પણ સભવી નહી શકે

"સત્ કાર્યની જ ઉત્પત્તિ થાય છે," આ પ્રમાણે કહેવુ તે પણ ઉચિત નથી, જો કાર્ય પહેલેથી જ સર્વથા સત્ હોય, તો પછી ઉત્પત્તિ કેવી ? અને જો ઉત્પત્તિ થતી

अथासत्कार्यवादि बौद्धमतं दर्शयति—पंचखंधे इत्यादि।

मूलम्

३ ४ ५ १ २ ६
पंच खंधे वयंतेगे वाला उ खणजोइणो
७ ८ १२ ९ १० ११
अण्णो अण्णण्णो णेवाहु हेउयं च अहेउयं ॥१७॥

—छाया—

पञ्च स्कन्धान् वदन्त्येके बालास्तु क्षणयोगिनः।
अन्यमनन्यं नैवाहु र्हेतुकं च अहेतुकम् ॥१७॥

अन्वयार्थ–

(एगे) एके केचन (बाला उ) बालास्तु सदसद्विवेकविकला बौद्धमतानुयायिनः (पंच) पञ्चसंख्यकान् (खंधे) स्कन्धान्=रूप-वेदना विज्ञान-सञ्ज्ञा-

---

होती है तो सर्वथा सत् कैसे हो सकता है? अतएव आत्मा को कथंचित् नित्य और कथंचित् अनित्य और सत् असत्-कार्यवाद स्वीकार करना चाहिए अर्थात् द्रव्य रूप से सत् और पर्याय रूप से असत् कार्य की उत्पत्ति होती है ॥१६॥

अब असत्कार्यवादी बौद्धमत को दिखलाते हैं—"पंचखंधे" इत्यादि

शब्दार्थ—'एगे-एके' कोई 'बाला उ-बालस्तु' अज्ञानी 'पंच-पञ्च' पांच 'खंधे-स्कन्धान्' स्कंध 'वयंति-वदन्ति' बताते हैं-कहते हैं 'खणजोइणो क्षणयोगिनः' क्षणमात्ररहने वाले है 'अण्णो-अन्यम्' पांच महाभूतों से अन्य 'अणण्णो-अनन्यम्' तथा इससे अभिन्न 'हेउय-हेतुक' सकारण उत्पन्न 'च-च' तथा 'अहेउयं-अहेतुक' बिनाकरण उत्पन्न आत्मा 'णेवाहु-नैवाहु' नहीं होना हैं ॥१७॥

—अन्वयार्थ—

कोई कोई सत् असत् के विवेकसे रहित बौद्धमत के अनुयायी अज्ञानी पांच स्कन्ध कहते है-(१) रूप (२) वेदना (३) विज्ञान (४) संज्ञा और

---

હોય, તો સર્વથા સત્ કેવી રીતે હોઇ શકે? તેથી જ આત્માને અમુક દૃષ્ટિએ નિત્ય અને અમુક દૃષ્ટિએ અનિત્ય તથા સત્-અસત્ કાર્યવાદ સ્વીકાર કરવો જોઇએ એટલે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સત્ અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ॥ ગાથા ૧૬ ॥

હવે સૂત્રકાર અસત્કાર્યવાદી બૌદ્ધમતનું વિવેચન કરે છે- 'पंच खंधे' ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एगे-एके' કોઈ 'बाला उ-बालस्तु' અજ્ઞાની 'पंच-पञ्च' પાંચ 'खंधे-स्कन्धान्' સ્કંધ 'वयंति-वदन्ति' કહે છે 'अण्णो-अन्यम्' પાંચ મહાભૂતો શિવાય 'अणण्णो-अनन्यम्' આનાથી અન્ય 'हेउयं-हेतुकम्' સકારણ ઉત્પન્ન 'च-च' તથા 'अहेउय-अहेतुक' કારણવિનાઉત્પન્ન આત્મા 'णेवाहु-नैवाहु' હોતો નથી ॥૧૭॥

અન્વયાર્થ

સત્ અસત્‌ના વિવેકથી રહિત અને બૌદ્ધમતના અનુયાયી એવા કોઈ કોઈ અજ્ઞાની લોકો પાંચ સ્કન્ધોનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે પાંચ સ્કન્ધના નામ નીચે પ્રમાણે છે (૧)

संस्काराख्यान (वयंति) वदन्ति=प्रतिपादयन्ति-पञ्चस्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तः परलोकगामी कोऽप्यात्मा नास्तीति कथयन्ति। ते च स्कन्धाः (खणजोइणो) क्षणयोगिनः क्षणमात्र योगवन्तः क्षणिकाः सन्तीत्यर्थः। पुनश्चैते बौद्धाः (अण्णो) अन्यम्- आत्मषष्ठवादि- सांख्योक्तं पञ्चभूतेभ्योऽन्यमात्मानम् तथा (अणण्णो)अनन्यम्-चार्वाकाभिमतं पञ्चभूताव्यतिरिक्तमात्मानं न मन्यन्ते। एवं (हेउयं) हेतुकं=सहेतुकं पञ्चभूतेभ्यः समुत्पन्नम् (च) च=तथा (अहेउयं) अहेतुकम् हेतुरहितम् अनाद्यनन्तत्वान्नित्यं चात्मानं (णेवाहु) नैवाहुः=नैव कथयन्ति अन्यम् अनन्यम् हेतुकम् अहेतुकम् चात्मानं न मन्यन्ते बौद्धा इति भावः ॥ १७ ॥

—टीका—

'एगे'एके-केचन'बाला उ, बालास्तु सदसद्विवेकविकला बौद्धमतानुयायिनः 'पंच खंधे' पञ्चस्कन्धान्'वयंति'वदन्ति-प्रतिपादयन्ति। तथाहि-रूपस्कन्ध-वेदना स्कन्ध-विज्ञानस्कन्ध-संज्ञास्कन्ध-संस्कारस्कन्धाख्याः पञ्चैव स्कन्धा विद्यन्ते

(५) संस्कार। उनका कहना है कि इन पांच स्कन्धों से भिन्न कोई आत्मा नहीं है, जो परलोक में गमन करता हो, वे स्कन्ध एक क्षण भर ही ठहरते है। वे बौद्ध आत्मा को सांख्य की भांति पांच भूतों से भिन्न स्वीकार नहीं करते और न चार्वाक की तरह अभिन्न ही स्वीकार करते है। आत्मा को सहेतुक अर्थात् भूतों से उत्पन्न या निर्हेतुक अर्थात् अनादि अनन्त भी नहीं मानते हैं ॥१७॥

—टीकार्थ—

कोई कोई बौद्धमत के अनुयायी सत्य असत्य के भान से शून्य अज्ञानी पांच स्कंधों का प्रतिपादन करते हैं। वे पांच स्कध यह हैं—(१) रूपस्कंध (२) वेदनास्कंध (३) विज्ञानस्कंध (४) संज्ञास्कंध और (५) संस्कार

રૂપ, (૨) વેદના, (૩) વિજ્ઞાન (૪)સજ્ઞા અને (૫) સસ્કાર તેઓ એવુ પ્રતિપાદન કરે છે કે પાચ સ્કન્ધોથી ભિન્ન એવો કોઈ આત્મા જ નથી કે જે પરલોકમા ગમન કરતો હોય તે સ્કન્ધો એક ક્ષણુ માત્ર જ ટકે છે તે બૌદ્ધમતને માનનારા લોકો આત્માને સાખ્યોની જેમ પાચ ભૂતોથી ભિન્ન પણુ માનતા નથી અને ચાર્વાક મતવાદીઓની જેમ પાચ ભૂતોથી અભિન્ન પણુ માનતા નથી તેઓ આત્માને સહેતુક એટલે કે ભૂતો વડે ઉત્પન્ન થયેલો અથવા નિર્હેતુક એટલે અનાદિ અનત પણુ માનતા નથી ॥ ૧૭ ॥

ટીકાર્થ

કોઇ કોઇ બૌદ્ધમતના અનુયાયીઓ સત્ય અને અસત્યના ભાનથી વિહીન હોવાને કારણે-અજ્ઞાની હોવાને કારણે પાચ સ્કધોનુ પ્રતિપાદન કરે છે તે પાચ સ્કધ નીચે પ્રમાણે છે (૧) રૂપસ્કધ, (૨) વેદનાસ્કધ, (૩) વિજ્ઞાનસ્કધ, (૪) સજ્ઞાસ્કધ અને (૫)

एतेभ्यः स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्तः कश्चिदात्मा परलोकगामी नास्तीति प्रतिपादयन्ति। तत्र पृथिवी पार्थिवरूपादयश्च रूपस्कन्धे समाविष्टा भवन्ति१ सुखदुखयोःतदभावयोश्च वेदनमनुभवो वेदनास्कन्धेऽन्तर्भवति२ रूपज्ञान-रसज्ञान घटादिज्ञानानि विज्ञानस्कन्धेऽन्तर्भवन्ति३। घटपटादिसंज्ञानां बोधकः संज्ञास्कन्ध :४। पुण्यपापानां समुदायः संस्कारस्कन्धः ५। एतेषां समुदायरूप एवात्मा न तु एतेभ्योऽतिरिक्तः कश्चिदात्मा नामकः पदार्थोऽस्ति। एतद् व्यतिरिक्तात्माऽस्तित्वे प्रमाणस्याऽभावात्।

अयमर्थः- प्रत्यक्षं द्विविधम्-बाह्यमाभ्यन्तरंच। तत्र बाह्यं चाक्षुप-रसना-घ्राणज-श्रावण-त्वाच भेदात् पंचविधम्। तत्र-रूप-रूपत्व-रूपिणां च चक्षुषा ग्रहणं भवति स्पर्श-स्पर्शत्व स्पर्शवतांच त्वगिन्द्रियेण ज्ञानं जायमानं त्वाच

स्कंध। उनका कथन है कि इन पांच स्कंधों से भिन्न और परलोकगामी आत्मा नामक कोई पदार्थ नहीं है। इनमें से पृथिवी और पार्थिव रूप आदि रूपस्कंध के अन्तर्गत हैं सुख दुःख और उन के अभाव का अनुभव करना वेदनास्कंध के अन्तर्गत है रूपज्ञान रसज्ञान और घट आदि संज्ञाओं का भान कराने वाला संज्ञास्कंध कहलाता है और पुण्य पाप का समुदाय संस्कारस्कंध है। आत्मा इन स्कंधों से अभिन्न है भिन्न नहीं है। इनसे भिन्न आत्मा का अस्तित्व मानने में प्रमाण का अभाव है।

आशय यह है प्रत्यक्ष दो प्रकार का है -बाह्य और आभ्यन्तर। बाह्य प्रत्यक्ष पांच प्रकार का है —(१) चक्षु से उत्पन्न होने वाला (२) रसना से उत्पन्न होने वाला (३) घ्राण से उत्पन्न होने वाला (४) श्रोत्र से उत्पन्न होने वाला (५) त्वचा स्पर्शेन्द्रिय से उत्पन्न होने वाला रूप का

સસ્કાર સ્કધ તેઓ એવુ કહે છે કે આ પાચ સ્કધોથી ભિન્ન અને પરલોકગામી આત્મા નામનો કોઇ પદાર્થ જ નથી તેમાના પૃથ્વી અને પાર્થિવ રૂપાદિનો રૂપસ્કધમા સમાવેશ થઈ જાય છે સુખ દુ ખનો અને તેમના અભાવનો અનુભવ કરવો તેનો વેદનાસ્કધમાં સમાવેશ થઇ જાય છે રૂપજ્ઞાન અને રસજ્ઞાન કરાવનારો જે સ્કધ છે, તેને વિજ્ઞાનસ્કંધ કહે છે ઘટાદિ સજ્ઞાઓનુ જ્ઞાન કરાવનારા સ્કધને સજ્ઞાસ્કધ કહે છે અને પુણ્યપાપના સમુદાય રૂપ સસ્કાર સ્કધ છે આત્મા આ સ્કધોથી અભિન્ન છે– ભિન્ન નથી તેમનાથી ભિન્ન આત્માને માનવામા પ્રમાણુનો અભાવ છે

આ કથનનો આશય એ છે કે પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે

(૧) બાહ્યપ્રત્યક્ષ અને (૨) આભ્યન્તર પ્રત્યક્ષ બાહ્ય પ્રત્યક્ષના પાચ પ્રકાર છે (૧) ચક્ષુ વડે ઉત્પન્ન થનારૂ (૨) રસના વડે ઉત્પન્ન થનારુ (૩) ઘ્રાણુ વડે ઉત્પન્ન થનારુ (૪) શ્રોત્ર વડે ઉત્પન્ન થનારુ અને (૫) ત્વચા (સ્પર્શેન્દ્રિય) વડે ઉત્પન્ન થનારૂ.

मित्यभिधीयते। रसगन्ध –शब्दानां रसनघ्राणश्रोत्रैर्ज्ञानं जायते। तथात्मनि न चक्षुषः प्रवृत्तिः संभवति, आत्मानो नीरूपत्वात्। रूपवतामेव द्रव्याणां चक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात्। नापि त्वगिन्द्रियस्य प्रवृत्तिरात्मनि स्पर्शवतो द्रव्यस्यैव त्वचोग्राह्यत्व दर्शनात् आत्मनिच रूपस्पर्शयोरभावेन ताभ्यां त्वक्चक्षुर्भ्या ग्रहणाऽभावात्। नापि रसनादीन्द्रियत्रितयैर्ग्रहणं संभवति, तेषां गुणमात्रग्राहकत्वात् आत्मनश्च सर्वथा गुणरूपत्वाऽभावात्। नापि–आन्तर–प्रत्यक्ष वेद्यता–आत्मानः सुखादीनामेव मनोग्राह्यत्वनियमात्। तस्माद्य प्रत्यक्षं प्रक्रमते- आत्मनि। नाप्यनुमानं प्रक्रमते आत्मनि निर्दुष्टहेतोरभावात्

---

रूपत्व का और रूपी पदार्थों का चक्षु से ग्रहण होता है स्पर्श स्पर्शत्व तथा स्पर्श वाले पदार्थों का त्वचा इन्द्रिय से ग्रहण होता है। रसगंध और शब्द का रसना घ्राण और श्रोत्र इन्द्रियों से ग्रहण होता है। इनमें से आत्मा के विषय में चक्षु की प्रवृत्ति नहीं हो सकती, क्योंकि आत्मा अरूपी है। चक्षु के विषय तो रूपवान् पदार्थ ही होते हैं ऐसा नियम है। स्पर्शनेन्द्रिय की भी प्रवृत्ति नहीं हो सकती, क्योंकि स्पर्शवान् द्रव्यही उसके द्वारा ग्रहण किया जा सकता है। आत्मा में रूप और स्पर्श का अभाव है अतएव उसका स्पर्शेन्द्रिय और चक्षुरिन्द्रिय से ग्रहण नहीं हो सकता। इसी प्रकार रसना घ्राण और श्रोत्र इन्द्रियों से भी ग्रहण होना संभव नहीं है क्योंकि यह इन्द्रियां गुणमात्र को ग्रहण करती हैं और आत्मा गुण मात्र स्वरूप नहीं है। आत्मा आन्तर प्रत्यक्ष से भी ज्ञेय नहीं है क्योंकि सुखादि ही मन के ग्राह्य हो सकते हैं। अतएव आत्मा के विषय में प्रत्यक्ष की प्रवृत्ति नहीं हो सकती। अनुमान प्रमाण की प्रवृत्ति होना भी संभव नही है क्योंकि निर्दोष हेतु का अभाव है।

---

ચક્ષુ વડે રૂપનુ, રૂપત્વનુ અને રૂપી પદાર્થોનુ ગ્રહણુ થાય છે ત્વચા (સ્પર્શેન્દ્રિય) વડે સ્પર્શ, સ્પર્શત્વ અને સ્પર્શવાળા પદાર્થોને ગ્રહણુ કરાય છે રસનુ ગ્રહણુ રસના ઇન્દ્રિય વડે, ગધનુ ઘ્રાણેન્દ્રિય વડે અને શબ્દનુ શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ગ્રહણુ થાય છે આ પાચમાના ચક્ષુ નામના બાહ્ય પ્રત્યક્ષ વડે આત્માના વિષયમા પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી, કારણુ કે આત્મા અરૂપી છે 'રૂપી પદાર્થો જ ચક્ષુ દ્વારા ગ્રાહ્ય હોય છે,' એવો નિયમ છે આત્માના વિષયમા સ્પર્શેન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ પણુ થઇ શકતી નથી સ્પર્શયુક્ત દ્રવ્યનો જ બોધ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા થઇ શકે છે પરન્તુ આત્મામા સ્પર્શગુણુનો પણુ અભાવ છે તેથી આત્મા સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા પણુ અગ્રાહ્ય છે સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા તેને વિષે કશો પણુ બોધ થતો નથી એજ પ્રમાણે રસના, ઘ્રાણુ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયો દ્વારા પણુ આત્માને ગ્રહણુ કરી શકાતો નથી, કારણુ કે આ ઇન્દ્રિયો ગુણુમાત્રને ગ્રહણુ કરે છે, અને આત્મા ગુણુમાત્રસ્વરૂપ નથી આત્મા આન્તર પ્રત્યક્ષ દ્વારા પણુ જ્ઞેય નથી, કારણુ કે મન દ્વારા

प्रत्यक्षमनुमानंच विहाय प्रमाणान्तरं नास्ति यद्बलाद् पञ्चस्कन्धातिरिक्तस्यात्मनः प्रसिद्धि र्भवेत्। एवं ते बालाः बाला इव बालाः—सदसद्विवेकविकला बौद्धाः प्रतिपादयन्ति। बहवो हि बुद्धमताऽनुयायिनः। तत्र केचन सर्वास्तित्ववादिनः केचन विज्ञानमात्राऽस्तित्ववादिनः अपरे पुनः सर्वशून्यतावादिनः यद्यपि बुद्ध एक एवोपदेष्टा तत्र तत्त्वभेदप्रतिपादनं न युक्तम् तथापि विनेयभेदात् प्रतिपत्तिभेदाद्वा भेदो जातः तदुक्तम्—

"देशना लोकनाथानां सत्वाशयवशानुगाः।
भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिःपुनः ॥१॥
गंभीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा।
भिन्नाऽपि देशनाऽभिन्ना शून्यता द्वयलक्षणा ॥२॥

---

प्रत्यक्ष और अनुमान के सिवाय कोई दूसरा प्रमाण नहीं है, जिसके बल से पांच स्कंधों से भिन्न आत्मा की सिद्धि की जा सके। ऐसा वे अज्ञान बौद्ध प्रतिपादन करते हैं। बुद्धमत के अनुयायी बहुतेरे हैं। उनमें से कोई सर्वास्तित्ववादी है कोई विज्ञान को ही मानते हैं, कोई सर्वशून्यतावादी हैं। यद्यपि उनके उपदेशक बुद्ध एक ही हैं फिर भी शिष्यों के भेदसे या प्रतिपत्ति के भेद से भेद हो गया है। कहा भी है—'देशना लोकनाथानां" इत्यादि। लोक के नाथ भगवान् बुद्धकी देशना प्राणियों के आशय की वशवर्त्तिनी है। वह अनेकों उपायों से लोक में अनेक प्रकार की हो गई है॥ १॥

वह देशना कहीं गंभीर, कहीं उत्तान और कहीं दोनों तरह की है। किन्तु

---

સુખાદિનુ જ ગ્રહણ થઇ શકે છે તેથી આત્માના વિષયમા પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી. આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા આત્માને જાણી શકાતો નથી આત્માના વિષયમાં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પણ સભવિત નથી, કારણ કે નિર્દોષ હેતુનો અભાવ છે

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ સિવાયનુ બીજુ કોઈ પ્રમાણ નથી કે જેને આધારે પાચ સ્કધોથી ભિન્ન એવા આત્માની સિદ્ધિ કરી શકાય, એવુ તે અજ્ઞાન બૌદ્ધ મતવાદીઓ પ્રતિપાદન કરે છે બૌદ્ધ મતના અનુયાયીઓના અનેક પ્રકારો છે કોઇ સર્વાસ્તિત્વવાદી છે કોઈ વિજ્ઞાનને જ માને છે, અને કોઇ સર્વશૂન્યતાવાદી છે જો કે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા તો એક જ બુદ્ધ થઈ ગયા છે, પરન્તુ શિષ્યોની માન્યતા અથવા પ્રતિપત્તિના ભેદને કારણે બૌદ્ધ મતવાદીઓના પણ ઘણા ભેદ પડી ગયા છે કહ્યુ પણ છે કે "देशना लोकनाथानां" ઈત્યાદિ "લોકના નાથ ભગવાન બુદ્ધની દેશના પ્રાણીઓના આશયની વશવર્ત્તિની છે તે અનેક ઉપાયો વડે લોકમા અનેક પ્રકારની થઈ ગઇ છે ૧

તે દેશના ગભીર પણ છે, ઉત્તાન પણ છે અને ગભીરોત્તાન પણ છે પરન્તુ વિભિન્ન (એક) જ છે. ॥ ૨ ॥

इति शिष्यभेदात् तेषां ज्ञानभेदाद्वा बहुप्रकारत्वं न तु तत्वभेदादयं भेदः। तत्त्वस्य शून्यताऽद्वयस्यैकविधत्वात्। सर्वेऽपि शिष्यास्तेन साक्षात्परंपरया शून्यताया मेवाऽवतार्यन्ते।

तत्र ये विचक्षणाः ते साक्षादेव शून्यतोपदेशेन बोधिता बुद्धेन मध्यमास्तु बाह्यार्थप्रतिक्षेपपूर्वकविज्ञानास्तित्वप्रतिपादनेन बोधिताः। ये च सर्वेभ्योऽपि हीना स्ते बाह्यार्थप्रतिपादनेनैव बोधिता बोध्यन्ते बुद्धेन। एते सर्वेऽपि यथाऽवस्थितार्थाऽपरिज्ञानाद् बाला एव। तएव बाह्यार्थवादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च पदार्थजातं स्वीकुर्वन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तंच। तथोक्तं सूत्रकारेण-पंचस्कन्धान् इत्यादि। ते च पंच स्कन्धसमुदायात्मकमेवाऽऽत्मानं स्वीकुर्वन्ति न तु स्कन्धाऽतिरिक्तमात्मानमभ्युपगच्छन्ति।

---

विभिन्न प्रकार की वह देशना शून्यता रूप एक लक्षण वाली होने से अभिन्न एक ही है॥ २॥

इस प्रकार शिष्यों के भेद से या उनके ज्ञान के भेद से नाना प्रकार हो गए हैं। तत्त्व के भेद से यह भेद नहीं है। तत्त्व है शून्यता और वह एक ही प्रकार का है। सभी शिष्यों को इसके द्वारा साक्षात् या परम्परा से शून्यता में ही प्रवेश कराया जाता है।

जो शिष्य प्रज्ञावान् हैं, उन्हें बुद्ध ने साक्षात् शून्यता का उपदेश देकर बोधित किया है। मध्यम शिष्योंको बाह्य पदार्थों का निषेध करके और अकेले विज्ञान का अस्तित्व प्रतिपादन करके समझाया है और जो सबसे हीन हैं उनको बाह्य पदार्थों का अस्तित्व प्रतिपादन करके बोध प्रदान किया है। परन्तु ये सभी वास्तविक पदार्थ स्वरूप से अनभिज्ञ होने के कारण अज्ञानी ही हैं। बाह्यार्थवादी

---

શિષ્યોના ભેદની અપેક્ષાએ અથવા તેમના જ્ઞાનના ભેદોની અપેક્ષાએ બૌદ્ધોમા અનેક ભેદ પડી ગયા છે. પરન્તુ તત્ત્વના ભેદની અપેક્ષાએ આ ભેદો પડયા નથી તત્ત્વ તો એક જ છે શૂન્યતા રૂપ તત્ત્વમા કોઈ ભેદ નથી સઘળા શિષ્યોને તેના દ્વારા સાક્ષાત્ અથવા પરપરા વડે શૂન્યતામા પ્રવેશ કરાવવામા આવે છે

જે શિષ્યો પ્રજ્ઞાયુક્ત હતા, તેમને બુદ્ધે સાક્ષાત્ શૂન્યતાનો ઉપદેશ આપીને બોધિત કર્યા હતા મધ્યમ શિષ્યોને બાહ્ય પદાર્થોનો નિષેધ કરીને અને એકલા વિજ્ઞાનના અસ્તિત્વનુ જ પ્રતિપાદન કરીને સમજાવ્યા છે અને જેઓ સૌથી હીન હતા, તેમને બાહ્ય પદાર્થોના અસ્તિત્વનુ પ્રતિપાદન કરીને બોધ આપ્યો હતો પરન્તુ તે સઘળા શિષ્યો પદાર્થના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ રહેવાને કારણે અજ્ઞાની જ રહ્યા છે બાહ્યાર્થવાદી

तथा ते स्कन्धाः—"खणजोइणो,' इति' क्षणयोगिन इत्यर्थः । क्षणः परमसूक्ष्मकालः तेन सह योगः संबन्धः क्षणयोगः—क्षणयोगो विद्यते यस्य स क्षणयोगी यत् सत् तत् क्षणिकमिति व्याप्तेः । तत्र मेघमालादिकं दृष्टान्तः— "यथा मेघमालाः क्षणिकाः सत्त्वात् । तथा सर्वे भावाः सत्त्वात् क्षणिका एव न तु स्थायिनो भवन्ति । सत्त्वं नाम—अर्थक्रियाकारित्वम् । अर्थक्रियाच स्थायिनि पदार्थे न संभवति, अतः स्थायित्वं विरुद्धं क्षणिकत्वं भावनां पर्यवस्यति ।

अयमाशयः—यदि पदार्थः स्थायी भवेत् तदा स अर्थक्रियां क्रमेण

---

बौद्ध वही हैं जो बाह्य आभ्यन्तर पदार्थों को स्वीकार करते हैं । वे पदार्थ हैं भूत, भौतिक, चित्त और चैत्त ।

सूत्रकार ने कहा है—वे पाँच स्कंधों के समुदाय को ही आत्मा स्वीकार करते हैं। स्कंधों से भिन्न आत्मा को नहीं मानते हैं ।

तथा वे स्कंध क्षणयोगी हैं। सब से सूक्ष्म काल को क्षण कहते हैं। उन स्कंधों का एक क्षण के साथ ही संबंध रहता है अर्थात् वे क्षणिक हैं, क्यों कि जो सत् होता है वह क्षणिक होता है, ऐसी व्याप्ति है। यहाँ मेघमाला आदि द्रष्टान्त हैं । जैसे मेघमालाएं क्षणिक हैं, क्योंकि सत् हैं, उसी प्रकार सभी सत् पदार्थ क्षणिक हैं स्थायी नहीं। यहां सत्त्वका अर्थ है अर्थक्रिया कारित्व स्थायी पदार्थ में अर्थक्रिया संभव नहीं है । अतएव स्थायित्व से विरुद्ध क्षणिकत्व ही पदार्थों में सिद्ध होता है ।

आशय यह है यदि पदार्थ स्थायी हो तो वह क्रमसे अर्थक्रिया करेगा

---

બૌદ્ધ એજ છે કે જેઓ બાહ્યઆભ્યન્તર પદાર્થોનો સ્વીકાર કરે છે તે પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે– ભૂત, ભૌતિક, ચિત્ત અને ચૈત્ત

સૂત્રકારે એવુ કહ્યુ છે કે તેઓ પાચ સ્કધોના સમુદાયને જ આત્મા રૂપે સ્વીકારે છે. સ્કધોથી ભિન્ન આત્માને તેઓ માનતા નથી.

તથા તે સ્કધો ક્ષણયોગી છે કાળના સૌથી સૂક્ષ્મ વિભાગને ક્ષણ કહે છે. તે સ્કધો ક્ષણિક છે, કારણ કે જે સત હોય છે, તે ક્ષણિક જ હોય છે, એવો નિયમ છે. આ નિયમનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે મેઘમાલા આદિ દૃષ્ટાન્તો આપવામા આવ્યા છે. જેવી રીતે મેઘમાલાઓ ક્ષણિક છે, કારણ કે તે સત્ પદાર્થ રૂપ છે, એ જ પ્રમાણે સઘળા સત્ પદાર્થો ક્ષણિક જ હોય છે–સ્થાયી હોતા નથી અહી સત્ત્વનો અર્થ છે 'અર્થક્રિયાકારિત્વ' સ્થાયી પદાર્થમા અર્થક્રિયા સભવી શકતી નથી. તેથી સ્થાયિત્વથી વિરુદ્ધ એવુ ક્ષણિકત્વ જ પદાર્થોમાં સિદ્ધ થાય છે.

આ કથનનો આશય એ છે કે જો પદાર્થ સ્થાયી હોય, તો તે ક્રમપૂર્વક અર્થક્રિયા

करिष्यति, युगपद्वा, तृतीयपक्षस्याऽभावात् , 'परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तरस्थिति–' रिति नियमात् । तत्र नाद्यः पक्षः प्रशस्तः यतो यदि क्रमेण कार्यं करिष्यति नित्यः पदार्थ स्तदा स कालान्तरभाविनीः सर्वा अपि क्रियाः प्रथम क्रियाकाले एव करिष्यति, समर्थस्य क्षेपा (कालक्षेपा)ऽयोगादिति न्यायात् । कालक्षेपे चासामर्थ्यं वा स्यात् । यद्यपि समर्थोऽयं भावः क्रियाकरणे तथापि सहकारिसमवधाने एव तत्तत् कार्यं करिष्यतीति न वाच्यम् । एवं सति असामर्थ्यं स्यात्, स्वेतर सहकारि–सापेक्षवृत्तित्वात् । तस्मात्क्रमेणेति पक्षो न सम्यक् । अथ युगपदिति वा–कार्यं करोति स्थिरभाव इति द्वितीयपक्षोऽपि न समीचीनः नह्येको भावोऽशेषदेशकालवर्त्तिनीः सर्वा अपि क्रियाः युगपदेव संपादयतीति

अथवा एक साथ ? तीसरा पक्ष हो नहीं सकता । ऐसा नियम है कि परस्पर विरोधी दो पक्षों के अतिरिक्त तीसरा पक्ष नहीं हो सकता। उक्त दो में से प्रथम पक्ष ठीक नहीं है, क्योंकि नित्य पदार्थ यदि क्रम से कार्य करेगा तो वह कालान्तर में होने वाली सभी क्रियाओं को पहली क्रिया के समय में ही क्यों नहीं कर लेता ? समर्थ पदार्थ कालक्षेप नहीं करता, ऐसा न्याय है। अगर वह कालक्षेप करे तो असमर्थ हो जाएगा । अगर कहो कि पदार्थ तो अर्थक्रिया करने में समर्थ है तथापि सहकारी कारणों का संयोग होने पर ही वह अमुक अमुक कार्य करता है सो ठीक नहीं। ऐसा होने पर तो वह असमर्थ हो जाएगा, क्योंकि वह अपने से भिन्न सहकारियों की अपेक्षा से ही प्रवृत्ति करता हैं। अतएव क्रमसे अर्थक्रिया करने का पक्ष समीचीन नहीं है।

स्थायी पदार्थ एक साथ अर्थक्रिया करता है, यह दूसरा पक्ष भी समीचीन नहीं है। एक पदार्थ समस्त देशकालों में होनेवाली समस्त क्रियाओं को एक

કરશે, કે એક સાથે અર્થક્રિયા કરશે ? આ બે વિકલ્પો સિવાયનો ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ સંભવી જ શકતો નથી કારણ કે એવો નિયમ છે કે પરસ્પર વિરોધી એવા બે પક્ષો ઉપરાંત ત્રીજો કોઇ પક્ષ જ હોઇ શકે નહીં

ઉપર્યુક્ત બન્ને પક્ષોમાંનો પહેલો પક્ષ સમીચીન નથી કારણ કે નિત્ય પદાર્થ જો ક્રમપૂર્વક કામ કરે, તો તે કાલાન્તરે થનારી સઘળી ક્રિયાઓને પહેલી ક્રિયાના સમયમાં જ શા માટે કરી ન લે ?

"સમર્થ પદાર્થ કાળક્ષેપ કરતો નથી" એવો નિયમ છે જો તે કાળક્ષેપ કરે તો અસમર્થ થઈ જાય કદાચ આપ એવું પ્રતિપાદન કરતા હો કે "પદાર્થ તો અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ છે, પરન્તુસહકારી કારણોનો સંયોગ થાય ત્યારે જ તે અમુક અમુકકાર્ય કરે છે", પરન્તુ આ માન્યતા ઉચિત નથી જો આ માન્યતા સ્વીકારવામા આવે તો પદાર્થની અસમર્થતા જ સિદ્ધ થશે, કારણ કે તે પોતાનાથીભિન્ન એવા સહકારીઓને આધારે જ પ્રવૃતિ કરે છે તેથી ક્રમે ક્રમેઅર્થક્રિયા કરવાનો પક્ષ (વિકલ્પ) સમીચીનનથી

कुत्रचिदपि केनापि ज्ञायते । अनुभवविरोधात् । तथा सति कार्यकारणादीना मेकदैव जायमानतया दण्डघटादिनां परस्परकार्यकारणभावस्य विलोपप्रसंगात् । यथा कथंचित् एकदैव सर्वक्रियाकारित्वस्य स्वीकारेऽपि न दोपाद् विमुच्यते । यतो यदि स्थिरो भावः सर्वामपि अर्थक्रियामेकदैव करोति, तदा द्वितीय तृतीयादि क्षणे स भावः किं करिष्यति, करणीयान्तराऽभावत् । यत्सत्कर्त्तव्यमासीत् तत्सर्वं प्रथमक्षणे एव तेन कृतमेव, ततोऽनन्तरकाले किं करिष्यति । इति युगपदिति पक्षोपि न समीचीनः तदेवं स्थिरस्य भावस्य क्रम यौगपद्य द्वाराऽर्थक्रियाकारित्वस्याऽभावात् स्वकारणेन स्थिरभावस्योत्पत्ति र्न जायते ।

साथ कर लेता है, ऐसी प्रतीति कहीं किसी को भी नहीं होती है । अगर सभी पदार्थों की एक साथ उत्पत्ति मानी जाय तो कार्य और कारण आदि के एक साथ उत्पन्न होने से दण्ड और घट आदि में परस्पर कार्य कारणभाव ही नहीं बन सकेगा । किसी प्रकार एक ही साथ समस्त क्रियाओं का किया जाना स्वीकार करने पर भी दोप से छुटकारा नहीं हो सकता । यदि स्थिर पदार्थ सभी अर्थक्रियाओं को एक साथ ही कर डालता है तो दूसरे तीसरे आदि क्षणों में क्या करेगा ? उसे करनेको कुछ शेप नहीं है । जो कुछ करने योग्य था वह सब उसने प्रथम क्षण में ही कर लिया, फिर बाद के क्षणों में क्या करेगा ? इस प्रकार एक साथ अर्थक्रिया करने का पक्ष भी समीचीन नहीं है । इस प्रकार स्थिर पदार्थ में क्रम अथवा अक्रम से अर्थक्रियाकारित्व का अभाव होने से नित्य पदार्थ की उत्पत्ति अपने कारणों से नहीं होसकती ।

"સ્થાયી પદાર્થ એક સાથે ક્રિયા કરે છે", આ બીજો પક્ષ પણ સ્વીકાર્ય નથી એક પદાર્થ સમસ્તદેશકાળમા થનારી સમસ્તક્રિયાઓ એક સાથે કરી લે છે એવી પ્રતીતિ કોઇને ક્યારે ય પણ થતી નથી જો સઘળા પદાર્થોની એક સાથે ઉત્પત્તિ થવાની વાત માનવામા આવે તો કાર્ય અને કારણ આદિની એક સાથે ઉત્પત્તિ થવાથી દ ડ અને ઘટાદિમા પરસ્પર કાર્ય કારણ ભાવ જ સ ભવી શકશે નહી કોઈ પણ પ્રકારે એક સાથે જ સમસ્ત ક્રિયાઓ કરાયાનો સ્વીકાર કરવામા આવે તો પણ દોષથી મુક્ત રહી શકાશે નહી જો સ્થિર પદાર્થ પહેલી ક્ષણમા જ સઘળી અર્થક્રિયાઓ એક સાથે કરી નાખે, તો બીજી, ત્રીજી આદિ ક્ષણોમા શુ કરશે ? તેને કંઈ પણ કરવાનુ જ બાકી રહ્યુ નથી જે કંઈ કરવા જેવુ હતુ, તે તેણે પ્રથમ ક્ષણમા જ કરી નાખ્યુ હવે પછીની ક્ષણોમા તે શુ કરશે ? આ પ્રકારે "એક સાથે અર્થક્રિયા કરવાનો બીજો પક્ષ પણ સમીચીન લાગતો નથી. આ પ્રકારે સ્થિર (સ્થાયી) પદાર્થમા ક્રમ અથવા અક્રમ પૂર્વક ક્રિયાકારિત્વનો અભાવ હોવાથી નિત્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિ પોતાના કારણોવડે થઈ શકતી નથી

अथ पदार्थोऽनित्यस्वभावः, तदा सर्वस्याऽपि पदार्थस्य क्षणिकत्वम् अयत्नसिद्धमेव भवति। तथा चोक्तम् "जातिरेव हि भावानां विनाशे हेतुरिष्यते। यो जातश्च न चेद्ध्वस्तो नश्येत् पश्चात्स केनच ॥१॥" इति। तस्मात्स्वकारणेभ्यो जायमानाः पदार्थाः विनश्वरस्वभाववन्त एव समुत्पद्यन्ते, न तु स्थिरस्वभावतया। यदि समुत्पत्तिसमये एव स भावो विनाशकारणसंवलितो न भवेत् तदा पश्चात्को हि तं नाशयितुं शक्नुयात्। तदुक्तम्–"तावत्कालं स्थिरं चैनं कःपश्चान्नाशयिष्यति इति तस्मात् पञ्चस्कन्धाः क्षणयोगिन इति सिद्धम्। पुनश्च 'अण्णो अणण्णो, इत्यादि। ते बौद्धाः– अन्यम्–पञ्चभूतेभ्योऽतिरिक्तम् आत्मषष्ठवादि सांख्याभिमतम् आत्मानं णेवाहु' नैवाहुः नैव कथयन्ति न स्वीकुर्वन्ती। एवं

अगर पदार्थको अनित्यमानाजायतो सभी पदार्थोंकी क्षणिकता विना प्रयत्न ही सिद्ध हो जातीहै। कहाभी है– "जातिरेव हि भावानाम्" इत्यादि।

पदार्थों की उत्पत्ति ही उनके विनाश का कारण है। जो पदार्थ उत्पन्न होते ही नष्ट नहीं होता, वह बादमें किस कारणसे नष्ट होगा? अर्थात् नष्ट ही नहीं होगा।"

अतएव उत्पन्न होने वाले पदार्थ नाशशील ही उत्पन्न होते हैं, स्थितिशील नहीं। अगर उत्पत्ति के समय में ही पदार्थ विनाश के कारण से युक्त न हो तो बाद में कौन उसे नष्ट करने में समर्थ हो सकेगा? कहाभी है– उतने समयतक स्थिर रहे हुए उस पदार्थ को बादमे कौन नष्ट करेगा? इससे यह सिद्ध हुआ की पांच स्कंध क्षणिक हैं।

वे बौद्ध आत्मषष्ठवादी सांख्यो के माने हुए आत्मा को पांच भूतों से भिन्न नहीं मानते हैं। तथा चार्वाक (नास्तिक) के द्वारा स्वीकृत पाच भूतों

જો પદાર્થને અનિત્ય માનવામા આવે, તો સઘળા પદાર્થોની ક્ષણિકતા વિના પ્રયત્ને જ સિદ્ધ થઇ જાય છે. કહ્યુ પણુ છે કે— "**जातिरेव हि भावानाम्**" ઇત્યાદિ–

"પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જ તેમના વિનાશનુ કારણુ છે. જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થતા જ નષ્ટ થતો નથી, તે પાછળથી કયા કારણે નષ્ટ થશે? એટલે કે નષ્ટ જ નહીં થાય"

તેથી ઉત્પન્ન થનારો પદાર્થ નાશશીલ જ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિતિશીલ નહી જો ઉત્પત્તિને સમયે જ પદાર્થ વિનાશના કારણુથી યુક્ત ન હોય, તો ત્યાર બાદ (ઉત્પત્તિના સમય બાદ) તેનો નાશ કરવાને કોણુ સમર્થ હશે? કહ્યુ પણુ છે કે

"આટલા સમય સુધી સ્થિર રહેલા તે પદાર્થનો પછીથી કોણુ નાશ કરશે?" આ કથન દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પાચ સ્કધો ક્ષણિક છે.

આત્મષષ્ઠવાદી (આત્મારૂપ છઠ્ઠા તત્ત્વનો સ્વીકાર કરનારા) સાખ્યો જેમ આત્માને પાચ ભૂતોથી ભિન્ન માને છે, તેમ બૌદ્ધો માનતા નથી. વળી તેઓ ચાર્વાકોની જેમ

हेतुकं-सहेतुकम्-शरीराकारपरिणतं पञ्चभूतनिष्पादितम्, तथा अहेतुकम्-अनाद्यनन्तत्वान्नित्यमपि च न स्वीकुर्वन्तीति ॥१७॥

एके बौद्धाः पृथिवीजलतेजोवायुगगनरूपपञ्चस्कन्धात्मकं जगन्मन्यन्ते, तन्मतं प्रदर्श्य साम्प्रतं ये तु पृथिवीजलतेजोवायुरूपचतुर्धातुकमेवेदं जगदिति मन्यन्ते तेषां मतं संक्षेपतो दर्शयन्नाह-पुढवी आउ इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ४ ३ ५ ६ ७ ११
पुढवी आउ तेऊ य, तहा वाऊ य एगओ ।
८ ९ १० १२ १५ १३ १४
चत्तारि धाउणो रूवं एवमाहंसु यावरे ॥१८॥

छाया—

पृथिव्यापस्तेजश्च तथा वायुश्चैकतः ।
चत्वारि धातो रूपाणि, एवमाहुश्चाऽपरे ॥१८॥

से अभिन्न भी नहीं स्वीकार करते हैं। इसी प्रकार आत्मा को न सहेतुक मानते हैं, न अहेतुक मानते हैं, अर्थात् न शरीर के आकार में परिणत पंचभूतों द्वारा जनित स्वीकार करते हैं, न अनादि अनन्त होने से नित्य ही स्वीकार करते हैं ॥१७॥

कोइ बौद्ध पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश इन पांच स्कंध रूप जगत् स्वीकार करते हैं, उनके मत को प्रदर्शित करके अब जो बौद्ध पृथिवी, जल, अग्नि और वायु रूप चतुर्धातुक ही जागत् है, ऐसा मानते हैं, उनके मत को संक्षेप से दिखलाते हुए कहते हैं—

આત્માને પાચ ભૂતોથી અભિન્ન પણ માનતા નથી. આ રીતે તેઓ આત્માને સહેતુક પણ માનતા નથી અને અહેતુક પણ માનતા નથી એટલે કે તેઓ આત્માને શરીરના આકારે પરિણત પાચ ભૂતો વડે જનિત પણ માનતા નથી અને અનાદિ અનંત હોવાથી તેને નિત્ય પણ સ્વીકારતા નથી ॥ ગાથા ૧૭ ॥

કોઈ કોઈ બૌદ્ધમતવાદીઓ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાચ સ્કંધ રૂપ જગતનો સ્વીકાર કરે છે તેમના મતને પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર કેટલાક એવા બૌદ્ધ મતવાદીઓના મતને પ્રકટ કરે છે કે જેઓ પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુરૂપ ચતુર્ધાતુક જગત છે એવુ માને છે સૂત્રકાર તેમના મતને નીચેના સૂત્ર દ્વારા સક્ષિપ્તમા પ્રદર્શિત કરે છે

अन्वयार्थः—

(पुढवी आउ य तेऊ) पृथिवी आपश्च तेजः (तहा वाऊ य) तथा वायुश्च, एतानि (चत्तारि) चत्वारि चतुःसंख्यकानि (धाउणो) धातोः धारकपोषकत्वाद् धातुः, तस्य (रूवं) रूपाणि स्वरूपाणि सन्ति पूर्वोक्तानि पृथिव्यादीनि चत्वारि धातु स्वरूपाणि सन्ति। पृथिव्यादीनि चत्वारि धातवः कथ्यन्त इतिभावः। एतानि (एगओ) एकतः एकत्रमिलितानि जगत् घटपटादिरूपं समुत्पादयन्ति। (एवं) एवम्—अनेन प्रकारेणच [अवरे] अपरे—चतुर्धातुकवादिनो बौद्धाः [आहंसु] आहुः— कथयन्तीति ॥१८॥

---

शब्दार्थ—'पुढवी आउ य तेऊ-पृथिवी आपश्च तेज' पृथिवी जल और तेज 'तहा वाउ य-तथा वायुश्च' तथा वायु 'चत्तारि-चत्वारि' ये चार 'धाउणो-धातोः' धातुके रूवं-रूपाणि' रूप हैं 'एगओ एकत' ये शरीर रूपमें एक होने पर जीव संज्ञाको प्राप्त करते हैं 'एव-एवम्' इस प्रकार 'अवरे-अपरे' दूसरे बौद्धोंने 'आहंसु-आहु' कहा है ॥१८॥

—: अन्वयार्थ :—

पृथ्वी, जल,अग्नि और वायु यह चार धातु के रूप हैं। अर्थात् यह पृथ्वी आदि चार धातु (धारक और पोषक तत्त्व) हैं। यही धातु मिलकर घट पट आदि को उत्पन्न करते हैं। ऐसा दूसरे चतुर्धातुवादीबौद्ध कहते हैं। ॥१८॥

---

શબ્દાર્થ– 'पुढवी आउ य तेउ-पृथिवी आपश्च तेज' પૃથ્વી, જલ અને તેજ 'तहा वाउ य-तथा वायुश्च' તથા વાયુ 'चत्तारि-चत्वारि' આ ચાર 'धाउणो-धातो' ધાતુના 'रूव-रूपाणि' રૂપો છે 'एगओ-एकत' આ શરીર પણામા એક થવાથી જીવ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે. 'एव-एवम्' એ રીતે 'अवरे-अपरे' બીજા જે બૌદ્ધો છે તેઓએ 'आहंसु-आहु' કહ્યુ છે ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ

"પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ, આ ચાર ધાતુના રૂપ છે એટલે કે આ પૃથ્વી આદિ ચાર ધાતુ (ધારક અને પોષક તત્વ) છે એ જ ધાતુ મળીને ઘટ, પટ આદિને ઉત્પન્ન કરે છે." ચતુર્ધાતુવાદી જે બૌદ્ધો છે, તેમની આ પ્રકારની માન્યતા છે ૧૮

टीका—

'पुढवी आउ तेऊ य तहा वाऊ य' पृथिवीधातुरापश्च धातुस्तेजो धातुः, तथा वायुश्चेति गगनपंचमन्यूनानि 'चत्तारि' चत्वार्येव 'धाउणो रूवं', धातोः जगतो धारकपोषकत्वाद् धातुपदवाच्यस्य रूपाणि सन्ति, एतानि चत्वारि पृथिव्यादीनि 'एगओ' एकतो मिलितानि जगदुत्पादयन्ति तथा जगद् धारयन्ति पोषयन्ति अतो धातुपदवाच्यानि भवन्ति। एतेभ्य एव कारणेभ्यो जगज्जायते तत्र पृथिवी कठिनस्वभावा, शीतगुणान्वितं जलम्, उष्णस्पर्शगुणकं तेजः, सर्वथा चलनस्वभावो वायुश्च भवति। एतेभ्यः समुदितेभ्यो वाह्यं घटादिजातं जगत् तथा-एतेभ्य एव कायाकारपरिणतेभ्यः शरीरं जायते, कायाकारपरिणतेषु तेष्वेव च चैतन्यमपि जीवपदवाच्यं जायते,

---

(टीकार्थ)

पृथिवीधातु, जलधातु, अग्निधातु और वायु धातु, यह आकाश को छोडकर चार ही धातु हैं। धातु का अर्थ हैं जगत् के धारक और पोषक तत्त्व यह चारों धातु एक साथ मिलकर जगत् को उत्पन्न करते हैं, जगत् को धारण करते हैं और पोषण करते हैं। इसी कारण यह धातु कहलाते हैं। इन्हीं से जगत् की उत्पत्ति होती है। इनमें पृथिवी का स्वभाव कठोरता है। जल शीतगुण वाला है, अग्नि उष्ण स्पर्शवाली हैं। और वायु सर्वथा चलने के स्वभाव वाला है। इन्हों के समुदित होने से घटादि का समूह रूप जगत् उत्पन्न हुआ है। यही जब काय के आकार में परिणत होते हैं तो शरीर की उत्पत्ति होती है, और इन्हीं से चैतन्य का, जिसे जीव भी कहते

---

ટીકાર્થ

પૃથ્વીધાતુ, જલધાતુ, અગ્નિધાતુ અને વાયુધાતુ, આ ચાર જ ધાતુ છે. આકાશને આ મતવાળાઓ ધાતુરૂપ માનતા નથી. જગતના ધારક પોષક તત્ત્વોને ધાતુ કહે છે. આ ચારે ધાતુ એકત્ર થઈને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.

જગતને ધારણ કરે છે અને પોષણ કરે છે. તે કારણે જ તેમને ધાતુ કહેવામા આવે છે તેમના દ્વારા જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ચાર તત્ત્વોમાનું પૃથ્વી નામનું જે તત્ત્વ છે તેનો સ્વભાવ કઠોરતા છે, જળ શીતગુણવાળુ છે અગ્નિ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી છે અને વાયુ સર્વથા ચાલતો રહેવાના સ્વભાવવાળો છે આ ચારે તત્ત્વો (ધાતુઓ) જ્યારે એકત્રિત થાય છે, ત્યારે ઘટાદિના સમૂહ રૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ચારે ધાતુઓ જ્યારે કાયના આકારે પરિણત થાય છે, ત્યારે શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેમના દ્વારા જ ચૈતન્ય અથવા જીવનો ઉત્પાદ થાય છે. આ ચાર ધાતુઓથી ભિન્ન એવો કોઈ

न चतुर्भूतव्यतिरिक्तः कश्चिदात्साख्यः पदार्थो विद्यते । एतेषां समुदाये एव आत्मसंज्ञेति । तदुक्तम्-"चातुर्धातुकमिदं शरीरम् न तद् व्यतिरिक्त आत्मा ऽस्ती" ति । 'एवमाहुंसु यावरे' इति अपरे बौद्धाः एवम्-इत्थं पूर्वोक्त प्रकारेण आहुः कथयन्ति । 'जाणगा" इति कचित् पाठो दृश्यते । तत्रापि अयमर्थः-ज्ञानकाः ज्ञातारः वयं ज्ञानिन इत्येवमभिमानवन्तः अभिमानाऽग्निदग्धाः सन्तः एवं चातुर्धातुकम् इदं शरीरं, शरीरव्यतिरिक्त आत्मा नास्तीति कथितवन्तः ।

एते सर्वेऽपि बुद्धमतानुयायिनोऽफलवादिनः, यत एतेषां मते कार्यक्षणे एव कर्तुरात्मनो निरन्वयविनाशात् क्रियाफलेन संवन्धा---

---

है, उत्पाद होता है। इन चार धातुओं से भिन्न आत्मा नामक कोई पदार्थ नहीं है। इन्हीं के समुदायको "आत्मा" नाम दिया जाता है। कहा भी है- "यह शरीर चार धातुओंसे निर्मित है आत्मा इनसे भिन्न नहीं, दूसरे बौद्धों ने इस प्रकार कहा है। कहीं कहीं "यावरे" के स्थानपर "जणगा" ऐसा पाठ देखाजाता है। उसका अर्थ यह हैं कि 'हम जानकार हैं' ऐसे अभिमानवाले अभिमान की अग्नि से दग्ध होते हुए वे कहते हैं की यह शरीर चार धातुओं से वना है और शरीर से भिन्न आत्मा नहीं है।

यह बुद्धमत के अनुयायी सभी अफलवादी है, क्यों कि इनके मतानुसार कार्य क्षण में ही कर्ता-आत्मा का विनाश हो जानेसे उसको फल के साथ संयोग नहीं होता। जब फल के समय तक आत्मा रहताही नहीं है तो ऐहिक और पारलौकिक क्रिया फल को कौन भोगेगा ? जब इनके मतानुसार

---

આત્મા નામનો પદાર્થ નથી તેમના સમુદાયને જ "આત્મા" કહેવામા આવે છે કહ્યુ પણ છે કે "આ શરીર ચાર ધાતુઓ વડે નિર્મિત છે આત્મા તેમનાથી ભિન્ન નથી" આ બીજા પ્રકારના બૌદ્ધો આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવે છે કોઈ કોઈ ગ્રથોમા "યાવરે" આ પદને બદલે "जाणगा" આ પદ પણ જોવામા આવે છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે

"અમે જાણકાર છીએ" આ પ્રકારના અભિમાનવાળા તેઓ અભિમાનની અગ્નિથી દગ્ધ હોવાને કારણે એવુ કહે છે કે આ શરીર પૃથ્વી આદિ ચાર ધાતુઓ વડે બનેલુ છે, અને શરીરથી ભિન્ન આત્માનુ અસ્તિત્વ જ નથી

આ બૌદ્ધમતના સઘળા અનુયાયીઓ અફલવાદી છે, કારણ કે તેમના મતાનુસાર કાર્યક્ષણમા જ કર્તાનો (આત્માનો) વિનાશ થઈ જવાથી ફલની સાથે તેનો સયોગ થતો નથી. જો ફળના સમય સુધી આત્મા રહેતો જ ન હોય, તો ઐહિક અને પારલૌકિક ક્રિયાફળને કોણ ભોગવશે ? તેમના મતાનુસાર જો સઘળા પદાર્થો ક્ષણિક જ હોય, તો

ऽभावात्, को नाम क्रियाफलस्य ऐहिकस्यामुष्मिकस्य वा-उपभोक्ता स्यात्। एतेषां मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वे-आत्मापि क्षणिक एव क्रियाश्च दानादिकास्ताः सर्वा अपि क्षणिका एवेति क्रियाकरणानन्तरं क्षणमात्रे एव सर्वेषां विनाशात् कः प्रेत्य कालान्तरभाविनं फलमुपभोक्ष्यते अतिरिक्तस्य कालान्तरस्थायिनश्चोपभोक्तुरभावात्। अथवा-सर्वे एव पूर्वोदिताः सांख्यादयो बौद्धाश्चाऽफलवादिनः एव भवन्ति। "केषाञ्चिन्मते एकान्तोऽविकारी निष्क्रियः कूटस्थश्चाऽऽत्मा, तन्मते विकारविरहितस्याऽऽत्मनः कथं कर्तृत्वफलभोक्तृत्वं वा भवेत्। कर्तृत्वं च क्रियाविषयककृतिमत्त्वमेव, नेयं कृतिः क्रियाविरहिते जायते, आकाशादावभावात्। कृत्यभावे च कर्तृत्वमेव न स्यात्, कर्तृत्वाऽभावेच क्रियायाः संपादनाऽसंभवात्, क्रियाजनित सुखदुःखादि साक्षात्कारात्मक फलोपभोगश्च कथमिव समर्थितो भवेत्।

पदार्थ मात्र क्षणिक है तो आत्मा भी क्षणिक ही है और दानादिक सभी क्रियाएँ भी क्षणिकही हैं। इस कारण क्रिया करते ही क्षण मात्रमें सबका विनाश होजाने पर कालान्तर में होने वाला फल कौन भोगेगा कालान्तर में ठहरने वाला कोई अतिरिक्त भोक्ता वे स्वीकार नहीं करते हैं।

अथवा पूर्वोक्त सांख्य आदि तथा बौद्ध, यह सभी अफलवादी ही हैं। इनमें से किन्हीं के मत में आत्मा है भी तो वह एकान्त रूप से अविकारी क्रिया रहित और कूटस्थ नित्य है। उनके मत मे विकारहीन आत्मा में कर्तृत्व या फलभोक्तृत्व कैसे सिद्ध हो सकता है? क्रिया विषयक कृतिमत्व को ही कर्तृत्व कहते हैं। यह कृति क्रिया से रहित में नहीं हो सकती, क्योंकि आकाश आदि में उसका अभाव पाया जाता है। कृति के अभाव में कर्तृत्वही नहीं होता और कर्तृत्व के अभाव में क्रिया का सम्पादन करना असंभव है। ऐसी स्थिति में

આત્મા પણ ક્ષણિક જ હોવો જોઈએ અને દાનાદિક બધી ક્રિયાઓ પણ ક્ષણિક જ હોવી જોઈએ આ કારણે ક્રિયા કરતા ક્ષણ માત્રમા જ બધા પદાર્થોનો વિનાશ થઈ જવાથી કાળાન્તરે પ્રાપ્ત થનારુ ફળ કોણ ભોગવશે? કાળાન્તરે પણ સ્થિર રહેનારા કોઇ આ સિવાયના ભોક્તાનો તો તેઓ સ્વીકાર જ કરતા નથી અથવા પૂર્વોક્ત સાખ્ય આદિ મતવાદીઓ તથા આ બૌદ્ધો અફલવાદી જ છે એમાથી કોઈ મતવાદીઓ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર તો કરે છે, પરન્તુ તેને એકાન્ત રૂપે (સર્વથા) અવિકારી, ક્રિયારહિત અને કૂટસ્થ નિત્ય માને છે તેમની આ માન્યતા સ્વીકારવામા આવે, તો વિકારહીન આત્મામા કર્તૃત્વ અને ફલભોક્તૃત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે? ક્રિયાવિષયક કૃતિમત્ત્વને જ કર્તૃત્વ કહે છે. તે કૃતિ ક્રિયાથી રહિત આત્મામા સભવી શકે નહીં, કારણ કે આકાશ આદિમા તેનો અભાવ જણાય છે કૃતિના અભાવમા કર્તૃત્વ જ હોતુ નથી અને કર્તૃત્વના અભાવે ક્રિયાનુ સપાદન કરવાનુ જ અસભવિત થઇ પડે છે. એવી પરિસ્થિતિમા

नहि सर्वथोदासीनस्य सर्वप्रपंचविरहितस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा संभवति।

केषांचिन्मते–"आत्मैव नास्ति, तन्मते उपभोक्तुरेवाऽभावत् कथं फलोपभोगः संभवेत्। केषांचिन्मते सर्वे भावाः क्षणिका इति सर्वे पदार्थान्तर्गत आत्मापि क्षणिक एवेति कार्यक्षणाऽव्यवहितोत्तरकाले एव आत्मनो विनाशात् कर्मफलेन कालान्तरदेशान्तरभाविना कथं क्षणविनष्टस्याऽऽत्मनः संवन्धः स्यादिति सर्वेऽपि पूर्वोदिता वादिनोऽफलवादिन एव भवन्ति। एतेषामफलवादिनाम् उत्तरदानाय पूर्वं चतुर्दशगाथाटीकायां व्याख्याता निर्युक्तिगाथैव इहापि विज्ञेया। तथाहि "को वेएई" इत्यादि।

---

सुखदुःख के साक्षात्काररूप फलोपभोग का समर्थन कैसे हो सकता है? जो सर्वथा उदासीन हैं और सर्वप्रपंच से सर्वथा रहित है, वह कर्त्ता या भोक्ता नहीं हो सकता।

किन्ही के मत मे आत्मा ही नहीं है। उनके मत में उपभोक्ता का अभाव होने से फलका उपभोग कैसे संभव हो सकता है?

किन्हीं के मतानुसार आत्मा क्षणिक है, क्योंकि सभी पदार्थ क्षणिक हैं और आत्मा भी उन्हीं के अन्तर्गत है। कार्यक्षण के पश्चात् दूसरे ही क्षण में आत्मा का विनाश हो जाता है तो कालान्तर में होने वाले कर्मफल के साथ क्षण विनष्ट आत्मा का सम्बन्ध किस प्रकार हो सकता है?

इस प्रकार पूर्वोक्त सभी वादी अफलवादी ही है। इनको उत्तर देने के लिए चौदहवीं गाथा की टीका में व्याख्यात की गई निर्युक्ति की गाथा यहाँ भी जान लेना चाहिए। वह गाथा "को वेएई" इत्यादि है।

---

સુખદુઃખના સાક્ષાત્કાર રૂપ ફલોપભોગનું સમર્થન કેવી રીતે થઈ શકે? જે સર્વથા ઉદાસીન છે અને સર્વ પ્રપંચથી રહિત છે, તે કર્તા અથવા ભોક્તા સંભવી શકે નહીં

કેટલાક મતવાદીઓ આત્માના અસ્તિત્વનો જ સ્વીકાર કરતા નથી તેમના મતમા ઉપભોક્તાનો જ અભાવ હોવાથી ફલનો ઉપભોગ કેવી રીતે સંભવિત થઇ શકે?

કેટલાક મતવાદીઓ આત્માને ક્ષણિક માને છે, કારણ કે તેઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે સઘળા પદાર્થો ક્ષણિક છે, આત્મા પણ એક પદાર્થ રૂપ હોવાથી ક્ષણિક જ છે તેમને અમે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે કાર્યક્ષણ પછીની બીજી જ ક્ષણે જો આત્માનો નાશ થઇ જતો હોય, તો કાળાન્તરે અને દેશાન્તરમાં પ્રાપ્ત થનારા કર્મફળની સાથે ક્ષણવિનષ્ટ આત્માનો સંબંધ કયા પ્રકારે સંભવી શકે?

આ પ્રકારના પૂર્વોક્ત સઘળા મતવાદીઓ અફલવાદી જ છે તેમની માન્યતાનું ૧૪મી ગાથામા ખંડન કરવામા આવ્યું છે તે ૧૪મી ગાથાની ટીકામા જે પ્રતિપાદન

अयं भावः– यदि पंचभूतव्यतिरिक्तः चतुर्भूतव्यतिरिक्तो वा आत्मा नास्ति, ततः आत्मन एवाऽभावात् सुखदुःखादि फलानामुपभोक्ता कः स्यात् । न कोऽपि भवेत्, उपभोक्तुरेवाऽभावात् । न चेष्टापत्तिः प्रतिप्राणि सुखदुःखादिफलोपभोगस्य स्वाऽनुभवसिद्धस्याऽपलापः कथं कर्तुं शक्येत । सर्वेऽपि प्राणिनः सुखाय प्रयतमाना दुःखेभ्यश्च निवर्तमाना दृश्यन्ते, आत्मनोऽभावेऽयं नियमः कथमिव समर्थितो भवेत् ।

किंच यदि आत्मैव नास्ति, तदा बन्धमोक्ष जन्म-मरण व्यवस्थापि व्यवस्थिता न स्यात् । मोक्षादि व्यवस्थाया अभावे शास्त्राणां महाधियांच प्रवृत्तिरपि निरर्थिका भवेत् । नचैतद् युक्तमाश्रयितुम्—तदुक्तम्

---

भाव यह है यदि पाँच भूतों से या चार भूतों से भिन्न आत्मा नहीं है तो सुखदुःख आदि फलों का उपभोक्ता कौन होगा? उपभोक्ता का अभाव होने से कोई भी फल नहीं भोगेगा। अगर कहो कि हमें इष्टापत्ति है अर्थात् फलभोक्ता कोइ नहीं है तो सुखदुःख आदि फलों का उपभोग जो प्रत्येक प्राणी में स्वानुभव से सिद्ध है, उसका अपलाप कैसे किया जा सकता है? सभी प्राणी सुख के लिए प्रयत्न करते हुए और दुःखों से वचने का प्रयत्न करते हुए देखे जाते हैं। आत्मा के अभाव में यह नियम कैसे सिद्ध हो सकेगा?

इसके अतिरिक्त यदि आत्मा ही नही हैं तो बन्ध, मोक्ष, जन्म और मरण की व्यवस्था भी नहीं बैठ सकेगी। मोक्ष की व्यवस्था के अभाव में

---

કરવામા આવ્યુ છે. તે સમસ્ત પ્રતિપાદન અહીં પણ ગ્રહણ કરવુ જોઇએ એટલે કે "को वेयई" ઇત્યાદિ ગાથાનો અર્થ અહી પણ ગ્રહણ કરવો જોઈએ

તે ગાથા દ્વારા પ્રતિપાદિત વિષયનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે

જો ચાર ભૂતો અથવા પાચ ભૂતોથી ભિન્ન આત્મા ન હોય, તો સુખ, દુખ આદિ ફળોનો ઉપભોકતા કોણ થશે? ઉપભોકતાનો જ અભાવ હોવાથી કોઇ પણ (જીવ) ફળ ભોગવશે નહીં જો તમે તેને ઇષ્ટાપત્તિ રૂપ માનતા હો, તો

ફલભોકતા કોઈ ન હોય તો સુખદુખાદિ ફ્લોનો ઉપભોગ જે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં સ્વાનુભવથી સિદ્ધ છે, તેનો ખુલાસો શો છે? સઘળા જીવો સુખને માટે પ્રયત્ન કરતા અને દુખમાથી બચવાનો પ્રયત્ન કરતા જોવામા આવે છે આત્માનો અભાવ માનવામાં આવે, તો આ નિયમને કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય?

વળી જો આત્માનો જ અભાવ માનવામા આવે, તો બન્ધ, મોક્ષ, જન્મ અને મરણની વ્યવસ્થા પણ સભવિત બની શકે નહી મોક્ષની વ્યવસ્થા નો અભાવ જ થઇ જાય,

"विफला विश्ववृत्तिर्नो, नो दुःखैकफलापि वा।
दृष्टलाभफलावापि विप्रलंभोपि नेदृशः ॥१॥" इति।

ननु को ब्रूते आत्मा नास्ति, अस्त्येव तु विज्ञानस्कन्धरूप आत्मा—

यद्यपि आत्मापि विज्ञानरूप एव, तथापि तस्मिन्नेव विज्ञानात्मनि ज्ञान सुखादयो विद्यन्ते। ज्ञानसुखादयश्च तादृश विज्ञानात्मन एवाकारविशेषाः ते तदात्मनि समवेताः, ततः सुखदुःखादिफलानामुपभोगो जन्ममरणादिका सर्वाऽपि व्यवस्था समाहिता भवति-इतिचेत्सत्यं ब्रूषे? अस्ति विज्ञानधातुरेवात्मा, तस्यैव

---

शास्त्रों की तथा महाबुद्धिमानों की प्रवृत्ति निरर्थक हो जाएगी। परन्तु ऐसा मानना तो उचित नहीं है। कहा है "विफला विश्ववृत्तिर्नो" इत्यादि।

"विश्व का व्यापार न तो निष्फल है, न एक मात्र कष्ट रूप फलवाला है, न ऐसा है कि उसका फल प्रत्यक्ष से जो दीखता है वही हो और न यह धोखा ही है ॥१॥

शंकाः—कौन कहता है कि आत्मा नहीं है? आत्मा तो है परन्तु वह विज्ञान स्कंध ही है। वही सुखदुःख आदि फलोंका उपभोक्ता है।

यद्यपि आत्मा विज्ञान रूप ही है, फिरभी उसी विज्ञानरूप आत्मा में ज्ञान और सुख आदि रहते हैं। ज्ञान सुख आदि विज्ञान आत्मा के ही विशिष्ट आकार हैं और वे उसी में रहते हैं। ऐसा मानने से सुखदुःख आदि की व्यवस्था संगत हो जाती है।

समाधान—तुम सत्य कहते हो, आत्मा विज्ञानमय ही है और सुखदुःख

---

તો શાસ્ત્રોની તથા મહાબુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ જ નિરર્થક થઇ જાય પરન્તુ એવુ માનવુ તે ઉચિત નથી કહ્યુ પણ છે કે-"विफला विश्ववृत्तिर्नो' ઈત્યાદિ-

"વિશ્વ (સસાર) ની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફલ પણ નથી અને એક માત્ર કષ્ટ રૂપ ફલવાળી પણ નથી એવુ પણ નથી કે તેનુ ફલ પ્રત્યક્ષ જે દેખાવ છે એજ છે, અને તે ધોખાબાજી (પ્રપચ) રૂપ પણ નથી"

શકા-કોણ કહે છે કે આત્મા નથી? આત્મા તો છે જ પરન્તુ તે વિજ્ઞાન સ્કધ રૂપ છે એજ સુખ દુ ખ આદિ ફ્લોનો ઉપભોક્તા છે

જો કે આત્મા વિજ્ઞાન રૂપ જ છે, છતા પણ એજ વિજ્ઞાન રૂપ આત્મામા જ્ઞાન અને સુખ આદિ રહે છે જ્ઞાન,સુખ આદિ વિજ્ઞાનરૂપ આત્માના જ વિશિષ્ટ આકારો છે, અને તેઓ તેના જ રહે છે આ પ્રમાણે માનવામા આવે, તો સુખ,દુ ખ આદિ ફ્ળોના ઉપભોગની તથા જન્મ, મરણ આદિની વ્યવસ્થા સગત બની જાય છે

સમાધાન- તમે આત્માને જે વિજ્ઞાનમય કહો છો અને સુખદુ ખ આદિને આત્માની

सुखदुःखादयः आकारविशेषाः किन्तु विरुद्धं प्रलपसि सर्वस्यैव पदार्थजातस्य क्षणिकत्वस्वीकारात्। यथा घटादयो भावाः क्षणिकाः तथा आत्मापि क्षणिक एवेति क्षणिकत्वात् उत्पद्य सद्य एव विनश्यति, ततो विनष्टेनात्मना कालान्तरभावि स्वर्गादिफलं कथमिव भोक्तुं शक्येत। क्षणरूपयोः क्रियाफलवतोः संबन्धाऽभावात्। कृतनाशाऽकृताभ्यागमदोषश्च स्यात्। येन आत्मक्षणे न क्रिया संपादिता स तु तदैव विनष्टो जातः स तु कथमपि कालान्तरभाविनं फलं न भोक्ष्यते विनष्टत्वादिति कृतनाशः। यश्च फलोपभोगं करोति' तेन तु क्रिया न संपादिताऽथच फलभोक्ता भवति, इत्यकृताभ्यागमप्रसंग इति।

---

आदि पर्याय विशेष उसी के हैं, किन्तु तुम परस्पर विरुद्ध प्रलाप करते हो क्यों कि तुमने सभी पदार्थों को क्षणिक स्वीकार किया है। जैसे घटादि पदार्थ क्षणिक है उसी प्रकार आत्मा भी क्षणिक है। क्षणिक होने के कारण वह उत्पन्न होकर शीघ्र ही नष्ट हो जाता है तो फिर विनष्ट हुआ आत्मा कालान्तर में होने वाले स्वर्ग आदि फलों को कैसे भोग सकता है? क्षणविनश्वर क्रियावान् और फलवान् का सम्बन्ध हो नहीं सकता। कृतनाश और अकृताभ्यागम दोष भी आते हैं। जिस आत्मक्षणने क्रिया की वह उसी समय नष्ट हो गया वह कालान्तर में उत्पन्न होने वाले फलको किसी भी प्रकार नहीं भोगेगा। यह कृतनाश नामक दोष हुआ। जो फल भोगता है उसने वह क्रिया नहीं की थी, अतएव अकृताभ्यागम दोष हुआ।

---

પર્યાયો રૂપ ગણો છે, તે ખરુ જ છે તમારી તે માન્યતા સાથે અમે પણ સંમત છીએ, પરન્તુ તમે પરસ્પરથી વિરૂદ્ધ વાત કહો છો, કારણ કે તમે સઘળા પદાર્થોને ક્ષણિક જ માન્યા છે જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ ક્ષણિક છે, એજ પ્રમાણે આત્માને પણ તમે ક્ષણિક જ માનો છો ક્ષણિક હોવાને કારણે, તે ઉત્પન્ન થયા બાદ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે. તો વિનષ્ટ થયેલો તે આત્મા કાળાન્તરે પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગ આદિ ફ્લોને કેવી રીતે ભોગવી શકે ? ક્ષણવિનશ્વર ક્રિયાવાન્ અને ફલવાનનો સબધ જ સભવી શકે નહીં

તમારી આ માન્યતામા તો કૃતનાશ દોષ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષનો પણ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે ક્રિયા કરનારો આત્મા તો એજ ક્ષણે નષ્ટ થઇ ગયો, તેથી કાળાન્તરે ઉત્પન્ન થનારા ફળને તે આત્મા કોઇ પણ પ્રકારે ભોગવી શકે જ નહી" આ પ્રકારના કૃતનાશ દોષનો પ્રસગ ત્યા ઉદ્ભવે છે જે ફળ ભોગવે છે- એટલે કે ફળનો જે ભોક્તા છે, તેણે તે ક્રિયા કરી ન હતી, " આ પ્રકારના અકૃતાભ્યાગમ દોષનો પ્રસંગ પણ ત્યાં ઉપસ્થિત થાય છે,

तदेवं क्षणिकपक्षस्य विचाराऽक्षमत्वात् तथा सर्वथा नित्यैकान्तपक्षस्य च युक्तिविकलत्वात्-परिणामिनित्यपक्ष एव सर्वथा ज्यायान् । एवं च सति-आत्मा ज्ञानाधिकरणम् भवान्तरगामी भूतेभ्यः कथंचिद् अन्य एव, शरीरेण सहाऽन्योन्याऽनुवेधात् कथंचिदनित्योऽपि । तथा सहेतुकोपि मनुष्यनारकतिर्यक् भवोपादानकर्मणा तेन तेनाऽऽकारेण परिणमनस्वभावात् । तथात्मद्रव्यस्य नित्यतया अहेतुकोऽपि भवति आत्मा । तत्तत्कारणतो जायमानोऽपि द्रव्यरूपेण नित्यतयाऽविनश्यन् बन्धजातं परित्यज्य मोक्षगामी भवति । एवं युक्तितर्कप्रमाणादिभिरात्मनः शरीरव्यतिरिक्तत्वे साधिते सति-''चतुर्धातुकमात्रं शरीरमेवेदम्'' इत्यादि बौद्धानां कथनमुन्मत्तप्रलपितमिव भवति । तदेवं संक्षेपेण बौद्धमतं निरस्तमिति ॥१८॥

---

इस प्रकार क्षणिक पक्ष विचार को सहन नहीं करता और एकान्त नित्यपक्ष युक्ति शून्य हैं, अतएव परिणामि नित्य पक्ष ही निर्दोष है। इस पक्ष में आत्मा ज्ञान का अधिकरण, भवान्तर में जाने वाला भूतों से कथंचित् भिन्न और शरीर के साथ एकमेक होने से कथंचित् अभिन्न भी है। तथा वह सहेतुक भी है क्योंकि मनुष्य नारक तिर्यंच भवो के कारणभूत कर्म के स्वभाव वाला है। और वह अहेतुक भी हैं क्योंकि आत्मद्रव्य नित्य है। विभिन्न कारणों से पर्याय रूप से उत्पन्न होता हुआ भी द्रव्य रूपसे नित्य होने के कारण कभी विनष्ट नहीं होता और बन्धन से रहित होकर मोक्षगामी हो जाता है। इस प्रकार युक्ति, तर्क और प्रमाण आदि से आत्मा की शरीर से भिन्नता सिद्ध कर देने पर बौद्धों का यह कथन प्रलाप मात्र है

---

આ પ્રકારે આત્માને ક્ષણિક માનનારો પક્ષ વિચારને સહન કરતો નથી અને એકાન્ત નિત્ય પક્ષ પણ યુક્તિશૂન્ય હોવાથી અસ્વીકાર્ય બની જાય છે, અને આત્માને એકાન્તતઃ નિત્ય માનનારો પક્ષ પણ યુક્તિશૂન્ય જ હોવાથી અસ્વીકાર્ય બની જાય છે. તેથી પરિણામી નિત્ય પક્ષ જ નિર્દોષ છે આ પક્ષમા આત્મા જ્ઞાનના અધિકરણ રૂપ, ભવાન્તરમા જનારો, ભૂતોથી અમુક અપેક્ષાએ ભિન્ન અને શરીરની સાથે એક એકમેક હોવાની અપેક્ષાએ અભિન્ન પણ છે તથા આત્મા સહેતુક પણ છે, કારણકે મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક અને દેવ ભવોના કારણભૂત કર્મો દ્વારા તે પ્રત્યેક પર્યાયમા પરિણમન કરવાના સ્વભાવવાળો પણ છે. અને આત્મા અહેતુક પણ છે, કારણકે આત્મદ્રવ્ય નિત્ય છે. વિભિન્ન કારણ વડે પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થવા છતા પણ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય હોવાને કારણે તે કદી વિનષ્ટ થતો નથી અને બન્ધથી રહિત થતાજ મોક્ષમા ગમન કરે છે આ પ્રકારે યુક્તિ, તર્ક અને પ્રમાણ આદિ દ્વારા આત્માની શરીરથી ભિન્નતા સિદ્ધ થઇ જાય છે તે કારણે " ચાર ધાતુઓ વડે ઉત્પન્ન થયેલુ શરીર જ છે,

संप्रति चार्वाकादि बौद्धान्तमतं प्रतिक्षेप्यतया दर्शयित्वा पंचभूतात्मवा द्यात्माद्वैतवादि तज्जीवतच्छीरवाद्यकारकात्मषष्ठवादि=क्षणिक पंचस्कन्धवादिना मफलवादित्वं कथयितुं सूत्रकारस्तेषां स्व स्व दर्शनफलाभ्युपगमं दर्शयितुमाह —'अगारं' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५
अगारमावसंता वि अरण्णा वावि पव्वया ।
६ ७ ८ ९ १०
इमं दरिसमाणवण्णा सव्वदुक्खा विमुच्चई ॥१९॥

—छाया—

अगारमावसन्तोऽपि आरण्या वापि प्रव्रजिताः ।
इदं दर्शनमापन्नाः सर्वदुःखात्प्रमुच्यन्ते ॥१९॥

कि यह चार धातुओंसे उत्पन्न शरीर ही है, इससे भिन्न आत्मा नहीं है। यह संक्षेप में बौद्धमत का खंडन हुआ ॥१८॥

चार्वाक से लेकर बौद्ध तक के मतों का निराकरण करके अब पंच-भूतात्मवादी, आत्माद्वैतवादी, तज्जीवतच्छरीवादी' अकारक आत्मषष्ठवादी तथा क्षणिक पंचस्कंधवादी, यह सब अफलवादी हैं। यह कहने के लिए सूत्रकार उनके दर्शनको स्वीकार करनेका फल दिखलाते हैं–"अगारं" इत्यादि।

शब्दार्थ 'अगार–गृहम्' घरमें 'आवसंतावि–आवसन्त' निवास करने वाले 'आरण्णा–आरण्या' अथवा वनमें निवास करने वाले 'पव्वया–प्रव्रजिता' प्रव्रज्या धारण किये हुए 'अथवा पव्वया–पार्वता' पार्वतमें रहेने वाले 'इम दरिसण–इद दर्शनम्' इस दर्शनको–शास्त्रको 'आवण्णा–आपन्ना' प्राप्तकर 'सव्वदुक्खा–सर्व दुःखात्' समस्त दुखों से 'मुच्चइ–मुच्यन्ते' मुक्त हो जाते हैं ॥१९॥

તેનાથી ભિન્ન આત્મા નામના કોઇ પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી," આ પ્રકારનું બૌદ્ધોનું કથન પ્રલાપ માત્ર જ બની જાય છે- આ પ્રકારે સૂત્રકારે સંક્ષિપ્તમા બૌદ્ધ મતનું અહી ખંડન કર્યુ છે ॥૧૮॥

ચાર્વાકથી લઈને બૌદ્ધ પર્યન્તના મતોનું ખંડન કરી ને, હવે પાંચ ભૂતાત્મવાદી; આત્માદ્વૈતવાદી, તજ્જીવ તચ્છરીરવાદી' અકારક આત્મષષ્ઠવાદી તથા ક્ષણિક પંચસ્કંધવાદી, આ બધા મતો અફલવાદી જ છે, તે દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર તેમના (ઉપર્યુક્ત) દર્શનોનો સ્વીકાર કરવાનું ફળ બતાવે છે-"अगार" इत्यादि—

શબ્દાર્થ—'अगारं–गृहम्' ઘરમા 'आवसंतावि–आवसन्त' નિવાસ કરવાવાળા आरण्णा–अरण्या અથવા વનમા નિવાસ કરવાવાળા 'पव्वयत–प्रव्रजिता' પ્રવ્રજ્યાને ધારણ કરેલ એવા અથવા 'पव्वया–पार्वता' પર્વતમા રહેવા વાળાઓ 'इम दरिसण–इद दर्शनम्' આ દર્શનને–શાસ્ત્રને 'आवण्णा–आपन्ना' પ્રાપ્ત કરીને 'सव्व दुक्खा–सर्व दुःखात्' સઘળા દુઃખોથી 'मुच्चइ–मुच्यन्ते' મુક્તથઈ જાય છે ॥૧૯॥

—अन्वयार्थः—

'अगार' मिति–अगारं गृहम् 'आवसंतावि' आवसन्तः। 'अरण्णा' आरण्याः–अरण्ये वसन्ति ये ते आरण्याः वननिवासिनस्तापसा इत्यर्थः। 'पव्वया' प्रव्रजिताः प्रव्रज्यां संन्यासदीक्षां प्राप्ताः संन्यासिन इत्यर्थः। अथवा 'पव्वया' इत्यस्य 'पार्वताः' इतिच्छाया, तत्पक्षे पार्वताः=पर्वतनिवासिनः, 'इमं दरिसणं' इदं दर्शनं=दर्शनशास्त्रम् 'आवण्णा' आपन्नाः सन्तः। 'सव्वदुक्खा' सर्वदुःखात् समस्तदुःखात् 'मुच्चइ' मुच्यन्ते-तत्तच्छास्त्रकारा एवं वदन्ति- यो वा कोवाऽपि इदं मदीयशासनं धर्मं वाऽवाप्य तत्प्ररूपितधर्मजातम् आचरिष्यति स गृहस्थो भवेत् वानप्रस्थो वा भवेत् संन्यासी वा भवेत् सर्वविधदुःखेभ्यो विमुच्य मोक्षपदं प्राप्स्यतीति भावः ॥१९॥

— अन्वयार्थ :—

चाहे कोई घरमें निवास करते हों–गृहस्थ हों चाहे वनवासी तापस हों, चाहे सन्न्यास दीक्षाको प्राप्त संन्यासी हों या पर्वतनिवासी हों यदि इस दर्शन को अंगीकार कर ले तो समस्त दुःख से मुक्त हो जाते हैं, ऐसा उन उन शास्त्रों के रचयिता कहते हैं। अर्थात् जो भी हमारे इस शासन या धर्म को अंगीकार करके, उसमें प्ररूपित धर्म का आचरण करेगा वह चाहे गृहस्थ हो, वानप्रस्थ हो या संन्यासी हो, सब प्रकार के दुःखों से विमुक्त होकर मोक्ष पद प्राप्त कर लेगा। ( ऐसा विभिन्न मतों के शास्त्रकार अपने अपने शास्त्रों में प्रतिपादन करते हैं) ॥१९॥

-અનવયાર્થ-

" ભલે ઘરમા નિવાસ કરનાર -ગૃહસ્થ- હો, ભલે વનવાસી તાપસ હો, ભલે સન્યાસી હો અથવા ભલે પર્વતનિવાસી હો, -પરન્તુ જો તમે અમારા આ દર્શનનો સ્વીકાર કરી લેશો, તો સમસ્ત દુ ખોમાથી મુક્ત થઇ જશો", એવુ ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રોની રચના કરનારા કહે છે એટલે કે જુદા જુદા મતોનુ પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રકારો પોત પોતાના શાસ્ત્રોનુ આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે અમારા આ શાસન અથવા ધર્મને અ ગીકાર કરવાથી અને તેમા પ્રરૂપિત ધર્મનુ આચરણુ કરવાથી તમે સમસ્ત દુ ખોમાથી મુકત થઈ જશો સ સારમા રહીને અથવા વાનપ્રસ્થ અવસ્થામા રહીને, અથવા પર્વતમા નિવાસ કરીને, અથવા સન્યાસી બનીને, આ પ્રકારે તમને ફાવે તે અવસ્થામા રહીને, અમારા દર્શનનો સ્વીકાર કરવાથી અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી તમે સમસ્ત દુ ખોમાથી મુકત થઇને પરમપદની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ કરશો ॥૧૯॥

-टीका-

'अगार'-मिति अगारं गृहम्, तस्मिन् 'आवसंतावि' आवसन्तोऽपि वासं कुर्वन्तोऽपि। अत्र अगारपदं गृहमध्ये विद्यमानकलत्रपुत्रादीनामुपलक्षणत्वात् मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् लाक्षणिकम्। तथाचाऽगारे वसन्तः कलत्रपुत्रादिना सह वासं कुर्वन्त इत्यर्थः संपद्यते। तदुक्तम्-" न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते "। इति नीत्या गृहे स्थित इत्यस्य गृहस्थितपुत्रभार्यादिषु स्नेहं कुर्वाणा इत्यर्थः संपद्यते। 'आरण्णावावि, इति आरण्यावापि अरण्ये निवसन्तोऽपि तापसाः वानप्रस्था इति यावत्। तथा 'पव्वया' प्रव्रजिताः सन्न्यासिन इत्यर्थः। अथवा 'पार्वताः' इतिच्छायापक्षे पर्वतवासिनः। एषु ये केचन 'इदं दर्शनम् 'आवण्णा' आपन्ना प्राप्ताः सन्तः 'सव्वदुक्खा' सर्वदुःखात्-सर्वेभ्यः सांसारिकदुःखेभ्यः 'विमुच्चइ' विमुच्यन्ते-विमुक्ता भवन्ति।

—:टीकार्थः—

अगार का अर्थ है घर। यहाँ अगार पद गृह मे रहने वाले पत्नी पुत्र आदि का सूचक हैं। "माचे शोर कर रहे हैं" इसके समान यह एक लाक्षणिक कथन है। अतएव "घर में रहते हुए का अर्थ है कलत्रपुत्र आदि के साथ निवास करते हुए। कहा भी है "न गृहं गृहमित्याहु गृहिणी गृहमुच्यते इत्यादि।

"गृह गृह नहीं कहलाता, वास्तव में गृहिणी गृह कहलाती है"। इस कथन के अनुसार गृह में स्थित का अभिप्राय है गृह में स्थित पुत्र पत्नी आदि पर स्नेह करते हुए।

अरण्य का अर्थ है अरण्य-वन में निवास करने वाले तापस या वानप्रस्थ भी कहलाते हैं। प्रव्रजित संन्यासी को कहते हैं। मूल में जो "पव्वया" पाठ है उसका अर्थ पार्वत अर्थात् पर्वतवासी भी हो सकता है।

ટીકાર્થ

"अगार" આ પદનો અર્થ ગૃહ થાય છે. અહીં અગાર પદ ઘરમાં રહેનારા પત્ની, પુત્ર આદિનું સૂચક છે. "માંચો (માચડો) બોલે છે," આ કથનના જેવું આ લાક્ષણિક કથન છે. તેથી ઘરમાં રહેનારા નો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો "પુત્ર, પુત્રી, પત્ની આદિની સાથે નિવાસ કરતો" કહ્યુ પણ છે કે "न गृहं गृहमित्याहु" ઇત્યાદિ

"ઘરને ગૃહ કહેવાતું નથી, વાસ્તવિક રૂપે તો ગૃહિણીને જ ગૃહ કહેવાય છે," આ કથન અનુસાર "ઘરમાં રહેતો" એટલે પુત્ર, પુત્રી, પત્ની આદિ પર સ્નેહભાવ રાખતો"

"અરણ્ય" એટલે વન. અને "આરણ્ય" એટલે વનમાં નિવાસ કરનાર તેને તાપસ અથવા વાનપ્રસ્થ પણ કહે છે. સન્યાસીને 'પ્રવ્રજિત' કહે છે મૂળ સૂત્રમાં જે "पव्वया" આ પદ વપરાયું છે તેનો અર્થ પાર્વત એટલે કે પર્વતવાસી પણ થઇ શકે છે.

अयं भावः—पूर्वोक्ताः सर्वेऽप्येवं कथयन्ति-मदीयं दर्शनं ये प्राप्स्यन्ति ते गृहस्थाः वानप्रस्थाः वा संन्यासिनो वा भवन्तु तेषां सर्वदुःखप्रहाणमवश्यम्भावि भवति, अवश्यमेव दुःखोच्छेदः निरतिशयसुखप्राप्तिश्च भवतीति। तथाहि—पंचभूत तज्जीवतच्छरीरात्मवादिनामयमाशयः— ये मदीयदर्शनशास्त्रमधिगतवन्तः ते गृहस्था एव सर्वदुःखेभ्यः सर्वेभ्यः केशलुंचनशिरोमुण्डनदण्डादिग्रहणनाग्न्यतपश्चरणकायक्लेशादिदुःखेभ्यः सद्य एव विमुच्यन्ते, तदुक्तम्— "तपांसि यातना श्चित्राः, संयमो भोगवंचनम् अग्निहोत्रादिकं कर्म बालक्रीडेव दृश्यते ॥१॥" इति।

---

इनमें से जो कोई भी इस दर्शन को प्राप्त (स्वीकार) करते हैं, वे समस्त सांसारिक दुःखों से विमुक्त हो जाते हैं।

तात्पर्य यह हैं पूर्वोक्त सभी वादी कहते हैं जो हमारे दर्शन को अंगीकार करेंगे वह चाहे गृहस्थ हों, वानप्रस्थ हों या संन्यासी हों, उनका सब दुःख अवश्य नष्ट हो जाएगा और उनको सुख की प्राप्ति होगी।

यहां पंचभूतवादी और तज्जीवतच्छरीरवादी का मत यह है कि जो हमारे दर्शनशास्त्र को स्वीकार कर लेगें, वे गृहस्थ रहते हुए ही समस्त दुःखो से अर्थात् केशलोंच, मस्तक मुंडन, डंडधारण, नग्नता तपश्चरण तथा कायक्लेश आदि दुःखों से शीघ्र ही छुटकारा पा लेगे। कहा भी है "तपांसि यातनाश्चित्राः" इत्यादि।

तपस्या विविध प्रकार की यातना मात्र है, संयम भोगों से वंचित है और अग्निहोत्र आदि कर्ममलों के खेल जैसे दिखाई देते हैं" ॥१॥

---

ગૃહસ્થ, આરણ્ય આદિમાંથી જે કોઇ અમારા દર્શનનો સ્વીકાર કરે છે, તેઓ સમસ્ત સાંસારિક દુઃખોમાથી મુક્ત થઇ જાય છે

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વોક્ત સમસ્ત મતવાદીઓ કહે છે કે "જે કોઈ અમારા દર્શનનો સ્વીકાર કરશે, તેઓ ગૃહસ્થ અથવા વાનપ્રસ્થ અથવા સંન્યાસી, ગમે તે અવસ્થામા રહેવા છતા સમસ્ત દુઃખોમાથી મુક્ત થઈને સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે.

પાચ મહાભૂતવાદી અને તજ્જીવતચ્છરીરવાદીનો મત એવો છે કે અમારા દર્શનશાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરનાર માણુસો, ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને જ સમસ્ત દુઃખોમાંથી મુકત થઈ જશે. એટલે કે કેશલુચન, મસ્તક મુંડન, ડંડધારણુ, નગ્નતા, તપશ્ચરણુ તથા કાયકલેશ આદિ દુઃખોમાથી જલ્દી મુકત થઇ જશે. કહ્યુ પણુ છે કે "**तपांसि यातनाश्चित्रा**" ઇત્યાદિ

"તપસ્યા વિવિધ પ્રકારની યાતના રૂપ જ છે. સંયમ ભોગોથી વિહીન હોય છે. અને અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો તો બાળકોનાં ખેલ જેવાં દેખાય છે." ॥ ૧ ॥

मम दर्शनाऽऽश्रितानां सद्यएव दुःखात्मककेशलुञ्चनादिभिः विमुक्तिर्जायते। एतन्मते परलोकादीनामभावेन तदर्थं शरीरक्लेशकारिकर्मानुष्ठानस्य नैरर्थक्येन त्याग एव दुःखविमोक्ष इति। तथाचोक्तम्—

"त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भाण्डधूर्तनिशाचराः" इत्यादिना शास्त्रविहितकर्माणि निन्दित्वा, स्वेच्छया-ऐहिकफलोपभोगस्यैव पुरुषार्थत्वं प्रतिपादयन्तीतिपञ्चभूततज्जीवतच्छरीरवादिमतम्।

सांख्यादयस्तु मोक्षवादिनः एवं प्रतिपादयन्ति—यो हि सांख्यदर्शनस्याऽऽश्रयं करोति, यत्र दर्शने—आत्माऽकर्त्ताऽभोक्ताऽद्रष्टा साक्षी भोक्ता कूटस्थनित्यो

---

हमारे दर्शन का आश्रय लेने वालों को शीघ्र ही इस केशलुंचन आदि के कष्ट से मुक्ति मिल जाती है। इस मत में परलोक आदि का अभाव होने से उसके लिए शरीर को क्लेश उत्पन्न करने वाले कर्मों का अनुष्ठान करना निरर्थक होने से उसका त्याग कर देना ही दुःखों से मुक्ति पा लेना है। कहा है "त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भांडधूर्तनिशाचराः" इत्यादि।

"वेद रचनेवाले तीन हैं भांड, धूर्त और निशाचर" इस प्रकार कह कर वे शास्त्रोक्त कर्मों की निन्दा करके और अपनी इच्छा से इहलोक संबंधी फलोपभोग को ही पुरुषार्थ कहते हैं। यह पंचभूतवादी एवं तज्जीवतच्छरीरवादी का मत हुवा।

सांख्य आदि कि जो मोक्षवादी हैं, उनका यह कथन है कि जो सांख्य दर्शन का आश्रय लेता है, जिसमें आत्मा अकर्त्ता, अभोक्ता, अद्रष्टा, साक्षी-

---

અમારા દર્શનશાસ્ત્રોનો આશ્રય લેનાર વ્યક્તિને, કેશલુંચન આદિના કષ્ટમાથી તો તુરત જ મુક્તિ મળી જાય છે. આ લોકોના મતાનુસાર પરલોક આદિનો અભાવ હોવાથી પરલોકના સુખને નિમિત્તે, શરીરને ક્લેશ ઉત્પન્ન થાય એવા અનુષ્ઠાનોની આરાધના નિરર્થક હોવાથી, એવાં અનુષ્ઠાનોની જરૂર જ રહેતી નથી આ પ્રકારના અનુષ્ઠાનોનો ત્યાગ કરવો, તેનુ જ નામ દુખોમાથી મુક્તિ છે. આશય એ છે કે ઉપર્યુક્ત મતવાદીઓ તપ આદિ અનુષ્ઠાનોમા માનતાં નથી, અને તે અનુષ્ઠાનો દ્વારા જ લોકો નિરર્થક શારીરિક ક્લેશ સહન કરે છે, એવું માને છે કહ્યું પણ છે "त्रयो वेदस्य कर्त्तारो" ઇત્યાદિ "વેદ રચનારા ભાંડ, ધૂર્ત અને નિશાચર, આ ત્રણ પ્રકારના છે" આ પ્રમાણે કહીને તેઓ શાસ્ત્રોક્ત કર્મોની નિંદા કરે છે. અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર આ લોક સબંધી ફલોપભોગ કરવો, તેને જ પુરુષાર્થ કહે છે આ પ્રકારનો પંચભૂતવાદી અને તજ્જીવતચ્છરીરવાદીઓનો મત છે

સાંખ્ય આદિ મતવાદીઓ કે જેઓ મોક્ષવાદી છે, તેઓ પણ એવુ કહે છે કે જે લોકો સાંખ્યદર્શનનો આશ્રય લે છે, તે લોકો શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા આત્માના

जन्मजरामरणरोगशोकादि विविधदुःखकारणविरहितोऽस्तीत्येवं स्वीकरोति स तादृशमात्मानं श्रवणमननिदिध्यासनमार्गेण ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य प्रकृतिविरचित-समस्तदुःखकारणात्संसाराद्विमुच्यते। मदीयदर्शनमाश्रित्य तादृशदर्शनप्रति-पादितात्मानं विज्ञाय जन्मजरामरणगर्भपरम्पराऽनेकवाक्कायमानसातितीव्रतराऽसातोदयरूपेभ्यो दुःखेभ्यो विमुच्यते । सकलद्वन्दविरहितं मोक्षमाश्रित्य केवलः स्वस्थः स्वरूपमाश्रितो भवतीति भावः । तत्र नाश्रमविचारो वा त्तदुक्तम्

पञ्चविंशतितत्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् ।
जटी मुण्डी शिखी वापि, मुच्यते नात्र संशयः "॥१॥ इत्यादि सांख्यमतम् ।

---

भोक्ता, कूटस्थनित्य तथा जन्म, जरा, मरण, रोग शोक आदि विविध प्रकार के दुःख के कारणों से रहित माना गया है, वह पुरुष, श्रवण, मनन और निदिध्यासन के द्वारा आत्मा के इस प्रकार के स्वरूप को जान कर प्रकृति के संयोग से उत्पन्न होने वाले समस्त दुःखों के कारणभूत संसार से मुक्त हो जाता है । हमारे दर्शन का आश्रय लेकर और इस दर्शन में प्रतिपादित आत्मा के स्वरूप को जान कर जन्म, जरा, मरण गर्भ परम्परा, अनेक वाचिक कायिक और मानसिक तीव्रतर असातोदय रूप दुःखों से मुक्त हो जाता है । वह समस्त द्वन्द्वो से रहित मोक्ष को प्राप्त करके शुद्ध स्वस्थ और अपने स्वरूप में आश्रित हो जाता है । इस विषय में आश्रम वय या वर्ण आदि का कोई विचार नहीं हैं । कहा भी है "पंचविंशतितत्त्वज्ञो" इत्यादि ।

जो पच्चीस तत्त्वों का ज्ञाता है, वह चाहे किसी भी आश्रम में रहे

---

આ પ્રકારના સ્વરૂપને (આત્મા અકર્ત્તા, અભોક્તા અદ્રષ્ટા, સાક્ષીભોક્તા, કૂટસ્થ નિત્ય તથા જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક આદિ વિવિધ પ્રકારના દુખના કારણોથી રહિત છે.) જાણીને પ્રકૃતિના સયોગથી ઉત્પન્ન થનારા સમસ્ત દુખોના કારણભૂત સસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. અમારા દર્શનનો (સાંખ્ય દર્શનનો) આશ્રય લઈને, અને તેમા પ્રતિપાદિત આત્માના સ્વરૂપને જાણીને જન્મ, જરા, મરણ ગર્ભપરપરા અને માનસિક તીવ્રતર અસાતાઉદય રૂપ દુખોથી મુક્ત થઈ જાય છે તે સમસ્ત દ્વન્દ્વોથી રહિત મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીને શુદ્ધ સ્વસ્થ અને નિજ સ્વરૂપમા આશ્રિત થઈ જાય છે- આ વિષયમા આશ્રમ, વય વર્ણ આદિનો કોઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. કહ્યુ પણ છે કે "પચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો" ઇત્યાદિ

જે પચીશ તત્ત્વોનો જ્ઞાતા છે, તે ભલે આશ્રમમા રહે, અથવા ભલે જટા વધારે અથવા ભલે શિરમુડન કરાવે, અથવા ભલે શિખા વધારે, પરન્તુ તે અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે

एवमेव बौद्धोऽपि वक्ति–मदीयदर्शनं समाश्रितः दर्शनोदीरितनैरात्म्यपदं पदार्थमात्रस्य क्षणिकतां दुःखरूपतां च ज्ञात्वा सर्वं दुःखं सर्वं हेयम्, सर्वं क्षणिकं सर्वं शून्यमिति विभाव्य सपरिकरमार्गप्रणाल्या क्षणिकात्मज्ञानं शून्यात्मज्ञानं वा प्राप्य जन्ममरणबन्धादि दोषजातेभ्यो दुःखेभ्यो विमुच्यते।

एवमेवाऽऽद्वैतवेदान्ति–मदीयं दर्शनमाश्रित्य नित्यानित्यविवेकइहामुत्राऽर्थफलभोगविरागशमदमसमाधानोपरतितितिक्षाश्रद्धारूपसाधनषट्क-मुमुक्षुत्वानन्तरं निष्कामकर्मोपासनया-उत्पन्न-जिज्ञासः गुरुमात्मज्ञानिनमवाप्य, श्रवणमनननिदिध्या-

---

और चाहे जटा धारण करता हो मुंड मुंडवाता हो या चोटी रखता हो, अवश्य मुक्त हो जाता है। इसमें संशय नहीं है। "इत्यादि सांख्य मत है।

इसी प्रकार बौद्ध कहता है जो हमारे दर्शन की शरण लेता है और इस दर्शन में प्रतिपादित नैरात्मवाद को तथा पदार्थ मात्र की क्षणिकता एवं दुःख रूपता को जान कर ऐसी भावना करता है कि–"सभी कुछ दुःखरूप है सब हेय है, सब क्षणिक है, सब शून्य है "वह सपरिकरमार्ग प्रणाली से क्षणिक या शून्यरूप आत्मा का ज्ञान प्राप्त करके जन्म मरण बन्ध आदि दोषों से उत्पन्न दुःखो से मुक्त हो जाता है।

इसी प्रकार अद्वैतवादी-वेदान्ती कहते हैं हमारे दर्शन को अंगीकार करने से ही आत्मा मोक्ष प्राप्त करके कृतकृत्य होता है। नित्य और अनित्य का विवेक होने पर ऐहिक और पारलौकिक पदार्थों के तथा फलभोग के प्रति विरक्ति, शम,दम समाधान, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धारूप छह साधनों तथा मुमुक्षुत्व के

---

છે, આ વાતમા કોઇ સંશયને માટે અવકાશ જ નથી" આ પ્રકારનો સાંખ્યોનો મત છે.

બૌદ્ધો પણ એવું જ કહે છે કે અમારા બૌદ્ધદર્શનનુ શરણુ સ્વીકારે છે, અને તેમા પ્રતિપાદિત નૈરાત્મવાદને તથા પ્રત્યેક પદાર્થની ક્ષણિકતા અને દુ ખ રૂપતાને જાણીને એવી ભાવનાવાળા થઇ જાય છે. કે" બધુ દુઃખરૂપ છે, બધું હે ય છે બધુ ક્ષણિક છે અને બધું શૂન્ય છે," તે સપરિકર માર્ગપ્રણાલી દ્વારા ક્ષણિક અથવા શૂન્ય રૂપ આત્માનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, જન્મ, મરણ, બન્ધ આદિ દોષો વડે ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખમાથી મુક્ત થઇ જાય છે.

એજ પ્રમાણે અદ્વૈતવાદી-વેદાન્તીઓ કહે છે કે અમારા દર્શનશાસ્ત્રનુ શરણુ સ્વીકારવાથી જ આત્મા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને કૃતકૃત્ય થઇ જાય છે. નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક ઉત્પન્ન થતાં ઐહિક અને પારલૌકિક પદાર્થો પ્રત્યે તથા ફલભોગ પ્રત્યે વિરક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા શમ, દમ, સમાધાન, ઉપરતિ તિતિક્ષા અને શ્રદ્ધા રૂપ છ સાધનોની તથા મુમુક્ષત્વના અનન્તર

सनद्वारेण-अजराऽमरनित्यमुक्तवेदान्तमात्रवेद्याऽऽत्मानं नित्यशुद्धमुक्तस्वभावं ज्ञात्वा संसारसागरकार्यविशिष्टमज्ञानं जगदुपादानभूतं विनाश्य, निरतिशय-सुखमात्रात्मकं मोक्षमवाप्य कृतकृत्यो भवति ॥१९॥

इदानीं सूत्रकारः चार्वाकादि बौद्धान्तवादिनामफलवादित्वमाविष्कर्त्तुमाह —'ते'इत्यादि ।

मूलम्-

१ ३ २ ४ ८ ५ ७ ६
ते णावि संधि णच्चाणं न ते धम्मविओ जणा ।
९ १० ११ १२ १३ १६ १४ १५ १७
जे ते उ वाइणो एवं न ते ओहंतराऽऽहिया ॥२०॥

छाया-

ते नापि संधिं ज्ञात्वा खलु न ते धर्मविदो जनाः ।
ये ते तु वादिन एवं न ते ओघन्तरा आख्याताः ॥२०॥

---

अनन्तर निष्काम कर्म की उपासना होती है । उपासना से जिज्ञासा उत्पन्न होती है । तब ज्ञानी गुरू को प्राप्त करके श्रवण, मनन और निदिध्यासन के द्वारा वेदान्त से ही जान ने योग्य अजर अमर और नित्यमुक्त तथा शुद्ध बुद्ध और मुक्त स्वभाववाले आत्मा को जानता है। तब संसारसागर के कार्य और जगत् के उपादान रूप अज्ञान को नष्ट करता है। उसके पश्चात् सर्वोत्कृष्ट सुखमय मोक्ष प्राप्त कर लेता है और कृतकृत्य हो जाता है ॥१९॥

अब सूत्रकार चार्वाक से लेकर बौद्धमत तक के वादियों को अफलवादी प्रकट करते हुए कहते हैं-"ते"इत्यादि।

---

(બાદમાં) નિષ્કામ કર્મની ઉપાસના થાય છે. ઊપાસનાદ્વારા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવાથી યોગ્ય ગુરુ મેળવીને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા જે વેદાન્તમાથી જ જાણવા યોગ્ય અજર' અમર અને નિત્યમુકત તથા શુદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્તસ્વભાવવાળા આત્માને જાણે છે. ત્યારે જ તેઓ સંસાર સાગરના કાર્ય અને જગતના ઉપાદાન રૂપ અજ્ઞાનને નષ્ટકરી નાખે છે. ત્યારબાદ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખમય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીને તેઓ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. "ગાથા ૧૯"

હવે સૂત્રકા ચાર્વાકોથી લઇને બૌદ્ધમત પર્યન્તના મતવાદીઓને અફલવાદી રૂપે પ્રકટ કરવા નિમિત્તે કહે છેકે "તે" ઇત્યાદિ

## अन्वयार्थः-

(ते) ते पूर्वोक्त वादिनोऽन्यतीर्थिकाः 'संधिं' सन्धिम्=अवसरं (णावि) नैव (णच्चा) ज्ञात्वा क्रियायां प्रवर्त्तन्ते। ते (जणा) जनाः- पूर्वोक्तवादिनः। (धम्मविओ) धर्मविदः= धर्मज्ञातारः (न) न सन्ति। (जे ते उ) ये ते तु (एवं) एवं= पूर्वोक्ताः (वाइणो) वादिनः अफलवादस्य समर्थयितारः। (ते) ते वादिनः (ओहंतरा) ओघन्तराः=संसारपारकर्त्तारः (न आहिया) नाख्याताः= न कथितास्तीर्थङ्करैः ते संसारपारगामिनो न भवन्तीति भावः ॥२०॥

शब्दार्थ—'ते-ते' पञ्चमहाभूत आदिको बताने वाले 'संधिं-सधिम्' संधिको-अवसरको 'णावि णच्चा-नैव ज्ञात्वा' नहीं जानकर क्रियामें प्रवृत्त होते हैं 'ते जणा-ते जनाः' वे लोग 'धम्मविओ-धर्मविद्' धर्मको जानने वाले 'न-न' नहीं हैं 'जे ते उ-ये ते तु' जो अन्यदर्शि हैं 'एव-एवम्' पूर्वोक्त रूप कहे गये 'वाइणो-वादिनः' अफलवादी समर्थन करनेवाले 'ते-ते' वे वाद करनेवाले 'ओहंतरा-ओघन्तराः' संसारको पार करनेवाला 'न आहिया-नाख्याताः' नहीं कहे है ॥२०॥

## अन्वयार्थः-

पूर्वोक्त अन्यतीर्थिक सन्धि अर्थात् अवसर को न जानकर ही क्रिया में प्रवृत्ति करते हैं वे लोग धर्म के ज्ञाता नहीं हैं जो पूर्वोक्त वादी अफलवाद के समर्थक है वे तीर्थंकरों द्वारा संसार को पार करने वाले नहीं कहे गये हैं, अर्थात् वे संसार से तिर नहीं सकते ॥२०॥

શબ્દાર્થ—'ते-ते' પંચમહાભૂતવાદીઓ 'संधिं-सन्धिम्' સંધિને-અવસરને 'णावि णच्चा-नैव ज्ञात्वा' જાણ્યાવિના જ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે 'ते जणा-ते जना' તે લોકો 'धम्मविओ-धर्मविदः' ધર્મને જાણવાવાળા 'न-न' હોતા નથી. 'जे ते उ-ये ते तु' જે અન્યમતવાદિઓ છે 'एव-एवम्' પૂર્વોક્ત પ્રકારથી કહેવામા આવેલ 'वाइणो-वादिनः' અફલવાદનુ સમર્થન કરવાવાળા 'ते-ते' એ રીતે વાદ કરવાવાળાઓ 'ओहंतरा-ओघन्तराः' સંસારને પાર કરવાવાળા 'न आहिया-नाख्याताः' કહ્યા નથી ॥૨૦॥

## —અન્વયાર્થ—

પૂર્વોક્ત અન્યતીર્થિકો (અન્ય મતવાદીઓ) સન્ધિ એટલે કે અવસરને જાણ્યા વિના જ ક્રિયામા પ્રવૃત થાય છે. તેઓ ધર્મના જ્ઞાતા નથી જે અન્યતીર્થિકો અફલવાદના સમર્થકો 'છે' તેમને તીર્થંકરોએ સંસારને પાર કરનાર કહ્યા નથી. એટલે કે તે અફલવાદીઓ સંસારને તરી શકતા નથી, પરન્તુ તેમાં ડૂબેલા જ રહે છે "૨૦"

टीका–

'ते' ते पञ्चभूतादि बौद्धान्ताः वादिनः 'णावि,नापि=नैव,संधि सन्धिम् अवसरं मनुष्यभवार्यक्षेत्रप्राप्तिसुकुलजन्म-केवलिप्रज्ञप्तधर्मश्रवण–तच्छ्रद्धान–तदाचरण द्वारा कर्मनाशरूपम्'ज्ञात्वा' विज्ञाय, तादृशमवसरमज्ञात्वैव ते पूर्वोक्तवादिनः प्रवृत्ताः। णमिति वाक्यालंकारे। अयं भावः–येन आत्मा कर्मरहितो भवति तमवसरमज्ञात्वैव दुःखाद् विमोक्तुं प्रयतन्ते। कर्मनाशार्थं यतमानेन प्रथमतः कर्मस्वरूपमवगन्तव्यम्। तदनवगमे कर्मोच्छेदो न साधितः स्यात्, पूर्वोक्तवादिनस्तु तत्त्वतः कर्मस्वरूपं न जानन्ति। तादृशमवसरमज्ञात्वैव कर्म-विनाशाय स्व स्व शास्त्रं विरचितवन्तः, अतस्तदीयशास्त्रज्ञानेनापि न सम्यग्रूपेण कर्मोच्छेदः संभवति। अतः सूत्रकारेण सम्यगेवोक्तम्––'तेणाविसंधि णच्चाणं' इत्यादि।

–:टीकार्थः:–

वे चार्वाक से लेकर बौद्धमत तक के वादी मनुष्यभव आर्यक्षेत्र की प्राप्ति. सुकुल में जन्म, केवलि प्ररूपित धर्म के श्रवण, उस धर्म पर श्रद्धान और उसके आचरण द्वारा कर्मों के क्षयरूप अवसर को न जानकर ही प्रवृत्त हो रहे हैं। आशय यह है कि आत्मा जिसके द्वारा कर्म रहित होता है, उस अवसरको न जानकर ही वे दुःखसे मुक्ति पाने के लिए प्रयत्न ही करते रहते हैं उसे पहले कर्मका स्वरूप समझना चाहिए। उसे समझे विना कर्म का उच्छेद किया नहीं जा सकता। परन्तु ये वादी कर्म के स्वरूप को वास्तविक रूप को जानते नहीं है। इस प्रकार के अवसर को जाने विना ही उन्होने कर्मों के विनाश के लिए अपने अपने शास्त्र रच डाले है। अतएव उनके शास्त्रों को जान लेने से भी कर्मों का उच्छेद नहीं हो सकता। अतएव सूत्रकारने यथार्थ ही कहा है–"वे अवसर को नही जानकर" इत्यादि।

–ટીકાર્થ–

ચાર્વાકથી લઈને બૌદ્ધો પર્યન્તના અન્યમતવાદીઓ મનુષ્યભવ આર્યક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ. સુકુલમાં જન્મ કેવલિ પ્રરૂપિત ધર્મનું શ્રવણ, કેવલિ પ્રરૂપિત ધર્મમાં શ્રદ્ધા. અને તે ધર્મ આચરણ દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાયો છે, આ વાતને સમજ્યાવિના જ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે, આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આત્મા કેવી રીતે કર્મથી રહિત થાયછે, તેજાણવાનો અવસરપ્રાપ્ત થવા છતા પણ તેઓ તે અવસરનો ઉપયોગ કર્યા વિના જ દુ ખ-માથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે તેમણે સૌથી પહેલા કર્મનુ સ્વરૂપ સમજવુ જોઈએ કર્મનુ સ્વરૂપજાણ્યા વિના તેના નાશનો ઉપાય જ કેવી રીતે કરી શકાય? પરન્તુ તે અન્યતીર્થિકો કર્મના સ્વરૂપને વાસ્તવિક રૂપે જાણતાનથી આ પ્રકારના અવસરને જાણ્યા વિના જ તેમણે કર્મના વિનાશ નેમાટે પોત પોતાના શાસ્ત્રોની રચના કરી નાખી છે એથી તેમના તે શાસ્ત્રોને સમજી લેવા છતા પણ કર્મોનો ઉચ્છેદ થઇશકતો નથી તેથી જ સૂત્રકારે યથાર્થ જ કહ્યુ

अथवा-सन्धानं सन्धिः उत्तरोत्तरजीवादिपदार्थजातविषयकं-ज्ञानम्। तदज्ञात्वैव ते वादिनः कर्मविनाशाय प्रवृत्ताः। अतः'न ते धर्मविदः'। यतः कर्म स्वरूपमविदित्वैव प्रवृत्ताः ततस्ते न धर्मविदः। समीचीनरूपेण धर्मपरिच्छेदेन ते विद्वांसो-निपुणमतयो नैव भवन्ति। जना इतिजनाः चार्वाक्सांख्यादयो लोका इति। वस्तुतस्तु क्षान्तिमुक्त्यादिको दशविधो धर्मः तं दशविधंधर्ममज्ञात्वैव-अन्यथाऽन्यथा धर्मस्वरूपं प्ररूपयन्ति। अज्ञातमूलककथितधर्माणां मोक्षरूपं फलं न भवति, अतस्ते अफलवादिनःकथ्यन्ते। अयं भावः-यो हि वह्निरुष्णः प्रकाशको दाहपाकादि कार्यकारी, इत्येवं रूपेण वह्ने र्वास्तविकं रूपं जानाति, स एव वह्निमादाय दाहपाकादि कार्यं करोति, यो वह्नेः स्वरूपमेव न जानाति स कथं वह्निना

अथवा सन्धि का अर्थ है सन्धान अर्थात् उत्तरोत्तर जीवादि पदार्थों का ज्ञान। उसे न जानकर ही वे वादी कर्म के विनाश के लिए प्रवृत्त हुए हैं, अतएव वे धर्म के वेत्ता नहीं हैं अर्थात् समीचीन रूपसे धर्मको जानने में कुशल नहीं है। "जणा" का अर्थ है चार्वाक सांख्य आदि लोग।

वास्तव में धर्म क्षमा मुक्ति आदि के भेदसे दस प्रकार का है। पर वे उस दशविध धर्मको न जानकर ही दूसरी दूसरी तरह से धर्मका स्वरूप कहते हैं। अज्ञान पूर्वक कहे हुए धर्म से मोक्ष फल की सिद्धि नहीं होती अतएव वे अफलवादी कहे गये है। तात्पर्य यह है कि जो पुरुष अग्नि के वास्तविक स्वरुप को जानता है कि अग्नि उष्ण होती हैं, प्रकाश करती ह और दाह पाक आदि कार्य करती है, वही अग्नि को ग्रहण करके दाह पाक

છે કે-અવસરને જાણ્યા વિના ઇત્યાદિ-અથવા 'સંધિ' આ પદનો અર્થ સંધાન એટલે કે ઉત્તરોત્તર જીવાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન" પણ કરી શકાય તેને જાણ્યા વિના જ તે મતવાદીઓ કર્મનો વિનાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા છે' તેથી તેઓ ધર્મના વેત્તા નથી-એટલે કે તેઓ સમીચીન રૂપે ધર્મનાજાણકાર નથી "जणा" આ પદ ચાર્વાક આદિ લોકો ના અર્થમા વપરાયું છે.

ખરી રીતે તો ક્ષમા' મુકિત આદિના ભેદથી ધર્મ દસ પ્રકારનોછે પરન્તુ પૂર્વોકત અન્ય મતવાદીઓ આ દસ પ્રકારના ધર્મને જાણ્યા વિના ધર્મના સ્વરૂપની બીજી રીતે જ પ્રરૂપણા કરે છે. અજ્ઞાન પૂર્વક જેને ધર્મ માનવામા આવ્યો હોય એવા ધર્મ દ્વારા મોક્ષ રૂપ ફલની સિદ્ધિ થતી નથી તેથી એવા ધર્મની પ્રરૂપણા કરનારાને અફલવાદી કહેવામા આવેલ છે. દાખલા તરીકે જે માણુસ અગ્નિના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણતો નથી-એટલે કે જે માણુસને એટલી પણ ખબર નથી કે અગ્નિ ઉષ્ણ હોય છે, પ્રકાશઆપનારી હોય છે, દાહક હોય છે, પકવવાનું આદિ કાર્ય કરનારી છે, તે માણુસ અગ્નિનો રાધવા આદિ કાર્યોમાં ઉપયોગ કરી શકતો નથી.

પરન્તુ જે માણુસને અગ્નિના વાસ્તવિક સ્વરૂપનુ જ્ઞાન હોય છે, તે માણુસ રાંધવા, તાપવા, આદિ કાર્યમા અગ્નિનો ઉપયોગ કરી શકે છે એજ પ્રમાણે જે માણુસ ધર્મન

पाकादिकार्यं संपादयिष्यति तद्वत् यो धर्मस्वरूपं तत्त्वतो न जानाति तस्य तेन प्रतिपादितः तथाऽनुष्ठितश्च धर्मः कथं मोक्षफलाय पर्याप्तःस्यादिति ते अफलवादिन एव भवन्ति। 'ये ते तु' इत्यत्र तु शब्दः च शब्दस्य अर्थे विद्यते चकारस्य''ये इत्यस्यानन्तरं प्रयोगः तथा च ये च ते वादिनः पूर्वोदिता नास्तिका श्चार्वाकाः नास्तिकप्रायाश्च एवम्=उक्तप्रकारेण सम्यग् ज्ञानाभावेन सांख्यादयः न ते ओघंतराः 'ओघः-संसारः- तस्य ते संतरणशीला नाख्यताः न कथिताः ॥२०॥

पुनरप्याह-तेणाविसंधिं' इत्यादि।

मूलम्-

तेणा वि संधिं णच्चाणं न ते धम्मविओ जणो।
ये ते उ वाइणो एवं न ते संसारपारगा ॥२१॥

छाया-

तेनापि संधिं ज्ञात्वा न ते धर्मविदो जनाः।
ये ते तु वादिन एवं न ते संसारपारगाः ॥२१॥

---

आदि कार्य कर सकता है। जो अग्नि के स्वरूप को ही नहीं जानता वह उससे दाह पाक आदि कार्य किस प्रकार सम्पादित कर सकता है? इसी प्रकार जो धर्म के वास्तविक स्वरूप को नहीं जानता, उसके द्वारा प्रतिपादित तथा आचरित धर्म मोक्ष फल को प्रदान करनेमें कैसे समर्थ हो सकता है? अतएव वे अफलवादी ही हैं। इस प्रकार जो पूर्वोक्त चार्वाक या चार्वाक जैसे वादी हैं, वे उक्त प्रकार से सम्यग्ज्ञान का अभाव होने के कारण संसार से तिरने वाले नहीं कहे गए हैं ॥२०॥

पुनःकहते हैं--"तेणावि संधिं" इत्यादि।

शब्दार्थ--'ते-ते' वे अन्यतीर्थी 'णाविसंधिं णच्चा-न अपिसन्धिं ज्ञात्वा' सन्धिको जानेविनाही क्रियामें प्रवृत्त रहते हैं 'ते जणा धम्मविओ न-ते जनाः धर्मविदः न'

---

વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેના દ્વારા આચરિત ધર્મ અથવા તેના દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ કરવામા કેવી રીતે સમર્થ હોઈ શકે? તે કારણે સૂત્રકારે તે અન્યતીર્થિકોને અફલવાદી કહ્યા છે આ પ્રકારના ચાર્વાક આદિ અન્ય મતવાદીઓ સમ્યગ્જ્ઞાનના અભાવને કારણે સંસાર સાગર તરી જવાને સમર્થ હોતા નથી. ॥ ગાથા. ૨૦॥

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે " तेणावि संधि " ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ--'ते-ते' તે અન્યતીર્થિકો 'णाविसंधिं णच्चा-न अपि सन्धिं ज्ञात्वा' સંધીને જાણ્યા વિનાજ ક્રિયામા પ્રવૃત્ત રહે છે 'ते जणा धम्मविओ न-ते जनाः धर्मविदः न'

अन्वयार्थः पूर्ववदेव । व्याख्या स्पष्टा, नवरं-ते वादिनः संसारपारगाः संसारस्य-नरामरनारकतिर्यक् रूपस्य पारगाः=पारगामिनो न भवन्ति ॥२१॥

पुनरप्याह-'तेणावि' इत्यादि ।

मूलम्-

**तेणावि संधि णच्चाणं न ते धम्मविओ जणाः ।**
**जे ते उ वाइणो एवं न ते गब्भस्स पारगा ॥२२॥**

छाया-

तेनापि संधिं ज्ञात्वा न ते धर्मविदो जनाः ।
ये ते तु वादिन एवं न ते गर्भस्य पारगा ॥२२॥

---

वे लोक धर्मको जानने वाले नहीं हैं 'जे ते उ एवं वाइणो-ये ते तु एव वादिनः' जो पूर्वोक्त सिद्धांतका प्रतिपादन करते हैं 'न ते संसार पारगा-ते ससार पारगाः न' वे संसार को पार नहीं कर सकते हैं ॥२१॥

-:अन्वयार्थः-

इस गाथा का अर्थ पूर्ववत् ही है । पिछली गाथा में " ओहंतराऽऽहिया " पाठ था, उसके स्थान पर यहाँ " संसारपारगा " पाठ है। अतः इसका अर्थ इस प्रकार है वे वादी मनुष्य देव नारक और तिर्यंचगतिरूप संसार से पारगामी नहीं होते हैं। इसकी व्याख्या स्पष्ट है। शेष सब पूर्ववत् समझना चाहिए ॥२१॥

फिर कहते हैं—" ते णावि " इत्यादि ।

शब्दार्थ—'ते-ते' वे 'संधि-संधिम्' सन्धिको 'णावि णच्चा-नापि ज्ञात्वा' नहीं जानकर क्रियोमें प्रवृत्त हैं 'ते जणा-ते जनाः' वे लोग 'धम्मविओ-धर्मविदः' धर्म के

---

તેવા લોકો ધર્મના રહસ્ય ને જાણવાવાળા નથી. 'जे ते उ एवं वाइणो-ये ते तु एवं वादिनः જેઓ પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તનુ પ્રતિપાદન કરે છે, 'न ते संसारपारगा-ते संसारपारगाः न' તેઓ સંસારને પાર કરી શકતા નથી ॥૨૧॥

-અન્વયાર્થ-

આ ગાથાનો અર્થ પૂર્વવત્ જ છે. આગલી ગાથામાં 'ओहतराऽऽहिया' પાઠ હતો, તેની જગ્યાએ આ ગાથામાં "संसारपारगा" પાઠ છે. "संसारपारगा" ઇત્યાદિ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. તે અન્ય મતવાદી લોકો મનુષ્ય, તિર્યંચ નારક અને દેવ, આ ચાર ગતિ રૂપ સંસારને પાર કરીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી આ ગાથાનો અર્થ સ્પષ્ટ છે બાકીનુ બધુ કથન આગલી ગાથામા કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવુ ॥ ગાથા ૨૧ ॥

પછી સૂત્રકાર કહે છે કે—'तेणावि" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'ते-ते' તેઓ 'संधि-संधिम्' સંધીને 'णावि णच्चा-नापि ज्ञात्वा' જાણ્યા વિનાજ ક્રિયામા પ્રવૃત્ત થાય છે 'ते जणा-ते जना' તે લોકો 'धम्मविओ-धर्म

अन्वयार्थः पूर्ववदेव। व्याख्या निगदसिद्धा, नवरं-ते वादिनः गर्भस्य= गर्भागमनस्य पारगा न भवन्ति गर्भाद् गर्भान्तरपरिभ्रमणं तेषां न नश्यति॥२२॥

पुनरप्याह-'तेणा वि संधि' इत्यादि।

मूलम्-

तेणा वि संधिं णच्चाणं न ते धम्मविओ जणा।
जे ते उ वाइणो एवं न ते जम्मस्स पारगो॥२३॥

छाया-

तेनापि संधिं ज्ञात्वा न ते धर्मविदो जनाः।
ये ते तु वादिन एवं न ते जन्मनः पारगाः॥२३॥

---

ज्ञाता 'न-न' नहीं हैं 'जे-ये' जो 'ते उ-ते तु' वे 'एवं-एवम्' ऐसे 'वाइणो-वादिन' वादी हैं 'ते-ते' वे 'नगब्भस्स पारगा-गर्भस्य पारगा न' गर्भको पार नहीं कर सकते हैं॥२२॥

—:अन्वयार्थ:—

इस गाथा का अर्थ भी पूर्ववत् ही है। व्याख्या भी स्पष्ट है। विशेष इतना समझना कि-वे वादी गर्भ के पारगामी नहीं होते अर्थात् उनका एक गर्भ से दूसरे गर्भ मे परिभ्रमण करना वंद नहीं होता है॥२२॥

फिर कहते हैं—"तेणावि" इत्यादि।

शब्दार्थ—'ते-ते' वे 'संधि-सन्धिम्' सन्धिको 'णावि णच्चा-नापि ज्ञात्वा' नहीं जानकर क्रियामें प्रवृत्त होते हैं 'ते जणा धम्मविओ न-ते जना धर्मविद न' वे लोग

---

विद' धर्मने जाणनारा 'न-न' नथी. 'जे-ये' जेओ 'एवं-एवम्' એ રીત ના 'वाइणो-वादिनः' वादीઓ છે. 'तेउ-ते तु' तेઓ 'न गब्भस्स पारगा-गर्भस्य पारगा न' ગર્ભને પાર કરી શકતા નથી. ॥૨૨॥

—અન્વયાર્થ—

આ ગાથાનો અર્થ પણ પૂર્વવત્ જ છે. વ્યાખ્યા પણ સ્પષ્ટ છે. અહીં એટલું જ વિશેષ કથન સમજવાનુ છે કે

તે અન્યતીર્થિકો ગર્ભના પારગામી થતા નથી એટલે કે તેમનુ એક ગર્ભમાથી બીજા ગર્ભમા પરિભ્રમણ કરવાનુ બંધ પડતુ નથી ॥ ગાથા ૨૨॥

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે—"तेणावि" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'ते-ते' તેઓ 'संधि-सन्धिम्' સંધીને 'णाविणच्चा-नापि ज्ञात्वा' જાણ્યા વિનાજ ક્રિયામા પ્રવૃત્તિ કરે છે, 'ते जणा धम्मविओ न-ते जना धर्मविद न'

अन्वयार्थः पूर्ववदेव । व्याख्या सूत्रसिद्धा, नवरम्–ते वादिनः जन्मनः =उत्पत्तिरूपस्य पारगा न भवन्ति जन्मनो जन्मान्तरं सततं गच्छन्ति किन्तु मुक्तिं न प्राप्नुवन्ति,उक्तञ्च-"व्रजन्तो, जन्मनो जन्म, लभन्ते नैव निर्वृतिम् इति ॥२३॥

पुनरप्याह–'तेणा वि संधिं' इत्यादि ।

मूलम्–

तेणा वि संधिं णच्चाणं न ते धम्मविओ जणा ।
ये ते तु वादिन एवं ण ते दुक्खस्स पारगा॥२४॥

धर्मको जानने वाले नहीं हैं 'जे ते उ एवं वाइणो–ये ते तु एवं वादिनः' मिथ्यात्व-के सिद्धान्तकी प्ररूपणा करने वाले वे लोग 'जम्मस्स पारगा न–जन्मस्य पारगा न' जन्मको पार नहीं कर सकते हैं ॥२३॥

— अन्वयार्थः—

अर्थ और व्याख्या पहले के समान ही है। विशेष यही है की वे वादी जन्म अर्थात् उत्पत्ति के पारगामी नहीं होते वे एक जन्म से दूसरे जन्म को प्राप्त होते रहते हैं। मोक्ष नहीं प्राप्त कर सकते । कहाभी हैं–" व्रजन्तो जन्मनो जन्म" इत्यादि ।

" एक जन्म से दूसरे जन्म को प्राप्त करते हुए मुक्ति नहीं पाते हैं" ॥२३॥

ते લોકો ધર્મને જાણવાવાળા હોતા નથી. 'जे तेउ एव वाइणो–ये ते तु एवं वादिनः' જેઓ આ રીતે મિથ્યાત્વની પ્રરૂપણા કરવાવાળા છે તેઓ 'जम्मस्स पारगा न–जन्मस्य पारगा न' જન્મને પાર કરી શકતા નથી. ॥૨૩॥

–અન્વયાર્થ–

આ ગાથાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ જ સમજની અહી એટલુ જ વિશેષ કથન ગ્રહણ કરવુ જોઈએ કે તે અન્યતીર્થિકો જન્મ અથવા ઉત્પત્તિના પારગામી થતા નથી

તેઓ એક પછી એક જન્મની પ્રાપ્તિ જ કર્યા કરે છે તેઓ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. કહ્યુ પણ છે કે "व्रजन्तो जन्मनो जन्म" ઈત્યાદિ–

તેઓ એક જન્મ પછી બીજા જન્મની પ્રાપ્તિ કરતાજ રહે છે તેઓ જન્મ મરણના ફેરામાથી છુટકારો પામીને મોક્ષધામની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી ॥ ૨૩ ॥

छाया-

तेनापि संधिं ज्ञात्वा न ते धर्मविदो जनाः ।
ये ते तु वादिन एवं न ते दुःखस्य पारगाः ॥२४॥

अन्वयार्थः पूर्ववदेव । व्याख्या निगदसिद्धा, नवरम्-ते वादिनः दुःखस्य=शारीरमानससम्बन्धिनः पारगाः पारगामिनः न भवन्ति दुःखसागरे निमग्ना एव भवन्ति ॥२४॥

पुनरप्याह-'तेणा वि संधिं' इत्यादि-

मूलम्-

**तेणा वि संधिं णच्चाणं न ते धम्मविओ जणा ।**
**जे ते उ वाइणो एवं न ते मारस्स पारगा ॥२५॥**

छाया-

तेनापि सन्धिं ज्ञात्वा न ते धर्मविदो जनाः ।
ये ते तु वादिन एवं न ते मारस्य पारगाः ॥२५॥

---

फिर कहते हैं—"ते णावि" इत्यादि ॥

शब्दार्थ-'ते-ते' वे अन्यतीर्थी 'णावि सधिं णच्चा ण-नापि सन्धिं' ज्ञात्वा खलु सन्धिको जाने विनाही क्रियामें प्रवृत्त होते हैं 'ते जणा धम्मविओ न-ते जनाः धर्मविदः न' वे लोग धर्मको नहीं जानते हैं 'जे ते उ एवं वाइणो-ये ते तु एव वादिनः' मिथ्यासिद्धांत की प्ररूपणा करने वाले वे अन्यतीर्थी 'दुक्खस्स पारगा न-दुःखस्य पारगाः न' दुःखको पार नहीं कर सकते है ॥२४॥

—:अन्वयार्थः—

अर्थ और व्याख्या पूर्ववत् ही है। विशेष यह है कि-वे वादी दुःख के पारगामी नहीं होते अर्थात् वे दुःख सागर में डूबे ही रहते हैं ॥२४॥

---

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે-" तेणावि ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ-'ते-ते' તે અન્યતીર્થીકો 'णावि सधिं णच्चा ण-नापि सन्धिं ज्ञात्वा खलु' અવસરને જાણ્યાવિનાજ ક્રિયામા પ્રવૃત્ત થાય છે. 'ते जणा धम्मविओ न--ते जना धर्मविद न' તેઓ ધર્મવેત્તા નથી 'जे ते उ एव वाइणो-ये ते तु एव वादिनः', મિથ્યા સિધ્ધાતની પ્રરૂપણા કરવાવાળાઓ એવા તે અન્યતીર્થીકો 'दुक्खस्स पारगा न--दुःखस्य परगा न' દુખને પાર કરી શકતા નથી ॥૨૪॥

(અન્વયાર્થ)

આ ગાથાનો અર્થ તથા વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ જ છે. અહીં એટલું જ વિશેષ કથન કરવુ જોઇએ કે તેઓ દુખસાગરમાં જ ડૂબેલા રહે છે ॥ ૨૪॥

अन्वयार्थः पूर्ववदेव । व्याख्या सुगमा, नवरम्–ते वादिनः मारस्य=मृत्योः पारगा न भवन्ति वारं वारं मृत्युमुखमेव विशन्तीत्यर्थः ॥२५॥

ते अज्ञानिनो यानि यानि स्थानानि प्राप्नुवन्ति, तानि तानि स्थानानि दर्शयति–'नाणाविहाइं'इत्यादि ।

सूलम्–

नाणाविहाइं[३] दुक्खाइं[४], अणुहोंति[६] पुणो पुणो[५] ।
संसारचक्कवालंमि[२] मच्चुवाहि जराकुले[१] ॥२६॥

छाया–

नानाविधानि दुःखान्यनु भवन्ति पुनःपुनः ।
संसारचक्रवाले, मृत्युव्याधिजराकुले ॥२६॥

---

फिर कहते हैं–" ते णावि " इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'ते–ते' वे अन्यतीर्थी 'णावि संधिं णच्चाणं–नापि सन्धिं ज्ञात्वा खलु' संधिको विना जानेही क्रियामें प्रवृत्त होते है 'ते जणा धम्मविओ न–ते जनाः धर्मविद' न' वे लोग धर्मको नहीं जानते हैं 'जे ते उ एव वाइणो–ये ते तु एव वादिनः' मिथ्यासिद्धांतकी प्ररूपणा करने वाले वे अन्यतीर्थी 'न मारस्स पारगा–मारस्य पारगा न' मृत्यु को पार नहीं कर सकते हैं ॥२५॥

— अन्वयार्थ —

अर्थ और व्याख्या पूर्ववत् ही हैं। विशेषयह है कि–वे वादी मृत्यु से पार नहीं होते अर्थात् वार वार मृत्यु के मुँह में ही प्रवेश करते हैं ॥२५॥

---

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે (" तेणावि ") ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'ते–ते'તે અન્ય તીર્થીઓ 'णावि सन्धिं णच्चा ण–नापि संधिं ज्ञात्वा खलु' અવસરને જાણ્યા વિના જ ક્રિયામા પ્રવૃત્ત થાય છે 'ते जणा धम्मविओ न–ते जना धर्मविद' न' તેઓ ધર્મને સમજતા નથી 'जे ते तु एव वाइणो–ये ते तु एवं वादिन' મિથ્યા સિદ્ધાતની પ્રરૂપણા કરવાવાળા એવા તે અન્ય તીર્થીકો 'न मारस्स पारगा––मारस्य पारगा न' મૃત્યુને પાર કરી શકતા નથી

(અન્વયાર્થ)

આ ગાથાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ જ છે. અહીં એટલી જ વિશેષતા સમજવાની છે કે તે અન્ય મતવાદીઓ મૃત્યુના પારગામી થતા નથી એટલે કે વારવાર મોતના મુખમા પ્રવેશ કરે છે ॥ ૨૫ ॥

अन्वयार्थः-

ते पूर्वोक्तवादिनः (मच्चुवाहिजराकुले)मृत्युव्याधिजराकुले=मृत्युव्याधि जराव्याप्ते (संसारचक्कवालंमि) संसारचक्रवाले=संसारावर्ते (नाणाविहाइं) नानाविधानि= अनेकप्रकाराणि, (दुक्खाइं) दुःखानि= शारीरमानसादीनि (पुणोपुणो) पुनः पुनः= वारं वारम् (अणुहोंति) अनुभवन्ति ॥२६॥

टीका-

'मच्चुवाहिजराकुले' मृत्युव्याधिजराकुले-मृत्युः=मरणम् व्याधिः=शरीरमानसपीडा जरा=वार्द्धक्यम्, तैराकुले व्याप्ते एतादृशे' संसारचक्कवालम्मि-

---

वे अज्ञानी जिन जिन स्थानों को प्राप्त करते हैं, उ स्थानों को दिखलाते हैं "नाणाविहाइं" इत्यादि।

शब्दार्थ—'मच्चुवाहिजराकुले-मृत्युव्याधिजराकुले' मृत्यु, व्याधि और वृद्धावस्था से व्याप्त 'संसारचक्कवालंमि-संसारचक्रवाले' संसार रूपी चक्रमें 'पुणो पुणो--पुन पुन' वार वार 'णाणाविहाइं-नानाविधानि' अनेक प्रकारके 'दुक्खाइं-दुःखानि' दुःखोंको 'अणुहोंति-अनुभवन्ति' भोगते हैं ॥२६॥

— अन्वयार्थ —

वे वादी मृत्यु, व्याधि और जरा से व्याप्त संसार के प्रवाह में अनेक प्रकार के शारीरिक और मानसिक दुःखोंको वारं वार' अनुभव करते हैं ॥२६॥

—:टीकार्थः—

मृत्यु व्याधि अर्थात् शारीरिक तथा मानसिक पीडा और जरा अर्थात् बुढापे से व्याप्त संसार रूपी आवर्त में नाना प्रकार के असाता के उदय रूप

---

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે તે અન્ય મતવાદીઓ કયા કયા સ્થાનોને પ્રાપ્ત કરે છે "नाणा विहाइं" ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'मच्चुवाहि जराकुले-मृत्युव्याधिजराकुले' મૃત્યુ, વ્યાધિ અને વૃદ્ધાવસ્થાથી વ્યાપ્ત 'संसारचक्कवालंमि-संसारचक्रवाले' સંસાર રૂપી ચક્રમાં पुणो पुणो-पुनः पुन વારંવાર 'णाणाविहाइं-नानाविधानि' અનેક પ્રકારના 'दुक्खाइं-दुःखानि' દુઃખોને 'अणुहोंति-अनुभवन्ति' ભોગવે છે ॥૨૬॥

(અન્વયાર્થ)

તે અન્ય મતવાદીઓ મૃત્યુ, વ્યાધિ અને જરાથી વ્યાપ્ત આ સંસાર પ્રવાહમાં અનેક પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. ॥ ૨૬ ॥

(ટીકાર્થ)

તેઓ આ સંસારમાં વ્યાધિ - શારીરિક અને માનસિક પીડાઓનો અનુભવ કરે છે, વારંવાર વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખો ભોગવે છે વારંવાર મૃત્યુનાં દુઃખનો પણ અનુભવ કરે છે

संसारचक्रवाले= संसारावर्ते 'नाणाविहाइं' नानाविधानि= अनेकप्रकाराणि-दुक्खाइं 'दुःखानि=प्रतिकूलवेदनीयानि असातोदयलक्षणानि 'पुणो पुणो' पुनः पुनः= वारं वारम् 'अणुहोंति' अनुभवन्ति ।

तथाहि—नरकयातनायां कदाचित्करपत्रेण विदार्यन्ते कुम्भीपाके विपाच्यन्ते तप्तायःपिण्डेषु संवद्धयन्ते, शाल्मलिवृक्षेण कंटकाऽऽविद्धेन संयोज्यन्ते। तिर्यग् योनिषु समुत्पद्य शीतोष्णादिसहनाङ्कनदमनताडनाऽतिभारवहनक्षुत्तृषादीनि दुःखान्यनुभवन्ति । मनुष्येषु इष्टवियोगाऽनिष्टसंयोगशोकक्रोधमदविषाद भयप्रमादगर्भावासजन्मजरामरणरोगाऽऽक्रन्दनादीनि नानाविधानि दुःखानि । देवेषु अभियोगेर्ष्या किल्विषिकत्वच्यवनादीनि दुःखानि ते पूर्वोक्तवादिनः

---

एवं प्रतिकूल वेदना रूप दुःखो को वार वार भोगते हैं।

वह दुःख इस प्रकार हैं— नरक संबंधी यातना में जीव कभी करौंत से चीरे जाते हैं, कुम्भी में पकाये जाते हैं, गर्म लोहे के पिण्ड के साथ चिपकाए जाते हैं, काँटों वाले सेमल वृक्ष के साथ संयुक्त किये जाते हैं। तिर्यश्च योनी में उत्पन्न होने पर सर्दी गर्मी को सहन करना, डाम लगाना, दमन, मारपीट सहना, खूववोझ लदना भूख प्यास आदि दुःखों को अनुभव करना पडता है। मनुष्यगति में इष्ट वियोग, अनिष्ट संयोग, शोक, क्रोध, मद, विषाद, भय, प्रमाद, गर्भवास, जन्म, जरा, मरण, आक्रन्दन आदि नाना प्रकार के दुःख है। देवो में अभियोग, इर्षा, किल्विषिकता और च्यवन आदि के दुःख हैं।

---

તેઓ સંસાર રૂપી આવર્ત્તમાં વિવિધ પ્રકારની અસાતાના ઉદય રૂપ અને પ્રતિકૂળ વેદના રૂપ દુઃખોનું વારંવાર વેદન કરે છે તેઓ ક્યા ક્યા પ્રકારની યાતનાઓ ભોગવે છે તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે— નરક સંબંધી નીચેની યાતનાઓ તેઓ ભોગવે છે કરવતો વડે તેમના શરીરને ચીરવામાં આવે છે કુંભીમા તેમને પકવવામાં (રાંધવામા આવે છે, ગરમ લોઢાના પિંડ સાથે સંયુક્ત કરવામા આવે છે, કાંટાવાળા સેમલ વૃક્ષની સાથે તેમને સંયુક્ત કરવામાં આવે છે ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ ત્યા તેમને ભોગવવી પડે છે તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને તેઓ નીચે પ્રમાણે વેદનાઓ ભોગવે છે.

ઠંડી અને ગરમી સહન કરે છે તેમને ડામ દેવામાં આવે છે, દમન, મારપીટ આદિ તેમને સહન કરવું પડે છે. ખૂબ ભાર ઉપાડવો પડે છે અને ભૂખ તરસ આદિ વિવિધ યાતનાઓ સહન કરવી પડે છે. મનુષ્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થઈને તેઓ નીચેના દુઃખોનું વેદન કરે છે ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, ક્રોધ, મદ, વિષાદ, ભય, પ્રમાદ, ગર્ભવાસ, જન્મ, જરા મરણ, રોગ, આક્રન્દ આદિ વિવિધ પ્રકારના દુઃખો તેઓ મનુષ્ય ગતિમાં સહન કરે છે. દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થઈને તેઓ નીચેના દુઃખો સહન કર છે.

पुनःपुनरनुभवन्ति। अयं भावः– पूर्वोक्ताश्चार्वाकादयो वादिनो मिथ्यापदार्थप्ररूपणात् समनन्तरप्राग्वर्णिताऽनेकदुःखानि पौनःपुन्येन अनुभवन्ति। विंशतितमश्लोकादारभ्य पंचविंशतितमश्लोकपर्यन्तानां सर्वेषामुत्तरार्धमादाय एतस्य श्लोकस्य पूर्वार्धे योज्यम्, तथाहि–"जे ते उ वाइणो एवं न ते ओहंतराऽऽहिया। नाणाविहाइं दुक्खाइं, अणुहोंति पुणो पुणो॥" इत्यादि रूपेण संयोज्य पठनीयम् ॥२६॥

पूर्वप्रतिपादितमुपसंहरन्नाह–'उच्चावयाणि' इत्यादि।

मूलम्–

१ २ ४ ५ ३
उच्चावयाणि गच्छंता गब्भमेस्संति णंतसो।
७ ९ ६ १० ८
नायपुत्ते महावीरे एवमाह जिणोत्तमे ॥२७॥

छाया–

उच्चावचानि गच्छन्तो गर्भमेष्यंत्यनन्तशः
ज्ञातपुत्रो महावीर एवमाह जिनोत्तमः ॥१६॥

---

पूर्वोक्त वादी इन सब दुःखों को वारम्वार अनुभव करते हैं। तात्पर्य यह है कि चार्वाक आदि पूर्वोक्त वादी मिथ्या पदार्थों की प्ररूपणा करके अनन्तर वर्णित अनेक दुःखों का पुनःपुनः अनुभव करते हैं।

वीसवें श्लोक से पच्चीसवें श्लोक तक सब श्लोकों का उत्तरार्द्ध लेकर इस श्लोक के पूर्वार्द्ध के साथ उसे जोड लेना चाहिए। जैसे "ये जो पूर्वोक्त वादी हैं, वे संसार के आवर्त्त से निकलने वाले नहीं हैं। वे वारवार नाना प्रकार के दुःखों का अनुभव करते हैं।" इस प्रकार संयोग करके पढना चाहिए ॥२६॥

---

અભિયોગ, ઈર્ષા, કિલ્બિષિકતા ચ્યવન આદિ દુ:ખો ભોગવવા પડે છે. પૂર્વોક્ત મતવાદીઓ આ સમસ્ત દુ:ખોનો વારંવાર અનુભવ કરે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ચાર્વાક આદિ પૂર્વોક્ત મતવાદીઓ મિથ્યા પદાર્થની પ્રરૂપણા કરીને પૂર્વ વર્ણિત અનેક દુઃખોનો વાર વાર અનુભવ કર્યા જ કરે છે.

વીસમા શ્લોકથી પચીસમા શ્લોક સુધીના બધાં શ્લોકોનો ઉત્તરાર્દ્ધ આ શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધ સાથે જોડી દેવો જોઈએ. એટલે કે

પૂર્વોક્ત ચાર્વાક આદિ મતવાદીઓ, સંસારના આવર્ત્ત (પ્રવાહ) માંથી નીકળી શકતા નથી તેઓ વારંવાર વિવિધ પ્રકારના દુ:ખોનો અનુભવ કરે છે," આ પ્રકારે સંયોજન કરીને દરેક શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ ॥ ગાથા ૨૬ ॥

अन्वयार्थः-

ते पूर्वोक्ता वादिनः (उच्चावयाणि) उच्चावचानि=उच्चनीचानी उच्चेभ्यो नीचानि, नीचेभ्य उच्चानीति स्थाना त्स्थानान्तराणि (गच्छंता) गच्छन्तः परिभ्रमन्तः (णंतसो) अनेकवारम् (गब्भ मेस्संति) गर्भमेष्यन्ति=गर्भाद्गर्भान्तरं प्राप्स्यन्ति । अरघट्टघटीन्यायेन परिभ्रमिष्यन्ति किन्तु मुक्तिरूपं विश्रामस्थानं न कदापि प्राप्स्यन्तीति भावः । (एवं) एवम्=इत्थम् (नायपुत्ते) ज्ञातपुत्रः= सिद्धार्थनन्दनः (जिणोत्तमे) जिनोत्तमः= जिनेषु=सामान्यकेवलिषु उत्तमः= श्रेष्ठः जिनोत्तमः (महावीरे) महावीरः=श्री वर्धमानस्वामी (आह) आह=कथयति= कथितवानित्यर्थः न त्वहम्, इति भावः ॥२७॥

---

पहले कहे हुए का उपसंहार करते हुए कहते हैं-"उच्चावयाणि" इत्यादि ॥

शब्दार्थ—'ते-ते' वे पूर्वोक्त वादीलोग 'उच्चावयाणि-उच्चावचानि' ऊँचनीच गतियों में 'गच्छंता-गच्छन्त' भ्रमण करते हुए वे अन्यतीर्थी 'णंतसो-अनन्तशः' अनन्तवार 'गब्भमेस्संति-गर्भमेष्यन्ति' गर्भवासको प्राप्त करेंगे 'एवं-एवम्' ऐसा 'नायपुत्ते ज्ञातपुत्र' 'जिणोत्तमे-जिनोत्तम' जिनोत्तम 'महावीरः-महावीर' श्री वर्धमान महावीरस्वामीने 'आह-आह' कहा है ।२७।

—:अन्वयार्थ:—

वे पूर्वोक्त वादी ऊँचे नीचे स्थानों को अर्थात् ऊँचे से नीचे और नीचेसे ऊँचे स्थानों में परिभ्रमण करते हुए अनन्त वार गर्भ को प्राप्त करेंगे। किन्तु मुक्ति रूप विश्राम का स्थान नहीं प्राप्त करेंगे, ऐसा जिनों में उत्तम ज्ञात पुत्र महावीर ने कहा है ॥२७॥

---

હવે ઉપર્યુક્ત કથનનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે "उच्चावयाणि" ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'ते-ते' તે પૂર્વોક્ત અન્ય તીર્થિઓ 'उच्चावयाणि-उच्चावचानि' ઉચ્ચ-નીચ ગતિયોમા 'गच्छंता-गच्छन्तः' ભમતા ભમતા 'णंतसो-अनन्तशः' અનન્તવાર 'गब्भमेस्संति-गर्भमेष्यन्ति' ગર્ભવાસને પ્રાપ્ત કરશે. 'एवं-एवम्' એ પ્રમાણે 'नायपुत्ते ज्ञातपुत्र' જ્ઞાત પુત્ર 'जिणोत्तमे-जिनोत्तम' જીનોત્તમ 'महावीरे-महावीरः' શ્રી વર્ધમાન મહાવીર સ્વામીએ 'आह-आह' કહ્યુ છે ॥૨૭॥

(અન્વયાર્થ)

તે પૂર્વોક્ત મતવાદીઓ ઊંચા નીચા સ્થાનોમાંથી-એટલે કે ઊંચાં સ્થાનોમાથી નીચા સ્થાનોમાં અને નીચા સ્થાનોમાથી ઊંચા સ્થાનોમાં પરિભ્રમણ કરતા જ રહેશે - વારવાર ગર્ભમાં આવીને જન્મ ધારણ કરશે એટલે કે રહેંટની જેમ પરિભ્રમણ કર્યા જ કરશે પરન્તુ તેઓ મુક્તિ રૂપ વિશ્રામ સ્થાનમા પહોચી શકશે નહી. એવું જિનોત્તમ, જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે કહ્યુ છે. ॥૨૭॥

टीका–

ते पूर्वोक्ता वादिनः उच्चावयाणि' उच्चावचानि=उच्चनीचानि अधमोत्तमानि स्थानानि 'गच्छंता' गच्छन्तः एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं भ्रमन्तः 'णंतसो' अनन्तशः=अनन्तवारम् 'गब्भमेस्संति' गर्भमेष्यन्ति=गर्भाद् गर्भ प्राप्नुवन्ति। घटीयन्त्रन्यायेनानन्तसंसारे परिभ्रमिष्यन्तीति भावः। उक्तञ्च–"व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम्" इति। एवं कः प्राह! इत्यत आह– 'णायपुत्ते' इत्यादि। 'णायपुत्ते' ज्ञातपुत्रः=सिद्धार्थपुत्रः, जिनेषु=सामान्य केवलिषु उत्तमः=जिनोत्तमः महावीरः=चरमतीर्थङ्करः एवं=पूर्वोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणप्रकारेणच आह=कथयतीति ॥२८॥

इतिश्री विश्वविख्यात--जगद्वल्लभ--प्रसिद्धवाचक--पञ्चदशभाषाकलित--ललितकलापालापकप्रविशुद्ध गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक--श्री शाहूच्छत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु वालब्रह्मचारि--जैनाचार्य--जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलाल व्रति विरचिता सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य--समयार्थबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां समयनामक– प्रथमाध्ययने प्रथमोद्देशकः समाप्तः १–१

---

—:टीकार्थः—

वे पूर्वकथित वादी 'उच्चावयाणि गच्छंता' अधम और उत्तम स्थानों को प्राप्त होते हुए अर्थात् एक स्थान से दूसरे स्थान में भ्रमण करते हुवे अनन्तवार एक गर्भसे दूसरे गर्भ में जाएँगे। अर्थात् अरहट के जैसे अनंत संसार में परिभ्रमण करेंगे।

कहाभी है–"व्रजन्तो जन्मनो जन्म" इत्यादि।

"एक जन्म के वाद दूसरा जन्म धारण करते हुए विश्राम नहीं पाते हैं।" ऐसा कौन कहता है? ज्ञातवंश में उत्पन्न सिद्धार्थनन्दन तथा जिनोत्तम (सामान्य केवलियो में उत्तम) चरमतीर्थकर महावीर ने पूर्वोक्त कथन किया है॥२७॥

॥ समय नामक प्रथमाध्ययन का प्रथमोद्देशक समाप्त ॥

---

ટીકાર્થ

પૂર્વોક્ત અન્ય મતવાદીઓ અધમ અને ઉત્તમ સ્થાનોમાં ગમન કરતા રહેશે એટલે કે એક સ્થાનમાથી બીજા સ્થાનમાં ભ્રમણ કરતા એવા તે જીવો અનંત વાર એક ગર્ભમાથી બીજા ગર્ભમાં જશે એટલે કે રહેંટની જેમ અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરશે કહ્યુ પણ છે કે "व्रजन्तो जन्मनो जन्म" ઈત્યાદિ" તેઓ એક પછી એક જન્મ ધારણ કર્યા જ કરશે તેમને કદી વિશ્રામસ્થાન (મોક્ષ) ની પ્રાપ્તિ નહીં થાય એવુ કોણે કહ્યુ છે? જ્ઞાત વંશમા ઉત્પન્ન થયેલા, સિદ્ધાર્થ નન્દન અને જિનોત્તમ (સામાન્ય કેવલી ઓમાં ઉત્તમ) ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુએ પૂર્વોક્ત કથન કર્યુ છે. ॥ ગાથા ૨૭ ॥

॥ સમય નામના પહેલા અધ્યયનનો પહેલો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

॥ अथ प्रथमाध्ययने द्वितीय उद्देशकः ॥

गतः प्रथमोद्देशकः, अथ द्वितीय आरभ्यते, तत्र प्रथमद्वितीययोः सम्बन्धं दर्शयति–प्रथमोद्देशके स्वसिद्धान्तपरसिद्धान्तयोर्निरूपणं कृतम्। इहाप्यध्ययनार्थाधिकारत्वात्, स्वशास्त्रपरशास्त्रयोरेव प्ररूपणं भविष्यति। अथवा प्रथमोद्देशके भूतवादिमतमुपदर्श्य तस्य निरासः कृतः इहापि प्रकरणे तस्यैव चर्चा क्रियते।

एतावान् विशेषः यत् प्रथमे भूतवादिनां मतं प्रदर्श्य तन्निराकरणं कृतम्, इहतु नियतिवादि मिथ्यादृष्टिमतमुपदर्श्य तन्निराकरणं करिष्यते। यदि वा प्रथमे प्रथमतः एव उक्तम्–"वन्धनं बुद्धयेत तच्च त्रोटयेत्" इति।

— द्वितीय उद्देशक —

प्रथम उद्देशक समाप्त हुआ। अव दूसरा आरंभ किया जा रहा है। पहले प्रथम और द्वितीय उद्देशकों का सम्वन्ध दिखलाते हैं। प्रथम उद्देशे में स्वसिद्धान्त और परसिद्धान्त का निरूपण किया गया है। अध्ययन का अर्थ चालू होने से दूसरे उद्देशे में भी स्वसिद्धान्त परसिद्धान्त का ही निरूपण किया जाएगा। अथवा प्रथम उद्देशे में भूतवादीयों का मत दिखलाकर उसका खण्डन किया गया है, इस प्रकरण में भी उसी की चर्चा की जाएगी।

अन्तर इतना है की प्रथम उद्देशे में भूतवादीयों का मत दिखलाकर उसका निराकरण किया गया है, यहाँ मिथ्यादृष्टि नियतिवादियों के मत का उल्लेख करके इसका निराकरण किया जाएगा। अथवा प्रथम उद्देशेके प्रारंभ में ही कहा था कि 'वन्धन को जाने और तोडे' वह वन्धन नियतिवादियों के

બીજો ઉદ્દેશક

પહેલો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે બીજો ઉદ્દેશક શરૂ થાય છે. પહેલા ઉદ્દેશક સાથે બીજા ઉદ્દેશકનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે. પહેલા ઉદ્દેશકમા સ્વસિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અધ્યયનનો વિષય હજી ચાલુ જ છે. તેથી આ બીજા ઉદ્દેશકમાં પણ સ્વસિદ્ધાન્તનું જ નિરૂપણ કરાશે. પહેલા ઉદ્દેશકમાં ભૂતવાદીઓના મતનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને તેમના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકરણમાં પણ તેની જ ચર્ચા કરવામાં આવશે.

પહેલા ઉદ્દેશકમાં ભૂતવાદીઓના મતનું સ્વરૂપ બતાવીને તેમના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યુ છે. પરન્તુ આ ઉદ્દેશકમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ નિયતિવાદીઓના મતનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને તેમના મતનું ખંડન કરવામાં આવશે. અથવા પહેલા ઉદ્દેશકના પ્રારંભે જ એવુ કહેવામાં આવ્યુ હતું કે "બન્ધના સ્વરૂપને જાણો અને તે બન્ધને તોડો" પરન્તુ નિયતિવાદીઓ

तदेव बन्धनं नियतिवादिनां मते नास्ति इति इदानीं प्रदर्श्यते। तदेवं विविध-संबन्धेन संप्राप्तस्यास्योद्देशकस्येदमादिमं सूत्रम्–'आघायं पुण' इत्यादि।

मूलम्–

३ १ २ ६ ५ ४
आघायं पुण एगेसिं उववण्णा पुढो जिया।
९ ७ ८ १० १२ ११
वेदयंति सुहं दुक्खं अदुवा लुप्पंति ठाणओ॥१॥

—छाया—

आख्यातं पुनरेकेषामुपपन्नाः पृथग्जीवाः।
वेदयन्ति सुखंदुःखं अथवा लुप्यन्ते स्थानतः॥१॥

अन्वयार्थः–

(पुण) पुनः–पूर्वोक्तचार्वाकादिमतकथनानन्तरं पुनः (एगेसिं) एकेषां=केषांचिद्वादिनाम्। (अघायं) आख्यातं–कथनम् अस्ति यत् (जिया) जीवाः। (पुढो) पृथक् पृथगेव–भिन्न भिन्नगतौ (उववण्णा) उपपन्नाः समुत्पन्नाः सन्तः

---

मत में नहीं है, यह बात अब प्रदर्शित की जाती है। इस प्रकार अनेक सम्बधों से प्राप्त इस उद्देशे का यह आदि सूत्र है–"आघायं पुण' इत्यादि।

शब्दार्थ—'पुण-पुनः' चार्वाक आदि के मतकथन के अन्तर 'एगेसिं-एकेषां' किन्हींका 'आघायं-आख्यातम्' कहना है 'जीया-जीवा' जीव 'पुढो-पृथक्' अलग अलग 'उववण्णा-उपपन्नाः' उत्पन्नहोकर 'सुहं दुक्खं-सुखं दुःखं' सुख दुःखको 'वेदयंति-वेदयन्ति' भोगते हैं 'अदुवा-अथवा' अथवा ठाणओ-स्थानतः' अपने अपने उत्पतिस्थान से 'लुप्पंति-लुप्यन्ते' अन्यत्र जाते हैं अर्थात् मृत्युको पा लेते हैं॥१॥

—:अन्वयार्थः—

पूर्वोक्त चार्वाक आदि मतों के कथन के पश्चात् फिर किन्हीं वादियों का कथन है कि जीव पृथक् पृथक् ही उत्पन्न होकर पृथक् पृथक् रूपसे

---

આ બન્ધને માનતા નથી. એજ વાત હવે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. પહેલા ઉદ્દેશક સાથે આ પ્રકારના અનેક સંબંધો ધરાવતા બીજા ઉદ્દેશકનું પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે "आघायं पुण" ઈત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'पुण-पुन' ચાર્વાક વિગેરે ના મતનું કથન કર્યા પછી 'एगेसिं-एकेषां' કોઈ અન્યના મતનું 'आघायं-आख्यतम्' કથન કરવું છે. 'जीया-जीवाः' જીવો 'पुढो-पृथक्' જૂદા જૂદા છે. 'उववण्णा-उपपन्नाः' ઉત્પન્ન થઈને 'सुहं दुक्खं-सुख दुःख' સુખ દુઃખને 'वेदयंति-वेदयन्ति' ભોગવે છે. 'अदुवा-अथवा' અથવા 'ठाणओ-स्थानतः' પોતપોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનથી 'लुप्पंति-लुप्यन्ते' બીજે જાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુ પામે છે. ॥૧॥

અન્વયાર્થ.— પૂર્વોક્ત ચાર્વાક આદિ મતોની માન્યતા કરતા ભિન્ન માન્યતા ધરાવતા કેટલાક મતવાદિઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે જીવો અલગ અલગ જ ઉત્પન્ન થઈને

(सुइ दुक्खं) सुखं दुःख च [वेदयंति] वेदयन्ति पार्थक्येनानुभवन्ति [अदुवा] अथवा-अथच [ ठाणओ ] स्थानतः-स्वस्वोत्पत्तिस्थानतः ( लुप्पंति ) लुप्यन्ते= म्रियन्ते=अन्यत्र गच्छन्ति। तेषां वादिनामयमभिप्रायः-यत् जीवाः अनेके सन्ति, ते च जीवाः पृथक्पृथगेव सुखदुःखे अनुभवन्ति, तथा-एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरमपि पृथक् पृथगेव गच्छन्ति, नतु-एक एवजीवः, येन सुखदुःखयोः सांकर्यं स्यादिति भावः ॥१॥

—टीका—

'पुण' पुनरिति शब्दः पूर्वोक्तचार्वाकादिवाद्यपेक्षया नियतिवादिनां वैशिष्टयं दर्शयति-'एगेसिं आघायं' एकेपामाख्यातम्-एकेपां=नियतिवादिनां कथनम्-तदेवा-तदेव दर्शयति-'जिया' जीवाः 'पुढो उववण्णा' पृथक्-भिन्न भिन्नगतौ उपपन्नाः-उत्पन्नाःसन्तः 'सुहं दुक्ख' सुखं दुःखं 'वेदयंति - वेदयन्ति=

---

सुख दुःख भोगते हैं। अथवा अपने उत्पत्तिस्थान से अन्यत्र गमन करते हैं उनका अभिप्राय यह है कि जीव अनेक हैं और वे जीव अलग अलग ही सुखदुःख का अनुभव करते हैं तथा पृथक्- पृथक् ही एक स्थान से दूसरे स्थानपर जाते हैं। आत्मा एक नहीं है जिससे कि सुखदुःख की सेलभेल (सांकर्य) हो ॥१॥

—:टीका:—

गाथा में प्रयुक्त 'पुण' शब्द 'पुनः' (फिर) के अर्थ में है और वह पूर्वोक्त चार्वाक आदि से नियतिवादी की विशेषता को प्रदर्शित करता है। नियतिवादी क्या मानते हैं, वह यहाँ दिखलाया जाता है-जीव भिन्न भिन्न गतियों में उत्पन्न होते हुए सुख दुःख का अनुभव करते हैं और वे जीव

---

અલગ અલગ રૂપે સુખ દુ:ખ ભોગવે છે અથવા પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાને ગમન કરે છે. તેમની માન્યતા એવી છે કે જીવ અનેક છે, અને તે જીવો અલગ અલગ જ સુખ દુ:ખનો અનુભવ કરે છે. તથા જુદા જુદા જ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જાય છે. આત્મા એક નથી તેથી સુખદુ ખની સેળ ભેળ થઈ જવાનો પ્રસ ગ જ ઉદ્દભવતો નથી.

ટીકાર્થ :– ગાથામાં વપરાયેલુ " પુણ " ( પુન ) પદ, પૂર્વોક્ત ચાર્વાક આદિ મતવાદીઓ કરતાં નિયતિવાદીની માન્યતામા જે વિશેષતા છે. તે પ્રદર્શિત કરે છે. નિયતવાદીઓની માન્યતા કેવી છે, તે આ સૂત્રમાં આવે છે.

" જીવો જુદી જુદી ગતિઓમાં ઉત્પન્ન થઈને સુખદુ ખનો અનુભવ કરે છે, અને તે જીવો પોત પોતાના સ્થાનમાથી અન્યત્ર ચાલ્યા જાય છે. ॥ ૧ ॥

अनुभवन्ति। 'अदुवा' अथवा-अथच ते जीवाः 'ठाणओ' स्थानतः=तत्तदुत्पति-स्थानतः 'लुप्पंति' लुप्यन्ते=विनश्यन्ति=पृथक् पृथगेव म्रियन्ते इति, अन्यत्र-गच्छन्तीति ॥१॥

अथ नियतिवादिभिर्यत् स्वीक्रियते, तत्तदीयमतं गाथाद्वयेन सूत्रकारो-दर्शयति—'न तं सयं' इत्यादि।

—मूलम्—

५ १ ३ ४ २ ९ ६ ७ ८
न तं सयं कडं दुक्खं कओ अन्नकडं च णं।
१३ १४ १५ १६ १० ११ १२
सुहं वा जइवा दुक्खं, सेहियं वा असेहियं ॥२॥
२० २१ १९ २२ २३ १७ १८
सयं कडं न अण्णेहिं वेदयंति पुढो जिया।
२८ २४ २६ २५ २७ २९ ३०
संगइयं तं तहा तेसिं, इह मेगेसि आहियं ॥३॥

—छाया—

न तत्स्वयंकृतं दुःखं कुतोऽन्यकृतं च तत्।
सुखं वा यदि वा दुःखं सैद्धिकं वा असैद्धिकम् ॥२॥
स्वयंकृतं न अन्यैर्वा वेदयन्ति पृथग्जीवाः।
सांगतिकं तत्तथा, तेषामिहैकेषा माख्यातम् ॥३॥

---

अपने अपने स्थान से पृथक् पृथक् ही मरते हैं-अन्यत्र चले जाते है ॥१॥

नियतिवादियों के मन्तव्य को सूत्रकार यो गाथाओंमें कहते हैं—
"न तं सयं" इत्यादि।

शब्दार्थ-'तं-तत्' वह 'दुक्खं-दुःखम्' दुःख 'सयं कडं न-स्वयं कृतं न, स्वयं कृत नहीं हैं 'अन्नकडं-अन्यकृतम्, दूसरे का कियाहुवा 'कओ-कुतः' कहां से हो सकता है' सेहियं-सैद्धिकम्' सिद्धिसे प्राप्त 'वा-वा' अथवा 'असेहियं-असैद्धिकम्' सिद्धिके विना ही प्राप्त 'सुहं वा जइ वा दुक्खं-सुखं वा यदि

---

ચાલ્યા જાય છે "૧"

નિયતિવાદિઓની માન્યતાને સૂત્રકાર બે ગાથાઓ દ્વારા પ્રકટ કરેછે-"न त सय' ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'त-तत्' ને 'दुक्ख-दु खम्' દુખ सय कड न-स्वय कृत न' પોતે કરેલ નથી 'अन्नकड-अन्यकृतम्' બીજાએ કરેલ 'कओ-कुत' ક્યાથી હોય? 'सेहिय-सैद्धिकम्' સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલ 'वा-वा' અથવા 'असेहिय-असै द्धिकम्-સિદ્ધિ વગર જ પ્રાપ્ત થયેલ 'सुह वा जइ वा दुख-सुख वा यदिवा दुःखम् સુખ અથવા દુખ

— अन्वयार्थः—

तमिति=तत् तादृशं (दुक्खं) दुःखम् (सयं कडं न) स्वयं कृतं न भवति (अन्नकडं च) अन्यकृतं खलु (कओ) कुतो भवेत्। तादृशं दुःखं न तेन कृतम् अन्येन तु कथमिव कृतं स्यात् नैवाऽन्येन कृतमितिभावः। तथा (सेहियं) सैद्धिकम्—सिद्धया उत्पन्नम्। (असेहियं) असैद्धिकम्=सिद्धिमन्तरेणैव जातं यत् (सुहं वा जइवा दुक्खं) सुखं वा यदि वा दुःखम् ॥१॥ (जिया) जीवाः प्राणिनः (पुढो) पृथक् पृथक् (वेदयंति) वेदयन्ति=अनुभवन्ति तत् न (सयं कडं) स्वयं कृतं=स्वेन संपादितम्। (न अण्णेहिं) नान्यैर्वा कृतम्। योऽयं सुखदुःखाद्यनुभवो जायते प्राणिनां तत्सुखादिकं न स्वेन कृतं विद्यते, नवाऽन्यैःकृतं विद्यते तर्हि तादृगसुखादीनां कथम् आकस्मिकत्वं स्यात्? इत्यतआह—ततसुखादिकं (तेसिं) तेषाम् (तहा)

---

वा दुःखम्, सुख अथवा दुःख 'जीया—प्राणिनः' प्राणी पुढो पृथक्, अलगअलग 'वेदयंति-वेदयन्ति' भोगते हैं 'सयं कडं न—स्वयं कृतम् न, स्वयं कियाहुवा नहीं है 'न अण्णेहिं—अन्यैः न' दूसरे के द्वारा कियाहुवा नहीं है 'तं—तत्, वह 'तेसिं—तेपां, उनका 'तहा— तथा' वैसा 'संगइयं—साङ्गतिकं' नियतिकृत है 'इह—अत्र' इसलोकमें 'एगेसिं—एकेपां' किन्ही २ का 'आहियं-अख्यातम्' कथन है॥३-२॥

— अन्वयार्थ —

वह दुःख स्वयंकृत-अपने आपसे कियाहुआ नहीं होता है तो अन्यकृत तो होही कैसे सकता है? अर्थात् विभिन्न प्राणी जो सुख या दुःख भोगते हैं वह न स्वयं के द्वारा उपार्जित होता है और न दूसरे के द्वारा ही, सिद्धि से उत्पन्न होने वाले या विना सिद्धि के उत्पन्न होने वाला सुख या दुःख स्वकृत अथवा परकृत नहीं है ॥२॥

जीव पृथक् पृथक् जो सुख दुःख का अनुभव करते हैं वह उनके स्वयं के द्वारा या अन्य के द्वारा उत्पन्न किया हुआ नहीं होता उनका वह

---

'जीया—जीवा' પ્રાણિયો 'पुढो—पृथक्' અલગઅલગ 'वेदयंति—वेदयन्ति' ભોગવે છે. 'सयं-कडं न-स्वयं कृतम् न' પોતે કરેલ નથી 'तं-तत्' તે तेसिं-तेपां' તેમના 'तहा—तथा' તેવાજ 'संगइयं-साङ्गतिकम्' નિયતિ કૃત છે 'इह—अत्र' આ લોકમાં 'एगेसिं—एकेपां' કોઈનુ' 'आहियं—आख्यातम्' કહેવુ છે ॥२—३॥

અન્વયાર્થ —

તે દુઃખ સ્વયકૃત (પોતાના દ્વારા જ ઉત્પન્ન કરાયેલુ) હોતુ નથી, તો અન્યકૃત તો કેવી રીતે હોઇ શકે? એટલે કે જુદા જુદા જીવો જે સુખ કે દુ ખ ભોગવે છે, તે તેમના દ્વારા પણ ઉપાર્જિત હોતા નથી અને અન્યના દ્વારા પણ ઉપાર્જિત હોતા નથી સિદ્ધિ વડે ઉત્પન્ન થનારુ કે સિદ્ધિ વિના ઉત્પન્ન થનારુ સુખ અથવા દુ ખ સ્વકૃત અથવા પરકૃત નથી

જીવો અલગ અલગ રૂપે જે સુખદુ ખનો અનુભવ કરેછે, તેખુદ તેના જ દ્વારા કે અન્યના દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલ હોતુ નથી તેમનુ તે સુખદુ ખ નિયતિકૃત જ હોય છે' આ પ્રકારનુ

तथा-तथैव एवमेव (संगइयं) साङ्गतिकं-नियति कृतं विद्यते। (इह) अत्र (एगेसिं) एकेषां-केषाञ्चित् 'आहियं' आख्यातं-कथनम् नियतिवादिनाम्। नियतिसंपादितमेव सुखादिकं पार्थक्येन जीवानां भवति, न तु स्वकृतं परकृतं वा विद्यते-॥२॥३॥

—(टीका)—

सर्वैरेव जीवैः सुखादिकं 'स्थानविलोपादिकमनुभूयते तत् सुखादिकं 'सयं कडं' स्वयं कृतम् ण=न-तत्, नवा 'अन्नकडं' अन्यकृतम् अन्येन पुरुषकार कालपरमेश्वरस्वभावकर्मादिना कृतं वा, न कथमपि संभवति। अयं भावः-योऽयं-प्रतिप्राणि सुखदुःखाद्यनुभवो जायते तादृशंसुखदुःखादिकं न जीवेन संपादितं विद्यते जीवप्रयत्ननिर्मितं नास्ति। न वा पुरुषकारादिकृतं तत्सुखादिकम्।

यदि पुरुषकारकृतं सुखादिकं स्यात्तदा सेवककृपकवणिजां समानेऽपि पुरुषकारे फलसाम्यं भवेत्, पुरुषकारस्य पुरुषप्रयत्नपपरपर्यायस्य सर्वेषां समानत्वात्। नत्वेवं दृश्यते समानेऽपि पुरुषकारे फले भेदस्य सर्वाऽनुभव

---

सुख दुःख नियति कृत ही होता है ऐसा किसी किसी का अर्थात् नियतिवादी का कथन है अभिप्राय यह है कि जीव अलग अलग जो भी सुख दुःख भोगते हैं वह नियतिकृत ही होता है, अपने द्वारा या दूसरे के द्वारा किया हुआ नहीं होता ॥२-३॥

– टीकार्थ –

सब जीवों के द्वारा सुख दुःख या मरण आदि का जो अनुभव किया जाता है वह स्वयंकृत नहीं है और न पुरुषकार, काल, परमेश्वर, स्वभाव अथवा कर्म के द्वारा उत्पन्न किया हुआ होता है। अर्थात् वह किसी के द्वारा उत्पन्न किया हुआ नहीं होता।

यदि सुख दुःख का कारण पुरुषार्थ होता तो सेवक, कृपक और वणिक् का पुरुषार्थ समान होने से उनको प्राप्त होने वाले फल में भी समानता

---

નિયતિવાદીઓનુ કથન છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જીવો અલગ અલગ જે સુખ કે દુ.ખ ભોગવે છે,તે નિયતિકૃત જ હોય છે, સ્વકૃત કે પરકૃત હોતુ નથી"૨-૩"

ટીકાર્થ

સઘળા જીવો દ્વારા સુખ દુ ખ અથવા મરણાદિનો જે અનુભવ કરાય છે, તેસ્વયંકૃત પણ હોતો નથી, અને પુરુષકાર, કાળ, પરમેશ્વર, સ્વભાવ અથવા કર્મ દ્વારા પણ ઉત્પન્ન થયેલ હોતો નથી એટલે કે તે કોઈના પણ દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલો હોતો નથી.

પુરુષકાર એટલે પુરુષનો પ્રયત્ન જો સુખદુ ખનુ કારણ પુરૂષાર્થ જ હોય તો સેવક, ખેડુત, વેપારી, વિગેરે નો પુરૂષાર્થ સરખોજ હોવાથી તેમને પ્રાપ્ત થનારા ફળમા પણ સમાનતા જ હોત કારણ કે તે સૌનો પુરુષકાર (પ્રયત્ન) સમાન જ છે પરન્તુ ફળમાં

सिद्धत्वात्। अतो न पुरुषकारात् किंचित् सिद्धयति। यदि पुरुषकारादिना सुखादिकं न जायते, तर्हि कथं सुखादिकं स्यात् तत्राह-द्वितीयगाथायास्तृतीयचरणादौ 'संगइयं' साङ्गतिकम्=नियतिसंपादितं भवतीति।

ननु न भवतु पुरुषकारस्य कर्तृत्वं कार्यं प्रति, कालस्तु सर्वेषां कर्त्ता स्यात्। तथा चोक्तम्-"कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः। कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥१॥" जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः। इत्यादि

---

होती, क्योंकि पुरुषकार अर्थात् पुरुषका प्रयत्न सबका समान है। परन्तु फल में समानता तो देखी नहीं जाती। सबको ऐसा अनुभव होता है कि पुरुषकार समान होने पर भी फल में भेद है। अतएव पुरुषकार से कुछ भी सिद्ध नहीं होता।

यदि पुरुषकार से सुखादिक की उत्पत्ति नहीं होती तो किस कारण से होती है? इस प्रश्न का समाधान दूसरी गाथा के तीसरे चरण में किया गया है। वह समाधान यह है कि सुख दुःख आदि नियति से ही उत्पन्न होते हैं।

शंका- पुरुषार्थ यदि कार्य के प्रति कारण नहीं है तो न सही काल तो सबका कर्त्ता है कहा भी है -'काल ही भूतों को पकाता है काल ही प्रजा का संहार करता है, काल सोयों हुओं में भी जागता रहता है काल के सामर्थ्य का उल्लंघन नहीं किया जासकता' ॥१॥ और भी कहा है- 'काल ही समस्त कार्यों का जनक है और वही जगत् का आधार है।' इत्यादि

---

સમાનતા જોવામા આવતી નથી સૌને એવો અનુભવ થાય છે કે પુરુષકારમા સમાનતા હોવા છતા પણ ફળમા ભેદ હોય છે। તેથી એવુ પુરવાર થાય છે કે પુરુષકાર દ્વારા કઈ પણ સિદ્ધ (પ્રાપ્ત) થતુ નથી જો પુરુષકાર દ્વારા સુખાદિકની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, તો ક્યા કારણે થાય છે? આ પ્રશ્નનુ સમાધાન બીજી ગાથાના ત્રીજા ચરણમ કાવામા આવ્યુ છે તે સમાધાન આ પ્રકારનુ છે

"સુખદુ ખ આદિની ઉત્પત્તિ નિયતિ દ્વારા જ થાય છે"

શ કા-- ભલે પુરુષાર્થ કાર્યનુ કારણ ન હોય, પરન્તુ કાળ તો સૌનો કર્ત્તા છે, એ વાત તો સ્વીકારવી જ જોઈએ કહ્યુ પણ છે કે- 'કાળ જ ભૂતોને (પદાર્થોને) પકાવે છે, કાળ જ પ્રજાનો સ હાર કરે છે, સૂતેલા જીવોમા પણ કાળ જાગતો રહે છે કાળના સામર્થ્યનુ ઉલ્લ ઘન (અસ્વીકાર) કરી શકાતુ નથી" ॥ ૧ ॥

વળી એવુ પણ કહ્યુ છે કે " કાળ જ સમસ્ત કાર્યોનો જનક છે, અને એજ જગતનો આધાર છે," ઈત્યાદિ

सत्यपि कारणान्तरसाकल्ये वसन्ते एव कोकिला रावो भवति, न तु शरदि शिशिरे वा। सत्यपि सर्वकारणसांनिध्ये शरदि-एव गोधूमादीनामुत्पत्तिः, नत्वन्यदा, अतः कालः सर्वेषां जनिमतां कर्त्तेतिचेन्न। कालस्य सर्वव्यापकतया, एकत्वेन कार्य-भेदो न स्यात्, दृश्यते कार्याणां वैचित्र्यम्। अतःकालस्य न कर्तृत्वम् कारणभेदे-सति कार्यभेदो जायते, न तु कारणस्यैक्ये कार्यभेदः स्यात्। तदुक्तम्-"अय-मेव हि भेदो भेद हेतुर्वा, यदुत विरुद्धधर्माऽध्यासः कारणभेदोवेति। यदि समान एव कालः सर्वेषां हेतुर्भवेत् तदा ग्रीष्मशिशिरादिभेदेन तन्तुकपालादि भेदेन कार्याणां योऽयं भेदः समुपलभ्यते स न स्यात्, भवतिच तादृशो भेदः, अतः

---

वसन्त में ही कोयल की कुहक होती है अन्यान्य कारणों के रहते हुए भी शरद् या शिशिर ऋतु में नहीं होती। अन्य सब कारणों के विद्यमान रहने पर भी गेहूं आदि की उत्पत्ति अन्य ऋतुओ में न होकर शरद् ऋतु में ही होती है। इसलिए काल ही सब कार्यों का कर्त्ता है ।

समाधान—यह कहना ठीक नहीं। काल सर्वव्यापक और एक है यदि यहीं कर्त्ता होता तो कार्यो में भेद न होता परन्तु भेद तो दिखाई देता है अतएव काल कर्त्ता नहीं है। कारण के भेद से कार्यो में भेद होता है अगर कारण एक हो तो कार्यो में भेद नहीं हो सकता। कहा भी है—'परस्पर विरोधी धर्मों का होना भेद है और कारणों में भेद होना भेद का कारण है। यदि काल ही एकमात्र सब कार्यों का कारण होता तो ग्रीष्म और शिशिर आदि कालभेद से अथवा तन्तुकपाल आदि के भेद से कार्यों में जो भेददृष्टि गोचर होती है वह नहीं होना चाहिए मगर भेद

---

વસંતમા જ કોયલનો મધુર "કુહૂ કુહૂ" એવો ટહુકો સંભળાય છે બીજા ઘણા કારણો મોજૂદ હોવા છતા પણ શરદ ઋતુમા અથવા શિશિરમા કોયલના ટહુકા સંભળાતા નથી અન્ય સઘળા કારણો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઘઉં આદિની ઉત્પત્તિ બીજી ઋતુઓમા થતી નથી પણ શરદ ઋતુમા જ થાય છે તેથી એવુ સિદ્ધ થાય છે કે કાળ જ સઘળા કાર્યોનો કર્ત્તા છે

સમાધાન— આપનુ કથન ખરુ નથી કાળ સર્વવ્યાપક અને એક છે જો કાળ જ કર્ત્તા હોત, તો કાર્યોમા ભેદ સંભવી શકત નહી, પરન્તુ ભેદ તો જણાય છે તેથી કાળ કર્ત્તા નથી. કારણના ભેદને લીધે કાર્યોમા ભેદ પડી જાય છે જો કારણ એક જ હોય, તો કાર્યોમા ભેદ સંભવી શકે નહીં કહ્યુ પણ છે કે— " પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનો સદ્‌ભાવ હોવો તેનુ જ નામ ભેદ છે, અને કારણોમા ભેદનું અસ્તિત્વ હોય, એને જ ભેદનુ કારણ માનવામા આવે છે" જો કાળ જ બધા કાર્યોના એક માત્ર કારણ રૂપ હોત, તો ગ્રીષ્મ અને શિશિર આદિ કાળ ભેદને કારણે અથવા તન્તુ, કપાલ (ઠીકરા) આદિના ભેદને લીધે કાર્યોમા જે ભેદ

न कालस्य कारणता, "नहिदृष्टेऽनुपपन्नं नामे" ति न्यायात्। तस्मात् कालादेव कार्यमिति परिभाषा न कालवादिनां समीचीनेति।

एवमेव परमेश्वरोऽपि सुखदुःखादीनां कर्त्ता न संभवति। यतोऽयं परमेश्वरो मूर्तोऽमूर्तो वा, नाद्यः—ईश्वरस्य मूर्त्तत्वेऽस्मदादिदेवदेहवत्त्वादना परिच्छिन्नत्वात् सर्वकर्त्तृत्वं न स्यात्। नहि वयं परिच्छिन्ना मूर्त्ता वा सर्वं कार्यं कुर्मः। तद्वदेव ईश्वरस्यापि मूर्त्तत्वे परिच्छिन्नत्वेच सर्वकार्यकरत्वं न घटते। न वा द्वितीयः पक्षः—ईश्वरस्याऽमूर्त्तत्वे आकाशादिवन्निष्क्रियत्वेन कार्योत्पादकत्वं न स्यात्। नहि क्रियारहितआकाशः किमपि कार्यं करोतीत्यस्माभि र्दृष्टम्।

---

तो होता है अतः काल को कारण नहीं माना जा सकता। 'प्रत्यक्ष दीखनेवाली वात में कोई असंगतता नहीं होती' ऐसा न्याय है। अतएव काल से ही कार्य उत्पन्न होता है यह कालवादियों का कथन समीचीन नहीं है।

इसी प्रकार ईश्वर भी सुख दुःख आदि का कर्त्ता नहीं हो सकता वह ईश्वर मूर्त है या अमूर्त्त है! मूर्त्त मानना योग्य नहीं। क्योंकि ईश्वर यदि मूर्त्त होगा तो हम लोगों के समान ही देहादिमान् होने से सब का कर्त्ता नहीं हो सकेगा। हम देह में ही समाये हुए अर्थात् सीमित और मूर्त्त हैं अतः सभी कार्य नहीं कर सकते। इसी प्रकार ईश्वर भी यदि मूर्त्त और परिमित है तो वह भी सर्व कार्यों का कर्त्ता सिद्ध नहीं होता। अगर ईश्वर को अमूर्त्त मानो तो वह आकाश के समान निष्क्रिय होने से कार्यों का उत्पादक नहीं होगा। हमने ऐसा तो कहीं

---

द्रष्टिगोचर थाय छे, ते होवो जोईए नहीं. परन्तु भेद तो अवश्य होय छे, तेथी काळ ने कारण मानी शकाय नहीं.

" प्रत्यक्ष देखाती वातोमा कोई असगतता होती नथी," एवो सिद्धान्त छे. तेथी काळ द्वारा ज कार्य उत्पन्न थाय छे, एवु काळवादीओनु कथन खरु नथी

एज प्रमाणे ईश्वरने पण सुख दुख आदिनो कर्त्ता मानी शकाय नही ते ईश्वर मूर्त्त छे के अमूर्त्त छे?

ईश्वरने मूर्त्त मानी शकाय नही, कारण के जो ईश्वरने मूर्त्त मानवामा आवे, तो ते पण आपणी ज जेम देहादिथी युक्त होवा ने कारणे सघळा पदार्थनो अथवा सृष्टिनो कर्त्ता होई शके नही आपणे देहमा ज समायेला एटले के सीमित अने मूर्त्त छीए, तेथी आपणे सघळा कार्यो करी शकता नथी एज प्रमाणे ईश्वर पण जो मूर्त्त अने परिमित होय, तो तेने पण सर्व कार्योनो कर्त्ता केवी रीते मानी शकाय?

जो ईश्वरने अमूर्त्त मनवामा आवे, तो तेने आकाशनी जेम निष्क्रिय ज मानवो

किं चाऽयं रागादिमान् वीतरागी वा? नाद्यः। रागादिमत्त्वेऽस्मदादिवदेव सर्वकार्यकारिता न स्यात्। द्वितीयपक्षे वीतरागतया परमेश्वराद् विचित्रकार्यरचना न स्यात्। ईश्वरस्य कर्तृत्वे, वैषम्यं नैर्घृण्यमपि स्यात्। किंच परमेश्वरः स्वार्थेन जगद्रचनायां प्रवर्त्तते करुणया वा? आद्ये, आप्तकामादिश्रुतिविरोधः आपतति। आप्तकाम इति कृतकृत्यः। नहि-अवाप्तसर्वकामस्य जगत्सर्जने किंचित्प्राप्तव्यमस्ति यतः स प्रवृत्तिं कुर्यात्। तस्मात् स्वार्थेनेश्वरः प्रवर्त्तते जगत्सर्जने इतिमृषैव।

---

देखा नहीं कि क्रियाहीन आकाश किसी कार्य को करता हो। और ईश्वर रागादिमान् है या वीतराग? अगर रागादिमान् है तो हमारे समान सर्व कार्यों का कर्त्ता नहीं हो सकता। यदि वीतराग है तो वीतराग होने के कारण ईश्वर के द्वारा विचित्र कार्यों की उत्पत्ति नहीं हो सकती। ईश्वर को कर्त्ता मानोगे तो उसमें विषमता और निर्दयता भी हो जाएगी।

और यह कहिए कि ईश्वर स्वार्थ से प्रेरित होकर जगत् की रचना करने में प्रवृत्त होता है या करुणा से प्रेरित होकर? प्रथम पक्ष में 'आप्तकाम' आदि श्रुति से विरोध आता है। आप्त काम का अर्थ है—कृत-कृत्य अर्थात् जो करने योग्य सभी कुछ कर चुका हो, जिसे कुछ भी करना शेष न रहा हो। कृतकृत्य को जगत् की रचना करके कुछ पाना

---

પડે જેમ નિષ્ક્રિય આકાશ કોઈ પણ કાર્ય કરતુ નથી, એજ પ્રમાણે નિષ્ક્રય ઇશ્વર પણ કોઇ કાર્યનો કર્તા સભવી શકે નહી

વળી ઇશ્વિર રાગાદિથી યુક્ત છે, કે વીતરાગ છે? જો તે રાગાદિમાન્ હોય તો જેમ આપણે સઘળા કાર્યોના કર્ત્તા હોઈ શકતા નથી, એમ ઇશ્વર પણ સઘળા કાર્યોનો કર્ત્તા હોઇ શકે નહી જો ઇશ્વર વીતરાગ (રાગ રહિત) હોય, તો ઇશ્વિર દ્વારા વિવિધ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહી ઇશ્વરને જો કર્ત્તા માનશો, તે તે માન્યતામા વિષમતા અને નિર્દયતાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે।

વળી અમારા આ પ્રશ્નનો જવાબ આપો શુ ઇશ્વિર સ્વાર્થ વડે પ્રેરાઇને જગતની રચના કરે છે, કે કરુણા દ્વારા પ્રેરાઇને જગતની રચના કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે? પહેલા પક્ષનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો "આપ્તકામ" આદિ શ્રુતિ વાકયોથી વિરુદ્ધનુ કથન લાગે છે.

આપ્તકામનો અર્થ આ પ્રમાણે છે જેણે કરવા યોગ્ય બધુ કરી લીધુ હોય છે અને કઇ પણ કરવાનુ બાકી રહ્યુ હોતુ નથી, એવી વ્યકિતને કૃત કૃત્ય અથવા આપ્તકામ કહે છે. કૃતકૃત્યને જગતની રચના કરીને એવુ તે શુ પ્રાપ્ત કરવાનુ હોય છે કે તેણે જગતની રચના

नापि करुणया–कारुण्यं नाम परदुःखप्रहाणेच्छा। जीवा दुःखिनः कदा स्युः? यदा जगत्सृष्टिः स्यात्। सृष्टिमन्तरा दुःखकारणशरीरादीनामेवाऽभावात्। कुतो दुःखोच्छेदरूपं कारुण्यम्, सर्जनानन्तरं दुःखिनमवलोक्य करुणा स्वीकारे अन्योन्याश्रयदोषप्रसंगात्, अतो न परमेश्वरः कर्त्ता संभवति। तदुक्तम्–
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥ १ ॥ इति। तस्मादीश्वरो न सुखदुःखयोः कर्त्ता। तदुक्तम्–

तो है ही नहीं जिससे कि वह प्रवृत्ति करे। अतएव ईश्वर स्वार्थ से प्रेरित होकर जगत् की सृष्टि करने में प्रवृत्त होता है, यह कहना वृथा है।

करुणा से प्रेरित होकर जगत् की रचना करता है, यह कहना भी ठीक नहीं है। दूसरों के दुःख का नाश करने की इच्छा करुणा कहलाती है। जीव आखिर दुःखी कब होते हैं? सृष्टि होने के पश्चात् ही वे दुःखी हो सकते हैं। सृष्टि के अभाव में दुःख के कारण शरीर आदि ही जीवों के नहीं होते तो दुःख कैसे हो सकता है? और जब दुःख ही नहीं तो दुःख को नष्ट करने की इच्छारूप करुणा भी किस प्रकार हो सकती है? कदाचित् कहो कि सृष्टि रचने के बाद जीवों को दुःखी देखकर ईश्वर को करुणा उपजी, तो अन्योन्याश्रय दोष आता है। अर्थात् पहले सृष्टि रचना हो जाय तो प्राणियों को दुःखी देख कर करुणा उपजे और करुणा उपजे तो सृष्टि रचे कहा भी है–'ईश्वर में कर्तृत्व नहीं है। वह कर्म या कर्म और फल के संयोग का भी कर्त्ता नहीं है। यह सब स्वभाव से ही होता है ॥१॥

કરવી પડે? તેને તો કોઇ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવનુ બાકી જ રહ્યુ હોતું નથી. તેથી" સ્વાર્થથી પ્રેરાઇને ઇશ્વર જગતનુ સર્જન કરે છે આ પ્રકારનું કથન વૃથા જ છે.

એવુ કથન પણ બારાબર નથી કે ઇશ્વર કરુણાથી પ્રેરાઇને જગતની રચના કરે છે. અન્યના દુખનો નાશ કરવાની ઇચ્છાનું નામ કરુણાછે પરન્તું જીવ દુખી ક્યારે થાય છે? સૃષ્ટિની રચના થયા બાદ જ જીવો દુખી થાય છે જો સૃષ્ટિનો જ અભાવ હોત તો દુખના કારણભૂત શરીર આદિનો જ જીવોમાં સદ્ભાવ ન હોત એવી પરિસ્થિતિમા દુખ જ ક્યાંથી સંભવી શકત?

જો દુખનો જ અભાવ હોત, તો દુખને નષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રૂપ કરુણાનોસદ્ભાવ પણ કેવી રીતે સભવી શકત? કદાચ તમે એવી દલીલ કરો કે સૃષ્ટિની રચના કર્યા બાદ જીવોને દુખી જોઇને ઇશ્વરને કરુણા ઉપજી, તો આ પ્રકારના કથનમા તો અન્યોન્યાશ્રય દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે એટલે કે પહેલા સૃષ્ટિની રચના થઇ જાય, ત્યાર બાદ જીવોને દુખી જોઇને કરુણા ઉપજે, અને કરુણા ઉપજવાને લીધે જ સૃષ્ટિની રચના કરે? આ બન્ને વાત કેવી વિરોધાભાસવાળી છે કહ્યુ પણ છે કે" ઇશ્વરમા કર્તૃત્વ નથી તે કર્મનો કર્ત્તા પણ નથી

"नाऽऽदत्ते कस्य चित्पापं नचैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १ ॥" अत्र श्लोके अज्ञानपदं नियतेरुपलक्षणम्' अतो नियतेरेव सुखदुःखकर्तृत्वम्, नेश्वरस्येति ज्ञायते ।

स्वभाववादिनस्तु स्वभावमेव सुखदुखयोः कर्त्तारं स्वीकुर्वन्ति । दुग्धादेवदधिजायते, नतु जलात्, तत्र स्वभावं परित्यज्याऽन्यस्य गमकस्याऽभावात् । एकस्मादेव वृक्षात् कण्टकपुष्यफलानां समुत्पादोऽपि स्वभाववादं स्थापयति । तन्न सम्यक्, विकल्पासहत्वात्, तथाहि अयं स्वभावः पुरुषाद् भिन्नोऽभिन्नोऽ वा ? यदि

---

अतएव ईश्वर सुख दुःख का कर्त्ता नहीं है । कहा भी है-"नाऽदत्ते कस्यचिन्पापं" इत्यादि । 'ईश्वर किसी के पाप या पुण्य को ग्रहण नहीं करता है । जीवों का ज्ञान अज्ञान से आवृत हो गया है, इसी कारण वे मूढ हो रहे हैं ॥१॥ इस श्लोक में 'अज्ञान' पद नियति का उपलक्षक (सूचक) है, अतएव नियति ही सुख दुःख की कर्त्री है, ईश्वर कर्त्ता नहीं है, ऐसा ज्ञात होता है ।

स्वभाव भी कर्त्ता नहीं है, । स्वभाववादी स्वभाव को ही सुख दुःख का कर्त्ता स्वीकार करते हैं । दुध से ही दही वनता है, जल से नहीं । यहाँ स्वभाव के सिवाय और कोई गमक नहीं है । एक ही वृक्ष से कंटकों पुष्पों और फलों की उत्पत्ति भी स्वभाववाद का समर्थन करती है । किन्तु स्वभाव को कर्त्ता कहना समीचीन नहीं है, क्योंकि वह विकल्पों को सहन नहीं करता । वह इस प्रकार स्वभाव पुरुष से भिन्न है या अभिन्न है ? यदि पुरुष से भिन्न माना जाय तो वह पुरुष में होने वाले सुख दुःख का जनक

---

અને કર્મ અને ફળનો સંયોગ કર્તા પણ નથી ॥ ૧ ॥ તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ઇશ્વર સુખદુ ખનો કર્તા નથી કહ્યુ પણ છે કે

"નાઽ દત્તે કસ્યચિત્પાપં" ઇત્યાદિ "ઇશ્વર કોઇના પાપ અથવા પુણ્યને ગ્રહણ કરતો નથી. જીવોનું જ્ઞાન અજ્ઞાન દ્વારા આવૃત (આચ્છાદિત) થઇ ગયું છે, તે કારણે જ તેઓ મૂઢ થઈ ગયા છે" ॥૧॥ આ શ્લોકમા વપરાયેલુ "અજ્ઞાન" પદ નિયતિનું ઉપલક્ષક (સૂચક) છે, તેથી એવુ જ્ઞાત થાય છે કે નિયતિ જ સુખદુઃખની કત્રી છે, ઇશ્વિર સુખ દુખનો કર્તા નથી સ્વભાવવાદી સ્વભાવને જ સુખદુ ખનો કર્તા માને છે. દૂધમાથી જ દહીં બને છે, પાણીમાંથી બનતું નથી અહી સ્વભાવ સિવાય બીજુ કોઈ કારણ નથી. એક જ વૃક્ષમા કાટાઓ, પુષ્પો અને ફળની ઉત્પત્તિ પણ સ્વભાવવાદનું સમર્થન કરે છે. પરન્તુ સ્વભાવને કર્તા કહેવો તે ઉચિત નથી, કારણ કે નીચેના વિકલ્પોનો ત્યા ખુલાસો મળતો નથી.- સ્વભાવ પુરુષથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે ? જો સ્વભાવને પુરુષથી અભિન્ન માનવામાં

भेदपक्षः स्वीक्रियेत, तदा पुरुषाश्रितसुखदुःखयोः समुत्पादको न स्यात्, अतिभिन्नत्वादेव । नाप्यभिन्नः इति द्वितीयःपक्षः साधीयान् । अभेदे स्वभावस्य पुरुषस्वरूपतया पुरुषस्य च सुखदुःखे प्रति कर्तृत्वाऽभावस्य प्रतिपादनात् ।

नापि कर्मणः सुखदुःखयोः कर्तृत्वं संभवति । यतः कर्मणः पुरुषादभेदे पुरुषस्वरूपतया पुरुषस्य चाऽकर्तृत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, पुरुषाद्भेदे तत्कर्मसचेतनमचेतनं वा? नाद्यः, कर्मणः सचेतनत्वे, एकस्मिन्नेव शरीरे चेतनद्वयस्य आपत्तेः नहि एकं शरीरं अनेकेषां चेतनानां भोगाधिष्ठानमिति कस्यापि प्रतीतिः। नवाऽचेतनं कर्म इति द्वितीयपक्षः सम्यक् । अचेतनत्वे कर्मणः पाषाणादिवत् परतन्त्रस्य तस्य सुखःदुखे प्रति कर्तृत्वाऽसंभवात् । तस्मात् न कर्म सुखदुःखं प्रति कर्तृ, किन्तु नियतेरेव कर्तृतेति सिद्धम् ।

---

नहीं हो सकता, क्योंकि वह पुरुष से अत्यन्त भिन्न है । अभिन्न पक्ष मानना भी ठीक नहीं है । अभेद मानने से स्वभाव पुरुष ही होगा और पुरुष सुख दुःख का कर्त्ता नहीं है, यह पहले ही कहा जा चुका है ।

कर्म भी सुख दुःख का कर्त्ता नहीं हो सकता, क्योंकि कर्म का पुरुष से अभेद माना जाय तो वह पुरुष ही कहलाएगा और पुरुष कर्त्ता नहीं है, यह पहले कहा जा चुका है । यदि कर्म को पुरुष से भिन्न मानें तो वह सचेतन है या अचेतन ? सचेतन मानने से एक ही शरीर में दो चेतन हो जाएँगे । एक ही शरीर अनेक चेतनों के भोग का आधार हो एसी प्रतीति किसी को नहीं होती । कर्म अचेतन है, यह दूसरा पक्ष भी ठीक नहीं है। जो अचेतन है वह पाषाण आदि की भाँति परतन्त्र है। वह सुख दुःख का

---

આવે, તો સ્વભાવ પુરુષ રૂપ જ હશે, અને પુરુષ (આત્મા) સુખદુઃખનો કર્ત્તા નહી હોવાને કારણે, સ્વભાવ પણ સુખદુઃખનો કર્ત્તા સંભવીશકશે નહીં માટે બીજો વિકલ્પ પણ સ્વીકાર્ય નથી. કર્મ પણ સુખદુખનું કર્ત્તા હોઇ શકે નહીં, કારણુ કે કર્મનો પુરુષ સાથે અભેદ માનવામા આવે, તો તે પણ પુરુષ રૂપ જ ગણાય.

એ વાત પહેલા પ્રતિપાદિત થઇ ચુકી છે કે પુરુષ કર્ત્તા નથી—તેથી પુરુષથી અભિન્ન એવું કર્મ પણ સુખદ ખનું કર્ત્તા હોઇ શકે નહી. જો કર્મને પુરુષથી ભિન્ન માનવામા આવે તો તે સચેતન છે, કે અચેતન? સચેતન માનવામાં આવે, તો એક જ શરીરમા બે ચેતન હોવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. એવી પ્રતીતિ કોઇને પણ થતી નથી કે એક જ શરીર અનેક ચેતનાના ભોગનો આધાર હોય. કર્મ અચેતન છે', આ બીજો વિકલ્પ પણ સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે જે અચેતન હોય છે, તે પાષાણુ આદિની જેમ પરતંત્ર હોય છે.

तदुभयमपि सैद्धिकमसैद्धिकं च भवति । तत्र स्रक्चन्दनादि समुपभोगात्मक सिद्धिजनितं वैषयिकं सुखं सैद्धिकम् । तथा कशाघातादिजनितं दुःखं सैद्धिकम् । बाह्यनिमित्तमन्तरेण यत् सुखं तद् असैद्धिकम् । तथा शिरोवेदना ज्वरादि जनितं दुःखमसैद्धिकम् । एतदुभयप्रकारकमपि सुखंदुःखं च न पुरुषकारेण जीवेन कालादिना वा कृतम् पृथक् पृथक् जीवा अनुभवन्ति । यदि एभिः कृतं सुख-दुःखादिकं न वेदयन्ति जीवाः तदा कुतः कारणविशेषात्तयोरनुभव इत्यत आह 'संगइयं' इति सं=सम्यक् स्व परिणामेन गति रिति संगत्ति र्नियतिः ।

---

कर्त्ता नहीं हो सकता । अतएव यह सिद्ध हुआ कि कर्म सुखदुःख का कर्त्ता नहीं है किन्तु नियति ही कर्त्ता है। अर्थात् यह सुख और दुःख दोनों ही जीव आदि के द्वारा उत्पन्न होते हैं । यह सुख और दुःख दोनों सैद्धिक और असैद्धिक दोनों प्रकार के होते हैं माला चन्दन आदि उपभोगरूप सिद्धि के द्वारा उत्पन्न होने वाला वैषयिक सुख सैद्धिक सुख कहलाता है और कोडे के आघात आदि के द्वारा जनित दुःख सैद्धिक दुःख कहलाता है । वाह्य निमित्त के विना ही जो सुख उत्पन्न होता है वह असैद्धिक है तथा सिरदर्द एवं ज्वर आदि से होने वाला दुःख असैद्धिक है । यह दोनों प्रकार का सुख दुःख पुरुषकार, जीव या काल से उत्पन्न नहीं होता । इसे जीव पृथक् वेदन करते हैं । यदि पुरुषकार आदि के द्वारा उत्पन्न हुए सुख दुःख आदि को जीव नहीं वेदते हैं तो फिर किस कारण से उनका अनुभव होता है ? इस प्रश्न का उत्तर है—वह सांगतिक अर्थात् नियतिकृत है । क्योंकि पुरुषकार काल आदि के द्वारा सुख दुःख उत्पन्न नहीं होते

---

તેથી તે સુખ દુ ખનું કર્તા હોઇ શકે નહી આ પ્રકારે એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે કે સુખ દુ ખ આદિનુ કર્તા કર્મ નથી, પણ નિયતિ જ છે એટલે કે સુખ અનેદુઃખની ઉત્પત્તિ જીવ આદિ દ્વારા થતી નથી, પરન્તુ નિયતિ દ્વારા જ સુખ અને દુ ખની ઉત્પત્તિ કરાય છે આ સુખ અને દુ ખ બે પ્રકારના હોય છે-(૧) સૈદ્ધિક અને(૨) અસૈદ્ધિક માલા, ચન્દન આદિ ઉપભોગ રૂપ સિદ્ધિના દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા વૈષયિક સુખને સૈદ્ધિક સુખ કહેવાય છે. અને ફટકાના માર આદિ દ્વારા જનિત દુઃખને સૈદ્ધિક દુ.ખ કહેવાય છે. બાહ્ય નિમિત્તવિના જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને અસૈદ્ધિક સુખ કહેવાય છે. તથા માથાનો દુખાવો,જવર, આદિ વડે ઉત્પન્ન થનાર દુ.ખને અસૈદ્ધિક દુ.ખ કહે છે. અને બન્ને પ્રકારના સુખ દુઃખ પુરુષકાર, જીવ અથવા કાળ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા નથી. તેનુ જીવ અલગ અલગ રૂપે વેદન કરે છે. જો પુરુષકાર આદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા સુખદુઃખ આદિનું વેદન જીવો ન કરતા હોય, તો ક્યા કારણે ઉત્પન્ન થયેલા સુખદુઃખાદિનુ વેદન જીવો કરે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે 'સુખદુ ખાદિ સા ગતિક એટલેકે નિયતિકૃત છે. કારણ કે પુરુષકાર, કાળ આદિ દ્વારા સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થતા

तस्यां भवं सांगतिकम् । यस्मात् पुरुषकारकालादिभिः सुखदुःखादि न कृतं, अतस्तत्सुखदुःखानुभवनं प्राणिनां नियतिसंपादितं सांगतिकमिति कथ्यते।

'इह' इह=सुखदुःखाऽनुभववादे 'एगेसिं' एकेषां वादिनाम् 'आहियं' आख्यातं-कथनम्, तेषामयमभिप्राय इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—

"प्राप्तव्यो नियतिवलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति कृतेऽपि यत्ने, नाऽभाव्यं भवति न भाविनोऽस्तिनाशः ॥१॥

---

अतएव उनका प्राणियों को जो अनुभव होता है वह नियति से ही होता है। वही सांगतिक कहलाता है ।

सुख दुःख के अनुभव के विषय में ऐसा किन्हीं किन्हीं वादियों का कथन है । कहा भी है——"प्राप्तव्यो नियतिवलाश्रयेण" इत्यादि ।

नियति के वल से मनुष्यों (जीवों) को जो शुभ अथवा अशुभ अर्थ प्राप्त होने वाला है, वह अवश्य प्राप्त होता है । जीव कितना ही महान् प्रयत्न क्यों न करे जो नहीं होनहार है वह नहीं होता और जो होनहार है वह मिट नहीं सकता ।,

'जो नहीं होने वाला है वह नहीं होता और जो होनहार है वह अन्यथा नहीं हो सकता यह चिन्ता रूपी विष को नष्ट करने वाली औषध क्यों न दी जाए ?,

पहले श्लोक का अर्थ यह है कि प्राप्तव्य अर्थ की प्राप्ति अवश्य ही होती है, उसे अन्यथा नहीं किया जा सकता। मनुष्य के द्वारा लाख प्रयत्न करने पर भी होनहार मिट नहीं सकता ।.

---

નથી, તેથી એવું સ્વીકારવું પડશે કે પ્રાણીઓને સુખદુઃખનો જે અનુભવ થાયછે, તે સુખદુ ખ નિયતિકૃત જ હોય છે. તે નિયતિકૃત સુખદુ.ખને સાંગતિક સુખદુઃખ પણ કહે છે. સુખદુઃખના અનુભવના વિષયમાં કેટલાક મતવાદીઓની ઉપર્યુક્ત માન્યતા છે. તે લોકો સુખદુઃખને નિયતિકૃત જ માને છે કહ્યુ પણ છે કે-**प्राप्तव्यो नियतिवलाश्रयेण**" ઈત્યાદિ—

નિયતિ દ્વારા જીવોને જે શુભ અથવા અશુભ અર્થની પ્રાપ્તિ થવાની હોય છે તે અવશ્ય થાય છે, જ જીવ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે પણ જે થવાનું નથી તે થતું જ નથી, અને જે થવાનું છે તેને રોકી શકાતું નથી કે નષ્ટ કરી શકાતુ નથી"

"જે થવાનું નથી તે થશે જ નહી અને જે બનવાનુ છે તે બનશે જ—બનવાનું છે તેને રોકી નહી શકાય", આ ચિન્તા રૂપી વિષને નષ્ટ કરનારી ઔષધિ શા માટે ન અપાય?

પહેલાશ્લોકનો અર્થ એ છે કે પ્રાપ્તવ્ય અથવા(પદાર્થ)ની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે તેને ફેરવી શકવાને કોઈ સમર્થ નથી.

यद्भावि न तद्भावि भाविचेन्न तदन्यथा ।
इति चिन्ता विषघ्नोऽयमगदः किन्न पीयते ॥१॥ इति ।

प्राप्तव्यार्थस्यावश्यमेव प्राप्ति र्भवति तत्र न भवति अन्यथा, मनुष्यैः सर्वथा कृतेपि यत्ने भाविनो विनाशो न भवतीति प्रथमश्लोकार्थः । यद् भावि तद्भवत्येव न तद् अन्यथा भवति, सर्वचिन्तानाशकोऽयम् अगदः= औषधं किं किमर्थं न पीयते ? इति ॥ २ ॥ ३ ॥

द्वितीय तृतीय श्लोकाभ्यां नियति वादिनां मतं प्रदर्श्य तस्य उत्तरं प्रदातुं चतुर्थगाथामाह सूत्रकारः-एवमयाण इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५
**एवमेयाणि जंपंता बाला पंडियमाणिणो ।**
७ ६ ८ ९
**निययानियतं संतं अयाणंता अबुद्धिया ॥४॥**

छाया—

एवमेतानि जल्पन्तो बालाः पण्डितमानिनः ।
नियताऽनियतं संतम् अजानन्तोऽबुद्धिकाः ॥४॥

द्वितीय तृतीय श्लोद्वाभ्यां नियति वादिनां मतं प्रदर्श्य तस्य उत्तरं प्रदातुं चतुर्थगाथामाह सूत्रकारः-'एवमेयाणि' इत्यादि ।

---

दूसरे श्लोक का आशय यह है कि जो भावी है वह होकर ही रहता है, वह अन्यथा नहीं होता यह समस्त चिन्ताओ को दूर करने वाली दवा हैं, क्यों न इस दवा का पान किया जाय ? ॥२—३॥

दूसरी और तीसरी गाथा में नियतिवादियों के मत को प्रदर्शित करके सूत्रकार उसका उत्तर देने के लिए चौथी गाथा कहते हैं----"एव-मेयाणि" इत्यादि ।

शब्दार्थ-एवं-एवम्' इसप्रकार 'एयाणि-एतानि' इन वचनों को-वातो को 'जंपता-जल्पन्तः, कहतेहुवे नियतिवादी 'वाला-वालाः' अज्ञानी हैं

---

મનુષ્ય લાખ પ્રયત્ન કરે તો પણ જે બનવાનું છે તેને બનતું રોકી શકાતું નથી. બીજાશ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે "જે બનવાનુ છે, તે અવશ્ય બન્યા જ કરે છે" આ વાતનો સ્વીકાર કરવાથી આપણી સમસ્ત ચિન્તાઓ દૂર થઈ જાય છે. તો સમસ્ત ચિન્તાઓ ને દૂર કરનારી આ ઔષધિનું પાન શા માટે ન કરવું? ॥૨-૩॥

બીજી અને ત્રીજી ગાથાઓ દ્વારાનિયતિવાદીઓનો મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો. હવે સૂત્રકાર નિયતિવાદીઓના મતનું ખંડન કરેછે. -**एवमेयाणि**" ઈત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'**एवं-एवम्**' આ પ્રમાણે '**एयाणि-एतानि**' આ વચનો ને-કથન ને '**जंपंता-जल्पन्तः**' કહેનારા નિયતિ વાદીયો **बाला-बालाः**' અજ્ઞાની છે. '**पंडियमाणिणो-**

अन्वयार्थः-

(एवं) एवम् पूर्वोक्तप्रकारेण (एयाणि) एतानि वचनानि एतादृशीं वार्त्ताम् (जंपंता) जल्पन्तः, कथयन्तो नियतिवादिनः (वाला) वालाः अज्ञानिनः सन्ति । तथापि (पंडियमाणिणो) पण्डितमानिनः आत्मानं पण्डितं मन्यमाना स्ते वादिनः (संतं) सत्=विद्यमानं (निययानिययं)नियतानियतं= सुखदुःखयो र्नियतत्वमनियतत्वं च (अयाणंता) अजानन्तः= अनववुध्यमानाः नियतिवादिनः (अवुद्धिया) अवुद्धिकाः= वुद्धिहीनाः सम्यग्वोधविकलाः सन्तीति । पूर्वोक्तप्रकारेण नियतिवादं समर्थयमाना स्ते वादिनोऽज्ञानिनः तथापि आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः सुखदुःखयो र्नियतानियतत्वमजानन्तोऽवुद्धिका एवेति भावार्थः ॥४॥

---

पंडियमाणिणो-पंडितमानिनः' अपने को पंडितमाननेवाले वे वादिजन 'संतं -सत्' विद्यमान 'निययानिययं-नियतानियतम्, सुख दुःख को नियत तथा अनियत 'अयाणंता-अजानन्तः । नहीं जानते हुवे वे नियतिवादी, अवुद्धिया अवुद्धिकाः, वुद्धिहीन हैं अर्थात् सम्यक् वोधको वे नही जान ते हैं ॥४॥

अन्वयार्थ--

इस प्रकार के वचन कहने वाले नियतिवादीअज्ञानी हैं परन्तु अपने आपको पण्डित मानते हैं । वे सुख दुःख को नियतता और अनियतता को नहीं जानते हुए सम्यग्ज्ञान से रहित हैं । अभिप्राय यह है कि पूर्वोक्त प्रकार से नियति वाद का समर्थन करते हुए वे वादी अज्ञानी हैं तथापि अपने को पण्डित मानते हैं । वे सुख और दुःख की नियतानियतता को नहीं जानते अतः वुद्धिहीन हैं ॥४॥

---

-पंडितमानिनः' પોતાને પંડિત માનનારા એવા તે નિયતિવાદિયો 'संतं-सत्' વિદ્યમાન 'निययानियं-नियतानियतम्' સુખ દુઃખને નિયત અને અનિયત 'अयाणंता-अजानन्तः' નહીં જાણનારા અને તેથી 'अवुद्धिया-अवुद्धिका' બુદ્ધિ વિનાનાજ છે. અર્થાત્ તેઓ સમ્યક્ બોધ ને જાણતા નથી. ॥૪॥

અન્વયાર્થ-

આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનારા નિયતિવાદિઓ અજ્ઞાની છે. છતાં પણ તેઓ પોતાને પંડિત માને છે. સુખદુઃખની નિયતતા અને અનિયતતાને તેઓ જાણતા નથી, કારણ કે તેઓ સમ્યગ્ જ્ઞાનથી રહિતછે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પૂર્વોકત પ્રકારે નિયતિવાદનું સમર્થન કરનારા તે નિયતિવાદીઓ અજ્ઞાની છે, છતાં પણ તેઓ પોતાની જાતને પંડિતમાને છે. તેઓ સુખ અને દુઃખની નિયતાનિયતતાને સમજતા નથી, તેથી તેઓ બુદ્ધિહીન છે ॥૪॥

टीका—

'एवं' एवम्=पूर्वोक्तप्रकरेण 'एयाणि' एतानि नियतिवादमाश्रित्य प्रतिपादितानि वचनानि 'जंपंता' जल्पन्तः= प्रतिपादयन्तः 'बाला' बाला इव बालाः सदसद्विचारविकलाः 'पंडियमाणिणो' पण्डितमानिनः= स्वात्मानं पण्डितं मन्यमानाः, अपण्डितमप्यात्मानं पण्डितमिति स्वीकुर्वन्तः सुखदुःखयोः 'संतं' सत्=विद्यमानं 'निययानिययं' नियतानियतं=नियतत्वमनियतत्वंच 'अयाणंता' अजानन्तः=अनवबुध्यमानाः, 'अबुद्धिया' अबुद्धिकाः=सम्यग् बोधरहिताः सन्तीति। अयं भावः—स्याद्वादमते किंचित् सुखदुःखादिकं नियतिकृतम्। नियतिद्वारेणैव संपादितं भवति। पुनरपि किंचित् सुखदुःखादिकम् अनियतिकृतम् नियतिभिन्नपुरुषकारकालकर्मादि संपादितमपि भवत्येव। तथा च एतादृक् स्थितिष्वपि एकान्तेन नियतिकृतमेवाश्रयंति अतस्ते अजानन्तः सुखदुःख-

टीका—

इस प्रकार नियतिवाद का अवलम्बन करके प्रतिपादित किये गये वचन कहने वाले सत् असत् के विवेक से रहित होने के कारण अज्ञानी हैं फिर भी अपने आप को पण्डित मानते हैं। सुख और दुःख की नियतता और अनियतता को नहीं जानते हुए बुद्धिहीन हैं। तात्पर्य यह है कि स्याद्वाद मत में कोई कोई सुख दुःख आदि नियतिकृत होता है अर्थात् नियति के द्वारा सम्पादित होता है, परन्तु कोई कोई अनियतिकृत भी होता है अर्थात् नियति से भिन्न पुरुषकार काल एवं कर्म आदि के द्वारा भी सम्पादित होता है। तात्पर्य यह है कि सुख दुःख का कारण अकेली नियति नहीं है, किन्तु नियति काल स्वभाव कर्म आदि सब मिल कर ही कारण होते हैं। ऐसी स्थिति में अकेली नियति को कारण मानना अज्ञान

—ટીકા—

આ પ્રકારે નિયતિવાદનું અવલંબન લઈને ઉપર્યુક્ત વચનોનું પ્રતિપાદન કરનારા લોકો સત્–અસત્‌ના વિવેકથી વિહીન હોવાને કારણે અજ્ઞાની જ છે. છતાં પણ તેઓ એમ માને છે કે પોતે પંડિત છે. સુખ અને દુઃખની નિયતતા અને અનિયતતાને નહીં જાણનાર તે મતવાદીઓ બુદ્ધિહીન છે. હવે સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લઈને તેમના મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે.

સ્યાદ્વાદ મત અનુસાર તો કોઇ કોઇ સુખદુઃખ નિયતિકૃત–નિયતિદ્વારા સંપાદિત હોય છે, અને કોઇ કોઇ સુખદુઃખ અનિયતિકૃત પણ હોય છે, એટલે કે નિયતિથી ભિન્ન પુરુષકાર, કાળ અને કર્મ આદિ દ્વારા સંપાદિત હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સુખદુઃખનું કારણ એકલી નિયતિ જ નથી, પરન્તુ નિયતિ, કાળ, સ્વભાવ આદિ બધા સુખદુઃખના કારણ રૂપ

कारणज्ञानरहिताः । तथाहि–किंचित्सुखदुःखादिकं नियतितो भवति । यतः तादृशसुखादिकारणस्य कर्मणोऽवसरविशेषेऽवश्यमेवोदयो जायते। अतो नियतिकृतं तत्सुखादिकं भवति । तथा किंचित्सुखदुःखादिकं तु अनियतिकृतं किन्तु पुरुषकारकालकर्मादिभिः संपाद्यते । तादृशस्थितौ कथंचित् पुरुपकारादि साध्यत्वमपि स्वीक्रियते । यतः क्रिया द्वारा फलं जायते, क्रियातु पुरुषार्थ साध्या वर्त्तते। पुरुषव्यापारमन्तरेण क्रियाया एवोत्पादनाऽसंभवात्। तथाचोक्तम्

"न दैवमिति संचिन्त्य, त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्योगेन तैलानि, तिलेभ्यो नाप्तु मर्हति ॥१॥" इति ।

का ही फल है। आचार्य सिद्धसेन ने सम्मतितर्क में कहा है—"कालो सहाव नियई" इत्यादि ।

काल स्वभाव नियति, अदृष्ट और पुरुष रूप कारणों के विषय में जो एकान्तवाद हैं वे मिथ्या हैं । यही बात परस्पर सापेक्ष होकर सम्यक्त्व ऐसी स्थिति में जो सुख दुःख आदि को एकान्ततः नियति कृत मानते हैं, वे उनके वास्तविक कारण को नहीं जानते । तात्पर्य यह है कि कोई कोई सुखादि नियतिकृत होते हैं अर्थात् अवश्यंभावी कर्मोदय से उत्पन्न होते हैं, इस कारण वे, 'नियत' कहलाते हैं और कोई सुखादि अनियतिकृत होते हैं अर्थात् कथंचित् पुरुषकार अदि की प्रधानता द्वारा भी होते हैं । क्रिया के द्वारा फल की प्राप्ति होती है और क्रिया पुरुषार्थ द्वारा साध्य होती है क्योंकि पुरुष के व्यापार के विना क्रिया नहीं होती । कहा भी है—"न दैवमिति संचिन्त्य" इत्यादि ।

છે., આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં એકલી નિયતિને જ સુખદુઃખના કારણભૂત માનવી તે અજ્ઞાનનું જ ફળ છે. આચાર્ય સિદ્ધસેને સમ્મતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે

"**कालो सहावनियई**" ઇત્યાદિ–

કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ અદૃષ્ટ અને પુરૂષકાર રૂપ કારણોના વિષયમાં જે એકાન્તવાદ છે, તે મિથ્યા છે એજ વાત પરસ્પર સાપેક્ષ (એક બીજાની અપેક્ષા રાખનારી) હોવા છતાં પણ જેઓ સુખદુઃખ આદિને એકાન્તત (સંપૂર્ણ રૂપે) નિયતિ કૃત માને છે, તેઓ તેમના વાસ્તવિક કારણને જાણતા નથી." આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઇ કોઇ સુખાદિ નિયતિકૃત હોય છે એટલે કે અવસ્યંભાવી કર્મોદય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણે તેમણે "નિયત" કહેવાય છે. અન કોઈ કોઇ સુખાદિ અનિયતિ કૃત હોય છે એટલે કે પુરૂષકાર આદિની પ્રધાનતાને કારણે પણ ઊત્પન્ન થાય છે. ક્રિયા દ્વારા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ક્રિયા પુરૂષાર્થ દ્વારા સાધ્ય હોય છે. કારણ કે પુરુષના વ્યાપાર (પ્રવૃતિ અથવા પ્રયત્ન) વિના ક્રિયા થતી નથી. કહ્યું છે કે "**नदैवमिति संचिन्त्य**" ઇત્યાદિ

इति कथंचिन्नियतिकृतं कथंचित् पुरुषकारादिकृतमिति स्याद्वादिनां माग इति।

यत्तूक्तं समानेऽपि पुरुषकारे फलवैचित्र्यमिति न तद्दूषणम्। यतस्तादृश स्थलेऽपि कारणभूतस्य पुरुषकारस्य वैचित्र्यादेव फलवैचित्र्यम्। समानरूपेण व्यवस्थितोऽपि पुरुषकारे यत्कचनफलवैचित्र्यं तत्राऽदृष्टस्यैव प्रयोजकत्वात्, अदृष्टस्याऽपि कारणत्वाऽवधारणात्।

तथा कालोऽपि जनको भवत्येव, सुखदुःखादौ। अन्यथा कालस्या हेतुत्वे वकुलचंपकरसालादीनां कालकृतवैचित्र्यस्याऽनुपपत्तिः। वसन्ते च

---

दैव (भाग्य) से ही सब कुछ होगा, ऐसा विचार कर अपने पुरुषार्थ उद्योग को छोड नहीं बैठना चहिए क्योंकि उद्योग किये विना तो तिलों से तेल भी नहीं प्राप्त किया जा सकता।,

इस प्रकार सुखादिक कथंचित् नियतिकृत हैं और कथंचित् पुरुषार्थ आदि द्वारा कृत होते हैं। यह स्याद्वादवादियों का मार्ग है।

आपने कहा कि पुरुषार्थ समान होने पर भी फल में विचित्रता दिखाई देती है सो कोई दोष नहीं है। ऐसे स्थलों में भी पुरुषार्थ की विचित्रता से फल में विचित्रता अर्थात् भिन्नता होती है और जहां पुरुषार्थ समान हो फिर भी फल में भिन्नता हो वहां अदृष्ट (कर्म) का भेद समझना चाहिए। हम अदृष्ट को भी कारण स्वीकार करते हैं।

इसी प्रकार काल भी सुख दुःख आदि का जनक होता है। काल को कारण न माना जाय तो वकुल, चम्पक एवं आम्र आदि में कालकृत

---

"ભગ્યમા હશે એજ બનશે, એવો વિચાર કરીને પોતાના પુરુષાર્થનો(ઉદ્યોગનો) ત્યાગ કરવો જોઇએ નહી, કારણ કે પુરૂષાર્થ કર્યા વિના તો તલમા થી તેલ પણ મેળવી શકાતુ નથી"

આ પ્રકારથી સ્યાદ્વાદના અનુયાયિઓ એવુ માને છે કે—સુખાદિક અમુક અપેક્ષાએ નિયતિકૃત છે, અને અમુક દ્રષ્ટિએ પુરૂષાર્થ આદિદ્વારા કૃત છે. તેઓ સુખદુ ખાદિને એકાન્તત નિયતિકૃત પણ માનતા નથી અને એકાન્તત પુરુષકાર આદિ દ્વારાકૃત પણ માનતા નથી.

આપે કહ્યુ કે પુરુષાર્થ સમાન હોવા છતા પણ ફળમા વિચિત્રતા (વિભિન્નતા) જોવામા આવે છે, તો એમા કોઇ દોષ નથી એવા સ્થળોમા પણ પુરુષાર્થની વિચિત્રતાને લીધે ફળમા પણ વિચિત્રતા (ભિન્નતા સ ભવી શકે છે અને જ્યા પુરુષાર્થમા ભિન્નતા ન હોય પુરુષાર્થમા સમાનતા હોય, ત્યા પણ ફળમા જો ભિન્નતા જણાય તો ત્યા અદૃષ્ટ ( કર્મ ) મા ભિન્નતા સમજવી જોઇએ અમે અદૃષ્ટને પણ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ સ્વીકારીએ છીએ એજ પ્રમાણે કાળ પણ સુખદુ ખનો જનક હોઇ શકે છે. કાળને જો કારણભૂત ન માનવામા આવે, તો બકુલ, ચ પક, અને આમ્રવૃક્ષ આદિમા કાલકૃત વિચિત્રતા ઘટી શકે નહી, વસ ત ઋતુમા કોયલના મધુર ટહુકા પણ સ ભવી શકે નહી

कोकिला रावादीनां व्यवस्था नोपपादिता स्यात् । अतः कालोऽपि हेतुरेव । न तु एकान्तः काल एव हेतुः, अपि तु कालोऽपि एतेन कालस्यैकरूपतया फलवैचित्र्यं न घटते, इति कथनमपि निरस्तम् , केवलस्य कालस्य जनकत्वाऽनभ्युपगमात् ।

स्वभावोऽपि कथंचित् कर्त्ता भवत्येव, जीवस्योपयोगलक्षणत्वं, पुद्गलानां च मूर्त्तत्वं धर्माधर्मास्तिकाययोर्गतिस्थितिकारित्वमित्यादि स्वभावकृतमित्यवधारणात् ।

तथा कर्माऽपि कारणं भवत्येव । तथाहि—कर्मजीवप्रदेशैः सह क्षीरनीर न्यायेनाऽन्योन्याऽनुवेधरूपतया व्यवस्थितमतः आत्मन कथंचिदभिन्नमेव । कर्मबलादेव जीवो नारक तिर्यग् मनुष्यदेवादिभवेषु पर्यटन् सुखदुःखादिकमनुभवतीति।

---

विचित्रता घटित नहीं होती । वसन्त में कोकिल की ध्वनि होने की व्यवस्था भी नहीं वन सकती । अतः काल भी हेतु है । हां, एकान्ततः काल ही कारण नहीं है किन्तु काल भी कारण है । ऐसा स्वीकार करने से 'काल एक रूप है, उसके द्वारा फल की विचित्रता नहीं घट सकती, यह कथन भी खंडित हो जाता है क्यों कि फल की उत्पत्ति में अकेला काल ही कारण नहीं माना है ।

स्वभाव भी कथंचित् कर्त्ता होता है । जीव का लक्षण उपयोग, पुद्गलों का मूर्त्तत्व, अधर्म द्रव्य का स्थिति सहायकत्व आदि सब स्वभाव कृत ही हैं ।

इसी प्रकार कर्म भी कारण है । कर्म आत्मप्रदेशों के साथ दूध और पानी की तरह एकमेक होकर रहे हुए हैं, अतएव वे आत्मा से कथंचित्

---

તેથી કાળને પણ હેતુ (કારણ) રૂપે સ્વીકાર થવો જોઈએ. હા, એકાન્તતઃ કાળ જ કારણ રૂપ છે એમ કહી શકાય નહીં, પરન્તુ કાળ પણ કારણ રૂપ છે, એમ કહેવું જોઈએ આ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી "કાળ એક રૂપ છે" તેના દ્વારા ફળની વિચિત્રતા સંભવી શકતી નથી," આ કથનનું પણ ખંડન થઈ જાય છે, કારણ કે ફળની ઉત્પત્તિમાં એકલા કાળને જ કારણભૂત માન્યો નથી.

એ જ પ્રમાણે સ્વભાવને પણ એકાન્તતઃ કર્ત્તા માનવાને બદલે અમુક અપેક્ષાએ કર્ત્તા માનવો જોઈએ. જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ, પુદ્ગલોનું મૂર્ત્તત્વ રૂપ લક્ષણ, ધર્મદ્રવ્યનું ગતિસહાયકત્વ રૂપ લક્ષણ, અને અધર્મદ્રવ્યનું સ્થિતિસહાયકત્વ રૂપ લક્ષણ આદિ લક્ષણો સ્વભાવકૃત જ હોય છે.

એજ પ્રમાણે કર્મ પણ સુખદુઃખનું કારણ છે કર્મપુદ્ગલો આત્મપ્રદેશોની સાથે દૂધ અને પાણીની જેમ એકમેક થઈને રહેલા છે, તેથી તેઓ આત્માથી કથંચિત્ (અમુક

तदेवम् युक्त्या नियत्यनियत्योः कर्तृत्वे व्यवस्थापिते सति एकान्ततो नियतेरेव कर्तृत्वं मन्यमानाः तदन्यस्य च कर्तृत्वं निराकुर्वन्तो नियतिवादिनो ऽबुद्धिकाः सदसद्विवेकविकला एवेति भावः ॥४॥

एकान्ततो नियत्यैव सर्वं क्रियते इति नियतिवादिनां मतं युक्त्यादि तर्कजाले निराकृत्य तेषां दुःखनाशो न भवतीति प्रतिपादयति सूत्रकारः-- 'एवमेगे'' इत्यादि ।

मूलम्-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
**एवमेगे उ पासत्था ते भुज्जो विप्पगब्भिया ।**
८ ९ १० १२ ११ १३
**एवं उवट्ठिया संता, ण ते दुक्खविमोक्खया ॥५॥**

छाया-

एवमेके तु पार्श्वस्था स्ते भूयो विप्रगल्भिताः ।
एवमुपस्थिताः संतः, न ते दुःखविमोक्षकाः ॥५॥

---

अभिन्न हैं । कर्म के बल से ही जीव नरक तिर्यंच मनुष्य और देवगतियों में पर्यटन करता हुआ सुख दुःख आदि का अनुभव करता है ।

इस प्रकार नियति भी कारण है और नियति के अतिरिक्त पुरुषकार आदि भी कारण हैं, ऐसा सिद्ध कर देने पर एकान्त रूप से नियति को ही कारण और पुरुषकार आदि को अकारण कहने वाले नियतिवादी बुद्धिहीन हैं, सत् असत् के विवेक से विकल हैं ॥४॥

एकान्ततः नियति ही सब कुछ करती है, इस प्रकार के नियतिवादियों के मत को युक्तियों द्वारा निराकरण करके सूत्रकार अब यह दिखलाते हैं कि उनके दुःख का विनाश नहीं हो सकता-"एवमेगे" इत्यादि ।

---

અપેક્ષાએ) અભિન્ન છે કર્મના પ્રભાવથી જ જીવ નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિઓમા પર્યટન કરતો થકો સુખદુ ખાદિનો અનુભવ કરે છે

આ પ્રકારે નિયતિ પણ કારણભૂત છે, અને નિયતિ સિવાયના પુરુષકાર આદિ પણ કારણભૂત છે, આ વાત સિદ્ધ થઈ જવાથી એકાન્ત રૂપે નિયતિને જ કારણભૂત અને પુરુષકાર આદિને અકારણભૂત કહેનારા નિયતિવાદીઓ બુદ્ધિહીન છે તેઓ સત્ - અસત્‌ના વિવેકથી રહિત હોવાને કારણે અજ્ઞાની છે. ॥ ૪.

"એકાન્તત · નિયતિ જ બધુ કરે છે," આ પ્રકારના નિયતિવાદીઓના મતનુ યુક્તિઓ દ્વારા નિરાકરણ કરીને, હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે તેમના (નિયતિવાદીઓના) દુ.ખનો વિનાશ થઇ શકતો નથી 'एवमेगे' ઇત્યાદિ

अन्वयार्थः---

(एवं) एवम्=उक्तप्रकारेण (एगे) एके केचन नियतिवादिनः 'पासत्था' पार्श्वस्थाः-पार्श्वे=मोक्षमार्गवहिर्भागे स्थिताः, अथवा पाशस्था इति कर्मबन्ध-रूपपाशबद्धाः सन्ति, ते (भुज्जो) भूयो भूयः (विप्पगब्भिया) विप्रगल्भिताः धाष्टर्यमासादिताः धृष्टाः सन्ति नियतिवादमाश्रित्यापि दानपुण्यादि क्रियायां प्रवर्त्तनात् (एवं) एवम्=अनेन रूपेण (उवट्ठिया संतो) उपस्थिताः सन्तः नियति-वादे तिष्ठन्तः सन्तः (ते) ते नियतिवादिनः (न दुक्खविमोक्खया) न दुःखविमोक्षकाः जन्ममरणादि दुःखाद् न विमुक्ता भवन्ति सम्यग् ज्ञानविकलत्वात्तेषाम् ॥५॥

शब्दार्थ—'एवं-एवम्' इसप्रकार 'एगे एके' कोई नियतिवादी 'पासत्था पार्श्वस्थाः' पार्श्वस्थ कहते है 'ते--ते' वे 'भुज्जो--भूयः' वार-वार 'विप्पगब्भिया --विप्रगल्भिताः' नियति को कर्ता कहने की धृष्टता करते है 'एवं-एवम्' इसप्रकार 'उवट्ठियासंतो-उपस्थिताः सन्तः' उपस्थित होकर भी 'ते--ते' वे 'न दुक्खविमोक्खिया-न दुःखविमोक्षकाः' जन्ममरणादि दुःख छुडाने में समर्थ नहीं है ॥५॥

-अन्वयार्थ---

इस प्रकार कोई कोई नियतिवादी 'पासत्थ, है। पासत्थ, शब्द के दो संस्कृतरूप होते हैं--पार्श्वस्थ और पाशस्थ। पार्श्वस्थ का अर्थ है-मोक्षमार्ग से वाहर स्थित और पाशस्थ का तात्पर्य है कर्म बन्धनों से बँधे हुए। वे वार वार धृष्टता करते हैं। उनकी धृष्टता यह है कि वे नियतिवाद को स्वीकार करके भी दानपुण्यादि क्रिया में प्रवृत्ति करते हैं। इस प्रकार नियतिवाद में स्थित वे नियतिवादी दुःखों से मुक्ति नहीं पा सकते, क्योंकि वे अज्ञानी हैं ॥५॥

શબ્દાર્થ—'एव -एवम्' આ પ્રમાણે 'एगे-एके' કોઈ નિયતી વાદી 'पासत्था-पार्श्वस्था' પાર્શ્વસ્થ કહેવાય છે 'ते-ते' તેઓ 'भुज्जो-भूय' વારંવાર 'विप्पगब्भिया-विप्रगल्भिता' નિયતિને કર્તા કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે. 'एवं-एवम्' આ રીતે 'उवट्ठिया संतो-उपस्थिता सन्त' નિયતિવાદમા ઉપસ્થિત થઈને પણ 'ते-ते' તેઓ 'न दुक्खविमोक्खिया-न दु खविमोक्षका' જન્મ મરણ રૂપી દુ ખથી છૂટવાને શકિત માન થતા નથી ॥૫॥

અન્વયાર્થ

આ પ્રકારે કોઈ કોઈ નિયતિવાદી "પાસત્થ" છે 'પાસત્થ' શબ્દના બે સંસ્કૃત રૂપ થાય છે (૧) પાર્શ્વસ્થ અને (૨) પાશસ્થ પાર્શ્વસ્થ મોક્ષમાર્ગની બહાર રહેલાને પાર્શ્વસ્થ કહે છે અને 'પાશસ્થ' એટલે કર્મબન્ધનો વડે બધાયેલા તેઓ વારવાર ધૃષ્ટતા કરે છે. તેમની ધૃષ્ટતા એ છે કે તેઓ નિયતિવાદમા માનતા હોવા છતા પણ દાન, પુણ્ય આદિ ક્રિયાઓમા પ્રવૃત્ત રહે છે આ પ્રકારના તે નિયતિવાદીઓ દુ ખમાથી મુક્ત થઈ શકતા નથી, કારણ કે તેઓ અજ્ઞાની છે.

टीका—

गाथायां प्रथम एवं शब्दः पूर्वदर्शितसिद्धान्तसूचकः 'एगे उ' एके तु इत्यत्र तु शब्दोऽवधारणे, तेन त एव=नियतिवादिन एव नत्वन्ये इत्यर्थः। एके इति सर्वस्मिन्नेव पदार्थे नियताऽनियतात्मके सति कालंकर्मादिकं निराकृत्य नियतिमात्रमेव कारणमित्येवं रूपेण नियतिवादं समाश्रिताः ते नियतिवादिनः । कथंभूतास्ते ? इत्याह 'पासत्था' पार्श्वस्थाः, पार्श्वे=मुक्तिमार्गाद् बहि र्भागे तिष्ठन्ति ये ते पार्श्वस्थाः । अथवा---परलोकक्रियायाः पार्श्वे स्थिता इति पार्श्वस्थाः । नियतिरेव सर्वकर्त्री इति तन्मते परलोकसाधिकायाः=क्रियाया नैरर्थक्यम् । ते पार्श्वस्थाः क्रियामार्गस्य वहिरेव तिष्ठंति, सत् क्रियां नैव कुर्वन्ति । अथवा–'पासत्था' इत्यस्य पाशस्था इतिच्छाया पाशो मृगा-

—टीका—

गाथा में पहला 'एवं' शब्द पहले प्रदर्शित किया गया सिद्धान्त का सूचक है । 'एगे उ' यहां 'तु, शब्द अवधारण अर्थ में हैं । इसका अर्थ यह हुआ कि सभी पदार्थों के नियत अनियत रूप होने पर भी काल कर्म आदि का विषेध करके अकेली नियति कोही कारण मानने वाले नियतिवादी है। वे कैसे हैं ? सो कहते हैं–पार्श्वस्थ हैं अर्थात् मुक्ति के मार्ग से वाहर के भाग में स्थित हैं, अथवा परलोक संवधी क्रिया से वाहर हैं । उनके मत में जव नियति ही सव कुछ कहने वाली है तो परलोक साधक क्रिया व्यर्थ ही ठहरती है । वे पार्श्वस्थ क्रियामार्ग से वाहर ही रहते है —अर्थात् सत् क्रिया नहीं करते हैं ।

—ટીકાર્થ—

ગાથામા પહેલા વપરાયેલુ "एवं" આ પદ પહેલાં પ્રદર્શિત કરેલા સિદ્ધાન્તનુ સૂચક છે "एगे उ" અહી "तु" પદ અવધારણ અર્થે પ્રયુકત થયુ છે. એટલે કે સઘળા પદાર્થો નિયત અનિયત રૂપ હોવા છતાં પણ કાળ, કર્મ આદિનો નિષેધ કરીને એકલી નિયતિને જ તે નિયતિવાદીઓ કારણ માને છે તેઓ કેવા છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે તેઓ પાર્શ્વસ્થ છે એટલે કે મુકિતના માર્ગ પર સ્થિત નથી પણ મુક્તિના માર્ગની બહાર સ્થિત છે, અથવા પરલોક સબધી ક્રિયાથી બહાર (રહિત) છે તેમના મતાનુસાર તો નિયતિ જ બધુ કરનારી છે, તે કારણે પરલોક સાધક ક્રિયા વ્યર્થ જ બની જાય છે તેઓ પાર્શ્વસ્થ (ક્રિયામાર્ગની બહાર) જ રહે છે એટલે કે સત્ ક્રિયા (કરવા યોગ્ય ક્રિયા) કરતા નથી

दीनां बन्धने उपयुज्यमानो रज्जुविशेषः, स च मृगादिकं स्वेन बध्नाति । तथेहापि पाश इव पाशः=कर्मबन्धनम् तत्र कर्मबन्धने स्थिताः इति पाशस्थाः युक्तिरहित केवलनियतेरेव कारणत्वप्रतिपादनात्ते सर्वदैव कर्मबन्धने एव बद्धा भवन्ति, कदाचिदपि कर्मणा तेषां मुक्तिर्न भवति, अतस्ते पाशस्थाः कथ्यन्ते । एवमन्येऽप्येकान्तवादिनः कालकर्मादिमात्रस्यैव कारणत्वं वदन्तः पार्श्वस्थाः पाशस्था वा कथ्यन्ते ।

'ते' ते नियतिवादिनः केवल नियतिमात्रं कारणं स्वीकृत्यापि 'भुज्जो' भूयः 'विप्पगब्भिया' विप्रगल्भिताः-वि=विविधप्रकारेण विशेषेण वा 'प्रगल्भिताः धृष्टतामासादिताः सन्ति । नियतिमात्रं कारणमिति स्वीकृत्यापि नियतिवादविरोधिनीषु दानपुण्यादीक्रियासु प्रवर्तनमेव तेषां धृष्टता । 'एवं' एवम्=एवं-

अथवा वे पाशस्थ हैं । मृग आदि को फसाने वाली रस्सी पाश कहलाती है । वह मृग आदि को बांध लेती है । यहां पाश के समान होने से कर्म को पाश कहा है । वे नियतिवादी पाशस्थ हैं अर्थात् कर्म बन्धन में स्थित हैं । अर्थात् युक्ति से रहित केवल नियति को ही कारण कह कर वे सर्वदा ही कर्मबन्धन में बंधे रहते हैं । उनकी कर्म से कभी मुक्ति नहीं होती । इस कारण उन्हें पाशस्थ कहा जाता है । इसी प्रकार अन्य एकान्तवादी जो काल या कर्म आदि को ही एकान्तरूप से कारण मानते हैं, पार्श्वस्थ या पाशस्थ ही हैं, ऐसा कहा जाता है ।

नियतिवादी नियतिमात्र को ही कारण स्वीकार करके भी धृष्टता करते है । उनकी धृष्टता यह है कि वे एक तरफ तो नियति को ही कारण कहते हैं और दूसरी तरफ दान पुण्य आदि क्रियाओं में भी प्रवृत्ति

અથવા તેઓ પાશસ્થ (બન્ધનો વડે બધાયેલા) છે જેવી રીતે મૃગ આદિને ફસાવનારી જાળને 'પાશ' કહે છે, એજ પ્રમાણે પાશ સમાન કર્મોને અહીં 'પાશ' (બન્ધન) કહેવામાં આવેલ છે. જેમ મૃગાદિ પશુઓ જાળમા બધાયા પછી મુક્ત થઇ શકતા નથી, તેમ આ નિયતિવાદીઓ પણ કર્મના બન્ધને તોડીને મુકિત પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી આ નિયતિવાદીઓને પાશસ્થ કહેવાનુ કારણ એ છે કે તેઓ કર્મબન્ધ વડે જકડાયેલા છે એટલે કે યુકિતથી રહિત માત્ર નિયતિને જ સુખદુખનુ કારણ માનીને તેઓ સર્વદા કર્મબન્ધથી જકડાયેલા જ રહે છે તે કર્મોનો ક્ષય કરીને તેઓ કદી મુકિત પામી શકતા નથી એજ પ્રમાણે અન્ય એકાન્તવાદીઓ કે જેઓ કાળ અથવા કમ આદિને એકાન્ત રૂપે સુખદુ.ખનુ કારણ માને છે, તેઓ પણ પાર્શ્વસ્થ અથવા પાશસ્થ જ છે, એમ કહી શકાય

નિયતિવાદિઓ એકાન્ત રૂપે નિયતિને જ સુખદુખનુ કારણ માનવા છતાં પણ એવી ધૃષ્ટતા કરે છે કે તેઓ દાન, પુણ્ય આદિ ક્રિયાઓમા પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે એક

रूपेण 'उवट्ठिया संतो' उपस्थिताः सन्तः नियतिवादे तिष्ठन्तः 'ते' ते नियतिवादिनः 'ण दुक्खविमोक्खया' न दुःखविमोक्षकाः—न आत्मनो दुःखानां विमोक्षका भवन्ति सम्यग्ज्ञानव्यतिरेकेण क्रियासु प्रवर्त्तनात्। न ते स्वात्मानं परात्मानं वा दुःखाद्विमोचयन्ति, तेषां ज्ञानपूर्वकक्रियासद्भावविरहात्। सम्यग्ज्ञानरहिता क्रिया तु हस्तिस्नानमिव निरर्थिकैव, न तु साफलाय भवतीति ॥५॥

॥ इति नियतिवादिनो निराकरणम् ॥

सम्प्रति—अज्ञानिनां मतं निराकर्तुं सूत्रकारो दृष्टान्तमाह—'जविणो' इत्यादि ।

—मूलम्—

४ ५ १ २ ३
जविणो मिगा जहा संता, परिताणेण वज्जिया ।
६ ७ ८ ९
असंकियाइं संकंति, संकियाइं असंकिणो ॥६॥
१ २ ३ ४
परिताणियाणि संकंता, पासिताणि असंकिणो ।
५ ८ ६ ७
अण्णाणभयसंविग्गा, संपलिंति तहिं तहिं ॥७॥

—छाया—

जविनो मृगा यथा संतः परित्राणेन वर्जिताः ।
अशंकितानि शङ्कन्ते, शङ्कितानि अशङ्किनः ॥६॥
परित्राणिकानि शङ्कमानाः पाशितानि अशङ्किनः ।
अज्ञानभयसंविग्नाः संपर्ययन्ते तत्र तत्र ॥७॥

---

करते हैं। इस प्रकार नियतिवाद को स्वीकार करते हुए वे अपनी आत्मा को दुःख से नहीं छुडा सकते। क्योंकि वे सम्यग्ज्ञान के विना ही क्रियाओं में प्रवृत्ति करते हैं। सम्यग्ज्ञान से रहित क्रिया हाथी के स्नान के जैसी निरर्थक है। फलप्रद नहीं होती ॥५॥

॥नियतिवाद का निराकरण समाप्त ॥

---

તરફ નિયતિને જ કારણરૂપ માનવી અને બીજી તરફ દાન, પુણ્ય આદિ ક્રિયાઓ કરવી, તે નરી ધૃષ્ટતા જ છે આ પ્રકારે નિયતિવાદનો સ્વીકારનારા તે લોકો પોતાના આત્માને દુ ખમાથી મુકત કરી શકતા નથી,
કારણ કે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિનાની તેમની તે ક્રિયાઓ નિરર્થક જ બની જાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત ક્રિયા હાથીના સ્નાનના જેવી નિરર્થક હોય છે એવી ક્રિયાઓ ફલપ્રદ નીવડતી નથી ॥ ૫ ॥

॥ નિયતિવાદનુ નિરાકરણ સમાપ્ત ॥

-अन्वयार्थ-

(जहा) यथा (परित्ताणेण) परित्राणेन (वज्जिया) वर्जिताः=रहिताः सन्तः (जविणो) जविनः=अतिशयितवेगवन्तः इतस्ततो धावमाना इत्यर्थः, (मिगा) मृगाः=हरिणाः (असंकियाइं) अशङ्कितानि-शङ्कारहितान्यपि स्थानानि (संकंति)

अव अज्ञानवादियों के मत का निरास करने के लिए सूत्रकार दृष्टान्त कहते हैं-"जविणो,, इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जहा-यथा' जैसे 'परित्ताणेण-परित्राणेन रक्षक से 'वज्जिया-वर्जिताः, वर्जित 'जविणो-जविनः' वेगवाले 'मिगा-मृगाः' हरिण 'असंकियाइं-अशंङ्कितानि' शंका विनाके स्थानों में भी 'संकंति-शङ्कन्ते' शङ्का करते हैं तथा 'संकियाइं-शङ्कितानि शंका करने योग्य स्थाननों में 'असंकिणो-अशङ्किनः शंकारहित होते हैं 'परिताणियाणि-परित्राणिकानि' रक्षक युक्त स्थानको 'संकंते' शङ्कमानाः-शंकास्पद मानते हुवे और 'पासिताणि-पाशितानि पाशयुक्त स्थानको 'असंकिणो-अशङ्किनः' शंका रहित समझते हुवे 'अण्णाण भयसंविग्गा-अज्ञानभयसंविग्नाः' अज्ञान और भयसे उद्विग्न ऐसे वे मृग 'तहिं तहिं-तत्र तत्र' उन उन पाशयुक्त स्थानों मेंही 'संपलिंति-संपर्यन्ते' जा फसते हैं ॥६-७॥

अन्वयार्थ---

जैसे त्राणसे रहित वेगवान् अर्थात् इधर उधर दौड़ते हुए हरिण शंकारहित स्थानों में शंका करते हैं और शंका के स्थानों में निःशंक होते हैं, रक्षा के

" હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત દ્વારા અજ્ઞાનવાદીઓના મતનું ખંડન કરે છે-" जविणो" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'जहा-यथा' જે રીતે 'परित्ताणेण-परित्राणेन' રક્ષક 'वज्जिया-वर्जिता' વિનાના 'जविणो-जविनः' વેગવાળા 'मिगा-मृगा' હરણો 'असंकियाइं-अशङ्कितानि' શંકા વિનાના સ્થાનોમાં પણ 'संकंति-शङ्कते' શંકા રાખે છે. તથા 'संकियाइं-शङ्कितानि' શંકા કરવા યોગ્ય સ્થાનોમાં 'असंकिणो-अशङ्किन' શંકા વિનાના રહે છે. 'परिताणियाणि-परित्राणिकानि' રક્ષક વાળા સ્થાન ને 'संकता-शङ्कमानाः' શંકાસ્પદ માને છે અને पासिताणि-पाशितानि' પાશવાળા સ્થાન માં 'असंकिणो-अशङ्किनः' શંકા વિનાના માનીને 'अण्णाणभयसंविग्गा-अज्ञानभयसंविग्ना' અજ્ઞાન અને ભય થી ઉદ્વેગવાળા એવા તે મૃગો 'तहिं तहिं तत्र-तत्र' તે તે પાશવાળા સ્થાનોમાં જ 'संपलिंति-संपर्यन्ते' ફસાઇ જાય છે ॥૬--૭॥

- અન્વયાર્થ -

જેમ કે - ત્રાણ રહિત (નિરાધાર), અહીં નહીં અતિ વેગથી દોડતું મૃગ શંકા ન કરવા જેવા સ્થળોમાં શંકા સેવે છે, અને જે સ્થાનો શંકા કરવાને યોગ્ય છે અની પ્રત્યે નિઃશંક

शङ्कन्ते=शङ्कां कुर्वन्ति। तथा (संकियाइं) शङ्कितानि-शङ्कास्पदानि प्रति (असंकिणो) अशङ्किनः=शङ्कारहिता भवन्ति (परिताणियाणि) (परित्राणिकानि=परित्राणयुक्तानि स्थानानि (संकंता) शङ्कमानाः, एतादृशा मृगाः शङ्कास्पदं जानानाः (पासिताणि) पाशितानि=पाशयुक्तानि स्थानानि प्रति (असंकिणो) अशङ्किनः=शङ्कामकुर्वाणाः (अण्णाणभयसंविग्गा) अज्ञानभयसंविग्नाः=अज्ञानजनित-भयेन संत्रस्ताः सन्तः (तर्हि तर्हि) तत्र तत्र=तस्मिन् तस्मिन् पाशयुक्ते स्थाने (संपलिंति) संपर्ययन्ते=गच्छन्ति तत्रैव गत्वा पतन्ति ॥६।७॥

टीका- भावगम्या, स भावश्चेत्थम्-रक्षाविरहिता वेगवन्तो मृगाः अशङ्कितानि शङ्कमानाः, शङ्कितानि चाऽशङ्कमानाः। अनेन प्रकारेण परित्राणस्थानानि शङ्कमाना, पाशस्थानानि चाशङ्कमानाः अज्ञानभयसंविग्नाः भयज्ञानरहितत्वेन उद्विग्नमानसास्ते मृगाः तत्रैव पाशस्थाने एव गच्छन्ति। एवमेवाऽन्यदर्शनाऽनु-

---

स्थानों को शंकास्पद समझते हैं और बन्धन वाले स्थानों को शंका रहित समझते हैं। वे अज्ञान से उत्पन्न हुए भय के कारण घबडाए हुए रहते हैं और इस कारण बन्धनयुक्त स्थानों में जाकर पडते हैं फँस जाते हैं ॥६--७॥

—टीका—

अर्थ सरल ही है, वह इस प्रकार है रक्षाविहीन और वेगवान् मृग जहां शंका नहीं करनी चाहिए वहाँ तो शंका करते हैं और जहां शंका करनी चाहिए --जो शंका के स्थान हैं, वहां निश्शंक रहते हैं। इसी प्रकार जो रक्षा के स्थान हैं वहाँ भयातुर होकर शंकित रहते हैं और जो बन्धन के स्थान हैं उनके प्रति शंकारहित होते हैं। अज्ञान जनित भय अथवा अज्ञान और

---

રહે છે રક્ષાના સ્થાનોને શંકાસ્પદ સમજે છે અને બન્ધનના સ્થાનોને શંકા રહિત સમજે છે અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા ભયને કારણે તેઓ ગભરાટથી યુક્ત થઈ ને બન્ધનયુક્ત સ્થાનમા જ જઈ પડે છે- ફસાઈ જાય છે ॥ ૬-૭ ॥

— ટીકાર્થ —

આ બન્ને ગાથાનો અર્થ સરળ છે છતાં અહી તેનુ સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામાં આવે છે; રક્ષાવિહીન અને વેગવાન્ મૃગ જયા શંકા ન કરવી જોઈએ ત્યાં શંકા કરે છે, અને જ્યાં શંકા કરવી જોઈએ જે શંકાના સ્થાનો છે- ત્યાં નિઃશંક રહે છે. તે ભયાકુળ થઈને રક્ષાના સ્થાનને સમજી શકતુ નથી, તેથી રક્ષાના સાચા સ્થાનો પ્રત્યે તે શંકાની નજરે જોવે છે અને બન્ધનના સ્થાનો પ્રત્યે નિઃશંક દૃષ્ટિથી જોવે છે અજ્ઞાન જનિત ભય અથવા અજ્ઞાન અને ભયને કારણે તેનુ ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન રહે છે તેનુ પરિણામ એ આવે છે કે રક્ષાના સ્થાનમા જવાને

यायिनः रक्षायुक्तमपि स्याद्वादसिद्धान्तं शङ्कमानास्तं परित्यज्य अनर्थकरमेकान्तवाद-मशङ्कमानास्तमाश्रयन्तः पुनस्तत्रैव भयसंकुले संसारे पतन्तीति ।

अयमाशयः—अतस्मिन् तत्त्वबुद्धि मिथ्याज्ञानम् । तादृशमिथ्याज्ञानेन परिहृत-सम्यग्ज्ञानाः यथा कर्तव्याऽकर्तव्येषु विवेचनमकुर्वन्तः अनर्थजालमेवाऽऽविशन्ति तथा-एकान्तशास्त्राध्ययने बोधविकलाः वस्तुतः मोक्षजनकमपि अनेकान्त शास्त्रमनादृत्य मोक्षजनकमपि स्वशास्त्रं मोक्षजनकमिति जानन्तः पुनरपि अनर्थ जालं संसारमेवाऽऽविशन्ति, अतो न कदाचिदपि तेषां संसारभयान्निवृत्तिर्जायते मिथ्याज्ञानस्येदं माहात्म्यमिति ॥६।७॥

भय के कारण उनका चित्त उद्विग्न रहता है । परिणाम यह होता है कि वे उलटे बन्धन के स्थान में ही जाते हैं । इसी प्रकार अन्य दर्शनों के अनुयायी रक्षण के स्थान स्याद्वाद स्थान के प्रति शंकायुक्त होकर उसका परि त्याग करके अनर्थ कारी एकान्तवाद के प्रति निःशंकित चित्त हो उसी का आश्रय लेते हैं । वे भयाकुल संसार में पडते हैं ।

अभिप्राय यह है—जो वस्तु जैसी नहीं है उसे वैसी समझ लेना मिथ्याज्ञान है । मिथ्याज्ञान के द्वारा सम्यग्ज्ञान का परित्याग करने वाले जैसे कर्त्तव्य और अकर्त्तव्य का भेद समझने में अकुशल होकर अनर्थों को प्राप्त होते हैं उसी प्रकार एकान्तवादी मिथ्या शास्त्रों का अध्ययन करके, बोध से रहित होकर मोक्ष जनक अर्थात् सत्य मोक्षमार्ग का प्ररूपण करने वाले अनेकान्त शास्त्र को अस्विकार करके मोक्ष के अजनक अपने ही शास्त्रों को मोक्षजनक समझ कर पुनः अनर्थों से भरे संसार में परिभ्रमण करते

બદલે તે બન્ધનના સ્થાનમા જઈને ફસાઇજાય છે એજ પ્રમાણે અન્ય દર્શનના અનુયાયીઓ રક્ષણુના સ્થાન રૂપ સ્યાદ્વાદ સ્થાન પ્રત્યે શ કાયુક્ત થઇને તેનો પરિત્યાગ કરે છે, અને અનર્થ કારી એકાતવાદ પ્રત્યે નિઃશ ક ભાવથી જોવે છે તેથી તેઓ તેમનો આશ્રય લે છે તેનુ પરિણામ એ આવે છે કે તેમને ભયાકુલ સ સારમા જ જકડાવુ પડે છે. તેઓ સ સારમા જ અથડાયા કરે છે, તેમને ત્રણ સ્થાન રૂપ મોક્ષની કદી પ્રાપ્તિ થતી નથી આ દૃષ્ટાન્તનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ જેવી નથી, એવી તેને સમજવી–વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નહી જાણુવુ પણુ તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપને જ યથાર્થ સ્વરૂપ માનવુ તેનુ નામ જ મિથ્યાજ્ઞાન છે સમ્યગ્ જ્ઞાન નીપ્રાપ્તિ કર્યા વિના મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આશ્રય લેનાર માણુસ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો ભેદ સમજવાને અસમર્થ હોય છે અને તે કારણે અનર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે એવા અજ્ઞાની લોકો એકાન્તવાદી મિથ્યાશાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કરીને અબુધ જ રહે છે તેઓ સત્ય માર્ગની (મોક્ષ માર્ગની) પ્રરૂપણા કરનારા અનેકાન્ત શાસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કરીને મોક્ષમાર્ગને અજનક એવા પોતાના જ શાસ્ત્રોને મોક્ષજનક માનીને, તે શાસ્ત્રોના ઉપદેશ અનુસાર આચરણ કરીને

पूर्वोपदर्शितमेव दृष्टान्तं पुनरपि सूत्रकार आवर्त्तयति—
"अह तं' मित्यादि गाथया—

—मूलम्—

१ २ ४ ३ ६ ५ ७
अह तं पवेज्ज वज्झं अहे वज्झस्स वो वए।
९ ८ १० ११ १२ १३ १४
मुच्चेज्ज पय पासाओ, तं तु मंदे ण देहए ॥८॥

—छाया—

अथ तं प्लवेत वध्यमधोवध्यस्य वा व्रजेत्
मुच्येत पदपाशात्तु मन्दो न पश्यति ॥८॥

—अन्वयार्थः—

(अह) अथ=अनन्तरं स मृगः (तं वज्झं) तं वध्यं=वन्धन-योग्यं स्थानं जालमित्यर्थः, (पवेज्ज) प्लवेत=उल्लङ्घेत। अथवा (वज्झस्स) वध्यस्य

---

हैं। इस कारण वे संसार के भय से कभी छूट नहीं सकते हैं। यह मिथ्या ज्ञान का ही माहात्म्य है ॥६-७॥

सूत्रकार पूर्वोक्त उदाहरण को पुनः स्पष्ट करते हैं "अह तं" इत्यादि।

शब्दार्थ—'अह—अथ' उपरोक्त प्रकारसे जाल में फस जाने के बाद 'तं वज्झं—तं वध्यं' उस वन्धनको 'पवेज्ज—प्लवेत' लांधलेवें 'वा—वा' अथवा 'वज्झस्स—वध्यस्य' वन्धनके 'अहे—अधः' नीचे से 'वए—व्रजेत्' निकलजायतो 'पयपासाओ—पद्पाशात्' चरण के वन्धन से 'मुच्चेज्ज—मुच्येत' छूट सकता है 'तु—तु' परंतु 'तं—तत्' उसे 'मंदे—मन्दः' मंद बुद्धिवाला वह मृग 'ण देहए—न पश्यति' नहीं देखता है ॥८॥

---

અનર્થોથી ભરેલા આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તે કારણે તેઓ સંસારના ભયમાંથી કદી છૂટી શકતા નથી મિથ્યાજ્ઞાનને પરિણામે જ તેમની એવી દશા થાય છે ॥૬-૭॥
સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત ઉદાહરણનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે "अहे त" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'अह—अथ' ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાળમાં ફસાયા પછી 'तं वज्झं—तं वध्यं' એ બંધન ને 'पवेज्ज—प्लवेत' ઓળંગે 'वा—वा' અથવા 'वज्झस्स—वध्यस्य' બંધનની 'अहे—अधः' નીચેથી 'वए—व्रजेत' નીકળી જાય તો 'पयपासाओ—पदपाशात्' પગના બંધનથી 'मुच्चेज्ज—मुच्येत' છૂટી શકે છે 'तु—तु' પરંતુ 'तं—तत्' તેને 'मंदे—मंद' મંદ બુદ્ધિવાળે। એવો તે મૃગ 'ण देहए—न पश्यति' દેખી શકતો નથી. ॥૮॥

वन्धनयोग्यस्य (अहे) अधः=अधोदेशे (वए) व्रजेत्=गच्छेत् तदा (पयपासाओ) पदपाशात् पदबन्धनात् (मुच्चेज्ज) मुच्येत-मुक्तो भवेत् परन्तु (मंदः मन्दः= विवेक-विकलो मृगः (न देहए) न पश्यति एवं न विजानातीत्यर्थः ॥८॥

टीका- भावगम्या, स भावश्चायम्-स मृगो यदि वन्धनमुत्प्लुत्य तद्बन्धनं लंघयेत अथवा बन्धकपाशादिभ्योऽधोदेशेन निःसरेत्, तदापि पाद पाशात् पृथग् भवितुं शक्नुयात् किन्तु ज्ञानरहितो मूर्खो मृग एवं न जानति अतस्तस्माद्बन्धनान्नातिक्रान्तो भवतीति भावः। बन्धनाकारतया व्यवस्थित- मपि पाशादिकं युक्त्या उत्प्लवेत पाशाऽधोदेशेन वा गमनादिकं कुर्यात् तदा पाशजनितताडनमारणादिकं न प्राप्नुयात् न तु स तथा करोति प्रत्युत विपर्ययेण

---अन्वयार्थ---

कदाचित् वह मृग उस बन्धन के स्थान को अर्थात् जाल को लांघ जाय अथवा उस जाल के नीचे से निकल जावे तो चरण के बन्ध से बच जाए। परन्तु वह अज्ञानी यह बात नहीं जानता है ॥८॥

-टीकार्थ---

भाव यह है अगर वह मृग उछल कर बन्धन (जाल) को लांघ जाय अथवा बन्धनरूप पाश के नीचे होकर निकल जाए तो उसके पैर बन्धन में फसने से बच जाए। किन्तु ज्ञानरहित अज्ञानी मृग यह समझता नहीं। इस कारण बन्धन से बच नहीं पाता है। तात्पर्य यह है कि बन्धन के रूपमें रहे हुए पाश आदि को युक्ति से उल्लंघन कर जाए या उसके नीचे

-:અન્વયાર્થ.-

કદાચ તે મૃગ તે બન્ધનના સ્થાનને (જાળને) ઉલ્લંઘી જાય અથવા તે જાળની નીચેથી નીકળી જાય, તો, પગના બન્ધનમા થી બચી જાય પરન્તુ તે અજ્ઞાની મૃગને એવી સમજણ જ હોતી નથી. ॥૮॥

-ટીકાર્થ-

ઉપર્યુક્ત કથનનો ભવાર્થ એ છે કે-જો તે મૃગ કૂદીને બન્ધન (જાળ) માથી બહાર નીકળી જાય,તો તેના પગ બન્ધનમા ફસાતા બચી જાય છે પરન્તુ તે જ્ઞાનરહિત અજ્ઞાની મૃગ તે વાતને સમજતુ નથી. તેકારણે તે બન્ધમાથી મુક્ત થઈ શકતુ નથી તાત્પર્ય એ છે કે બન્ધનના રૂપમા રહેલા પાશ આદિમાથી યુક્તિ પૂર્વક બહાર નીકળી જાય, તો પાશજનિત મૃત્યુ આદિ પીડા માંથી ઉગરી જાય છે. પરન્તુ તે એવુ કરતુ નથી

अन्यथाभावं गतो वारं वारं तत्र निपत्य दुःखमेव प्राप्नोति, न कदाचिदपि ततो विमुच्यते अपि तु तत्रैव परिपच्यते इति संक्षेपः ॥ ८ ॥

कूटपाशादिकमजानन् मृगो यादृशीमवस्थामनुभवति, तादृशीमवस्थां दर्शयितुमाह– 'अहि अप्पा' इत्यादि ।

मूलम्–

१ २ ३ ४
अहिअप्पाहियपण्णाणे, विसमंतेणुवागए ।
५ ६ ७ ८ ९ १०
स वद्धे पयपासेणं तत्थ घायं नियच्छइ ॥ ९ ॥

छाया–

अहितात्माऽहितप्रज्ञानो विषमांतेनोपागतः ।
स बद्धः पदपाशेन तत्र घातं नियच्छति ॥९॥

---

से निकल जाए तो पाशजनित ताडना मृत्यु आदि के कष्ट को प्राप्त न हो, परन्तु वह ऐसा करता नहीं है, बल्कि इसके विपरीत अन्यथाभाव को प्राप्त होकर उस बन्धन में पडकर बार बार दुःख प्राप्त करता है वह दुःख से छुटकारा नहीं पाता है। वहीं पचता रहता है ॥८॥

कूटपाश को न जानने वाले मृग कैसी दशा का अनुभव करता है, उसे दिखलाने के लिए सूत्रकार कहते हैं–"अहि अप्पा" इत्यादि ।

शब्दार्थ–'अहिअप्पा–अहितात्मा' आत्महितको नहीं जानने वाले 'अहियपण्णाणे-अहितप्रज्ञानः' सम्यक् ज्ञान से रहित 'विसमंतेणुवागए–विषमान्तेनोपागतः' कूटपाशादियुक्त विषम प्रदेशमें प्राप्त होकर 'स–सः' वह मृग 'पयपासेणं–पादपाशेन' पदबन्धके द्वारा 'वद्धे—बद्धः' बद्धहोकर 'तत्थ–तत्र' उस कूटपाशमेंही 'घायं घातम्' विनाशको 'नियच्छइ–नियच्छति, प्राप्त होता है अर्थात् मृत्युपर्यंत वहासे निकलसकतानहीं है ॥९॥

---

ઉલટ તે ઘભરાટને કારણે એવુ વિપરીત વર્તન કરે છે કે તેનુ બન્ધન વધારેને વધારે પ્રગાઢ બનતુ જાય છે તે કારણે તે તેમાથી મુક્ત થઇ શકતુ નથી, પરન્તુ તેમા જ પડ્યુ રહે છે અને આખરે મોતને ભેટે છે. ॥૮॥

કૂટ પાશને ન જાણનારૂ મૃગ કેવી દશાનો અનુભવ કરે છે, તે સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે "अहि अप्पा ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'अहिअप्पा अहितात्मा' આત્મહિતને ન જાણનારા 'अहियपण्णाणे–अहितप्रज्ञान' સમ્યક્ જ્ઞાન વિનાના 'विसमंतेणुवागए–विषमान्तेनोपागत' કૂટ પાશાદિથી યુક્ત વિષય પ્રદેશમા પ્રાપ્ત થઇને 'स–स' તે મૃગ 'पयपासेण-पादपाशेन' પદ બધન થી 'वध्धे बद्ध' બદ્ધ થઇને 'तत्थ–तत्र' એ કૂટ પાશમા જ 'घाय घातम्' વિનાશ ને 'नियच्छइ–निय छति' પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ મરણ પર્યન્ત ત્યાથી છૂટી શકતા નથી॥૯॥

अन्वयार्थः—

(अहिअप्पा) अहितात्मा=आत्महितमप्यजानानः (अहियपण्णाणे) अहित-प्रज्ञानः=अहितकरज्ञानवान् सम्यग्ज्ञानरहितः, (विसमंतेणुवागए) विषमान्तेनोपागतः, विषमः अन्तः=प्रदेशो यस्य स विषमान्तः=कूटपाशः, तेन उपागतः=युक्तः कूटपाशप्राप्तः (स) स मृगः। (पायपासेणं) पादपाशेन-कूटपाशेन (बद्धे) बद्धः सन् (तत्थ) तत्र कूटपाशे एव (घायं) घातम्=विनाशं (नियच्छइ) नियच्छति=प्राप्नोति न ततो निस्सर्तुं शक्नोतीति भावः ॥९॥

टीका—'अहिअप्पा' अहितात्मा-स्वस्यापि हितमजानानः 'अहियपण्णाणे' अहितप्रज्ञानः, अहितम्=असम्यक् प्रज्ञानं=ज्ञानं=यस्य स तथाविधो मृगः 'विसमंतेण' विषमान्तेन=कूटपाशादिना 'उवागए' उपागतः। अथवा 'विसमंते' विषमान्ते कूटपाशादिके 'अणुवायए' अनुपातयेत् स्वात्मानम्, 'स' स मृगः 'पयपासेणं' पदपाशेन जालेन 'बद्धे' बद्धः सन्, तादृशबन्धने 'तत्थ' तत्र=पदपाशकूटपाशादिके 'घायं' घातं=मृत्युं 'नियच्छइ' नियच्छति=प्राप्नोति। विवेकविकलाऽपहतमनाः स पाशमनुपतन् विनश्यति, न ततस्त्राणं भवति कदाचिदपि मृगस्येति भावः ॥९॥

—अन्वयार्थ—

अपने हित को भी न जानने वाला तथा अहितकर बुद्धि वाला अर्थात् सम्यग्ज्ञान से रहित वह मृग विषम प्रदेश अर्थात् कूटपाश को प्राप्त होकर उससे बद्ध हो जाता है और वहीं घात को प्राप्त हो जाता है—वह उस पाश से निकल नहीं पाता है ॥९॥

—टीकार्थ—

अपने हित को भी नहीं जानता हुआ तथा अहितकारी (असमीचीन) ज्ञान वाला मृग कूटपाश आदि को प्राप्त करके अपने आपको उसी में गिरा

—અન્વયાર્થ—

પોતાના હિતને નહી સમજનારૂ તથા પોતાનુ જ અહિતકરાવનારી બુદ્ધિવાળુ એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી રહિત એવુ તે મૃગ વિષમ પ્રદેશમાં (કૂટપાશમા - જાળમા) આવી પડીને તેમા બધાઇ, ફસાઇ જાય છે તેમાથી તે નીકળી શકતુ નથી, તે કારણે તેને માટે મરણુને ભેટવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે ॥૯॥

— ટીકાર્થ —

તે મૃગ એટલુ પણુ જાણુતુ નથી કે પોતાનુ હિત શેમા છે? આવા અહિતકર (પોતાનુ જ અકલ્યાણુ કરનારા) જ્ઞાનવાળુ તે મૃગ જાળને જ હિતકારી સમજીને તેમા જઇ પડે છે.

पूर्वोक्तगाथात्रयेण दृष्टान्तं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकेऽपि असम्यग् ज्ञानस्य फलं दर्शयितुमाह–'एवं तु समणा' इत्यादि।

मूलम्–

एवं तु समणा एगे, मिच्छादिट्ठी अणारिया।
असंकियाइं संकंति, संकियाइं असंकिणो ॥१०॥

छाया–

एवं तु श्रमणा एके मिथ्यादृष्टयोऽनार्याः।
अशङ्कितानि शङ्कन्ते शङ्कितानि अशङ्किनः ॥ १० ॥

अन्वयार्थः–

(एवं तु) एवं तु–अनेन प्रकारेण (एगे) एके–केचन (मिच्छदिट्ठी) मिथ्या दृष्टयः अतएव (अणारिया) अनार्याः–हेयधर्मादूरीभूता आर्याः न आर्या अनार्याः

लेता है फसा लेता है। वह ऐसे पाश जाल में बद्ध होकर मृत्यु को प्राप्त होता है। किसी प्रकार भी उसकी रक्षा नहीं होती है ॥९॥

पूर्वोक्त तीन गाथाओं में दृष्टन्त दिखलाकर दार्ष्टान्तिक में भी मिथ्या ज्ञान का फल दिखलाते हैं–'एवं तु समणा' इत्यादि।

शब्दार्थ–'एवं तु–एवं तु' इसीप्रकार 'एगे–एके' कोई 'मिच्छदिट्ठी-मिथ्यादृष्टयः मिथ्यादृष्टि वाले 'अणारिया-अनार्याः' अनार्य 'समणा–श्रमणाः' श्रमण 'असंकियाइं–अशङ्कितानि' शंका रहित ऐसे अनुष्ठानों में 'संकंति–शङ्कन्ते' शंका करते हैं तथा 'संकियाइं' शङ्कितानि' शंका करने योग्य अनुष्ठानों में 'असंकिणो-अशङ्किनः' शंका नहीं करते हैं ॥१०॥

ते बिचारु अज्ञानी मृग ते जाळना पाशमा ओवु तो सपडाई जाय छे के तेमाथी मुक्त थई शकतु नथी आ प्रकारे जाळमा बन्धन दशायुक्त बनेलु ते मृग आखरे मृत्यु पामे छे ॥९॥

पूर्वोक्त त्रण गाथामा दृष्टान्त प्रकट करवामा आव्यु हवे सूत्रकार दार्ष्टान्तिकमा पण मिथ्याज्ञानतु फळ बतावे छे "एव तु समणा" इत्यादि

शब्दार्थ—'एव तु–एव तु' ओ ज प्रमाणे 'एगे-एके' कोई 'मिच्छदिट्ठी-मिथ्यादृष्टय' मिथ्यादृष्टिवाळा 'अणारिया-अनार्या' अनार्य 'समणा-श्रमणा' श्रमणु 'अस कियाइ–अशङ्कितानि' शका विनाना ओवा अनुष्ठानोमा 'स क ति-शङ्कन्ते' शका करे छे तथा 'स कियाइ–शङ्कितानि' शका करवा जेवा अनुष्ठानोमा 'अस किणो-अशङ्किन' शका करता नथी ॥१०॥

हेयधर्मप्रसक्ताः (समणा) श्रमणाः=साध्वाभासाः (असंकियाइं) अशङ्कितानि–मोक्ष प्रापणे शङ्कारहितानि अनुष्ठानानि (संकियाइं) शङ्कितानि 'अनेन मोक्षप्राप्ति र्भवति न वा 'इत्येवं शङ्कायुक्तानि अनुष्ठानानि प्रति (असंकिणो) अशङ्किनः– शङ्कावर्जिताः, शङ्कारहितं वस्तु साशङ्कतया पश्यन्ति, शङ्कायुक्तं च अशङ्कितं यथा भवेत् तथा पश्यन्ति । मिथ्यामतिमोहितत्वात् ॥ १० ॥

टीका–

'एवं तु' एवंतु=अत्र तु शब्दोऽवधारणार्थः, यथा मृगा अज्ञानावृताः अनेक शोऽनर्थजालमाविशन्ति । एवमेव तथैव 'एगे' एके=केचन, न तु सर्वे 'समणा' श्रमणाः– साध्वाभासाः पाखण्डिनः । किंभूतास्ते श्रमणास्तत्राह–'मिच्छदिट्ठी'

–अन्वयार्थ–

इसी प्रकार मिथ्यादृष्टि अनार्य––हेय कार्यों में आसक्त श्रमण साध्वाभास साधुवेषधारी 'असंकियाइं' शाक्यादि मोक्ष प्राप्त कराने में असंदिग्ध अनुष्ठानों में शंका करते हैं और जो शंका करने योग्य अनुष्ठान हैं उनके प्रति शंका नहीं करते हैं । आशय यह है कि मिथ्यादृष्टि होने के कारण जिन अनुष्ठानों में शंका नहीं करनी चाहिए उनमें शंका करते हैं और जिनमें शंका करनी चाहिए उनमें निःशंक होकर प्रवृत्ति करते हैं ॥१०॥

–टीका–

'एवं तु' यहां 'तु' शब्द अवधारण के अर्थ में है । जैसे अज्ञान से घिरे हुए मृग अनेक अनर्थों को प्राप्त होते हैं उसी प्रकार कोई कोई श्रमण साध्वाभास पाखण्डी जो मिथ्या अर्थात् विपरीत दृष्टि वाले हैं और अनार्य

– અન્વયાર્થ –

એજ પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિ અનાર્યો હેય કાર્યોમાં આસકત સાધુ વેષધારી શાકયાદિ શ્રમણો-પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા અસંદિગ્ધ અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે શંકિત રહે છે, અને શંકા કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે નિઃશંક રહે છે.આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવો (માણુસો) જે અનુષ્ઠાનો કરવા યોગ્ય છે, તે અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે શંકા ભાવ રાખીને એવાં અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરતા નથી, પરન્તુ જે અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે શંકાભાવ રાખવા જેવો હોય છે. એજ અનુષ્ઠાનોનું આચરણ કરવામા પ્રવૃત્ત થતા હોય છે, ॥૧૦॥

– ટીકાર્થ –

"એવં તુ" અહીં "તુ" પદ અવધારણના અર્થમા પ્રયુકત થયું છે જેવી રીતે અજ્ઞાનથી-ઘેરાયેલું મૃગ અનેક આફતોને નોતરે છે, એજ પ્રમાણે કોઇ કોઇ સાધુવેષધારી, પાખંડી, મિથ્યાદષ્ટિવાળા, અને અનાર્ય શ્રમણો પણ વારવાર અનર્થકારી દશાની પ્રાપ્તિ કરે છે,

मिथ्यादृष्टयः मिथ्या विपरीता अतस्मिन् तत्प्रकारिका दृष्टि र्बुद्धि र्विद्यते येषां ते मिथ्यादृष्टयः। पुनश्च 'अणारिया' अनार्याः-आरात्=दूरं सर्वेभ्यो हेयधर्मेभ्यो ये ते इत्यार्याः न आर्याः अनार्याः=अज्ञानान्धकारे मज्जन्तः अशास्त्रविहित कर्मकारिणः सन्ति। अज्ञानतमसि कथं तेषां निमज्जनमिति सूत्रकारःस्वयमेव दर्शयति-'असंकियाइं' इत्यादि, 'असंकियाइं' अशङ्कितानि शङ्कारहितानि सर्वज्ञशास्त्रप्रतिपादितानि सम्यग् ज्ञानादीनि 'संकंति' शङ्कन्ते=साशङ्कतया पश्यन्ति, 'संकियाइं' शङ्कितानि शङ्का-युक्तानिच अनुष्ठानानि एकान्तवादाश्रितानि प्रति 'असंकिणो' अशङ्किनः=शङ्का रहिताः सन्ति तानि शङ्कारहिततया पश्यन्तीत्यर्थः। यथा रजतत्वाऽभाववति शुक्तिकादौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं न यथार्थं, तथा शङ्कायुक्ते-अशङ्कितत्वबुद्धिः अशङ्कायुक्ते शङ्कितत्वबुद्धिर्मिथ्याबुद्धिरेव। तथा च मिथ्याबुद्धिमाहात्म्यात्

---

हैं जो समस्त त्याज्य कार्यों से दूर रहते हैं वे आर्य कहलाते हैं और जो आर्य न हो वे अनार्य हैं अर्थात् अज्ञान के अन्धकार में डूबे हुए और शास्त्र में विधान नहीं किये गये कर्म करने वाले हैं। वे कैसे अज्ञानान्धकार में डूबे हैं, यह स्वयं सूत्रकार दिखलाते हैं-शंका से रहित सर्वज्ञप्रणीत शास्त्र में प्रतिपादित सम्यग्ज्ञान आदि को शंका की दृष्टि से देखते हैं, और एकान्त-वाद पर आश्रित शंकायुक्त अनुष्ठानों पर शंका नहीं करते हैं। जैसे जो रजत (चांदी) नहीं हैं ऐसी सीप आदि को रजत समझ लेना यथार्थ ज्ञान नहीं है, उसी प्रकार जो शंकनीय नहीं है उस पर शंकामय बुद्धि रखना और जो शंकनीय है उसे अशंकनीय मानना भी मिथ्याज्ञान ही है। इस प्रकार मिथ्या ज्ञान के माहात्म्य से कोई कोई श्रमण विपरीत देखते हुए मृगों के समान

---

તે લોકોમા 'સમ્યગ્ જ્ઞાનનો' અભાવ હોવાથી તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા છે જે લોકો સમસ્ત ત્યાજ્ય કર્મોથી દૂર રહે છે, તેમને આર્ય કહે છે પરન્તુ અજ્ઞાન રૂપ અંધકારમાં ડૂબેલા, અને શાસ્ત્રોમા જેનો નિષેધ કરવામા આવ્યો હોય તેવાં કાર્યો કરનારા લોકોને અનાર્ય કહે છે તેઓ કેવા અજ્ઞાનાન્ધકારમા ડૂબેલા છે, તે સૂત્રકાર પોતે જ હવે પ્રકટ કરે છે -તેઓ સર્વજ્ઞપ્રણીત શાસ્ત્રો પ્રત્યે શંકાની નજરે જુવે છે સર્વજ્ઞ પ્રણીત શાસ્ત્રોમા શંકા રાખવા જેવુ કશુ નથી, છતા પણ તે શાસ્ત્રોમા પ્રતિપાદિત સમ્યગ્જ્ઞાન આદિપ્રત્યે તેઓ શંકાભાવ સેવે છે જે શાસ્ત્રો પ્રત્યે શંકાભાવ રાખવા જેવો છે તે શાસ્ત્રો પ્રત્યે શંકાભાવ રાખવાને બદલે શ્રદ્ધાભાવ રાખે છે એટલે કે એકાતવાદ દ્વારા પ્રતિપાદિત અનુષ્ઠાન પ્રત્યે શંકા-રાખવાને બદલે શ્રદ્ધા રાખે છે. જેમ છીપ આદિને રજત (ચાંદી) માનવી, તેને યથાર્થ જ્ઞાન કહી શકાય નહી, એજ પ્રમાણે જે શંકનીય છે તેવાં પ્રત્યે નિશંકભાવ રાખવો અને જે શંક્નીય નથી તેના પ્રત્યે શંકાભાવ રાખવો, તેને સમ્યકજ્ઞાન કહી શકાય નહી તેને મિથ્યાજ્ઞાન જ

विपरीतं पश्यन्तो मृगा इवाऽनेकशोऽनर्थजातमेव प्राप्नुवन्ति केचन श्रमणाः सर्वज्ञशास्त्रेऽविश्वासस्य मिथ्याशास्त्रेऽन्धविश्वासस्य च फलमेतदिति भावः ॥१०॥

शङ्किताऽशङ्कितधर्मयोः परस्परं पार्थक्यं दर्शयति सूत्रकारः—'धम्म' इत्यादि।

मूलम्—

३ १ २ ४ ५ ७ ६
**धम्मपण्णवणा जा सा तं तु शंकंति मूढगा ।**
८ ९ १० ११ १२
**आरंभाइं न संकंति, अवियत्ता अकोविया ॥११॥**

छाया—

धर्मप्रज्ञापना या सा, तां तु शङ्कन्ते मूढकाः ।
आरम्भं नैव शङ्कन्ते अव्यक्ता अकोविदाः ॥११॥

अन्वयार्थः—

(जा सा) या सा (धम्मपण्णवणा) धर्मप्रज्ञापना—धर्मस्य=क्षान्त्यादिदशविधस्य प्रज्ञापना=प्ररूपणा धर्मप्रज्ञापनाऽस्ति (तं तु) तां तु धर्मप्रज्ञापनाम् (संकंति)

---

वार वार अनर्थों को ही प्राप्त होते हैं सर्वज्ञ प्रणीत शास्त्र पर अविश्वास और मिथ्याशास्त्रों पर अन्धविश्वास करने का ही यह फल है ॥१०॥

अब सूत्रकार शंकित धर्म और अशंकित धर्म की भिन्नता दिखलाते हैं—'धम्म' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जा सा—या सा' जो वह 'धम्मपण्णवणा—धर्मप्रज्ञापना' धर्मकी प्रज्ञापना याने प्ररूपणा है 'तं तु—तां तु' उसमें तो 'संकंति—शङ्कन्ते' शंका करते हैं 'मूढगा—मूढकाः' अतीव मूर्ख 'अवियत्ता—अव्यक्ताः' विवेकरहित 'अकोविया-अकोविदाः' सच्छास्त्रके ज्ञानसे रहित आरंभाइं—आरम्भान्' आरंभोंमें 'न संकंति—न शङ्कन्ते' शंका नहीं करते हैं ॥११॥

---

કહેવાય. એ પ્રકારના મિથ્યાજ્ઞાનને પરિણામે કોઈ કોઈ શ્રમણ આદિ, વિપરીત ભાવસંપન્ન પૂર્વોક્ત મૃગની જેમ, વાર વાર આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપઅનર્થને પ્રાપ્ત કરે છે સર્વજ્ઞ પ્રણીત શાસ્ત્ર પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને મિથ્યાશાસ્ત્રો પ્રત્યે વિશ્વાસ રાખવાનું એવું જ ફળ મળે છે ॥૧૦॥

હવે સૂત્રકાર શંકિતધર્મ અને અશંકિત ધર્મનો ભેદ સમજાવે છે 'धम्म ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'जा सा-या सा' જે એ 'धम्मपण्णवणा-धर्मप्रज्ञापना' ધર્મની પ્રજ્ઞાપના યાને પ્રરૂપણા 'तं तु-तां तु' તેમાં તો 'संकंति-शङ्कन्ते' શંકા કરે છે 'मूढगा-मूढका' અત્યંત મૂર્ખ 'अवियत्ता-अव्यक्ता' વિવેક વિનાના 'अकोविया-अकोविदा' સચ્છાસ્ત્ર ના જ્ઞાન-વિનાના 'आरंभाइं-आरम्भान्' આરંભમાં 'न संकंति-न शङ्कन्ते' શંકા કરતા નથી ॥૧૧॥

शङ्कन्ते–असद्धर्मप्ररूपणेति शङ्कादृष्ट्या पश्यन्ति । के इत्थंभूताः तत्राह–(मूढगा) मूढकाः अतिशयेन मूर्खाः । (अवियत्ता) अव्यक्ताः=स्वाभाविकविवेक-विकलाः (अकोविया) अकोविदाः– अपण्डिताः, सच्छास्त्रजनितज्ञानविकलाः । (आरंभाइं) आरम्भान्= षट्कायोपमर्दनरूपान् (न संकंति) न शङ्कन्ते तत्र शङ्कां न कुर्वन्तीत्यर्थः । या सर्वतो विशुद्धा सर्वदोषरहिता च वीतरागधर्म-प्ररूपणा, तां तु शङ्कन्ते । या च हिंसा बहुला यागादिरूपा क्रिया तां न शङ्कन्ते इति महाश्चर्यमिति भावः ॥ ११ ॥

टीका– अन्वयार्थगम्या ॥ ११ ॥

अज्ञानावृताः पुमांसो यान् पदार्थान् नाप्नुवन्ति तान् पदार्थान् सूत्रकारो दर्शयति–'सव्वप्पगं 'इत्यादि–

---अन्वयार्थ---

यह जो धर्मप्रज्ञापना है अर्थात् क्षमा आदि दसप्रकार के धर्मों की प्ररूपणा है उसे वे असद्धर्म प्ररूपणा की दृष्टि से देखते हैं उसमें अधर्म की आशंका करते हैं । ऐसा करने वाले कौन हैं ? जो अत्यन्त मूढ (अज्ञानी) हैं स्वाभाविक विवेक से विकल हैं और 'अकोविया' समीचीन शास्त्रों से उत्पन्न होने वाले बोध से भी रहित हैं, वे षट्काय के उपमर्दनरूप आरंभ में शंका नहीं करते हैं और जो पूर्णरूप से शुद्ध और समस्त दोषों से रहित वीतराग की धर्मप्ररूपणा है, उसमें शंका करते हैं । हिंसा की बहुलता वाली जो यज्ञ आदि क्रियाएँ हैं उनके विषय में शंका नहीं करते । यह महान् आश्चर्य की बात है ॥११॥

अन्वयार्थ से ही टीका समज लेना चाहिए ॥११॥

અન્વયાર્થ–જે આ ધર્મપ્રજ્ઞાપના છે, એટલેકે ક્ષમા આદિ દસ પ્રકારના ધર્મોની પ્રરૂપણા છે' તેને તેઓ અસદ્ધર્મની પ્રરૂપણાનીદૃષ્ટિએ દેખે છે તેમા અધર્મની આશંકા કરે છે એવુ કોણ કરે છે? તેનો જવાબ આ પ્રમાણે છે–જેઓ અત્યન્ત મૂઢ(અજ્ઞાની) છે, જેઓ સ્વાભાવિક વિવેકથી પણ વિહીન છે અને યથાર્થ શાસ્ત્રોમાથી પ્રાપ્ત થનારા બોધની પણ જેમણે પ્રાપ્તિ કરી નથી, એવા તે લોકો છકાયના જીવોના ઉપમર્દન રૂપ આરભમા શંકા કરતા નથી, પરન્તુ સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને સમસ્ત દોષોથી રહિત વીતરાગની જે ધર્મપ્રરૂપણા છે, તેના પ્રત્યે તે શંકાની દૃષ્ટિએ જોવે છે, પરન્તુ હિંસાની જેમા અધિકતા હોય છે એવી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યે તેઓ શંકાની નજરે જોતા નથી, એ પણ કેટલુ આશ્ચર્યજનક છે? ॥૧૧॥

અન્વયાર્થ સરળ હોવાથી વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી ॥૧૧॥

मूलम्-

१ २ ३ ४ ६

सव्वप्पगं विउक्कसं, सव्वं णूमं विहूणिया

५ ७ ८ ९ १०

अप्पत्तियं अकम्मंसे, एयमट्ठं मिगे चए ॥१२॥

छाया-

सर्वात्मकं व्युत्कर्षं, सर्वां मायां विधूय ।
अप्रत्ययिकमकर्मांशः एतमर्थं मृगस्त्यजेत् ॥१२॥

सान्वयार्थटीका-'सव्वप्पगं' सर्वात्मकं सर्वत्र आत्मस्वरूपं यस्य स सर्वात्मकः=सर्वान्तःकरणवर्त्ती लोभः, तम् । 'विउक्कसं' व्युत्कर्षं विविधः उत्कर्षः=गर्वो व्युत्कर्षः=मानःतम् तथा 'णूमं' इति मायाम् । अप्पत्तियं' अप्रत्ययिकम्

---

अज्ञानी पुरुष जिन पदार्थों को प्राप्त नहीं कर पाते हैं, सूत्रकार उन्हे दिखलाते हैं "सव्वप्पगं" इत्यादि ।

शब्दार्थ-'सव्वप्पगं-सर्वात्मकं' सर्वात्मक लोभ को 'विउक्कसं--व्युत्कर्षं' अनेक प्रकारके उत्कर्षरूप-मानको तथा "णूमं-मायां' मायाको 'अप्पत्तियं-अप्रत्ययिकम्' क्रोधको 'विहूणिया-विधूय' त्यागकर 'अकम्मंसे-अकर्मांशः' जीव कर्मांश रहित होताहै 'एयमट्ठं-एतमर्थं' इस अर्थको 'मिगे मृगः' मृगके समान अज्ञानी जीव 'चए-त्यजेत्' त्यागदेता है ॥१२॥

---

હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે અજ્ઞાની પુરુષો કયા કયા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી- "સવ્વપ્પગ" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'સવ્વપ્પગ-सर्वात्मक' સર્વાત્મક-લોભને 'विउक्कस-व्युत्कर्ष' અનેક પ્રકારના ઉત્કર્ષરૂપ-માનને તથા 'णूम-मायां' માયાને 'अप्पत्तिय-अप्रत्ययिकम्' ક્રોધને 'विहूणिया-विधूय' ત્યાગ કરીને 'अकम्म से-अकर्मांश' જીવ કર્માંશ રહિત થાય છે 'एयमट्ठ-एतमर्थ' આ અર્થને 'मिगे-मृग' મૃગલા જેવા અજ્ઞાની જીવ 'चए-त्यजेत' ત્યાગ કરે છે ॥૧૨॥

—અન્વયાર્થ અને ટીકાર્થ—

સૌના અન્તઃકરણમાં જેનો વાસ હોય છે, એવા ક્રોધને સર્વાત્મક કહે છે વ્યુત્કર્ષ એટલે માન 'ણૂમ' એટલે માયા, અને 'અપ્પત્તિય' એટલે ક્રોધ આ ક્રોધ,માન, માયા અને લોભથી

क्रोधम्' लोभमानमायाक्रोधान् -'विहूणिया 'विधूय=परित्यज्य । लोभादयो हि कषायाः, एतेषां परित्यागेन मोहनीयकर्मणः परित्यागो हि प्रतिपादितो भवति । मोहनीयकर्मणः परित्यागेन च सकलकर्मणां परित्यागः प्रतिपादितो भवति । उक्तंच-

"जह मत्थयसूईए, हयाए हम्मए तलो ।
तह कम्माणि हम्मंति, मोहणिज्ज खयं गए ॥ ९ ॥
छाया--यथा मस्तके सूच्यां हतायां हन्यते तलः ।
तथा कर्माणि हन्यन्ते, मोहनीये क्षयं गते ॥ ९ ॥ इति ॥

तेन जीवः 'अकम्मंसे' इति अकर्मांशः--- न विद्यते कर्मणाम् अंशः यस्य स-अकर्मांशः कर्मरहितो भवति । कर्मणां विनाशश्च सम्यग् ज्ञानात् जायते, न तु मिथ्याज्ञानात् । एतदेव दर्शयति--'एयमट्ठं' एतमर्थं कर्मांशाऽभावस्वरूपम् 'मिए'

---

अन्वयार्थ और टीका

सभी के अन्तःकरण में जिसका वास है, ऐसे लोभ को सर्वात्मक कहते हैं । व्युत्कर्ष का अर्थ मान है णूम अर्थात् माया और अप्पत्तियं का मतलब है क्रोध । इस प्रकार लोभ, मान, माया और क्रोध से सम्पूर्ण मोहनीय कर्मका ग्रहण हो जाता है और मोहनीय कर्म से समस्त कर्मों का ग्रहण समझ लेना चाहिये । इस प्रकार लोभादि कषायों के त्याग से समस्त मोहनीय कर्म का त्याग समजना चाहिये मोहनीय कर्म के त्याग से सभी कर्मों के त्याग कों समजना चाहिए । कहा भी है "जह मत्थयसूईए" इत्यादि ।

जैसे ताडवृक्ष के मस्तक मे सूई का आघात होने पर तालवृक्ष सूख जाता है, उसी प्रकार मोहनीय कर्म का क्षय होने पर समस्त कर्मों का घात हो जाता है ॥१॥

कर्मों के क्षय से जीव 'अकर्मा' कर्मों से रहित हो जाता है। कर्मों का क्षय सम्यग्ज्ञान से होता है, मिथ्याज्ञान से नहीं । अज्ञानी जीव इस अर्थ को त्याग देता है अर्थात् कर्मक्षय रूप अर्थ से भ्रष्ट हो जाता है ।

---

સંપૂર્ણ મોહનીય કર્મનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, અને મોહનીય કર્મ વડે સમસ્ત કર્મોનું ગ્રહણ થાય છે, એમ સમજવું, અને મોહનીય કર્મના ત્યાગથી સમસ્ત કર્મોનો ત્યાગ સમજવો જોઈએ કહ્યું પણ છે કે "जह मत्थयसूईए" ઇત્યાદિ

" જેવી રીતે તાડવૃક્ષના મસ્તક (ટોચ) પર સોય ભોંકી દેવાથી તાડવૃક્ષ સૂકાઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે મોહનીય કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે ॥૧॥ કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી જીવ 'અકર્મા' (કર્મોથી રહિત) થઈ જાય છે કર્મોનો ક્ષય સમ્યગ્ જ્ઞાનથી જ થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનથી થતો નથી અજ્ઞાની જીવ આ પદાર્થનો ત્યાગ કરે છે

मृगः मृग इव मृगोऽज्ञानी जीवः 'चए' त्यजेत्=परिजह्यात् । एतस्मादर्थात् अज्ञानी जीवः परिभ्रष्टो भवतीति । अज्ञानी जीवः एतमर्थं कर्मांशाऽभावलक्षणम् अर्थं परित्यजति । एतावता ज्ञानाभावेन जीवः स्वमार्गात् मोक्षलक्षणात् परिभ्रश्यन् संसारलक्षणामधोगतिमेव पुनः पुनराप्नोतीति ॥ १२ ॥

पुनरपि--अज्ञानवतां दोषमावेदयति सूत्रकारः-'जे एयं'इत्यादि ।

मूलम्-

१ ४ ५ २ ३
जे एयं नाभिजाणंति मिच्छदिट्ठी अणारिया ।
७ ८ ९ ६ ११ १२ १०
मिगावा पासवद्धा ते घायमेसंति णंतसो ॥ १३ ॥

छाया-

ये एतन्नाऽभिजानन्ति मिथ्यादृष्टयोऽनार्याः ।
मृगा इव पाशवद्धास्ते घातमेष्यन्त्यनन्तशः ॥ १३ ॥

---

परिणाम यह होता है कि सम्यग्ज्ञान के अभाव से जीव मोक्षमार्ग से च्युत होकर चतुर्गति संसार स्वरूप अधोगति को वार वार प्राप्त होता है ॥१२॥

सूत्रकार पुनः अज्ञानियों को होने वाले दोष प्रकट करते हैं-"जे एयं इत्यादि ।

शब्दार्थ-'जो मिच्छदिट्ठि-ये मिथ्यादृष्टयः' जो मिथ्यादृष्टि 'अणारिया-अनार्याः' अनार्य पुरुष 'एयं-एतम्' इस अर्थको 'नाभिजाणंति-नैव जानन्ति' नहीं जानते हैं 'ते-ते' वे लोग 'पासवद्धा- पाशपाशिताः' पाशमे वद्ध 'मिगा व-मृगाइव' मृगके समान 'णंतसो-अनंतशः' अनन्तवार 'घायं-घातं' विनाशको 'एसंति-एष्यन्ति, प्राप्तकरेंगे ॥१३॥

---

એટલે કે કર્મક્ષય રૂપ અર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે કર્મક્ષય કરી શકતો નથી- સમ્યગ્ જ્ઞાનના અભાવને કારણે જીવ મોક્ષના માર્ગ પર પ્રયાણ કરવાને બદલે તે માર્ગની બહાર જ રહે છે એટલે કે ચાર ગતિવાળા સસાર રૂપ અધોગતિમા જ વારવાર ભ્રમણ કર્યા કરે છે ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રકાર હવે એ વાત પ્રકટ કરે છે કે અજ્ઞાની જીવોને શુ નુકસાન થાય છે "जे एयं" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ जो मिच्छदिट्ठी-ये मिथ्यादृष्टय' જે મિથ્યાદૃષ્ટિ વાળાઓ 'अणारिया--अनार्या' અનાર્ય પુરૂષો 'एयम्--एतम्' આ અર્થને 'नाभिजाणति-नैव जानन्ति' જાણતા નથી 'ते-ते' એ લોકો 'पासवद्धा--पाशपाशिता' પાશમા બધાયેલા 'मिगाव--मृगाइव' મૃગની જેમ 'णतसो-अनतश' અનતવાર 'घाय--घातम्' વિનાશને 'एसंति-एष्यन्ति' પ્રાપ્ત કરશે ॥૧૩॥

अन्वयार्थः—

(जे मिच्छदिट्ठी) ये मिथ्यादृष्टयः, मिथ्या--विपरीता दृष्टिः--दर्शनं येषां ते मिथ्यादृष्टयः (अणारिया) अनार्याः-- शास्त्रविहितकर्मणः सकाशात् अतिदूरतां-गताः प्रवचनबाह्या इत्यर्थः (एयं) एतम् अर्थं (नाभिजाणंति) नैव जानन्ति। (ते ते मिथ्यादृष्ट्यादयः (पासबद्धा) पाशपाशिताः (मिगा वा) मृगाइव, (णंतसो) अनन्तशः, अनन्तवारम् (घायं) घातं–विनाशम् (एसंति) एष्यन्ति--प्राप्नुवन्ति विनष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

— टीका —

टीका भावगम्या, भावश्चायम्—यथा पाशबद्धा मृगा अनेकशःताडनमारणादिक-मनिष्टमनुभवन्ति, तथाऽज्ञानपाशपरिवृतास्तादृशा जीवा अपि मुहूर्मुहुः संसारे जन्ममरणादिकमेव प्राप्नुवन्ति। मिथ्यात्वग्रहग्रस्ताः कुशास्त्रविहितकर्मणामाचरणेन नरकनिगोदादिप्रधानकं संसारमेवाऽऽविशन्ति, न ततः कदाचिदपि तेषां त्राणं भवतीत्यज्ञानिनामयं दोषः ॥१३॥

अन्वयार्थ

जो मिथ्यादृष्टि और शास्त्रविहित अनुष्ठान से अत्यन्त दूर रहने वाले अर्थात् आर्हत प्रवचन से बाह्य पुरुष इस बात को न जानते वे जाल में फसे मृगों के जैसे अनन्तबार घात को प्राप्त होते हैं ॥१३॥

–टीका–

अभिप्राय यह है कि जैसे बन्धन में पडे हुए मृग अनेक प्रकार के ताडन मारण आदि अनिष्टों को प्राप्त होते हैं उसी प्रकार अज्ञान के बन्धन में पडे हुए अज्ञानी जीव भी वार वार जन्ममरण को प्राप्त होते हैं। जिनको मिथ्यात्व रूपी ग्रह ने ग्रस्त कर रक्खा है वे मिथ्याशास्त्रों में विधान

– અન્વયાર્થ –

જે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનોથી અત્યન્ત દૂર રહેનારા એટલે કે આર્હત પ્રવચનથી દૂર રહેનારા (જિન પ્રરૂપિત ધર્મનું શરણું નહીં લેનારા) પુરુષો આ વાત સમજતા નથી તેઓ જાળમા ફસાયેલા મૃગની જેમ વાર વાર અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ કર્યા કરે છે ॥૧૩॥

– ટીકા –

જેવી રીતે જાળમા પડેલું હરણુ અનેક પ્રકારના તાડન, મારણુ આદિ રૂપ આપત્તિઓ સહન કરે છે, એજ પ્રમાણે અજ્ઞાનના બન્ધનમા પડેલા અજ્ઞાની જીવો પણ વાર વાર જન્મ, જરા, મરણ આદિ આપત્તિઓનો અનુભવ કરતા રહે છે જેમને મિથ્યાત્વ રૂપી ગ્રહે ગ્રસ્ત કરી લીધા છે, એવા તે જીવો મિથ્યા શાસ્ત્રો દ્વારા જેમનુ પ્રતિપાદન કરાયુ છે એવાં

इतःपरमज्ञानवादिनां मतं निरसितुं तेषां मतानि दर्शयति-'माहणा' इत्यादि—

मूलम् —

२ ३ १ ४ ६ ५ ७
माहणा समणा एगे, सव्वे नाणं सयं वए।
८ ९ १० १ ११ १३ १२
सव्वलोगे वि जे पाणा न ते जाणंति किंचण ॥१४॥

—छाया—

ब्राह्मणाः श्रमणा एके सर्वे ज्ञानं स्वकं वदन्ति।
सर्वलोकेऽपि ये प्राणा, न ते जानन्ति किञ्चन ॥१४॥

—अन्वयार्थ—

(एगे) एके 'माहणा' ब्राह्मणाः (समणा) श्रमणाः-शाक्यादयः (सव्वे) सर्वेऽपि 'सयं' स्वकीयम् (नाणं) ज्ञानम् (वयंति) वदन्ति=ज्ञानप्रतिपादनं

---

किये हुए कर्मों का आचरण करके नरकनिगोद आदि दुर्गतियों मे ही प्रवेश करते हैं' उनका उन दुर्गतियों से त्राण (रक्षण) नहीं हो सकता। यह अज्ञानियों का दोष है ॥१३॥

इसके पश्चात् अज्ञानवादियों के मतका निराकरण करने के लिए उनका मत प्रदर्शित करते हैं "माहणा" इत्यादि।

शब्दार्थ-'एगे-एके' कोई 'माहणा-ब्राह्मणाः' ब्राह्मण 'समणा-श्रमणाः' श्रमण 'सव्वे-सर्वे' सब 'सयं-स्वयं' अपना 'नाणं-ज्ञानम्' ज्ञान 'वयंति-वदन्ति' बताते हैं 'तु-तु' परंतु 'सव्वलोगे वि-सर्वस्मिन्नपि लोके, सब लोक मे 'जे पाणा-ये प्राणिनः' जो प्राणी 'ते-ते' वे 'किंचण किञ्चन' कुछभी 'न जाणंति-न जानन्ति' नहीं जानते हैं ॥१४॥

---

કર્મોનું આચરણ કરીને નરક નિગોદ આદિ દુર્ગતિઓમા જ પ્રવેશ કરે છે તે દુર્ગતિઓમાથી તેમનુ ત્રાણ (રક્ષણ) થઇ શકતુ નથી અજ્ઞાનીઓને પોતાના દોષને કારણે જ નરક નિગોદના દુઃખો વાર વાર ભોગવવા પડે છે ॥ ૧૩ ॥

હવે અજ્ઞાનવાદીઓના મતનુ ખડન કરવા માટે તેમના મતને પ્રકટ કરવામા આવે છે "माहणा" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एगे-एके' કોઈ 'माहणा-ब्राह्मणो' બ્રાહ્મણ 'समणा श्रमणाः' શ્રમણ 'सव्वे-सर्वे' બધા 'सयं-स्वयं' પોતાનુ 'नाण-ज्ञानम्' જ્ઞાન 'वयंति-वदन्ति' બતાવે છે 'तु-तु' પરતુ 'सव्वलोगे वि-सर्वस्मिन्नपि लोके' બધાલોકમા 'जे पाणा-ये प्राणिनः' જે પ્રાણિયો છે 'ते-ते' તેઓ 'किंचण-किञ्चन' કઇ પણ 'न जाणंति-न जानन्ति' જાણુતા નથી ॥૧૪॥

कुर्वन्ति । परन्तु (सव्व लोगे वि) सर्वस्मिन्नपि लोके (जे पाणा) ये प्राणिनः ब्राह्मणादयः (ते) ते (किंचण) किञ्चन-किमपि (न जाणंति) न जानन्ति ॥१४॥

टीका स्पष्टा । अयं भावः-सर्वेऽपि ब्राह्मणाः शाक्यादयश्च हेयोपादेयार्थबोधकं ज्ञानं प्ररूपयन्ति स्व स्व शास्त्रे। अनेन रूपेण एतादृशार्थाऽनुष्ठाने कृते सति स्वर्गादिकं भविष्यति, मोक्षश्च भविष्यति परन्तु तेषां नेदं ज्ञानम्, अपि तु अज्ञानमेव। तत्र कारणं परस्परविरुद्धार्थानां प्रतिपादनमेव । परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनात् ज्ञायते न तेषां ज्ञानम्, किन्तु प्रतिपाद्यमानं तत्, अज्ञानमेव ॥१४॥

अन्वयार्थ

कोई कोई ब्राह्मण और श्रमण सभी अपने अपने ज्ञानका बखान करते हैं, किन्तु सम्पूर्ण लोक में जो प्राणी हैं वे कुछ भी नहीं जानते हैं ॥१४॥

-टीकार्थ-

टीका स्पष्ट है ॥ अभिप्राय यह है कि सभी ब्राह्मण और शाक्य आदि श्रमण हेय उपादेय पदार्थों का बोधक ज्ञान अपने अपने शास्त्र में निरूपण करते हैं कहते हैं इस प्रकार से यह अनुष्ठान करने पर स्वर्ग आदि की प्राप्ति होगी और मोक्ष की प्राप्ति होगी, परन्तु उनका वह ज्ञान ज्ञान नहीं, अज्ञान ही है । इसका कारण यह है कि वे परस्पर विरोधी प्ररूपणा करते हैं। परस्पर विरुद्ध प्ररूपणा करने से प्रतीत होता है कि उन्हे वास्तविक ज्ञान नहीं है, प्रत्युत वे सब अज्ञान के अन्धकार मे ही भटक रहे हैं ॥१४॥

-અન્વયાર્થ-

કોઇ કોઇ બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો (બૌદ્ધ સધુઓ) પોત પોતાના જ્ઞાનના વખાણ કરે છે પરન્તુ લેકમા જે જીવો છે, તેઓ કશુ જાણતા નથી. ॥ ૧૪ ॥

-ટીકાર્થ-

સઘળા બ્રાહ્મણ અને શાક્યાદિ શ્રમણો ઉપાદેય પદાર્થોનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાનનુ પોત પોતાના શાસ્ત્રમા નિરૂપણ કરે છે, અને કહે છે કે આ પ્રકારે આ અનુષ્ઠાન કરવાથી સ્વર્ગ આદિની પ્રાપ્તિ થશે, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે, પરન્તુ તેમનુ તે જ્ઞાન યથાર્થ રૂપે તો જ્ઞાન જ નથી, અજ્ઞાન જ છે તેનુ કારણ એ છે કે તેઓ પરસ્પર વિરોધી પ્રરૂપણા કરે છે આ પ્રકારની તેમની પરસ્પર વિરોધી હોય એવી પ્રરૂપણા દ્વારા એવી પ્રતીતિ થાય છે કે તેમનામા વાસ્તવિક જ્ઞાનનો અભાવ છે ખરી રીતે તો તેઓ અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમા જ અટવાઈ રહ્યા છે ॥ ૧૪ ॥

अथ तन्मतदर्शनाय दृष्टान्तं दर्शयति सूत्रकारः–'मिलक्खू' इत्यादि ।

– मूलम् –

२ ३ १ ४
मिलक्खू अमिलक्खूस्स, जहा वुत्ताणुभासए ।
७ ६ ५ ८ ९ १०
ण हेउं से विजाणाइ, भासियं ताणुभासए ॥१५॥

– छाया –

म्लेच्छो ऽम्लेच्छस्य यथोक्तानुभाषकः ।
न हेतुं स विजानाति, भाषितं तदनु भाषते ॥१५॥

–अन्वयार्थः–

(जहा) यथा (मिलक्खू) म्लेच्छः (अमिलक्खुस्स) अम्लेच्छस्य-आर्यपुरुषस्य (वुत्ताणुभासए) उक्तानुभाषकः–उक्तार्थस्याऽनुभाषकः यथा कश्चिदनार्यः आर्य-भाषितस्याऽनुवादको भवति 'से' म्लेच्छः 'हेउं' कारणम् । (ण) न=नैव (विजाणाइ) विजानाति किन्तु (भासियं) भाषितम् आर्यैर्यद् भाषितं (तं) तत् (अणुभासए) अनुभाषते=तस्यानुवादमात्रं करोति ॥१५॥

---

अव उनके मत को दिखलाने के लिए सूत्रकार दृष्टान्त का प्रयोग करते है– मिलक्खू" इत्यादि ।

शब्दार्थ–'जहा-यथा' जैसे 'मिलक्खू-म्लेच्छः' म्लेच्छ पुरुष 'अमिलक्खूस्स-अम्लेच्छस्य' आर्य पुरुषके 'वुत्ताणुभासए-उक्तानुभाषकः' कथनका अनुवादकरते है 'से-सः' वह म्लेच्छ 'हेउं-हेतुं' कारणको 'ण विजाणाइ- न विजानाति' नहीं जानता है 'भासियं-भाषितम्' उसके कथनका 'अणुभासए–अनुभाषते, अनुवादमात्र करता है ॥१५॥

– अन्वयार्थ –

जैसे कोई म्लेच्छ आर्य पुरुष के कथन को दोहरा देता है मगर उस कथन के अर्थ को नहीं समझता, सिर्फ आर्य पुरुष के कथन को तोते के जैसा दोहरा देता है ॥१५॥

---

" હવે તેમનો મત બતાવવાને માટે સૂત્રકાર એક દૃષ્ટાન્ત પ્રકટ કરે છે "मिलक्खू" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'जहा-यथा' જેમ 'मिलक्खू-म्लेच्छः' મ્લેચ્છપુરૂષ 'अमिलक्खुस्स-अम्लेच्छस्य' આર્ય પુરૂષના 'वुत्ताणुभासए-उक्तानुभाषकः' કથનનો અનુવાદ કરે છે, 'से-सः' તે મ્લેચ્છ 'हेउ-हेतु' કારણ ને 'ण विजाणाइ-न विजानाति' જાણતા નથી. 'भासियं-भाषितम्' તેના કથન નો 'अणुभासए-अनुभाषते' અનુવાદ જ કરે છે. ॥૧૫॥

– અન્વયાર્થ –

જેમ કોઈ મ્લેચ્છ આર્ય પુરુષનુ કોઇ કથન સાંભળી જાય છે
તેનો અર્થ તો ત જાણતો નથી પરન્તુ છતા પણ તે વાર વાર પોપટની જેમ તે કથનનુ ઉચ્ચારણ કર્યા કરે છે. ॥૧૫॥

टीका—निगदसिद्धा। अयमभिप्रायः–यथा कश्चिदनार्यः विशिष्ट स्वमनीषया आर्यस्य कस्यचिद् भाषस्याऽनुवादमेव करोति। किन्तु आर्यभाषणस्याऽभिप्रायं वा तादृशभाषणे कारणं वा न कथमपि-'केनाऽभिप्रायेणायं वदति, केन हेतुना वा वदति' इत्यादिकं किमपि नाऽवगच्छति, किन्तु शुकवत् केवलमनुवदत्येवेति ॥१५॥

पूर्वं दृष्टान्तं दर्शयित्वा साम्प्रतं दार्ष्टान्तिकमाह–'एवमन्नाणिया' इत्यादि।

—मूलम्—

१ २ ५ ६ ३ ४
एव मन्नाणिया नाणं, वयंता वि सयं सयं।
५ ६ ७ ८ ९
निच्छयत्थं न जाणंति, मिलक्खुव्व अबोहिया ॥१६॥

—छाया—

एवमज्ञानिका ज्ञानं वदन्तोऽपि स्वकं स्वकम्।
निश्चयार्थं न जानन्ति म्लेच्छा इव अबोधिकाः ॥१६॥

—टीकार्थ—

टीका सरल ही है। आशय यह है कि जैसे अनार्य पुरुष किसी आर्य पुरुष के कथन को सुनकर उसे ज्यों का त्यों बोल देता है, मगर वह यह नहीं समझता कि इस कथन का अभिप्राय क्या है, और किस कारण से यह भाषण किया गया है, वह तो तोते के जैसे उसे मात्र दोहरा देता है॥१५॥

दृष्टान्त दिखलाकर अब दार्ष्टान्तिक कहते हैं–"एव मन्नाणिया" इत्यादि।

शब्दार्थ–'एवं-एवम्' इसी प्रकार 'अन्नाणिया-अज्ञानिकाः' ज्ञानरहित श्रमण और ब्राह्मण 'सयं-सयं' स्वकं स्वकं, अपने अपने 'नाणं' ज्ञानं--ज्ञानको

—ટીકાર્થ—

અર્થ સ્પષ્ટ છે કોઈ મ્લેચ્છ (અનાર્ય) કોઈ આર્યને મોઢેથી બોલાયેલાં થોડા શબ્દો સાંભળી જાય છે ત્યાર બાદ તે મ્લેચ્છ તે શબ્દોનુ એજ સ્વરૂપે –તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર કર્યા વિના પોપટની જેમ વારવાર ઉચ્ચારણ કર્યા કરે છે તે કથનનો ભાવાર્થ તે જાણતો નથી શા માટે તે આર્ય દ્વારા એવા વચનોનુ ઉચ્ચારણ થયુ છે, તે પણ તે જાણતો નથી.તે તો માત્ર પોપટની જેમ તેનું ઉચ્ચારણ કરવાનુ જ શીખ્યો છે ॥૧૫॥

ઉપર્યુકત દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જે વાતનુ સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરવા માગે છે, તે વાત દાર્ષ્ટાન્તિકથી હવે બતાવવામા આવે છે "एवमन्नाणिया" ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एव-एवम्' એ જ પ્રમાણે 'अन्नाणिया-अज्ञानिका' જ્ઞાન વિનાના શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ 'सयं-सयं-स्वकं स्वकं' પોત પોતાના 'नाणं-ज्ञानम्' જ્ઞાનને 'वयंतावि-

— अन्वयार्थ :—

(एवं) एवम्=उक्त प्रकारेण (अन्नाणिया) अज्ञानिकाः ज्ञानरहिता ब्राह्मणाः श्रमणाश्च (सयं सयं) स्वकं स्वकं (नाणं) ज्ञानं (वयंतावि) वदन्तोऽपि (निच्छयत्थं) निश्चयार्थं (न जाणंति) नैवजानन्ति। कथं न जानन्ति? इत्याह-(मिलक्खुव्व) म्लेच्छा इव पूर्वप्रदर्शितम्लेच्छा इव (अबोहिया)अबोधिकाः बोधरहिता सन्ति, अतएव ते निश्चयार्थं न जानन्तीति भावः। यथा म्लेच्छा आर्यपुरुपस्याऽभिप्रायं परमार्थतोऽजानाना एव केवलं-आर्यभापितमेवानुभापन्ते तथा सम्यग्ज्ञानरहिताः केचन ब्राह्मणा श्रमणाश्च स्वकीयं स्वकीयं ज्ञानं वदन्तोऽपि, न निश्चितार्थस्य ज्ञातारः, परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥१६॥

'वयंतावि-वदन्तोऽपि' कहते हुये भी 'निच्छयत्थं-नियार्थं' निश्चित अर्थको, न 'जाणंति- न जानन्ति' नहीं जानते हैं 'मिलक्खुव्व-म्लेच्छा इव' पूर्वोक्त म्लेच्छ के तुल्य 'अबोहिया-अबोधिकाः' बोधशून्यही है ॥१६॥

--अन्वायार्थ--

इसी प्रकार ये अज्ञानी ब्राह्मण और श्रमण अपने अपने ज्ञान का बखान करते हुए भी निश्चित अर्थ को नहीं जानते हैं। क्योंकि ये सब पूर्वोक्त म्लेच्छ के समान अबोहिया, अबोध हैं। जैसे म्लेच्छ आर्य पुरुष के अभिप्राय को वास्तविक रूप से नहीं जानते हुए केवल आर्य पुरुष के भाषण का अनुकरण ही करते हैं समझते कुछ नहीं सिर्फ ज्यों के त्यों शब्द उगल देते हैं, उसी प्रकार ज्ञान हीन ये ब्राह्मण और श्रमण अपने अपने ज्ञान का प्रतिपादन करते हुए भी निश्चित अर्थ के ज्ञाता नहीं है। ज्ञाता होते तो एक दूसरे से विरूद्ध प्ररूपणा क्यों करते? ॥१६॥

-वदन्तोऽपि' કહેવા છતા પણ 'निच्छयत्थं--निश्चयार्थं' નિશ્ચિત અર્થને 'न जाणंति--न जानन्ति' જાણુતા નથી 'मिलक्खुव्व--म्लेच्छाइव' પહેલા કહેલા મ્લેચ્છોની જેમ 'अबोहिया अबोधिका' બોધ વિનાનાજ છે. ॥૧૬॥

—અન્વયાર્થ—

એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની બ્રાહ્મણો અને શાકયાદિશ્રમણો પોત પોતાના જ્ઞાનના વખાણુ કરવા છતાં પણ નિશ્ચિત અર્થથી અનભિજ્ઞ જ હોયછે, કારણ કે તેઓ પૂર્વોક્ત મ્લેચ્છના જેવા અબોધ છે જેવી રીતે આર્યપુરુષના વચનોના ભાવાર્થ નહી સમજવા છતા પણપૂર્વોક્ત મ્લેચ્છ તેમણે (આર્ય પુરુષે) ઉચ્ચારેલા વચનોનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કરતો હતો એજ પ્રમાણે જ્ઞાનહીન આ બ્રાહ્મણો અને શાકયાદિ શ્રમણો તેઓ ધર્મ તત્વના યથાર્થ સ્વરૂપથી અજ્ઞાત જ હો, જો તેઓ જ્ઞાતા હોય, તો પરસ્પર વિરોધી પ્રરૂપણા શા માટે કરત? ॥૧૬॥

टीकाऽभिप्रायगम्या; सोऽभिप्रायश्चायम्—तेहि ब्राह्मणाः स्वकीय शास्त्रस्य उपदेष्टारं सर्वज्ञमितिमत्वा तदुपदिष्टाक्रियासु प्रवर्त्तेरन् किन्तु अयमुपदेष्टा सर्वज्ञ इति अल्पज्ञैः पुरुषै निर्णेतुं न शक्येत; नाऽसर्वज्ञःसर्वं जानातीति न्यायात्। अन्यत्राऽप्युक्तम्—

सर्वज्ञोऽसा विति ह्येतत्, तत्तत्काले बुभुत्सुभिः।
तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितै र्गम्यते कथम् ॥१॥ इति।

किंच परकीय ज्ञानानामप्रत्यक्षत्वाद् उपदेष्टुः पुरुषस्य विवक्षापि नैव

---टीकार्थ---

टीका अभिप्रायगम्य है। वह अभिप्राय यह है वे ब्राह्मण और श्रमण अपने शास्त्र के मूल उपदेशक को सर्वज्ञ मानकर उसके द्वारा उपदिष्ट क्रियाओं में प्रवृति करते हैं परन्तु वह उपदेशक सर्वज्ञ था, इस बात का निर्णय अल्पज्ञ पुरुषों द्वारा किया नहीं जा सकता। जो स्वयं असर्वज्ञ है वह सर्वज्ञ को नहीं जान सकता ऐसा न्याय है। दूसरे स्थल पर कहा है—"सर्वज्ञोऽसाविति ह्येतत्,, इत्यादि।

'जिस काल में तथाकथित सर्वज्ञ था, उस काल में भी अगर कोई उसे सर्वज्ञ के रूपमें जानने की इच्छा करते तो उसके ज्ञान के द्वारा जानने योग्य पदार्थों के ज्ञान से रहित होने के कारण वे उसे सर्वज्ञ के रूप में कैसे जान सकते थे? अर्थात् जब तक सर्वज्ञ के द्वारा जाने हुए पदार्थों को कोई स्वयं न जान ले तब तक उसे सर्वज्ञ के रूप में नहीं जाना जा सकता। जिसे सर्वज्ञ कहा जाता है वह सभी पदार्थों को जानता है और वास्तविक रूप से जानता है, यह बात अल्पज्ञ मनुष्य नहीं जान सकता।

-टीकार्थ-

ઉપર્યુક્ત ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે બ્રાહ્મણો પોતે પોતાનાશાસ્ત્રના મૂળઉપદેશક સર્વજ્ઞને માનીને તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરતા રહે છે. પરન્તુ તે ઉપદેશક ખરેખર સર્વજ્ઞ હતા કે નહી, તેનો નિર્ણય અલ્પજ્ઞ પુરુષો દ્વારા કરી શકાતો નથી જેપોતે જ અસર્વજ્ઞ હોય, તેના દ્વારા સર્વજ્ઞને જાણી શકાતા નથી, એવો નિયમ છે. કહ્યુપણ છે કે "સર્વજ્ઞોઽસાવિતિ હ્યેતત્' ઇત્યાદિ" જે કાળે સર્વજ્ઞ વિદ્યમાન હોય છે, તે કાળે પણ જો કોઇ તેમને સર્વજ્ઞ રૂપે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે તો પણ તેમને સર્વજ્ઞ રૂપે જાણી શકવાને સમર્થ થતો નથી; કારણ કે તેનુ પોતાનુ જ્ઞાન જ એટલુ પરિમિત હોય છે, કે પોતાના તે જ્ઞાન દ્વારા તે સર્વને સર્વજ્ઞ રૂપે જાણી શકતો નથી એટલે કે જ્યા સુધી સર્વજ્ઞના દ્વારા જાણવામા આવેલા પદાર્થને કોઇ વ્યક્તિ પોતે જ જાણી ન લે, ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિ તેમને સર્વજ્ઞ રૂપે ઓળખી શકતી નથી-જેને સર્વજ્ઞ કહેવામા આવે છે, તેઓ ત્રિકાળવર્ત્તી પદાર્થોને જાણતા હોય છે, અને તે પદાર્થોને યથાર્થ રૂપે તેઓ જાણતા હોય છે પરન્તુ આ

विज्ञातुं शक्यते, इति, उपदेष्टुरभिप्रायस्याऽपरिज्ञानात्ते ब्राह्मणादयः आनार्यवत् केवलं स्वोपदेष्टुर्वचनानामनुवादका एव न तु तद्भावज्ञातार इति ॥१६॥

एतावता प्रबन्धेन अज्ञानिनां मतमुपन्यस्तम् इतःपरं तन्मते दूषणमाह —'अन्नाणियाणं' इत्यादि ।

मूलम्—

'अन्नाणियाणं' वीमंसो अण्णाणेण विनियच्छइ।
अप्पणो य परं नालं, कओ अन्नाणुसासिउं ॥१७॥

छाया—

अज्ञानिकानां विमर्शः अज्ञानेन विनियच्छति ।
आत्मनश्च परं नालं कुतोऽन्याननुशासितुम् ॥१७॥

अभिप्राय यह है कि सर्वज्ञ के समकालीन अल्पज्ञ पुरुष भी सर्वज्ञ की सर्वज्ञता को नहीं समझते थे तो बाद के लोग तो समझ ही कैसे सकते हैं ?

इसके अतिरिक्त दूसरे के ज्ञान प्रत्यक्ष नहीं होते हैं, अतएव उपदेष्टा पुरुष की विवक्षा (कथन करने की इच्छा) भी नहीं जानी जा सकती । इस प्रकार उपदेष्टा पुरुष के अभिप्राय को न समझ सकने के कारण वे ब्राह्मण आदि अज्ञानवादी पूर्वोक्त अनार्य के समान अपने उपदेशक के वचनों का अनुवाद मात्र करते हैं अर्थात् उसके शब्दों को तोते की तरह दोहरा देते हैं, उसके अभिप्राय को नहीं जानते हैं ॥१६॥

यहां तक अज्ञानवादियों के मत का उल्लेख किया, अब उनके मत में दोष कहते हैं—"अन्नाणियाणं" इत्यादि ।

વાત અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય જાણી શકતો નથી. આ કથનનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ એ છે કે- સર્વજ્ઞ સમકાલીન અલ્પજ્ઞ પુરુષો પણ સર્વજ્ઞની સર્વજ્ઞતાને સમજી શકતા ન હતા, તો ત્યાર બાદ ઉત્પન્ન થયેલાં માણસો તો તેને કેવીરીતે સમજી શકે?

વળી અન્યનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવનો વિષય પણ બની શકતું નથી ઉપદેષ્ટા પુરુષની વિવક્ષા (કથન કરવા પાછળનો આશય)પણ જાણી શકાતી નથી. આ પ્રકારે ઉપદેષ્ટા પુરુષના કથનનો આશય નહી સમજી શકવાને કારણે તે બ્રાહ્મણ આદિ દ્વારા પૂર્વોક્ત અનાર્ય (મ્લેચ્છ)ની જેમ, પોતાના ઉપદેશકના વચનોનો અનુવાદ માત્ર જ કરવામા આવે છે-એટલે કે તેમના કથનનો ભાવાર્થ સમજ્યા વિના તેઓ પોપટની જેમ તેઉચ્ચારણ જ કરતા હોય છે.

સૂત્રકારે આ ગાથા સુધીની ગાથાઓમાં અજ્ઞાનવાદીઓના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, હવે તેમના મતમા રહેલા દોષો બતાવવામા આવે છે"अन्नाणियाणं" ઈત્યાદિ

अन्वयार्थः-

(अन्नाणियाणं) अज्ञानिनाम्, न विद्यते ज्ञानं यस्याऽसौ अज्ञानी, न ज्ञानमज्ञानम्। अत्र विरोधो नञर्थः, तथा च ज्ञानविरोधी विपरीतज्ञानवानित्यर्थः। तेषामज्ञानिनां (वीमंसा) विशेषेण मीमांसा विचारः। (अप्पणे) आत्मीयपक्षे अज्ञानपक्षे इति यावत्। (न विनियच्छइ) न मुक्तो भवति। (अप्पणो) सः अज्ञानवादी स्वात्मानमपि (अणुसासिउं) अनुशासितुम् (नालम्) न अलं पर्याप्तः (अन्नाणु सासिउं) अन्यान् स्वेतरान् अनुशासितुं कुतोऽलम् कुतः पर्याप्तः स्यात्।

शब्दार्थ-'अन्नाणियाणं-अज्ञानिनाम्' अज्ञानवादियोंका, 'विमंसा-विमर्शः' पर्यालोचनात्मक विचार 'अप्णाणे-अज्ञाने' अज्ञानपक्षमें 'न विनियच्छइ-न विनियच्छति' मुक्त नहीं होसकता है 'अप्पणो य-आत्मनश्च' अपने को भी 'अणुसासिउं-अनुशासितुं' शिक्षा देनेकेलिये 'नालम्-न अलम्' पर्याप्त नहीं होते पुनः वे 'अण्णाणुसासिउं-अन्यानुशासितुम्' दूसरेको शिक्षादेनेमें कैसे समर्थ हो सकता है? ।१७।

—अन्वयार्थ—

जिसे ज्ञान न हो वह अज्ञानी कहलाता है और ज्ञान नहीं सो अज्ञान। यहां नञ् समास विरोध के अर्थ में है। अतएव अज्ञानी का अर्थ हुआ ज्ञान विरोधी विपरीत ज्ञान वाला। अज्ञानियों का विशेष कथन यह है--अज्ञान ही श्रेष्ठ और श्रेयस्कर है, ऐसा विचार अज्ञान पक्ष में संगत नहीं है। अज्ञानी अपने को भी अनुशासित करने में समर्थ नहीं है तो दूसरों को अनुशासित करने में कैसे समर्थ हो सकता है? अर्थात् जो अपने को ही नहीं समझ

શબ્દાર્થ—'अन्नाणियाणं-अज्ञानिनाम्' અજ્ઞાન વાદિયોના 'विमंसा-विमर्शः' પર્યાલોચનાત્મક વિચાર 'अण्णाणे-अज्ञाने' અજ્ઞાન પક્ષથી 'न विनियच्छइ-न विनियच्छति' મુક્ત થઈ શકતા નથી. 'अप्पणोवि-आत्मनश्च' પોતાને પણ 'अणुसासिउ-अनुशासितु' શિક્ષા કરવા માટે 'नालम्-न अलम्' પર્યાપ્ત થતા નથી ફરીથી તેઓ 'अण्णाणुसासिउं-अन्यानुशासितु' બીજાને કેવી રીતે શિક્ષા આપી શકત ॥૧૭॥

—અન્વયાર્થ—

જેનામા જ્ઞાન ન હોય તેને અજ્ઞાની કહે છે. "જ્ઞાનનો અભાવ એટલે અજ્ઞાન" અજ્ઞાન પદમા નઞ્ સમાસવિરોધના અર્થમા છે. તેથી અજ્ઞાની એટલે જ્ઞાનથી વિરોધી એવા. વિપરીત જ્ઞાનવાળો." અજ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ અને શ્રેયસ્કર છે," એવી માન્યતા અજ્ઞાન પક્ષે સંગત નથી અજ્ઞાની માણુસો પોતાને અનુશાસિત કરવાને સમર્થ હોતા નથી, તો અન્યને અનુશાસિત

अर्थात् यः स्वात्मानमपि शासितुं न प्रभवति, स अन्यान् कथमिव शासने समर्थः स्यात् । स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयिष्यतीतिन्यायात् ।

टीका–

'अन्नाणियाणं' अज्ञानिकानाम्–सम्यग् ज्ञानरहितानाम्, योऽयम्–'वीमंसा' विमर्शः=विचारः पर्यालोचनरूपः सः 'अन्नाणे' अज्ञाने=अज्ञानविषये 'न नियच्छइ' 'न नियच्छति–निश्चयेन न यच्छति नाऽवतरति न युज्यते, इति भावः यतः योऽयं एवम्भूतस्तेषां विचारः यथा–ज्ञानं सत्यता असत्यम्, इति ? तथा अज्ञानमेव श्रेयः यथा यथा ज्ञानाऽतिशयः, तथा तथा च दोषाऽतिरेकः इतिच । एतादृशो विचारः तेषां न युक्तः एवंभूतस्य विचारस्याऽपि ज्ञानरूपत्वात् अज्ञानवादे तादृश विचारस्याऽवतारयितुमशक्यत्वात् । अपिच–एते अज्ञानवादिनः 'अप्पणो य' आत्मनश्च आत्मनोऽपि=स्वानपि 'परं' परम्=ज्ञानात्परम् अज्ञानमित्यर्थः, तद्

---

सकता वह दूसरों को कैसे समझा सकता है ? जो स्वयं असिद्ध है वह दूसरों को सिद्ध नहीं कर सकता. ऐसा न्याय है ॥१७॥

---टीकार्थ---

सम्यग्ज्ञान से रहित अज्ञानवादियों का यह जो विचार है सो अज्ञान वाद में उचित नहीं है। उनका विचार इस प्रकार है कि–ज्ञान सत्य है या असत्य ? अज्ञान ही श्रेयस्कर है । ज्यों ज्यों ज्ञान बढता है त्यों त्यों दोष बढते हैं। उनका यह विचार युक्तियुक्त नहीं है, क्योंकि यह विचार भी तो ज्ञानस्वरूप ही है और अज्ञानवाद में इस प्रकार के विचार की कोई संगति नहीं हो सकती । इसके अतिरिक्त ये अज्ञानवादी अपने को भी अज्ञानवाद का

---

કરવાને સમર્થ તો કેવી રીતે હાઇશકે? એટલે કે જે પોતે જ સમજી શકવાને અસમર્થ હાય, તેઓ અન્યને કેવી રીતે સમજાવી શકે? જે પોતે જ અસિદ્ધ હાય છે, તે અન્યને સિદ્ધ કરી શકતો નથી, એવો નિયમ છે, ॥૧૭॥

–ટીકાર્થ–

સમ્યગ્ જ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાનવાદીઓનો જે આ વિચારછે, તેઅજ્ઞાનવાદ સાથે સંગત લાગતો નથી. તેમનો વિચાર (માન્યતા)આ પ્રકારનો છે "જ્ઞાન સત્ય છે, કે અસત્ય ! અજ્ઞાન જ શ્રેયસ્કર છે. જેમ જેમ જ્ઞાન વધતું જાય છે, તેમ તેમ દોષ પણ વધતા જ જાય છે." તેમની આ માન્યતા યુકિતયુકત નથી, કારણ કે આ પ્રકારનો વિચાર પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. વળી અજ્ઞાનવાદમાં આપ્રકારની માન્યતા કોઇ પણ રીતે સંગત લાગતી નથી. વળી આ પ્રકારની તેમની માન્યતા હોવાને કારણે તે અજ્ઞાનવાદીઓ પોતાના અનુયાયીઓને પણ

अज्ञानवादम् 'अणुसासिउं' अनुशासितुम्=उपदेष्टुं 'नालं' नालम्=न समर्थाः सन्ति, अज्ञानपक्षस्वीकारेण तेषामज्ञत्वात् तर्हि ते स्वयमज्ञाः सन्तः 'अन्ने' अन्यान्-शिष्यत्वेन स्वसमीपसमागतान् अनुशासितुम् 'कओ नालं' कुतोऽलम्=कथं समर्थी-भवेयुरिति । येऽज्ञानपक्षं स्वस्मिन्नपि स्थापयितुं न समर्थास्तेऽन्येभ्यः कथमज्ञान-वादं शिक्षयितुं समर्था भवन्तीति भावः । तथा च-इमेऽज्ञानवादिनः यथा स्वय-मेव अज्ञानिन स्तदा तत्समीपे ये समागता उपदेश ग्रहणाय, तांस्ते कथमिवोप-देक्ष्यन्ति, स्वस्यैवाऽज्ञानित्वात् । उपदेशो ज्ञानसाध्यः, इति नियमात् । ज्ञान-विरहेच कथं स्वं परं वा बोधयितुं ते समर्थाः स्युः । यदप्युक्तम्- "परचेतो-वृत्तीनां ज्ञातुमशक्यत्वाद् अज्ञानवादः श्रेयान्" इति, तदपि न सम्यक् । यतोऽ-ज्ञानवादिभिः परचेतो वृत्तयोऽपि ज्ञायन्ते, इति स्वीकारात् । कथमन्यथा अज्ञानि-गुरुसमीपे यदा शिष्याः समागच्छन्ति, तदा तैः कथं ज्ञायेत इमे मत्पार्श्वे

---

उपदेश नहीं कर सकते, क्योकि अज्ञानवाद को स्वीकार करने के कारण वे स्वयं अज्ञानी हैं तो शिष्य के रूप में समीप आये हुए दूसरों को उपदेश देने में कैसे समर्थ हो सकते हैं? जो अपने आप में भी अज्ञानपक्ष को स्थापित नहीं कर सकते, वे दूसरों को अज्ञानवाद की शिक्षा किस प्रकार दे सकेंगे ? उपदेश ज्ञान से दिया जाता हैं । ज्ञान के अभाव में वे स्व अथवा पर को समझने में कैसे समर्थ हो सकते है ?

पर की चित्तवृत्तियां जानना शक्य नहीं हैं, अतएव अज्ञान ही श्रेयस्कर है, यह कथन भी ठीक नहीं हैं क्योंकि अज्ञानवादियों ने परकीय चित्तवृ-त्तियों का ज्ञान भी स्वीकार किया है । अन्यथा अज्ञानी गुरु के समीप जब शिष्य आते हैं तो वह कैसे जानेंगे कि यह मुझसे कुछ जानने के लिए

---

અજ્ઞાનવાદનો ઉપદેશ આપી શકે નહીં, કારણ કે અજ્ઞાનવાદનો સ્વીકાર કરવાને કારણે તેઓ પોતે જ અજ્ઞાની છે, એવી પરીસ્થિતિમા તેમની સમીપે આવેલા શિષ્યોને અથવા તેમના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપવાનુ સામર્થ્ય જ તેમનામા ક્યાથી સભવી શકે? જેઓ પોતાના અંતઃકરણમા જ અજ્ઞાનપક્ષને સ્થાપિત કરવાને સમર્થ ન હોય, તેઓ અન્યને અજ્ઞાનવાદનો ઉપદેશ કેવી રીતે આપી શકે? જ્ઞાન હોય તો જ ઉપદેશ આપી શકાય છે જ્ઞાનનો અભાવ જ હોય તો તેઓ પોતે કેવી રીતે સમજી શકે અને અન્યને સમજાવી શકવાને સમર્થ પણ કેવી રીતે હોઇ શકે!

"અન્યની ચિત્તવૃત્તિઓ (મનોભાવો)ને જાણવાનુ શકય હોતુ નથી, તેથી અજ્ઞાન જ હિતકર છે," આ પ્રકારની માન્યતા પણ ઉચિત નથી, કારણ કે અજ્ઞાનવાદીઓએ પરકીય મનોભાવોને જાણવાનુ જ્ઞાન પણ સપાદિત કર્યું હોય છે જો એવુ ન હોય, તો અજ્ઞાની ગુરુની સમક્ષ કોઈ શિષ્ય કોઇ વાત જાણવાને માટે આવે, ત્યારે તેને કેવી રીતે તે વાતની ખબર

किमपि ज्ञातुं समागता इति, अज्ञाते च कथमुपदेशः स्यात् इति उपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या सिद्धयति। यत् अज्ञानी गुरुर्जानात्येव शिष्यस्य प्रश्नविषयिणीमिच्छाम्।

अनुमानेन चेष्टादिना च ज्ञायते एव परचेतो वृत्तिः, तदुक्तम्—

"अकारै रिङ्गितैर्गत्या, चेष्टया भाषणेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च, ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥१॥" इति।

कथं ज्ञानमन्तरेण ज्ञायते तस्मात् न ते स्वस्याज्ञानपक्षं साधयितुं समर्था इति सिद्धम्। अतः अज्ञानपक्षस्तेषां न युक्त इति ॥१७॥

यथा च इमे वराका अज्ञानवादिनः स्वात्मानं परंच बोधयितुं न समर्थाः तथा दृष्टान्तद्वारेण प्रदर्शयितुमाह—'वणे मूढे' इत्यादि—

मूलम्—

२ ३ १ ४ ५ ६ ७
वणे मूढे जहा जंतू मूढे णेयाणुगामिए।
९ ८ १० ११ १२ १३
दोवि एए अकोविया, तिव्वं सोयं नियच्छइ ॥१८॥

आए हैं। अगर नहीं जानते तो उन्हें उपदेश कैसे देंगे? इस प्रकार उपदेश की अन्यथानुपपत्ति से यह सिद्ध होता है कि अज्ञानी गुरु शिष्य की प्रश्न-विषयक इच्छा को जानता ही है।

अनुमान से और चेष्टा आदि से परायी चित्तवृत्ति ज्ञान हो ही जाती है। कहा भी है—"आकारैरिङ्गितैर्गत्या" इत्यादि।

आकार से इंगित से, गति से, चेष्टा से बोलने से और नेत्र तथा मुख के विकारों से मन की बात मालूम हो जाती है?

यह ज्ञान के विना कैसे जाना जा सकता है? अतएव अज्ञानवादी अपने अज्ञान पक्ष को सिद्ध करने में समर्थ नहीं हो सकते। इस प्रकार उनका अज्ञान पक्ष संगत नहीं है यह सिद्ध हुआ ॥१७॥

પડિ જાય છે કે આ શિષ્ય કંઈક જાણવાને માટે મારી પાસે આવ્યો છે જો એટલું પણ જાણે નહીં, તો તેને ઉપદેશ કેવી રીતે આપે? આ પ્રકારે ઉપદેશની અન્યથા નુપપત્તિ વડે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાની ગુરુ પણ શિષ્યની પ્રશ્ન વિષયક ઇચ્છા જાણતા જ હોય છે.

અનુમાન અને ચેષ્ટા આદિ દ્વારા પરકીય ચિત્તવૃત્તિ જ્ઞાત થઈ જતી જ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે "आकारैरिङ्गितैर्गत्या" ઈત્યાદિ

"આકાર દ્વારા ઇંગિત દ્વારા, ગતિદ્વારા, વાણી દ્વારા અને નેત્ર તથા મુખના વિકારો દ્વારા અન્યના મનોભાવો જાણી શકાય છે"

જ્ઞાન વિના તેને કેવી રીતે જાણી શકાય છે! આ રીતે અજ્ઞાનવાદીઓ પોતાના અજ્ઞાન પક્ષને સિદ્ધ કરી શકવાને સમર્થ નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમનો અજ્ઞાનવાદ સગત નથી. ॥૧૭॥

छाया–

वने मूढो यथा जन्तु मूढं नेतारमनुगामिकः।
द्वावप्येतावकोविदौ तीव्रं शोकं नियच्छतः ॥१८॥

अन्वयार्थ–

(जहा) यथा (वणे) वने (मूढे) मूढः=दिशामूढः (जंतू) जन्तूः= प्राणी (मूढे णेयाणुगामिए) मूढनेतारमनुगामिकः=दिङ्मूढं नेतारमनुगामी (एए दोवि) एतौ द्वावपि–गन्ता गमयिता च (अकोविया) अकोविदौ–मार्गज्ञाने उभावपि समानावेव दिङ्मोहेन विपर्यस्तबुद्धित्वात्, अतस्तौ (तिव्वं सोयं) तीव्रं शोकम् अत्यन्तं दुःखम् (नियच्छइ) नियच्छतः=प्राप्नुतः ॥१८॥

टीका–

भावगम्या, भावश्चायम्–यथा अतिनिविडे व्याघ्रादि समाकुले वने भ्रमन्

---

यह बेचारे अज्ञानवादी न अपने को समझा सकते हैं और न दूसरोंको यह तथ्य दृष्टान्त द्वारा दिखलाने के लिए कहते है—"वणे मुढो "इत्यादि

शब्दार्थ–'जहा–यथा' जैसे 'वणे–वने' वनमें 'मूढे–मूढः' दिशामूढ 'जंतू--जन्तुः' प्राणी 'मूढेणेयाणुगामिए--मूढनेतारमनुगामिकः' दिशामूढ नेताके पीछे चलता है तो 'एए दोवि–एतौ द्वावपि' वे दोनों ही 'अकोविया--अको--विदौ' मार्ग नहीं जानने वाले हैं, इसलिए वे 'तिव्वं सोयं--तीव्रं शोकम्' अत्यन्त दुःखको 'नियच्छइ–नियच्छतः' प्राप्त होते है ॥१८॥

--अन्वयार्थ--

जैसे वनमें दिशामूढ प्राणी,जो दिशामूढ पथ प्रदर्शक के पीछे पीछे चल रहा हो ये दोनों मार्ग नहीं जानते। दोनों उलटी बुद्धिवाले है। दोनों ही तीव्रदुःखको प्राप्त होते हैं ॥१८॥

--टीकार्थः--

टीका भावगम्य है और भाव यह है–जैसे व्याघ्र आदि से युक्त सघन वन–

---

બિચારા તે અજ્ઞાનવાદીઓ પોતે સમજી શકતા નથી અને બીજાને સમજાવી પણ શકતા નથી, આ વાતને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે "વણે મૂઢો" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'जहा-यथा' જેમ 'वणे-वने' વનમાં 'मूढे-मूढः' દિશામૂઢ 'जंतू-जन्तु' પ્રાણી 'मूढे णेयाणुगामिए-मूढनेतारमनुगामिकः', દિશામૂઢ નેતાની પાછળ ચાલે તો 'एए दोवि-एतौ द्वावपि' એ બન્ને 'अकोविया-अकोविदौ' માર્ગથી અજાણ હોવાથી 'तिव्वं सोयं-तीव्र शोकं' અત્યંત શોકને 'नियच्छइ-नियच्छत' પ્રાપ્ત થાય છે ॥૧૮॥

અન્વયાર્થ

દિશામૂઢ (દિશા ભૂલેલો માર્ગથી અજાણ) કોઇ પથ પ્રદર્શક હોય તેની પાછળ કોઇ દિશામૂઢ અન્ય પુરુષ ચાલી નીકળે તો બન્ને માર્ગના જાણકાર નહી હોવાને કારણે– વિપરીત બુદ્ધિવાળા હોવાને કારણે વનમાં તીવ્ર દુઃખ અનુભવે છે ॥૧૮॥

– ટીકાર્થ –

દૃષ્ટાન્તનો ભાવાર્થ સમજી શકાય એવો છે વાઘ આદિ હિંસક પશુઓથી યુક્ત કોઇ ઘોર

कश्चिद्दिङ्मोहविमूढः पथिकः स्वस्मै स्वयमपि दिक्परिच्छेदं कर्त्तुमसमर्थः, अन्यं मूढान्तरमेव नेतारमनुगच्छति, तदा द्वावपि विपरीत-ज्ञानवत्त्वात् इतस्ततः पर्यटन्तौ तत्पारमपारयन्तौ तीव्रं दुःखमनुभवतः तत्रैव विनष्टौ भवतः। उभयोरपि अज्ञानपाशपाशितत्वात्। तथाऽयमपि अज्ञानी अज्ञानाऽऽवृतत्वात्, आत्मीयं दर्शनशोभनमिति मन्यमानः परकीयं शास्त्रं न सम्यगिति निश्चिन्वन् कमपि मूर्खशिष्यं स्वायत्तीकृत्य तमपि तथैव प्रज्ञापयन् स्वयं भवकूपे प्रपतन् तमपि पातयतीति भावः ॥१८॥

एतस्मिन् प्रक्रान्तविषये दृष्टान्तारमपि दर्शयति–'अंधो अंधं' इत्यादि

मूलम्–

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
अंधो अंधं पहं णिंतो दूरमद्धाणुगच्छइ।
१० ९ ८ ११ १२ १३
आवज्जे उप्पहं जंतू अदुवा पंथाणुगामिए ॥१९॥

में घूमता हुआ कोइ पथिक दिशा भूलजाए और स्वयं अपने लिए ही दिशाको समझनेमें असमर्थ हो जाए और फिर किसी दूसरे दिशामूढ मनुष्य के पीछे पीछे चलने लगे तो दोनों असम्यक् ज्ञानवाले होनेसे इधर उधर भटकते हैं। वनको पार करनेमें समर्थ नहीं होते हैं और वहीं विनष्ट हो जाते हैं उसी प्रकार यह अज्ञानवादी अज्ञान से घिरा होनेके कारण, अपने दर्शन को समीचीन समझता हुआ और दूसरों के दर्शन को गलत निश्चित करता हुआ, मूर्खशिष्य को अपने वशीभूत करके उसे भी यही समझाता हुआ स्वयं भी संसार कूपमें गिरता है और उसे भी गिराता है ॥१८॥

વનમાં ભ્રમણ કરતો કોઇ પથિક ભૂલો પડે છે– કઇ દિશામાં પોતે જઈ રહ્યો છે અને કઈ દિશામાં પોતાને જવાનું છે. તે સમજવાને અસમર્થ બની જાય છે. તેવામાં તેને કોઇ બીજો દિશા મૂઢ દિશા ભૂલેલો માર્ગ ભૂલેલો) માણુસ તેની નજરે પડે છે, અને તે માણુસની પાછળ પાછળ તે ચાલી નીકળે છે. આ બન્ને વ્યક્તિઓને રસ્તાનુ સાચુ જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તેઓ તે વનમાં અટવાઈ જાય છે તેઓ વનને ઓળંગવાને શક્તિમાન થતાં નથી અને અનેક તીવ્ર દુઃખો વેઠીને આખરે તેઓ તે વનમા જ મોતને ભેટે છે એજ પ્રમાણે અજ્ઞાનવાદીઓ પણ અજ્ઞાનમા ડૂબેલાં હોય તેઓ પોતાના દર્શનને જ સત્ય દર્શનરૂપ માને છે. અને અન્યના દર્શનને મિથ્યા માને છે તે કારણે અસત્ય દર્શનને જ સત્ય દર્શન રૂપે પ્રતિપાદિત કરતા તે અજ્ઞાની લોકો પોતે તો સંસાર કૂપમા પડે છે એટલું જ નહીં પણ અન્યને પણ સંસાર કૂપમાં પાડે છે એટલે કે અજ્ઞાનવાદીઓ પોતે તે સંસાર કાનનમા પરિભ્રમણ કરીને અનેક દુઃખોનો અનુભવ કરે છે, અને બીજાને પણ સંસાર કાનનમા પરિભ્રમણ કરાવે છે. ॥૧૮॥

छाया—

अन्धोऽन्धं पन्थानं नयन् दूरमध्वानमनुगच्छति ।
आपद्येत उत्पथं जन्तु रथवा पन्थानमनुगामिकः ॥१९॥

अन्वयार्थः—

यथा (अंधो) अन्धः (अंधं)अन्यमन्धपुरुषं (पहं) पन्थानम्=मार्गम् (णितो) नयन् (दूरमद्धं)दूरमध्वानं–दूरं भविकरूपं मार्गम् (अणुगच्छइ) अनुगच्छति-प्राप्नोति तथा एतादृशः (जंतू) जन्तुः=प्राणी (उप्पहं) उत्पथम्=आभिनिवेशिकाभिग्रहिक-मिथ्यात्वरूपं मार्गम् (आवज्जे) आपद्येत–प्राप्नुयात् (अदुवा) अथवा–पन्थानम् अन्यपन्थानम् इष्टमार्गादतिरिक्तं मोक्षमार्गाद्भिन्नं मार्गं प्रति (अणुगामिए) अनुगा-मिकः=अनुगन्ता भवतीति ॥१९॥

---

इसी विषय में दूसरा भी दृष्टान्त कहते हैं—"अंधो अंधं" इत्यादि ।

शब्दार्थ–'अंधो–अन्धः' अंधापुरुष 'अंधं–अन्धम्' अंधे मनुष्यको 'पहं–पन्थानम्' मार्गमें 'णितो–नयन्' ले जाता हुआ 'दूरमद्धं-दूरमद्ध्वानम्' दूरके मार्गमें 'अणुगच्छइ–अनुगच्छति' चलाजाता है वैसेही 'जंतू–जन्तुः' प्राणी 'उप्पहं–उत्पथम्' उत्पथमार्गमें 'आवज्जे–आपद्येत, चलाजाता है 'अदुवा–अथवा 'पंथाणुगामिए–पन्थानमनुगामिकः' अन्यमार्गमें चलाजाता है ॥ १९ ॥

—अन्वयार्थ और टीकार्थः—

'जैसे एक अन्धा दूसरे अन्धे पुरुषको मार्ग में लेजाए तो दूरी वाले लम्बे मार्गपर लेजाता है अथवा वह उत्पथ खराब राह पर लेजाता है ॥१९॥

---

આ વિષયનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકાર બીજુ એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે "अंधो अंध" ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'अंधो-अन्ध' આધળો માણુસ 'अंधं–अन्धम्' બીજા આધળા માણુસને 'पहं–पन्थानम्' માર્ગમા 'णितो-नयन्' લઈ જવામા આવેતો 'दूरमद्धं–दूरमध्वानम्' દૂરના માર્ગમા 'अणुगच्छइ–अनुगच्छति' દોરી જાય છે. તે જ પ્રમાણે 'जंतू-जन्तु' પ્રાણી 'उप्पहं–उत्पथम्' અવળા માર્ગમા 'आवज्जे–आपद्येत' જઈ ચઢે છે 'अदुवा–अथवा' અથવા 'पंथाणुगामिए–पन्थानुगामिकः' બીજા જ માર્ગમા ચાલ્યો જાય છે ॥૧૯॥

– અન્વયાર્થ અને ટીકાર્થ –

કોઈ એક આધળો માણુસ બીજા આધળાને માર્ગ બતાવતો આગળ વધે તો તે તેને ટૂંકા માર્ગને બદલે લાબા માર્ગ પર જ લઈ જાય છે અથવા સરળ માર્ગને બદલે ખરાબ ખાડા ખડિયા વાળા માર્ગે જ લઈ જાય છે એટલે કે ઇષ્ટ માર્ગને બદલે અનિષ્ટ પર જ દોરી જાય છે ॥૧૯॥

एवं दृष्टान्तं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकं प्रदर्शयति सूत्रकारः-'एवमेगे' इत्यादि

मूलम्-

१ २ ३ ५ ४
एवमेगे णियागट्ठी धम्ममाराहगा वयं ।
६ ७ ८ १० ९ ११ १२
अदुवा अहम्ममावज्जे ण ते सव्वज्जुयं वए ॥२०॥

छाया-

एवमेके नियागार्थिनो धर्ममाराधका वयम् ।
अथवाऽधर्ममापद्येरन् न ते सर्वर्जुकं व्रजेयुः ॥२०॥

अन्वयार्थः-

(एवम्) उक्तप्रकारेण (एगे) एके केचित्-अज्ञानवादिप्रभृतयः (नियागट्ठी) मोक्षार्थिनः- मोक्षगमनाभिलाषिणः कथयन्ति (वयं) वयम् (धम्ममाराहगा) धर्माराधकाःस्म इति ख्यापयन्ति (अदुवा) अथवा-परन्तु ते (अहम्मं) अधर्ममेव (आवज्जे) आपद्येरन् किन्तु (ते) नियागार्थिनः (सव्वज्जुयं) सर्वर्जुकम्-सर्वतः

---

दृष्टान्तवताकर सूत्रकार दार्ष्टान्तिक कहते हैं-" एव मेगे " इत्यादि ।

शब्दार्थ-'एवं-एवम्' इस प्रकार 'एगे-एको' कोई 'नियागट्ठी-नियागार्थिनः' मोक्षार्थी-मोक्षमें जानेकी इच्छावाले 'वयं'-वयम्' हम 'धम्ममाराहगा-धर्माराधकाः' धर्मके आराधकहैं ऐसा कहते है 'अदुवा-अथवा' परंतु 'अहम्मं-अधर्मम्' अधर्म कोही 'आवज्जे-आपद्येरन्' प्राप्तकरते हैं 'ते-ते' वे मोक्षार्थी 'सव्वज्जुयं-सर्वर्जुकम्' सव प्रकारसे सरल मार्गको 'न वए-न व्रजेयुः' प्राप्त नहीं करते है ॥ २० ॥

—अन्वयार्थ—

इसी प्रकार कोई कोई अज्ञानवादी आदि मोक्ष के अभिलाषी होकर कहते हैं- 'हम धर्मके आधारक है' 'किन्तु वे अधर्म को ही प्राप्त होते हैं ।

---

હવે સૂત્રકાર દાર્ષ્ટાન્તિક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે તે વિષય પ્રકટ કરે છે "एवमेगे" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एव-एवम्' આજ પ્રમાણે 'एगे-एके' કોઇ 'नियागट्ठी-नियागार्थिन' મોક્ષાર્થી-મોક્ષમા જવાની ઇચ્છાવાળા 'वय-वयम्' અમે 'धम्ममाराहगा-धर्माराधकाः' ધર્મના આરાધક છીએ તેમ કહીએ છીએ 'अदुवा-अथवा' પરંતુ 'अहम्म-अधर्मम्' અધર્મને જ 'आवज्जे-आपद्येरन्' પ્રાપ્ત કરી એ છીએ 'ते-ते' તે મોક્ષાર્થિઓ 'सव्वज्जुय-सर्वर्जुकम्' બધી પ્રકારે સરલ માર્ગને 'न वये-न व्रजेयुः' પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ।૨૦।

અન્વયાર્થ

એજ પ્રમાણે કોઈ કોઇ અજ્ઞાનવાદીઓ મોક્ષના અભિલાષી બનીને એવું કહે છે કે અમે ધર્મના આરાધકો છીએ પરન્તુ ખરી રીતે તો તેઓ અધર્મનું જ આચરણ કરતા હોય છે તેઓ સયમના માર્ગે ચાલી શકતા નથી એટલે કે પોતાને ધર્મના આરાધકો

सरलं मार्गम् (न वए) न व्रजेयुः— न प्राप्नुवन्ति। वयं धर्माराधका इति वदन्तोऽपि ते मोक्षं धर्ममपि वा न प्राप्नुवन्ति, प्रत्युताऽधर्ममेव प्राप्नुवन्ति, तथा ते अतिसरलं संयमादिकं न प्राप्नुवन्तीति भावः ॥२०॥

टीका—

(एवं) एवम्—उपर्युक्तरूपेण प्ररूपकाः 'एगे' एके=अज्ञानवादि-प्रभृतयः णियागट्ठी' नियागार्थिनः—नियागो—मोक्षः सद्धर्मो वा तमर्थयमानाः 'वयं' वयम् 'धम्ममाराहगा' धर्माराधकाः "वयं सद्धर्माचरणसंपन्नाः" इति कथयन्ति 'अदुवा' अथच=स्व स्व धर्मदीक्षां 'अहम्मं' अधर्मम् षट्कायोपमर्दनरूपमादायाऽपि, किन्तु 'ते' ते 'सव्वज्जुयं' सर्वर्जुकं—सर्वप्रकारेण सरलं मोक्षदायकत्वादनवद्यत्वाच्च सरलं संयमं 'न आवज्जे' न आपद्येरन्—न प्राप्नुयुः ॥२०॥

पुनरपि अज्ञानवादिमते दोषं प्रदर्शयितुमाह—'एवमेगे' इत्यादि

मूलम्

१ २ ४ ६ ५ ७
एव मेगे वियक्काहिं, नो अन्नं पज्जुवासिया।
८ ९ १० १२ १३ ११ ३
अप्पणो य वियक्काहिं अय मंजू हि दुम्मई ॥२१॥

वे सबसे सरल मार्ग (संयम) को प्राप्त नहीं कर पाते अर्थात् हम धर्म के आराधक है, इस प्रकार कहते हुए भी वे मोक्ष अथवा धर्म को प्राप्त नहीं करते हैं, बल्कि अधर्म को ही प्राप्त करते हैं। वे संयम आदि को भी नहीं पाते हैं ॥२०॥

—टीकार्थ—

उपर्युक्तरूप से प्ररूपणा करनेवाले अज्ञानवादी वगैरह मोक्ष या सद् धर्म की इच्छा करते हुए 'हम धर्माराधक है, धर्माचरण से सम्पन्न है' ऐसा दावा करते हैं, वे षट्काय जीवों की हिंसाकारी दीक्षा अंगीकार करके भी मोक्षप्रद और निरवद्य होने के कारण सरल संयम को प्राप्त नहीं कर पाते हैं ॥२०॥

માનતા—તે અજ્ઞાનીઓ ધર્મની પ્રવૃત્તિને બદલે અધર્મની જ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે તેથી તેઓ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. સંયમની પ્રાપ્તિ વિના મોક્ષની ક્યાથી પ્રાપ્તિ થાય' ॥૨૦॥

ટીકાર્થ— વિપરીત રૂપે પ્રરૂપણા કરનારા અજ્ઞાનવાદીઓ મોક્ષ અથવા સદ્ધર્મની જ ઇચ્છા કરતા થકા એવો દાવો કરે છે કે " અમે ધર્મારાધકો છીએ— ધર્માચરણથી સંપન્ન છીએ", એવા તે અજ્ઞાનવાદીઓ નિરવદ્ય અને સરળ સંયમને અંગીકાર કરી શકતા નથી, પરન્તુ છકાયના જીવોની હિંસા થાય એવી દીક્ષા (અધર્મનો માર્ગ) અંગીકાર કરે છે એવાં અજ્ઞાનવાદીઓ પોતે સંસાર સાગરને તરી શકતા નથી અને બીજાને તારી શકતા નથી ॥૨૦॥

छाया—

एवमन्ये वितर्काभिर्नो अन्यं पर्युपासते ।
आत्मनश्च वितर्काभि रयमृजुर्हि दुर्मतयः ॥२१॥

अन्वयार्थः—

(एवं) एवम्—अनेन प्रकारेण (एगे) एके—केचित् (दुम्मइ) दुर्मतयः= विपरितबुद्धयः (वियक्काहिं) वितर्काभिः विरूद्धविचाररूपतर्कणाभिः (अन्नं) अन्यं—ज्ञानवादिनं न (पज्जुवासिया) न पर्युपासते' ज्ञानिनः सेवां न कुर्वन्ति । तथा (अप्पणो य वियक्काहिं) आत्मनश्च वितर्काभिः= स्वकीयवितर्कैः (हि) हि=निश्चयेन (अयं) अयम्=अज्ञानवाद एव (अंजू) ऋजुः=श्रेयान् इति मन्यन्ते॥२१॥

टीका—

भावगम्या, तथाहि—एके वादिनः स्वस्य वितर्कैः नाऽन्यं परमहित मताऽनु यायिनं समुपासते । सर्वज्ञशास्त्रपरि शीलनजनितबुद्धिप्रकर्षपर्यन्तमाचार्य

---

अज्ञानवादियों के मत में पुनः दोष दिखलाने के लिए कहते हैं— " एवमेगे " इत्यादि ।

शब्दार्थ—'एवं--एवम्' इसीप्रकारसे 'एगे--एको कोई 'दुम्मइ--दुर्मतयः' दुर्बुद्धीवाला 'वियकाहिं--वितर्काभिः' वितर्कोंसे 'अन्नं--अन्यम्' दूसरे ज्ञानवादीको 'न पज्जुवासिया--न पर्युपासते' सेवा नहीं करते हैं 'हि--हि' निश्चय वे 'अप्पणो य वियक्काहिं--आत्मनश्चवितर्काभिः' अपने वितर्कोंसे 'अयं--अयम्' यह अज्ञानवादही अंजू-ऋजुः' श्रेष्ठ हैं ऐसा मानते है ॥ २१ ॥

—अन्वयार्थ—

इस प्रकार कोई विपरीत बुद्धिवाले खोटी तर्कणाएं करके दूसरे ज्ञानवादी की उपासना नहीं करते और अपने कुतर्कों के कारण ऐसा मानते है ॥२१॥

---

અજ્ઞાનવાદીઓના મતમા રહેલો દોષ સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં પણ પ્રકટ કરે છે "एवमेगे"

શબ્દાર્થ—'एव-एवम्' આજ પ્રમાણે 'एगे-एके' કોઈ 'दुम्मई-दुर्मतय.' દુર્બુદ્ધિવાળા 'वियकाहि-वितर्काभि.' વિતર્કોથી 'अन्न-अन्यम्' બીજા જ્ઞાનવાદીયોને 'न पज्जुवासिया-न पर्युपासका' સેવા કરતા નથી 'हि-हि' નિશ્ચય તેઓ 'अप्पणोय वियकाहि-आत्मनश्चवितर्काभि' પોતાના વિતર્કોથી 'अय-अयम्' આ અજ્ઞાનવાદ જ 'अजू ऋजु' શ્રેષ્ઠ છે. તેમ માને છે. ॥૨૧॥

— અન્વયાર્થ —

આ પ્રકારે કોઇ વિપરીત બુદ્ધિવાળા લોકો ખોટા તર્કો કરીને અન્ય જ્ઞાનવાદીની ઉપાસના કરતા નથી તેઓ પોતાના અવળા વિચારોને કારણે એવું માને છે કે અમારો આ અજ્ઞાનવાદ જ શ્રેયસ્કર છે ॥૨૧॥

नैव पृच्छन्ति । तदुपदेशेन धर्मकार्यं नैव संपादयन्ति । पुनः स्वकीयवितर्कैः मोक्षजनकसंयमपालनं च नैव कुर्वन्ति । यस्मादिमे दुर्मतयः, अतः परमहित-सेवनं न कुर्वन्ति, सेवाया अभावात् संयमादिकं नाऽप्नुवन्ति । गुरूणां सेवयैव ज्ञानादिकमवाप्यते, एभिर्गुरोः सेवा न क्रियते तदभावे कथं तेषां ज्ञानम्, तदभावे च कथमिव संयमादिकम्, तदभावे च कथमिव मोक्षसंभवः, तदभावादेव तेषामनन्तसंसारसागरे एव परिभ्रमण–महर्निशं भवतीति भावः ॥२१॥

—टीकार्थ—

टीका भावगम्य है। कोई कोई वादी अपने कुतर्कों के कारण परम हितकर मतके अनुयायी की उपासना नहीं करतेहैं अर्थात् सर्वज्ञ प्रणीत शास्त्रों के परिशीलन से प्रकर्ष को प्राप्तबुद्धिवाले आचार्यको नहीं पूछते है और उन्हीं के उपदेश के अनुसार धर्मकार्य नहीं करते हैं। तथा कुतर्क करके मोक्षप्रद संयम का पालन नहीं करते हैं ऐसे लोग दुर्बुद्धि है अतः परमहित को सेवता नहीं और सेवा के अभाव में संयमादिक को प्राप्त नहीं कर पाते हैं। गुरु की सेवा से ही ज्ञानादिक की प्राप्ति होती है। ये लोग गुरुकी सेवा नहीं करते तो विना सेवा किये उन्हे ज्ञान कैसे प्राप्त हो सकता है ? उसके अभाव में संयम आदि की प्राप्ति भी नहीं होती और संयम के अभाव में मोक्षका संभव नहीं होसकता। मोक्ष नहीं प्राप्त होता तो उन्हे रात दिन अनन्त संसार में ही परिभ्रमण करना पडता हैं ॥ २१ ॥

– ટીકાર્થ –

આ ગાથાનો ભાવાર્થ સરળ છે કેટલાક મતવાદીઓ પોતાના કુતર્કને કારણે, પરમ હિતકર મતના અનુયાયીની ઉપાસના કરતા નથી એટલે કે સર્વજ્ઞપ્રણીત શાસ્ત્રોના પરિ-શીલન દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે, એવા આચાર્યને પૂછતા નથી તેમના ઉપદેશને અનુસરીને ધર્માચરણ કરતા નથી તથા તેઓ કુતર્ક કરીને મોક્ષપ્રદ સયમનુ પાલન કરતા નથી એવા લોકો દુર્બુદ્ધિ હોવાને કારણે પરમ હિતકર આચાર્ય આદિની સેવા કરતા નથી, અને સેવાને અભાવે સયમાદિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ગુરુની સેવા કરવાથી જ જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે આ લોકો ગુરુની સેવા કરતા નથી, તો સેવા કર્યા વિના તેમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેને અભાવે તેમને સયમ આદિની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી અને સયમના અભાવને લીધે મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ સભવતી નથી તેમને આ અનત સસારમા અનત કાળ સુધી પરિભ્રમણ કરવુ પડે છે ॥ ૨૧ ॥

ज्ञानवादी अज्ञानवादिनामनर्थं दर्शयति— 'एवं तक्काइ, इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५
एवं तक्काइं साहिता, धम्माधम्मे अकोविया ।
७ ६ ८ १० ११ ९
दुक्खं तेनाइ तुट्टंति, सउणी पंजरं जहा ॥२२॥

छाया—

एवं तर्कैः साधयन्तः धर्माधर्मयोरकोविदाः ।
दुखं तेनाऽति त्रोटयन्ति शकुनिः पंजरं यथा ॥२२॥

अन्वयार्थः—

(एवं) एवम्=उक्तप्रकारेण (तक्काइं) तर्कया=तर्केण (साहिता) साधयन्तः =स्वकीयं मतम्–"अज्ञानवाद एव श्रेयान्" इत्याकारकं प्रतिपादयन्तोऽज्ञानिनः (धम्माधम्मे) धर्माधर्मयोः (अकोविया) अकोविदाः=अज्ञातारः (ते) ते–अज्ञानवा-

---

ज्ञानवादी अज्ञानवादियों को होने वाला अनर्थ दिखलाते हैं–'एवं तक्काइं, इत्यादि ।

शब्दार्थ–'एवं-एवम्' इसीप्रकार 'तक्काइं-तर्कया' तर्कोंसे 'साहिता–साधयन्तः' अपने मतको मोक्षप्रदसिद्धकरते हुए 'धम्माधम्मे–धर्माधर्मयोः' धर्म एवं अधर्म में 'अकोविया–अकोविदाः' नजानने वाले 'ते–ते' अज्ञानवादी 'दुक्खं दुःखम्' दुःखको 'नाइ तुट्टंति–नाऽति त्रोटयन्ति' अत्यंत नहीं तोडसकते हैं 'जहा–यथा' जैसे 'सउणी–शकुनी' पक्षी 'पंजरं–पञ्जरं' पींजडेको नहीं तोड-सकते हैं ॥ २२ ॥

–अन्वयार्थ–

उक्त प्रकार से तर्क के द्वारा 'अज्ञान ही श्रेयस्कर हैं अपने इन मत का समर्थन करते हुए अज्ञानवादी धर्मऔर अधर्म के विषय में नासमझ हैं

---

અજ્ઞાનવાદીઓને ક્યા ક્યા અનિષ્ટોનો અનુભવ કરવો પડે છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે- "एवं तक्काई" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एव–एवम्' એજ પ્રમાણે 'तक्काइ–तर्कया' તર્કોથી 'साहिता–साधयन्त' પોતાના મતને મોક્ષ પ્રદ સિદ્ધકરતાથકા 'धम्माधम्मे–धर्माधर्मयो' ધર્મ એવં અધર્મમા 'अकोविया–अकोविदाः ન જાણવા વાળા 'ते–ते' અજ્ઞાનવાદિ 'दुक्खं–दुक्खम्' દુ.ખને 'नाइतुट्टति–नाति त्रोटयन्ति' અત્યંત રીતે તોડી શકતા નથી. 'जहा–यथा' જેમ 'सउणी –शकुनी' પક્ષી 'पंजरं पञ्जरम्' પાંજરાને તોડી શકતા નથી તેમ. ॥૨૨॥

–અન્વયાર્થ–

પૂર્વોક્ત તર્ક દ્વારા "અજ્ઞાન જ શ્રેયસ્કર છે," આ પ્રકારના પોતાના મતનું સમર્થન કરતા તે અજ્ઞાનવાદીઓ ધર્મ અને અધર્મના ખરા સ્વરૂપને જાણુતા નથી તેનું શુ

दिनः (दुक्खं) दुःखं स्वकीयं (नाइतुट्टंति) नाऽति त्रोटयन्ति=न दूरीकर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः, (जहा) यथा (सउणी) शकुनि=पक्षी शुकादिः (पंजरं) पञ्जरं न त्रोटयन्तीत्यन्वयः ॥२२॥

भावार्थः

टीका-भावार्थगम्या तथाहि—यथा शुकादयः पक्षिणोऽज्ञानाऽवृतत्वात्, मोक्षणज्ञानाऽभावेन पंजरमतिक्रान्तुं समर्था न भवन्ति प्रत्युत पंजरबद्धाः सन्तो दुःखमेवाऽनुभवन्ति तथा इमे कुवादिनो ज्ञानाऽभावात्, कुतर्कमुखरिताऽऽननाः अज्ञानवाद एव श्रेयानिति प्रलपन्तः, धर्माधर्मयोर्विवेकविकलाः अधर्मं धर्मतया परिगृह्य संसारबन्धनस्य विनाशे अकृतमतयो बन्धनमेव समाश्रयन्ति, न बन्धनमुच्छेत्तुं समर्थाः भवन्ति तर्कस्याऽप्रतिष्ठत्वात् तर्केण कस्याऽप्यर्थस्य

जैसे पक्षी पींजरे को नहीं तोड़ पाता उसी प्रकार वे अज्ञानी अपने दुःख को नष्ट नहीं कर सकते हैं ॥ २२ ॥

-टीकार्थ-

टीका भावार्थगम्य है। वह इस प्रकार--जैसे तोता आदि पक्षी अज्ञानी होने से छुटकारे के ज्ञानका अभाव होने से पींजरे का अतिक्रमण नहीं कर सकते, वरन् पींजरे में पडे हुए दुःखका अनुभव करते हैं उसी प्रकार से कुवादी ज्ञान के अभाव से, कुतर्क से बडबड़ाते हुए कहते हैं अज्ञानवाद ही श्रेयस्कर है। ये धर्म अधर्म के विवेक से विकल है, अधर्म को धर्म रूपमें ग्रहण करके संसारबन्धन को नष्ट करनेका विचार नहीं करते उलटा बन्धन का ही आश्रय लेते हैं। वे बन्धन को तोड़ने में समर्थ नहीं होते हैं,

પરિણામ આવે છે? જેવી રીતે પક્ષી પાંજરાને તોડી શકતું નથી, એજ પ્રમાણે તે અજ્ઞાનવાદીઓ પોતાના દુઃખને નષ્ટ કરી શકતા નથી. ॥૨૨॥

-ટીકાર્થ-

આ દૃષ્ટાન્તનો ભાવાર્થ સમજી શકાય એવો છે પોપટ આદિ પક્ષીઓ અજ્ઞાની હોય છે. પાંજરામાંથી કેવી રીતે મુક્ત થઈ શકાય, તેનું જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તેઓ પાંજરામાંથી છુટકારો મેળવી શકતા નથી, પરન્તુ પાંજરામાં જ પરાધીન દશામાં પડયા રહે છે અને અનેક યાતનાઓ સહન કર્યા કરે છે, એ જ પ્રમાણે કુવાદીઓ પણ જ્ઞાનને અભાવે અજ્ઞાનવાદને જ કલ્યાણકારક માને છે તેઓ ધર્મ-અધર્મના વિવેકથી વિહીન હોય છે તેથી તેઓ અધર્મને જ ધર્મરૂપ માની લઈને અધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તેઓ સંસાર બન્ધનનો નાશ કરવાનો વિચાર જ કરતા નથી, ઉલટા કર્મનો બન્ધ બાંધતા જ રહેવાને કારણે તેમનો સંસાર વધતો જ જાય છે તેઓ સંસાર બન્ધનને તોડવાને સમર્થ બનતા નથી, કારણ કે તેઓ તેના

सिद्धयसंभवात् । तर्कमूलक एव एतेषां विवादो यत् धर्ममति निर्मलमपि परित्य ज्याऽधर्मनिरता भवन्ति । अधर्माऽऽचरणेन च कुतः तेषां बन्धक्षयः, अपि तु बन्धस्यैव प्राप्ति र्भवतीति भावः ॥२२॥

संप्रति सामान्यतः एकान्तवादिमते दूषणमुद्भावयितुमाह—'सयं सयं इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ६ ४ ५
सयं सयं पसंसंता, गरहंता परं वयं ।
७ ८ ९ १० १२ ११ १३
जे उ तत्थ विउस्संति, संसारं ते विउस्सिया ॥२३॥

छाया—

स्वकं स्वकं प्रशंसन्तः गर्हयन्तः परं वचः ।
ये तु तत्र विद्वस्यन्ते संसारं ते व्युच्छ्रिता ॥२३॥

क्योंकि स्वयं अप्रतिष्ठित है । तर्क से किसी भी अर्थ की सिद्धि होना असंभव है । उनके विवाद का मूल तर्क ही है जिससे कि वे अत्यन्त निर्मल धर्मका परित्याग करके अधर्म में निरत होते हैं । अधर्म का आचरण करने से उनके बन्धका क्षय कैसे हो सकता है ? उससे तो उलटे बन्ध की ही प्राप्ति होती है ॥ २२ ॥

अब सामान्य रूप से सभी एकान्तवादियों के मत में दोष दिखलाते हैं "सयं सयं" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'सयं सयं--स्वकं स्वकं' अपने अपने मतकी 'पसंसंता--प्रशंसन्तः' प्रशंसा करते हुए 'परं—परं' दूसरे के वचनकी 'गरहंता--गर्हन्तः' निंदा करते हुए 'जे उ—ये तु, जो लोग 'तत्थ--तत्र' इस विषयमें 'विउस्संति विद्वस्यन्ते'

ઉપાયથી જ અનભિજ્ઞ હોય છે તેઓ તર્કમા જ રચ્યા પચ્યા રહે છે. તર્ક દ્વારા કોઈ પણ વસ્તુની સિદ્ધિ થવી અસંભવિત છે તેમના વિવાદનું મૂળ તર્ક જ છે. તે તર્કમા જ રચ્યા પચ્યા રહેવાને કારણે તેઓ ધર્મનો ત્યાગ કરીને અધર્મમા નિરત રહે છે. અધર્મનુ આચરણ કરવાથી તેમના કર્મબન્ધનો નાશ કેવી રીતે થઇ શકે? ઊલટા કર્મબન્ધ બધાતો જ રહેવાથી તેમને સંસારમા ભ્રમણ કરવુ જ પડે છે ॥૨૨॥

હવે સૂત્રકાર સઘળા એકાન્તવાદીઓની માન્યતામા રહેલા દોષોનુ સામાન્ય રૂપે નિરૂપણ કરે છે—" सयं सयं" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'सयं सयं—स्वकं स्वकं' પોત પોતાના મતની 'पसंसंता—प्रशंसन्तः' પ્રશંસા કરતા થકા 'परं—परं' બીજાના વચનની 'गरहंता—गर्हन्तः' નિંદા કરતો થકા 'जे उ—ये तु' જે લોકો 'तत्थ—तत्र' આ વિષયમા 'विउस्संति—विद्वस्यन्ते' પોતાની પંડિતાઈ

अन्वयार्थः—

(सयं सयं) स्वकं स्वकं=स्वकीयं स्वकीयं मतम् (पसंसंता) प्रशंसन्तः= स्व स्वमतस्य प्रशंसां कुर्वन्तः, "मदीयं मतमीदृशं सर्वतः श्रेष्ठतमम् । मम मताश्रयणेनैव मोक्षो भवतीत्यादिकं प्रतिपादयन्तः (परं) परं परकीयं (वयं) वचः-वचनं च (गरहंता) गर्हन्तः=निन्दां कुर्वन्तः (जे उ) ये तु (तत्थ) तत्र विषये (विउस्संति) विद्वस्यन्ते विद्वांस इवाचरन्ति-स्वकीयं पाण्डित्यं प्रकाशयन्तीत्यर्थः (ते) ते तु (संसारं) संसारं (विउस्सिया) व्युच्छ्रिताः=विशेषेण बद्धवन्तः सन्ति

टीका—भावगम्या, भावश्चायम् तेऽज्ञानवादिनः स्वाऽभ्युपगतस्वमतस्य प्रशंसां कुर्वाणाः परमतानि निन्दन्ति, तथाहि—

---

अपना पांडित्य प्रकट करते हैं 'ते-ते' वे 'ससारं-संसारम्' संसारमें 'विउस्सिया-व्युच्छ्रिताः' अत्यंत दृढरूपमें बंधे हुए है ॥२३॥

-अन्वयार्थ-

एकान्तवादी 'मेरा ही मत सर्वश्रेष्ठ है' मेरे मत का आश्रय लेने से ही मोक्ष प्राप्त होता है 'इस प्रकार अपने अपने मत की प्रशंसा करते हुए और दूसरों के वचन की निन्दा करते हुए अपना पाण्डित्य प्रकट करते हैं वे वास्तव में संसार से जन्म मरण से बद्ध हैं ॥ २३ ॥

टीकार्थ

टीका भावगम्य है और भाव यह है-वे अज्ञानवादी एकान्तवादी अपने अपने माने मत को प्रशंसा करते हुए दूसरे मतों की निन्दा करते हैं, यथा-

---

બતાવે છે 'ते-ते' તેઓ 'स सारम्-स सारम्' સ સારમા 'विउस्सिया-व्युच्छ्रिताः' અત્ય ત મજબૂતાઈથી બ ધાયેલા છે ॥૨૩॥

-અન્વયાર્થ-

"મારો જ મત શ્રેષ્ઠ છે, મારા મતનો આશ્રય લેવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે," આ પ્રકારે એકાન્તવાદીઓ પોત પોતાના મતની પ્રશ સા કરે છે અને બીજાના મતની નિન્દા કરીને પોતાનુ પાડિત્ય પ્રકટ કરે છે તે લોકો સ સારના બન્ધથી – જન્મ મરણુથી બદ્ધ છે ॥૨૩॥

-ટીકાર્થ-

ઉપર્યુક્ત કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે પૂર્વોક્ત અજ્ઞાનવાદીઓ એકાન્તવાદી છે. તેઓ પોત પોતાના મતની પ્રશ સા કરે છે અને અન્યના મતની નિ દા કરે છે

જેમ કે.. નૈયાયિકો અસત્કાર્યવાદી છે તેઓ સત્કાર્યવાદી સાખ્યમતનુ ખ ડન

नैयायिकोऽसत्कार्यवादी सर्वं कार्यमुत्पत्तेः प्राक् असन्नेवेति व्यवस्थापयमानः यदि कार्यं उत्पत्तेः प्रागपि सत् तदा कारणव्यापारो निरर्थकतामधिगच्छतीति वदन् सत्कार्यवादिनं सांख्यदर्शनं प्रतिक्षिपति स्वमतं च प्रशंसति। सांख्यश्च यदि कार्यमसत् भवेत्तदा तिलेभ्य एव तैलं न सिकताभ्य इति नियमो न स्यात्। एवं यदि असत्कार्यं तदा सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति नाऽसत्कार्यवादपक्षः श्रेयानिति किन्तु असत्कार्यवादः अशोभनः इति परमतं दूषयति, प्रशंसति च स्वमतम्। इत्येवं कुर्वाणाः स्व स्व विषये आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः ते ते वादिनः संसारं चतुर्गतिभेदभिन्नमेवाऽनुवर्त्तमाना भवन्ति, न कदाचिदपि

---

नैयायिक असत्कार्यवादी है। वह सत्कार्यवादी सांख्य के मत का खण्डन करता है और अपने मतकी प्रशंसा करता है। कहता है–उत्पत्ति से पहले ही कार्य की सत्ता है तो कारणों का व्यापार निरर्थक हो जाएगा। अर्थात् घट आदि अपनी उत्पत्ति से पूर्व ही मौजूद है तो कुंभकार, दंड, चाक आदि का व्यपार वृथा है। सांख्य कहता है–यदि असत् कार्य की उत्पत्ति मानी जाय तो तिलों में से तेल निकलता है, वालू से नहीं ऐसा नियम नहीं होना चाहिए। जैसे तिलों में तेल असत् है उसी प्रकार वालू में भी। तिलों में से तेल निकल सकता है तो वालू में से भी निकलना चाहिए, इस प्रकार असत् कार्य की उत्पत्ति मानने पर सभी से सभी कुछ उत्पन्न होने लगना चाहिए। अतएव असत्कार्यवाद ठीक नहीं है। इस प्रकार वह असत्कार्यवाद को अशोभन कह कर उसकी निन्दा करता है और अपन मत की प्रशंसा करता है।

ऐसा करते हुए वे एकान्तवादी अपने विषय में अपने को पण्डित मानते हुए चतुर्गतिक संसार में ही भ्रमण करते हैं, उससे मुक्ति नहीं पाते।

---

કરે છે અને પોતાના મતની પ્રશંસા કરે છે. તે મતવાદીઓ એવું કહે છે કે "જો ઉત્પત્તિ પહેલાં જ કાર્યની સત્તા (વિદ્યમાનતા) હોય, તો કારણોનો વ્યાપાર નિરર્થક બની જશે. એટલે કે ઘટાદિ તેમની ઉત્પત્તિના પહેલા જ મોજૂદ હોય, તો કુંભાર, દંડ, ચાક આદિની પ્રવૃત્તિ જ વૃથા બની જાય" સાંખ્યમતવાદીઓ એવું કહે છે કે "જો અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો તલમાથી જ તેલ નીકળી શકે અને રેતીમાથી ન નીકળી શકે, એવો નિયમ હોવો જોઈએ નહીં જેમ તલમા તેલ અસત્ છે, એજ પ્રમાણે રેતીમા પણ અસત્ છે છતા પણ તલમાથી જો તેલ નીકળી શકે છે, તો રેતીમાથી પણ નીકળવુ જ જોઈએ આ પ્રકારે અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિને માનવામા આવે, તો બધી વસ્તુઓમાથી બધુ ઉત્પન્ન થવુ જોઈએ! પણ એવુ સભવી શકતુ નથી તેથી અસતકાર્યવાદની માન્યતા ખોટી છે આ પ્રકારે તેઓ અસતકાર્યવાદને વૃથા કહીને તેની નિંદા કરે છે અને પોતાના મતની પ્રશસા કરે છે

આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારા તે એકાન્તવાદીઓ પોત પોતાના વિષયમા પોતાને પડિત માને છે આ વિપરીત માન્યતાને કારણે તેઓ ચાર ગતિવાળા સસારમા

संसाराद्विमोक्ष्यन्ते ते । मोक्षाऽभावे कारणम् अज्ञानं परद्वेषश्च । जैनैरपि परद्वेषः क्रियते एवेति तेषामपि संसारान्न मोक्षः स्यादिति न वाच्यम्, भावाऽनवबोधात् । तथाहि-इमे वादिनः एकान्तेन परं मतं प्रदूष्य स्वमतं ख्यापयन्ति । जैनास्तु तत्तन्नयाऽनुसारेण तत्तत्पदार्थस्य स्थापनं नयभेदेन च तदितरस्य निराकरणं करोति, अतो न जैनमते कश्चिद्दोष इति संक्षेपः ॥२३॥

अथाज्ञानवादिमतं निराकृत्य क्रियावादिमतं निराकर्त्तुमाह- 'अहावरं' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४
अहावरं पुरक्खायं, किरियावाइदरिसणं ।
६ ५
कम्मचिंता पणट्ठाणं संसारस्स पवड्ढणं ॥२४॥

मुक्ति न पाने का कारण उनका अज्ञान और पर के प्रति द्वेष है। कदाचित् कोई कहे कि ऐसा द्वेष जैन भी करते हैं तो उनका भी संसार से मोक्ष नहीं होना चाहिए किन्तु ऐसा कहने वाले ने आशय को समझा नहीं है, ये वादी एकान्तरूप से अन्यान्य मतों में दूषण दिखला कर अपने ही मत को समीचीन कहते हैं । जैन भिन्न नयों के अनुसार अमुक अमुक वस्तु की स्थापना और अन्य का निषेध करते हैं । उदाहरणार्थ अनेकान्तवाद में द्रव्यार्थकनय की अपेक्षा से सत् कार्य की उत्पत्ति और पर्यायार्थिक नय की अपेक्षा असत्कार्य की उत्पत्ति स्वीकार की गई है । इस प्रकार अनेकान्तवाद में मध्यस्थभाव की प्रधानता है । अतएव जैनमत मे कोई दोष नहीं है, यह संक्षेप में भाव है ॥ २३ ॥

भ्रमणु कर्या करे छे, तेमाथी मुक्त थई शकता नथी तेमना अज्ञानने कारणे तथा अन्यने द्वेष करवाने कारणे એवु બने छे. કદાચ એવી દલીલ કરવામા આવે કે એવો દ્વેષ તો જૈનો પણ કરે છે, તો તેમને પણ સસારમાથી છુટકારા રૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહી, પરન્તુ એવી દલીલ કરનાર લોકો અમારો આશય સમજ્યા વિના, આ પ્રમાણે દલીલ કરતા હોય છે. પૂર્વોક્ત મતવાદીઓ એકાન્ત રૂપે અન્ય મતોમાં દોષ બતાવીને પોતાના જ મતને ખરો કહે છે જૈનો ભિન્ન ભિન્ન નયોનો આશ્રય લઈને અમુક અમુક વસ્તુની સ્થાપના કરે છે અને અમુક દૃષ્ટિએ અન્યનો નિષેધ કરે છે. જેમ કે અનેકાન્તવાદમા દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સતકાર્યની ઉત્પત્તિનો અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે

આ પ્રકારે અનેકાન્તવાદમા મધ્યસ્થ ભાવની પ્રધાનતા છે તેથી જૈનમતમા કોઈ દોષ નથી આ ગાથાનો સક્ષિપ્ત ભાવાર્થ અહી પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે ॥ ૨૩ ॥

छाया—

अथाऽपरं पुराख्यातं क्रियावादिदर्शनम् ।
कर्मचिंता प्रनष्टानां संसारस्य प्रवर्धनम् ॥२४॥

अन्वयार्थः—

(अह) अथ=अनन्तरम् (अवरम्) अपरम् (पुरक्खायं) पुरा ख्यातम् पूर्वप्रतिपादितम् । (किरियावाइदरिसणं) क्रियावादिदर्शनम् । तत् 'संसारस्स पवड्ढणं' संसारस्य प्रवर्धनम्=संसारवृद्धिकारकमस्ति ? केषाम् ? इत्याह—'कम्मचिंतापणट्ठाणं, कर्मचिन्ताप्रनष्टानां कर्मचिन्ता रहितानां संसारवर्धकं भवतीत्यन्वयः ॥२४॥

---

अब अज्ञानवादी के मत का निराकरण करके क्रियावादी के मत का निराकरण करने के लिए कहते हैं-"अहावरं" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'अह—अथ' इसके पश्चात् 'अवरं-अपरम्' दूसरा 'पुरक्खायं पुराख्यातम्' पूर्वोक्त 'किरियावाइदरिसणं-क्रियावादिदर्शनम्' क्रियावादियोंका दर्शन 'संसारस्स पवड्ढणं-संसारस्य प्रवर्धनम्' संसारको बढाने वाला है 'कम्म चिंता पणट्ठाणं—कर्मचिंता प्रणष्टानाम्' कर्मकी चितासे रहित उनक्रियावादियों का दर्शन संसारको बढाने वाला है ॥२४॥

—अन्वयार्थ—

इस के अनन्तर दूसरा पहले कहा हुआ क्रियावादियों का दर्शन कर्म की चिन्ता से रहित वादियों के संसार को बढानेवाला है ॥ २४ ॥

---

અજ્ઞાનવાદીઓના મતનું નિરાકરણ કરીને હવે ક્રિયાવાદીઓના મતનું નિરાકરણ કરવામા આવે છે. "अहावरं" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'अह-अथ' તે પછી 'अवर-अपरम्' બીજા 'पुरक्खाय-पुराख्यातम्' પૂર્વોક્ત 'किरियावाइदरिसणं-क्रियावादि दर्शनम्' ક્રિયાવાદિયોનુ દર્શન છે, તે 'संसारस्स पवड्ढणं-संसारस्य प्रवर्धनम' સંસારને વધારનાર છે. 'कम्मचिंतापणट्ठाणं-कर्मचिन्ताप्रनष्टानाम्' કર્મની ચિંતા વિનાના તે ક્રિયાવાદિનુ દર્શન સંસારને વધારવા વાળુ જ છે. ॥૨૪॥

—અન્વયાર્થ—

પહેલાં જે ક્રિયાવાદિઓની વાત કરવામા આવી છે, તે ક્રિયાવાદીઓની માન્યતા તો કર્મની ચિન્તાથી રહિત એવા ક્રિયાવાદીઓના સંસારને વધારનાર છે. ॥ ૨૪ ॥

टीका—

'अह' अथ=अनन्तरम् । आनन्तर्यार्थकोऽथशब्दः, न तु प्रारंभार्थकः । तथाच अज्ञानवादिमतानन्तरम् 'पुरक्खायं, पुराऽऽख्यातम् पुरा=पूर्वम्, आख्यातम्=कथितम् । किं पुनः पूर्वकथितमित्यत आह 'किरियावाइ दरिसणं' क्रियावादिदर्शनं क्रियावादिमतम्, क्रियैव प्रधानतया मोक्षस्य कारणमित्येवं वदितुं शीलं येषां ते क्रियावादिनः, तेषां क्रियावादिनां दर्शनम् मतम् इति क्रियावादिदर्शनम् । 'संसारस्स' संसारस्य चतुर्गतिकरूपस्य 'पवड्ढणं' प्रवर्धनं वृद्धिकारकं भवति । केषाम् ? इत्याह—'कम्मचिंता' इत्यादि । 'कम्मचिंतापणट्ठाणं' कर्मचिन्ताप्रणष्टानाम् कर्मणां ज्ञानावरणीयादीनां चिन्ता=सुखदुःखजनकादिविचारणा इति कर्मचिन्ता । तादृशी कर्मचिन्ता प्रनष्टा प्रकर्षेण नष्टाः=नशं प्राप्ता येषां ते कर्मचिन्ताप्रणष्टाः=तेषां कर्मचिन्ताप्रणष्टानाम् । यतो बौद्धभिक्षवः अज्ञा-

—टीकार्थ—

'अथ' शब्द यहां अनन्तर के अर्थ में है, प्रारंभ अर्थ में नहीं। अभिप्राय यह हुआ कि अज्ञानवादियों के मत के अनन्तर पूर्वकथित क्रियावादियों का दर्शन चतुर्गतिक संसार की वृद्धि करने वाला है। क्रियाही प्रधान रूपसे मोक्षका कारण है, ऐसा कहनेवाले क्रियावादि कहलाते है।

किनके संसार की वृद्धि करने वाला है? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि जो कर्म की चिन्ता से रहित हैं ज्ञानावरणीय आदि कर्म सुख दुःख आदि के जनक होते हैं ऐसी विचारणा को कर्मचिन्ता कहते हैं। यह कर्मचिन्ता जिनकी अत्यन्त नष्ट हो गई है, उनके संसार को बढाने वाला है।

—ટીકાર્થ—

"અથ" શબ્દ અહીં અનન્તરના અર્થમાં વપરાયો છે, પ્રારંભના અર્થમાં વપરાયો નથી એટલે કે અજ્ઞાનવાદીઓના મતને પ્રકટ કરતા પહેલા ક્રિયાવાદીઓના જ મતને આ ગ્રન્થમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, તે ક્રિયાવાદીઓનું દર્શન ચાર ગતિવાળા સંસારની વૃદ્ધિ કરનારું છે (ક્રિયા જ પ્રધાન રૂપે (મુખ્યત્વે) મોક્ષનું કારણ છે, આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારને ક્રિયાવાદી કહે છે

આ દર્શન કોના સંસારની વૃદ્ધિ કરનારું છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જેઓ કર્મની ચિન્તાથી રહિત છે, તેમના સંસારની વૃદ્ધિ કરનારું છે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મો સુખ દુઃખ આદિના જનક છે, એવી વિચારણાને કર્મચિન્તા કહે છે જેમની આ કર્મચિન્તા અત્યન્ત નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તેમના સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે સૂ ૪૧

नादि संपादितं चतुर्विधमपि कर्मबन्धकारकं न भवतीति मन्यन्ते, अतस्ते कर्मचिन्ता प्रनष्टा इति कथ्यन्ते ।

अयं भावः यथा तथा कृतं कर्म स्वल्पमधिकं वा, फलं शुभमशुभं वा ददात्येव, न तु बन्धजनकत्वाऽभावः कदापि कर्मणां भवति । कर्मणां बन्धकत्वाऽभावइति वदतां तद्, वस्तुतः संसारस्यैव जनकं भवतीति ॥२४॥

क्रियावादिनो यथा कर्मचिन्ता रहिताः सन्ति तथा प्रदर्शयितुमाह— 'जाणं' इत्यादि ।

मूलम्—

३ ५ ६ ९ १० २-८ ४
जाणं काएणऽणाकुट्टी, अबुहो जं च हिंसइ ।
११ १३ १२ १५ १६ १४
पुट्ठो संवेएइ परं, अवियत्तं खु सावज्जं ॥२५॥

छाया—

जानन् कायेनाऽनाकुट्टी, अबुधो यच्च हिनस्ति ।
स्पृष्टः संवेदयति परम्, अव्यक्तं खलु (एव) सावद्यम् ॥२५॥

---

बौद्ध भिक्षु, अज्ञान आदि से सम्पादित चार प्रकार के कर्म को बन्धजनक नहीं मानते हैं । अतएव वे कर्म चिन्ताप्रणष्ट अर्थात् कर्मचिन्ता से रहित कहलाते है ।

आशय यह है— किसी भी रूप में किया गया कर्म, चाहे वह स्वल्प हो या अधिक, शुभ या अशुभ फल प्रदान करता ही है। ऐसा कदापि नहीं हो सकता कि कर्म बन्धजनक न हो । जो लोग कर्म को बन्धजनक नहीं कहते, उनका कथन वास्तव में संसार का ही जनक होता है ॥ २४ ॥

क्रियावादी जिस प्रकार कर्मचिन्ता से रहित हैं वह दिखलाने के लिए कहते हैं—"जाणं" इत्यादि ।

---

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અજ્ઞાન આદિ દ્વારા સંપાદિત ચાર પ્રકારના કર્મોને બન્ધજનક માનતા નથી તેથી તેમને કર્મચિન્તાપ્રણષ્ટ (કર્મ ચિન્તાથી રહિત) માનવામા આવે છે

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઇ પણ પ્રકારે કરાયેલુ કર્મ, પછી ભલે તે સ્વલ્પ હોય કે અધિક હોય, પરન્તુ શુભ અશુભ ફળ અવશ્ય આપે જ છે. એવુ કદી સભવી શકતુ નથી કે કર્મ બન્ધજનક ન હોય જે લોકો કર્મને બન્ધજનક કહેતા નથી, તેમનુ કથન ખરી રીતે સસારનુ જ જનક હોય છે ॥ ૨૪ ॥

-ક્રિયાવાદી ક્યા પ્રકારે ચિન્તાથી રહિત છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે— "जाणं" ઇત્યાદિ—

अन्वयार्थः-

(जंच) यच्च (जाणं) जानन्=मनसा (हिंसइ) हिनस्ति=प्राणिहिंसा करोति किन्तु (काएण) कायेन=शरीरेण (अणाकुट्टी) अनाकुट्टी=अहिंसकोऽस्ति, (ज च) यच्च (अबुहो) अबुधः=बोधशून्यः मनोव्यापाररहितः सन् (हिंसइ) हिनस्ति= जीवहिंसां करोति स (पुट्ठो) स्पृष्टः= पापस्पर्शमात्रवानेव (परं) परम्=तादृश- कर्मफलं (संवेएइ) संवेदयति= अनुभवति स्पर्शमात्रेणैव फलं भुनक्तीत्यर्थः, तत् सावज्जं सावद्यं= पापम् (अवियत्तंखु) अव्यक्तमेव=अपरिस्फुटमेव भवति, न तस्य पापस्य स्पष्टविपाको भवतीति भावः ॥२५॥

---

शब्दार्थ—'जं च-यच्च' जो 'जाणं-जानन्' मनसे जानता हुआ 'हिंसइ हिनस्ति' प्राणि हिंसा करता है परंतु-काएण-'कायेन' शरीरसे 'अणाकुट्टी-अनाकुट्टी, नहीं करता है 'जं च यच्च' और जो 'अबुहो--अबुधः' नहीं जाना हुआ 'हिंसइ-हिनस्ति' जीवहिंसा करता है 'पुट्ठो--स्पृष्टः' केवल स्पर्शमात्रसे 'परं-परम्' वैसे कर्म के फल को 'संवेएइ—संवेदयति' भोगता है 'सावज्जं-सावद्यम्' वह पापकर्म 'अवियत्तं खु-अव्यक्त खलु' अस्पष्ट ही है ॥२५॥

-अन्वयार्थ-

जो मन से प्राणी की हिंसा करता है किन्तु काय से अहिंसक है, और जो अज्ञान मन के व्यापार के विना ही जीवहिंसा करता है, वह पापकर्म से सिर्फ स्पृष्ट होता है। वह उस कर्म के फल को स्पर्श मात्र से ही भोगता है। उसका वह पाप अव्यक्त होता है अर्थात् उस पाप का फल स्पष्ट नहीं होता ॥२५॥

---

શબ્દાર્થ—'जं च-यच्च' જે 'जाणं-जानन्' મનથી જાણીને 'हिंसइ-हिनस्ति' પ્રાણિ હિંસા કરે છે. પરંતુ 'कायेण-कायेन' શરીરથી 'अणाकुट्टी-अनाकुट्टी' હિંસા કરતા નથી 'जंच-यच्च' અને જેઓ 'अबुहो-अबुध' જાણ્યા વગર 'हिंसइ-हिनस्ति' હિંસા કરે છે, 'पुट्ठो-स्पृष्ट' કેવલ સ્પર્શમાત્રથી 'परं-परम्' એવા કર્મના ફળ ને 'संवेएइ-संवेदयति' ભોગવે છે, 'सावज्जं-सावद्यम्' તે પાપકર્મ 'अवियत्त खु-अव्यक्त खलु' અસ્પષ્ટજ છે. ॥૨૫॥

અન્વયાર્થ –

જે વ્યક્તિ મનથી જીવહિંસા કરે છે પણ કાયા વડે હિંસા કરતી નથી, તે વ્યક્તિ પાપ કર્મથી માત્ર સ્પૃષ્ટ જ થાય છે એજ પ્રમાણે જે અજ્ઞાની જીવ મનના વ્યાપાર વિના જ જીવહિંસા કરે છે, તે જીવ પણ પાપકર્મથી માત્ર સ્પૃષ્ટ જ થાય છે તે જીવ તે કર્મના ફળને સ્પર્શ માત્ર રૂપે જ ભોગવે છે તેનુ તે પાપ અવ્યકત હોય છે એટલે કે તે ફળ સ્પષ્ટ હોતુ નથી. ॥ ૨૫ ॥

टीका–

यः पुरुषः (जं च) यच्च यदि 'जाणं' जानन् मनसेत्यर्थः 'हिंसइ' हिनस्ति= प्राणिहिंसां करोति किन्तु 'काएण' कायेन=शरीरेण 'अणाकुट्टी' अनाकुट्टी कुट च्छेदने, आङ् पूर्वपदेन आ=समन्तात् कुट्टनम् आकुट्टः= छेदनभेदनादिकं, स विद्यते यस्य स आकुट्टी, न आकुट्टी अनाकुट्टी अहिंसकः, मनोव्यापार-मात्रेणैव प्राणिवधकारकः नतु काययोगेन प्राणिनोऽवयवानां छेदनभेदनं करोति, अत स्तस्य तत्कर्म न बन्धजनकं भवति। इति परिज्ञोपचितनामकः प्रथमो भेदः १। तथा (जंच) यच्च यत् यदि 'अवुहो' अबुधः अजानानः मनोव्यापाररहितः सन् 'हिसइ' हिनस्ति कायव्यापारमात्रेण न तु मनसा प्राणिनो हिंसां करोति तस्यापि मनोव्यापाराभावान्न कर्मोपचयो भवतीति–अविज्ञोपचितनामको द्वितीयो भेदः २। यत् 'चतुर्विधं कर्म नोपचीयते' इति भिक्षुसमये (बौद्धसिद्धान्ते) प्रोक्तं तत्र परिज्ञोपचिताविज्ञोपचितरूपं भेदद्वयं

—टीकार्थः—

जो पुरुष जानकर मन से हिंसा करता है किन्तु शरीर से हिंसा नहिं करता अर्थात् सिर्फ मनोयोग से प्राणी का वध करता है, काय से प्राणी के अवयवों का छेदन भेदन नहीं करता, उसका कार्य बन्धजनक नहीं होता यह परिज्ञोपचित्त नामक पहला भेद है। (१)

और जो अज्ञानी जन मन के व्यापार के विना अर्थात् अनजान में काय के व्यापार मात्र से हिंसा करता है, उसको भी मन का व्यापार न होने से हिंसाजनित कर्म का बन्ध नहीं होता। यह अविज्ञोपचित नामक दूसरा भेद है। [२]

बौद्ध सिद्धान्त में कहागया है कि चार प्रकार से कर्म का बंध नहीं होता है, उनमें से परिज्ञोपचित्त और अविज्ञोपचित नामक दो भेद सूत्रकार

ટીકાર્થ –

જે માણુસ જાણી જોઈને મનથીહિંસા કરે છે એટલે કે શરીર વડે હિંસા કરતો નથી માત્ર મનોયોગ દ્વારા જ પ્રાણીના વધનો વિચાર માત્ર જ કરે છે પરન્તુ શરીર દ્વારા પ્રાણીના અવયવોનુ છેદન ભેદન કરતો નથી, તેનુ કાર્ય બન્ધજનક હોતુ નથી, આ 'પરિજ્ઞોપચિત્ત' નામનો પહેલો ભેદ છે ॥ ૧ ॥

અને જે અજ્ઞાની મનુષ્ય મનના વ્યાપાર વિના જ એટલે કે અજાણતા જ કાયના વ્યાપાર માત્ર દ્વારા જ હિંસા કરે છે તેના દ્વારા પણુ મનોવ્યાપાર ચાલતો ન હોવાને કારણે તેનું તે કાર્ય બન્ધજનક હોતુ નથી આ "અવિજ્ઞોપચિત" નામનો બીજો ભેદ છે (૨) બૌદ્ધ-સિદ્ધાન્તમા એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે ચાર પ્રકારના કાર્યથી કર્મનો બન્ધ થતો નથી

सूत्रकृतैव गाथापूर्वार्द्धेन साक्षादेव प्रतिपादितम् । शेषम् ईर्यापथ-- स्वप्नान्तिकरूपं भेदद्वयं 'च' शब्देन संगृहीतम् । तथाहि- ईरणम् ईर्या= गमनम् तत्सम्बन्धोपन्था ईर्यापथः । पथिगच्छतोऽनाभोगेन यत् प्राण्युपमर्दनं भवति तेन कर्मोपचयो न भवति। तत्र 'एनं हन्मि' 'इत्याकारक मानसिकव्यापारस्याभावात्, इतीर्यापथनामक स्तृतीयो भेदः ३। तथा स्वप्नान्तिकम्-स्वप्ने प्राणिनो यत् छेदनभेदनादिकं क्रियते तदपि न कर्मबन्धाय भवति, तत्र कायिकव्यापारस्याभावात् । यथा कश्चित् स्वप्ने भोजनं कुर्वन्नपि न वस्तुत स्तृप्तिमासादयति तथा स्वप्ने कृतं हिंसादिकं कर्म न बन्धजनकं भवति । शरीरव्यापारस्याभावादेव नहि स्वप्नप्राप्तराज्यभिक्षाभ्यां भवति कोऽपि लाभो

---

ने गाथा के पूर्वार्द्ध में साक्षात् कह दिये हैं । शेप दो प्रकार ईर्यापथ और स्वप्नान्तिक 'च' शब्द से संगृहीत किये गये हैं। इरण का अर्थ है गमन गमन के पथ को ईर्यापथ कहते हैं। पथ पर चलते उपयोग के विना ही प्राणियों की जो हिंसा होती है उससेभी कर्मका उपचय नहीं होता है कायोंकी वहाँ 'इस प्राणी का घातकरूँ ' ऐसे मानसिकव्यापार का अभाव है यह ईर्यापथ नामक तीसरा भेद है। [३]

चौथा है स्वप्नान्तिक। इसका अर्थ यह है कि स्वप्न में प्राणी का जो छेदन भेदनकिया जाता है उससे भी कर्मका बन्ध नहीं होता क्योंकि वहां कायिकव्यापार का अभाव है। जैसे स्वप्न में भोजन करने वाला तृप्ति प्राप्त नहीं करता है-धापता नहीं है, उसी प्रकार स्वप्न मे किया हुआ हिंसा आदि कर्म बन्धन का कारण नहीं होता है क्योंकि वहां काया के व्यापार का अभाव होता है। स्वप्न में राज्य मिलने से या भिक्षा मिलने से कोई

---

પરિજ્ઞોપચિત અને અવિજ્ઞોપચિત નામના બે પ્રકારો તો સૂત્રકારે ગાથાના પૂર્વાર્ધમા પ્રકટ કરી દીધા છે બાકીના બે પ્રકાર ઇર્યાપથ અને સ્વપ્નાન્તિક "ચ" પદ દ્વારાં ગ્રહણુ કરાયા છે 'ईरण' આ પદનો અર્થ ગમન થાય છે રસ્તા પર ચાલતી વખતે ઉપયોગ વિના જ જીવોની જે હિંસા થઈ જાય છે, તેના દ્વારા પણુ કર્મનો ઉપચય થતો નથી, કારણુ કે " આ જીવનો વધ કરુ આ પ્રકારના મનોયોગનો ત્યા અભાવ રહે છે આ ઇર્યાપથ " નામનો ત્રીજો પ્રકાર છે (૩) હવે સ્વપ્નાન્તિક નામના ચોથા ભેદનુ નિરૂપણુ કરવામા આવે છે સ્વપ્નમા જીવોનુ જે છેદન ભેદન કરવામા આવે છે તેના દ્વારા પણુ કર્મનો બન્ધ થતો નથી, કારણુ કે ત્યા કાયિક વ્યપારનો અભાવ રહે છે જેવી રીતે સ્વપ્નમા ભોજન કરનાર તૃપ્તિ પામી શકતો નથી તેનું પેટ તો ખાલી જ રહે છે એજ પ્રમાણે સ્વપ્નમા કરાયેલ હિંસા

हानिर्वा। इति-स्वप्नान्तिकनामकश्चतुर्थो भेदः ।४। यद्येतत् कर्मचतुष्टयं बन्ध जनकं न भवेत्, कथं तर्हि भिक्षूणां मते कर्मोपचयो भवति ? तत्राह- यदि हन्यमानः कोऽपि जीवो भवेत्, हननकर्त्तुश्च "अयं प्राणी" इतिज्ञानं भवेत् तथा मारयितुः "अहमेनं हन्मि" इत्याकारिका बुद्धिः तच्चेष्टा, प्राणवियोगश्च भवेत्। एतस्मिन् सर्वस्मिन् सति कायिकचेष्टा प्रवर्त्तते, ततश्च यद्यसौ प्राणी व्यापाद्यते, तदा सा हिंसा, तया च हिंसया कर्मोपचयो भवति। एषां हेतूनामन्यतमस्याऽप्यभावे, न हिंसा, न वा तत्र कर्मोपचयो भवतीति। अत्र सन्ति पञ्च कारणानि,

तदुक्तम्"-प्राणी १, प्राणिज्ञानम् २, घातक चित्तं ३, च, तद्गता चेष्टा४,
प्राणैश्च विप्रयोगः५, पञ्चभिरापाद्यते हिंसा ॥१॥ इति।

---

हानि लाभ नहीं है। यह स्वप्नान्तिक नामक चौथा भेद है। (४)

यदि इन चार प्रकारों से कर्मवन्ध नहीं हो तो बौद्धों के मतानुसार किसप्रकार कर्मवन्ध होता है ? इस प्रश्नका उत्तर यह है-सर्वप्रथम तो हनन किया जाने वाला कोई प्राणी हो, फिर हनन करनेवाले को 'यह प्राणी है' ऐसा ज्ञान हो, मारने वाले की 'मैं' इसे मारूं या मारता हूँ' ऐसी बुद्धि हो मारने की चेष्टा हो और फिर उसप्राणी के प्राणों का वियोग हो जाए इन सब चीजों के होने पर ही हिंसा होती है और उसी से कर्म का वन्ध होता है। इस प्रकार यहां पांचवां कारण हैं। कहा भी है-"प्राणी प्राणिज्ञानम्" इत्यादि।

(१) प्राणी (२) प्राणी का ज्ञान (३) घातक का चित्त (४) घातक

---

આદિ કૃત્યો કર્મબન્ધના જનક હોતા નથી કારણ કે તે પ્રકારના કાર્યોમા કાયના વ્યાપારનો અભાવ હોય છે સ્વપ્નમાં રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય કે ભિક્ષાની પ્રાપ્તિ થાય તો વ્યક્તિને વાસ્તવિક રીતે તો કોઇ લાભ કે હાનિ થતી નથી આ સ્વપ્નાન્તિક નામનો ચોથો ભેદ સમજવો (૪)

બૌદ્ધો એમ માને છે કે પૂર્વોકત ચાર કારણોને લીધે કર્મબન્ધ થતો નથી તો તેમની માન્યતા અનુસાર કર્મબન્ધ ક્યા પ્રકારે થાય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે

નીચેના પાચ કારણોનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે જ કર્મબન્ધ થાય છે (૧) જેનુ હનન (હિંસા) કરવાનુ છે એવા કોઇ પ્રાણીનો સદ્ભાવ હોય, (૨) હનન કરનારને એવુ ભાન હોય કે આ પ્રાણી હનન કરવા યોગ્ય છે (૩) હનન કરનારને "હુ આ પ્રાણીને મારુ" એવી ઇચ્છા થાય, (૪) તે વ્યક્તિ તે પ્રાણીને મારવાની ચેષ્ટા કરે અને (૫) તે પ્રાણીના પ્રાણોનો નાશ થઇ જાય, આ પાચ ચીજોનો સદ્ભાવ હોય, ત્યારે જ હિંસા થાય છે, એના દ્વારા જ કર્મનો બન્ધ થાય છે કહ્યું પણ છે કે -"प्राणीप्राणिज्ञानम्" ઇત્યાદિ

"ननु तर्हि-परिज्ञोपचितादिना सर्वथैव कर्मबन्धो किं न जायते" इत्याशङ्कायामाह-भवति कर्मबन्धः, किन्तु-अत्यल्पम्। इत्येतदेव दर्शयितुमाह-पुट्ठो" इति।

केवलं मनो व्यापाररूपंपरिज्ञोपचितं, कर्म तथाशरीरक्रियामात्रेण उत्पन्नमविज्ञोपचितम्, गमनक्रिया संजातंम्-ईर्य्यापथं, स्वप्नसंजात स्वप्नान्तिकम्। एतत्कर्म चतुष्टयेन पुट्ठो' स्पृष्टः पुरुषः तादृशकर्माऽसौ नरः 'परं' परम्=तादृश कर्मणः फलं किंचिदेव 'संवेएइ' संवेदयति= अनु भवति नत्वधिकं फलमनुभवति।

यथा-कुडचे प्रक्षिप्ता सिकतामुष्टिः तदैव विशीर्णा भवति तद्वत् एतत्कर्म चतुष्टयं तदैव विनश्यति, एतावन्मात्रेण बन्धजनकत्वाऽभावः कथ्यते। न पुनरत्यन्ताऽभावरूपेण। एवं च तत्कर्म

---

की चेष्टा और [५] प्राणो का वियोग, इन पांच कारणों - होने पर ही हिंसा होती हैं ॥१॥

प्रश्न-क्या परिज्ञोपचित आदि से कर्म का बन्धन सर्वथा ही नहीं होता?

उत्तर-होता तो है, परन्तु अत्यन्त अल्प।

इसी को कहने के लिए 'पुढो' इस शब्द का प्रयोग किया है इसका आशय यह है कि केवल मनके व्यापार रूप परिज्ञा से, शरीर की क्रिया मात्र से, चलने फिरने से और स्वप्न देखने से, इन चार प्रकारो से पुरुष कर्म से स्पृष्ट मात्र होता है (वद्ध नहीं होता है।) ऐसे कर्म का थोडा सा ही फल होता है, अधिक फल नहीं भोगना पडता।

जैसे दीवार पर रेत की मुट्ठो फेंकी जाय तो वह दीवार से छूकर ही नीचे गिर जाती है-उससे चिपकती नहीं है, उसी प्रकार पूर्वोक्त चार प्रकारों से कर्म स्पृष्ट मात्र होता है, वद्ध नहीं होता। वह कर्म उसी समय

---

(१) પ્રાણી (૨) પ્રાણીનુ જ્ઞાન, (૩) ઘાતકનુ ચિત્ત, (૪) ઘાતકની ચેષ્ટા અને (૫) પ્રાણોનો વિયોગ, આ પાંચ કારણોનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે જ હિંસા થાય છે ॥ ૧ ॥

પ્રશ્ન - શુ પરિજ્ઞોપચિત આદિ કારણો દ્વારા કર્મનો બન્ધ બિલકુલ થતો નથી?

ઉત્તર-થાય તો છે જ, પરન્તુ અત્યન્ત અલ્પ એજ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે પુઠ્ઠો આ પદનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે એટલે કે કેવળ મનોવ્યાપાર રૂપ પરિજ્ઞા વડે, શરીરની ક્રિયામાત્ર વડે, ચાલવા વડે અને સ્વપ્ન દેખવા વડે આ ચાર પ્રકારે તો મનુષ્ય કર્મ વડે માત્ર સ્પૃષ્ટ જ થાય છે બદ્ધ થતો નથી એવા કર્મોનુ થોડુ ફળ જ ભોગવવુ પડે છે અધિક ફળ ભોગવવુ પડતુ નથી. જેવી રીતે દીવાલ પર એક મુઠ્ઠી ભરીને રેતી ફેંકવામા આવે, તો તે રેતી દીવાલનો માત્ર સ્પર્શ કરીને નીચે પડી જાય છે દીવાલ સાથે ચોટી જતી નથી, એજ પ્રમાણે પૂર્વો-

'अवियत्तं खलु' अव्यक्तमेव अपरिस्फुटमेव भवति। अत्र-"खु" शब्दोऽवधारणे, तेनाऽव्यक्तमेव स्पष्ट विपाकस्याऽभावात्। अतः परिज्ञोपचितादिककर्मचतुष्टयम्, अव्यक्तरूपेण' सावज्जं' सावद्यं पापमिति ॥२५॥

"ननु यदि अनन्तरपूर्वोक्तं कर्मचतुष्टयं बन्धाय न भवति तर्हि कथं तेषां मते कर्मोपचयो भवतीत्याशङ्कायामाह-"संति मे "इत्यादि।

मूलम्-

४ १ ३ ५ ७ ६

**संति मे तउ आयाणा, जेहिं कीरइ पावगं-।**

८ ९ १० ११ १२

**अभिकम्मा य पेसा य, मणसा अणुजाणिया-॥२६॥**

छाया-

सन्तीमानि त्रीण्यादानानि यैः क्रियते पापकम् ।
अभिक्रम्य प्रेष्यच, मनसाऽनुज्ञाय- ॥२६

---

नष्ट हो जाता है। इसी कारण यहां बन्ध का जनक नहीं होता, ऐसा कहा गया है, वह स्पृष्ट भी न होता हो, ऐसा नहीं है। इस प्रकार वहकर्म अव्यक्त ही होता है। यहां ' खु ' शब्द अवधारण के अर्थ में है, इस कारण आशय यह निकला कि वह कर्म अव्यक्त ही है, क्योंकि उसका फल स्पष्ट नहीं होता। इस प्रकार परिज्ञोपचित्त आदि चार प्रकार का उक्त कर्म अव्यक्त रूप से सापद्य है ॥२५॥

यदि पूर्वोक्त चार प्रकार का कर्मबन्ध का कारण नहीं है तो उनके मत में कर्म का वन्ध किस प्रकार होता है ? ऐसी आशंका करके उत्तर देते हैं—"संति मे" इत्यादि ।

---

કત ચાર પ્રકારે કર્મ માત્ર સ્પૃષ્ટ જ થાય છે બદ્ધ થતુ નથી તે કર્મ એજ સમયે નષ્ટ થઈ જાય છે એજ કારણે તેને બન્ધનુ જનક કહ્યુ નથી એવુ બનતુ નથી કે તે સ્પૃષ્ટ પણ થતુ ન હોય આ પ્રકારે તે કર્મ અવ્યકત જ હોય છે અહીં ખુ આ પદ અવધારણના અર્થમા વપરાયુ છે તેથી એવો અર્થ ફલિત થાય છે કે કર્મ અવ્યકત જ હોય છે, કારણ કે તેનુ ફળ સ્પષ્ટ હોતુ નથી આ પ્રકારે પરિજ્ઞોપચિત આદિ ચાર પ્રકારના પૂર્વોક્ત કર્મ અવ્યકત રૂપે સાવદ્ય છે ॥ ૨૫ ॥

જો પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના કર્મો કર્મબન્ધના કારણભૂત થતા નથી, તો બૌદ્ધોના મત અનુસાર કયા પ્રકારે કર્મનો બન્ધ થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ સૂત્રમા આપવામા આવ્યો છે. 'સંતિ મે' ઇત્યાદિ

अन्वयार्थः-

(इमे) इमानि वक्ष्यमाणानि (तउ) त्रीणि। (आयाणा) आदानानि कर्मबन्धकारणानि (संति) सन्ति विद्यन्ते । (जेहिं) यैः (पावगं) पापकं--पापकर्म (कीरइ) क्रियते । तान्येवाह-(अभिकम्माय) अभिक्रम्य कमपि प्राणिनं मारयितुं तदुपरि आक्रमणं कृत्वा यत् हिंसनं क्रियते तत् प्रथममादानम् १। (च) (तथा पेसाय) प्रेष्य भृत्यादिकं प्राणिघाताय प्रेष्य हिंसनमिति-द्वितीयमादानम् ॥२॥ प्रथम कारणेन साक्षात्-हननक्रियायां कर्तृत्वं प्रतिपादितम् । द्वितीयेन तु प्रयोजककर्तृत्वं प्रदर्शितम् । (च) तथा (मणसा अणुजाणिया) मनसा अनुज्ञाय आह-

शब्दार्थ—'इमे-इमानि ये 'तउ—त्रीणि' तीन 'आयाणा-आदानानि' कर्मबन्धके कारण 'संति-सन्ति' हैं 'जेहि-यैः' जिनसे 'पावगं-पापकं' पापकर्म 'कीरइ-क्रियते' कियाजाता है 'अभिकम्माय-अभिक्रम्य' किसी प्राणिको मारने के लिए आक्रमण करके 'पेसाय—प्रेष्य' भ्रत्यादिकको प्राणिको मारने के लिये भेजकर 'मणसा अणुजाणिया-मनसा अनुज्ञाय' मनसे आज्ञादेकर ॥२६॥

अन्वयार्थ और टीकार्थ—

आगे कहे जाने वाले यह तीन आदान कर्मबन्ध के कारण हैं जिनके द्वारा पापकर्म किया जाता है । वे यह हैं (१) किसी प्राणी का घात करने के लिए उस पर आक्रमण करके हिंसा करना यह पहला आदान है । (२) किसी नौकर आदि को प्राणी का घात करन के लिए भेज कर उसका घात कराना, यहां प्रथम आदान में हनन क्रिया के प्रति साक्षात् कर्तृत्व प्रतिपादन किया गया है और दूसरे में प्रयोजक कर्तृत्व (दूसरे से करवाना)

શબ્દાર્થ—'इमे-इमानि' એ 'तउ-त्रीणि' ત્રણ 'आयाणा-आदानानि' કર્મબંધના કારણો 'संति-सन्ति' છે. 'जेहिं-यै' જેનાથી 'पावग-पापक' પાપ કર્મ 'कीरइ-क्रियते' કરવામાં આવે છે 'अभिकम्माय-अभिक्रम्य' કોઇ પ્રાણીને મારવા માટે આક્રમણ કરી ને 'पेसाय-प्रेष्य' નોકર વિગેરે ને પ્રાણીને મારવા માટે મોકલી ને 'मणसा अणुजाणिया-मनसा अनुज्ञाय' મનથી આજ્ઞા આપીને ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ અને ટીકાર્થ

જેમના દ્વારા પાપકર્મ કરાય છે એવા, ત્રણ આદાનને કર્મબન્ધના કારણભૂત માનવામા આવે છે તે ત્રણ આદાન નીચે પ્રમાણે છે (૧) કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કરવાને માટે તેના ઉપર આક્રમણ કરીને હિંસા કરવી, તે પહેલુ આદાન છે (૨) કોઇ નોકર આદિને પ્રાણીનો ઘાત કરવા માટે મોકલીને પ્રાણીનો વધ કરાવવો, તે બીજુ આદાન છે અહી પહેલા આદાનમા ક્રિયા કરવામા સાક્ષાત્ કર્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કરવામા આવ્યુ છે અને બીજા આદાનમાં પ્રયોજક કર્તૃત્વ (બીજા પાસે કરાવવાનુ) પ્રતિપાદિત કરાયુ છે સૂ ૪૨

ननं कुर्वन्तम् अन्यं मनसा अनुमोद्य यद् हिंसनं क्रियते तत् हिंसकस्यानुमोदनमिति तृतीयमादानम्, ।

परिज्ञोपचितात्–अस्य तृतीयादानस्याऽयं भेदः, तत्र परिज्ञोपचिते केवलं मनसाऽनुचिन्तनम् । इह तु परेण क्रियमाणहिंसायामनुमोदनम् । तथा च स्वयं कर्तृत्वम् परेण कारकत्वम् अनुमोदनं चेत्येतानि त्रीणि आदानानि भवन्ति. । एभिस्त्रिभिरादानैः कर्मबन्धो भवतीति बौद्धभिक्षूणां मतमिति ॥२६॥

पुनस्तदेव स्पष्टयति—"एते उ" इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ७
"एते उ तउ आयाणा जेहिं किरइ पावगं ।
८ ९ १० ११
एवं भावविसोहीए निव्वाणमभिगच्छइ ॥२७॥

छाया—

एतानि तु त्रीण्यादानानि यैः क्रियते पापकम् ।
एवं भावविशुद्ध्या निर्वाणमधिगच्छति ॥२७॥

---

दिखलाया गया है.। (३) घात करते हुए दूसरे का मनसा अनुमोदन करके हिंसा करना, अर्थात् हिंसा का अनुमोदन करना । यह तीसरा आदान हैं ।

परिज्ञोपचित कर्म से तीसरे आदान में यह अन्तर है परिज्ञोपचित में केवल मन से विचार किया जाता है यहां दूसरे के द्वारा की जाने वाली क्रिया का अनुमोदन किया जाता है । इस प्रकार स्वयं करना, दूसरे से करवाना और अनुमोदना करना, यह तीन आदान कर्मबन्ध के कारण होते हैं । बौद्ध भिक्षुओं का मत है कि इन्हीं तीन करणों से कर्मबन्ध होता है।

इसी का पुनः स्पष्टीकरण करते हैं—"एते उ" इत्यादि ।

---

(૩) ઘાત કરનાર કોઈ માણસને મનથી અનુમોદન આપીને હિંસાની અનુમોદના કરવી આ ત્રીજુ આદાન છે

પરિજ્ઞોપચિત કર્મ કરતા ત્રીજા આદાનમા આટલુ અન્તર છે. પરિજ્ઞોપચિતમા માત્ર મનથી વિચાર કરવામા આવે છે, પરન્તુ ત્રીજા પ્રકારના આદાનમા તો અન્યના દ્વારા કરાતી ક્રિયાની અનુમોદના કરવામા આવે છે. આ પ્રકારે સ્વયં કરવુ, બીજા પાસે કરાવવુ અને કરનારની અનુમોદના કરવી, આ ત્રણ આદાન કર્મબન્ધમા કારણભૂત બને છે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની એવી માન્યતા છે કે આ ત્રણ કારણોને લીધેજ જીવ કર્મનો બન્ધ કરે છે ા૨૦ાા

પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોનુ વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે. 'एते उ' ઇત્યાદિ

अन्वयार्थः—

यथा (एते उ) एतानि तु, एतान्येव अत्र तु शब्दोऽवधारणे। (तउ) त्रीणि, (आयाणा) आदानानि सन्ति। (जेहिं) यैः हिंसाकारणभूतै रादानैः (पावगं) पापं कर्म (किरइ) क्रियते।

अयं भावः-एतान्येव पूर्वगाथोक्तानि- त्रीणि आदानानि हिंसाकारणानि, सन्ति यैः कारणभूतैः आदानैर्दुष्टाऽध्यवसायसहकृतैर्व्यस्तैस्समस्तैर्वा पापं कर्मोपचीयते ? 'एवमिति एवं=तथैव तेनैव प्रकारेण (भावविसोहीए) भावविशुद्ध्या विशुद्धान्तःकरणेन अरक्तद्विष्टपरिणामेन प्रवर्त्तमानस्य पुरुषस्य केवलेन मनसा केवलेन वा कायेन मनोऽभिसंधिरहितेन उभयेन वा सत्यपि प्राणिघाते कर्मणामुपचयो न भवति। कर्मोपचयाऽभावाच्च (निव्वाणं) निर्वाणं सर्वद्वन्द्वोप-

---

शब्दार्थ—'एतेउ-एतानि तु' ये 'तउ-त्रीणि' तीन 'आयाणा आदानानि' कर्मबंधके कारण हैं 'जेहिं-यैः' जिनसे 'पावगं-पापकम्' पापकर्म 'कीरइ—क्रियते' किया जाता है 'एवं-एवम्' इसी प्रकार 'भावविसोहिए-भावविशुद्ध्या' भावकी विशुद्धिसे 'निव्वाणं-निर्वाणं' मोक्षको 'अभिगच्छइ-अभिगच्छति' प्राप्तकरताहै

अन्वयार्थ और टीकार्थ

यही तीन कारण हैं जिन के द्वारा पापकर्म किया जाता है। अभिप्राय यह है कि पूर्वगाथा में कहे हुए यही तीन आदान हैं जो दुष्ट अध्यवसाय की सहायता से, अलग अलग या मिलकर कर्मबन्ध के कारण होते हैं।

इसी कारण भावविशुद्धि से अर्थात् राग द्वेष से रहित परिणाम से प्रवृत्ति करने वाले पुरुष को केवल मन से या केवल काय से या मानसिक संकल्प से रहित दोनों के द्वारा प्राणी का घात हो जाने पर भी कर्म का उपचय नहीं होता है। कर्म के उपचय का अभाव होने से निर्वाण की

---

શબ્દાર્થ—'एते उ-एतानि तु' આ 'तउ-त्रीणि' ત્રણે 'आयाणा-आदानानि' કર્મબંધના કારણ છે, 'जेहिं-यैः' જેનાથી 'पावग -पापकम्' પાપકર્મ 'कीरई-क्रियते' કરવામાં આવે છે. 'एव-एवम्' એજ પ્રમાણે 'भावविसोहिए-भावविशुद्धया' ભાવ વિશુદ્ધિથી 'निव्वाणं-निर्वाण' મોક્ષને 'अभिगच्छइ-अभिगच्छति' પ્રાપ્ત કરે છે ॥૨૭॥

અન્વયાર્થ અને ટીકાર્થ

પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને લીધેજ પાપકર્મ કરાય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આગલી ગાથામા દર્શાવવામા આવેલા ત્રણ આદાનો છે તેઓ દુષ્ટ અધ્યવસાયની સહાયતાથી અલગ અલગ અથવા ત્રણે મળીને કર્મબન્ધમા કારણભૂત બને છે

એજ કારણે ભાવવિશુદ્ધિથી એટલે કે રાગદ્વેષથી રહિત પરિણામ વડે પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષ દ્વારા માત્ર મનથી, અથવા માત્ર શરીરથી, અથવા માનસિક સંકલ્પથી રહિત બન્નેદ્વારા પ્રાણીનો ઘાત થઇ જવા છતા પણ તે પુરુષ કર્મનો ઉપચય કરતો નથી.

रति स्वभावं निरतिशयसुखरूपं मोक्षम् (अभिगच्छइ) अभिगच्छति प्राप्नोति, एवंविधः पुमान् मोक्षम् लभत एवेति भावः ॥२७॥

टीका निगद सिद्धा ॥२७॥

एवं भावविशुद्ध्या शुद्धान्तःकरणेन प्रवर्त्तमानस्य पुरुषस्य पापाऽऽचरणेनाऽपि कर्मबन्धो न जायते, एतदर्थे--पितृपुत्रदृष्टान्तमाह---सूत्रकारः--"पुत्तं पिया" इत्यादि ।

मूलम्--

**पुत्तं पिया समारब्भ आहारेज्ज असंजए।**
**भुंजमाणो य मेहावी कम्मणा नोवलिप्पइ ॥२८॥**

छाया--

पुत्रं पिता समारभ्या हरेद् असंयतः ।
भुंजानश्च मेधावी, कर्मणा नोपलिप्यते. ॥२८॥

---

प्राप्ति होती है । जिसमें समस्त द्वन्द्व (शारीरिक, मानासिक क्लेश) दूर हो जाते हैं और जो सर्वोत्कृष्ट सुखस्वरूप है । तात्पर्य यह है कि इस प्रकार का पुरुष मोक्ष को प्राप्त करता है ॥२७॥

कोई मतवाला इस से कहता है कि भावशुद्धि से शुद्ध अन्तःकरणवाले पुरुष को पापाचरण करने पर भी कर्मबन्ध नहीं होता है इसलिए पिता पुत्र का दृष्टान्त देते हैं—"पुत्तं पिया,, इत्यादि ।

शब्दार्थ---'असंजए-असंयतः' संयमसे रहित 'पिया-पिता' पिता 'पुत्तं-पुत्रम्' अपने पुत्र को 'समारब्भ-समारभ्य' मारकर 'आहरेज्ज-आहरेत्' खालेवे तो 'भुंजमाणो य-भुञ्जानोऽपि' खाताहुवाभी वह पिता 'कम्मणा-कर्मणा' पापकर्म

---

કર્મના ઉપચયનો અભાવ થઈ જવાથી તેને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે કે તે સમસ્ત દ્વન્દ્વોથી (શારીરિક અને માનસિક કલેશોથી) રહિત થઈ જાય છે અને સર્વોત્કૃષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આ પ્રકારનો પુરુષ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૨૭॥

કોઈ કોઈ મતવાળાઓ એવુ કહે છે કે ભાવશુદ્ધિની અપેક્ષાએ જેનુ અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય છે, એવા પુરુષને પાપાચરણ કરવા છતા પણ કર્મબન્ધ થતો નથી આ વાતનું સમર્થન કરવા માટે પિતાપુત્રનુ દૃષ્ટાન્ત આપવામા આવે છે 'પુત્તં પિયા' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'અસંજए-असंयत' સંયમ વિનાના 'पिया-पिता' પિતા 'पुत्तं-पुत्रम्' પોતાના પુત્રને 'समारब्भ समारभ्य' મારીને 'आहरेज्ज-आहरेत्' ખાઇલેતો 'भुंजमाणो य-

अन्वयार्थः—

(असंजए) असंयतः=संयमवर्जितः (पिया) पिता (पुत्तं) पुत्रं, स्वात्मजम् । (समारब्भ) समारभ्य मारयित्वा । (आहरेज्ज) आहरेत् आहारं कुर्यात् । (भुंजमाणोय) भुञ्जानोऽपि पिता । (कम्मणा) कर्मणा पापकर्मणा । (नोवलिप्पइ) नोपलिप्यते । पापलिप्तो न भवति एवं (मेहावी) मेधावी साधुरपि कर्मणा नोपलिप्यते ॥

अयं भावः—बौद्धभिक्षवः एवं कथयन्ति—यत् आपदि समापतित स्तदुद्धरणार्थम् अरक्तद्विष्टोऽसंयतोगृहस्थः पिता, पुत्रं व्यापाद्य तन्मांसं भक्षयन्नपि अशुभकर्मणा नोपलिप्तो भवति । तथा मेधावी, अपि संयतोऽपि तदेवं गृहस्थो

---

से 'नोवलिप्पइ–नोपलिप्यते' उपलिप्तनहीं होता है उसी प्रकार 'मेहावी–मेधावी' साधुभी कर्म से उपलिप्त नहीं होता है ॥२८॥

—अन्वयार्थ और टीकार्थ—

कोई असंयमी पिता अपने पुत्र का घात करके उस का आहार करे तो वह खाता हुआ भी पाप कर्म से लिप्त नहीं होता इसी प्रकार मेधावी साधु भी कर्म से लिप्त नहीं होता ।

आशय यह है बौद्ध भिक्षुओं का कथन है कि आपत्ति में पड़ा हुआ कोई गृहस्थ उस आपत्ति से पार होने के लिए रागद्वेष से रहित होकर अपने पुत्र को मार कर उसका मांसभक्षण करे तो भी वह पापकर्म से लिप्त नहीं होता । इसी प्रकार संयत (भिक्षु) भी पाप से लिप्त नहीं होता। इस प्रकार गृहस्थ या साधु शुद्ध अन्तःकरण वाला होकर मासभक्षण करता हुआ

---

भुञ्जानोऽपि' ખાતો એવો તે પિતા 'कम्मणा-कर्मणा' પાપ કર્મથી 'नोवलिप्पइ-नोपलिप्यते' ઉપલિપ્ત થતા નથી. એજ પ્રમાણે 'मेहावी-मेधावी' સાધુ પણ કર્મથી ઉપલિપ્ત થતા નથી ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ અને ટીકાર્થ

કોઇ અસયમી પિતા પોતાના પુત્રનો ઘાત કરીને તેના માંસનો આહાર કરે છે, છતા પણ શુદ્ધભાવે કરાયેલુ આ કાર્ય કરનાર તે પિતા પાપકર્મથી લિપ્ત થતો નથી એજ પ્રકારે મેધાવી સાધુ પણ કર્મથી લિપ્ત થતો નથી આ કથનનુ તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ એવુ કહે છે કે આપત્તિમા આવી પડેલો કોઇ પુરુષ તે આપત્તિને પાર કરવાને માટે, રાગદ્વેષથી રહિત થઇને પોતાના પુત્રને મારીને તેના માંસનું ભક્ષણ કરે, તો પણ તે પાપકર્મથી લિપ્ત થતો નથી એજ પ્રમાણે સયત (ભિક્ષુ) પણ પાપથી લિપ્ત થતો નથી. આ રીતે અહી એવુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે કે

वा भिक्षुर्वा, शुद्धान्तःकरणः मांसं भक्षयित्वाऽपि पापेन कर्मणा नोपलिप्तो भवति । यथाऽरक्तद्विष्टमनसः पितुः पुत्रवधे कृतेऽपि न पापकर्मसमुदयः । तथाऽन्यस्याऽप्यरक्तद्विष्टमनसो जीववधे कृतेऽपि कर्मबन्धो न भवतीति ॥२८॥
साम्प्रतमेत द्दूषणमभिधातुमार्हतमतमाह—सूत्रकारः–"मणसा जे" इत्यादि

मूलम्–

२ १ ३ ५ ४ ६ ७
मणसा जे पउस्संति, चित्तं तेसिं ण विज्जइ-।
९ १० ८ १३ ११ १२
अणवज्जमतहं तेसिं ण ते संवुडचारिणो ॥२९॥

छाया–

मनसा ये प्रद्विषन्ति चित्तं तेषां न विद्यते. ।
अनवद्यमतथ्यं तेषां न ते संवृतचारिणः ॥२९॥

भी पापकर्म से लिप्त नहीं होता है । जैसे रागद्वेप से रहित पिता को पुत्र का वध करने पर भी पाप कर्म नहीं लगता उसी प्रकार दूसरे भी रागद्वेप से रहित मनुष्य को जीववध करने पर भी कर्मबन्ध नहीं होता ॥२८॥

अब इस मत को दूपित करने के लिए सूत्रकार आर्हत मत का कथन करते हैं–'मणसा जे' इत्यादि ।

शब्दार्थ–'जे–ये' जो मनुष्य 'मणसा-मनसा' मन से 'पउस्संति–प्रद्विपन्ति' द्वेपकरता है 'तेसिं–तेपां' उनका 'चित्तं–चित्तम्' चित्त 'ण विज्जइ--न विद्यते' निर्मल नहीं है, 'तेसिं–तेपां' मनसे द्वेपकरने वाले का 'अणवज्जं–अनवद्यम्' अनवद्य कथन 'अतहं--अतथं' मिथ्या है 'ते–ते संवुडचारिणो–संवृतचारिणः, संवरयुक्त 'न--न' नहीं है ॥२९॥

ગૃહસ્થ અથવા સાધુ શુદ્ધ અ ત:કરણવાળા થઇને માસ ભક્ષણ કરે તો પણ પાપકર્મથી લિપ્ત થતા નથી. જેવી રીતે રાગદ્વેષથી રહિત મનોભાવપૂર્વક પુત્રનો વધ કરનાર પિતાને પાપ લાગતુ નથી, એટલે કે તે કર્મનો બન્ધ કરતો નથી, એજ પ્રમાણે રાગ દ્વેષથી રહિત હોય એવા કોઇ પણ મનુષ્ય દ્વારા જીવનો વધ થઇ જાય, તો તેને પણ કર્મનો બન્ધ થતો નથી. એટલે કે તેનુ તે કર્મ કર્મનો ઉપચય કરવામા સહાયભૂત થતુ નથી. ॥૨૮॥

હવે બૌદ્ધોના આ મતનુ ખ ડન કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર આર્હતમતનુ કથન કરે છે "मणसा जे" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'जे-ये' જે માણુસ 'मणसा-मनसा' મનથી 'पउस्सति-प्रद्विषन्ति' દ્વેષ કરે છે. 'तेसि-तेषां' તેમનુ 'चित्त-चित्तम्' ચિત્ત 'ण विज्जइ-न विद्यते' નિર્મલ નથી. 'तेसि-तेषाम्' મનથી દ્વેષ કરવા વાળાનુ 'अणवज्ज-अनवद्यम्' અનવદ્ય કથન 'अतहं--अतथम्' મિથ્યા છે 'ते-ते' તેઓ 'स वुडचारिणो-स वृतचारिण' સ વર યુક્ત 'न-न' નથી ॥ ૨૯ ॥

अन्वयार्थः—

(जे) ये, मनुष्याः (मणसा) मनसा (पउस्संति) प्रद्विपन्ति कमपि जीवं प्रति प्रद्वेषं कुर्वन्ति. । (तेसिं–तेषां.) (चित्तं) चित्तम् मनः । (ण विज्जइ) न विद्यते न निर्मलं भवितु मर्हति अतः (तेसिं) तेषाम् मनसा प्रद्वेषकरिणां (अणवज्जं) अनवद्यम्–अनवद्यकथनम् (अतहं) अतथं मिथ्या, अतः (ते) ते एवं वादिनः (संवुडचारिणो) संवृतचारिणो न न संवरयुक्ताः सन्ति । मनसोऽशुद्धत्वात् इति. ।

अयं भावः–ये पुरुषा किमपि निमित्तमासाद्य मनसा प्रद्वेषं कुर्वन्ति तेषां जीवानां मनो नैव विशुद्धं भवति । तथा तै र्भिक्षुभिः यदभिहितं पूर्वं पञ्चविंशतिगाथायां कथितं परिज्ञोपचिता–ऽविज्ञोपचितेर्यापथ–स्वप्नान्तिकाख्यं कर्म-चतुष्टयं पापाय न भवति, तत्र प्रथमः परिज्ञोपचितः पक्षो, यत्–केवलमनसा प्रद्वेषकरणेऽपि न कर्मोपचयो भवति,, कायव्यापाराभावात् इति तन्नैव शोभनम् । मनस एव पापकारणत्वात् ।

---

अन्वयार्थ और टीकार्थ—

जो मनुष्य किसी जीव के उपर मन से भी द्वेष करते हैं, उनका मन निर्मल नहीं हो सकता । अतएव उनके मन को निष्पाप कहना मिथ्या है। ऐसा कहने वाले संवर युक्त नहीं हो सकते, क्योंकि उनका मन अशुद्ध है।

आशय यह है–जो पुरुष किसी भी निमित्त से मन के द्वारा द्वेष करते हैं उनका मन विशुद्ध नहीं हो सकता है । तथा उन भिक्षुओंने पहले पच्चीसवीं गाथा में जो कहा है कि परिज्ञोपचित, अविज्ञोपचित, ईर्यापथ और स्वप्नान्तिक नामक चार प्रकारके पाप, कर्मबंध के कारण नहीं होते हैं। उनमें पहला पक्ष परिज्ञोपचित है जिसका अर्थ यह है कि केवल मन से द्वेष करने पर

---

સૂત્રાર્થ અને ટીકાર્થ

જે માણુસ કોઈ જીવ પ્રત્યે મનમા પણ દ્વેષભાવ રાખે છે, તેનુ મન નિર્મળ હોઈ શકતુ નથી તેથી તેના મનને નિષ્પાપ કહેવુ તે મિથ્યા છે એવુ કહેનાર સવર-યુકત હોઇ શકતા નથી, કારણ કે તેમનુ મન અશુદ્ધ હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે માણુસો કોઇ પણ નિમિત્તે મન દ્વારા દ્વેષ કરે છે, તેમનુ મન વિશુદ્ધ હોઈ શકતુ નથી તથા આગળ ૨૫મી ગાથામા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની જે માન્યતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તે પણ મિથ્યા છે, ત્યા એવું કહેવામા આવ્યુ છે કે પરિજ્ઞોપચિત, અવિજ્ઞો-પચિત, ઈર્યાપથ અને સ્વપ્નાન્તિક નામના ચાર. પ્રકારના, પાપકર્મો કર્મબન્ધમા કારણભૂત બનતા

तथहि-कर्मणामुपचये मन एव प्राधान्येन कारणं भवति । मनोरहित केवलकायिकव्यापारेण कर्मोपचयाऽभावस्य भिक्षुभिरेव स्वीकृतत्वात्. । ततश्च यस्य सत्त्वे सत्त्वं, यदभावेऽभावः तस्य तं प्रति कारणत्वावधारणात्. । यद्यपि कायव्यापाररहितस्य मनसो न जनकत्वं तथापि "एवं भावविसोहीए निव्वाणमहिगच्छइ" एवं भावविशुद्ध्या निर्वाणमधिगच्छति, (गा. २७) इति वदता भवतैव केवलं मनसः प्राधान्यस्य स्वीकृतत्वात्. ।

'तथा चोक्तम्'-चित्तमेव हि संसारो रागादि क्लेशवासितम्. ।
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते. ॥१॥"
"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध मोक्षयोः" ।

---

भी कर्म का उपचय नहीं होता, क्योंकि वहाँ काय का व्यापार नहीं है. उनका यह कहना समीचन (सत्य) नहीं है, वास्तव में मन ही पाप का कारण है ।

कर्मों के उपचय में मुख्यरूप से मन ही कारण होता है । क्योंकि मनोव्यापार के अभाव में केवल काय के व्यापार से कर्म का उपचय न होना भिक्षुओं ने स्वयं स्वीकार किया है । जिसके होने पर जो हो और जिसके न होने पर जो न हो, वही उसके प्रति कारण समझा जाता है। यद्यपि आप कहते हैं कि काय के व्यापार से रहित मन पाप जनक नहीं होता, फिर भी आपने इस प्रकार भाव की विशुद्धि से निर्वाण प्राप्त होता है, ऐसा कह कर मन की प्रधानता स्वीकार की है । कहा भी है- "चित्तमेव हि संसारो" इत्यादि ।

राग आदि क्लेशों से दूषित चित्त ही संसार है और रागादि से रहित वही चित्त भवान्त (मोक्ष) कहलाता हैं ॥१॥

---

નથી. તેમા પરિજ્ઞોપચિત નામનો પહેલો ભેદ એ વાત પ્રકટ કરે છે કે મન વડે દ્વેષ કરવા છતા પણ કર્મનો ઉપચય થતો નથી. કારણ કે ત્યાં કાયના વ્યાપારનો અભાવ હોય છે તેમનુ આ કથન સત્ય નથી ખરી રીતે તો મન જ પાપનુ કારણ છે

કર્મોના ઉપચયમા મુખ્યત્વે મનજ કારણભૂત બને છે, કારણ કે મનોવ્યાપારનો અભાવ હોય એવી પરિસ્થિતિમા માત્ર શરીરની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ કર્મનો ઉપચય ન થવાની વાતનો તો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ પોતે જ સ્વીકાર કરેલો છે જેના સદ્ભાવમા જે થાય અને જેના અભાવે જે ન થાય, તેને જ તેનુ કારણુ ગણુવામા આવે છે જો કે આપ એવુ કહો છો કે શરીરના વ્યાપારથી રહિત મન પાપજનક હોતુ નથી, છતાં આપે જ એવુ પ્રતિપાદન કર્યુ છે કે " આ પ્રકારે ભાવની વિશુદ્ધિથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે" આ પ્રકારના કથન દ્વારા મનની પ્રધાનતાનો જ આપે સ્વીકાર કર્યો છે, કહ્યુ પણ છે કે-" चित्तमेवहि संसारो" ઈત્યાદિ

"રાગ આદિ ક્લેશોથી દૂષિત ચિત્ત જ સંસાર છે અને રાગાદિથી રહિત એજ ચિત્ત ભવાન્ત ( મોક્ષ) રૂપ છે"

इति

"मतिविभव-नमस्ते, यत्समत्वेऽपि पुंसाम्
परिणमसि शुभांशैः कल्मषांशैस्त्वमेव ॥
नरकनगरवर्त्मप्रस्थिताः कष्टमेके उपचितशुभ शक्त्या सूर्य सं भेदिनोऽन्ये ॥१॥

एवम्--ईर्यापथेऽपि यदि उपयोगमन्तरेण गच्छेत्, तदा तत्रापि चित्त-कलुषतायाः सद्भावेन कर्मबन्धो भवत्येव ।

स्वप्नमध्येऽपि, अशुद्धचित्तसद्भावात् यत्किञ्चित् कर्मबन्धो भवत्येव । स च भिक्षुभिरपि स्वीकृत एव । "अव्यक्तं तत्सावद्यम्" इत्यादिनेति । अव्यक्तं स्वप्नादौ संजातमिति ॥

---

और भी कहा है---'मन एव मनुष्याणाम्, इत्यादि ।

मनुष्यों को मन ही बन्धन और मोक्ष का कारण है । फिर भी कहा है---'मतिविभवनमस्ते, इत्यादि ।

हे मतिविभव (मन)! तुम्हे नमस्कार हो! सब मनुष्य सरीखे है मगर तुम पुण्यरूप से और पाप रूप से परिणत होते हो इसी परिणमन के कारण कोई कोई मनुष्य नरकरूपी नगर की राह पर चले गये और कई प्राप्त पुण्य की शक्ति से सूर्य को भेदने वाले बन गए अर्थात् सूर्य से भी ऊपर के लोक में चले गये ।

इसी प्रकार ईर्यापथ में भी यदि ऊपयोग के विना गमन करे तो वहां चित्तकी कलुपता (मलिनता) विद्यमान होने से कर्मबन्ध होता ही है। स्वप्न में भी चित्त अशुद्ध होने के कारण कुछ न कुछ कर्मबन्ध होता ही है और भिक्षुओं ने भी ऊसे स्वीकार किया ही है क्योंकि वे ऊसे अव्यक्त पाप कहते हैं । अव्यक्त का अर्थ है--स्वप्न आदि में होने वाला ।

---

વળી એવુ પણ કહ્યું છે કે- "मन एव मनुष्याणाम्" ઇત્યાદિ -

મનુષ્યોનું મન જ બન્ધન અને મોક્ષનું કારણ છે"

વળી એવુ પણ કહ્યું છે કે - "मतिविभवनमस्ते" ઇત્યાદિ -

હે મતિવિભવ (મન) ! તને નમસ્કાર હો ! બધાં મનુષ્યો સરખાં છે, પણ તું પુણ્ય રૂપે અને પાપ રૂપે પરિણત થાય છે એજ પરિણમનને કારણે કોઇ કોઇ માણસો નરક રૂપી નગરને પન્થે ચાલ્યા ગયા છે, અને કોઇ કોઇ માણસો પ્રાપ્ત પુણ્યના પ્રભાવથી સૂર્યને ભેદનારા બની ગયા છે - એટલે કે સૂર્ય કરતાં પણ ઊંચે આવેલા સ્વર્ગલોકમા પહોંચી ગયા છે.

એજ પ્રમાણે ઇર્યાપથમાં (ગમનમા) પણ ઉપયોગ (સાવધાનતા વિના ગમન કરવામાં આવે તો ત્યા પણ ચિત્તની કલુષતા ( મલિનતા ) વિદ્યમાન હોવાને લીધે કર્મબન્ધ થાય છે જ સ્વપ્નમા પણ ચિત્ત અશુદ્ધ હોવાને કારણે વધુ ઓછો કર્મબન્ધ થાય જ છે, અને ભિક્ષુઓએ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે, કારણ કે તેમણે તેને અવ્યક્ત પાપ કહ્યું છે અવ્યક્ત એટલે સ્વપ્ન આદિની અવસ્થામાં થતુ

पुत्रं पिते-त्यादि यदुक्तं तदपि न सम्यक्' यतो मारयामीत्याकारकं चित्तं यावन्न परिणमेत्तावत् न केनापि मारयितुं शक्यते ।

एवंभूतचित्तपरिणामे सति कथमक्लिष्टता चित्तस्य संभवेत् । चित्तसंक्लेशे च विद्यमाने कर्मबन्धस्यावश्यमेव सद्भावात् ।

अयं भावः--यावत् पर्यन्तं मनसि विकारो नाऽऽगच्छेत् तावन्मारणव्यापारे कायव्यापारो नैव कथमपि संभवति, विकृते एव मनसि व्यापादनव्यापार-संभवात्. विकृतमनोव्यापारपूर्वकक्रियासु प्रवर्त्तनाद्भवत्येव तत्र सर्वत्राऽपि कर्म बन्ध इति. । किं बहुना-अन्यत्राऽपि व्यापादनविषये हिंसकत्वव्यपदेशो दृश्यते ।

तथाहि--"अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ताचोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥१॥ इत्यादि

---

पिता पुत्र को मार कर खा जाय, इत्यादि कहना भी ठीक नहीं है। जबतक 'मैं इसे मारूँ' ऐसा मलिन विचार न हो तब तक कोई किसी को मार नहीं सकता और जब इस प्रकार का विचार होगा तो चित्त अक्लिष्ट-क्लेश रहित कैसे हो सकता है? चित्त में क्लेश होने पर कर्मबन्ध अवश्य होता ही है। अर्थात् चित्तमें मलिनता होने पर कर्मबन्ध अवश्य होताही है।

आशय यह है-जब तक मन में विकार न आवे तब तक मार ने में कायका व्यापार किसी भी प्रकार नहीं हो सकता। मन में विकार आने पर ही मार ने की क्रियाका संभव होता है और विकृत मन के व्यापार पूर्वक क्रियाओं में प्रवृत्ति करने से सर्वत्र ही कर्मबन्ध होता है। अधिक क्या कहा जाय; अन्यत्र भी मार ने वाले को हिंसक कहा है-"अनुमंता विशसिता" इत्यादि

---

પિતા પુત્રને મારીને ખાઈ જાય, ઇત્યાદિ કથન પણ ઉચિત નથી "હું આને મારી નાખું," આ પ્રકારનો મલિન વિચાર ઉદ્‌ભવ્યા વિના કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ જીવનો ઘાત કરી શકતો નથી. અને જો આ પ્રકારનો વિચાર ઉદ્‌ભવતો હોય તો ચિત્ત અક્લિષ્ટ (ક્લેશ-રહિત) કેવી રીતે હોઇ શકે? ચિત્તમા ક્લેશનો સદ્‌ભાવ હોય, ત્યારે કર્મબન્ધ અવશ્ય થાય છે જ એટલે કે ચિત્તમા મલિનતા હોય, તો કર્મનો બન્ધ અવશ્ય થાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યા સુધી મનમા વિકાર ન આવે, ત્યા સુધી શરીર દ્વારા, મારવાનો વ્યાપાર કોઈ પણ પ્રકારે સંભવી શકતો નથી મનમા વિકૃત ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ મારવાની ક્રિયા સંભવી શકે છે, અને વિકૃત મનના વ્યાપાર પૂર્વક ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સર્વત્ર કર્મબન્ધ થાય છે જ આ બાબતમા અધિક શુ કહી શકાય? અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ મારનારને હિંસક જ કહેલ છે "अनुमंता विशसिता" ઇત્યાદિ-

तत्सिद्धं मारणं सर्वत्र मनोव्यापारपूर्वकमेव । तादृश कर्मणः सकाशाद् भवत्येव कर्मोपचयः इति ॥२९॥

साम्प्रतं क्रियावादिनामेतेषामनर्थपरम्परां दर्शयितुमाह । "इच्चेयाहि" इत्यादि ।

मूलम्--

१ २ ३ ४
**इच्चेयाहि य दिट्ठीहि सायागारवणिस्सिया ।**
५ ६ ९ ८ ७
**सरणं ति मन्नमाणा, सेवंति पावगं जणा--॥३०॥**

छाया--

"इत्येताभिश्च दृष्टिभिः सातगौरवनिश्रिताः ।
शरणमिति मन्यमानाः सेवन्ते पापकं जनाः ॥३०॥

अनुमोदन करने वाला, मांसको साफ करने वाला, हनन करने वाला, क्रय विक्रय करने वाला, पकाने वाला, परोसने वाला और खाने वाला' ये सभी घातक कहलाते हैं ।

इस प्रकार सिद्ध हुआ कि मारना सर्वत्र मनोव्यापार पूर्वक ही होता है और ऐसे कर्मसे कर्म का बन्ध अवश्य होता है ॥२९॥

अब इन क्रियावादियों को होने वाली अनर्थ परम्परा को बतलाते हैं-- "इच्चेयाहिं" इत्यादि ।

शब्दार्थ---'इच्चेयाहिं--इत्येताभिः' पूर्वोक्त इन 'दिट्ठीहिं-दृष्टिभिः' दर्शनों से 'सायागारवणिस्सिया--सातगौरवनिश्रिताः' सुखोपभोगमें आसक्त परतीर्थिक जन 'सरणं ति मन्नमाना--शरणमिति मन्यमानाः' अपने दर्शनको अपना शरण मान ते हुवे 'पावगं सेवंति--पापकं सेवन्ते' पापकर्म का सेवन करता है ॥३०॥

અનુમોદન કરનારા માંસને સાફ કરવાવાળા હનન (હત્યા) કરનાર, ક્રયવિક્રય કરનારા, રાંધનારા પીરસનારા અને ખાનારા, આ સૌને ઘાતક જ કહેવામા આવે છે.

આ પ્રકારે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે મારવાની ક્રિયા સર્વત્ર મનોવ્યાપાર પૂર્વક જ થાય છે, અને એવુ કૃત્ય કરવાથી કર્મનો બન્ધ અવશ્ય થાય છે. ॥૨૯॥

આ ક્રિયાવાદિઓને કઈ કઈ અનર્થ પરપરાનો અનુભવ કરવો પડે છે. તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે -- "इच्चेयाहि" ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ--'इच्चेयाहि-इत्येताभि' પૂર્વોક્ત આ 'दिट्ठीहि-दृष्टिभि' દર્શનોથી 'साया-गारवणिस्सिया-सातगौरवनिश्रिता' સુખોપભોગમા આસક્ત પરતીર્થિકજન 'सरणंति-मन्नमाना-शरणमितिमन्यमाना' પોતાના દર્શનને પોતાનુ શરણુ માનતાથકા 'पावगं सेवंति-पावकं सेवन्ते' પાપકર્મનુ સેવન કરે છે. ॥૩૦॥

अन्वयार्थः----

(इच्चेयाहि) इत्येताभिः पूर्वोक्ताभिः (दिट्ठीहिं) दृष्टिभिः ? (सायागारवणिस्सिया) सातगौरवनिश्रिताः सुखभोगादौ प्रसक्ताः परतीर्थिकाः ? (सरणं ति मन्नमाणा) शरणमितिमन्यमानाः स्वकीयदर्शनम्, स्वस्य शरणमितिमन्यमानाः । (पावगं सेवंति) पापकं सेवन्ते पापं कर्म सेवन्ते !

अयमर्थः--चतुर्विधं कर्म पापाय न भवतीत्येवं दर्शनमाश्रिताः परतीर्थिकाः सुखभोगादावासक्ता यत्किंचन कारिणः आमर्यादितभोजनाश्च "संसार सागरादुद्धारे समर्थमस्मद्दर्शन" मिति मन्यमाना विपरीताऽनुष्ठानकारणेन सावद्यमेव कर्मोपार्जयन्ति. । एवं व्रतिनोऽपि दीक्षाग्रहणादिना साधुसारूप्यं प्राप्ता अपि न ते साधवः, किन्तु प्राकृतपुरुषसदृशा एव ते पापकरणे एव

अन्वयार्थ और टीकार्थ-

इन पूर्वप्रतिपादित दृष्टियों से सुखभोग आदि में आसक्त, ये परतीर्थिक अपने दर्शन को अपने लिए शरणभूत मानते हुए पाप का सेवन करते हैं।

आशय यह है परिज्ञोपचित, अविज्ञोपचित, ईर्यापथ और स्वप्नान्तिक ये चार प्रकार का कार्य पापजनक नहीं होता, इस प्रकार के मत का आश्रय करके ये परतीर्थिक सुखभोग आदि में आसक्त होते हैं, जो मन में आता है वही करते हैं, मर्यादा होन खान पान करते हैं और 'हमारा दर्शन संसार सागर से उद्धार करने में समर्थ है 'ऐसा मानते हुए विपरीत क्रियाएँ करके पाप कर्मों को उपार्जन करते है । इसी प्रकार उनमें जो व्रती हैं, वे दीक्षा धारण करके साधुजैसे वन जाते हैं । परन्तु वे वास्तव में साधु नहीं हैं ।

-સૂત્રાર્થ અને ટીકાર્થ -

પૂર્વોકત વિચારણાને આધારે સુખભોગ આદિમા આસકત રહેનાર તે પરતીર્થિકો પોતાના દર્શનશાસ્ત્રને પોતાને માટે શરણભૂત માનીને પાપકર્મોનુ સેવન કરે છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પરિજ્ઞોપચિત, અવિજ્ઞોપચિત, ઇર્યાપથ અને સ્વપ્નાન્તિક આ ચાર પ્રકારના કાર્યો પાપજનક હોતા નથી. આ પ્રકારના મતનો આશ્રય લઇને પરતીર્થિકો સુખભોગ આદિમા આસકત રહે છે તેઓ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરે છે- તેઓ મર્યાદાહીન ખાનપાન કરે છે. અમારુ દર્શન સંસારસાગરને પાર કરાવવાને સમર્થ છે" એવું માનીને વિપરીત ક્રિયાઓ કરીને પાપકર્મોનુ ઉપાર્જન કરે છે એજ પ્રમાણે તેમનામાં જેઓ વ્રતી છે તેઓ દીક્ષા લઇને સાધુ બની જાય છે પરન્તુ તેઓ વાસ્તવિક રૂપે સાધુ જ હોતા નથી તેઓ સામાન્ય લોકોની જેમ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હોય છે

प्रवृत्ताः । यथा--प्राकृतपुरुषाः अज्ञानप्रधानतया सावद्यकर्मण्येव प्रवृत्ताः भवन्ति, तद्वदिमेऽपि व्रतिन इति ॥३०॥

एतस्यैवार्थस्य पोषकं दृष्टान्तं दर्शयति सूत्रकारः--"जहा" इत्यादि ।

मूलम्--

जहा अस्साविणिं णावं जाइअंधो दुरूहिया
इच्छइं पारमागंतु अंतरा य विसीयइ ॥३१॥

छाया--

"यथा आस्राविणीं नावं जात्यन्धो दूरूह्य ।
इच्छति पारमागन्तुम् अन्तराच विषीदति ॥३१॥

अन्वयार्थः---

(जहा) यथा, येन प्रकारेण । (जाइ अंधो) जात्यन्धः ! स्वभावादेव-

वे सामान्यजनोंके समान ही पापकर्म में ही प्रवृत्त रहते हैं। जैसे सामान्य लोग अज्ञान की प्रधानता के कारण सावद्यकार्यों में ही प्रवृत्ति करते रहते हैं, उसी प्रकार ये व्रती भी सावद्य कर्म करते हैं ॥३०॥

इसी कथन को पुष्ट करने वाला दृष्टान्त सूत्रकार दिखलाते हैं "--जहा" इत्यादि।

शब्दार्थ--'जहा-यथा' जैसे 'जाइअंधो--जात्यन्धः' जन्मान्ध 'अस्साविणिं आस्राविणिं' छिद्रवाली 'णावं--नावम्' नौकापर 'दुरुहिया--दूरूह्य' बैठकर 'पारमागंतु--पारमागन्तुम्' पार पहोंचनेकेलिये 'इच्छइ--इच्छति' इच्छारखता है परंतु 'अंतरा य--अन्तरा च' बीचमेंही 'विसीयइ--विषीदति' डूबजाता है ॥३१॥

अन्वयार्थ

जैसे कोइ जन्मान्ध पुरुष छेदों वाली नौका पर आरूढ होकर

જેવી રીતે સામાન્ય લોકો આજ્ઞાનને કારણે સાવદ્ય કાર્યો કર્યા કરે છે, એજ પ્રમાણે તે વ્રતી (ભિક્ષુઓ) પણ સાવદ્ય કાર્યો કરતા હોય છે. ॥૩૦॥

એજ કથનનુ સમર્થન કરવામાટે સૂત્રકાર નીચેનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે.- "जहा" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'जहा-यथा' જેમ 'जाइअंधो--जात्यन्ध' જન્મથી આધળો 'अस्साविणि--आस्राविणीं' છિદ્રવાળી 'णाव--नावम्' હોડી ઉપર 'दुरुहिया-दुरुह्य' બેસીને 'पारमागंतु-पारमागन्तुम्' સામે કિનારે પહોચવા માટે 'इच्छइ-इच्छति' ઇચ્છા રાખે છે પરંતુ 'अंतराय-अन्तरा च' વચમાજ 'विसीयइ-विषीदति' ડૂબી જાય છે ॥૩૧॥

-સૂત્રાર્થ-

જેવી રીતે કોઈ જન્માન્ધ પુરુષ છિદ્રોવાળી નૌકામા બેસીને કોઈ નદી અથવા

रूपप्रदर्शकचक्षुर्विकलः पुरुषः (अस्साविणिं) आस्राविणीं सच्छिद्रां (णावं) नावं= नौकाम्. । (दुरूहिया) दूरुह्य आरुह्य, (पारमागंतु) पारमागन्तुम्= पारं प्राप्तुम् (इच्छइ) इच्छति, परन्तु (अन्तरा य) अन्तरा च मध्ये एव । विसीयई, विषीदति= जलमग्नो भवति । यथा स्वभावादेव रूपदर्शनविकलः पुरुषः सच्छिद्रां नावम् अधिरुह्य नद्याः पारं गन्तु मिच्छन् नौकायाः सच्छिद्रतया जलपूरणात् जलमध्ये एव विषीदन् प्राणान्तिकं कष्टमनुभवति. । तथा प्रकृतेऽपि परतीर्थिकानां गतिरिति भावः ॥३१॥

सम्प्रति दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति सूत्रकारः 'एवं तु' इत्यादि ।

मूलम्--

एवं तु समणा एगे मिच्छदिट्ठी अणारिया ।
संसारपारकंखी ते संसारं अणुपरियट्टंति ॥३२॥

छाया--

"एवं तु श्रमणा एके मिथ्यादृष्टयोऽनार्याः ।
संसारपारकांक्षिणस्ते संसारमनुपर्यटन्ति, ॥३२॥

---

पार पाने की इच्छा करताहै, किन्तु वह बीच में ही विषाद को प्राप्त होता है-पानी में डूब जाता हैं ॥३१॥

-टीकार्थ-

अर्थात् जन्म से ही नेत्रहीन अन्धा पुरुष छेद वाली नाव पर चढ कर नदी के पार पहुँचना चाहता है' परन्तु छेद होने के कारण नौका जल से भरजाती है और डूब जाती है। तब जल के मध्य में ही वह अन्धा प्राणान्तिक कष्ट का अनुभव करता हैं। इन परतीर्थिकों की भी ऐसी ही गति होती है ॥३१॥

---

સાગરને પાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે; પરન્તુ વચ્ચેજ તેની નૌકા ડૂબવાથી તે વિષાદયુક્ત થાય છે--ડૂબીજાય છે ॥૩૧॥

- ટીકાર્થ -

એટલે કે જન્મથી જ આંધળો હોય એવો કોઇ પુરુષ નદી અથવા - સમુદ્રને -પાર કરવાની ઇચ્છાથી કોઈ છિદ્રોવાળી નૌકામા ચડી બેસે છે પરન્તુ નૌકામાં છિદ્રો દ્વારા પાણી ભરાઇ જવાથી તે નૌકા ડૂબી જાય છે ત્યારે જળમા ડૂબતો તે માણુસ પ્રાણાન્તિક કષ્ટનો અનુભવ કરે છે. આ પરતીર્થિકોની પણ એવી જ દશા થાય છે ॥૩૧॥

अन्वयार्थः---

(एवंतु) एवंतु= अनेन प्रकारेण (एगे) एके केचित् (मिच्छदिट्ठी) मिथ्या दृष्टयः। (अणारिया) अनार्याः (समणा) श्रमणाः (ससारपारकंखीते) संसारपारकांक्षिणस्ते (संसार) संसारमेव (अणुपरियडंति) अनुपर्यटन्ति संसारे एव-पर्यटनं कुर्वन्ति. । यथाऽन्धः सच्छिद्रां नावमधिरुह्य पारं गन्तुमिच्छन् पारमनासाद्य नद्यामेव विघूर्णितो भवति तथा जात्यन्धसदृशा इमे दृष्टिमन्तोऽ

---

अब सूत्रकार दृष्टान्त को दार्ष्टान्तिक से जोडते हैं- "एवं तु समणाएगे" इत्यादि।

शब्दार्थ--'एवंतु-- एवंतु' इस प्रकार 'एगे-एके' कोई 'मिच्छदिट्ठी--मिथ्या दृष्टयः' मिथ्यादृष्टिवाले 'अणारिया-अनार्याः' अनार्य 'समणा-श्रमणाः' श्रमण संसारपारकंखिते-संसारपारकांक्षिणस्ते' संसार से पार पहोंचने की चाहना' करतें हैं परंतु वे 'संसारं--संसारम्' संसारमें 'अणुपरियटंति-अनुपर्यटन्ति' फिरते रहते हैं ॥३२॥

अन्वयार्थ-

इसी प्रकार कोई कोई मिथ्यादृष्टि और अनार्य श्रमण, संसार से पार होने की इच्छा करते है, किन्तु वे संसार में ही पर्यटन करते हैं। आशय यह है कि जैसे अन्धा आदमी सछिद्र नौका पर आरूढ होकर पार पहुँचना चाहता है. मगर पार तक न पहुँच कर बीच में ही विपत्ति को प्राप्त हो जाता है, उसी प्रकार जन्मान्ध के समान ये मिथ्यादृष्टिवाले अनार्य श्रमण

---

હવે સૂત્રકાર ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાન્તને દાર્ષ્ટાન્તિક સાથે જોડીને, જે અર્થ ફલિત થાય છે, તે પ્રકટ કરે છે-" एव तु समणा एगे " ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ -'एवतु - एव तु' આ પ્રમાણે 'एगे--एके' કોઇક 'मिच्छदिट्ठी--मिथ्याद्रष्टय.' મિથ્યા દૃષ્ટિવાળાઓ 'अणारिया-अनार्या' અનાર્ય "समणा-श्रमणा" શ્રમણ 'ससार पारकखि ते-ससारपारकांक्षिणस्ते' સંસારથી પાર પહોચવાની ચાહના કરે છે પરતુ તેઓ 'ससार--ससारम' સ સારમા 'अणुपरियट्ट ति -अनुपर्ययटन्ति' ફરતા રહે છે ॥૩૨॥

અન્વયાર્થ -

એજ પ્રમાણે કોઈ કોઇ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અનાર્ય શ્રમણો પણ સ સારસાગરને પાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પરન્તુ તેમની તે ઇચ્છા સફળ થવાને બદલે તેઓ સ સારમા જ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે જેવી રીતે આધળો માણસ છિદ્રોવાળી નૌકામા બેસીને નદી અથવા સાગરને પાર જવાની ઇચ્છા કરે છે પરન્તુ તેને પાર પહોચી શકવાને બદલે વચ્ચેજ વિપત્તિમા ફસાઈ જાય છે-ડૂબી જાય છે. એજ પ્રકારે તે જન્માન્ધના જેવા

नार्याः श्रमणाः स्वकीयदर्शनरूपां नौकामारुह्य मोक्षाभिलाषवन्तः, चतुर्विध कर्मणामुपचयो न भवतीति मिथ्याशिक्षया संसारमेव चतुर्गतिसंसरण रूपमनुपर्यटन्ति। वारं वारं तत्रैव संसारे जन्ममरणजराव्याध्यादि क्लेश-मनुभवन्तोऽनन्तकालं परिभ्रमन्ति, न तु कदाचिदपि मोक्षसुखमाप्नुवन्ति। कारणाऽनुरूपं कार्यम् भवतीति नियमाद् मोक्षगमने शास्त्रं सदुपदेश प्रदानेन कारणं भवति ॥ ३२ ॥

—टीका—

यत् शास्त्रं सर्वज्ञप्रणीतं तत्तु निर्दुष्टतया, निर्दोषान् पदार्थान् प्रतिपादयन् प्राणातिपातविरमणादिमार्गे पुरुषं प्रवर्त्तयन् मोक्षाय पर्याप्तं भवति! यस्मिन् शास्त्रेतु हिंसाकर्मणामेवोपदेशो विद्यते, तादृशशास्त्रेण कथं मोक्ष-संभावनाऽपि संभवेत्।

---

अपने दर्शन रूपी नौका पर आरूढ होकर मोक्ष की अभिलाषा करते हैं, मगर 'चार प्रकार के कार्यों से कर्मका उपचय नहीं होता, इस खोटी सीख के कारण चारगति रूप संसार में ही परिभ्रमण करते हैं अर्थात् संसार में ही वार वार जन्म जरा मरण व्याधि आदि के क्लेशों को अनुभव करते हुए अनन्तकाल तक भटकते रहते हैं। वे कभी मोक्षसुख को प्राप्त नहीं करते हैं। कार्य, कारण के अनुरूप ही होता है, इसी नियम के अनुसार शास्त्र सदुपदेश देने में कारण होता है ॥३२॥

टीकार्थ

जो शास्त्र सर्वज्ञ द्वारा प्रणीत होता है, वह समस्त दोषों से रहित होने के कारण, पदार्थों की सत्य प्ररूपणा करता है और पुरुष को हिंसा विरति

---

મિથ્યાદૃષ્ટિ અનાર્ય શ્રમણો પણ પોતના દર્શનરૂપી નૌકામાં બેસીને સંસારસાગરને પાર કરવાની-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પરન્તુ ચાર પ્રકારના કાર્યોથી કર્મનો ઉપચય થતો નથી, એવી ખોટી માન્યતાને કારણે ચાર ગતિ રૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે એટલે કે સંસારમાજ વારવાર જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ આદિ જન્ય ક્લેશોનો અનુભવ કરતાથકા અનન્તકાળ સુધી ભટકતા રહે છે તેઓ કદી પણ મોક્ષ રૂપ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ કરીશકતા નથી. કાર્ય, કારણને અનુરૂપ જ હોય છે. આ નિયમ અનુસાર શાસ્ત્ર સદુપદેશ દેવામાંજ કારણભૂત થવુ જોઇએ ॥૩૨॥

—ટીકાર્થ—

જે શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રણીત હોય છે તે સમસ્ત દોષોથી રહિત હોવાને કારણે પદાર્થોની સત્ય પ્રરૂપણા કરે છે, અને પુરુષ ને અહિંસા આદિના માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે,

बौद्धादि शास्त्रं हिंसादिबहुलं कर्म उपदिशति तादृशशास्त्राऽनुरागेण कथमिव तेषां मोक्षः अपितु संसारपर्यटनमेवाऽभूत् भवति भविष्यति च। कदापि तेषां संसारबन्धनान्न मोक्ष इति ॥३२॥

इतिश्री विश्वविख्यात--जगद्वल्लभ--प्रसिद्धवाचक--पञ्चदशभाषाकलित--ललितकलापालापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक--श्री शाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य, पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि--जैनाचार्य--जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलाल व्रति विरचितायां सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य-समयार्थबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां समयनामक--प्रथमाध्ययने द्वितीयोद्देशकः समाप्तः १--२

---

(अहिंसा) आदि के मार्ग में प्रवृत्त करता है। इस कारण वह मोक्ष प्रदान करने में समर्थ होता है। मगर जिस शास्त्र में हिंसा का उपदेश विद्यमान हो, उस शास्त्र से मोक्ष प्राप्त होने की संभावना भी कैसे की जा सकती है ?

बौद्ध आदिकों का शास्त्र हिंसा बहुल कर्मका उपदेश करता है। ऐसे शास्त्रमें अनुराग होनेसे उन्हें मोक्ष कैसे प्राप्त हो सकता है? ऐसे शास्त्र से तो भवभ्रमण ही हुआ है होता है और भविष्य में होगा। अतएव उनका संसारबन्धन से कभी छुटकारा नहीं हो सकता ॥३२॥

॥ समय नामक प्रथमाध्ययन का द्वितीयउद्देशक समाप्त ॥

---

તે કારણે તે મોક્ષ પ્રદાન કરવાને સમર્થ હોયછે પરન્તુ જે શાસ્ત્રમા હિંસાનો જ ઉપદેશ વિદ્યમાન હોય, તે શાસ્ત્રને આધારે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનુ કેવી રીતે સભવી શકે ?

બૌદ્ધ આદિ પરતીર્થિકોના શાસ્ત્ર હિંસા પ્રધાન કર્મનો ઉપદેશ આપે છે એવા શાસ્ત્રોમા અનુરાગ રાખનારને મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એવા શાસ્ત્રોનો આશ્રય લેનાર માણુસો ભૂતકાળમા પણ ભવભ્રમણ કરતા હતા વર્તમાનમા કરે છે અને ભવિષ્યમા પણ કરશે આ પ્રકારે તેઓ કદી પણ સસારબધનમાથી છુટકારો મેળવી શકતા નથી

॥ સમય નામના પહેલા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते-

उक्तो द्वितीयोद्देशः अथ तृतीयोद्देश आरभ्यते, अस्य पूर्वेण सहायमभिसम्बन्धः—पूर्वम् उद्देशद्वये स्वसमयपरसमयप्ररूपणा कृता, सैवात्राभिधीयते। अथवा पूर्वं कुदृष्टीनां दोषाः प्रदर्शिताः, अत्रापि तेषामाचारदोषा एव प्रदर्श्यन्तेऽइति सम्बन्धेन संप्राप्तस्यास्योद्देशकस्येदमादिसूत्रमाह-'जंकिंचि उ' इत्यादि

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
जं किंचि उ पूइकडं, सड्ढी मागं तु मीहियं
८ ९ १० ११ १२
सहस्संतरियं भुंजे, दुपक्खं चेव सेवइ ॥१॥

छाया—

यत्किञ्चित्तु पूतिकृतं, श्रद्धावताऽऽगन्तुकेभ्य ईहितम्।
सहस्रान्तरितं भुञ्जीत, द्विपक्षं चैव सेवते ॥१॥

---

तीसरे उद्देशेका प्रारंभ-

द्वितीय उद्देश कहा जा चुका। अब तीसरा आरंभ किया जाता है। तीसरे उद्देश का पहले के साथ यह संबन्ध है सो निरूपण करते हैं-पहले दो उद्देशको में स्वसमयपरसमय की प्ररूपणा की गई है। वही यहां भी कही जाएगी। अथवा पहले मिथ्यादृष्टियों के दोष प्रदर्शित किये गये हैं। यहाँ भी उनके आचार संबन्धी दोष ही दिखलाए जाएँगे यही दूसरे और तीसरे उद्देश का संबंध है इस संबंध से प्राप्त इस तीसरे उद्देश का यह पहला सूत्र है—" जं किंचि उ " इत्यादि।

---

त्रीजा उद्देशानो प्रारंभ-

બીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો હવે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો આરંભ થાય છે બીજા ઉદ્દેશક સાથે તેનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે પહેલા ઉદ્દેશકમા સ્વસમય (જૈન સિદ્ધાંત) અને પરસમય (જૈન સિવાયના સિદ્ધાંતો) ની પ્રરૂપણા કરવામા આવી છે આ ઉદ્દેશકમા પણ એજ વિષયનું નિરૂપણ ચાલૂ છે. બીજા ઉદ્દેશકમા મિથ્યાદૃષ્ટિઓના દોષ પ્રકટ કરવામા આવ્યા આ ઉદ્દેશકમા પણ તેમના આચારના દોષો બતાવવામા આવશે બીજા ઉદ્દેશક સાથે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો આ પ્રકારનો સંબંધ સમજવો આ ત્રીજા ઉદ્દેશકનું પહેલુ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે

'जं किंचि उ' ઇત્યાદિ

अन्वयार्थः–

'जं किंचि उ' यत्किञ्चित्तु स्वल्पमपि न तु प्रचुरं, तत् पूइकडं पूतिकृतम् आधाकर्माद्याहारसिक्थेनापि संमिश्रं न तु साक्षादाधाकर्म तदपि न स्वकृतम् अपि तु सड्ढीमागंतु मीहियं श्रद्धावता आगन्तुकेभ्य ईहितम्, श्रद्धावता मुनिभिक्षादानश्रद्धायुक्तेन केनापि श्रावकेण आगन्तुकेभ्यो मुनिभ्यः आगच्छन् मुनिनिमित्तम् ईहितं चेष्टितं सम्पादितमित्यर्थः, तच्च तादृशमाहारजातं यदि सहस्संतरियं सहस्रान्तरितम्–आगन्तुकमुनिनिमित्तमाश्रित्य निष्पादितस्याधाकर्माहारस्य सिक्थेन अन्यान्यसंमिलनेन सहस्रतममाहारजातं संमिश्रितं

---

शब्दार्थ—'जं किंचि उ—यत् किंचित्तु' थोडासाभी 'पुइकडं–पूतिकृतम्' आधाकर्मादि कणसे मिश्रित आहार अशुद्ध है 'सड्ढी–श्रद्धावता' श्रद्धावान् पुरुषने 'आगंतुमीहियं–आगन्तुकेभ्य ईहितम्' आनेवाले मुनियों के लिये बनाया है ऐसा आहारको 'सहस्संतरियं—सहस्रान्तरितम्' हजार घरका अन्तरदेकर भी 'भुंजे—भुञ्जीत' खाताहै तो वह 'दुपक्खं चेव–द्विपक्षं चैव' गृहस्थ और साधु दोनों पक्षका 'सेवइ—सेवते' सेवन करता है ॥१॥

–अन्वयार्थ–

जो अत्यन्त अल्प भी आहार पूतिकृत है अर्थात् आधाकर्मी अहार के एक सीथ से भी मिश्रित है–जो साक्षात् आधाकर्मी नहीं है और जो मुनि को भिक्षा देने की श्रद्धा वाले किसी गृहस्थ ने दूसरे आगन्तुक मुनियो के निमित्त बनाया है, ऐसा आहार की एक सीथभी यदि सहस्रान्तरित हो अर्थात् एक से दूसरे के पास, दूसरे से तीसरे के पास अर्थात् हजार घरों के अन्दर चला गया हो, फिर भी मुनि यदि उसका उपभोग करता है तोवह

---

શબ્દાર્થ—'जं किंचि उ–यत् किंचित्तु' થોડું પણ 'पुईकडं-पूतिकृतम्' આધાકર્માદિ આહારની સીથથી પણ મિશ્ર હોય તેવો આહાર અશુદ્ધ છે 'सड्ढी–श्रद्धावता' શ્રદ્ધાવાન્ પુરુષને 'आगंतुमीहियं–आगन्तुकेभ्य ईहितम्' આવવા વાળા મુનિઓને માટે બનાવેલ હોય એવા આહારનું 'सहस्संतरियं–सहस्रान्तरितम्' હજાર ઘરનું અંતર થયુંહોય તો પણ 'भुंजे–भुञ्जित' ખાય છે, તો તે 'दुपक्खं चेव–द्विपक्षं चैव' ગૃહસ્થી અને સાધુ બન્ને પક્ષનું 'सेवई–सेवते' સેવન કરે છે ॥ ૧ ॥

– અન્વયાર્થ –

જે આહારનો અલ્પમાં અલ્પ ભાગ પણ પૂતિકૃત હોય - એટલે કે આધાકર્મ આદિ દોષયુક્ત આહારના એક કણુથી પણ મિશ્રિત હોય, જે આહાર સાક્ષત્ આધાકર્મી ન હોય અને જે આહાર કોઈ અન્ય મુનિઓને નિમિત્તે કોઈ શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થ વડે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો હોય, એવા આહાર નીસીથમાત્ર પણ સહસ્રાન્તરિત હોય (એક ઘેરથી બીજા ઘરે. બીજાથી ત્રીજા ઘરે એમ હજારમા ઘરે ચાલ્યો ગયો હોય) છતા પણ કોઈ મુનિ જો તેનો

भवेत्तदपि यदि मुनिः (भुंजे) भुञ्जीत तदा सः दुपक्खंचेव द्विपक्षंचेव साधु पक्षं गृहस्थपक्षं च सेवइ सेवते– स एतादृशाहारोपभोक्ता मुनिः साधुपक्ष-जनितस्य गृहस्थपक्षजनितस्य च दोपस्य भागी भवतीति भावः ॥सू० १॥

टीका––

एतावता एतत् फलितं य आहारः श्रद्धालुभिः श्रावकैरागन्तुकमुनिभ्यः सम्पादितः तस्य किञ्चिदाधाकर्मविशिष्टत्वात् सहस्रगृहान्तरितस्यापि तस्याहारस्यैककणयुक्तस्यापि आहारस्य भक्षणे यदा श्रमणस्य साधुगृहस्थरूपद्विपक्षसेवनजनितदोपो भवति तदा किमुत वक्तव्यं स्वयमेव सम्पूर्णाहारं स्वार्थं निर्माय भक्षयतः शाक्यभिक्षुप्रभृतिसाधुवर्गस्य ते खलु शाक्यभिक्षुप्रभृति साधवः सुतरामेव तथाविधाहारसेविनो द्विपक्षाश्रितदोपभाजो भवन्तीति भावः

---

दोनों पक्षों का अर्थात् साधु और गृहस्थ पक्ष का सेवन करता है वह साधु होता हुआ भी गृहस्थ के समान है। अर्थात् वह साधुपक्ष जनित और गृहस्थपक्ष जनित दोप का भागी होता है ॥१॥

–टीकार्थ–

तात्पर्य यह है कि जिस आहार को श्रद्धालु गृहस्थ श्रावक ने साधु–ओं के निमित्त बनाया है उस आहार के एक भी कण से युक्त आहार को हजार घर व्यवधान देकर भी खाने वाले मुनि को जब साधु गृहस्थ दोनो पक्षाश्रित दोप लगता है तब दूसरे साधु की तो बात ही क्या है जो कि अपने लिए ही स्वयं बनाकर खाने वाले होते है ॥१॥

---

ઉપભોગ કરે તો તે બન્ને પક્ષોનું સેવન કરે છે, એટલે કે સાધુ અને ગૃહસ્થ પક્ષનુ સેવન કરે છે. તે સાધુ હોવા છતા પણ ગૃહસ્થની સમાનજ એટલે કે તે સાધુપક્ષ જનિત અને ગૃહસ્થ પક્ષ જનિત દોષનો ભાગી બને છે.

ટીકાર્થ –

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે આહાર કોઈ શ્રદ્ધાલુ શ્રાવકે સાધુઓને નિમિત્તે બનાવ્યો હોય એવા આહારનો એક કણ પણ જે આહારમા ભળેલો હોય એવો આહાર સહસ્રાન્તરિત હજાર ઘેર લઇ જવાયો હોય તો પણ એવા આહારનો ઉપભોગ કરનાર સાધુને પણ જો સાધુ અને ગૃહસ્થ, આ બન્ને પક્ષાશ્રિત દોષ લાગે છે, તો જે સાધુઓ પોતાને માટે પોતાની જાતે જ આહાર બનાવીને ખાય છે, તેમની તો વાત જ શી કરવી ! ॥ ૧ ॥

आधाकर्मिकाहारभोजिनां कीदृशं कर्मफलं भवतीति प्रतिपादनाय प्रथममनुरूपं दृष्टान्तं गाथाद्वयेन प्रदर्शयति–तमेव, इत्यादि 'उदगस्स' इत्यादि'

मूलम्--

१ २ ३ ४
तमेव अवियाणंता' विसमंसि अकोविया ।
७ ६ ८
मच्छा वेसालिया चेव.उदगस्साऽभियागमे ॥२॥
९ १० ११ १२ १३ १४
उदगस्स पभावेण सुक्कं णिद्धं तमिंति उ ।
१७ १८ १६ १५ १९
ढंकेहि य कंकेहि य अमिसत्थेहिं ते दुही ॥३॥

छाया--

तमेव अविजानन्तो विषमे अकोविदाः ।
मत्स्या वैशालिकाश्चैव, उदकस्याभ्यागमे ॥२॥
उदकस्य प्रभावेण शुष्कं स्निग्धं तमेत्य तु ।
ढङ्कैश्च कङ्कैश्चैवाऽऽमिषार्थिभिस्ते दुःखिनः ॥३॥

---

आधाकर्मिक आहार का सेवन करने वालों को कैसा फल भोगना पड़ता है, यह कहने के लिए प्रथम दो गाथाओं से दृष्टान्त दिखलाते हैं— "उदगस्स" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'तमेव–तमेव' उस आधाकर्मिक आहारके दोषों को 'अवियाणंता –अविजानन्तः' नहीं जानते हुए 'विसमंसि अकोविया–विषमे अकोविदाः' अष्टविध कर्मके ज्ञानमें अथवा संसार के ज्ञान में अनिपुण पुरुष 'दुही–दुखिनः' दुःखी होते है 'वेसालिया मच्छा–वैशालिका मत्स्याः' वैशालिजाति के मत्स्य 'उदगस्साभियागमे–उदकस्याभ्यागमे' जलकी रेल (बाढ) आनेपर 'उदगस्स-पभावेण–उदकस्य प्रभावेण' जलके प्रभावसे 'सुक्कं–शुष्कं, सूके हुवे तथा 'णिद्धं

---

આધાકર્મ દોષયુક્ત આહાર ની સીથમાત્રનુ સેવન કરનાર સાધુઓને કેવુ ફળ ભોગવવુ પડે છે, તે હવેની બે ગાથાઓમા દૃષ્ટાન્ત દઇને સમજાવવામા આવે છે "उदगस्स" ઇત્યાદિ–

શબ્દાર્થ— तमेव–तमेव' એ આધાકર્મિક આહારના દોષોને 'अवियाणता–अविजानन्त' નહી જાણતા 'विसमंसि अकोविया–विषमे अकोविदा' અષ્ટવિધ કર્મના જ્ઞાનમા અથવા સંસારના જ્ઞાનમા અનિપુણ પુરુષ 'दुही–दुखिन' અહુ દુખી થાય છે 'वेसालिया-मच्छा–वैशालिका मत्स्या' વૈશાલી જાતીના મત્સ્ય 'उदगस्साभियागमे–उदकस्या-भ्यागमे' પાણીની રેલ (પુર) આવવાના સમયે 'उदगस्स पभावेण—उदकस्य प्रभावेण'

अन्वयार्थः----

(तमेव) तमेव---अधाकर्मिकाहारस्य दोषमेव (अवियाणंता) अविजानन्तः (विसमंसि अकोविया) विषमे अष्टविधकर्मबन्धे चतुर्गतिकसंसारे वा अकोविदाः अपण्डिताः मुनयः (दुही) दुःखिनो भवन्ति । के इव इत्याह---यथा 'वेसालिया मच्छा' वैशालिका वैशालिकजातीया मत्स्याः (उदगस्साऽभियागमे) उदकस्याभ्यागमे (उदगस्स पभावेणं) जलप्रवाहस्य प्रभावेण (सुक्कं) शुष्कं तथा (णिद्धं) स्निग्धं क्लिन्नंच (तं) तत्स्थानं (इंति) यान्ति प्राप्नुवन्ति तत्र (ते) (आमिसत्थेहिं) आमिषार्थिभिः---मांसार्थिभिः (ढंकेहि य कंकेहि य) ढङ्कैःकङ्कैश्च पक्षिभिः खाद्यमानाः (दुही) दुःखिनो भवन्ति तथैव आधाकर्म सेविनः साधवोऽपि दुःखिनो भवन्तीति भावः ॥२--३॥

टीका---

आधाकर्माहारसेवनजन्यदोषानभिज्ञाः ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मबन्धनज्ञानाप्रवीणाः कथमयं कर्मबन्धो भवति कथं वा न भवति? कथं वाऽयं संसार-

---

स्निग्धं' गिले 'तं--तम्' उस स्थानको 'इंति--यान्ति' प्राप्त करते है कि 'आमिसत्थेहिं--आमिषार्थिभिः' मांसार्थी 'ढंकेहि य--कंकेहि य' ढङ्कैः कङ्कैश्च, ढङ्क और कंक पक्षि द्वारा 'दुही--दुःखिनः' दुःखी होते हैं उसी प्रकार आधाकर्म आहार सेवन करने वाले दुःखी होते हैं ॥२--३॥

--अन्वयार्थ--

आधाकर्मिक आहार के दोष को ही न जानते हुए आठ प्रकार के कर्मबन्धन के विषय में अथवा चतुर्गतिकसंसार के विषयमें अकुशल मुनि विशाल--नामक मत्स्य के समान दुःखी होते हैं ? ॥२॥

--टीकार्थ--

जैसे विशालनाम मत्स्य विशेष समुद्र के तरङ्ग के प्रभाव से प्रवाहित

---

પાણીના પ્રભાવથી 'सुक्क--शुष्क' સુકાયેલા તથા णिद्ध--स्निग्ध' પલળેલા 'तं--तम्' તે તે કિનારા ને 'इंति--यान्ति' પ્રાપ્ત કરે છે કે જ્યા 'आमिसत्थेहिं--आमिषार्थिभिः' માસાહારી 'ढंकेहि य कंकेहिय- ढङ्कै कङ्कैश्च' ઢંક અને કંક પક્ષી દ્વારા'दुही--दुःखिन' દુઃખી થાય છે. તેવીજ રીતે આધાકર્મ આહારની એક સીથમાત્રનુ સેવન કરવાવાળા દુ.ખી થાય છે ॥૨ ૩॥

સૂત્રાર્થ-- જે અકુશલ મુનિ આધાકર્મ દોષયુકત આહારના દોષને જાણતા નથી, તે આઠ પ્રકારના કર્મબન્ધના વિષયમા અથવા ચાર ગતિવાળા સસારના વિષયમા વિશાલ નામના મછલાના સમાન દુ.ખી થાય છે. ॥૨॥

-- ટીકાર્થ --

જેવી રીતે વિશાલ નામનો મત્સ્ય સમુદ્રના મોજાઓ વડે ધકેલાઇને કિનારા પરના

सागरः समुत्तीर्यते इत्यादि विषयकज्ञानाकुशलाः पुरुषाः कर्मपाशबद्धाः सन्तस्तस्मिन्नेव संसारसागरे निमग्नाः सन्तो दुःखमनुभवन्ति, यथा विशाल-नामक मत्स्यजातिविशेषाः समुद्रतरङ्गान्दोलिताः सन्तः शुष्कं स्थलं कर्दम-मयं स्थानं वा समासाद्य ढङ्ककङ्कनामकमांसभक्षणशीलैः पक्षिविशेषै भक्ष्य-माणाः दुःखमासादयन्ति मत्स्यबन्धादिभि र्वा धीवरादिभिर्जीवन्त एव गृह्यमाणाः पीडयन्ते तथैव आधाकर्माहारसेविनः साधवोऽपि तदाहारभक्षणजन्यपापैः क्लेशमनुभवन्ति ॥२---३॥

दृष्टान्तमुपदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह---'एवं तु समणा एगे' इत्यादि ।

मूलम्--

१ २ ५ ४ ३

एवं तु समणा एगे वट्टमाणसुहेसिणा

७ ६ ८ १० ९

मच्छा वेसालीया चेव घायमेस्संती णंतसो ॥४॥

छाया---

एवं तु श्रमणा एके वर्त्तमानसुखैषिणः ।

मत्स्या वैशालिका इव घातमेष्यन्त्यनन्तशः ॥४॥

---

होकर किनारे पर सूखे या कीचड़मयस्थान पर ले जाया जाकर ढङ्क कङ्क नाम मांसार्थी पक्षियों द्वारा खाया जाता हुआ दुःखी होता है वैसे ही आधाकर्माहार का सेवन जन्य पाप से क्लेश को प्राप्त करते हैं ॥२॥ ३॥

दृष्टान्त दिखलाकर दार्ष्टान्तिक कहते हैं—" एवं तु समणा " इत्यादि ।

शब्दार्थ—'एवं तु--एवंतु' इस प्रकार 'वट्टमाणसुहेसिणा–वर्तमानसुखै-षिणः' वर्तमान सुख की इच्छा करने वाले 'एगे समणा–एके श्रमणाः' कोइ शाक्यादिश्रमण 'वेसालिय। मच्छा चेव--वैशालिकाः मत्स्या इव' वैशालिक

---

સૂકા અથવા કીચડ યુક્ત સ્થાન પર લઈ જવાય છે, અને ત્યા ઢક, કક આદિ માસાહારી પક્ષીઓ તેના શરીરમાથી માસ ઠોલી ખાય છે અને તે કારણે તે મત્સ્ય અત્યન્ત વેદ-નાનો અનુભવ કરે છે, એજ પ્રમાણે આધાકર્મ આહારની સીથ માત્ર શુદ્ધ આહાર સાથે સેવન કરનાર સાધુને પણ સસારમા ભ્રમણ કરવુ પડે છે અને અત્યન્ત કલેશનો અનુભવ કરવો પડે છે, ॥૨॥૩॥

ઉપર્યુક્તદૃષ્ટાન્ત દ્વારા જે વાત ફલિત થાય છે, તેનુ આ દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રમા નિરૂપણ કરવામા આવે છે "एव तु समणा" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एव तु एव तु' આ રીતે 'वट्टमाणसुहेसिणा वर्तमानसुखैपिणः' વર્તમાન સુખની ઇચ્છા કરવાવાળા 'एगे समणा एके श्रमणा' કોઈ શાક્ય શ્રમણ 'वेसा-

अन्वयार्थः---

(एवंतु) एवं तु अनेन प्रकारेण (वट्टमाणसुहेसिणो) वर्त्तमानसुखैषिणः वर्त्तमानसुखम् आधाकर्माद्याहारोपभोगजनितमेव सुखम् एष्टुं गवेषितु शीलं येषां ते वर्तमानसुखैषिणः वर्त्तमानकालिकसुखमात्रमेवाभिलषन्तः (एगे समणा) एके श्रमणाः शाक्यादयः आधाकर्मादिसेविनः स्वयूथिकाश्च (मच्छावेसलियाचेव) वैशालिका मत्स्या इव वैशालिकजातीयमत्स्या इव (णंतसो) अनन्तशः अनन्तवारम् (घायमेस्संति) घातमेष्यन्ति घातं विनाशम् एष्यन्ति--प्राप्स्यन्ति। तादृशं दुःखं न एकवारमेवाऽनुभूय ततो दुःखौघात् निवृत्ताः भविष्यन्ति किन्तु अनेकवारं घटीयन्त्रन्यायेन भूयो भूयः संसारमहोदधौ निमज्जन्तः संसारसागरपारगामिनो न भविष्यन्तीति भावः ॥४॥

स्पष्टार्थत्वात् टीका न कृता ॥४॥

---

जाती के मत्स्य के समान 'णंतसो-अनन्तशः' अनन्तवार 'घायमेस्संति-घातमेष्यन्ति? घातको प्राप्त करेंगे ॥४॥

-अन्वयार्थ-

इसप्रकार वर्तमानकालीन सुख के अभि- लाषी अर्थात् जो भविष्यत् की चिन्ता न करके वर्तमानकालीक सुख के ही अभिलाषी हैं ऐसे 'एगे समणा' शाक्यादि श्रमण और आधाकर्मादिका सेवन करने वाले स्वयूथिक वैशालिकजाति के मच्छों के जैसाअनन्तवार घातको प्राप्त होंगे। वे उस दुःख को एक वार ही भोगकर नहीं छूट जाएँगे किन्तु अरहट के न्याय से वारंवार संसारसागर में डूबेंगे, संसारसागर से पार नहीं होंगे। टीका स्पष्ट है ॥४॥

---

लिया मच्छाचेव-वैशालिका मत्स्याइव' वैशालिक जातना मत्स्यो-माछलाओनी जेम 'णंतसो-अनन्तशः' अनंत वार घायमेस्संति-घातमेष्यन्ति' विनाश प्राप्त करशे ॥४॥

सूत्रार्थ -

એજ પ્રમાણે ભવિષ્યની ચિન્તા, ન કરનારા અને વર્તમાન કાલિક સુખની જ અભિલાષાવાળા શાક્યાદિ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ, અને આધાકર્માદિ દોષયુક્ત અહાર નીસીથમાત્રનુ સેવન કરનારા સ્વયૂથિકો (જૈન સાધુઓ) વૈશાલિક જાતના મત્સ્યોની જેમ સંસારમા અનેક યાતાના ઓ સહન કરે છે. અને તે દુખને એક જ વાર ભોગવીને તેઓ તેમાંથી છુટકારો પામતા નથી, પરન્તુ રહેટની જેમ તેઓ વાર વાર સંસાર સાગરમા ડૂબાતા રહેશે તેઓ સંસાર સાગરને તરી શકશે નહી અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી ટીકાર્થ આપ્યો નથી ॥૩॥

आधाकर्माद्याहारभोजिनां दोषं प्रदर्श्य साम्प्रतं जगदुत्पत्तिविषये मतान्तरमाह--"इण मन्नं तु" इत्यादि ।

मूलम्--

३ ४ ५ १ २ ६
इण मन्नं तु अण्णाणं इह मेगेसिमाहियं
७ ८ ११ १२ १०
देव उत्ते अयं लोए बंभ उत्तेत्ति यावरे ॥५॥

छाया—

इदमन्यत्तु अज्ञानमिह एकेषामाख्यातम् ।
देवोप्तोऽयं लोकः ब्रह्मोप्त इति चापरे ॥५॥

अन्वयार्थः--

(इह) अस्मिन्लोके (एगेसिं) एकेषां केषांचित् मते (इणं) इदम् अग्रे-

---

आधाकर्मिक आदि आहार का सेवन करने वालो को दोष दिखाकर अब जगत् की उत्पत्ति के विषय में मतान्तर दिखलाते हैं-"इणमन्नं तु" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'इह-अस्मिन्' इसलोकमें 'एगेसि-एकेषां' कोई कोई के मतमें 'इणं-इदम्' यह आगेकहेजानेवाला 'अन्नंतु—अन्यत्त' अन्यही अन्नाणं--अज्ञानम्' अज्ञान है ऐसा 'आहियं—आख्यातम्' कहा है अयं-अयम्' यह 'लोए-लोकः' संसार 'देवउत्ते—देवोप्तः' किसीदेवके द्वारा उत्पन्न किया गया है ।५।

-अन्वयार्थ-

इस लोक में किन्हीं के मतमें यह-आगे कहा जानेवाला अज्ञान कहा.

---

આધાકર્મ આદિ દોષયુક્ત આહારના સેવન કરવાના દોષો અને તેને કારણે પ્રાપ્ત થતા ફળની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર જગત્‌ની ઉત્પત્તિ વિષે જુદા જુદા જે મતો ચાલે છે તે પ્રકટ કરે છે "इणमन्न तु" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'इह-अस्मिन्' આ લોકમા 'एगेसि-एकेषां' કોઈ કોઈના મતમા 'इणं--इदम्' આ આગળ કહેવામા આવનાર 'अन्न तु-अन्य-तु' બીજુ જ अन्नाण अज्ञानम्' અજ્ઞાન છે એવુ 'आहिय-आख्यातम्' કહેલ છે 'अय-अयम्' આ 'लोए--लोक' સંસાર 'देवउत्ते-देवोप्त' કોઈ દેવના દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલ છે ॥૫॥

- સૂત્રાર્થ -

આ લોકની ઉત્પત્તિનાવિષયમા કેટલાક અજ્ઞાનીઓ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે જડ

वक्ष्यमाणम् । (अन्नंतु) अन्यत्तु अन्यदेव (अन्नाणं) अज्ञानम्, मोहविजृम्भणम् (आहियं) आख्यातम् कथितम् , किं पुनस्तेषां मते कथितम् ? तत्राह (अयं) अयं प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षः तिर्यङ्नरामरनारकरूपः (लोए) लोकः संसारः । (देवउत्ते) देवोप्तः देवेन उप्त निष्पादितः इति देवोप्तः यथा कश्चित्कृषकः बीजं क्षेत्रे उप्त्वा धान्यादिकमुत्पादयति तथा– केनचिद्देवेनाऽयं संसार उत्पादितः (य) च=पुनः ( अवरे ) अपरे अन्ये– वादिनो वदन्ति अयं लोकः (बंभउत्ते) ब्रह्मोप्तः। ब्रह्मणा उप्तः निर्मित इति ।

अपरे एवं प्रतिपादयन्ति–अयं लोको ब्रह्मणा निष्पादित, इति ।

टीका–

अयमभिप्रायस्तेषाम्– जगतः सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मैवासीत्, नान्यत् तद्व्यतिरिक्तं किंचिदभवत् । स च सर्वानेव लोकानसृजत् । प्रथम–माकाशादीनां

---

गया है यह जड चेतन का समूह रूप लोक देव के द्वारा उत्पन्न किया गया है। जैसे कोई किसान खेत में बीज बोकर धान्य आदि उत्पन्न करता है उसी प्रकार किसी देवने इस– संसार को उत्पन्न किया है। वादी कहते हैं यह लोक ब्रह्मा के द्वारा रचागया है ॥५॥

—टीका—

उनका अभिप्राय यह है कि जगत् की सृष्टि होने से पूर्व ब्रह्मा ही था। उसके सिवाय अन्य कुछ भी नहीं था। उसीने सब लोकों का निर्माण किया पहले तो आकाश आदिकी रचना की, फिर मनुष्य पर्यन्त सभी अन्य पदार्थ बनाये। कहा भी है–"ततःस्वयम्भूर्भगवान्" इत्यादि

"पहले हिरण्यगर्भ अर्थात् ब्रह्मा ही था" तथा 'उसने देखा' एवं 'उसने तेज की सृष्टि की।' इत्यादि। ब्रह्मा से सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न हुआ, ऐसा किन्हीं का मत है ॥५॥

---

ચેતનના સમૂહ રૂપ આ લોકની ઉત્પત્તિ કોઇ દેવ દ્વારા કરવામાં અવી છે જેવી રીતે ખેડૂત પોતાના ખેતરમા ધાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરે છે, એજ રીતે કોઇ દેવે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી છે કોઈ કોઇ લોકો એવુ માને છે કે બ્રહ્માએ આ સૃષ્ટિનુ સર્જન કર્યું છે ॥૫॥

—ટીકાર્થ—

કેટલાક મતવાદીઓ એવુ માને છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયા પહેલા માત્ર બ્રહ્માનુ જ અસ્તિત્વ હતુ તેમણે સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું, પહેલા આકાશ આદિની રચના કરી ત્યાર બાદ મનુષ્ય પર્યંતના સઘળા પદાર્થો બનાવ્યા કહ્યુ પણ છે કે– "તત સ્વયમ્ભૂ ર્ભગવાન" ઇત્યાદિ

"પહેલા હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) જ હતા" તથા "તેમણે જોયુ" અને "તેમણે તેજની સૃષ્ટિ કરી" ઇત્યાદિ આ રીતે બ્રહ્માએ જ આખા જગતનુ સર્જન કર્યું છે, એવી માન્યતા કેટલાક લોકો ધરાવે છે ॥ ૫ ॥

सृष्टिः, तदनन्तरं क्रमशः सर्वेऽपि मनुष्यान्ताः पदार्थाः समुत्पन्नाः । तथा चोक्तम्—"ततः स्वयम्भूर्भगवान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ, तासु बीजमवासृजत् ॥१॥

"हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" "स ऐक्षत, "तत्तेजोऽसृजत," । इत्यादि ।

ब्रह्मणः सकाशात् सर्वं जगदुत्पन्नमिति एकेषां मतम्. ॥ ५ ॥

पुनरन्येषां मतं दर्शयति सूत्रकारः—

"ईसरेण', इत्यादि—

मूलम्—

२ ३ १ ३ ४ ५
ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहा वेरे. ।

७ ८
जीवाजीवसमाउत्ते सुहदुक्खसमन्निए— ॥६॥

छाया—

ईश्वरेण कृतो लोकः प्रधानादिना तथा परे. ।

जीवाजीवसमायुक्तः सुखदुःखसमन्वितः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थः—

(जीवाजीवसमाउत्ते) जीवाजीवसमायुक्तः जीवाजीवाभ्यां युक्तः ।

---

सूत्रकार फिर दूसरों का मत दिखलाते हैं—"ईसरेण" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जीवाजीवसमाउत्तो—जीवाजीवसमायुक्तः' जीव और अजीव से युक्त तथा 'सुहदुक्खसमन्निए—सुखदुःखसमन्वितः' सुख और दुःखसे युक्त 'लोए—लोकः' यह लोक 'ईसरेण कडे—ईश्वरेण कृतः' इश्वर कृत है ऐसा कोई कहते हैं 'तहा—तथा' और 'अवरे—अपरे' दूसरे कोई 'पहाणाई—प्रधानादिः' प्रधानादिकृत है अर्थात् प्रकृतिसे ही उत्पन्न होता है ऐसा कहते हैं ॥६॥

अन्वयार्थ

जीव और अजीव से युक्त तथा सुख दुःख से युक्त यह लोक ईश्वर

---

હવે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વિષયમા કેટલાક લોકોની જે બીજી માન્યતા છે તે સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે— "ईसरेण' ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ —'जीवाजीवसमाउ ते—जोवाजीवसमायुक्त' જીવ અને અજીવ થીયુક્ત તથા 'सुहदु खसमन्निप—सुखदुखसमन्वित' સુખ અને દુ ખથી યુક્ત 'लोप—लोक' આ લોક (સ સાર) 'ईसरेण कडे—ईश्वरेण कृत' ઇશ્વિર કૃત છે એવુ કોઈ કહે છે, 'तहा—तथा' તથા 'अवरे—अपरे' બીજા કોઈ 'पहाणाई—प्रधानादि' પ્રધાન વિગેરે કૃત છે, અર્થાત પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એવુ કહે છે ॥૬॥

સૂત્રાર્થ—જીવ અને અજીવથી અને સુખદુ ખથી યુક્ત એવા આ લોકને ઇશ્વિરે

तथा ( सुहदुक्खसमण्णिए ) सुखदुःखसमन्वितः ( लोए ) अयं लोकः। (ईसरेण कडे) ईश्वरेण कृतः ईश्वरेणोत्पादित इत्येके वदन्ति । ( तहा ) तथा ( अवरे ) अपरे, अन्यवादिनः कथयन्ति । ( पहाणाइ ) =प्रधानादिना कृत इत्यनुवर्त्तनीयः तथा च–प्रधानादिना कृतोऽयं लोक इति चाऽपरे वदन्तीति ॥सू ६॥

टीका–

"ईसरेण कडे लोए" इत्यादि । अयं जीवाजीवयुक्तः सुखदुःखादि सहितः स्वर्गनरकादिगतिसहितः जन्मजरामरणव्याध्यादिपाशपाशितो लोक ईश्वरेण कृतः, परमेश्वरप्रयत्नेनोत्पादितः । अनेन वेदान्तिनैयायिक मतयोरुपदर्शनं कृतम् ।

"वेदान्तिन ईश्वरस्यैव जगत उपादानकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च प्रतिपादयन्ति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" "एतदात्म्यमिदं सर्वम्" "सच्चत्यच्चाऽभवत्" सदिति- पृथिवीजलतेजांसि प्रत्यक्षरूपाणि, त्यदिति–वाय्वाकाशौ अप्रत्यक्षरूपौ,

---

ने उत्पन्न किया है, ऐसा कोई कहते हैं। दूसरे वादियों का कथन है कि प्रधान (प्रकृति) आदि के द्वारा रचा गया है। उनके मतानुसार यह लोक प्रकृति आदि के द्वारा रचित है ॥६॥

–टीकार्थ–

यह जीव और अजीव से युक्त तथा सुख दुःखमय संसार स्वर्ग–नरक आदि गतियों से युक्त, जन्मजरामरण व्याधि आदि के बन्धनों से आवद्ध लोक ईश्वर के द्वारा उत्पन्न किया गया है। इस कथन से नैयायिक और वेदान्तियों का मत प्रदर्शित किया गया है।

वेदान्ती ईश्वर को ही जगत् का उपादान कारण और निमित्त कारण मानते हैं। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत्प्र–

---

ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવું કેટલાક લોકો માને છે. ત્યારે કેટલાક લોકો એવુ માને છે કે પ્રકૃતિ આદિ દ્વારા આ લોકની રચના થઈ છે ॥ ૬ ॥

–ટીકાર્થ–

જીવ અને અજીવથી યુક્ત, સુખ અને દુઃખમય, સ્વર્ગ, નરક આદિ ગતિઓથી યુક્ત, જન્મ, જરા, મરણુ, વ્યાધિ આદિના બન્ધનોથી યુક્ત એવા આ લોકની ઈશ્વર દ્વારા ઉત્પત્તિ કરવામા આવી છે આ કથન દ્વારા નૈયાયિકો અને વેદાન્તીઓની માન્યતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

વેદાન્તીઓ ઈશ્વરને જ જગતનું ઉપાદાન કારણુ અને નિમિત્ત કારણુ માને છે

इत्यादि श्रुतिभिः, "जन्माद्यस्य यतः" इत्यादि ब्रह्मसूत्रे मायया संवलित-चेतनरूपस्य परमेश्वरस्य जगत उपादानकारणतां कथयन्ति। तथा-"तदैक्षत" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय" इत्यादि श्रुत्या, ईश्वरो जगतः कर्त्ता, चेतनत्वात् कुलालवदिति तर्केण च परमेश्वरस्य जग-दुत्पत्तौ कर्तृकारणत्वं कथयन्ति वेदान्तिनः।

नैयायिकास्तु-- जगतो गिरिसमुद्राद्रेरुपादानकारणं समवायिकारणाऽपर पर्यायं परमाणुं वदन्ति। असमवायिकारणं तु परमाणूनां संयोगः निमित्तकारण-मदृष्टदेशकालपरमेश्वरादयः। तत्र समवायिकारणं परमाणुम्, असमवायि-कारणं परमाणुसंयोगं, निमित्तकारणं जीवाऽदृष्टादिकं चादाय' चेतनत्वात् कर्तृत्वं स्वस्मिन्नासाद्य सर्वं जगत् परमेश्वरः सृजति, जगदुत्पत्तौ परमेश्वरस्य चेतनत्वात् कर्तृत्वमेव न तु समवायिकारणत्वम्। तथात्वे समवायिकारणे

---

यन्त्यभिसंविशन्ति' 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'सच्चत्यच्चाऽभवत्' इत्यादि श्रुति-वाक्यों से तथा "जन्माद्यास्य यतः" इत्यादि ब्रह्मसूत्रों के अनुसार वे ईश्वर को जगत् का उपादान कारण मानते हैं इन वाक्यों का आशय यह है कि ईश्वर के द्वारा ही भूतों की उत्पत्तिहोती है, उत्पन्न हुए भूत जीवित रहते हैं और उसके कारण अभि सवेश करते है। यहाँ जो कुछ भी है, सब वही ईश्वर ब्रह्म ही है। पृथ्वी, जल और तेज जो प्रत्यक्ष हैं और वायु तथा अकाश जो अप्रत्यक्ष हैं वे सब उसी के बनाये हुए हैं। मायायुक्त चेतनस्वरूप ईश्वर जगत् का उपादान है। तथा 'तदैक्षत' तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत्' 'एकोऽहं बहुस्यां प्रजाये य' इत्यादि श्रुतियों के प्रमाण से भी यही सिद्ध होता है, तथा ईश्वर जगत् का कर्ता है, क्योंकि वह चेतन है, जो चेतन होता है वह कर्त्ता होता है जैसे कुंभार इस तर्क से भी वेदान्ती ईश्वर को जगत् की उत्पत्ति में कर्तारूप कारण कहते हैं।

---

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिस विशन्ति" "एतदात्म्यमिद सर्वम्," सच्चत्यच्चाऽभवत् ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો વડે, તથા "જન્માદ્યસ્ય યત" ઇત્યાદિ બ્રહ્મસૂત્રો અનુસાર તેઓ ઇશ્વરને જગતનુ ઉપાદાન કારણ માને છે, આ વાક્યોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે- ઇશ્વરના દ્વારાજ ભુતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલા ભૂત જીવિત રહે છે, અને તેને કારણે અભિસવેશ કરે છે અહી જે કંઈ પણ છે તે એજ બ્રહ્મરૂપ અથવા ઇશ્વરરૂપ છે, પૃથ્વી, જળ અને તેજરૂપ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વો અને વાયુ આકાશરૂપ અપ્રત્યક્ષ તત્ત્વોનો સર્જક એજ ઇશ્વર છે માયાયુકત ચેતનસ્વરૂપ ઇશ્વર જગતનુ ઉપાદાન કારણ છે તથા "तदैक्षत, तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत, एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय" ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના પ્રમાણુ વડે પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે તથા

वर्त्तमाना गुणाः स्वसमानजातीयं गुणान्तरं कार्ये उत्पादयन्ति' इतिनियमात्। यदि परमेश्वरो जगतः समवायिकारणं भवेत्, तदा परमेश्वरे वर्त्तमानं ज्ञानमपि जगति संभवेत् न तु जगति चेतना दृश्यते, तस्मादीश्वरो न जगतः समवायिकारणम् किन्तु कुलालादिवन्निमित्तकारणमेव। तत्राऽपि सप्तभेदभिन्नस्य कर्तृ-कर्म--करण-सम्प्रदाना--ऽपादान-सम्बन्धा-ऽधिकरणरूपस्य निमित्तकारणस्य मध्यात् कर्तृकारणमेव परमेश्वरो जगतां भवति। तत्र परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वेऽ प्रमाणं उदाहरति।

तथाहि--क्षित्यङ्कुरादिकम्, कर्तृजन्यम्, कार्यत्वात्, घटवत्। यद्यत्कार्यं तत्तत्कर्तृजन्यम्, यथा घटः, क्षित्यङ्कुरादिकमपि कार्यमेव, सावयवत्वात्, अतः कर्तृजन्यमेवेदमपि भवति।

---

नैयायिक पर्वत समुद्र आदि रूप जगत् का उपादानकारण जिसका दूसरा नाम समवायिकारण है, परमाणु को मानते हैं। उनकी मान्यता के अनुसार परमाणुओं का संयोग असमवायिकारण हैं और अदृष्ट, देश काल, परमेश्वर आदि निमित्त कारण हैं। समवायिकारण परमाणु, असमवायिकारण परमाणु संयोग और निमित्त कारण जीव के अदृष्ट आदि को लेकर तथा चेतन होने के कारण अपने आपमें कर्तृत्व धारण करके ईश्वर सम्पूर्ण जगत् की रचना करता है। ईश्वर चेतनस्वरूप होने के कारण जगत् का कर्ता ही है, पर उपादान कारण नहीं है। समवायि कारण में जो गुण विद्यमान होते हैं, वे अपने समानजातीय दूसरे गुण को कार्य में उत्पन्न करते हैं, ऐसा

---

ઈશ્વર જગતનો કર્ત્તા છે, કારણ કે તે ચેતન છે, જે ચેતન હોય છે તે કર્ત્તા હોય છે, જેમ કે કુંભાર આ તર્કને આધારે પણ વેદાન્તીઓ ઈશ્વરને જગત્‌ની ઉત્પત્તિમા કર્ત્તારૂપ કારણ માને છે નૈયાયિકો પર્વત, સમુદ્ર આદિ રૂપ જગતનું ઉપાદાન કારણ (જેનું બીજુ નામ સમવાયિકારણ છે) પરમાણુને માને છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે પરમાણુંઓનો સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે, અને અદૃષ્ટ, દેશ, કાળ, પરમેશ્વર આદિ નિમિત્ત કારણો છે સમવાયિ કારણ પરમાણું, જીવના અદૃષ્ટ આદિને લઈને તથા ચેતન હોવાને કારણે પોતેજ કર્તૃત્વ ધારણ કરીને ઈશ્વર સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની રચના કરે છે ઈશ્વર ચેતન સ્વરૂપ હોવાને કારણે જગત્‌નો કર્ત્તા જ છે, પણ ઉપાદાન કારણ નથી સમવાયિ કારણમાં જે ગુણો મોજૂદ હોય છે, તે પોતાના સમાન જાતીય બીજા ગુણને કાર્યમા ઉત્પન્ન કરે છે, એવો નિયમ છે, આ નિયમ પ્રમાણે જો ઈશ્વર જગતના સમવાયિકારણ રૂપ હોત, તો ઈશ્વરમા વિદ્યમાન જ્ઞાન ગુણોનો પણ જગત્‌મા સદ્‌ભાવ હોત પરન્તુ જગત્‌માં ચેતના તો દેખાતી નથી તેથી ઈશ્વર જગતના સમવાયિ કારણરૂપ નથી, પરન્તુ તે

इत्थंच यथोक्त परमेश्वरात् यथोक्तरूपस्य जगतः उत्पत्ति र्भवतीति, नैयायिकाः कथयन्तीति ।

अपरे सांख्यकारास्तु--नेश्वरः सृष्टौ हेतुः । अपितु कार्यं शब्दादिप्रपंचः, सुखदुःखमोहसमन्वितः इति तस्य प्रपञ्चस्य सुखदुःखमोहात्मकेन सामान्येन भाव्यमिति--कार्यसमानं प्रधानं प्रकृत्यपरनामकं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था रूपमेव जगत उपादानकारणं भवति ।

तस्मात् प्रकृत्यपरनामकात्प्रधानान्महदादि क्रमेण आकाशादिप्रपंचस्योत्पत्ति र्भवति।

तदुक्तमीश्वरकृष्णेन-- "प्रकृते र्महांस्ततोऽहंकार स्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

---

नियम है। इस नियम के अनुसार यदि ईश्वर जगत् का समवायिकारण होता तो ईश्वर में विद्यमान ज्ञानगुण भी जगत में होता। मगर जगत् में चेतना तो दीखतीही नहीं है। अतएव ईश्वर जगत् का समवायिकारण नहीं है। वह कुंभकार आदि के समान निमित्तकारण ही है। निमित्तकारण सात प्रकार का होता है [१]कर्त्ता [२] कर्म [३] करण [४] सम्प्रदान [५] अपादान [६] सम्बन्ध और (७) अधिकरण। इनमें से ईश्वर जगत् का कर्ता रूप कारण है। ईश्वर के जगत्कर्तृत्व में अनुमान प्रमाण का प्रतिपादन किया जाता है--

पृथ्वी तथा अंकुर आदि कर्त्ता द्वारा जन्य हैं, क्योंकि वे कार्य हैं, जो कार्य होते हैं वे सब कर्तृजन्य होते हैं जैसे घट पृथ्वी अंकुरआदि आदिकार्य, क्योंकि वह सावयव हैं। इस प्रकार पृथ्वी आदि सावयव होने से कार्य हैं और कार्य होने के कारण कर्ता के द्वारा उत्पन्न होने योग्य हैं।

इस प्रकार नैयायिकों का कथन है कि यथोक्त परमात्मा से यथोक्त रूप जगत् की उत्पत्ति होती है।

---

કુંભાર આદિની જેમ નિમિત્ત કારણુ જ છે નિમિત્તકારણુ સાત પ્રકારનુ હોય છે— (૧) કર્ત્તા (૨) કર્મ, (૩) કરણુ, (૪) સંપ્રદાન, (૫) અપાદાન, (૬) સંબંધ અને (૭) અધિકરણુ આ સાતમાથી ઇશ્વર જગતના કર્તારૂપ કારણુ છે ઇશ્વરના જગત કર્તૃત્વમા અનુમાન પ્રમાણુનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે—

પૃથ્વી તથા અંકુર આદિ કર્ત્તા દ્વારા જન્ય છે, કારણુ કે તેઓ કાર્યરૂપ છે એવો નિયમ છે કે જે કાર્યો હોય છે, તે કર્તૃજન્ય હોય છે જેવી રીતે ઘડો, અંકુર આદિ કાર્યો છે, કારણુ કે તેઓ સાવયવ છે, એજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પણુ સાવયવ હોવાથી કાર્યરૂપ છે અને તે કાર્યરૂપ હોવાને કારણે કર્ત્તા દ્વારા ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે

આ પ્રકારે નૈયાયિકોનુ એવુ કથન છે કે યથોકત (આગળ જેનુ જેવુ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે એવા) પરમાત્મા દ્વારા યથોકત સ્વરૂપવાળા જગતની ઉત્પત્તિ કરાઈ છે

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" इति ।

प्रधानं मूलकारणम्, ततो महत्तत्त्वं समुत्पद्यते, तादृशमहतः सकाशात् अहंकारस्य जनिः, अहंकारादेकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि भूतसूक्ष्मरूपाणि जायन्ते । तेभ्यः सूक्ष्मेभ्यः पञ्चमहाभूतानाम् आकाशवायुतेजोजलपृथिवीनां समुत्पत्तिः । पृथवीभ्य ओषधिवनस्पत्यादीनां संभवो जायते । पुरुषस्तु केवल मुदासीनो भोक्ता च, तदेवं सर्वमपि कार्यं प्रधानादेव साक्षात्परंपरया जायते इति ।

---

अब सूत्रकार सांख्यों का कथन करते हैं । उनका कहना है कि ईश्वर जगत् का कारण नहीं है । उनका तर्क यह है कि शब्दादि जो प्रपंच (फैलाव-विस्तार) है वह सुख दुःख और मोह आदि से युक्त है अतएव इस प्रपंचका कारणभी सुख दुःख मोह आदिसे युक्त ही होना चाहिए । प्रधान या प्रकृति कार्य के समान ही है, अतएव वही जगत् का उपादान कारण है । सतोगुण, रजोगुण और तमोगुण की समान अवस्था को प्रधान या प्रकृति कहते हैं । इस प्रकृति से महत् (बुद्धि) आदि के क्रमसे आकाश आदि प्रपंच की उत्पत्ति होती है । ईश्वर कृष्ण ने कहा है–

'प्रकृति से महत्तत्व की, महत् से अहंकार की, अहंकार से सोलह तत्त्वों की और उन सोलह में के पाँच तन्मात्राओं से पाँच भूतों की उत्पत्ति होती है ।

तात्पर्य यह है कि प्रधान मूल कारण है । प्रधान से महत् अर्थात् बुद्धि उत्पन्न होती है । महत् से अहंकार का प्रादुर्भाव होता है। अहंकार से ग्यारह इन्द्रियाँ (पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ, पाँच कर्मेन्द्रियाँ और मन) और पांच तन्मात्रा

---

હવે સૂત્રકાર સાંખ્યોનો મત પ્રકટ કરે છે-- સાંખ્યોની એવી માન્યતા છે કે ઇશ્વર જગતનું કારણ નથી-- ઇશ્વરે જગતની રચના કરી નથી તેમનો એવો તર્ક છે કે શબ્દાદિ જે પ્રપંચ (વિસ્તાર) છે, તે સુખદુઃખ અને મોહથી યુક્ત છે, તેથી આ પ્રપંચનું કારણ પણ સુખદુઃખ, મોહ આદિથી યુક્ત હોવું જોઇએ, પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિ કાર્યના સમાનજ છે, તેથી તેને જ (પ્રકૃતિનેજ) જગતનું ઉપાદાન કારણ માનવું જોઇએ સત્વગુણ, રજોગુણ, અને તમોગુણની સમાન અવસ્થાને પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિ કહે છે આ પ્રકૃતિ દ્વારા મહત્ (બુદ્ધિ) આદિના ક્રમે આકાશ આદિ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઇશ્વરકૃષ્ણે એવું કહ્યું કે--

"પ્રકૃતિ વડે મહત્તત્વની, મહત્ વડે અહંકારની, અહંકાર વડે સોળ તત્ત્વોની અને એ સોળમાંના પાંચ તન્માત્રાઓ વડે પાંચ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પ્રધાન (પ્રકૃતિ) મૂળ કારણ છે પ્રકૃતિ દ્વારા મહત્ (બુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થાય છે, મહત્ વડે અહંકારનો પ્રાદુર્ભાવ (પ્રકટ થવાની

"पहाणाई" प्रधानादि, अक्षादिपदेन कालस्वभावनियतिवादिनां ग्रहणं भवति। तथा च कालवादिनः कालादेव जीवाजीवादिसंयुक्तः सुखदुःख-समन्वितः सर्वोऽपि संभवति ।

अत एव जनिमतां भवति, अमुकः पदार्थोऽमुककाले भवति नान्यस्मिन्

की उत्पत्ति होती है। यह पांच तन्मात्रा भूतों के सूक्ष्म रूप हैं और नाम हैं- रूप, रस, गंध, स्पर्श और शब्द। इन पांच तन्मात्राओं से आकाश, वायु, तेज, जल और पृथिवी नामक पांच महाभूतों की उत्पत्ति होती है।

पृथ्वी से औषधि वनस्पति आदि पैदा होती है।

पुरुष केवल उदासीन और भोक्ता है इस प्रकार सभी कार्य साक्षत् या परम्परा रूप से प्रकृति से ही उत्पन्न होते हैं।

गाथा में 'पहाणाई' पद में प्रयुक्त 'आदि' शब्द से कालवादी स्वभाववादी आदि का ग्रहण किया गया है। कालवादी के मतानुसार इस जीव अजीवमय और सुखदुःखमय संसार का कारण काल ही है। वे कहते हैं- अमुक पदार्थ अमुक ही काल में उत्पन्न होता है, अन्यकाल में नहीं। कहा है— काल ही भूतों को उत्पन्न करता है, काल ही प्रजा का संहार करता है। जब हम सब सो जाते हैं तब भी काल जागता रहता है। काल दुरतिक्रम है उसके सामर्थ्य को उल्लंघन नहीं किया जा सकता।

ક્રિયા) થાય છે અહંકાર વડે ૧૧ ઈન્દ્રિયો (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન) અને પાચ તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રાચ તન્માત્રા ભૂતોના સૂક્ષ્મ રૂપ છે અને નામ છે— રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ આ પાચ તન્માત્રા વડે આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી નામના પાચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

પૃથ્વીમાથી ઔષધિ, વનસ્પતિ આદિ પેદા થાય છે પુરુષ (આત્મા) કેવળ ઉદાસીન અને ભોક્તા છે આ પ્રકારે સઘળા કાર્યોની સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા રૂપે પ્રકૃતિ વડે જ ઉત્પત્તિ થાય છે ગાથામા "पहाणाई" પદમા પ્રયુક્ત થયેલા 'આદિ" પદ વડે કાળવાદી, સ્વભાવવાદી, નિયતિવાદી આદિને ગ્રહણ કરવામા આવેલ છે કાળવાદીઓની માન્યતા અનુસાર આ જીવઅજીવમય તથા સુખદુખ મય સંસારનુ કારણ કાળ જ છે તેઓ કહે છે કે અમુક પદાર્થ અમુક કાળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય કાળે ઉત્પન્ન થતો નથી કહ્યુ પણ છે કે —', કાળ જ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે અને કાળ જ પ્રજાનો સંહાર કરે છે જ્યારે આપણે ઊંઘી જઇએ છીએ, ત્યારે પણ કાળ જાગૃત જ રહે છે કાળ દુરતિક્રમ્ય છે તેના આગળ કોઇનુ કંઇ ચાલતુ નથી,

काले। तदुक्तम्-कालः सृजति भूतानि, कालः संहरते प्रजाः।
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति, कालो हि दुरतिक्रमः "इति।
स्वभाववादिनस्तु स्वभावेन सर्वोऽपि लोकः संजातः इति।

नियतिवादिनस्तु नियत्यैव सर्व प्रस्तूयते। तदेवं ते ते- वादिनः स्व मताऽनुसारेणाऽयं लोको जायते इति वदन्ति ॥ ६ ॥

"जगत उत्पत्तौ ततोऽपरमपि मतं प्रदर्शयति सूत्रकारः-"सयंभुणा" इत्यादि।

मूलम्-

१ ३ २ १० १२
सयंभुणा कडे, लोए, इति वुत्तं महेसिणा।
४ ६ ५ ७ ८ ९
मारेण संथुया माया, तेण लोए असासए-" ॥७

छाया-

स्वयम्भुवा कृतो लोकः इत्युक्तं हि महर्षिणा।
मारेण संस्तुता माया तेन लोकः अशाश्वतः ॥७

---

स्वभाववादी मानता है--समस्त लोक स्वभाव से ही उत्पन्न हुआ है।

नियतिवादी के मतानुसार सभी कुछ नियति के द्वारा ही उत्पन्न होता है।

इस प्रकार भिन्न भिन्नवादि अपने अपने मत के अनुसार लोक की उत्पत्ति कहते हैं ॥ ६ ॥

जगत् की उत्पत्ति के विषय में सूत्रकार एक और मत का उल्लेख करते हैं- "सयंभुणा" इत्यादि।

शब्दार्थ-"सयंभुणा-स्वयम्भुवा" विष्णुने "लोए-लोकः' संसार 'कडे-कृतः' किया है 'मारेण-यमराजेन' यमराजाने 'माया—माया' मायाशक्ति 'संथुया-संस्तुता' रची है 'तेण-तेन' इसकारण-'लोए-लोकः' संसार 'असासए अशाश्वतः' अनित्य है ॥७॥

---

સ્વભાવવાદીઓ એવુ માને છે કે સમસ્ત લોક સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાયો છે

નિયતિવાદીઓ એવું કહે છે કે સઘળા પદાર્થો નિયતિ દ્વારા જ ઉત્પન્ન થાય છે

આ પ્રકારે લોકની ઉત્પત્તિના વિષયમા જુદા જુદા મતવાદીઓની જુદી જુદી માન્યતાઓ છે ॥૫॥

જગતની ઉત્પત્તિના વિષયમા વધુ એક માન્યતાને સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે"-'सयंभुणा" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'सयंभुणा-स्वयम्भुवा' વિષ્ણુએ 'लोए-लोक' સંસાર 'कडे-कृत' કરેલ છે 'मारेण-यमराजेन' યમરાજાએ 'माया-माया' માયાશક્તિ 'संथुया-संस्तुता' રચેલ છે 'तेण-तेन' આ કારણે 'लोए-लोक' સંસાર 'असासए-अशाश्वत' અનિત્ય છે ॥૭॥

अन्वयार्थः-

(सयंभुणा) स्वयम्भुवा= विष्णुना। (लोए) लोकः। (कडे) कृतः)= रचितः। (मारेण) मारेण यमराजेन। (माया) मारकशक्ति र्माया। (संथुया) संस्तुता=रचिता। (तेण) तेन कारणेन। (लोए) लोकः (असासए) अशाश्वतोऽनित्यः (इति) इति=एवम् (महेसिणा) महर्षिणा (वुत्तं) उक्तं कथितमिति।

कश्चिदन्यतीर्थी एवं कथयति-यदयं लोको विष्णुनोत्पादित इति महर्षिणा कथितः। तथा तेनैव विष्णुना लोकानां व्यवस्थायै यमराज उत्पादितः, तेन यमेन लोको मार्यते। तस्माल्लोको जडाजडात्मको म्रियते, मरणादनित्यए व। उत्पत्तिविनाशवतामनित्यत्वं प्रसिद्धमेवेति भावः।

---

अन्वयार्थ-

यह लोक स्वयंभू (विष्णु) ने रचा है। मार (यमराज) ने माया (मारकशक्ति) रची है। इस कारण से लोक अनित्य है। ऐसा महर्षि ने कहा है।

कोई अन्यतीर्थिक (पौराणिक) कहते हैं कि-महर्षिने ऐसा कहा है कि इस लोक की रचना विष्णु ने की है, लोक की व्यवस्था के लिए विष्णु ने ही यमराज को उत्पन्न किया है जो लोगोंको मारता है। इस यमराज के कारण ही सचेतन और अचेतन की मृत्यु होती है। मृत्यु होने के कारण लोक अशाश्वत है। जिनकी उत्पत्ति हो और विनाश भी हो, उनकी अनित्यता प्रसिद्ध ही है ॥ ७ ॥

---

- सूत्रार्थ -

'આ લોકની સ્વયંભૂ (વિષ્ણુ ભગવાન) વડે રચના કરવામા આવી છે. માર (યમરાજે) દ્વારા માયા (મારક શક્તિ) ની રચના કરવામા આવી છે તે કારણે લોક અનિત્ય છે," એવું મહર્ષિએ કહ્યુ છે.

કોઈ કોઇ અન્યતીર્થિકો પૌરાણિકો એવુ કહે છે કે મહર્ષિએ એવુ કહ્યુ છે કે આ લોકની રચના વિષ્ણુએ કરી છે લોકની વ્યવસ્થાને માટે વિષ્ણુએ યમરાજને ઉત્પન્ન કર્યા છે, જે લોકોનો સંહાર કરે છે. તે યમરાજને કારણે જ સચેતનનુ મૃત્યુ થાય છે અને અચેતનનો નાશ થાય છે મૃત્યુનો સદ્‌ભાવ હોવાને કારણે લોક અશાશ્વત છે. જેમની ઉત્પત્તિ થતી હોય અને નાશ પણ થતો હોય, એવી વસ્તુઓને અનિત્ય અથવા અશાશ્વત માનવામાં આવે છે ॥ ૭ ॥

टीका—

किंच जगत उत्पत्तिविपये नैयायिकाद्यतिरिक्तोऽपरः कश्चिद्वादि एवं प्रतिपादयति-"सयंभुणा" इत्यादि । स्वयं भवति, स्वव्यतिरिक्ताऽनपेक्षयैवाऽभिव्यक्तो भवति यः स स्वयम्भूः= विष्णुः, अन्योवा ब्रह्मा कमलयोनिः, स च एक एव सर्व प्रथमतोऽभूत् । स च स्वातिरिक्तं कमप्यपश्यन् साधनाभावादानन्दं न लब्धवान् ।

तथा च श्रुतिः- "तस्मादेकाकी न रमते" इति । ततः स आनन्द कारणं स्वातिरिक्तमभिलपितवान् । तस्यैवं चिन्तयतो द्वितीया शक्तिरभूत्, ततो लोकोनां स्थावरजंगमानां सृष्टि र्जाता । एवं प्रकारेण मम महर्पिणा= पूर्वाचार्येण कथितम् ।

टीकार्थ--

जगत् उत्पत्ति के विपय में नैयायिक आदि दर्शनों के अतिरिक्त दूसरा कोई वादी कहता है- 'जो स्वयं होता है या अपने से भिन्न अन्य की अपेक्षा न रखता हुआ प्रकट हो जाता है, वह 'स्वयम्भू' कहलाता है । ऐसा स्वयम्भू विष्णु है या कमलयोनि ब्रह्मा है । सृष्टि से पहले वह अकेला ही था । किसी दूसरे को न देखकर, आनन्द के साधन का अभाव होने से उसे आनन्द नहीं मिला । श्रुति में भी कहा है-उस अकेले का मन नहीं लगा । तब उसने ऐसे किसी दूसरे की कामना की जिससे आनन्द लाभ हो सके । उसके विचार करने पर 'शक्ति ' दूसरी उत्पन्न हो गई । तत्पश्चात् स्थावरों और जंगमों की सृष्टि पैदा हुई--ऐसा हमारे पूर्वाचार्य महर्षि ने कहा है

– ટીકાર્થ –

નૈયાયિક આદિ મતવાદીઓ સિવાયના કેટલાક અન્ય મતવાદીઓ જગતની ઉત્પત્તિના વિષયમા આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવે છે

" જે સ્વયં પ્રકટ થાય છે પોતાનાથી ભિન્ન એવા કોઇ પણ અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જે પ્રકટ થઇ જાય છે, તેને સ્વયભૂ કહે છે વિષ્ણુને અથવા કમલયોનિ બ્રહ્માને એવા સ્વયંભૂ કહે છે સૃષ્ટિનુ સર્જન થયા પહેલા એકલા સ્વયભૂનો જ સદ્ભાવ હતો કોઇ અન્ય વસ્તુને નહી દેખવાથી, આનદના સાધનના અભાવને લીધે સ્વયંભૂને આનદ પ્રાપ્ત થતો નહી શ્રુતિમા પણ કહ્યુ છે કે "તેમને એકલા ગોઠ્યુ નહી" તેથી તેમણે એવી કોઈ અન્ય વસ્તુની કામના કરી કે જેના દ્વારા આનંદ મળી શકે આ પ્રકારનો વિચાર કર્યો ત્યારે જે બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઇ તેનુ નામ "શક્તિ" હતુ ત્યાર બાદ સ્થાવર અને જ ગમોની સૃષ્ટિનુ સર્જન થયુ, આ પ્રકારનો અમારા પૂર્વાચાર્ય મહર્ષિઓનો મત છે

तथा च श्रुतिः-'इति शुणुम धीराणां ये नः तद्विचचक्षिरे" पूर्वाचार्याणामेव वचनं वयं श्रुणुमः यत्- ये पूर्वाचार्या नः=अस्मभ्यं विचचक्षिरे= कथितवन्तः इति । अनेन प्रकारेण स्वयम्भूवादिनो लोकस्य स्थावरजंगमस्य कर्त्तारं स्वीकुर्वन्ति स्वयम्भूवम् ।

अपि च स स्वयम्भूर्विष्णुर्लोकानुत्पाद्य तद्भारेण भीतः सन् , अथवा लोकव्यवस्थायै मारं=यमराजम् उत्पादितवान् । तेन-यमराजेन माया रचिता तां मायां पुरस्कृत्य स यमो लोकान् मारयति ।

"तदुक्तं श्रुत्या" "यस्य ब्रह्मच क्षत्रंच उभे भवत ओदनः ।
मृत्यु र्यस्योपसेचनं कइत्था वेदयत्रसः " ।

यस्य यमराजस्य ब्राह्मणादिकम् ओदनो भवति मृत्युश्च उपसेचनं=शाकस्थानीयं भवति-इत्थम्भूतं स्वयम्भुवं को जानाति यत्र स स्थितः इत्यादि स्वयंभूवादिमतम् ॥ ७ ॥

---

श्रुति में कहा है--हम पूर्वाचार्यों का ऐसा वचन सुनते हैं जिन्होंने हमें ऐसा कहा है ।

इस प्रकार स्वयंभूवादी स्थावर जंगमरूप जगत् का कर्त्ता स्वयंभू को स्वीकार करते ह ।

और वह स्वयंभू (विष्णु) लोकों को उत्पन्न करके जव उनके भार से भयभीत हुआ तो उसने लोक व्यवस्था के लिए यमराज को जन्म दिया। यमराज ने माया रची, उस माया को आगे करके यमराज लोकों का संहार करता है । श्रुति में भी कहा है-"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च "इत्यादि ।

ब्राह्मण और क्षत्रिय आदि जिस के भोजन हैं और मृत्यु जिस के लिए शाक भाजी के समान है, ऐसे स्वयंभू को कौन नहीं जानता, जहां वह स्थित है । इत्यादि स्वयंभूवादियों का मत है ॥ ७ ॥

---

શ્રુતિમા કહ્યુ છે કે અમે પૂર્વાચાર્યોની એવી વાત સાભળીએ છીએ તેમણે જ અમને એવુ કહ્યુ છે

આ પ્રકારે સ્વય ભૂવાદીઓ સ્થાવર જ ગમ રૂપ આ સ સારના કર્ત્તા સ્વય ભૂને માને છે,

અને લોકોને ઉત્પન્ન કર્યા બાદ જ્યારે તેમના ભારથી તે સ્વય ભૂ (બ્રહ્મા) ભયભીત થઇ ગયા, ત્યારે તેમણે લોકવ્યવસ્થાને માટે યમરાજને ઉત્પન્ન કર્યા. યમરાજે માયા રચી. તે માયાને આગળ કરીને યમરાજ લોકોના સ હાર કરે છે શ્રુતિમા પણ કહ્યુ છે કે "यस्य ब्रह्म च क्षत्र च" ઇત્યાદિ—

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આદિ જેમનુ ભોજન છે, અને મૃત્યુ જેમની આગળ શાક-ભાજીના સમાન (તુચ્છ) છે, એવા સ્વય ભૂને કોણ નથી જાણતુ ? ઇત્યાદિ સ્વય ભૂવાદીઓનો મત છે ॥૭॥

"जगत्सृष्टिविषये ततोऽन्येषां मतं दर्शयति सूत्रकारः-"माहणा समणा" इत्यादि।

मूलम्-

२ ३ १ ४ ५ ६
माहणा समणा एगे आह अंडकडे जगे-।
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
असो तत्तमकासीय अयाणंता मुसं वदे-॥८

छाया-

ब्राह्मणाः श्रमणा एके, आहुरण्डकृतं जगत्।
असौ तत्त्वमकार्षीच्चा जानन्तो मृषा वदेत् -॥८

अन्वयार्थः-

(एगे) एके केचित्। (माहणा) ब्राह्मणाः =वेदवादिनः। तथा-(समणा) श्रमणाः त्रिदण्डिप्रभृतयः पौराणिकादयश्च। (जगे) जगत्, स्थावरजंगमात्मको

---

जगत् की रचना के विषय में सूत्रकार अन्य मतों का उल्लेख करते हैं- 'माहणा समणा,' इत्यादि।

शब्दार्थ-एगे—एके' कोई 'माहणा-ब्राह्मण ब्राह्मणाः तथा 'समणो श्रमणाः' श्रमणजन 'जगे-जगत्' यह लोक 'अंडकडे-अंडकृतम्' अंडासे बनाहुवा 'आह -आहुः' कहते हैं 'असो-असो' यह ब्रह्माने 'तत्तं-तत्त्वम्' पदार्थसमूहको अकासी अकार्षीत्' बनाया है 'अयाणंता-अजानन्तः' वस्तुतत्वको न जानने वाले वे ब्राह्मणादि 'मुसं-मृषा' झूठा 'वदे-वदन्ति' कहते हैं ॥८॥

अन्वयार्थ-

कोई कोई ब्राह्मण अर्थात् वेदवादी और श्रमण त्रिदण्डी पौराणिक आदि कहते हैं कि जगत् अंडे से बना है और ब्रह्मा ने पदार्थ समूह की रचना की है।

---

જગત્‌ની રચનાના વિષયમા જે અન્ય મતો ચાલે છે તેમને નિર્દેશ કરીને સૂત્રકાર આ માન્યતાઓને મિથ્યા કહે છે—"माहणा समणा" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'एगे-एके' કોઈ 'माहणा-ब्राह्मणा' બ્રાહ્મણ તથા 'समणा-श्रमणा' શ્રમણજન 'जगे-जगत्' આ લોક (સંસાર) 'अंडकडे-अंडकृतम्' ઇંડામાથી બનેલ 'आह-आहु' કહે છે 'असो असौ' આ બ્રહ્માએ 'तत-तत्त्वम्' પદાર્થસમૂહને 'अकासी-अकार्षीत्' બનાવેલ છે. 'अयाणंता-अजानन्तः' વસ્તુતત્ત્વને ન જાણુવાવાળા તે બ્રાહ્મણ વગેરે 'मुस-मृषा' ખોટું 'वदे-वदन्ति' કહે છે ॥૮॥

અન્વયાર્થ-

કોઈ કોઈ બ્રાહ્મણો (વેદવાદીઓ) શ્રમણા ત્રિદંડીઓ અને પૌરાણિકો કહે છે કે જગત ઇંડામાથી બન્યુ છે, અને બ્રહ્માએ પદાર્થસમૂહની રચના કરી છે આ પ્રમાણે

लोकः । (अंड कडे) अण्डकृतमिति । (आह) आहुः कथयन्ति । पुनश्च (असो) असौ ब्रह्मा (तत्तं) तत्त्वम्=पदार्थसमूहम् । अकार्षीत्=रचितवान् इति । (अयाणंता) अजानन्तः । वस्तु-तत्त्वमजानानास्ते ब्राह्मणादयः (मुसं) मृषा । (वदे) वदन्ति=कथयन्ति । इत्थं पदार्थजातानाम् उत्पत्तिर्भवतीति मृषैव ते प्रतिपादयन्ति । मिथ्याप्ररूपणे तेषामज्ञानमेव कारणं भवतीति ॥ ८ ॥

टीका-

अपिच (माहणा) ब्रह्मणाः=वेदविदः (समणा) श्रमणाः त्रिदण्डिप्रभृतयः, 'एगे' एके=पौराणिकः स्मृत्यनुयायिनश्च । एके, न तु सर्वे-(आह) आहुः= कथयन्ति । किं कथयन्ति तत्राह- (अंडकडे जगे=) अण्डकृतं जगत् जायते= उत्पद्यते इति जगत्, प्रत्यक्षनिर्दिष्टम् स्थावरजंगमात्मकम् । अण्डेन कृतम्, अण्डाज्जातमित्यर्थः । तथाहि-सृष्टेः पूर्वं न किमपि वस्तुजात-मासीत्, पदार्थ-रहितं जगदासीत् ततो विष्णो र्नाभिकमलादुत्पन्नो ब्रह्मा अण्डं निर्मितवान् । तदुक्तम्-"तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । इति

सहस्रांशुसमप्रभमिति, सूर्यसदृशं तदण्डमुत्पादितवानित्यर्थः ततोऽण्डद्विधा-कृतं ब्रह्मणा, तेनोर्ध्वोऽधो विभागो जातः ।

---

ऐसा कहने वाले ब्राह्मण आदि तत्त्व को न जानते हुए मिथ्या कथन करते हैं । अर्थात् पदार्थों की उत्पत्ति के विषय में उनका कथन मिथ्या हैं और मिथ्या कथन का कारण उनका अज्ञान है ॥ ८ ॥

टीकार्थ-

कोई कोई ब्राह्मण, श्रमण और पौराणिक कहते हैं कि यह जगत् अंडे से उत्पन्न हुआ है । उनकी मान्यता यह है कि-सृष्टि से पहले कोई भी वस्तु नहीं थी । तब विष्णु के नाभिकमल से ब्रह्मा का जन्म हुआ और ब्रह्मा ने अंडा बनाया । कहा भी है -वह अंडा सूर्य के समान प्रभा वाला हैमवर्ण था । 'ब्रह्माने उस अंडे के दो टुकडे कर दिए । ऐसा कहने से

---

કહેનારા બ્રાહ્મણો આદિ તત્ત્વને નહી જાણવાને કારણે મિથ્યા કથન કરે છે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ વિષેની તેમની માન્યતા મિથ્યા છે તેઓ અજ્ઞાનને કારણે જ આવુ મિથ્યા કથન કરે છે ॥૮॥

ટીકાર્થ

કોઈ કોઈ બ્રાહ્મણો, શ્રમણો અને પૌરાણિકો કહે છે કે આ જગત્ ઈંડામાથી ઉત્પન્ન થયુ છે તેમની માન્યતા એવી છે કે સૃષ્ટિનુ સર્જન થયા પહેલા વિષ્ણુ સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ ન હતી ત્યાર બાદ વિષ્ણુના નાભિકમલમાથી બ્રહ્મા પ્રગટ થયા અને બ્રહ્માએ ઈંડાની રચના કરી કહ્યુ પણ છેકે -"તે ઈંડુ સૂર્યના સમાન પ્રભાવાળુ અને સોનેરીવર્ણનુ હતુ બ્રહ્માએ તે ઈંડાના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. આ રીતે ઈંડાના બે વિભાગ પડી

मध्येच-भू१ भुवः२, स्वः३, महः४, जनः५, तपः६, सत्यः७, इत्येवं रूपाणां सप्तानामूर्ध्वलोकानाम् । एवम्—अतल१ वितल२ सुतल३ तलातल४ पाताल५ महापाताल६ रसातल७ रूपाणां च सप्तानामधोलोकानां चेति चतुर्दशभुवनानामुत्पत्तिरभूत् । एवं पृथिवीजलतेजोवायुगगनसरित्समुद्रपर्वतादीनां सर्वेषामुत्पत्तिरभूत् ।

तदुक्तम्—"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं, प्रसुप्तमिव स तः" ॥१॥ इति ॥

एवं क्रमेण 'असो' असौ ब्रह्मा 'तत्तं' तत्त्वं सर्वपदार्थजातं तदण्डक्रमपरम्परया 'अकासी' अकार्षीत् कृतवान् । ते च ब्राह्मणश्रमणपौराणिकस्मृ-

---

दो विभाग हो गए ऊर्ध्व भाग और अधोभाग । मध्य में (१) भू (२) भुर्वः (३) स्वः (४) मह (५) जन (६) तप और (७) सत्य, इन सात लोकों की तथा (१) अतल (२) वितल (३) सुतल (४) तलातल (५) पाताल (६) महापाताल और (७) रसातल नामक सात अधो लोकों की उत्पत्ति हुई। इस प्रकार चौदह लोक बन गए। इसी प्रकार पृथिवी, जल, तेज, वायु, गगन, नदी, समुद्र और पर्वत आदि सभी की उत्पत्ति हुई । कहा भी हैं- यह सब अन्धकार जैसा था, सर्वथा अज्ञात था, इसका कोई लक्षण नहीं था, इसके विषय में तर्क से भी कुछ नहीं जाना जा सकता था, अज्ञेय था, सभी और सर्वथा सुप्त शून्य जैसा था ।

ब्रह्मा ने इस प्रकार अंडे से आरंभ करके अनुक्रम से सब पदार्थों की रचना की । परन्तु वे ब्राह्मण, श्रमण, पौराणिक एवं स्मृति अनुयायी

---

ગયા (૧) ઉર્ધ્વભાગ, (૨) અધોભાગ મધ્યમા (૧) ભૂ, (૨) ભુર્વ (૩) સ્વ, (૪) મહ; (૫) જન, (૬) તપ અને (૭) સત્ય, આ સાત લોકની તથા (૧) અતલ, (૨) વિતલ (૩) સુતલ, (૪) તલાતલ, (૫) પાતાલ, (૬) મહાપાતાલ અને (૭) રસાતલ નામના સાત અધો લોકની ઉત્પત્તિ થઈ

આ પ્રકારે ૧૪ લોકની ઉત્પત્તિ થઈ ગઇ એજ પ્રમાણે પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ, આકાશ, સમુદ્ર અને પર્વત આદિ બધા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઇ ગઇ કહ્યુ પણ છે કે— "સકળ વિશ્વ પહેલાં અધકારમય હતુ, સર્વથા અજ્ઞાન હતુ, તેનુ કોઇ લક્ષણ ન હતુ તર્ક દ્વારા પણ તેને વિષે કઇ જાણી શકાતુ નહીં, અજ્ઞેય હતુ અને ચારે તરફ સર્વથા સુપ્ત શૂન્ય જેવુ હતુ

બ્રહ્માએ આ પ્રકારે ઇડાથી શરૂઆત કરીને ક્રમ ક્રમે સઘળા પદાર્થોની રચના કરી પરન્તુ તે બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, પૌરાણિકો અને સ્મૃત્તિના અનુયાયીઓ વાસ્તવિક

त्यनुयायिनः 'अयाणंता' अजानन्तः वास्तविकतत्त्वमजानानाः सन्तः 'मुसं' मृषैव 'वए' वदन्ति । अन्यथा स्थितं तत्त्वमन्यथैव प्रतिपादयन्तीति भावः ॥८॥ देवोप्तादिजगद्वादिनां मत निराकर्तुमाह-"सएहिं" इत्यादि

मूलम्—

सएहिं परियाएहिं लोयं बूया करेत्तिय ।
तत्तं ते ण जाणंति ण विणासी कया इति ॥९

—छाया—

"स्वकैः पर्यायै लोंकमब्रुवन् कृतमिति च ।
तत्त्वं ते न विजानन्ति न विनाशी कदापि हि ॥९

अन्वयार्थ

(सएहि) स्वकैः (परियाएहिं) पर्यायैः अभिप्रायविशेषैः । (लोयं) (लोकं),

---

वास्तविक तत्त्व को नहीं जानते हुए मिथ्या ही कथन करते हैं । वस्तु स्वरूप कुछ और है किन्तु वे और ही तरह का कहते हैं ॥ ८ ॥

अब देवकृत जगत्वादियों के मत का निराकरण करने के लिए सूत्रकार कहते हैं—"सएहिं "इत्यादि ।

शब्दार्थ-'सएहिं-स्वकैः' अपने 'परियाएहिं—पर्यायैः' अभिप्राय से 'लोयं-लोकं' लोक को 'कडेत्तिय-कृतमिति' कियाहुआ 'बूया-अब्रुवन् ' कहते हैं 'ते-ते' ये 'तत्तं-तत्त्वं' वस्तु स्वरूपको 'ण वियाणंति-न विजानन्ति' नहीं जानते है यह लोक 'कयाइवि-कदाचिदपि' कभी भी 'ण विणासी-न विनाशी' विनाशशील नहीं है ॥९॥

अन्वयार्थ-

वादी अपने अपने अभिप्राय के अनुसार जगत् को ब्रह्मा आदि के

---

तत्त्वथी अज्ञात होवाने कारणे मिथ्या कथन ज करे छे वस्तुस्वरूप जुदा ज प्रकारनु छे पण तेओ तेमना अज्ञानने कारणे उपर्युक्त मान्यताने साची माने छे ॥ ८॥

हवे जगतने देवकृत माननारा लोकोना मतनु खंडन करवामा आवे छे—
"सएहिं " इत्यादि—

शब्दार्थ—'सएहिं- स्वकैः' आपणा 'परियाएहिं —पर्यायैः' अभिप्रायथी 'लोय –लोकं' संसारने कडेत्तिय-कृतमिति' करेल छे तेम'बूया-अब्रुवन्'कहे छे 'ते -ते' तेओ' तत्त -तत्त्वं' वस्तु स्वरूपने 'ण वियाण ति-न विजानन्ति' जाणता नथी आ लोक 'कयाइवि-कदाचिदपि' क्यारे पण 'ण विणासी-न विनाशी' विनाशशील नथी ॥९॥

- सूत्रार्थ -

ते अन्य मतवादीओ पोतपोताना मत प्रमाणे जगतने ब्रह्मा आदि द्वारा रचित

भूरादिकम् । (करेत्तिय) कृत ब्रह्मादिना इति (बूया) अब्रुवन् । (ते) ते वादिनः । (तत्तं) तत्त्वं=वस्तुस्वरूपम् । (ण विजाणंति) न विजानन्ति=नैव कथमपि जानन्ति । किन्तु अयं लोकः (कयाइवि) कदाचिदपि । (ण विणासी) न विनाशी विनाशशीलो नास्ति ।

अयं भावः–ते वादिनः स्वस्वाभिप्रायविशेषैर्देवादिभिः कृतोऽयं लोक इति ब्रुवन्तः, तत्त्वं पारमार्थिकं नैव विजानन्ति । यतोऽयं लोकः कदाचिदपि–निरन्वयतो न विनश्यति पर्यायरूपेण प्रतिक्षणमन्यथाभावेऽपि अवस्थितः । द्रव्य रूपेणाऽविनाशात्, इति ।

टीका—

पूर्वप्रदर्शिता वादिनः स्वस्वाभिप्रायविशेषैः परिदृश्यमानो लोकः देवेन केनचित्, ब्रह्मणा परमेश्वरेण प्रधानस्वभावकालनियत्यादिभिर्वा संपादित

---

द्वारा किया कहते हैं । उन्हे वास्तविकता का ज्ञान नहीं है । वास्तविकता यह है कि लोक विनाशशील कदापि नहीं है ।

अभिप्राय यह है–पूर्वोक्तवादी अपने अपने अभिप्राय के अनुसार यह लोक देवादि के द्वारा रचित है' ऐसा कहते हैं, परन्तु उन्हे वास्तविक तत्त्व का ज्ञान नहीं है । क्योंकि इस लोक का कभी भी निरन्वय अर्थात् समूल विनाश नहीं होता । पर्यायरूप से क्षण क्षण में पलटते रहने पर भी द्रव्यरूप से वह कभी विनष्ट नहीं होता, सदा कायम रहता है ।९

टीकार्थ

पूर्वोक्तवादी अपनी अपनी इच्छा के अनुसार इस दिखाई देने वाले

---

માને છે. તેમને વાસ્તવિકતાનુ જ્ઞાન નથી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ તો એ છે કે લોક વિનાશશીલ નથી પરન્તુ નિત્ય જ છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઇ આ લોકોને દેવ દ્વારા રચિત કહે છે, કોઇ ઇશ્વર દ્વારા રચિત કહે છે ઇત્યાદિ અનેક માન્યતાઓ ચાલે છે પરન્તુ આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનાર લોકો વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી અનભિજ્ઞ છે તેમને વાસ્તવિક તત્ત્વનુ જ્ઞાન નથી, કારણ કે આ લોકનો નિરન્વય (સમૂળ) વિનાશ કદી પણ થતો નથી, પર્યાય રૂપે ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામવા છતાં પણ દ્રવ્ય રૂપે તો તેનો કદી નાશ થતો નથી. એટલે કે લોકનુ અસ્તિત્વ કાયમ ટકી રહે છે

ટીકાર્થ—

પૂર્વોક્ત અન્ય તીર્થિકો જગતની ઉત્પત્તિના વિષયમા પોત પોતાની ઇચ્છા અનુસાર

इति वर्णयन्ति, तथा स्वयम्भुवा निर्मितः, तन्निर्मितमायया म्रियते च, ततश्चाण्डसमुद्भवो लोक इत्यादि स्वकीययुक्तिभिः प्रतिपादयन्ति, मया यदुच्यते– तदेव सत्यं नाऽन्यदिति। इत्थं प्रतिपादयन्तः सर्वेऽपि वादिनः तत्त्वं वास्तविकार्थं लोकस्वभावं न विजानन्ति। द्रव्यरूपेण कदाचिदपि निरन्वयतया न विनश्यति। एवं स्थितौ सर्वथा विनश्यन्तीति वदन्तस्ते परमार्थं न जानन्ति।

अतीतकालेऽयं लोकः आसीत्, इदानीमपि विद्यते अनागतकाले च भविष्यत्येव, द्रव्यार्थिकनयेन कालत्रयेऽपि सद्भावात्। प्रतिक्षणं पर्यायरूपेण

---

लोक को किसी ब्रह्मा ने, परमेश्वर ने, प्रकृति ने, स्वभाव, काल अथवा नियति ने, उत्पन्न किया है, ऐसा कहते हैं। किसी का कहना है कि इसे स्वयंभू ने बनाया है और उसी के द्वारा निर्मित माया के द्वारा मरता है और अण्डे से लोक की उत्पत्ति हुई है। वे सब अपनी युक्तियों से ऐसा प्रतिपादन करते हैं मैं जो कहता हूँ वही सत्य है, अन्य नहीं। किन्तु इस प्रकार प्रतिपादन करके हुए सभी वादी वास्तविक वस्तु स्वरूप को नहीं जानते हैं। यह लोक द्रव्यरूप से कभी भी सर्वथा नष्ट नहीं होता ऐसा शास्त्रकार कहते हैं। ऐसी स्थिति में उसका सर्वथा विनाश कहने वाले परमार्थ के ज्ञाता नहीं हैं।

यह लोक भूतकाल में था, वर्तमान में भी हैं और भविष्य में भी रहेगा द्रव्यार्थिक नय से यह तीनों कालों में विद्यमान रहता है। यद्यपि

---

માન્યતાઓ પ્રકટ કરે છે કોઇ એમ માને છે કે આ લોક બ્રહ્માએ બનાવ્યો છે કોઈ કહે છે કે પરમેશ્વરે તેની ઉત્પત્તિ કરી છે, એજ પ્રમાણે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ આદિ દ્વારા પણ આ લોકની ઉત્પત્તિ થયાનુ માને છે ત્યારે કોઇ કોઈ લોકો એવુ પણ કહે છે કે સ્વયભૂએ આ સૃષ્ટિની રચના કરી છે અને સ્વયભૂ દ્વારા નિર્મિત યમરાજ પોતાની માયા દ્વારા લોકોનો સહાર કરે છે કોઇ કહે છે કે બ્રહ્માએ ઇડામાથી આ લોકથી ઉત્પત્તિ કરી છે

આ દરેક મતવાદીઓ યુક્તિઓ દ્વારા એવુ પ્રતિપાદન કરે છે કે પોતાનો મતજ સાચો છે અને બીજાનો મત ખોટો છે પરન્તુ આ પ્રકારનુ પ્રતિપાદન કરનારા તે મતવાદીઓ વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપને જાણુતા નથી આ લોક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કદી પણ સર્વથા નષ્ટ થતો નથી, એવુ શાસ્ત્રકારો કહે છે એવી પરિસ્થિતિમા તેનો સર્વથા વિનાશ માનનારા લોકો તેના યથાર્થ સ્વરૂપથી અજ્ઞાત જ હોવાને કારણે તેને અશાશ્વત કહે છે,

આ લોક ભૂતકાળમા હતો, વર્તમાનમા છે અને ભવિષ્યમા પણ તેનુ અસ્તિત્વ રહેવાનુ જ છે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તેનુ અસ્તિત્વ ત્રણે કાળમા રહે છે જો કે

विनाशेऽपि द्रव्यरूपेण निरन्वयविनाशस्याऽनभ्युपगमात् । देवोप्तं जगदिति यदुक्तं तन्न समीचीनम्, तत्र प्रमाणाऽभावात् । अप्रमाणवचसि कः श्रद्धां कुर्यात् । किंचाऽयं देवः स्वयमुत्पन्नो लोकं सृजति, अनुत्पन्नो वा–२ नाऽन्तिमः अनुत्पन्नस्य देवस्य गगनकुसुमसदृशतया कारणत्वाऽभावात् । न प्रथमः पक्षः, विकल्पाऽसहत्वात् ।

तथाहि=स देवः स्वत एवोत्पन्नो जगत् सृजति, अन्यतो वा–२ स्वत इति पक्षे देववत् लोकस्यापि स्वत एवोत्पत्ति र्भवतु, किं देवेन । अथाऽन्यत उत्पन्नो

---

पर्यायरूप से प्रतिक्षण विनाश होता रहता है फिर भी उसका निरन्वय विनाश नहीं माना गया है । ऐसी स्थिति में लोक को देवकृत आदि कहना समीचीन नहीं है । ऐसा कहने में कोई प्रमाण नहीं है । अप्रमाणिक वचन में कौन श्रद्धा करेगा ? इसके अतिरिक्त यह देव स्वयं उत्पन्न होकर लोक को उत्पन्न करता है अथवा स्वयं उत्पन्न हुए विना ही अन्तिम पक्ष मान्य नहीं हो सकता, क्योंकि अनुत्पन्न देव आकाश कुसुम के समान (असत्) होने के कारण लोक का जनक नहीं हो सकता । पहला पक्ष स्वीकार करना भी संगत नहीं है । वह विकल्पों को सहन नहीं करता ।

वे विकल्प इस प्रकार हैं–वह यदि उत्पन्न होकर जगत् की रचना करता है तो स्वतः ही उत्पन्न होता है अथवा अन्य से उत्पन्न होता है ? अगर देव स्वतः अर्थात् अपने आपसेही उत्पन्न होता है तो लोक भी उसके समान स्वतः ही क्यों न उत्पन्न हो जाए ? फिर देव की आवश्यकता

---

પર્યાય રૂપે તેનો પ્રતિક્ષણ વિનાશ થતો રહે છે, પરન્તુ તેનો નિરન્વય (સંપૂર્ણ) વિનાશ થવાની વાત માની શકાય તેમ નથી. એવી સ્થિતિમાં લોકને દેવકૃત આદિ કહેવો, તે બરાબર નથી એવું કહેવા પાછળ કોઈ પ્રમાણ પણ વિદ્યમાન નથી. અપ્રમાણિક વચનમાં કોણ શ્રદ્ધા રાખે? વળી આ માન્યતા ધરાવનાર લોકો અમારા આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપે. જો લોક દેવકૃત હોય તો શું દેવ સ્વયં ઉત્પન્ન થઈને લોકને ઉત્પન્ન કરે છે? કે ઉત્પન્ન થયા વિના લોકને ઉત્પન્ન કરે છે? અનુત્પન્ન દેવ લોકને ઉત્પન્ન કરી શકે છે" આ વાત સ્વીકાર્ય નથી, કારણકે અનુત્પન્ન દેવ આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ (અવિદ્યમાન) હોવાથી લોકનો જનક સંભવી શકે નહીં. "(દેવ સ્વયં ઉત્પન્ન થઈને લોકને ઉત્પન્ન કરે છે)" આ પહેલો પક્ષ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, તે માન્યતા સ્વીકારવામાં નીચેના વિકલ્પો (પ્રશ્નો) ઉદ્‌ભવે છે, જે આ પક્ષનો સ્વીકાર કરવમાં આડા આવે છે.

જો તે દેવ ઉત્પન્ન થઈને જગતની રચના કરતો હોય, તો તે સ્વતઃ (જાતે જ) ઉત્પન્ન થાય છે, કે અન્યના દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે? જો દેવ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થતો હોય તો લોક પણ તેની જેમ જાતે જ કેમ ઉત્પન્ન કેમ ન થાય? તેની ઉત્પત્તિ માટે દેવની

देवो लोकं सृजति, तदा–अनवस्था, देवाल्लोको जातः, देवस्यापि कुतश्चिदुत्पत्तिः, तस्यापि कुतश्चिद् इति व्यवस्थिताऽनवस्था।

नचाऽनादिरयं देव इति ब्रुयात्, तदा जगतोऽपि भवत्वनादित्वम्, तत्र कः प्रद्वेषो भवतः। किंचायं देवो नित्योऽनित्यो वा–२ नित्यश्चेत् क्रमयौगपद्याभ्याम् अर्थक्रियां नैव सम्पादयितुमलम् क्रमिककार्यपक्षेऽनवस्था, यौगपद्यपक्षेऽनन्तरक्षणे नैरर्थक्यमिति। नाऽप्यनित्य इति पक्षः, यः स्वयमनित्यः स कथमन्यं प्रति उत्पादनाय चिन्तां करिष्यति, उत्पादादनन्तरं पूर्वं स्वस्यैवाऽभावात्।

---

क्या है? अगर कहो कि देव किसी दूसरे से उत्पन्न होकर लोक को उत्पन्न करता है तो अनवस्था दोष आता है। अर्थात् जैसे देव को उत्पन्न कर ने वाला कोई अन्य है, उसी प्रकार उस अन्य का उत्पादक भी कोई अन्य है, उसी प्रकार उस अन्य का उत्पादक भी कोई अन्य ही होगा। इस प्रकार की कल्पना का कहीं अन्त नहीं आएगा।

कदाचित् कहो कि वह देव अनादि कालीन है तो जगत् भी अनादि हो क्यों न माना जाय? उसे अनादि मानने में आपको क्या द्वेष है?

और, यह देव नित्य है या अनित्य है? अगर नित्य है तो क्रम से अथवा एक साथ अर्थक्रिया नहीं कर सकता। क्रम से अर्थात् एक के बाद दूसरी अर्थक्रिया करेगा तो अनवस्था दोष आएगा। यदि समस्त अर्थक्रियाएँ एक साथ करना मानो तो दूसरे क्षण में अर्थक्रिया से शून्य हो जाएगा। (अर्थक्रिया) से जो शून्य होता है वह आकाश कुसुम की तरह असत् होता है। अगर देव को अनित्य मानो तो वह दूसरे को उत्पन्न

---

જરૂર જ શી છે? જો તે દેવ અન્ય કોઈના દ્વારા ઉત્પન્ન થઈને લોકની ઉત્પત્તિ કરતો હોય, તો અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ જશે એટલે કે દેવને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અન્ય (વ્યક્તિ) હોય, તો તે અન્ય (વ્યક્તિ) ને ઉત્પન્ન કરનાર પણ કોઈ અન્યનો સદ્‌ભાવ હોવો જ જોઈએ વળી તે અન્યનો ઉત્પાદક પણ વળી બીજો કોઈ હોવો જ જોઈએ આ પ્રકારે કલ્પનાનો કદી અન્તજ નહી આવે જો આપ એવી દલીલ કરતા હો કે તે દેવ અનાદિકાલીન છે, તો જગતને પણ અનાદી માનવમા શો વાંધો છે?

વળી જગતને ઉત્પન્ન કરનારો તે દેવ નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો તે નિત્ય હોય, તો ક્રમે ક્રમે અથવા એક સાથે અર્થક્રિયા કરી શકે નહી ક્રમે ક્રમે એટલે એક પછી એક અર્થક્રિયા કરે તો અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે જો બધી ક્રિયાઓ એકસાથે કરે છે એવુ માની લો તો બીજી ક્ષણે તે દેવ અર્થક્રિયાથી વિહીન બની જશે અર્થક્રિયાથી જે શૂન્ય હોય છે, તે આકાશપુષ્પની જેમ અસત હોય છે જો દેવને અનિત્ય માનવમા

किंचाऽयं देवोऽमूर्तो मूर्तोवा–१ अमूर्तत्वे न कथमपि जगतः कर्ता-संभवति, आकाशवत्। यथाऽऽकाशोऽमूर्त्तत्वान्नकस्यचिदपि कर्ता तथाऽमूर्तो देवो न कस्यचिदपि कर्ता–संभवेत्। मूर्त्तत्वेऽस्मदादिवदेव न सर्वस्य जगतः कर्ता, इति न देवकर्तृकं जगत् सम्भवतीत्यनेन देवोप्तजगद्वादिमतं निराकृतम्। तथाब्रह्मकृतईश्वरकृतोऽपि न लोकः। किन्तु अनादिकालप्रवृत्तोऽयं लोको न कमपि कर्तारमपेक्षते, आत्माऽऽकाशादिवत् इति। यदप्युक्तं–क्षित्यंकुरादिकं कर्तृजन्यम्, कार्यत्वात्, इत्यनुमानेन परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमिति, तदपि न सम्यक्।

कर ने की चिन्ता ही कैसे करेगा ? उत्पत्ति के पश्चात् उसका स्वयं का ही अभाव हो जाएगा।

इसके अतिरिक्त यह देव अमूर्त्त है या मूर्त्त ? अगर अमूर्त्त है तो आकाश के समान किसी प्रकार भी जगत् का कर्त्ता नहीं हो सकता। अर्थात् जैसे अमूर्त्त होने के कारण आकाश किसी का कर्त्ता नहीं है, उसी प्रकार अमूर्त्त देव भी किसी का कर्त्ता नहीं हो सकता है। और यदि देव मूर्त्त है तो हम लोगों के समान ही सम्पूर्ण जगत् का कर्त्ता नहीं है। इस प्रकार जगत् देवकृत नहीं हो सकता है। यह देवकृत जगत् मानने वाले के मत का निराकरण हुआ। इसी प्रकार जगत् ब्रह्मकृत और ईश्वरकृत भी नहीं हो सकता। वास्तव में यह जगत् अनादि काल से चला आ रहा है। आत्मा और आकाश आदि की तरह इसको किसी कर्त्ता की अपेक्षा नहीं है।

पृथ्वी अंकुर आदि कर्त्ता के द्वारा जन्य है, क्योंकि वे कार्य हैं' इस

આવે, તો એવો અનિત્ય દેવ અન્યને ઉત્પન્ન કરવાની ચિંતાજ શા માટે કરે? કારણુકે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કર્યા બાદ તેનો પોતાનો જ અભાવ થઇ જવાનો છે

વળી અમારો એવો પ્રશ્ન છે કે તે દેવ મૂર્ત્ત છે, કે અમૂર્ત છે જો તે અમૂર્ત હોય તો આકાશની જેમ કોઈ પણ પ્રકારે જગતનો કર્ત્તા સંભવી શકે નહી. એટલે કે જેવી રીતે આકાશ અમૂર્ત્ત હોવાને કારણે કોઇ પણ પદાર્થનું કર્ત્તા નથી, એજ પ્રમાણે અમૂર્ત્ત દેવ પણ કોઈનો કર્ત્તા હોય શકે નહી જો દેવને મૂર્ત્ત માનવામા આવે, તો આપણા જેવોજ હોવાને કારણે સમસ્ત લોકનો કર્તા હોઇ શકે નહી આ પ્રકારની દલીલો દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જગત દેવકૃત હોઇ શકે નહી આ પ્રકારે જગતને દેવકૃત માનનાર લોકોના મતનું ખંડન થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે આ જગતને બ્રહ્મકૃત અથવા ઇશ્વરકૃત પણ માની શકાય નહી આ રીતે તો આ જગત અનાદી કાળથી ચાલ્યું આવે છે. આત્મા અને આકાશ આદિ ને જેમ કોઈ કર્ત્તાની આવશ્યકતા રહેતી નથી એજ પ્રમાણે આ લોકને પણ કોઇ કર્ત્તાની આવશ્યકતા જ નથી પૃથ્વી અંકુર આદિ કર્ત્તા દ્વારા જન્ય છે, કારણુકે તેઓ કાર્યરૂપ છે," આ અનુમાનને આધારે ઇશ્વરને જગતનો

तथाहि–ईश्वरसाधककार्यत्वहेतोर्मेघमालादौ व्यभिचारात् । तत्र मेघमालादौ कार्यत्वमस्ति, किन्तु तत्र कर्त्तृजन्यत्वं नास्ति । तत्रापि यदि कर्तृजन्यत्वं स्वीक्रियेत तदा–यथा घटस्य कर्ता कुलालादि दृश्यते, तथा तत्राऽपि कश्चित्कर्तादृश्येत, परन्तु न दृश्यते अतो नास्ति कर्ता, अतो मेघमालादौ कार्यत्वं हेतु र्व्यभिचरत्येव । किंच यः कर्त्ता, स अवश्यं शरीरविशिष्टो भवेत् । यथा कुलालादि । ईश्वरस्यापि जगत्कर्तृत्वे–इश्वरोऽपि शरीरी स्यात् । न तु शरीरवान् परमेश्वरस्त्वया स्वीक्रियते । तत्स्वीकारे स्वशास्त्रविरोध एव भवेत् ।

---

अनुमान से ईश्वर को जगत्कर्त्ता सिद्ध करना भी समीचीन नहीं है । क्यों कि ईश्वर के कर्तृत्व के साधक कार्यत्व हेतु में मेघमाला आदि से व्यभिचार आता है । मेघमाला आदि से कार्यत्व हेतु रहता है मगर वे किसी कर्त्ता के बनाये हुए नहीं हैं । अगर मेघमाला को भी कर्तृ जन्य मानो तो जैसें घट का कर्त्ता कुंभार दिखाई देता है, उसी प्रकार मेघमाला का कर्त्ता भी दिखाई देना चाहिए । किन्तु कर्त्ता कोई दिखाई नहीं देता । अतएव उसका कोई कर्त्ता नहीं है । अतः मेघमाला आदि में कार्यत्व हेतु व्यभिचारी सिद्ध होता हैं।

इस के अतिरिक्त जो भी कर्त्ता होता है, वह अवश्य ही सशरीर होता है, जैसे घट का कर्त्ता कुम्भकार शरीर से युक्त होता है । अगर ईश्वर जगत् का कर्त्ता है तो वह भी शरीर युक्त ही होना चाहिए । अगर आप ईश्वर को शरीरयुक्त मान लेते हैं तो आपके ही शास्त्र से विरोध आएगा । आप के यहां कहा है–

---

કર્ત્તા માનવો, તે પણ અનુચિત જ છે કારણકે ઇશ્વિરના કર્તૃત્વ સાધક કાર્યત્વ હેતુમાં મેઘમાલા આદિને કારણે અસંગતતાને પ્રસંગ આવે છે મેઘમાળા આદિમા કાર્યત્વ હેતુ રહે છે, પરન્તુ તે કોઈ કર્ત્તા દ્વારા બનાવેલા હોતા નથી, જો મેઘમાળાને પણ કતૃજન્ય માનો તો જેવી રીતે ઘટનો કર્ત્તા કુભાર દેખાય છે, તેમ મેઘમાવનો કર્ત્તા પણ દેખાવો જોઇએ. પરન્તુ કોઈ કર્ત્તા દેખાતો નથી તેથી તેનો કોઈ કર્ત્તાજ નથી, એ સિદ્ધ થાય છે તેથી મેઘમાસ આદિમા કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી (અસગત) સિદ્ધ થાય છે

વળી એવો નિયમ છે કે જે કોઇ કર્ત્તા હોય છે, તે સશરીર (મૂર્ત) જ હોય છે. જેમકે ઘડાનો કર્ત્તા કુભાર શરીરથી યુક્ત જ હોય છે તેથી જો ઇશ્વર જગતનો કર્ત્તા હોય, તો તે પણ

શરીરથી યુક્ત જ હોવો જોઇએ જો આપ ઇશ્વરને શરીરયુક્ત માનો, તો તે માન્યતા આપના શાસ્ત્રોથી વિરૂદ્ધની માન્યતા ગણાશે આપના શાસ્ત્રોમા કહ્યુ છે કે

तदुक्तम्–"न तस्य कार्यं (शरीरं) करणं (इन्द्रियं) च विद्यते,
न तत्समश्चाऽभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्ति र्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

इत्यादिना परमेश्वरे शरीराद्यभावस्य प्रतिपादनात् ।

किंच शरीरविशिष्टत्वं कर्त्तृत्वव्यापकतया कुलालादौ गृहीतं, तत् शरीरं वैशिष्ट्यं परमेश्वराद् व्यावर्त्तमानं कर्तृत्वमपि व्यावर्त्तयति । अतो न परमेश्वरो लोकस्य कर्ता सम्भवति । अपि चेश्वरस्य स्वीकारे तदीयं शरीरं दृश्यमदृश्यं वा स्यात् नाद्यः–तथा सति–दृश्य–शरीरविशिष्टतया ईश्वरोऽप्यस्मदादिवदेवोपलभ्येत, नोपलभ्यते, तस्मान्नास्ति । न द्वितीयः, तादृश शरीरस्य प्रमाण-

---

'ईश्वर के न शरीर हैं और न इन्द्रियां ही है । न कोई दूसरा उसके समान है, न कोई उससे बढकर है । उसकी परा सर्वोत्कृष्ट और विविध सुनी जाती है । उस में जो ज्ञान, बल और क्रिया है, वह स्वाभाविक है। 'इत्यादि आगमों में ईश्वर के शरीर आदि का अभाव कहा गया है ।

शरीर विशिष्टत्व कर्तृत्व का व्यापक है। यह नियम कुंभकार आदि में सिद्ध है। अगर परमेश्वर में शरीर विशिष्टता नहीं है तो कर्तृत्व भी नहीं होना चाहिए। इस प्रकार परमेश्वर लोक का कर्त्ता नहीं हो सकता ।

यदि ईश्वर को सशरीर मानते हो तो उसका शरीर दृश्य है या अदृश्य है। अगर उसका शरीर दृश्य है तो जैसे हम लोगों का शरीर दिखाई देता है ऐसेही ईश्वरका शरीरभी दिखाना चाहिए। मगर दीखाता तो है नहीं, अतएव शरीर दृश्य नहीं हो

---

"ઇશ્વરને શરીર પણ નથી અને ઇન્દ્રિયો પણ નથી ઇશ્વરના સમાન કોઇ નથી અને ઇશ્વરથી મહાન્ પણ કોઇ જ નથી તે સર્વ શક્તિમાન છે તેની અંદર જે જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયા છે, તે સ્વાભાવિક છે" ઇત્યાદિ કથન દ્વારા ઇશ્વરમા શરીર આદિનો અભાવ બતાવ્યો છે

શરીરયુકતતા કર્તૃત્વના વ્યાપક રૂપ હોય છે આ નિયમ કુભાર આદિમા સિદ્ધ થાય છે. જો ઇશ્વરમા શરીરયુક્તતાનો અભાવ છે, તો કર્તૃત્વ પણ સંભવી શકે નહી, આ પ્રકારે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ઇશ્વર પણ લોકનો કર્ત્તા નથી

જો ઇશ્વરને તમે સશરીર માનતા હો, તો તેમનુ શરીર દૃશ્ય છે કે અદૃશ્ય જો દૃશ્ય હોય, તો આપણા શરીરની જેમ ઇશ્વરનુ શરીર પણ દેખાવું જ જોઇએ પરન્તુ દેખાતુ તો નથી જ તેથી તેનુ શરીર દૃશ્ય હોઇ શકે નહી, તેમના શરીરને અદૃશ્ય, માનવું તે

तयाऽनुपलम्भात् । यदि ईश्वरः कर्ता न स्यात् तदा कार्यत्वकर्तृत्वयोर्व्याप्तिः घटादौ परिदृश्यमाना कथमुपपत्तिपदवीं लभेतेति न वाच्यम् । एतावता सकारणकत्वमात्रमेव गिरिसमुद्रादौ व्यवस्थितं भवति न तु ईश्वरकर्तृत्वं सम्भवति । कार्यस्य केनचित्कारणेन साहचर्यं भवति, न तु अमुककारणेनैवेति नियमः, तदिहाऽपि कारणत्वं न व्यभिचरति

कार्यस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनात्, कार्यत्वस्य गिरिसमुद्रादावपि सत्वात् कथं न गिरिसमुद्रादेरनित्यत्वमिति न वाच्यम् । कथंचिदनित्यत्वस्याऽस्माभिरपि स्वीकारात् । निरन्वयविनाशस्यैवाऽनङ्गीकारात् । पर्यायरूपेण सर्वेऽनित्याः द्रव्य-

---

सकता । उसके शरीर को अदृश्य मानना भी उचित नहीं है क्योंकि ऐसा शरीर प्रमाण से उपलब्ध नहीं होता ।

शंका—यदि ईश्वर कर्त्ता नहीं होगा तो कार्यत्व और कर्तृत्व की व्याप्ति, जो घटादि में दृष्टिगोचर होती है, किस प्रकार संगत हो सकेगी ?

समाधान—ऐसा न कहीए, कार्यत्व हेतु से पर्वत समुद्र आदि में सामान्य रूप से सकारणता सिद्ध होती है । अर्थात् पर्वत आदि कार्य हैं तो उनका कोई कारण होना चाहिए, इतना ही सिद्ध होता है, उससे यह सिद्ध नहीं होता कि ईश्वर उनका कर्त्ता होना चाहिए । कार्य की किसी कारण के साथ व्याप्ति होती है, मगर अमुक कारण के साथ ही व्याप्ति हो, ऐसा नियम नहीं है । यहां वह सामान्य कारणता व्यभिचरित नहीं है ।

घट आदि कार्य अनित्य देखे जाते हैं, और गिरि समुद्र आदि में भी कार्यत्व है, अतः अनित्यत्व भी होना चाहिए' ऐसा कहना ठीक नहीं । हमने कथंचित् अनित्यता का स्वीकार किया ही है । हां, उनका निरन्वय विनाश

---

પણ ઉચિત નથી, કારણ કે એવું શરીર પ્રમાણ દ્વારા ઉપલબ્ધ થતું નથી શંકા જો ઇશ્વર કર્તા ન હોય, તો કાર્યત્વ અને કર્તૃત્વ અને કર્તૃત્વની વ્યાપ્તિ કે જે ઘટાદિમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે કેવી રીતે સંગત હોઇ શકે ?

સમાધાન—આ શંકા અસ્થાને છે, કાર્યત્વ હેતુ વડે પર્વત, સમુદ્ર આદિમાં સામાન્ય રૂપે સકારણતા સિદ્ધ થાય છે એટલે કે પર્વત આદિ કાર્ય છે, તો તેમનું કોઇ કારણ હોવું જોઇએ, એટલું જ સિદ્ધ થાય છે તેના દ્વારા એ સિદ્ધ થતું નથી કે ઇશ્વર જ તેના કર્તા હોવા જોઇએ કાર્યની કોઇ પણ કારણની સાથે વ્યાપ્તિ હોય છે પરન્તુ અમુક કારણની સાથે જ વ્યાપ્તિ હોવી જોઇએ એવો નિયમ નથી અહીં તે સામાન્ય સકારણતા વ્યભિચરિત નથી

ઘટ આદિ કાર્ય અનિત્ય દેખાય છે, અને ગિરિ, સમુદ્ર આદિમાં પણ કાર્યત્વ છે, તેથી અનિત્યત્વ પણ હોવું જોઇએ, એવું કથન ઉચિત નથી અમે કથંચિત્ (અમુક દૃષ્ટિએ) અનિત્યતાનો સ્વીકાર જ કર્યો છે, પરન્તુ તેનો નિરન્વય (સમૂળો) વિનાશ અમે સ્વીકારતા,

रूपेण च सर्वे नित्या एवेति स्वीकारात् । तदुक्तं हेमचन्द्राचार्यैः—

"आदीपमाव्योमसमस्वभावं, स्याद्वादमुद्रा नति भेदि वस्तु ।
तन्नित्यमेवैकमनित्यमन्यदितित्वदाज्ञाद्विषतां प्रलापाः" इति ॥१॥

यदप्युक्तं सांख्यकारैः प्रकृत्यपरनामकप्रधानकृतोऽयं लोक इति तदपि न युक्तम् । यतः प्रधानं मूर्त्तममूर्त्तम्वा—२ अमूर्त्तत्वे तादृशाऽमूर्त्तप्रधानान्नजगतः उत्पत्तिसम्भवः, आकाशादिवत् । आकाशेनाऽमूर्त्तेन यथा न किंचिदपि समुत्पाद्यते, तथा प्रधानादपि न किमपि उत्पादितं स्यात् । यदि मूर्त्तं प्रधानम् तदा तत् कुतः समुत्पद्यते—२

---

होना अंगीकार नहीं किया है। पर्याय से सब पदार्थ अनित्य हैं और द्रव्य से नित्य हैं। हेमचन्द्राचार्य ने कहा है–'दीपक से लेकर आकाश पर्यन्त सब वस्तुएँ समान स्वभाव वाली हैं अर्थात् कथंचित् नित्य और कथंचित् अनित्य हैं, क्योंकि कोई भी वस्तु स्याद्वाद की मुद्रा (छाप) को उल्लंघन नहीं करती। ऐसी स्थिति में एक अर्थात् आकाश आदि नित्य ही है और दीपक आदि अनित्य ही हैं ऐसा कहना, हे जिनेन्द्र आपकी आज्ञा (आगम) से द्वेष रखने वालों का प्रमाद मात्र है।

प्रकृति जिसका दूसरा नाम है उस प्रधान ने लोक को उत्पन्न किया है, ऐसा कहना भी ठीक नहीं, क्योंकि प्रधान मूर्त्त है या अमूर्त्त है? अगर अमूर्त्त मानो तो अमूर्त्त प्रधान से जगत् की उत्पत्ति होना संभव नहीं है। जैसे अमूर्त्त आकाश से किसी भी कार्य की उत्पत्ति नहीं होती, उसी प्रकार प्रधान से कोई कार्य उत्पन्न नहीं होगा। और प्रधान यदि मूर्त है तो उसकी उत्पत्ती किससे होती है? अगर प्रधान अपने आपसे ही उत्पन्न हो

---

નથી પર્યાયની અપેક્ષાએ સઘળા પદાર્થો અનિત્ય છે, પરન્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે દીપકથી લઈને આકાશ પર્યન્તની સઘળી વસ્તુઓ સમાન સ્વભાવવાળી છે એટલે કે તે વસ્તુઓને એકાન્તતઃ નિત્ય કે અનિત્ય માનવામાં આવી નથી, પરન્તુ અમુક અપેક્ષાએ નિત્ય અને અમુક અપેક્ષાએ અનિત્ય માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ સ્યાદ્વાદની મુદ્રા (છાપ) નું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી એવી પરિસ્થિતિમાં આકાશ આદિ કોઈ કોઈ પદાર્થોને નિત્ય કહેવા અને દીપક આદિને અનિત્ય કહેવા, તે હે જિનેન્દ્ર! આપની આજ્ઞાના—આગમના દ્વેષ કરનારનો પ્રલાપ માત્ર જ છે!

પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાને આ લોકને ઉત્પન્ન કર્યો છે, આ પ્રમાણે કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી જો પ્રકૃતિને કર્તા માનવામાં આવે, તો અમારા આ પ્રશ્નોના જવાબ શા છે? શું પ્રકૃતિ મૂર્ત્ત છે કે અમૂર્ત્ત? જો તેને અમૂર્ત્ત માનો તો અમૂર્ત્ત પ્રકૃતિ દ્વારા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવાની વાત જ સંભવી શકે નહીં જેવી રીતે અમૂર્ત્ત આકાશ કોઈ પણ વસ્તુનું કર્તા હોતું નથી. એજ પ્રમાણે અમૂર્ત્ત પ્રકૃતિ પણ કોઈ પણ વસ્તુની કર્ત્તા સંભવી શકે નહીં પ્રકૃતિ

न तावत् स्वत इति पक्षः। तथा सति लोकस्याऽपि तथोत्पत्तिप्रसङ्गात्। नाप्यन्यतोऽनवस्थापत्तेः, इति। यदि स्वतोऽनुत्पन्नत्वं प्रधानस्य स्वीक्रियते, तदा जगतः स्वतोऽनुत्पन्नत्वमेव कथं न स्वीक्रियते।

किंच-प्रधानं विकारि, अविकारि वा-२? विकारित्वे-घटादिवदेवाऽप्रधानत्वापत्तिः। अविकारित्वे त्वन्मतसिद्धं-प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्रम् इत्यादीनामुत्पादकत्वं न स्यात्। अविकृतस्याऽऽकाशादेः कार्योत्पादकत्वाऽदर्शनात्। अतो न प्रधानात् जगतः समुत्पत्तिः सम्भवति।

किंच अचेतनस्य प्रधानस्य (प्रकृतेः) कथं पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिः, येन जीवस्य भोगाय सृष्टिः स्यात्।

---

जाता है तो लोक भी प्रधान के विना ही अपने आप उत्पन्न हो जाएगा। अगर प्रधान की उत्पत्ति किसी अन्य से मानो तो अनवस्था दोष आता है।

इसके अतिरिक्त प्रधान विकारवान् है या अविकारी है? वह विकारवान् है तो घटादि के समान होने से प्रधान ही नहीं कहलाएगा। यदि अविकारी कहो तो वह महत् आदि का उत्पादक नहीं हो सकता। मगर आपके यहां तो ऐसा कहा है कि प्रधान से महत्, महत् से अहंकार और अहंकार से पांच तन्मात्र आदि उत्पन्न होते हैं। आकाश आदि जो अविकारी पदार्थ हैं वे कार्य के उत्पादक नहीं देखे जाते। इस प्रकार प्रधान से जगत् की उत्पत्ति नहीं हो सकती।

और-अचेतन प्रकृति की पुरुषार्थ के लिए प्रवृत्ति कैसे हो सकती है? जिस से जीव के भोग के लिए यह सृष्टि उत्पन्न हो सके।

---

મૂર્ત હોય, તો તેનો કર્ત્તા કોઇ અન્ય જ હોવો જોઇએ અને તે અન્યના કર્ત્તા પણ કોઇ અન્ય જ હોવો જોઇએ આ કલ્પનાનો અન્ત જ ન આવે પરિણામે અનવસ્થા દોષનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થઇ જાય વળી પ્રકૃતિ પ્રધાન વિકારવાન્ છે કે અવિકારી છે? જો તે વિકારવાન હોય, તો તે ઘટાદિના સમાન હોવાને કારણે તેને પ્રધાન જ ન કહી શકાય જો તેને અવિકારી કહેતા હોય, તો તે મહત (બુદ્ધિ) આદિની ઉત્પાદક જ ન હોઇ શકે આપના શાસ્ત્રોમા તો એવુ કહ્યુ છે કે "પ્રધાન (પ્રકૃતિ) વડે અહંકાર, અહંકાર વડે પાચ તન્માત્રા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે" આકાશ આદિ જે અવિકારી પદાર્થો છે, તેમને કાર્યના ઉત્પાદક હુવે જોવામા આવતા નથી આપ્રકારે વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રધાન (પ્રકૃતિ વડે જગતની ઉત્પત્તિ થઇ શકતી નથી

વળી અચેતન પ્રકૃતિ, જીવના ભોગને માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાની પ્રવૃત્તિ જ કેવી રીતે કરી શકે? તેની પુરુષાર્થને માટેની કોઇ પ્રવૃત્તિ જ સભવી શકે નહીં.

स्वभाववादस्वीकारे स्वभावादेव जगत्प्रक्रिया स्वीकरणीया, किं प्रधानादि कल्पनया ।

स्वभावनियत्यादीनां कारणत्वं कथंचिदस्माभिरप्यङ्गीकृतमेवेति न तत्र विशेषचिन्ता करणीयेति, तदेवं सुव्यवस्थितं यदयं लोको न मारादिव्यवस्थया व्यवस्थाप्यते । अपितु कथञ्चिदुत्पद्यमानोऽपि कथंचिद्विनश्यति, न तु सर्वथा विनाशी स्याद्वादे सर्वदोषाणां निराकृतत्वात् । अतः स्याद्वादमतमेवानुसरणीयं श्रेयस्कामैरिति । पूर्वोक्तदेवोप्तब्रह्मोप्तश्वेश्वरादिकृतजगद्वादिमतनिराकरणम् ॥९॥

---

अगर स्वभाववाद को स्वीकार करते हो अर्थात् प्रकृति का ऐसा ही स्वभाव मानते हो कि वह पुरुषार्थ के लिए प्रवृत्ति करती है तो स्वभाव से ही जगत् की प्रक्रिया स्वीकार करना चाहिए । फिर प्रकृति आदि की कल्पना करने से क्या लाभ है ?

स्वभाव, नियति आदि को हम भी अपेक्षा विशेप से कारण स्वीकार करते हैं, अतएव उनके विपय में विशेप विचार करने की आवश्यकता ही नहीं है । इस प्रकार यह सिद्ध हुआ कि यह लोक मार यम आदि की व्यवस्था पर निर्भर नहीं है। यह तो किसी पर्याय रूपसे उत्पन्न होता है और किसी पर्याय से विनष्ट भी होता रहता है । यह लोक सर्वथा विनाशशील नहीं है । स्याद्वाद में कोई भी दोष होना असंभव है । अतएव जो अपना कल्याण करना चाहते हैं उन्हे स्याद्वाद मत का ही अनुसरण करना चाहिए । इस प्रकार देवकृत, ब्रह्मकृत अथवा ईश्वरादि के द्वारा कृत लोक है, इन मन्तव्यों का निराकरण किया गया है ॥ ९ ॥

---

જો સ્વભાવવાદનો સ્વીકાર કરતા હો, એટલે કે પ્રકૃતિનો એવો જ સ્વભાવ માનતા હો કે તે પુરુષાર્થને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો સ્વભાવ દ્વારા જ જગતની પ્રક્રિયા (ઉત્પત્તિ) થયાની વાત જ સ્વીકારવી જોઇએ તો પછી પ્રકૃતિ આદિની કલ્પના કરવાથી શો લાભ છે? સ્વભાવ, નિયતિ આદિને અમે (જૈનો) પણ અમુક અપેક્ષાએ જગતની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપે સ્વીકારીએ છીએ, તેથી તેમના વિષે વધુ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા જ નથી. આ પ્રકારે એ વાત સિદ્ધ થઇ જાય છે કે આ લોક માર (યમરાજ) આદિની વ્યવસ્થા પર નિર્ભર નથી. તેતો કોઇ પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઇ પર્યાયની અપેક્ષાએ વિનષ્ટ પણ થતો રહે છે. આ લોક સર્વથા વિનાશશીલ નથી સ્યાદ્વાદમા કોઈ પણ દોષ હોવાનો સંભવ જ નથી. તેથી જેઓ પોતાનું શ્રેય ચાહતા હોય, તેમણે સ્યાદ્વાદને જ અનુસરવો જોઈએ. આ પ્રકારે લોક દેવકૃત, બ્રહ્મકૃત, ઇશ્વરકૃત આદિ હોવાની વાતનું નિરાકરણ થઈ જાય છે ॥ ગાથા ॥ ૯ ॥

पूर्वोक्तवादिनां कीदृशं फलं भवतीत्याह—"अमणुन्न" इत्यादि–

मूलम्

"अमणुन्नसमुप्पायं, दुक्खमेव विजाणिया ।
समुप्पायमजाणंता कहं नायंति संवरं ॥१०॥

छाया

"अमनोज्ञसमुत्पादं दुःखमेव विजानीयात् ।
समुत्पादमजानंतः कथं ज्ञास्यन्ति संवरम् ॥१०॥

अन्वयार्थ

(दुक्खं) दुःखम्=चतुर्गतिपरिभ्रमणरूपम् (अमणुन्नसमुप्पायं एव) अमनोज्ञसमुत्पादमेव=कुमतस्थापनाद्यशुभाऽनुष्ठानजनितमेव भवति, इत्येवम् (विजाणिया)

---

पूर्वोक्त वादियों को किस प्रकार के फल की प्राप्ति होती है, सो कहते हैं—अमणुन्न "इत्यादि ।

शब्दार्थ—'दुक्खं–दुःखम्' दुःख 'अमणुन्नसमुप्पायं–अमनोज्ञसमुत्पादम्' अशुभअनुष्ठानसे ही उत्पन्नहोता है 'विजाणिया–विजानीयात्' यह जानना चाहिये 'समुप्पायं–समुत्पादम्' दुःखकी उत्पत्तीका कारण 'अजाणंता–अजानन्तः' न जानने वाले लोग 'संवरं–संवरम्' दुःखके रोकने का उपाय 'कहं–कथम्' कैसे 'नायंति–ज्ञास्यन्ति' जान सकते हैं? अर्थात् नहीं जान सकते ॥१०॥

अन्वयार्थ–

चार गतियों में भ्रमणरूप दुःख, मिथ्यामत की स्थापना आदि अशुभ कार्यों से ही उत्पन्न होता है ऐसा जानना चाहिए। दुःख की उत्पत्ति

---

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે પૂર્વોક્ત મતવાદિઓને કયા પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે—"अमणुन्न" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'दुक्ख–दुःखम्' દુઃખ 'अमणुन्नसमुप्पाय–अमनोज्ञसमुत्पादम्' અશુભ પ્રવૃત્તિ થીજ ઉત્પન્ન થાય છે 'विजाणिया–विजानीयात्' આ જાણવું જોઇએ 'समुप्पाय समुत्पादम्' દુઃખની ઉત્પત્તીનું કારણ 'अयाणंता–अजानन्त' ન જાણવા વાળા માણુસો 'संवर–संवरम्' દુઃખને રોકવાનો ઉપાય 'कह–कथम्' કેવી રીતે 'नायंति–ज्ञास्यन्ति' સમજી શકે છે, અર્થાત નથી જાણી શકતા ॥૧૦॥

–સૂત્રાર્થ–

મિથ્યામતની સ્થાપના આદિ અશુભ કાર્યો કરવાથી, ચાર ગતિઓમાં ભ્રમણ રૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ સમજવુ દુઃખની ઉત્પત્તિના આ કારણુને નહી જાણુનારા અજ્ઞાની

विजानीयात्, (समुप्पायं) समुत्पादं=दुःखकारणम्, पूर्वोक्तकुमतस्थापनादिकम् वर्तते इत्येवम् (अजाणंता) अजानन्तः=अनवबुध्यमानाः पुरुषाः, संवरं संवरम्=दुःखनिरोधोपायभूतं तपःसंयमलक्षणम् (कहं) कथम्=केन प्रकारेण (नायंति) ज्ञास्यन्ति, अपितु नैव ज्ञास्यन्तीति । ये पुरुषाः दुःखकारणं न जानन्ति, ते दुःखोच्छेदकं कारणं कथमिव ज्ञास्यन्ति । नैव कथमपि ज्ञास्यन्ति तस्मात् दुःखकारण ज्ञानमावश्यकम् । ज्ञाते च तस्मिन् तदुच्छेदकोपायस्याऽपि तथा कथंचित्परिज्ञानसम्भवादिति भावः ॥१०॥

## टीका

"अमणुन्नसमुप्पायं" इत्यादि । मनसा अनुकूलवेदनीयतया ज्ञायते यत्, तन्मनोज्ञं सुखम् । तादृशसुखस्य कारणमपि मनोज्ञम् कारणे कार्योपचारात् । तथाच मनोज्ञं शुभाऽनुष्ठानम्, प्राणानुकम्पादिकम्, न मनोज्ञम्–

के इस कारण को नहीं जानते हुए अज्ञानी जन संवर को–दुःख निरोध के कारणभूत तप और संयम आदि को किस प्रकार जानेगे ? अर्थात् नहीं जानसकते हैं। अभिप्राय यह है कि जो दुःख के कारण को नहीं जानता वह दुःखविनाश के कारण को कैसे जान सकता है ? नहीं जान सकता। दुःख के कारण को जान लेने पर ही दुःख के विनाश के कारण को जाना जा सकता है ॥१०॥

## टीकार्थ–

जो मन को अनुकूल लगता है वह मनोज्ञ कहलाता है । इस प्रकार मनोज्ञ का अर्थ सुख है । कारण में कार्य का उपचार करने से सुख का कारण भी 'मनोज्ञ' कहलाता है । यहां मनोज्ञ का तात्पर्य शुभ अनुष्ठान है

માણસો સંવરને–દુઃખનિરોધના કારણરૂપ તપ, સંયમ આદિને કેવી રીતે જાણી શકે? અજ્ઞાનિયો તપ સંયમ આદિનું મહત્ત્વ તો સમજતા જ નથી. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ દુઃખના કારણને જ જાણતા નથી, તેઓ દુઃખના કારણોને તો કેવી રીતે જાણી શકે? દુઃખના કારણોને જાણી લેવામા આવે, તો જ તેના વિનાશનો ઉપાય કરી શકાય છે. ॥૧૦॥

–ટીકાર્થ–

મનને જે અનુકૂળ લાગે છે, તેને મનોજ્ઞ કહેવામા આવે છે. આ પ્રકારે મનોજ્ઞ પદ અહીં સુખનું વાચક છે કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી સુખના કારણને પણ "મનોજ્ઞ" કહેવાય છે અહી શુભ અનુષ્ઠાન એટલે કે જીવો પ્રત્યેની અનુકંપા આદિને 'મનોજ્ઞ'

अमनोज्ञम्, प्राणातिपातादिकर्माऽनुष्ठानम् । तस्मादुत्पादो भवति यस्य तद् अमनोज्ञसमुत्पादम्=दुःखम् ।

अत्र–एव शब्दोऽवधारणार्थकः । तथाच अमनोज्ञसमुत्पादमेव 'दुक्खं' दुःखम् । इत्येवं 'विजाणिया' विजानीयात्=अवबुध्येत ।

अयं भावः–दुःखस्य कारणं कुशास्त्रप्ररूपणमेव, न तु अन्यत् किञ्चित् दुःखस्य कारणम् । एवं सति कुशास्त्रप्ररूपणरूपकर्माऽनुष्ठानत्वेन दुःखत्वेन कुशास्त्रप्ररूपणरूपकर्माऽनुष्ठानदुःखयोः कार्यकारणभावस्य व्यवस्थितत्वेऽपि अनन्तरोदीरिता वादिनः कुशास्त्रप्ररूपणदुःखयोः कार्यकारणभावमजानन्तः परमेश्वरादि रूपकारणेभ्यो दुःखस्य समुत्पत्तिमिच्छन्तः 'कहं' केन प्रकारेण (संवरं) सम्वरं दुःखोच्छेदहेतुं तपःसंयमादिकम् "नायंति" ज्ञास्यन्ति, नैव

---

अर्थात् प्राणी की अनुकम्पा आदि। और जो मनोज्ञ न हो ऐसा प्राणातिपात आदि असत् अनुष्ठान 'अमनोज्ञ' कहलाता है। इस अमनोज्ञ से जिसकी उत्पत्ति हो उसे अर्थात् दुःख को 'अमनोज्ञ समुत्पाद' कहा गया है। यहां एवं' शब्द निश्चय का द्योतक है। अभिप्राय यह है कि अमनोज्ञ समुत्पाद को ही दुःख जानना चाहिए ।

अभिप्राय यह है– खोटे शास्त्र की प्ररूपणा आदि असत् अनुष्ठान ही दुःख का कारण है। दुःख का अन्य कोई कारण नहीं है। इस प्रकार कुशास्त्र की प्ररूपणा दुःखरूप होने से कुशास्त्र की प्ररूपणा और दुःख में कार्यकारणाभाव है । इस प्रकार की व्यवस्था होने पर भी पूर्वोक्त वादी इस कार्यकारणभाव को नहीं समझते हुए, परमेश्वर आदि कारणों से दुःख की उत्पत्ति मानते हैं। वे दुःखों के विनाश रूप तप संयम आदि स्वरूप वाले संवर को कैसे जान सकते हैं? किसी प्रकार भी नहीं जान सकते।

---

કહેવામા આવેલ છે, અને પ્રાણાતિપાત આદિ અસત્ અનુષ્ઠાનને "અમનોજ્ઞ" કહેવામા આવેલ છે આ અમનોજ્ઞ દ્વારા જેની ઉત્પત્તિ થાય છે એવા દુઃખને "અમનોજ્ઞ સમુત્પાદ" કહેવામા આવેલ છે. અહીં "एवं" પદ નિશ્ચયાર્થે વપરાયુ છે તાત્પર્ય એ છે કે અમનોજ્ઞ સમુત્પાદને જ દુઃખ માનવુ જોઈએ.

હવે આ કથનનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

મિથ્યા શાસ્ત્રની પ્રરૂપણા આદિ અસત્ અનુષ્ઠાન જ દુઃખનુ કારણ બને છે. દુઃખનું અન્ય કોઈ કારણ નથી. આ પ્રકારે કુશાસ્ત્રની પ્રરૂપણા દુઃખ રૂપ હોવાથી કુશાસ્ત્રની પ્રરૂપણા અને દુઃખમા કાર્યકારણભાવ છે. એપ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતા પણ પૂર્વોક્ત મતવાદીઓ આ કાર્યકારણભાવને સમજ્યા વિના, પરમેશ્વર આદિ કારણો વડે દુઃખની ઉત્પત્તિ થવાની વાત માને છે. તેઓ દુઃખોના વિનાશ રૂપ તપ સંયમ આદિ સ્વરૂપવાળા

अन्वयार्थः-

(इह) अस्मिन् जगति। (एगेसिं) एकेषाम् (आहियं) आख्यातम् कथनं विद्यते। (आया) आत्मा। (सुद्धे) शुद्धः समस्तकलङ्करहितः (अपावए) अपापकः, पापपङ्करहितः शुद्धः विद्यते। (पुणो) पुनः। (सो) स आत्मा। (किड्डापदोसेणं) क्रीडाप्रद्वेषेण क्रीडा=रागः, प्रद्वेषः=द्वेषः ताभ्याम् (तत्थ) तत्र शुद्धावस्थायामपि (अवरज्झइ) अपराध्यति कर्मरजसा श्लिष्यते। अस्मिन् कृतवादिप्रस्तावे गोशालकमतानुसारिणः त्रैराशिकास्ते इत्थं प्रतिपादयन्ति-यथाऽयमात्मा शुद्धः मनुष्यभवे एव शुद्धाचारो भूत्वा समस्तकलङ्करहितोऽ

---

इससे आगे सूत्रकार देवकृत आदि मतों को प्रकारान्तर से दिखलाते हुए कहते हैं-"सुद्धे अपावए "इत्यादि

शब्दार्थ-'इह-इह' इस जगत् में 'एगेसिं-एकेषाम्' किन्हीका 'आहियं-आख्यातम्' कथन है कि 'आया-आत्मा' आत्मा 'सुद्धे-शुद्धः' शुद्ध और 'अपावए-अपापकः' पापरहित है 'पुणो-पुनः' फिर 'सो-सः' वह आत्मा 'किड्डापदोसेणं-क्रीडाप्रद्वेषेण' रागद्वेषके कारण 'तत्थ--तत्र' वहीं 'अवरज्झइ-,-अपराध्यति' बंध जाता हैं ॥११॥

अन्वयार्थ-

इस जगत् में किन्हीं-किन्हीं का ऐसा कथन है कि आत्मा समस्त कलंकों से रहित शुद्ध है और पाप के पंक (कीचड) से, रहित है, किन्तु वह रागद्वेष के कारण शुद्ध अवस्था में भी कर्म रज से लिप्त हो जाता है। इस प्रसंग में गोशालक मत के अनुयायी त्रैराशिक इस प्रकार

---

હવે સૂત્રકાર દેવકૃત આદિ મતોને અન્ય પ્રકારે પ્રકટ કરતા થકા એવુ કહે છે કે "सुद्धे अपावए" ઈત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'इह इह' આ જગત્મા 'एगेसिं-एकेषाम्' કોઈનું 'आहियं-आख्यानम्' કથન છે કે 'आया-आत्मा' આત્મા 'सुद्धे शुद्ध' શુદ્ધ અને 'अपावए-अपापक' પાપ રહિત છે 'पुणो-पुनः' પછી 'सो-स' તે આત્મા 'किड्डापदोसेण-क्रीडाप्रद्वेषेन' રાગદ્વેષને કારણે 'तत्थ-तत्र' તેમાં જ 'अवरज्झइ-अपराध्यति' બંધાઈ જાય છે ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ.

આ જગતમાં કોઈ કોઈ મતવાદીઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે. કે આત્મા સમસ્ત કલંકોથી રહિત-શુદ્ધ છે અને પાપના પંકથી (કીચડથી) રહિત છે, પરન્તુ રાગદ્વેષને કારણે તે શુદ્ધ આત્મા પણ કર્મરજ વડે લિપ્ત (આચ્છાદિત) થઈ જાય છે. આ બાબતમાં ગોશાલક મતવાદિઓ-ત્રૈરાશિકો એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે આ શુદ્ધ આત્મા મનુષ્ય

पापो भवति । इत्येकेषां गोशालकमतानुसारिणामाख्यानं कथनं भवति । पुनरपि असौ आत्मा शुद्धत्वाऽशुद्धत्वात्मकराशिद्वयावस्थ एव रागद्वेषाभ्यां मोक्षे विद्यमानोऽपि, कर्मरजसा आश्लिष्टो भवति ॥११॥

टीका—

अयम्भावः—तेषां मते, स्वकीयशासनस्य अयमात्मा महिमानं दृष्ट्वा परशासनस्य पराभवं च दृष्ट्वा आनन्दमनुभवति । तथा स्वशासनस्य तिरस्कारं पर शासनस्य च प्रभावं दृष्ट्वा प्रद्वेषमनुभवति । ततश्च तादृशरागद्वेषाभ्या माश्लिष्यमाणः क्रमेण शुक्लपटवदुपयुज्यमानो रजसा मलिनो भवति । इत्थं कर्मगौरवात्पुनरपि आत्मा संसारसागरमेव प्राप्नोतीति । तृतीयो राशिः । पूर्वं संसारे पश्चान्मुक्तः, पुनरपिच बद्ध इति राशित्रयं भवतीत्यत एते त्रैराशिकाः

---

प्ररूपणा करते हैं कि यह शुद्ध आत्मा मनुष्यभव में ही शुद्धाचारी होकर समस्त कलंकों से रहित निष्पाप होता है। फिर वह आत्मा शुद्धता और अशुद्धता इन दोनों राशियों में स्थित होता हुआ ही, रागद्वेष के कारण, मोक्ष में विद्यमान रहता हुआ भी कर्मरज से लिप्त होता है । ११

टीकार्थ—

आशय यह है उनके मत के अनुसार (मुक्त) आत्मा अपने धर्मशासन की महिमा को और परशासन के पराभव को देखकर आनन्द का अनुभव करता है । इससे विपरीत अपने धर्मशासन का तिरस्कार और परशासन का प्रभाव देख कर प्रद्वेष का अनुभव करता है । इस कारण आत्मा राग-द्वेष से युक्त होकर उसी प्रकार मलीन हो जाता है। जैसे काम में लाए जाने से श्वेत वस्त्र मलीन हो जाता है। इस प्रकार कर्मों से गुरु (भारी) हो जाने

---

ભવમા જ શુદ્ધાચારી થઈને સમસ્ત કલંકોથી રહિત (નિષ્પાપ) થઈ જાય છે ત્યાર બાદ તે આત્મા શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા આ બન્ને રાશિઓમા સ્થિત રહેતો થકો, રાગદ્વેષને, કારણે, મોક્ષમા વિદ્યમાન રહેવા છતા પણ કર્મરજ વડે લિપ્ત થાય છે ॥૧૧॥

—ટીકાર્થ—

ત્રૈરાશિકોની એવી માન્યતા છે કે મુક્ત આત્મા પોતાના ધર્મશાસનનો મહિમા વધતો જોઈને અને પરશાસનનો પરાભવ થતો જોઈએ આનંદનો અનુભવ કરે છે તેથી વિપરીત બને ત્યારે એટલે પોતાના ધર્મશાસનનો તિરસ્કાર થાય અને પરશાસનનો પ્રભાવ વધે, ત્યારે પ્રદ્વેષનો અનુભવ કરે છે તે કારણે રાગદ્વેષથી યુક્ત બનેલો તે આત્મા ઉપયોગમા લીધેલા શ્વેતવસ્ત્રના જેવો મલિન થઈ જાય છે આ પ્રકારે કર્મો વડે ભારે થઇ જવાને કારણે આત્મા ફરી સંસારમા આવી જાય

कथ्यन्ते । तदुक्तम्-"ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्त्तारः परमं पदम् । गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि, भवतीर्थनिकारतः । इति ॥११॥

अथपुन स्तन्मतमेव प्रदर्शयति- "इहसंवुडे" इत्यादि

मूलम्-

"इह संवुडे मुणीजाए, पच्छा होइ अपावए ।
वियडंबुजहा भुज्जो, नीरयं सरयं तहा-॥१२

छाया-

"इह संवृतो मुनिर्जातः पश्चाद्भवत्यपापकः ।
विकटांवु यथा भूयो नीरजस्कं सरजस्कं तथा-॥१२

---

के कारण आत्मा फिर संसारसागर में आ जाती है । यह तीसरी राशि है। आत्मा पहले संसारी था, फिर मुक्त हो गया और संसारी (बद्ध) हो गया। ये त्रैराशिक यह तीन राशियाँ मानते हैं । उन के यहां कहा है- "ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य" इत्यादि ।

धर्मतीर्थ के कर्त्ता ज्ञानी पुरुप परमपद को प्राप्त होकर फिर अपने तीर्थ का पराभव देखकर पुनः संसार में आजाते है ॥११॥

फिर उन्हीं का मत दिखलाते हे "इह संवुडे" इत्यादि ।

शब्दार्थ-- 'इह--इह' इस मनुष्य भवमें जो जीव 'संवुडे-संवृतः' संयमादि में रत 'मुणी जाए--मुनिर्जातः' मुनि हो करके 'पच्छा--पश्चात्' पीछे 'अपावए-अपापकः' कर्म रहित 'होइ-भवति' होजाता है' 'जहा--यथा' जैसा 'नीरयं--नीरजस्कम्' निर्मल 'वियडंबु--विकटाम्बु' विस्तृतजल 'भुज्जो--भूयः' फिर

---

છે. આ ત્રીજી રાશિ છે આત્મા પહેલા સંસારી હતો, ત્યાર બાદ મુક્ત થઈ ગયો અને ફરી સંસારી (બદ્ધ) થઇ ગયો આ પ્રકારની ત્રણ રાશિઓમા તે ત્રૈરાશિકો માને છે તેમના ધર્મશાસ્ત્રમા એવુ કહ્યુ છે કે- "જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય" ઇત્યાદિ—

ધર્મતીર્થના કર્તા (સ્થાપક) જ્ઞાની પુરુષો પરમપદ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરે છે પરન્તુ પોતાના તીર્થનો પરાભવ થતો જોઇને તેઓ ફરી સંસારમા આવી જાય છે ॥૧૦॥

સૂત્રકાર તેમના જ મતનુ વિશેષ વર્ણન કરે છે 'इह संवुडे" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'इह-इह' આ મનુષ્યભવમા જે જીવ 'संवुडे-संवृत' સંયમ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા 'मुणीजाए मुनिर्जात' મુનિ થઇને 'पच्छा पश्चात्' પાછળ 'अपावए-अपापक' કર્મ રહિત 'होइ-भवति' થઈ જાય છે 'जहा-यथा' જેવી રીતે 'निरयं-नीरजस्कम्' નિર્મળ 'वियडंबु-विकटाम्बु' વિસ્તૃત પાણી 'भुज्जो-भूयः' ફરીથી 'सरयं-सरज-

अन्वयार्थः—

(इह) अस्मिन् मनुष्यभवे पूर्वं संसारी कर्ममलविशिष्टो यः जीवः (संवुडे) संवृतः संयमादौ रतः। (मुणीजाए) मुनिर्जातः सन् (पच्छा) पश्चात् (अपायए) अपापक= कर्मरहितः (होइ) भवति। (जहा) यथा (नीरयं) नीरजस्कं निर्मलम् (वियडंबु) विकटाम्बु= विस्तृतजलम्। (भुज्जो) भूयः= पुनः— (सरयं) सरजस्कं मलिनं भवति तहा=तथा, निर्मल आत्मा पुन मलिनो भवति। यथा निर्मलमपि जलं पुन र्वातादि कारणकलापमादाय समलं भवति तथैव अस्मिन्

से 'सरयं–सरजस्कम्' मलिन हो जाता है 'तहा–तथा' वैसेही वह निर्मल आत्मा फिर मलिन हो जाता है ॥१२॥

अन्वयार्थ

इस मनुष्यभव में कर्ममल से युक्त कोई जीव संवृत्त अर्थात् संयम आदि में निरत होकर मुनि हो जाता है और फिर कर्मरहित बन जाता है। जैसे निर्मल जल पुनः मलिन हो जाता है, उसी प्रकार निर्मल आत्मा पुनः मलिन हो जाता है ॥१२॥

अभिप्राय यह है कि जैसे निर्मल जल भी आंधि आदि के कारण मलिन हो जाता है, उसी प्रकार मनुष्यभव को प्राप्त जीव प्रव्रज्या अंगीकार करके और संयम आदि में रत होकर समस्त बंधनोंको नष्ट करके मुक्ति अवस्था प्राप्त करके स्वस्थ होजाता है। तत्पश्चात् अपने शासन की महिमा और

स्कम्'–નિર્મળ 'वियडंबु–विकटाम्बु'–વિસ્તૃત પાણી 'भुज्जो'–भूयः' ફરીથી 'सरयं–सरजस्कम्' ગંદુ થઈ જાય છે. 'तहा–तथा' તેવી રીતે જ તે નિર્મળ પાણીની જેમ આત્મા ફરી બંધાઈ થઇ જાય છે ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ

આ મનુષ્ય ભવમાં કર્મમળથી યુક્ત એવા કોઈ કોઈ જીવો સંવૃત્ત થઈ જાય છે એટલે કે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરીને સંયમ આદિની આરાધના કરે છે એવો જીવ કર્મરહિત બની જાય છે. પરન્તુ જેવી રીતે નિર્મળ જળ ફરી મલિન થઇ જાય છે એજ પ્રમાણે નિર્મળ આત્મા પણ ફરી મલિન થઇ જાય છે, ॥૧૨॥

ટીકાર્થ .નો

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જેવી રીતે નિમળ જળ પણ વાવાઝોડા આદિ ર્થક લીધે મલિન થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે નિર્મળ આત્મા પણ રાગદ્વેષને કા પાદન જ થઈ જાય છે મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ કોઇ જીવો પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરીને આદિમા લીન થઈ જઇને સંયમ આદિની સમ્યક્ રીતે આરાધના કરીને નાખીને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરીને સ્વસ્થ થઇ જાય છે ત્યાર બાદ પોત નિરર્થકતા સમજી રી જેવું જ આચરણ

पश्चाचारे वसन्ति। यत स्तेषां मते मुक्तानामपि स्वशासनमहिमनिन्दाभ्यां रागद्वेषौ जायेते, तदा ते कथं क्षीणकर्माणः मुक्तास्तु स्तुतिनिन्दायां समाना भवन्ति–न निन्दया– उद्विजन्ते, स्तुत्या वा न प्रसन्ना भवन्ति। यावत् पर्यन्तं रागद्वेषौ स्त न तावत्ते कर्मरहिता भवन्ति। एवं सति कथं तेषां संसारस्य परित्याग । यद्यपि ते कथंचित् द्रव्यब्रह्मचर्ये स्थिता अपि तथापि भावब्रह्म-चर्यं न प्राप्ताः । सम्यक् ज्ञानाभावान्न ते सम्यगनुष्ठानभाजः अपिच सर्वेऽप्येते प्रावादुकाः स्वस्य स्वस्य दर्शनस्य प्रशंसाकारिणः सन्ति अतो विदिततत्त्वैः श्रेयस्कामैः पुरुषै स्तेषां शास्त्रेषु कथमपि आदरो न विधेयः। अपि तु विषकुम्भवत् दूरतोऽपि तच्छास्त्रं परिवर्जनीयमेवेति ॥ १३

का पालन करते हैं। जब उनके मत में मुक्त जीवों को भी अपने शासन की महिमा और निंदासे रागद्वेष उत्पन्न हो जाता है तो ये क्षीणकर्मा (कर्मों का क्षय कर चुकने वाले) किस प्रकार कहे जा सकते हैं? मुक्त जीव स्तुति और निन्दा में समान रहते हैं। न निन्दा मे उद्विग्न होते है और न स्तुति से प्रसन्न होते हैं। जब तक रागद्वेष बने हुए हैं तब तक वे कर्म रहित नहीं हो सकते। ऐसी स्थिति में उनके संसार का परित्याग कैसे हो सकता है? यद्यपि वे किसी प्रकार द्रव्यब्रह्मचर्य में स्थित भी हों तो भी भावब्रह्मचर्य उन्हे प्राप्त नहीं हुआ है। सम्यग्ज्ञान का अभाव होने से वे सम्यग् अनुष्ठानकर्ता नहीं है। और ये सभी वादी अपने अपने दर्शन की प्रशंसा करते हैं, अतएव जिन्होंने तत्त्व को जान लिया है और

કરે છે તેઓ બ્રહ્મચર્યનુ પાલન કરતા નથી અને જ્ઞાનાદિ પાંચે આચારોનુ પણ પાલન કરતા નથી

વળી તેઓ એવુ કહે છે કે "મુક્ત જીવોમા પણ પોતાના શાસનનો મહિમા થતો જોઇને આનંદ થાય છે અને પોતાના શાસનની નિન્દા થતી જોઈને દ્વેષ થાય છે" તેમની આ માન્યતાનો કેવી રીતે સ્વીકાર કરી શકાય? જો મુક્તાત્માઓમા પણ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થઇ જતો હોય, તો તેમને ક્ષીણકર્મા (કર્મોનો ક્ષય કરી નાખનાર) કેવી રીતે કહી શકાય? મુક્ત જીવો સ્તુતિ અને નિંદામા સમાન રહે છે નિન્દા થવાથી ઉદ્વિગ્ન પણ થતા નથી અને સ્તુતિ થવાથી આનંદ પણ પામતા નથી જ્યાં સુધી રાગદ્વેષનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં સુધી તેઓ કર્મરહિત થઇ શકતા નથી એવી પરિસ્થિતિમાં તેઓના સંસારનો પરિત્યાગ કેવી રીતે થઇ શકે? કદાચ તેઓ દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિત પણ હોય, પરન્તુ તેમનામાં ભાવબ્રહ્મચર્ય તો સંભવી શકતું જ નથી તેમનામાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાવ હોવાને કારણે તેઓ સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનો પણ કરી શકતા નથી તે સઘળા અન્ય તીર્થિકો પોત પોતાના દર્શનની પ્રશંસા કરે છે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવાથી, જેમણે તત્ત્વને જાણી લીધેલ

"पुनरपि कृतवादिमतमेव प्रकारान्तरेण-प्रदर्शयितुं सूत्रकारः प्रक्रमते--"सए सए" इत्यादि ।

मूलम्-

१ २ ३ ५ ४ ६ ७
सए सए उवट्ठाणे, सिद्धिमेव न अन्नहा ।
८ ९ १० ११
अहो इहेव वसत्ती सव्वकामसमप्पिए ॥१४॥

छाया-

"स्वके स्वके उपस्थाने सिद्धिमेव न चान्यथा ।
अधइहैव वशवर्त्ती सर्वकामसमर्पितः ॥१४

जो कल्याण के अभिलाषी हैं, उन्हे उनके शास्त्रोंका किसी भी प्रकार आदर नहीं करना चाहिए, वल्कि उनके शास्त्रों को विष के घडे के समान समझ कर त्याग देना चाहिए ॥१३॥

सूत्रकार पुनः कृतवादियों का मत प्रकारान्तर से दिखलाने के लिये कहते हैं—" सए सए ' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'सए सए-स्वके स्वके' अपने अपने 'उवाट्ठणे-उपस्थाने' अनुष्ठान में ही 'सिद्धि-सिद्धिम्' सिद्धिको प्राप्त करते हैं ऐसा वे कहते हैं किन्तु 'न अन्नहा-नान्यथा' इस प्रकारसे सिद्धि प्राप्त नहीं होती है 'अहो-अधः' मोक्ष प्राप्तिके पूर्व 'इहेव-इहैव' इस लोकमें अथवा इस जन्ममें 'वसवत्ती-वशवर्त्ती' जितेन्द्रिय हो वही 'सव्वकाम समप्पिए-सर्वकामसमर्पितः' सर्व सिद्धि सम्पन्न होता है ॥१४॥

છે, અને જેઓ કલ્યાણના અભિલાષી છે, તેમણે અન્ય તીર્થિકોના શાસ્ત્રોનો કોઈ પણ પ્રકારે આદર કરવો જોઈએ નહીં પરન્તુ તે શાસ્ત્રોને વિષના ઘડા સમાન સમજીને તેમનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રકાર ફરીથી કૃતવાદીઓના મતને અન્ય પ્રકારે પ્રકટ કરતા કહે છે – "સए સए" ઈત્યાદિ —

શબ્દાર્થ—'સए સए-स्वके स्वके' પોત પોતાના 'उवट्ठाणे-उपस्थाने' અનુષ્ઠાનમાં જ 'सिद्धि-सिद्धिम्' સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે પરન્તુ 'न अन्नहा-नान्यथा' અન્ય બીજા પ્રકારેથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી 'अहो-अध' મોક્ષ પ્રાપ્તિની પૂર્વ (પહેલા) 'इहेव-इहैव' આ લોકમા અથવા આ જન્મમા 'वसवत्ती-वशवर्ती' જિતેન્દ્રિય હોય એ જ 'सव्वकामसम-प्पिए-सर्वकामसमर्पित' બધી જ સિદ્ધિ યુકત થાય છે ॥૧૪॥

अन्वयार्थः-

(सए सए) स्वके स्वके=स्वकीये स्वकीये (उवट्ठाणे) उपस्थाने=अनुष्ठाने एव विद्यमानपुरुषः स्व स्व वर्णाश्रमाद्यनुकूलानुष्ठानकर्त्ता एव। (सिद्धिं) सिद्धिं मुक्तिम् प्राप्नोति किन्तु (न अन्नहा) नान्यथा नचान्यथा सिद्धेः संभावना। यः कश्चित् (अहो) अधः मोक्षप्राप्तेः पूर्वम् (इहेव) इहैव, अस्मिन् लोके एतस्मिन्नेव देहे वा (वसवत्ती) वशवर्त्ती जितेन्द्रियो भवेत् स एव (सर्वकामसमर्पितः) सर्व सिद्धिसम्पन्नो भवति ।

टीका-

ते कृतवादिनः एवं प्रतिपादयन्ति यत्-अस्मदीयशास्त्रप्रतिपादिताऽनुष्ठानादेव सिद्धि र्भवति नान्यस्मादिति। तत्र शैवाः शैवशास्त्रोक्तानुष्ठानादेव सिद्धिर्जायते इति ।

---

-अन्वयार्थ-

अपने अपने अनुष्ठान में विद्यमान अर्थात् अपने अपने वर्ण और आश्रम के अनुकूल कर्त्तव्य करने वाला ही पुरुष सिद्धि प्राप्त करता है, अन्य प्रकार से सिद्धि की संभावना नहीं की जा सकती। जो मनुष्य मोक्ष प्राप्त करने से पूर्व इस लोक में या इसी जीवनमें जितेन्द्रियों होता है, वही सब सिद्धियों से सम्पन्न होता है ॥१४॥

-टीकार्थ-

वे कृतवादी इस प्रकार कथन करते हैं-हमारे शास्त्र के अनुसार आचरण करने से ही सिद्धि प्राप्त होती है, अन्य शास्त्रों के अनुसार क्रिया करने से नहीं। उनमें से शैवों का कथन है कि शैवशास्त्रों का अनुष्ठान करनेसे ही

---

- सूत्रार्थ -

પોત પોતાનાં અનુષ્ઠાનમા સ્થિત એટલે કે પોત પોતાના વર્ણ અને પોતપોતાના આશ્રમને અનુકૂળ કર્તવ્ય કરનાર જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, અન્ય પ્રકારે સિદ્ધિ સભવી શકતી નથી. જે મનુષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં આ લોકમા અથવા આ મનુષ્ય જીવનમા જિતેન્દ્રિય હોય છે, એ માણુસ જ સઘળી સિદ્ધિઓ વડે સંપન્ન થાય છે

- ટીકાર્થ -

તે કૃતવાદિઓ એવું કહે છે કે – અમારા શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણેનું આચરણુ કરવાથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે – અન્ય શાસ્ત્રોમા કહ્યા પ્રમાણે આચરણુ કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. શૈવો એવું કહે છે કે શૈવશાસ્ત્રોમા કહ્યા પ્રમાણેના અનુષ્ઠાનો કરવાથી જ સિદ્ધિ

एकदण्डिनः सांख्याः- पञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादककपिलशास्त्रप्रतिपादिताऽनुष्ठानविशेषादेव सिद्धिर्जायते, इति ।

योगाः-- यम--नियम-प्राणायाम--प्रत्याहार-धारणा--ध्यान-समाधि--कुर्वतामेव सिद्धि जीयते, इति ।

वेदान्तिनः--श्रवण-मनन-निदिध्यासनै रात्मसाक्षात् कुर्वतामेव सिद्धि र्भवतीति ।

बौद्धाः--"सर्व क्षणिकं सर्व हेयं सर्व दुःखं सर्व शून्य" मिति चिन्तयत एव सिद्धि र्भवतीति, वदन्ति । एव मन्येऽपि स्व स्व - शास्त्रानुसारेण सिद्धिप्राप्तिमामनन्ति । अशेषद्वन्द्वोपरमलक्षणायाः सिद्धेः पूर्वं यावत् सिद्धिर्भवति, तावदस्मिन्नेव जन्मनि अस्मिन्नेव मनुष्यशरीरे मदीयदर्शनाऽनुष्ठानप्रभावादष्टप्रकार-

---

सिद्धि होती है। कपिल सांख्य कहते हैं-पच्चीस तत्वों को प्रतिपादन करने वाले शास्त्र के ज्ञान से ही मुक्ति मिल सकती है।

योगमत के अनुसार यम, नियम, प्राणायाम प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि का सेवन करने वाले ही सिद्धि प्राप्त करते हैं।

वेदान्ती श्रवण, मनन और निदिध्यासन से आत्मा का साक्षात्कार करने वालों को ही सिद्धि प्राप्त होना मानते हैं। बौद्ध कहते हैं-'सभी कुछ क्षणिक है, सभी कुछ हेय है, सब दुःखमय है, सब शून्य है' ऐसी भावना करने वालों को ही सिद्धि प्राप्त होती है।

इसी प्रकार अन्य वादी भी अपने अपने शास्त्र के अनुसार सिद्धि की प्राप्ति मानते हैं।

समस्त द्वंद्वों का दूर हो जाना रूप सिद्धि से पहले इसी जन्म में इसी मनुष्य शरीर के रहते हुए हमारे दर्शन के अनुसार व्यवहार करने से आठ

---

પ્રાપ્ત થાય છે કપિલ સાખ્ય કહે છે કે- ૨૫ તત્વોનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી જ મુક્તિ મળી શકે છે યોગ મતાનુસાર યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનુ સેવન કરનાર મનુષ્યો જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વેદાન્તીઓ એવું કહે છે કે--શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારને જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

બૌદ્ધો કહે છે કે- "સઘળી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, સઘળુ હેય છે, સઘળુ દુ:ખમય છે, સઘળુ શૂન્ય છે," આ પ્રકારની ભાવના કરવાથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

એજ પ્રમાણે અન્ય મતવાદીઓ પણ પોત પોતાના શાસ્ત્રોની આજ્ઞા અનુસાર આચરણ કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવુ માને છે

સમસ્ત દ્વન્દ્વો (ક્લેશો) દૂર થઇ જવા રૂપ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો આ મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરીને-મનુષ્ય દેહને પ્રાપ્ત કરીને. અમારા દર્શનકારોની આજ્ઞાને

-श्वर्यसद्भावो भवतीति-प्रयत्नेन वशवर्त्ती जितेन्द्रियो भूत्वा प्राप्ताष्टविधगुणै-श्वर्यः सांसारिकदोषै र्नाऽभिभूयते ।

अस्य सर्वे कामाः संपन्ना भवन्ति । यान् पदार्थान् यदैवेच्छति, ते पदार्थाः तस्य तदैवोपस्थिता भवन्ति । संकल्पमात्रेण सर्वान् पदार्थान् स प्राप्नोति । एवं ते स्व स्व शास्त्रं प्रशंसन्तीति ॥१४॥

पुनरपि तेषां मतमाह--'सिद्धा य' इत्यादि ।

मूलम्--

सिद्धा य ते अरोगा य इहमेगेसि माहियं ।
सिद्धिमेव पुरोकाउं सासए गढिया नरा--॥१५

छाया--

"सिद्धाश्च ते अरोगाश्च इह एकेषामाख्यातम् ।
सिद्धिमेव पुरस्कृत्य स्वाऽऽशये ग्रथिता नराः ॥१५

---

प्रकार के ऐश्वर्य की प्राप्ति होती है। अतएव प्रयत्नपूर्वक जितेन्द्रिय होकर, आठ प्रकार के गुणों का ऐश्वर्य प्राप्त करके सांसारिक दोषों से अभिभूत नहीं होता है, ऐसे पुरुष की सभी वासनाएँ पूर्ण होती हैं। वह जब जिन पदार्थों की अभिलाषा करता है, उसी समय वे पदार्थ उसके सामने उपस्थित हो जाते हैं। वह सब वस्तुओं को संकल्प मात्र से प्राप्त करता है। इस प्रकार वह कहकर वे अपने अपने शास्त्रों की प्रशसा करते हैं ॥१४॥

फिर उन्हीं का मत कहते हैं-"सिद्धा य" इत्यादि ।

शब्दार्थ---'इहं-इह' इस लोकमें 'एगेसिं-एकेषां' कोई मतवालोंका 'आहियं-अख्यातम्' कथन है कि जो हमारे मतानुयायी हैं 'ते-ते' वे

---

અનુસરો. એમ કરવાથી તમે આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યની આપ્તિ કરશો તેથી પ્રયત્ન પૂર્વક જિતેન્દ્રિય થઈને, આઠ પ્રકારના ગુણો રૂપ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને, મનુષ્ય સાંસારિક દોષોથી અભિભૂત થતો નથી એવા પુરુષની સઘળી અભિલાષાઓ પૂર્ણ થાય છે તે જે પદાર્થની અભિલાષા કરે છે, તે પદાર્થ એ જ વખતે તેની સામે ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. તે સંકલ્પ કરવા માત્રથી જ સઘળી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોત પોતાના શાસ્ત્રોની પ્રશંસા કરે છે ॥ ૧૪ ॥

તેમના જ મતનુ સૂત્રકાર ફરી પ્રદર્શન કરે છે - सिद्धा य " ઇત્યાદિ -

શબ્દાર્થ-'इह-इह' આ લોકમા 'एगेसि-एकेषां' કોઈ મતવાલાનુ 'आहिय-आख्यातम्' કથન છે કે જે અમારા મતાનુયાયિઓ છે, ते-ते' તેઓ 'सिद्धा य-सिद्धाश्च'

अन्वयार्थः--

(इहं) इह=अस्मिन् लोके (एगेसि) एकेषां= रसेश्वरवादिनाम् (आहियं) आख्यातं=कथितं=कथनं भवति--यत् येऽस्मन्मतानुयायिनः सन्ति (ते) ते (सिद्धा य) सिद्धाश्च (अरोगा य) अरोगाश्च भवन्तीति । किन्तु ते (नरा) नराः= एवं वादिनः पुरुषाः (सिद्धिमेव) सिद्धिमेव स्वमतसिद्धां सिद्धिमेव (पुरोकाउं) पुरस्कृत्य अन्येभ्यः प्रदर्श्य च (सासए) स्वाशये=स्वाग्रहे (गढिया) ग्रथिताः=अध्युपपन्नाः सन्ति।

टीका--

रसेश्वरदर्शनमताऽनुयायिन एवं कथयन्ति, ये रसेश्वरदर्शनमङ्गीकुर्वन्ति, ते सिद्धपारदसिद्धिमेत्य तत्प्रभावेण वातपित्तकफविकारात्मकशरीररोगान्

---

सिद्धा य-सिद्धाश्च' सिद्ध और 'अरोगा य-अरोगाश्च' नीरोग होते हैं परंतु वे 'नरा-नराः' इस प्रकार कहने वाले मनुष्य 'सिद्धिमेव-सिद्धिमेव' स्वमतसे सिद्ध ऐसी सिद्धिको ही 'पुरो काउं-पुरस्कृत्यः आगे रखकर 'सासए-स्वाशये' अपने अपने दर्शनमें 'गढिया-ग्रथिताः' आसक्त बने हुए हैं ॥१५॥

-अन्वयार्थ-

इस लोक में किन्हीं का अर्थात् रसेश्वरवादियों (रसायन शास्त्रवादियों) का कथन है कि जो हमारे मत के अनुयायी हैं वे सिद्ध और निरोग होते हैं। किन्तु ऐसा कहने वाले पुरुष स्वमत सिद्ध सिद्धि को ही आगे करके और दूसरों को दिखला कर अपने आशय या आग्रह में ग्रस्तहो रहे है ॥१५॥

--टीकार्थ--

रसेश्वर दर्शनमत के अनुयायी ऐसा कहते हैं-जो रसेश्वर दर्शन को स्वीकार करते हैं वे सिद्धपारद सिद्धि को प्राप्त करके, उसके प्रभाव से वात

---

સિદ્ધ અને 'अरोगा य-अरोगाश्च' નીરોગી હોય છે, પરંતુ તેઓ 'नरा-नरा' આ પ્રકારે કહેવાળા મનુષ્ય 'सिद्धिमेव-सिद्धिमेव' પોતાના મતથી સિદ્ધ એવી સિદ્ધિને જ 'पुरो-काउ-पुरस्कृत्य' આગળ રાખીને 'सासए-स्वाशये' પોતપોતાના દર્શનમાં 'गढिया-ग्रथिता' આસક્ત બનેલ છે. ॥૧૫॥

- સૂત્રાર્થ -

આ લોકમાં રસેશ્વરવાદીઓ (રસાયન શાસ્ત્ર વાદીઓ) એવું કહે છે કે અમારા મતના અનુયાયિઓ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરનાર અને નીરોગી હોય છે પરન્તુ એવું કહેનારા પુરુષો સ્વમતસિદ્ધ સિદ્ધિને જ આગળ કરીને, અને બીજાની આગળ તેનું પ્રદર્શન કરીને પોતાના આશય અથવા આગ્રહમાં જ ગ્રસ્ત થઇ રહ્યા હોય છે

- ટીકાર્થ -

રસેશ્વર દર્શન મતના અનુયાયીઓ એવું કહે છે કે જેઓ રસેશ્વર દર્શન નો સ્વીકાર કરે છે, તેઓ સિદ્ધપારદ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેના પ્રભાવથી વાત, પિત્ત અને કફના

निवार्य नीरोगा भवन्ति। पुनश्च रोगादिप्रतिबन्धकाऽभावेन समाध्यादि विशिष्टाऽनुष्ठान करणात् शरीरं परित्यज्य सिद्धाः अशेषद्वन्द्वरहिता मुक्तिमेत्य नीरोगाः भवन्ति। शरीराऽभावे तदाश्रितेन्द्रियमनसोरभावात् सर्वदुःखानामन्तं कुर्वन्ति। एवमेकेषां रसेश्वरदर्शनानुयायिनां कथनं भवति। ते रसेश्वरमतवादिनः-- सिद्धिं रससिद्धिं मुक्तिरूपां सिद्धिं चाङ्गीकृत्य शास्त्रबोधविकला अपि आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः परमार्थतत्वमजानन्तः स्वाऽऽग्रहसाधिकाः बहुशो युक्तीः प्रतिपादयन्ति। किन्तु वस्तुत स्तत्त्वं नैव जानन्ति।

तदुक्तम्--"आग्रहिवत् निनीषति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा।
पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम्" ॥१॥ इति

---

पित्त और कफ के विकार से उत्पन्न होने वाले रोगों का निवारण करके निरोग हो जाते हैं। तत्पश्चात् रोगादि की रुकावट हट जाने से समाधि आदि विशिष्ट अनुष्ठान करके, शरीर को त्याग कर सिद्ध होते हैं और समस्त द्वन्द्वों (क्लेशों) से रहित मुक्ति प्राप्त करके नीरोग हो जाते हैं। शरीर का अभाव होने पर उसके आश्रित मन का भी अभाव हो जाने से वे समस्त दुःखों का अन्त करते हैं। ऐसा रसेश्वर दर्शन (रसायनशास्त्र मतवादियों का) के अनुयायियों का कथन है। वे रसेश्वर मतवादी रस सिद्धि और मुक्तिरूप सिद्धि को स्वीकार करके शास्त्रज्ञान से हीन होते हुए भी अपने आप को पण्डित मानते हैं। परमार्थतत्त्व को न समझते हुए अपने आग्रह को सिद्ध करने वाली बहुतेरी युक्तियां कहते हैं। किन्तु वास्तव में वे तत्त्व को नहीं जानते। कहा भी है--आग्रहिवत् "इत्यादि।

---

પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનારા રોગોનુ નિવારણ કરીને નીરોગી થઇ જાય છે આ પ્રકારે રોગાદિ દૂર થયા બાદ તેઓ સમાધિ આદિ વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનો કરીને, શરીરનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધ થાય છે, અને સમસ્ત દ્વન્દ્વો (કલેશો)થી રહિત મુક્તિ પ્રાપ્ત કરીને નીરોગી થઇ જાય છે. શરીરનો અભાવ થઇ જવાથી, શરીરાશ્રિત મનનો પણ અભાવ થઇ જાય છે. મનનો અભાવ થઇ જવાથી તેમના સમસ્ત દુખોનો પણ અન્ત આવી જાય છે. આ પ્રકારની રસેશ્વર-દર્શનના અનુયાયીઓની માન્યતા છે. રસસિદ્ધિ અને મુક્તિરૂપ સિદ્ધિનો સ્વીકાર કરનાર તે રસેશ્વર મતવાદીઓ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી અજ્ઞાત હોવા છતાં પણ પોતાને પંડિત માને છે. પરમાર્થ તત્વને નહી સમજનાર તે લોકો પોતાના મતાગ્રહને સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ (ચમત્કારો) બતાવે છે પરન્તુ ખરી વાત તો એજ છે કે તેઓ તત્ત્વને જાણતા નથી કહ્યુ પણ છે કે "આગ્રહિવત" ઇત્યાદિ

यत्–स्वमताग्रही पुरुषो यत्र स्वस्य मतिर्निविष्टा भवेत् तत्रैव स्व युक्तिं यथा कथञ्चिदपि प्रतिपाद्य स्वमतं स्थापयति किन्तु निष्पक्षपुरुषः स्वबुद्धिं तत्रैव स्थापयति यत्र तत्त्वनिर्णायिका युक्तिं गच्छतीति ॥१५॥

"सम्प्रति पूर्वोक्तवादिनामनर्थं प्रदर्शयन्नाह-सूत्रकारः–"असंवुडा" इत्यादि।

मूलम्—

असंवुडा अनादीयं, भमिहिंति पुणो पुणो ।
कप्पकालमुवज्जंति ठाणा आसुरकिब्बिसिया ॥१६

छाया–

असंवृता अनादिकं भ्रमिष्यन्ति पुनःपुनः ।
कल्पकालमुत्पद्यन्ते स्थाना आसुरकिल्बिषिकाः ॥ १६

'आग्रही पुरुष युक्ति को वहीं घसीट ले जाना चाहता है, जहाँ उसकी बुद्धि (श्रद्धा) जमी हुई है, किन्तु जो पक्षपात रहित होता है वह युक्ति के अनुकूल श्रद्धा करता है ।।१।।

अर्थात् स्वमत का आग्रह रखने वाला पुरुष अपनी बुद्धि जहां निविष्ट है अर्थात् जिस पर वह श्रद्धा रखता है, उसी ओर जैसे तैसे युक्ति को घसीट कर अपने मत की स्थापना करता है किन्तु निष्पक्ष मनुष्य अपनी बुद्धि को वहीं स्थापित करता है, जहां तत्त्व निर्णायक युक्ति होती है ॥१५॥

अब सूत्रकार पूर्वोक्तवादी को दोष दिखलाते हुए कहते हैं–"असंवुडा"

शब्दार्थ—ये 'असंवुडा–असंवृताः' इन्द्रिय जयसे रहित अर्थात् इन्द्रियके वश बने हुए लोक 'अणादीयं–अनादिकम्' आदि रहित इस अनन्त संसारमें 'पुणो–पुणो–पुनः पुनः' बार बार 'भमिहिंति–भ्रमिष्यन्ति' भ्रमण करेंगे तथा

આગ્રહી પુરુષ યુક્તિને તાણી ખેંચીને ત્યાં જ લઇ જવા માગે છે કે જ્યા તેની બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા) જામી હોય છે પરન્તુ જે માણસ પક્ષપાતથી રહિત હોય છે તે યુક્તિને અનુકૂળ શ્રદ્ધા રાખે છે ।।૧।। એટલેકે પોતાનાજ મતનો આગ્રહ રાખનાર પુરુષ જેમા શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય છે, તે તરફ જ યુક્તિને તાણીખેંચીને-પોતાના જ મતનુ પ્રતિપાદન કરનારી વિચિત્ર દલીલો કરીને પોતાના મતની સ્થાપના કરે છે પરન્તુ નિષ્પક્ષ મનુષ્ય તો પોતાની બુદ્ધિ (શ્રદ્ધા) ની ત્યા જ સ્થાપના કરે છે, કે જ્યા તત્વનિર્ણાયક યુક્તિ હોય છે ।।૧૫।।

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત મતવાદીઓના દોષ પ્રગટ કરીને તેમને કેવુ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવે છે "असंवुडा" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'असंवुडा-असंवृता' ઇન્દ્રિય જયથી રહિત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયના વશ બનેલ લોકો 'अणादीयं-अनादिकम्' આદિ વિનાના આ અનન્ત સંસારમા 'पुणो-पुणो-पुन पुन'

अन्वयार्थः–

एते (असंवुडा) असंवृता इन्द्रियनोइन्द्रियजयरहिताः, इन्द्रियवशवर्त्तिन इति भावः (अणादीयं) अनादिकम् आदिरहितम् अनन्तं संसारम् । (पुणो पुणो) पुनःपुनः=वारम् वारम् भमिहिंति भ्रमिष्यन्ति संसारे भ्रमणं करिष्यन्ति तथा– (कप्पकालं) कल्पकालं चिरकालम् (ठाणा) स्थानाः=नरकादिस्थानोत्पन्नाः तथा (आसुरकिब्बिसिया) आसुरकिल्विषिकाः असुरस्थानोत्पन्ना नागकुमारादयस्तत्रापि किल्विषिकाः अधमाः प्रेष्याः अल्पर्द्धयोऽल्पभोग । अल्पायुपोऽल्पसामर्थ्याद्युपेताश्च भूत्वा (उववज्जंति) उत्पद्यन्ते उत्पन्ना भवन्ति ।

टीका—

ते पाखण्डिनः मोक्षप्राप्तये उद्यता अपि इन्द्रियवशवर्त्तितया इत्थं चिन्तयन्ति–इहाऽपि मे भोगः परलोकेऽपि स्यात्, इत्येवं स्वयं भोगादौ प्रवर्त्तमानस्य परा-

---

'कप्पकालं–कल्पकालम्' चिरकाल तक 'असुरकिब्बिसिया ठाणा–असुरकिल्विशिका स्थानाः' असुरस्थानमें किल्विपिक' रूपसे 'उववज्जंति–उत्पद्यन्ते' उत्पन्न होते हैं ॥१६॥

अन्वयार्थ–

ये असंवृत अर्थात् इन्द्रियों को और मन को न जीतने वाले वादी वार–वार अन्तरहित संसार में परिभ्रमण करेंगे। तथा चिरकाल तक नरकादि स्थानो में उत्पन्न होकर तथा आसुर स्थानों में उत्पन्न होकर भी किल्विपिक होंगे। अर्थात् अधम. दूसरों की आज्ञा बजाने वाले, अल्प ऋद्धि के धारक, अल्प भोग वाले, अल्पायुष्क तथा अल्प सामर्थ्य वाले हीन देवों के रूप में उत्पन्न होते हैं ॥१६॥

टीकार्थ–

वे पाखण्डी मोक्ष प्राप्त करने के लिए उद्यत होकर भी इन्द्रियों के वशीभूत होकर इस प्रकार विचार करते हैं मुझे इस भव में भोग प्राप्त हों

---

વારવાર 'भमिहिंति–भ्रमिष्यन्ति' ભ્રમણુ કરશે અથવા 'कप्पकाल - कल्पकालम्' લાંબા સમય સુધી 'असुरकिब्बिसिया ठाणा- असुरकिल्विषिकास्थानाः' અસુર સ્થાનમાં કિલ્બિષિક રૂપથી 'उववज्जंति–उत्पद्यन्ते' ઉત્પન્ન થશે. ॥૧૬॥

– સૂત્રાર્થ –

તે અસંવૃતો (અસંયતો) એટલે કે ઇન્દ્રિયો અને મનને કાબૂમાં ન રાખનારા તે અન્ય મતવાદિઓ વારવાર અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણુ કરશે તથા ચિરકાળ સુધી અસુર સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણુ કિલ્બિષિક દેવો રૂપે ઉત્પન્ન થશે એટલે કે તેઓ કદાચ દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે તો પણુ અધમ, અન્યની આજ્ઞા માનનારા અલ્પ બુદ્ધિવાળા, અલ્પ ભોગોવાળા, અલ્પ આયુષ્યવાળા અને અલ્પ સામર્થ્યવાળા હીન દેવો રૂપે જ ઉત્પન્ન થશે. ।૧૬।

– ટીકાર્થ –

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને ઉદ્યત થયેલા તે પાખંડીઓ ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થઇને આ પ્રકારનો વિચાર કરે છે- "મને આ ભવમાં પણુ ભોગની પ્રાપ્તિ થાય અને પરભવમાં પણુ ભોગની

नपि तथैव सिद्धादिविषये प्रवर्त्तयतः पुरुषपशोः दुश्चरितपाशपाशितस्य संसारे एव परिभ्रमणं चिरकालपर्यन्तं भवति ।

ते तु नरकादि यातना स्थानेषूत्पद्यन्ते । नहि तेषामिन्द्रियवशवर्त्तिनां रागद्वेषद्वन्द्वविनाशरूपा सिद्धिर्भवति । याऽपि अणिमादिलक्षणा ऐहिकी सिद्धिः प्राप्यते, साऽपि पुरुषपशूनां विप्रतारणायैव भवति । याऽपि तेषां बालतपोऽनुष्ठानस्याऽऽचरणेन स्वर्गप्राप्तिर्भवति साऽपि असुरकिल्विषकत्वेनैव भवतीति ।१६।

इतिश्री विश्वविख्यात---जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक-श्री शाहूच्छत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य, पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलालव्रतिविरचितायां सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य-समयार्थबोधिन्याख्यां व्याख्यायां समयनामक- प्रथमाध्ययने तृतीयोद्देशकः समाप्तः १-३

और परभव में भी ! इस प्रकार सोचकर जो स्वयं भोग आदि में प्रवृत्त होता है और दूसरों को भी उसी प्रकार सिद्धि के लिए प्रवृत्त करता है, उस पुरुष पशु और दुराचार के फँदे फँसे को चिरकाल तक संसार में भ्रमण करना पड़ता है ।

वे नरक आदि यातना के स्थानों में उत्पन्न होते हैं । इन्द्रियों के वशीभूत उन पुरुषों को रागद्वेष आदि द्वन्द्वों का अभाव रूपमोक्ष प्राप्त नहीं होता । ऐसे पुरुष पशुओं को जो अणिमा आदि इस लोक संबंधी सिद्धि प्राप्त होती है, वह भी ठगाइ करने के लिए ही होती है। बालतप करने से उन्हें स्वर्ग की प्राप्ति होती है, उसमें भी वे असुरकिल्विषक ही होते हैं ॥१५॥

प्रथम अध्ययनका तृतीय उद्देशक समाप्त ॥

પ્રાપ્તિ થાય" આ પ્રમાણે વિચાર કરીને જેઓ પોતે ભોગ આદિમા પ્રવૃત્ત રહે છે, અને બીજા લોકોને પણ એજ પ્રકારે સિદ્ધિને માટે પ્રવૃત્ત કરે છે, એવા દુરાચારના ફંદામા ફસાયેલા નરપશુને તો અનત કાળ સુધી સસારમા ભ્રમણ કરવુ પડે છે

તેઓ નરક આદિ યાતનાના સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે ઇન્દ્રિયોના સુખમા જ રચ્યા પચ્યા રહેનારા તે લોકોને રાગદ્વેષ આદિ દ્વન્દ્વોના અભાવ રૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા નરપશુઓને જે અણિમા આદિ આ લોક સબધી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ લોકોની ઠગાઇ કરવાના કામમાજ આવે છે બાલતપ કરવાથી તેમને દેવલોકની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે ખરી, પરન્તુ તેમા પણ તેઓ અસુર કિલ્બિષક નામના અધમ દેવો રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે ॥૧૫॥

॥ પહેલા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદેશક સમાપ્ત ॥

अथ प्रथमाऽध्ययने चतुर्थ उद्देशकः प्रारभ्यते—

तृतीयोद्देशे स्वसमयपरसमययोः प्रतिपादनं कृतं तत्सम्बन्धेनाऽत्रापि तदेव प्रतिपादयिष्यते, इति चतुर्थोद्देशकस्य प्रथमसूत्रमाह–'एए जिया' इत्यादि ।

मूलम्—

२ ५ १ ६ ७ ३ ४
**एए जिया भो न सरणं, बाला पंडियमाणिणो ।**
९ ८ १०
**हिच्चा णं पुव्वसंजोगं, सिया कच्चोवएसगा ॥१॥**

छाया—

"एते जिता भोः न शरणं वालाः पण्डितमानिनः
हित्वा खलु पूर्वसंयोगं, सिताः कृत्योपदेशकाः ॥१॥

---

चौथे उद्देशक का प्रारंभ

तीसरे उद्देशे में स्वसमय और परसमय का प्रतिपादन किया गया है। उस संबंध से यहां भी स्व पर समय का प्रतिपादन करेंगे। चौथे अध्ययन का प्रथम सूत्र कहते हैं– "एए जिया" इत्यादि।

शब्दार्थ—'भो–भो' हे शिष्यो ! 'एए–एते' ये अन्यतीर्थी 'वाला–बालाः' तत्वज्ञानसे रहित होने पर भी 'पंडियमाणिणो–पण्डितमानिनः' अपने आत्माको पण्डित–तत्वज्ञ मानने वाले हैं अतएव वे 'जिया–जिताः' काम क्रोधादि से पराजित है अतः वे 'न सरणं–न शरणम्' शरण योग्य नहीं हैं कारण कि 'पुव्वसंयोगं–पूर्वसंयोगम्' स्वजन संबंधी जनों का सम्बन्धको 'हिच्चा णं–हित्वा खलु' त्याग करके भी 'कच्चोवएसगा–कृत्योपदेशकाः'

---

ચોથા ઉદ્દેશક નો પ્રારંભ

ત્રીજા ઉદ્દેશકમા સ્વસમય અને પરસમયનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ આ ચોથા ઉદ્દેશકમા પણ સ્વસમય અને પરસમયનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવશે આ ચોથા ઉદ્દેશકનું પહેલુ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે– "एए जिया" ઇત્યાદિ–

શબ્દાર્થ –'भो–भो' હે શિષ્યો ! 'एए–एते' આ અન્ય તીર્થિકો 'बाला–बाला' તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત છે તો પણ 'पंडियमाणिणो–पण्डितमानिनः' પોતાને પંડિત–તત્વજ્ઞ માનવાવાળા છે અતએવ (તોપણ) તેઓ 'जिया–जिता' કામ–ક્રોધ વગેરેથી પરાજીત છે અત તેઓ 'न सरण' न शरणम्' શરણ યોગ્ય નથી, કારણ કે 'पुव्वसंयोग –पूर्वसंयोगम्' સ્વજન સંબંધીજનોના સંબંધને 'हिच्चा णं-हित्वा खलु' ત્યાગ કરીને પણ 'किच्चोवएसगा-

अन्वयार्थ--

गुरुः स्वशिष्यान् सम्बोध्य प्राह-

(भो) भोः भो भोः शिष्याः ! (एए) एते पूर्वोक्ताः वादिनः (बाला) बालाः=अज्ञानिनः तत्वज्ञानरहिताः सन्तोऽपि (पंडियमाणिणो) पण्डितमानिनः= आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः पाण्डित्यमदगर्विता अत एव ते (जिया) काम- क्रोधादिभिः पराजिताः सन्ति अतएव ते (न) नैव (सरणं) शरणं भवन्ति ते स्वेषां परेषां वा न त्राणकर्त्तारो भवन्ति यतस्ते (पुव्वसंयोगं) पूर्वसंयोगं=माता- पित्रादिसम्बन्धम् उपलक्षणात् पश्चात्संयोगं=श्वशुरश्यालकादिसम्बन्धं च (हिच्चा णं) हित्वा खलु=त्यक्त्वाऽपीत्यर्थः (किच्चोवएसगा) कृत्योपदेशकाः= कृत्यानां गृहस्थैः कर्तुं योग्यानां सावद्यकार्याणाम् उपदेशकाः=उपदेशकर्तारः गृहस्थकार्याणामनुमोदका इत्यर्थः, अतस्ते (सिया) सिताः=बद्धाः प्रबलमहा- मोहोदयेन मोहपाशबद्धाः सन्ति न तु ते मुक्ता भवन्ति इति ।

---

गृहस्थके कृत्योंका अर्थात् सावद्यकर्मका उपदेश करने वाला होने से 'सिया- सिताः' प्रबल महामोहपाश से बद्ध हैं ॥१॥

अन्वयार्थ-

गुरु अपने शिष्यों को सम्बोधन करके कहते हैं हे शिष्यो ! ये पूर्वोक्तवादि तत्त्वज्ञान से रहित होते हुए भी अपने को पण्डित मानते हैं -पाण्डित्य के अभिमान में चूर हैं अर्थात् पण्डितपन के अहंकार से भरे हुए हैं अतएव काम क्रोध आदि के द्वारा पराजित हैं। वे न अपना त्राण क्यों कि वे पूर्व संयोग अर्थात् माता करसकते हैं और न दूसरों का। पिता आदि के सम्बन्ध को और उपलक्षण से पश्चात्संयोग अर्थात् श्वसुर साले आदि के सम्बन्ध को त्याग करके भी गृहस्थों द्वारा करने योग्य सावद्य कार्यों का उपदेश करते हैं अर्थात्-गृहस्थ के कार्यों की अनुमोदना करते हैं । अतः वे मोह के बन्धनों से आवद्ध हैं। वे मुक्त नहीं होते हैं ।

---

कृत्योपदेशका ' ગૃહસ્થના કૃત્યોનો અર્થાત્ સાવદ્ય કર્મનો ઉપદેશ કરવાવાળા હોવાથી 'सिया- सिता'' પ્રબળ મહામોહપાશથી બંધાયેલ છે ॥૧॥

-સૂત્રાર્થ-

સુધર્મા સ્વામી પોતાના શિષ્યોને આ પ્રમાણે કહે છે- હે શિષ્યો ! પૂર્વોક્ત મતવાદીઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં પણ પોતાને પંડિત માને છે, એટલે કે તેઓ પાંડિત્યના અભિમાનમાં ચૂર છે તેઓ પાંડિત્યના અભિમાનથી ભરપૂર હોવાને કારણે કામક્રોધ આદિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેઓ પોતાનું ત્રાણ ( રક્ષણ ) પણ કરી શકતા નથી અને અન્યને પણ ત્રાણ આપવાને સમર્થ નથી તેમણે પૂર્વસંયોગનો ( માતા, પિતા આદિના સંબંધનો ) અને પશ્ચાત્સંયોગનો ( સાસુ, સસરા, સાળા આદિના સંબંધનો ) ત્યાગ કર્યો હોય છે, છતાં પણ તેઓ ગૃહસ્થના સાવદ્ય કાર્યોની અનુમોદના કરે છે તેથી તેમના મોહનું બન્ધન તૂટયું નથી મોહના બન્ધન વડે બંધાયેલા તે જીવો મુકત થઈ શકતા નથી

अयं भावः--यथा कथंचित् पूर्वसम्बन्धं विहायाऽपि पुनः नवीनं सावद्यं कार्यमुपदिशन्ति। यतः इमे बाला अज्ञानिनोऽपि आत्मानं पण्डितमानिनो वयमेव सर्वं ज्ञातार इति मत्वा एवं कुर्वन्ति,। परन्तु यावत्पर्यन्तमज्ञानं नाऽपगच्छेत् ज्ञानं च न लभेत तावत् यथावस्थितवस्तूपदेशकाः न भवन्ति। स्वकीयपाण्डित्यप्रकाशनाय अवश्यं किंचिदुपदेष्टव्यमेवेति कृत्वा यथाकथंचिदुपदेशं कुर्वन्तो न स्वयम् उपरता भवन्ति, नवाऽन्यानपि सावद्यान्निवर्त्तयितुं समर्थाः भवन्ति। अतएवोक्तम्--न शरणमिति ॥१॥

टीका--

एते अनन्तरोदीरिताः पंचभूतवादिन एकात्मतज्जीवतच्छरीरादिवादिनः कृतवादिनो गोशालकमतानुसारिणस्त्रैराशिकाश्च सर्वेऽपि वादिनः (जिया) जिताः,

---

तात्पर्य यह है-जैसे तैसे पूर्व सम्बन्ध को त्याग करके भी वे सावद्य कर्म का उपदेश करते हैं। यद्यपि वे अज्ञानी हैं फिर भी अपने को पण्डित मानते हैं। हम ही सर्वज्ञ हैं' ऐसा मानकर वे ऐसा करते हैं। परन्तु जब तक अज्ञान दूर न हो जाय और ज्ञान प्राप्त न हो जाय तब तक वे यथार्थ वस्तु स्वरूप के उपदेशक नहीं हैं। अपनी पण्डिताई प्रकट करने के लिए कुछ उपदेश देना चाहिए, ऐसा सोचकर किसी प्रकार उपदेश करते हुए भी वे न स्वयं सावद्य अनुष्ठान से विरत होते हैं और न दूसरों को विरत करने में समर्थ होते हैं। इसी कारण कहा है कि वे शरणभूत (किसी के रक्षक) नहीं हैं ॥१॥

टीकार्थ-

हे शिष्यो! तुम यह समझलो कि ये पूर्वोक्त पंचभूतवादी, एकात्मवादी,

---

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે - પૂર્વસંબંધનો (માતા, પિતા આદિ સંસારી સંબંધોનો) પરિત્યાગ કરીને સાધુ બનવા છતા તેઓ સાવદ્ય કર્મોનો ઉપદેશ આપે છે. જો કે તેઓ અજ્ઞાન છે, છતા પણ પોતાને પંડિત માને છે "અમે જ સર્વજ્ઞ છીએ" એવુ માનીને તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે. પરન્તુ જ્યા સુધી તેમનુ અજ્ઞાન દૂર ન થાય અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યા સુધી તેઓ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનો ઉપદેશ આપી શકતા નથી પોતાનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરવા માટે કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ, એમ માનીને કોઈ પણ પ્રકારે ઉપદેશ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા તે મતવાદીઓ પોતે જ સાવદ્ય અનુષ્ઠાનો કરતા અટકતા નથી અને અન્યને સાવદ્ય અનુષ્ઠાનો કરતા રોકી શકતા નથી. તેથી જ એવુ કહ્યુ છે કે તેઓ કોઇને શરણ આપવાને (સંસારના દુઃખોમાંથી બચાવવાને) સમર્થ હોતા નથી ॥ ૧ ॥

ટીકાર્થ- હે શિષ્યો! તમે આ વાત સમજી લો કે પૂર્વોક્ત પંચભૂતવાદીઓ, એકાત્મ-

रागद्वेषादिभिः शब्दादिविषयैर्महामोहजनिताऽज्ञानैश्च पराभूताः 'भोरिति' शिष्याणां संबोधने, भो शिष्याः इत्थं यूयं विवेकं कुरुत। एते परतीर्थिकाः अवास्तविकोपदेशे प्रवृत्ताः न कस्यचिदपि शरणं भविष्यन्ति, कस्यचिदपि पापेभ्यो रक्षणाय समर्था न भवन्ति। कुतो नैते अन्येषां समुद्धरणे समर्था स्तत्राह–"बाला" बालाः इति बाला इव बालाः सदसद्विवेकविकलाः सन्ति। यथा यत्किञ्चिद् भाषमाणाः यथा तथा कार्यकारिणश्चाऽज्ञानिनः न कस्याऽपि रक्षणादिकार्ये समर्था भवन्ति तथा इमे अपि वादिनः स्वयमज्ञानिनः सन्तः परानपि मोहयन्ति।

ननु यदि इमे अज्ञानिनस्तदा कथमन्यानुपदिशन्ति, तत्राऽह–" पंडियमाणिणो" पण्डितमानिनः=आत्मानं पण्डितं मन्यन्ते तत्त्वाऽतत्त्वज्ञानविकला

---

तज्जीवतच्छरीरवादी, कर्त्तावादी और गोशालक के अनुयायी त्रैराशिक-सभी-रागद्वेष आदि से, शब्दादि विषयों से और महामोह जनित अज्ञान से पराजित हैं। ये मिथ्या उपदेश देने में प्रवृत्त हैं। किसी के लिए भी शरण नहीं होंगे। किसी को पाप से बचाने में समर्थ नहीं होंगे।

ये लोग दूसरों का उद्धार करने में क्यों समर्थ नहीं हैं? इसका कारण यह है की ये सत् और असत् के विवेक से हीन हैं। जैसे जो मन में आवे वही बकने वाले और मनमाना कार्य करने वाले किसी की रक्षा करने में समर्थ नहीं होते, वैसे ही ये वादी हैं। ये स्वयं अज्ञानी हैं और दूसरों को भी मूढ बनाते हैं।

यदि ये स्वयं अज्ञानी हैं तो दूसरों को कैसे उपदेश करते हैं? इस प्रश्न का उत्तर देते है–वे पण्डितमानी हैं अर्थात् ऐसा समझते हैं कि हम समस्त

---

વાદીઓ, તજ્જીવ તચ્છરીર વાદીઓ, કર્ત્તાવાદીઓ અને ગોશાલકના અનુયાયીઓ (ત્રૈરાશિકો), આદિ સઘળા મતવાદીઓ રાગદ્વેષ આદિ વડે, શબ્દાદિ વિષયો વડે, અને માહામોહ જનિત અજ્ઞાન વડે પરાજિત છે તેઓ મિથ્યા ઉપદેશ આપ્યા કરે છે તેઓ કોઇને પણ શરણ આપવાને સમર્થ નથી કોઇને પાપમાથી બચાવવાને સમર્થ નથી તેઓ શા કારણે બીજાનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ નથી? તેનુ કારણ પ્રકટ કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે તેઓ સત્ અને અસત્ના વિવેકથી વિહીન છે મન ફાવે તેમ તેઓ બકવા ટકરનારા અને મન ફાવે તેવુ વર્તન રાખનારા તે અન્યતીર્થિકો કોઇની રક્ષા કરવાને સમર્થ હોતા નથી તેઓ પોતે જ અજ્ઞાની છે અને અન્યને પણ મૂઢ કરનારા છે

જો તેઓ પોતે જ અજ્ઞાની છે, તો બીજાને ઉપદેશ કેવી રીતે આપી શકે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે છે તેઓ અજ્ઞાની હોવા છતા પણ એવું માને છે કે અમે

अपि ते वयं सर्वशास्त्रस्य विवेचनात्सर्वानेव पदार्थान् जानीमः इत्येवमभिमानवन्तः अतः परानुपदिशन्ति । उपदेशं कुर्वाणाश्च स्वयं महामोहान्धकारं प्राप्नुवन्ति, अन्यानपि प्रापयन्ति, पातयन्ति च तान् नरकादिदुर्गतौ । तेषां पण्डितमानिनाम् अज्ञानकार्यविरूपाचरणं दर्शयति सूत्रकारः "हिच्चा णं" इति 'हिच्चा' हित्वा=परित्यज्य (पुव्वसंयोगं) पूर्वसंयोगं मातापित्रादिसम्बन्धं परित्यज्याऽपि' वयं प्रव्रजिताः सर्वानेव त्यक्तवन्त इति कृत्वा संन्यासदीक्षामवाप्यापि पुनस्तत्रैव "सिया" सिताः आरम्भसमारंभादौ पुनरपि संसक्ता भवन्ति । परिव्रज्यामादायापि पुनः परिग्रहारंभादावेवाऽऽसक्ता भवन्ति, न ततो विरज्यन्ते ।

---

शास्त्र का विवेचन करने के कारण सब पदार्थों के ज्ञाता हैं। इस प्रकार के अभिमान से युक्त होकर दूसरों को उपदेश देते हैं। उपदेश देते हुए ये स्वयं महा मोहान्धकार को प्राप्त होते हैं और दूसरों को भी उसी में ले जाते हैं और नरक आदि दुर्गति में गिराते है। उन पण्डितम्मन्यों के अज्ञानजनित विरूप आचरण को सूत्रकार दिखलाते हैं–माता पिता आदि संबंधी पूर्वसंयोग को त्याग करके भी 'हम दीक्षित हैं, हमने सबको त्याग दिया है' ऐसा समझ कर संन्यास दीक्षा प्राप्त करके फिर भी उसी आरंभ समारंभ मे आसक्त हो जाते हैं दीक्षा ग्रहण करके भी फिर परिग्रह एवं आरंभ में आसक्त रहते हैं उससे विरक्त नहीं होते हैं।

अथवा 'सिया' यहाँ षष्ठी के अर्थ में प्रथमा विभक्ति है। इसका अर्थ यह हुआ कि आरंभ समारभ आदि में आसक्त गृहस्थों के कृत्यो का उपदेश करते हैं अर्थात् पकाना, पकपाना, कूटना, पीसना आदि गृहस्थ के सावद्य

---

સમસ્ત શાસ્ત્રોનુ વિવેચન કરી શકીએ છીએ, તે કારણે અમે સમસ્ત શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છીએ આ પ્રકારના અભિમાનથી યુકત થઇને તેઓ લોકોને ઉપદેશ આપવાની ધૃષ્ટતા કરે છે ઉપદેશ દેતા એવા તે મતવાદીઓ પોતે મહા મોહાન્ધકારમા ડૂબેલા રહે છે અને બીજાને પણ તે મોહાન્ધકારમા જ લઇ જાય છે અને નરકાદિ દુર્ગતિમા પાડે છે પોતાની જાતને પંડિત માનતા તે મતવાદીઓના અજ્ઞાન જનિત વિરૂપ આચરણનુ સૂત્રકાર કથન કરે છે માતા પિતા આદિ વિષયક પૂર્વસંયોગનો (સંસારી સંબંધનો) ત્યાગ કરીને "અમે દીક્ષિત છીએ, અમે સર્વ સંબંધોને તોડી નાખ્યા છે એવુ બતાવવાને માટે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પણ તેઓ સંસારી જેવા જ આરંભ સમારંભમા આસકત રહે છે સંન્યાગી બનવા છતા પણ તેઓ પરિગ્રહ અને આરંભનો ત્યાગ કરતા નથી.

અથવા "સિયા" આ પદ અહી છઠ્ઠી વિભકિતના અર્થે પહેલી વિભકિતમા પ્રયુકત થયુ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે તેઓ આરંભ સમારંભ આદિમા આસકત ગૃહસ્થો-

अथवा (सिया) इत्यत्र षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तेन सितानाम्=आरम्भ-समारम्भादावासक्तानां गृहस्थपुरुषाणां 'किच्चोवदेसगा' कृत्योपदेशकाः गृहस्थानां यानि कृत्यानि कार्याणि आरम्भसमारम्भादीनि, तेषामुपदेशका उपदेष्टारो भवन्ति । गृहस्थकर्त्तव्यं तु पचनपाचनकण्डनपेषणादिकः सावद्यव्यापारविशेषः, तमेवोपदिशन्ति,

यद्वा कृत्यं कर्त्तव्यं सावद्यानुष्ठानं, तदेव प्रधानं येषां ते कृत्याः=गृहस्थाः । तेषामुपदेशः=आरम्भसमारम्भादिसावद्यकार्यं स विद्यते येषां ते कृत्योपदेशकाः गृहस्थसदृशं कार्यकारकाः इत्यर्थः ते स्वयं संन्यासिनो भूत्वाऽपि आचरणैर्गृहस्थेभ्यो न विलक्षणा भवन्ति । यथा गृहस्थाः सर्वाण्येव आरम्भ समारम्भादीनि कुर्वन्ति, तथा इमेऽपि प्रव्रजिताः कुर्वन्त्येव आरम्भसमारम्भादीनि कार्याणीति ॥१॥

एवं भूतेषु परतीर्थिकेषु साधुमानिना किं कर्त्तव्यमित्युपदिशन्नाह--

"तं च भिक्खू" इत्यादि--

मूलम्--

"तं[3] च[2] भिक्खू[4] परिन्नाय[1] वियं[5] तेसु[6] न[7] मुच्छए ।

अणुक्कसे[9] अप्पलीणे[10] मज्झेण[11] मुणि[8] जावए[12] ॥२॥

छाया--

तं च भिक्षुः परिज्ञाय विद्वांस्तेषु न मूर्च्छेत् ।

अनुत्कर्षः अप्रलीनो मध्येन मुनिर्यापयेत् ॥२॥

---

कार्यों का उपदेश करते हैं, अथवा गृहस्थ के समान ही वे आरंभ आदि में सावद्य अनुष्ठान करते हैं। वे संन्यासी होते हुए भी आचरण से गृहस्थों से विलक्षण नहीं हैं। जैसे गृहस्थ सव आरंभ समारंभ आदि करते हैं, उसी प्रकार ये दीक्षित होकर भी आरंभ समारंभ आदि करते हैं ॥१॥

---

ના કૃત્યોનો ઉપદેશ આપે છે એટલે કે રાંધવાનો, ૨ ધાવવાનો, દળવાનો, દળાવવાનો, ખાંડવાનો આદિ સાવદ્ય કાર્યોનો ઉપદેશ આપે છે અથવા તેઓ પોતે જ ગૃહસ્થોના જેવા જ સાવદ્ય અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરે છે આરીતે સન્યાસીનો વેષ ધારણ કરવા છતા પણ તેમનુ આચરણ સસારીના (ગૃહસ્થના) જેવુ જ હોય છે જેવી રીતે ગૃહસ્થ આરંભ, સમારંભ આદિમા પ્રવૃત્ત રહે છે એજ પ્રમાણે તેઓ દીક્ષિત હોવા છતા પણ આરંભ-સમારંભ આદિ કરે છે. ॥ ૧ ॥

अन्वयार्थ--

(विंयं भिक्खू) विद्वान् भिक्षुः मेधावी साधुः (तंच) तंच परतीर्थिकवादम् । (परिन्नाय) परिज्ञाय=ज्ञपरिज्ञया हेयरूपेण ज्ञात्वा (तेसु) तेषु परतीर्थिकवादेषु (न मुच्छए) मूर्च्छां न कुर्यात् आसक्तिं न कुर्यादित्यर्थः तर्हि किं कुर्यादित्याह (मुणि) मुनिः जिनप्रवचनरहस्यज्ञाता (अणुक्कसे) अनुत्कर्पः=

---

परतीर्थिक ऐसे हैं तो सच्चे मुनि को क्या करना चाहिये ? यह कहते हैं-"तं च भिक्खू' इत्यादि ।

शब्दार्थ--'विंयं भिक्खू-विद्वान् भिक्षुः' मेधावी साधु 'तं च-तंच' उन अन्यतीर्थिकों को 'परिन्नाय-परिज्ञाय' ज्ञ परिज्ञा से हेय रूप जानकर 'तेसु-तेषु' परतीर्थिकवादमें 'न मुच्छए-न मूर्च्छेत्' आसक्त न बने 'मुणि-मुनिः' जिनप्रवचन रहस्य को जानने वाला 'अणुक्कसे-अनुत्कर्षः' किसी प्रकारका मद न करता हुआ 'अप्पलीणे-अप्रलीनः' पार्श्वस्थादिकोंके साथ सम्बन्ध न रखता हुआ 'मज्झेण-मध्येन' मध्यस्थ भावसे 'जावए-यापयेत्' संयम का वहन करे ॥२॥

अन्वयार्थ

विद्वान् भिक्षु परतीर्थिकों के सिद्धान्त को ज्ञपरिज्ञा से हेय जानकर उसमें आसक्ति न करे, तो क्या करे ? जिनप्रवचन के रहस्य का ज्ञाता मुनि जाति

---

પરતીર્થિકો જો આપ્રકારના છે, તો સાચા મુનિ કેવા હોવા જોઇએ ? આ પ્રશ્નનો હવે સૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે 'त चभिक्खू' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'विय भिक्खू-विद्वान् भिक्षु' મેધાવી સાધુ 'तच-तच' તે અન્ય તીર્થિકોને 'परिन्नाज-परिज्ञाय' જ્ઞ પરિજ્ઞાથી જાણીને 'तेसु-तेषु' પરતીર્થિક વાદમા 'न मुच्छए-न मुर्च्छेत' આસક્ત ન બને 'मुणि-मुनि' જે પ્રવચન રહસ્યને જાણવાવાળા 'अणुक्कसे-अनुत्कर्प' કોઈ પ્રકારનું અભિમાન ન કરતા 'अप्पलीणे-अप्रलीन' પાર્શ્વસ્થ વગેરેની સાથે સબંધ ન રાખતા 'मज्झेण-मध्येन' મધ્યસ્થ ભાવથી 'जावए-यापयेत्' સંયમ યાત્રાનુ વહન કરે ॥૨॥

વિદ્વાન્ સાધુએ પરતીર્થિકોના સિદ્ધાન્તને જ્ઞપરિજ્ઞા વડે હેય (ત્યાજ્ય) જાણીને તેમા આસકત થવુ જોઇએ નહીં તેમણે જિનપ્રવચનના રહસ્યના જ્ઞાતા થવુ જોઇએ, અને જાતિ, કુળ આદિના મદનો પરિત્યાગ કરીને, તથા અન્યતીર્થિકો, ગૃહસ્થો અને

उत्कर्षरहितः जात्यादिमदरहितः (अप्पलीणे) अप्रलीनः परतीर्थिकेषु गृहस्थ पार्श्वस्थादिषु वा सम्बन्धमकुर्वाणः सन् (मज्झेण) मध्येन मध्यस्थभावेन राग-द्वेषराहित्येन (जावए) यापयेत् संयमयात्रां निर्वहेत् ॥२॥

टीका--

'वियं' विद्वान् स्वसमयपरसमयज्ञाता 'भिक्खू' भिक्षुः=निरवद्यभिक्षण-शीलः साधुः (तंच) तंच=पूर्वोक्तं देवोप्तब्रह्मोप्तादिवादिमतं 'परिन्नाय' परिज्ञाय ज्ञपरिज्ञया हेयरूपतया सम्यगवगम्य–यथा इमे मिथ्यात्वमोहग्रस्ताः सद-सद्विवेकविकलाः न स्वस्मै हिताय न वा परस्मै हिताय समर्था इत्येवं पर्या-लोच्य 'तेसु' तेषु पूर्वोक्तवादिषु (न मुच्छए) न मूर्च्छेत् आदेयतया गृद्धिं न कुर्यात् तेष्वासक्ति न विदध्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यादित्याह–'मुणि' मुनिः मनना मुनिः=जिनप्रवचनरहस्यज्ञानसम्पन्नः 'अणुक्कसे' अनुत्कर्षः अष्टसु मदस्थानेषु कमपि मदमकुर्वाणः 'अप्पलीणे, अप्रलीनः परतीर्थिकेषु गृहस्थेषु

कुल आदि के मद से रहित होता हुआ, 'अन्यतीर्थिकों, गृहस्थों और पार्श्वस्थों (शिथिलाचारियों) आदि का सम्बन्ध न रखता हुआ मध्यस्थभाव से अपनी संयमयात्रा का निर्वाह करे ॥२॥

-टीकार्थ-

स्वसमय और परसमय का ज्ञाता तथा निरवद्य भिक्षा हण करने वाला साधु पूर्वकथित देवकृत या ब्रह्मकृत जगत् आदि मानने वालों को ज्ञपरिज्ञा से हेय जान कर अर्थात् ये मिथ्यात्व मोह से ग्रस्त और सत् असत् के विवेक से रहित हैं, ऐसा समझ कर उन्हे ग्राहच न समझें, उनमें आसक्ति न करें। तो फिर क्या करे ? जिनप्रवचन के रहस्य के ज्ञान से सम्पन्नमुनि, आठ मदस्थानों में से किसी भी मद को न धारण करता हुआ, परतीर्थिकों,

પાર્શ્વસ્થો (શિથિલાચારીઓ) આદિની સાથે સબંધ રાખવો જોઇએ નહીં. તેમણે મધ્યસ્થ ભાવે પોતાની સયમયાત્રાનો નિર્વાહ કરવો જોઇએ.

– ટીકાર્થ –

સ્વસમય અને પરસમયના જ્ઞાતા-તથા નિરવદ્ય (નિર્દોશ) ભિક્ષા ગ્રહણ કરનાર સાધુએ પૂર્વોક્ત દેવકૃત, બ્રહ્મકૃત આદિ જગત્ વિષયક માન્યતાઓનુ પ્રતિપાદન કરનાર અન્યતીર્થિકોને જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જાણીને. એટલે કે તેઓ મિથ્યાત્વ મોહથી આવૃત્ત છે અને સત્ અસત્‌ના વિવેકથી રહિત છે એવુ સમજીને તેમની માન્યતાને અગ્રાહ્ય સમજીને. તેમા આસક્ત થવુ જોઇએ નહીં. ત્યારે તેમણે શુ કરવુ જોઇએ? જિનપ્રવચનના રહસ્યના જાણકાર મુનિએ આઠ મદસ્થાનોમાના કોઇ પણ મદસ્થાનનુ સેવન કરવુ જોઇએ નહીં.

पार्श्वस्थादिषु वा संपर्करहितो भूत्वा मज्झेण मध्येन मध्यस्थभावेन रागद्वेषराहित्येनेत्यर्थः (जावए) यापयेत् संयमयात्रां निर्वहेत् । अयं भावः-सम्यग्ज्ञानवान् मुनिः स्वसमयं परसमयं च पर्यालोच्य परतीर्थिकादिभिः सह सम्बन्धमकुर्वन् अपगताहङ्कारो रागद्वेषरहितः स्वसंयमयात्रां निर्वहेदिति ॥२॥

कथं ते परतीर्थिकाः स्वात्मनां परेषां च त्राणाय वा शरणाय वा न भवन्ति, ये त्राणाय भवन्ति ते च कथंभूता इत्यत्राह-"सपरिग्गहा" इत्यादि ।

मूलम्--

१ २ ३ ४ ५ ६
"सपरिग्गहा य सारंभा, इह मेगेसि माहियं ।
८ ९ ७ १० ११
अपरिग्गहा अणारम्भा भिक्खू ताणं परिव्वए ॥३॥

छाया--

"सपरिग्रहाश्च सारंभा इह एकेषामाख्यातम् ।
अपरिग्रहान् अनारंभान् भिक्षुस्त्राणं परिव्रजेत् ॥३॥

---

गृहस्थों और पार्श्वस्थ आदि के सम्पर्क से रहित होकर मध्यस्थभाव से अर्थात् रागद्वेष से रहित होकर संयमयात्रा का निर्वाह करे ॥२॥

परतीर्थिक अपने और दूसरों के लिए त्राण या शरण क्यों नहीं होते और जो त्राण या शरण होते हैं, वे कैसे होते हैं यह कहते हैं-"सपरिग्गहा" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'सपरिग्गहा-सपरिग्रहाः' परिग्रह वाले 'य-च' और 'सारंभा सारम्भाः' प्राणातिपातादि आरंभ करने वाले जीव, मोक्ष प्राप्त करते हैं यह 'इह-इह' मोक्षके विषय में 'एगेसिं-एकेषां' कोई कोई दर्शनवादिकों का 'आहियं-आख्यतम्' कथन हैं 'भिक्खू-भिक्षुः' जिनाज्ञाराधक 'अपरिग्गहा

---

તેણે પરતીર્થિકો, ગૃહસ્થો અને પાર્શ્વસ્થો (શિથિલાચારીઓ)ના સંપર્કથી રહિત થઈને, મધ્યસ્થ ભાવે (રાગદ્વેષથી રહિત થઈને) પોતાની સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ. ॥ ગાથા ૨॥

હવે સૂત્રકાર એ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે પરતીર્થિકો શા કારણે અન્યને શરણ આપવાને અસમર્થ છે, અને ત્રાણ (શરણ) આપનાર કેવાં હોય છે. "सपरिग्गहा' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'सपरिग्गहा-सपरिग्रहाः' પરિગ્રહવાળા 'य-च' અને 'सारंभा-सारम्भाः' પ્રાણાતિપાત વગેરે આરંભ કરવાવાળા જીવ, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આ 'इह-इह' મોક્ષના વિષયમાં 'एगेसि-एकेषां' કોઈ કોઈ દર્શનવાદિકોનું 'आहिय-आख्यातम्' કથન છે 'भिक्खु-भिक्षु' જિન ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર 'अपरिग्गहा-अपरिग्रहान्' પરિગ્રહથી

अन्वयार्थ–

(सपरिग्गहा) सपरिग्रहाः=परिग्रहेण सहिताः परिग्रहवन्तइत्यर्थः। (य) च=पुनः (सारंभा) सारम्भाः=प्राणातिपाताद्यारंभसहिता अपि जीवाः मोक्षं प्राप्नुवन्ति इति। (इहं) इह=अस्मिन् लोके विषये। (एगेसिं) एकेषां केषांचिद्वादिनाम् आख्यातम्=कथितं=कथनं वर्त्तते किन्तु तन्न सम्यक् अतः (भिक्खू) भिक्षुः=जिनाज्ञाराधकः। (अपरिग्गहा) अपरिग्रहान्=परिग्रहरहितान् (अणारंभा) अनारम्भान् आरंभरहितान् पुरुषान्। (ताणं) त्राणं शरणम् (परिव्वए) परिव्रजेत्=प्राप्नुयात्।

टीका––

'सपरिग्गहा' सपरिग्रहाः=परिग्रहेण धनधान्यपश्वादिना सह वर्त्तन्ते इति सपरिग्रहाः। कदाचित् परिग्रहाऽभावेऽपि शरीरोपकरणे मूर्च्छावन्तः सपरिग्रहाः।

---

अपरिग्रहान्' परिग्रह से रहित और 'अणारंभा–अनारम्भान्' आरम्भवर्जित पुरुष के 'ताणं–त्राणम्' शरणमें 'परिव्वए–परिव्रजेत्' जावे ॥३॥

अन्वयार्थ

परिग्रह से युक्त और प्राणातिपात आदि आरंभ से युक्त जीव भी मोक्ष प्राप्त करते हैं, ऐसा इस संसार में किन्हीं वादियों का कथन है। किन्तु यह कथन समीचीन नहीं है, अतः जिनाज्ञा का आराधक भिक्षु परिग्रह और आरंभ से रहित पुरुषों की शरण ग्रहण करे ॥३॥

–टीकार्थ–

जो धन धान्य और पशु आदि परिग्रह रखते हैं वे सपरिग्रह कहलाते हैं कदाचित् परिग्रह के अभावमें भी शरीर और उपकरणोंमें जो ममत्व धारण करते हैं वे भी सपरिग्रह ही हैं। जो षट्काय के उपमर्दन रूप आरंभ से युक्त हों, उन्हे सारंभ कहते हैं। जैसे हिंसादि करने वाले भी मोक्ष प्राप्त

---

રહિત અને 'अणारंभा–अनारम्भान्' આરંભ વર્જીત પુરૂષના 'ताणं–त्राणम्' શરણમાં 'परिव्वए–परिव्रजेत्' જાય. ॥૩॥

– સૂત્રાર્થ –

પરિગ્રહથી યુક્ત અને પ્રાણાતિપાત આદિ આરંભથી યુક્ત જીવ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે" આ પ્રકારની માન્યતા કોઈ કોઈ અન્ય મતવાદીઓ ધરાવે છે, પરન્તુ આ માન્યતા સાચી નથી તેથી જિનાજ્ઞા આરાધક ભિક્ષુએ પરિગ્રહ અને આરંભથી રહિત હોય એવા પુરુષોનું જ શરણ સ્વીકારવું જોઈએ.

ટીકાર્થ

ધન, ધાન્ય, પશુ આદિનો પરિગ્રહ રાખનારને સપરિગ્રહ કહે છે કદાચ આ વસ્તુઓના પરિગ્રહનો અભાવ હોય પરન્તુ શરીર અને ઉપકરણોમાં મમત્વભાવ હોય,

(य) च तथा 'सारंभा' सारम्भाः आरम्भेण षट्कायजीवोपमर्दनरूपेण सह वर्त्तन्ते इति सारंभाः प्राणातिपातादिकारका अपि मोक्षं प्राप्नुवन्तीति तेषां कथनं विद्यते । ते इत्थं कथयन्ति-दुःखदायिना प्रव्रज्यादिना, शिरस्तुण्डमुण्डादिकया क्रियया च किम्? (इहं) इह=अस्मिन् लोके (एगेसिं) एकेषां केषाश्चित् वादिनाम् (आहियं) आख्यातं=कथनम् किं, केवलगुरोः कृपयैव सारम्भादि मत्वेऽपि मोक्षो भविष्यत्येवेत्येवं भाषमाणाः कथं कस्याऽपि संसारसागरात् त्राणाय शरणाय वा समर्था भवेयुः नैव कदापीति भावः । अतस्तान् प्रति स्व त्राणाय न गच्छेत् । यदीमे न त्राणाय समर्था स्तदा कान् त्राणाय गच्छेदित्यत्राऽऽह-

---

कर लेते हैं, ऐसा कोई कोई कहते हैं। उनका कथन यह है कि इस दुःख देने वाली दीक्षा से और मूंड मुडाना आदि क्रिया करने से क्या लाभ है? आरंभ युक्त होने पर भी यदि गुरुकृपा प्राप्त हो जाय तो उसी से मोक्ष मिल जायगा! ऐसा कहने वाले किस प्रकार संसारसागरसे किसी का त्राण कर सकते हैं? कैसे किसी के लिए शरणभूत हो सकते हैं? कदापि नही हो सकते। अतः अपने त्राण के लिए उनके समीप नहीं जाना चाहिए

यदि ये त्राण नहीं कर सकते तो त्राण पाने के लिए किसकी शरण लेना चाहिए? इस प्रश्न का उत्तर देते हैं-जो परिग्रह से रहित हैं अर्थात् जो धर्मोपकरणों के सिवाय शरीर के उपभोग के लिए रंच मात्र भी परिग्रह

---

તો એવા મમત્વભાવ યુકત પુરુષને પણ સપરિગ્રહ જ કહે છે જેઓ છકાયના જીવોની હત્યા કરવા રૂપ આરંભથી યુક્ત હોય છે, તેમને સારંભ કહે છે એવા હિંસાદિ કરનારાઓ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એવુ કોઈ કોઇ મતવાદીઓ કહે છે તેઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે આ દુ:ખદાયક દીક્ષા લેવાથી અને કેશલુંચન આદિ ક્રિયાઓ કરવાથી શો લાભ છે? આરંભયુકત જીવ પણ ગુરુકૃપાના પ્રભાવથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે" આવું કહેનારા લોકો સંસારસાગર તરાવવાને સમર્થ હોતા નથી તેમનુ શરણુ સ્વીકારનારનો ઉદ્ધાર થઇ શકતો નથી તેથી મુમુક્ષુ જીવોએ તેમનુ શરણુ સ્વીકારવું જોઈએ નહી

જો તેઓ શરણુ આપવાને સમર્થ ન હોય, તો કોનું શરણુ શોધવુ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે.

જેઓ પરિગ્રહથી રહિત છે. એટલે કે જેઓ ધર્મોપકરણો સિવાયના શરીરના ઉપભોગ માટેનો બિલકુલ પરિગ્રહ રાખતા નથી, તથા જેઓ આરંભથી રહિત છે એટલે કે જેઓ

"अपरिग्गहा" इत्यादि । 'अपरिग्गहा' अपरिग्रहान् येषां धर्मोपकरणाऽतिरिक्तः शरीरोपभोगार्थं स्वल्पोऽपि परिग्रहो नास्ति तान् तथा 'अणारंभा' अनारम्भान् आरम्भरहितान् येषां सावद्यकर्मणि मनसोऽपि व्यापारो नास्ति, किमुत कायिकवाचिकव्यापारसंभावना तान् इत्थंभूतान लघुकर्मणस्तीर्थंकरगणधरान् भावितात्मानगारान् वा 'भिक्खू' भिक्षुः मुनिः 'ताणं' त्राणं=शरणम 'परिव्वए' परिव्रजेत्=स्वात्मनः संसारसागरादुद्धाराय गच्छेत् । एतान संप्राप्य मुक्ति प्राप्नुयादिति भावः ॥३॥

आरम्भं परिग्रहं च वर्जयित्वा साधुः कथं जीवनयात्रां निर्वहेदिति दर्शयति--"कडेसु" इत्यादि ।

मूलम्--

"कडेसु घासमेसेज्जा, विऊ दत्तेसणं चरे ।
अगिद्धो विप्पमुक्को य ओमाणं परिवज्जए ॥४॥

छाया--

"कृतेषु ग्रासमेषयेत् विद्वान् दत्तैषणां चरेत् ।
अगृद्धो विप्रमुक्तश्च अपमानं परित्यजेत् ॥४॥

---

नहीं रखते तथा जो आरंभ से रहित हैं अर्थात् जो मन से भी सावद्य कार्य नहीं करते हैं–वचन और काय से सावद्य व्यापार की वात ही दूर रही ऐसें लघुकर्म तीर्थंकर गणधर और भावितात्मा अनगारों की भिक्षु शरण ग्रहण करे। संसारसागर से अपनी आत्मा का उद्धार करने के लिए उन्हीं की शरण में जाना चाहिए। उनकी शरण में जाने से ही मुक्ति की प्राप्ति होती है ॥३॥

आरंभ और परिग्रह का त्याग करके साधु किस प्रकार जीवन निर्वाह कर सकता है ? यह दिखलाते हैं–" कडेसु " इत्यादि ।

---

મન, વચન અને કાયા દ્વારા સાવદ્ય કૃત્યો કરતા નથી, એવા લઘુકર્મા તીર્થંકર, ગણધર અને ભાવિતાત્મા અણુગારોનુ શરણુ ભિક્ષુએ લેવુ જોઈએ સંસારસાગરને તરી જવાની અભિલાષાવાળા ભિક્ષુએ તેમનું જ શરણુ સ્વીકારવુ જોઇએ તેમના શરણે જવાથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥૩॥

આરંભ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, સાધુ કેવી રીતે જીવનનિર્વાહ કરી શકે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે- "કડેસુ" ઇત્યાદિ–

अन्वयार्थः—

"विऊ' विद्वान्=सम्यग् ज्ञानवान् मुनिः 'कडेसु' कृतेषु अन्यैः संपादितेषु। 'घासं' ग्रासं पिण्डमिति यावत्। 'एसेज्जा' एषयेत्=गवेषयेत् गृहस्थैः स्वनिमित्तं सम्पादिताहारस्यान्वेषणं कुर्यात्। तदपि नादत्तं किन्तु 'दत्तेसणं' दत्तैषणां=दीयमानाहारादिकस्यैषणाम्, 'चरे' चरेत्=अभिलषेत्। तत् कीदृशो भूत्वा चरेदित्याह='अगिद्धो' अगृद्धः=गृद्धिभावरहितः। तथा-'विप्पमुक्को' विप्रमुक्तः, रागद्वेषपरिवर्जितः। 'य' च-तथा-'ओमाणं' अपमानम्, 'परिवज्जए' परिवर्जयेत्। गृहस्थैरदत्तेऽल्पदत्ते वा स्वापमानं न विचारयेत् किन्तु समभावं भजेदिति भावः।

शब्दार्थ—'विउ-विद्वान्' विद्वान् पुरुष 'कडेसु-कृतेषु' दूसरे द्वारा संपादन किये हुए आहारमें से 'घासं-ग्रासम्' एक ग्रास 'एसेज्जा-एषयेत्' गवेषणा करे, दत्तेसणं-दत्तैषणां' दिये हुए आहार को लेनेकी 'चरे-चरेत्' इच्छा करे और 'अगिद्धो-अगृद्धः' गृद्धि-आसक्ति रहित तथा 'विप्पमुक्को-विप्रमुक्तः' रागद्वेष वर्जित होकर 'य-च' एवं 'ओमाणं-अपमानम्' दूसरे द्वारा किया गया अपने अपमान को 'परिव्वए-परिवर्जयेत्' त्यागदे अर्थात् मानापमानों में समभाव रहे ॥४॥

अन्वयार्थ—

सम्यग्ज्ञानवान् मुनि- दूसरों के द्वारा बनाये हुए आहार की गवेषणा करे अर्थात् गृहस्थों ने अपने निज के लिए बनाये आहार का अन्वेषण करे। वह आहार भी अदत्त नही किन्तु उनके द्वारा प्रदत्त हो, उसी की अभिलाषा करे। उसे भी किस प्रकार ग्रहण करे? गृद्धि से रहित होकर

શબ્દાર્થ—'विउ-विद्वान्' વિદ્વાન્ પુરૂષ 'कडेसु-कृतेषु' બીજા દ્વારા સંપાદન કરેલ આહારમાંથી 'घासं-ग्रासम्' એક ગ્રાસ 'एसेज्जा-एषयेत्' ગવેષણા કરે 'दत्तेसणं-दत्तैषणां' દીધેલ આહારને લેવાની 'चरे-चरेत्' ઈચ્છા કરે અને 'अगिद्धो-अगृद्धः' ગૃદ્ધિ—આસક્તિ રહિત તથા 'विप्पमुक्को-विप्रमुक्त' રાગદ્વેષથીવર્જીત થઈને 'य-च' એવમ્ 'ओमाणं-अपमानम्' બીજા દ્વારા કરેલ પોતાના અપમાનને 'परिव्वए-परिवर्जयेत्'-ત્યાગી દે અર્થાત્ માનાપમાનમાં સમભાવ રાખે ॥૪॥

-સૂત્રાર્થ

ગૃહસ્થોએ પોતાને નિમિત્તે જ બનાવેલા આહારની સમ્યગ્ જ્ઞાનવાન્ સાધુએ ગવેષણા કરવી જોઈએ—સાધુને નિમિત્તે બનાવેલો આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ નહીં સાધુએ અદત્ત આહારની અભિલાષા રાખવી નહી પણ પ્રદત્ત આહાર પણ તેણે ગૃદ્ધિ તથા રાગ-દ્વેષથી રહિત થઈને ગ્રહણ કરવો જોઈએ કદાચ ગૃહસ્થ આહાર પ્રદાન ન કરે, અથવા

टीका—

'विऊ' विद्वान्=चारित्रपालनैकरतो मुनिः 'कडेसु' कृतेपु-गृहस्थेन स्वार्थाय सम्पादितेषु चतुर्विधाहारादिपु 'घासं' ग्रासं-पिण्डम् 'एसेज्जा' एपयेत् पोडशोद्गमदोपपरिहारपूर्वकमाहारादिकं गृह्णीयादित्यर्थः ते च पोडशदोपा इमे—

मूलम्—आहाकम्मुद्देसिय, पूइकम्मे य मीसजाए य।
ठवणा पाहुडिया य, पाओयरकीयपामिच्चे ॥१॥
परियट्टिए अभिहडे, उब्भिन्ने मालोहडेऽय।
अच्छिज्जे अणिसिट्टे, अज्झोयरए य सोलसमे ॥२॥

छाया—आधाकर्म१ औद्देशिकम्२ पूतिकर्म३ च मिश्रजातं४ च।
स्थापना५ प्राभृतिका६ च प्रादुष्करं७ क्रीतं८ प्रामित्यम् (अपमित्यम्)
परिवर्तितम्१० अभ्याहृतम्११, उद्भिन्नं१२ मालापहृतम्१३ ॥इति॥
आच्छेद्यम्१४ अनिसृष्टम्१५ अध्यवपूरकं१६ च पोडशः ॥२॥

---

तथा रागद्वेप से रहित होकर ग्रहण करे। और गृहस्थ यदि न देवे अथवा थोडा देवे तो अपना अपमान न जाने किन्तु समभाव धारण करे ॥४॥

—टीकार्थ—

चारित्र का पालन करनेमें अनन्य रति वाला मुनि ऐसे ही आहार की गवेपणा करे जो गृहस्थों ने अपने स्वयं के लिए बनाया हो। अर्थात् उद्गम के सोलह दोष यह हैं (१) आधाकर्म (२) औद्देशिक (३) पूतिकर्म (४) मिश्रजात (५) स्थापना (६) प्राभृतिका (७) प्रादुष्कर (८) क्रीत (९) प्रामित्य (१०) परिवर्त्तित (११) अभ्याहृत (१२) उद्भिन्न (१३) मालापहृत

---

ઓછો આહાર વહોરાવે, તો પણ સાધુએ અપમાન માનવુ જોઈએ નહી, પરન્તુ સમભાવ ધારણ કરવો જોઈએ ॥૪॥

ચારિત્રનુ પાલન કરવામા તત્પર મુનિએ ઉદ્ગમ આદિ દોષોથી રહિત આહારની ગવેષણા કરવી જોઈએ ગૃહસ્થોએ સાધુને નિમિત્તે નહી પણ પોતાને જ નિમિત્તે બનાવેલો આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ ઉદ્ગમના નીચે પ્રમાણે ૧૬ દોષો કહ્યા છે—

(૧) આધાકર્મ, (૨) ઔદ્દેશિક, (૩) પૂતિકર્મ, (૪) મિશ્રજાત (૫) સ્થાપના, (૬) પ્રાભૃતિકા, (૭) પ્રાદુષ્કર, (૮) ક્રીત, (૯) પ્રામિત્ય, (૧૦) પરિવર્તિત, (૧૧) અભ્યાહૃત,

तत्र–आधाकर्म–आधया–साधु प्रणिधानेन यत्कर्म तद् आधाकर्म, साधुप्रणिधानमाश्रित्य यत् क्रियते, तद् आधाकर्मोच्यते १। औद्देशिकम्–साधुमुद्दिश्य यत्कृतं तत् २। पूतिकृतम् आधाकर्माद्याहारस्य सिक्थेन मिश्रितं पूतिकर्मोच्यते एतादृशमाहारो यदि सहस्रगृहान्तरितोऽपि दीयते तदा एतद्दोषदुष्टोच्यते ३। मिश्रजातम्–साधुगृहस्थं चेति द्वयं मिश्रतयोद्दिश्य यत्कृतं तत् ४। स्थापना–यत् साधुनिमित्तं स्थापितं तत् ५। प्राभृतिका–साधुनिमित्तं प्राघूर्णकान् पूर्वं पश्चात् कृत्वा यत् क्रियते तत्। प्राभृतमेव

(१४) आच्छेद्य (१५) अनिसृष्ट और (१६) (१६) अध्यवपूरक। इनका अर्थ इस प्रकार है—

(१) आधाकर्म—साधु के निमित्त से छ काय का आरंभ करके पकाया आहार आधाकर्मी हैं।

(२) औद्देशिक—किसी एक साधु के उद्देश्य से जो बनाया गया हो।

(३) पूतिकर्म—जिस आहार आदि में आधाकर्म का थोडा सा भाग एक सीथ भी मिला हो उस आहारको यदि हजार घरका अंतर देकर भी साधुको देनेमें आवेतो भी पूतिकर्म दोषयुक्त कहा जाता हैं।

(४) मिश्रजात—जो आहार साधु और गृहस्थ दोनों के लिए बनाया गया हो।

(५) स्थापना—जो अमुक साधु को दुंगा ऐसा विचार कर रख छोडा हो

(६) प्राभृतिका—साधु के निमित्त से मेहमानों को आगे पीछे करके

(૧૨) ઉદ્ભિન્ન,(૧૩) માલાપહૃત, (૪) આચ્છેદ્ય, (૧૫) અનિસૃષ્ટ, અને (૧૬) અધ્યવપૂરક. આ પદોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે-

(૧) આધાકર્મ- જે આહાર સાધુને નિમિત્તે, છકાયના જીવોનો આરંભ (ઉપમર્દન) કરીને બનાવવામા આવ્યો હોય, એવા આહારને આધાકર્મિ કહે છે

(૨) ઔદ્દેશિક- કોઈ એક સાધુને નિમિત્તે જ બનાવેલા આહારને ઔદ્દેશિક કહેવાય છે.

(૩) પૂતિકર્મ- જે શુદ્ધ આહારમા આધાકર્મ આદિ દોષયુક્ત આહારનો એક કણ પણ રહેલો હોય છે, તે આહારને જો એક હજાર ઘરનુ અ તર આપીને સાધુને વહોરાવવામા આવે તો પણ તે આહાર આદિ પૂતિકર્મ દોષયુક્ત આહાર કહે છે

(૪) મિશ્રજાત- જે આહાર સાધુ અને ગૃહસ્થ, બન્નેને નિમિત્તે બનાવ્યો હોય, તેને મિશ્રિજાત આહાર કહે છે.

(૫) સ્થાપના- અમુક સાધુને વહોરાવવા માટે જે આહારને અલગ મૂકી રાખ્યો હોય, તેને સ્થાપના દોષયુક્ત આહાર કહે છે

(૬) પ્રાભૃતિકા- સાધુને માટે મહેમાનોને આઘા પાછા કરીને કરવામા આવે તે

प्राभृतिका तदुक्तमन्तरेण या दीयमाना भिक्षा सा प्राभृतिकोच्यते ६। प्रादुष्करम्--अन्धकारे प्रकाशं कृत्वा यद्दीयते तत् ७। क्रीतम्--साधुनिमित्तं मूल्येन गृहीत्वा यद्दीयते तत् ८। प्रामित्यम्--साध्वर्थमन्यसकाशात् 'भूयोऽपि, तुभ्यं दास्यामीति कृत्वा यदुच्छिन्नमानीयते तत् ९। परिवर्तनम्--साधुनिमित्तं परिवर्त्य अन्य वस्तुस्थाने अन्यद्वस्तुदत्वा यदानीयते तत् १०। अभ्याहृतम्--स्वगृहात् परगृहाद्वा आनीय साधु--संमुखे गत्वा यद्दीयते तत् ११। उद्भिन्नम्--गोमयादिना--मुद्रितं भाजनमुद्भिद्य यद्दीयते तत् १२। मालापहृतम्--माले--गृ-

---

तैयार किया जाय। प्राभृत को ही प्राभृतिका कहते हैं। उसके भोजन किये विना दी जाने वाली भिक्षा प्राभृतिका कहलाती है।

(७) प्रादुष्कर—अँधेरे में उजेला करके दी जाने वाली भिक्षा।

(८) क्रीत—साधु के निमित्त खरीद कर दी जाने वाली भिक्षा।

(९) प्रामित्य—साधु के निमित्त वापिस लौटाने के वायदे पर उधार ली हुइ भिक्षा।

(१०) परिवर्त्तित—साधु के अदल बदल करके एक के बदले दूसरी वस्तु देकर लाई हुई भिक्षा।

(११) अभ्याहृत—अपने या पराये घरसे लाकर और साधु के सन्मुख जाकर जो दी जाय।

(१२) उद्भिन्न—गोबर आदि से मुद्रित [छाबे हुए] पात्र को उघाड कर दिया जाने वाला आहार आदि।

---

પ્રાભૃતિક આહાર દોષ કહે છે. તે પ્રાભૃતને પ્રાભૃતિકા પણ કહે છે.

(૭) પ્રાદુષ્કર- અંધકારવાળી જગ્યામાં અજવાળું કરીને જે આહાર વહોરાવવામાં આવે છે, તેને પ્રાદુષ્કર દોષયુક્ત આહાર કહે છે.

(૮) ક્રીત-સાધુને નિમિત્તે ખરીદ કરીને સાધુને પ્રદાન કરાતી ભિક્ષાને ક્રીતદોષયુક્ત કહે છે

(૯) પ્રામિત્ય-પાછી આપવાનો વાયદો કરીને બીજાની પાસેથી સાધુને નિમિત્તે લાવવામા આવેલી વસ્તુ પ્રામિત્ય દોષયુક્ત ગણાય છે.

(૧૦) પરિવર્ત્તિત-પોતાને ઘેરથી કોઇ વસ્તુ અન્યને આપીને તેના બદલામાં સાધુ નિમિત્તે કોઇ વસ્તુ લેવામા આવે, તો તેને પરિવર્તિત દોષયુક્ત ગણાય છે.

(૧૧) અભ્યાહૃત-પોતાને ઘેરથી કે પારકા ઘેરથી લાવીને જે વસ્તુ (ભિક્ષા) સાધુને પ્રદાન કરાય છે, તેને અભ્યાહૃત દોષયુક્ત ગણાય છે.

(૧૨) ઉદ્ભિન્ન-ગાર, માટી આદિથી આચ્છાદિત પાત્ર ઉપરથી તે આચ્છાદન ખૂલ્લું કરી નાખીને તેમાથી જે ભિક્ષા સાધુને વહોરાવાય, તેને ઉદ્ભિન્ન દોષયુક્ત કહેવાય છે.

होपरितले स्थितं वस्तु निश्रेण्यादिकसंस्थापनेन तत उत्तार्य यद्दीयते तत् १३। आच्छेद्यम्--अनिच्छतोऽपि निर्वलादेः सकाशात् साधुदानाय यद्गृह्यते तत् १४। अनिसृष्टम्--अनेकस्वामिकवस्तु अन्याननापृच्छ्य तेष्वेकेन केनचिद् यद्दीयते तत् १५। अध्यवपूरकम्--चुल्हिकाद्युपरिस्थापितेऽधिश्रयणे साध्यागमनाय साधुनिमित्तमधिकं पूरयित्वा निष्पादितं यद्दीयते तत् १६। एषषोडशोदोषः ॥२॥

पुनश्च विद्वान् संयमीमुनिः 'दत्तेसणं' दत्तषणां दत्तेषु गृहस्थैर्दीयमानेषु दौत्यधात्र्याद्युत्पादनादोषवर्जितेषु आहारादिषु एषणां ग्रहणैषणां 'चरे' चरेत्--अनुतिष्ठेत्। यत उद्गमदोषरहितो मूलतः शुद्धोऽप्याहारादिर्दौत्यधात्र्यादि-

(१३) मालापहृत—घर के ऊपरी मंजिल पर रक्खी वस्तु को नसैनी आदि लगाकर और वहाँ से उतारकर दी जाने वाली।

(१४) आच्छेद्य—निर्वल आदि से छीनकर जो भिक्षा दी जाय।

(१५) अनिसृष्ट—जिस वस्तु के अनेक स्वामी हों वह दूसरों से पूछे विना किसी एक के द्वारा दी जाय तो अनिसृष्ट कहलाती है।

(१६) अध्यवपूरक—चूल्हे के ऊपर कोई वस्तु रक्खी हो, और साधु के निमित्त उसमें कुछ अधिक डालकर तैयार किया हुआ आहार। यह सोलहवाँ दोष हैं।

इसके अतिरिक्त संयमी मुनि गृहस्थों के द्वारा दिये जाने वाले तथा धात्री दौत्य आदि उत्पादना दोषों से रहित आहार आदि में ही ग्रहण एषणा करे। क्योंकि उद्गम दोषों से रहित आहार आदि भी धात्री आदि उत्पादना दोषों से और शंकित म्रक्षित आदि दस ग्रहणैषणा के दोषों से

(૧૩) માલાપહૃત ઘરના ઉપલા માળે રાખેલી વસ્તુને નિસરણી આદિ મૂકીને ત્યાંથી ઉતારીને સાધુને આપવામાં આવે, તો સાધુને માલાપહૃત દોષ લાગે છે,

(૧૪) આચ્છેદ્ય–નબળા પાસેથી ખૂંચવી લઇને સાધુને પ્રદાન કરવાથી, લેનાર સાધુને આચ્છેદ્ય દોષ લાગે છે

(૧૫) અનિસૃષ્ટ–જે વસ્તુના અનેક સ્વામી હોય, એવી વસ્તુ દરેક સ્વામીની અનુમતિ વિના પ્રદાન કરવાથી અનિસૃષ્ટ ગણાય છે. એવી વસ્તુ ગ્રહણ કરનાર સાધુને અનિસૃષ્ટ ગ્રહણ કરવાનો દોષ લાગે છે.

(૧૬) અધ્યવપૂરક–કોઇ વસ્તુ ચૂલે ચડાવેલી હોય, તેમાં સાધુને નિમિત્તે થોડી વધારે વસ્તુ નાખીને તૈયાર કરાયેલા ભોજનને અધ્યવપૂરક કહે છે. આ ૧૬ ઉદ્‌ગમ દોષો કહ્યા છે. આ દોષો ગૃહસ્થો સાધુ ને લગાડે છે. આ દોષોથી યુક્ત આહાર સાધુએ ગ્રહણ કરવો જોઇએ નહીં. વળી ધાત્રી, દૌત્ય આદિ ૧૬ ઉત્પાદન દોષોથી રહિત આહારની જ સંયમી મુનિએ ગવેષણા કરવી જોઇએ. કારણ કે ઉદ્‌ગમ દોષોથી રહિત આહારાદિ પણ ધાત્રી

षोडशोत्पादनादोषैः शङ्कितम्रक्षितादिदशग्रहणैषणादोषैश्च दुष्टो भवितुमर्हस्यतोऽत्र दत्तैषणापदेन तद्दोषशुद्धिः प्रदर्शिता। ते च षोडशोत्पादनादोषा इमे---"धाई १ दूइ २ निमित्ते ३ आजीव ४ वणीमगे ५ तिगिच्छा ६ य

कोहे७ माणे८ मायाए९, लोभे१० य हवंति दस एए ॥१॥

"पुव्विं पच्छा संथव ११ विज्जा १२ मंते १३ चुण्ण१४ जोगे१५ य।

उप्पायणाइदोसा, सोलसमे मूलकम्मे१६ य ॥२॥

छाया--

धात्री (धात्रीकर्म) १, दूती (दूतीकर्म) २, निमित्तं ३, आजीवः ४ वनीपकः ५, चिकित्सा ६ च,

क्रोधः७, मानः८, माया९, लोभश्च१० भवन्ति दश-एते ॥१॥

पूर्व पश्चात्संस्तवः११ विद्या१२ मन्त्र१३ श्च चूर्ण१४ योग१५ श्च।

उत्पादनादि दोषाः, षोडशं मूलकर्म १६ च ॥५॥

तत्र---धात्रीकर्म--आहारादि ग्रहणार्थं क्षीर--मज्जन--मण्डन--क्रीडनो--त्सङ्ग धात्रीति पञ्चविधधात्रीविषयककार्यकारणं धात्रीकर्मोच्यते १। दूतीकर्म-

---

दूषित हो जाता है। अतएव यहाँ 'दत्तैषणा पद से उन दोषों की भी शुद्धि प्रदर्शित की गई है। उत्पादना के वे सोलह दोष ये हैं (१) धात्री (२) दूती (३) निमित्त (४) आजीव (५) वनीपक (६) चिकित्सा (७) क्रोध (८) मान (९) माया (१०) लोभ (११) पूर्वपश्चात्संस्तव (१२) विद्या (१३) मंत्र (१४) चूर्ण (१५) योग और (१६) मूलकर्म, यह उत्पादना के दोष हैं। इनका स्वरूप इस प्रकार है---

(१) धात्री---कर्मधाएँ पाँच प्रकार की होती है-दूध पिलाने वाली, नहलानेवाली, श्रृंगार करने वाली, खेलाने वाली और गोदी में लेने वाली इन धायों में से किसी का कार्य करके आहार आदि प्राप्त करना।

---

આદિ ઉત્પાદના દોષોથી અને શંક્તિ મિશ્રિત આદિ દસ ગ્રહણૈષણાના દોષોથી દૂષિત થઈ જાય છે તેથી અહીં "દત્તૈષણા" પદ દ્વારા તે દોષોની શુદ્ધિ પણ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે સાધુના પોતાનાથી લગાડવામાં આવતા ઉત્પાદનાના તે ૧૬ દોષો નીચે પ્રમાણે છે (૧) ધાત્રી, (૨) દૂતી, (૩) નિમિત્ત, (૪) આજીવ, (૫) વનીપક, (૬) ચિકિત્સા, (૭) ક્રોધ, (૮) માન, (૯ માયા, (૧૦) લોભ, ૧૧) પૂર્વપશ્ચાત્ સંસ્તવ, (૧૨) વિદ્યા, (૧૩) મંત્ર, (૧૪) ચૂર્ણ, (૧૫) યોગ અને (૧૬) મૂલકર્મ હવે તે ૧૬ ઉત્પાદના દોષોનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામ ાઆવે છે.

(૧) ધાત્રી- ધાત્રી પાંચ પ્રકારની હોય છે- દૂધ પિવરાવનારી, સ્નાન કરાવનારી, શણગાર કરનારી, રમાડનારી અને ખોળામાં લેનારી. આ ધાત્રીઓમાંથી કોઈ પણ ધાત્રીનું કામ કરીને આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવાથી ધાત્રિદોષ લાગે છે.

दूती–परस्परसन्देशवाहिका तस्याः कर्म–आहाराद्यर्थं तद्ग्रामेऽन्यग्रमे वा गृहस्थादेः सन्देशकथनम् २। निमित्तम् आहाराद्यर्थं भौमान्तरिक्षाद्यष्टविधनिमित्तकथनम् ३। आजीवः–आजीविका–आहाराद्यर्थं जातिकुलादिप्रदर्शनम् ४। वनीपकः–आहाराद्यर्थं गृहस्थदानप्रशंसां कृत्वा स्ववनीपकत्वप्रदर्शनम् यद्वा–अन्यरङ्कभिक्षुवद् याचनम् ५। चिकित्सा–रोगप्रतीकारः, आहाराद्यर्थं रुग्णगृहस्थानामौषधादिप्रदानम् ६। क्रोधः–आहाराद्यर्थं क्रोधपूर्वकं शापादिदानम् ७। मानः

(२) दूतीकर्म—दूती का अर्थात् एक का संदेश दूसरे को पहुँचाने-का काम करके आहारादि प्राप्त करना अर्थात् आहारादि प्राप्त करने के लिए उसी या अन्यग्राम में गृहस्थ आदिका संदेश कहना।

(३) निमित्त—आहारादि के निमित्त सबंधी या आकाशसंबंधी आठ प्रकार के निमित्त कहना।

(४) आजीव—(आजीविका) जाति कुल आदि प्रकट करके भिक्षा ग्रहण करना।

(५) वनीपक—आहारादि प्राप्त करने के लिए गृहस्थ के दानकी प्रशंसा करके अपनी वनीपकता [मंगनापन] दिखलानी अथवा दूसरे दरिद्र भिखारी की तरह मांगना,

(६) चिकित्सा–आहार आदि के लिए रोगी गृहस्थों को औषध आदि देना।

(७) क्रोध– आहारादि के लिए क्रोध करके शाप आदि देना।

(૨) દૂતિકર્મ–એકનો સંદેશો બીજા ને પહોંચાડવો તેનું નામ દૂતિકર્મ છે. એટલે કે આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગામમાં જ અથવા પરગામ ગૃહસ્થાદિનો સંદેશો પહોંચાડવો આમ કરવાથી દૂતિકર્મ દોષ લાગે છે,

(૩) નિમિત્ત–આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભૂમિ સંબંધી કે આકાશ સંબંધી આઠ પ્રકારના નિમિત્તો કહેવાં.

(૪)–આજીવ(આજીવિકા) જાતિ, કુળ આદિ પ્રકટ કરીને ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી

(૫) વનીપક– આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતાની વનીપક્તા (ભિક્ષાપ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા) બતાવવી. અથવા કોઇ દરિદ્ર ભિખારીની જેમ માગવું.

(૬) ચિકિત્સા– આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી રોગી ગૃહસ્થોને ઔષધ દેવું.

(૭) ક્રોધ–આહારાદિને નિમિત્તે ક્રોધ કરીને શાપ આપવો.

स्वोत्कर्षादिप्रदर्शनम् ८। माया--वेषादिपरिवर्त्तनेन परवञ्चनाकरणम् ९ । लोभः--रसादिलोलुपता करणम् १० । पूर्वपश्चात्संस्तवः--भिक्षादानात्पूर्वं पश्चाद्वा गृहस्थस्य संस्तवनम् । ११ । विद्यारोहिणीप्रज्ञप्त्यादिप्रदर्शनम् १२ । मन्त्रः--पुरुषदेवताधिष्ठितवाग्मात्रसिद्धः, तत्प्रदर्शनम् १३ । चूर्णः--वशीकरणसौभाग्य-दौर्भाग्यादिकारकः बाह्योपयोगी वा, तत्प्रदर्शनम् १४ । योगः--अन्तर्धानादिनिमित्तमनेकवस्तूनां संमिश्रणरूपः यद्वा--अन्तरुपयोगी योगः तत्प्रदर्शनम् १५ ।

---

(८) मान अपना वडप्पन दिखलाना ।

(९) माया–वेष आदि वदलकर दूसरोंको धोखा देना ।

(१०) लोभ–रसलोलुपता प्रकट करना ।

(११) पूर्वपश्चात संस्तव-भिक्षा लेने से पहले अगर पीछे से गृहस्थ की प्रशंसा करना।

(१२) विद्या–रोहिणीप्रज्ञप्ति आदि विद्या का प्रदर्शन करना ।

(१३) मंत्र पुरुषदेव जिसका अधिष्ठाता हो, और जो पाठ करने से ही सिद्ध हो जाय वह मंत्र कहलाता है। उस मत्र का प्रदर्शन करना ।

(१४) चूर्ण–वशीकरण सौभाग्य या दौर्भाग्य करने वाली या जो बाह्य उपयोग में आवे वह चूर्ण कहलाता हैं। उसका प्रदर्शन करना

(१५) योग–अन्तर्धान (अदृश्य गायब होने) आदि के लिए अनेक वस्तुओं का संमिश्रणरूप योग होता है । या जो आन्तरिक उपयोग में आवे वह योग कहलाता है। उसका प्रदर्शन करना ।

---

(૮) માન-પોતાનું મહત્વ બતાવવું.

(૯) માયા–વેષ આદિ બદલીને બીજાને ઠગવા.

(૧૦) લોભ–રસલોલુપતા પ્રકટ કરવી.

(૧૧) પૂર્વપશ્ચાત્ સંસ્તવ–ભિક્ષા લેતા પહેલા અથવા પછીથી ગૃહસ્થની પ્રશંસા કરવી.

(૧૨) વિદ્યા–રોહિણી પ્રજ્ઞપ્તિ આદિ વિદ્યાનું પ્રદર્શન કરવું.

(૧૩) મંત્ર–પુરુષ દેવ જેનો અધિષ્ઠાતા હોય અને જે પાઠ કરવા માત્રથી જ સિદ્ધ થઇ જાય તેનું નામ મંત્ર છે. એવા મંત્રનુ પ્રદર્શન કરીને ભિક્ષાપ્રાપ્ત કરવાથી સાધુને દોષ લાગે છે.

(૧૪) ચૂર્ણ–આહાર પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી વશીકરણ, સૌભાગ્ય અથવા દુર્ભાગ્ય કરનારૂ બાહ્ય ઉપયોગમા આવે એવુ ચૂર્ણ (ભૂકી) આપવી તેનું નામ ચૂર્ણદોષ છે.

(૧૫) યોગ–અંતર્ધાન (અદૃશ્ય થવું તે) આદિને નિમિત્તે અનેક વસ્તુઓના સંમિશ્રણ રૂપ યોગ હોય છે અથવા જે આન્તરિક ઉપયોગમાં આવે, તેને યોગ કહે છે તે યોગનું પ્રદર્શન કરીને ભિક્ષાદિ પ્રાપ્ત કરવાથી દોષ લાગે છે.

मूलकर्म--मूलमिव मूलं--भववृक्षमूलकारणं सावद्यक्रियारूपम्, गर्भ-स्तम्भन--गर्भाधान--गर्भपात--गर्भशातन--गर्भवर्धनरूपम् तत्प्रदर्शनम् ।

दशग्रहणैषणादोषाश्चेत्थम्—

"संकिय१--मक्खिय२ निक्खित्तं३ पिहिय४ साहारिय५ दायगु६म्मीसे७ अपरिणत८ लित्त९ छड्डिय१०, एसणदोसा दस हवंति ॥१॥

छाया—

शङ्कितम्१ म्रक्षितम्२ निक्षिप्तम्३ पिहितं४ संहृतम्५ दायकम्६ उन्मिश्रम्७ अपरिणतम्८ लिप्तम्९ छर्दितम्१० एषणादोषा दश भवन्ति ॥१॥

तत्र---शङ्कितम्--आधाकर्मादिदोषसम्भावनम् १ । म्रक्षितम्-- सचित पृथिवीजलादिना देयवस्तु यस्मिन् देयं वस्तु विद्यते तत्पात्रं, दातुर्हस्तादिवाऽवगुण्ठितं भवेत्तदा म्रक्षितं कथ्यते २ । निक्षिप्तम्--सचित्तोपरिदेयवस्तुनः स्थापनम्,

---

(१६) मूलकर्म--जो संसार वृक्षके मूलके समान हो, ऐसे गर्भस्तम्भन, गर्भाधान, गर्भपात, गर्भशातन, गर्भवर्धनरूप पापव्यापार को मूलकर्म कहते हैं उसका प्रदर्शन करना । अर्थात् मूलकर्म करके भिक्षा प्राप्त करना ।

ग्रहणैषणा के दस दोष इस प्रकार हैं (१) शंकित (२) म्रक्षित (३) निक्षिप्त (४) पिहित (५) संहृत (६) दायक (७) उन्मिश्र (८) अपरिगत (९) लिप्त और (१०) छर्दित । इनका स्वरूप इस प्रकार है--शंकित लेनेवाले देनेवाले दोनोंको जिस आहार में संदेह हो । (२) म्रक्षित--देयवस्तु जिसमें देयवस्तू हो वह पात्र अथवा दाता का हाथ आदि सचित्त पृथ्वी या जल आदि से भरा हो ।

(३) निक्षिप्त--देयवस्तु किसी सचित्र वस्तु पर रक्खी हो अथवा सचित्तवस्तु

---

(૧૬) મૂલકર્મ-ગર્ભસ્તંભન, ગર્ભાધાન, ગર્ભપાત, ગર્ભશાતન અને ગર્ભવર્ધન રૂપ સંસાર વૃક્ષના મૂળસમાન પ્રવૃત્તિને મૂળકર્મ કહે છે. આ મૂલકર્મનું પ્રદર્શન કરીને ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાથી દોષ લાગે છે.

ગ્રહણૈષણા-લેવાના દસ દોષો નીચે પ્રમાણે છે- (૧) શંકિત, (૨) મ્રક્ષિત, (૩) નિક્ષિપ્ત, (૪) પિહિત, (૫) સંહૃત, (૬) દાયક, (૭) ઉન્મિશ્ર, (૮) અપરિણત, (૯) લિપ્ત અને (૧૦) છર્દિત. તેમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે.

(૧) શંકિત-જે આહારની નિર્દોષતા વિષે લેનાર દેનારને શંકા હોય, તે આહારને શંકિત આહાર કહે છે.

(૨) મ્રક્ષિત-પ્રદાન કરવાની વસ્તુ, તે વસ્તુ ભરેલું પાત્ર અથવા દાતાના હાથ આદિ માટી અથવા જળ આદિ વડે ખરડાયેલ હોય, તો તે વસ્તુ મ્રક્ષિત દોષયુક્ત ગણાય છે

(૩) નિક્ષિપ્ત-દેય વસ્તુને કોઈ સચિત્ત વસ્તુ પર મૂકી હોય, અથવા સચિત્ત વસ્તુને

अचित्त देयवस्तूपरि सचित्तस्य स्थापनम् अनन्तरपरम्परारूपेण-स्पर्शनं वा निक्षिप्तं प्रोच्यते ३। पिहितम्-देयवस्तु सचित्तेन स्थगितम् ४। संहृतम्-सचित्तजलार्द्रादिपात्रं रिक्तीकृत्य तस्मित् देयवस्तुनः स्थापनम् ५। दायकं-दायकदोषः-अन्धः, कुष्ठी, पङ्गुः, ज्वरितः, वालः, ग्लानः, उन्मत्तः, इत्यादिरूपो दायको भवेत्तदा तस्य हस्ताद् भिक्षाग्रहणं दायकदोषदुष्टं भवति ६। उन्मिश्रम्-अचित्तवस्तुनि अल्पस्य व्यञ्जनादेरधिककरणार्थम् उपरितः सचित्तजलादेर्मिश्रणम् ७। अपरिणतम्-सचित्तस्याचित्तत्वेनापरिणमनम्-अप्रासुकीभूतमिति८। लिप्तम्-गोमयादिना तत्काललिप्तस्थाने स्थितमशनादिकं लिप्तदोषदुष्टमुच्यते।

---

देयवस्तु पर रक्खी हो या साक्षात् अथवा परम्परा से देयवस्तु का सचित्त के साथ स्पर्श हो।

(४) पिहित-देयवस्तु सचित्त से ढंकी हो।

(५) संहृत-सचित्त जल आदि से गीले पात्र को खालीकरके उसमें देय वस्तु रखना।

(६) दायक-अन्धा, कोढी, लँगडा, ज्वरग्रस्त, वच्चा, वीमार, पागल या इसी प्रकार के अन्य अयोग्य दाता के हाथ से भिक्षा लेना।

(७) उन्मिश्र- सचित्त अचित्त दोनों का मिश्रण को उन्मिश्र कहा जाता है

(८) अपरिणत- शस्त्र परिणत न हो।

(९) लिप्त-गोवर आदि से तत्काल लीपे हुए स्थान पर रक्खा हुआ अशन आदि लिप्त दोष से दूषित कहलाता है। अथवा अलिप्त पात्र

---

દેય વસ્તુ પર રાખી હોય અથવા દેય વસ્તુનો સચિત્ત વસ્તુની સાથે પર પરાની અપેક્ષાએ સ્પર્શ થતો હોય.

(૪) પિહિત-દેય વસ્તુને સચિત્ત વસ્તુ વડે ઢાંકેલી હોય.

(૫) સ હૃત-પાણી આદિ સચિત્ત વસ્તુ ભરેલા પાત્રને ખાલી કરીને ભીના વાસણમા રાખેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરવાથી સ હૃત દોષ લાગે છે.

(૬) દાયક-આધળા, કોઢવાળા, લ ગડા, જવરગ્રસ્ત, બાળક, બિમાર, પાગલ અથવા એવા જ કોઇ અન્ય અયોગ્ય દાતાને હાથે ભિક્ષા લેવાથી દાયક દોષ લાગે છે.

(૭) ઉન્મિશ્ર-સચિત્ત અચિત્ત બન્ને વસ્તુ ના મિશ્રણને ઉન્મિશ્ર દોષ કહે છે.

(૮) અપરિણુત- શસ્ત્રપરિણુત ન હોય તે અપરિણુત દોષ કહેવાય છે

(૯) લિપ્ત-જે સ્થાન પર તત્કાલ તાજી જ ગાર કરી હોય કે માટી આદીથી લીપ્યા હોય એવા સ્થાન પર રાખેલા અશનાદીને લીપ્ત દોષથી દૂષિત ગણાય છે. અથવા અલિપ્ત

यद्वा अलिप्तस्य पात्रस्य दधिदुग्धतेमनादिना लिप्तीकरणम् । अलिप्ते अखरण्टिते पात्रे निक्षिप्य दीयमानमशनादिना लिप्तदोपदुष्टं भवति ९। छर्दितम् यदश-नादिदानसमये इतस्ततः सिक्थादिना पात्यते तत् १०। इति । तथा 'अगिद्धो' अगृद्धः गृद्धिभावरहितः 'य' च तथा 'विप्पमुक्को' विप्रमुक्तः रागद्वेषरहितः 'ओमाणं' अपमानम् आहारग्रहणसमये जायमानं स्वापमानम् 'परिवज्जए' परि-वर्जयेत् परिहरेत् । अत्र 'अगृद्धः' 'विप्रमुक्तः' इत्यनेन पदद्वयेन पञ्चग्रासैपणा दोपाः प्रदर्शिताः । तथाहि--

"इंगाले१ धूमे२ संजोयणा४ पमाणे५ कारणे५"

छाया—अङ्गारः१, धूमः२, संयोजना३, प्रमाणम्४ कारणम्५ ।

---

को दही दूध आदि से लिप्त करना । अलिप्त अर्थात् विना भरे पात्र में डाल कर दिया जाने वाला भी अशनादि आहार लिप्त दोप से दूपित कहलाता है ।

(१०) छर्दित–देते समय अशनादि के कण या सीथ आदि इधर उधर विखेरते हुए दिये जाएँ तो वह अशनादि छर्दित दोप से दुष्ट होता है।

इस प्रकार उल्लिखित दोपों से वचता हुआ साधु जो आहारादि ग्रहण करे उसमें भी गृद्धि नहीं होनी चाहिए उसे आसक्ति रहित होना चाहिए तथा रागद्वेष से रहित होना चाहिए । साधु को दूसरों का अपमान नहीं करना चाहिए अर्थात् अपने ज्ञान और तपश्चरण का अभिमान करके अन्य की अवहेलना नहीं करनी चाहिए । यहाँ 'अगृद्ध' और विप्रमुक्त 'इन दो पदों से ग्रासैषणा के पांच दोपों का त्याग प्रदर्शित किया गया है । वे दोष ये हैं–(१) अंगार (२) धूम (३) संयोजना (४) प्रमाण और (५) कारण ।

---

પાત્રમાં દહીં દૂધ આદિ વડે લિપ્ત કરવાં. એટલે કે કોઈ ખાલી પાત્રમાં દૂધ, દહીં આદી પદાર્થ ભરીને સાધુને વહોરાવવાથી તે આહાર પણ લિપ્ત દોષથી દૂષિત થયેલો ગણાય છે.

(૧૦) છર્દિત–સાધુને વહોરાવતી વખતે લાવવામાં આવતો આહાર વેરાતો આવે તો તેવો આહાર છર્દિતદોષ વાળો કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત દોષો ન લાગે એવી રીતે જે આહારાદિ ગ્રહણ કર્યા હોય તેના પ્રત્યે ગૃદ્ધિભાવ રાખવો જોઇએ નહીં. તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના અને રાગદ્વેષથી રહિત બનીને તે આહારાદિનો ઉપભોગ કરવો જોઇએ. સાધુએ બીજાનું અપમાન કરવું જોઇએ નહીં, એટલે કે પોતાના જ્ઞાન અને તપશ્ચરણનું અભિમાન કરીને અન્યની અવહેલના કરવી જોઇએ નહીં. અહીં "અગૃદ્ધ" અને "વિપ્રમુક્ત" આ બે પદો વડે ગ્રાસૈષણાના પાંચ દોષોને ત્યાગ કરવાનું સૂચિત કરાયું છે. તે પાંચ દોષો નીચે પ્રમાણે છે

तत्र---अङ्गारदोषः-रागेण-मनोज्ञाहारादेः तद्दायकस्य वा प्रशंसां कुर्वतः आहाराद्युपभोगः चारित्रेन्धनस्याङ्गारभवनात् ।१।

धूमदोषः---द्वेषेण अमनोज्ञारसविरसाद्याहारादेस्तद्दायकस्य वा निन्दा-पूर्वकमुपभोगः चारित्रेन्धनस्य मलिनीकरणात् ।२।

संयोजनादोषः-आस्वादार्थमेकस्मिन् द्रव्यान्तरमेलनम् ।३।

प्रमाणदोषः-द्वात्रिंशत्कवलाधिकाहारकरणम् ४।

कारणदोषः-षट्कारणमन्तरेणाहारकरणम् । ५ षट्कारणानि यथा-"वेयण१

---

(१) अंगारदोष रागद्वेष के वशीभूत होकर मनोज्ञ आहार की या उसके दाता की प्रशंसा करते हुए खाना । यह दोष चारित्र रूपी इंधन को नष्ट करने के लिए अंगार के समान होने से 'अंगार' कहलाता है। (२) धूमदोष-द्वेष के वश होकर अमनोज्ञ, अरस अथवा वि रस आहार की या उसके दाता की निन्दा करते हुए खाना। इस से चरित्र मलिन होता है, अतः इसे धूमदोष कहते हैं।

(३) संयोजनादोष—लोलुपता के कारण एक वस्तु में दूसरी वस्तु मिलाकर खाना।

(४) प्रमाणदोष—वत्तीसग्रस से अधिक भोजन करना।

(५) करणदोष—छह करणों के विना ही आहार करना छह कारण

---

(૧) અગારદોષ, (ધૂમદોષ, (૩) સયોજના દોષ, (૪) પ્રમાણુ દોષ અને (૫) કારણુ દોષ.

(૧) અગારદોષ-રાગને આધીન થઇને મનગમતો આહાર વખાણી વખાણીને ખાય અથવા તેના દાતાની પ્રશસા કરતા કરતા ખાવાથી અગાર દોષ લાગે છે. ચારિત્ર રૂપી ઇન્ધનને નષ્ટ કરવામા આ દોષ અંગારાની ગરજ સારે છે, આ કારણે તેને અગારદોષ કહેવાય છે.

(૨) ધૂમદોષ-દ્વેષને વશવર્તી થઇને અમનોજ્ઞ, અરસ અથવા વિરસ આહારની અથવા તેના દાતાની નિદા કરતા કરતા ખાવાથી ધૂમદોષ લાગે છે, આ પ્રમાણે કરનારના ચારિત્રમા મલિનતા આવી જાય છે, તે કારણે આ દોષને ધૂમદોષ કહ્યો છે

(૩) સયોજના દોષ-લોલુપતાને કારણે એક વસ્તુ સાથે બીજી વસ્તુનુ મિશ્રણ કરીને ખાવાથી સયોજના દોષ લાગે છે.

૪ પ્રમાણુ દોષ-૩૨ ગ્રાસ-કોળિયા કરતા અધિક આહાર ખાવાથી પ્રમાણુદોષ લાગે છે

वेयावच्चे २ इरियट्ठाए ३ य संजमट्ठाए ४। तह पाणवत्तियाए ५, छट्ठं पुण धम्मचिंतए ६" ॥१॥

छाया-वेदना १ वैयावृत्त्यम् २ ईर्यार्थाय ३ च संयमार्थाय ४। तथा प्राणवृत्तिकायै ५ षष्ठं पुन धर्म चिन्तायै ६ ॥१॥ इति॥ एवं मुनिः ग्रहणैषणा-ग्रासैषणा-परिभोगैषणा दोषान् निवारयन् ज्ञानमदं तपोमदं च परिहरन् मानापमानभयमपनयन् संयमयात्रां निर्वहेदिति भावः ॥गा. ४॥

पुनरपि तेषामेव मतमाह-"लोगवायं" इत्यादि

मूलम्-

लोगवायं णिसामिज्जा इहमेगेसिमाहियं ।
विपरीयपन्नसंभूयं अन्नउत्तं तयाणुयं-॥५

छाया-

लोकवादं निशामयेत् इह एकेषामाख्यातम् ।
विपरीतप्रज्ञासम्भूतमन्योक्तं तदनुगम् ॥५

इस प्रकार हैं—(१) वेदना (२)वैयावृत्य (३) ईर्यापथ (४) संयमपालन (५) प्राणरक्षा और (६) धर्मचिन्ता।

तात्पर्य यह है कि क्षुधा की वेदना को उपशान्त करने के लिये, आचार्य आदि की सेवा करने के लिये, ईर्यापथ की शुद्धि के लिए, संयमपालन के लिए प्राणों की रक्षा के लिए, और धर्मचिन्तन के लिये ही साधु को आहार ग्रहण करना चाहिए।

अभिप्राय यह है कि मुनि ग्रहणैषणा, ग्रासैषणा और परिभोगैषणा संबंधी दोषों का निवारण करता हुआ तथा ज्ञानमद एवं तपोमद के वशीभूत होकर दूसरों को अपने से निम्नश्रेणी को समझकर उनका अपमान न करे॥४॥

પ કારણ દોષ નીચેના છ કારણો વિના આહાર કરવાથી કારણ દોષ લાગે છે ૧-વેદના ૨ વૈયાવૃત્ય, ૩ ઈર્યાપથ, ૪ સંયમપાલન, ૫ પ્રાણરક્ષા ૬ ધર્મચિંતા

એટલે કે ક્ષુધાની વેદનાને ઉપશાન્ત કરવા માટે, આચાર્ય આદિની સેવા કરવા માટે ઇર્યાપથની શુદ્ધિને માટે, સંયમના નિર્વાહને માટે, અને ધર્મ ચિન્તન કરવાની શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે, જ સાધુએ આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ

તાત્પર્ય એ છે કે ગ્રહણૈષણા, ગ્રાસૈષણા, અને પરિભોગૈષણા વિષયક દોષોનું નિવારણ કરીને સાધુએ સંયમના નિર્વાહ નિમિત્ત નિર્દોષ આહાર જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ તેણે પોતાના જ્ઞાન અને તપનો મદ કરીને અન્યને પોતાના કરતા હલકી શ્રેણીના માનીને તેમનું અપમાન કરવું જોઈએ નહીં ॥ ગાથા ૪ ॥

अन्वयार्थः-

(लोगवायं) लोकवादं पौराणिकानां सिद्धान्तम् । (णिसामिज्जा) निशामयेत्, शृणुयात् पौराणिकवादः श्रोतुं योग्य इति भावः ।

एवं (इह) इह अस्मिन् संसारे (एगेसि) एकेषां=केषांचित् (आहियं) आख्यातम्=कथनम् अस्ति परन्तु वस्तुतः- पौराणिकानां कथनम् (विपरीयपन्नसंभूयं) विपरीतप्रज्ञासंभूतम्=विपरीतबुद्ध्या रचितं विद्यते । तथा (अन्नउत्तं) अन्योक्तम्=अन्यैरविवेकिभि र्यत्कथितम् (तयाणुगं) तदनुगम्=तदेवाऽनुगच्छतीति भावः ॥५॥

टीका-

'लोगवायं' लोकवादम्, लोकानां= पौराणिकलोकानां वादः= सिद्धान्तः

---

फिर उन्हीं के मत का निरूपण करते हैं-"लोगवायं" इत्यादि।

शब्दार्थ—'लोगवायं-लोकवादम्' लोकवाद अर्थात् पौराणिकोंके सिद्धांतको 'णिसामिज्जा-निशामयेत्' सुनना चाहिए 'इह-इह' इस संसारमें 'एगेसि-एकेषां' किन्हीका 'आहियं-आख्यातम्' कथन है। 'विपरीयपन्नसंभूयं-विपरीतप्रज्ञासंभूतम्' परंतु वस्तुतः पौराणिकोंका सिद्धांत विपरीत बुद्धिसे रचित है, तथा 'अन्नउत्तं-अन्योक्तम्' अन्य अविवेकियोंने जो कहा है 'तयाणुगं-तदनुगम्' उसका अनुगामी हैं ॥५॥

-अन्वयार्थ-

लोकवाद को, जो पौराणिकों का एक मन्तव्य है, सुनना चाहिए अर्थात् वह सुनने योग्य है। ऐसा किन्हीं का कथन है, किन्तु उनका यह कथन विपरीत बुद्धि से कहा हुआ है तथा अन्य अविवेकियों के कथन के समान है ॥५॥

---

સૂત્રકાર અન્યતીર્થિકોના મતનુ વિશેષ નિરૂપણ કરે છે "लोगवायं" ઇત્યાદિ.

શબ્દાર્થ—'लोगवायं-लोकवादम्' લોકવાદ અર્થાત્ પૌરાણિકોના સિદ્ધાન્તને 'णिसामिज्जा-निशामयेत्' સાભળવો જોઇએ 'इह-इह' આ સંસારમા 'एगेसि-एकेषां' કોઇનુ પણ 'आहियं-आख्यातम्' કથન છે 'विपरियपन्नसंभूयं-विपरीतप्रज्ञासंभूतम्' પરન્તુ વસ્તુત પૌરાણિકોના સિદ્ધાંત વિપરીત બુદ્ધિથી રચિત છે, તથા 'अन्नउत्तं-अन्योक्तम्' અન્ય અવિવેકિયોએ જે કહ્યુ છે 'तयाणुगं-तदनुगम्' તેનુ અનુગામી છે ॥૫॥

સૂત્રાર્થ- પૌરાણિકોનુ એવુ મંતવ્ય છે કે લોકવાદનુ શ્રવણ કરવુ જોઇએ તેઓ લોકવાદ શ્રવણ કરવા યોગ્ય માને છે પરન્તુ તેઓ વિપરીત બુદ્ધિને લીધે આ પ્રકારનુ કથન કરે છે તેથી તે કથનને અન્ય અવિવેકી જનોના કથન સમાન જ માનવુ જોઇએ

लोकवादः, अथवा स्वाभिप्रायेण यथा तथा कथनं लोकवादः, तम् 'निसामिज्जा' निशामयेत्=श्रृणुयात्, पौराणिकमतं श्रेष्ठमतएव श्रोतव्यम्, इति 'इह' इह-अस्मिन् लोके 'एगेसिं' एकेषां केषाश्चित्तन्मतानुसारिणाम् 'आहितं' आख्यातम्=कथनमस्ति किन्तु हे शिष्याः! तन्मतम् 'विवरीयपन्नसंभूयं' विपरीत-प्रज्ञासंभूतम्, विपरीता=विपर्यस्ता प्रज्ञा=बुद्धिः, तया संभूतं=समुत्पन्नं-विपरीत प्रज्ञासंभूतम्=विवेकविकलबुद्धिग्रस्तमित्यर्थः, तथा 'अन्नउत्तं' अन्योक्तम्=अन्यैरसर्वज्ञैर्यत् कथितम् (तयाणुगं) तदनुगम्=तदनुगामि तत्कथनमिति ॥५॥

अथ विपरीतबुद्धिनिर्मितं लोकवादमेव दर्शयति-'अणंते' इत्यादि।

मूलम्-

२ ३ १ ४ ५ ६
अणंते निइए लोए, सासए ण विणस्सइ।
८ ९ ७ १० ११ १२
अंतवं णिइए लोए इति धीरोऽतिपासइ ।६

छाया-

अनन्तो नित्यो लोकः शाश्वतो न विनश्यति।
अन्तवान्नित्यो लोक इति धीरोऽति पश्यति ॥६॥

-टीकार्थ-

पौराणिक लोकों के सिद्धान्त को अथवा मनमाना कुछ भी कहदेने को लोकवाद कहते हैं। यह पौराणिकमत उत्तम है, अतः इसे श्रवण करना चाहिए, ऐसा इस मत के अनुयायियों का कथन है। किन्तु यह कथन विपरीत बुद्धि से उत्पन्न हुआ है। विवेक विना का कथन है। अन्य असर्वज्ञों के कथन के समान है ॥५॥

अब विपरीतबुद्धि से जनित लोकवाद को दिखलाते हैं—
'अणंते' इत्यादि।

शब्दार्थ—'लोए-लोकः' यह पृथिव्यादिलोक 'अणंते-अनन्तः' अनन्त अर्थात् सीमारहित 'निइए-नित्यः' नित्य और 'सासए-शाश्वतः' शाश्वत है

---

टीकार्थ-

પૌરાણિક લોકોના સિદ્ધાન્તને અથવા મનમાં આવે તે કહી દેવું તેને લોકવાદ કહે છે. આ પૌરાણિક મત ઉત્તમ છે, તેથી તેને શ્રવણ કરવો જોઈએ, એવું તે મતના અનુયાયીઓ કહે છે. પરન્તુ આ કથન વિપરીત બુદ્ધિથી જનિત છે-સત્ અસત્‌ના વિવેક વિનાના લોકોનું આ કથન છે. તેથી તેને અન્ય અસર્વજ્ઞોના કથન સમાન જ ગણવું જોઈએ ॥ ગાથા ૫॥

હવે સૂત્રકાર વિપરીત બુદ્ધિ વડે જનિત લોકવાદનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે " अण ते " ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ 'लोए-लोक' આ પૃથ્વી વગેરે લોક 'अणंते-अनन्त' અનન્ત અર્થાત્ સિમારહિત 'निइए-नित्य' નિત્ય અને 'सासए-शाश्वत' શાશ્વત છે. 'ण विणस्सइ-न

अन्वार्थः–

(लोए) लोकः अयं परिदृश्यमानः पृथिव्यादिलोकः । (अणंते) अनन्तः नास्ति अन्तः सीमा यस्य तथाभूतः । (निरए) नित्यः=सदाभावी, (सासए) शाश्वतः सदाकालभावी अतएवायं लोकः (ण विणस्सइ न विनश्यति) न विनाशं प्राप्नोति इति । यतोऽनन्तो नित्यः शाश्वतः, अतो न कदापि नाशमेतीतिभावः । केचिच्चैवं वदन्ति यत् अयं (लोए) लोकः (अंतवं) अन्तवान्= सीमायुक्तः "सप्तद्वीपावसुमती" इत्यादि परिमाणोक्तः । तथा (निइए) नित्यः निरचयनाशरहितोऽस्ति (इति) इति=एवम् (धीरो) धीरः व्यासादिः । (अतिपासइ) अतिपश्यति कथयतीत्यर्थः ॥६॥

'ण विणस्सइ–न विनश्यति' यह नष्ट नहीं होता है किसीका यह कथन है तथा अन्य कोई ऐसा भी कहते हैं कि 'लोए–लोकः' यह लोक 'अंतवं–अन्तवान्' अंतवाला 'निइए–नित्यः' नित्य है, 'इति–इति' इस प्रकार 'धीरो–धीरः' धीर पुरुष–व्यासादि 'अतिपासइ–अतिपश्यति' देखते हैं अर्थात् कहते है ॥६॥

अन्वयार्थ

यह लोक अनन्त है–इसकी कोई सीमा नहीं है नित्य है, शाश्वत है, अतएव इसका कभी विनाश नहीं होता। भाव यह है कि लोक अनन्त, नित्य एवं शाश्वत है, अतएव वह कभी भी नष्ट नहीं होता है कोई कोई ऐसा भी कहते हैं कि यह लोए लोक अन्तवाला ससीम है। 'यह पृथ्वी सात द्वीप परिमित है' ऐसा कहकर उसका परिमाण कहा गया है। ससीम होते हुए लोक नित्य है, ऐसा व्यास आदि का कथन है ॥६॥

विनश्यति' આ નષ્ટ નથી થતો, કોઈનું આ કથન છે તથા બીજા કોઈ એમ પણ કહે છે કે 'लोए-लोक' આ લોક 'अंतवं-अन्तवान्' અંતવાળા 'निइए-नित्य' નિત્ય છે. 'इति-इति' આ પ્રકારે 'धीरो-धीर' ધીરપુરૂષ-વ્યાસ વિગેરે 'अतिपासइ-अतिपश्यति' દેખે છે અર્થાત્ કહે છે ॥૬॥

–સૂત્રાર્થ–

કોઈ કોઈ અન્ય મતવાદિઓ એવું કહે છે કે આ લોક અનંત છે તેની કોઈ સીમા જ નથી, નિત્ય છે અને શાશ્વત છે, તેથી તેનો કદી પણ વિનાશ થતો નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આ લોક અનંત, નિત્ય અને શાશ્વત છે તેથી તેનો કદી પણ નાશ થવાનું શક્ય જ નથી કોઈ કોઈ મતવાદિઓ આવું પણ કહે છે કે આ લોક અન્તયુક્ત સસીમ છે "આ પૃથ્વી સાત દ્વીપ પરિમિત છે, આ કથન દ્વારા તેનું પરિમાણ બતાવવામાં આવ્યું છે વ્યાસ મુનિ આદિનું એવું કથન છે કે "આ લોક સસીમ અને નિત્ય છે" ॥ ૬ ॥

टीका-

परतीर्थिका एवं प्रतिपादयन्ति । अयं (लोए) लोकः पुरुषादिलोकः (अणंते) अनन्तः, अन्तरहितः यो जीवः इहलोके यादृशः पुरुषः स्त्री नपुंसको वा, स परभवेऽपि तादृशः पुरुषः स्त्री नपुंसक एव भवति न तु पुरुषत्वादिरन्तः अथवा अनन्तो निरवधिकएव कालत्रयभावात्, तथा (णिइए) नित्यः अप्रच्युताऽनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावः, तथा (सासए) शाश्वतः शश्वद्वारं वारं न भवतीति शाश्वतः । यद्यपि द्व्यणुकाद्यवयविनां समुत्पत्तिर्जायते तथापि परमाणुरूपापेक्षया न कदापि जायते । तथा न विनश्यति, कालकाशादिगात्मपरमाणूनां नित्यत्वेन विनाशाऽभावात्, । तथा-केषांश्चिन्मतेऽयं लोकः (अंतवं) 'अन्तवं' अन्तवान् परिसीमितः-"सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः

-टीकार्थ-

परतीर्थिक ऐसा कहते हैं कि यह पुरुषादि रूप लोक अनन्त है। अर्थात् जो जीव इस भव में पुरुष, स्त्री या नपुंसक है, वह परभव में भी वैसा ही पुरुष, स्त्री या नपुंसकही होता है। पुरुषत्व आदि का कभी अन्त नहीं होता। अथवा यह लोक अनन्त है, अर्थात् इसकी कोई अवधि नहीं है, क्योंकि यह तीनों कालों में विद्यमान रहता है। न कभी नष्ट होता है, बल्कि सदैव स्थिर और एक सरीखा रहता है।

यह लोक शाश्वत है-वारंवार उत्पन्न नहीं होता है। यद्यपि द्व्यणुक आदि अवयवियों की उत्पत्ति होती रहती है, फिरभी परमाणु रूपसे उसकी कभी उत्पत्ति नहीं होती, क्योंकि काल, दिशा आकाश आत्मा और परमाणु नित्य हैं। और किसी किसी के मतानुसार यह लोक अन्तवान् सीमित है,

-ટીકાર્થ-

કેટલાક પરતીર્થિકો એવુ મતવ્ય ધરાવે છે કે પુરુષ, સ્ત્રી આદિ રૂપ આ લોક અનત છે એટલે કે જે જીવ આ ભવમા પુરુષ, સ્ત્રી અથવા નપુસક રૂપે ઉત્પન્ન-થયો છે, તે પરભવમા પણ એવા જ પુરુષ, સ્ત્રી અથવા નપુસક રૂપે ઉત્પન્ન થશે પુરુષત્વ આદિનો કદી પણ અન્ત આવતો નથી અથવા આ લોક અનત છે એટલે કે તેની કોઇ અવધિ (મર્યાદા-સીમા) નથી, કારણ કે ત્રણે કાળમા તેવુ અસ્તિત્વ રહે છે તે કદી નષ્ટ થતો નથી ઉત્પન્ન થતો નથી, પરન્તુ સદા સ્થિર અને એક સરખો રહે છે

આ લોક શાશ્વત છે-વારં વાર ઉત્પન્ન થતો નથી જો કે દ્વ્યણુક-બે અણુવાળા સ્કન્ધ-આદિ અવયવીઓની ઉત્પત્તિ થતી રહે છે, પરન્તુ પરમાણુ રૂપે તેની ઉત્પત્તિ કદી પણ થતી નથી તથા તેનો વિનાશ પણ થતો નથી, કારણ કે કાળ, દિશા, આકાશ, આત્મા અને પરમાણુ નિત્ય છે. કેટલાક અન્યતીર્થિકો એવુ માને છે કે આ લોક

चत्वारो लोकसंनिवेशाः" इत्यादिना लोकानां मर्यादादर्शनात् । तथानित्यो लोकः प्रवाहरूपेणाऽद्यापि परिदृश्यमानत्वात् तथा-"अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैवच नैवच ।" "ब्राह्मणो हि देवता" "श्वानो यक्षाः "इत्यादि । 'इति' इत्येवं (धीरो) धीरोः=व्यासादिः । 'अतिपासइ' अतिपश्यति, इत्थंभूतलोकवादं कथयति ॥गा०६॥

"पुनस्तमेव लोकवादं दर्शयति सूत्रकारः-"अपरिमाणं" इत्यादि-

मूलम्-

१ २ ३ ४ ५
**अपरिमाणं वियाणाइ इह मेगेसिमाहियं ।**
६ ७ ८ ९ १०
**सव्वत्थ सपरीमाणं, इति धीरोऽतिपासइ-॥७**

छाया-

"अपरिमाणं विजानाति इहैकेषामाख्यातम् ।
सर्वत्र परिमाणम् इति धीरोऽतिपश्यति ॥८॥

---

क्योंकि 'यह पृथ्वी सातद्वीप तक ही है, लोक तीन हैं। चार लोक संनिवेश हैं, इत्यादि रूप में लोकों की मर्यादा देखी जाती है। तथा लोक नित्य है। क्योंकि प्रवाह रूपसे यह आज भी दिखाई देता है। तथा 'निपूते को शुभगति नहीं मिलती है, स्वर्ग हर्गिज नहीं मिलता है, ब्राह्मण देवता है, कुत्ते यक्ष हैं, इत्यादि सब इस लोकवाद के मन्तव्य हैं। व्यास आदि ने इस प्रकार के लोकवाद का निरूपण किया है ॥६॥

सूत्रकार पुनः लोकवाद को दिखलाते हैं—"अपरिमाणं' इत्यादि।

शब्दार्थ—'अपरिमाणं-अपरिमाणम्' परिमाणरहित अर्थात् अपरिमित पदार्थको 'वियाणाइ-विजानाति' जानता है 'इहं-इह' इस लोकमें 'एगेसिं-एकेषां' किन्हींका 'आहियं-आख्यातम्' कथन है। 'सव्वत्थ-सर्वत्र' सर्व देशकालके

---

અન્તવાન્ (સીમિત) છે, કારણ કે "આ પૃથ્વી સાત દ્વીપ પર્યન્ત જ વ્યાપ્ત છે, લોક ત્રણ છે, ચાર લોક સંનિવેશ છે" ઈત્યાદિ રૂપે લોકની મર્યાદા દેખી શકાય છે તથા લોક નિત્ય છે, કારણ કે પ્રવાહ રૂપે તે આજ પણ વિદ્યમાન છે તથા "અપુત્રને શુભ-ગતિ મળતી નથી, સ્વર્ગ તો હર્ગિજ (સદન્તર) મળતુ નથી, બ્રાહ્મણ દેવતા છે, કૂતરા યક્ષો છે, ઈત્યાદિ લોકવાદના જ મન્તવ્યો છે વ્યાસ આદિએ આ પ્રકારના લોકવાદનું નિરૂપણ કર્યું છે ॥ ગાથા ૬ ॥

સૂત્રકાર લોકવાદનુ વિશેષ નિરૂપણ કરે છે—" अपरिमाण " ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ – 'अपरिमाण-अपरिमाणम्' પરિમાણ રહિત અર્થાત અપરિમિત પદાર્થને 'वियाणाइ-विजानाति' જાણે છે 'इह-इह' આ લોકમા 'एगेसिं-एकेषां' કોઈનુ 'आहियं'-

अन्वयार्थः-

पौराणिकादीनां परमेश्वरः (अपरिमाणं) अपरिमाणम्=इयत्तारूपपरिमाण-रहितं पदार्थजातम् (वियाणाई) विजानाति=अवबुध्यते इति (इह) इह= अत्र लोके (एगेसि) एकेषां केषाञ्चित् (आहियं) आख्यातं=कथनमस्ति। तथा अन्येषामेवं कथनम्-यत् (सव्वत्थ) सर्वत्र=सर्वदेशकालविषये समस्तवस्तु जातम् (सपरिमाणम्) सपरिमाणम्=इयत्तारूपप्रमाणविशिष्टमस्ति। (इति) इति=एवंरूपेण (धीरो) धीरः=अन्यपौराणिकपरमेश्वरः (अतिपासइ) अतिपश्यति=जानातीति ॥७॥

टीका-

पौराणिकादीनामीश्वरः (अपरिमाणं) अपरिमाणम् न विद्यते परिमाण-मियत्तारूपं देशकालापेक्षया यस्य तत् अपरिमाणम्। इत्थंभूत-

---

विषयमें 'सपरिमाणं-सपरिमाणम्' परिमाण सहित जानता है 'इति-इति' ऐसा 'धीरो-धीरः' धीर पुरुष 'अतिपासइ-अतिपश्यति' देखता है ॥७॥

अन्वयार्थ-

ईश्वर परिमाणरहित पदार्थों को जानता है, ऐसा किन्हीं पौराणिकों का कथन है। दूसरों का कहना है कि समस्त देश और काल के विषय में सर्व पदार्थ परिमित हैं नियतसंख्यावाला हैं। ऐसा अन्य पौराणिको का ईश्वर जानता है ॥७॥

टीकार्थ--

कोई कोई पौराणिक कहते हैं कि ईश्वर अनन्त पदार्थों को जानता है, अर्थात् उनकी कोई नियत संख्या है ही नहीं। दूसरों का कहना है कि

---

आख्यातम्' કથન છે 'सव्वत्थ-सर्वत्र' સર્વ દેશકાલના વિષયમા 'सपरिमाण-सपरिमाणम्' પરિમાણુ સહિત જાણે છે 'इति-इति' આમ धीरो-धीर' ધીર પુરૂષ 'अतिपासइ-अतिपश्यति' જુવે છે ॥૭॥

- સૂત્રાર્થ -

કેટલાક પૌરાણિકો એવુ કહે છે કે ઈશ્વર પરિમાણુ રહિત પદાર્થોને જાણે છે. કેટલાક અન્ય પૌરાણિકો એવુ કહે છે કે સમસ્ત દેશ અને કાળના વિષયમા સમસ્ત પદાર્થો પરિમિત છે-નિયત સંખ્યાવાળા છે અને ઈશ્વર તે પરિમિત પદાર્થોને જ જાણે છે ॥૭॥

- ટીકાર્થ -

કોઈ કોઈ પૌરાણિકો એવુ કહે છે કે ઈશ્વર અનંત પદાર્થોને જાણે છે એટલે કે તે પદાર્થોની નિયત સંખ્યા જ નથી, તે પદાર્થો અપરિમિત છે ત્યારે કોઈ કોઈ અન્ય

मियत्तयाऽपरिच्छिन्नं पदार्थजातम् । ( वियाणाइ) विजानाति ज्ञानविषयीकरोति । इत्येम् (इह) इह अस्मिन् लोके (एगेसिं) एकेषाम् (आहियं) आख्यातम् कथनं-विद्यते. एके परतीर्थिका एवं कथयन्ति अपरिमितपदार्थविषयकज्ञानवानसौ परमेश्वरो न तु सर्वज्ञः । अथवा तदेवाऽतीन्द्रियं जानाति यः पदार्थः सप्रयोजनो भवेत्, न तु निष्प्रयोजनवस्तुजातस्य ज्ञानं भवति, निष्प्रयोजनत्वादेव । 'तदुक्तम्'

सर्वं पश्यतु वा मा वा, इष्टमर्थं तु पश्यतु ॥१॥
कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः, कोपयुज्यते
तस्मादनुष्ठानगतं, ज्ञानमस्य विचार्यताम्
प्रमाणं दूरदर्शीचे-देते गृद्धानुपास्महे ॥२॥

अयम्भावः-स परमेश्वरः सर्वं पश्यतु नवा पश्यतु अत्र नास्माकमाग्रहः किन्तु इष्टमर्थं जानातु तस्य कीटसंख्याज्ञानेनाऽस्माकं किं प्रयोजनम् ? न किमपि ॥१॥ अतोऽभिलषितपदार्थज्ञानमेव तस्यावश्यकम्, यदि दूरदर्शित्वेन तस्य प्रमाणता मन्येत तदा गृद्धानामुपासनमेव श्रेयः तेषामपि दूरदर्शित्वात् ॥२॥

---

ईश्वर अपरिमित पदार्थों का ज्ञाता है, परन्तु सवे का, ज्ञाता सर्वज्ञ नहीं हैं। अथवा वह उन्हीं अतीन्द्रिय पदार्थों को जानता है जो किसी प्रयोजन में आते हों। निष्प्रयोजन वस्तुओंका ज्ञान नहीं होता है' क्योंकि वह प्रयोजन हीन हैं। कहा भी है—" सर्व पश्यतु वा मा वा' इत्यादि।

सर्वज्ञ सब पदार्थों को देखे या न देखे, हाँ, इष्टतत्त्व को देख ले तो बस है। कीडों की संख्या का उसका ज्ञान हमारे किस काम आता है?

अतएव हमें उसके अनुष्ठान संबंधी अर्थात् कर्त्तव्य अकर्त्तव्य संबंधी ज्ञान का ही विचार करना चाहिए। अगर दूरदर्शी को ही प्रमाण मानना है तो गिध पक्षियों की उपासना करना चाहिए। वह बहुत दूरदर्शी होता है।'

---

પૌરાણિકો એવુ કહે છે કે ઇશ્વર પરિમિત પદાર્થોને જ્ઞાતા છે, પરન્તુ સમસ્ત પદાર્થોને જ્ઞાતા (સર્વજ્ઞ) નથી અથવા ઇશ્વર એજ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણે છે કે જે પદાર્થોનું કોઈ પ્રયોજન (ઉપયોગિતા) હોય છે તે નિષ્પ્રયોજનવાળા પદાર્થનો જ્ઞાતા નથી, કારણકે જેનુ કોઈ પ્રયોજન જ ન હોય તેને જાણવાથી શો લાભ?

કહ્યુ પણ છે કે—"सर्वं पश्यतु वा मा वा" ઇત્યાદિ- સર્વજ્ઞ સઘળા પદાર્થોને દેખે કે ન દેખે, પરન્તુ ઇષ્ટ પદાર્થોને જાણી લે તો તે પુરતું છે કીડાઓની સંખ્યાનું તેમનું જ્ઞાન આપણે શા કામનુ!

તેથી આપણે તેના અનુષ્ઠાન સંબંધી એટલે કે કર્તવ્ય અકર્તવ્ય સંબંધી જ્ઞાનનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. જો આપ દૂરદર્શીને જ પ્રમાણ માનતા હો, તો આપે ગીધ પક્ષીઓની જ ઉપાસના કરવી જોઇએ! કારણ કે તેઓ દૂરદર્શી હોય છે.

इत्यादिना आजीविकमतानुसारिणः सर्वज्ञं निराकुर्वन्ति । तथा-अन्येषामेवं कथनम्-यत् 'सव्वत्थ' सर्वत्र सर्वदेशकालस्थितपदार्थजातम्, (सपरिमाणं सपरिमाणम् इयत्तारूपं परिमाणविशिष्टं वर्त्तते (इति) एवं प्रकारेण (धीरो) धीरः अन्यपौराणिकादिपरमेश्वरः (अतिपासइ) अतिपश्यति जानाति ॥

अयं भावः-गाथापूर्वार्धेन आजीविकमतं प्रदर्शितम् । उत्तरार्धेन तु पौराणिकानां मतं प्रतिपादितम्. तेषां सिद्धान्ते परमेश्वरस्य सर्वसत्तावद्वस्तुविषयकज्ञानवत्त्वस्य स्वीकारात् । 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' इति श्रुतेः । अथवा-संपूर्णगाथया पौराणिकमतस्यैव कथनम् । तथाहि तेषां मते-स्वयम्भुवो ब्रह्मणः चतुर्युगसहस्रपरिमितकालो दिवसमानम् तावदेव रात्रिमानमपि तथोक्तम्—

'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते'। इति ॥

---

इत्यादि कह कर आजीविक (गोशालक) मत के अनुयायी सर्वज्ञ का निषेध करते हैं। इनके अतिरिक्त दूसरोंका ऐसा कहना है कि समस्त देशों और कालों में स्थित पदार्थसमूह परिमाणयुक्त है ऐसा अन्य पौराणिकों आदि का ईश्वर देखता है।

आशय यह है इस गाथा के पूर्वार्ध में पौराणिक मत की मान्यता दिखलाई है और उत्तरार्ध में पौराणिक मत का निरूपण किया गया है। उनके मत में ईश्वर का ज्ञान सभी सत् पदार्थों को जानने वाला स्वीकार किया गया है। श्रुति में कहा है-' सर्वज्ञ सब जानता है'

अथवा सम्पूर्ण गाथा में पौराणि मत का ही कथन किया गया है उनका मत इस प्रकार है-स्वयंभू-ब्रह्मा का दिन चार हजार युगों का होता है और रात्रि भी इतनी ही होती है। कहाभी है-"चतुर्युग सहस्राणि" इत्यादि।

---

આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરીને આજીવિકો (ગોશાલકના અનુયાયીઓ) સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરે છે. તે-સિવાયના કેટલાક અન્ય મતવાદીઓનું એવું મંતવ્ય છે કે સમસ્ત દેશો અને કાળોમાં સ્થિત પદાર્થસમૂહ પરિમાણયુક્ત જ છે, અને તે પરિણામયુકત પદાર્થસમૂહને જ ઈશ્વર જાણે છે.

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં આજીવિકોની માન્યતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે અને ઉત્તરાર્ધમા પૌરાણિકોની માન્યતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તેમના મત અનુસાર ઈશ્વરના જ્ઞાનને સઘળા સત્ પદાર્થોને જાણનાર જ્ઞાન રૂપે સ્વીકારવામા આવ્યું છે. શ્રુતિમાં એવું કહ્યુ છે કે "સર્વજ્ઞ બધું જાણે છે"

અથવા આખી ગાથામા પૌરાણિકોના મતને જ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. તેમનો મત આ પ્રમાણે છે- "સ્વયંભૂ બ્રહ્માનો દિવસ ચાર હજાર યુગ જેટલા પ્રમાણવાળો હોય છે, અને તેમની રાત્રી પણ એટલા જ પ્રમાણવાળી હોય છે. કહ્યુ છે કે-,"**ચતુર્યુગ-સહસ્રાણિ**" ઇત્યાદિ-

एवं च दिवसात्मककाले सर्वपदार्थं सृजतो ब्रह्मणः सर्वविषयकमपरिमितज्ञानं भवति। यदा रात्रौ स्वपिति तावत्कालपर्यन्तं स परिमितमपि न जानाति, इति परिमितत्वेनाज्ञानमतो ज्ञानाज्ञानमुभयमपि संभवति। तदेवंभूतो बहुधा लोकप्रवादो वर्त्तते-इति भावः ॥ इति ॥७॥

'एतेषां वादिनां मतं निराकर्त्तुं स्वसिद्धान्ताऽभिप्रायमाविष्करोति सूत्रकारः—'जे केइ' इत्यादि।

मूलम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
जे केइ तसा पाणा चिट्ठंति अदु थावरा-।
१० ११ १२ १३ १४
परियाए अत्थि से अंजू जेण ते तसथावरा-॥८॥

छाया

ये केचित् त्रसाः प्राणास्तिष्ठन्त्यथवा स्थावराः।
पर्यायोऽस्ति तेषामंजू येन ते त्रसाः स्थावरः=॥८॥

---

'चार हजार युग ब्रह्मा का एक दिन है।' ब्रह्मा दिन के समय जब सब पदार्थों की सृष्टि करता है तब उसे सभी पदार्थों का अपरिमित ज्ञान होता है। किन्तु रात्रि में जब वह सोता है तो उसे परिमित ज्ञान भी नहीं होता है। इस प्रकार परिमित अज्ञान होने के कारण उसमें ज्ञान और अज्ञान दोनों का संभव होते हैं। अभिप्राय यह है कि इस प्रकार के बहुत से लोक प्रवाद प्रचलित हैं ॥७॥

सूत्रकार इन वादियों के मतका निराकरण करने के लिए अपने सिद्धान्त का अभिप्राय प्रकट करते हैं—"जे केइ" इत्यादि।

शब्दार्थ—'जे केई-ये केचित्' जो कोई 'तसा-त्रसा' त्रस 'अदु-अथवा' अथवा 'थावरा-स्थावराः' 'पाणा-प्राणिनः' प्राणी 'चिट्ठंति-तिष्ठंति' स्थित हैं 'से-तेषाम्' उनका 'अंजू-अंजू' अवश्य 'परियाए-पर्यायः' पर्याय 'अत्थि-अस्ति' होता है ॥८॥

---

"બ્રહ્માનો એક દિવસ ચાર હજાર યુગનો હોય છે દિવસે બ્રહ્મા જ્યારે સઘળા પદાર્થોનું સર્જન કરે છે, ત્યારે તેમને સઘળા પદાર્થોનું અપરિમિત જ્ઞાન હોય છે. પરન્તુ રાત્રે જ્યારે તેઓ શયન કરે છે, ત્યારે તેમનુ જ્ઞાન પરિમિત પણ હોતું નથી. આ પ્રકારે પરિમિત અજ્ઞાન હોવાને કારણે તેમનામા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને સંભવી શકે છે. સૂત્રકાર આ કથન દ્વારા એ વાત પ્રદર્શિત કરે છે કે આ પ્રકારના ઘણા લોકપ્રવાદ પ્રચલિત છે ॥ગાથા૭॥

હવે અન્યતીર્થિકોના પૂર્વોક્ત મતનું ખંડન કરવા માટે સૂત્રકાર પોતાના સિદ્ધાન્તનું (જૈન સિદ્ધાન્તનુ) મંતવ્ય પ્રકટ કરે છે. "જે કેઈ" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'જે કેઈ-યે કેચિત્' જે કોઈ 'તસા-ત્રસા' ત્રસ 'અદુ-અથવા' અથવા 'થાવરા-સ્થાવરા' સ્થાવર 'પાણા-પ્રાણિન' પ્રાણી ચિટ્ઠંતિ-તિષ્ઠંતિ' સ્થિત છે 'સે-તેષામ્' તેઓનો અંજૂ-અંજૂ' અવશ્ય 'પરિયાએ પર્યાય' પર્યાય 'અત્થિ-અસ્તિ' હોય છે.૮

अन्वयार्थः

(जे केइ) ये केचित्। (तसा) त्रसाः (अदु) अथवा। (थावरा) स्थावराः (प्राणा) प्राणाः=प्राणिनः=(चिट्ठंति) तिष्ठन्ति (से) तेषाम् (अंजू) अवश्यम्। (परियाए) पर्यायः (अत्थि) अस्ति=भवति। (जेण) येन कारणेन (ते) ते प्राणिनः। (तसथावरा) त्रसस्थावराः तसा अपि स्थावरा भवन्ति, स्थावराश्च त्रसभावमापद्यन्ते। यः कदाचित् त्रसो जीवः स एव पर्यायभेदात् स्थावरतां लभते, स्थावरश्च पर्यायभेदमाश्रित्य त्रसतां लभते। अतएव नायं नियमो मनुष्य एव भवेत्, नान्यः कदाचिदपि स्यात् इति।

टीका

'जे केई' इत्यादि—'जे केइ ये केचित् 'तसा' त्रसाः त्रस्यंति=भयं प्राप्नुवन्ति ये ते त्रसाः अथवा-त्रसन्ति छायात आतपे आतपतश्च छायायां गच्छन्ति

---

-अन्वयार्थ-

जो कोई त्रस प्राणी हैं या स्थावर प्राणी हैं, उनका अवश्य ही पर्याय परिणमन होता है। त्रस प्राणी स्थावर पर्याय को और स्थावर प्राणी त्रस पर्याय को प्राप्त करते हैं। अर्थात् जो जीव जिस भव में त्रस होता है वही पर्याय बदलने पर दूसरे भव में स्थावर हो जाता है और स्थावर जीव पर्याय पलटने पर त्रसपना प्राप्त कर लेता है। अतएव मनुष्य सदा मनुष्य ही रहता है, अन्य किसी पर्याय को धारण नहीं करता, ऐसा कोई नियम नहीं है।८।

टीकार्थ-

जो जीव त्रस्त होते हैं, या भय को प्राप्त होते हैं वे त्रस कहलाते हैं, अथवा जो छाया से धूप में और धूपसे छाया में जाते हैं वे त्रस हैं,

---

सूत्रार्थ-

ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનું પર્યાય પરિણમન અવશ્ય થતું જ રહે છે. ત્રસ જીવ સ્થાવર પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે અને સ્થાવર જીવ ત્રસ પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કે જે જીવ આ ભવમાં ત્રસ હોય છે, તે પર્યાય બદલાય જવાથી બીજા ભવમા સ્થાવર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ભવમાં સ્થાવર જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલો જીવ, બીજા ભવમાં પર્યાય બદલાય જવાથી ત્રસ જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેથી "મનુષ્ય સદા મનુષ્ય રૂપે જ રહે છે, અન્ય કોઇ પણ પર્યાયને ધારણ કરતો નથી", એવો કોઇ નિયમ નથી.

જે જીવો ત્રસ્ત હોય છે એટલે કે ભયભીત અવસ્થામાં જ રહેતા હોય છે, એવાં જીવોને ત્રસ કહે છે. અથવા જે જીવો તડકામાથી છાંયડામા અને છાયડામાંથી તડકામા

इति त्रसाः यद्वा—त्रसनामकर्मोदयात् त्रसाः जीवाः द्वीन्द्रियादयो जीवाः, भयादिमत्त्वेन चलनात्मकक्रियावत्वेन वा प्राणवन्तो जीवाः व्यवस्थिता जीवाः त्रासमनुभवन्ति। 'अदुवा' अथवा 'थावरा' स्थावराः स्थितिशीलाः स्थावरनामकर्मोदयाद् वा स्थावराः पृथिव्यादयः सन्ति, ते त्रसाः त्रसा एव भवन्ति, स्थावराः स्थावरो एव भवन्तीति लोकवादः, तन्न सम्यक्। यद्ययं लोकवादः सत्य एव भवेत्, तदा दानाऽध्ययनजपनियमादयोऽनुष्ठानादिकाः क्रिया विफलतामेवापद्येरन्। तीर्थान्तरीयैरपि प्रतिपादितमन्यथात्वम्। तथा च तेषां स्मरणम्।

---

अथवा जिनके त्रस नामकर्म का उदय होता है ऐसे द्वीन्द्रिय आदि जीव त्रस कहलाते हैं। भयादि से युक्त होने के कारण या चलन रूप क्रिया से युक्त होने के कारण प्राणवान् जीव त्रसव का अनुभव करते हैं।

जो जीव स्थितिशील हों या जिनके स्थावरनामकर्म का उदय हो वे स्थावर कहलाते हैं, जैसे पृथ्वीकाय आदि के जीव त्रस ही रहते हैं और स्थावर जीव सदा स्थावर ही बने रहते हैं, यह लोकवाद सच्चा नहीं हैं। यदि यह लोकवाद सच्चा हो तो दान, अध्ययन, जप, नियम आदि अनुष्ठान सब निरर्थक हो जाएँगे। अन्यतीर्थिको ने भी जीवों का अन्यथा होना स्वीकार किया है उनका कथन है—" सवैप शृगालो भवति " इत्यादि। 'जो मलसहित जलाया जाता है, वह शृगाल के रूप में जन्म लेता है।'

---

અવર જવર કરે છે, તેમને ત્રસ કહે છે. અથવા જેમના ત્રસ નામકર્મનો ઉદય હોય છે, એવા દ્વીન્દ્રિય આદિ જીવોને ત્રસ કહે છે. ભયાદિથી યુકત હોવાને કારણે અથવા ચલન (ગમન) રૂપ ક્રિયાથી યુકત હોવાને કારણે પ્રાણવાન્ જીવો ત્રાસનો અનુભવ કરે છે. જે જીવો સ્થિતિશીલ હોય છે. ગમનાગમન કરવાને અસમર્થ હોય છે તેમને સ્થાવર કહે છે. અથવા જેમના સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે, તે જીવોને સ્થાવર કહે છે. જેમકે પૃથ્વીકાય આદિ જીવો. "ત્રસ જીવો સદા ત્રસ જ રહે છે અને સ્થાવર જીવો સદા સ્થાવર જ રહે છે", આ લોકવાદ સાચો નથી, જો આ લોકવાદ સાચો હોય, તો દાન, અધ્યયન, જપ તપ આદિ સઘળા અનુષ્ઠાનો નિરર્થક જ બની જાય અન્ય તીર્થિકોએ પણ જીવોની અન્ય પ્રકારે ઉત્પત્તિ થવાની વાત સ્વીકારી છે. તેમનું એવું કથન છે કે "सवैप शृगालो भवति" ઇત્યાદિ

" જેને મળસહિત બાળવામા આવે છે, તે શિયાળ રૂપે જન્મ લે છે." વળી એવુ પણ કહ્યુ છે કે ગુરુ સાથે તું અથવા હું નો વ્યવહાર કરે છે એટલે કે અવિનીત વ્યવહાર

'सवैप शृगालो भवति यः सपुरीपो दह्यते'

तथा-'गुरुं तुं कृत्य हुंकृत्य विप्रान्निर्जित्य वादतः।

श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितः॥१॥

तस्मात् त्रसस्थावरप्राणिनां स्वकृतकर्मवलात् परस्परसंक्रमणादिकं भवत्येवेति पुरुषः पुरुष एव भवतीत्यादिलोकवादमतं तेपामेव वाक्येन निरस्तम्। तथा पुनस्तैः प्रतिपादितम्-'अनन्तो नित्यश्च लोकः' इत्यादि।

तत्र पृच्छामि-किं लोकस्य नित्यत्वं जात्या प्रतिपाद्यते अप्रच्युतानुत्पन्न-स्थिरस्वभावतया वा

तत्र न प्रथमः पक्षः, परिणामिनित्यत्वस्याऽस्माभिरपि स्वीकृतत्वेन सिद्धसाध-नात्, स्वसिद्धान्तविलोपप्रसङ्गाच्च। नाऽपि द्वितीयः पक्षः, तत्र प्रत्यक्षवाधात्,

और भी कहा है-'जो गुरु के प्रति 'तुं' या 'हुं' करता है अर्थात् अविनयमय व्यवहार करता है और ब्राह्मणों को वाद में पराजित करता है, वह मर कर श्मशान में वृक्ष होता है। वह वृक्ष भी कंक गिद्ध आदि नीच पक्षियों से सेवित होता है।'

अतएव त्रस और स्थावर प्राणियों का अपने अपने उपार्जित कर्म के अनुसार उलटफेर होता ही रहता है। 'पुरुप मर कर पुरुप ही होता है, इत्यादि लोकवाद का उन्हीं के वचन से खण्डन कर दिया है।

इसके अतिरिक्त उनका कथन है कि लोक अनन्त है, इस विपय में प्रश्न है कि लोक को जाति (सामान्य) से नित्य कहते हो अथवा अविनाशी अनुत्पन्न एवं स्थिर एक स्वभाव वाला होने के कारण नित्य कहते हो?

पहला पक्ष नहीं कह सकते, क्योंकि हमने भी लोकको परिणामी नित्य स्वीकार किया है, अतएव आपको सिद्ध साधन अर्थात् सिद्ध को ही सिद्ध करने का दोष आता है। ऐसा मानने से आपके सिद्धान्त का विरोध

કરે છે, જે બ્રાહ્મણોને વાદમાં પરાજિત કરે છે, તે મૃત્યુ બાદ સ્મશાનમાં વૃક્ષ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે વૃક્ષ ઉપર કંક, ગીધ આદિ નીચ પક્ષિઓ જ બેસે છે'

આ કથન દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પોત પોતાના ઉપાર્જિત કર્મો અનુસાર જુદી જુદી પર્યાય પ્રાપ્ત કરતા રહે છે. પુરુષ મરીને પુરુષ રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે,' ઈત્યાદિ લોકવાદનું તેમના જ આ કથન દ્વારા ખંડન થઈ જાય છે.

વળી તેઓ એવું કહે છે કે લોક અનંત છે. તો અમે તેમને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું આવાહન કરીએ છીએ લોકને જાતિ (સામાન્ય)ની અપેક્ષાએ નિત્ય કહો છો? કે અવિનાશી અનુત્પન્ન અને સ્થિર એક સ્વભાવવાળો હોવાને કારણે નિત્ય કહો છો?

પહેલા પક્ષનો આપ અસ્વીકાર કરી શકશો નહીં, કારણ કે અમે પણ લોકને પરિણામી નિત્ય રૂપે સ્વીકાર્યો છે, તેથી આપને માટે સિદ્ધને જ સિદ્ધકરવા નો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય

दृश्यते हि प्रतिक्षणं पदार्थाः पर्यायतया समुत्पद्यन्ते विनश्यन्तिच ततः कथं तेषां कूटस्थनित्यता स्यात्। एवं च प्रत्यक्षबाधान्न नित्यत्वं घटते। वह्नौ शैत्यानुमानवत्। पर्यायरहितस्य सर्वथैवाऽसत्यता स्यात्, गगनकुसुमवत्। तथा यत् कार्यद्रव्याणामनित्यत्वम्, आकाशकालदिगात्ममनसांच द्रव्यविशेषापेक्षया सर्वथा नित्यत्वमेवोक्तं तदप्यसत्यमेव, सर्ववस्तूनाम् उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वेन समत्वात्। अन्यथा शशशृङ्गादीनामिव वस्तुत्वमेव हीयेत। यद्यपि 'सप्तद्वीपा वसुमती' त्यादिना लोकस्याऽनन्तत्वमुक्तं तदपि स्वगृहे एव कथनम्, परीक्षकास्तु

---

भी होता है। दूसरे पक्षमें प्रत्यक्ष से वाधा है। पदार्थ प्रतिक्षण पर्याय रूप से उत्पन्न होते हुए और विनष्ट होते हुए दिखाई देते हैं। अतएव वे कूटस्थ नित्य किस प्रकार हो सकते हैं? इस प्रकार प्रत्यक्ष से वाधा होने के कारण नित्यता घटित नहीं होती, अग्नि में शीतता के अनुमान के कारण समान जो पर्याय से रहित है वह गगनकुसुम (आकाश के फुल) के समान सर्वथा असत् होता है। तथा कार्यद्रव्यों को अनित्य कहना और आकाश, काल, दिशा, आत्मा और मनको द्रव्यविशेष की अपेक्षा से सर्वथा नित्य ही कहना भी असत्य ही है क्योंकि समस्त वस्तुऐं उत्पाद व्यय और ध्रौव्य से युक्त होने के कारण समान है। जो उत्पाद व्यय और ध्रौव्य से युक्त नहीं है, उसमें शशविषाण (शशले के श्रृंग) के समान वस्तुत्व ही नहीं होता पृथ्वी को सप्तद्वीपपरिमित कहा सो वह अपने घरमें ही कहना है। परीक्षक ऐसा

---

છે અને પહેલા પક્ષનો સ્વીકાર કરવાથી આપના સિદ્ધાન્તનો પણ વિરોધ કરવાનો પ્રસ ગ ઉપસ્થિત થાય છે, બીજો પક્ષ સ્વીકરવામા પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ બાધા-વાધો આવે છે પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થતાં અને વિનષ્ટ થતા દેખાય છે. તેથી તેઓ કૂટસ્થ નિત્ય કેવી રીતે હોઇ શકે ? આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ રૂપે જ બાધા આવવાથી નિત્યતા ઘટિત થતી નથી જેમ અગ્નિમા શીતતાનું અનુમાન કરી શકાતુ નથી, તેમ, લોકોમાં નિત્યતાનું અનુમાન કરી શકાતું નથી. જેપર્યાયથી રહિત હોય છે. તે આકાશપુષ્પની જેમ સર્વથા અસત્ હોય છે, તથા કાર્ય દ્રવ્યોને અનિત્ય કહેવા અને આકાશ, કાળ, દિશા આત્મા અને મનને દ્રવ્યશેષની અપેક્ષાએ સર્વથા નિત્ય જ કહેવા, તે પણ અસત્ય છે, કરણ કે સઘળી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત હોવાને કારણે સમાન છે જે ઉત્પાદ. વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત ન હોય, તેમા, સસલામા શિ ગડાનો જેમ અભાવ જ હોય છે, એજ પ્રમાણે વસ્તુત્વનો જ

नैवं स्वीकरिष्यन्ति, प्रमाणाभावात्। तथा यदप्युक्तम्– 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' इत्यादि, तदपि न सम्यक्। विकल्पाऽसहत्वात्।

तथाहि– किं पुत्रस्य सत्तामात्रेणैव विशिष्टलोकप्राप्तिः स्यात्। अथवा पुत्रकृतकर्माऽनुष्ठानात्। तत्र न प्रथमः, तथासति वराहसारमेयादीनां बहुपुत्रादिदर्शनात्, वराहसारमेयादीनामेव विशिष्टलोकप्राप्तिः स्यात्। नाऽन्येषाम्। तथाच विशिष्टलोकप्राप्तये कृतकर्मणां दानतपःसंयमादीनां नैरर्थक्यं स्यात्। न द्वितीयः, पुत्रकृताऽनुष्ठानेन यदि पितुः स्वर्गप्राप्तिरिति मन्यते, स कथं स्यात्, कर्मणां व्यधिकरणतया फलोत्पादकत्वस्याऽदर्शनात्, नहि अन्येन भुक्तं तद् अन्येन वान्तमिति भवति तथा स्वीकारे तु यस्य पितुः पुत्रद्वयं वर्तते, एकेन शुभानुष्ठानं कृतमपरेण अशुभानुष्ठानं कृतं तत्र शुभाऽनुष्ठानेन पितुः स्वर्गे गमनं स्यात,

---

स्वीकार नहीं करेंगे, क्योंकि उसे सिद्ध करने वाला कोई प्रमाण नहीं है।

पुत्रहीन को सद्गति की प्राप्ति नहीं होती, यह कहना भी यथार्थ नहीं, क्योंकि यह कथन विकल्पों को सहन नही करता क्योंकि शास्त्र विरुद्ध है। वह इस प्रकार–क्या पुत्र के होने मात्र से ही विशिष्ट लोक की प्राप्ति हो जाती है? अथवा पुत्रके द्वारा किये हुए कर्मानुष्ठान से विशिष्ट लोक प्राप्ति होती है? प्रथम पक्ष ठीक नहीं, क्योंकि शूकरों और कूकरों के बहुत पुत्र देखे जाते हैं, तो फिर उन्हीं को विशिष्ट लोक की प्राप्ति होगी, दूसरों को नहीं। ऐसी स्थिति में विशिष्ट लोक की प्राप्ति के लिए किये गये तप संयम आदि कार्य निरर्थक हो जाएँगे। दूसरा पक्ष भी सम्यक् नहीं है, पुत्र द्वारा किये गये कर्म से यदि पिताको स्वर्ग की प्राप्ति मानते हो तो वह कैसे हो सकती है? कर्म व्यधिकरण में फलजनक होते नहीं देखे जाते। एक ने खाया और दूसरा उसे वमन करदे, ऐसा नहीं होता ऐसा मानोगे तो किसी

---

અભાવ હોય છે આપે પૃથ્વીને સાત દ્વીપ પરિમિત" કહી, તેને સિદ્ધ કરવાને માટે કોઈ પ્રમાણુ જ નથી તો તેનો સ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

"પુત્રહીનને સદ્‌ગતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી,', આ કથન પણુ યથાર્થ નથી, કારણુ કે તેમા નીચેના પ્રશ્નોનુ પ્રતિપાદન થતુ નથી શુ પુત્ર હોય તો જ વિશિષ્ટ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે? કે પુત્રના દ્વારા કરાયેલા કર્માનુષ્ઠાનો વડે વિશિષ્ટ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ? જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામા આવે, તો ભુંડ અને કૂતરીઓને અનેક બચ્ચા હોવાને કારણે તેમને વિશિષ્ટ લોકની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ ! માત્ર પુત્રનો સદ્‌ભાવ હોવાથી જ વિશિષ્ટ લોકની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો તપ સંયમ આદિ નિરર્થક બની જશે ! બીજો પક્ષ પણુ અસ્વીકાર્ય છે, કારણુ કે પુત્ર કર્મ કરે અને પિતા ફળ ભોગવે, એ વાત કેવી રીતે સંભવી શકે ? એકે કરેલા કર્મનું ફળ બીજો ભોગવી શકે જ નહી. એક ખાય અને બીજા વમન કરે,

अशुभेन तु नरके गमनं भविष्यति, इति महदनिष्टमापतितं देवानांप्रियस्य। तथासति स्वकृतकर्माऽनुष्ठानस्यापि नैरर्थक्यं स्यात् अतः परतीर्थिकानां कथनं प्रमाणाविरुद्धमेवेति।

यदप्युक्तम्-'ब्राह्मणाः देवताः" श्वानो यक्षाः' इत्यादि, तत्तु युक्तिरहितत्वादनादरणीयमेव। तथा परतीर्थिकैर्यदुक्तम् 'अपरिमितं जानाति, किन्तु न स सर्वज्ञः' इति, तदपि न सम्यक्। यतोऽपरिमितज्ञानवत्त्वेऽपि यदि सर्वज्ञो न भवेत् तदाहेयोपादेयपदार्थोंपदेशे न स कुशलः स्यादिति प्रेक्षावद्भिः सोऽनादृतो भवेत्। तस्मात्सर्वज्ञता तस्य मन्तव्यैव। अन्यथाऽतीन्द्रियसाधारणपदार्थानामुपदेशो न स्यात्।

पिता के दो पुत्र हों, एक ने शुभ कर्म किया, दूसरे ने अशुभ कर्म किया एक के शुभकर्म से पिता स्वर्ग में जायगा और दूसरे के अशुभ अनुष्ठान से नरक में जायगा? एक ही जीव एक साथ दो गतियों में कैसे जा सकेगा? यह महान् अनिष्ट की प्राप्ति होती है। ऐसा मानने से अपने स्वयं के किये हुए कर्म तो निरर्थक ही हो जाएँगे। अतएव परतीर्थिको का कथन प्रमाण से विरुद्ध है।

यह जो कहा है कि ब्राह्मण देवता है और कुत्ते यक्ष हैं इत्यादि सो भी युक्तिशून्य होने के कारण आदरणीय नहीं है।

तथा परतीर्थिकोंने जो कहा है कि अपरिमित पदार्थों को जानता, है परन्तु सबको नहीं जानता, वह भी समीचीन नहीं, क्योंकि अपरिमित ज्ञानवान् होनेपर भी यदि सर्वज्ञ न हो तो हेय और उपादेय पदार्थों के ज्ञान

એવી વિચિત્ર આ વાત છે જો પુત્ર દ્વારા કરાયેલા કર્મનું ફળ પિતા ભોગવી શકતો હોય, તો નીચે બતાવેલી પરિસ્થિતિમા કેવી સ્થિતિ ઊભી થશે--કોઇ માણસને બે પુત્રો છે. એક શુભ કર્મ કરે છે, બીજો અશુભ કર્મ કરે છે. એકના શુભ કર્મને પરિણામે પિતા સ્વર્ગમા જશે, અને બીજાના અશુભ કર્મને પરિણામે નરકમા જશે! એક જ જીવ એક સાથે બે ગતિઓમાં કેવી રીતે જઇ શકશે? આ પ્રકારની અનિષ્ટાપત્તિનો પ્રસંગ આ માન્યતાને કારણે ઉદ્ભવશે વળી આ પ્રકારની માન્યતાનો સ્વીકાર કરવાથી પોતે કરેલા કર્મો તોનિરર્થક જને તેથી પરતીર્થિકોનુ આ કથન પ્રમાણભૂત નથી

"બ્રાહ્મણ દેવતા છે અને કૂતરાઓ યક્ષ છે," આ કથન પણ યુક્તિશૂન્ય હોવાને કારણે અસ્વીકાર્ય છે.

તથા ઇશ્વર અપરિમિત પદાર્થોને જાણે છે પરન્તુ સઘળા પદાર્થોને જાણતો નથી, આ કથન પણ યોગ્ય નથી કારણ કે અપરિમિત જ્ઞાનવાન્ હોવા છતા પણ જો તે સર્વજ્ઞ ન હોય, તો હેય અને ઉપાદેય પદાર્થોના જ્ઞાનમા તે કુશલ નહી હોય, અને પરીક્ષકો

कीटादिसंख्यापरिज्ञानमपि तस्याऽऽवश्यकमेव । अन्यथा स कीटादिविषये ज्ञानवान्न, तथाऽन्यत्राऽपि भविष्यतीति शङ्कया बुद्धिमता पुरुषेण तदुपदिष्टस्वर्गादिवस्तुनि न निर्विशङ्कतया प्रवृत्तिरासाद्येत, अत स्तादृशोपदेशकस्य सर्वज्ञत्वमनाश्यमेव स्वीकर्त्तव्यमिति ।

तथा यदुक्तम्- ब्रह्मा निद्रासमये न किमपि जानाति, प्रबोधसमये सर्वं जानाति, तदपि सकलजनसाधारणत्वान्न किमपि अपूर्वमुद्घोषितमिति अनादरणीयमेव ।

---

में वह कुशल नहीं होगा और परीक्षकजन उसका आदर नहीं करेंगे। अतएव सर्वज्ञता का स्वीकार करना ही चाहिए। सर्वज्ञ हुए विना वह अतीन्द्रिय पदार्थों का उपदेश नहीं दे सकेगा।

कीटों आदि की संख्या का ज्ञान भी उसके लिए उपयोगी ही है। अन्यथा बुद्धिमान् पुरुष ऐसी शंका करेंगे कि उसे जैसे कीटों का ज्ञान नहीं है, उसी प्रकार अन्य वस्तुओं का भी ज्ञान नहीं होगा! ऐसी स्थिति में वे निश्शंक होकर उसके द्वारा उपदिष्ट स्वर्ग आदि के लिए भी प्रवृत्ति नहीं करेंगे। अतएव ऐसे उपदेशक को सर्वज्ञ अवश्य ही स्वीकार करना चाहिए।

और यह जो कहा है कि ब्रह्मा निद्रा के समय कुछ भी नहीं जानता और जागते समय सब कुछ जानता है, यह तो सभी में साधारण रूप से होता है। ऐसा कहकर उन्होंने कोई अपूर्व नही कहा है अतएव यह कथन भी अनादरणीय है।

---

તેમનો આદર નહીં કરે તેથી ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ સર્વજ્ઞ બન્યા વિના તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ આપી શકે નહીં

કીડા આદિની સખ્યાનુ જ્ઞાન પણ તેમને માટે ઉપયોગી છે. નહીં તો બુદ્ધિમાન પુરુષો એવી શંકા કરશે, કે જેને કીડાઓ જેવી આમાન્ય વસ્તુનું પણ જ્ઞાન નથી તેને અન્ય વસ્તુઓનુ જ્ઞાન પણ નહીં હોય! તે કારણે તેઓ નિશંક ભાવે તેમના ઉપદેશને પણ નહી સ્વીકારે તેમના ઉપદેશ પ્રત્યે શંકા ભાવ જાગવાને કારણે તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ સ્વર્ગ આદિ માટેની પ્રવૃત્તિ પણ નહીં કરે તેથી એવા ઉપદેશકને સર્વજ્ઞ રૂપે અવસ્ય સ્વીકારવા જ જોઇએ

"બ્રહ્મા નિદ્રાવસ્થામા હોય ત્યારે કઈ પણ જાણતા નથી, અને દિવસે જ્યારે જાગૃતાવસ્થામાં હોય ત્યારે બધુ જ જાણે છે," આ પ્રકારની પરતીર્થિકોની માન્યતા પણ સાચી નથી આ પ્રકારની સ્થિતિ તો સૌ લોકોમા સાધારણ રીતે જોવા મળે છે. તો સામાન્ય લોકો કરતા બ્રહ્મામા શી વિશેષતા છે? જો કોઇ વિશેષતા જ ન હોય, તો આ કથન પણ અસ્વીકાર્ય જ બની જાય છે.

यदपि-उक्तम्-ब्रह्मणः स्वापप्रबोधौ प्रलयप्रभवौ, तदपि प्रमाणहीनतया समुपेक्षणीयमेव। वस्तुतो जगतोऽस्य परिदृश्यमानस्य पृथिव्यादिलोकस्य नैकान्तिकोत्पादविनाशौ भवतः।

'नकदाचिदनीदृशं जग'दितिवचनात् द्रव्यतया जगतः=सर्वदैव स्थितिरिति।

तदेवमनन्तादिकं जगदितिलोकवादं गाथापूर्वार्द्धेन निराकृत्य यथावस्थितस्वभावस्याऽऽविर्भावनं गाथापश्चार्द्धेन प्रकाशयति-'जे ण ते' इत्यादि। 'से' तेषां त्रसस्थावराणां जीवानां 'परियए' पर्यायः=रूपान्तरम् 'अत्थि' अस्तीति 'अंजू' अञ्जु स्पष्टं विद्यते 'जेण' येन पर्यायेण पर्यायमाश्रित्येत्यर्थः 'ते'

---

यह कहना कि ब्रह्मा का शयन प्रलय है और जागरण सृष्टि है, वह भी प्रमाणशून्य होने के कारण उपेक्षणीय है। वास्तव में दिखाई देने वाले इस पृथ्वी आदि स्वरूप वाले जगत् का एकान्त रूप से न उत्पाद होता हैं, न विनाश। द्रव्य रूपसे जगत् सदैव बना रहता है। कहा भी है-"न कदाचिदनीदृशं जगत्" इति। 'यह जगत् कभी ऐसा नहीं था, ऐसी बात नहीं है अर्थात् जगत् सदा ऐसा ही बना रहता है।'

इस प्रकार जगत् अनन्तादि रूप है, इस लोकवाद का गाथा के पूर्वार्ध द्वारा निराकरण करके यथार्थता को प्रकट करने के लिए गाथा का उत्तरार्ध कहते हैं-"जेण ते" इत्यादि।

त्रस और स्थावर जीवों का रूपान्तर होता है, यह स्पष्ट हैं। अतएव पर्याय रूपसे वे त्रस और स्थावर होते हैं, अर्थात् त्रसजीवकर्मोदय से स्थावर हो जाते हैं और स्थावर त्रस रूप से उत्पन्न हो जाते हैं।

---

"બ્રહ્માનુ શયન પ્રલય રૂપ છે અને જાગરણ સૃષ્ટિરૂપ (સર્જનરૂપ) છે," આ પ્રકારનું કથન પણ પ્રમાણ શૂન્ય હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે પ્રત્યક્ષ દેખાતા આ પૃથ્વી આદી સ્વરૂપવાળા જગત્‌નો એકાન્ત રૂપે ઉત્પાદ પણ થતો નથી, અને વીનાશ પણ થતો નથી. દ્રવ્ય રૂપે જગત્‌નુ અસ્તિત્વ સદાકાળ ટકી રહે છે કહ્યુ પણ છે કે-"न कदाचिदनीदृशं जगद्" ઇત્યાદિ-"આ જગતનુ કદી આ પ્રકારનુ સ્વરૂપ ન હતુ, એવી કોઈ વાત નથી" એટલે કે જગત્ સદા એવું ને એવુ જ રહે છે

આ પ્રકારે જગત્ અનન્તાદિ રૂપ છે, આ લોકવાદનુ ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા નિરાકરણ કરીને, યથાર્થતા પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે-" जेण ते" ઇત્યાદિ-

ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનુ રૂપાન્તર થાય છે, આ વાત સ્પષ્ટ છે. ત્રસ જીવો કર્મોદયને લીધે સ્થાવર જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, અને સ્થાવર જીવો કર્મોદયથી ત્રસ જીવ રૂપે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

ते जीवाः 'तसथावरा' त्रसाःस्थावराश्च भवन्ति= त्रसाः स्वकर्मवशात् स्थावरत्वेन, स्थावरास्त्रसत्वेन समुत्पद्यन्ते इतिभावः।

सर्वे अपि जीवाः स्वकृतकर्मणः फलोपभोगाय तत्तत्पर्यायमासादयन्ति। पर्याये प्राप्तिर्निश्चिता आवश्यकीच, त्रसाः स्वकृतकर्मणां फलोपभोगाय स्थावरभाव-मापद्यन्ते। स्थावराश्च स्वकृतकर्मणां फलोपभोगाय त्रसतामासादयन्ति, कदाचित् कर्मवैचित्र्यात् त्रसास्त्रसा एव भवन्ति स्थावराः स्थावरा एव। न तु ऐकान्ति कोऽयं नियमो यत् त्रसाः त्रसा एव भवन्ति, स्थावराः स्थावरा एव भवन्तीति सिद्धम् ॥८॥

'उक्तेऽर्थे दृष्टान्तं दर्शयति सूत्रकारः-'उरालं इत्यादि-

मूलम्-

२ ४ ४ ३ ५ ६
उरालं जगओ जोगं विवज्जासं पलिंति य-।
७ ४ ९ १०
सव्वे अकंतदुक्खाय अओ सव्वे अहिंसिया-।९।

छाया-

'उदारं जगन्ति योगं विपर्यासं पर्ययन्ते।
सर्वे आक्रान्तदुःखाश्च अतः सर्वे अहिंस्याः ॥९

सभी जीव अपने किये कर्मों का फल भोगने के लिए भिन्न भिन्न पर्याय को धारण करते हैं। पर्यायों की प्राप्ति निश्चित है और आवश्यक भी है। त्रस जीव अपने किये कर्मों का फल भोगने के लिए स्थावर होते हैं और स्थावर जीव अपने उपार्जित कर्मों का फल भोगने के लिए त्रसत्व प्राप्त करते हैं। कभी कभी कर्मों की विचित्रता के कारण त्रस जीव त्रस पर्याय में ही उत्पन्न होते हैं और स्थावर जीव मर कर पुनः स्थावर ही होते हैं। किन्तु ऐसा नियम नहीं है कि त्रस जीव मर कर त्रस ही हो और स्थावर जीव मर कर स्थावर ही हो, ऐसा सिद्ध हुआ ॥८॥

સઘળા જીવો પોતે કરેલા કર્મોનું ફળ ભોગવવાને માટે જુદી જુદી પર્યાયોને ધારણ કરે છે. પર્યાયોની પ્રાપ્તિ નિશ્ચિત છે અને આવશ્યક પણ છે. ત્રસ જીવો પોતે કરેલા કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે સ્થાવર જીવો રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થાવર-જીવો પોતાના ઉપાર્જિત કર્મોનુ ફળ ભોગવવા માટે ત્રસ જીવો રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. હા, કોઈ કોઈ વખત કર્મોની વિચિત્રતાને કારણે ત્રસ જીવ ત્રસોમા અને સ્થાવર જીવ સ્થાવરોમા પણ ઉત્પન્ન થાય છે ખરા. પરન્તુ એવો કોઈ નિયમ નથી કે ત્રસ જીવ મરીને ત્રસ જીવોમાં જ ઉત્પન્ન થાય અને સ્થાવર જીવ મરીને સ્થાવરોમાં જ ઉત્પન્ન થાય. ॥ ગાથા ૮॥

अन्यवार्थः-

(जगओ) जगन्ति, जगन्तीति लक्षणया जगज्जीवा इत्यर्थः, ते (उरालं) उदारम्=अतिशयितम्=अत्यन्तमित्यर्थः (विवज्जासं) विपर्यासं=विपर्यस्तं (जोगं) योगं बाल्यकौमाराद्यवस्थाविशेषम् (पलिंति) पर्ययन्ते=प्राप्नुवन्ति (य) च=तथा (सव्वे) सर्वे ते जगज्जीवा (अक्कंतदुक्खा) आक्रान्तदुःखाः दुःखाक्रान्ताः सन्ति, (अओ) अतः (सव्वे) सर्वे ते जीवाः (अहिंसिया) अहिंस्याः हन्तुमयोग्याः न हन्तव्याः इत्यर्थः ॥९॥

टीका

'जगओ' जगन्ति, जगन्तीति-जगज्जीवाः जगत्त्रयवर्तिन त्रसस्थावर-जीवाः उरालं उदारम् अत्यन्तम् 'विवज्जासं विपर्यासं विपर्यस्तम् 'जोगं' योगम्

---

उक्त विषय में सूत्रकार दृष्टान्तप्रदर्शित करते हैं-" उरालं " इत्यादि।

शब्दार्थ—'जगओ-जगन्ति' त्रस स्थावर जीव 'उरालं-उदारम्' उदार आत्यन्तिक 'विवज्जासं-विपर्यासम्' विपर्य्यास रूप 'जोगं-योगम्' अवस्थाविशेषको 'पलिंति-पर्ययन्ते' प्राप्त होता है 'य-च' तथा 'सव्वे-सर्वे'। सभी प्राणीको 'अक्कंतदुक्खा-अक्रान्तदुःखाः' दुःखाक्रान्त है 'अओ-अतः'। इसलिये 'सव्वे-सर्वे' वे सभी जीव 'अहिंसिया-अहिंस्याः' मारने योग्य नहीं हैं ॥९॥

-अन्वयार्थ-

जगत के जीव अत्यन्त विपरीत विषम अवस्थाओं को बाल्य, कुमार आदि को प्राप्त करते रहते हैं और सभी जीव दुःखों से आक्रान्त हैं अतःसभी जीव अहिंस्य है-हनन करने योग्य नहीं हैं ॥९॥

---

ઉપર્યુક્ત વિષયનુ સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-" उराल " ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'जगओ-जगन्ति' ત્રસ સ્થાવર જીવ 'उराल-उदारम्' આત્યન્તિક 'विवज्जास-विपर्यासम्' વિપર્યાસરૂપ 'जोग-योगम्' અવસ્થાવિશેષને 'पलिंति-पर्यन्ते' પ્રાપ્ત થાય છે 'य-च' તથા 'सव्वे-सर्वे' બધા જ પ્રાણીઓને 'अक्कंतदुक्खा-अक्रान्त दुःखा' દુ ખવાળા છે. 'अओ-अत' એટલા માટે 'सव्वे-सर्वे' તે બધા જ જીવ अहिंसिया-अहिंस्या' મારવા યોગ્ય નથી ॥૯॥

- સૂત્રાર્થ -

જગતના જીવો અત્યન્ત વિપરીત અવસ્થાઓ-બાલ્યાવસ્થા, કૌમારાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા આદિ પ્રાપ્ત કરતા રહે છે, અને બધા જીવો દુ ખથી ઘેરાયેલા છે. તેથી તે જીવો અહિ સ્ય છે, હિ સા કરવાને યોગ્ય નથી

अवस्था विशेषं बाल्यात्कौमारं, कौमाराद् यौवनं,

यौवनाद् वार्धक्यमित्यादि, अथवा दुःखाद्दुःखं दुःखतरं दुःखतम मित्यादिरूपमवस्थानन्तरम् 'पलियंति' पर्ययन्ते=प्राप्नुवन्ति न तु यथापूर्वं तथा सर्वदा तिष्ठन्ति, अतएव 'सव्वे' सर्वे ते 'अक्कंतदुक्खा' आक्रान्तदुःखाः दुःखेन=जन्मजरामरणादिरूपेण आक्रान्ताः=व्याप्ता एव वर्त्तन्ते ।

यद्वा 'अक्कंतदुक्खा' अकान्तदुःखाः=अकान्तम्=अप्रियं दुःखं मरणादि रूपं येषां ते अकान्तदुःखा न ते मरणादि दुःखमिच्छन्ति "सव्वे जीवावि इच्छंति जीविउं न मरिज्जिउं" इति वचनात् 'अओ' अतएव 'सव्वे' सर्वे त्रसाः स्थावराः सूक्ष्मा बादराः, पर्याप्ता अपर्याप्ताः सर्वेऽपि जीवाः 'अहिंसिया' अहिंस्याः हिंसितुमयोग्याः, सकलसंसारिजीवाः पूर्वमेव स्वस्वकर्मवशाद्दुः

## टीकार्थ-

तीनों जगत् के सभी त्रस और स्थावर जीव अन्यन्त विपरीत अवस्थाओं को प्राप्त होते हैं। अर्थात् बाल्यावस्था से कुमारावस्था को, कुमारावस्था से यौवनावस्था को और यौवन से वृद्ध अवस्था को अथवा दुःख से दुःखतर या दुःखतम अवस्था को प्राप्त करते रहते हैं सदा एक सरीखी स्थितिमें नहीं रहते हैं। अतएव वे दुःखों से आक्रान्त हैं। अथवा 'अक्रान्त' के स्थान पर 'अकंत' पाठ माना जाय तो इसका अर्थ यह है कि सभी प्राणियों को दुःख अप्रिय है। वे मरण आदि के दुःखकी इच्छा नहीं करते। कहा भी है—'सव्वे जीवावि इच्छंति' इत्यादि।

सभी जीव जीवित रहना चाहते हैं, कोई मरना नहीं चाहता। अतएव सभी त्रसस्थावर सूक्ष्म बादर पर्याप्त और अपर्याप्त जीव हनन करने योग्य

## - ટીકાર્થ -

ત્રણે લોકના સઘળા ત્રસ અને સ્થાવર જીવો અત્યન્ત વિપરીત અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરતા રહે છે. એટલે કે બાલ્યાવસ્થા પૂરી કરીને કુમારાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે અને કુમારાવસ્થા પૂરી કરીને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. અથવા જગતના જીવો અધિક, અધિકતર અને અધિકતમ દુખ યુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા રહે છે. તેઓ સદા એક સરખી સ્થિતિમાં રહેતા નથી. તેઓ દુખથી આક્રાન્ત છે. અથવા " अक्कान्त" ને સ્થાને "अकंत" પદ મૂકવામા આવે, તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-સઘળા પ્રાણીઓને દુખ અપ્રિય છે તેઓ મરણ આદિ દુખની ઈચ્છા કરતા નથી કહ્યુ પણ છે કે –"सव्वे जीवावि इच्छंति" ઇત્યાદિ—

સઘળા જીવોને જીવિત રહેવાનુ ગમે છે, કોઇને મોત ગમતુ નથી. તે કારણે ત્રસ સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત રૂપ સમસ્ત જીવો હનન કરવા યોગ્ય નથી,

खिन एव सन्ति, दुःखिनां किमर्थं दुःखमुत्पाद्यते, इति विचार्य न सर्वे प्राणा भूता जीवाः सत्त्वा हन्तव्या वाङ्मनःकाययोगैः कृतकारितानुमोदनै रिति भावः ॥९॥

तथा च 'जीवहिंसा न कर्त्तव्या' इत्यत्र हेतुप्रदर्शनाय सूत्रकार उपक्रमते- 'एवं खु नाणिणो' इत्यादि ।

मूलम्-

एवं खु नाणिणो सारं जन्न हिंसइ किंचण।
अहिंसासमयं चेव एतावंतं वियाणियो ॥१०॥

छाया-

एतत्खलु ज्ञानिनः सारं यन्न हिनस्ति कञ्चन।
अहिंसासमतामेव एतावतीं विजानीयात् ॥१०॥

---

नहीं है। तात्पर्य यह है कि संसारी जीव बेचारे पहले हीं दुःखी है। उन दुःखियों को क्यों दुःख उत्पन्न किया जाय। ऐसा विचार कर किसी भी प्राणी भूत जीव या सत्त्व को मन वचन और काय से अथवा कृत, कारित और अनुमोदना से दुःखित नहीं करना चाहिए ॥९॥

जीवहिंसा नहीं करनी चाहिए, इस विषय में सूत्रकार हेतु दिखलाते हैं—" एवं खु नाणिणो" इत्यादि।

शब्दार्थ—'नाणिणो-ज्ञानिनः' विवेकी पुरुषके लिए 'एयं खु-एतत्खलु' यही 'सारं-सारम्' न्यायसङ्गत है 'जं-यत्' जो 'कंचण-कञ्चन' किसी जीवको 'न हिंसइ-न हिनस्ति' न मारे 'एतावंतं-एतावतीं' इसकोही 'अहिंसा समयं चेव-अहिंसासमतामेव' अहिंसारूपी समता 'वियाणिया-विजानीयात्' जानना चाहिए ॥१०॥

---

તાત્પર્ય એ છે કે સંસારી જીવો પહેલેથી જ દુઃખી છે એવા દુઃખી જીવોને દુઃખ આપવુ તે યોગ્ય નથી આ પ્રકારનો વિચાર કરીને કોઇ પણ પ્રાણી, ભૂત, જીવ અથવા સત્વને મન, વચન અને કાયાથી અથવા કૃત, કારિત અને અનુમોદના વડે દુઃખી કરવા જોઇએ નહીં તેમના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો જોઇએ નહી. ॥ ગાથા ૯॥

સૂત્રકાર હવે એ વાત પ્રગટ કરે છે કે શા કારણે જીવહિંસા કરવી જોઇએ નહીં —"एव खु नाणिणो" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'नाणिणो-ज्ञानिन' વિવેકી પુરૂષના માટે 'एय खु-एतत्खलु' આજ 'सार-सारम्' ન્યાયસંગત છે 'ज-यत्' જે કંचण-कञ्चन' કોઇપણ જીવને 'न हिंसइ-न हिनस्ति' ન મારે 'एतावंत-एतावतीं' એમને જ 'अहिंसासमय-चेव-अहिंसासमतामेव' અહિંસા રૂપી સમતા 'वियाणिया-विजानीयात्' જાણવી જોઈએ. ॥૧૦॥

अन्वयार्थः—

(नाणिणो) ज्ञानिनः पुरुषस्य (एयं खु) एतदेव (सारं) सारम्=सारभूतं तत्त्वम्। (जं) यत् (किंचण) कञ्चन=कमपि-जीवम् । (न हिंसइ) न हिनस्ति, (एतावंत) एतावतीम्=केवलामियन्मात्राम् (अहिंसासमयंचेव) अहिंसा समतामेव, अहिंसया समता अहिंसा समता, तामेव अहिंसासमतामेव (वियाणिया) विजानीयात् । ज्ञानिनां ज्ञानस्य एतदेव सारं यत् कमपि प्राणिनं त्रसं स्थावरं वा न हिंस्यात् । अहिंसाकारणीभूतां समतां सर्वप्राणिषु आत्मौपम्येन जानीयादिति भावः ॥१०॥

टीका—

'नाणिणो' ज्ञानिनः ज्ञानवतः पुरुषस्य 'एयं खु' 'खु' एवार्थे एतदेव वक्ष्यमाणमेव 'सारं' सारभूतं वस्तु ज्ञानित्वमित्यर्थः 'जं' यत् 'किंचण' कञ्चन= त्रसं स्थावरं वा प्राणिनम्—

—अन्वयार्थ—

ज्ञानी पुरुष के लिए यही सारभूत तत्त्व है कि वह किसी की हिंसा नहीं करता। इतनी ही अहिंसा समता समझना चाहिए । अर्थात् ज्ञानी के ज्ञानका यही सार है कि वह किसी प्राणी की हिंसा न करे अहिंसा का कारण समता है। सब प्राणियों को अपने ही समान जानना चाहिए ॥१०॥

—टीकार्थ—

ज्ञानी पुरुष के लिए यही सारभूत वस्तु हैं कि वह किसी त्रस या स्थावर प्राणी की हिंसा न करे। ज्ञानी पुरुष के ज्ञान का सार हिंसा न करना ही है, अन्यथा वह ज्ञान निरर्थक ही नहीं वरन भारभूत ही है, कहा भी है—" किं तया पठितया " इत्यादि।

— सूत्रार्थ —

જ્ઞાની પુરુષને માટે એજ સારભૂત તત્ત્વ છે કે તે કોઇ પણ જીવની હિંસા ન કરે આ પ્રકારની અહિંસા ત્યારે જ સંભવી શકે છે કે જ્યારે તેનામાં સમતા ગુણ હોય છે એટલે કે જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો સાર જ એ છે કે તે કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરે. અહિંસામાં સમતા કારણભૂત બને છે સઘળા જીવોને પોતાના સમાન ગણવા તેનું નામ જ સમતા છે જ્ઞાની પુરુષે આ સમતા ભાવ કેળવવો જોઇએ. ॥૧૦॥

— ટીકાર્થ —

જ્ઞાની પુરુષ માટે એજ સારભૂત વસ્તુ છે કે તે કોઇ પણ ત્રસ અથવા સ્થાવર પ્રાણીની હિંસા ન કરે, જ્ઞાની પુરુષોના જ્ઞાનનો સાર હિંસા ન કરવી, એજ છે જો આ સારને ગ્રહણ કરવામાં ન આવે, તો તેનું જ્ઞાન નિરર્થક જ નહીં, પણ ભારરૂપ જ થઇ પડે કહ્યુ પણ

'न हिंसइ' न हिनस्ति ज्ञानिपुरुषस्य हिंसाया अकरणमेव ज्ञानस्य सारं, यद्येवं न तर्हि ज्ञानिनो ज्ञानम् न निरर्थकमेव प्रत्युत भारभूतमेव, उक्तञ्च–

"किं तया पठितया, पदकोटया पलालभूतया।
येनैतन्न ज्ञातं, परस्य पीडा न कर्त्तव्या ॥१॥" इति,

अतः 'एतावंतं' एतावती वक्ष्यमाणां केवलामियन्मात्राम् 'अहिंसासमयं चेव' अहिंसासमतामेव अहिंसया समता अहिंसासमता, ताम् अहिंसाकारणे भूतां समतामेव आत्मौपम्येन 'वियाणिया' विजानीयात्=ज्ञानविषयीकुर्यात् यथा मम देहाद्युच्छेदे यादृशं दुःखमुपजायते तादृशमन्येषामपि दुःखं स्यादिति विचारयेदिति भावः। इति विचार्य कमपि प्राणिनं न हिंस्यात्, उक्तञ्च–" प्राणा यथात्मनोऽभीष्टाः भूतानामपि ते तथा।"

---

'पयाल के समान निस्सार करोडो पदों को पढ लेने से क्या लाभ है, अगर उससे यह समझ नहीं आई कि पर को पीडा नहीं उत्पन्न करना चाहिए।'

अतएव केवल इतनी अहिंसासमता अर्थात् अहिंसा से होने वाली समता को आत्मौपम्य बुद्धि से समझना चाहिए कि जैसे मेरे देह आदि के विनाश से मुझे पीडा का अनुभव होता है, उसी प्रकार दूसरे प्राणियों को भी होता है ऐसा विचार कर किसी प्राणी की हिंसा न करे। कहा भी है- "प्राणा यथात्मनोऽभीष्टाः" इत्यादि।

---

છે કે–",किं तया पठितया" ઇત્યાદિ–

જો એટલુ પણ તેના દ્વારા સમજવામા ન આવે કે પરને પીડા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ નહી, તો પરાળ જેવાં કરોડો નિસ્સાર પદોને ભોઢે કરી લેવાથી શો લાભ થાય તેમ છે ?"

તેથી એટલી અહિંસા સમતાને ( અહિંસા દ્વારા કેળવાનારીસમતાને ) આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિથી સમજવી જોઇએ એટલે કે આપણે એ વાતનો ) વિચાર કરવો જોઈએ કે જેવી રીતે મારા દેહ આદિના વિનાશથી મને પીડાનો અનુભવ થાય છે, એજ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીઓને પણ થતો હશે આ પ્રામાણે વિચાર કરીને કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી જોઇએ નહી કહ્યુ પણ છે કે "प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा" ઇત્યાદિ

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाऽप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥१॥" इति ।

अन्यत्राप्युक्तम्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥१॥

तथा—"इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः"। इत्यादि ।

ननु—'न हिंसइ किंचण' इत्यादिना हिंसाया एव निषेधः, शास्त्रकारेण-कृतः एतावता अदत्तादानादीनामपरिगणनात् तेषां विधि र्भवेदिति न, हिंसाया

---

जैसे हमें अपने प्राण प्रिय हैं, उसी प्रकार अन्य जीवों को भी अपने अपने प्राण प्रिय हैं। प्रत्याख्यान, दान, सुख-दुःख और प्रिय अप्रिय के विषय में पुरुष आत्मौपम्य बुद्धि से वास्तविकता को समझ सकता है ॥१॥

अन्यत्र भी कहा है–"आत्मौपम्येन सर्वत्र" इत्यादि ।

हे अर्जुन! जो पुरुष सर्वत्र सुख या दुःख को आत्मौपम्यभाव से समझता है, वही उत्कृष्ट योगी (साधु) माना गया है॥१॥

तथा जिनका मन साम्यभाव में स्थित है, उन्होंने ही विश्वपर विजय प्राप्त किया है या जन्म मरण को जीता है।

शंका—'न हिंसइ किंचण' इत्यादि कथन द्वारा सिर्फ हिंसा का ही निषेध शास्त्रकार ने किया है। इससे अदत्तादान आदि ग्रहण हो जाता है, क्योंकि चोरी आदि नहीं करना उसका भी ग्रहण हो जाता है।

---

જેવી રીતે આપણુને આપણા પ્રાણુ પ્રિય છે, એજ પ્રમાણે અન્ય જીવોને પણ પોત પોતાનાં પ્રાણુ પ્રિય હોય છે પ્રત્યાખ્યાન, દાન, સુખ-દુઃખ અને પ્રિય અપ્રિયના વિષયમાં પુરુષે આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિથી વાસ્તવિકતાને સમજી લેવી ॥૧॥

અન્યત્ર પણુ એવુ જ કહ્યું છે કે-"आत्मौपम्येन सर्वत्र "ઇત્યાદિ-"હે અર્જુન ! જે પુરુષ સર્વત્ર સુખ અથવા દુઃખને આત્મૌપમ્ય ભાવે સમજે છે, તે પુરુષને જ ઉત્કૃષ્ટ યોગી સાધુ માની શકાય છે ।૧।"

તથા જેમનુ મન સમભાવથી યુક્ત છે, તેમણે જ વિશ્વ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જન્મ મરણને જીત્યા છે.

શંકા-"न हिंसइ किंचण" ઇત્યાદિ કથન દ્વારા શાસ્ત્રકારે માત્ર હિંસાનો જ નિષેધ કર્યો છે શુ તે કથન દ્વારા અદત્તાદાન આદિને પણ ગ્રહણ કરવાના છે ખરાં ?

उपलक्षणत्वेन तेषामपि स्वीकृतत्वात्, तथाच एतदेव ज्ञानिनां न्याय्यम्, यत् शेषा सत्यास्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहादीनामहिंसाव्रतभञ्जकानां निषेवणं नैव कर्त्तव्यमिति प्रदर्शितम्। एवकारोऽवधारणे, तेन ज्ञानज्ञानवतां प्राणिनां परितापनादिकं नैव विधेयमिति भावः ॥१०॥

सूत्रकारः पुनरपि मोक्षार्थिनं मुनिमुपदिशति—'वुसिए य' इत्यादि।

मूलम्-

बुसिए य विगयगेही आयाणं सम्मरक्खए।
चरिआसणसेज्जासु भत्तपाणे य अंतसो ॥११॥

छाया-

व्युषितश्च विगतगृद्धिरादानं सम्यग् रक्षयेत्
चर्यासनशय्यासु भक्तपाने च अन्तशः ॥११॥

---

समाधान-हिंसा यहाँ उपलक्षण है, अतएव उसके ग्रहण से अदत्तादान आदि सभी पापों का ग्रहण हो जाता है।

अतएव ज्ञानी पुरुष के लिए यही न्याययुक्त है कि वह अहिंसा को भंग करने वाले असत्य, अस्तेय, अब्रह्मचर्य और परिग्रह आदि का सेवन न करे। यहाँ 'एव' शब्द अवधारण के अर्थ में है। इसका अभिप्राय यह है कि ज्ञानी जनों को परितापना आदि नहीं करना चाहिए ॥१०॥

सूत्रकार मोक्षार्थी मुनि को पुनः उपदेश करते है-" वुसिए य " इत्यादि।

शब्दार्थ—'वुसिए-व्युषितः' दश प्रकारकी साधु समाचारी में स्थित 'य-च' और 'विगयगेही-विगतगृद्धिः' आहार आदिमें गृद्धि रहित साधु

---

સમાધાન-અહીં હિંસા ઉપલક્ષણ છે, તેના ગ્રહણ દ્વારા અદત્તાદાન આદિ સઘળા પાપોનુ ગ્રહણ થઇ જાય છે

તેથી જ્ઞાની પુરુષોને માટે એજ ન્યાયયુક્ત છે કે અહિંસાનો ભંગ કરનારા અસત્ય. અસ્તેય, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ આદિનુ તેઓ સેવન ન કરે. અહીં "एव" આ પદ અવધારણ અર્થે વપરાયુ છે તેનુ તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાની જનોએ પ્રાણિઓને પરિતાપના થાય એવુ કોઈ પણ કાર્ય કરવુ જોઇએ નહી ॥ ગાથા ૧૦ ॥

સૂત્રકાર મુમુક્ષુ મુનિને આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે કે "वुसिए य' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'वुसिए व्युषित' દશ પ્રકારની સાધુ સમાચારીમા રહેલ 'य-च' અને 'विगयगेही-विगतगृद्धि' આહાર વગેરેમા ગૃદ્ધિરહિત સાધુ 'चरियासणसेज्जासु-चर्या-

अन्वयार्थः-

(वुसिए) व्युषितः=साधुसामाचारी स्थितः 'य' च=तथा (विगयगेही) विगतगृद्धिः=आहारादौ गृद्धिभावरहितः (चरियासणसेज्जासु) चर्यासनशय्यासु= गमनासनशय्यासु (य) च=तथा (भत्तपाणे) भक्तपाने=भक्तपानविषये (अंतसो) अन्तशः=अन्ततः उपयोगवान् सन् मुनिः (आयाणं) आदानम्=आदानीयं ज्ञान-दर्शनचारित्रं (सम्म) सम्यग् रूपेण (रक्खए) रक्षयेत्=अनुपालयेत् ॥११॥

टीका-

'वुसिए' व्युषितः, वि=विविधम् उषितः=अनेकप्रकारकाऽतिकठिन दशविधसाधुसमाचर्यां स्थितः। 'य' च=तथा 'विगयगेही' विगतगृद्धिः

---

'चरियासणसेज्जासु-चर्यासनशय्यासु' गमनादि विषयमें 'य-च' तथा 'भत्तपाणे-भक्तपाने' भक्तपानके विषयमें 'अंतसो-अन्तशः' अन्त पर्यन्त 'आयाणं-आदानम्' ज्ञानदर्शन और चरित्र को 'सम्म-सम्यग्' सम्यग् रीतिसे 'रक्खए-रक्षयेत्' रक्षाकरे ॥११॥

-अन्वयार्थ-

साधु की समाचारी में स्थित, गृद्धि से रहित तथा गमन, शयन अशन आदि क्रियाओं में और आहार पानी में उपयोगवान् रहता हुआ मुनि ज्ञान दर्शन और चारित्र की सम्यक् प्रकार से रक्षा करे ॥११॥

-टीकार्थ-

साधु दस प्रकार की अत्यन्त कठिन साधु समाचारी में स्थित और आहारादि संबंधी आसक्ति से रहित हो। चर्या आसन एवं शयन में उपयोग

---

सनशय्यासु' गमन विगेरे विषयमा 'य-च' तथा भत्तपाणे-भक्तपाने' भक्तपानना विषयमा 'अत सो-अन्तश' अन्त पर्यन्त 'आयाण -आदानम्' ज्ञानदर्शन अने चरित्रने 'सम्म-सम्यग्' सम्यक् रीतथी 'रक्खए-रक्षयेत्' रक्षा करशे ॥११॥

- सूत्रार्थ-

साधुनी समाचारीमा स्थित रहीने, गृद्धिथी रहित (आहारादि विषयक आसक्तिथी रहित थवु' जोइए, गमन, शयन अशन आदि क्रियाओमा अने आहार पाणीमा साधुए उपयोगवान् रहेवु जोइए आ प्रमाणे करीने तेणे ज्ञान, दर्शन अने चारित्रनी सम्यक् प्रकारे रक्षा करवी जोइए ॥ ११ ॥

टीकार्थ

साधुए दस प्रकारनी अत्यन्त कठिन साधु समाचारीनु पालन करवु जोइए तेणे आ-हारादि विषयक आसकित नो परित्याग करवो जोईए. चर्या (गमन), आसन अने शयनादि

विगता अपगता आहारदौ गृद्धिः=आसक्तिः यस्य स विगतगृद्धिः, तथा 'चरियासणसेज्जासु ' चर्यासनशय्यासु चर्य्या=चरणं चलनमितियावत्। यदि क्वचिद्‌गन्तव्यं भवेत् तदा युगमात्रदृष्टिना भाव्यम्। तथा-सुप्रमार्जितासने उपवेष्टव्यम्। एवं उपयोगपूर्वकसंमार्जितप्रत्युपेक्षितशय्यायां शयनादिकं कर्त्तव्यम्। 'य' च=तथा 'भत्तपाणे' भक्तपाने=भक्तपानविषये आहारपानादौ 'अंतसो' अन्तशः=उपयोगवान् सन् मुनिः। 'आयाणं' आदानम्=आदानीयम्, आदीयते प्राप्यते मोक्षो येन तत् आदानम्। ज्ञानदर्शनचारित्रम् तत् 'सम्म' सम्यक् प्रकारेण 'रक्खए' रक्षयेत्=परिपालयेत्। येन प्रकारेण ज्ञानदर्शनचारित्ररूपरत्नत्रयं रक्षितं भवेत् तथा करणीयमितिभावः। साधुना चारित्रं प्राप्य तदनन्तरं यथा ज्ञानादिकं सुरक्षितं भवेत्तथा तेन रूपेण यत्नो विधेय इति भावः।

एतदुक्तं भवति-साधुना सदैव ईर्य्याभाषैषणाऽऽदाननिक्षेपप्रतिष्ठापना समितिषु प्रयतमानेन भक्तपानीयादिकानां गवेषणं कर्त्तव्यम्। उद्‌गमादिदोषरहितमाहारादिकं गृह्णीयादिति भावः ॥११॥

---

वान् हो। कहीं चलना हो तो चार हाथ (युगमात्र) दृष्टि से देख कर चले, भलीभाँति प्रमार्जित आसन पर बैठे। इसी प्रकार उपयोग पूर्वक पूंजे हुए और देखे हुए बिस्तर पर शयन करे। आहार पानी की शुद्धि में ऐसा उपयोगवान् हो। ऐसा हो कर मुनि मोक्ष प्राप्त कराने वाले ज्ञान, दर्शन और चारित्रतप की सम्यक् प्रकार से आराधना करे। तात्पर्य यह है कि साधु को ऐसा व्यवहार करना चाहिए जिससे ज्ञानदर्शन और चारित्रतपरूप रत्न चतुष्टय की रक्षा हो। साधु को चारित्र प्राप्त करके बाद में ऐसा ही यत्न करना चाहिए जिससे ज्ञानदिक की सुरक्षा हो सके।

---

ક્રિયાઓમા ઉપયોગવાન્ (સાવધાન) રહેવુ જોઇએ. ચાલતી વખતે ચાર હાથ પ્રમાણ યુગ માત્ર ભૂમિને જોઇને ચાલવુ જોઇએ આસનને સારી રીતે પ્રમાર્જિત કરીને પૂંજીને તેના પર બેસવુ જોઇએ એજ પ્રમાણે ઉપયોગ પૂર્વક પૂંજેલી અને ધ્યાન પૂર્વક દેખી લીધેલી શય્યા પર જ તેણે શયન કરવુ જોઇએ તેણે આહારપાણીની શુદ્ધિની સાવધાની રાખવી જોઇએ. ઉપર્યુક્ત નિયમોનુ પાલન કરીને મુનિએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરવી જોઇએ આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે સાધુએ એવો વ્યવહાર કરવો જોઇએ કે જેના દ્વારા જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને તપ રૂપ રત્નચતુષ્ટયની રક્ષા થાય સાધુએ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા બાદ એવો યત્ન કરવો જોઇએ કે જેના દ્વારા જ્ઞાનાદિકની સુરક્ષા થઇ શકે તાત્પર્ય એ છે કે સાધુએ ઇર્યાસમિતિ, ભાષા સમિતિ એષણા

पुनरपि साधुगुणान् दर्शयति—'एतेहिं तिहि' इत्यादि।

मूलम्—

एतेहिं तिहिं ठाणेहिं, संजए सततं मुणी।
उक्कसं जलणं णूमं, मज्झत्थं च विगिंचए ॥१२॥

एतेषु त्रिषु स्थानेषु संयतः सततं मुनिः।
उत्कर्षं ज्वलनं मायां मध्यस्थं च विवेचयेत् ॥१२॥

अन्वयार्थः—

(एतेहि) एतेषु=पूर्वोक्तेषु चर्यासनशय्यारूपेषु (तिहिं) त्रिषु (ठाणेहिं) स्थानेषु (सततं) सततं–निरन्तरम् (संजए) संयतः–यतनावान् (मुणी) मुनिः (उक्कसं) उत्कर्षम्=मानम्, (जलणं) ज्वलनम्–क्रोधम् (णूमं) मायाम् (च) तथा (मज्झत्थं) मध्यस्थम्–लोभम् (विगिंचए) विवेचयेत्–परित्यजेत् ॥१२॥

---

तात्पर्य यह है कि साधु को ईर्या समिति, भाषा समिति, एषणा समिति आदाननिक्षेपसमिति और परिष्ठापनासमिति, में यतनावान होकर आहार पानीकी गवेषणा करनी चाहिये अर्थात् उद्गम के सोलह दोष, उत्पादना के सोलह दोष, शंकितादि दस दोष इन ४२ दोषोंसे रहित आहार आदि को ग्रहण करना चाहिए ॥११॥

शब्दार्थ—'एतेहिं–एतेषु' पूर्वोक्त चर्या आसन रूप 'तिहिं–त्रिषु' तीन 'ठाणेहि–स्थानेषु' स्थानोमें 'सततं–सततम्' निरन्तर 'संजए–संयतः' यतनावान् 'मुणी–मुनिः' मुनी 'उक्कसं–उत्कर्षम्' अभिमानको 'जलणं–ज्वलनम्' क्रोधको 'णूम–मायाम्' मायाको 'य–च' तथा 'मज्झत्थं–मध्यस्थम्' लोभ को 'विगिंचए–विवेचयेत्' त्याग दे ॥१२॥

---

समिति આદાનનિક્ષેપસમિતિ અને પરિષ્ઠાપનાસમિતિમાં યતનાવાન્ થવુ જોઈએ તેણે ઉદ્‌ગમના ૧૬ દોષ ઉત્પાદનના ૧૬ દોષ અને શંકિત આદિ ૧૦ દોષ, આ ૪૨ દોષોથી આહારાદિને ગ્રહણ કરવા જોઈએ ॥ ગાથા ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ—'एतेहि–एतेषु' પૂર્વોક્તચર્યા-આસનરૂપ 'तिहि–त्रिषु' ત્રણ 'ठाणेहि–स्थानेषु' સ્થાનોમાં 'सततं–सततम्' નિરન્તર 'संजए–संयतः' યાતનાવાન્ 'मुणी–मुनि' મુનિ 'उक्कसं–उत्कर्षम्' અભિમાનને 'जलणं–ज्वलनम्' ક્રોધને 'णूमं–मायाम्' માયાને 'य–च' તથા 'मज्झत्थ–मध्यस्थम्' લોભને 'विगिंचए–विवेचयेत्' ત્યાગ કરી દે ॥૧૨॥

टीका-

'एतेहिं' एतेषु 'तिहिं' त्रिषु ठाणेहिं' स्थानेषु एतानि पूर्वसूत्रोक्तानि त्रीणि स्थानानि यथा-ईर्य्यासमितिरित्येकं स्थानम्। आसनशय्येत्यनेन आदान भाण्डमात्रनिक्षेपणासमितय उच्यन्ते। एतद् द्वितीयं स्थानम्। 'भक्तपाने इत्यनेन एषणासमितिः कथिता, इति तृतीयं स्थानम्। एषु त्रिषु स्थानेषु 'सततं' सन्ततं-सर्वदैव 'संजए' संयतः सम्यग्रूपेण यतः प्रयत्नवान्मुनिः 'उक्कसं' उत्कर्षम्-मानम्, उत्कृष्यते अभिमानग्रस्तः क्रियते आत्माऽनेनेति उत्कर्षो मान-स्तम्। तथा-'जलणं' ज्वलनम्-ज्वलयति भस्मयति ज्ञानादिगुणान् यः स ज्वलनः-क्रोधस्तम्, तथा 'णूमं' मायाम् तथा 'मज्झत्थं' मध्यस्थम्-संसारि-प्राणिनां मध्ये तिष्ठतीति, मध्यस्थो लोभस्तम् एतान् मानादीन् चतुरोऽपीत्यर्थः

-अन्वयार्थ-

इन पूर्वोक्त तीन स्थानों मे चर्या, आसन और शय्या में यतनावान् मुनि निरन्तर क्रोध, मान, माया और लोभका त्याग करे॥१२॥

टीकार्थ-

पूर्वोक्त तीन स्थानों में ईर्यासमिति पहला स्थान है। आसन और शय्या शब्द से आदानभाण्डमात्रनिक्षेपणासमिति, यह दूसरा स्थान है। भक्तपान शब्दसे एषणासमितिका कथन किया गया है। यह तीसरा स्थान है। उन तीनों स्थानों में सदैव यतनावान् मुनि अभिमान को ज्वलन अर्थात् ज्ञानादि गुणोंको भस्म करने वाले क्रोध को, माया को और मध्यस्थ अर्थात् समस्त प्राणियोंको त्यागे अर्थात् अपने आत्मा या मन से पृथक रक्खे।

- સૂત્રાર્થ -

પૂર્વોકત ત્રણ સ્થાનોમા-ચર્યા, આસન અને શય્યાના વિષયમા યતનાવાન્ મુનિએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ ॥ ૧૨ ॥

- ટીકાર્થ -

પૂર્વોક્ત ત્રણ સ્થાનોમા ઇર્યાસમિતિ પહેલુ સ્થાન છે આસન અને શય્યા શબ્દ દ્વારા આદાન ભાંડમાત્રનિક્ષેપણા સમિતિ રૂપ બીજૂ સ્થાન ગ્રહણ કરવુ જોઇએ ભક્તપાન શબ્દ દ્વારા એષણાસમિતિ રૂપ ત્રીજા સ્થાન નુ કથન કરાયુ છે. આ ત્રણે સ્થાનોમા સદા યતનાવાન્ મુનિએ અભિમાનનો ત્યાગ કરવો જોઇએ જ્ઞાનાદિ ગુણોને ભસ્મ કરનાર જ્વલનનો (ક્રોધનો) ત્યાગ કરવો જોઇએ. મધ્યસ્થનો એટલે કે સમસ્ત પ્રાણીઓની મધ્યમા સ્થિત લોભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ એટલે તેમને પોતાના આત્માથી અથવા મનથી અલગ જ (દૂરજ) રાખવા

'विगिंचए' विवेचयेत्-परित्यजेत् आत्मनो मनसो वा सकाशात् पृथक् कुर्यादिति भावः।

ननु आगमे क्रोधस्यैव प्राथम्यं दृश्यते, इह तु विपर्ययं कृत्वा मानस्य प्राथम्यं किमर्थं कृतमिति चेदाह—माने संजाते क्रोधोऽवश्यमेव भवति, क्रोधे संजाते मानो भवेन्नवा? इति प्रदर्शनाय क्रमस्याऽन्यथा करणम्। यथा कस्यचिन्माने विघटनं भवेत्, तदा क्रोध आयात्येव। न तु क्रोधे जाते मानोऽवश्यंभावीति ॥१२॥

मूलगुणं तदुत्तरगुणं च प्रदर्श्य साम्प्रतमुपसंहरन्नाह—'समिए' इत्यादि।

मूलम्—

**समिए उ सया साहू, पंच संवरसंवुडे।**
**सिएहिं असिए भिक्खू, आमोक्खाय परिव्वएज्जासित्तिबेमि ॥१३॥**

छाया—

समितस्तु सदा साधुः, पंच संवरसंवृतः।
सितेषु असितो भिक्षुरामोक्षाय परिव्रजेत्—इति ब्रवीमि ॥१३॥

---

शंका—आगम में क्रोध को सर्वप्रथम ग्रहण किया जाता है, यहां उससे विपरीत उत्कर्ष शब्दसे मानको पहिले क्यों लिया गयाहैं?

समाधान – मान होने पर क्रोध अवश्य होता है। क्रोध होने पर मान होता भी है और नहीं भी होता है। किसी के मानका विघटन होने पर क्रोध आही जाता है परन्तु क्रोध उत्पन्न होने पर मानका होना अनिवार्य नहीं है ॥१२॥

मूलगुण और उसका उत्तरगुण दिखलाकर अब उपसंहार करते हैं—'समिए' इत्यादि।

---

શંકા-આગમમાં 'ક્રોધ' પદને સૌથી પહેલું મૂકવામાં આવે છે અહીં તેના કરતાં ઊલટા ક્રમનો ઉપયોગ કરીને 'માનનું' નિરૂપણ સૌથી પહેલાં શા માટે કરવામાં આવ્યું છે?

સમાધાન – માનનો સદ્ભાવ હોય, ત્યારે ક્રોધ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ક્રોધનો સદ્ભાવ હોય, ત્યારે માનનો સદ્ભાવ હોય છે પણ ખરો અને નથી પણ હોતો કોઈનું માન હણાય ત્યારે તેને ક્રોધ તો અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે માનનો સદ્ભાવ અનિવાર્ય નથી ॥ ગાથા ૧૨॥

મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ બતાવીને હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—"समिए" ઇત્યાદિ—

अन्वयार्थः-

(भिक्खू) भिक्षुः=भिक्षयैव निर्वहनशीलः (साहू) साधुः=मुनिः (सया) सदा= निरन्तरम् (समिए उ) समितस्तु=ईर्यासमित्यादियुक्तः तु शब्देन गुप्तियुक्तः तथा (पंचसंवरसंवुडे)पञ्चसंवरसंवृतःप्राणातिपातविरमणादिसंवरपञ्चकयुक्तःसन् (सिएहि) सितेषु=बद्धेषु गृहादिपाशबद्धेषु गृहस्थेषु इत्यर्थः (असिए) असितः अबद्धः आसक्तिपाशेनानवबद्धः आहारादिषु मूर्च्छामकुर्वाण इत्यर्थः (आमोक्खाय) आमोक्षाय मोक्षप्राप्तिपर्यन्तं यावन्मोक्षो न स्यात्तावत् (परिवएज्जासि) परिव्रजेत्

शब्दार्थ—'भिक्खू–भिक्षुः' भिक्षुक 'साहू--साधुः' मुनी 'सया--सदा' निरन्तर 'समिए उ--समितस्तु' इर्यासमिति में युक्त होकर 'सिएहिं--सितेषु' गृहादि पाशमें बद्ध ऐसे गृहस्थों में बद्ध 'असिए--असितः' आसक्तिभावसे अबद्ध होकर अर्थात् आहारमें मूर्च्छाभाव विना किये 'आमोक्खाय--आमोक्षाय' मोक्षप्राप्ति पर्यन्त 'परिव्वएज्जासि--परिव्रजेत्' प्रव्रज्या को पालन करें 'त्ति-बेमि--इति ब्रवीमि' ऐसा यह कथन जैसा भगवान्से सुना हैं वैसाही कहता हूं ॥१३॥

अन्वयार्थ-

भिक्षा द्वारा ही निर्वाह करने वाला मुनि सदा समितियों और गुप्तियों से युक्त होकर, प्राणातिपातविरमण आदि पांच संवररों से संवृत होकर, गृहपाश में फंसे गृहस्थो के साथ सम्पर्क न रखता हुआ तथा आहारादि में मूर्च्छा धारण नहीं करता हुआ जब तक मोक्षकी प्राप्ति न हो जाय तब तक दीक्षा

શબ્દાર્થ—'भिक्खू-भिक्षु' ભિક્ષુક "साहू--साधु' સાધુપુરૂષ (મુની) 'सया-सदा' નિરન્તર 'समिएउ--समितस्तु' ઈર્યા સમિતિમા યુક્ત થઈને 'सिएहिं- सितेषु' ઘર વગેરે પાશમા બદ્ધ એવા ગૃહસ્થોમા 'असिए--असित' આસક્તિ ભાવથી અબદ્ધ થઈને અર્થાત આહારમા મૂર્છાભાવ કર્યા વગર 'आमोक्खाय--आमोक्षाय' મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યન્ત 'परिव्वए-ज्जासि- परिव्रजेत्' પ્રવ્રજ્યાનુ પાલન કરે 'त्तिबेमि--इति ब्रवीमि' એવુ આ કથન જેવુ ભગવાનથી સાભળ્યુ છે તેવુ જ કહુ છુ ॥૧૩॥

-સૂત્રાર્થ-

ભિક્ષા દ્વારા જ નિર્વાહ કરનાર મુનિએ સદા સમિતિઓ અને ગુપ્તિઓથી યુક્ત થઈને, પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ પાચ સ વરથી સ વૃત થઈને, ગૃહપાશમા ફસાયેલા ગૃહસ્થોનો સંપર્ક નહીં રાખતા થકા, આહારાદિમા મૂર્ચ્છાભાવનો ત્યાગ કરીને, જ્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યા સુધી દીક્ષાનુ પાલન કરવુ જોઈએ તેણે સ યમના

=प्रव्रज्यां पालयेत् न तु ततो विचलेदिति भावः। (त्तिबेमि) इति ब्रवीमि यथा भगवतः सकाशात् श्रुतं तथा कथयामीति सुधर्मस्वामिवाक्यम् ॥

टीका—

'भिक्खू भिक्षुः= भिक्षणशीलः। एतावता निरवद्यभिक्षयैव जीवनं यापयितव्यं न तु पाकादौ स्वयं प्रवृत्तिं कुर्यादिति ध्वनितम्। एतादृशः 'साहू' साधुः मोक्षसाधनशीलो मुनिः, एतावता संसारसाधनपरित्यागो ध्वनितः। 'सया सदा सर्वदा, न तु यदा कदाचित्। तदुक्तम्—

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेत्संयमचिन्तया।

---

का पालन करे, उससे विचलित न हो। श्रीसुधर्मा स्वामीका कथन है कि भगवान् के समिप जैसा सुना है, वैसा ही में कहता हूं ॥१३॥

—टीकार्थ—

भिक्षु अर्थात् भिक्षणशील। इस विशेपणके द्वारा यह सूचित किया है कि साधुको निर्दोष भिक्षा के द्वारा ही जीवनयापन करना चाहिए, स्वयं आहार पकाने आदि की प्रवृत्ति नहीं करनी चाहिए। साधनशील मुनि साधु कहलाता है। इससे यह प्रकट किया गया है कि मुनिको संसार के साधनों (कारणों)का परित्याग कर देना चाहिए। सदाका अर्थ हैं सर्वदा, कभी कभी नहीं। कहा भी है— 'आसुप्तेरामृतेः कालं' इत्यादि। साधु को चाहिए कि

---

પથમાથી વિચલિત થવુ જોઇએ નહી શ્રી સુધર્મા સ્વામી એવુ કહે છે કે આ સમસ્ત કથન ભગવાન્ મહાવીરના શ્રી મુખે મે શ્રવણ કર્યું છે, અને તેમા બિલકુલ ફેરફાર કર્યા વિના હુ આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છુ ॥ ૧૩ ॥

- ટીકાર્થ -

"ભિક્ષુ" આ વિશેષણ દ્વારા એ સૂચિત કરાયુ છે કે સાધુએ નિર્દોષ ભિક્ષા વહોરી લાવીને જ પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરવો જોઇએ, તેણે જાતે જ આહાર રાધવા આદિની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ નહી સાધનશીલ મુનિને સાધુ કહે છે આ પદ દ્વારા એ વાત સૂચિત થાય છે કે મુનિએ સસારના સાધનોનો (કારણોનો) પરિત્યાગ કરવો જોઇએ 'સદા' આ પદ એ સૂચિત કરે છે કે થોડા સમયને માટે જ તેણે સયમનુ પાલન કરવાનુ નથી પણ સર્વદા પાલન કરવાનુ છે. કહ્યુ પણ છે કે—आसुप्तेरामृते काल ઇત્યાદિ—

જ્યા સુધી શયન ન કરે અથવા દેહનો ત્યાગ ન કરે, ત્યા સુધી સાધુએ સયમના

नाऽनुध्यायाद् वहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ १ ॥

'समिएउ समितस्तु–समितः समित्या युक्तः–तु शब्देन गुप्तियुक्तश्च भवेत् न तु यदा कदाचित् समितिगुप्तिरहितः किन्तु सर्वदा पञ्चसमितिगुप्तित्रययुक्तो भवेत्। तथा –'पंचसंवरसंवुडे' पञ्चसंवरसंवृतः, प्राणातिपातविरमणादिलक्षणपञ्चमहाव्रत-युक्तः। तथा 'सिएहिं 'सितेषु गृहपाशादिषु सिताः वद्धाः–आसक्ताः, ये ते सिताः –गृहास्थास्तेषु गृहस्थेषु असितः असितः–अनववद्धः गृहस्थेषु मूर्च्छामकुर्वाणः। यथा पंके जायमानं जले च वर्धमानमपि कमलं न पंकेन जलेन वा स्पृष्टं भवति किन्तु निर्लिप्तमेव जलोपरि तिष्ठति तथैव तेषु सम्वन्धरहितो भवेत्। यदा गृहकलत्रादावासक्तैः सहापि संवन्धो निषिध्यते तदा का कथा गृहकलत्रादीनां साक्षात्संवन्धस्य।

वह जब तक शयन न करे अथवा देहका त्याग न करदे तब तक संयम के चिन्तन में ही काल व्यतीत करे वह कभी भी शब्द आदि विषयों का ध्यान न करे। वह तो वचनका विग्लापन है।

'समिए' का अर्थ है समिति से युक्त और 'तु शब्दसे गुप्तियुक्त भी समझ लेना चाहिए। साधु कभी समिति और गुप्ति से रहित न हो किन्तु पांच समितिओंसे और तीन गुप्तिओंसे सम्पन्न रहे। वह पांच संवरो से संवृत हो अर्थात् प्राणातिपातविरमण आदि पांच महाव्रतो से युक्त हो। गृह के फंदे में पडे हुए गृहस्थो में ममता स्थापिक न करे। जैसे कीचडमें उत्पन्न होने और जल मे वढनेवाला भी कमल कीचड या जलसे लिप्त नहीं होता, किन्तु निर्लिप्त रह कर ही जल के उपर स्थित रहता है, उसी प्रकार मुनि भी संसार से अलिप्त रहे। जब गृह और कलत्र आदि में

ચિન્તનમા જ કાળ વ્યતીત કરવો જોઇએ તેણે શબ્દ આદિ વિષયોમા મનને વાળવુ જોઇએ નહી તેનાથી તો તેણે દૂરજ રહેવુ જોઇએ. કારણ કે શબ્દાદિ વિષયો સયમના નિભાવમાં બાધક થઈ પડે છે

"સમિત" આ પદ એ સૂચિત કરે છે કે તેણે સમિતિથી યુક્ત રહેવુ જોઇએ, "તુ" આ પદના પ્રયોગ દ્વારા ગુપ્તિથી યુક્ત રહેવાનુ સૂચન થયુ છે, સાધુએ સદા પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુકત જ રહેવુ જોઇએ તેણે પ્રાણાતિપાતવિરમણ આદિ પાચ પ્રકારના સવરનુ પાલન કરવુ જોઇએ, એટલે કે પાચ મહાવ્રતોનુ સમ્યક્ રીતે પાલન કરવુ જોઇએ તેણે ગૃહના ફદામા (બન્ધનમા) ફસાયેલા ગૃહસ્થોમા મમતા-ભાવ રાખવો જોઇએ નહીં. જેમ કાદવમા ઉત્પન્ન થનાર અને પાણીમા વૃદ્ધિ પામનાર કમળ, કાદવ અને જળથી અલિપ્ત જ રહે છે, એજ પ્રમાણે મુનિએ પણ સસારથી

इत्थंभूतः सन् मुनिः 'परिव्वए' परिव्रजेत्–प्रव्रज्यां पालयेत् कियत्काल-पर्यन्तं प्रव्रज्यां पालयेदित्याह– आमोक्खाय आमोक्षाय, अशेषकर्मविगमस्वरूप-मोक्षप्राप्तिपर्यन्तम्। यथा पथिकः प्रवासी यावत् पर्यन्तमभिलषितस्थानं न प्राप्नोति तावत् पर्यन्तम् गमनाद्विनिवृत्तो न भवति, यथा वा नष्टद्रव्यो यावत्पर्यन्तं तद्रव्यं न प्राप्नोति तावत् पर्यन्तमन्वेपयत्येव, यथा तृप्त्यर्थीआतृप्ति भोजनान्न निवर्तते, यथा वा नद्युपकूलान्वेपको यावन्नाप्नोति नदीतटं तावन्न त्यजति नौकाम्, यथा वा कदलीफलार्थी यावन्नाप्नोति कदलीफलं तावत्पर्यन्तं सिंचत्येव कद-

---

आसक्त (गृहस्थ) के साथ भी सम्बन्ध रखनेका निषेध किया गया है, तो साक्षात् गृह या कलत्र आदि के साथ संबंध रखनेकी तो बात ही दूर रही।

इन सब गुणों से युक्त होकर मुनि प्रव्रज्याका पालन करें। वह कितने काल तक प्रव्रज्याका पालन करें? इसका स्पष्टीकरण किया गया है समस्त कर्मों के क्षयस्वरूप मोक्षप्राप्तिपर्यन्त दीक्षाका पालन करें। जैसे प्रवासी–पथिक जब तक अपनी इष्ट मंजील तक नहीं पहुंच पाता तब तक चलना बन्द नहीं करता है या जिसकी कोईवस्तु गुम हो गई है वह उसके मिल जाने तक उसे ढूंढता ही रहता है अथवा जैसे तृप्तिका अभिलाषी तृप्त होने तक भोजन करना नहीं बंद करता या जैसे नदी के किनारेका अन्वेषण करने वाला जब तक नदीका किनारा न पा ले तब तक नौकाका परित्याग नहीं करता, जैसे केले का इच्छुक जब तक केला फल नहीं

---

અલિપ્ત રહેવુ જોઇએ જો ગૃહ, પુત્ર, પત્ની, પુત્રી આદિમા આસકતગૃહસ્થની સાથે સંબંધ રાખવાનો નિષેધ કરાયો છે, તો પોતાના સંસારી સગાઓ સાથે તો સંબંધ જ કેવી રીતે રાખી શકાય?

ઉપર્યુકત સઘળા નિયમોનુ પાલન કરીને સાધુએ પોતાની પ્રવ્રજ્યાનુ પાલન કરવું જોઇએ. તેણે કેટલા કાળ સુધી પ્રવ્રજ્યાનુ પાલન કરવુ જોઇએ? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે– સમસ્ત કર્મોના ક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ પર્યન્ત તેણે સંયમનું પાલન કરવુ જોઇએ. જેવી રીતે પોતાના નિર્ણિત સ્થાને ન પહોચે ત્યા સુધી પ્રવાસી પોતાનો પ્રવાસ ચાલૂજ રાખે છે, અથવા કોઈ માણુસની કોઈ વસ્તુ ગૂમ થઈ ગઈ હોય તો તે વસ્તુ જ્યા સુધી જડે નહીં ત્યા સુધી તેની શોધ ચાલૂ જ રાખે છે, જેવી રીતે તૃપ્તિની અભિલાષાવાળો માણુસ તૃપ્તિ ન થાય ત્યા સુધી ભોજન કરવાનું ચાલૂ જ રાખે છે, અથવા નદી કે સાગરને કિનારે પહોચવાની ઇચ્છાવાળો માણુસ જ્યા સુધી કિનારે ન પહોચે ત્યા સુધી નૌકાનો પરિત્યાગ કરતો નથી જેવી રીતે કેળા મેળવવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય જ્યા સુધી કેળ પર કેળા ન પાકે. ત્યા સુધી તેનુ સિંચન

लीम् यथावा स्वस्थापितनिधिं नाप्नोति यावत् तावत् पर्यन्तमन्वेषको न त्यजति दीपं तथा यावन्नावाप्यते सकलदुःखनिवृत्यात्मको निरतिशयसुखावाप्तिलक्षणो मोक्षः तावत् पर्यन्तं मोक्षार्थिना संयमः पालनीय इति सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनं प्रति प्रत्याह- इत्येवं उपदेशः कृत इति दर्शयति-'त्तिबेमि' इति ब्रीवमि- इति यथा भगवतः सकाशात् मया श्रुतं तथैव ब्रवीमि=तुभ्यं कथयामीति ॥ १३ ॥

इतिश्री विश्वविख्यात--जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापा-लापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक-श्री शाहूच्छत्र-पति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य, पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलालव्रतिविरचितायां सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य-समयार्थ-बोधिन्याख्यां व्याख्यायां समयनामक-प्रथमाध्ययने चतुर्थोद्देशकः समाप्तः १-४

---

पालेता तब तक कदली को सींचता ही रहता है, जैसे गाडी हुई निधि को पाये विना अन्वेपक दीपक का त्याग नहीं करता उसी प्रकार जब तक समस्त दुःखोको दूर करनेवाले और सर्वोत्तम सुखस्वरूप मोक्षकी प्राप्ति न हो जाय तब तक मोक्षार्थी को संयमका पालन करना चाहिए।

सुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामी से कहते है- जिस प्रकार मैंने भगवान् के समीप सुना है, उसी प्रकार तुमसे कह रहा हूँ॥ १३॥

॥ प्रथम अध्ययनका चतुर्थ उद्देशक समाप्त ॥

॥ प्रथम अध्ययन समाप्त ॥

---

कर्या ज करे छे, जेवी रीते दाटेला भंडारने प्राप्त कर्या विना अन्वेषक दीपकनो त्याग करतो नथी, एज प्रमाणे समस्त दुःखनो नाश करनार अने सर्वोत्तम सुखस्वरूप मोक्षनी ज्यां सुधी प्राप्ति न थाय त्यां सुधी मोक्षार्थी साधुए संयमनु पालन करवु जोईए

સુધર્મા સ્વામી જંબૂ સ્વામીને કહે છે કે આ બધી વાત મે મહાવીર પ્રભુની સમીપે શ્રવણ કરી છે, અને તેમના કથનમા સહેજ પણ ફેરફાર કર્યા વિના તમારી પાસે હું આ કથન કરી રહ્યો છુ ॥ ૧૩ ॥

॥ પ્રથમ અધ્યયનનો ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

॥ પ્રથમ અધ્યયન સમાપ્ત ॥

॥ अथ द्वितीयमध्ययनम् ॥
प्रथमोद्देशकः

उक्तं प्रथममध्ययनं, साम्प्रतं द्वितीयं वैतालीयाख्यमध्ययनं प्रारभ्यते, अस्य कर्मविदारकत्वेन प्राकृतत्त्वाद् वैतालीयमिति नाम, यद्वा वैतालीयच्छन्दोनिबद्धत्वाद् वैतालीयमिति नाम । अस्य पूर्वेण सहायमभिसम्बन्धः पूर्वाध्ययने स्वसमयगुणाः, परसमयदोषाश्च प्रतिपादिताः, तांश्च ज्ञात्वा यथा कर्मविदार्यते तथा बोधो विधेयः, इत्येवमस्मिन् द्वितीयाध्ययने प्रतिपादयिष्यते । तथा प्रथमाध्ययनस्यान्तिमोद्देशकस्यान्तिमगाथायां यदुक्तम् 'आमोक्खाय परिव्वए' मोक्षप्राप्तिपर्यन्तं प्रव्रज्यामनुपालयेदित्यनुसृत्य भगवानादिनाथो भरततिरस्कृतान् स्वसंसारिपुत्रानुपदिशन्नाह—'संबुज्झह' इत्यादि ।

---

द्वितीय अध्ययन—का पहला उद्देशा

प्रथम अध्ययन कहा जा चुका। अब वैतालीय नामक दूसरा अध्ययन प्रारंभ किया जाता है। कर्मोंका विदारक होनेके कारण प्राकृतभाषा में इसका 'वैतालीय' नाम है। पहले अध्ययनके साथ इसका यह सम्बन्ध है—प्रथम अध्ययनमें स्वसमय के गुणो और परसमयके दोषोंका प्रतिपादन किया गया है। उन गुणदोषोंको जान कर ऐसा बोध प्राप्त करना चाहिए जिससे कर्मका विदारण हो सके। यह विषय इस दूसरे अध्ययन प्रतिपादन किया जाएगा। तथा प्रथम अध्ययनके अन्तिम उद्देशककी अन्तिम गाथा में कहा है कि मोक्ष प्राप्ति पर्यन्त प्रव्रज्या का पालन करना चाहिए। इस कथनका अनुसरण करके भगवान् आदिनाथ ने भरतके द्वारा तिरस्कृत अपने सांसारिक पुत्रोंको जो उपदेश दिया था, वह कहते हैं—'संबुज्झह' इत्यादि।

---

– દ્વિતીય અધ્યયન – ઉદ્દેશક પહેલો. –

પહેલુ અધ્યયન પૂરૂ થયુ હવે 'વૈતાલીય' નામનુ બીજુ અધ્યયન શરૂ થાય છે. કર્મોનુ વિદારક હોવાને કારણે પ્રાકૃત ભાષામાં તેનુ નામ "વૈતાલીય" છે. પહેલા અધ્યયન સાથે તેનો સબધ આ પ્રકારનો છે પહેલા અધ્યયનમા સ્વસમયના ગુણોનુ અને પરસમયના દોષોનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે આ ગુણદોષોને જાણીને એવો બોધ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ કે જેના દ્વારા કર્મનુ વિદારણ થઈ શકે આ બીજા અધ્યયનમા આ વિષયનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે પહેલા અધ્યયનના છેલ્લા ઉદ્દેશકની છેલ્લી ગાથામા એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે સાધુએ મોક્ષથી પ્રાપ્તિ થાય ત્યા સુધી સયમનુ પાલન કરવુ જોઈએ આ કથનનુ અનુસરણ કરીને ભગવાન્ આદિનાથે, ભરત દ્વારા તિરસ્કૃત થયેલા પોતાના સાસારિક પુત્રોને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનુ સૂત્રકાર અહી કથન કરે છે "સબુજ્ઝહ" ઇત્યાદિ–

मूलम्—

संबुज्जह किं न बुज्झह संबोही खलु पेच्च दुल्लहा ।
णोहूवणमंति राईओ नो सुलभं पुणरावि जीवियं ॥१॥

छाया—

संबुध्यध्वं किं न बुध्यध्वं संबोधिः खलु प्रेत्य दुर्लभा ।
नो हूयव नमंति रात्रयः नो सुलभं पुनरपि जीवितम् ॥१॥

अन्वयार्थः—

हे भव्याः! (संबुज्झह) संबुध्यध्वम् यूयं बोधं प्राप्नुत । किं न बुज्झह। किं न बुध्यध्वं-कथं न बोधं प्राप्नुत । यतः (पेच्च) प्रेत्य-परभवे (संबोही) संबोधिः-जैनधर्मप्राप्तिः (खलु) खलु-निश्चयेन (दुल्लहा) दुर्लभा-दुःखेन लभ्या,

---

शब्दार्थ—हे भव्यो 'संबुज्झह-संबुध्यध्वम्' तुम बोध प्राप्त करो 'किं न बुज्झह-कि न बुध्यध्वम्' क्यों बोध प्राप्त नहीं करते ? 'पेच्च-प्रेत्य' मृत्युके अनन्तर 'संबोही-संबोधिः' जैनधर्म प्राप्ति 'खलु-खलु' निश्चयसे 'दुल्लहा-दुर्लभा, दुर्लभ है 'राईयो-रात्रयः' वीतिहुई रात्रियां 'णोहूवणमंति-नैवोपनमंति' लोटकर पीछी नहीं आतीहै तथा 'जीवियं-जीवितम्' संयम जीवन 'पुणरावि-पुनरपि' फिर 'नो सुलभं-न सुलभम्, सुलभ नहीं है ॥१॥

-अन्वयार्थ-

हे भव्यो! बोध प्राप्त करो । तुम क्यों बोध नहीं प्राप्त करते हो? परभव में जैन धर्मकी प्राप्ति निश्चय ही दुर्लभ है। व्यतीत हुई रात्रियां फिर

---

શબ્દાર્થ— હે ભવ્યો! 'स बुज्झह-स बुध्यध्वम्' તમે બોધ પ્રાપ્ત કરો 'कि न बुज्झह- कि न बुध्यध्वम्' શા માટે બોધ પ્રાપ્ત નથી કરતા? 'पेच्च-प्रेत्य' મૃત્યુના-અનન્તર 'स बोही-स बोधि' જૈન ધર્મ પ્રાપ્તિ 'खलु-खलु' નિશ્ચયથી 'दुलहा'- दुर्लभा' દુર્લભ છે. राईयो-रात्रय, વિતેલી રાત્રીઓ 'णोहूवनमति-नैवोपनमति, ફરીથી પાછી આવતી નથી, તથા 'जीविय-जीवित' સંયમજીવન पुणरावि-पुनरपि' ફરીથી 'नो सुलभ नसुलभ' સુલભ નથી ॥ ૧ ॥

- સૂત્રાર્થ -

હે ભવ્યો? બોધ પ્રાપ્ત કરો તમે શા કારણે બોધ પ્રાપ્ત કરતા નથી? પરભવમા જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ ચોક્કસ દુર્લભ જ છે વ્યતીત થયેલી રાત્રિઓ પાછી ફરતી નથી, મનુષ્ય

भवति । पुनश्च (राईओ) रात्रयः-व्यतीता रात्रयः (णोहूवणमंति) नैवोपनमंति नैव पुनरागच्छन्ति, तथा (जीवियं) जीवितं-मनुष्यजन्मादिदशप्रकारयुक्तं दशदृष्टान्त-जीवनं (पुणरावि) पुनरपि-भूयो भूयः)नो सुलभं-न सुलभं सुलभं नास्ति, अतो बोधाय यत्नो विधेय इति भावः ॥१॥

टीका—

हे भव्याः । यूयं 'संबुज्झह' संबुध्यध्वं बोधं प्राप्नुत अष्टविधकर्मविदारकं ज्ञान दर्शनचारित्रतपश्चर्यात्मकं मोक्षमार्गं शरणीकुरुध्वम् । 'किं न बुज्झह' किं न बुध्यध्वं यदीदं राज्यं क्षणभङ्गुरं सन्ध्यारागसन्निभं कुञ्जरकरचञ्चलं कुशाग्रस्थितजल-बिन्दुवदस्थिरं परित्यज्य अचलमव्याबाधमरुजमनन्तमक्षयमपुनरावृत्तिकप्राज्यं मोक्षराज्यमस्ति तदर्थं कथं न बोधं कुरुत, उक्तं च—

नहीं लौटतीं और मनुष्यजन्म आदि दश विशेषताओं से युक्त जीवन बारंबार सुलभ नहीं है। अतएव बोध प्राप्त करने के लिए यत्न करना चाहिए ॥ १ ॥

—टीकार्थ—

हे भव्यजीवो ! बोध प्राप्तकरो आठ प्रकार के कर्मोंका विदारण करनेवाले ज्ञानदर्शन चारित्र तपश्चर्यात्मक मोक्षमार्गका शरण ग्रहण करो। बोध क्यों नहीं प्राप्त करते ? क्षण भरमें विनिष्ट होने वाले, सन्ध्याकालीन लालिमाके समान अस्थायी, हाथीकी सूंडके समान चंचल तथा दूबकी नोक पर स्थित जलबिन्दु के समान अस्थिर इस राज्यको त्याज्य समझ कर अचल, अव्याबाध, अरुज (रोगांसे रहित) अनन्त अक्षय और पुनरागमन से रहित विराट्ट जो मोक्ष राज्य है, उसके लिए बोध क्यो नहीं प्राप्त करते ? कहा है—

જન્મ આદિ દસ પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓથી યુક્ત જીવન ફરી સાંપડવું સુલભ નથી તેથી આ મનુષ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરીને બોધ મેળવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ ॥ ૧ ॥

— ટીકાર્થ —

હે ભવ્ય જીવો ? બોધ પ્રાપ્ત કરો. આઠ પ્રકારનાં કર્મોનું વિદારણ કરનાર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપશ્ચર્યાત્મક મોક્ષમાર્ગનું શરણ ગ્રહણ કરો, તમે શા કારણે બોધ પ્રાપ્ત કરતા નથી ? ક્ષણ માત્રમાં વિનષ્ટ થનારા, સંધ્યાકાલીન લાલિમાના સમાન અસ્થાયી, હાથીની સૂંઢના સમાન ચંચળ, તથા દર્ભની ટોચ પર પડેલા જળબિન્દુ સમાન અસ્થિર આ રાજ્યને ત્યાજય સમજીને અચલ, અવ્યાબાધ, અરુજ (રોગોથી રહિત) અનંત, અક્ષય અને પુનરાગમનથી રહિત એવું જે વિરાટ મોક્ષરાજ્ય છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તમે શા માટે

"निर्वाणादिसुखप्रदे नरभवे जैनेन्द्रधर्मान्विते,
लब्धे स्वल्पमचारुकामजसुखं नो सेवितुं युज्यते।
वैडूर्यादिमहोपलौघनिचिते प्राप्तेऽपि रत्नाकरे,
लातुं स्वल्पमदीप्तिकाचशकलं किं साम्प्रतं साम्प्रतम् ॥१॥ इति।

इति विचिन्त्य मोक्षाय मतिं कथं न कुरुध्वमिति भावः। यतः 'पेच्च' प्रेत्य परभवे=मनुष्यातिरिक्ते भवे 'संबोही' संबोधिः=जैनधर्मप्राप्तिः 'दुल्लहा' दुर्लभा-लब्धुमशक्या अकृतधर्माणां मनुष्यातिरिक्तबोधिप्राप्तेरसम्भवात्। पुनश्च-'राईओ' रात्रयः 'णो हू' नैव 'हू' एवकारार्थे, 'उवणमंति' उपनमन्ति-आगच्छन्ति-व्यतीता रात्रयः उपलक्षणाद्दिवसा न पुनरावर्तन्ते इति भावः।

---

'निर्वाणादि सुखप्रदे, इत्यादि।

-अन्वयार्थ-

जिनेन्द्र भगवान् द्वारा प्रतिपादित धर्म से युक्त और निर्वाण आदिका सुख प्रदान करनेवाले मानवभवके प्राप्त हो जाने पर स्वल्प और कुत्सित कामजन्य सुखका सेवन करना उचित नहीं है। वैडूर्य आदि महान् रत्नोंके समूह से व्याप्त रत्नाकर (सागर)को प्राप्त करके भी तुच्छ, दीप्तिहीन काचके टुकडेको लाना क्या उचित है? कदापि नहीं।'

ऐसा विचार करके मोक्षके लिए विचार क्यों नहीं करते हो? क्योंकि मनुष्यसे अन्यभव में बोधि जिनधर्मकी प्राप्ति होना कठिन है, क्योंकि जो धर्मका सेवन नहीं करते उन्हे मनुष्य से अन्य भवकी प्राप्ति होती है अर्थात् पशु आदिका भव प्राप्त होता है, और वहां बोधि प्राप्त होना संभव नहीं है।

इसके अतिरिक्त, बीती हुई रात्रियाँ और उपलक्षण से दिन वापिस

---

બોધ પ્રાપ્ત કરતા નથી? કહ્યુ પણ છે કે "निर्वाणादि सुखप्रदे" ઇત્યાદિ-

જિનેન્દ્ર ભગવાન્ દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મથી યુક્ત અને નિર્વાણ આદિનુ સુખ પ્રદાન કરનારો માનવભવ પ્રાપ્ત થયા બાદ સ્વલ્પ અને કુત્સિત કામજન્ય સુખનુ સેવન કરવુ તે ઉચિત નથી

વૈડૂર્ય આદિ મહાન્ રત્નોના સમૂહથી વ્યાપ્ત રત્નાકર (સમુદ્ર)ને પ્રાપ્ત કરવા છતા પણ તુચ્છ, કાન્તિહીન કાચના ટુકડાને ગ્રહણ કરવો શુ ઉચિત છે? કદાપિ નહી

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તમે મોક્ષ રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે વિચાર કેમ કરતા નથી આ મનુષ્ય ભવમા જ બોધિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એ સિવાયના કોઈ પણ ભવમાં બોધિની (જૈન ધર્મની) પ્રાપ્તિ થતી નથી જે માણસ ધર્મનુ સેવન કરતો નથી, તેને મનુષ્ય ભવની ફરી પ્રાપ્તિ થતી નથી, એટલે કે તે મનુષ્યભવનુ આયુષ્ય પુરૂ કરીને પશુ આદિનો ભવ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે ભવમા બોધિ પ્રાપ્ત થવાનો સભવ જ નથી

વ્યતીત થઈ ગયેલી રાત્રિઓ (અને ઉપલક્ષણથી વ્યતીત થયેલા દિવસો) પાછી ફરતી નથી સયમને માટેના નીચે દર્શાવેલા દસ અવસરો ફરી સરલતાથી પ્રાપ્ત થવાના નથી

'पुणरवि' पुनरपि 'जीवियं' जीवितम् दशभेदभिन्नं संयमजीवनम् 'नो सुलभं' नो सुलभं नो सुप्रापं भवति । ते दशभेदाः (बोल) यथा मनुष्यजन्म१, आर्यक्षेत्रम्२, सुकुलम्३, दीर्घमायुः पञ्चेन्द्रियपूर्णत्वम्५, शरीरनैरुज्यम्६, साधुसङ्गतिः७, धर्मश्रवणम्८, धर्मश्रद्धा९, धर्मे वीर्यस्फोरणं चेति१० इत्येतद्दशप्रकारकसाधनसम्पत्तिर्मनुष्याणां न सुप्रापा भवति सा युष्माकमुपस्थिता तथापि किमर्थमत्र न पराक्रमत, किमेतेन क्षणध्वंसेन राज्येन युष्माकमिति श्रीभगवदादिनाथस्योपदेश इति ।

अस्मिन् श्लोके वैतालीयं छन्दः तल्लक्षणन्तु—

> षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरंतराः ।
> न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेन्तरे रलौगुरुः ॥१॥

---

नहीं लौटते । दश प्रकारका संयम जीवन भी फिर सरलता से मिलनेवाला नहीं हैं । वे दश प्रकार ये हैं (१) मनुष्य जन्म (२) आर्यक्षेत्र (३) सुकुल (४) दीर्घआयु (५) पांचों इन्द्रियोंकी परिपूर्णता (६) शरीरकी नीरोगता साधुओंकी संगति (८) धर्मश्रवण (९) धर्मश्रद्धा और (१०) धर्म में पराक्रम करना । दश प्रकारके इन साधनोंकी सम्पन्नता सभी मनुष्योंको सरलता से प्राप्त नहीं होती और वह तुम्हे प्राप्त है फिर तुम इस विषय में पराक्रम क्यों नहीं करते ? इस क्षणविनश्वर राज्य से तुम्हारा क्या हित होता हैं। यह भगवान् श्री आदिनाथका उपदेश अपने सांसारिक अठारह पुत्रोंके प्रति है ।

इस श्लोक में वैतालीय नामक छन्द है । इस छन्दका लक्षण इस प्रकार है–'षड् विषमेऽष्टौ' इत्यादि ।

---

તે દસ વિશિષ્ટ અવસરો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) મનુષ્ય જન્મ, (૨) આર્યક્ષેત્ર, (૩) સુકુળ (૪) દીર્ઘ આયુષ્ય, (૫) પાંચે ઇન્દ્રિયોની પરિપૂર્ણતા (૬) શરીરની નીરોગતા (૭) સાધુઓનો યોગ (૮) ધર્મ શ્રવણ (૯) ધર્મ શ્રદ્ધા અને (૧૦) ધર્મમા પરાક્રમ

દશ પ્રકારના આ સાધનોની સંપન્નતા સઘળા મનુષ્યોને સરળતાથી પ્રાપ્ત થતી નથી પરન્તુ તમને આ દસે સાધનો પ્રાપ્ત થયા છે, છતા તમે શા માટે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી ? આ ક્ષણવિનશ્વર રાજ્યથી તમારૂં શું હિત સધાવાનુ છે ? ભગવાન્ આદિનાથે તેમના ૧૮ સાંસારિક પુત્રોને આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો હતો

આ શ્લોક વૈતાલીય છન્દમા લખાયો છે. વૈતાલીય છન્દનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે **"षड् विषमेऽष्टौ"** ઇત્યાદિ—

अस्यार्थः–प्रथमतृतीयचरणयोः आदितः षड्मात्रा, ततः रगणः (ऽ।ऽ) ततः एको लघुः, ततः एको गुरुवर्णः । द्वितीयचतुर्थचरणयोस्तु आदितः अष्टौ मात्रा ततः रगण, ततः एको लघुः, ततः एको गुरुर्वर्णो भवति। इति ॥१॥

संसारिणः प्रायः सोपक्रमायुष्का भवन्तीति तेषामनियतायुः प्रदर्शयन्नाह —'डहरावुड्ढा' इत्यादि ।

मूलम्—

१ ३ २ ६ ३ ७ ५ ४
डहरा बुड्ढा य पासह गब्भत्था वि चयंति माणवा ।
९ ८ १० ११ १२ १३ १४
सेणे जह वट्टयं हरे एवं आउक्खयंमि तुट्टई ॥२॥

छाया--

डहरा वृद्धाश्च पश्यत गर्भस्था अपि च्यवन्ति मानवाः ।
श्येना यथा वर्त्तकं हरेद् एवमायुः क्षये त्रुटयति ॥२॥

---

प्रथम और तीसरे चरणके प्रारंभ में छह मात्राएँ हो, फिर रगण (ऽ।ऽ) हो, फिर एक लघु अक्षर और एक गुरु (दीर्घ) अक्षर हो। द्वितीय और चतुर्थ चरणमें आरंभ में आठ मात्राएँ हो, फिर रगण हो फिर एक लघु और एक गुरु वर्ण हो तो वैतालिक छन्द कहलाता है ॥१॥

संसारी जीव प्रायः उपक्रम युक्त आयुवाले होते हैं, अतएव उनकी अनियत आयु दिखलानेके लिए कहते है- 'डहरा वुड्ढा' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'डहरा–डहराः' बालक 'य–च' और 'वुड्ढा–वृद्धाः' वृद्ध 'गब्भत्थावि–गर्भस्था अपि' गर्भमें रहे हुए बालकभी 'माणवा–मानवाः' मनुष्य 'चयंति–च्यवन्ति' अपने जीवनको छोड देतेहैं 'पासह–पश्यत' देखो 'जह–यथा' जैसे 'सेणे–श्येनः' श्येनपक्षी (बाजपक्षी) 'वट्टयं-वर्तकं'

---

પહેલા અને ત્રીજા ચરણુની શરૂઆતમા છ માત્રઓ હોય, પછી રગણુ (ऽ।ऽ) હોય પછી એક લઘુ અક્ષર અને એક ગુરુ (દીર્ઘ) અક્ષર હોય, બીજા અને ચોથા ચરણુથી શરૂઆતમા આઠ માત્રાઓ હોય, ત્યાર બાદ રગણુ હોય અને ત્યાદ બાદ એક લઘુ અને એક ગુરુ વર્ણ હોય, એવા છન્દનુ નામ "વૈતાલિક છન્દ" છે

સ સારી જીવો સામાન્ય રીતે ઉપક્રમયુક્ત આયુવાળા હોય છે તેથી તેમના અનિયમિત આયુનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે–"डहरावुड्ढा" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ–'डहरा-डहरा' બાળક 'च-च' અને 'वुड्ढा वृद्धाः' વૃદ્ધ તથા 'गब्भत्थावि-गर्भस्था अपि' ગર્ભમા રહેલા બાળક પણુ 'माणवा-मानवा' મનુષ્ય 'चय ति–च्यवन्ति' પોતાના જીવનને છોડીદે છે 'पासई-पश्यत જુવો 'जह–यथा' જેમ કે 'सेणे-श्येनः'

अन्वयार्थः-

(डहरा) डहराः-बालकाः (य) च--तथा (वुड्ढा) वृद्धाः (गब्भत्थावि) गर्भस्था अपि (माणवा) मानवाः- मनुष्याः (चयंति) च्यवन्ति- म्रियन्ते। इति (पासह) पश्यत (जह) यथा (सेणे) श्येनः 'बाज' इति प्रसिद्धः पक्षिविशेषः (वट्टयं) वर्त्तकं-'बटेर' इति भाषाप्रसिद्धं पक्षिविशेषम् (हरे) हरेत्--मारयेत् एवं मृत्युः प्राणिनं हरतीति भावः। (एवं) एवम्-अनेन प्रकारेण (आउक्खयंमि) आयुःक्षये प्राणी (तुट्टई) त्रुटयति म्रियते जीवनं व्यपगतं भवति ॥२॥

टीका-

'डहरा' डहराः-बालकाः 'डहर' इति बालकवाचकोऽयं देशीयशब्दः, 'य' च तथा 'वुड्ढा वृद्धाः वयोवृद्धा रोगवृद्धा वा तथा 'गब्भत्थावि' गर्भस्था

---

वर्तक पक्षीको 'हरे-हरेत्' मारताहै 'एवं-एवम्' इसी प्रकार 'आउक्खयंमि आयुःक्षये' आयुके क्षय होनेपर 'तुट्टई-त्रुटयति' जीवन नष्ट हो जाता है ॥२॥

अन्वयार्थ

देखो बालक और वृद्ध सभी यहां तक कि गर्भ में स्थित मनुष्य भी जीवनका परित्याग कर देते हैं। जैसे बाज, बटेर पक्षीको मार डालता है उसी प्रकार आयुष्यका क्षय होने पर जीवन नष्ट हो जाता है। तात्पर्य यह है कि इस जीवनकी कोई अवधि निश्चित नहीं है यह किसी भी समय समाप्त हो जाता है ॥ २ ॥

टीकार्थ

'डहर' यह देशी शब्द 'बालक' अर्थका वाचक है। वृद्धका अर्थ वयोवृद्ध या रोगवृद्ध है। अभिप्राय यह है कि बालक हो चाहे वृद्ध, या गर्भ में

---

શ્યેનપક્ષી (બાજ પક્ષી) "वट्टय-वर्तक' વર્તકપક્ષીને 'हरे-हरेत्' મારે છે. 'एवं-एवम्' આ પ્રકારે 'आउक्खयमि-आयु क्षये' આયુષ્યના ક્ષય થયા પછી 'तुट्टई-त्रुटयति' જીવન નષ્ટ થઈ જાય છે ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ

જુઓ, બાલક યુવાન, વૃદ્ધ, એ સૌ જીવનનો પરિત્યાગ કરે છે. અરે? ગર્ભમાં રહેલા જીવના પ્રાણો પણ વિનષ્ટ થઇ જાય છે

જેવી રીતે બાજપક્ષી બતકને મારી નાખે છે એજ પ્રમાણે આયુષ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે જીવન નષ્ટ થઇ જાય છે તાત્પર્ય એ છે કે આ જીવનની કોઈ અવધિ નિશ્ચિત નથી, તે ગમે તે સમયે સમાપ્ત થઈ જાય છે.

-ટીકાર્થ-

"डहर" આ ગામઠી પદ 'બાલકના' અર્થનુ વાચક કે 'વૃદ્ધ' આ પદ વયોવૃદ્ધ અને રોગવૃદ્ધનુ વાચક છે ચાહે બાલક હોય, ચાહે વૃદ્ધ હોય, ચાહે ગર્ભમાં રહેલો

अपि गर्भे वर्त्तमाना अपि 'माणवा' मानवाः मनुष्याः 'चयंति' च्यवन्ति म्रियन्ते, अथ केचन कोमलायां बालावस्थायामेव म्रियन्ते, केचन जराजर्जरितावस्थायां रोगप्राप्तजरावस्थायां वा म्रियन्ते, केचन च गर्भक्षरणादिकारणवशाद् गर्भावस्थायामेव म्रियन्ते, आयुषोऽपायबहुलत्वाद् सोपक्रमत्वाच्च यस्यां कस्याञ्चिद्-प्यवस्थायां प्राणान् त्यजन्तीति पश्यतेति भावः । इति हे पुत्राः यूयं 'पासह' पश्यत विवेकबुद्ध्या विलोकयत । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः 'जहा' यथा 'सेणे' श्येनः 'बाज' इति लोकप्रसिद्धः पक्षिविशेषः 'वट्टयं' वर्त्तकं 'बटेर' इति लोक-प्रसिद्धं पक्षिविशेषं 'हरे' हरेत् गृहीत्वा गच्छेत् तथा मृत्युरपि प्राणिनः प्राणान् अपहरति । उक्तञ्च—

"अशनं मे वसनं मे, जाया मे बन्धुवर्गो मे ।
इति मे-मे कुर्वाणं, कालवृको हन्ति पुरुपाजम् ॥१॥ इति ।

---

ही स्थित मनुष्य क्यों न हो सभी मृत्युको प्राप्त हो जाते हैं। आशय यह है कि कोई कोई मनुष्य कोमल बाल्यावस्थामें ही मर जाते हैं, कोई जरासे जर्जरीत या रोगसे जर्जरीत होने पर मर जाते हैं और कोई गर्भपात आदि कारणोंसे गर्भावस्था में ही मरण प्राप्त करते हे, क्योंकि यह आयु अनेक विघ्नबाधाओंसे युक्त हे और सोपक्रम है। अतएव किसी भी अवस्थामें वह समाप्त हो जाता है और मनुष्य प्राण त्याग देता है, हे पुत्रो ! विवेक बुद्धिसे इस संसारको देखो । जैसे बाजपक्षी बटेर पक्षीको पकड कर ले जाता है, उसी प्रकार मृत्यु प्राणियोंके प्राणोंको अपहरण कर लेता है। कहा भी है—'अशनं मे वसनं मे' इत्यादि ।

'मेरे अशन है, मैंरे वसन (वस्त्र) है. मेरी पत्नी है, मेरे बन्धुवर्ग हैं, इस प्रकार मनुष्य मेरे मेरे 'संस्कृत भाषा में 'मे मे' करता रह जाता है

---

જીવ હોય પરંતુ કોઈને મૃત્યુ છોડતું નથી. કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં જ મરણ પામે છે કોઇ ભર યુવાનીમાં મરણ પામે છે, કોઈ જરા અથવા રોગથી જર્જરિત થઈને મરણ પામે છે અને કોઇ કોઈ જીવ ગર્ભપાત આદિ કારણોને લીધે ગર્ભાવસ્થામાં જ મરણ પ્રાપ્ત કરે છે કારણ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય અનેક વિઘ્નોથી યુક્ત અને સોપક્રમ (ઉપક્રમયુક્ત) છે તેથી કોઈ પણ અવસ્થામાં તે આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જવાને કારણે માણસના પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે માટે હે પુત્રો ! વિવેક બુદ્ધિથી સંસારી જીવોની આ સ્થિતિ સમજી લો. જેવી રીતે બાજ પક્ષી બતકને પકડીને લઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે મૃત્યુ પ્રાણીઓના પ્રાણોનું અપહરણ કરી લે છે કહ્યું પણ છે કે— 'अशन मे वसन मे" ઈત્યાદિ—

આ મારૂં અશન ખાદ્ય સામગ્રી છે, આ મારૂં વસન વસ્ત્રો છે, આ મારી પત્ની

पुनश्च—व्योम्नैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं,
वध्यन्ते वधकैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।
दुर्नीतं किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः,
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥१॥ इति ।

'एवं' एवम् अनेनैव प्रकारेण निरुपक्रमसागरोपमपल्योपमायुष्कोऽपि 'आउक्खयम्मि' आयुःक्षये=स्वायुषो विनाशे तैलाभावे प्रदीपवत् 'तुट्टइ' त्रुटयति=विनश्यति। एवं हे पुत्राः! एवंविधसंसारस्वरूपं ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया परित्यज्य प्राज्याक्षय्यमोक्षराज्यप्राप्तये प्रयतध्वमिति भावः ॥२॥

---

और कालरूपी वृक (भेडिया) आकर मनुष्योंको पकड ले जाता है। '.
और कहा भी है–' व्योम्नैकान्तविहारिणो' इत्यादि ।

'एकान्त आकाश में विचरण करने वाले पक्षी भी मृत्युको प्राप्त हो जाते हैं, जैसे मच्छीमार अथाह समुद्र में से भी मत्स्योंको बन्धन में बॉध लेते हैं। इस संसारमें न तो दुराचार से बचाव हो सकता है, न सदाचार से। अच्छे स्थानकी प्राप्ति होनेसे भी कोई लाभ नहीं होता। अपने स्वभावसे ही हाथ फैलाए हुए काल दूर से भी प्राणिोंको दबा देता है।'

इसी प्रकार निरुपक्रम सागरोपम और पल्योपम की आयुवाले भी आयुका क्षय होनेपर, तेलके अभाव में दीपककी तरह, नष्ट हो जाते हैं। हे पुत्रो! संसारके ऐसे स्वरूपको ज्ञपरिज्ञा से जानकर और प्रत्याख्यान परिज्ञासे त्याग कर विशाल और अक्षय साम्राज्यको प्राप्त करनेका प्रयत्न करो ॥२॥

---

છે, આ મારા બન્ધુઓ છે આ પ્રકારે માણુસ ,મારુ મારું' કરતો રહી જાય છે, અને કાળરૂપી વરુ આવીને માણુસોને પકડીને લઈ જાય છે"

વળી એવુ પણ કહ્યુ છે કે– " व्योम्नैकान्तविहारिणो "ઇત્યાદિ એકાન્ત આકાશમા વિચરતુ પક્ષી પણ મોતથી બચી શકતુ નથી, અગાધ સમુદ્રમાં રહેલા માછલાઓને પણ માછીમાર જાળમા પકડી લે છે, એજ પ્રમાણે આ સ સારમા સદાચારથી પણ બચાવ (મોતની સામે રક્ષા) થઈ શકતી નથી અને દુરાચારથી પણ બચાવ થઇ શકતો નથી ગમે તેવા સારા સ્થાનનો આશ્રય લેવા છતા પણ માણુસ મોતથી બચી શકતો નથી કાળ દૂરથી પણ હાથ લ બાવીને પ્રાણીઓને જકડી લેવાને સમર્થ છે,

એજ પ્રમાણે નિરુપક્રમ સાગરોપમ અને પલ્યોપમ કાળના આયુષ્યવાના જીવો પણ આયુનો ક્ષય થતા નષ્ટ થઇ જાય છે જેમ કોડિયામા તેલ ખૂટી જતાં દીવો હોલવાઈ જાય છે એજ પ્રમાણે આયુનો ક્ષય થતા જીવો પણ મરણુ પામે છે માટે, હે પુત્રો! સ સારના આ પ્રકારના સ્વરૂપને જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જાણીને અને પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે ત્યાગીને વિશાળ અને અક્ષય મોક્ષસામ્રાજ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરો ॥ ૨ ॥

पुनः प्रव्रज्याकारणभूतं संसारस्वरूपं दर्शयति-'मायाहिं इत्यादि ।

मूलम्--

**मायाहिं पियाहिं लुप्पइ, नो सुलहा सुगई य पेच्चओ।**
**एयाइं भयाइं पेहिया, आरंभाविरमेज्ज सुव्वए ॥३॥**

छाया--

मातृभिः पितृभिश्च लुप्यते नो सुलभा सुगतिश्च प्रेत्य ।
एतानि भयानि प्रेक्ष्य आरंभाद्विरमेत सुव्रतः ॥३॥

अन्वयार्थः-

कश्चिद्विवेकविकलः (मायाहिं) मातृभिः (पियाहिं) पितृभिः मातृपितृ-

---

पुनः प्रव्रज्या के कारणभूत संसारके स्वरूप को दिखलाते हैं—'मायाहिं' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'मायाहिं-मातृभिः' माताकेद्वारा 'पियाहिं-पितृभिः' पिताके द्वारा 'लुप्पइ-लुप्यते' संसारमें भ्रमणकराये जाते हैं 'य-च' और 'पेच्चओ प्रेत्य' उनके मरनेके पश्चात् 'सुगई-सुगतिः' सद्गति 'नो सुलहा--नोसुलभा' सुलभनहीं है, अतः 'सुव्वए--सुव्रतः' विवेकशील पुरुष 'एयाइं--एतानि' पूर्वोक्तमाता पिताके स्नेह बधनरूप 'भयाहिं-भयानि' भयको 'पेहिया--प्रेक्ष्य' ज्ञपरिज्ञासे जानकर 'आरंभा-आरम्भात्' सावद्यअनुष्ठानोंसे 'विरमेज्ज--विरमेत्' प्रत्याख्यानपरिज्ञासे विरक्त होजावे ॥३॥

-अन्वयार्थ-

कोइ कोई अविवेकी जन माता और पिताके प्रति अनुराग के कारण विनष्ट हो जाता हैं अर्थात् संसार में परिभ्रमण करता है। ऐसे प्राणीको

---

સૂત્રકાર પ્રવ્રજ્યાના કારણભૂત સંસારના સ્વરૂપનું વિશેષ વર્ણન કરતા કહે છે "मायाहिं" ઈત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'मायाहिं-मातृभि' માતાના દ્વારા 'पियाहिं-पितृभि' પિતાના દ્વારા 'लुप्पई-लुप्यते' સંસારમાં ભ્રમણ કરાવાય છે 'य-च' અને 'पेच्चओ-प्रेत्य' તેમના મરણ પછી 'सुगई सुगति' સદ્ગતિ 'नो सुलहा-नो सुलभा' સુલભ નથી, અતઃ 'सुव्वए-सुव्रत' વિવેકશીલ પુરુષ 'एयाइ-एतानि' પૂર્વોક્ત માતા પિતાના સ્નેહ-બંધન રૂપ 'भयाइ-भयानि' ભયને 'पेहिया प्रेक्ष्य' 'ज्ञ' પરિજ્ઞાથી જાણીને 'आरंभा-आरम्भात्' અનુષ્ઠાનોથી 'विरमेज्ज-विरमेत्' પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞાથી વિરક્ત થઈ જાય છે ॥૩॥

- સૂત્રાર્થ -

કોઈ કોઈ અવિવેકી માણસો માતા પિતા પ્રત્યેના અનુરાગને કારણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી શકતા નથી, અને તે કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે એવા પ્રાણીને પરભવમાં

स्नेहैरित्यर्थः (लुप्पइ) लुप्यते=विनश्यति संसारे भ्रमतीत्यर्थः (य) च=तथा इत्थम्भूतस्य प्राणिनः (पेच्चाओ) प्रेत्य=मरणानन्तरम् (सुगई) सुगतिः (नो सुलहा) नो सुलभा=सुगतिप्राप्तिर्नभवति अतः (सुव्वए) सुव्रतः विवेकशील पुरुषः (एयाहिं) एतानि पूर्वोक्तानि मातृपितृस्नेहबन्धनरूपाणि (भयाइं) भयानि भयानीव भयानि भयजनकानि स्थानानि (पेहिया) प्रेक्ष्य ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा (आरंभा) आरम्भात् सावद्यानुष्ठानात् (विरमेज्ज) विरमेत् प्रत्याख्यानपरिज्ञया निवर्तेत ॥३॥

टीका--

'मायाहिं' मातृभिः 'पियाहिं' पितृभिः 'लुप्पइ' लुप्यते विनश्यति संसारे भ्रमणं करोतीत्यर्थः, 'मातृभिः पितृभिः' इत्यत्र बहुवचनमनेकजन्मसम्बन्धख्यापनार्थम् मातृपितृभिः, इत्येतेन पुत्रकलत्रादीनां संग्रहो भवति। सचैतेषां मिलितानाम् एकैकेषां वा स्नेहेन धर्माचरणं न करोति। 'एतान्विहाय कथ-

परभव में सुगति सुलभ नहीं होती। अतः विवेकवान पुरुष इस मातृ पितृ स्नेह रूप बन्धनसे उत्पन्न भयों को जान कर सावद्यअनुष्ठान से विरत हो जाय ॥३॥

टीकार्थ-

माताके कारण और पिताके कारण जीव संसारमे परिभ्रमण करता है। मूल पाठ में 'मायाहिं, पियाहिं' ऐसा जो बहुवचन दिया है, वह अनेक जन्मोंका सम्बन्ध कहने के लिए हैं। यहां यद्यपि सिर्फ माता पिताका उल्लेख किया गया हैं तथापि उससे पुत्र कलत्र आदि सभी आत्मीय जनोंका ग्रहण कर लेना चाहिए। मनुष्य इन सभीके अथवा इनमें से एक एक के प्रति अनुराग होनेके कारण धर्मका आचरण नहीं करता है। वह सोचता हैं इन्हे

સુગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી વિવેક યુક્ત માણસે માતા પિતા પ્રત્યેના સ્નેહ રૂપ બન્ધન વડે ઉત્પન્ન થનારા ભયોને જાણીને સાવદ્ય અનુષ્ઠાનોનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ ॥ ૩॥

– ટીકાર્થ –

માતા અને પિતા પ્રત્યેના અનુરાગને કારણે જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. મૂળ પાઠમાં 'मायाहिं पियाहिं' આ બહુવચનના જે પદો દેવામાં આવ્યા છે તે અનેક જન્મોનો સંબંધ પ્રકટ કરવાને માટે આપવામાં આવ્યા છે. અહીં જો કે માતા પિતાનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, પરન્તુ તેના દ્વારા પુત્ર, કલત્ર, આદિ સઘળા આત્મીય જનોને પણ ગ્રહણ કરવા જોઇએ આ સઘળા આત્મીય જનો પ્રત્યેના અથવા તેમાંના કોઈ પણ એક બે આદિ આત્મીય જનો પ્રત્યેના અનુરાગને કારણે માણસ ધર્મનું નામ પણ લેતો નથી. તે એવો વિચાર કરે છે કે તેમને છોડીને હું એકલો કેવી રીતે રહી શકું ! આ પ્રકારની

महमेकाकी स्थास्यामी' तिचिन्तयन्, तेषां स्नेहपाशबद्धो धर्माचरणमकुर्वाणः तैः सहैव संसारे परिभ्रमन् वारंवारमृत्युमवाप्य पुनःपुनर्भवारण्ये भ्रमतीति भावः ।

इत्थंभूतस्नेहबद्धमानसस्य विचारविकलस्य स्वजनपोषणाय यथा कथंचिद्व्यापारं कुर्वतः पुरुषस्य 'पेच्चाओ' प्रेत्य मरणानन्तरमपि 'सुगई' सुगतिः=स्वर्गापवर्गप्राप्तिरूपा 'नो सुलहा' सुलभा न भवति । अपि तु तस्य नरकनिगोदादिपात एव भवति, अनेकविधारम्भसमारम्भादिसावद्यकर्माऽनुष्ठानात् । अत एव-'सुव्वए' सुव्रतः देशविरत्यादिव्रतयुक्तः पुरुषः 'एयाइं' एतानि 'भयाइं' भयानि नरकनिगोदादिगतिप्राप्तिरूपभयकारणानि 'पेहिया' प्रेक्ष्य ज्ञपरिज्ञया परिज्ञाय 'आरंभा' आरंभात् सावद्यकर्माऽनुष्ठानात् 'विरमेज्ज' विरमेत् प्रत्याख्यानपरिज्ञया परित्यजेदिति भावः ॥३॥

---

छोडकर मैं अकेला कैसे रहूंगा ? इस प्रकार सोचकर उनके प्रेमपाश में बंधकर धर्मका आचरण न करता हुआ, उन्हीं के साथ साथ संसार परिभ्रमण करता हैं और पुनः पुनः मृत्युको प्राप्त होता है।

इस प्रकार रागके वन्धन में जिसका मन बंधा हुआ है, जो विवेकसे रहित है तथा आत्मीय जनोंके पोपणके लिए चाहे जैसे कार्य करता है, उस जीव को मृत्युके पश्चात् स्वर्ग या मोक्ष रूप सद्गति सुलभ नहीं होती। उसका नरक या निगोद में ही पतन होता है, क्योंकि वह अनेक प्रकारके आरंभ समारंभ आदि सावद्यकर्मोंका अनुष्ठान करता है। अतएव जो सुव्रत है अर्थात् देशविरति आदि चारित्रसे युक्त है, वह पुरुष नरक निगोद आदि दुर्गतियों की प्राप्ति के भयके कारणोंको ज्ञपरिज्ञासे जानकर सावद्यकर्मके अनुष्ठान को प्रत्याख्यान परिज्ञा से त्याग दे ॥३॥

---

વિચારધારાને કારણે તે તેમના પ્રેમપાશમા જ જકડાયેલા રહીને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરતો નથી પરિણામે તેમની સાથે તેને પણ સ સારમા પરિભ્રમણ કરવુ પડે છે, એટલે કે વાર વાર જન્મ મરણના દુ ખોનુ વેદન કરવુ પડે છે

આ પ્રકારે જેનુ મન રાગના બન્ધનમા જકડાયેલુ છે, જે વિવેકથી રહિત છે અને આત્મીય જનોના પોષણ માટે ગમે તેવા કાર્યો કર્યા કરે છે, તે જીવને આ મનુષ્ય ભવનુ આયુષ્ય પૂરૂ થયા બાદ સ્વર્ગ અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી મનુષ્ય ભવમા તે માણસ અનેક આર ભ સમાર ભ આદિ સાવદ્ય કૃત્યો કરવાને કારણે નરક અથવા નિગોદમા જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જેઓ સુવ્રતસપન્ન છે, એટલે કે જેઓ દેશવિરતિ આદિ ચારિત્રથી યુક્ત છે તેમણે નરક નિગોદ આદિ દુર્ગતિઓની પ્રાપ્તિના કારણોને જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જાણીને સાવદ્ય કર્મોના અનુષ્ઠાનનો પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા વડે ત્યાગ કરવો જોઇએ ॥ ૨ ॥

अथ सावद्यकर्माऽनिवृत्तस्य दोषमाह—'जमिणं' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ७ ८ ६
जमिणं जगति पुढो जगा- कम्मेहिं लुप्पंति पाणिणो ।
९ १० ११ १४ १२ १५ १३
सयमेव कडेहिं गाहंति, णो तस्स मुच्चेज्जऽपुट्ठयं ॥४॥

—छाया—

यदिदं जगति पृथक् जगाः कर्मभि र्लुप्यन्ते प्राणिनः।
स्वयमेव कृतैर्गाहन्ते, नो तस्मात् मुच्येतास्पृष्टः॥४॥

अन्वयार्थः—

(जं) यत्—यस्मात्कारणात् (इणं) इदम् वक्ष्यमाणप्रकारकं गत्यादिकं भवति—(जगति) जगति=अस्मिन् संसारे (पुढो) पृथक् एकैकत्वेन (जगा) इति जगत्स्थिताः (पाणिणो) प्राणिनः=जीवाः (कम्मेहिं) कर्मभिः (लुप्पंति) लुप्यन्ते=

---

अव सावद्यकर्म से निवृत न होनेवालेको होनेवाले दोष कहते हैं—'जमिणं' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जं--यत्' जिस कारणसे 'इणं--इदम्' वक्ष्य माण प्रकारसे गत्यादिकहोती है 'जगति--जगति' इस संसारमें 'पुढो--पृथक्' पृथक् पृथक् 'जगा-जगाः' जगत्में रहे हुए 'पाणिणो--प्राणिनः' जीव 'कम्मेहि--कर्मभिः' कर्मों से 'लुप्पंति--लुप्यन्ते' दुःखी होते हैं तथा 'सयमेवकडेहिं-स्वयमेवकृतैः' अपने किये हुए कर्मोंसे 'गाहंति--गाहन्ते' नरक निगोदादि स्थानों में जाते हैं 'अपुट्टयं—अस्पृष्टः' स्वतः कर्म को विनाभोगेही 'तस्स--तस्मात्' ये कर्मसे 'णो मुच्चेज्ज--नो मुच्येत' मुक्त नहीं हो सकते हैं ॥४॥

—अन्वयार्थ—

क्योंकि आगे कही जाने वाली गति आदि होती है इस संसारमें स्थित प्राणी पृथक् पृथक् अपने अपने कर्मोंसे पीडित होते हैं । तथा अपने

---

હવે સાવદ્ય કર્મોથી નિવૃત્ત નહી થનારને કેવી હાનિ થાય છે, તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે "जमिण" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'ज-यत्' જે કારણથી 'इण-इदम्' વક્ષ્ય માણ પ્રકારથી ગતિ વગેરે થાય છે. 'जगति-जगति' આ સંસારમાં 'पुढो-पृथक्' પૃથક્ 'जगा-जगा.' જગતમાં રહેલા 'पाणिणो-प्राणिन' જીવો 'कम्मेहिं-कर्मभि' કર્મો થી 'लुप्पंति-लुप्यन्ते' દુઃખી થાય છે, તથા 'सयमेवकडेहिं-स्वयमेवकृतै,' પોતાના કરેલા કર્મોથી 'गाहंति-गाहन्ते' નરક નિગોદ વિગેરે સ્થાનોમાં જાય છે 'अपुट्ठय-अस्पृष्ट' સ્વકૃત કર્મ ભોગવ્યા વિના જ 'तस्स-तस्मात्' તે કર્મથી 'णो मुच्चेज्ज-नो मुच्येत' મુક્ત થઈ શકતા નથી, ॥ ૪ ॥

—સૂત્રાર્થ—

સાવદ્ય કર્મોથી નિવૃત્ત ન થનાર જીવોની આગળ કહ્યા પ્રમાણેની ગતિ થાય છે આ સંસારમાં રહેલા જીવો પોત પોતાના કર્મો દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ રૂપેપીડા ભોગવે છે. તેમના

उत्पीडयन्ते। तथा (सयमेव कडेहिं) स्वयमेवकृतैः=स्वकृतैरेवकर्मभिः (गाहंति) गाहन्ते=नरकनिगोदादिगतौ प्रवेशं कुर्वन्ति तत्र तिष्टन्तीत्यर्थः, अतः 'अपुट्ठयं' अस्पृष्टः सन् स्वकृतकर्मणः स्पर्शमकृत्वा-स्वकृतं कर्माभुक्त्वा (तस्स) तस्मात् कर्मण सकाशात् (णो मुच्चेज्ज) नो मुच्येत=न मुक्तो भवेत् स्वकृतकर्मणोऽवश्यं भोगा-दिति ॥४॥

टीका—

'जं' यत्-यस्मात्कारणात् 'इणं' इदम्-वक्ष्यमाणप्रकरक गत्यादिकं भवति 'जगति' जगति=अस्मिन् संसारे 'पुढो' पृथक्-पृथक् एकैके 'जगा' जगत् स्थिताः संसारिण इत्यर्थः, 'पाणिणो' प्राणिनः=जीवाः 'कम्मेहिं' कर्मभिः 'लुप्पंति' लुप्यन्ते=उत्पीडयन्ते=उत्पीडिता भवन्ति, कर्मभिरेव दुःखिता भवन्ति नत्वन्यैः कैश्चित् अन्येषां निमित्तमात्रत्वात्, मुख्यनिमित्तकारणं तु शुभाशु-भस्य स्वकर्मैवेति भावः। अतो जीवाः 'सयमेव कडेहिं' स्वयमेवकृतैः स्वकृतैरेव-कर्मभिः नान्यकृतैः 'गाहंति' गाहन्ते=नरकनिगोदादिस्थानं प्राप्नुवन्ति किन्तु

---

ही किये हुए कर्मोंके कारण नरक निगोद आदि में प्रवेश करते या रहते हैं। अपने किये कर्मको भोगे विना कोई उस कर्मसे मुक्त नहींहोता ॥४॥

—टीकार्थ—

आरंभ का त्याग न करनेवालोंकी आगे कही जाने वाली गति आदि होती है। इस संसारमें पृथक् पृथक् रहे हुए संसारी प्राणी अपने कर्मोंसे पिडित होते है। अन्य कोई किसी को पीडा नहीं पहुंचाता, क्योंकि वह तो निमित्त मात्र होता है। प्रधान निमित्त तो अपना शुभ या अशुभ कर्म ही है। अतएव जीव अपने किये कर्मोंसे ही नरक निगोद आदि स्थानोंको प्राप्त

---

કૃત કર્મોના ફળ સ્વરૂપે જ તેમને નરક નિગોદ આદિમા રહેવુ પડે છે પોતે કરેલા કર્મના ફળને ભોગવ્યા વિના, કોઈ પણ જીવ તે કર્મથી મુક્ત થઇ શકતો નથી. ॥૪॥

—ટીકાર્થ—

આરંભનો ત્યાગ ન કરનાર જીવોની નીચે કહ્યા અનુસારની દશા થાય છે. આ સંસારમા અલગ અલગ રૂપે ઉત્પન્ન થતા સંસારી જીવોને પોત પોતાના કર્મોના ફળ અલગ અલગ રૂપે ભોગવવા પડે છે અન્ય કોઇ પણ જીવ કોઇને પીડા પહોચાડતા નથી કારણુ કે તે તો નિમિત્ત માત્ર જ હોય છે, પોતાનુ શુભ અથવા અશુભ કર્મ જ સુખદુઃખનુ મુખ્ય નિમિત્ત બને છે. તેથી એ વાત નિશ્ચિત જ છે કે પોતે કરેલા કર્મોને કારણે જ જીવો નરક નિગોદ

"अपुट्ठयं' अस्पृष्टः कर्मणो भोगमन्तरेण 'तस्स' तस्मात् अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी तस्मात् स्वकृतकर्मणः सकाशात् 'णो मुच्चेज्ज' नो मुच्येत=न मुक्तो भवेत् कर्मणो भोगमन्तरेण विनाशाभावत्, उक्तञ्च-" कडाणकम्माण न मोक्ख अत्थि" इति। अन्यत्राप्युक्तम्—" नाभुक्तं क्षीयते कर्म, कल्पकोटिशतैरपि"। किञ्च— " प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः।" इत्यादि। कृतं कर्म तु फलं दत्त्वैव निवर्तते नान्यथा तन्निवृत्तिरिति ॥४॥

इह जगति यानि कानि स्थानानि फलोपभोगार्थं नियतानि, तानि सर्वाण्य नित्यानित्येवेति दर्शयति सूत्रकारः-'देवागंधव्वरक्खसा' इत्यादि।

मूलम्—

देवा गंधव्वरक्खसा असुरा भूमिचरा सरीसिवा।
राया नर सेट्ठि माहणा ठाणा तेवि चयंति दुक्खिया ॥५॥

—छाया—

देवगन्धर्वराक्षसा असुरा भूमिचराः सरीसृपाः।
राजानो नरश्रेष्ठिब्राह्मणाः स्थानानि त्यजन्ति तेऽपिदुःखिताः ॥५॥

करते हैं। कर्मको भोगे विना जीवको छुटकारा नहीं मिलता क्योंकि कर्म भोगे विना विनष्ट नहीं होता। कहा भी है-'कडाण कम्माण न मोक्ख अत्थि' इत्यादि।

किये कर्मोंको (भोगे विना) मोक्ष नहीं होता अर्थात् छुटकारा नहीं होता। अन्यत्र भी कहा है-'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इत्यादि।

'सैकडो अरबकल्पकाल वीत जाने पर भी विना भोगे कर्मका क्षय नहीं होता। और उपार्जित कर्मोंका भोग से ही क्षय होता है। इत्यादि। आशय यह है कि किया कर्म फल देकर ही हटता है, विना फल दिये नहीं हटता ॥४॥

આદિ સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે કરેલા કર્મનુ ફળ જીવને ભોગવવુ જ પડે છે જ્યા સુધી કર્મનુ ફળ ભોગવવામા ન આવે, ત્યા સુધી તે કર્મમાથી જીવનો છુટકારો થતો નથી, કારણુ કે કર્મને ભોગવ્યા વિના કર્મનો વિનાશ થતો નથી કહ્યુ પણ છે કે 'कडाण कम्माणा ण मोक्ख अत्थि" ઇત્યાદિ

કૃત કર્મોને ભોગવ્યા વિના મોક્ષ મળતો નથી. એટલે કે છુટકારો થતો નથી. અન્યત્ર પણ એવુ કહ્યુ છે કે 'नाभुक्त क्षीयते कर्म' ઇત્યાદિ

"સેંકડો અબજ કલ્પકાળ વ્યતીત થઇ જવા છતા પણ ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી અને ઉપાર્જીત કર્મનુ ફળ ભોગવ્યા બાદ તે કર્મનો ક્ષય થાય છે" આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે 'કૃત કર્મનુ ફળ ભોગવવુ પડે છે ફળ ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી.' ॥૪॥

-अन्वयार्थः-

(देवा) देवाः=देवताः (गंधधरक्खसा) गंधर्वराक्षसाः (असुरा) असुराः (भूमिचरा) भूमिचराः=भूमौ पृथिव्यां चरणशीलाः, (सरीसिवा) सरीसृपाः=सर्पादय (राया) राजानः=नृपाः (नरसेट्ठिमाहणा) नरश्रेष्ठिब्राह्मणाः, नरा मनुष्याः श्रेष्ठिनः= नगरश्रेष्ठिनः ब्राह्मणाः=प्रसिद्धाः (तेवि) तेपि, ते उपर्युक्ताः देवादयः सर्वे- (दुक्खिया) दुःखिताःसन्तः (ठाणा) स्थानानि=स्वकीयस्थानानि (चयंति) त्यजन्तीति सर्वे देवादयः दुःखिता एव स्वस्थानं परित्यजन्ति दुःखिताःअवश्यमेव भवन्तीति भावः ॥५॥

---

इस जगत् में जो कोई भी स्थान फलभोगके लिए नियत हैं, वे सब अनित्य ही हैं, यह बात सूत्रकार दिखलाते हैं— 'देवगंधव्वरक्खसा इत्यादि ।

शब्दार्थ—'देवा--देवाः' देवताः 'गंधव्वरक्खसा--गंधर्वराक्षसाः' गंधर्व राक्षस आदि तथा 'असुरा-असुराः' असुर 'भूमिचरा--भूमिचराः' भूमिपर चलनेवाले 'सरीसिवा--सरिसृपाः' सरक कर चलनेवाले सर्पादि 'राया--राजानः' राजा 'नरसेट्ठिमाहणा--नरश्रेष्ठिब्राह्मणाः' मनुष्य, नगरशेठ और ब्राह्मण 'तेवि--तेपि वे उपर्युक्त देवादिसब 'दुक्खिया-दुःखिताः' दुःखित होकर 'ठाणा-स्थानानि' अपने अपने स्थानोंको 'चयंति-त्यजन्ति' छोडते हैं ॥५॥

-अन्वयार्थ-

'देवा देवता, गन्धर्व,राक्षस, असुर, भूमिचर, सरीसृप-सर्प आदि राजा, सामान्यनर, सेठ, ब्राह्मण, इत्यादि सभीदुःखित हो कर अपने अपने स्थानोंका त्यागते हैं। अर्थात् वे अपने स्थान त्याग करते समय अवश्य दुःखी होते हैं, परन्तु स्थानका त्याग तो करना ही पडता है ॥५॥

---

આ જગતમાં કર્મનું ફળ ભોગવવા માટે જે કોઇ સ્થાનો નિયત થયેલા છે, તેઓ અનિત્ય જ છે, એ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. "देवगंधव्वरक्खसा" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'देवा-देवा' દેવતા 'गंधव्वरक्खसा-गंधर्वराक्षसा' ગંધર્વ રાક્ષસ વિગેરે તથા 'असुरा-असुरा' અસુર 'भूमिचरा-भूमिचरा' જમીન પર ચાલવા વાળા 'सरीसिवा-सरिसृपा' સરકી ને ચાલવા વાળા સર્પ વિગેરે 'राया-राजान' રાજા 'नरसेट्ठिमहणा नरश्रेष्ठिब्राह्मणा' મનુષ્ય, નગરશેઠ, અને બ્રાહ્મણ 'तेवि-तेपि' તે ઉપર પ્રમાણે દેવ વિગેરે બધા 'दुक्खिया-दुखिता' દુખિત થઇને 'ठाणा-स्थानानि' પોત પોતાના સ્થાનને 'चयंति-त्यजन्ति' છોડે છે ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ

દેવતા, ગન્ધર્વ, રાક્ષસ, અસુર, ભૂમિચર, સરીસૃપ (સર્પ આદિ) રાજા, સામાન્ય નર, શેઠ, બ્રાહ્મણ આદિ સૌ કોઇ પોત પોતાના સ્થાનનોનો ત્યાગ કરતા દુખી થાય છે, પરન્તુ તે સ્થાનોનો તેમણે ત્યાગ તો કરવો જ પડે છે, ॥૫॥

-टीकार्थ-

(देवा) देवाः (गंधव्वरक्खसा) गन्धर्वराक्षसाः-गन्धर्वराक्षसेतिपदे पिशाच-भूतयक्षकिन्नरकिंपुरुषमहोरगव्यन्तराणामुपलक्षके, तथा 'असुरा' असुराः भवनपतयो दशप्रकाराः, 'भूमिचरा' भूमिचराः=पृथिव्यां संचरणशीलाः संपातिम कीटपतंगादयः तथा 'राया' राजानः=चक्रवर्तिनो वलदेववासुदेवप्रतिवासु-देवादयः। तथा 'नरा' नराः=सामान्यपुरुषाः, श्रेष्ठिनो नगरश्रेष्ठिनः, 'माहणा' ब्राह्मणाः=वेदशाखाध्यायिनः, एते सर्वेऽपि 'दुक्खिया' दुःखिताः सन्तः 'ठाणा' स्थानानि-स्वकीयस्थानानि 'चयंति' त्यजन्ति। सर्वेषामपि जन्तूनां स्वस्थानपरित्यागे दुःखं भवतीति भावः ॥५॥

किंच—'कामेहि ण' इत्यादि।

-मूलम्-

१ २ ३ ६ ५ ४
कामेहि ण संथवेहि गिद्धा कम्मसहा कालेन जंतवो।
९ ७ ८ १० ११ १२
ताले जह बंधणचुए एवं आयुक्खयंमि तुट्टइ ॥६॥

-छाया-

कामेषु खलु संस्तवेषु गृद्धाः कर्मसहाः कालेन जन्तवः।
तालं यथा वन्धनच्युतमेवमायुः क्षये त्रुटयति ॥६॥

-टीकार्थ-

देव, गन्धर्व, राक्षस और राक्षस पदसे उपलक्षित पिशाच, भूत यक्ष, किन्नर, किंपुरुष, महोरग, व्यन्तर तथा असुर अर्थात् दश प्रकारके भवन-वासी, भूचर-पृथ्वी पर चलनेवाले कीट आदि तथा चक्रवर्ती, वलदेव, वासुदेव प्रतिवासुदेव आदि राजा, सामान्य मनुष्य, नगरसेठ, ब्राह्मण ये सभी दुःखित होकर अपने स्थानों को त्याग करते हैं। अर्थात् सभी जीवोंको अपना स्थान त्यागते दुःख होता है ॥५॥

— ટીકાર્થ —

દેવ, ગન્ધર્વ, રાક્ષસ અને રાક્ષસ પદ વડે ઉપલક્ષિત પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ, વ્યન્તર આદિ જીવો, તથા અસુર (દસ પ્રકારના ભવનપતિ દેવો), ભૂચર જીવો (જમીન પર ચાલનારા જીવો), તથા ચક્રવર્તી, બળદેવ વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ આદિ રાજાઓ, સામાન્ય મનુષ્ય, નગર શેઠ, બ્રાહ્મણ આદિ સમસ્ત જીવો દુખિત થઈને જ પોત પોતાના સ્થાનો (પર્યાયો) નો ત્યાગ કરે છે. એટલે કે સમસ્ત જીવોને પોતાનું સ્થાન છોડતાં દુખ થાય છે. ॥ ગાથા ૫॥

—अन्वयार्थः—

(कामेहिं ण) कामेषु खलु=कामेषु शब्दादिविषयेषु तथा(संथवेहिं)संस्तवेषु=पूर्वापरपरिचितेषु (गिद्धा) गृद्धाः—आसक्ताः (जंतवो) जन्तवः—प्राणिनः—(कालेण) कालेन—कर्मविपाकफलकालेन 'कम्मसहा' कर्मसहाः—स्वकर्मफलान्युपभुञ्जाना (जहा) यथा (बंधणचुए) बन्धानच्युतम् (ताले) तालं—तालफलम् त्रुटयति (एवं)

और कहते हैं—- 'कामेहिं णं इत्यादि ।

शब्दार्थ—'कामेहिं—कामेषु' विषयभोगोंकी तृष्णा में अर्थात् शब्दादि विषयोंमें 'णं—खलु' निश्चयसे 'संथवेहिं—संस्तवेषु' मातापिता स्त्री, पुत्र आदि परिचितोंमें, 'गिद्धा—गृद्धाः' आसक्त, रहनेवाले 'जंतवो—जन्तवः' प्राणी 'कालेण—कालेन' अवसर आनेपर अर्थात् कर्मविपाक के समय 'कम्मसहा-कर्मसहाः' अपने अपने कर्मके फलोंको भोगते हुवे 'जहा—यथा' जैसे 'बंधणच्चुए—बन्धनच्युतम्' बंधनसे छुटाहुआ 'ताले—तालम्' तालफल गिरजाता है 'एवं—एवम्' इसीप्रकार 'आउक्खयंमि—आयुःक्षये' आयु समाप्त होजानेपर 'तुट्टइ—त्रुटयति मरजाते हैं ॥६॥

— अन्वयार्थ —

शब्दादि विषयों में तथा पहले पीछेके परिचितोंमें आसक्त प्राणी कर्मके फलोदय के समय अपने कर्मों के फलको भोगते हुए आयुके टूटने

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે- "कामेहिं ण" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'कामेहिं—कामेषु' વિષય ભોગની તૃષ્ણામા અર્થાત્ શબ્દ વગેરે વિષયોમા 'ण—खलु' નિશ્ચયથી 'संथवेहिं—संस्तवेषु' માતાપિતા સ્ત્રી પુત્ર વગેરે પરિચિતોમાં 'गिद्धा—गृद्धा' આસકત રહેવા વાળા 'जंतवो—जन्तव' પ્રાણી 'कालेण—कालेन्' અવસર આવવા ઉપર અર્થાત્ કર્મ વિપાકના સમયે 'कम्मसहा-कर्मसहा' પોતાના કર્મના ફળને ભોગવતા થકા 'जहा—यथा' જેવી રીતે 'बंधणच्चुए—बंधनच्युतम्' બંધનથી છુટેલા 'ताले—तालम्' તાલફળ પડી જાય છે 'एवं—एवम्' આ પ્રકારે 'आउक्खयंमि'—आयुःक्षये' આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય ત્યાર પછી 'तुट्टइ—त्रुटयति' મરી જાય છે ॥ ૬ ॥

- સૂત્રાર્થ -

શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા આગલા અને પાછલા પરિચિત સગા સ્નેહીઓમા આસક્ત જીવો, ફલોદયને સમયે પોત પોતાના કર્મોના ફળનો અનુભવ કરતા થકા આયુ કર્મનો ક્ષય થતા મરણ પામે છે જેવી રીતે વૃક્ષ સાથેનો સંબંધ તૂટી જવાથી તાડ પરથી ફળ

एवम् अनेन प्रकारेण (आउक्खयंमि) आयुःक्षये (तुट्टइ) त्रुटयन्ति–म्रियन्ते इत्यर्थः ॥६॥

–टीका–

'कामेहि ण' कामेषु खलु–शब्दादिकामभोगविषयेषु तथा 'संथवेहि' संस्तवेषु –पूर्वपरिचितेषु मातृपितृप्रभृतिषु तथा पश्चात्संस्तवैः श्वशुरादिषु 'गिद्धा' गृद्धाः तेषु गृद्धिभावं प्राप्ताः 'जंतवो' जन्तवः–प्राणिनः 'कम्मसहा' कर्मसहाः–कर्मजनितफलमुपभुञ्जानाः 'कालेण' कालेन–शुभकर्मफलोदयकालेन भोगैस्तृप्तिमिच्छन्तोपि तैर्विषयोपभोगैः प्रतिक्षणमासक्तिवृद्ध्या अतृप्ताःकेवलं इहलोके परलोकेच दुःखमेवानुभवन्तीति। यथाकश्चित् दिवसावसाने स्वच्छायां ग्रहीतुं पूर्वस्यां दिशि धावेत्, स धावन्नपि छायां न गृह्णाति। यथा वा पिपासितः पिपासामुपशमयितुं

पर उसी प्रकार गिरते हैं जेसे वन्धन से टूटा हुआ ताल फल नीचे गिरता है ॥६॥

टीकार्थ–

काम भोगके विषय शब्दादि में तथा पूर्व सम्वद्ध मातापिता आदि में एवं पश्चात् सम्वद्ध श्वसुर आदि में आसक्ति को प्राप्त प्राणी कर्मजनित फलको भोगते हुए, शुभ कर्मके उदयके समय भोग भोगकर तृप्तिकी इच्छा करते हैं किन्तु विषयभोगोसे प्रतिक्षण आसक्ति बढनेके कारण अतृप्त ही रह जाते हैं तथा इहलोक और परलोक में दुःख ही भोगते हैं। जैसे कोइ पुरुप दिवसके अन्तिम समय में अपनी छाया को पकडनेके लिए पूर्व दिशा में दौडे तो वह दौडता हुआ भी उसे पकड नहीं सकता। अथवा जैसे कोइ प्यासा मनुष्य प्यास बुझाने के लिए मृगतृष्णा की ओर दौड लगा कर भी प्यासको शान्त नहीं कर सकता। वह उलटा दुःखी होता है।

નીચે તૂટી પડે છે એજ પ્રમાણે આયુકર્મનો ક્ષય થતાં જ આસકત જીવનું પણ પોતાને સ્થાનેથી પતન થાય છે એટલે કે મૃત્યુ જ થાય છે ॥ ૬ ॥

– ટીકાર્થ –

કામભોગોમાં (શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં), તથા પૂર્વ પરિચિત માતા, પિતા આદિમાં અને પશ્ચાત્ પરિચિત સાસુ, સસરા આદિમાં આસકત બનેલા જીવો કર્મજનિત ફ્લોને ભોગવ્યા કરે છે. જ્યારે શુભ કર્મનો ઉદય થાય ત્યારે ભોગ ભોગવીને તૃપ્તિની ઇચ્છા સેવે છે, પરન્તુ વિષય ભોગોમાં ક્ષણે ક્ષણે આસક્તિ વધતી જ જવાને કારણે તેઓ અતૃપ્ત જ રહી જાય છે, અને આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ જ ભોગવે છે જેવી રીતે કોઇ પુરુષ સાંજને સમયે પોતાના પડછાયાને પકડવાને માટે પૂર્વ દિશામાં દોટ લગાવવા છતાં તેને પકડી શકતો નથી, અથવા જેવી રીતે કોઈ તરસ્યું પ્રાણી મૃગજળની દિશામાં ગમે તેટલું દોડવા છતાં પણ પોતાની તરસ છિપાવી શકતું નથી,

मृगतृष्णामनुव्रजन्नपि न पिपासामुपशमयति प्रत्युत दुःखीएव भवति, तथा विषयोप भोगपरायणा विषयेभ्यस्तृप्तिं कथमपि न लभन्ते । तदुक्तमन्यत्रापि—

"न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभि वर्द्धते" इति ॥

'जहा' यथा 'ताले' तालं–तालफलं 'बंधणचुए' बन्धनच्युतं पतत्येव तथा इमेऽपि कामभोगासक्ता जन्तवः 'आउक्खयंमि' आयुःक्षये–स्वायुषःक्षये 'तुट्टइ' त्रुट्यन्ति–म्रियन्ते न तु भोगेन सुखं लभन्ते गण्ठकण्डूयनवत् इति भावः॥६॥

किंच—'जे यावि बहुस्सुए' इत्यादि ।

—मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
जे यावि बहुस्सुए सिया धम्मिणमाहण भिक्खुए सिया ।
८ ९ ११ १० १२ १३
अभिणूमकडेहिं मूच्छिए तिव्वं ते कम्मेहिं किच्चइ ॥७॥

इसी प्रकार विषय भोगों में परायण जीव विषयों से कभी तृप्ति लाभ नहीं कर सकते। अन्यत्र भी कहा है– 'न जातु कामः कामानाम्' इत्यादि ।

'कामों को भोगने से कामकी शान्ति नहीं होती। जैसे घृत डालने से अग्नि बढती है, उसी प्रकार काम भोग से कामकी अभिलाषा बढती ही जाती है ।

जैसे बन्धन से टूटने पर ताल फलका पतन ही होता हैं, उसी प्रकार भोगों में आसक्त प्राणी आयुका क्षय होने पर मर जाते हैं। जैसे फोडेको खुजलाने से सुखकी प्राप्ति नहीं होती उसी प्रकार भोगों से सुखकी प्राप्ति नहीं होती ॥ ६ ॥

એજ પ્રમાણે વિષય ભોગોમાં આસક્ત જીવો પણ વિષયો દ્વારા કદી તૃપ્તિ પામી શકતા નથી. અન્યત્ર પણ એવું કહ્યું છે કે–"न जातु काम कामानाम्" ઇત્યાદિ–

કામોનો ઉપભોગ કરવાથી કામની શાન્તિ થતી નથી જેવી રીતે આગમા ઘી હોમવાથી આગ વૃદ્ધિ પામે છે, એજ પ્રમાણે કામભોગો ભોગવવાથી કામભોગો ભોગવવાની અભિલાષા વધતી જ જાય છે.

જેવી રીતે વૃક્ષ સાથેનો સંબંધ તૂટી જવાથી તાડનું ફળ નીચે તૂટી પડે છે' એજ પ્રમાણે કામભોગોમા આસક્ત જીવના આયુની અવધિ પૂરી થતાં જ, તે જીવનું મૃત્યુ થાય છે. જેવી રીતે ફોલ્લા પર ખજવાળવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એજ પ્રમાણે ભોગો વડે પણ સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી ॥ ગાથા ૬॥

-छाया-

येचापि वहुश्रुताः स्यु धार्मिकब्राह्मणभिक्षुकाः स्युः ।
अभिच्छादककृतैर्मूच्छिता स्तीव्रं ते कर्मभिः कृत्यते ॥७॥

-अन्वयार्थ-

(जे) ये (यावि) चापि (वहुस्सुया) वहुश्रुताः-अनेकशास्त्रार्थपारगताः तथा (धाम्मिणमाहणभिक्खुए) धार्मिक ाह्मणभिक्षुकाः-धार्मिकाः-धर्माचरणशीलाः ब्राह्मणाः-प्रसिद्धाः, भिक्षुकाः--भिक्षाटनशीलाः (सिया) स्युः (अभिणूमकडेहिं) अभिच्छादककृतैः=मायासंपादितानुष्ठानैः (मुच्छिए) मूर्च्छिताः--गृद्धाः(ते)ते(तिव्वं) तीव्रमत्यन्तम् (कम्मेहिं) कर्मभिः (किच्चति) कृत्यन्ते--छिद्यन्ते पीडयन्ते इत्यर्थः ॥७॥

---

और भी कहते हैं 'जे यावि वहुस्सुए' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जे--ये' जो 'यावि--चापि' कोई भी 'वहुस्सुया'-वहुश्रुताः, अनेक शास्त्रों के पारंगत तथा 'धम्मिणमाहण भिक्खुए' धार्मिकब्राह्मणभिक्षुकाः धार्मिकब्राह्मण और भिक्षुक 'सिया--स्युः' हों, 'अभिणूमकडेहिं—अभिच्छादककृतैः' मायाकृत अनुष्ठानोंमें 'मुच्छिए मूर्च्छिताः' आसक्त हैं तो 'ते--ते' वे 'तिव्वं तिव्रम्' अत्यन्त 'कम्मेहिं--कर्मभिः' कर्मसे 'किच्चइ--कृत्यन्ते पीडित किये जाते हैं ॥७॥

अन्वयार्थ--

जो भी अनेक शास्त्रों में पारंगत हैं, तथा धर्मका आचरण करनेवाले हैं, ब्राह्मण हैं या जो मायाचारसे किये हुए अनुष्ठानों के द्वारा गृद्ध हैं, वे अपने कर्मोंसे अत्यन्त पीडित होते हैं ॥ ७ ॥

---

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે- "जे यावि वहुस्सुए" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'जे-ये' જે 'यावि-चापि' કોઇ પણ 'बहुस्सुता' અનેક શાસ્ત્રોના પારંગત, તથા 'धम्मिणमाहणभिक्खुए-धार्मिकब्राह्मणभिक्षुकाः' ધાર્મિક બ્રાહ્મણ અને ભિખારી 'सिया-स्यु' હોય, 'अभिणूमकडेहि-अभिच्छादक कृतै' માયાકૃત અનુષ્ઠાનોમાં 'मुच्छिए-मूर्च्छिताः' આસકત હોય તો 'ते-ते' તેઓ 'तिव्व-तीव्रं' અત્યન્ત 'कम्मेहिं-कर्मभिः' કર્મથી 'किच्चई-कृत्यन्ते' દુ ખ ઉપજાવવામા અવે છે. ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ -

જેઓ અનેક શસ્ત્રોમાં પારગત છે, તથા ધર્માચરણુ કરનારા છે, બ્રાહ્મણો છે અથવા ભિક્ષુકો છે, તેઓ જો માયાચારથી કરાતા અનુષ્ઠાનોમા ગૃદ્ધ (આસકત) હોય છે, તો તેઓ પોતાનાં કર્મો દ્વારા અત્યત પીડિત થાય છે ॥ ૭ ॥

—टीकार्थ—

'जे यावि' ये चापि 'वहुस्सुए' वहुश्रुताः अनेकशास्त्रार्थपारगाः 'सिया' स्यु र्भवेयुः । तथा 'धम्मिणमाहणभिक्खुए' धार्मिकब्राह्मणभिक्षुकाः—धार्मिकाः—धर्माचरणशीलाः, ब्राह्मणाः, भिक्षुकाः—भिक्षाचरणशीलाः शाक्यादयः, 'सिया' स्युर्भवेयुः, तेऽपि 'अभिणूमकडेहिं मूच्छिए' अभिच्छादककृतैर्मूर्च्छिताः—अभि—आभिमुख्येन 'णूम' इति—कर्ममाया वा तादृश कर्मणा माया वा तत्कृतेषु जिन-मतविपरीतसावद्यानुष्ठानेषु मूर्च्छिताः गृद्धाः सन्तः 'ते' ते 'तिव्वं' तीव्रं 'कम्मेहिं' कर्मभिः ज्ञानावरणीयाद्यष्टकर्मभिः 'किच्चइ' कृत्यन्ते—छिद्यन्ते नाना-प्रकारकदुःखमनुभवन्तीत्यर्थः ।

अयं भावः—मायामयकर्मानुष्ठाने आसक्तपुरुषाः यदि वहुश्रुताः स्युः, ब्राह्मणाः धर्माचरणशीलाः भिक्षुका वा भवेयुः ते सर्वेऽपि स्वकृतकर्मभिः पीडयन्ते एव । सावद्यकर्मभिः केषामपि विमुक्तिर्न भवतीति भावः ॥७॥

—टीकार्थ—

जो अनेक शास्त्रों के अर्थ मे पारंगत हैं, जो धर्माचरण शील हैं, ब्राह्मण हैं या भिक्षा पर निर्वाह करने वाले शाक्य आदि हैं, वे 'णूम' अर्थात् कर्म या माया से किये आचरण में मूर्च्छित हैं या जिनमत से विपरीत सावद्यअनुष्ठानों में गृद्ध है, वे ज्ञानावरण आदि आठ तीव कर्मों द्वारा पीडित होते हैं नाना प्रकारके दुःखोंका अनुभव करते हैं।

तात्पर्य यह है कि मायायुक्त कर्मों के अनुष्ठान में आसक्त पुरुष यदि बहुश्रुत हों ब्राह्मण, हों धर्माचारी या भिक्षाजीवी हों तो भी वे अपने किये कर्मों से पीडित होते ही हैं ॥ ७ ॥

— ટીકાર્થ —

જે જીવો માયાયુકત આચરણુમા ગૃદ્ધ હોય છે, એટલે કે જેઓ જિનમત કરતાં વિપરીત સાવદ્ય અનુષ્ઠાનોમા મૂર્છિત (આસકત) હોય છે, તેઓ ચાહે અનેક શાસ્ત્રોના અર્થમાં પારંગત હોય, ચાહે ધર્મનું આચરણ કરનારા હોય ચાહે બ્રાહ્મણ હોય, ચાહે ભિક્ષા દ્વારા નિર્વાહ કરનાર શાક્ય આદિ ભિક્ષુકો હોય, પરન્તુ તેમને જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના તીવ્ર કર્મો દ્વારા પીડિત થવુ પડે છે તે કર્મોને કારણે તેમને વિવિધ દુઃખોનું વેદન કરવું પડે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે માયાયુકત કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં આસકત પુરુષ ભલે પંડિત હોય, કે ભલે બ્રાહ્મણ હોય, કે ભલે ધર્માચારી અથવા ભિક્ષાજીવી હોય, પણ તેને પોતાના કર્મો દ્વારા પીડિત થવું જ પડે છે ॥ ૭ ॥

ज्ञानदर्शनचारित्रतपांश्येव मोक्षस्य कारणम्, इति दर्शयितुमाह-'अहपास' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ८ ७
अह पास विवेगमुट्ठिए अवितिन्ने इह भासई धुवं ।
१२ ९ ११ १० १३ १४ १५
णाहिसि आरं कओ परं वेहासे कम्मेहिं किच्चइ ॥८॥

छाया—

अथ पश्य विवेकमुत्थितोऽवितीर्ण इह भाषते ध्रुवम् ।
ज्ञास्यस्यारं कुतः परं विहायसि कर्मभिः कृत्यते ॥८॥

---

ज्ञान, दर्शन, चारित्र और तप ही मोक्षके कारण है, यह दिखलाने के लिए कहते हैं—'अह पास' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'अह--अथ' इसके पश्चात् 'पास--पश्य' देखो 'विवेगं--विवेकं' परिग्रह को छोडकर अथवा संसारको अनित्य जानकर 'उट्ठिए--उत्थितः' प्रवृज्या गृहण करते हैं' 'अवितिन्ने--अवितीर्णः' संसार सागरको पार नहीं कर सकते हैं 'इह--इह' इससंसारमें 'धुवं--ध्रुवं' मोक्षको 'भासइ--भाषते' केवल भाषण ही करते हैं हे शिष्य' तुमभी उनके मार्ग में जाकर 'आरं—आरम्' इस लोकको 'परं—परम्' तथा परलोकको 'कओ—कुतः' कैसे 'णाहिसि—ज्ञास्यसि' जान सकते हो? वे अन्य तीर्थिजन 'वेहासे—विहायसि' मध्यम में हीं 'कम्मेहि—कर्मभिः' कर्मों के द्वारा 'किच्चइ—कृत्यन्ते' पीडित होते हैं ॥८॥

---

હવે સૂત્રકાર એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરે છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ જ મોક્ષમા કારણભૂત બને છે-'अह पास'' ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'अह-अथ' આના પછી 'पास-पश्य' જુવોકે' विवेग-विवेकम्' પરિગ્રહને, છોડીને અથવા સંસારને અનિત્ય સમજીને 'उट्ठिए-उत्थित' પ્રવ્રજ્યાને ગ્રહણ કરે છે. 'अवितिन्ने—अवितीर्ण' સંસાર સાગરને પાર નથી કરી શકતા 'इह—इह'' આ સંસારમાં 'धुव—ध्रुवम्' મોક્ષનુ 'भासइ—भाषते' કેવલ ભાષણ જ કરે છે. હે શિષ્ય ! તમે પણ તેમના માર્ગમા જઈને 'आर—आरम्' આ લોકને 'पर—परम्' તથા પરલોકને 'कओ—कुतः' કેવી રીતે 'णाहिसि—ज्ञास्यसि' જાણી શકશો તેઓ અન્યતીર્થિજનો' वेहासे—विहायसि' મધ્યમા જ 'कम्मेहि—कर्मभिः' કર્મોના દ્વારા 'किच्चई—कृत्यन्ते' દુખી થાય છે. ॥૮॥

अन्वयार्थः

अह अथ अनन्तरमित्यर्थः (पास) पश्य (विवेग) विवेकं परिग्रहं परित्यज्य संसारमनित्यं ज्ञात्वा वा (उट्ठिए) उत्थितः प्रव्रज्यां गृह्णातीत्यर्थः (अवितिन्ने) अवितीर्णः संसारं नातिक्रामतीत्यर्थः (इह) इहास्मिन् संसारे (धुवं) मोक्षम् (भासइ) भाषते, भाषते एव केवलं न तत्त्वं जानातीत्यर्थः। हे शिष्याः! यूयमपि तन्मतं परिगृह्य (आरं) आरमिहलोकम् (परं) परं परलोकं (कओ) कुतः कथमित्यर्थः (णाहिसि) ज्ञास्यसि ज्ञास्यथ अन्यतीर्थिनः (वेहासे) विहायसि मध्ये एव (कम्मेहि) कर्मभिः (किच्चइ) कृत्यन्ते—पीडयन्ते इत्यर्थः ॥८॥

टीका—

हे शिष्य! 'अह' अथानन्तरम्। 'पास' पश्य 'विवेगं' विवेकं कश्चित्परतीर्थी परिग्रहं त्यक्त्वा, अथवा संसारस्य क्षणभंगुरतां ज्ञात्वा 'उट्ठिए'

---

अन्वयार्थः--

और देखो, परिग्रह को त्याग कर या संसारको अनित्य जानकर जिन्होंने दीक्षा अंगिकार की है, परन्तु वे संसारका पार नहीं कर पाते हैं। वे यहां मोक्षकी बात कहते हैं, परन्तु मात्र कहते ही है, उन्हे तत्त्वका ज्ञान नहीं है। हे शिष्यो! तुम उनके मतको ग्रहण करके इस लोक और परलोक को कैसे जान सकोगे? वे अन्यतीर्थिक बीच में ही कर्मों के द्वारा पीडित किये जाते है ॥८॥

—टीकार्थ—

हे शिष्य! इसके अनन्तर देखो। कोइ अन्यतीर्थिक परिग्रहको त्याग कर अथवा संसारकी क्षणभंगुरता को जानकर दीक्षित हुआ कि मैं जन्म जरा

---

સૂત્રાર્થ.

હે શિષ્યો! જુવો, કોઈ અન્યતીર્થિકો પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, અથવા સંસારને અનિત્ય જાણીને દીક્ષા અંગીકાર કરી લે છે, પરન્તુ તેઓ સંસારસાગરને તરી શકતા નથી. તેઓ અહીં મોક્ષની વાત કરે છે, પરન્તુ તેમની તે વાત યથાર્થ તત્ત્વના જ્ઞાનથી વિહીન હોવાને કારણે માત્ર કલ્પિત કથન રૂપજ છે. હે શિષ્યો! તેમના મતને ગ્રહણ કરીને તમે આ લોક અને પરલોકના યથાર્થ સ્વરૂપને કેવી રીતે સમજી શકશો? તે અન્ય તીર્થિકો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી પણ વચ્ચે જ (સંસારમાજ) અટવાયા કરે છે અને તેમના કર્મોના ફળ સ્વરૂપે પીડા ભોગવ્યા કરે છે. ॥ ૯ ॥

—ટીકાર્થ—

હે શિષ્યો! પર કોઈ પરીતીર્થિકો પરિગ્રહનોત્યાગ કરીને અથવા સંસારની ક્ષણભંગુરતાને જાણીને જન્મ. જરા અને મરણરૂપ સંસાર સાગરને તરી જવાની ઇચ્છાથી દીક્ષા ગ્રહણ

उत्थितः अहं जन्मजरालक्षणसंसारं तरिष्यामीति कृत्वा प्रव्रज्योत्थानेन उत्थितः किन्तु 'अवितिन्ने' अवितीर्णः संसारं तर्तुमिच्छन्नपि प्राणातिपातादिसावद्यकर्मपरायणत्वात् संसारसागरं नावतीर्णः, केवलम् 'इह' इह संसारे लोके 'धुवं' ध्रुवम् शाश्वतत्वात् ध्रुवो मोक्षस्तं मोक्षकारणं संयमादिकं वा। 'भासई' भाषते एव केवलं कथनमात्रं करोति, न पुनस्तदनुष्ठानं करोति, तत् परिज्ञानाभावात्। हे शिष्य! त्वमपि यदि तेषां मार्गमाश्रित्य गच्छसि तदा 'आरं' आरम् इह भवम् तथा 'परं' परं परलोकम् 'कओ' कुतः कथमिव 'णाहिसि' ज्ञास्यसि, नैव-कथमपि ज्ञातुं शक्ष्यसि। अत एवतन्मार्गं परित्यज्य वीतरागप्रतिपादितमार्गे-विचर कस्मात् यस्मात् तेऽन्यतीर्थिनः एवं भाषमाणाः 'वेहासे' विहायसि मध्ये एव 'कम्मेहिं' कर्मभिः 'किच्चइ' कृत्यन्ते–छिद्यन्ते पराभूयन्ते–संसारे परिभ्रमणं कुर्वंतीति यावत्। हे शिष्य! इदं पश्य कश्चित्परतीर्थी संसारस्याऽनित्यतां

---

मरण रूप संसारको तिरुंगा। किन्तु वह तिरनेकी इच्छा रखता हुआ भी हिंसा आदि सावद्य अनुष्ठानों के करने के कारण संसारसागरको तिर नहीं सका। वह यहाँ मोक्ष या मोक्षके कारण संयमके विषय में भाषण करता है परन्तु उसका अनुष्ठान नहीं करता। वह उन्हे जानता ही नहीं है। हे शिष्य! यदि तुम भी उनके मार्गका अनुसरण करके चलते हो तो इस लोकको और परलोक को कैसे जान सकोगे? किसी भी प्रकार नहीं जान सकोगे। अत-एव उनके मार्गको त्याग कर वीतराग द्वारा प्रतिपादित मार्ग पर विचरो क्यों कि वे अन्यतीर्थी इस प्रकार कहते हुए मध्य में ही कर्मोंके द्वारा पराभूत होते हैं। अर्थात् संसार में परिभ्रमण करते हैं।

---

કરે છે પરન્તુ સંસાર સાગરને તરવાની તેની ઇચ્છા સફળ થતી નથી કારણકે દીક્ષા ગ્રહણ કરવા છતા પણ તે હિંસા આદિ સાવદ્ય અનુષ્ઠાનોમા પ્રવૃત્ત રહેતો હોય છે તે દીક્ષા લઈને મોક્ષ અથવા મોક્ષના કારણ ભૂત સંયમન વિષયમા ઉપદેશ આપે છે પરન્તુ તે પોતે સંયમના અનુષ્ઠાનોનુ પાલન કરતો નથી. અથવા તે મોક્ષ પ્રાપ્તિના ઉપાયનું યથાર્થ જ્ઞાન જ ધરાવતો નથી હે શિષ્યો ! જો તમે તેમના માર્ગને અનુસરશો, તો લોક અને પરલોકને કેવી રીતે જાણી શકશો ! એ પ્રકારે તો-તમે આ લોક અને પરલોકના સ્વરૂપને સમજી શકવાના જ નથી તેમના માર્ગનુ અનુસરણ કરવાને બદલે વીતીરાગ દ્વારા પ્રતિપાદિત માર્ગનુ અનુસરણ કરો તેમા જ તમારૂ શ્રેય છે અન્ય તીર્થિકો યથાર્થ વસ્તુ તત્ત્વથી અજ્ઞાત હોવાને કારણે વિપરીત વાત કરે છે, અને તે કારણે તેઓ મધ્યમાં જ કર્મો દ્વારા પરાભૂત થાય છે એટલે કે સંસારમા પરીભ્રમણ કર્યા કરે છે

भावयित्वा परिग्रहादिकं परित्यज्य प्रवज्यामादायापि मोक्षाय यतमानो भवति। किन्तु सम्यक् संयमानुष्ठानाऽभावात् संसारं नैवाऽतिक्रामति । केवलं मोक्षस्य तत्कारणं संयमादिकमेव भापते। परन्तु सम्यग्ज्ञानाभावात् तदुपाये न प्रवर्त्तते। हे शिष्य यदि त्वमपि तेपामेवाऽनुसरणं करिष्यसि, तदा इहलोकं परलोकं वा कथं ज्ञास्यसि । परतीर्थिका उभयभ्रष्टाः अन्तराले एव स्वकृतकर्मभिःपीडचन्ते, चतुर्गतिकसंसारे परिभ्रमन्ति । प्राणातिपातविरमणादिमहाव्रताभावादिति भावः॥८

अथ दृश्यते परतीर्थिकोऽपि कश्चित्परिग्रहरहितः, तथा तपो विशेपैर्युक्तश्च, तत्कथं तस्य मोक्षप्राप्ति र्न भवति । नहि तपोविशेपादृऋते मोक्षो भवतीति सिद्धान्तः । तपो मोक्षस्य कारणमिति जिनैरपि कथनात् । तथा च तपसी विद्यमानतया तेपां कथं न मुक्तिः, सत्यपि तपसि यदि न मोक्षस्तदा भवच्छासनमनुसरतामपि मोक्षो न स्यादिति गतेयं मोक्षवार्त्ता इत्याशंक्याह—

आशय यह हैं– हे शिष्य ! यह देखो कि कोई परतीर्थी संसारकी अनित्यता को जानकर, परिग्रह आदिका त्याग करके और दीक्षा ग्रहण करके मोक्षके लिए प्रयत्नशील होता है। किन्तु संयमका मम्यक् अनुष्टान न करनेसे वह संसार में ही भ्रमण करता हैं उससे पार नहीं होता। वह मोक्षकी और मोक्षके कारणभूत संयम की वाते करता है, मगर सम्यग् ज्ञानका अभाव होनेसे उसके उपायमें प्रवृत्ति नहीं करता। हे शिष्य ! यदि तू भी उसीका अनुसरण करेगा तो इह लोग एवं परलोक को किस प्रकार जान सकेगा ? परतीर्थिक तो दोनों तरफसे भ्रष्ट हैं और वीच ही में अपने किये कर्मोंसे पीडा पाते हैं चतुर्गतिक संसार में परिभ्रमण करते हैं, क्योंकि वे अहिंसा आदि महाव्रतोंका पालन नहीं करते हैं ॥ ८॥

આ કથન દ્વારા સૂત્રકાર એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરે છે કે કોઇ કોઇ પરતીર્થિક સંસારની અનિત્યતાને સમજી જઇને પરિગ્રહ આદિનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા ગ્રહણ કરીને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ બને છે પરન્તુ સયમનુ સમ્યક્ અનુષ્ઠાન નહી કરવાને કારણે, સંસારમા જ પરીભ્રમણ કર્યા કરે છે તે સસાર સાગરને તરી શકતો નથી તે મોક્ષની. અને મેક્ષના કારણભૂત સયમની વાતો કરે છે, પરન્તુ સમમ્યગ્ જ્ઞાનનો અભાવ હોવાને કારણે તેની સમ્યક્ રૂપે આરાધના કરતો નથી હે શિષ્ય ! જો તુ પણ તેમનુ અનુસરણ કરીશ તો આ લોક અને પરલોકને કેવી રીતે જાણી શકીશ ? પરતીર્થિકો તો બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ છે અને વચ્ચે જ ( સસારમાં જ ) પોતાના કૃતકર્મો દ્વારા પીડા ભોગવી રહ્યા છે, તેઓ ચાર ગતિવાળા સસારમા પરિભ્રમણ કરે છે, કારણ કે તેઓ અહિંસા આદિ મહાવ્રતોનુ પાલન કરતા નથી ॥ ગાથા ૮ ॥

'जइ विणिगसे' इत्यादि ।

मूलम्—

४ ५ ६ ७ ८ ९
जइ विणिगसे किसे चरे जइविय भुंजियमासमंतसो ।
१ २ ३ १२ ११ १०
जे इह मायाइ मिज्जइ आगंता गब्भाय णंतसो ॥९॥

छाया—

यद्यपि च नग्नः कृशश्चरेत् यद्यपि च भुंजीत मासमन्तशः ।
य इह मायादिना हि मीयते आगन्ता गर्भायानन्तशः ॥९॥

---

कहा जा सकता है कि कोई कोई परतीर्थिक भी परिग्रह से रहित और विशिष्ट तपस्यावान् देखे जाते है, ऐसी स्थिति में उन्हें मोक्षकी प्राप्ति क्यों नहीं होती? विशिष्ट तपके विना मोक्ष नहीं होता, ऐसा सिद्धान्त है। तप मोक्षका कारण , ऐसा है तीर्थंकरोंने भी कहा हैं । तपकी विद्यमानता होने से उन्हे मोक्ष क्यों नहीं होता? यदि तपस्या के होने पर भी मोक्ष नहीं होता तो आप के शासन का अनुसरण करनेवालों को मोक्ष नहीं होना चाहिए। फिर तो मोक्ष की वात ही कहां रही। ऐसी आशंका करके कहते हैं—"जइ विणिगसे" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जे-ये' जो 'इह-इह' इसलोकमें 'मायाइ मिज्जाइ-मायादिना मीयते' कपायोंसे युक्त हैं वह 'जइविय-यद्यपि' चाहे 'णिगणे-नग्नः' नग्न अर्थात् वस्त्ररहित एवं 'किसे-कृशः' दुर्वल होकर 'चरे-चरेत्' विचरे 'जइविय-यद्यपि' चाहे'अंतसो-अन्ततः' अन्तपर्यन्त 'मासं-मासम्' एक मासके अनन्तर 'भुंजिय-

---

એવુ પણ કહી શકાય છે કે કેટલાક પરતીર્થિકો પણ પરિગ્રહણથી રહિત અને વિશિષ્ટ તપસ્યાસપન્ન હોય છે. છતા તેમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેમ થતી નથી ? વિશિષ્ટ તપ વિના મોક્ષ નથી' એવો સિદ્ધાંત છે. તપ મોક્ષનુ કારણુ છે, એવુ તીર્થ કરોએ પણુ કહ્યુ છે. છતા તપનો સદ્ભાવ હોવા છતા પણુ તે પરતીર્થિકોને મોક્ષ કેમ મળતો નથી? જો તપસ્યા કરવા છતા પણુ મોક્ષ ન મળતો હોય, તો આપના શાસનનુ અનુસરણુ કરનારને પણુ મોક્ષ મળવો જોઈએ નહી. એવી સ્થિતિમા તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાની વાતજ કેવી રીતે સ્વીકાર્ય બને ! આ શકાનુ નિવારણુ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે–"जइ वि णिगसे" ઇત્યાદિ.

શબ્દાર્થ—'जे-ये' જે 'इह-इह' આ લોકમા 'मायाइमिज्जइ-मायादिना मीयते' કષાયોથી યુકત છે 'जइविय-यद्यपि' ચાહે 'णिगणे-नग्न' નાગો અર્થાત્ વસ્ત્ર વગરનો એવમ્ 'किसे-कृश' નિર્બળ થઇને 'चरे-चरेत्' ફરે 'जइविय-यद्यपि' ચાહે' अतसो-मन्तत' અન્ત પર્યન્ત 'मास-मास' અનન્તકાળ સુધી-गब्भाय-गर्भाय' એકમાસ પછી

अन्वयार्थ—

(जे) यः (इह) इह—अस्मिन् लोके (मायाइ मिज्जइ) मायादिना मीयते उपलक्षणत्वात् कषायैर्युक्त इति परिच्छिद्यते (जइविय) यद्यपि (णिगणे) नग्नः—वस्त्ररहितः (किसे) कृशः (चरे) चरेत् (जइविय) यद्यपि (अंतसो) अन्ततः (मासं) मासं मासपर्यन्तं तपसोऽनन्तरम् (भुंजिय) भुजीत—भोजनं कुर्यात् परन्तु (णंतसो) अनन्तशः—अनन्तकालं यावत् (गब्भाय) गर्भाय—गर्भवासायेत्यर्थः (आगंता) आगन्ता—गर्ते आयातीत्यर्थः ॥९॥

टीका—

'जे इह मायाइ मिज्जइ' य इह मायादिना मीयते—यः परतीर्थिकः इह मायादिना मीयते यः कश्चित् पुरुषः इहलोके मायया उपलक्षणत्वात्क्रोधमान-

---

भुंजीत' भोजन करें परंतु 'णंतसो—अनन्तशः' अनन्तकालतक 'गब्भाय—गर्भाय' गर्भवासमें 'आगंता—'आगन्ता' आनेवालेही होते हैं ॥९॥

—अन्वयार्थ—

इस लोक में जो माया अर्थात् कषायों से युक्त होता है, वह यद्यपि नग्न और कृश होकर विचरता है और महीने महीने के पश्चात् भोजन करता है, फिर भी वह अनन्तकाल पर्यन्त गर्भावास को प्राप्त होता है ॥९॥

—टीकार्थ—

इस लोक में जो परितीर्थिक माया से अर्थात् उपलक्षण से क्रोध, मान, माया और लोभ कषायों से युक्त होता है, वह भले ही नग्न रहता हो

---

'भुंजिय-भुंजीत' ભોજન કરે પરંતુ णंतसो—अनन्तशः' અનંતકાળ સુધી 'गब्भाय—गर्भाय' ગર્ભમાં. 'आगंता—आगन्ता' આવવાવાળા જ હોય છે ॥ ૯ ॥

-सूत्रार्थ-

આ લોકમાં જેઓ માયા એટલે કે કષાયોથી યુકત હોય છે, તેઓ કદાચ વસ્ત્રોનું બન્ધન તોડી નાખીને નગ્નાવસ્થામાં વિચરણ કરે, મહિના મહિનાના ઉપવાસો કરીને શરીરને તદ્દન ક્ષીણ કરી નાખે, છતાં પણ તેમને અનન્ત કાળ સુધી ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે એટલે કે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે ॥૯॥

-ટીકાર્થ-

આ લોકોમાં જે પરતીર્થિકો મયાથી (અહીં માયા પદ દ્વારા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચારે કષાયોને ગ્રહણ કરવા જોઈએ) યુકત હોય છે, એટલે કે ક્રોધ, માન માયા અને લોભ રૂપ કષાયોથી યુકત હોય છે તેમને મોક્ષ મળી શકતો નથી. ભલે તેઓ

मायालोभात्मककषायेण युक्तो भवेत्, स यदि 'जइविय' यद्यपि 'णिगसे किसे चरे' नग्नः कृशश्चरेत्–सपदि नग्नः अज्ञानकष्टेन कृशो भूत्वापि चरेत्–विचरेत्, 'जइविय' यद्यपि 'अंतसो' अन्ततः 'मासं' मासम्–मासक्षपणं कृत्वा, पश्चात् 'भुंजिय' भुंजीत–भोजनं कुर्यात् । परन्तु एवं कुर्वाणो 'णंतसो' अनन्तशः–अनन्तकालपर्यन्तम् 'गब्भाय' गर्भवासाय 'आगंता' आगन्ता–गर्भवासाय आगच्छतीत्यर्थः । कषाययुक्तः पुमान् अनेकविधं तपः कुर्वन्नपि न संसारपारं याति, परन्तु अनन्तकालं गर्भवासमेवाऽनुशेते, न ततो विमुच्यते, मोक्षमार्गस्य सम्यग् ज्ञानाभावेन विपरीताचरणात् इति ॥९॥

न भवति मिथ्याज्ञानोपबृंहिततपसाऽपि चतुर्गतिभ्रमणनिरोधः । अपितु वीतरागप्रणीतमार्गादेव श्रेयसः प्राप्तिश्चतुर्गतिभ्रमणनिरोधश्चेत्यर्थघटितमुपदेशं दित्सुःसूत्रकारो गाथामिमां पठति–'पुरिसोरम' इत्यादि ।

मूलम्–

१ २ ३ ६ ४ ५
पुरिसोरम पावकम्मुणा पलियंतं मणुयाण जीवितं ।
७ ८ ९ १२ १३ ११ १०
सन्ना इह काममुच्छिया मोहं जंति नरा असंवुडा ॥१०॥

---

और अज्ञानपूर्वक कष्ट सहन करके कृश (दुर्बल) होकर विचरता हो और भले ही मासखमण करके भोजन करता हो, फिर भी वह अनन्तकाल पर्यन्त गर्भवास को प्राप्त होता है । अभिप्राय यह है कि कषाय से युक्त पुरुष अनेक प्रकार की तपस्या करता हुआ भी संसार को पार नहीं कर सकता, परन्तु अनन्तकाल पर्यन्त गर्भवास को प्राप्त होता रहता है, उस से छूट नहीं सकता, क्योंकि मोक्षमार्ग का सम्यग्ज्ञान न होने से वह विपरीत आचरण करता है ॥९॥

---

નગ્ન રહે (કપડાનો પરિગ્રહ પણ ન કરે) ભલે તેઓ અજ્ઞાન પૂર્વક કષ્ટ સહન કરીને કૃશ (દુર્બલ) થઈ જાય, ભલે તે માસખમણ કર્યા કરે (મહિનાના ઉપવાસ કરીને પારણું કર્યા બાદ મહિનાના ઉપવાસ આ પ્રકારની તપસ્યા કર્યા કરે), છતા પણ તેઓ અનંત કાળ સુધી ગર્ભમા ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કષાયયુક્ત પુરૂષ અનેક પ્રકારની આકરી તપસ્યાઓ કરવા છતા પણ સસારને પાર કરી શકતો નથી. પરન્તુ અનંત કાળ સુધી જન્મ મરણના ફેરા કર્યા જ કરે છે તેમાથી તેનો છુટકારો થઈ શકતો જ નથી, કારણકે તેને મોક્ષમાર્ગનુ સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તે વિપરીત આચરણ જ કરતો હોય છે. ॥ગાથા ૯॥

छाया-

पुरुष उपरम पापकर्मणा पल्यान्तं मनुजस्य जीवितम् ।
सक्ता इह काममूर्च्छिता मोहं यान्ति नरा असंवृताः ॥१०॥

अन्वयार्थः-

(पुरिस) पुरुष ! हे पुरुष ! (पावकम्मुणा) पापकर्मणा-प्राणातिपातादिकर्मणा (उपरम) उपरम=निवर्तस्व यतः (मणुयाण) मनुजानाम् जीवियम् जीवि-

---

मिथ्याज्ञान से युक्त तपस्या के द्वारा चार गतियों का भ्रमण नहीं कर सकता है, किन्तु वीतराग द्वारा प्रणीत मार्ग से ही श्रेयस (कल्याण) की प्राप्ति होती है भवभ्रमण का निरोध होता है । इस अर्थवाला उपदेश देने के इच्छुक सूत्रकार यह गाथा कहते हैं—"पुरिसो रम इत्यादि ।

शब्दार्थ—'पुरिसो-पुरुष' हे पुरुष ! 'पावकम्मुणा-पापकर्मणा' प्राणातिपातादि पापकर्मसे 'उपरम-उपरम' तू निवृत्त होजा क्योंकि 'मणुयाणं-मनुजानाम्' मनुष्यों का 'जीवियं-जीवितम्' जीवन 'पलियंत-पल्यान्तम्' नाशवंत है 'इह-इह' इस संसारमे 'सन्ना-सक्ताः' जो आसक्त है तथा 'काममुच्छिया-काममूर्च्छिताः' कामभोगो में आसक्त हैं एवं 'असंवुडा-असंवृताः' प्राणातिपात आदिसे निवृत्तनहीं हुए हैं 'नरा-नराः' ऐसे मनुष्य 'मोहं-मोहम्' मोहको 'जंति-यान्ति' प्राप्त करते हैं ॥१०॥

—अन्वयार्थ—

हे पुरुष ! तू पापकर्म से विरत हो क्योंकि मनुष्यों का जीवन पल्योपम

---

મિથ્યાજ્ઞાનથી યુકત તપસ્યા દ્વારા ચાર ગતિઓનું ભ્રમણ રોકી શકાતું નથી, પરન્તુ વીતરાગ પ્રણીત માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી જ ભવભ્રમણનો નિરોધ થાય છે અને કલ્યાણ કારી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન સૂત્રકારે નીચેની ગાથા દ્વારા કર્યું છે. "पुरिसोरम" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ 'पुरिसो-पुरुष' હે પુરૂષ ! 'पावकम्मुणा-पापकर्मणा' પ્રાણાતિપાત વગેરે પાપકર્મથી 'उपरम-उपरम' તુ નિવૃત્ત થઇ જા કેમ કે 'मणुयाण -मनुजानाम्' મનોષ્યોનું 'जीविय -जीवितम्' જીવન 'पलियंत -पल्यान्तम्' નાશવંત છે. 'इह-इह' આ સંસારમાં 'सन्ना-सक्ता' જે આસકત છે તથા 'असंवुडा-असंवृता' પ્રાણાતિપાત વગેરેથી નિવૃત્ત નથી થયા 'नरा-नरा' એવા મનુષ્યો 'मोहं-मोहम्' મોહને 'जंति-यान्ति' પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧૦॥

-સૂત્રાર્થ-

હે પુરૂષ! તુ પાપકર્મથી વિરત થા, કારણ કે માણસનું જીવન વધારેમાં વધારે

नम् (पलियंतं) पल्योपमान्तम् (इह) इह=संसारे सन्ना सक्ताः=गृद्धाः सन्तः तथा (नरा) नराः (काममुच्छिया) काममूर्च्छिताः= कामभोगेष्वासक्ताः तथा (असंवुडा) असंवृताः=प्राणातिपातादिभिरनिवृत्ताः, (मोहं) मोहं (जंति) यान्ति-- मोहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

—टीका—

'पुरिसा' हे पुरुष=पुरि शरीरात्मकनगरे शेते तिष्ठति इति पुरुषो जीवः। तत्संबुद्धौ हे पुरुष विवेकज्ञानिन् ! (पावकम्मुणा) पापकर्मणा=प्राणातिपातादारभ्य मिथ्यादर्शनशल्यान्तकर्मणा 'रम' उपरम निवृत्तो भव। 'मणुयाण जीवितं' मनुष्याणां जीवनम् (पलियंतं) पल्योपमान्तम् उत्कर्षतः त्रिपल्योपमान्तमेव मनुष्याणां जीवनम् भवति तदपि नाशवदेव इह=अस्मिन् संसारे वा कामभोगेषु (सन्ना) सक्ताः=आसक्ताः। (काममुच्छिया) काममुर्च्छिताः (असंवुडा) असंवृताः=हिंसादिकर्मणोऽनिवृत्ताः। 'नरा' नराः=मनुजाः जीवा इति शेषः। (मोहं जंति) मोहं यान्ति=मुग्धा भवन्ति, मोहनीयं कर्म समुपार्जयन्ति।

---

तक ही है। इस संसार में जो आसक्त हैं, कामभोगों में मूर्च्छित है और हिंसा आदि से निवृत्त नहीं हैं, वे मोह को प्राप्त होते हैं ॥१०॥

—टीकार्थ—

पुर अर्थात् इस शरीर रूपी नगर में जो सोता है अर्थात् ठहरता है, वह 'पुरुष' कहलाता है। पुरुष का अर्थ 'जीव' है। हे पुरुष ! हे विवेकज्ञानी आत्मा तूँ प्राणातिपात से लेकर मिथ्यादर्शन शल्यतक के अठारहो पापों से निवृत्त हो। क्योंकि मनुष्यों का जीवन अधिक से अधिक युगलिक की अपेक्षा तीन पल्योपम का ही है और वह भी नाशवान् हैं। जो इस संसार में आसक्त हैं, कामभोगो में मूर्च्छित हैं, हिंसा आदि पापकर्मों से विरत नहीं हैं, ऐसे जीव मोहनीय कर्म का उपार्जन करते हैं।

---

ત્રણ પલ્યોપમનું જ છે આ સંસારમાં જેઓ આસકત છે, જેઓ કામભોગોમાં મૂર્ચ્છિત છે, અને જેઓ હિંસા આદિથી નિવૃત્ત નથી, તેઓ મોહનીય કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે.॥૧૦॥

– ટીકાર્થ –

પુર એટલે નગર. આ શરીર રૂપી નગરમાં જે શયન અથવા નિવાસ કરે છે, તેને પુરુષ કહે છે. આ પુરુષને જીવ (આત્મા) કહે છે.

હે પુરુષ! હે આત્મા! તું પ્રાણાતિપાતથી લઈને મિથ્યાદર્શન શલ્ય પર્યન્તના અઢારે પાપોથી નિવૃત્ત થઈ જા, કારણ કે મનુષ્યના જીવનનો કાળ અધિકમાં અધિક ત્રણ પલ્યોપમનો કહ્યો છે. (આ કાળ યુગલિકોના જીવનની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યો છે), આ શરીર નાશવાન્ છે જે જીવો આ સંસારમાં આસક્ત હોય છે, કામભોગોમાં મૂર્છિત હોય છે અને હિંસાદિ કાર્યો કર્યા કરે છે, એવાં જીવો મોહનીય કર્મનું ઉપાર્જન કરતા રહે છે

यद्यपि प्राणिमात्रं कर्मफलभोक्ताः भवति। तथाच विशिष्ट=नरस्यैव कीर्तन गाथायामनुचित मिवाऽऽभाति, तथापि विशिष्टकर्माऽनुष्ठानं शुभाशुभफलप्रापकं मनुष्यशरीरेणैव संपादितं सत् फलोपभोगाय जायते। अतो मनुष्यस्यैवं ग्रहणं पुरुष इति पदेन गाथाघटकेन भवति। कर्मकारित्वं यद्यपि पश्वादावपि भवति तथापि पश्वादौ न भवति विशिष्टतपःप्रभृतिका क्रिया।

असदनुष्ठानात्मकपापकर्मणा निवर्त्तस्व, मनुष्याणां जीवितमत्यल्पम् विनाशीति यावत्। तदेवं मनुष्यजीवनमत्यल्पमित्यवगत्य यावत् तन्न विनश्यति, तावत् सर्वज्ञोदीरितशास्त्रप्रतिपादितप्रक्रियाऽनुसारेण धर्मानुष्ठानं कृत्वा सफलयितव्यं जीवनम्। ये पुनः कामभोगादिषु संसक्ता एव भवन्ति

---

यद्यपि प्राणीमात्र अपने अपने कर्म को भोगते हैं, अतएव विशेष रूपसे नर (मनुष्य) के लिए गाथा में ऐसा कहना अनुचित सा प्रतीत होता हैं' तथापि विशिष्ट कर्मों का अनुष्ठान, जो कि शुभ और अशुभ फल प्राप्त कराने वाला है, मनुष्य शरीर के द्वारा ही सम्पादित होता है और फलके उपभोग के लिये होता है, इस कारण गाथा में 'पुरुष' पद के द्वारा मनुष्य का ही ग्रहण किया हैं। यद्यपि पशु आदि भी कर्म उपार्जन करते है, तथापि उनमें विशिष्ट तप आदि क्रिया नहीं होती।

तात्पर्य यह है असत्कर्मरूप पाप से निवृत्त हो। मनुष्यों का जीवन अल्प हैं, विनश्वर है। इस प्रकार मनुष्य का जीवन अल्पकालीन है, ऐसा जानकर जब तक वह विनष्ट नहीं हुआ हैं तब तक सर्वज्ञोक्त शास्त्रों में प्रतिपादित प्रक्रिया के अनुसार धर्मानुष्ठान करके जीवन को सफल बना लेना

---

શંકા—જો કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોત પોતાના કર્મોનુ ફળ ભોગવે છે, છતા પણ આ ગાથામા વિશેષ રૂપે મનુષ્યને અનુલક્ષીને જે કથન કરવામાં આવ્યુ છે તે અનુચિત લાગે છે.

સમાધાન— વિશિષ્ટ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કે જેના દ્વારા શુભ અને અશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમનું સંપાદન મનુષ્ય શરીર દ્વારા જ થાય છે, અને તે કર્મોનુ ફળ જીવોએ ભોગવવુ પડે છે, તે કારણે ગાથામા વપરાયેલા "પુરુષ" પદ દ્વારા મનુષ્યનુ જ ગ્રહણ કરાયુ છે જો કે પશુ આદિ પણ કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે. પરંતુ તેમનામા વિશિષ્ટતપ આદિ ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ હોતો નથી

આ સમસ્ત કથન દ્વારા અસત્કર્મ રૂપ પાપથી નિવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે માણસનું જીવન અલ્પ અને વિનશ્વર છે આ અલ્પકાલીન જીવનનો જ્યાં સુધી અન્ત ન આવે, ત્યા સુધી માણસોએ સર્વજ્ઞોક્ત શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત પ્રક્રિયા અનુસાર ધર્માનુષ્ઠાન કરીને આ મનુષ્ય ભવને સાર્થક કરવો જોઇએ. જે મનુષ્યો કામભોગોમા

तथा सांसारिकविषयविषयकतृष्णावन्तो भवन्ति, ते नरा मोहं यान्ति, हिताऽहितप्राप्तिपरिहारे मोहमप्युपगच्छन्ति । अथवा मोहनीयं कर्म संचिन्वन्ति इति ॥१०॥

मनुष्यभव एव तावद् दुर्लभः, तत्रापि श्रावककुले उत्पत्तिः, तथापि शुभानुष्ठानाय प्रयतनीयमिति दर्शयति सूत्रकारः—'जययं विहराहि' इत्यादि ।

-मूलम्-

१ २ ३ ४ ५ ६
जययं विहराहि जोगवं अणुपाणा पंथा दुरुत्तरा ।
७ ८ ९ १० ११
अणुसासणमेव पक्कमे विरेहिं समं पवेइयं ॥११॥

छाया—

यतमानो विहर योगवान् अनुप्राणाः पंथानो दुरुत्तराः ।
अनुशासनमेव प्रक्रमेत वीरैः सम्यक् प्रवेदितम् ॥ ११ ॥

---

चाहिये । जो कामभोगो में ही आसक्त रहते हैं तथा सांसारिक विषयों की तृष्णावाले होते हैं, वे नर मोह को प्राप्त होते हैं हित (धर्म) की प्राप्ति और अहित (पाप) के छोडने में मूढ होते हैं अथवा मोहनीय कर्म का संचय करते हैं ॥१०॥

प्रथम तो मनुष्यभव ही दुर्लभ है, उसमें भी श्रावक के कुल में उत्पत्ति दुर्लभ है, यह जिसे प्राप्त हो उसे शुभकर्म करने का प्रयत्न करना चाहिये सूत्रकार यह दिखलाते हैं—"जययं विहराहि" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जययं--यतमानः' हे मनुष्यः तू यत्न करता हुआ तथा 'जोगवं-योगवान्' समितिगुप्तिसे गुप्तहोकर 'विहराहि--विहर' विचरण कर 'अणुपाणा—

---

જ આસક્ત રહે છે અને સાંસારિક વિષયોની તૃષ્ણાવાળા હોય છે, તેઓ મોહનીય કર્મનું ઉપાર્જન કરીને હિત (ધર્મ) ની પ્રાપ્તિ અને અહિત (પાપ)નો પરિત્યાગ કરવાને અસમર્થ બની જાય છે. ॥ ૧૦ ॥

પહેલી વાત તો એ છે કે આ મનુષ્ય ભવજ દુર્લભ છે મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને શ્રાવકના કુળમા ઉત્પત્તિ અતિ દુર્લભ છે આ બન્નેની પ્રાપ્તિ જેમને થઇ છે તેમણે શુભ કર્મો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ સૂત્રકાર નીચેની ગાથામા આ વાતજ પ્રકટ કરે છે-"जयय विहराहि" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—जयय-यतमान' હે મનુષ્ય ! તુ પ્રયત્ન કરે ત્યારે તથા 'जोगव-योगवान्' સમિતિ ગુપ્તિથી ગુપ્ત થઇને 'विहराहि-विहर' વિચારણ કર 'अणुपाणा-अनुप्राणा'

—अन्वयार्थः—

हे पुरुष ! स्वल्पं जीवितं ज्ञात्वा क्लेशस्वरूपान् विषयानवबुद्ध्य (जययं) यतमानः प्रयत्नं कुर्वन् तथा (जोगवं) योगवान् समितिगुप्ति गुप्तःसन् (विहराहि) विहर-उद्युक्तविहारी भव, यतः (अणुपाणा) अनुप्राणाः-अणवः सूक्ष्माः प्राणा जीवा पथिषु ते अणुप्राणाः एवंभूताः (पंथा) पन्थानः (दुरुत्तरा) दुरुत्तराः अनुपयुक्तैर्जीवानुपमर्देन दुस्तराः दुर्गमा इत्यर्थः। अपिच (अणुसासणमेव) अनुशासनमेव सूत्रानुसारेण संयमं प्रति (पक्कमे) प्रक्रमेत् संयमानुष्ठानं कुर्यादित्यर्थः एतच्च वीरेहिं वीरैः- रागादिविजेतृभिरर्हद्भिः, समं सम्यक् (पवेइयं) प्रवेदितम् प्रकर्षेणाख्यातमिति ॥११॥

अनुप्राणाः' सूक्ष्मप्राणियोंसे युक्त 'पंथा-पन्थानः' मार्ग 'दुरुत्तरा-दुरुत्तराः' उपयोग के विना दुस्तर होता है 'अणुसासणमेव--अनुशासनमेव' शास्त्रोक्त रीतिसे ही 'पक्कमे-प्रक्रमेत्' संयमका अनुष्ठान करना चाहिए 'वीरेहिं--विरैः' रागादिको जीतने वाले अरिहन्तोंने 'समं--सम्यक्' सम्यक् प्रकारसे 'पवेइयं--प्रवेदितम्' कहा है ॥११॥

—अन्वयार्थ—

हे पुरुष ! जीवन को अल्पकालिक जानकर तथा विषयों को क्लेशकर दुःखदायी। समझकर प्रयत्न करते हुए, समिति और गुप्ति से युक्त होकर उद्यत विहारी बनो । मार्ग में छोटे छोटे जीव होते हैं, उनका उपमर्दन किये विना चलना उपयोग रहित मनुष्यों के लिये कठिन है इस लिये उपयोग सहित यतनापूर्वक चलो । अतः सूत्र के अनुसार संयम में पराक्रम करना चाहिये । ऐसा रागादि के विजेता अर्हन्त भगवानने सम्यक् प्रकार से कहा है ॥११॥

સૂક્ષ્મ પ્રાણીયોથી યુક્ત 'पंथा-पन्थानः' માર્ગ 'दुरुत्तरा-दुरुत्तरा' ઉપયોગના વગર દુસ્તર થાય છે, 'अणुसासणमेव-अनुशासनमेव' શાસ્ત્રો રીતીથી જ 'पक्कमे-प्रक्रमेत्' સંયમનુ અનુષ્ઠાન કરવુ જોઈએ 'वीरेहि-वीरै' રાગ વિગેરેને જીતવા વાળા અરિહન્તોએ 'सम-सम्यक्' સમ્યક પ્રકારથી 'पवेइय-प्रवेदितम्' કહેલ છે, ॥૧૧॥

– સૂત્રાર્થ –

હે પુરુષ! (આત્મા) જીવનને અલ્પકાલીન જાણીને તથા વિષયોને દુ:ખદાયી સમજીને, પ્રયત્ન પૂર્વક સમિતિ અને ગુપ્તિ યુક્ત થઈને ઉદ્યત વિહારી બનો. માર્ગમાં અનેક નાનાં નાનાં જીવજંતુઓ હોય છે, તેમનુ ઉપમર્દન કર્યા વિના ચાલવાનુ કાર્ય ઉપયોગરહિત (અસાવધાન)મનુષ્યોને માટે કઠણ છે, તેથી ઉપયોગ સહિત (યતનાપૂર્વક) ચાલવુ જોઈએ તેથી શાસ્ત્રના આદેશ અનુસાર જ આચરણ કરવુ જોઈએ, એવુ રાગાદિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર (વીતરાગ) અર્હંત ભગવાને સમ્યક્ પ્રકારે કહ્યુ છે. ॥૧૧॥

-टीका-

हे विवेकि पुरुष ! 'जययं' यतमानः- यतमानो त्वं 'जोगवं' योगवान् समितिगुप्तिभ्यां युक्तः सन् 'विहराहि' विहर विचर, कस्मात् समितिगुप्तिभ्यां युक्त एव तथा प्रयत्नवता भाव्यमित्यत आह-'अणुपाणा' अनुप्राणाः- यस्मात् सूक्ष्मप्राणिभिरिन्द्रियाऽग्राह्यैर्युक्ताः पंथा ! पन्थानः मार्गाः 'दुरुत्तरा' दुरुत्तराः, उपयोगमन्तरेण गन्तुमशक्याः भवन्ति कथं तर्हि एतादृशो मार्गः संचरितुं शक्यो भविष्यति, तत्राह 'अणुसासणमेव' अनुशासनमेव, "जयं चरे जयंचिट्ठे जयमासे जयं सए जयं भुंजंतो भासंतो पावं कम्मं न बंधइ' ॥१॥ इति शास्त्रोक्ताज्ञानुसारणैव 'पक्कमे' प्रक्रामेत् संयमस्याऽष्ठानं कर्तव्यम् शास्त्राज्ञानुसारेणैव संयमपालनं विधेयम् न स्वबुद्धिकल्पिताचारेणेति।

ननु कथं कोऽपि भगवद्वचने विश्वासं करिष्यति आप्तत्वस्य भगवत्यज्ञि-

—टीकार्थ—

हे विवेकवान् पुरुष ! तू यतना करता हुआ योगवान् अर्थात् समिति और गुप्ति से युक्त होकर विचर । यतनावान् और योगवान् क्यों होना चाहिए ? इस का उत्तर यह है कि इन्द्रियों से ग्रहण न होने योग्य अत्यन्त सूक्ष्म जीवों से व्याप्त मार्ग होते हैं । उन पर उपयोग के विना चलना शक्य नहीं है । ऐसे मार्ग पर शास्त्रोक्त विधि के अनुसार ही चलना चाहिए शास्त्रोक्त विधि यह है-'यतनापूर्वक चलना चाहिए, यतनापूर्वक ठहरना चाहिए, यतनापूर्वक बैठना चाहिए । यतनापूर्वक आहार करना चाहिए और यतनापूर्वक निर्वद्य भाषण करनेवाला पुरुष पापकर्म नहीं बाँधता' अर्थात् संयम-

—ટીકાર્થ—

હે વિવેકવાન પુરુષ! તુ યતનાપૂર્વક અને યોગવાન (પંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત) થઇને વિચર. યતનાવાન્ અને યોગવાન્ શા કારણે થવુ જોઇએ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ ન કરી શકાય એવા અત્યત સૂક્ષ્મ જીવોથી માર્ગ વ્યાપ્ત હોય છે એવા માર્ગ પર ઉપયોગ વિના (અસાવધાનીથી) ચાલવાથી જીવોનુ ઉપમર્દન થાય છે. માટે એવા માર્ગ પર શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર ચાલવુ જોઇએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ આ પ્રમાણે છે- "યતના પૂર્વક ચાલવુ જોઇએ યતનાપૂર્વક ઊઠવુ બેસવુ જોઇએ. યતના પૂર્વક શયન કરવુ જોઇએ. યતનાપૂર્વક આહાર કરવો જોઇએ. યતનાપૂર્વક નિર્વદ્ય ભાષણ કરવુ જોઇએ. આ પ્રમાણે યતનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર મનુષ્ય પાપકર્મનો બન્ધક થતો નથી" એટલે કે સંયમનુ અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રના આદેશ અનુસાર જ કરવુ જોઇએ.

श्रयादित्यत आह— 'विरेहिं' वीरैस्तीर्थकरैः 'समं' सम्यग्रूपेण प्रवेदितम् प्रकर्षेणाख्यातम् ते हि तीर्थकराः संप्राप्तकेवलज्ञानाः केवलज्ञानद्वारा अतीन्द्रियसाधारणान् यथाऽवस्थितस्वरूपान् पदार्थान् ज्ञात्वा अनुग्रहबुद्धया परोपकारमात्रं मनसि निधाय उपदिष्टवन्तः ।

अतो न तत्राऽप्रामाण्यशङ्का, तस्मात्तदुपदिष्टशास्त्रसंमतिमादाय संयमपालने प्रयत्नो विधेय इति ॥११॥

पूर्वगाथायां विश्वासकारणतया वीरैरित्युक्तम् तत्र को वीरः- किं लक्षणः किंस्वरूपश्च तत्राह—'विरया वीरा' इत्यादि ।

---

का अनुष्ठान शास्त्र के आदेश के अनुसार ही करना चाहिए, अपनी बुद्धि के द्वारा कल्पित आचरण करके संयम पालन करना योग्य नहीं ।

शंका—भगवान् में आप्तता का निश्चय न होने से कोई भगवान् के वचन पर कैसे विश्वास करेगा ?

समाधान—तीर्थंकरो ने सम्यक् प्रकार से कथन किया है । उन तीर्थंकरों को केवलज्ञान प्राप्त था । उन्होने केवलज्ञान के द्वारा अतीन्द्रिय पदार्थों को यथार्थ रूप में जानकर अनुग्रह की बुद्धि से, मन में परोपकार का भाव धारण करके उपदेश दिया है । अतएव उनके उपदेश में प्रमाणिकता की आशंका नहीं की जा सकती । अतएव उनके द्वारा उपदिष्ट शास्त्र के अनुकूल ही संयम पालन में प्रयत्न करना चाहिए ॥११॥

---

પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પના કરીને પોતાને યોગ્ય લાગે એવા આચરણ વડે સંયમનું પાલન કરવુ તે ઉચિત નથી

શંકા-ભગવાન્‌ને આપ્ત કેવી રીતે ગણી શકાય? તેમનામા આપ્તતાનો નિશ્ચય થયા વિના કોઈ ભગવાનના વચનોમા કેવી રીતે શ્રદ્ધા રાખી શકે?

સમાધાન-તીર્થંકરોનું કથન યથાર્થ જ છે તે તીર્થંકરોને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તેમણે કેવળજ્ઞાન દ્વારા અતીન્દ્રિય પદાર્થોને યથાર્થ રૂપે જાણી લઈને અનુગ્રહની ભાવનાથી-મનમા પરોપકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જીવોના કલ્યાણને માટે ઉપદેશ આપ્યો છે. મોક્ષનો માર્ગ બતાવનારા તે અર્હંત ભગવાનોને આપ્ત રૂપે ગણવામા શી મુશ્કેલી છે? કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના ધારણ કરનાર તે તીર્થંકર ભગવાનના ઉપદેશમા પ્રમાણભૂતતા જ રહેલી છે તેમની પ્રામાણિકતાના વિષયમા કોઈ પણ પ્રકારના સન્દેહનો અવકાશ જ નથી. તેથી તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ શાસ્ત્રાનુસાર જ સંયમનું પાલન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ॥ ગાથા ૧૧ ॥

—मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६
विरया वीरा समुट्ठिया कोहकायरियाइ पीसणा।
७ ८ ९ ६ १० ११ १२
पाणे ण हणंति सव्वसो पावाओ विरयाऽभिनिव्वुडा ॥१२॥

छाया—

विरता वीराः समुत्थिताः क्रोधकातरिकादिपीषणाः।
प्राणिनो न घ्नन्ति सर्वशः पापाद्विनिवृत्ता अभिनिर्वृत्ताः ॥१२॥

—अन्वयार्थ—

(विरया) विरताः—प्राणातिपातादितो विरताः (वीरा) वीराः (समुट्ठिया) समुत्थिताः सम्यगारंभपरित्यागेनोत्थिता इति समुत्थिताः, (कोहकायरियाइ-

पूर्व गाथा में विश्वास के कारण रूपसे 'वीर' इतना मात्र कहा है, किन्तु वीर कौन है? उसका लक्षण या स्वरूप क्या है? इसका उत्तर देते हैं—'विरया वीरा' इत्यादि।

शब्दार्थ—'विरया—विरताः' जो हिंसादि पापोंसे निवृत्त हैं और 'वीरा—विराः' कर्मको विशेषरूपसे दूर करनेवाले होनेसे वीर हैं 'समुट्ठिया—समुत्थिताः' आरम्भ समारम्भके त्यागसे समुत्थित हैं 'कोहकायरियाइपीसणा—क्रोधकातरिकादिपीषणाः' जो क्रोध और माया आदिको दूर करने वाले हैं तथा 'पाणे—प्राणिनः' प्राणी को अर्थात् द्वीन्द्रियादि जीवोंको 'सव्वसो—सर्वशः' मन वचन और काय कर्मसे 'ण हणंति—न घ्नन्ति' नहीं मारते हैं 'पावाओ—पापात्' सावद्य अनुष्ठानसे 'विरया—विरताः' निवृत्त है 'अभिनिव्वुडा—अभिनिर्वृताः' वे पुरुष मुक्त जीवके समान है ॥१२॥

પૂર્વ ગાથામા વિશ્વાસના કારણ રૂપે "વીર" આ શબ્દ માત્રનો જે પ્રયોગ કરાવવામાં આવ્યો છે પરન્તુ તે વીર કોણ છે? તેનુ સ્વરૂપ કેવુ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે "विरया वीरा" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'विरया—विरताः' જે હિંસા વગેરે પાપોથી નિવૃત્ત છે અને 'वीरा—वीरा' કર્મને વિશેષ રૂપથી દૂર કરવાવાળા હોવાથી વીર છે 'समुट्ठिया—समुत्थिता' આરમ્ભ-સમારમ્ભના ત્યાગથી સમુત્થિત છે 'कोहकायरियाइ पीसणा-क्रोधकातरिकादि पीषणाः' જે ક્રોધ અને માયા વગેરેને દૂર કરવવાળા છે તથા 'पाणे—प्राणिन' પ્રાણીને અર્થાત્ બે ઇન્દ્રીય વગેરે જીવોને 'सव्वसो—सर्वशः' મન, વચન અને કર્મથી—'न हणंति—न घ्नन्ति' મારતા નથી. 'पावाओ—पापात्' સાવદ્ય અનુષ્ઠાનથી 'विरया—विरता निवृत्त छे,' अभिनिव्वुडा—अभिनिर्वृता' તે, પુરૂષો મુક્ત જીવના સમાન છે. ॥૧૨॥

पीसणा) क्रोधकातरिकादिपीषणाः तत्र क्रोधग्रहणान्मानो गृहीतः, कातरिका माया तद्ग्रहणाल्लोभो गृहीतः आदिना शेषमोहनीयपरिग्रहः एतेषां पीषणा- स्तेषामपनेतारः। तथा (पाणे) प्राणिनः—द्वीन्द्रियादीन् जीवान् (सव्वसो) सर्वशः—मनोवाक्कायकर्मभिः (ण हणंति) न घ्नन्ति—न विराधयन्तीत्यर्थः। (पावाओ) पापात्—सर्वतः सावद्यानुष्ठानात् (विरया) विरताः—निवृत्ताः, ततश्च (अभिनिव्वुडा) अभिनिर्वृताः, क्रोधाद्युपशमेन शान्तिभूताः, अथवा अभिनिवृता मुक्ता इव अभिनिर्वृता मुक्ता इव इमे द्रष्टव्या इति भावः ॥१२॥

—टीका—

'विरया' विरताः, हिंसानृतस्तेयादि पापेभ्यः पापकर्मभ्यो विरताः निवृत्ताः तथा 'वीरा' वीराः वि– विशेषेण (ईरयंति) पराक्रामंति तपः संयमाभ्यां ज्ञाना-

---

अन्वयार्थ—

जो वीर प्राणातिपात आदिसे विरत हैं समीचीन रूपसे आरंभका त्याग करके उत्थित —प्रव्रजित हुए हैं, क्रोध, मान, माया और लोभ तथा सम्पूर्ण मोहनीयकर्मको नष्ट कर देने वाले हैं जो प्राणियों का मन वचन और काय से हनन नहीं करते हैं, जो पाप अर्थात् सावद्य क्रिया से सर्वथा निवृत्त हो चुके हैं और इस कारण जो क्रोधादि का उपशम करके शान्त स्वरूप हो गए हैं अथवा जो मुक्तके समान हैं, वही वीर पुरुष है ॥१२॥

—टीकार्थ—

वीर पुरुष वह है जो हिंसा, मृषावाद, स्तेय (चौर्य) आदि पापोंसे निवृत्त हो चुके हैं। जो संयम और तपके द्वारा विशेष रूपसे कर्म शत्रुओंका

---

– सूत्रार्थ –

જેઓ પ્રાણાતિપાત આદિ પાપકર્મોથી વિરત (નિવૃત્ત) થઇ ગયા હોય છે, જેઓ આરંભનો સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગ કરીને ઉત્થિત પ્રવ્રજિત થઈ ગયા હોય છે, જેઓ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો તથા મોહનીય કર્મનો નાશ કરી નાખનારા હોય છે, જેઓ મન વચન અને કાયાથી પ્રાણીઓની હિંસા કરતા નથી, જેઓ પાપથી (સાવદ્ય ક્રિયાઓથી) સર્વથા નિવૃત્ત થઈ ચુક્યા છે, અને આ કારણે ક્રોધાદિનો ઉપશમ કરીને જેઓ શાન્ત- સ્વરૂપ થઈ ગયા હોય છે, અથવા જેઓ મુક્તની સમાન જ હોય છે તેમને જ વીર પુરુષ કહેવામા આવે છે ॥૧૨॥

ટીકાર્થ

વીર પુરુષ તો તેને જ કહી શકાય કે જે પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, સ્તેય (ચોરી) આદિ પાપોથી નિવૃત્ત થઈ ચુક્યો હોય જેઓ સંયમ અને તપ દ્વારા વિશેષ રૂપે કર્મશ-

वरणीयादीन् कर्मरिपून्निवारयितुं प्रयतन्ते ते वीराः। बाह्यशत्रूणामुन्मूलने भवन्ति बहवो वीराः, इमे तु आभ्यन्तरारिदलने बद्धपरिकराः, अतस्ते भाववीरा इति कथ्यन्ते, तथा ये-'समुट्ठिया' समुत्थिताः-सम्यगारंभपरित्यागेनोत्थिताः मोक्षमार्गे उद्यताः, तथा-'कोहकायरियाइपीइण' क्रोधकातरिकादिपीपणाः, तत्र क्रोधपदं मानस्योपलक्षकं कातरिका माया-तथा लोभ उपलक्ष्यते 'पीसणा' पीपणाः एतेषांनिवाहकाः तथा ये 'सव्वसो' सर्वशः-मनोवाक्कायैः सर्वथा, 'पाणे' प्राणिनः 'ण' हणंति न घ्नन्ति- न व्यापारयन्ति त्रसस्थावरभेदभिन्नान् प्राणिनः त्रिकरणत्रियोगेन तथा 'विरया' विरताः-मिथ्यात्वाविरतिकषाय-प्रमादाशुभयोगतो निवृत्ताः, ततश्च 'अभिनिव्वुडा' अभिनिर्वृत्ताः, क्रोधादीनाम् उपशमेन शान्ता स्तेवीराः कथ्यन्ते।

---

निवारण करने में प्रयत्नशील रहते हैं, वे वीर कहलाते हैं। बाह्य शत्रुओंका विनाश करने में तो बहुत से लोग वीर होते हैं, मगर ये आभ्यन्तर शत्रुओं को नष्ट करनेके लिये कमर कसे हुए हैं, अतएव ये भाववीर कहलाते हैं। तथा जो आरंभ का सम्यक् प्रकार से त्याग करके मोक्षमार्ग में उद्यत हैं जो क्रोध और कातरिका आदिको चूर्ण करने वाले हैं। यहां 'क्रोध पदसे मानका भी ग्रहण होता है। कातरिका का अर्थ माया है। उससे लोभ का भी ग्रहण हो जाता है। आदि पदसे शेष सम्पूर्ण मोहनीय कर्मका ग्रहण होता है। अर्थात् जो सम्पूर्ण मोहनीय कर्मको क्षय करने वाले हैं। जो मन वचन और काय से प्राणियोंका हनन नहीं करते हैं अर्थात् तीन करण और तीन योगसे त्रस या स्थावर जीवोंकी हिंसा से निवृत्त हैं तथा मिथ्यात्व

---

शुओनु निवारणु करवामा प्रयत्नशील रहेता होय, तेमने ज वीर कहेवामा आवे छे. बाह्य शत्रुओनो नाश करवाना सामर्थ्यनी अपेक्षाओ जेमने वीर कही शकाय एवां तो घणा पुरुषो होई शके छे, परन्तु आभ्यन्तर शत्रुओनो नाश करवाने माटे कमर कसीने तैयार थई गयेला जे पुरुषो छे तेमने भाव वीर कहेवाय छे तथा जेओ आरंभनो सम्यक् प्रकारे त्याग करीने प्रव्रज्या अंगीकार करीने मोक्षमार्गे विचरी रह्या छे, जेओ क्रोध अने पद द्वारा मान पणु ग्रहणु करवु जोईए. कातरिका एटले माया कातरिका पद द्वारा मायानुं पणु ग्रहणु करवु जोईए. आदि पद वडे बाकीना संपूर्णु मोहनीय कर्मने ग्रहणु करवुं जोईए. जेओ मनवचन अने काया वडे प्राणीओनी हिंसा करता नथी, एटले के (त्रणु करणु अने त्रणु योग वडे जेओ त्रस अने स्थावर जीवोनी हिंसा करता नथी, तथा जेओ मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय अने अशुभ योगथी निवृत्त छे, अने आ

अयं भावः—ये प्राणातिपाताद्यष्टादशपापेभ्यो निवृताः ज्ञानावरणीयादीनां कर्मणां विनाशकाः सर्वारंभविरहिताः क्रोधमानमायालोभानां निवारकाः, त्रिकरण त्रियोगैः प्राणिनामनुपमर्दकाः, सर्वपापरहिताः शान्ताः मुक्ताः ते वीराः कथ्यन्ते तीर्थकरा इति ॥१२॥

पुनरपि उपदेशान्तरमाह—'णविता अहमेव' इत्यादि ।

मूलम्

णविता अहमेव लुप्पए लुंपंति लोयंमि पाणिणो ।
एवं सहिएहिं पासए अहिणे णिहे से पुट्ठे अहियासए ॥१३

छाया—

नापि तैरहमेव लुप्ये लुप्यन्ते लोके प्राणिनः ।
एवं सहितः पश्येत् अनिहः स स्पृष्टोऽधिसहेत ॥ १३ ॥

---

अविरति, प्रमाद, कषाय और अशुभ योगसे निवृत्त है और इस कारण क्रोधादिका उपशम हो जाने से जो शान्त है, वे महापुरुष वीर कहलाते हैं।

तात्पर्य यह है जो प्राणातिपात आदि अठारह पापोंसे निवृत्त है, ज्ञानावरणीय आदि कर्मोंके विनाशक हैं, समस्त आरंभ से रहित हैं, क्रोध मान और माया और लोभके निवारक हैं, तीन कारण और तीन योगसे प्राणियोंकि हिंसा नहीं करते, जो समस्त पापोंसे रहित हैं, शान्त और मुक्तवत् हैं, वे वीर पुरुष कहलाते हैं ॥१२॥

पुनः उपदेश कहते हैं– 'णविता अहमेव' इत्यादि

शब्दार्थ—'सहिएहिं–सहितैः' ज्ञानादि से सम्पन्न पुरुष 'एवं–एवम्' इस प्रकार 'पासए–पश्येत्' विचारें कि 'अहमेव–अहमेव' मैं ही 'ता–तैः' शीतउष्ण

---

પ્રકારે ક્રોધાદિનો ઉપશમ થઈ જવાને લીધે જેઓ શાંત સ્વરૂપ છે, એવા મહાપુરુષને જ વીર કહેવાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જેઓ પ્રાણાતિપાત આદિ ૧૮ પ્રકારનાં પાપોથી નિવૃત્ત છે, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના જેઓ વિનાશક છે, જેઓ સમસ્ત આરંભ થી રહિત છે, જેઓ ક્રોધ. માના, માયા અને લોભના નિવારક છે, જેઓ ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી પ્રાણીઓની હિંસા કરતા નથી, જેઓ પાપોથી રહિત છે, શાન્ત અને મુક્ત સમાન છે. એવો પુરુષ વીર કહેવાય છે ॥ ગાથા ૧૨॥

હવે સૂત્રકાર પરીષહોને સહન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે 'णवि ता अहमेव' ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ— 'सहिएहि–सहितै' જ્ઞાન વગેરે થી સમ્પન્ન માણસ 'एवं–एवम्' આ પ્રમાણે 'पासए पश्ये' વિચારે કે अहमेव अहमेव' હુંજ' ता–तै' 'ઠંડુ ગરમ વગેરે (ટાઢ-

अन्वयार्थः-

'सहिएहिं' सहितैः-ज्ञानादिभिः सपन्नः पुरुषः एवं एवम् अनेन प्रकारेण 'पासए' पश्येत्- कुशाग्रबुद्ध्या विचारयेत् 'अहमेव' अहमेव (ना) तैः-शीतोष्णादि दुःखविशेषैः 'णवि' नापि नैवेत्यर्थः, 'लुप्पए' लुप्ये पीडये, किन्तु (लोयंमि) लोके संसारे 'पाणिणो' प्राणिनो अन्येपि जीवाः 'लुप्पंति लुप्यन्ते पीड्यन्ते, अतः 'से' सः महासत्त्वः पुट्ठे स्पृष्टः परिषहैः स्पृष्टोपि तान (अणिहे) अनिहः न-निहो अनिहः क्रोधादिभिरपीडितः सन (अहियासए) अधिसहेत मनःपीडां न विदध्यादिति ॥१३॥

---

आदि दुःख विशेषोंसे 'णवि-नापि' नहीं 'लुप्पए-लुप्ये' पीडित किया जाता हूं 'लोयंमि-लोके' इस संसारमें 'पाणीणो -प्राणिनः' दूसरे प्राणी भी 'लुप्पंति-लुप्यन्ते' पीडित होते है अतः 'से--सः' वह मुनि 'पुट्ठे-स्पृष्टः' परीषहों से स्पर्शित होकरके भी 'अणिहे--अनिहः' क्रोधादि रहित होकर 'अहियासहे--अधिसहेत' उनको सहन करे ॥१३॥

अन्वयार्थ-

सम्यग्ज्ञान आदि से सम्पन्न पुरुष इस प्रकार विचार करें सर्दी गर्मी के कष्ट से मैं ही पीडित नहीं होता किन्तु संसार में अन्यप्राणी भी पीडित होते हैं। इस प्रकार विचार कर वह महासत्त्व साधक परीषहो से स्पृष्ट होकर भी, क्रोधादिसे रहित होता हुआ उसे सहन करें- मानसिक पीडाका अनुभव न करें ॥१३॥

---

તડકો વિગેરે ) દુઃખ વિશેષ થી 'णवि-नापि' નથી. लुप्पए-लुप्ये' પીડિત કરવામાં આવતો. 'लोयंमि-लोके' આ સંસારમાં 'पाणिणो-प्राणिन' બીજા પ્રાણીઓ પણ लुप्पंति-लुप्यन्ते' પીડિત કરવામાં આવે છે તેથી 'से-सः' તે મુનિ 'पुट्ठे'-स्पृष्ट' પરિષહોથી સ્પર્શિત થઈને પણ 'अणिहे'-अनिह' ક્રોધ વગેરે રહિત થઈને' अहियासहे-अधिसहेत' તેમને સહન કરે ॥ ૧૩ ॥

-સૂત્રાર્થ-

સમ્યગ્ જ્ઞાન આદિથી સંપન્ન પુરુષે આ પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઈએ 'હું એકલો જ ઠંડી, ગરમી આદિ કષ્ટો વડે પીડિત છુ, એવુ નથી, પરન્તુ સંસારના અન્ય પ્રાણીઓ પણ તે કષ્ટો વડે પીડિત છે" આ પ્રકારનો વિચાર કરીને તે મહા-સત્ત્વ સાધક પરીષહોથી સ્પૃષ્ટ થવા છતા પણ ક્રોધાદિ કર્યા વિના મધ્યસ્થ ભાવે તેને સહન કરે આ પ્રકારના પરીષહો આવી પડવાથી તેણે માનસિક પીડા અનુભવવી જોઈએ નહી. ॥ ૧૩ ॥

टीका—

'सहिएहिं' सहितैः सम्यग् ज्ञानादिभिः संपन्नः पुरुषः, प्रथमार्थे तृतीया, 'एवं' एवम् अनेन प्रकारेण 'पासए' पश्येत्, कुशाग्रबुद्ध्या विचारयेत् किं विचारयेत्तत्राह अहमित्यादि अहमेव 'अहमेव' 'ता' ताः ताभिःशीतोष्णादिदुःखपरंपराभिः, 'णवि लुप्पए' नापि नैवेत्यर्थः लुप्ये पीडचे अहमेव शीतोष्णादिभिः, दुःखैः पीडितो भवामीति न किन्तु 'लोयंमि' लोके अस्मिन् संसारे 'पाणिणो' प्राणिनः सर्वे जीवाः, 'लुप्पंति' पीडिता भवन्ति। अतः 'पुट्ठे से' स्पष्टः स शीतोष्णादिभिः स्पृष्टो मुनिः। 'अणिहे' निहन्यते इति निह क्रोधादिः न निहः अनिहः समभावेन क्रोधादिरहितः सन् 'अहियासये' अधिसहेत, सहनं कुर्यात्। यद्यपि अन्येऽपि प्राणिनः अस्मिन् जगति शीतादीनां सहनं कुर्वन्ति किन्तु तेषां सम्यग् ज्ञानं नास्ति, अतो निर्जराख्यं फलं न प्राप्नुवन्ति। तदुक्तम्—

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न सन्तोषतः,
सोढा दुस्सहशीततापपवनक्लेशा न तप्तं तपः।
ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न तत्त्वं परं,
तत्तत्कर्मकृतं सुखार्थिभिरहो तैस्तैः फलैर्वञ्चिताः ॥१॥

---

टीकार्थ—

'सहिएहिं' यहां प्रथमा के अर्थमे तृतीया विभक्ति हैं। अर्थ यह है,—सम्यग्ज्ञान आदि से सम्पन्न ऐसा पुरुष अपनी कुशाग्रबुद्धि से विचार करे कि अकेला मैं ही सर्दी गर्मी आदिके कष्टोंकी परम्परा से पीडित नहीं होता हूं किन्तु इस संसार में सभी जीव पीडित हो रहे हैं। ऐसा विचार कर वह मुनि बल्कि उन कष्टों को सहन कर ले।

इस संसार में अन्य प्राणी भी शीतादि के कष्टको सहन करते हैं, परन्तु उन्हें सम्यग्ज्ञान प्राप्त नहीं है, अतएव वे निर्जरा नामक फल प्राप्त नहीं

---

—टीकार्थ—

"सहिएहिं" આ પદમા પ્રથમાના અર્થે તૃતીયા વિભક્તિ છે આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે સમ્યગ્ જ્ઞાન આદિથી સંપન્ન પુરુષે પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે એકલો હું જ ઠંડી, ગરમી આદિ કષ્ટોની પરંપરાથી પીડાતો નથી, પરન્તુ આ સંસારના સમસ્ત જીવો આ કષ્ટોથી પીડાઈ રહ્યા છે. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને તે મુનિએ સમભાવ પૂર્વક તે કષ્ટોને સહન કરવા જોઈએ.

આ સંસારમા અન્ય જીવો પણ શીતાદિ જનિત કષ્ટો સહન કરે છે, પરન્તુ તેમનામા સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાવ છે, તેથી તેઓ કર્મોની નિર્જરા કરવા રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરી

एतादृशक्लेशानां सहनं सम्यग्ज्ञानिनां गुणायैव भवति, न दोषाय।

तदुक्तम्—

काश्यं क्षुत्प्रभवं कदन्नमशनं शीतोष्णयोः पात्रता,
पारुष्यं च शिरोरुहेषु शयनं मह्यास्तले केवले।
एतान्येव गृहे वहन्त्यवनतिं तान्युन्नतिं संयमे,
दोषाश्चापि गुणा भवन्ति हि नृणां योग्ये पदे योजिताः ॥२॥

करते। कहा भी है– 'क्षान्तं न क्षमया' इत्यादि।

'क्षमा तो की' परन्तु क्षमाधर्मके कारण नहीं की, गृह में होने वाले सुखका त्याग तो किया, परन्तु सन्तोष से प्रेरित होकर नहीं, दुस्सह सर्दी गर्मी और वायुके क्लेशतो सहन किए, किन्तु तपश्चरण नहीं किया, श्वास रोककर रातदिन धनका ध्यान तो किया, परन्तु उत्तम तत्त्वका चिन्तन नहीं किया, इस प्रकार आश्चर्य है कि इन (अज्ञानी) सुखाभिलाषियोंने कार्य तो सब वही किये परन्तु उन्हीं कार्यों से ज्ञानियों को जो फल प्राप्त होते हैं, उनसे ये वंचित रहे?

इस प्रकार के क्लेशों का सहन सम्यग्ज्ञानियों के लिए लाभप्रद ही होता है, हानि जनक नहीं। कहा भी है–" कार्श्यं क्षुत्प्रभवं कदन्नमशनं " इत्यादि।

'भूख से उत्पन्न होने वाली शारीरिक कृशता कुत्सित (निरस) अन्न का भोजन, शीत और उष्ण का सहन, केशों का रूखापन, विस्तर रहित

શકતા નથી. કહ્યુ પણ છે કે 'क्षान्त न क्षमया' ઇત્યાદિ—

'ક્ષમા તો કરી પરન્તુ ક્ષમાધર્મને કારણે ન કરી, ઘરમા મળતા સુખનો ત્યાગ તો કર્યો, પરન્તુ સંતોષથી પ્રેરાઇને ન કર્યો,

અસહ્ય ઠંડી, ગરમી અને વાયુના કલેશો સહન કર્યા, પરન્તુ તપશ્ચરણને નિમિત્તે તેને સહન ન કર્યા, શ્વાસ રોકીને બિલકુલ આરામ કર્યા વિના ધનને માટે રાત્રિ દિવસ ધ્યાન તો ધર્યુ, પરન્તુ ઉત્તમ તત્ત્વનુ ચિન્તન ન કર્યુ, આ પ્રકારની આ બધી વાત એવી આશ્ચર્યજનક છે કે આ (અજ્ઞાની) સુખાભિલાષીઓએ કાર્ય તો એજ (જ્ઞાનીઓના જેવાં) કર્યા પરન્તુ એજ કાર્યો દ્વારા જ્ઞાનીઓને જે ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ફળથી આ અજ્ઞાનીઓ તો વંચિત જ રહ્યા!"

આ પ્રકારના કષ્ટો (પરીષહો) સહન કરવાથી જ્ઞાની જનોને તો લાભ જ થાય છે કોઇ પણ હાનિ થતી નથી કહ્યુ પણ છે કે "कार्श्यं क्षुत्प्रभवं कदन्नमशनं" ઇત્યાદિ

'ભૂખથી ઉત્પન્ન થતી શારીરિક કૃશતા, કુત્સિત, (નીરસ) અન્નનો આહાર શીત અને ગરમીને સહન કરવી કેશોનું રૂખાપણુ પાથરણાને અભાવે ભૂતલ પર શયન, આ

मोक्षाभिलाषी कर्मनिर्जरार्थी एवं युक्तः सम्यग्ज्ञानादिभिः स्वहिताय विचारयेत्। तथा 'अणिहे' अनिहे=निहन्यते ज्ञानादिगुणवृन्दमनेनेति निहः कषायः, न निहोऽनिहः क्रोधादिभीरहितः सन् 'अहियासए' अधिसहेत=सर्वपरीषहान् समभावेन सहेत ॥१३॥

अपि च--'धूणियाकुलियं' इत्यादि।

मूलम्-

४ ३ १ २ ७ ६ ५
धूणिया कुलियं व लेववं किसए देह मणसणाइहि।
८ ९ ११ १० १२
अविहिंसामेव पव्वए अणुधम्मो मुणिणा पवेइओ ॥१४॥

छाया-

धूत्वा कुड्यं व लेपवत् कर्शयेद्देहमनशनादिभिः।
अविहिंसामेव प्रव्रजेदनुधर्मो मुनिना प्रवेदितः ॥१४॥

---

भूतल पर शयन--यह सब बाते गृहस्थी में रहते हुए अवनति का लक्षण होती हैं और यही बाते संयम की अवस्था में उन्नति का कारण बन जाती हैं। सच है, योग्य स्थान में योजना करने पर दोष भी गुण बन जाते हैं।

मोक्ष का अभिलाषी, कर्मों की निर्जरा का इच्छुक तथा सम्यग् ज्ञानादि से सम्पन्न पुरुष इस प्रकार के कष्टों को अपने हित के लिए अनुकूल ही समझें। जिससे ज्ञान आदि गुणों का समूह नष्ट होता है, उसे 'निह' अर्थात् कषाय कहते है क्रोध आदि कषायों से रहित होकर साधु समस्त परीषहों को शान्तभाव से सहन करें ॥१३॥

---

બધી બાબતોનો જો ગૃહસ્થોમા સદ્‌ભાવ હોય, તો તે અવનતિનુ લક્ષણ ગણાય છે, પરન્તુ એજ બાબતો સયમની અવસ્થામા ઊન્નતિનુ કારણ બની જાય છે ખરેખર, એ વાત સાચી છે કે યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય પ્રવૃત્તિનુ સયોજન કરવામા આવે, તો દોષ પણ ગુણ બની જાય છે

મોક્ષની અભિલાષાવાળા કર્મોની નિર્જરા કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિથી યુક્ત પુરુષે આ પ્રકારના કષ્ટોને પોતાના હિતને માટે અનુકૂળ જ સમજવા જોઈએ જેના દ્વારા જ્ઞાનાદિ ગુણોના સમૂહનો નાશ થાય છે, તેને 'નિહ' એટલે કે કષાય કહે છે સાધુઓ ક્રોધાદિ કષાયોથી રહિત થઈને શાન્ત ભાવે સમસ્ત પરીષહોને સહન કરવા જોઇએ । ગાથા ૧૩ ।

अन्वयार्थः-

(व) इव=यथा (लेववं) लेपवत्=लेपयुक्तं (कुलियं) कुडयं=भित्त्यादि (धुणिया) धूत्वा यथा गोमयादिलेपेन सलेपं कुडयादिलेपापगमात् कृशं भवति तथा (अणसणाहिं) अनशनादिभिः, (देहं) देहम्=शरीरम् (किसए) कृशयेत्=अपचितमांसशोणितं कुर्यात्, तथा (अविहिंसामेव) अविहिंसामेव, विविधा हिंसा विहिंसा न विहिंसा अविहिसा तामेव (पव्वए) प्रव्रजेत्=प्रकर्षेण व्रजेत् अहिंसा-प्रधानो भवेदित्यर्थः, (मुणिणा) मुनिना=सर्वज्ञेन (अणुधम्मो) अनुधर्मः अनुगतो-मोक्षं प्रत्यनुकूलो धर्मोऽनुधर्मः असौ अहिंसालक्षणः परीषहोपसर्गसहनलक्षणश्च । (पवेईओ) प्रवेदितः कथित इत्यर्थः ॥१४॥

---

और भी कहते हैं-" धूणियाकुलियं " इत्यादि ।

शब्दार्थ—'लेववं-लेपवत्' लेपवाली 'कुलियं-कुडयं' भित्ति 'धुणिया-धूत्वा' लेप गिराकर क्षीण कर दी जाती है 'व-इव' इसी प्रकार 'अणसणाहिं-अनशनादिभिः' अनशनादि तपके द्वारा 'देहं-देहम्' शरीरको 'किसए-कृशयेत्' कृश करता है तथा 'अविहिंसामेव-अविहिंसामेव' अहिंसा धर्मको ही 'पव्वए-प्रव्रजेत्' पालन करनाचाहिए 'मुणिणा-मुनिना' सर्वज्ञने 'अणुधम्मो-अनुधर्मः' यही धर्म 'पवेइओ-प्रवेदितः' कहा है ॥१४॥

अन्वयार्थ

जैसे लेप से युक्त भित्ति लेप हटाकर कृश (कमजोर) कर दी जाती है, उसी प्रकार अनशन आदि तप से देह को कृश करदे मांस रुधिर आदि को सुखादे । तथा

---

વળી સૂત્રકાર સાધુને એવો ઉપદેશ આપે છે કે-

'धुणियाकुलिय' ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'लेवव -लेपवत्' લેપવાળી 'कुलिय -कुडय' ભિત્તિ 'धुणिया-धूत्वा' તેના લેપને પાડીને ક્ષીણ કરી દેવામા આવે છે 'व-इव' આ પ્રકારે 'अणसणाहिं-अनशनादिभि.' ઉપવાસ વગેરે તપના દ્વારા 'देह- देहम्' શરીરને 'किसप-कृशयेत्' દુર્બળ કરે છે. તથા 'अविहिंसामेव-अविहिंसामेव' અહિંસા ધર્મને જ 'पव्वए-प्रव्रजेत्' પાલન કરવો જોઈએ 'मुणिणा-मुनिना' સર્વજ્ઞે 'अणुधम्मो-अनुधर्म.' આજ ધર્મ 'पवेईओ-प्रवेदित.' કહેલ છે ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ-

જેવી રીતે લેપયુક્ત દીવાલ પરથી લેપને ઊખેડી નાખીને દીવાલને કમજોર કરી નાખવામા આવે છે, એજ પ્રમાણે સાધુએ અનશન આદિ તપ વડે દેહના માસ રુધિર આદિને સુકવી નાખીને દેહને કૃશ કરી નાખવો જાઇએ તેણે અહિંસાનુ જ આચરણ

टीका-

'व' इव=यथा 'लेवचं' लेपवत्=गोमयमृत्तिकादिलेपविशिष्टम्, 'कुलियं' कुडयम्=भित्तिः तां 'धूणिया' धूत्वा, विधूय जलादिना प्रक्षाल्य। यथा गोमयमृत्तिकादि संपादितलेपविशिष्टं कुडचादिकं धूत्वा लेपरहितं सत्, अतिशयेन कुडचं कृशतरं भवति तथा 'अणसणाइहिं' अनशनादिभिः द्वादशप्रकारकतपोभिः, 'देहं' देहं=शरीरं स्वकीयं 'किसए' कृशयेत्=तपोनुष्ठानेनापचितमांसशोणितं कुर्यात् तथा शीतोष्णादि सहनं च कुर्यात्। मांसशोणितादीनामपचये कर्ममलस्याप्यपचयसंभवात्। तथा 'अविहिंसामेव' अविहिंसामेव, विविधा अनेकप्रकारिका हिंसा विहिंसा, न विहिंसा अविहिंसा तादृशीमविहिंसामेव पालयेत्। कुतः षट्काय-

---

अहिंसा का ही आचरण करे। सर्वज्ञ भगवान् ने यही परीषह विजय और अहिंसा रूप अनुकूल धर्म कहा है ॥१४॥

टीकार्थ-

जैसे गोवर मिट्टि आदि के लेपसे युक्त भित्ति (दीवार) को लेप हटाकर के उत्पन्न कमजोर करदिया जाता है, उसी प्रकार अनशन आदि बारह प्रकार के तपश्चरण से शरीर को भी कृश कर देना चाहिए। अर्थात् शरीर के बढे हुए रुधिर मांस को तपस्या के द्वारा सुखा देना चाहिए और सर्दी गर्मी आदि के परीषहों को सहन करना चाहिए। मांस और रुधिर की कमी होनेपर कर्म मल की भी कमी होना संभव है। विविध प्रकार की हिंसा विहिंसा कहलाती हैं। विहिंसा का अभाव अविहिंसा है। उस अविहिंसा का

---

કરવુ જોઈએ સર્વજ્ઞ ભગવાને પરીષહ વિજય અને અહિંસાને જ મોક્ષને માટેનો અનુકૂળ ધર્મ કહ્યો છે ।૪।

-ટીકાર્થ-

જેવી રીતે છાણ, માટી આદિના લેપથી યુક્ત દીવાલ પરથી તે લેપને દૂર કરવાથી દીવાલને કમજોર કરી નાખવામા આવે છે, એજ પ્રમાણે અનશન આદિ બાર પ્રકારના તપશ્ચરણ વડે શરીરને પણ કૃશ કરી નાખવુ જોઈએ એટલે કે શરીરમા વધી ગયેલા રક્ત અને માસને તપસ્યા દ્વારા સુકવી નાખવા જોઈએ, અને ઠંડી, ગરમી આદિ પરીષહોને શાન્ત ભાવે સહન કરવા જોઈએ માસ અને રુધિર ઘટી જવાથી કર્મમળ પણ ઘટી જવાનો સંભવ રહે છે

વિવિધ પ્રકારની હિંસાને વિહિંસા કહે છે વિહિંસાનો અભાવ હોવો તેનુ નામ અવિહિંસા છે. સાધુએ તે અવિહિંસાનુ (દયાનુ) પાલન કરવુ જોઈએ છકાયના જીવોના

रक्षणरूपामविहिंसामेव कुर्यात्—तत्राह—मुणिणेति, 'मुणिणा' मुनिना=मननशीलेन सर्वज्ञेन। 'अणुधम्मो' अनुधर्मः, अनु—अनुगतो मोक्षं प्रति अनुकूलो धर्मोऽनुधर्मः अविहिंसैव सकलजीवरक्षणारूपा दयैव परीषहोपसर्गसहनरूपश्च, 'पवेइओ' प्रवेदितः, तादृश्या अहिंसाया एव मोक्षप्रयोजकतया तस्या एव अनुधर्मत्वं निवेदितवान्। न वयं स्वातन्त्र्येण कथयामः, किन्तु सर्वज्ञेन महावीरेण काश्यपगोत्रेण-केवलज्ञानिना प्रतिपादितोऽयमनुधर्मः। यस्यैव नामान्तरमविहिंसा, एतादृशी अविहिंसा सदा मोक्षाभिलाषुकैः पालनीयेति ॥१४॥

अपिच—'सउणी जह' इत्यादि।

मूलम्—

२ १ ३ ६ ७ ४ ५
**सउणी जह पंसुगुंडिया विहुणीय धंसयई सियं रयं।**
८ ९ १२ १३ १४ १० ११
**एवं दवि ओवहाणवं कम्मं खवइ तवस्सिमाहणे ॥१५॥**

छाया—

शकुनिका यथा पांसुगुण्ठिता विधूय ध्वंसयति सितं रजः।
एवं द्रव्य उपधानवान् कर्म क्षपयति तपस्वीमाहनः ॥१५॥

---

दया का पालन करे। षट्कायरक्षणरूप अविहिंसा क्यों करनी चाहिए? इसका उत्तर देते हैं। मुनि अर्थात् सर्वज्ञने समस्त जीवों की रक्षा रूप दया को ही और परीषह तथा उपसर्गों के सहन को मोक्ष के लिए अनुकूल धर्म कहा है इस प्रकार की अहिंसा ही मोक्षका कारण होने से अनुधर्म अविहिंसा दया है। हम अपने मन से ऐसा नहीं कहते, किन्तु सर्वज्ञ, काश्यपगोत्रीय केवलज्ञानी महावीर ने यह अनुधर्म कहा है। जिसका ही दूसरा नाम अविहिंसा—दया है, वह अविहिंसा--दया मोक्ष के अभिलाषियों को सदा पालने योग्य है ॥१४॥

---

રક્ષણ રૂપ અવિહિંસાની શી આવશ્યકતા છે? આ પ્રશ્નનો ઊત્તર આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે – સર્વજ્ઞ ભગવાને સમસ્ત જીવોની રક્ષા રૂપ દયાને તથા પરીષહો અને ઊપસર્ગો પરના વિજયને મોક્ષને માટેનો અનુકૂળ ધર્મ કહેલ છે આ પ્રકારની દયા જ મોક્ષ સાધવામાં કારણભૂત બનતી હોવાને કારણે અવિહિંસા (દયા) નેજ અનુધર્મ (મોક્ષને માટે અનુકૂળ ધર્મ) કહેવામા આવેલ છે. અમે અમારા મનમા કલ્પના કરીને આ પ્રમાણે કહેતા નથી, પરન્તુ કાશ્યપ ગોત્રીય, કેવળજ્ઞાની સર્વજ્ઞ મહાવીર પ્રભુએ આ અનુધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે આ અનુધર્મ કે જેનુ બીજુ નામ અવિહિંસા દયા છે, તે અવિહિંસા દયાનુ મુમુક્ષુ જીવોએ સદા પાલન કરવુ જોઈએ. । ગાથા ૧૪ ।

अन्वयार्थः-

(जह) यथा (सउणी) शकुनिका=पक्षिणी (पंसुगुंडिया) पांसुना-रजसा अवगुंठिता अवकीर्णाः (सियं) सितं संबद्धं (रयं) रजः (विहूणिय) विधूय शरीरं कंपयित्वा (धंसयइ) ध्वंसयति=अपनयति, (एवं) एवमनेन प्रकारेण (दवि) द्रव्यः=भव्यो मुक्तिगमनयोग्यः (ओवहाणवं) उपधानवान् उप सामीप्येन मोक्षं-प्रति ददाति इत्युपधानमनशनादिकमुग्रतपः, तदस्यास्तीति उपधानवान् (तवस्सि) तपस्वी=साधुः (माहणे) माहनः मावधीरिति प्रवृत्तिर्यस्य स माहनः (कम्मं) कर्म-ज्ञानावरणादिकं (खवइ) क्षपयति=अपनयतीत्यर्थः ॥१५॥

---

और भी कहते हैं--"सउणी जह" इत्यादि ।

शब्दार्थ--'जहा-यथा' जैसे 'सउणी--शकुनिका' पक्षिणी 'पंसुगुंडिया--पांसुगुंठिता' धूलिसे व्याप्तहोकर 'सियं--सितं' लगीहुई 'रयं--रजः' धूलिको 'विहूणिय--विधूय' शरीरको कंपाकर 'धंसयइ--ध्वंसयति' दूरकरती है 'एवं--एवम्' इसीप्रकार 'दवि--द्रव्यः' 'ओवहाणवं--उपधानवान्' अनशन आदि तपकरने वाला 'तवस्सि--तपस्वी' साधु 'माहणे--माहनः' अहिंसाव्रती पुरुष 'कम्मं--कर्म' ज्ञानावरणादि कर्मको 'खवइ--क्षपयति' नाश करता है ॥१५॥

अन्वयार्थ-

जैसे पक्षिणी रेत से भरने पर शरीर को कँपा कर लगी हुई रेत को हटा देती है, उसी प्रकार भव्य मुक्तिगमन के योग्य, उपधानवान अर्थात् उग्रतपस्वी, तथा माहन ' किसी की हिंसा न करो, ऐसा जिनका उपदेश है, वह मुनि ज्ञानावरण आदि कर्मों का क्षय करता है ॥१५॥

---

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે -'सउणी जह' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ— जह--यथा' જેવી રીતે 'सउणी-शकुनिका' પક્ષિણી 'पंसुगुंडिया-पांसुगुंठिता' ધૂળથી ખરડાઇને 'सियं--सितं' લાગેલી 'रयं--रजं' ધૂળને 'विहूणिय-विधूय' શરીરને કંપાવીને 'धंसयइ-ध्वंसयति' દૂર કરે છે 'एवं -एवम्' આ પ્રમાણે 'दवि--द्रव्य' ભવ્ય 'ओवहाणवं -उपधानवान्' ઉપવાસ વગેરે તપ કરવા વાળા 'तवस्सि-तपस्वी' સાધુ 'माहणे--माहन' અહિંસાવ્રતવાળા પુરૂષ 'कम्मं-कर्मम्' જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મને 'खवइ-क्षपयति' નાશ કરે છે ॥૧૫॥

-સૂત્રાર્થ-

જેવી રીતે શરીર પર લાગેલી રજને પક્ષિણી શરીર કંપાવીને દૂર કરી નાખે છે, એજ પ્રમાણે ભવ્ય, મુક્તિગમનને યોગ્ય, ઉપધાનયુક્ત (ઉગ્રતપસ્વી), તથા કોઇ પણ જીવની હિંસા નકરો' એવો ઉપદેશ આપનાર મુનિ પણ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. ॥૧૫॥

टीका—

'जह' यथा येन प्रकारेण 'पंसुगुंडिया' पांसुगुण्ठिता=रजसा अवकीर्णा। व्याप्तेत्यर्थः, 'सउणी' शकुनिका=पक्षिणी 'सियं रयं' सितं वद्धं शरीरे लग्नं 'रयं' रजः=धूलिम् 'विहूणीय' विधूय=शरीरं कंपयित्वा 'धंसइ' ध्वंसयति=अपनयति 'एवं' एवम्, तथा 'दवि' द्रव्यः, भव्यो जीवः। 'ओवहाणवं- उपधानवान्= उग्रउग्रतरोग्रतमाभिग्रहादिसहितानशनादितपःकारी । 'तवस्सी' तपस्वी=तपः शीलः- 'माहणे' माहनः—मा कमपि प्राणिनं घातयेति उपदेशो यस्य इत्थंभूतः अहिंसाव्रतवान्, 'कम्मं' कर्म 'खवइ' क्षपयति 'उपधानवान्' तपस्वी उभयत्रापि तपसोऽभिधानात् तपःप्रधानोहि अनगारो भवति। यथा पक्षी शरीरसंलग्नं रजः शरीरकम्पनेन शरीरात् पृथक्करोति तथा मुक्तिगमनयोग्यः पुरुषः तपस्वी अनशनादिना स्वात्मसम्बद्धं शुभाशुभकर्म विनाशयति। ततः कर्मक्षयात् कृत्स्न-

—टीकार्थ—

जैसे रज (धूल) से लिप्त हुइ पक्षिणी, शरीर में लगी हुई रज को शरीर कँपाकर हटादेती है, इसी प्रकार भव्य जीव, उग्र, उग्रत्तर और उग्रतम अनशन आदितप करने वाला, तपस्वी 'किसी भी प्राणी का घात मत करो' ऐसा उपदेश करने वाला अहिसाव्रती साधु कर्मों का क्षय करता है।

यहां 'उपधानवान्' और 'तपस्वी' इन दोनों विशेषणों के द्वारा तप का कथन करके यह प्रकट किया गया है कि अनगार तपः प्रधान होते हैं। जैसे पक्षी शरीर में लगी हुई रज को शरीर कँपा कर हटा देता है, उसी प्रकार मोक्षाभिलापी मुनि अनशन आदि तप के द्वारा अपनी आत्मा के साथ बंधे हुए कर्मों का क्षय करता है। तत्पश्चात् कर्मक्षय से समस्त कर्मों के

—टीकार्थ—

જેવી રીતે શરીર પર લાગેલી રજથી લિપ્ત થયેલી પક્ષિણી, પોતાની પાંખોને ફફડાવીને તથા શરીરને કંપાવીને તે રજને દૂર કરી નાખે છે, એજ પ્રમાણે ભવ્ય જીવ ઉગ્ર ઉગ્રતર અને ઉગ્રતમ અનશન આદિ તપ કરનાર તપસ્વી,' કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરો ' 'મા હણો ! મા હણો ! ' એવો ઉપદેશ આપનાર અહિંસાવ્રત ધારી સાધુ પણ કર્મોનો ક્ષય કરે છે

અહીં 'ઉપધાનવાન્' અને 'તપસ્વી' આ બે વિશેષણોનો પ્રયોગ કરીને સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે અણગારો તપ પ્રધાન હોય છે જેવી રીતે પક્ષી પોતાના શરીર કંપાવીને શરીર પર લાગેલી રજ દૂર કરી નાખે છે, એજ પ્રમાણે મોક્ષાભિલાષી મુનિ અનશન આદિ તપ દ્વારા પોતાના આત્માની સાથે બદ્ધ થયેલા કર્મોનો ક્ષય કરે છે. ત્યાર

कर्मक्षयात्मकमोक्षस्वरूपयोग्यो भवतीति समुदितार्थः । उक्तं च--

विधूनोति तु योगी पक्षौ पक्षीव भूतले ।
त्यक्त्वा कर्ममलं कृत्स्नं मोक्षमाप्नोति मोक्षवित् ॥१॥ सू० १५॥

मोक्षार्थं प्रयतमानस्य साधोः मोक्षसामीप्यं प्राप्तस्य कदाचिदनुकूलोपसर्गः संपतेदिति दर्शयति सूत्रकारः-'उट्ठिय इत्यादि ।

मूलम्--

उट्ठिय मणगार मेसणं समणं ठाणट्ठियं तवस्सिणं ।
डहरा वुड्ढा य पत्थये अविसुस्से ण य तं लभेज्जणो ॥१६॥

छाया-

उत्थितमनगारमेषणां श्रमणं स्थानस्थितं तपस्विनम् ।
दहरावृद्धाश्च प्रार्थयेरन अपि शुष्येयुर्न च तं लभेरन् ॥१६॥

---

क्षय लक्षण वाले मोक्ष के स्वरूप योग्य हो जाता है, यह समुदित अर्थ है। कहा भी है- "विधूनोति तु योगी" इत्यादि ।

'जैसे पक्षी पंखों को झाडता है, उसी प्रकार मुक्ति का ज्ञाता योगी इस भूतल पर समस्त कर्ममल को तप संयम से धो डालता है और मोक्ष प्राप्त कर लेता है ॥१५॥

मोक्ष के लिए प्रयत्नशील साधु को, जो मुक्ति के समीप पहुँच चुका है, कदाचित् अनुकूल उपसर्ग प्राप्त हो जाता है, यह विषय सूत्रकार दिखलाते हैं--" उट्ठिय " इत्यादि ।

शब्दार्थ--'अणगारं-अनगारम्' गृहरहित मुनिको तथा 'एसणं--एषणाम्' एषणा को पालन करने के लिये 'उवट्ठियं--उपस्थितम्' तत्पर और' ठाणट्ठियं--

---

બાદ જ્યારે સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થઇ જાય છે,

ત્યારે કર્મોના ક્ષયલક્ષણવાળા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવાને યોગ્ય તે બની જાય છે આ સમુદિત અર્થ ફલિત થાય છે કહ્યુ પણ છે કે- "विधुनोति तु योगी" ઇત્યાદિ-

"જેવી રીતે પક્ષી પાંખોને ફડફડાવીને શરીર પરની રજ દૂર કરે છે, એજ પ્રમાણે મુક્તિમાર્ગનો જ્ઞાતા મુનિ આ ભૂતલ પર સમસ્ત કર્મફલને તપસંયમ વડે ધોઈ નાખે છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે" ॥ ગાથા ૧૫॥

મોક્ષને માટે પ્રયત્નશીલ સાધુ જ્યારે મુક્તિમાર્ગ પર આગળને આગળ સંચરણ કરી રહ્યો હોય છે ત્યારે ક્યારેક અનુકૂળ ઉપસર્ગ પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે સૂત્રકાર હવે એજ વાત પ્રકટ કરે છે- "उट्ठिय ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ--'अणगार - अनगारम्' ગૃહ રહિત મુનિને તથા 'एसण --एषणाम्' એષણાને પાલન કરવાને માટે 'उवट्ठिय - उपस्थितम्' તત્પર અને 'ठाणट्ठिय --स्थानस्थितम्'

अन्वयार्थः=

(अणगारं) अनगारम् मुनिम् तथा (एसणं) एषणाम् प्रति (उट्ठियं) उत्थितं तत्परम् (ठाणट्ठियं) स्थानस्थितम् उत्तरोत्तरसंयमस्थानाध्यासितं (तवस्सिणं) तपस्विनम् अनशनादितपोनिष्टप्रदेहम् (समणं) श्रमणं (डहरा) दहराः पुत्रादयः (य वुड्ढा च) पुनः वृद्धाः पितृमातुलादयः (ण पत्थए) न प्रार्थयेरन् याचेरन् प्रवज्यां स्खलयितुम् (अविसुस्से) अपि शुष्येयुः प्रार्थनां कुर्वन्तस्ते श्रान्ता अपि भवेयुरित्यर्थः, परन्तु (तं) तं साधुम् (णोलभेज्ज) नो लभेरन् तं स्वाधीनं कर्तुं प्राप्तुं वा नैव शक्ता भवेयुरिति ॥१६॥

---

स्थानस्थितम्' संयमस्थान में स्थित 'तवस्सिणं--तपस्विनम्' अनशनादि तपोनिष्ठ 'समणं--श्रमणम्' श्रमणको 'डहरा--दहराः' पुत्रादि 'य वुड्ढा--य वृद्धाः' और उसके मातापिता आदि 'ण पत्थए--न प्रार्थयेरन्' प्रवज्या छोडने के लिये चाहे प्रार्थनाकरें परंतु 'तं--तम्' उससाधुको 'णोलभेज्ज--नो लभेरन्' अपने अधीन नहीं कर सकता है ॥१६॥

—अन्वयार्थ—

गृह के त्यागी, एषणा में तत्पर, उत्तरोत्तर संयम के स्थानों में स्थित, अनशन आदि तपों से देह को तपाने वाले श्रमण को कदाचित् छोटे पुत्रादि या वृद्ध पिता माता आदि दीक्षा त्यागने की प्रार्थना करे और प्रार्थना करते हुए थक भी जाएँ तो भी वे उस साधु को अपने अधीन करने में समर्थ नहीं होते ॥१६॥

---

સંયમસ્થાનમા સ્થિત 'तवस्सिण--तपस्विनम्' ઉપવાસ વગેરે તપોનિષ્ઠ 'समण--श्रमणम्' શ્રમણુને 'डहरा-दहरा' પુત્ર વગેરે 'य वुड्ढा-च वृद्धा' અને તેના માતાપિતા વગેરે 'ण पत्थए--न प्रार्थयेरन्' પ્રવજ્યા છોડવાને માટે ચાહે પ્રાર્થના કરે પરતુ 'त--तम्' તે સાધુને नो लभेज्ज--नो लभेरेन्' પોતાના આધીન કરી શકતા નથી. ॥૧૬॥

—સૂત્રાર્થ—

ગૃહનો ત્યાગ કરનારા, એષણામા તત્પર, ઉત્તરોત્તર સયમના સ્થાનોમા સ્થિત અને અનશન આદિ તપો વડે દેહને તપાવનારા શ્રમણુને નાના મોટા માણુસો (નાના માણુસો એટલે પુત્રાદિ, મોટા એટલે વૃદ્ધ માતાપિતા આદિ) કદાચ દીક્ષાનો ત્યાગ કરવાની પ્રાર્થના કરે, તો પ્રાર્થના કરનારા તેમ કરતા થાકી જાય છતા પણુ તેઓ તે સાધુને સયમના માર્ગેથી ચલાયમાન કરવાને અને પોતાની ઇચ્છાને અધીન કરી શકવાને શકિતમાન થતા નથી ॥૧૬॥

टीका—

'अणगारं' अनगारम् अगारं गृहं तत् यस्य नास्ति, इति अनगारः तम्-नगारं मुनिं 'एसणं' एषणां प्रति संयमपरिपालनाय 'उट्ठियं' उत्थितं तत्परम् । तथा 'ठाणट्ठियं' स्थानस्थितम्, उत्तरोत्तरं संयमस्थाने विद्यमानम् । 'तवस्सिणं' तपस्विनम्, विशिष्टतपसा निस्तप्तशरीरम् । 'समणं' श्रमणं साधुम् 'डहरा' दहराः, बालकाः । 'वुड्ढा य' वृद्धाश्च स्वमातृपितृप्रभृतिवृद्धजनाः । 'पत्थये' प्रार्थयेरन् प्रवज्यां त्यक्तुं प्रार्थयेरन् । ते एवं वदन्ति वृद्धस्य यष्टिमिवान्धस्य चक्षुर्वत् निर्धनस्य धनवत् तृषितस्य जलवत् त्वमेकएव अस्माकं पालयिता, नास्ति त्वत्तोऽतिरिक्तः कश्चिद् यमासाद्य शेषजीवनं यापयिष्यामः । एवं प्रार्थयमानास्ते 'अविसुस्से' अपि शुष्येयुः प्रार्थनां कुर्वन्तस्ते श्रान्ता अपि भवेयुः । किन्तु 'तं' साधुम् 'णो लभेज्ज' नो लभेरन् स्वाधीनं कर्तुं न ते पारयन्ति, यतः संसारदुःखादुद्वि-

—टीकार्थ—

जिसके अगार अर्थात् घर नहीं है अर्थात् जिसने गृहत्याग कर दिया है वह अनगार कहलाता है। उसको तथा जो संयम के पालन के लिए एषणा में तत्पर है, जिसने विशिष्ट तपस्या के द्वारा शरीर को पूरी तरह तपा डाला है, ऐसे श्रमण को बालक (पुत्रादि) या वृद्ध अर्थात् माता पिता आदि वृद्ध जन प्रव्रज्या त्यागने के लिए प्रार्थना करें और कहे—बूढे की लकडी के समान, अंधे के लिए आँख के समान, निर्धन के लिए धन के समान और प्यासे के लिए पानी के समान, एक तुम्हीं हमारे पालनकर्त्ता हो, तुम्हारे सिवाय दूसरा कोई ऐसा नहीं है कि जिसका सहारा लेकर हम अपना शेष जीवन पुरा करे।' इस प्रकार प्रार्थना करते हुए वे थक भी क्यों न जाएँ, किन्तु

—ટીકાર્થ—

જેને ઘર નથી, એટલે કે જેણે ઘરનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને અણગાર કહે છે એવા ઘરનો ત્યાગ કરનાર, સંયમના પાલનને માટે એષણામા તત્પર, અને જેણે વિશિષ્ટ તપસ્યા વડે શરીરને પૂરે પૂરૂ તપાવી નાખ્યુ છે એવા શ્રમણને બાલક (પુત્રાદિ) અથવા વૃદ્ધ (માતા પિતા આદિ વૃદ્ધ જનો) સંસારી કુટુંબીઓ પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરી નાખવા માટે કદાચ આ પ્રકારથી પ્રાર્થના પણ કરે કે- "વૃદ્ધની લાકડી સમાન, આંધળાની આંખો સમાન, નિર્ધનના ધન સમાન, અને તરસ્યાને માટે પાણી સમાન, એક તું જ અમારો પાલનકર્તા છો તું જ અમારો નોધારાનો આધાર છો એવી બીજી કોઇ પણ વસ્તુ નથી કે જેનો આધાર લઇને અમે અમારૂ બાકીનું જીવન સુખેથી વ્યતીત કરી શકીએ". આ પ્રકારની પ્રાર્થના કરનારા તેને વિનંતી કરી કરીને થાકી જવા છતા પણ સંયમના માર્ગેથી ચલાયમાન કરીને તેને પોતાને આધીન કરી શકતા નથી જે સંસારના દુઃખોથી ઉદ્વિગ્ન

जितो विशिष्टसंयमस्थानं प्राप्य विशिष्टतपसा संतप्तशरीरो न कदापि तेषां पित्रादीनां वाक्येभ्यो मोक्षपरिपन्थिभ्यो विचलति। किन्तु सर्वथा सुस्थिर एव मोक्षमार्गे स्थितो भवतीति । उक्तं च

बन्धूनां करुणावाक्यं श्रुत्वापि न निवर्त्तते ।
संयमेभ्यः परो योगी मुक्तिदेभ्यः समुक्तिभाक् ॥१॥सू०१६॥

मुनिरनुकूलपरीषहादपि न प्रचलति तत्राह 'जइ कालुणिया' इत्यादि।

मूलम्

१ २ ३ ४ ६ ५
**जइ कालुणिया णिकासिया जइ रोयंति य पुत्तकारणा ।**
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
**दवियं भिक्खू समुट्ठियं णो लब्भंति ण संठवित्तये ॥१७॥**

छाया

यदि कारुणिकानि कुर्युर्यदि रुदंति च पुत्रकारणात् ।
द्रव्यं भिक्षुं समुत्थितं न लभंते न संस्थापयितुम् ॥१७॥

---

उस साधु को अधीन नहीं कर सकते हैं। जो संसार के दुःखों से उद्विग्न हो चुका है, जिसने संयम के विशिष्ट स्थानको प्राप्त करके उग्र तपश्चरण के द्वारा शरीर को तपा लिया है, वह मोक्षमार्ग में विघ्न स्वरूप पिता माता आदि के वचनों से विचलित नहीं होता है। वह मोक्षमार्ग में पूरी तरह स्थिर ही बना रहता है। कहाभी है—"बन्धूना करुणावाक्यं" इत्यादि।

'अपने बन्धुजनों के करुणवाक्यों को सुन करके भी उत्कृष्ट योगी संयम से निवृत्त नहीं होता है, वही मोक्ष प्राप्त करता है ॥१६॥

मुनि अनुकूल परीषह से भी चलायमान नहीं होता, यह कहते हैं— "जइ कालुणिया" इत्यादि।

---

થઇ ગયેલા છે. જેણે સંયમનુ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને ઉગ્ર તપસ્યાઓ દ્વારા શરીરને તપાવી નાખ્યુ છે, એવો તે અણુગાર, મોક્ષમાર્ગમા વિઘ્નરૂપ થઇ પડે એવા માતાપિતા આદિના વચનોથી ચલાયમાન થતો નથી પરન્તુ તે અડગતા પૂર્વક મોક્ષમાર્ગ પર સ્થિર જ રહે છે કહ્યુ પણ છે કે-"बन्धूनां करुणावाक्य" ઇત્યાદિ-

"પોતાના બન્ધુજનોના કરુણ વાક્યો સાભળવા છતા પણ ઉત્કૃષ્ટ યોગી સંયમથી નિવૃત્ત થતો નથી એવો સાધુજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૧૬॥

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે મુનિ અનુકૂળ પરીષહ વડે પણ સંયમના માર્ગેથી ચલાયમાન થતો નથી "जइ कालुणिया" ઇત્યાદિ-

अन्वयार्थः

(जइ) यदि ते मातापित्रादयः, (कालुणियाणि) कारुणिकानि करुणाप्रधानानि वचनानि कार्याणि वा (कासिया) कुर्युः (जइ) यदि ते (पुत्तकारणा) पुत्रार्थम् पुत्रमेकमुत्पाद्य ततः प्रवज्याग्रहीतव्येत्यर्थः, (रोयंतिय) रुदंति च रोदनमपि कुर्युः, तथापि (दवियं) द्रव्यम् रागद्वेषरहितत्वान्मुक्तिगमनयोग्यत्त्वोद्धाद्रव्यभूतम् भव्यं (समुट्ठियं) समुत्थितं संयमपालनतत्परम् (भिक्खू) भिक्षुं साधुम् (णो) नो नैव (लब्भंति) लभंते प्राप्नुवन्ति तथा (ण संठवित्तये) न संस्थापयितुम् गृहवासे तं स्थापयितुं शक्ता न भवन्तीत्यर्थः ॥१७॥

---

शब्दार्थ—'जइ-यदि' यदि वे 'कालुणियाणि-कारुणिकानि' करुणामय वचनबोले अथवा करुणामय कार्य 'कासिया-कुर्युः' करे 'जइ-यदि' यदि वे 'पुत्तकारणा-पुत्रकारणात्' पुत्रके लिये 'रोयंति य-रुदंति च' रुदन करे तोंभी 'दवियं-द्रव्यम्' द्रव्यभूत 'समुट्ठियं-समुत्थितम्' संयम करनेमें तत्पर 'भिक्खुं-भिक्षुम्' साधुको 'नो-नैव' नहीं 'लब्भंति-लभंते' प्रव्रज्यासे भ्रष्ट करसकते है तथा 'ण संठवित्तये-न संस्थापयितुम्' वे उन्हें गृहस्थलिंग में नहीं प्रवेश करासकते हैं।१७।

अन्वयार्थ

यदि माता पिता आदि करुणाजनक वचन कहे या कार्य करे। अगर वे पुत्र के लिए रोएँ अर्थात् ऐसा कहे कि एक पुत्र उत्पन्न करके फिर दीक्षा ले लेना, तो भी रागद्वेष से रहित या मुक्तिगमन के योग्य मोक्षाभिलाषी तथा संयम पालन में तत्पर साधु को वे प्राप्त नहीं कर सकते और उसे गृहवास में स्थापित नहीं कर सकते ॥१७॥

---

શબ્દાર્થ—'जइ-यदि'—જો તેઓ 'कालुणियानि-कारुणिकानि' દુઃખમય વચન બોલે અથવા દુ ખમય કાર્ય 'कासिया-कुर्यु' કરે 'जइ-यदि' જો તે 'पुत्तकारणा—पुत्र कारणात्' પુત્રના માટે 'रोयति य-रुदंति च' રૂદન કરે તો પણ 'दविय-द्रव्यम्' દ્રવ્યભૂત 'समुट्ठिय-समुत्थितम्' સયમ કરવામા તત્પર 'भिक्खु-भिक्षुम्' સાધુને 'नो-नैव' નહી 'लब्भ नि-लभते' પ્રવ્રજ્યાથી ભ્રષ્ટ કરી શકે છે, તથા 'ण स ठवित्तये—न स स्थापयितुम्' તેઓ તેમને ગ્રસ્થલિંગમા પ્રવેશ કરાવી શકવા સમર્થ નથી. ॥૨૭॥

– સૂત્રાર્થ –

જો માતાપિતા આદિ કરુણાજનક વચનો કહે, અથવા કરૂણાજનક કાર્ય કરે એટલે કે આક્રંદાદિ કરે, તો પણ સયમનુ પાલન કરવાને દૃઢનિશ્ચયી બનેલા તે મુનિને ચલાયમાન કરી શકતા નથી એટલે કે તેઓ તેને એવી કાકલૂદી કરે કે "એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને તુ દીક્ષા લેજે" તો પણ રાગદ્વેષથી રહિત, મુક્તિગમનને યોગ્ય, મોક્ષાભિલાષી તથા સયમપાલનમા તત્પર સાધુને ગૃહવાસમાં સ્થાપિત કરવાને સમર્થ બની શકતા નથી ॥૧૭॥

टीका

'जइ' यदि ते मातापितृपुत्रकलत्रादयः' 'कालुणियाणि' कारुणिकानि करुणरसपूर्णानि हृदयद्रावकाणि संयमशिखरात् पातकानि हीनदीनवचनानि नास्ति मे त्वदन्यः शरणं त्वमेवैको विद्यसे इत्यादि विलासरूपाणि वचांसि, 'कासिया' कुर्युः 'जइ य' यदि वा 'पुत्तकारणा' पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तं कुलवर्द्धनमेकपुत्रमुत्पाद्य पुनरेवं कर्तुमर्हसीति, 'रोयंति' रुदंति रोदनं कुर्वन्ति उरस्ताडन पुरःसरं नेत्ररूपशुक्तिपुटेभ्यस्त्रुटितमुक्तामालातः मुक्ताप्रपातवार्यश्रुधारापरंपरां मोचयन्ति, तथापि 'दवियं' द्रव्यभूतम् रागद्वेषरहितत्वान्मुक्तिगमनयोग्यं 'समुट्ठियं' समुत्थितं संयमप्रासादारोहणे तत्परम् । 'भिक्खूं' भिक्षुम् 'णो लभंते' न लभंते न प्रव्रज्यातो भ्रष्टं कर्त्तु शक्नुवन्ति । 'ण संठवित्तये' न संस्थापयितुं तथा न संस्थापयितुं गृहवासे स्थापयितुं न समर्थाः भवन्ति। साधोर्मातृपितृप्रमुखाः संयम-

—टीकार्थ—

कदाचित् माता, पिता, पुत्र, कलत्र आदि करुण रस से परिपूर्ण, हृदय द्रवित करनेवाले, संयम के शिखर से गिराने वाले दीनता हीनता प्रकट करने वाले, 'तुम्हारे सिवाय मेरे लिए अन्ध को कोई शरण नहीं हैं, एक मात्र तुम्हीं शरण हो' इत्यादि विलापरूप वचन कहे अथवा 'कुल को बढानेवाले एक पुत्र को उत्पन्न करके फिर संयम पालना' इस प्रकार का रोना रोएँ, छाती पीट पीट कर टूटी हुई मोतियों की माला से गिरने वाले मोतियों के समान आंसुओकी धारा बहावें, फिर भी "वे राग द्वेपसे रहित होनेके कारण मुक्ति गमनके योग्य तथा संयमके प्रासाद पर आरोहण करने मे समर्थ तत्पर भिक्षुकको प्रव्रज्या–संयम से च्युत चलायमान करने मे समर्थ नहीं हो सकते। पुनः गृहवास मे स्थापित नहीं कर सकते।

–ટીકાર્થ–

કદાચ માતા, પિતા, પત્ની આદિ કરૂણાજનક, હૃદયને દ્રવિત કરનારાં સંયમને શિખરેથી નીચે ગબડાવી દેનારા તથા દીનતા હીનતા પ્રકટ કરનારા, "તુ તો અમારા જેવા નિરાધારને માટે આંધળાની લાકડી જેવો છે, તારા સિવાય અમારે કોઇનો આધાર નથી, અમારે તો માત્ર તારોજ આધાર છે" ઇત્યાદિ વચનો કહે, અથવા "કુળની વૃદ્ધિ કરનારો એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને તુ સંયમ અંગીકાર કરજે", આવા રોદણા રડે, છાતી કૂટી કૂટીને આક્રંદ કરે અને તૂટેલી માળામાથી ખરી પડતા મોતીઓ જેવા આંસુ સારે, તો પણ તેઓ, તે રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને કારણે મુક્તિગમનને પાત્ર તથા સંયમના પ્રાસાદ પર આરોહણ કરવાને ઉધત (તત્પર) થયેલા તે ભિક્ષુને પ્રવ્રજ્યા (સંયમ)ના માર્ગેથી ચ્યુત (ચલાયમાન) કરીને ગૃહાવાસમા ફરી સ્થાપિત કરવાને સમર્થ થતા નથી આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે

तत्परसाधुसमीपमागत्य यदि करुणामयानि वचांसि ब्रूयुः मोहवशात्, यदि वा करुणोत्पादकं कार्यं कुर्युः, अथवा पुत्रमुद्दिश्य रुदन्ति, तथापि संयमपालने तत्परो मुक्तिगमनयोग्यो मुनिः संयमान्न प्रचलितो भवति, न वा गृहस्थलिंगं पुनः प्राप्नोति, स्वव्रते स्थिरत्वात् इति ॥१७॥

पुनरपि सूत्रकार आह 'जइविय' इत्यादि ।

मूलम्

१ २ ३ ६ ४ ५
जइविय कामेहिं लाविया जइ णोज्जाहिणबंधिउं घरं ।
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
जइ जीवियं नावकंखए णो लब्भंति ण संठवित्तए ॥१८॥

छाया

यद्यपि च कामैर्लावयेयुर्यदि नयेयुर्बद्ध्वागृहम् ।
यदि जीवितं नाविकांक्षेत नो लभन्ते न संस्थापयितुम् ॥१८॥

---

साधु के मातापिता वगैरह कोई स्वजन संयमी साधु के समीप आकर यदि मोहवश करुणापूर्ण वाणी बोलें या करुणा जनक कार्य करे अथवा पुत्र के लिए रोदन करे, तब भी संयम पालन में तत्पर मोक्षाभिलाषी मुनि संयम से चलायमान नहीं होता और न फिर गृहस्थका वेष धारण करता है, क्योंकी वह अपने संयम पालने में स्थिर होता है ॥१७॥

सूत्रकार पुनः कहते हैं–'जइवि य' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जइवि य–यद्यपि' चाहे 'कामेहि–कामैः' शब्दादि रूप कामभोगों में 'लाविया–लावयेयुः' प्रलोभन दे 'जइ–यदि' अथवा 'बंधिउं–बद्ध्वा' बांधकर 'घरं–गृहम्' घर पर 'णोज्जाहिण–नयेयुः' ले जावे 'जइ–यदि' परंतु यदि

---

સાધુના માતાપિતા આદિ સંસારી સ્વજનો સાધુની સમીપે આવીને મોહને અધીન થઈને કરૂણાપૂર્ણ વચનો બોલે, અથવા કરૂણાજનક કાર્ય કરે અથવા પુત્રને માટે (પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને જવા માટે) આગ્રહ કરે, આક્રંદ કરે કે છાતી ફૂટે, છતા પણ સંયમપાલનમાં અડગ અને મોક્ષાભિલાષી એવો ને મુનિ ચલાયમાન થઈને ગૃહસ્થનો વેષ ધારણ કરતો નથી, પરન્તુ અડગતા પૂર્વક સંયમનું પાલન કરે છે ॥૭॥

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે–"जइ वि य" ઈત્યાદિ–

શબ્દાર્થ—'जइवि य–यद्यपि' ચાહે 'कामेहिं–कामैः' શબ્દ વગેરે રૂપ કામ ભોગમા 'लाविया लावयेयु' પ્રલોભન આપે 'जइ–यदि' અથવા 'बंधिउ–बद्ध्वा' બાંધીને 'घर–गृहम्' ઘરપર 'णोज्जाहिण–नयेयु' લઈ જાય 'जइ–यदि' પરંતુ જો તે સાધુ

अन्वयार्थः

(जइविय) यद्यपि (कामेहि) कामैः शब्दादिरूपैः (लाविया) लावयेयुः प्रलोभनं दद्युः (जइ) यदि वा (बंधिउं) बद्ध्वा (घरं) गृहम् (णोज्जाहि ण) नयेयुः णमिति वाक्यालंकारे (जइ) यदि. परन्तु यदि स साधुः, (जीवियं) जीवितं संयमरहितजीवनम् (नावकंखए) नावकाक्षेत् नाभिलषेत तदा 'णो (लब्भंति) नो लभंते ते कुटुंबिजनाः तं साधुं स्वाधिकारे नैव कुर्वन्ति तथा (ण संठवित्तए) न संस्थापयितुं गृहे स्थापयितुं न शक्नुवन्तीति ॥१८॥

--टीका--

'जइवि य' यद्यपि साधोः सासारिककुटुंबिपुरुपाः, 'कामेहि लाविया' कामैः-- शब्दादि मनोज्ञकामभोगैः लोभयेयुः, साधवे कामादिना प्रलोभनं दद्युः, 'जइ बंधिउं' यदि वा वन्धयित्वा क्रुद्धाः सन्तो हस्तपादादिकं वन्धयित्वा, 'घरं-

---

वह साधु 'जीवियं--जीवितम्' संयम रहित जीवनको 'नावकंखए-नावकांक्षेत्' नहीं चाहता है 'णो लब्भंति--नो लभन्ते' वे उसे वशमें नहीं कर सकते है 'ण संठवित्तए--न संस्थापयितुम्' और उसे गृहस्थ भावमें नहीं रख सकते है॥१८॥

-अन्वयार्थ-

यद्यपि वे स्वजन शब्दादि कामभोगों का प्रलोभन दे अथवा बाँधकर घर ले जाएँ। परन्तु साधु यदिअसंयम जीवन की अकांक्षा न करे तो वे उसे अपने अधिकार मे नहीं कर सकते और न घर में रख सकते हैं। ॥१८॥

-टीकार्थ--

साधु के स्वजन को भले ही शब्द आदि मनोज्ञ कामभोगों का प्रलोभन दे अथवा क्रुद्ध होकर उसके हाथ और पैर बाँध कर घर ले जाएँ

---

'जीविय'-जीवितम्' संयम वगरना જીવનને 'नावकंखए-नावकांक्षेत्' न ઇચ્છે 'णो लब्भंति-नो लभन्ते ते' तेने वशमा કરી શકતા નથી 'ण संठवित्तए-न संस्थापयितुम्' અને તેને ગૃહસ્થ ભાવમા રાખી શકતા નથી ॥૧૮॥

-સૂત્રાર્થ-

કદાચ તે સ્વજનો તેને શબ્દાદિ કામભોગોનુ પ્રલોભન બતાવે, અથવા તેને પરાણે બાધીને ઘેર લઇ જાય, તો પણ અસયમ જીવનની આકાક્ષા ન રાખનાર તે સાધુને તેઓ સયમના માર્ગેથી ચલાયમાન કરી શકતા નથી અને પરાણે ઘરમા રાખી શકતા નથી ।૧૮।

-ટીકાર્થ-

તે સાધુના સ્વજનો તેને શબ્દાદિ મનોજ્ઞ કામભોગોનુ પ્રલોભન બતાવીને પણ સયમના માર્ગેથી ચલાયમાન કરી શકતા નથી તેઓ કદાચ ક્રોધાવેશમા આવી જઇને

णेज्जाहि गृहं नयेयुः, 'जइ' यदि, परन्तु यदि 'जीविय नावकंखए' जीवितं नावकांक्षेत् परन्तु यदि स साधुः असंयमजीवनं नावकांक्षेत्। तदा 'णो लब्भंति' नोलभन्ते 'ण संठवित्तए' न गृहेऽसंयमजीवने संस्थापयितुं शक्ष्यंति।

अयं भावः-यदि संयमपरिपालनशीलं साधु साधु संवन्धिनः साधुसमीपमागत्य साधुं विषयभोगेन प्रलोभयेयुः। असफलाः सन्तः क्रुद्धा यष्ट्यादिना ताडयन्तो यदि वा साधुं बंधयित्वा गृहं नयेरन् एतादृशं अनुकूलप्रतिकूलोपसर्गं कुर्युः। परन्तु एतादृशा अनुकूलप्रतिकूलोपसर्गद्वारा परिपीडितोऽपि साधु यदि असंयमजीवनं नाभिलषति, तदा तस्य परिवाराः तं साधुं स्वाधिकारे आनीय गृहे स्थापयितुं समर्था न भवन्ति। परमानन्दजनकं शारदचन्द्रवन्निर्मलं सुधेव सुस्वादुसंयमक्षीरसमुद्रशिशिरं निर्मलं जलं पीत्वा कामभोगरूपं क्षाराशुचिरूपं विषयजलं को हि पातुमभिवांछेत् न कोपि इति॥ १८॥

---

परन्तु साधु यदि असंयम जीवन की इच्छा न करे तो वे उसे पा नहीं सकते और न घर में रख सकते हैं।

तात्पर्य यह है-संयम का पालन करने की रुचिवाले साधु के सम्बन्धी यदि साधु के समीप आकर विषयभोगों का लालच देवें और जब उसमें सफल न हों तो क्रुद्ध होकर लकडी आदि से पीटने लगे या बाँधकर घर ले जाएं अर्थात् इस प्रकार का अनुकूल या प्रतिकूल उपसर्ग करे, तब भी अनुकूल और प्रतिकूल उपसर्गों द्वारा पीडित होकर भी साधु यदि असंयम जीवन की इच्छा नहीं करता है तो उसके परिवार वाले उस साधु को अपने अधिकार में लाकर घर में रखने को समर्थ नहीं हो सकते। परमानन्द को उत्पन्न करने वाले, शरत्कालीन चन्द्रमा के समान निर्मल, सुधा के समान सुस्वादु, क्षीरसागर के जल के समान शीतल और निर्मल जल को पीकर

---

તેના હાથ પગ બાધીને તેને પરાણે ઘેર લઇ જાય છે, પરન્તુ અસંયમ જીવનની તે સાધુ ઇચ્છા જ ન કરે તો તેઓ તેને ઘરમા પણ રાખી શકતા નથી

તાત્પર્ય એ છે કે સંયમનુ પાલન કરવાની રુચિવાળા સાધુના સંસારી સ્વજનો સાધુની સમીપે આવીને તેને વિષય ભોગોની લાલચ આપે, અને તે રીતે તેને સમજાવવામા નિષ્ફળ જવાથી ક્રોધે ભરાઇને તેને લાકડી આદિ વડે મારવા લાગી જાય, અથવા બાંધીને ઘેર લઇ જાય, એટલે કે આ પ્રકારના અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો દ્વારા પીડિત થવા છતા પણ જો સાધુ અસંયમી જીવનની ઇચ્છા કરે નહી' તો તેના સ્વજનો પણ તે સાધુને પોતાના અધિકારમા લઇને તેને પરાણે ઘરમા રાખી શકવાને સમર્થ થતા નથી પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરનાર, શરદઋતુના ચન્દ્રમા જેવુ નિર્મળ, અમૃત જેવુ મીઠુ, અને

--मूलम्--

३ १ २
सेहंति य णं ममाइणो मायापिया य सुया य भारिया
७ ६ ५ ४ ९ ८ १० ११
पोसाहि ण पासओ तुमं लोगं परं पि जहासि पोस णो ॥१९॥

--छाया--

शिक्षयंति च ममत्ववन्तो मातापिता च सुताश्च भार्याः ।
पोषय नो दर्शकस्त्वं लोकं परमपि जहासि पोषय नः ॥१९॥

अन्वयार्थ---

(ममाइणो) ममत्ववन्तः (मायापिया च) मातापिता वा जननीजनकौ

---

कामभोग रूपी खारे और गंदे विषम रूपी जल को पीने की कौन अभिलाषा करेगा? कोई नहीं ॥१८॥

शब्दार्थ—'ममाइणो–ममत्ववन्तः' यह मेरा है ऐसा जानकर स्नेहकरने वाले उसके 'मायापिया य--मातापिता च' मातापिता 'सुया य--सुताः' पुत्र और 'भारिया--भार्याश्च' स्त्री 'सेहंति य--शिक्षयंति च, शिक्षाभी देते हैं कि 'तुमं पासओ--त्वम् दर्शकः' तुम सूक्ष्म दर्शी हो 'पोसाहि--पोषय' 'ण--अस्मान् हमारा 'परंपि--परमपि' दूसरे भी ' लोग--लोकम्' लोकको 'जहासि--त्याजसि' खराब कर रहे हो अतः 'णो--नः' हमारा 'पोस--पोषय' पोषण करो ॥१९॥

—अन्वयार्थ

ममता वाले माता, पिता पुत्र और पत्नी ऐसे शिक्षा देने वाले वचनों

---

ક્ષીર સાગરના જળના સમાન શીતલ અને નિર્મળ જળનું પાન કરીને, કામભોગ રૂપી ખારા ગંદા અને વિષમ જળનું પાન કરવાની અભિલાષા કોણ કરે? (કોઈ પણ ન કરે) ગાથા ૧૮।

શબ્દાર્થ—'ममाइणो-ममत्ववन्त' આ મારૂં છે એવું જાણીને સ્નેહ કરવાવાળા તેના 'मायापिया य-माता पिता च' માતા પિતા 'सुया य-सुता' પુત્ર અને '**भारिया-भार्याश्च**' સ્ત્રી 'सेय ति य-शिक्षय ति च' શિક્ષા પણ આપે છે કે 'तुम पासओ-**त्वम् दर्शक**' તમે સૂક્ષ્મદર્શી છો '**पोसाहि-पोषय**' પાલન કરો 'ण-अस्मान्' હમારૂં '**परपि-परमपि**' બીજા પણ 'लोगं-लोकम्' લોકને 'जहासि त्यजसि' ખરાબ કરી રહ્યા છો એથી 'णो-न' હમારૂં '**पोस-पोषय**' પોષણ કરો ।।૧૯।।

સૂત્રાર્થ—

સૂત્રકાર પૂર્વગાથામાં પ્રતિપાદિત વિષયનું આગળ નિરૂપણ કરે છે

તે સાધુ પ્રત્યે મમતાભાવથી યુક્ત એવા તેના માતા, પિતા, પુત્ર અને પત્ની તેને

इत्यर्थः, (सुया य) सुताः पुत्राश्च (भारिया) भार्याश्च स्वकीया पत्न्यः (सेहंति य) शिक्षयंति च शिक्षाप्रायं वचनमुच्चारयंति च, (तुमं) त्वम् (पासओ) दर्शकः सूक्ष्मार्थद्रष्टा त्वमसीत्यर्थः, (पोसाहि) पोषय परिपालय (ण) न अस्मान् (परंपि) परमपि 'लोगं लोकं' (जहासि)–त्यजसि अतः (णो) नः अस्मान् (पोस) पोषय परिपालयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

टीका

'ममाऽणो' ममत्ववन्तः 'मायापिया य सुया य भारिया' मातापिताचसुताश्च भार्याः मोहवशेन 'सेहंति' शिक्षयन्ति साधुं नवदीक्षितम्। शिक्षावचनमाह---- 'तुमं पासओ' त्वमसि दूरदर्शी 'पोसणो' पोषय न पोषयाऽस्मान् 'परं वि' परमपि 'लोगं' लोकं परलोकमपि त्यजसि, अस्मान् पालयतस्ते परलोकोऽपि

---

का उच्चारण करते हैं तुम सूक्ष्म बातों को समझने वाले हो, अतःहमारा पोषण करो। अगर हमारा पोषण नहीं करते तो अपने परलोक का त्याग करते हो अर्थात् उसे विगाडते हो। अतएव हामरा पोषण करो ॥१९॥

-टीकार्थ-

माता, पिता, पुत्र और पत्नी मोहके वश होकर नवदीक्षित साधुको इस प्रकार सिखाते हैं– तुम दूरदर्शी हो, अतः हमारा पोषण करो। हमारा पालन नहीं करोगे तो तुम्हारा परलोक भी सुव्यवस्थित नहीं होगा। अतएव हमारा पोषण करो।

नवदीक्षित साधुको माता पिता पुत्र पत्नी आदि स्वजन यों सिखलाते हैं। तुम्हारे सिवाय हमारा कोई आश्रय नहीं है। देखो, तुम विद्वान् हो,

---

એવો ઉપદેશ આપે છે કે—' તમે સૂક્ષ્મ વાતો સમજનાર છો, તો અમારુ પોષણ કરવાની તમારી ફરજ ને સમજો. જો તમે અમારુ પોષણ નહી કરો તો તમારો પરભવ બગાડશો તેથી તમારે અમારૂ પોષણ કરવુ જ જોઇએ' ૧૯।

-ટીકાર્થ-

માતા, પિતા, પુત્ર અને પત્ની મોહને અધીન થઇને નવદીક્ષિત સાધુને આ પ્રમાણે, શિખામણ આપે છે–' તમે દૂરદર્શી છો, તો અમારુ પોષણ કરવાની તમારી ફરજ અદા કરો જો તમે અમારા પ્રત્યેની ફરજ નહી બજાવો તો તમારો આ ભવ અને પરભવ બગાડશો'

તાત્પર્ય એ છે કે માતા, પિતા, પુત્ર, પત્નિ આદિ સ્વજનો નવદીક્ષિત સાધુને પોતાનો ગણીને આ પ્રમાણે શિખામણ આપે કે હે પુત્ર! (હે પિતાજી!, હે સ્વામી!) તમે અમારો ત્યાગ કરીને સાધુ બન્યા હોવાથી અમને ઘણુ જ દુ ખ થાય છે તમારા સિવાય અમારો

सुव्यस्थितो भवेत्। तस्मात् 'पोस णो' पोषय नः=पोषणं कुरु। नवजात दीक्षं मातृपितृपुत्रकलत्रादयो बान्धवाः शिक्षयन्ति, अयं ममेति मत्वा ते कथयन्ति। हे पुत्र! भवदर्थे वयं अतिदुःखिनो भवेम। भवन्तं विहाय नान्यः कश्चिदस्त्यस्माकं शरणम्। त्वं पश्य, त्वमसि विद्वान् अतस्त्वमस्मान् पालय। अन्यथा साधुभावमासाद्य तत्त्यागात् अयं लोकस्तु त्वया विनाशित एव। अस्माकमपालने परलोकमपि नाशयिष्यसि। स्वजनानां परिपालनेन महापुण्यप्राप्तिर्भवति। अस्मान्पालयेत्याद्युपसर्गं करोतीति ॥१९॥

पूर्वोपदर्शितोपसर्गैर्बाधिताः केचन मलिनसत्त्वाः पुनरपि संसारमेवाऽऽविशन्ति, इत्याह— 'अन्ने' इत्यादि ।

मूलम्

अन्ने[2] अन्नेहिं[4] मूच्छिया[5] मोहं[3] जंति नरा[1] असंवुडा
विसमं[7] विसमेहिं[6] गाहिया[8] ते पावेहिं[10] पुणो[9] पगब्भिया[11] ॥२०

छाया—

अन्येऽन्येषु मूर्च्छिता मोहं यान्ति नरा असंवृताः।
विषमं विषमै र्ग्राहितास्ते पुनः पापैः प्रगल्भिताः ॥ २० ॥

अतः हमारा पालन करो। अन्यथा साधु होकर तुमने यह भव तो बिगाड ही लिया है, हमारा पालन न करने के कारण परलोक भी नष्ट कर डालोगे स्वजनों का पालन पोषण करने से महान् पुण्यकी प्राप्ति होती है। अतएव तुम हमारा पालन करो। इस प्रकार वे उपसर्ग करते हैं ॥१९॥

पूर्वोक्त उपसर्गों से पीडित होकर कोई कोई दुर्बल हृदय पुनः संसार में प्रवेश करते हैं, यह कहते है— 'अन्ने' इत्यादि।

કોઈ આધાર નથી તમે ઘણા જ વિદ્વાન્ છો, છતા આટલુ પણ સમજતા નથી. અમારૂ પાલન પોષણ કરવાની તમારી ફરજ છે તમારી ફરજ ચુકીને તમે આ ભવ તો બગાડયો જ છે અને પરભવ પણ બગાડવાના જ છો સ્વજનોનુ પાલન પોષણ કરવાથી મહાન્ પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તમે સંસારી બની જઇને અમારૂ પાલન કરો" આ પ્રકારની શિખામણ તેઓ તે નવદીક્ષિત સાધુને આપે છે આ પ્રકારે તેઓ ઉપસર્ગ કરે છે ॥ગાથા૧૯॥

પૂર્વોક્ત ઉપસર્ગોથી પીડિત થઇને કોઈ કોઈ નબળા મનોબળવાળા સાધુઓ સંસારમા પાછા ફરે છે; તે વાત સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે "અન્ને,' ઇત્યાદિ-

अन्वयार्थः–

(असंवुडा) असंवृत्ताः संयमवर्जिताः, (अन्ने नरा) अन्ये नराः केचन कातराः (अन्नेहिं) अन्येषु मातृपित्रादिषु (मुच्छिया) मूर्च्छिताः=गृद्धाः (मोहं जंति) मोहं यान्ति (विसमेहिं) विषमैः, संयमहीनपुरुषैः (विसमं) विषममसंयमं (गाहिया) ग्राहिताः=स्वीकारिताः सन्तः (पुणो) पुनः पुनरपि (पावेहिं) पापैः पापकर्मसु 'पगब्भिया'–प्रगल्भिताः धृष्टतां गता इति ॥२०॥

टीका----

'असंवुडा' असंवृताः सर्वविरतिलक्षणसंयमभाववर्जिताः, 'अन्ने नरा' अन्ये नराः=साधुभावे अपरिपक्वमतयः कातराः पुरुषाः, 'अन्नेहिं मूच्छिया'

---

शब्दार्थ--'असंवुडा--असंवृताः' संयमरहित 'अन्ने नरा–अन्ये नराः' दूसरे मनुष्य 'अन्नेहि--अन्येषु' मातापिता आदि दूसरे में 'मुच्छिया--मूर्च्छिताः' आसक्त होकर 'मोहं जंति--मोहं यान्ति' मोहको प्राप्त होते हैं 'विसमेहिं--विषमैः' संयमरहित पुरुषों के द्वारा 'विसमं--विषमम्' असंयमको 'गाहिया--ग्राहिताः' स्वीकार कराये हुवे वे पुरुष 'पुणो--पुनः' फिर 'पावेहिं–'पापैः' पापकर्मकरने में 'पगब्भिया–प्रगल्भिताः' धृष्ट होजाते हैं ॥२०॥

—अन्वयार्थ—

संयम से रहित कोई कायर जन माता पिता आदि में मूर्छित होकर अपनी प्रव्रज्याका त्याग करके मोहको प्राप्त होता है। असंयमी पुरूषों द्वारा माता पिता द्वारा असंयम जिन्हे ग्रहण करवाया गया हैं ऐसे वे पुनः पाप कर्मों में धृष्ट वन जाते हैं ॥२०॥

---

શબ્દાર્થ–'असंवुडा–असंवृडा' સંયમ વગર 'अन्नेनरा–अन्येनरा' બીજા મનુષ્ય 'अन्नेहिं–अन्येषु' માતા પિતા વિગેરેમા 'मुच्छिया–मुच्छिता' આસક્ત થઈને 'मोहजंति–मोह यान्ति' મોહને પ્રાપ્ત થાય છે 'विसमेहि–विषमै' સંયમ વગર પુરૂષોના દ્વારા 'विसम–विषमम्' અસંયમ ને 'गाहिया–ग्राहित्ता' સ્વીકાર કરાયેલ તે પુરૂષ 'पुणो–पुन' ફરી 'पावेहि–पापै' પાપકર્મ કરવામા 'पगब्भिया–प्रगल्भिताः' ધૃષ્ટ થઈ જાય છે. ॥૨૦॥

-સૂત્રાર્થ-

માતાપિતા આદિ પ્રત્યેના મૂર્છાભાવને કારણે કોઈ કોઈ કાયર સાધુઓ પોતાની પ્રવ્રજ્યાનો (સંયમનો) ત્યાગ કરીને ફરી સંસારમા પ્રવેશ કરે છે. અસંયમી પુરૂષો દ્વારા માતાપિતા દ્વારા જેમને અસંયમ ગ્રહણ કરાવવામા આવ્યો છે એવાં તેઓ પાપકર્મમાં એવા તો પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે કે પાપકર્મ કરતા તેઓ લજ્જિત પણ થતા નથી. ॥૨૦॥

अन्येषु मातृपितृकलत्रादिषु मूर्छिताः गृद्धिभावं गताः, 'मोहं जंति' मोहं यान्ति-असंयमानुष्ठाने मोहं प्राप्नुवन्ति। तथा 'विसमेहिं विसमं गाहिया' विषमैः मोहग्रस्तमातापितृकलत्रादिभिः विषमं असंयमसंसारभावं ग्राहिताः स्वीकारिताः 'पुणो पावेहिं पगब्भिया' पुनः पापेषु प्राणातिपाताद्यष्टादश पापेषु प्रगल्भिताः आसक्ता भवंति, पुनरपि पापकर्माचरणे धृष्टतां प्राप्ता भवंति पापकर्मकुर्वाणा अपि न लज्जन्ते कश्चिदल्पबुद्धिरसंयतः पुरुषः मातृपितृप्रभृतिस्वजनोपदेशमवाप्य तेष्वेव संसारसहायकपरिवारेषु मूर्च्छितो भवति, स असंयमी असंयतपुरुषैरसंयमं ग्राहितोः पुनरपि पापकर्मण्येव संसक्तो भवति। रागद्वेषादीनां प्रबलसंस्कारबलात् पुनः संसारे एव पततीति भावः ॥ २० ॥

—टीकार्थ—

सर्वविरति संयम से रहित, साधुता में अपरिपक्व बुद्धिवाले कायर पुरुष माता पिता पत्नी आदि में मूर्छित होकर मोहको प्राप्त हो जाते है। विषम अर्थात् माता पिता कलत्र आदि के द्वारा उन्हे पुनः असंयम ग्रहण करवा दिया जाता है। ऐसे पुरुष फिर से प्राणातिपात आदि अठारह प्रकार के पाप करने में धृष्ट बन जाते हैं अर्थात् पापकर्म करते हुए लज्जित नहीं होते हैं। तात्पर्य यह है कि कोइ अल्प बुद्धि असंयमी पुरुष माता पिता आदि स्वजनो का उपदेश पाकर उन्ही में-संसार के सहायक परिवार में मूर्च्छित हो जाता है। उस असंयमी पुरुष पुनः असंयम ग्रहण करवा देते हैं और वह पुनः पापकर्म में आसक्त हो जाता है। अर्थात् वह रागद्वेष के प्रबल संस्कार के बल से पुनः संसार में ही पड जाता है अर्थात् संयम से भ्रष्ट हो जाता है ॥ २० ॥

—ટીકાર્થ—

સર્વવિરતિ રૂપ સંયમથી રહિત, અપરિપકવ બુદ્ધિવાળો, સંયમનું માહાત્મ્ય નહીં સમજનારો તે કાયર પુરૂષ માતા, પિતા, પત્ની આદિમાં મૂર્છિત થઈને મોહને વશ થઈને સંયમનો પરિત્યાગ કરે છે "વિષમ" એટલે કે માતા, પિતા, પત્ની આદિ દ્વારા તેને ફરી અસંયમને માર્ગે લાવી દેવામાં આવે છે, એવો પુરૂષ ફરી પ્રાણાતિપાત આદિ ૧૮ પ્રકારના પાપકર્મોમાં ધૃષ્ટ બની જાય છે, એટલે કે એવા પાપો સેવતા લજ્જા અનુભવતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ અલ્પબુદ્ધિ, અસંયમી પુરૂષ માતા, પિતા આદિ સ્વજનોનો પૂર્વોક્ત ઉપદેશ સાંભળીને તેમનામાં જ (સંસારના સહાયક પરિવારમાં) આસક્ત થઈ જાય છે તે સાધુને તેઓ ફરી અસંયમ ગ્રહણ કરાવે છે-એટલે કે ફરી ગૃહસ્થાવાસમાં પ્રવેશ કરાવે છે. અને આ પ્રકારે ગૃહસ્થાવાસમાં પાછો ફરેલો તે પુરૂષ ફરી પાપકર્મોમાં આસક્ત થઈ જાય છે એટલે કે રાગદ્વેષના પ્રબળ સંસ્કારના પ્રભાવથી ફરી સંસારના મોહમાં ફસાઈ જઈને પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. એટલે કે તે સંયમના માર્ગેથી ચ્યુત થઈને સંસારની માયામાં ફરી ફસાઈજાય છે. ॥૨૦॥

मातापित्र्यादिकुटुंबस्नेहपाशयंत्रितः संयमात् भ्रष्टः संसारचक्रमेव भ्रमति, तर्हि आत्मार्थिभिः साधुभिः किं कर्त्तव्यमित्युपदिशति शास्त्रकारः 'तम्हा दवि' इत्यादि ।

मूलम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
तम्हा दवि इक्ख पंडिए पावाओ विरए अभिनिव्वुडे ।
१० ८ ९ ११ १२ १३
पणये वीर महावीहिं सिद्धिपहं णेयाउयं धुवं ॥२१॥

छाया

तस्माद्द्रव्य ईक्षस्व पण्डितः पापाद्विरतोऽभिनिर्वृतः ।
प्रणता वीरा महावीथीं सिद्धिपथं नेतारं ध्रुवम् ॥२१॥

---

माता पिता आदि कुटुम्बी जनों के स्नेहके बन्धन में पडा हुआ संयमभ्रष्ट पुरुप संसार चक्र में ही भ्रमण करता है, तो आत्मार्थी साधुओंको क्या करना चाहिए? शास्त्रकार इस विपय में उपदेश देते हैं-- 'तम्हा दवि' इत्यादि।

शब्दार्थ--तम्हा--तस्मात् , इसलिये (माता पितामें आसक्त होकर पापकर्म करते हैं इसलिये) 'दवि--द्रव्यो' मुक्ति गमन के योग्य अथवा रागद्वेपरहित 'इक्ख--इक्षस्व' विचारो 'पंडिए--पंडितः' सत् असत् के विवेक से युक्त तथा 'पावाओ--पापात्' पापसे (पाप जनक अनुष्ठानसे) 'विरए--विरतः' निवृत्तहोकर अभिनिव्वुडे 'अभिनिर्वृतः' शान्त हो जाओ कारणकी 'वीरे--वीरः' कर्मके विदारण करने में समर्थ पुरुप 'महावीहिं--महावीथीम्' महामार्गको 'पणए-प्रणताः' प्राप्त करते है 'सिद्धिपदं--सिद्धिपथम्' जो महामार्ग सिद्धिका मार्ग 'णेयाउयं--नेतारम्' मोक्षके पास ले जानेवाला और 'धुंव--ध्रुवम्' निश्चल है ॥२१॥

---

માતા, પિતા આદિ સ્વજનોના સ્નેહના બન્ધનમા બધાયેલો તે સયમભ્રષ્ટ પુરૂષ સસાર ચક્રમા જ ભ્રમણ કર્યા કરે છે તો આત્માર્થી સાધુઓએ શુ કરવુ જોઇએ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવેની ગાથામાં સૂત્રકારે આપ્યો છે- "तम्हा दवि" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ---'तम्हा-तस्मात्' તે કારણે (માતામા આસક્ત થઇને-તલ્લીન થઇને) પાપકર્મ કરે છે તે માટે) 'दवि द्रव्यो' મુક્તિ ગમન માટે યોગ્ય અથવા રાગદ્વેષ રહિત થઇને 'इक्ख-इक्षस्व' વિચારીલો 'पंडिए-पंडित' સત્ય અસત્યના વિવેકથી યુક્ત તથા 'पावाओ-पापात्' પાપથી (પાપ જનક અનુષ્ઠાનથી) 'विरए-विरत' નિવૃત્ત થઇને 'अभिनिव्वुडे-अभिनिर्वृत्त' શાન્ત થઈ જાઓ કારણ કે 'वीरे-वीर' કર્મના વિદારણ કરવામા સમર્થ પુરૂષ 'महावीहिं-महावीथीम्' મહા માર્ગને 'पणए-प्रणता' પ્રાપ્ત કરે છે सिद्धिपद्-सिद्धिपथम्' જે મહામાર્ગ-સિદ્ધિનો માર્ગ 'णेयाउयं-नेतारम्' મોક્ષના પાસે લઈ જવાવાળો અને 'धुव-ध्रुवम्' નિશ્ચલ છે ॥૨૧॥

अन्वयार्थः

(तम्हा) तस्मात् यस्मात् मातापित्रादिष्वासक्ताः पापं कुर्वन्ति तस्मात् 'दवि' द्रव्यो मुक्तिगमनयोग्यःसाधुः सत् त्वम् (इक्ख) ईक्षस्व पर्यालोचयेत्यर्थः, एवं (पंडिए) पंडितः सदसद्विवेकयुक्तः, (पावाओ) पापात् पापजनकानुष्ठानात्, (विरए) विरतः निवृत्तो भूत्वा (अभिनिव्वुडे) अभिनिर्वृतः शांतोभूयाः इत्यर्थः' यतः (वीरे) वीराः कर्मविदारणे समर्थाः पुरुषाः (महाविहि) महावीथीम्=महामार्गमित्यर्थः, (पणए) प्रणताः प्रह्वीभूता भवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, (सिद्धिपहं) सिद्धिपथम् (णेयाउयं) नेतारम् (धुवं) ध्रुवम् निश्चलमिति ॥२१॥

टीका

हे शिष्य ! 'तम्हा' तस्मात्कारणात् 'दवि' द्रव्यम्, मोक्षगमनयोग्यः यद्वा रागद्वेपरहितो भूत्वा त्वम् 'इक्ख' ईक्षस्व विचारय विवेकबुद्ध्या, 'पंडिए' पण्डितः,

---

— अन्वयार्थ —

माता पिता आदि स्वजनो में आसक्त पुरुष पापका उपार्जन करते हैं, इस कारण मुक्तिगमन के योग्य मोक्षाभिलाषी साधु विचार करे सत् और असत् के विचार से युक्त तथा पापजनक कार्यों से विरत होकर शान्त हो, क्योंकि कर्मोंका विदारण करने में समर्थ पुरुष महामार्गको प्राप्त करते हैं । वह महामार्ग सिद्धिका पथ है, मोक्षकी ओर ले जाने वाला है ध्रुव और निश्चित है ॥२१॥

टीकार्थ—

हे शिष्य ! इस कारण मोक्षगमन के योग्य अथवा रागद्वेष से रहित होकर विचार करो। सत् असत् के विवेकसे युक्त मेधावी मुनि पाप से

---

—સૂત્રાર્થ—

માતા, પિતા આદિ સ્વજનોમાં આસકત થયેલો પુરૂષ પાપનુ ઉપાર્જન કરે છે. આ કારણે મુકિતગમનને પાત્ર, મોક્ષાભિલાષી સાધુએ વિચાર કરવો જોઇએ સત્ અને અસત્ના વિવેકથી યુકત થઈને તેણે પાપજનક કાર્યોથી નિવૃત્ત થવુ જોઇએ અને ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરીને સમતા ભાવ ધારણ કરવો જોઇએ. કારણ કે જેઓ કર્મનુ વિદારણ કરવાને સમર્થ હોય છે, તે પુરુષો મહામાર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે તે મહામાર્ગ સિદ્ધિનો માર્ગ છે અને મોક્ષધામમા લઈ જનારો નિશ્ચિત માર્ગ છે

—ટીકાર્થ—

હે શિષ્યો! તે કારણે મોક્ષગમનને પાત્ર થઇને અથવા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને વિચાર કરો સત્ અસત્ના વિવેકથી યુકત મેધાવી મુનિએ પાપકર્મોથી વિરત (નિવૃત્ત) થવુ જોઇએ

सदसद्विवेकयुक्तो मेधावी मुनिः, 'पावाओ' पापेभ्यः 'विरए' विरतः निवृत्तः 'अभिनिव्वुडे' अभिनिर्वृतः क्रोधादिपरित्यागात् शान्तो भव । तथा एष मार्गः वीराणां 'वीरे' वीराः कर्मविदारणे समर्थाः पुरुषाः, 'महावीहिं' महावीथीम् विशालमार्गम्, मोक्षमार्गम्, कथंभूतं तत्राह 'सिद्धिपहम्' सिद्धिपथं सिद्धेर्मोक्षस्योपायभूतम् सम्यग्ज्ञानादिरत्नत्रयरूपं 'णेयाउयं' नेतारं मोक्षप्रापकं 'धुवं' ध्रुवम् निश्चलम् मार्ग 'पणए' प्रणताः प्रह्वीभूताः प्राप्नुवन्ति के वीराः वीराः कर्मविदारणसमर्थाः। हे शिष्य अयं मार्गः वीराणां धीराणां कर्मपंचाननविदारणे समर्थानां परीषहोपसर्गसहने मेरुवत् स्थिराणां न तु कातराणां संसारसुखलिप्सूनामयं मार्गः तस्मात् त्वमपि कुटुम्बस्नेहं परित्यज्य परीषहोपसर्गसहने धीरो भूत्वा संयममार्गे, विचर इति भावः ॥२१॥

पुनरपि उपदेशं ददत् उद्देशकमुपसंहरन्नाह 'वेयालिय' इत्यादि ।

मूलम्

१ २ ३ ६ ५ ६
वेयालियमग्ग मागओ मणवयसा कायेण संवुडो ।
११ ७ ८ ९ १० १२ १३
चिच्चा वित्तं च णायओ आरंभं च सुसंवुडे चरे ॥२२॥

---

विरत हो और क्रोधादिका त्याग करके शान्त हो। वीर पुरुषों का यही मार्ग हैं। कर्म विदारण में समर्थ वीर पुरुष मोक्षके उपाय सम्यग्ज्ञानादि रत्नत्रयरूप, मोक्ष प्राप्त कराने वाले और ध्रुव अर्थात् निश्चल महामार्ग—मोक्षमार्ग को प्राप्त होते हैं। भाव यह है हे शिष्य ! यह मार्ग वीरों का धीरों का कर्मरूपी सिंह को विदारण करने मे समर्थों का तथा परीषह और उपसर्ग को सहन करने में मेरू के समान स्थिर पुरुषोंका है । संसार के सुखों की अभिलाषा करने वाले कायरोंका यह मार्ग नहीं हैं। इस कारण तुम भी परिवारका अनुराग त्याग कर तथा परीषहो और उपसर्गों को सहन करने में धीर होकर संयम के मार्ग में विचरो ॥ २१ ॥

---

અને ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરીને સમતા ભાવ ધારણ કરવો જોઈએ વીર પુરૂષોનો એજ માર્ગ છે કર્મવિદારણ કરવાને સમર્થ હોય એવો પુરૂષ સમ્યગ્ જ્ઞાન આદિ રત્નત્રયની આરાધના કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ધ્રુવ (નિશ્ચલ) મહામાર્ગ-મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે હે શિષ્યો ! આ માર્ગ વીરોનો માર્ગ છે, ધીરોનો માર્ગ છે, કર્મરૂપ શત્રુઓનુ વિદારણ કરવાને સમર્થ સિંહોનો આ માર્ગ છે, પરીષહો અને ઉપસર્ગોને મેરૂની જેમ અડગ રહીને સહન કરી શકનારનો આ માર્ગ છે સંસારમાં સુખોની અભિલાષા કરનારા કાયરોનો આ માર્ગ નથી તે કારણે તમે પણ કુટુંબનો અનુરાગ છોડી દઈને પરીષહો અને ઉપસર્ગોને અડગતા પૂર્વક સહન કરીને આ સંયમના માર્ગ પર વિચરણ કરો. ॥ગાથા ૨૧॥

छाया

वैदारकमार्गमागतो मनसा वचसा कायेन संवृतः ।
त्यक्त्वा वित्तं च ज्ञातींश्च आरंभं च सुसंवृतश्चरेत् ॥२२॥

अन्वयार्थः

(वेयालियमग्गं) वैदारकमार्गम्=कर्मविदारणे समर्थमार्गमित्यर्थः, (आगओ) आगतः तादृशमार्गप्राप्त इत्यर्थः । (मणवयसा) मनसा वचसा (कायेण) कायेन (संवुडो) संवृतः सावद्यप्रवृत्तिरहितः सन् (वित्तं) वित्तं धनं (च णायओ) ज्ञातीन् स्वजनान् (च) च पुनः (आरंभं) आरंभम् सावद्यारंभम् (चिच्चा) त्यक्त्वा (सुसंवुडे) सुससंवृतः इन्द्रियैः संवृत इत्यर्थः (चरे) चरेत् संयमानुष्ठानम् इति ॥२२॥

---

पुनः उपदेश देते हुए और उद्देशकका उपसंहार करते हुए कहते हैं—
" वेयालिय

शब्दार्थ-'वेयलियमग्गं--वैशालिकमार्गम्' कर्मको विदारण करनेमें समर्थ मार्गमें 'आगओ–आगतः' आकर 'मणवयसा मनसा वचसा' मन वचन और 'कायेण कायेन' शरीरसे 'संवुडो--संवृतः' गुप्तहोकर अर्थात् सावद्यप्रवृत्तिसे रहितहोकर 'वित्तं--वित्तम्' धन तथा 'णायओ–ज्ञातीन्' ज्ञातिवर्ग 'च–पुनः' और 'आरंभं –आरंभम्' आरंभको 'चिच्चा–त्यत्तवा' छोडकर 'सुसंवुडे–सुसंवृत्तः' उत्तम संयमी होकर 'चरे–चरेत्' संयमानुष्ठानका पालन करे ॥२२॥

--अन्वयार्थ--

कर्म विदारण में समर्थ पथ को प्राप्त, मन वचन और कायसे संवर-युक्त अर्थात् सावद्य प्रवृत्ति से रहित, धन स्वजन और आरंभको त्याग कर तथा इन्द्रियो से सवृत होकर संयम का पालन करे ॥ २२ ॥

---

હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર કરતા આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે "वेयालिय" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ–' वेयालियमग्ग –वैशालिकमार्गम ' કર્મને વિદારણ કરવામા સમર્થ માર્ગમા ' आगओ–आगत ' આવીને ' मणवयसा-मनसा वचसा ' મન, વચન અને ' कायेण–कायेन ' શરીરથી 'संवुडो-संवृत ' ગુપ્ત થઇને અર્થાત્ પાપકર્મવાળી પ્રવૃત્તિથીરહિત થઇને वित्त–वित्तम् ' ધન તથા 'णायओ–ज्ञातीन्' જ્ઞાતિવર્ગ च पुन અને ' आरंभं-आरभम्' આરંભને ' चिच्चा–त्यत्वा ' છોડીને सुसवुडे –सुसवृत, ઉત્તમ સયમી થઇને' चरे–चरेत ' સયમાનુષ્ઠાનનુ પાલન કરેþ ॥૨૨॥

–सूत्रार्थ–

કર્મવિદારણને માટે સમર્થ એવા સયમના માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને, મન, વચન અને કાયાએ કરીને સવૃત્ત (સવર યુકત) બનો એટલે કે સાવદ્ય પ્રવૃત્તિનો પાર ત્યાગ કરો, અને આરંભનો ત્યાગ કરીને તથા જિતેન્દ્રિય થઇને સયમનુ પાલન કરો ॥૨૨॥

टीका

'वेयालियमग्गं' वैदारकमार्गम्, कर्मविदारणसमर्थमार्गम् सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपम् 'आगओ' आगतः प्राप्त इत्यर्थः, तथा 'मणवयसा कायेण संवुडो' मनसा वचसा कायेन संवृतः सावद्यप्रवृत्तिरहितः 'वित्तं णायओ' वित्तं ज्ञातींश्च वित्तं-हिरण्यसुवर्णादिरूपम् ज्ञातींश्च-स्वजनपरिवारादिकुटुम्बम् च पुनः 'आरंभं' आरंभं च 'चिच्चा' त्यक्त्वा 'सुसंवुडे' सुसंवृतः सन् 'चरे' चरेत् विचरेत् संयममार्गे। कर्मनिवारकमार्गमागतो मनोवाक्कायैः संवृतो धनधान्यस्वजनपरिवारान् तथा सावद्यव्यापारांश्च परित्यज्य जितेन्द्रियो भूत्वा संयमारामे विचरेत् इति ॥२२॥

इतिश्री विश्वविख्यात---जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक-श्री शाहूच्छत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य, पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलालव्रतिविरचितायां सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य-समयार्थबोधिन्याख्यां व्याख्यायां वेतालियाख्यस्य द्वितीयाध्ययनस्य प्रथमोद्देशकः समाप्तः २-१

---

टीकार्थ--

कर्म विदारण में समर्थ सम्यग्ज्ञान दर्शन और चारित्र रूप मार्ग को प्राप्त तथा मन वचन कायसे सावद्य प्रवृत्तिका त्यागी चांदी सोने आदि द्रव्यको, स्वजन परिवार आदि कुटुम्ब को और आरंभको त्याग कर, संवृत होकर संयममार्ग में विचरें। कर्मक्षय के मार्गको प्राप्त, मन वचन काय से संवृत, धन धान्य स्वजन परिवार तथा सावद्य व्यापारों को त्याग कर जितेन्द्रिय होकर संयमरूपी उद्यान में विचरे ॥ २२ ॥

॥ प्रथमोद्देशकसमाप्त ॥

---

-ટીકાર્થ-

કર્મને નાશ કરવાને સમર્થ એવા સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રરૂપ માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને, મન, વચન અને કાયાથી સાવદ્ય પ્રવૃત્તિ ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને; સોનુ, ચાંદી આદિ દ્રવ્યને, સ્વજન પરિવાર આદિ કુટુંબને અને આરંભનો ત્યાગ કરીને, સંવૃત થઇને સંયમમાર્ગે વિચરે. જેને કર્મક્ષયનો માર્ગ જડી ગયો છે. એવાં સંયમી જીવોએ મન, વચન અને કાયથી સંવૃત થઇને ધન, ધાન્ય, સ્વજન પરિવાર આદિ પરિગ્રહોથી નિવૃત્ત થઇને, સાવદ્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને, જિતેન્દ્રિય બનીને સંયમરૂપ ઉદ્યાનમાં વિચરવું જોઇએ ॥ ગાથા ૨૨॥

॥ બીજા અધ્યયનનો પહેલો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

अथ द्वितीयाध्ययने द्वितीय उदेशकः प्रारभ्यते—

द्वितीयाऽध्ययनस्य प्रथममुद्देशमुपदेशप्रधानकं परिसमाप्य द्वितीयोद्देशकमारभते। प्रथमान्तरं द्वितीयस्य कथने प्रथमेन सह द्वितीयोद्देशकस्याऽयं संवन्धः। प्रथमोद्देशके भगवताऽर्हता तीर्थकरेणाऽऽदिजिनेश्वरेण स्वपुत्रेभ्यो देशना दत्ता। स एव धर्मोपदेशोऽस्मिन् द्वितीयोद्देशकेऽपि कथ्यते। अस्य सूत्रस्य प्रथमोद्देशीयसूत्रेण सहाऽयं संवन्धः। अनन्तरप्रतिपादितसूत्रविवेकवते पुरुषाय वाह्यद्रव्यस्वजनवन्धुबांधवसमारंभादीनां त्यागः प्रतिपादितः। अस्मिन् सूत्रे च आन्तरिकशत्रुमानादीनां त्यागः प्रतिपादितो भविष्यतीत्ययमेव विषयो द्वितीयोद्देशकस्याऽर्थाधिकारेऽपि सूचित इति। तदनेन संवन्धेन प्राप्तस्य द्वितीयो-

---

दूसरे उद्देशे का प्रारंभ—

द्वितीय अध्ययन के उपदेश प्रधान प्रथम उद्देश को समाप्त कर द्वितीय उद्देश आरम्भ करते हैं। प्रथम उद्देश के साथ दूसरे उद्देश का यह सम्बन्ध है—प्रथम उद्देशमें अर्हन्त भगवान् तीर्थकर आदि जिनेश्वर ने अपने पुत्रों को उपदेश दिया था। वही उपदेश इस दूसरे उद्देश में भी कहा जाता है।

प्रस्तुत सूत्र का प्रथम उद्देश के अन्तिम सूत्रके साथ यह सम्बन्ध है अनन्तर प्रतिपादित सूत्र में कहा गया था कि विवेकवान् संयमी वाह्यद्रव्य, स्वजन वन्धु वान्धव तथा समारंभ आदि का त्याग करे इस सूत्र में आन्तरिक शत्रुमान आदिका त्याग कहेंगे। यही विषय द्वितीय उद्देश के अर्थाधिकार में भी सूचित किया है। इस सम्बन्ध से प्राप्त द्वितीय उद्देश का यह प्रथम सूत्र

---

ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ—

બીજા અધ્યયનનો ઉપદેશપ્રધાન પહેલો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે બીજા ઉદ્દેશકની શરૂઆત થાય છે. પહેલા ઉદ્દેશક સાથે આ બીજા ઉદ્દેશકનો સંબંધ આ પ્રકારનો છે પહેલા ઉદ્દેશકમા અર્હંત ભગવાન્ તીર્થંકર ઋષભદેવ જિનેશ્વરે પોતાના સંસારી પુત્રોને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેનું નિરુપણ કરવામા આવ્યું છે. બીજા ઉદ્દેશકમા પણ એજ પ્રકારનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રના પહેલા ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં એવુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું હતું કે વિવેક યુકત સંયમીએ બાહ્ય દ્રવ્ય, સ્વજન, સમારંભ આદિનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. આ ઉદ્દેશકમા આન્તરિક શત્રુ રૂપ માન આદિનો ત્યાગ કરવાનુ કહેવામા આવશે બીજા ઉદ્દેશકના અર્થાધિકારમા પણ આ વિષયનું જ સૂચન કરાયુ છે પૂર્વ ઉદ્દેશક સાથે આ પ્રકારનો

देशकस्येदमादिमं सूत्रम्---'तयसंवजहाइ' इत्यादि ।

मूलम्-

२ १ ३ ४ ५ ७ ८ ११
तयसं व जहाइ से रयं इति संखा य मुणी ण मज्जइ ।
१० ९ १४ १५ १२ १३
गोयन्नतरेण माहणे अहसेयकरी अन्नेसी इंखिणी ॥१॥

छाया-

त्वचमिव जहाति सः रज इति संख्याय मुनि र्न माद्यति ।
गोत्रान्यतरेण माहनोऽथाश्रेयस्कर्यन्येषा मीक्षणी ॥ १ ॥

अन्वयार्थ

(व) यथा सर्पः(तयसं) त्वचम् (जहाइ) जहाति=परित्यजति एवम् (से) सः =साधुः (रयं) रजः=अष्टविधकर्ममलम् परित्यजति, (इति) इति (संखाय)

---

है—"तयसं व जहाइ" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'व–इव' जैसे सर्प 'तयसं--त्वचम्' अपनी त्यचाको 'जहाइ--जहाति' त्यागकर देता है इसी प्रकार 'से–सः' वह साधु 'रयं--रजः' आठ प्रकार के कर्म मल को छोड देता है 'इति--इति' इस प्रकार 'संखाय--ज्ञात्वा' जान कर 'मुणी--मुनिः, मुनि 'माहणे–माहनः' साधु 'गोयन्नतरेण--गोत्रान्यतरेण' गोत्र तथा दूसरे मदके कारणोंसे 'ण मज्जइ--न माद्यति' मद नहीं करते हैं 'अन्नेसी–अन्येषां' दूसरे की 'इंखिणी–ईक्षिणी' निन्दा 'अस्सेय-करी–अश्रेयस्करी' कल्याणविनाशिनी है ॥ १ ॥

अन्वयार्थ-

जैसे सर्प त्वचा (केंचुली) को त्याग देता है, उसी प्रकार साधु आठ प्रकार के कर्म रूपी मैल को त्याग देता है । ऐसा जानकर माहन–अहिंसा

---

સંબંધ ધરાવતા આ ઉદ્દેશકનું પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે "तयसं व जहाइ" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'-व-इव' જેવી રીતે સાપ 'तयसं-त्वचम्' પોતાની ચામડીને 'जहाइ-जहाति' ત્યગકરીદે છે આજરીતે 'से-स' તે સાધુ 'रयं-रज' આઠ પ્રકારના કર્મ મળને છોડી દેછે. 'इति-इति' આપ્રકારે 'संखाय-ज्ञात्वा' જાણીને 'मुणी-मुनि' મુનિ 'माहणे-माहनः' સાધુ 'गोयन्नतरेण-गोत्रान्यतरेण' ગોત્ર તથા બીજા અભિમાનના કારણોથી 'ण मज्जइ-न माद्यति' અભિમાન કરતો નથી, અર્થાત્ પ્રમાદ કરતો નથી 'अन्नेसी अन्येषां' બીજાની 'इंखिणी-ईक्षिणी' निन्दा 'अस्सेयकरी अश्रेयस्करी' કલ્યાણનો નાશ કરવાવાળી થાય છે.॥૧॥

— સૂત્રાર્થ —

જેવી રીતે સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરી નાખે છે એજ પ્રમાણે સાધુ આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી મેલનો ત્યાગ કરી નાખે છે એવું જાણીને માહણે ('માહણો, મા હણો એવો

संख्याय=ज्ञात्वा (मुणी) मुनिः (माहणे) माहनः साधुः (गोयन्नतरेण) गोत्रा-न्यतरेण=गोत्रमदेनान्यमदेन च (ण मज्जइ) न माद्यति प्रमादं न करोतीत्यर्थः। (अह) अथानन्तरम् (अन्नेसी) अन्येषाम्=पुरुषान्तराणाम् (इंखिणी)=निन्दा (अस्सेयकरी) अश्रेयस्करी कल्याणनाशिनी भवतीति ॥ १ ॥

टीका–

'व' यथा सर्पः 'तयसं' त्वचम्, 'जहाइ' जहाति=जीर्णत्वचं परित्यजतीत्यर्थः, तथा 'से' सः साधुः 'रयं' रजः=अनादिसंलग्नज्ञानावरणीयाद्यष्टप्रकारककर्ममलं जहाति, कषायरहितत्वेन परित्यजतीति कषायाभावो हि कर्माभावकारणम् 'इति संख्याय'–इति एवं रूपेण ज्ञात्वा ज्ञपरिया चातुर्गतिकसंसारपरिभ्रमणरूपमनन्तदुःखजनककारणं ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया कषायं त्रिकरणत्रियोगेन परित्यजतीति, 'मुणी माहणे' मुनिर्ब्राह्मणः=मुनिः=

का उपदेशक मुनि गोत्र के मद से अथवा अन्य किसी मदसे मदवाला नहीं होता अर्थात् अभिमान नहीं करता है। तथा अन्य पुरुषों की निन्दा जो अश्रेयस्कर है, उसे भी नहीं करता ॥१॥

टीकार्थ--

जैसे सर्प जीर्ण त्वचा का परित्याग कर देता है। उसी प्रकार साधु अनादिकाल से लगे ज्ञानावरण आदि आठ प्रकार के कर्ममल को त्याग देता है। कषायरहित होने के कारण ही वह कर्मों का त्याग करता है, अतएव कषाय का अभाव ही कर्मों के अभाव का कारण है। इस प्रकार जानकर अर्थात् चारगति वाले संसार में परिभ्रमण रूपअनन्त दुःख को उत्पन्न करने का कारण कषाय है, ऐसा ज्ञपरिज्ञा से जानकर प्रत्याख्यान परिज्ञा से तीन करण तीन योग से त्याग देता है। सावद्य कर्मों में मौनधारी मुनि

અહિંસાનો ઉપદેશ આપનાર મુનિએ) કુળ, ગોત્ર આદિનો મદ કરવો જોઇએ નહીં તેણે બીજાની નિન્દા પણ કરવી જોઇએ નહીં, કારણ કે અહંકાર, નિંદા આદિ કરવાથી તેનું પોતાનું જ અશ્રેય–અકલ્યાણ થાય છે ॥૧॥

– ટીકાર્થ –

જેવી રીતે સાપ જીર્ણ ત્વચાનો (કાચળીનો) ત્યાગ કરી દે છે, એજ પ્રમાણે સાધુએ અનાદિ કાળથી જમા થયેલા જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મમળનો ત્યાગ કરવો જોઈએ કષાયોનો ત્યાગ કરવાથી જ કર્મોનો ક્ષય થાય છે, એટલે કે કષાયનો અભાવ જ કર્મોના અભાવમાં કારણભૂત બને છે. ચાર ગતિવાળા સંસારમાં પરિભ્રમણ રૂપ અનંત દુઃખને ઉત્પન્ન કરવામાં કષાયો જ કારણભૂત બને છે, એવું જ્ઞપરિજ્ઞા વડે જાણીને પ્રત્યા

सावद्यकर्मसु मौनधारी, ब्राह्मणः= माहनमाहनेति उपदेशशीलो, 'गोयन्नतरेण गोत्रान्यतरेण, तत्र=गोत्रेण जात्यादिना तदन्येन-ज्ञानाद्याधिक्यतपश्चारित्रगुरुशुश्रूषावैराग्यवहुश्रुतत्वपूर्वधरत्वादिना कारणेन 'ण मज्जइ' न माद्यति=मदं न करोति, तथा 'अन्नेसी' अन्येषाम्=सामान्यतपःसंयमादिगुणवताम् 'इंखिणी' निन्दा, 'अहसेयकरी अश्रेयस्करी, कल्याणनाशाय भवतीति ज्ञात्वा न कस्यापि निन्दां करोति ॥ १ ॥

संप्रति परकीयनिन्दादोषमधिकृत्य आह सूत्रकारः— 'जो परिभवई परं' इत्यादि ।

मूलम्

१ ३ २ ४ ६ ५
जो परिभवई परं जणं ससारे परिवत्तइ महं ।
७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
अदु इंखिणिया उ पाविया इति संखाय मुणि ण मज्जइ ॥२॥

छाया

यः परिभवति परजनं संसारे परिवर्त्तते महत् ।
अथ ईक्षणिका तु पापिका इति संख्याय मुनि र्न माद्यति ॥२॥

---

और 'मत हनो, मतहनो' ऐसे दया का उपदेश देनेवाला माहन कहलाता है। वह कुल का जाति का अथवा किसी अन्य ज्ञानाधिक्य तप चारित्र, गुरु-सेवा, वैराग्य, बहुश्रुतता, पूर्वधारित्व आदि का मद नहीं करता है तथा दूसरों की-सामान्य तप या संयम वालों की निन्दा अश्रेयस्करी है—कल्याण का नाश करनेवाली है, ऐसा जानकर किसी की भी निन्दा नहीं करता है ॥१॥

अब सूत्रकार परनिन्दा दोपके संबंध में कहते हैं—"जो परिभवई परं" इत्यादि ।

---

ज्ञान परिज्ञा वडे त्रण करण अने त्रण योगथी तेनो त्याग करवो जोइए. सावद्य कर्मोमा मौनधारी मुनि अने" मा हणो, मा हणो" एवो दयानो उपदेश आपनारने 'माहन' कहे छे ते कुळनो, जातिनो तपनो, गुरुसेवानो, वैराग्यनो, बहुश्रुतता अने पूर्वधारित्व आदिनो मद करतो नथी तथा ते ए वातने जाणतो होय छे के अन्यनी (सामान्य लोको अने तप अने संयमयुक्त मनुष्योनी) निंदा अश्रेयस्कारी (कल्याणनो नाश करनारी) छे. तेथी ते कोइनी पण निंदा करतो नथी. ॥ गाथा १ ॥

सूत्रकार परनिंदा दोषना विषयमा कहे छे के " जो परिभवई पर" इत्यादि-

अन्वयार्थ

(जो) यः कश्चित् पुरुषः (परं जणं) परं जनं=परमन्यं जनम् पुरुषम् (परिभवई) परिभवति= तिरस्करोति, स (संसारे) संसारे चातुर्गतिके संसारे (महं) महत् चिरकालं यावत् (परिवत्तइ) परिवर्त्तते संसारे परिभ्रमतीत्यर्थः, 'अदु अथवा अतः इत्यर्थः, (इखिणिया उ) इक्षणिका तु= परनिन्दा, (पाविया) पापिका= पापोत्पादिकेत्यर्थः, (इति) इति (संखाय) संखाय=ज्ञात्वा (मुणी) मुनिः (णो) न (मज्जइ) माद्यति=स्वगुणाहंकारं न करोतीति ॥ २ ॥

टीका

'जो' यः पुरुषः परंजणं परं जनम् अन्यं पुरुषम् 'परिभवई' परिभवति

---

अन्वयार्थ

जो दूसरों का तिरस्कार करता है, वह संसार में चिरकाल तक परिभ्रमण करता है, अतएव परनिन्दा पापजनक है। ऐसा जानकर मुनि अपने गुणों का अहंकार नहीं करता ॥२॥

शब्दार्थ—'जो--यः' जो पुरुष 'परं जणं--परं जनं' दूसरेपुरुष को 'परिभवई-परिभवति' तिरस्कार करता है 'संसारे--संसारे' चतुर्गतिरूप संसार में 'महं--महत्' चिर कालतक 'परिवत्तई-- परिवर्तते' भ्रमण करता है 'अदु-अथवा' अगर 'इंखिणिया उ-इक्षणिका तु' परनिंदा 'पाविया- पापिका' पाप जनक होती है 'इति-- इति' इस प्रकार 'संखाय-संख्याय,' जानकर 'मुणी-मुनिः' मुनि 'णो-न' 'मज्जइ-माद्यति' मद नहीं करता है अर्थात् अपने गुणों का अहंकार नहीं करता है ॥२॥

-टीकार्थ-

जो पुरुष अन्य जन की निन्दा करता है, वह संसार में दीर्घकाल पर्यन्त

---

- सूत्रार्थ -

જે અન્યનો તિરસ્કાર કરે છે, તે આ સંસારમાં ચિર કાળ સુધી પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેથી. પરનિન્દા પાપજનક છે એવુ સમજીને મુનિ પોતાના ગુણોનો અહંકાર કરતો નથી. ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ—'जो-यः' જેપુરુષ 'पर जण-पर जन' બીજા પુરુષને 'परिभवई-परिभवति' તિરસ્કાર કરે છે. 'संसारे-संसारे' તે ચાર ગતિવાળા સંસારમા 'मह-महत्' લાંબા સમય સુધી ભમ્યા કરે છે 'अदु-अथवा' અગર 'इंखिणिया उ-इक्षणिका तु' પર-નિંદા 'पाविया-पापिका' પાપ જનક હોય છે. 'इति-इति' આ પ્રકારે 'संखाय'-संख्याय જાણીને 'मुणी-मुनि' મુનિ 'णो-न' 'मज्जइ-माद्यति' અભિમાન કરતો નથી અર્થાત્ પોતાના ગુણોનો અહંકાર કરતો નથી; ॥૨॥

- ટીકાર્થ -

જે પુરુષ અન્યની નિન્દા કરે છે, તે સંસારમાં દીર્ઘકાળ પર્યંત પરિભ્રમણ કરતો

तिरस्करोति निन्दतीत्यर्थः, स संसारे संसारे 'महं महत् चिरकालपर्यन्तम् परिवत्तइ' परिवर्त्तते परिभ्रमति, 'अदु' अथवा 'इंखिणिया निन्दा परनिन्दा। 'पाविया' पापिका पापोत्पादन कर्त्री 'इति संखाय' इति एवं संख्याय ज्ञात्वा 'मुणि' मुनिः, 'ण मज्जइ न माद्यति मदं न करोति, सर्वथा मदरहितो भवति। यः अविवेकी पुरुषोऽन्यं तिरस्करोति, स परतिरस्कारजनितकर्मप्रभावेण चातुर्गतिकसंसारं घटीयंत्रन्यायेन परिभ्रमति ।

अतः परनिन्दा पापोत्पादिका भवति। अथवा परनिन्दा निन्दाकारिणं पुमांसं नीचस्थानेषु पातयति। तत्रहलोके परनिंदा दोषजनिकेत्यत्र सूकरो दृष्टान्तः खरोवा। तदुक्तमन्यत्र—

'परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः इति।

---

परिभ्रमण करता रहता है। अथवा पराई निन्दा पाप उत्पन्न करने वाली है, ऐसा जानकर मुनि मद नहीं करता, मद (अहंकार) से सर्वथा रहित होता है। जो अविवेकी पुरुष अन्य का तिरस्कार करता है वह परतिरस्कार से उत्पन्न होने वाले कर्मके प्रभाव से चार गतिवाले संसार में अरहट की भाँति घूमता है। अतएव परनिंदा पापजनक है। अथवा परनिन्दा निन्दा करने वाले पुरुष को नीच स्थानों में गिराती हैं। इस लोक में निन्दा दोषों को उत्पन्न करने वाली है, इस विषय में शूकर या गधे का दृष्टान्त है। अन्यत्र कहा भी है—"परीवादात् खरो भवति" इत्यादि।

'दूसरे का तिरस्कार करने से मनुष्य गर्दभबनताहै और निन्दा करने वाला कुत्ता के रूप में जन्म लेता है।'

---

રહે છે. પરની નિન્દા પાપજનક છે, એવુ જાણીને મુનિ મદ કરતો નથી તે મદથી (અહંકારથી) સર્વથા રહિત થઇ જાય છે. જે અવિવેકી પુરુષ અન્યનો તિરસ્કાર કરે છે' તે તિરસ્કારથી ઉત્પન થયેલા કર્મના પ્રભાવથી ચાર ગતિવાળા સંસારમા રહેટની જેમ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેથી જ પરનિન્દાને પાપજનક માનીને વિવેકી પુરુષે તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ- અથવા પરનિન્દા કરનાર માણસો નરક નિગોદ તિર્યંચ આદિ નીચ સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે આ લોકોમા નિંદા દોષોને કરનારી છે, આ વિષયનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂકર (સુઅર) અથવા ગર્દભનુ દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે કહ્યુ પણ છે કે **"परीवादात् खरो भवति"** ઇત્યાદિ

'કોઇનો તિરસ્કાર કરવાથી મનુષ્ય ગર્દભ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નિન્દા કરનાર માણસ કૂતરા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે."

परलोके पुरोहितकुक्कुरदृष्टान्तः। निन्दा पापकारणमिति ज्ञात्वा अहं विशिष्टकुलोत्पन्नः शास्त्रज्ञः तपस्वी, त्वन्तु मत्तो हीनः, इत्याद्यभिमानं न कुर्यात्, यद्यपि दयाप्रतिपादने घातकेर्ष्या स्यात् ब्रह्मचर्यप्रतिपादने वेश्यादयः क्रुध्येयुः, अस्तेयप्रतिपादने चोराः कुप्येयुः, परिग्रहप्रतिपादने लोभिनः, कुप्येयु सत्यप्रतिपादने मिथ्याभाषिणः कुप्येयुः तथा एतेषां निन्दाकरणात् देवोऽपि निन्दादोषमवाप्स्यात् तस्मात् निन्दा वर्जनीया इति।

चातुर्गतिकसंसारे घटीयंत्रव्यवस्थया।
भ्राम्यन्तीति निन्दका यस्मात्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥१॥ गा. २॥

परलोक में पुरोहित और कुत्ते का दृष्टान्त है। निन्दा पापजनक है, ऐसा जानकर इस प्रकार का अभिमान नहीं करना चाहिए कि—'मैं विशिष्ट कुल में उत्पन्न हुआ हूँ, मैं शास्त्र का ज्ञाता हूँ, मै तपस्वी हूँ, तुम मुझसे हीन हो' इत्यादि प्रकार से अभिमान न करें। यद्यपि दया का प्रतिपादन करने पर घातक को ईर्षा होती है, ब्रह्मचर्य का प्रतिपादन करनेपर वेश्या आदि को क्रोध उत्पन्न होता है, अचौर्य का व्याख्यान करने से चोर कुपित होते हैं, परिग्रह के विषय में प्ररूपणा करने से लोभियों को क्रोध होता है, सत्य का प्रतिपादन करने पर मिथ्याभाषी कुपित होते हैं, तथा इनकी निन्दा करने से देव भी निन्दा के दोष को प्राप्त हुए हैं, इस कारण निन्दा नहीं करनी चाहिए। "चातुर्गतिकसंसारे" इत्यादि।

'निन्दा करनेवाले चार गतिरूप संसार में अरहट की तरह घूमते हैं, इस कारण निन्दा का त्याग करना चाहिए ॥२॥

નિન્દા કરનારના પરલોકના વિષયમા પુરોહિત અને કૂતરાનુ દૃષ્ટાન્ત છે નિન્દા પાપજનક છે, એવુ જાણીને આ પ્રકારનુ અભિમાન કરવુ જોઇએ નહી કે હુ વિશિષ્ટ કુળમા ઉત્પન્ન થયો છુ, હુ શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા છુ હુ તપસ્વી છું, તમે મારા કરતાં હીન છો" આ પ્રકારનુ અભિમાન કરવુ જોઇએ નહીં જો કે દયાનુ પ્રતિપાદન કરવાથી ઘાતક ને ઇર્ષા થાય છે બ્રહ્મચર્યનુ પ્રતિપાદન કરવાથી વેશ્યાને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોરીની વિરૂદ્ધ ઉપદેશ આપવાથી ચોરને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિગ્રહનો ઉપદેશ આપવાથી લોભી જનોને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્યનુ પ્રતિપાદન કરવાથી મિથ્યા વાદીને ક્રોધ થાય છે પરન્તુ આ ઉપદેશ આપવો અને નિન્દા કરવી તેમા ઘણુ જ અ તર છે. અહી તો નિન્દા અથવા તિરસ્કારનો નિષેધ ફરમાવવામા આવ્યો છે. કહ્યુ પણ છે કે 'નિન્દા કરનારા દેવો પણ દોષને પાત્ર બને છે' આ કારણે કોઇની પણ નિન્દા કરવી જોઇએ નહીં.

'ચાતુર્ગતિકસંસારે' ઇત્યાદિ- 'નિન્દા કરનારા જીવો ચાર ગતિ રૂપ સ સારમા રહેંટની જેમ ઘૂમતા રહે છે, આ કારણે નિન્દાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ' ॥ ૨ ॥

मदकरणाभावे सति किं कर्त्तव्यं तद्दर्शयति सूत्रकारः-'जे यावी' इत्यादि।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६
जे यावि अणायगो सिया जेवि य पेसगपेसए सिया ।
७ ८ ९ १० १२ ११ १३
जे मोणपयं उवट्ठिए णोलज्जे समयं सयाचरे ॥३॥

छाया—

यश्चाप्यनायकः स्यात् योऽपि च प्रेष्यप्रेष्यः स्यात् ।
यो मौनपदमुपस्थितो नो लज्जेत समतां सदाचरेत् ॥३॥

अन्वयार्थः—

(जे यावि) यश्चापि (अणायगे) अनायकः नायकरहितस्वयंप्रभुश्चक्रवर्त्यादिः

अभिमान करने के अभाव में क्या करना चाहिए, सो सूत्रकार दिखलाते हैं "जे यावि इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जे यावि-यश्चापि' जो कोई 'अणायगे-अनायकः' नायक रहित स्वयं प्रभु चक्रवर्त्ती आदि है 'य-च' तथा 'जेवि-योऽपि' जो 'पेसग पेसए सिया-प्रेपकप्रेपकः स्यात् । दास के भी दास है ये दोनों में 'जो-यः, जो कोई भी 'मोणपयं-मौनपदं मौनपद अर्थात् संयममार्ग में 'उवट्ठिए-उपस्थितः' उपस्थित हो 'णो लज्जे-न लज्जेत, उन्हें लज्जा न करनी चाहिए किन्तु 'सया-सदा' सदा सर्व काल 'समयं चरे-समतां चरेत्, समभावसे व्यवहार करना चाहिए ॥३॥

अन्वयार्थ

जिस का कोई नायक नहीं है अर्थात् जो चक्रवर्ती आदि स्वयं प्रभु

અભિમાનનો પરિત્યાગ કરીને, શુ કરવુ જોઈએ તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે-'जे यावि' ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'जे यावि-यश्चापि' જે કોઇ 'अणायगे-अनायक' નાયક વગર સ્વય પ્રભુ ચક્રવર્તી વગેરે છે 'य-च' તથા 'जेवि-योऽपि' જે 'पेसगपेसए-प्रेपकप्रेपकः દાસ'ના પણ દાસ' 'सिया-स्यात्' હોય તે બનેમા 'मोणपयं-मौनपद' મૌનપદ અર્થાત્ સંયમમાર્ગમા 'उवट्ठिए उपस्थित' વર્તમાન હોય 'णो लज्जेत-न लज्जेत' તેમણે શરમ ન કરવી જોઈએ પરતુ 'सया-सदा' સર્વકાલ 'समयं चरे-समतां चरेत्' સમભાવથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ ॥૩॥

— સૂત્રાર્થ —

જેમનો કોઇ નાયક નથી એટલે કે ચક્રવર્તી આદિ જે લોકો પોતે જ સમર્થ છે, અને

(य) (च) (जेवि) योपि (पेसगपेसए) प्रेष्यप्रेष्यः (सिया) स्यात् तयोः (जो)यः कोऽपि (मोणपयं)मौनपदं संयममार्गे, (उवट्ठिए) उपस्थितः सोपि (णो) न=नैव (लज्जे) लज्जेत=लज्जां नैव कुर्यात् किन्तु (सया) सदा=सर्वस्मिन्नेव काले 'समयं चरे' समतां चरेत्=समभावे विचरेदिति ॥३॥

टीका–

'जे यावि' यश्चापि=यः कश्चित्, 'अणायगे' अनायकः,नायकरहितः स्वयं सर्वसमर्थश्चक्रवर्त्यादिः। 'जे वि य' यश्चापि 'पेसगपेसए सिया' प्रेष्यप्रेष्यो दासस्यापि दासो भवेत् । तयोर्मध्ये कोऽपि 'जे' यः 'मोणपयं, मौनपदं=संयममार्गम् 'उवट्ठिए' उपस्थितः, संयममार्गं प्राप्तः, सन् 'णो लज्जे, नो लज्जेत, कथमपि न लज्जां कुर्यात् । किन्तु 'सया, सदा 'समयं, समताम्, चरे=चरेत् समभावेन विहरणं कुर्यात्। काऽन्येषां कथा, यदि नायकरहितः चक्रवर्त्ती भवेत्, अथवा दासस्य दासो भवेत्। एवं भूतोऽपि संयमं प्रति उपस्थितो भवेत्, सोऽप्यलज्जित-उत्कर्षाऽपकर्षयोर्विचारं हित्वा परस्परं वन्दनाऽनुवन्दनादिकं कुर्यात् ।

---

(समर्थ) है और जो दास का भी दास है वह संयममार्ग में उपस्थित होकर लज्जा न करे किन्तु सदैव समभाव में विचरण करे ॥३॥

टीकार्थ

जो स्वयं समर्थ चक्रवर्त्ती आदि है अथवा जो दास का भी दास है, वह संयममार्ग में प्राप्त होकर किसी भी प्रकार लज्जा न करे किन्तु सदा समता धारण करे । औरों की तो बात ही क्या, यदि नायक रहित चक्रवर्त्ती हो, अथवा दास का भी दास हो? ऐसा-होकर भी जो संयम के प्रति उपस्थित है, वह लज्जित न होकर अर्थात् अपने उत्कर्ष (ऊँचा) और अपकर्ष (नीचा) के विचार को त्याग कर परस्पर वन्दनादि करे ।

---

જેઓ દાસના પણ દાસ છે, તેમણે સંયમમાર્ગમાં ઉપસ્થિત થઈને કોઈ પણ પ્રકારે લજ્જા ભાવ ધારણ કરવો જોઈએ નહીં, પરન્તુ સદૈવ સમભાવમાં (સમતા ભાવમાં) વિચરવું જોઈએ.

– ટીકાર્થ –

જેઓ પોતે સમર્થ ચક્રવર્તી આદિ છે, અથવા જેઓ દાસના પણ દાસ છે, એવાં પુરુષોએ સંયમના માર્ગે વિચરણ કરતા કોઈ પણ પ્રકારે લજ્જા અનુભવવી જોઈએ નહીં, પરન્તુ સદા સમતા ભાવ ધારણ કરવો જોઈએ જો નાયક રહિત ચક્રવર્તી આદિને અથવા દાસના દાસને પણ આ પ્રકારનો આદેશ છે, તો અન્યની તો વાત જ શી કરવી. આ કથન દ્વારા એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે સંયમને માર્ગે વિચરતા સાધુએ પોતાના સાંસારિક ઊંચા દરજ્જાનો વિચાર કર્યા વિના પરસ્પરને વંદણાદિ કરવા જોઈએ, એમ કરતા તેણે સંકોચ કે શરમ અનુભવવા જોઈએ નહીં.

यदि कदाचित् चक्रवर्त्ती अपि साधु भवेत्। अथ च तस्यैव दासाऽनुदासोऽपि साधुर्भवेत् तदाऽपि स्वहीनमपि साधुं नमस्कुर्यात् नत्वेवं विचारयेत्, यदहं पूर्वं चक्रवर्त्ती आसम्, कथं मत्तो न्यूनमिमं नमस्करिष्ये, एवं न लज्जेत॥३॥

कस्यां स्थितौ विद्यमानेन साधुना मदलज्जे न विधेये इति दर्शयितुं सूत्रआह-'सम अन्नयरं, इत्यादि ।

मूलम्-

७ ५ ६ १ २ ८

समे अन्नयरंमि संजमे संसुद्धे समणे परिव्वए ।

३ ४ ११ ९ १२ १३ १०

जे आवकहा समाहिए दविए कालमकासी पंडिए॥४॥

छाया-

समोऽन्यतरस्मिन् संयमे संशुद्धः श्रमणः परिव्रजेत् ।

यो यावत्कथा समाहितः द्रव्यः कालमकार्षीत् पण्डितः॥४॥

---

यदि कदाचित् चक्रवर्त्ती भी साधु हो जाय और उस के दास का दास भी साधु हो जाय, तब भी अपने से हीन साधु को भी नमस्कार करे। ऐसा विचार न करे कि में पहले चक्रवर्त्ती था तो अपने से हीन इस साधु को कैसे नमस्कार करूंगा। वह नमस्कार करने में लज्जा का अनुभव न करे॥३॥

किस स्थिति में विद्यमान साधु को मद और लज्जा नहीं करना चाहिए, यह सूत्रकार दिखलाते हैं "समे अन्नयरंमि" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'संसुद्धे-संशुद्धः' सम्यक् प्रकार से शुद्ध अर्थात् सकल अतिचार से रहित 'समणे-श्रमणः' तपस्वी साधु 'जे आवकहा-यो यावत्कथा' जीवन पर्यन्त 'समाहिए-समाहितः' शुभ अध्यवसाय रखता हुआ 'अन्नयरंमि-अन्यतरस्मिन्' किसीभी 'संजमे-संयमे संयम स्थान में स्थित होकर अर्थात् सत्रह प्रकार के संयम स्थानोंमें से कोई एक भी संयमस्थानको विना छोडे 'समे-समः'

---

જો કદાચ કોઈ ચક્રવર્ત્તી સાધુ બની જાય અને તેનો દાસાનુદાસ પણ સાધુ બની જાય, તો તેણે તે સાધુને વંદણાનમસ્કાર કરતા સંકોચ અનુભવવો જોઈએ નહી તેણે એવો વિચાર ન કરવો જોઈએ કે હું પહેલા ચક્રવર્ત્તી હતો, તો મારાથી હીન એવા આ સાધુને શા માટે નમસ્કાર કરૂં ! તેને વંદણા નમસ્કાર કરતા તેણે શરમાવું જોઈએ નહીં. ॥ગાથા ૩॥

કેવી સ્થિતિમાં રહેલા સાધુએ મદ અને લજ્જા નહી કરવા જોઈએ, તે સૂત્રકાર બતાવે છે- 'सम अन्नयर" ઈત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'संसुद्धे-संशुद्ध' સમ્યક્ પ્રકારથી શુદ્ધ અર્થાત્ સકળ અતિચારથી રહિત 'समणे-श्रमण' તપસ્વી સાધુ 'जे आवकहा-ये यावत्कथा' જીવન પર્યન્ત 'समाहिए-समाहित' શુભ અધ્યવસાય રાખતો 'अन्नयरंमि-अन्यतरस्मिन्' કોઈપણ 'संजमे-संयमे' સંયમ સ્થાનમાં સ્થિર થઈને અર્થાત્ સત્તર પ્રકારના સંયમો પૈકી એક પણ સંયમસ્થાનને છોડયા

अन्वयार्थः—

(संसुद्धे) संशुद्धः=सम्यक्प्रकारेण शुद्धः(समणे) श्रमणः=साधुः (जे आवकहा) यो यावत्कथासमाहितः (अन्नयरंमि) अन्यतरस्मिन् यस्मिन् कस्मिन् वा (संजमे) संयमे (समे) समः=समभावेन (परिव्वए) परिव्रजेत्=प्रव्रज्यां पालयेत (दविए) द्रव्यः=भव्यः=मोक्षगमनयोग्यः (पंडिए) पडितः (समाहिए) समाहितः= शुभाध्यवसायवान् (कालं) कालम् मरणम् (अकासी) अकार्षीत् मरणपर्यन्तं संयमानुष्ठानं कुर्यादिति भावः ॥४॥

टीका—

'संसुद्धे' संशुद्धः सम्यक् प्रकारेण शुद्धः सकलातिचाररहितः, 'समणे' श्रमणः तपस्वी साधुः अनशनादि द्वादशविधतपःपरायणः 'जे आवकहा' यो यावत्कथा जीवनपर्यन्तम्, अन्नयरंमि संजमे, अन्यतरस्मिन संयमे सप्तदशविधसंयमस्थाना-

---

समभाव के साथ 'परिव्वए—परिव्रजेत्' प्रव्रज्या का पालन करे 'दविए—द्रव्यः' वह द्रव्य भूत अर्थात् भव्य 'पंडिए—पंडितः' पंडित—सत् असत् के विवेकशील पुरुष 'समाहिए—समाहितः' शुभ अध्यवसाय—रखता हुवा 'कालं—कालम्' मरण पर्यंत 'अकासी—अकार्षीत्' संयमका पालन करे ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ

सम्यक् प्रकार से शुद्ध साधु जीवनपर्यन्त संयम में स्थित रहकर समभाव से दीक्षा का पालन करे । मोक्षगमन के योग्य, पण्डित, शुभ अध्यवसाय वाला साधु मृत्यु पर्यन्त संयम का पालन करे ॥४॥

टीकार्थ

सम्यक् प्रकार से शुद्ध अर्थात् सकल अतिचारों से रहित तपस्वी अनशन आदि बारह प्रकार के तप में परायण साधु जीवनपर्यन्त सतरह प्रकार के

---

વગર 'समे-सम' સમભાવની સાથે 'परिव्वए—परिव्रजेत्' પ્રવ્રજ્યાનુ પાલનકરે 'दविए-द्रव्य' તે દ્રવ્યભૂત અર્થાત્ ભવ્ય 'पंडिए—पंडित' પંડિત સત્ય, અસત્ય પદાર્થને સમજનારા વિવેકશીલ પુરુષ 'समाहिए-समाहित' શુભ અધ્યવસાય રાખતા 'कालं—कालम्' મરણ સુધી 'अकासी-अकार्षीत्' સયમનુ પાલન કરે ॥૪॥

—સૂત્રાર્થ—

સમ્યક્ પ્રકારે શુદ્ધ સાધુએ જીવનપર્યંત સયમમા સ્થિત (વિદ્યમાન) રહીને સમભાવ પૂર્વક દીક્ષાનુ પાલન કરવુ જોઈએ મોક્ષગમનને યોગ્ય, પંડિત, અને શુભ અધ્યવસાયવાળા સાધુએ મૃત્યુ પર્યંત સયમનુ પાલન કરવુ જોઈએ ॥ ૪ ॥

—ટીકાર્થ—

સમ્યક્ પ્રકારે શુદ્ધ એટલે સઘળા અતિચારોથી રહિત અનશન આદિ બાર પ્રકારના તપમાં પરાયણ તપસ્વી સાધુ જીવનપર્યંત સત્તર પ્રકારના સયમસ્થાનોમાના કોઈ પણ

न्यतरस्मिन् किमप्येकं संयमस्थानमरित्यजन्नित्यर्थः, अथवा छेदोपस्थापनीयादि यथाख्यातचारित्रपर्यन्ते स्थितः सन् प्रवृद्धपरिणामेन 'समे' समः समभावेन सह 'परिव्वए' परिव्रजेत्, अतएव 'दविए' द्रव्यस्वरूपः मुक्तिगमनयोग्यः 'पंडिए' पण्डितः सदसद्विवेकवान् 'समाहिए' समाहितः शुभाऽध्यवसायपरिवृतः। 'कालमकासी' कालमकार्षीत् मरणपर्यन्तं सयमानुष्ठानं कुर्यादित्यर्थः। समभावनया युक्तः सामायिकसंयमस्थाने स्थितः।

अथवा छेदोपस्थापनीयादौ विद्यमानः तपस्वी मुनिर्लज्जामदौ विहाय समाहितः संयमपालने तत्परो भवेत्। कियत्कालं तथा कुर्यादित्यत आह-

'जे आवकहा' यावत्पर्यन्तं देवदत्तेत्यादि नामकथा जगति भवेत्। यावज्जीवनं तावत् संयमाऽनुष्ठानं विधेयम्, ज्ञानादिषु स्वात्मानं व्यवस्थापयन्, अथवा शुभाऽध्यवसाययुक्तः संयमपालनं कुर्यात्। अनेन प्रकारेण रागद्वेषरहितो मुक्ति-

संयम स्थानोंमें से किसी भी संयमस्थान का परित्याग न करता हुआ अथवा छेदोपस्थापनीय से लेकर यथाख्यात पर्यन्त किसी चारित्र में स्थित होता हुआ, वर्धमान परिणामों से, स्वभाव के साथ विचरे। अतएव मुक्तिगमन के योग्य, सत् असत् के विवेक से युक्त तथा शुभ अध्यवसाय से परिपूर्ण मोक्षाभिलाषी साधु मरणपर्यन्त संयम का पालन करे। समभावना से युक्त होकर सामायिक संयम के स्थान में स्थित रहे।

अथवा छेदोपस्थापनीय आदि संयमों में विद्यमान तपस्वी मुनि लज्जा और मद (अभिमान) को त्याग कर समाधियुक्त होकर संयम के पालनमें तत्पर हो। कितने काल तक ऐसा करे? इसका उत्तर देते हैं–जबतक नाम रहे अर्थात् जीवनपर्यन्त संयम का पालन करे। ज्ञानादि में अपनी आत्माको स्थापित करे, अथवा शुभ अध्यवसाय से युक्त होकर संयम का पालन करे। इस

સયમસ્થાનનો પરિત્યાગ કર્યા વિના, અથવા છેદોપસ્થાપનીયથી લઈને યથાખ્યાત પર્યન્તના કોઈ ચારિત્રમાં સ્થિત રહીને, વર્ધમાન પરિણામો પૂર્વક સ્વભાવમા (સમતા ભાવ પૂર્વક) વિચરે તાત્પર્ય એ છે કે મુક્તિગમન યોગ્ય સત્ અસત્ વિવેકથી યુક્ત, તથા શુભ અધ્યવસાયથી સપન્ન મોક્ષાભિલાષી સાધુએ મરણ પર્યન્ત સયમનુ પાલન કરવુ જોઈએ તેણે સમભાવથી યુક્ત થઈને સામાયિક સયમના સ્થાનમા સ્થિત રહેવુ જોઈએ.

અથવા છેદોપસ્થાપનીય આદિ સયમોમા વિદ્યમાન તપસ્વી મુનિએ લજ્જા અને મદનો ત્યાગ કરીને સમાધિયુક્ત ભાવે સયમની આરાધના કરવાને તત્પર રહેવુ જોઈએ કેટલા કાળ સુધી તેણે આ પ્રમાણે કરવુ જોઈએ? તેનો ઉત્તર એ છે કે જ્યા સુધી નામ રહે ત્યા સુધી (જીવનપર્યન્ત) તેણે સયમનુ પાલન કરવુ જોઈએ અથવા શુભ

गमनयोग्यो वा विवेकयुक्तः आमरणं संयमानुष्ठानं कुर्यात् तदुक्तम्–'आसुप्ते रामृतेः कालं नयेत्संयमचिन्तया, चतुस्त्रिंशदतिशयसंपन्नपंचत्रिंशद्वाणीगुणगण-समलंकृततीर्थंकरादिभिः सर्वदैव कोमलाक्षरेण विनेयाः उपदिष्टाः यत् असंयतो नैव विहरेदिति तदेव ज्ञातव्यम् तदुक्तमन्यत्रापि—

"किं वस्तु विज्ञेयतया प्रदिष्टं यदाश्रितः संयममेव तिष्ठेत् ।
त्रिकालदर्शी विनयेन वारितः पदात्पदं नैव चलेदसंयतः ॥२॥ गा. ४॥

---

प्रकार रागद्वेष से रहित, मुक्तिगमन के योग्य मुनि विवेक से युक्त होकर मृत्यु पर्यन्त संयम का पालन करे। कहा भी है "आसुप्तेरामृतेः कालम्" इत्यादि।

'जब तक मृत्यु न आ जाय तबतक संयम के चिन्तन (आराधन) में ही काल व्यतीत करे।' चौतीस अतिशयों से सम्पन्न और वाणीके पैंतीस गुणों से सुशोभित तीर्थंकर भगवान् आदिने सर्वदा ही कोमल वचनों द्वारा शिष्यों को उपदेश दिया है कि संयमरहित होकर नहीं विचरना चाहिए, यही जानना चाहिए। अन्यत्र भी कहा है–'किं वस्तु विज्ञेयतया प्रदिष्टं–इत्यादि।

'ऐसी कौनसी वस्तु जानने योग्य कही है, जिसका आश्रय लेने से साधु संयम में ही स्थिर रहे? त्रिकालदर्शी प्रभुने विनय से निवारण किया हैं अर्थात् कोमल वचन से कहा है कि असंयमी होकर एक पग भी नहीं चलना चाहिए। अर्थात् प्रतिक्षण संयम में ही स्थिर रह कर विचरना चाहिए ॥

---

અધ્યવસાયથી યુક્ત થઈને સંયમનુ પાલન કરવુ જોઈએ. આ પ્રકારે રાગદ્વેષથી રહિત, મુક્તિગમનને યોગ્ય મુનિએ સત્ અસતના વિવેકથી યુક્ત થઇને મૃત્યુપર્યન્ત સંયમનું પાલન કરવુ જોઈએ કહ્યુ પણ છે કે– 'आसुप्तेरामृते' कालम् ઇત્યાદિ– 'જ્યાં સુધી મૃત્યુ ન આવે ત્યા સુધી મુનિએ સંયમના ચિન્તન (આરાધન)મા જ કાળ વ્યતીત કરવો જોઈએ' ચોત્રીસ અતિશયોથી સંપન્ન અને વાણીના પાત્રીસ ગુણોથી સુશોભિત એવા તીર્થંકર ભગવાને સર્વદા કોમળ વચનો દ્વારા શિષ્યોને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે સંયમથી રહિત થઈને વિચરવું જોઈએ નહીં' અન્યત્ર પણ એવું કહ્યુ છે કે–

'किं वस्तु विज्ञेयतया प्रदिष्टं' ઇત્યાદિ

'એવી કઈ વસ્તુ જાણવા યોગ્ય કહી છે કે જેનો આશ્રય લઈને સાધુ સંયમમા સ્થિર રહે! આ પ્રશ્નનો ત્રિકાળદર્શી પ્રભુએ પોતાની કોમલ વાણી દ્વારા આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે

'અસંયમી થઈને ડગલું પણ ચાલવુ જોઈએ નહી' એટલે કે સદા સંયમમા જ સ્થિર રહીને વિચરવુ જોઈએ ॥ ૪ ॥

कं वस्तुविशेषमालंब्य साधुना संयमानुष्ठानं विधेयमित्यतआह -'दूरं' इत्यादि ।

मूलम्

३ ८ १ ५ ७ ६ ४
दूरं अणुपस्सियथा मुणी तीतं धम्ममणागयं तहा ।
१० ९ २ ११ १२
पुट्ठे परुसेहिं माहणे अवि हण्णू समयंमि रीयइ ॥ ५॥

छाया

दूरमनुदृश्य मुनिरतीतं धर्ममनागतं तथा ।
स्पृष्टः पुरुषैर्माहनः अपि हन्यमानः समये रीयते ॥ ५ ॥

---

किस वस्तुविशेष का अवलम्बन करके साधु को संयम का अनुष्ठान करना चाहिए, सो कहते हैं-"दूरं" इत्यादि

शब्दार्थ—'मुणी-मुनिः' तीनों कालको जानने वाला मुनि 'माहणे-माहनः' कोई भी जीवको मत मारो मत मारो ऐसा उपदेशक 'दूरम्-दूरम्' दूर होने से मोक्षको 'तहा-तथा' तथा 'तीतं-अतीतम् बीता हुवा तथा 'अणागयं-अनागतम्' अनागत अर्थात् भविष्य काल में भी 'धम्मं-धर्मम्' जीवों के स्वभाव को 'अणुपस्सिया-अनुपश्य' देख कर पुरुसेहिं-पुरुषैः' कठिन वाक्य अथवा लकडी आदिसे 'पुट्ठे-स्पृष्टः' ताडित किया जाने पर भी 'अविहण्णू-अपि हन्यमानः' हनन किये जाने पर भी 'समयंमि-समये' संयम में ही 'रीयइ-रीयते' जिनोक्त मार्गसे ही चलें ॥५॥

---

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કઈ વસ્તુ વિશેષનુ અવલબન લઈને સાધુએ સંયમની આરાધના કરવી જોઈએ. 'दूरं' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ - 'मुणी-मुनि' ત્રણે કાળને જાણવાવાળા મુનિ 'माहणे-माहन' કોઈપણ જીવને ના મારો ના મારો એવો ઉપદેશક, दूर-दूरम्' દૂર હોવાથી મોક્ષને 'तहा-तथा' તથા 'तीत-अतीतम्' વીતી ગયેલ તથા 'अणागय-अनागतम्' અનાગત અર્થાત્ ભવિષ્ય-કાળમા પણ 'धम्म-धर्मम्' જીવોના સ્વભાવને 'अणुपस्सिया-अनुपश्य' જોઈને 'पुरुसेहिं-पुरुषै' કઠણ વાક્ય અથવા લાકડી વગેરેથી ' पुट्ठो-स्पृष्ट' તાડિત કરેલ હોવા છતા પણ 'अविहण्णू-अपिहन्यमान' હનન કરવામા આવે તો પણ 'समय मि-समये' સયમ માં જ 'रीयइ-रीयते' જિનોક્ત માર્ગથી જ ચાલે ॥૫॥

अन्वयार्थः—

(मुणि) मुनिः कालत्रयवेत्ता माहणे माहनः (दूरं) दूरं दूरवर्तित्वात् इमं मोक्षम् अथवा दूरं दीर्घकालम् (तहा) तथा (तीतं) अतीतम् अणागयं अनागतम् (धम्मं) धर्मम् स्वभावं जीवानामुच्चावचस्थानं–गतिलक्षणम् (अणुपस्सिया) अनुदृश्य–पर्यालोच्य, (परुसेहिं) परुषैर्दण्डादिभिः वाग्भिर्वा (पुट्ठे) स्पृष्टः ताडितोऽपि (अवि हण्णू) अपि-हन्यमानः मार्यमाणोपि (समयंमि) सयमे=इत्यर्थः, (रीयइ) रीयते जिनोक्तमार्गेणैव गच्छतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

—टीका—

'मुणी' मुनिः=जिनाज्ञापालकः 'माहणे' माहनः कमपि जीवं माहन माहनेत्युपदेशकः, 'दूरं' दूरम् अभूतकर्मनिर्जराणां दूरमिव दूरं मोक्षम् 'तहा' तथा 'तीतं अतीतम्=भूतकाले कर्मवशत एव परिभ्रमणं कृतम्, अथ च 'अणागयं'

—अन्वयार्थ—

माहन मुनि दूर अर्थात् मोक्ष या दीर्घकाल को तथा अतीत और अनागत धर्मको जीवों के ऊच नीच स्थानो में जाने रूप स्वभाव को जान कर, कठोर दंड आदि या वचनों से ताडित होकर भी या मारा जानेपर भी संयम में ही विचरता है ॥५॥

टीकार्थ—

जिन भगवान् की आज्ञाका पालन करने वाला तथा किसी भी जीवको मत मारो ऐसा जीवदया का उपदेश देने वाला साधु, जिनके कर्मों की निर्जरा नहीं हुई है उनके लिये दूर अर्थात् मोक्ष को जानकर तथा अतीत काल में कर्म के अधीन होकर ही संसार परिभ्रमण किया है और भविष्य-

—સૂત્રાર્થ—

માહણ (મુનિ) દૂર એટલે કે મોક્ષને અથવા દીર્ઘ કાળને તથા અતીત અને અનાગત ધર્મને–જીવના ઊંચ અને નીચ સ્થાનોમા ગમન કરવા રૂપ સ્વભાવને જાણીને, ભયંકર દંડથી અથવા કઠોર વચનપ્રહારોથી અથવા મારમો કે મોતનો ભય બતાવવાથી પણ સંયમના માર્ગેથી વિચલિત થતો નથી ॥૫॥

—ટીકાર્થ—

જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાનુ પાલન કરનારો તથા " કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરો," એવો દયાનો ઉપદેશ આપનારો સાધુ ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમા પણ સંયમનું પાલન કર્યા જ કરે છે તેનુ કારણ એ છે કે–તે આ વાતને બરાબર સમજતો હોય છે, કે જેમના કર્મોની નિર્જરા થઈ નથી તેમને માટે મોક્ષ દૂર છે, આ જીવે પૂર્વોપાર્જિત કર્મને કારણે ભૂતકાળમા સંસારપરિભ્રમણ કર્યું છે, અને ભવિષ્યકાળમા પણ કર્મને

अनागतम् भविष्यत्कालेऽपि कर्मवशत एव भ्रमिष्यति, 'धम्मं' धर्मम् जीवस्वभावम् कर्मवशतश्चतुर्गतिभ्रमणलक्षणम् उपलक्षणात् वर्तमानकालेपि शारीरः मानसं दुःखमनुभवति, 'अणुपस्सिया अनुपश्य, 'परुसेहिं' परुषैः=कठिनवाक्यैर्दण्डप्रहारादिभिर्वा 'पुट्ठे' स्पृष्टः तथा 'अविहण्णू' अविहन्यमानोऽपि स्कन्दक शिष्यवत्, 'समयंमि' समये संयममार्गे एव 'समयः शपथाचारः कालसिद्धान्तसंविदा इतिकोशात् समयपदं सिद्धान्तोक्ताचारपरकम् तेन पंचाचारपालनलक्षणसंयमे इत्यर्थः। 'रीयते' विचरतीति। मोक्षं दीर्घकालं वा अनुपश्य, त्रिकालदर्शी मुनिः लज्जामदौ न कुर्यात्। तथा पुरुषवाक्यदण्डादिभिस्ताडितोऽपि प्रहर्त्तुः शिष्य इव विनयमवलम्ब्य शास्त्रोक्तसंयममार्गे एव विचरेत् घोरघोरतरघोरतमपरि-

---

कालमें भी कर्म के कारण ही भ्रमण करना पडेगा, ऐसा जानकर तथा धर्म अर्थात् कर्मवश से चार गतियों मे भ्रमण करने रूप जीव के स्वभाव को जानकर उपलक्षण से वर्तमान काल में भी जो शारीरिक और मानसिक दुःख का अनुभव करता है उसे जाने। ऐसा साधु कठोर दंड प्रहार आदि से स्पृष्ट होकर भी स्कन्दकमुनि के शिष्यों के समान संयम में ही स्थिर रहे। यहाँ 'समय' पद सिद्धान्त में प्रतिपादित 'आचार' अर्थ का वाचक है, अतएव उसका अर्थ पांच आचारों का पालनरूप संयम समझना चाहिए। कोशमें कहा है-'संयमशब्द त्याग आचार काल सिद्धान्त और ज्ञान का वाचक है।' मोक्ष या दीर्घकाल को जान कर मुनि लज्जा और मद (अहंकार) न करे तथा कठोर वाक्यो द्वारा या डंडे आदि के द्वारा ताडना पाकर भी प्रहार करनेवाले पर शिष्य के समान विनय-का

---

કારણે સંસારમાં ભ્રમણ કરવું પડશે. વળી તેણે એ વાત પણ સમજવી જોઇએ કે કર્મને વશવર્તી થઇને ચારે ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવાનો જીવનો સ્વભાવ છે વળી જીવ વર્તમાન કાળમાં પણ જે શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો અનુભવ કરે છે, તેના કારણોનો પણ તેણે વિચાર કરવો જોઇએ આ વાતને સમજનાર સાધુ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ સંયમને માર્ગેથી વિચલિત નહીં થાય ભલે તેને કઠોર શબ્દ પ્રહારો સાંભળવા પડે, ભલે માર ખાવો પડે પણ સ્કન્દક મુનિના શિષ્યોની જેમ તે પ્રાણાન્તે પણ સંયમમાં સ્થિર જ રહેશે અહીં "સમય" પદ સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદિત 'આચાર' ના અર્થનું વાચક છે, તેથી તેનો અર્થ "પાંચ આચારોના પાલનરૂપ સંયમ" સમજવો જોઇએ શબ્દકોશમાં કહ્યું છે કે- "સંયમ શબ્દ ત્યાગ, આચાર, કાળ, સિદ્ધાન્ત અને જ્ઞાનનો વાચક છે". મોક્ષ અથવા દીર્ઘકાળને જાણીને મુનિ લજ્જા અને મદ (અહંકાર) ન કરે, તથા કઠોર વાણી દ્વારા અથવા ડંડા આદિ દ્વારા પ્રહાર થવા છતાં પણ પ્રહાર કરનાર પર શિષ્યના

पद्दोपसर्गे संयममार्गात् कदापि न प्रचलेत् इति भावः । जीवः स्वकर्मवशतः चातुर्गतिकसंसारे भ्रमणं कृतवान् करोति करिष्यतीतिविचार्य 'पडंजाणाइ पंडिया' इत्यनुशासनात् मनुष्यजन्म आर्यक्षेत्रसुकुलोत्पत्तिचिन्तामणिवत् दुष्प्रापसर्वज्ञशासन-प्राप्ति सुगुरुसुधर्म च प्राप्य जिनोक्तसिद्धान्तानुसारिधर्मावलंवनेन यदि-कर्मनिर्जरा न कृता तदा व्यर्थ एव सर्व इति विभाव्य संयमानुष्ठानमेव कर्तव्यमिति ॥सू० ५॥

पुनः सूत्रकारः उपदिशति-'पण्णा समत्ते' इत्यादि ।

मूलम्—

पण्णासमत्ते सया जये समता धम्ममुदाहरे मुणी ।
सुहुमे उ सया अलूसए णो कुज्झे णो माणी माहणे ॥६॥

छाया—

प्रज्ञासमाप्तः सदा जयेत् समता धर्ममुदाहरेन्मुनिः ।
सूक्ष्मे तु सदा उल्रूपको नो क्रुध्येन्नो मानी माहनः ॥ ६ ॥

---

अवलम्बन करके शास्त्रोक्त संयममार्ग में ही विचरण करें । अभिप्राय यह है कि घोर, घोरतर और घोरतम परीषह और उपसर्ग आने पर भी संयम-मार्ग से कदापि विचलित न हो । कर्म के कारण ही जीवने इस चातुर्गतिक संसार में भ्रमण किया है, कर रहा है और करेगा, ऐसा विचार कर, विवेकी पुरुष छह वातों को जानता है, इस शिक्षा के अनुसार मनुष्यजन्म, आर्यक्षेत्र सुकुल में उत्पत्ति, चिन्तामणि के समान दुर्लभ सर्वज्ञ प्ररूपित शासन, सुगुरु और सुधर्म को प्राप्त करके जिनेन्द्र प्रतिपादित सिद्धान्तो का अनुसरण करने वाले धर्म का अवलम्बन करके यदि कर्मनिर्जरा न की तो सब वृथा है । ऐसा विचार करके संयम का ही पालन करना चाहिए ॥५॥

---

સમાન વિનયનુ આચરણ કરીને શાસ્ત્રોકત સ યમમાર્ગમા વિચરણ કરે. તાત્પર્ય એ છે કે ઘોર; ઘોરતર, અને ઘોરતમ પરીષહો અને ઉપસર્ગો આવી પડે તો પણ સાધુએ સંયમના માર્ગમાથી વિચલિત થવુ જોઇએ નહી 'કર્મને કારણે જ જીવે આ ચાર ગતિ વળા સ સારમા ભ્રમણ કર્યું છે, કરે છે અને કરશે, એવો વિચાર કરીને વિવેકી પુરુષ છ વાતોને જાણે છે તે છ વાતો નીચે પ્રમાણે છે (૧) મનુષ્ય જન્મ, (૨) આર્યક્ષેત્ર, (૩) સુકુળમાં ઉત્પત્તિ, (૪) ચિન્તામણિ રત્ન સમાન દુર્લભ સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત શાસન, (૫) સુગુરુ અને (૬) સુધર્મ તેણે એવો વિચાર કરવો જોઇએ કે આટલી આટલી અનુકૂળતાઓ મને મળી છે, તો જિનેન્દ્ર પ્રતિપાદિત સિદ્ધાતોનુ અનુસરણ કરનારા ધર્મનો આધાર લઇને જો કર્મની નિર્જરા કરવાની પ્રવૃત્તિ નહી કરૂ તો આ બધી અનુકૂળતાઓ વ્યર્થ જશે આ પ્રકારનો વિચાર કરનાર મુનિ ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિ-તિમાં પણ સંયમમા સ્થિર રહી શકે છે. ॥ ગાથા ॥ ૫॥

अन्वयार्थः—

(पण्णासमत्ते) प्रज्ञासमाप्तः पटुप्रज्ञ इत्यर्थः, मुणी मुनिः=साधुः (सया) सदा (जये) जयेत् कषायान् तथा (समयाधम्मं) समताधर्मम्=समतया अहिंसालक्षणं धर्मम् (उदाहरे)=उदाहरेत् (सुहुमे उ) सूक्ष्मे तु संयमविषये (सया) सदा (अलूसए) उलूपकोऽविराधको भूत्वा तिष्ठेत् (णो कुज्झे) नो नैव क्रुध्येत् तथा (णो) नैव (माहणे) माहनः साधुः (माणी) मानी=मानवान्भवेद्वा इति ॥ ६ ॥

टीका

'पण्णासमत्ते' प्रज्ञा समाप्तः पूर्णतया ज्ञानवान् पटुप्रज्ञइत्यर्थः 'मुणी' मुनिः साधुः प्रवचनमंता अथवा जीवादितत्त्वावगता मुनिः 'सया' सदा 'जये' जयेत्

---

सूत्रकार फिर उपदेश करते हैं—"पण्णासमत्ते"

शब्दार्थ—'पण्णासमत्ते–प्रज्ञासमाप्तः' पूर्णबुद्धिमान् 'मुणी–मुनिः' साधु 'सया--सदा' सर्वदा 'जये--जयेत्' कषायों को जीते 'समयाधम्मं--समता धर्मम्' समतारूप धर्म को अर्थात् अहिंसा लक्षण धर्म को 'उदाहरे--उदाहरेत्' उपदेश करे 'सुहुमे उ–सूक्ष्मे तु' संयमके विषय में 'सया--सदा' हमेशां 'अलूसए-अलूषकः' अविराधक होकर रहे 'णो कुज्झे--नो क्रुध्येत्' तथा क्रोध न करे 'णो माहणे मानी--नो माहनः मानी' एवं साधु मान की अभिलाषा न करें ॥६॥

-अन्वयार्थ-

कुशल प्रज्ञावाला महान् मुनि सदैव कषायों को जीतता रहे समभाव से अहिंसाधर्म का उपदेश करे, संयम की विराधना न करें, क्रोध न करे और मान न करे ॥६॥

-टीकार्थ-

पूर्णतया ज्ञानवान् तथा जीवादि तत्वों का ज्ञाता मुनि सदा कषायोंको

---

સૂત્રકાર વળી ઉપદેશ આપે છે કે – "पण्णासमत्ते' ઇત્યાદિ –

શબ્દાર્થ–'पण्णासमत्ते—प्रज्ञासमाप्त' પૂર્ણ બુદ્ધિશાળી 'मुणी-मुनि' સાધુ 'सया-सदा' સર્વદા 'जये-जयेत्' કષાયો ને જીતે 'समयाधम्म–समताधर्मम्' સમતારૂપ ધર્મ-ને અર્થાત્ અહિંસા લક્ષણ ધર્મનો 'उदाहरे–उदाहरेत्' ઉપદેશ કરે 'सुहुमे उ-सुक्ष्मे तु' સંયમના વિષયમા 'सया-सदा' હમેશા 'अलूसए-अलूषक' અવિરાધક થઇને રહે છે. 'णो कुज्झे–नो क्रुध्येत्' તથા ક્રોધ ના કરે 'णो माहणे मानी' -नो माहन मानी। એવમ્ સાધુ માનનો અભિલાષી ન બને ॥૬॥

–સૂત્રાર્થ–

કુશલ પ્રજ્ઞાવાળો માહન (મા હણો, મા હણોનો ઉપદેશ આપનાર) મુનિ સદા કષાયોને જીતતો રહે, સમભાવથી અહિંસા ધર્મનો ઉપદેશ કરે, ક્રોધ ન કરે અને માન ન કરે ॥૬॥

–ટીકાર્થ–

પૂર્ણતયા જ્ઞાની તથા જીવાદિ તત્ત્વોના જ્ઞાતા એવા મુનિએ સદા કષાયોને જીતવા

कषायं जयेत् उक्तंच भगवता

"कोहो य माणो य अणिग्गहीया माया य लोभो य पवड्ढमाणा।
चत्तारि एए कसणा कसाया सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स' इति इत्या धनुशासनेन कषायाणां भवबीजतामाकलय्य तान् परिहरेदित्यर्थः। तथा 'समय-धम्मं' समताधर्मम् अहिंसालक्षणम् 'उदाहरे' उदाहरेत्=अहिंसालक्षणधर्मस्यैवोपदेशं कुर्यात्, (सुहुमे उ) सूक्ष्मेतु संयमविषये अगुरु अधीरपुरुषैरनुष्ठातुमशक्यत्वमेव संयमस्य सूक्ष्मत्वम्। 'सया' सदा 'अलूसये' अलूषकः अविराधकः सन् तथा 'णो कुज्झे' 'नो क्रुध्येत्' 'णो माणी माहणो' नो मानवान्भवेन्मुनिरिति। कर्मनिर्जरा कामी मेधावी साधुः कषायं सदा जयेत्। तथा अहिंसादिधर्मं सदोपदिशेत्

---

जीते। भगवान ने कहा है—"कोहो य माणो य अणिग्गहिया" इत्यादि।

क्रोध और मान पर यदि अंकुश न रक्खा जाय और माया त्याग लोभ बढते जाएँ तो यह चारों कषाय पुनर्भव के मूल को सींचते हैं, अर्थात् वारंवार जन्ममरण के कारण होते हैं।'

इस आगम के अनुसार कषायोंको संसार का बीज (कारण) समझ कर त्यागना चाहिए। तथा समताधर्म अर्थात् अहिंसाधर्म का उपदेश करें। यहां सूक्ष्म का अर्थ संयम हैं, क्योंकि जो पुरुष धैर्यवान् नहीं हैं, वह संयम का पालन नहीं कर सकता। अतः तात्पर्य यह हुआ कि मुनिसंयम का विराधक न बन कर क्रोध न करें, न मान करे, माया न करे, लोभ न करे। भावार्थ यह हैं कि कर्मनिर्जरा का अभिलाषी, मेधावी साधु सदैव कषाय को जीतें, समभाव से अहिंसा धर्म का उपदेश दे तथा कदापि संयम की विराधना न

---

જોઈએ. ભગવાને કહ્યુ છે કે– "कोहो य माणो य अणिग्गहिया" ઇત્યાદિ— "જો ક્રોધ અને માન પર અંકુશ રાખવામા ન આવે અને માયા તથા લોભ વધતા જાય, તો આ ચારે કષાયો પુનર્ભવના મૂળને સિંચનારા થઈ પડે છે, એટલે કે વારંવાર જન્મ મરણના કારણભૂત થઈ પડે છે" આ આગમ અનુસાર કષાયોને સંસારના બીજ (કારણ) રૂપ સમજીને તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ સાધુએ સમતા ધર્મનો એટલે કે અહિંસા ધર્મનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. અહી "સૂક્ષ્મ" નો અર્થ 'સંયમ' છે, કારણ કે જે પુરુષ ધૈર્યવાન્ હોતો નથી, તે સંયમનુ પાલન કરી શકતો નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મુનિએ સંયમના વિરાધક બનવુ જોઈએ નહી, તેણે ક્રોધ કરવો જોઈએ નહીં માન કરવુ જોઈએ નહી માયા કરવી જોઈએ નહી અને લોભ કરવો જોઈએ નહીં. એટલે કે કર્મની નિર્જરા કરવાની અભિલાષાવાળા મેધાવી સાધુએ સદા કષાયોને જીતવા જોઈએ, સમભાવથી અહિંસાધર્મનો ઉપદેશ દેવો જોઈએ તથા કદી પણ સંયમની વિરાધના

समभावतः। तथा संयमानुष्ठानं कदापि न विराधयेत्। ताडितोऽपि क्रोधं न कुर्यात् तथा लोकैःपूजितोऽपि अभिमानगर्वादिकं नोद्वहेदिति भावार्थः ॥६॥

बहुजणणमणंमि इत्यादि।

मूलम्

१ २ ४ ३ ५
बहुजणणमणंमि संवुडो सव्वट्ठेहिं णरे अणिस्सिए।
६ ७ ८ १० ११ ९
हदइव सयानाविले धम्मं पादुरकासी कासवं ॥ ७ ॥

छाया

बहुजननमने संवृतः सर्वार्थेषु नरोऽनिश्रितः।
हृद इव सदाऽनाविलो धर्मं प्रादुरकार्षीत्काश्यपम् ॥ ७॥

(बहुजणनमणंमि) बहजननमने बहुभिर्जनैर्नमस्यमाने धर्मे (संबुडो) संवृतः

---

करें। ताडना पाकर भी क्रोध न करे और लोगों द्वारा पूजित होकर भी अभिमान गर्व आदि न करें ॥६॥

"बहुजणणमणंमि" इत्यादि।

शब्दार्थ—वहुजणणमणंमि--वहुजननमने' अधिक जनों से नमस्कार कर ने योग्य धर्म में 'संवुडो--सवृतः' सावद्यव्यापाररहित 'णरे--नरः' मुनि 'सव्वट्ठेहिं--सर्वार्थेषु' सभी पदार्थों में ममता को हठाकर 'हद इव—हृद इव' तालाव के जैसा होकर 'कासवं--काश्यपम्' काश्यपगोत्री भगवान् महावीर स्वामी के "धम्मं--धर्मम्' अहिंसाधर्मको 'पादुरकासी--प्रादुरकार्षीत्' प्रगट करे ॥७॥

—अन्वयार्थ—

बहुजनों द्वारा नमस्करणीय धर्म में सावद्यव्यापार से रहित पुत्र

---

કરવી જોઇએ નહી કદાચ કોઇ કઠોર શબ્દો કહે કે માર મારે, કે તિરસ્કાર કરે, તો પણ તેણે ક્રોધ કરવો જોઇએ નહી, અને પોતાની પૂજા, સત્કાર આદિ થાય, તો અભિમાન કરવુ જોઇએ નહી ॥૬॥

"बहुजणणमण मि" ઇત્યાદિ –

શબ્દાર્થ—'बहुजणणमण मि–बहुजननमने' અધિક માણસોથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય ધર્મમા 'स वुडो–स वृत' સાવદ્ય વ્યાપાર રહિત 'णरे–नम' મુનિ 'सव्वट्ठेहिं–सर्वार्थेषु' બધા પદાર્થોમા મમતાને હટાવીને 'हदइव–ह्रदइव' તલાવની જેમ 'सया–सदा' સર્વદા 'अणाविले–अनाविलो' નિર્મળ થઇને 'कासवं–काश्यपम्' કાશ્યપગોત્રી ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીના 'धम्म–धर्मम्' અહિંસા ધર્મને 'पादुरकासी-प्रादुरकार्षीत्' પ્રગટ કરે ॥૭॥

—સૂત્રાર્થ—

જનસમૂહ દ્વારા નમસ્કરણીય, ધર્મમા સાવદ્ય વ્યાપારથી રહિત, પુત્ર, પત્ની ધન,

सावद्यमार्गरहितः'णरे' नरःमनुष्यः(सव्वट्ठेहि)सर्वार्थेषु पुत्र कलत्रधनधान्यादिषु(अणिस्सिए) अनिश्रितसर्ववस्तुविषयकममतारहितः, (हद इव) हृद :इव (सया) सदा (अणाविले) अनाविलः निर्मलः (कासवं) काश्यपम् कश्यपगोत्रोत्पन्नमहावीरम् (धम्मं) धर्मम् महावीरस्वामिनः अहिंसालक्षणं धर्ममित्यर्थः। (पादुरकासी) प्रादुरकार्षित् प्रकटये दुपदिशेदिति यावत् ॥ ७ ॥

टीका

'बहुजणणमणंमि' बहुजननमने अनेकपुरुषैर्नमस्क्रियमाणधर्मे, संवुडो, 'संवृतः' सावद्यव्यापाररहितः सन् 'णरे' नरो मुनिः 'सव्वट्ठेहिं सर्वार्थेषु सर्वत्र वस्तुनि ऐहिकाऽऽमुष्मिकादौ ममत्वरहितः। 'हृद इव' हृद इव 'सया' सदा अणाविले अनाविलोऽतिशयेन विशुद्धो निर्मल इति यावत् सन् कासवं' काश्यपगोत्रोत्पन्नस्य भगवतो महावीरस्य 'धम्मं' धर्मम् महावीरप्रतिपादिताऽहिंसाप्रधानधर्मम्। पादुरकासी' प्रादुरकार्षित्, प्रकटयेत्, साधुरिति। आर्षत्वाद् भूतकालनिर्देशः।

---

कलत्र धन धान्य आदि समस्त पदार्थों के ममत्व से रहित तथा सरोवर के समान सदा निर्मल पुरुष–साधु महावीर स्वामी के धर्मका उपदेश करे ॥७॥

—टीकार्थ—

बहुत लोगोंके द्वारा नमस्कार करने योग्य धर्म में सावद्य व्यापार से रहित होकर मुनि इस लोक संबंधी तथा परलोक संबंधी सभी वस्तुओं में ममत्व रहित होकर तथा सरोवर के समान सदा अत्यन्त निर्मल या विशुद्ध होकर काश्यपगोत्र में उत्पन्न भगवान् महावीरके अहिंसा प्रधान धर्मको प्रकाशित करे। 'पादुरकासी' यहाँ भूतकालका जो प्रयोग किया गया है सो आर्ष होनेके कारण समझना चाहिए।

---

ધાન્ય, આદિ સમસ્ત પદાર્થોના મમત્વથી રહિત તથા સરોવરના સમાન સદા નિર્મળ પુરુષે (સાધુએ) મહાવીર સ્વામીના ધર્મનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ ॥ ૭ ॥

-ટીકાર્થ-

ઘણા લોકો દ્વારા નમસ્કરણીય (નમસ્કાર કરવા યોગ્ય) જૈન ધર્મની સમ્યક્ પ્રકારે મુનિએ આરાધના કરવી જોઇએ, તેણે સાવદ્ય વ્યાપારથી રહિત થઇને તથા આ લોક અને પરલોક સંબંધી સઘળી વસ્તુઓના મમત્વનો ત્યાગ કરીને, સરોવરના જળ સમાન અત્યન્ત નિર્મળ અથવા વિશુદ્ધ થઇને, કાશ્યપ ગોત્રમા ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન્ મહાવીરના અહિંસા ધર્મનો ઉપદેશ આપવો જોઇએ "पादुरकासी" અહી ભૂતકાળનો જે પ્રયોગ થયો છે તે આર્ષ હોવાને કારણે થયો છે, એમ સમજવુ.

अहिंसाधर्मस्य सुखकारकत्वात् बहुभिर्लोकैः नरामरादिभिः सर्वदा नमस्कार-योग्ये धर्मे सदा समाहितो मुनिः धनधान्यादिवाह्याभ्यन्तरपदार्थे सर्वदाऽ-नासक्तो हृदजलम् इव निर्मलो भूत्वा भगवतो लोकनाथस्य काश्यपगोत्रोत्पन्नस्य महावीरतीर्थंकरस्याऽहिंसादिप्रधानकं धर्मं प्रकटीकुर्यादिति भावः। धर्मविषये-ऽभयकुमारकथाविज्ञेया।

'बहुभिर्मान्यधर्मेषु जैनधर्मः परः स्मृतः।
निर्मलः संस्थितस्तत्र परानुपदिशेत्सदा ॥ १ ॥ गा. ७ ॥

बहुजननमस्करणीये धर्मे अवस्थितः साधु र्यादृशं धर्मं प्रकटीकुर्यात्तादृशं धर्मं दर्शयितुं सूत्रकार उपक्रमते। अथवा उपदेशान्तरं कुरुते 'बहवे पाणा' इत्यादि।

मूलम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
**बहवे पाणा पुढो सिया पत्तेयं समयं समीहिया।**
८ ९ १२ ११ १३ १०
**जो मोणपदं उवट्ठिए विरतिं तत्थ अकासी पंडिए ॥८॥**

तात्पर्य यह है अहिंसाधर्म सुखकारी है, अतएव वह बहुत मनुष्यों तथा देवों के द्वारा नमस्करणीय है। मुनि इस धर्म में सदैव सावधान रहे। धन धान्य आदि समस्त बाह्य और आभ्यन्तर परिग्रह में अनासक्त रहे और सरोवर के जल के जैसा निर्मल होकर लोकके नाथ, काश्यप गोत्र में उत्पन्न, भगवान् महावीर तीर्थंकरके अहिंसा प्रधान धर्मको प्रकट करें। धर्मके विषय में अभयकुमारकी कथा जान लेना चाहिए। 'बहुभिर्मान्यधर्मेषु' इत्यादि।

'बहुत से माननीय धर्मों में जैनधर्म उत्कृष्ट है और निर्मल है अतएव उसका दूसरों को उपदेश करना चाहिए ॥ ७ ॥

તાત્પર્ય એ છે કે અહિંસાધર્મ સુખકારી છે, તેથી ઘણા લોકો અને દેવો પણ તેને નમસ્કરણીય માને છે તેના તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જોવે છે મુનિએ આ ધર્મની આરાધનામા સદા સાવધાન રહેવુ જોઇએ તેણે ધન, ધાન્ય આદિ સમસ્ત બાહ્ય પરિગ્રહોને તથા આભ્યન્તર પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ અને પરિગ્રહોમા આસકિત રાખવી નહી. તેણે સરોવરના જળના સમાન નિર્મળ (વિશુદ્ધ) રહીને, લોકનાથ, કાશ્યપ ગોત્રીય, ભગવાન્ મહાવીર તીર્થંકરના અહિંસા પ્રધાન ધર્મનો ઉપદેશ લોકોને આપવો જોઇએ. ધર્મના વિષયમાં અભયકુમારની કથા વાચી લેવી જોઇએ કહ્યુ પણ છે કે- "**बहुभिर्मान्यधर्मेषु**" ઇત્યાદિ—

"જગતના ઘણા માનનીય ધર્મોમા જૈન ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ અને નિર્મળ છે. તેથી તે ધર્મનો લોકોને ઉપદેશ દેવો જોઇએ" ॥ ગાથા ૭॥

छाया

वहवः प्राणाः पृथक् श्रिताः प्रत्येकं समीक्ष्य समताम् ।
यो मौनपदमुपस्थितो विरति तत्राकार्षीत् पण्डितः ॥ ८ ॥

—अन्वयार्थ—

(वहवे) वहवः अनंताः (पाणा) प्राणाः जीवाः, (पुढो) पृथक् पृथक् (सिया) श्रिताः अस्मिन् जगति वसन्तीत्यर्थः, (पत्तेयं) प्रत्येकं प्राणिनम् समयं समतां समभावेन (समीहिया) समीक्ष्य (मोणपदं) मौनपदम् संयमम् (उवट्ठिए) उपस्थितः संयममाश्रित इत्यर्थः (पंडिए) पंडितः (तत्थ) तत्र प्राणिघातादौ (विरति) विरतिम् (अकासी) अकार्षीत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

---

वहुजन नमस्करणीय धर्म में स्थित साधु जिस प्रकारके धर्म को प्रकट करे, उसे दिखलाने के लिए सूत्रकार उपक्रम करते है अथवा दूसरा उपदेश करते हैं — 'वहवे पाणा' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'वहवे--वहवः' अनेक 'पाणा--प्राणाः' प्राणी 'जीव' पुढो--पृथक्' पृथक् 'सिया--श्रिताः' इस जगत् में निवास करते हैं 'पत्तेयं–प्रत्येकम्' प्रत्येक प्राणी को 'समयं-समतां' समभावसे 'समीहिया--समीक्ष्य' देखकर 'मोणपदं-मौनपदम्' संयम में 'उपट्ठिए--उपस्थितः' रहने वाला 'पंडिए--पंडितः' पण्डित पुरुष 'तत्थ--तत्र' उन प्राणियों के घातसे 'विरतिं--विरतिम्' विरति 'अकासी-अकार्षीत्' करे ॥८॥

—अन्वयार्थ—

वहुतसे प्राणी पृथक् पृथक् इस संसारमें रहते हैं। प्रत्येक प्राणीकोसम-भाव से देख कर संयम में उपस्थित पण्डित प्राणिहिंसा आदि से विरत हो ॥८॥

---

બહુજન નમસ્કરણીય જૈન ધર્મની આરાધના કરતા મુનિએ કયા પ્રકારે ધર્મ પ્રકટ કરવો જોઈએ, તે બતાવવાને માટે સૂત્રકાર ઉપક્રમ કરે છે અથવા આગળ ઉપદેશ આપે છે-"वहवे पाणा" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'वहवे-वहव' અનેક 'पाणा–प्राणा' પ્રાણીજીવ 'पुढो–पृथक्' પૃથક્ પૃથક્ 'सिया-श्रिता' આ જગતમા નિવાસ કરે છે 'पत्तय–प्रत्येकम्' પ્રત્યેક પ્રાણીને 'समय–समतां' સમભાવથી 'सत्मीहिया समीक्ष्य' જોઈને 'मोणपदं–मौनपदम्' સયમમા 'उवट्ठिए-उपस्थित' રહેવાવાળા 'पडिए–पडित' પંડિત પુરૂષ 'तत्थ–तत्र' તે પ્રાણિયોના ઘાતથી 'विरति–विरतिम्' વિરતિ 'अकासी–अकार्षीत्' કરે છે.

—સૂત્રાર્થ—

ઘણા પ્રાણીઓ આ સસારમા અલગ અલગ રહે છે પ્રત્યેક પ્રાણી તરફ સમભાવની નજરે જોતા થકા. સયમમા ઉપસ્થિત પડિતે પ્રાણીહિસા આદિથી નિવૃત્ત થવુ જોઈએ. ॥ ८ ॥

टीका

'बहवे' बहवः अनेके एकेन्द्रियादयोऽनंताः 'पाणा' प्राणिनो जीवाः 'पुढो' पृथक् पृथक् 'सिया' श्रिताः, इह संसारे निवासं कुर्वन्ति 'पत्तेयं' प्रत्येकं प्राणिषु 'समयं' समतां समभावेन, 'समीहिया' समीक्ष्य, 'मोणपदं' मौनपदं संयमम्, 'उवट्ठिए' उपस्थितः, पंडिए' पण्डितः=सद्विवेकवान् विशुद्धान्तःकरणः । 'तत्थ' तत्र=तेषां प्राणिनां घातात्। 'विरतिं' विरतिम् , 'अकासी' अकार्षीत् कुर्यादिति। दशविधप्राणानां धारणात् प्राणा इति पदेन प्राणिनः ज्ञायन्ते । अथवा धर्म-धर्मिणोरभेदात् प्राणपदेन प्राणाऽऽधारस्य प्राणिनो ग्रहणं भवति।

त एते प्राणिनः पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पतिकायप्रभेदभिन्नाः । अथवा सूक्ष्मबादपर्याप्ता पर्याप्तनरकादिप्रभेदभिन्ना बहवो जीवाः इह संसारे सन्ति

—टीकार्थ—

एकेन्द्रिय आदि अनन्त जीव पृथक् पृथक् इस संसार में वास करते हैं। प्रत्येक प्राणी पर समभाव रखकर संयम में उपस्थित हुआ विवेकवान् एवं विशुद्ध चित्तवाला मुनि उन प्राणियोंके घातसे निवृत्ति करे। जो दश प्रकारके प्राणोंका धारण करते हैं वे 'प्राणी कहलाते है अतः 'प्राण' इस पदसे प्राणी समझना चाहिए अथवा धर्म और धर्मी का अभेद होनेसे प्राणों के आधार 'प्राणी' ग्रहण कर लेना चाहिए।

ये प्राणी पृथिवीकाय, अप्काय, तेजस्काय, वायुकाय, वनस्पतिकाय और त्रसकाय आदि अनेक प्रकार के हैं। अथवा सूक्ष्म, बादर, पर्याप्त, अपर्याप्त, नारक आदिके उपभेदों से बहुत प्रकारके हैं। ये सब इस संसार में रहते हैं।

-टीकार्थ-

એકેન્દ્રિય આદિ અનંત જીવો આ સંસારમાં અલગ અલગ વાસ કરે છે. પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યે સમભાવ રાખીને સંયમમાં ઉપસ્થિત, સત્ અસત્‌ના વિવેક યુક્ત અને વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા મુનિએ તે પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી જોઈએ દસ પ્રકારના પ્રાણોને જેઓ ધારણ કરે છે, તેમને પ્રાણી કહેવાય છે તેથી 'પ્રાણ' આ પદને "પ્રાણી" નું વાચક સમજવું જોઈએ અથવા ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદ માનીને "પ્રાણ" પદ દ્વારા પ્રાણોના આધાર રૂપ "પ્રાણી" પદ ગ્રહણ કરવું જોઈએ

આ પ્રાણીઓના પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય આદિ અનેક પ્રકાર છે અથવા સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, નારક આદિ ઉપભેદોની અપેક્ષાએ તેમના ઘણા પ્રકારો છે તે બધા પ્રાણીઓ આ સંસારમાં રહે છે. પોત પોતાના

स्वस्वकर्मवशतः पृथक् पृथक् निवासं कुर्वाणाः ते जीवाः समानरूपेण सुखमभिलपन्तः, दुःखद्वेषिणश्च दृश्यन्ते, इति विचार्य सर्वत्र माध्यस्थ्यमवलंब्य संयमे उपस्थितः, पापानुष्ठानाद्विरतः पण्डितो मेधावी मुनिः प्राणिघातात् सदा विरमेदिति भावः। उक्तंचान्यत्र

"विरमेत्प्राणिघातेभ्यः संयमे हि मनः कथा।
माध्यस्थ्यं वादिवादेषु विवादो भवकारणम् ॥ १ ॥ गा. ८॥

अधुना चारित्रात्मकभेदभिन्नं स्वधर्ममधिकृत्य सूत्रकारः उपदिशति-- 'धम्मस्स य' इत्यादि।

मूलम्-

१ २ ६ ३ ४ ५
**धम्मस्स य पारए मुणी आरंभस्स य अंतए ठिए**
८ ७ ११ १२ ९ १०
**सोयंति य णं ममाइणो णो लब्भंति णियं परिग्गहं ॥९॥**

-छाया-

धर्मस्य पारगो मुनिरारम्भस्य चान्तके स्थितः।
शोचन्ति च ममतावन्तो नो लभन्ते निजं परिग्रहम् ॥ ९ ॥

---

अपने अपने कर्म के अनुसार पृथक् पृथक् रहते हुए ये जीव समान रूप से सुख की अभिलाषा करते हुए तथा दुःख से द्वेष करते हुए देखे जाते हैं। ऐसा विचार करके, सब पर मध्यस्थ भावका अवलम्बन करके संयम में उपस्थित, पापकर्म से रहित पण्डित पुरुष सदैव हिंसा से निवृत्त रहे। अन्यत्र कहा भी है- 'विरमेत्प्राणिघातेभ्यः, इत्यादि।

'प्राणियों की हिंसा से निवृत्त हो, संयम में मन रक्खे और मध्यस्थभाव से हि उपदेश करे। विवाद संसारका कारण है ॥ ८ ॥

---

કર્મ અનુસાર અલગ અલગ રહેતા તે જીવો સમાન રૂપે સુખની અભિલાષાવાળા અને દુઃખનો દ્વેષ કરનારા હોય છે એવો વિચાર કરીને, તે સઘળા જીવો પ્રત્યે મધ્યસ્થભાવ (સમભાવ) રાખીને સંયમની આરાધના કરતા, પાપકર્મથી રહિત અને સત્ અસતના વિવેકવાળા પંડિત મુનિએ તેમની હિંસાથી સદા નિવૃત્ત જ રહેવું જોઈએ કહ્યું પણ છે કે- "विरमेत्प्राणिघातेभ्य' ઇત્યાદિ—

હે મુનિઓ! પ્રાણીઓની હિંસાથી નિવૃત્ત થાઓ, સંયમમાં મનની સ્થિરતા રાખો, અને મધ્યસ્થ ભાવપૂર્વક ઉપદેશ આપો. વિવાદ ન કરો, કારણકે વિવાદ સંસારના કારણભૂત બને છે" ॥ ગાથા ૮॥

अन्वयार्थः-

(धम्मस्स) धर्मस्य=श्रुतचारित्रभेदभिन्नस्य (पारए) पारगः सिद्धान्तपारगामी चारित्रानुष्ठायी वा (आरंभस्स) आरंभस्य सावद्यव्यापारस्य (अंतए) अन्ते=पर्यन्ते वहिः (ठिए) स्थितः (मुणी) मुनिर्भवति (ममाइणो) ममतावन्तः पुरुषाः (सोयंति य) शोचंति च (णियं) निजं=स्वकीयम् (परिग्गहं) परिग्रहम् धनधान्यादि भूतं पुत्रादिकं वा (णोलब्भंति) नोलभंते न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अव श्रुतचारित्रात्मक भेद से भिन्न स्वधर्मका सूत्रकार उपदेश करते हैं -'धम्मस्स य' इत्यादि

शब्दार्थ-'धम्मस्स--धर्मस्य' श्रुतचारित्ररूप धर्मका 'पारए-पारगः' सिद्धान्त में पारगामी अर्थात् चारित्रका अनुष्ठान वाला एवं 'आरंभस्स-आरंभस्य' सावद्य व्यापार के 'अंतए-अन्तकेः' अंतमें 'ठिए-स्थितः' स्थित पुरुष 'मुणी-मुनिः' मुनि कहलाता है 'ममाइणो-ममतावन्तः 'ममता वाले पुरुष 'सोयंति य-शोचन्ति च' शोक करते हैं 'णियं-निजम्' अपने 'परिग्गहं-परिग्रहम्' परिग्रह को 'णो लब्भंति-नो लभन्ते' नहीं प्राप्त करते हैं ॥९॥

-- अन्वयार्थ --

श्रुत और चारित्रके भेद से भिन्न धर्मका पारगामी अर्थात् सिद्धान्त में पारंगत तथा चारित्रका अनुष्ठान करने वाला और आरंभ से परे स्थित पुरुष ही मुनि होता है अर्थात् आरंभरहित मुनि होता है। ममतावान् पुरुष अपने धन धान्य या पुत्रादि रूप परिग्रह के लिए शोक करते हैं, परन्तु उन्हे प्राप्त नहीं कर सकते ॥ ९ ॥

હવે શ્રુતચારિત્ર રૂપ ભેદવાળા સ્વધર્મને સૂત્રકાર ઉપદેશ દે છે "धम्मस्स य" ઈત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'धम्मस्स-धर्मस्य' શ્રુતચરિત્રરૂપ ધર્મના 'पारए-पारग' સિદ્ધાંતમા પાર ગામી અર્થાત્ ચારિત્રના અનુષ્ઠાનવાળા એવમ્ 'आरंभस्स-आरंभस्य' સાવદ્ય વ્યાપારના 'अंतए-अन्तक' અંતમા 'ठिए-स्थित' સ્થિત પુરૂષ 'मुणी-मुनि' મુનિ કહેવાય છે, 'ममाइणो-ममतावन्त' મમતાવાળો પુરૂષ'सोयंतिय-शोचन्ति च' શોક કરે છે, 'णिय-निजम्' પોતાના 'परिग्गहं-परिग्रहम्' પરિગ્રહને 'णो लब्भंति-नो लभन्ते' પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ॥૯॥

સૂત્રાર્થ

શ્રુત અને ચારિત્ર રૂપ ભેદવાળા સ્વધર્મનો પારગામી એટલે કે સિદ્ધાન્તમા પારગત અને ચારિત્રનુ અનુષ્ઠાન કરનારો અને આરંભથી નિવૃત્ત હોય એવો પુરુષ જ મુનિ કહેવાને યોગ્ય છે. મમત્વ ભાવયુક્ત પુરુષ પોતાના ધન, ધાન્ય, અથવા પુત્ર, પૌત્રાદિ રૂપ પરિગ્રહને માટે શોક કરે છે, પરન્તુ તે તેમને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ॥ ૯ ॥

टीका-

'धम्मस्स' धर्मस्याऽहिंसादिप्रधानकस्य 'पारए' पारगः 'आरंभस्स' आरंभस्य 'अंतए' अन्तके 'ठिए' स्थितः पुरुषः । 'मुणी' मुनि र्भवति। धर्मस्य पारगामी पुमानेव मुनिवाच्यो भवति । न तु यथाकथंचित् वेषधारी मुनिः पारगामी भवति । 'ममाइणो' ममतावन्तः पुरुषाः गृहस्थाः, 'सोयंति य' परिग्रहम्=शोचंति च चिन्तां कुर्वन्ति । 'णियं' स्वकीयम् 'परिग्गहं' परिग्रहम् धनादिभूतं पुत्रादिकं वा, 'णो लब्भंति' नो लभंते न प्राप्नुवन्ति । यः पुरुषः धर्मस्य पारगामी तथा आरम्भरहितः स मुनि र्भवति ममतावन्तो जीवाः परिग्रहार्थं शोचन्ति । तथा ते शोकं कुर्वाणा अपि परिग्रहं न प्राप्नुवन्ति । यथा स्वकीयां छायां तदनुगच्छन्नपि न लभते, ॥

--टीकार्थ--

अहिंसा आदि जिस में प्रधान हैं ऐसे धर्मका पारगामी तथा आरंभ से रहित पुरुष मुनि कहलाता है अर्थात् धर्मका पारगामी पुरुष ही मुनि शब्द के द्वारा कहने योग्य होता है, केवल मुनिका वेषधारण करनेवाला चाहे जो पुरुष मुनि नहीं कहला सकता । ममतावान् गृहस्थ अपने परिग्रह धनादि या पुत्रादि के लिए चिन्ता करते हैं । लेकिन उसे प्राप्त नहीं कर पाते हैं । तात्पर्य यह है कि जो पुरुष धर्म का पारगामी होता है और आरंभसे रहित होता है, वही मुनि हो सकता है । ममतावाले पुरुष परिग्रह के लिए शोक करते हैं, मगर शोक करते हुए भी वे परिग्रह को प्राप्त नहीं कर सकते हैं । जैसे अपनी छाया के पीछे पीछे दौडनेवाला छाया को नहीं पा

-ટીકાર્થ-

અહિંસા આદિ જેમા પ્રધાન છે એવા ધર્મમા પારંગત અને આરંભથી રહિત પુરુષ જ મુનિ ગણાય છે એટલે કે ધર્મમા પારગત હોય અને આરંભનો જેણે ત્યાગ કર્યો હોય એવા પુરુષને જ "મુનિ" કહી શકાય છે. કેવળ મુનિનો વેષ ધારણ કરી લેવાથી જ "મુનિ" બની શકાતુ નથી, મમત્વ (મૂર્છાભાવ) વાળા પુરુષો પોતાના પરિગ્રહને માટે (ધન, ધાન્ય, પુત્ર. કલત્ર આદિ પરિગ્રહને માટે) ચિન્તા કર્યા કરે છે, પરન્તુ તેઓ તેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે પુરુષ ધર્મનો પારગામી હોય છે, અને આરંભથી રહિત હોય છે, તે પુરુષ જ મુનિ થઈ શકે છે, મમતાભાવવાળા પુરુષો પરિગ્રહને માટે ચિન્તિત રહે છે, પરન્તુ તે છતા પણ તેઓ ધનાદિ પરિગ્રહને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. જેવી રીતે પોતાના પડછાયાને પકડવા માટે પડછાયાની પાછળ દોડતો પુરુષ પડછાયાને

तथा परिग्रहाऽभिलाषुकाणां परिग्रहो दुर्लभो भवतीति। प्रयतमाना अपि परिग्रहं न प्राप्नुवन्तीत्यतस्तेभ्योऽतिनिवृत्तो नियमतः संयमार्थमेव प्रयत्नं कुर्यात् ॥९॥

पुनरपि सूत्रकार आह—'इहलोग इत्यादि।

मूलम्—

१ २ ३ ६ ४ ५
इह लोगे दुहावहं विउ परलोगे य दुहं दुहावहं।
८ ७ ९ १० ११ १२ १३
विद्धंसणधम्ममेव तं इतिविज्जं कोऽगारमावसे ॥१०॥

छाया—

इहलोके दुःखावहं विद्याः परलोके च दुःखं दुःखावहम्
विध्वंसनधर्ममेव तत् इति विद्वान्कोऽगारमावसेत् ॥ १० ॥

---

सकता, उसीप्रकार परिग्रह की अभिलाषा करनेवालों को परिग्रह दुर्लभ होता है। जब प्रयत्न करने पर भी परिग्रह नहीं प्राप्त होता तो उस से निवृत्त होकर नियम से संयम के लिए ही प्रवृत्ति करना उचित है॥९॥

सूत्रकार पुनः कहते हैं—"इह लोग— इत्यादि।

शब्दार्थ—'इह—इह' इस 'लोगे--लोके' लोक में अर्थात् संसार में 'दुहावहं--दुःखावहम्' दुःख जनक 'परलोगे य—परलोके च' और परलोक में भी 'दुहं--दुःखम्' दुःख 'दुहावहम्--दुःखावहम्' दुःख कारक है 'विउ'--विद्याः' ऐसा जानो 'तं--तम्' वह धन 'विद्धंसणधम्ममेव'--विध्वंसनधर्ममेव' नाशवान स्वभाव वाला है 'इति विज्जं--इति विद्वान्' यह जानने वाला 'को -कः' कौन पुरुष 'अगार--अगारम्' गृहवास में 'आवसे-आवसेत्' निवास कर सकता है ॥१०॥

---

પકડી શકતો નથી, એજ પ્રમાણે પરિગ્રહની અભિલાષા રાખનારને પરિગ્રહની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થઇ પડે છે જો પ્રયત્ન કરવા છતા પણ પરિગ્રહની પ્રાપ્તિ થવાનીજ ન હોય, તો તેનાથી નિવૃત્ત થઇને સંયમને નિમિત્તે જ અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી, એજ ઉચિત છે. ॥ ગાથા ૯॥

વળી સૂત્રકાર કહે છે કે – "इहलोग" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'इह–इह' આ 'लोगे-लोके' લોકમા અર્થાત્ સંસારમા 'दुहावह–दुःखावहम्' દુખ જનક 'परलोगे य–परलोके च' અને પરલોકમા પણ 'दुह–दुःखम्' દુઃખ કારક છે, 'विउ–विद्या' એવુ 'त–तम्'તે ધન 'विद्धसणधम्ममेव–विध्वसनधर्ममेव' નાશવાન્ સ્વભાવવાળુ છે 'इति विज्ज–इति विद्वान्' આ પ્રમાણે જાણુવાવાળો 'को–क' કયો પુરૂષ 'अगार–अगारम्, ગૃહવાસમા 'आवसे--आवत्से' નિવાસ કરે છે? ॥૧૦॥

अन्वयार्थः-

(इह) इहास्मिन् (लोगे)लोके संसारे दुहावहं (दुःखावहं) दुःखजनकं (परलोगे य) परलोके च (दुहं) दुःखम् (दुहावहं) दुःखावहं=दुखोत्पादकमिति 'विउ' विद्याः= जानीयाः तथा तदुपार्जितमपि (तं) तत् धनम् (विद्धंसणधम्ममेव) विध्वंसनधर्ममेव क्षणभंगुरम् (इतिविज्जं) इति विद्वान् एवं जानन (को) कः मेधावीपुरुषः, (अगारं) अगारं गृहम् (आवसे) आवसेत् , इहलोके परलोके दुःखदायि विनश्वरं धनादिकं जानन् कः पुमान् गृहवासं कुर्यादिति ॥ १० ॥

टीका—

सुवर्णरजतादिरूपपरिग्रहधनम् 'इह' अस्मिन् फलभोगसाधने जगति, 'दुहावहं' दुःखावहं दुःखजनकं भवति, च 'परलोगे'-परलोके, उपस्थितशरीर-त्यागानन्तरपरशरीरप्रापकलोके स्वर्गादावपि, 'दुहावहं' दुःखावहमेव दुःखजनकमेव, 'विउ' विद्याः हे विवेकिन् इति जानीयाः, सुवर्णरजतधनधान्यस्वजनपरिग्रहाणां

-अन्वयार्थ-

धन इस लोकमें दुःखजनक है और परलोक मे भी दुःखरूप तथा दुःखो का जनक है, ऐसा समझो। उपार्जित किया हुआ धन भी विनाशशील ही है। ऐसा जानता हुआ कौन मेधावी पुरुष गृहवास करेगा। धन आदि को इह लोक परलोक में दुःखप्रद तथा विनाशशील जान कर कौन पुरुष गृहवास करेगा ॥१०॥

-टीकार्थ-

सुवर्ण रजत आदि परिग्रह इस फल भोग के साधन लोक में दुःख जनक है और परलोक में अर्थात् उपस्थित शरीर के त्याग के पश्चात् दूसरे शरीर को प्राप्त करानेवाले स्वर्ग आदि लोक मे भी दुःखका जनक ही है।

-સૂત્રાર્થ-

ધન આ લોકમા પણુ દુ ખ જનક છે અને પરલોકમા પણુ દુ ખરૂપ તથા દુ ખોનુ જનક છે, એવુ સમજો. ઉપાર્જિત કરેલુ ધન પણુ વિનાશશીલ જ છે આ વાતને સમજતો કયો મેધાવી પુરુષ ગૃહવાસને પસદ કરશે? ધન આદિને આલોક અને પરલોકમા દુઃખ જનક તથા નાશવ ત જાણીને કયો પુરુષ ગૃહવાસ (ગૃહસ્થ જીવન) ને સ્વીકારશે? ॥૧૦॥

-ટીકાર્થ-

સોનુ ચાદી આદિ પરિગ્રહ ફલભોગના સાધનરૂપ આલોકમા પણુ દુઃખજનક છે અને પરલોકમા પણુ દુ ખજનક છે. એટલે કે વર્તમાન મનુષ્ય ભવસ બધી આયુષ્ય પૂરૂ કરીને પરભવમા-સ્વર્ગ, નરક આદિમા ઉત્પન્ન થયા બાદ પણુ દુ.ખજનક જ છે હે વિવે-

दुःखजनकत्वमुक्तम् । तथाहि—

'अर्थानामर्जने दुःखं, अर्जितानां च रक्षणे ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ १ ॥

तथा– 'यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदै र्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले नक्रै स्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ २ ॥
राजतः सलिलादग्ने श्चौरतः स्वजनादपि ।
नित्यं धनवतां भीति र्दृश्यते भुवि सर्वदा ॥ ३ ॥

---

हे विवेकी ! यह बात समझो । सुवर्ण रजत धन धान्य स्वजन आदि परिग्रह दुःखजनक कहे गए हैं, यथा- 'अर्थानामर्जने दुःखम्' इत्यादि ।

'धनके उपार्जन करने में दुःख है, फिर उपार्जित कियेकी रक्षा करने में दुःख है, आय (प्राप्त) होने पर दुःख है और व्यय (नष्ट) होने पर भी दुःख होता है । इस प्रकार कष्टों के आधार इस धनको धिक्कार है ।

तथा— 'यथा ह्यामिषमाकाशे' इत्यादि ।

'जैसे मांस आकाशमें पक्षियोंके द्वारा पृथ्वी पर हिंसक जन्तुओं के द्वारा और पानी मे मगर मच्छों द्वारा खाया जाता है, उसी प्रकार धनवान् को भी लोग सब जगह निगल जाना चाहते हैं । 'राजतः सलिलादग्ने' इत्यादि,

धनवानों को राजा से, जल से, अग्नि से, चौर से यहां तक कि स्वजनों से भी निरन्तर भय बना रहता है ! इस धरती पर सदा यही देखा जाता है ।

---

હે બુદ્ધિમાન્ પુરુષો! આ વાત સમજી લો. સોનુ, ચાંદી, આદિ રૂપ ધનને, તથા ધાન્ય, સ્વજન આદિ પરિગ્રહને અન્યત્ર પણ દુ.ખજનક જ કહ્યા છે– "અર્થાનામર્જને દુ ખમ્" ઈત્યાદિ

"ધન કમાવામા દુ.ખ સહન કરવુ પડે છે, ઉપાર્જિત ધનની રક્ષા કરવામાં પણ દુ ખ સહન કરવુ પડે છે, ધન પ્રાપ્ત થાય તો પણ દુ ખરૂપ થઈ પડે છે અને તેનો નાશ થાય ત્યારે પણ દુઃખજ થાય છે આ પ્રકારે જે ધન કષ્ટોના આધાર રૂપ છે, તે ધનને ધિક્કાર છે ! તથા—"યથા હ્યામિષમાકાશે" ઈત્યાદિ—

જેવી રીતે આકાશમા પક્ષીઓ દ્વારા, પૃથ્વી પર હિંસક પ્રાણીઓ દ્વારા અને જળમાં મગરમચ્છો દ્વારા, માસ ખવાય છે, એજ પ્રમાણે ધનવાનના ધનને પણ હડપ કરી જવાને લોકો તલસી રહ્યા હોય છે જેમ માસનો ટુકડો પ્રાપ્ત કરવાને ઉપર્યુક્ત જીવો પ્રયત્ન કરતા હોય છે તેમ ધનવાન્ના ધનને પણ ગમે તે રીતે પ્રાપ્ત કરવાને ચો તરફ લોકો મોકો જ શોધી રહ્યા હોય છે. તથા—"રાજત સલિલાદગ્ને" ઈત્યાદિ—

"ધનવાનોને હમેશા રાજાનો, જળનો; અગ્નિનો, અને ચોરનો ભય રહ્યા કરે છે, એટલુ જ નહિ પણ સ્વજનોનો ભયપણ નિરંતર રહ્યા જ કરે છે"

तथा सेवादयो धनोपार्जनसाधन भूतास्तेच तं दुःखयन्ति ।
तदुक्तम्—"दृप्यदुरीश्वर द्वाःस्थ दंडचन्द्रार्धचन्द्रजाम् ।
वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवास्वनुरज्यते" ॥ ४ ॥

परलोकेपि हि जीवाः हिरण्यस्वजनादिकममत्वजनितकर्मजन्यं नरकनिगोदादिलक्षणं दुःखमनुभवन्ति । 'तं, तत् विद्धंसणधम्ममेव' विध्वंसनधर्मं क्षणभङ्गुरम् 'इति विज्जं, इतिजानन् 'को' कः 'अगारं' आगारं गृहम् 'आवसे' आवसेत् गृहपाशं बध्नीयात् । प्रबलमोहहेतुकं कुटुंबपरिवारादिकशत्रुं मित्रमिव मन्यमानानां तेषां दुःखरूपा एव गृहादयः ।

---

इसके अतिरिक्त धनोपार्जन के साधन जो सेवा आदि हैं, वे भी मनुष्य को दुखी बनाते हैं। कहा भी है 'दृप्यदुरीश्वर द्वाःस्थ' इत्यादि ।

घमंडी एवं दुष्ट स्वामी के द्वार पर स्थित मनुष्य को दंड चन्द्र या अर्ध चक्र से होने वाली वेदनाका विचार करनेवाला कौन पुरुष सेवा में अनुरक्त होगा ? कोई नहीं ।

परलोक में भी जीव हिरण्य एवं स्वजनादि के ममत्व से उत्पन्न हुए कर्मोंसे जन्य नरक निगोद आदि के दुःखका अनुभव करते हैं। इसके अतिरिक्त धन विनाशशील है। ऐसा जानता हुआ कौन गृहके बंधन में बंधेगा ! अर्थात् कौन घरके फंदे में पडेगा प्रबल मोहनीय कर्म में कारण कुटुम्ब परिवार आदि शत्रुको मित्र के समान मानने वालोंके लिए वे दुःख रुप ही

---

વળી "ધનોપાર્જન કરવાના સેવા આદિ જે સાધનો છે, તે સાધનો દ્વારા પણ માણસને દુખી થવુ પડે છે—કહ્યુ પણ છે કે—

"ઘમડી અને દુષ્ટ સ્વામીના દ્વાર પર સ્થિત પુરુષને (તેની સેવા સ્વીકારનાર પુરુષને દંડ, અપમાન, અર્ધચન્દ્ર (ગળચી પકડીને બહાર હાકી કાઢવો તેનુ નામ અર્ધચન્દ્ર પ્રદાન છે) આદિ રૂપ વેદના ભોગવવી પડે છે આ પ્રકારની વેદનાનો વિચાર કરનાર કયો પુરુષ સેવામા અનુરકત થશે ? (કોઇ નહી)"

સોનુ ચાદી આદિ ધનના તથા સ્વજનાદિના પરિગ્રહને કારણે ઉપાર્જિત મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવોને નરક નિગોદ આદિ પરલોકમા પણ દુ:ખનુ વેદન કરવુ પડે છે. વળી ધન વિનાશશીલ છે આ વાતને સમજનારો કયો પુરુષ ગૃહના બન્ધનમાં બધાશે ? આ વાતને સમજનાર કોઇ પણ પુરુષ ગૃહના ફંદામા ફસાશે નહી પ્રબળ મોહનીય કર્મના ઉદયને કારણે કુટુબ, પરિવાર આદિ શત્રુઓને મિત્ર રૂપ માનનાર પુરુષોને માટે

तदुक्तम्- 'दाराः परिभवकाराः बन्धुजनो बन्धनं विषं विषयाः ।
कोऽयं जनस्य मोहो ये रिपवस्तेषु सुहृदाशाः ॥ १ ॥

सुवर्णरजतादिकं स्वजनपरिवारादिकम् इहलौकिकं पारलौकिकं च सर्वं दुःखजनकमेव। तथा इमे पदार्था विनश्वरा एव, इत्येवं विद्वान् कः पुरुषः गृहवासं स्वीकुर्यात्, न कोऽपि करिष्यतीति भावः ॥ १० ॥

पुनरपि उपदेशान्तरं ब्रूते सूत्रकारः- 'महयं' इत्यादि ।

मूलम्

१ २ ३ ४ ६ ५
महयं परिगोवं जाणिया जावि य वंदणपूयणा इहं ।
७ ८ ९ १० १२ ११
सुहुमे सल्ले दुरुद्धरे विउमंता पयहिज्ज संथवं ॥ ११ ॥

छाया--

महान्तं परिगोपं ज्ञात्वा यापिच वन्दनपूजनेह ।
सूक्ष्मे शल्ये दुरुद्धरे विद्वान्परिजह्यात्संस्तवम् ॥ ११ ॥

---

हैं । कहा भी है--'दाराः परिभवकाराः इत्यादि ।

'पत्नी पराभव करने वाली है, वन्धु जन वन्धन रूप है, और विषय विषके समान हैं फिर भी न जाने कैसा है मनुष्यका यह मोह कि जो शत्रु है उन्हे वह मित्र समझता है ।

सोना चांदी और स्वजन परिवार आदि इस लोक संबंधी और परलोक संबधी सव दुःखजनक ही है। तथा ये पदार्थ विनाशशील हैं। ऐसा समझने वाला कौन गृहवास स्वीकार करेगा? कोइ भी नहीं करेगा ॥ १० ॥

सूत्रकार फिर उपदेश करते हैं—"महयं" इत्यादि।

'शब्दार्थ—'महयं-महान्तम्' संसारिकजीवोंका परिचय-महान् 'परिगोवं-परिगोपम्' पंक है ऐसा 'जाणिया-ज्ञात्वा' जान कर 'जावि य-यापि च' तथा

---

તેઓ દુઃખ રૂપજ છે કહ્યુ છે કે—"दाराः परिभवकारा" ઇત્યાદિ—

"પત્ની પરાભવ કરનારી છે, બન્ધુજન બન્ધન રૂપ છે, અને વિષય (કામભોગ) વિષ રૂપ જ છે છતા મોહને વશવર્તી બનેલો મનુષ્ય જે શત્રુઓ છે તેમને મિત્રરૂપ ગણે છે, એ કેવા આશ્ચર્યની વાત છે!"

સોનુ, ચાંદી, સ્વજન, પરિવાર આદિ પરિગ્રહ આ લોક અને પરલોકમા દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર જ છે વળી આ પદાર્થો વિનાશ શીલ છે. આ વાતને સમજી જનાર કોઇ પણ વિવેકી પુરુષ ગૃહવાસ (ગૃહસ્થ જીવન)નો સ્વીકાર કરશે નહી, પરન્તુ તેનો ત્યાગ કરીને સયમનો માર્ગે વિચરશે ॥ ગાથા ૧૦॥

વળી સૂત્રકાર વિશેષ ઉપદેશ આપે છે કે- "महय" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'महय-महान्तम्' સાસારિક જીવોનો પરિચય મહાન 'परिगोवं-परिगोपम्' કાદવ છે એવુ 'जणिया-ज्ञात्वा' જાણીને 'जाविय-यापि च' તથા જે કાઇ' इह-इह' આ

अन्वयार्थः—

(महयं) महान्तम् (परिगोवं) परिगोपम् पंकम् इति (जाणिया) ज्ञात्वा (जावि य) यापिच (इहं) इह अस्मिन् लोके (वंदणपूयणा) वंदनपूजना कायादिभिर्वन्दनं वस्त्रपात्रादिभिश्च सत्कारः, एतत्सर्वं कर्मोपशमजं फलमिति ज्ञात्वा तत्राभिमानो न विधेयः, यतः (विउमंता) विद्वान् सदसद्विवेकज्ञः, गर्वः (सुहुमे) सूक्ष्मम् (सल्ले) शल्यम् वर्तते, सूक्ष्मत्वाच्च (दुरुद्धरे) दुरुद्धरं=दुःखेनोद्धर्तुं शक्यते, अतः (संथवं) संस्तवं=परिचयम् (पयहिज्जा) परिजह्यात्=परित्यजेदिति ॥ ११॥

टीका

'महयं, महान्तं सांसारिकजीवानां परिचयरूपं महान्तं 'परिगोपं' परिगोपं=पंकम्, गोपः पंकः स द्रव्यभावभेदाद् द्विविधः तत्र द्रव्यतः कुटुंबादिरूपः भावत

---

जो भी 'इहं—इह' इसलोक में 'वंदणपूयणा—वन्दनपूजना' वंदन पूजन है उसे भी कर्म के उपशमका फल हैं ऐसा जानकर 'विउमंता—विद्वान्' पुरुष गर्व न करे क्योंकि गर्व 'सुहुमे—सूक्ष्मम्' सूक्ष्म 'सल्ले—शल्यम्' शल्य है 'दुरुद्धरे—दुरुद्धरं' उसका उद्धार करना कठिन है अतः 'संथवं—संस्तवम्' परिचयको 'पयहिज्ज—परिजह्यात्' त्याग करे ॥११॥

—अन्वयार्थ—

सांसारिक जनों का परिचय महान कीचड है, ऐसा जानकर और यह जो वन्दन पूजा आदि है सो कर्म के उपशम का फल है ऐसा जानकर इसके प्राप्त होने पर अभिमान नहीं करना चाहिए। अभिमान सूक्ष्म शल्य है और सूक्ष्म होने के कारण उसका निकलना बहुत कठिन है, ऐसा समझकर विद्वान् पुरुष परिचय का त्याग करें ॥११॥

—टीकार्थ—

सांसारिक जीवों का परिचय महान् पंक (कीचड) है वह पंक दो प्रकार

---

લોકમાં 'वंदणपूयना—वंदनपूजना' વંદન પૂજન છે તેને પણ કર્મના ઉપશમનું ફળ જાણીને 'विउमंता—विद्वान' બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ અભિમાન ન કરે કેમકે અભિમાન 'सुहुमे—सूक्ष्मम्' સૂક્ષ્મ 'सल्ले—शल्यम्' શલ્ય છે 'दुरुद्धरे—दुरुद्धर' તેનો ઉધ્ધાર કરવો કઠણુ છે અત. 'संथवं—संस्तवम्' પરિચયનો 'पयहिज्ज—परिजह्यात्' ત્યાગ કરવો. ॥૧૧॥

— સૂત્રાર્થ —

સાંસારિક જનોનો પરિચય મહાન્ કીચડ સમાન છે, એવુ સમજીને સત્ અસત્‌ના વિવેક યુકત સાધુએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ જે વન્દન, પૂજન આદિ છે, તે કર્મના ઉપદેશનુ ફળ છે, એવુ સમજીને વન્દન, પૂજન આદિ થાય ત્યારે અભિમાન કરવુ જોઈએ નહીં અભિમાનસૂક્ષ્મ શલ્ય (કાંટા) સમાન છે જેમ સૂક્ષ્મ શલ્યને કાઢવાનુ ઘણુ જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે એજ પ્રમાણે અભિમાનને કાઢવાનુ કાર્ય પણ દુષ્કર થઇ પડે છે તેથી સાંસારિક પરિચયનો ત્યાગ કરવો એજ વિદ્વાન્ પુરુષને માટે ઉચિત છે.

आसक्तिरूपश्च तं 'जाणिया' ज्ञात्वा मुनिः परित्यजेत्। अथ च 'जावि य' यापि च 'इह' अस्मिन् लोके 'वंदनपूयणा, वन्दनसत्कारादिकम्, तदपि अनर्थमूलमिति ज्ञात्वा 'विउमंता' विद्वान् ज्ञानवान् गर्वं न कुर्यात्, गर्वो हि 'सुहुमे, सूक्ष्मम् 'सल्ले, शल्यम् 'दुरुद्धरे' दुरुद्धरं भवति, दुःखेन तस्योद्धारः कर्त्तु शक्यते। तथा 'संथवं, संस्तवम्, परिचयादिकं त्यजेत्। सासारिकजीवानां परिचयो महान् पंक इति ज्ञात्वा मुनिः सांसारिकजीवैः परिचयं न कुर्यात्। तथा वन्दनसत्कारादिकमपि अनर्थमूलमिति ज्ञात्वा गर्वं न कुर्यात्। यतो गर्वो नितरां सूक्ष्म शल्य इव भवति, दुःखेन तस्योद्धारः कर्तुं शक्यते। अतो मोक्षाभिलाषिणा गर्वः

---

का होता है द्रव्यपंक और भावपंक। द्रव्यपंक कुटुम्ब आदि है और भावपंक आसक्ति है। ऐसा जानना चाहिए। फिर यह जो वन्दन पूजन है अर्थात् काय आदि के द्वारा किया जाने वाला सत्कार है, वह भी अनर्थ का मूल होने से पंक के समान है। ऐसा जानकर विद्वान् पुरुष वन्दन सत्कार आदि प्राप्त होने पर गर्व न करे गर्व सूक्ष्मशल्य है, अतः उसका निकलना बहुत कठिन होता है। तथा संस्तव अर्थात् परिचय का त्याग करे। आशय यह है-संसारिकजीवों का परिचय महान् पंक है, ऐसा जानकर सांसारिक जीवों के साथ परिचय न करें। तथा वन्दन सत्कार आदि को भी अनर्थ का मूल जान कर गर्व न करे, क्योंकि गर्व अत्यन्त सूक्ष्म शल्य के समान है। बडी कठिनाई से उसका उद्धार किया जा सकता है। अतएव मोक्ष के अभिलाषी मुनियों को कदापि

---

(૧) દ્રવ્યપંક અને (૨) ભાવપંક કુટુંબ આદિ દ્રવ્યપંક રૂપ છે, અને આસક્તિ ભાવપંક રૂપ છે એવું સમજીને સાંસારિક જનો પ્રત્યે આસક્તિ રાખવી જોઈએ નહીં. વળી લોકો દ્વારા જે વન્દન, સત્કાર આદિ કરાય છે તે પણ અનર્થનું મૂળ છે શરીર નમાવીને જે નસ્કાર કરાય છે તેનું નામ વન્દન છે અને વસ્ત્ર પાત્રાદિ પ્રદાન કરીને જે પૂજ્યભાવ પ્રકટ કરાય છે, તેનું નામ સત્કાર છે, આ વન્દન અને સત્કારને અનર્થનું મૂળ જાણીને, વન્દન સત્કાર આદિ પ્રાપ્ત થવાથી સાધુએ ગર્વ કરવો જોઈએ નહીં ગર્વ સૂક્ષ્મ શલ્ય (કાંટા) રૂપ છે. તેથી તેને કાઢવાનું કાર્ય ઘણુંજ મુશ્કેલ છે માટે સાધુએ ગર્વ કરવો જોઈએ નહીં, અને સંસ્તવ (પરિચય) નો ત્યાગ કરવો જોઈએ સાંસારિક જીવોનો પરિચય મહાન્ પંક સમાન છે, એવું સમજીને તેમના પરિચયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ વન્દન સત્કાર આદિને પણ અનર્થનું મૂળ ગણીને ગર્વ કરવો જોઈએ નહીં કારણ કે ગર્વ સૂક્ષ્મ શલ્ય સમાન છે જેમ સૂક્ષ્મ શલ્યને બહાર કાઢવાનું કાર્ય ઘણું દુષ્કર થઈ પડે છે એજ પ્રમાણે ગર્વનો ત્યાગ કરવાનું કાર્ય પણ ઘણું દુષ્કર થઈ પડે છે. તેથી મોક્ષાભિલાષી મુનિએ કદી ગર્વ કરવો

कदापि न कर्त्तव्यः। अपि तु दृष्टिविषभुजग इवा दूरेण परिहरणीय इति भावः। उक्तंचान्यत्रापि--

"पलिमंथ महंपि याणिया जा वि य वंदण पूयणा इह।
सुहुमं सल्लं दुरुद्धरं तं पि जिणे एएण पंडिए ॥ १ ॥

अस्य चायमर्थः साधोः स्वाध्यायाध्ययनतपस्यादि परस्य सर्वतो बाह्या-भ्यन्तरऐहिकाऽऽमुष्मिकविषयवितृष्णस्य अन्यै र्योऽयं वन्दननमस्कारादि सत्कारः क्रियते, सोपि सदनुष्ठानस्य सद्गतेर्वा महान् परिमन्थी, इति विज्ञाय परित्यजेत्।

आदरसत्कारमानपूजादिर्महान् विघ्नो भवति, स्वरूपत उपस्थितस्तदा का कथा शब्दादिविषयविषयकाऽसक्तेरिति विज्ञाय परिषहोपसर्गसहनशीलो धीरो वक्ष्यमाणोपायेभ्यः तं दुरुद्धरं सूक्ष्मं शल्यं परित्यजेत् इति ॥११॥

---

गर्व नहीं करना चाहिए। परन्तु दृष्टिविष सर्प के समान दूरसे ही त्याग देना चाहिए। अन्यत्र कहा भी है—"पलिमंथ महंपि याणिया" इत्यादि।

'स्वाध्याय, अध्ययन, तपश्चरण में निरत, बाह्य आभ्यन्तर एवं इसलोक तथा परलोक सम्बन्धी विषयों की तृष्णा से रहित साधु का दूसरों के द्वारा जो वंदन नमस्कार आदि सत्कार किया जाता है, वह भी उस साधु के सद् अनुष्ठान और सद्गति में घोर विघ्नरूप है। ऐसा जान कर साधु को इस-विघ्न पर भी विजय प्राप्त करना चाहिए। अर्थात् वन्दनादि होने पर अभि-मान नहीं करना चाहिए।

विनाकामना के अनायास होने वाले आदर सत्कार, मान संमान आदि भी साधु जीवन के महान् विघ्न हैं तो शब्दादि विषयों की आसक्ति का तो

---

જોઇએ નહીં, પરન્તુ દૃષ્ટિવિષ સર્પની જેમ દૂરથી જ તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. કહ્યુ પણ છે કે—"पलिमंथ महंपि याणिया" ઇત્યાદિ

"સ્વાધ્યાય, અધ્યયન અને તપશ્ચરણમા નિરત (પ્રવૃત્ત), બાહ્ય, આભ્યતર અને આ લોક તથા પરલોક સબધી વિષયોની તૃષ્ણાથી રહિત સાધુનો લોકો દ્વારા જે વદન નમસ્કાર આદિ રૂપ સત્કાર કરાય છે. તે પણ તે સાધુના સદ્ અનુષ્ઠાન અને સદ્‌ગતિમા ઘોર વિઘ્ન રૂપ થઇ પડે છે. એવુ સમજીને સાધુએ આ વિઘ્ન પર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. એટલે કે લોકો દ્વારા વન્દન નમસ્કાર આદિ રૂપ સત્કાર કરવામા આવે, તો પણ અભિમાન કરવુ જોઇએ નહીં"

સત્કાર, સન્માનની કામના કર્યા સિવાય પણ જે સત્કાર સન્માન થાયછે, તે પણ જો

पुनरुपदेशान्तरमनुवदति सूत्रकारः-'एगे चरे' इत्यादि ।

मूलम्--

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
**एगे चरे ठाणमासणे सयणे एगे समाहिये सिया ।**
१ ४ २ ३
**भिक्खू उवहाणवीरिए वइगुत्ते अज्झत्तसंवुडे ॥ १२ ॥**

छाया--

एकश्चरेत्स्थानमासने एकः समाहितः स्यात् ।
भिक्षुरुपधानवीर्यः वाग्गुप्तोऽध्यात्मसंवृतः ॥१२॥

अन्वयार्थः-

(भिक्खू) भिक्षुः (वइगुत्ते) वाग्गुप्तः=सुपर्यालोचिताभिधायी,

---

कहना ही क्या है? ऐसा जानकर साधु सत्कार आदि की प्राप्ति होने पर लेश मात्र भी गर्व न करे ॥११॥

सूत्रकार पुनः उपदेश करते हैं-"एगे चरे" इत्यादि ।

शब्दार्थ--'भिक्खू-भिक्षुः' साधु 'वइगुत्ते-वाग्गुप्तः' वचनगुप्त 'अज्झत-संवुडो-अध्यात्मसंवृतः' और मनसे गुप्त 'उपहाणवीरिए-उपधानवीर्यः' तपसे बल प्रकट करने वाला 'एगे-एकः' अकेला 'चरे-चरेत्' विचरण करे तथा 'ठाणं-स्थानम्' कायोत्सर्गादिक अकेलाही करे एवं 'आसणे-आसने' शयन में भी 'एगे-एकः' अकेला ही रहता हुआ 'समाहिए-समाहितः' धर्मध्यानसे युक्त 'सिया-स्यात्' रहे ॥१२॥

-अन्वयार्थ-

वचनगुप्ति वाला अर्थात् भलीभांति विचार कर बोलने वाला, मनका

---

સાધુજીવનના મહાન્ વિઘ્નો રૂપ છે, તો શબ્દાદિ રૂપ આસક્તિની તો વાત જ શી કરવી ! એવુ સમજીને સત્કાર આદિની પ્રાપ્તિ થવાથી સાધુએ ગર્વ કરવો જોઈએ નહીં ॥ ગાથા ૧૧ ॥

સૂત્રકાર સાધુને ઉપદેશ આપે છે કે-"एगे चरे" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ-'भिक्खु-भिक्षु' સાધુ 'वइगुत्ते-वाग्गुप्त' વચનગુપ્ત 'अज्झत्तसंवुडो'-अध्यात्म संवृत' અને મનથી ગુપ્ત उवहाणवीरिए-उपधानवीर्य' તપથી બળ પ્રકટ કરવાવાળા 'एगे-एक' એકલો 'चरे-चरेत्' વિચરણ કરે તથા 'ठाणं-स्थानम्' કાયોત્સર્ગાદિ એકલોજ કરે 'सयणे-शयने' શયનમા પણ 'एगे-एक' એકલોજ રહીને 'समाहिए-समाहित' ધર્મ-ધ્યાનથી યુક્ત 'सिया-स्यात्' રહે ॥૧૨॥

-સૂત્રાર્થ-

વચનગુપ્તિવાળા (ખૂબજ વિચારીને બોલનારો), મનોગુપ્તિવાળો (મનનુ સવરણ

(अज्झत्तसंवुडो)अध्यात्मसंवृतः-अध्यात्मं मनः तेन संवृतः (उवहाणवीरिए)ऽपधानवीर्यः=उपधानमुग्रतपस्तत्र वीर्यबलं यस्य स तथा, (एगे) एकः=असहायः (चरे) चरेत् तथा (ठाणं) स्थानं=कायोत्सर्गादिकमेक एव कुर्यात् (आसणे) आसने तथा (सयणे) शयनेपि (एगे) एक एव (समाहिए) समाहितः (सिया) स्यात्, सर्वास्वप्यवस्थासु रागद्वेषविरहात् समाहित एव भवेदिति॥१२॥

टीका-

'भिक्खू' भिक्षुः 'वइगुत्ते' वचनगुप्तः 'अज्झत्तसंवुडे' अध्यात्मसंवृत=अध्यात्मं मनस्तेन मनसा गुप्तः 'उवहाणवीरिए' उपधानवीर्यः, साभिग्रह उपधानमुग्रं तपः तादृशतपसि वीर्यं यस्य स उपधानवीर्यः। मुनिवृन्दमध्ये स्थितोऽपि 'एगे, एकः

संवरण करने वाला तथा तपश्चरण में उग्र पराक्रम वाला भिक्षु अकेला विचरे, अकेला ही कायोत्सर्ग आदि करे, आसन और शयन में भी अकेला ही होकर समाहित रहे, अर्थात् अनेक मुनिराजों के परिवार में रहता हुआ भी रागद्वेष रहित होकर समाधियुक्त ही रहे ॥१२॥

टीकार्थ-

भिक्षु वचन से गुप्त तथा मन से गुप्त हो। अभिग्रह युक्त तप उग्रतप कहलाता है। ऐसे उग्रतप में पराक्रमवान् हो। वह एक अर्थात् रागद्वेष से रहित ही विचरे। जिसका कोई सहायक न हो वह एक या अकेला कहलाता है। साधु द्रव्य से सहायक से रहित और भावसे रागद्वेष से रहित हो। अकेला अर्थात् अनेकमुनिराजों के परिवार में रहता हुआ भी रागद्वेष से

કરનારો) અને તપશ્ચરણમા ઉગ્ર પરાક્રમવાળો ભિક્ષુ એકલો વિચરે, એકલો કાયોત્સર્ગ આદિ કરે, અને આસન અને શયનમા પણ એકલો જ સમાહિત રહે એટલે કે અનેક મુનિઓના પરિવારમા રહેવા છતા પણ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને સમાધિયુકત જ રહે ॥૧૦॥

-ટીકાર્થ-

ભિક્ષુએ મનોગુપ્ત અને વચનગુપ્ત બનવુ જોઇએ. અભિગ્રહ યુકત તપને ઉગ્ર તપ કહે છે તેણે એવા ઉગ્રતપમા પરાક્રમવાન્ થવુ જોઇએ તેણે એકલા એટલે કે રાગદ્વેષથી રહિત થઇને વિચરવુ જોઇએ જેનો કોઈ સહાયક ન હોય, તેને એક અથવા એકલો કહે છે સાધુએ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સહાયકથી રહિત અને ભાવની અપેક્ષાએ રાગદ્વેષથી રહિત થવુ જોઇએ અનેક મુનિરાજોના પરિવારમા રહેવા છતા પણ તે એકલો (રાગદ્વેષથી રહિત થઇને) જ

रागद्वेषरहित एव 'चरे' चरेत् एकः नास्ति अतिरिक्तः सहकारी यस्य स एकः, द्रव्यतोऽसहायः भावतो रागद्वेषादिरहितः चरेत् । 'ठाणं' स्थानम्, तथा एक एव रागद्वेषरहित एव कायोत्सर्गादिकं कुर्यात् । तथा 'आसणे सयणे' आसने शयने-आसनेऽपि रागद्वेषविरहित एव तिष्ठेत् । तथा शयनेऽपि रागद्वेषरहितो भवेत् । 'समाहिए सिया, समाहितः स्यात्, धर्मध्यानादियुक्तोऽपि स्यात् ।

अयं भावः-सर्वास्वप्यवस्थासु आसनशयनस्थानादिषु रागद्वेषरहितः समाहितएव स्यात् । मनो वचोभ्यां गुप्तः तपसि पराक्रमशीलः साधुः स्थानासनशयनेषु एक एव वसन्, धर्मध्यानयुक्तो भूत्वा सर्वदा रागद्वेषरहितः एव विचरेदिति साधवे उपदेशः क्रियते । एकाकि विहारनिषिद्धत्वेन एक शब्देनात्र रागद्वेषरहित इत्यर्थः॥१२॥

पुनरपि उपदिशति सूत्रकारः-'णो पीहेण याव, इत्यादि ।

मूलम्

४ ५ ७ ६ ८ ३ २ १
णो पीहे ण याव पंगुणे दारं सुन्नघरस्स संजए ।
९ १० १२ ११ १३ १४ १५ १६
पुट्ठे ण उदाहरे वयं ण समुच्छे णो संथरे तणं ॥१३॥

छाया-

नो पिदध्यान्न यावत् प्रगुणयेद्द्वारं शून्यगृहस्य भिक्षुः ।
पृष्टो नो हरेद्वाचं न समुच्छिन्द्या न्नो संस्तरे त्तृणम् ॥१३॥

---

रहित होकर ही कायोत्सर्ग आदिकरे । आसन पर भी रागद्वेष से रहित होकर बैठे । शयन में भी रागद्वेष से रहित हो तथा धर्मध्यान आदि से युक्त भी हो ।

तात्पर्य यह है सभी अवस्थाओं में आसन शयन स्थान आदिमें रागद्वेष रहित धर्मध्यान से युक्त ही हो । मन और वचन से गुप्त, तपस्या में पराक्रमवान् साधु स्थान शयन आसन आदि में एकाकी ही वसता हुआ, धर्मध्यान से युक्त होकर सर्वदा रागद्वेष से रहित ही विचरे। यह साधु के लिए उपदेश किया गया है। एकाकी विहार निषिद्ध है अतएव एकाकी शब्द से यहाँ रागद्वेष से रहित अर्थलेना चाहिए ॥१२॥

---

કાર્યોત્સર્ગ આદિ કરે. તેણે રાગદ્વેષથી રહિત થઈને આસનપર બેસવુ અને શયનના વિષયમા પણ રાગદ્વેષ રાખવો જોઈએ નહીં તેણે ધર્મધ્યાન આદિમા પ્રવૃત્ત થવુ જોઈએ

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે સાધુએ સઘળી અવસ્થાઓમા આસન, શયન સ્થાન આદિમાં રાગદ્વેષ રહિત અને ધર્મધ્યાનથી યુકત રહેવુ જોઈએ મનોગુપ્ત, વચનગુપ્ત તથા તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત સાધુ, સ્થાન, શયન, આસન, આદિમા એકાકી જ વસે અને ધર્મધ્યાન આદિથી યુકત થઈને તથા રાગદ્વેષથી રહિત થઈને જ વિચરે સૂત્રકારે સાધુને આ ઉપદેશ આપ્યો છે શાસ્ત્રોમા એકલવિહારનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે, તેથી અહી "એકાકી" પદ "રાગદ્વેષથી' રહિતના અર્થમા વપરાયુ છે, એમ સમજવુ ॥ ગાથા ૧૨ ॥

अन्वयार्थः

(संजए) संयत=साधुः (सुन्नघरस्स) शून्यगृहस्य--शयनादिनिमित्तेन शून्यगृहमाश्रितः साधुः शून्यगृहस्य 'दारं' द्वारम् (णो पीहे) नो पिदध्यात्, तथा(न जाव पंगुणे) न यावत्प्रगुणयेत् नोद्घाटयेदित्यर्थः, तथा(पुट्ठे)पृष्टः केनचित् (वयं)वचनं सावद्यं (ण उदाहरे) नोदाहरेत् नोवदेदित्यर्थः, तथा (ण समुच्छे) न समुच्छिन्द्यात्--न प्रमार्जयेदित्यर्थः तथा शयनार्थम् तृणं तृणं--घासादिकम् (णसंथरे) न सस्तरेत्--तृणैरपि संस्तारकं न कुर्यादिति ॥१३॥

टीका--

'संजए' संयतः- साधुः ज्ञानदर्शनचारित्रसंपन्नः। सुन्नघरस्स, शून्यगृहस्य 'दारं' द्वारम् 'णो पीहे' नोपिदध्यात्। न 'यावपंगुणे' न यावत्प्रगुणयेत् न उद्घाटयेत्

---

सूत्रकार फिर उपदेश देते हैं-"णो पीहेण याव" इत्यादि।

शब्दार्थ--'संजए-सयतः' साधु 'सुन्नघरस्स-शून्यगृहस्य' शून्यघर का 'दारं-द्वारम्' दरवाजा 'णो पीहे-नो पिदध्यात्' बन्द न करे 'न यावपंगुणे-न यावत्प्रगुणयेत्' तथा न खोले तथा 'पुट्ठे-पृष्टः' किसी के द्वारा पूछने पर 'वयं-वचनम्' सावद्यवचन 'ण उदाहरे-नोदाहरेत्' न बोले एवं 'ण संमुच्छे-न समुच्छिन्द्यात्' उस गृह का कचरा न निकाले तथा 'तणं-तृणम्' घास वगैरह भी 'ण संथरे -न संस्तरेत्' न बिछावे ॥१३॥

अन्वयार्थ-

शयन आदि के निमित्त से सूने घर में रहा हुआ साधु सुनेघर के द्वारको बन्द न करे और न खोले। किसी के पूछने पर सावद्य वचन न बोले। घर का प्रमार्जन न करे और सोने के लिए घास आदि भी न बिछावे ॥१३॥

---

સાધુને ઉપદેશ આપતા સૂત્રકાર આ વિશેષ કથન કરે છે-" णो पीहेण याव " ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ-'सजए-सयतः' સાધુ सुन्नघरस्स-शून्यगृहस्य' શૂન્યઘરના 'दारं--द्वारम्' દરવાજાઓ 'णो पीहे--नो पिदध्यात्' બંધ ના કરે 'न यावपगुणे--न यावत्प्रगुणयेत्' તથા ન ખોલે તે તથા 'पुट्ठे--पृष्ट' કોઈના દ્વારા પૂછવાથી 'वय - वचनम्' સાવદ્ય વચન 'न उदाहरे--नोदाहरेत्' ના બોલે એવમ્ 'न समुच्छे--न समुच्छिन्द्यात्' તે કચરો ન કહાડે તથા 'तणं-तृणम्' ઘાસ વગેરે પણ 'ण सथरे -न सस्तरेत्' ના પાથરે ॥૧૩॥

-સૂત્રાર્થ-

શયન આદિને નિમિત્તે કોઈ ખાલી ઘરમા રહેવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય, તો સાધુએ તે સૂના ઘરના દ્વારને બધ પણ કરવુ નહી અને ખોલવુ પણ નહીં કોઈના દ્વારા કોઈ પ્રશ્ન પૂછાય તો સાધુએ સાવદ્યવચન બોલવા જોઇએ નહીં સાધુએ તે ઘરને વાળવુ ઝુડવું જોઇએ નહીં અને શયનને નિમિત્તે ઘાસ આદિ પણ બિછાવવુ જોઈએ નહીં ॥૧૩॥

'पुट्ठे' केनचित् पृष्ट 'वयं' वचनम्, 'ण उदाहरे' नोदाहरेत नैव सावद्यवचनं ब्रूयात् 'ण समुच्छे' नसमुच्छिन्द्यात् न समार्जनं कुर्याद् गृहस्य 'तणं' तृणम् 'न संथरे' न संस्तरेत् ॥

रात्रिसमययापनाय वासार्थं गृहं गतः साधुः शून्यगृहस्य द्वारं नोद्घाटयेत्, न वा पिधानं कुर्यात् । तत्र स्थितोऽन्यत्र स्थितो वा केनचित् धर्मादि मार्गं पृष्टः सावद्यवचनं न ब्रूयात् । जिनकल्पस्तु निरवद्यामपि वाचं नोदाहरेत् । तथा गृहस्य संमार्जनादिकं नैव कुर्यात् । तथा आस्तरणार्थं तृणादिकमपि न संस्तरेत् । किमुतवक्तव्यं कम्बलादीनाम् । यत्र तृणाद्युपधानमपि निषिद्धं तदद्यत्वेऽद्यतनीयसाध्वाभासा बहुमूल्यकम्बलादीनां संचयं शय्यार्थं कुर्वन्तीति

टीकार्थ

ज्ञान, दर्शन और चारित्र से सम्पन्न साधु शून्यगृहका द्वार बन्द न करे और न बन्द द्वारको खोले। किसीके पूछने पर सावद्यवचन न बोले घरको भी न झाडे और घासका भी विस्तर न बिछावे ।

तात्पर्य यह है रात्रिका समय व्यतीत करने के लिए घर में गया साधु शून्यगृहका द्वार न खोले और न खुले द्वार को बंद करे। वहां या अन्यत्र स्थित साधुसे कोई धर्म का मार्ग पूछे तो साधु सावद्यवचन भी न बोले। तथा घरको झाडे नहीं। बिछौने के लिए तृण आदि भी न बिछावे तो कम्बल आदि बिछौने की तो बात ही क्या है ? जहां घास आदिका उपधान। सिरहाना, भी निषिद्ध किया गया है, वहां आजकलके साध्वाभास शय्या के लिए बहुमूल्य कम्बल आदिका संचय करते हैं।

—टीकार्थ—

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સંપન્ન સાધુએ શૂન્યગૃહનું દ્વાર બંધ પણ કરવું નહીં અને ખોલવું પણ નહીં કોઈ પણ વ્યક્તિ પૂછે, ત્યારે સાવદ્ય વચન બોલવા નહીં તેણે ઘરને વાળવું પણ નહીં અને ઘાસનું બિછાનું પણ બિછાવવું નહીં.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે રાત્રિનો સમય પસાર કરવા માટે ઘરમાલિકની આજ્ઞા લઈને કોઈ ખાલી ઘરમાં રાત્રિવાસો કરવામાં આવે, ત્યારે સાધુએ તે શૂન્ય ઘરના દ્વાર બંધ પણ કરવા ન જોઈએ અને ખોલવા પણ ન જોઈએ તે શૂન્ય ઘરમાં અથવા અન્યત્ર રહેલા સાધુને કોઈ વ્યક્તિ ધર્મનો માર્ગ પૂછે, તો તે સાધુએ સાવદ્ય વચન બોલવા જોઈએ નહીં તેણે તે ઘરને વાળવું ઝુડવું જોઈએ નહીં અને બિછાના માટે તૃણાદિ પણ બિછાવવા ન જોઈએ જે બિછાના માટે ઘાસ આદિ બિછાવવાનો પણ નિષેધ છે, તો કામળ આદિનો તો નિષેધ જ હોય તેમાં નવાઈ શી છે. જ્યારે ઘાસ આદિના બિછાનાનો પણ નિષેધ છે, ત્યારે હાલના સાધુઓ શય્યા નિમિત્તે બહુમૂલ્ય કામળ

भावः। उक्तंचान्यत्रापि—

"न पिद्ध्याद्गृहद्वारं शून्यागारस्य भिक्षुकः।
वचो नोदाहरेत् पृष्टः संस्तरेन्न तृणं स्वयम् ॥१॥ गा ॥१३॥

'जत्थऽत्थ' इत्यादि।

मूलम्—

३ ४ ५ १ ६
जत्थऽत्थमिये अणाउले समविसमाइं मुणीऽहियासए।
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
चरगा अदुवा वि भेरवा अदुवा तत्थ सरीसिवा सिया ॥१४॥

छाया—

यत्रास्तमितः अनाकुलः समविषमाणि मुनिरधिसहेत।
चरका अथवापि भैरवा अथवा तत्र सरीसृपाः स्युः ॥१४॥

---

अन्यत्र भी कहा गया है-- 'न पिद्ध्याद्गृहद्वारम्, इत्यादि।

'भिक्षु सुने घरका द्वार वंद न करे, पूछने पर न वोले और न स्वयं घास विछावे ये जिनकल्पिक कि अपेक्षा से कहा गया है॥१३॥

शब्दार्थ—-'मुणी-मुनिः' धर्मध्यान परायण साधु 'जत्थ-यत्र' जहां 'अत्थमिए-अस्तमितः' सूर्य अस्तहों वहीं 'अणाउले-अनाकुलः' क्षोभरहित होकर निवास करे तथा 'समविसमाइं-समविषमाणि' अनुकूल और प्रतिकूल असन शयन आदिको 'अहियासहे-अधिसहेत' रागद्वेषसे रहित होकर सहन करे जो वहां 'चरगा-चरकाः' मच्छर 'अदुवा वि-अथवापि' अथवा 'भेरवा-भैरवाः' भयानक प्राणी

---

આદિનો જે સચય કરેછે. તે અનુચિતજ ગણાય કહ્યુ પણ છે કે—न 'पिदध्यात् गृहद्वारम्' ઈત્યાદિ—

"ભિક્ષુએ સુના ઘરનુ દ્વાર બધ ન કરવુ અને બોલવુ પણ નહીં તેણે પ્રશ્ન પૂછવામા આવે, તોપણ બોલવુ નહીં અને ઘાસ આદિ બિછાવવુ પણ નહીં આ કથન જિનકલ્પિકની અપેક્ષાએ કરવામા આવ્યુ છે. ॥ ગાથા ૧૩ ॥

વળી સાધુને સૂત્રકાર આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે

શબ્દાર્થ—'मुणी-मुनि' ધર્મધ્યાન પરાયણ સાધુ 'जत्थ-यत्र' જ્યા 'अत्थमिए-अस्तमितः' સૂર્ય અસ્ત થાય ત્યા 'अणाउले-अनाकुल' ક્ષોભરહિત થઈને નિવાસ કરે તથા 'समविसमाइं-समविषमाणि' અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ અશન શયન વગેરેને 'अहियासहे-अधिसहेत' રાગદ્વેષથી રહિત થઈને સહન કરે જો ત્યા 'चरगा चरका' મચ્છર 'अदुवा वि-अथवापि' અથવા 'भेरवा-भैरवा' ભયાનક પ્રાણી 'अदुवा-

-अन्वयार्थ-

(मुणी) मुनिः-धर्मध्यानादिपरायणः साधुः (जत्थ) यत्रस्थाने (अत्थमिए) अस्तमितः सूर्यः तत्रैव (अणाउले) अनाकुलः क्षोभरहितः (समविसमाई) समविषमाणि=अनुकूलप्रतिकूलानि शयनासनादीनि (अहियासए) अधिसहेत राग-द्वेषराहित्येन सहेत यदि तत्र (चरगा) चरकाः दंमशकादयः (अदुवावि) अथवापि (भेरवा) भैरवाः-भयानका राक्षसादयो भवेयुः (अदुवा) अथवा (तत्थ) तत्र (सरीसिवा) सरीसृपाः-सर्पाः वा (सिया) स्युः-भवेयुः तत्कृतान् परीषहान् सम्यक् अधिसहेत इति ॥१४॥

टीका

'मुणी' मुनिराजः 'जत्थ' यत्र 'अत्थमिये' सूर्योऽस्तांगतो भवेत् विहारं कुर्वतोमुनेः 'तत्थ' तत्रैव 'अणाउले' अनाकुलः, जलनिधिर्यथा मकरादिभिः

---

'अदुवा-अथवा' अगर 'तत्थ-तत्र' वहां 'सरीसिवा-सरीसृपाः' सर्पवगैरह 'सिया-स्युः' हों तोभी तत्कृत परीषहों को सम्यग् प्रकार से सहन करे ॥१४॥

अन्वयार्थ—

जहां सूर्य अस्त हो जाय वहीं मुनि आकुलता रहित होकर ठहर जाय सम विषम शयन आसन आदिको रागद्वेषसे रहित हो सहन करे। अगर वहां मच्छर हो अथवा भयानक राक्षस आदि हो अथवा सर्प आदि हो तो उनके द्वारा कृत उपसर्गोंको सम्यक् प्रकार से सहन करे ॥१४॥

टीकार्थ-

विहार करते हुए साधुको जहां सूर्य अस्त हो जाय वहीं ठहर जाना चाहिए। जैसे मगर आदि से समुद्र क्षुब्ध नहीं होता, उसी प्रकार परि-

---

अथवा' અગર 'तत्थ-तत्र' ત્યાં 'सरीसिवा-सरीसृपा' સાપ વગેરે 'सिया-स्यु' હોય તો પણ તત્કૃત પરિષહોને સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરે ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ-

વિહાર કરતા કરતા જ્યાં સૂર્યાસ્ત થઇ જાય, ત્યાં સાધુએ આકુલતાથી રહિત ભાવે થભી જવું જોઇએ. તેણે સમવિષમ શયન, આસન આદિને રાગદ્વેષથી રહિત થઇને સહન કરવા જોઈએ કદાચ તે સ્થાન ડાંસ મચ્છર આદિથી યુક્ત હોય, અથવા ત્યાં રાક્ષસ, સાપ આદિ રહેતા હોય, તો તેમના દ્વારા જે ઉપસર્ગો આવી પડે, તે સમભાવપૂર્વક સહન કરવા જોઇએ. ॥૧૪॥

-ટીકાર્થ-

સાધુ જ્યારે વિહાર કરી રહ્યા હોય, ત્યારે સૂર્યાસ્ત થતા વિહાર ચાલૂ રાખવો નહીં સૂર્યાસ્ત સમયે તેઓ જ્યાં પહોંચ્યા હોય, ત્યાં જ થભી જવું જોઇએ. જેવી રીતે મગર

क्षोभं नासादयति, तथा परिपहोपसर्गैरक्षुभ्यन् 'समवसमाइं! अनुकूलप्रतिकूलानि शयनाऽऽसनादिकानि रागद्वेपरहिततया समविपमाणि'अहियासए' अधिसहेत=परीपहोपसर्गसहनं कुर्यात् । तत्र शून्यगृहादौ स्थितस्य तस्य साधोः 'चरगा' चरकाः चरन्तीति चरकाः दंशमशकादयः भवेयुः, 'अदुवा वि' अथवापि 'भेरवा' भैरवा=भीपणाः भयानकाः-रक्षःपिशाचादयः भवेयुः 'अदुवा' अथवा 'सरीसृपा' सर्पवृश्चिकादयः 'सिया' स्युर्भवेयुः । तथापि तत्रैव वसेत्, तेषां प्रतिकूलाचरणादन्यत्र तत्स्थानं परित्यज्य न गच्छेत, अनुद्विग्नमनाःसन् सर्वं परीपहोपसर्गं सहेत, चारित्रवान् पुरुषः यत्र सूर्योऽस्तं गतो भवेत्तत्रैव क्षोभरहितो वसेत्; तत्स्थानम् आसनशयनयोरनुकूलं प्रतिकूलं वा भवेत् सर्वं सहेत । यदि तस्मिन् स्थाने दंशमशकादयो भवेयुरथवा भयकारिणो रक्षःपिशाचादयो भवेयुरथवा सर्पादयो भवेयुः तथापि तत्रैव सर्वपरीपहं सहन् निवासं कुर्यात् । न तु प्रतिकूलतया

पहों और उपसर्गों से क्षुब्ध न होते हुए अनुकूल और प्रतिकूल शयन और आसनों को सहन करना चाहिए। शून्य गृह आदिमें कदाचित् डांस मच्छर आदि हो अथवा भयानक राक्षस पिशाच आदि हो अथवा सांप विच्छू आदि हो तो भी उसे वहीं रहना चाहिए। उनके विरोधी आचरण से घबरा कर उस स्थान को छोडकर न जाए। चित्त मे उद्वेग न लाकर समस्त परीपहों और उपसर्गों को सहन करे।

आशय यह है कि चारित्रवान् पुरुप वहीं रहजाय जहां चलते चलते सूर्य अस्त हो जाए, चाहे उस स्थान मे शयन और आसन अनुकूल हों या प्रतिकूल हों, सबको सहन करे। यदि उस जगह डांस मच्छद हो या भयंकर राक्षस आदि पिशाच हो, अथवा सर्प आदि हो तथापि वहीं पर

આદિ વડે સમુદ્ર ક્ષુબ્ધ થતો નથી, એજ પ્રમાણે ગમે તેવા પરીપહો અને ઉપસર્ગો આવે તો પણ સાધુએ ક્ષુબ્ધ થવુ જોઇએ નહીં. તેમણે અનુકૂળ શયન અને આસનોને સહન કરવા જોઇએ જે ઘરમા સાધુએ રાત્રિવાસો સ્વીકાર્યો હોય, તે ઘરમા કદાચ ડાસ, મચ્છર આદિનો નિવાસ હોય, અથવા ભયંકર રાક્ષસ, સાપ આદિ રહેતા હોય અથવા સાપ, વીછી આદિનો વાસ હોય, તો પણ તેણે ત્યાજ રહેવુ જોઇએ તેમના ભયથી ગભરાઇને તેણે તે સ્થાન છોડવુ જોઇએ નહીં, અને તે ડાસ, મચ્છર, રાક્ષસ આદિ દ્વારા જે ઉપસર્ગો આવી પડે, તેમને સમભાવે (ચિત્તમા ઉદ્વેગ કર્યા વિના) સહન કરવા જોઇએ.

તાત્પર્ય એ છે કે સાધુએ સૂર્યાસ્તબાદ વિહાર ચાલૂ રાખવો જોઇએ નહીં, પણ સૂર્યાસ્ત થતા જ આગળ ચાલવાનુ થંભાવી દેવુ જોઇએ જે સ્થાને તેઓ રાત્રિદરમિયાન નિવાસ કરે તે સ્થાનમા શયન અને આસન ચાહે અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય, પણ તેથી ઉદ્વિગ્ન થવુ જોઇએ નહીં જો તે જગ્યાએ ડાંસ, મચ્છર, ભયંકર રાક્ષસ, પિશાચ,

तत्स्थानं परित्यज्याऽन्यत्र गच्छेत् सर्वसहो भवेत् पृथिवीवत् इति भावः ॥१४॥

उपसर्गत्रयं सोढव्यमित्युक्तम् तमेवोपसर्गमधिकृत्याह सूत्रकारः 'तिरिया' इत्यादि ।

मूलम्

३ ४ ५ ६ ८ ७ ९
तिरियमणुया य दिव्वगा उवसग्गा तिविहाऽहियासिया ।
१० ११ १२ २ १
लोमादीयं ण हारिसे सुन्नागारगओ महामुणी ॥१५॥

—छाया—

तैरश्चान्मानुषांश्च दिव्यगान् उपसर्गान् त्रिविधा अधिसहेत ।
रोमादिकमपि न हर्षयेत् शून्यागारगतो महामुनिः ॥१५

सब उपसर्गोंको सहन करता हुआ निवास करे। प्रतिकूल होनेके कारण उस स्थान को त्याग कर अन्यत्र न जाए । साधु पृथ्वी के समान सर्व सहिष्णु बने ।१४।

तीन प्रकारके उपसर्गोंको सहन करना कहा, अब उपसर्गके विषय मे ही सूत्रकार कहते हैं— 'तिरिय' इत्यादि

शब्दार्थ—'महामुणी--महामुनिः' जिनकल्पिकादि महामुनि 'सुन्नागारगओ शून्यागारगतः' शून्यगृह में जाकर 'तिरिया--तैरश्चान्' तिर्यञ्चसंबंधी तथा 'मणुया--मनुजान्' मनुष्य संबंधी एवं 'दिव्वगा—दिव्यगान्, तथा देव द्वारा किये हुए 'तिविहा--त्रिविधान्' तीनों प्रकारके 'उवसग्गा--उपसर्गान्' उपसर्गों को 'अहियासिया--अधिसहेत' सहन करे 'लोमादियं--लोमादिकम्' लोम आदि का भी 'ण हारिसे--न हर्षयेत्' हर्षित् न करे अर्थात् भयसे रोम आदि को भी न कंपावें ॥१५॥

સર્પ, વીછી આદિનો વાસ હોય અને તેમના દ્વારા જે ઉપસર્ગો કરવામા આવે તેને સમભાવે સહન કરે. એવી પરિસ્થિતિમા પણ તેણે તે સ્થાનને છોડવુ જોઈએ નહીં, પણ પૃથ્વીના સમાન સહિષ્ણુતા જાળવવી જોઈએ ॥ ગાથા ૧૪ ॥

આગલી ગાથામાં ત્રણ પ્રકારના ઉપસર્ગો સહન કરવાનુ કહ્યુ હવે સૂત્રકાર ઉપસર્ગોને વિષે વિશેષ કથન કરે છે—" तिरिय " ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ– 'महामुणी—महामुनि' જીનકલ્પિત વગેરે મહામુનિ 'सुन्नागारगओ—शून्यागारगत' શૂન્યગૃહમા જઈને 'तिरिया—तैरश्चान्' તિર્ય ચ સ બ ધી તથા 'मणुया—मनुजान्' મનુષ્ય સ બ ધી એવમ્ 'दिव्वगा—दिव्यगान्' તથા દેવ દ્વારા કરેલ 'तिविहा—त्रिविधान्' ત્રણે પ્રકારના 'उवसग्गा—उपसर्गान्' ઉપસર્ગોને 'अहियासिया—अधिसहेत' સહન કરે 'लोमादियं—लोमादिकम्' વાળ વગેરેને પણ 'न हारिसे—न हर्षयेत्' હર્ષિત ના કરે; અર્થાત્ ભયથી વાળ વગેરે પણ ન કપાવે ॥૧૫॥

-अन्वयार्थः-

(महामुणी) महामुनिर्जिनकल्पिकादिः (सुन्नागारगओ) शून्यागारगतः=शून्यगृहे स्थितः सन् (तिरिया) तैरश्चान्=तिर्यक् संबन्धिन इति (य) च-पुनः (मणुया) मानुजान्-मनुष्यसंबन्धिनः (दिव्वगा)दिव्यगान्=देवसंबन्धिनः (तिविहा-उवसग्गा) त्रिविधान् उपसर्गान् (अहियासिया) अधिसहेत=नोपसर्गैर्विकारं गच्छेत् तदेव दर्शयति (लोमादीयं) लोमादिकम् (ण) न (हारिसे) हर्षयेत् एतैरुपसर्गैर्ग्रस्तो महामुनिः रोमादिकमपि न कंपयेत् किं पुनर्देहादिचालनमिति ॥१५॥

टीका

'सुन्नागारगओ' शून्यागारगतः-शून्यगृहे कायोत्सर्गादिकर्तुं=स्थितः 'महामुणी' महामुनिः,मननशीलो मुनिः, महांश्चासौ मुनिश्चेति महामुनिः, मुनौ महत्त्वमिति-विशेषणात् अत्र प्रकरणे मुनिपदं वज्रऋषभनाराचसंहननसमन्वितस्य जिनकल्पिकस्य ग्रहणं सूचयति तेन महामुनिर्जिनकल्पी, किं करोति तत्राह-'तिरिया' तिर्यक्

अन्वयार्थ-

महामुनि अर्थात् जिनकल्पिक आदि शून्य गृह मे स्थित होकर तिर्यंचों संबंधी मनुष्योंसंबंधी और देवों संबंधी तीनों प्रकार के उपसर्गोंको सहन-करे उनसे विकार को प्राप्त न हो। यही बात आगे दिखलाते हैं-इन उपसर्गोंसे ग्रस्त होकर मुनि अपना रोम भी न कँपने दे-देह आदि हिलाने की तो बात ही क्या !॥१५॥

टीकार्थ-

शून्य गृह मे कायोत्सर्ग आदि करने के लिए महान् मुनि स्थित हो। जो मननशील हो वह मुनि कहलाता है। यहां मुनि को जो 'महान्' विशेषण लगाया गया हैं उससे वज्रऋषभनाराच संहनन से युक्त जिनकल्पिक मुनिका ग्रहण सूचित होता है। तो महामुनि अर्थात् जिनकल्पी क्या

-सूत्रार्थ-

મહામુનિ એટલે કે જિનકલ્પિક આદિ સાધુ જ્યારે કોઈ શૂન્ય ઘરમાં રાત્રિવાસો કરે ત્યારે તિર્યંચકૃત, મનુષ્યકૃત અને દેવકૃત, આ ત્રણે પ્રકારના ઉપસર્ગોને સહન કરે તે ઉપસર્ગોને લીધે તેણે ક્ષુબ્ધ થવુ જોઈએ નહી આ પ્રકારના ઉપસર્ગો આવી પડે, તો તેનુ રૂવાડુ પણ ફરકવુ જોઈએ નહીં. રૂવાડુ પણ ન ફરકે તો શરીર કંપવાની તો વાત જ ક્યાંથી સંભવે ॥૧૫॥

-ટીકાર્થ-

જે મનનશીલ હોય તેને મુનિ કહે છે મહામુનિએ શૂન્ય ઘરમા કાયોત્સર્ગ આદિ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવા જોઈએ અહીં મુનિને જે "મહાન્" વિશેષણ લગાડયુ છે, તેના દ્વારા વજ્રઋષભ નારાચ સંહનનથી યુક્ત જિનકલ્પિક મુનિનુ ગ્રહણ કરવાની વાત સૂચિત થાય છે તેણે કાર્યોત્સર્ગમા સ્થિત રહીને ત્રણે પ્રકારના ઉપસર્ગોને સહન કરવા

संबन्धिनः=सिंहव्याघ्रादिकृतान् 'मणुया' मनुष्यसंबन्धिनो मनुष्यकृतान्-सत्कार-पूजादण्डकशादिताडनजनितान् अनुकूलान् प्रतिकूलान् 'दिव्वगा' दिव्यगान् व्यन्तरादिना हास्यप्रद्वेषादिजनितान् इत्येतान् तिविहा त्रिविधान् त्रिविधानपि उपसर्गान् 'अहियासिया' अधिसहेत-कर्मनिर्जराभावनया सहनं कुर्यात् किन्तु तादृश भयादिना 'लोमादीयं' लोमादिकम् 'ण हारिसे' न हर्षयेत् न प्रचालयेत् लोमादिक-मित्यत्राऽऽदिपदात् दृष्टिमुखविकारादीनां संग्रहः शून्यागारमुपस्थितो महामुनिः तिर्यक् मानुषदेवतासंबधिनस्त्रिविधानुपसर्गान् निर्जराभावनया सहेत । भयेन-स्वकीयमुखादीनपि न विकंपयेत् किन्तु एषु भयंकरेषु त्रिविधेषु समुत्पन्नेष्वपि उपसर्गेषु मेरुरिवाचलो भवेदिति 'अन्यत्राप्युक्तम् ।

उपसर्गत्रयान् यस्तु सहते शान्तधीर्मुनिः ।
रोमादीन्कम्पयेन्नैव शून्यागारगतोऽपि सन् ॥१ गा० १५॥

---

करता है ? सो कहते हैं-सिंह व्याघ्र आदि तिर्यंचो द्वारा किये हुए, मनुष्यों द्वारा किये हुए देवद्वारा किये हुए अर्थात् वंदन दंड या चाबुक आदि का प्रहार रूप अनुकूल या प्रतिकूल तथा हास्य या द्वेषके कारण व्यन्तर आदि देवों द्वारा किये हुए तीनों प्रकारके उपसर्गों को सहन करे अर्थात् कर्म निर्जराकी भावना से सह ले। किन्तु उन भयों से रोम आदि भी न हिलने दे। रोमके साथ जुडे हुए 'आदि' पद से दृष्टि या मुख के विकार आदिका ग्रहण समझना चाहिए। शून्यागार मे उपस्थित महामुनि तिर्यचों मनुष्यों और देवो संबंधी तीनों प्रकार के उपसर्गों को निर्जरा की भावना से सहन करे भय के कारण अपने मुख आदि को कम्पित न करे किन्तु इन तीनों प्रकार के भयंकर उपसर्गों के उपस्थित होने पर भी मेरु की तरह अचल रहे । अन्यत्र भी कहा है-

---

જોઈએ ઉપસર્ગોના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-સિંહ, વાઘ, આદિ તિર્યચકૃત, (૨) મનુષ્ય કૃત અને (૩) દેવકૃત તેણે આ ત્રણે પ્રકારના ઉપસર્ગો સહન કરવા જોઈએ. અને વદન, દંડ અથવા ચાબુક આદિના પ્રહાર દ્વારા કરાતા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો પણ સહન કરવા જોઈએ તથા હાસ્ય અથવા દ્વેષને કારણે વ્યન્તર આદિ દેવો દ્વારા જે ઉપસર્ગો કરવામા અવે, તેમને પણ સહન કરવા જોઈએ આ ત્રણે પ્રકારના ઉપસર્ગો કર્મનિર્જરાની ભાવનાથી તેણે સહન કરવા જોઈએ તે ઉપસર્ગોને કારણે તેનુ રૂંવાડું પણ ફરકવુ જોઈએ નહીં, મુખ પર અથવા દૃષ્ટિમા સહેજ પણ વિકાર થવો જોઈએ. નહીં આ ઉપસર્ગોને કર્મની નિર્જરા કરવાની ભાવનાથી તેણે સહન કરવા જોઈએ ઉપસર્ગો આવી પડે ત્યારે ભયને કારણે તેના મુખ અને શરીરમા કંપન થવુ જોઈએ. નહીં, પરન્તુ તેણે ઉપસર્ગો આવી પડવા છતા મેરુના સમાન અચલ રહેવુ જોઈએ અન્યત્ર

पुनरपि जिनकल्पिकादिमुनिमनुलक्ष्य दर्शयति सूत्रकारः-'णो अभिकंखेज्ज इत्यादि ।

मूलम्

१ ३ २ ४ ५ ६

णो अभिकंखेज्ज जीवियं नोऽविय पूयणपत्थये सिया

१० ११ ९ ७ ८

अब्भत्थ मुविंति भेरवा सुन्नागारगयस्स भिक्खुणो १६

नाभिकांक्षेत् जीवितं नापि च पूजनप्रार्थकः स्यात् ।
अभ्यस्ता उपयन्ति भैरवा शून्यागारगतस्य भिक्षोः ॥१५॥

---

'उपसर्गत्रयान् यस्तु' इत्यादि ।

शून्य गृह में स्थित भी शान्त बुद्धिवाला जो मुनि तीनों प्रकार के उपसर्गोंको सहन करता है, रोम आदिको कम्पित न करे ॥ १५ ॥

जिनकल्पी आदि मुनियो को लक्ष्य करके पुनः सूत्रकार कहते हैं-'णो अभिकंखेज्ज' इत्यादि ।

शब्दार्थ--'जीवियं-जीवितम्' जीवनकी 'णो अभिकंखेज्ज--नो अभिकांक्षेत् इच्छाकरे नहीं करनी चाहिए 'नोवि य-नापि च' और न 'पूयणपत्थए--पूजनप्रार्थकः, सत्कार का अभिलाषी 'सिया--स्यात्' हो सुन्नागारगयस्स-शून्यागारगतस्य' शून्यगृह में गये हुए 'भिक्खुणो--भिक्षोः' साधु को 'भेरवा-भैरवाः' भयानक प्राणी 'अब्भत्थं-अभ्यस्ताः' अभ्यस्त भाव को 'उविंति-उपयन्ति' प्राप्त हो जाते हैं॥१६॥

---

પણ કહ્યુ છે કે—" उपसर्गत्रयान् यस्तु " ઇત્યાદિ

" શૂન્ય ઘરમા સ્થિત (રહેલો) બુદ્ધિમાન્ સાધુ ત્રણે પ્રકારના ઉપસર્ગોને સહન કરે છે તે ઉપસર્ગોને કારણે તેનુ રૂવાડું પણ ફરકતુ નથી અને ફરકવુ જોઇએ પણ નહીં." ॥ ગાથા ૧૫ ॥

જિનકલ્પિ આદિ મુનિઓને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર કહે છે કે-" णो अभिकंखेज्ज " ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ– 'जीविय-जीवितम्' જીવનની 'णो अभिकंखेज्ज-नो अभिकांक्षेत्' ઇચ્છા કરે નહિ 'नोवि य -नापि च' અને ન 'पूयणपत्थए-पूजनप्रार्थक' સત્કારનો અભિલાષી 'सिया-स्यात्' હોય सुन्नागारगयस्स-शून्यागारगतस्य' શૂન્યઘરમા ગયેલા 'भिक्खुणो-भिक्षोः' સાધુને 'भेरवा-भैरवा' ભયાનક પ્રાણી 'अब्भत्थ-अभ्यस्ता' અભ્યસ્ત ભાવને 'उविंति-उपयंति' પ્રાપ્ત થઇ જાય છે. ॥૧૬॥

-अन्वयार्थ-

(णो) नो (जीवियं) जीवितम् जीवनम् (अभिकंखेज्ज) अभिकांक्षेत्-जीवनाशां नैव कुर्यादिति। (नोवि य) नापि च (पूयणपत्थए) पूजनप्रार्थकः (सिया) स्यात्=नहि परीषहोपसर्गसहनद्वारेण सत्काराभिलाषी भवेदिति। यतः (सुन्नागारगयस्स) शून्यागारगतस्य (भिक्खुणो) भिक्षोः साधोः (भेरवा) भैरवाः=भयानकाः जन्तवः (अब्भत्थं) अभ्यस्ताः अभ्यस्तभावम् (उविंति) उपयंति=गच्छंतीत्यर्थः ॥१६॥

-टीका-

जिनकल्पिको हि महामुनिः 'णो' नहि 'अभिकंखेज्ज' अभिकांक्षेत्-नैवाभिलषेत्,=उपसर्गाभावः कदा स्यात् येन मे प्राणरक्षणं भवेदिति नाभिलषेत्, किंनाऽभिकांक्षेत्-इत्यतआह-'जीवियं' जीवितं जीवनम्, 'नो वि य' नापि च 'पूयणपत्थये सिया' पूजनप्रार्थनको भवेत्, घोरत्रिविधोपसर्गसहनेन लोकेषु मम वन्दनसत्कारादिकं स्यादिति प्रार्थको नैव भवेत्। परीषहोपसर्गसहनेन किं

अन्वयार्थ—

जीवनकी आकांक्षा न करे और न परीषह सहन करने के कारण सत्कार सन्मानकी अभिलाषा करे, क्योंकि शून्यगृह मे स्थित साधुको भयानक जन्तु से भय नहीं होता है॥ १६ ॥

टीकार्थ-

जिनकल्पिक महामुनि ऐसी इच्छा न करे कि कब उपसर्गका अभाव हो मेरे प्राणोंकी रक्षा हो! वह कौन सी इच्छा न करे, सो कहते हैं—जीवनकी इच्छा न करें। वह वन्दनादि की इच्छा भी न करे तीनों प्रकार के घोर उपसर्गको सहन करने से लोगों में मेरा वंदन सत्कार आदि हो, ऐसी इच्छा न करे। परीषह और ऊपसर्गको सहन करने से क्या होता है? सो कहते

-સૂત્રાર્થ-

શૂન્ય ઘરમા સ્થિત સાધુએ પરીષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરવા જ જોઈએ અને તે વખતે તેણે જીવનની આકાક્ષા કરવી જોઈએ નહી પરીષહો સહન કરવાને કારણે સત્કાર સન્માનની અભિલાષા પણ રાખવી જોઈએ નહી શૂન્ય ઘરમા રહેના સાધુએ ભયાનક જતુઓથી પણ ભયભીત થવુ જોઈએ નહી ॥ ૧૬ ॥

-ટીકાર્થ-

જિનકલ્પિક મુનિએ એવી ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ કે ક્યારે ઉપસર્ગનો અભાવ થાય અને મારા પ્રાણ બચી જાય! તેણે કેવી ઈચ્છા ન કરવી જોઈએ? આપ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકારે આ પ્રમાણે આપ્યો છે-તેણે જીવનની ઈચ્છા કરવી જોઈએ નહી અને વન્દનાદિની ઈચ્છા પણ કરવી જોઈએ નહીં-એટલે કે ત્રણે પ્રકારના ઘોર ઉપસર્ગો સહન કરવાથી લોકો

भवति तत्राह—'सुन्नागारगयस्स' शून्यागारगतस्य=शून्यगृहादौ स्थितस्य' 'भिक्खुणो भिक्षोः 'भेरवा' भैरवाः=भयकर्तारो व्यंतरादयः, परीषहोपसहनकर्तुर्मुनेः क्षांति शांति-धैर्यादिगुणं दृष्ट्वा भैरवाअपि व्यन्तरादयः दुर्लभवोधिनो'अब्भत्थं'अभ्यस्ताः=परि-चिता इतियावत्। 'उविंति' उपयन्ति भवन्ति उपसर्गैरनेकशःउपद्रुतोऽपि जीवनेच्छां-न कुर्यात् । जीवननिरपेक्षः सहनं कुर्यात् । तथा—उपसर्गेण स्वकीयवन्द-नसत्कारादिकं वा नैवेच्छेत् । अनेन प्रकारेण वन्दनसत्काराभ्यां निरपेक्षः साधुः भयंकरपिशाचादिजनितोपद्रवं सहेत । एतादृशस्य साधोः ते उपद्रवकारिणःपिशा-चादयः आत्मीयप्राया अभ्यस्ता भवन्ति । एतादृशोपद्रवान् सहतः साधोः शून्यगृहे वर्तमानस्य शीतोष्णादिकृत उपद्रवोऽपि सुखसाध्यो भवतीति भावः ॥१६॥

---

है—शून्य गृह आदि में स्थित भिक्षुको भयोत्पादक व्यन्तर आदि परीषह और उपसर्ग सहन करने वाले मुनिको क्षमा, शान्ति, धैर्य आदि गुणोंको देखकर भयंकर एवं दुर्लभवोधि व्यन्तर आदि भी सुलभ हो जाते हैं। अतः अनेकों वार उपसर्गों से उपद्रव ग्रस्त होनेपर भी जीवनकी इच्छा न करे। जीवनकी परवाह न करता हुआ सहन करे। तथा उपसर्ग सहकर अपनी वन्दन या अपनी सत्कार न चाहे। इस प्रकार आदर और सत्कार से निरपेक्ष होकर साधु भयंकर पिशाच आदिके द्वारा जनित उपद्रवको सहन करे। ऐसे साधु के लिए वे उपद्रवकारी पिशाच आदि आत्मीय के समान अभ्यस्त (परिचित) हो जाते हैं। अभिप्राय यह है कि इस प्रकार के उपद्रवों को सहन करनेवाले और शून्य गृह में निवास करनेवाले साधु के लिए सर्दी गर्मी आदिका उपद्रव भी सुखसाध्य हो जाता है॥ १६॥

---

મારો સત્કાર કરશે, એવી ભાવના પણ રાખવી જોઈએ નહીં પરીષહો અને ઉપસર્ગો સહન કરવાથી શો લાભ થાય છે?

શૂન્ય ઘરમા રહેલા સાધુના ક્ષમા, શાન્તિ, ધૈર્ય આદિ ગુણો જોઈને ઉપસર્ગ કરનારા ભય કર ભયોત્પાદક અને દુર્લભબોધિ વ્યન્તરાદિ દેવો પણ સુલભ થઈ જાય છે, એટલે કે તેમના તે ગુણોથી પ્રભાવિત થાય છે તેથી અનેક વાર ઉપદ્રવ ગ્રસ્ત થવા છતા પણ સાધુએ જીવનની ઇચ્છા ન કરવી-તેણે જીવનની પરવા કર્યા વિના તે ઉપસર્ગોને સહન કરવા જોઈએ તથા ઉપસર્ગ સહન કરવાથી વ દનાદિ દ્વારા લોકોમા મારો સત્કાર થશે. એવી આકાંક્ષા પણ તેણે રાખવી જોઈએ નહીં, પરન્તુ આ પ્રકારની આકાક્ષા રાખ્યા વિનાજ તેણે તે ઉપસર્ગોને સહન કરવા જોઈએ. એવા સાધુને માટે તો તે ઉપદ્રવકારી પિશાચ આદિ પણ આત્મીયના સમાન અભ્યસ્ત (પરિચિત) થઈ જાય છે. એટલે કે આ પ્રકારે ઉપદ્રવોને સહન કરનાર અને સૂના ઘરમા રહેનાર તે સાધુને માટે તો શીત, ઉષ્ણતા, આદિ ઉપદ્રવો પણ સુખસાધ્ય થઈ જાય છે ॥ ગાથા ૧૬ ॥

उपदेशान्तरं पुनः प्रस्तौति सूत्रकारः-'उवणीयतरस्स' इत्यादि ।

मूलम्--

१ २ ४ ९
उवणीयतरस्स ताइणो भजमाणस्स विविक्कमासणं ।
६ ७ ५ ८ १० ११ १२
सामाइयमाहु तस्स जं जो अप्पाणं भए ण दंसए ॥१७॥

-छाया-

उपनीततरस्य त्रायिणः भजमानस्य विविक्तमासनम् ।
सामायिकमाहुस्तस्य यद्य आत्मानं भये न दर्शयेत् ॥१७॥

अन्वयार्थः—

(उवणीयतरस्स) उपनीततरस्य=स्वात्मानं ज्ञानादिसमीपे उपस्थापितस्य (ताइणो) त्रायिणः=परोपकारिणः षड्जीवनिकायरक्षकस्य वा (विविक्कमासणं)

---

सूत्रकार पुनः उपदेश करते हैं—"उवणीयतरस्स" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'उवणीयतरस्स-उपनीततरस्य' जिसने अपने आत्मा को ज्ञान आदि के समीप पहुंचा दिया है 'ताइणो-त्रायिणः' तथा जो अपना और पर का उपकार करता है अर्थात् षट्जीवनिकाय का रक्षण करता है 'विवि-क्कमासणं-विविक्तमासनम्' स्त्री, नपुंसकवर्जितस्थान को 'भजमाणस्स-भज-मानस्य' सेवन करता है 'तस्स-तस्य' ऐसे मुनिका सर्वज्ञोंने 'सामाइयमाहु-सामायिकमाहुः'-सामायिक चारित्र कहा है 'जं--यत्' इसलिये 'अप्पाणं-आत्मानं' आत्मा में 'भए ण दंसए-भये न दर्शयेत्' भय प्रदर्शित नहीं करना चाहिए ॥१७॥

अन्वयार्थ-

जिसने अपनी आत्मा को ज्ञान आदि के समीप स्थापित किया है, जो परोपकारी अथवा षट् जीवनिकाय का रक्षक है, और जो स्त्रीपशु और पण्डक से

---

વળી સૂત્રકાર સાધુને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે—"उवणीयतरस्स" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ– 'उवणीयतरस्स-उपनीततरस्य' જેણે પોતાના આત્માને જ્ઞાન વિગેરેની નજદીક પહોંચાડી દીધો છે 'ताइणो-त्रायिन' તથા જે પોતાનો અને બીજાનો ઉપકાર કરે છે અર્થાત ષટ્જીવનિકાયનુ રક્ષણ કરે છે 'विविक्कमासण-विविक्तमासनम्' સ્ત્રી, નપુંસક વર્જિત સ્થાનને 'भजमाणस्स-भजमानस्य' સેવન કરતા એવા 'तस्स-तस्य' આવા મુનિનું સર્વજ્ઞોએ 'सामाइयमाहु-सामायिकमाहु' સામાયિક ચારિત્ર કહેલ છે. 'जं—यत्' એટલા માટે 'अप्पाणं-आत्मान' આત્મામા 'भए ण दंसए-भये न दर्शयेत्' ભય પ્રદર્શિત ના કરવો જોઈએ. ॥૧૭॥

—સૂત્રાર્થ—

જેણે પોતાના આત્માને જ્ઞાન આદિની સમીપે સ્થાપિત કર્યો છે. જે પરોપકારી છે એટલે કે છ જીવનિકાયના રક્ષક છે, અને જેઓ સ્ત્રી, પશુ અને પંડક (નપુંસક) થી રહિત

विविक्तमासनम्=स्त्रीपशुपण्डकवर्जितस्थानम् (भजमाणस्स) भजमानस्य=तादृश-स्थानसेविन इत्यर्थः, (तस्स) तस्य=एतादृशस्य मुनेः सर्वज्ञाः 'सामाइयमाहु' सामायिकं चारित्रमाहुः कथितवन्तः, (जं) यत्=यस्मात् यः 'अप्पाणं' आत्मानम् (भए ण दंसए) भये न दर्शयेत्इति ॥१७॥

टीका—

'उवणीयतरस्स' उपनीततरस्य स्वात्मानं ज्ञानदर्शनचारित्रसमीपं नीतवतः 'ताइणो' त्रायिणः यः स्वपरं च तारयति संसारसागरेभ्यः एतादृशस्य 'विविक्कं' विविक्तम्=स्त्रीपशुपण्डकवर्जितम्, 'आसणं' आसनं वसत्यादि स्थानम् 'भजमाणस्स' भजमानस्य सेवमानस्य इति यावत्। 'तस्स' तस्यैतादृशस्य मुनेः सर्वज्ञपुरुषाः सामाइयं' सामायिकचारित्रम् 'आहु' आहुः-कथितवन्तः 'जं' यत् यस्मादयं चारित्रवान् साधुः 'अप्पाणं' आत्मानं 'भये ण दंसए' भये न दर्शयेत् भयभीतो न भवेत्। यः स्वात्मानं ज्ञानदर्शनादिषु अतिशयेन स्थापितवान्, यः स्वात्मना सहैवाऽन्यमप्युपकरोति यः स्त्रीपशुपण्डकरहित-

---

रहित स्थानको सेवन करने वाला है, ऐसे मुनि को सर्वज्ञ भगवान् ने सामायिक चारित्र कहा है। अतएव भयभीत नहीं होना चाहिए ॥१७॥

-टीकार्थ-

अपनी अत्मा को ज्ञान दर्शन चारित्र के समीप ले जानेवाले तथा 'तायी' अर्थात् संसार सागर से स्व और पर को तारने वाले तथा स्त्री पशु और पण्डक से रहित स्थान का सेवन करने वाले मुनि को सर्वज्ञ पुरुषने सामायिक चारित्र कहा है। अतएव अपने आप को भयभीत न करे।

तात्पर्य यह है कि जिसने अपनी आत्मा को ज्ञान दर्शन आदि में खूब स्थापित किया है, जो अपनी अत्मा के साथ दूसरोंका भी उपकार करता है,

---

સ્થાનનું સેવન કરનારા છે, એવા મુનિને સર્વજ્ઞ ભગવાને સામાયિક ચરિત્ર વાળો કહ્યો છે. તેથી સાધુએ ભયભીત થવુ જોઈએ નહીં ॥૧૭॥

—ટીકાર્થ—

જેણે પોતાના આત્માને જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રમા સ્થાપિત કર્યો છે, તથા જેઓ 'તાયી' છે એટલે કે સંસારસાગરને તરી જનારા અને બીજાને સંસારસાગર તરાવનારા છે, અને જેઓ સ્ત્રી, પશુ અને પંડકથી રહિત સ્થાનનુ જ સેવન કરનારા છે, એવા મુનિને સર્વજ્ઞ ભગવાને સામાયિક આદિ ચારિત્ર યુક્ત કહ્યા છે તેથી તેણે ભયભીત થવુ જોઈએ નહીં આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે સાધુએ પોતાના આત્માને જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રથી યુક્ત કર્યો છે, જે છકાયના જીવોના રક્ષક છે, જે પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ કરનારા અને અન્યનો પણ ઉપકાર કરનારા છે, જે સ્ત્રી, પશુ અને પંડકથી રહિત સ્થાનનુ સેવન

स्थानसेवी भवति एतादृशं साधु तीर्थकराः सामयिकः समभावेन वर्तनशीलः इति नामाऽभिधानं कृतवन्त इत्यतो न भयभीता भवेयुरिति भावः ॥१७॥

उसिणोदग' इत्यादि ।

मूलम्—

उसिणोदगतत्तभोइणो धम्मट्ठियस्स मुणिस्स हीमतो
संसग्गियासाहुराईहिं असमाही उ तहागयस्सवी ॥१८॥

छाया—

उष्णोदकतप्तभोजिनो धर्मस्थितस्य मुने र्ह्रीमतः ।
संसर्गोऽसाधूराजभि रसमाधिस्तु तथागतस्यापि ॥१८॥

---

जो स्त्री पशु और पण्डक से रहित स्थान का सेवन करने वाला है, ऐसे साधु को तीर्थंकर सामायिक आदि चारित्र वाला कहते हैं अर्थात् ऐसा साधु ही सामायिक चारित्र आदि पाँच प्रकार के चारित्रों का अधिकारी होता है। अतएव साधु को भयभीत नहीं होना चाहिए ॥१७॥

"उसिणोदग" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'उसिणोदगतत्तभोइणो–उष्णोदकतप्तभोजिनः' विना ठंडा किआ गरम जल पीने वाले 'धम्मट्ठियस्स–धर्मस्थितस्य' श्रुतचारित्र धर्म में स्थित 'हीमतो–ह्रीमतः' असंयममें लज्जित होने वाले 'मुणिस्स–मुनेः' मुनिको 'राईहिं–राजभिः' राजा आदि से 'संसग्गि–संसर्गः' संसर्ग करना 'असाहु–असाधुः' बुरा है 'तहागयस्स वि–तथागतस्यापि' वह संसर्ग शास्त्रोक्त आचार पालने वाले का भी 'असमाही–असमाधिः' समाधिका भंग करता है॥१८॥

---

કરનારા છે, એવા સાધુને તીર્થંકર ભગવાને સામાયિક આદિ ચારિત્રવાળા કહ્યા છે એટલે કે એવા સાધુ જ સામાયિક ચારિત્ર આદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનો અધિકારી હોય છે. એવું જાણીને સાધુએ ભયભીત થવું જોઈએ નહીં ॥૧૭॥

"उसिणोदग" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ— 'उसिणोदगतत्तभोइणो–उष्णोदकतप्तभोजिन' ઠંડુ કર્યા વગરનું ગરમ પાણી પીવાવાળા 'धम्मट्ठियस्स धर्मस्थितस्य' શ્રુતચારિત્ર ધર્મમાં સ્થિત 'हीमतो–ह्रीमत' અસંયમથી લજ્જિત થવાવાળા 'मुणिस्स–मुने' મુનિનો 'राइहिं–राजभि' રાજા વગેરેથી 'ससग्गि–संसर्ग' સંસર્ગ કરવો 'असाहु–असाधु' ખરાબ છે तहागयस्सवि–तथागतस्यापि' તે સંસર્ગ શાસ્ત્રોક્ત આચાર પાળવાવાળાને પણ 'असमाही–असमाधि' સમાધિનો ભંગ કરે છે ॥૧૮॥

अन्वयार्थ—

(उसिणोदगतत्तभोइणो) उष्णोदकतप्तभोजिनः (धम्मट्ठियस्स) धर्मस्थितस्य-चारित्रे वर्तमानस्येत्यर्थः,(हीमतो)ह्रीमतः-असंयमात् लज्जमानस्य(मुणिस्स) मुनेः (राइहि) राजभिः (संसग्गि य) संसर्गः-संबन्धः परिचयो वा (असाहु) असाधुः अनर्थहेतुत्वात् (तहागयस्सवी) तथागतस्यापि-यथोक्तानुष्ठायिनोऽपि राजादिसंसर्गवशात् (असमाही उ) असमाधिरेव-अपध्यानमेव स्यादिति ॥१८॥

टीका—

'उसिणोदगतत्तभोइणो' उष्णोदकतप्तभोजिनः, अग्नि संबन्धादुष्णं तदपि तप्तमेव न तु शीतलं कालेन वायुना वा कारितम् । उपलक्षणत्वात् तण्डुलोदकतिलोदकतुषोदकादिकं विंशतिप्रकारकधौतजलम् पेयं साधूनाम् । 'धम्मट्ठियस्स' धर्मस्थितस्य-धर्मे श्रुतचारित्र्याख्ये लक्षणे-

-अन्वयार्थ-

उष्ण जल को उष्ण ही पीनेवाले, धर्म अर्थात् चारित्र में स्थित, तथा असंयम से लज्जित होने वाले मुनि का राजाओं के साथ संसर्ग होना समीचीन नहीं, क्योंकि वह अनर्थ का कारण है। पूर्वोक्त प्रकार से आचरण करने वाले को भी राजा आदि के संसर्ग से असमाधि अर्थात् दुर्ध्यान ही होता है ॥१८॥

-टिकार्थ-

जो साधु अग्नि के सम्बन्ध से उष्ण हुए जलको उष्ण ही पीता है, समय या वायु के द्वारा शीतल हुए को नहीं, यह कथन उपलक्षण होने से तण्डुलोदक, तिलोदक, तुषोदक आदि वीस प्रकार का धोवण साधुओं के लिए

-સૂત્રાર્થ-

ઉકાળેલુ પાણી પીનારા, ધર્મમાં એટલે કે ચારિત્રમા સ્થિત (સંયમના આરાધક) અસંયમથી લજ્જિત થનારા મુનિનો રાજાની સાથે સંસર્ગ થવો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તે અનર્થનુ કારણ થઇ પડે છે પૂર્વોક્ત પ્રકારે આચરણ કરનાર સાધુને પણ રાજાનો સંસર્ગ રાખવાથી અસમાધિનો (સમાધિનાભંગનો) એટલે કે દુર્ધ્યાનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. ॥૧૮॥

-ટીકાર્થ-

જે સાધુ અગ્નિ વડે ઉષ્ણુ થયેલા પાણીને ગરમને ગરમ જ પીવે છે, એટલે કે સમય અથવા વાયુ દ્વારા શીતલ થયેલા પાણીને પીતો નથી, આ કથન ઉપલક્ષણ રૂપ હોવાથી એવુ સૂચિત થાય છે કે તંડુલોદક, તિલોદક, તુષોદક આદિ વીસ પ્રકારના ધોવણો

स्थितस्य वर्त्तमानस्य, 'मुणिस्स' मुनेः=जिनाज्ञाप्रमाणकस्य 'हीमतो' ह्रीमतः= असंयमं प्रति लज्जाकारकस्य 'राइहि' राजभिः 'संसग्गि' संसर्गः=संपर्कः 'असाहू' असाधुः असम्यगिति यावत्। 'तहागयस्स वि' तथागतस्यापि, शास्त्रोक्ताचारपालनकर्तुरपि 'असमाही' असमाधिः=समाधिभंगकारको भवति। राजा तुष्टः साध्वर्थमारंभसमारंभादिकं करोति, रुष्टस्तु संयमनिर्वाहकोपकरणं वस्त्रपात्रादिकमप्यपहरन् प्राणमपि अपहरति तस्मात् उभयथापि राजसंसर्गो भयानक एवेति ज्ञात्वा राजसंसर्गं त्यजेत् ॥१८॥

त्यागयोग्यान् दोषान् उपदर्श्य सूत्रकारः उपदेशान्तरं ब्रूते 'अहिगरणकडस्स' इत्यादि ।

मूलम्—

१ २ ५ ३ ४
अहिगरणकडस्स भिक्खुणो वयमाणस्स पसज्झ दारुणं
६ ८ ७ १० ११ १२ ९
अट्ठे परिहाती वहू अहिगरणं ण करेज्ज पंडिए ॥१९॥

पेय है अर्थात् पीना कल्पता है। तथा जो साधु श्रुत और चारित्र रूप धर्म में स्थित है तथा जो असंयम सेवन से लज्जित होता है, ऐसे मुनि अर्थात् जिनाज्ञा को प्रमाणभूत मानने वाले के लिए राजाओं के साथ सम्पर्क करना अच्छा नहीं है, क्योंकि उनका संसर्ग पूर्वोक्त आचार का पालन करने वाले की भी समाधि को भंग करने वाला होता है। राजा तुष्ट हो तो साधु के लिए आरंभ समारंभ आदि करता है और रुष्ट हो जाय तो वस्त्र पात्र आदि संयम के निर्वाहक उपकरणों का अपहरण करता हुआ प्राणों का भी अपहरण कर लेता है इस प्रकार दोनों प्रकार से राजाका संसर्ग भयजनक ही है। ऐसा समझकर राजा के संसर्ग से वचना चाहिए ॥१८॥

સાધુને માટે પેય એટલે કે પીવાયોગ્ય છે તથા જે સાધુ શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ધર્મની સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરી રહ્યો હોય છે, તથા અસંયમનુ સેવન થઇ જવાથી જે લજ્જિત થઇ જાય છે, એવા મુનિને માટે એટલે કે જિનાજ્ઞાને પ્રમાણભૂત માનનાર મુનિને માટે, રાજાઓની સાથેનો સંપર્ક અનુચિત જ ગણાય છે, કારણ કે તેમનો સંપર્ક પૂર્વોક્ત આચારોનુ પાલન કરનાર મુનિની સમાધિનો પણ ભંગ કરવામા કારણભૂત બને છે રાજા રીઝે તો સાધુને નિમિત્તે આરંભ સમારંભ કરે છે અને જો રૂઠે તો વસ્ત્ર, પાત્રાદિ સંયમોપકરણોનુ પણ અપહરણ કરે છે અને ક્યારેક પ્રાણોનું પણ અપહરણ કરતા અટકતો નથી આ પ્રકારે બન્ને તરફથી રાજાનો સંપર્ક ભયજનક અને અનર્થકારી જ છે, એવુ સમજીને સાધુએ રાજાના સંપર્કથી દૂર જ રહેવુ જોઇએ ॥ ગાથા ૧૮ ॥

छाया--

अधिकरणकरस्य भिक्षोः वदतः प्रसह्य दारुणम् ।
अर्थः परिहीयते बहु अधिकरणं न कुर्याद् पण्डितः ॥१९॥

अन्वयार्थः--

(अहिगरणकडस्स) अधिकरणकरस्य-कलहं कुर्वतः (भिक्खुणो) भिक्षोः तथा (पसज्झ)प्रसह्य हठात् प्रकटरूपेणेत्यर्थः, (दारुणं)दारुणां-कठोरां वाचम् (वयमाणस्स) वदतः-इत्थंभूतस्य साधोः(अट्ठे)अर्थः-मोक्षरूपः बहु परिहीयते-विनश्यति, तस्मात्

त्याग के योग्य दोषों को दिखलाकर सूत्रकार दूसरा उपदेश करते हैं- "अहिगरणकडस्स" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'अहिगरणकडस्स--अधिकरणकरस्य' कलह करने वाले 'भिक्खुणो --भिक्षोः' साधु को तथा 'पसज्झ-प्रसह्य' प्रकट रूप से 'दारुणं-दारुणाम्' कठोर वाणी 'वयमाणस्स--वदतः' बोलने वाले साधु को 'अट्ठे--अर्थः' मोक्ष 'बहुपरिहायती--बहुपरिहीयते' नष्ट हो जाता है 'पंडिए--पण्डितः' इसलिये बुद्धिशाली मुनि 'अहिगरणं--अधिकरणम्' कलह 'न करेज्ज--न कुर्यात्' न करें कलह करने वाला मोक्ष से दूर हो जाताहै इसलिये कलह न करना चाहिये ॥१९॥

-अन्वयार्थ-

कलह करने वाले तथा दृढता पूर्वक कठोर वाणी बोलने वाले साधु का मोक्षरूप अर्थ सर्वथा नष्ट होजाता है । इस कारण पण्डित मुनि

ત્યાગ કરવા લાયક દોષો બતાવીને હવે સૂત્રકાર સાધુને બીજો ઉપદેશ આપે છે— "अहिगरणकडस्स" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'अहिरगणडकस्स-अधिकरणकरस्य' કલહકરવાવાળા 'भिक्खुणो-भिक्षो' સાધુને તથા 'पसज्झ प्रसह्य' પ્રકટરૂપથી 'दारुण-दारुणाम्' કઠોરવાણી 'वयमाणस्स -वदत' બોલવાવાળા સાધુને 'अट्ठे-अर्थं' મોક્ષ 'वहुपरिहायती--वहुपरिहीयते' નષ્ટ થઇ જાય છે 'पडिए-पण्डित' એટલા માટે બુદ્ધિશાળી મુનિ 'अहिगरणं-अधिकरणम्' કલહ 'न करेज्ज-न कुर्यात' ના કરે, કલહ કરવાવાળા મોક્ષથી દૂર થઇ જાય છે, એટલા માટે કલહ ન કરવો જોઇએ ॥૧૯॥

-સૂત્રાર્થ-

કલહ કરનાર તથા દૃઢતાપૂર્વક કઠોર વાણી બોલનાર સાધુના મોક્ષરૂપ અર્થનો સર્વથા નાશ થઇ જાય છે, તે કારણે વિવેક યુક્ત મુનિએ કલહ કરવો જોઇએ નહીં. એટલે કે

कारणात् (पण्डिए)पण्डितः-मेधावी मुनिः (अहिगरणं)अधिकरणं कलहं (न करेज्ज) न कुर्यात्-कलह कर्ता मोक्षाद्दूरो भवति तस्मात् कलहो न कर्तव्य इति ॥१९॥

टीका:-

'अहिगरणकडस्स' अधिकरणकरस्य अधिकरणं कलहः तत्कर्त्तुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तस्य कलहकर्त्तुरिति यावत्। (भिक्खुणो)भिक्षोः=भिक्षणशीलस्य-निर्दोषभिक्षायाचकस्येत्यर्थः,'पसज्झे' प्रसह्य-हठात् प्रकटरूपेणेत्यर्थः, 'दारुणं=कर्कशकठोररूपं वचनं 'वयमाणस्स' वदतः, कटुभाषणशीलस्य 'अट्ठे' अर्थः-संयमः मोक्षो वा 'बहु' अतिशयेन 'परिहायती' परिहीयते, विनष्टो भवतीति भावः। अतः 'पंडिए' पण्डितः-सदसद्विवेकशीलो मेधावी मुनिः, 'अहिगरणं न करेज्ज' अधिकरणं न कुर्यात्-अधिकरणं कलहं नैव कुर्यात्। यः कलहकारी, तथा कलहकृद्वचनवादी साधु भवेत् तस्य मोक्षः संयमो वा विनश्यति, तस्मात् मोक्षाभिलाषिणा कलहो न विधेयः।

'कलह न करे' अर्थात् कलह करने वाला मोक्षसे दूर हो जाता है, अतएव कलह नहीं करना चाहिए ॥१९॥

-टीकार्थ-

जो कलह करता है या कलह करना जिसका स्वभाव है, तथा जो हठपूर्वक कर्कश कठोर वचनों का प्रयोग करता है अर्थात् जो कटुभाषणशील है, ऐसे साधु का संयम अथवा मोक्ष रूप अर्थ अत्यन्त हानि को प्राप्त होता है-विनष्ट हो जाता है अतएव सत् असत् का विवेकी साधु कलह न करें।

जो साधु कलह करता है अथवा कलह कारी वचन बोलता है, उसका संयम या मोक्ष रूप प्रयोजन नष्ट हो जाता है। अतएव मोक्ष के अभिलाषी को कलह नहीं करना चाहिए।

કલહ કરનાર સાધુ મોક્ષથી દૂર થાય છે એટલે કે સંસારમા જ અટવાયા કરે છે, માટે સાધુએ કલહ કરવો જોઇએ નહીં ॥૧૯॥

-ટીકાર્થ-

જે કલહ કરે છે અથવા કલહ કરવાનો જ જેનો સ્વભાવ છે, તથા જે હઠ પૂર્વક કર્કશ (કઠોર) વચનનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે જે કટુભાષણશીલ છે, એવા સાધુનો સંયમ અથવા મોક્ષરૂપ અર્થ અત્યન્ત ભયમા મૂકાઇ જાય છે વિનષ્ટ થઈ જાય છે તેથી સત્ અસતના વિવેક વાળા સાધુએ કલહ કરવો જોઇએ નહીં

જે સાધુ કલહ કરે છે અથવા કલહકારી વચન બોલે છે, તેનો સંયમ અથવા તેનુ મોક્ષ રૂપ પ્રયોજન નષ્ટ થઇ જાય છે તેથી મોક્ષાભિલાષી સાધુએ કલહ કરવો જોઇએ નહીં

अयं भावः- बहुना कालेन यत् कृतं यदर्जितं महत्तपसा क्षान्त्यादिगुणराशिं तत्सर्वं कलहं कुर्वतः परपीडाकरं वचनमुच्चारयतः तत्क्षणमेव नाशं गच्छति। तदुक्तम् -

'जं अज्जियं समिखल्लएहिं तवनियमबंभमइएहिं।
माहु तयं कलहं ता छड्डेह अहसणपत्तेहिं' ॥ १ ॥

इत्यादि मत्वा ईषदपि कलहं न कुर्यात् पण्डितः। उक्तंचान्यत्रापि-

'महता तपसा पूर्वं कालेन समुपार्जितम्।
तत्तपो नाशमायाति कलहात् परपीडनात्' ॥ इति ॥ १९ ॥

-मूलम्-

१ २ ३
सीयोदगपडिदुगुंछिणो अपडिण्णस्स लवावसप्पिणो
६ ७ ४ ५ ८ ९ १० ११
सामाइय माहु तस्स जं जो गिहिमत्तऽसणं न भुंजई ॥२०॥

तात्पर्य यह है कि दीर्घ काल तक जो किया है और जो महान् तप के द्वारा उपार्जित किया है वह क्षमा आदि गुणों का समूह आदि सभी कुछ कलह करने वाले तथा परपीडाकारी वचन बोलने वाले का नष्ट हो जाता है। कहा भी है-"जं अज्जियं' इत्यादि।

तपश्चरण, नियम और ब्रह्मचर्य की साधना से जो प्राप्त हुआ है वह सब नष्ट न हो जाय, इस कारण कलह का त्याग कर देना चाहिए।'

इत्यादि समझ कर विवेकी पुरुष थोडा भी कलह न करे। अन्यत्र भी कहा हैं-

'पहले दीर्घ काल तक तपस्या करने से जो प्राप्त हुआ है, वह तप कलह करने से तथा दूसरों को पीडा पहुँचाने से नष्ट हो जाता है'॥१९॥

આ કથનનુ તત્પર્ય એ છે કે દીર્ઘકાળ પર્યન્તના સયમની આરાધના દ્વારા અને કઠિન તપસ્યાઓ દ્વારા ઉપાર્જિત કરેલા ક્ષમા આદિ ગુણોના સમૂહનો કલહકારી તથા પરપીડાકારી વચનો બોલવાથી નાશ થઈ જાય છે કહ્યુ પણ છે કે "जं अज्जियं" ઇત્યાદિ

"જો કલહ કરવામા અવે, તો તપશ્ચરણ, નિયમ અને બ્રહ્મચર્યની સાધના દ્વારા જે પ્રાપ્ત થયુ હોય છે, તે નષ્ટ થઈ જાય છે, માટે વિવેકવાન્ સાધુએ કલહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ"

અન્યત્ર પણ એવુ કહ્યુ છે કે "પહેલા દીર્ઘ કાળ સુધી તપસ્યા કરીને જે પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે, તે કલહ કરવાથી તથા અન્યને પીડા પહોચાડવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે." ॥ ગાથા ૧૯ ॥

छाया—

शीतोदकप्रतिजुगुप्सकस्य अप्रतिज्ञस्य लवावसर्पिणः ।
सामायिक माहुस्तस्य यत् यो गृह्यमत्रेऽशनं न भुंक्ते ॥ २० ॥

अन्वयार्थः

(सीयोदगपडिदुगुंछिणो) शीतोदकप्रतिजुगुप्सकस्य=शीतोदकमप्राशुकं जलम् तत्प्रतिजुगुप्सकस्य अप्राशुकोदकपरिहारिणः साधोः, (अपडिण्णस्स) अप्रतिज्ञस्य=प्रतिज्ञारहितस्य (लवावसप्पिणो) लवावसर्पिणः लवं कर्म तस्मात् अवसर्पिणः परिहारिणः, (तस्स) तस्य एवभूतस्य साधोः (जं)यत् यस्मात्कारणात् (सामाइयं) सामायिकं=समभावम् (आहु) आहुः कथितवन्तः सर्वज्ञाः । (जे) यः मुनिः

शब्दार्थ—'सीयोदगपडिदुगुंछिणो–शीतोदकप्रतिजुगुप्सकस्य' जो साधु शीतोदक से घृणा करता है 'अपडिण्णस्स–अप्रतिज्ञस्य' तथा कोई भी प्रकार की प्रतिज्ञा अर्थात् कामना नहीं करता है 'लवावसप्पिणो–लवावसर्पिणः' एवं जो कर्मबन्धको उत्पन्न करने वाले कर्मों के अनुष्ठान से दूर रहता है 'तस्स–तस्य' ऐसे साधु का सर्वज्ञों ने 'जं--यत् जो 'सामाइयं–सामायिकम्, समभाव 'आहु–आहुः' कहा है तथा 'जे--यः' जो मुनि 'गिहिमत्ते--गृह्यमत्रे' गृहस्थ के पात्र में 'असणं--अशनम्' आहार 'ण भुंजइ--न भुंक्ते' नहीं खाता है उसका समभाव है॥२०॥

—अन्वयार्थ--

सचित्त जलके त्यागी, निदान रूप प्रनिज्ञा के त्यागी, ' लव अर्थात् कर्म का त्याग करने वाले उसी साधु को सामायिक चारित्र कहा गया है जो गृहस्थ के पात्र में भोजन नहीं करता ॥२०॥

શબ્દાર્થ—'सीयोदगपडिदुगु छिणो–शीतोदकप्रतिजुगुप्सकस्य' જે સાધુ શિતોદકથી ઘૃણા કરે છે 'अपडिण्णस्स–अप्रतिज्ञस्य' તથા કોઇપણ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા અર્થાત્ કામના કરતા નથી. 'लवावसप्पिणो-लवावसर्पिण' એવમ્ જે કર્મબંધને ઉત્પન્ન કરવાવાળા કર્મોના અનુષ્ઠાનથી દૂર રહે છે. 'तस्स–तस्य' એવા સાધુને સર્વજ્ઞોએ 'ज –यत्' જે 'सामाइय –सामायिकम्' સમભાવ 'आहु–आहु' કહેલ છે તથા 'जे–य' જે મુનિ 'गिहिमत्त-गृह्यमत्रे' ગૃહસ્થના પાત્રમાં 'असण –अशनम्' આહાર 'ण भुजइ–न भुंक्ते' ખાતો નથી તેનો સમભાવ છે. ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ—

સચિત્ત જળના ત્યાગી, નિદાન રૂપ પ્રતિજ્ઞાના ત્યાગી, લવનો (કર્મનો) ત્યાગ કરનારા એવા એ સાધુને જ સામાયિક ચારિત્રવાળો કહ્યો છે કે જે ગૃહસ્થના પાત્રમા ભોજન કરતો નથી. ॥૨૦॥

(गिहिमत्ते) गृहामत्रे गृहस्थस्य पात्रे (असणं) अशनमाहारम् (ण भुंजइ) न भुंक्ते-तस्यैव सामायिकमाहुः, सर्वज्ञा इति ॥ २० ॥

टीका-

'सीओदगपडिदुगुंछिणो' शीतोदकं प्रति जुगुप्सितस्य, शीतजलं परिहारिणः साधोः तथा 'अपडिण्णस्स' अप्रतिज्ञस्य=निदानरूपप्रतिज्ञावर्जितस्य, 'लवावसप्पिणो' लवावसर्पिणः, लव इति कर्मनाम । तथाच कर्मोत्पादकाऽनुष्ठानरहितस्य 'तस्स' तस्य साधोः 'सामाइयं सामायिकं=समभावलक्षणम् 'आहु' आहुः कथितवन्तः सर्वज्ञाः 'जो' यः साधुः 'गिहिमत्ते' गृहस्थस्य अमत्रे-पात्रे 'असणं' अशनं=आहारादिकम् 'जं' यत्-यस्मात् 'ण भुजइ' नैव भुङ्क्ते तस्य साधोः सामायिकमाहुस्तीर्थकराः, अशनेत्युपलक्षणं तेन गृहस्थपात्रे न वस्त्रादिकं क्षालयेन्न वा औषधादिकं गृहस्थपात्रे पिबेत् इति ।

यः साधुः धर्माचरणशीलः शीतोदकं नैव सेवते, कर्मबन्धनदायि अनुष्ठानं न करोति, तथा गृहस्थस्य पात्रे भोजनं न करोति तस्यैव समभाव इति

-टीकार्थ-

शीत अर्थात् अप्रासुक जल का त्याग करने वाले, निदान रूप प्रतिज्ञा का वर्जन करने वाले तथा कर्मजनक कोई सावद्य क्रिया नहीं करने वाले उसी साधु को सर्वज्ञ भगवन्तो ने सामायिक कहा है जो गृहस्थ के पात्र में अशन आदि नहीं करता है । यहाँ 'अशन' तो उपलक्षण मात्र है । इससे यह भी समझ लेना चाहिए कि साधु गृहस्थ के पात्र में न वस्त्रादि धोए और न औषध आदिका पान करें ।

आशय यह है कि धर्माचरण शील जो साधु सचित्त जलका सेवन नहीं करता, कर्मबन्धनकारी कोई अनुष्ठान नहीं करता तथा गृहस्थ के पात्र में भोजन नहीं करता, उसी को समभाव की प्राप्ति होती है, ऐसा तीर्थंकर ने

-टीकार्थ-

સચિત્ત શીત જળનો એટલે કે અપ્રાસુક જળનો ત્યાગ કરનારા, નિદાન (નિયાણું) રૂપ પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરનારા, તથા કર્મ જનક કોઈ પણ સાવદ્ય ક્રિયા નહીં કરનારા, એવા એ સાધુને જે સર્વજ્ઞ ભગવાને સામાયિક ચારિત્ર સંપન્ન કહ્યો છે, કે જે સાધુ ગૃહસ્થના પાત્રમા અશન આદિ આહાર કરતો નથી અહીં "અશન" તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે, તેના દ્વારા એ પણ સૂચિત થાય છે કે સાધુએ વસ્ત્રાદિનું પ્રક્ષાલન કરવા માટે અથવા ઔષધ આદિનું પાન કરવા માટે પણ ગૃહસ્થના પાત્રનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહી

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ધર્માચરણ શીલ સાધુ કે જે સચિત્ત જળનું સેવન કરતો નથી, કર્મબન્ધનકારી કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરતો નથી, અને ગૃહસ્થના પાત્રમા

तीर्थंकरेण प्रतिपादितम् तस्मात् शीतं जलम् असंयमानुष्ठानम्, गृहस्थस्य पात्रादौ भोजनं च न कर्तव्यं मोक्षाभिलाषुभिः साधुभिरिति संक्षेपः ॥२०॥

मूलम्—

२ १ ३ ४ ५
ण य संखय माहु जीवियं तहवि य बालजणो पगब्भइ
६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
बाले पापेहिं मिज्जइ इति संखाय मुणी ण मज्जई ॥२१॥

–छाया–

न च संस्कार्यमाहुर्जीवितं तथापि च बालजनः प्रगल्भते।
बालः पापै मीयते इति संख्याय मुनि र्न माद्यति ॥२१॥

–अन्वयार्थ–

(जीवियं) जीवितं (णयसंखयमाहु) न च संस्कार्यमाहुः, तंतुवत् संधातुं न

कहा है। अतः मोक्षाभिलाषी साधु को सचित्त जल, असंयम का अनुष्ठान और गृहस्थ के पात्र में अशन नहीं करना चाहिए अर्थात् गृहस्थ का पात्र किसी भी काम में नहीं लेना चाहिए ॥२०॥

शब्दार्थ—'जीवियं--जीवितम्' प्राणियों का जीवन 'ण य संखयमाहु--न च संस्कार्यमाहुः' संस्कार करने योग्य नहीं कहा है 'तहवि--तथापि, फिर भी 'बालजणो--बालजनः' अज्ञानी पुरुष 'पगब्भइ--प्रगल्भते' पाप करने में धृष्टता करता है 'बाले--बालः' अज्ञजीव 'पापेहिं--पापैः, पापकर्मसे 'मिज्जइ--मीयते' बताये जाते है 'इति--इति, इस प्रकार 'संखाय--ज्ञात्वा, जानकर 'मुणी--मुनिः' 'ण मज्जइ--न माद्यति, मद नहीं करते है ॥२१॥

अन्वयार्थ—

यह जीवन संस्कार्य नहीं है अर्थात् धागे के

અશનાદિ કરતો નથી, તેને જ સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવુ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાને કહ્યુ છે તેથી મોક્ષાભિલાષી સાધુએ સચિત્ત જળ અને સાવદ્ય કૃત્યોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ગૃહસ્થના પાત્રનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહીં ॥ ગાથા ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ–'जीविय –जीवितम्' પ્રાણિઓનુ જીવન 'न च स खाय माहु–न च संस्कार्य म हु' સસ્કાર કરવા યોગ્ય કહેલ નથી, 'तहवि -तथापि' તો પણ 'बालजणो–बालजनः' અજ્ઞાની પુરૂષ 'पगब्भई–प्रगल्भते' પાપ કરવામા ધૃષ્ટતા કરે છે 'बाले–बाल.' અજ્ઞજીવ 'पापेहि–पापैः' પાપકર્મથી 'मिज्जइ–मीयते' જણાઈ આવે છે 'इति—इति' આ પ્રકારે 'संखाय –ज्ञात्वा' જાણીને 'मुणी—मुनि' મુનિ 'ण मज्जई- न माद्यति' મદ કરતા નથી ॥ ૨૧ ॥

शंक्यते इत्यर्थः, (तहवि) तथापि (बालजणो) बालजनः=अज्ञानी (पगब्भइ) प्रगल्भते=पापकर्मकरणे धृष्टतां करोतीत्यर्थः, (बाले) बालोऽज्ञः जीवः (पावेहिं) पापैः (मिज्जइ) मीयते-ज्ञायते (इति) एवं (संखाय) संख्याय=ज्ञात्वा (मुणी) मुनिः (ण) न (मज्जइ) माद्यति जातिकुलादिमदं न करोतीत्यर्थः ॥२१॥

—टीका—

'जीवियं जीवितम् आयुष्यम् 'णय संखयमाहु' न च संस्कार्यमाहुः=काल-पर्यायेण त्रुटितमायुस्तंतुवत्संधातुं न शक्यते, 'तहवि य' तथापि च 'बालजणो' बालजनः=अज्ञानी 'पगब्भइ' प्रगल्भते-पापजनककर्मणि धृष्टो भवति-पापे-लज्जितो न भवति। 'बाले' बालः अज्ञो जीवः, 'पावेहिं पापैः अयं पापीति, 'मिज्जइ मीयते लोकैरयं पापाचरणशील इति कथ्यते, 'इति संखाय इति संख्याय इति ज्ञात्वा 'मुणी' मुनिः 'ण मज्जइ' नैव माद्यति जातिकुलाद्यष्टविधमदं न करोति,

समान पुनः नहीं जोड़ा जा सकता, फिर भी अज्ञानी जन पापकर्म करने मे धृष्टता करते है। अज्ञानी पुरुष पापों द्वारा जाना जाता है। ऐसा समझ कर मुनि जाति कुल आदि का मद नहीं करता ॥२१॥

—टीकार्थ—

काल के पर्याय से टूटा हुआ आयुष्य, टूटे हुए धागे के समान पुनः नहीं जोडा जा सकता, फिर भी अविवेकी पुरुष पाप करने में धृष्ट बनते है अर्थात् पापाचरण करते हुए लज्जित नहीं होते है तथा नहीं डरते हैं। लोग उस अज्ञानी जीव को 'यह पापी हैं' इस प्रकार कहते हैं। ऐसा जान-कर मुनि जाति कुल आदि आठ प्रकार का मद नहीं करते

—સૂત્રાર્થ—

આ જીવન સંસ્કાર્ય નથી એટલે કે તૂટેલા દોરાની જેમ ફરી સાધી શકાય તેવું નથી, છતાં પણ અજ્ઞાની લોકો પાપકર્મ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે અજ્ઞાની પુરુષને તેના પાપો દ્વારા જાણી શકાય છે. એવુ સમજીને મુનિ જાતિ, કુળ આદિનો મદ કરતા નથી

—ટીકાર્થ—

આયુકર્મનો ક્ષય થતા જ આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે જેમ તૂટેલા દોરાને સાધી શકાય છે તેમ તૂટેલા આયુષ્યને સાધી શકાતુ નથી આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતા અવિવેકી પુરુષો પાપ કરતા ડરતા પણ નથી અને શરમાતાં પણ નથી લોકો તે અજ્ઞાની જીવને "આ પાપી છે," આ પ્રકારે ઓળખે છે એવુ સમજીને મુનિ જાતિ, કુળ આદિ આઠ પ્રકારનો મદ કરતો નથી.

कालपर्यायेण त्रुटितं मनुष्याणामायुर्नैव सन्धीयते, तन्त्वादिवत् इति सर्वज्ञानवता तीर्थकरेण कथितम्। तथापि आयुषोऽसंस्कार्यत्वेऽपि सदसद्विवेकविकलो मनुष्यः पापजनककर्माऽनुष्ठानान्न निवृत्तो भवति। तेनायं पापी इति कथ्यते। इत्येतत्सर्वं ज्ञात्वा मुनिः कथमपि कर्मदायिनं प्रमाद न कुर्यादिति भावः ॥२१॥

उपदेशान्तरमाह सूत्रकारः-'छंदेण पले' इत्यादि।

मूलम्—

५ ६ ३ ४ १
छंदेण पले इमा पया बहुमाया मोहेण पाउडा।
८ ९ ७ ११ १० १२
वियडेय पलिंति माहणे सीउण्ह वयसाऽहियासए ॥२२॥

छाया—

छन्दसा प्रलीयन्ते इमाः प्रजा वहुमाया मोहेन प्रावृताः।
विकटेन प्रलीयन्ते माहनः शीतोष्णं वचसाऽधिसहेत ॥ २२॥

---

आशय यह है काल के पर्याय से मनुष्यों की जो आयु एक वार टूट जाती है, उसका पुनः सन्धान करना शक्य नहीं है। टूटा धागा जोडा जा सकता है, पर आयु नहीं। ऐसा सर्वज्ञ तीर्थंकर ने कहा है। इस प्रकार आयु संस्कारहीन है तथापि सत् असत् के विवेक से रहित मनुष्य पापजनक कार्य करने से निवृत नहीं होता। उसे लोग (पापी) कहते हैं। यह सब जानकर मुनि किसी प्रकार भी कर्मदायी प्रमाद न करे ॥२१॥

सूत्रकार और उपदेश करते हैं—(छंदेण पले) इत्यादि।

शब्दार्थ—'वहुमाया--वहुमायाः, वहुत माया करने वाली 'मोहेण पाउडा--मोहेन प्रावृता' मोह से आच्छादित 'इमा--इमाः' ये 'पया—प्रजाः' प्रजाएँ

---

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મનુષ્યનુ જે આયુષ્ય એક વાર તૂટી જાય છે, તેને ફરી સાધી શકાતુ નથી તૂટેલા દોરાને સાધી શકાય છે, પણ તટેલા આયુષ્યને ફરી સાધી શકાતુ નથી એવુ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યુ છે આ પ્રકારે આયુ સસ્કાર હીન (ન સાધી શકાય એવુ) છે, છતા પણ સત્ અસત્ના વિવેકથી જેઓ રહિત હોય છે, તેઓ પાપજનક કાર્યોમાથી નિવૃત્ત થતા નથી એવા પાપકર્મ કનાર પુરુષને લોક "પાપી" કહે છે આ વાતને સમજીને મુનિએ કોઈ પણ પ્રકારે કર્મદાયી પ્રમાદ કરવો જોઇએ નહી ॥ ગાથા ૨૧ ॥

વળી સૂત્રકાર વિશેષ ઉપદેશ આપતા કહે છે કે "छंदेण पले" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ - 'वहुमाया-वहुमाया' બહુમાયા કરવાવાળી 'मोहेण पाउडा-मोहेन प्रावृता' મોહથી આચ્છાદિત 'इमा-इमा' આ 'पया-प्रजा' પ્રજાઓ छंदेण--छन्दसा' પોતાની

अन्वयार्थः—

(बहुमाया) बहुमायाः कपटप्रधानाः (मोहेण पाउडा) मोहेन प्रावृता आच्छादिताः (इमा) इमाः (पया) प्रजाः (छंदेण) छन्दसा=स्वस्वेच्छया (पले) प्रलीयन्ते नरकादिगतिं गच्छन्ति, परन्तु (माहणे) माहनः साधुः (वियडेण) विकटेन=कपटरहितेन कर्मणा(पलिति)प्रलीयते मोक्षे संयमे वा लीनो भवति, तथा (वयसा) वचसा=मनोवाक्कायैरित्यर्थः, (सीउण्ह)शीतोष्णम् (अहियासए)अधिसहेत इति ॥२२॥

—टीका—

'बहुमाया' अनेकप्रकारकमायावत्यः 'मोहेण पाउडा' मोहेन आच्छादिता 'इमा' इमाः 'पया' प्रजाः 'छंदेण' छन्दसा स्वेच्छया स्वाभिप्रायेण कार्यं परवंचनादिकं कुर्वाणाः 'पले' प्रलीयंते=नरकादिगतिं प्राप्नुवन्ति ।

'छंदेण--छन्दसा, अपनी इच्छासे 'पले--प्रलीयन्ते, नरक आदि गति में जाती है 'माहणे--माहनः, साधु पुरुष 'वियडेण--विकटेन' कपट से रहित कर्मके द्वारा 'पलिंति--प्रलीयते, मोक्षमें अगर संयम में लीन होता है तथा 'वयसा --वचसा, मन वचन और कर्म से 'सीउण्हं--शीतोष्णम्, शीत और उष्णको 'अहियासहे--अधिसहेत' सहन करते हैं॥२२॥

——अन्वयार्थ——

कपट की प्रधानता वाले मोह से घिरे हुए ये प्रजाजन संसारी जीव अपनी कर्म से ही नरकादि गति में जाते हैं, किन्तु कप्ट रहित कर्म से साधु मोक्ष में या संयम में लीन होता है। तथा साधु मन वचन काय से शीत उष्ण को सहन करे ॥२२॥

——टीकार्थ——

अनेक प्रकार के मायाचार वाले, मोह से आच्छादित यह प्रजाजन

ઇચ્છાથી 'पले–प्रलीयन्ते' નરક વગેરે ગતિમા જાય છે, 'माहणे-माहन સાધુ પુરૂષ 'वियडेण–विकटेन' કપટથી રહિત કર્મના દ્વારા 'पलिती-प्रलीयते' મોક્ષમા અગર સયમમા લીન થાય છે તથા 'वयसा--वचसा' મન વચન કર્મથી 'सोउण्हं–शीतोष्णम् ઠંડી અને ગરમીને 'अहियासहे–अधिसहेत' સહન કરે છે ॥ ૨૨ ॥

—સૂત્રાર્થ—

કપટની પ્રધાનતાવાળા, મોહથી ઘેરાયેલા આ પ્રજાજનો–સસારી જીવો પોત પોતના ઉપાર્જિત કર્મો દ્વારા જ નરકાદિ ગતિમા જાય છે પરન્તુ કપટ રહિત કર્મ દ્વારા સાધુ મોક્ષ અથવા સયમમા લીન હોય છે સાધુ મન, વચન અને કાયા વડે શીત, ઉષ્ણ આદિ પરીષહોને સહન કરે છે ॥૨૨॥

—ટીકાર્થ—

અનેક પ્રકારના માયાચારવાળા અને મોહથી આચ્છાદિત આ પ્રજાજનો–સસારી

अयमर्थः–मोहेन प्रावृताः केचन–'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादिशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राणिवधादिकमेव श्रेयःसाधकमिति मन्यमानाः प्राणिवधादिकं कुर्वन्ति। अन्ये केचन स्वाभिप्रायग्रहग्रस्ताः संघादिक मुद्दिश्य दासीदासधनधान्यादिकं कुर्वन्ति। अन्ये पुनर्मायाप्रधानेन वारं वारं शरीरे जलप्रक्षेपणादि कुर्वन्ति। तथा तैरुच्यते

'कुक्कुटसाध्यो लोको ना कुक्कुटतः प्रवर्त्तते किंचित्।
तस्मान् लोकार्थे पितरमपि सकुक्कुटं कुर्यादित्यादि ॥

'माहणे माहनः=माहन माहन इति उपदेशकारकः साधुः 'वियडेण' विकटेन कपटादि

---

संसारी जीव अपने ही कर्मसे नरकादि गति को प्राप्त होते हैं।

आशय यह है–कोई कोई मोह से आच्छादित लोग (अग्निषोमीयं पशुमालभेत) इत्यादि शास्त्र वाक्य को आगे करके, प्राणी का वध ही कल्याण का साधक है, ऐसा मानते हुये प्राणीवध आदि करते हैं। अन्य कोई अपने अभिप्राय रूपी ग्रह से ग्रस्त होकर संघादिक के लिए दासी, दास, धन, धान्य आदि का परिग्रह करते हैं। कोई कोई माया की प्रधानता से शरीर के ऊपर वारवार जलका प्रक्षेप करते हैं। वे कहते हैं —

'लोक कुक्कुट अर्थात् कपट के द्वारा ही सिद्ध होता है, कुक्कुट के बिना कुछ भी नहीं होता है अतएव लोक के लिये पिता को भी सकुक्कुट करता है इत्यादि।

---

જીવો પોતાના કર્મોને કારણેજ નરકાદિ ગતિમા ગમન કરે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કોઈ કોઈ મોહથી ઘેરાયેલા જીવો "અગ્નિષોમીય પશુમાલભેત" ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્યોને આગળ કરીને, એવુ માને છે કે 'પ્રાણીનો વધજ કલ્યાણનો સાધક છે.' આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવતા તે લોકો પ્રાણીવધ આદિ કરે છે વળી કોઈ કોઈ લોકો પોતાના અભિપ્રાય રૂપી ગ્રહ વડે ગ્રસ્ત થઈને સઘાદિકને માટે દાસ, દાસી, ધન ધાન્ય આદિનો પરિગ્રહ કરે છે કોઇ કોઈ જીવો માયાની પ્રધાનતા વડે શરીર ઉપર વારવાર પાણીનો પ્રક્ષેપ કરે છે તેઓ કહે છે કે–

લોક કુક્કુટના દ્વારા જ–સિદ્ધ થાય છે કપટ વિના કોઇ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી તેઓ લોકને માટે પિતાને પણ કપટયુક્ત કરે છે" ઇત્યાદિ

रहितेन कर्मणा सम्यक् संयमपालनेन 'पल्लिति' प्रलीयते मोक्षे संयमे वा लीना= तत्पराः भवन्ति। तथा 'वयसा' वचसा मनोवाक्कायैः 'सीउण्हं' शीतोष्णादिकम् 'अहियासए' अधिसहेत सहनं करोति।

अनेकप्रकारकमायाकारिणो मोहेनाच्छादितालोकाः स्व स्वेच्छाया तादृशं कर्मानुष्ठानं कुर्वाणाः नरकादिगतिमेवाश्रयन्ते। परन्तु साधुपुरुषः परवंचनादिकं परित्यज्य कपटरहितकर्मणि संयमे वा लीनो भवति। तथा मनोवाक्कायैः शीतोष्णादिसहनं करोति इति भावः।

अन्यत्राप्युक्तम्—'मनोवचोभ्यां कायेन संयमाराधने रतः।
शीतोष्णसुखदुःखानां जेता परवचो जयेत् ॥ १ ॥गा.२२॥

माहन अर्थात् अहिंसा का उपदेश कारक साधु कपट आदि रहित कर्म करके सम्यक् प्रकार से संयम का पालन करके मोक्ष के मार्ग में लीन होता है। तथा मन वचन और काय से सर्दी गर्मी आदि को सहन करता है॥

तात्पर्य यह है कि अनेक प्रकार की माया का सेवन करने वाले तथा मोह से ग्रस्त लोग अपनी अपनी इच्छासे विभिन्न प्रकार का अनुष्ठान करते हुए नरक आदि गतियों में जाते हैं किन्तु साधु पुरुष परवंचन आदि का त्याग करके निष्कपट कर्म में या संयम में लीन होते हैं तथा मन वचन कायसे शीत उष्ण आदि को सहन करते हैं। अन्यत्र भी कहा है—

'मन से, वचन से और काय से संयम की आराधना में तत्पर रहे और शीत उष्ण तथा सुख दुःख परीषहों का विजेता साधु परकीय वचनों को जीत लेता है ॥२२॥

માહન (મા હણો, મા હણો એવો ઉપદેશ આપનાર સાધુ) કપટ આદિ થી રહિત કર્મ કરીને સમ્યક્ પ્રકારે સંયમનું પાલન કરીને મોક્ષ પ્રાપ્તિ જનક સંયમની આરાધનામા લીન રહે છે તે મન વચન અને કાયાથી ઠંડી, ગરમી આદિ પરીષહોને સહન કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે—અનેક પ્રકારની માયાનુ સેવન કરનારા મોહગ્રસ્ત લોકો પોત પોતાની ઇચ્છાનુસાર વિવિધ પ્રકારના પાપજનક અનુષ્ઠાનોનુ સેવન કરીને નરક આદિ દુર્ગતિઓમા જાય છે પરન્તુ સાધુઓ પરવંચન (છળ કપટ) આદિનો ત્યાગ કરીને નિષ્કપટ કર્મમા અથવા સંયમમા લીન થાય છે. તથા મન, વચન અને કાયાથી શીત, ઉષ્ણ આદિ પરીષહોને સહન કરે છે અન્યત્ર પણ એવુ કહ્યુ છે કે—

"મન, વચન અને કાયાથી સંયમની આરાધનામા લીન થયેલો શીત, ઉષ્ણ તથા સુખદુઃખ રૂપ પરીષહોનો વિજેતા સાધુ પરકીય વચનોને જીતી લે છે" ॥ ગાથા ૨૨॥

—मूलम्—

कुजये अपराजिए जहा अक्खेहिं कुसलेहिं दीवयं
कडमेव गहाय णो कलिं नो तीयं नो चेव दावरं ॥२३॥

छाया—

कुजयोऽपराजितो यथाक्षैः कुशलो दीव्यन् ।
कृतमेव गृहीत्वा नो कलिं नो त्रैतं नो चैव द्वापरम् ॥२३॥

अन्वयार्थः—

(अपराजिए) अपराजितः अन्येन जेतुमशक्यः (कुसलेहिं)=कुशल इत्यर्थः (कुजए) कुजयः (जहा) यथा (अक्खेहिं) अक्षैः कपर्दैः=(दीवयं) दीव्यन=

---

शब्दार्थ—'अपराजिए-अपराजितः' अन्य के द्वारा पराजित न होने वाला 'कुसलेहि-कुशलः' चतुर 'कुजए-कुजयः' जुआ खेलने वाले जुआरी 'जहा-यथा' जैसे 'अक्खेहि-अक्षैः' पासा से 'दीवयं-दीव्यत्' खेलता हुआ 'कडमेव गहाय-कृतमेव गृहीत्वा' कृत नाम के चोथे स्थान को ही ग्रहण करता है 'णो कलिं--नो कलिम्' कलि नामक प्रथम स्थान को ग्रहण नहीं करता है 'णो तीयं-नो त्रैतं, तीसरे स्थान को भी ग्रहण नहीं करता हैं एवं 'नो चेव दावरं --नैव द्वापरम्, दूसरे स्थान को भी ग्रहण नहीं करता है॥२३॥

—अन्वयार्थ—

अपने विरोधी से पराजित न होने वाले कुशल अर्थात् पासा फेंकने में चतुर जुआरी जैसे पासों से जुआ खेलता हुआ 'कृत' स्थान को ही ग्रहण करता है । कलि नामक

---

શબ્દાર્થ—'अपराजिए-अपराजित' બીજાના દ્વારા પરાજીત ન થવાવાળા 'कुसलेहिं कुशल' ચાલાક ચતુર 'कुजए-कुजय' જુગાર રમવા વાળા જુગારી 'जहा-यथा' જેવી રીતે 'अक्खेहि-अक्षै' પાસાથી 'दीवयं-दीव्यन्' રમતા 'कडमेव गहाय-कृतमेव गृहीत्वा' કૃત નામના ચોથા સ્થાનને જ ગ્રહણ કરે છે 'णो कलिं-नो कलिम्' કલિ નામના પ્રથમ સ્થાનને ગ્રહણ કરતો નથી 'णो तीयं-नो त्रीत' ત્રીજા સ્થાનને પણ ગ્રહણ કરતો નથી એવમ્ 'णो चेव दावरं-नैव द्वापरम्' બીજા સ્થાનને પણ ગ્રહણ કરતો નથી ।૨૩।

—સૂત્રાર્થ—

પોતાના વિરોધીઓ વડે પરાજિત ન થનાર, કુશળ (પાસા ફેંકવામા કુશળ) જુગારી પાસા ફેંકતી વખતે "કૃત" નામના ચોથા સ્થાનને જ ગ્રહણ કરે છે, 'કલી' નામના

द्यूतं कुर्वन् (कडमेव गहाय) कृतमेव गृहीत्वा=कृतनामकस्थानमेव गृह्णाति (णो) कलि नो कलिं (नो तीयं) नो त्रैतं (नो चेव) नैव (दावरे) द्वापरम् इति ॥२३॥

टीका—

'अपराजिए' अपराजितः=यः कदाचिदपि पराजयं न प्राप्नोति, इत्थंभूतोऽपराजितः 'कुसलेहिं' कुशलैः कुशलःअक्षपाशनिपुणः कपर्देन रममाणः प्रथमार्थे तृतीया 'कूजए' कुजयः कुत्सितो जयो यस्य सः द्यूतकारः 'जहा' यथा अक्खेहिं दीवयं' अक्षैर्दीव्यन्=पाशैः कपर्दकैर्वा द्यूतं कुर्वन् 'कडमेव गहाय' कृतमेव=कृतनामक चतुर्थस्थानमेव गृह्णाति। 'णो कलिं' नो कलिं कलिं प्रथमस्थानं 'णो तीयं' नो तृतीयं 'नोचेव दावरं' नैव द्वापरं नो तृतीयं न वा द्वितीयं स्थानं गृहीत्वा क्रीडति किन्तु चतुर्थस्थानमादायैव क्रीडति। यथा द्यूते निपुणो न केनापि पराजयं प्राप्नुवन् द्यूतकारः सर्वश्रेष्ठं कृतनामकं चतुर्थस्थानमेव स्वीकरोति, न तु कलिं द्वितीयं तृतीयं वा स्थानं

---

स्थानको ग्रहण नहीं करता है, तथा तीसरे और दूसरे स्थान को भी ग्रहण नहीं करता है ॥२३॥

टीकार्थ—

कभी पराजय न प्राप्त करने वाला और पासे फेंकने में कुशल कुजय अर्थात् निन्दनीय विजय पाने वाला जुआरी जैसे पासों से या कौड़ियों से जुआ खेलता हुआ 'कृत' नामक चतुर्थ स्थान को ही ग्रहण करता है, कलि नामक प्रथम स्थान को ग्रहण नहीं करता है और न तृतीय या द्वितीय स्थान को ग्रहण करके खेलता है किन्तु चतुर्थ स्थान को ग्रहण करके ही खेलता है।

तात्पर्य यह है कि जुआ खेलने में निपुण और किसीसे पराजित न होने वाला जुआरी सर्वश्रेष्ठ कृत नामके चतुर्थ स्थान को ही स्वीकार करता

---

પહેલા સ્થાનને પણ ગ્રહણ કરતો નથી અને બીજા કે ત્રીજા સ્થાનને પણ ગ્રહણ કરતો નથી ॥૨૩॥

—ટીકાર્થ—

કદી પરાજય નહી પામનાર, પાસા ફેંકવામાં કુશળ અને કુજય (નિન્દનીય વિજય) પ્રાપ્ત કરનાર જુગારી પાસા અથવા કોડીઓ વડે જુગાર રમતા "કૃત" નામના ચોથા સ્થાનને જ ગ્રહણ કરે છે કલિ નામના પહેલા સ્થાનને ગ્રહણ કરતો નથી અને ત્રીજા કે બીજા સ્થાનને પણ ગ્રહણ કરતો નથી. પરન્તુ કૃત નામના ચોથા સ્થાનને ગ્રહણ કરીને જ જુગાર ખેલે છે

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જુગાર રમવામા નિપુણ અને કોઇના દ્વારા પરાજિત નહી થનારો જુગારી સર્વશ્રેષ્ઠ, કૃત નામના ચોથા સ્થાનનો જ સ્વીકાર કરીને જુગારના પાસા ફેંકે છે. તે કલિ નામના પહેલા સ્થાનનો અથવા બીજા કે ત્રીજા

स्वीकरोति। यतः चतुर्थस्थानस्थितेनैव जयसंभवात्। एवं मेधावी मुनिः सर्वज्ञोक्तं सर्वतः कल्याणकारकं चतुर्थस्थानरूपं श्रुतचारित्रलक्षणधर्ममेव स्वीकुर्यात्। न तु तद्भिन्नमार्गं कदापि स्वीकुर्यादिति भावः। उक्तंचान्यत्रापि--

'द्यूतकारो भवेज्जेता चतुर्थस्थानमास्थितः।
वीतरागवचःश्रद्धा यस्यास्ते स जयी जनः ॥१॥गा.२३॥

उक्तो द्यूतदृष्टान्तः, तं दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति सूत्रकारः- 'एवं लोगंमि' इत्यादि।

मूलम्-

१ २ ३ ४ ५ ७ ६
**एवं लोगंमि ताइणा वुइए जे धम्मे अणुत्तरे।**
८ ९ ११ १० १२
**तं गिण्ह हियंति उत्तमं कडमिव सेसऽवहाय पंडिए ॥२४॥**

छाया-

एवं लोके त्रायिणोक्तो यो धर्मोऽनुत्तरः।
तं गृहाण हितमित्युत्तमं कृतमिव शेषमपहाय पण्डितः॥२४॥

---

है। वह कलि नामक स्थान को या द्वितीय या तृतीय स्थान को स्वीकार नहीं करता क्योंकि वह जानता है कि चतुर्थ स्थान को ग्रहण करने से ही विजय प्राप्त हो सकता है। इसी प्रकार मेधावी मुनि सर्वज्ञ कथित और सब प्रकार से कल्याणकारी चतुर्थ स्थान के समान श्रुत चारित्र धर्म को ही स्वीकार करे। उससे भिन्न मार्ग को कदापि न स्वीकार करे। अन्यत्र भी कहा है—
"द्यूतकारो भवेज्जेता" इत्यदि।

'चतुर्थ स्थान में स्थित द्यूतकार जैसे विजयी होता है, उसी प्रकार जिसकी श्रद्धा वीतराग के वचनों पर है, वह साधक जन भी विजयी होता है ॥२३॥

---

સ્થાનનો સ્વીકાર કરીને પાસા ફેંકતો નથી, કારણ કે તે એ વાતને બરાબર જાણે છે કે ચોથા સ્થાનને ગ્રહણ કરવાથી જ વિજય મળી શકશે એજ પ્રમાણે મેધાવી મુનિ સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત અને કલ્યાણકારી, ચતુર્થ સ્થાનના જેવા, શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને જ ગ્રહણ કરે છે તે ધર્મ કરતા ભિન્ન હોય એવા માર્ગનો કદી પણ સ્વીકાર કરતો નથી કહ્યુ પણ છે કે "દ્યૂતકારો ભવેજ્જેતા"

ચતુર્થ સ્થાનને ગ્રહણ કરનાર દ્યૂતકાર (જુગારી) જેવી રીતે વિજયી થાય છે, એવી જ રીતે વીતરાગના વચનોમા શ્રદ્ધા રાખનાર સાધક પણ વિજયી થાય છે. ॥ ગાથા ૨૩ ॥

अन्वयार्थः—

(एवं) एवमनेन प्रकारेण (लोगंमि) लोकेऽस्मिन् (ताइणा) त्रायिना जीवरक्षकेन (बुइए) उक्तः कथितः (जे) यः (अणुत्तरे) अनुत्तरः=सर्वोत्तमः (धम्मे) धर्मः=प्राणातिपातादि विरमणलक्षणः तं (गिण्ह) गृहाण=स्वीकुरु (हियंति उत्तमं)

---

उपर्युक्त द्यूतके दृष्टान्तकी दार्ष्टान्तिक में योजना करते हैं—
"एवं लोगंमि" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'एवं--एवम्, इसी प्रकार 'लोगंमि--लोके' इस लोकमें 'ताइणा--त्रायिना' जगत् की रक्षाकरने वाले सर्वज्ञने 'बुइए--उक्तः' कहा हुआ 'जे-यः' जो अणुत्तरे--अनुत्तरः, सर्वोत्तम 'धम्मे--धर्मः 'धर्म प्राणातिपातादि विरमण 'तं–तम्' उसको 'गिण्ह--गृहाण' 'ग्रहण करना चाहिए 'हियंति उत्तमं--हितमुत्तमम्, यही हित करने वाला एवं उत्तम मार्ग है 'सेसऽवहाय--शेषमपहाय' चतुर जुआरी सव स्थानों को छोडकर 'पंडिए कडमिव–पण्डितः कृतमिव' जैसे चतुर जुआरी कृतनामके चतुर्थ स्थान को ही ग्रहण करता है इसी प्रकार मेधावी मुनि अनुत्तम ऐसे धर्मको ही ग्रहण करते हैं ॥२४॥

अन्वयार्थ—

इस प्रकार इस लोक त्राता अर्थात् जीवों के रक्षक तीर्थंकर देवने, जो धर्म कहा है वही सर्वोत्तम धर्म है । 'उस प्राणातिपात विरमण आदि लक्षण वाले धर्म को हितकारी और उत्तम समझ कर और' अन्य धर्मों को

---

હવે સૂત્રકાર ઉપર્યુક્ત જુગારીના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જે વાતનુ પ્રતિપાદન કરવા માગે છે, તે પ્રકટ કરે છે–"एव लोग मि" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'एव –एवम्' આ પ્રકારે 'लोग मि–लोके' આ લોકમા 'ताइणा–त्रायिना' જગતની રક્ષા કરવા વાળા સર્વજ્ઞ ને 'वुइए–उक्त' કહેલ 'जे–य' જે 'अणुत्तरे–अनुत्तर' સર્વોત્તમ 'धम्मे–धर्म' ધર્મ–પ્રાણાતિપાત વિરમણરૂપ ધર્મ છે 'त –तम्' તેને 'गिण्ह–गृहाण' ગ્રહણ કરવો જોઇએ 'हिय ति उत्तम –हितमुत्तमम्' એજ હિત કરવાવાળો એવમ ઉત્તમ માર્ગ છે 'सेसऽवहा य–शेषमपहाय' બધા સ્થાનને છોડીને 'प डिए कडमिव–पण्डितः कृतमिव' જેવી રીતે ચતુર જુગારી કૃત નામના ચોથા સ્થાનને જ ગ્રહણ કરે છે, તેજ પ્રકારે મેધાવીમુનિ અનુત્તમ એવા ધર્મને જ ગ્રહણ કરે છે. ॥૨૪॥

સૂત્રાર્થ–

એજ પ્રકારે આ લોકમા ત્રાતા (જીવોના રક્ષક) તીર્થંકર ભગવાને જે ધર્મ કહ્યો છે, એજ સર્વોત્તમ છે એજ પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ લક્ષણ વાળા ધર્મને હિતકારી

हितमित्युत्तमम् (सेसऽवहाय) शेषमपहाय (कडमिव) कृतमिव (पंडिए) पंडितः, यथा चतुरो द्यूतकारः कृतमेव गृह्णाति तथा मेधावी मुनिः अनुत्तमधर्ममेव गृह्णीयादिति ॥२४॥

टीका-

'एवं' एवम्=अनेनैव रूपेण 'लोगंमि' लोके=अस्मिन् लोके 'ताइणा' त्रायिना षट्जीवकायरक्षकतीर्थंकरेण 'वुइए' उक्तः=कथितो धर्मः 'जे' यः 'अणुत्तरे' अनुत्तरः=सर्वेभ्यः उत्तमः 'धम्मे' धर्मः श्रुतचारित्रलक्षणः तं 'गिण्ह' गृहाण, हे शिष्य तमेव धर्ममनुत्तमाख्यमतिशयेनोत्तमं गृहाण । 'हियंति उत्तमं' हितम् हितकारकम् उत्तमं सकलधर्मेषु श्रेष्ठमहिंसालक्षलणम् 'सेसऽवहाय' शेषमपहाय चतुरो द्यूतकारः प्रथमं द्वितीयं तृतीयं स्थानं विहाय, 'कडमिव' कृतनामकस्थानमेव गृह्णाति यथा नाऽन्यं स्वजयाय गृह्णाति तथैव।इति।

---

त्याग कर ग्रहण करो। जैसे द्यूतकार कृत नामक स्थान को ही ग्रहण करता है, उसी प्रकार पंडित अर्थात विवेकी पुरुष सर्वज्ञोक्त उत्तम धर्म को ही ग्रहण करता है ॥२४॥

-टीकार्थ-

इसीप्रकार लोक में षट्काय के रक्षक तीर्थंकर भगवान् के द्वारा प्ररूपित जो सर्वोत्तम श्रुतचारित्ररूप धर्म है, उसे ग्रहण करो हे शिष्य ! सर्वश्रेष्ठ धर्मको स्वीकार करो। वह धर्म हितकारक है और सब धर्मों में उत्तम है। जैसे चतुर जुआरी प्रथम, तीसरे और दूसरे स्थान को त्याग कर 'कृत' नामक स्थान को ही ग्रहण करता है, उसी प्रकार तुम भी सर्वोत्तम तीर्थंकर प्ररूपित धर्म को ही ग्रहण करो।

---

અને ઉત્તમ સમજીને ગ્રહણ કરો અને અન્ય ધર્મનો ત્યાગ કરો જેવી રીતે જુગારી 'કૃત' નામના સ્થાનને જ ગ્રહણ કરે છે એજ પ્રમાણે વિવેકી પુરુષો સર્વજ્ઞોક્ત ઉત્તમ ધર્મને જ ગ્રહણ કરે છે ॥૨૪॥

ટીકાર્થ-

જેવી રીતે કુશળ જુગારી પહેલા, ત્રીજા અને બીજા સ્થાનનો ત્યાગ કરીને અને 'કૃત' નામના ચોથા સ્થાનને ગ્રહણ કરીને જુગાર ખેલે છે, એજ પ્રમાણે તમે પણ તીર્થંકર પ્રરૂપિત સર્વોત્તમ ધર્મને જ ગ્રહણ કરો છ કાયના જીવોના રક્ષક તીર્થંકર ભગવાન્ દ્વારા પ્રરૂપિત સર્વોત્તમ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને જ ગ્રહણ કરો તે ધર્મ જ હિતકારક અને સર્વોત્કૃષ્ટ છે માટે અન્ય ધર્મોનો ત્યાગ કરીને આ સર્વોત્તમ ધર્મનું જ શરણ સ્વીકારો

यथा चतुरो द्यूतकारः विजयप्राप्तये विजयकारणतया सर्वोत्तमचतुर्थं स्थानम् एव गृहीत्वा दीव्यति, तथैव मनुष्यलोके सर्व प्राणिरक्षकतीर्थंकरद्वारा प्रतिपादितं क्षान्त्यादिप्रधानकं श्रुतचारित्ररूपं सर्वतोऽनुत्तममेकान्तहितं धर्ममेव स्वीकृत्य स्वकल्याणायाऽन्येषां कल्याणाय प्रयतनीयम् । द्यूतकार इव साधुरपि गृहस्थकुप्रावचनिकपार्श्वस्थादीनां धर्म परित्यज्य सर्वोत्तमं सर्वतो महत्तमं सर्वज्ञप्रतिपादितं धर्ममेव गृह्णीयादिति भावः ॥२४॥

पुनरपि उपदेशान्तरमेव कथयति, सर्वज्ञधर्मस्याऽतिसूक्ष्मतया दुर्विज्ञेयत्वमाकलय्य बहुशो दृष्टान्तादिद्वारा तमेवार्थं मुहुर्मुहुः प्रतिपादयति सूत्रकारः—'उत्तरे' इत्यादि ।

मूलम्—

५ ४ ६ ३ १ २
उत्तरे मणुयाण आहिया गामधम्मा इह मे अणुस्सुयं ।
७ ८ ९ १० ११
जंसि विरता समुट्ठिया कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥२५॥

---

अभिप्राय यह है-जैसे चतुर जुआरी विजय प्राप्त करने के लिए, विजय का कारण होने से सर्वश्रेष्ठ चौथे स्थान को ही ग्रहण करके जुआ खेलता है, उसी प्रकार मनुष्यलोक में समस्त प्राणियों के रक्षक तीर्थंकर द्वारा प्ररूपित क्षमा आदि की प्रधानता वाले, श्रुतचारित्ररूप, सबसे उत्तम और एकान्त हित करने वाले धर्म को ही स्वीकार कर के अपने और दूसरों के कल्याण के लिए प्रयत्न करना चाहिए जैसे द्यूतकार अन्य स्थानों को त्याग देता है उसी प्रकार साधु भी गृहस्थों कुप्रावचनिको तथा पार्श्वस्थो (शिथिलाचारियों) के धर्म को त्यागकर सब से उत्तम, सब से महान् सर्वज्ञ प्रतिपादित धर्म को ही ग्रहण करे ॥२४॥

---

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-જેવી રીતે ચતુર જુગારી, વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ ચોથા સ્થાનોને જ ગ્રહણ કરીને જુગાર ખેલે છે (કારણ કે તે એ વાત જાણુતો હોય છે કે ચોથા સ્થાનનો સ્વીકાર કરવાથી જ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, પહેલા, બીજા અને ત્રીજા સ્થાનને ગ્રહણ કરવાથી વિજય થતો નથી), એજ પ્રમાણે આ લોકમા સમસ્ત જીવોના રક્ષક સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાન્ દ્વારા પ્રરૂપિત, ક્ષમા આદિની પ્રધાનતાવાળો, શ્રુત ચારિત્ર રૂપ, સૌથી ઉત્તમ અને સર્વથા હિતકારક ધર્મનો જ સ્વીકાર કરીને પોતાના અને પરના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ જેવી રીતે કુશળ જુગારી ચતુર્થ સ્થાન સિવાયના સ્થાનોને છોડી દે છે, એજ પ્રમાણે સત્ અસત્‌ના વિવેક વાળા પુરુષો પણુ ગૃહસ્થો, કુપ્રાવચનિકો અને પાર્શ્વસ્થો (શિથિલાચારીઓ) ના ધર્મનો ત્યાગ કરીને સર્વોત્તમ સર્વજ્ઞ-પ્રતિપાદિત ધર્મને જ ગ્રહણુ કરે છે ॥૨૪॥

छाया-

उत्तरा मनुजानामाख्याता ग्रामधर्मा इह मयाऽनुश्रुतम्।
येभ्यो विरताः समुत्थिताः काश्यपस्याऽनुधर्मचारिणः॥२५॥

अन्वयार्थः-

(मे) मया (अणुस्सुयं) अनुश्रुतम्। (गामधम्म) ग्राम्यधर्माः शब्दादिरूपा मैथुनरूपा वा (मणुजाणं) मनुजानां (उत्तरा) उत्तराः दुर्जयाः=(आहिया) आख्याताः तीर्थकरैरिति (जंसि विरया) येभ्यो विरताः (समुट्ठिया) समुत्थिताः=

---

पुनः दूसरा उपदेश करते हैं। सर्वज्ञोक्त धर्म अत्यन्त सूक्ष्म है और उसको समझना अत्यन्त कठिन है, ऐसा सोचकर सूत्रकार अनेक दृष्टान्तों द्वारा उसी अर्थ का वार वार प्रतिपादन करते हैं-"उत्तरे" इत्यादि

शब्दार्थ—'मे--मया' मैंने 'अणुस्सुयं--अनुश्रुतम्। सुना है कि 'गामधम्मा--ग्रामधर्माः' शब्द आदि विषय अथवा मैथुन सेवन 'मणुयाणं--मनुजानाम्' मनुष्यों के लिये 'उत्तरा-उत्तराः' दुर्जय 'आहिया--आख्याताः' कहे गये हैं 'जंसि विरया--येभ्यो विरताः' उनसे निवृत्त होकर 'समुट्ठिया--समुत्थिताः' संयममें प्रवृत्तिवाला पुरुष ही 'कासवस्स--काश्यपस्य' काश्यपगोत्र वाले भगवान महावीर स्वामीके 'अणुधम्मचारिणो--अनुधर्मचारिणः' धर्मानुयायी है॥२५॥

अन्वयार्थ--

मैंने सुना है कि ग्रामधर्म अर्थात् शब्दादि अथवा मैथुन आदि रूप इन्द्रियों के विषय मनुष्यों के लिए दुर्जय हैं, ऐसा तीर्थकरोंने कहा है। उनसे

---

સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત ધર્મ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને તેને સમજવો ઘણો મુશ્કેલ છે, એવું સમજીને સૂત્રકાર અનેક દૃષ્ટાન્તો દ્વારા એજ અર્થનું વારંવાર પ્રતિપાદન કરે છે-"उत्तरे" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'मे-मया' મેં 'अणुस्सुयं-अनुश्रुतम्' સાંભળ્યું છે કે 'गामधम्मा-ग्रामधर्माः' શબ્દ વગેરે વિષય અથવા મૈથુન સેવન 'मणुयाणं-मनुजानाम्' મનુષ્યોના માટે 'उत्तरा-उत्तराः' દુર્જય 'आहिया-आख्याताः' કહેલ છે 'जंसि विरया-जेभ्यो विरता' તેનાથી નિવૃત્ત થઈને 'समुट्ठिया-समुत्थिताः' સંયમમાં પ્રવૃત્તિવાળા પુરૂષ જ 'कासवस्स काश्यपस्य' કાશ્યપ ગોત્રવાળા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના 'अणुधम्मचारिणो-अनुधर्मचारिणः' ધર્માનુયાયી છે. ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ—

મેં (પ્રભુની સમીપે) એવું સાંભળ્યું છે કે ગ્રામધર્મ એટલે કે શબ્દાદિ અથવા મૈથુન આદિ રૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયો મનુષ્યોને માટે દુર્જય છે. આ પ્રકારનું કથન તીર્થંકરોએ

संयमे उपस्थिताः (कासवस्स) काश्यपस्य महावीरस्य (अणुधम्मचारिणो) अनुधर्मचारिणः, ग्रामधर्मेभ्यो विरताः महावीरस्य धर्मचारिण इति मया श्रुतमिति ॥२५॥

टीका

'मे' मया 'अणुस्सुयं' अनुश्रुतम् । किमनुश्रुतं भवता तत्राह-'गामधम्मा' ग्रामधर्माः शब्दादयो विषया मैथुनादयो वा । केषां कृते इमे ग्रामधर्मास्तत्राह-'मणुयाणं' मनुजानाम्, मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य । अथवा-मनुजेत्युपलक्षणं सर्वेषामेव जीवानाम्, ते ग्रामधर्माः । 'उत्तरे' उत्तराः दुर्जेया जेतुमशक्याः । 'आहिया' आख्याताः कथिताः, प्रतिपादिता इति यावत् । ग्रामधर्माणां दुर्जेयत्वं तीर्थकरादिभिः प्रतिपादितम्, इति तेभ्य एव तीर्थकरेभ्यो मयापि श्रुतम् । एतादृशग्रामधर्मेभ्यः'जंसि विरयाः' येभ्यो विरतायाः तादृशधर्मं परित्यज्य, 'समुट्ठिया' समुत्थिताः, ग्रामधर्मं परित्यज्य संयमाऽनुष्ठानाय प्रवृत्ता एव केचन पुरुषधौरेया

---

विरत होकर जो संयम में पराक्रमी होते हैं, वे ही काश्यप अर्थात् महावीर के धर्म के अनुयायी हैं ॥२५॥

टीकार्थ-

हे जम्बू! मैंने प्रभु के पास सुना है जम्बूस्वामी पूछते हैं हे भदन्त आपने क्या सुना है? सुधर्मास्वामी कहते हैं-ग्रामधर्म अर्थात् शब्दादि विषय और मैथुन आदि मनुष्यों के लिए दुर्जेय हैं। यों तो ये विषय प्राणी मात्र के लिए दुर्जेय हैं किन्तु मनुष्य ही शास्त्र का अधिकारी है इस कारण मनुष्य का ही उल्लेख किया है। अथवा मनुष्य शब्द यहाँ उपलक्षण है, उससे सभी जीवों का ग्रहण समझ लेना चाहिए इन ग्रामधर्मों की दुर्जेयता तीर्थंकरों आदि ने प्रतिपादन की है और उन्हीं तीर्थंकरों से मैने सुना है। इन ग्रामधर्मों से विरत होकर अर्थात् इन्हें त्याग कर जो संयम के पालन में

---

કરેલુ છે) જેઓ તેમાથી વિરત (નિવૃત્ત) થઈને સંયમની આરાધનામા પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમને જ કાશ્યપ ગોત્રીય મહાવીરના ધર્મના અનુયાયીઓ કહેવાય છે ॥૨૫॥

ટીકાર્થ

સુધર્મા સ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે કે મે ખુદ મહાવીર પ્રભુની સમીપે તેમનુ આ કથન સાભળ્યુ છે કે "ગ્રામધર્મ પર વિજય મેળવવાનુ કાર્ય મનુષ્યો માટે ઘણુ જ દુષ્કર છે" શબ્દાદિ વિષય અથવા મૈથુન આદિ રૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયને લોકધર્મ કહે છે તે લોકધર્મ મનુષ્યોને માટે દુર્જેય ગણાય છે જો કે તે વિષય સમસ્ત જીવોને માટે દુર્જેય છે, છતા અહી મનુષ્યોનો જ ઉલ્લેખ કરવાનુ કારણ એ છે કે મનુષ્યોજ શાસ્ત્રના અધિકારી છે "અથવા મનુષ્ય શબ્દ અહી ઉપલક્ષણ છે, તેના દ્વારા સમસ્ત જીવોને પણ ગ્રહણ કરવા જોઈએ

एव 'कासवस्स' काश्यपगोत्रोद्भवस्य महावीरस्वामिनस्तीर्थंकरस्य 'अणुधम्मचारिणो' अनुधर्मचारिणो भवन्ति भगवतस्तीर्थंकरस्य धर्मं त एवाऽनुचरन्ति ।

ये ग्रामधर्मेभ्यो विनिवृत्ता तथा संयमानुष्ठानाय कृतबद्धकरा नान्ये ग्रामधर्मसेवका स्तादृशधर्मग्रहणं कुर्वन्ति गणधरो हि सुधर्मस्वामी जंबुस्वामि प्रभृतये शिष्याय प्रतिपादयति-भो भोः! शब्दादिविषयरूपाःमैथुनादिरूपा वा ग्रादधर्माः मनुजैर्दुर्जयाः'' इतिश्रुतं मया सर्वज्ञश्रीमहावीरादिमुखेभ्यः। अतस्तान् शब्दादि विषयान् मैथुनादि ग्रामधर्मान् परित्यज्य ये संयमानुष्ठाने प्रवृत्तास्त एव तीर्थंकरोदितधर्मस्याऽनुयायिनो भवन्ति इति भावः । अन्यत्राप्युक्तम्-

---

प्रवृत्त हैं वही कोई कोई उत्तम पुरुष काश्यपगोत्र में उत्पन्न भगवान् महावीर तीर्थंकर के धर्म के अनुयायी हैं।

तात्पर्य यह है-जो ग्रामधर्म से विरत हैं तथा संयम के अनुष्ठान के लिए कमर कस चुके है, वही उस धर्म को ग्रहण करते हैं। दूसरे जो ग्रामधर्म सेवी हैं वे उस धर्मको ग्रहण नहीं कर सकते। गणधर सुधर्मा स्वामी अपने शिष्यजम्बू स्वामी आदि से कहते हैं-हे शिष्यों ! शब्द आदि विषय तथा मैथुन आदि ग्रामधर्मों को जीतना मनुष्यों के लिए बहुत कठिन है, ऐसा मैंने सर्वज्ञ श्री महावीर आदिके मुखसे सुना है। अतएव शब्द आदि विषयों तथा मैथुन आदि ग्रामधर्मों को त्याग कर जो संयम के परिपालन में प्रवृत्त हैं वही तीर्थंकर प्रतिपादित धर्म के अनुयायी होते हैं । अन्यत्र भी कहा है-

---

આ ગ્રામધર્મોની દુર્જેયતાનુ તીર્થંકરો આદિ દ્વારા પ્રતિપાદન કરાયુ છે સુધર્મા સ્વામી જબૂ સ્વામીને કહે છે કે મહાવીર પ્રભુની સમીપે મેં આ વાત સાભળી છે.

આ ગ્રામધર્મોમાથી નિવૃત્ત થઈને-તેમનો પરિત્યાગ કરીને જે ઉત્તમ પુરુષો સયમના પાલનમા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમને જ મહાવીર પ્રભુના ધર્મના અનુયાયીઓ કહી શકાય છે. ભગવાન્ મહાવીર કાશ્યપ ગોત્રમા ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેમને માટે 'કાશ્યપ' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જેઓ ગ્રામધર્મમાથી વિરત (નિવૃત્ત) છે તથા સયમની આરાધના કરવાના કાર્યમા કમર કસીને પ્રવૃત્ત થઈ ગયા છે તેઓજ સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત ધર્મને ગ્રહણ કરવાને સમર્થ નથી ગણધર સુધર્મા સ્વામી પોતાના જબૂસ્વામી આદિ શિષ્યોને કહે છે કે "હે શિષ્યો! શબ્દાદિ વિષયો તથા મૈથુન આદિ ગ્રામધર્મોને જીતવાનુ કામ મનુષ્યો માટે ઘણુ જ કઠણ છે, એવુ મે સર્વજ્ઞ મહાવીર ભગવાન્ને મુખે સભળ્યુ છે. તેથી શબ્દાદિ વિષયોનો તથા મૈથુન આદિ ગ્રામધર્મોનો ત્યાગ કરીને જેઓ સંયમના પરિપાલનમા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમજ તીર્થંકર પ્રતિપાદિત ધર્મના અનુયાયીઓ કહેવામા

ग्रामधर्मान् परित्यज्य संयमेस्थिति मान्नुहि।
इत्थं तीर्थकरैः प्रोक्तं संयमो हि महद्धनम् ॥१॥ इति ॥२५॥

मूलम्—

५ ६ ७ ४ ३ १ २
जे एयं चरंति आहियं नाएणं महया महेसिया।
८ ९ १० ११ १३ १४ १२
ते उट्ठिया ते समुट्ठिया अन्नोन्नं सारंति धम्मओ ॥२६॥

छाया—

य एनं चरन्त्याख्यातं ज्ञातेन महता महर्षिणा।
ते उत्थितास्ते समुत्थिता अन्योऽन्यं सारयन्ति धर्मतः ॥२६॥

'ग्रामधर्मान् परित्यज्य' इत्यादि।

'ग्रामधर्मों को त्यागकर संयम में स्थित होओ। संयम ही महान् धन हैं। ऐसा तीर्थंकरों का कथन हैं ॥२५॥

शब्दार्थ—'महया-महता' महान् 'महेसिणा। अनुकूल प्रतिकूल उपसर्ग के सहन करने से महर्षि ऐसे 'नाएणं--ज्ञातेन' ज्ञातपुत्र के द्वारा 'आहियं--आख्यातम्' कहे गये 'एयं-एनम्' इस अहिंसालक्षण धर्म को 'जे--ये' जो पुरुष 'चरंति--चरन्ति' आचरणकरण करते हैं 'ते--ते। वे ही 'उट्ठिए-उत्थिताः' उत्थित हैं तथा 'ते--ते' वेही 'समुट्ठिया-समुत्थिताः सम्यक् प्रकार से उत्थित हैं एवं 'धम्मओ--धर्मतः' धर्म से पतित होते हुए 'अन्नोन्नं-अन्योन्यम्' एक दूसरे को वे ही 'सारंति-सारयन्ति' पुनः सद्धर्म में प्रवृत्त करते हैं ॥२६॥

આવે છે અન્યત્ર પણ એવુ કહ્યુ છે કે-'ग्रामधर्मान् परित्यज्य" ઇત્યાદિ

"ગ્રામધર્મોનો ત્યાગ કરીને સયમમાજ પ્રવૃત્ત થઈ જાઓ. સયમજ મહાધન છે" એવુ તીર્થંકરોનુ કથન છે. ॥ ગાથા ૨૫॥

શબ્દાર્થ—'महया-महता' મહાન્ 'महेसिणा-महर्षिणा' અનુકૂળ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગના સહન કરવાથી મહર્ષિ એવા 'नाएण-ज्ञातेन' જ્ઞાતપુત્રના દ્વારા 'आहिय-आख्यातम्' કહેલ 'एय-एनम्' આ અહિંસા લક્ષણ ધર્મને 'जे-ये' જે પુરૂષ 'चर ति-चरन्ति' આચરણ કરે છે 'ते-ते' એજ 'उट्ठिए-उत्थिता' ઉત્થિત છે તથા 'ते-ते' એજ 'समुट्ठिया-समुत्थिता' સમ્યક્ પ્રકારથી ઉત્થિત છે એવમ્ 'धम्मओ-धर्मत' ધર્મથી પતિત થવાથી 'अन्नोन्न-अन्योन्यम्' એકબીજાને એજ 'सारति-सारयन्ति' પુન. સદ્ધર્મમા પ્રવૃત્ત કરે છે. ॥૨૬॥

—अन्वयार्थ—

(महया) महता महाविषयस्य केवलज्ञानस्यानन्यत्वात् महान् महावीरस्तेन, तथा (महेसिया) महर्षिणा=अनुकूलप्रतिकूलोपसर्गसहनात् (नाएणं) ज्ञातेन= ज्ञातपुत्रेण (आहियं) आख्यातं=कथितम् (एयं) एनम् अहिंसालक्षणं धर्मम् (जे) ये पुरुषाः (चरंति) चरन्ति (ते) ते एव (उट्ठीए) उत्थिताः=संयमोत्थानेन तथा (ते) त एव (समुट्ठिया) समुत्थिता कुमार्गदेशनापरित्यागेन, नान्ये तथा (धम्मओ) धर्मतः=धर्मतः भ्रश्यन्तम् (अन्नोन्नं) अन्योन्यं परस्परम् (सारंति) सारयंति पुनरपि सद्धर्मे प्रवर्तयन्तीति ॥ २६ ॥

टीका-

'महया' महता=महाविषयत्वात् ज्ञानावरणीयादिघातिकर्मक्षयेण जातं महत् केवलाख्यं ज्ञानं तेनाभिन्नत्वात् महान् तीर्थंकररतेन महता 'महेसिया' मह-

---

अन्वयार्थः-

महान् विषय वाले केवलज्ञान से अभिन्न होने के कारण महान् महर्षि अनुकूल और प्रतिकूल उपसर्ग सहने वाले ज्ञातपुत्र के द्वारा कथित इस अहिंसाधर्म का जो पुरुष आचरण करते हैं उत्थित है और वही समुत्थित हैं, अर्थात् संयमरूप उत्थान से उत्थित और कुमार्ग के उपदेश का परित्याग करके समुत्थित है, अन्य नहीं । वे धर्म से च्युत होने वाले को पुनःपरस्पर में प्रवृत्त करते हैं ॥२६॥

टीकार्थः-

ज्ञानावरणीय आदि घातिया कर्मों के क्षय से उत्पन्न होने से केवलज्ञान महाविषय वाला होने के कारण 'महान्' कहलाता है और उससे अभिन्न

---

સૂત્રાર્થ

મહાન્ વિષયવાળા કેવળજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને કારણે મહાન્ મહર્ષિ રૂપ ગણાતા એવા, અને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને સહન કરનાર જ્ઞાતપુત્ર (મહાવીર) દ્વારા પ્રરૂપિત આ અહિંસાધર્મનું જે પુરુષો આચરણ કરે છે, તેઓ જ ઉત્થિત છે અને તેઓ જ સમુત્થિત છે એટલે કે સંયમ રૂપ ઉત્થાનથી ઉત્થિત અને કુમાર્ગના ઉપદેશનો પરિત્યાગ કરવાને કારણે સમુત્થિત છે, અન્ય લોકોને ઉત્થિત અને સમુત્થિત કહી શકાય નહીં એવા ઉત્થિત અને સમુત્થિત પુરુષો જ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા લોકોને ફરી ધર્મમાં સ્થાપિત કરે છે ॥૨૬॥

ટીકાર્થ

જ્ઞાનાવરણીય આદિ ઘાતિયા કર્મોના ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કેવળજ્ઞાન મહાવિષયવાળું હોય છે, તે કારણે તેને 'મહાન' કહેવાય છે તીર્થંકરોમાં તે જ્ઞાનનો સદ્ભાવ

र्षिणा अनुकूलप्रतिकूलोपसर्गसहनात् 'नाएणं' ज्ञातेन ज्ञातपुत्रेण श्री वर्द्धमानस्वामिना 'आहियं' आख्यातम्=केवलालोकेन कथितम्, 'एयं' एनम् धर्मं 'जे' ये पुरुषाः-मोक्षाभिलाषिणः 'चरंति' आचरन्ति। ते=तएव पुरुषाः 'उट्ठिया' उत्थिता= संयमोत्थानेन कुतीर्थिकपरिहारेण, तथा 'समुट्ठिया' समुत्थिताः=निह्नवादिपरिहारेण कुदेशनापरित्यागेनोत्थिताः समुत्थिताः। तथा 'धम्मओ' धर्मात् परिभ्रष्टान् पुरुषान् 'अन्नोन्नं' अन्योन्यं परस्परम् 'सारंति सारयंति' पुनरपि धर्मे श्रुतचारित्रे स्थापयन्ति

सर्वतो महत् केवलज्ञानं भवति, तदभिन्नतया भगवान् तीर्थकरोपि महानित्याख्यायते। धर्मधर्मिणोरभेदात्। एतादृशमहत्त्वगुणयुक्तः, तथा अनुकूलपरीषहोपसर्गसहनशीलो महर्षिर्ज्ञातपुत्रो महावीरस्वामी, तेन तीर्थकरेण प्रतिपादितग्रामधर्मपरित्यागस्वरूपः उत्तमो धर्मः तादृशधर्मे ये उग्रविहारेण विचरन्ति,

---

होनेसे तीर्थंकर भी महान् हैं। उन महान् महर्षि अर्थात् अनुकूल और प्रतिकूल उपसर्ग सहन करने वाले ज्ञातपुत्र श्री वर्धमान स्वामी के द्वारा कहे हुए धर्मको जो मोक्षाभिलाषी पुरुष आचरण में लाते हैं, वे ही पुरुष संयम रूप उत्थान से कुतीर्थिकों का परिहार करके उत्थित हैं तथा निह्नवों का परिहार करके एवं खोटी देशना का त्याग करके समुत्थित हैं। वे धर्म से पतित होने वाले को परस्पर में श्रुतचारित्रधर्म में स्थापित करते हैं।

भावार्थ यह है कि केवलज्ञान सब से महान् है और उससे अभिन्न होने के कारण तीर्थंकर भी महान् कहलाते हैं, क्योंकि गुण और गुणी में भेद नहीं होता। इस प्रकार के 'महत्त्व' गुण से युक्त और अनुकूल तथा प्रतिकूल परीषहों और उपसर्गों को सहन करने वाले महर्षि ज्ञातपुत्र महावीर स्वामी हैं। उन तीर्थंकर ने ग्रामधर्म का परित्याग रूप उत्तमधर्म कहा है।

---

હોય છે. તે કારણે તીર્થંકરોને પણ 'મહાન્' કહેવાય છે એવા મહાન્ મહર્ષિ એટલે કે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને સહન કરનારા જ્ઞાતપુત્ર શ્રી વર્ધમાન સ્વામી દ્વારા ધર્મની જે મોક્ષાભિલાષી પુરુષો આરાધના કરે છે, તેપુરુષો જ સંયમ રૂપ ઉત્થાન વડે કુતીર્થિકોનો પરિત્યાગ કરીને ઉત્થિત છે અને નિહ્નવોનો પરિત્યાગ કરીને અને ખોટી દેશનાનો ત્યાગ કરીને સમુત્થિત થયેલા છે એવા લોકો જ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા લોકોને શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મમા સ્થાપિત કરે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે કેવળજ્ઞાન સૌથી મહાન્ છે, અને તેનાથી અભિન્ન હોવાને કારણે તીર્થંકરને પણ મહાન્ કહેવાય છે, કારણ કે ગુણ અને ગુણીમા ભેદ હોતો નથી આ પ્રકારના "મહત્વ" ગુણથી યુક્ત અને અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ પરીષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરનારા મહર્ષિ, જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે ગ્રામધર્મના પરિત્યાગ રૂપ ઉત્તમ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે. જેઓ પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેમને જ સંયમ-

त एव संयमधर्मे उत्थिताः तथा त एव परतीर्थिकधर्ममैथुनादिसेवनरूपं परित्यज्य सम्यग्धर्मे प्रवृत्ता भवन्ति, त एव निह्नवादीन् परित्यज्य कुमार्ग-देशनातः सम्यग् विरताः। एवं यथोक्तधर्मानुष्ठातार एव परस्परं लोकान् धर्मे प्रवर्त्तयन्ति।

अथवा धर्मभ्रष्टान् कुमार्गप्रवृत्तान् त एव पुनः धर्ममार्गे योजयन्ति इति भावः। अन्यत्राप्युक्तम्—

पुनर्भ्रष्टान् पुनर्भ्रष्टान् धर्मे संस्थापयन्ति ते।
ये संयममनुष्ठानं पालयन्ति दयालवः ॥१॥ गा. २६॥

गुरुः शिष्यं प्रतिबोधयति—'मा पेह इत्यादि।

मूलम्

३ १ २ ६ ४ ५
मा पेह पुरा पणामए अभिकंखे उवहिं धूणित्तए।
९ ७ ८ १० ११ १३ १२
जे दूमण तेहिं णो णया ते जाणंति समाहिमाहियं ॥२७॥

---

उस धर्म में जो उग्रविहार से विचरते हैं वही संयमधर्म में उत्थित कहलाते हैं और वही मैथुनादि के सेवनरूप परतीर्थिकों के धर्म को त्याग कर सम्यक्धर्म में प्रवृत्त होते हैं। वही निह्नव आदिकों को त्याग कर कुमार्ग की देशना से विरत हैं। इस प्रकार यथोक्त धर्मका अनुष्ठान करने वाले ही परस्पर लोगों को धर्म में प्रवृत करते हैं अथवा जो धर्म से भ्रष्ट हो गए है और कुमार्ग में प्रवृत हुए है, उन्हें धर्ममार्ग में लगाते हैं। अन्यत्र भी कहा है— "पुनर्भ्रष्टान् पुनर्भ्रष्टान्" इत्यादि।

जो संयम रूप अनुष्ठान का पालन करते हैं वे दयालु पुरुष ही धर्म से वार वार भ्रष्ट होने वालों को धर्म में स्थापित करते हैं॥२६॥

---

ધર્મમા ઉત્થિત કહેવાય છે, અને એવા લોકો જ મૈથુન આદિના સેવન રૂપ પરતીર્થિકોના ધર્મનો ત્યાગ કરીને સમ્યગ્ધર્મમા પ્રવૃત્ત થાય છે. એવા પુરુષોજ નિહ્નવ આદિકોનો ત્યાગ કરીને કુમાર્ગની દેશનાનો ત્યાગ કરીને શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મની આરાધના કરે છે આ પ્રકારે યથોક્ત ધર્મનુ અનુષ્ઠાન કરનારા પુરુષો જ લોકોને ધર્મમા પ્રવૃત્ત કરે છે અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને કુમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થયેલા લોકોને ધર્મમાર્ગમા સ્થાપિત કરે છે અન્યત્ર પણ એવુ કહ્યુ છે કે—"**પુનર્ભ્રષ્ટાન્ પુનર્ભ્રષ્ટાન્**" ઇત્યાદિ

"સયમ રૂપ અનુષ્ઠાન પાલન કરનારા દયાળુ પુરુષો જ ધર્મથી વાર વાર ભ્રષ્ટ થનારા લોકોને ધર્મમા સ્થાપિત કરે છે. ॥ ગાથા ૨૬ ॥

—छाया—

मा प्रेक्षस्व पुरा प्रणामकान् अभिकांक्षे उपधिं धूनयितुम् ।
ये दुर्मनसस्तेपु नो नतास्ते जानन्ति समाधिमाख्यातम् ॥२७॥

—अन्वयार्थ—

(पुरा) पुरा पूर्वकाले भुक्तान् (पणामए) प्रणामकान् शब्दादिविपयान् (मा पेह) मा प्रेक्षस्व, हे शिष्य! स्मरणं मा कुरु, (उवहिं) उपधिमष्टविधं कर्म (धुणित्तए) धूनयितु नाशयितुम् (अभिकंखे) अभिकांक्षेत्=इच्छेत् । (दूमण) दुर्मनसः=मनोदूषकाः शब्दादिविपयाः (तेहिं) तेपु (जे) ये पुरुपाः (णो णया) नो

---

गुरु शिष्य को समझाता है– "मा पेह' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'पुरा–पुरा' पूर्वकाल में भोगे हुए'पणामए–प्रणामकान्' शब्दादिविपयों को 'मा पेह–मा प्रेक्षस्व' स्मरण न करो 'उपहि–उपधिम्' । माया को अथवा आठ प्रकार के कर्मों को 'धुणित्तए–धूनयितुम्' दूर करने की 'अभिकंखे–अभिकांक्षेत्' इच्छा करो 'दूमण–दुर्मनसः' मन को दूपित बनाने वाले जो शब्दादि विपय है 'तेहिं–तेपु' उनमें 'जे–ये' जो पुरुप 'णो णया–नो नताः' आसक्त नहीं है वे 'आहियं–आख्यातम्' अपने आत्मामें स्थित 'समाधिम्' रागद्वेपके त्यागरूप अथवा धर्मध्यान को 'जाणंति–जानन्ति' जानते हैं ॥२७॥

अन्वयार्थ

पूर्व काल में भोगे हुए शब्द आदि विपयभोगों को न देखो हे शिष्य! उनका स्मरण न करो । उपधि अर्थात् आठ प्रकार के कर्मों को नष्ट करने की अभिलापा रक्खो। मन को विकृत करने वाले विपयभोगों में जो

---

ગુરુ શિષ્યને સમજાવે છે–" मा पेह " ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'पुरा–पुरा' પૂર્વકાલમા ભોગવેલ 'पणामए–प्रणामकान्' શબ્દ વગેરે વિષયોનુ 'मा पेह–मा प्रेक्षस्व' સ્મરણ ના કરો 'उवहि–उपधिम्' માયાને અથવા આઠ પ્રકારના કર્મોને 'धुणित्तए–धूनयितुम्' દૂર કરવાની 'अभिकंखे–अभिकांक्षेत्' ઇચ્છા કરો. 'दुमण–दुर्मनस' મનને દૂષિત બનાવવા વાળા જે શબ્દ વગેરે વિષય છે 'तेहिं–तेपु' તેમા 'जे–ये' જે પુરુષ 'णो णया–नो नता' આસક્ત નથી 'ते–ते' તે પુરૂષ 'आहियं–आख्यातम्' પોતાના આત્મામા રહેલ 'समाहि–समाधिम्' રાગદ્વેષના ત્યાગરૂપ અથવા ધર્મધ્યાનને 'जाणंति–जानन्ति' જાણે છે. ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ–

હે શિષ્યો! પૂર્વકાળમા ભોગવેલા શબ્દાદિ વિષય ભોગોનુ સ્મરણ ન કરો ઉપાધિ એટલે કે આઠ પ્રકારના કર્મોનો નાશ કરવાની અભિલાષા રાખો મનને વિકૃત કરનારા

नताः नासक्ताः (ते) ते पुरुषाः (आहियं) आख्यातम्=आत्मनि व्यवस्थित मित्यर्थः; (समाहिं) समाधिं रागद्वेषत्यागरूपं धर्मध्यानरूपं वा (जाणंति) जानंति= तत्त्वतो नान्ये इति ॥ २७ ॥

—टीका—

हे शिष्य! 'पुरा' पुरा=पूर्वस्मिन् काले 'पणामए' प्रणामकान्=शब्दादिविषयान् प्रणामयंति, पातयन्ति नरकनिगोदादि कुगतिं ये ते प्रणामाः शब्दादयो विषय-मार्गास्तान् 'मा पेह' मा प्रेक्षस्व पूर्वानुभूतशब्दादिविषयान् नानुस्मर, तेषां स्मरणं मा कुरु। किन्तु 'उवहिं' उपधिम्=मायामष्टविधं कर्म वा, 'धूणित्तए' धूनयितु-मपनेतुम्, 'अभिकंखे' अभिकांक्षेत् माया कर्मणो नाशाय प्रवृत्ति कुरु, 'दूमण' दुर्मनसः मनोविकारकारिणो ये शब्दादि 'तेहिं' तेषु 'जे' ये 'णो णया' नो नताः=नासक्ताः 'ते' एव सन्मार्गानुष्ठायिन पुरुषाः 'आहियं' आख्यातं=स्वात्मनि स्थितम् 'समाहिं' समाधिम्=रागद्वेषयोस्त्यागं धर्मध्यानं वा 'जाणंति' जानन्ति।

---

पुरुष आसक्त नहीं हैं, वे आत्मा में रही हुई समाधि को रागद्वेष का परि-त्याग या धर्मध्यान रूप समाधि को वास्तविक रूप से जानते हैं। अन्य लोग उसे नहीं जानते ॥२७॥

टीकार्थ

'प्रणामक' का अर्थ है कामभोग। जो नरकनिगोद आदि आदि गतियों में जीव को ले जाते हैं वे प्रणामक कहलाते हैं। पूर्वकाल में जो कामभोग भोगे हों, उनका स्मरण मत करो। किन्तु उपधि अर्थात् माया को अथवा आठ प्रकार के कर्मों को दूर करने की आकांक्षा रक्खो अर्थात् माया और कर्मों को नष्ट करने के लिए प्रवृत्ति करो। मन में विकार उत्पन्न करने वाले शब्दादि विषयों में जो आसक्त नहीं है, वे पुरुष ही सन्मार्ग

---

વિષયભોગોમા જે પુરુષો આસક્ત થતા નથી, તેઓ સમાધિને-રાગદ્વેષના પરિત્યાગ રૂપ સમાધિને અથવા ધર્મધ્યાન રૂપ સમાધિને—વાસ્તવિક રૂપે જાણે છે, અન્ય પુરુષો તેને જાણતા નથી ॥૨૭॥

-ટીકાર્થ-

"પ્રણામક" એટલે 'કામભોગ' જે નરકનિગોદ આદિ ગતિઓમા જીવને લઇ જાય છે, તેમને પ્રણામક કહે છે પૂર્વકાળે જે કામભોગો ભોગવ્યા હોય તેનુ સ્મરણ ન કરો, પરન્તુ ઉપધિ એટલે કે માયાને અથવા આઠ પ્રકારના કર્મોને દૂર કરવાની જ આકાંક્ષા રાખો, એટલે કે માયા અને કર્મોને દૂર કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ રહો. જેઓ મનમા વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા શબ્દાદિ વિષયોમા આસક્ત હોતા નથી, એવા પુરુષો જ સન્માર્ગનું

पूर्वानुभूतान् शब्दादिकामभोगान् नाभिकांक्षेत् । तथा मायाया अष्टविधकर्मणो वा त्यागः सर्वदैव करणीयः । ये पुरुषा मनोविकारकारिशब्दादि विषयेषु नासक्तास्ते एव पुरुषा स्वात्मनि स्थितधर्मादि ध्यानात्मकं रागद्वेषराहित्यात्मकं समाधिं जानंति नान्ये इति भावः ॥२७॥

मूलम्

**णो काहिए[2] होज्ज[3] संजए[1] पासणिए[4] ण य संपसारए[5] ।**
**णच्चा[8] धम्मं[7] अणुत्तरं[6] कयकिरिए[9] ण यावि[10] मामए ॥२८॥**

छाया–

नो काथिको भवेत्संयतः प्राश्निको न च संप्रसारकः ।
ज्ञात्वा धर्ममनुत्तरं कृतक्रियो न चापि मामकः ॥२८॥

---

का अनुष्ठान करने वाले हैं । वे अपनी आत्मा में स्थित, रागद्वेष परित्याग रूप या धर्मध्यान रूप समाधि को जानते हैं ।

आशय यह है —पूर्वभुक्त शब्दादि कामभोगों की अभिलाषा नहीं करनी चाहिए । माया या अष्टविध कर्मों को नष्ट करने का सदैव प्रयत्न करना चाहिए । जो पुरुष मन में विकार उत्पन्न करने वाले शब्द आदि विषयों में आसक्त नहीं हैं, वही अपनी आत्मा में स्थित रागद्वेष भाव स्वरूप अथवा धर्मध्यान रूप समाधि को जानते हैं, अन्य नहीं ॥२७॥

शब्दार्थ—तथा 'संजए-संयतः' संयमी पुरुष 'काहिए--काथिकः' विरुद्ध कथा कहने वाला 'णो होज्ज-नो भवेत्' न होवे तथा 'णो पासणिए--नो प्राश्निकः' प्रश्नका फल कहने वाला न होवे 'ण य संपसारए –न च संप्रसारकः

---

અનુષ્ઠાન કરનારા છે એવા પુરુષો જ, આત્મામા રહેલા રાગદ્વેષના પરિત્યાગ રૂપ અથવા ધર્મધ્યાન રૂપ સમાધિને જાણે છે

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે સાધુએ ગૃહસ્થાવસ્થામાં ભોગવેલા કામભોગોનુ સ્મરણ કરવુ જોઈએ નહીં તેણે માયા અથવા અષ્ટવિધ કર્મોનો નાશ કરવાને સદા પ્રયત્નશીલ રહેવુ જોઈએ જે પુરુષો, મનમા વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા શબ્દાદિ વિષયોમા આસક્ત હોતા નથી, તેઓ જ પોતાના આત્મામા સ્થિત રાગદ્વેષાભાવ સ્વરૂપ અથવા ધર્મધ્યાન રૂપ સમાધિને જાણે છે, અન્ય પુરૂષો તેને જાણુતા નથી ।ગાથા ૨૭।

શબ્દાર્થ—તથા 'સ જણ-સ યત' સયમી પુરૂષ 'काहिए-काथिक' વિરૂદ્ધ વાર્તા કહેવાવાળા 'णो होज्ज-नो भवेत्' ના થાય તથા 'णो पासणिए-नो प्राश्निक' પ્રશ્નનુ ફળ કહેવાવાળા ન બને 'ण य स पसारए-न च स प्रसारक.' અને વર્ષા એવમ્ ધનો-

—अन्वयार्थ—

तथा (संजए) संयतः प्रव्रजितः (काहिए) काथिकः (णो होज्ज) नो भवेत् विरुद्धकथाकारको न भवेदित्यर्थः, तथा (णो पासणिए) नो प्राश्निको भवेत् (ण य संपसारए) न च संप्रसारकः=वृष्टिधनोपार्जनाद्युपायदर्शको न भवेदित्यर्थः किन्तु (अणुत्तरं) अनुत्तरं सर्वतः श्रेष्ठं (धम्मं) धर्मं श्रुतचारित्रलक्षणं (णच्चा) ज्ञात्वा (कयकिरिए) कृतक्रियः=कृता क्रिया संयमानुष्ठानरूपा येन स कृतक्रियो भवेत् (ण यावि मामए) न चापि मामकः=कस्मिन्नपि वस्तुनि ममत्वं न कुर्यादिति ॥२८॥

—टीका—

'संजए' संयतः=सप्तदशविधसंयमपालनपरायणो मुनिः 'नो काहिए' नो काथिकः राजादिविरुद्धकथाकारको न भवेत्, 'नो पासणिए' नो

और वर्षा एवं धनोपार्जन के उपायोंका कहने वाला भी न बने किन्तु 'अणुत्तरं–अनुत्तरम्' सर्वश्रेष्ठ 'धम्मं–धर्मम्' श्रुतचरित्र रूप धर्म को 'णच्चा–ज्ञात्वा' जानकर 'कयकिरिए–कृतक्रीतः' संयमरूप क्रिया का अनुष्ठान करे 'ण यावि मामए–नचापि मामकः' और किसी भी वस्तु पर ममता न करे ॥२८॥

— अन्वयार्थ —

संयमी पुरुष विरुद्ध कथाकारी न बने न प्राश्निक हो, न संप्रसारक हो अर्थात् वर्षा या धनोपार्जन आदि के उपाय कहने वाला न हो, किन्तु सर्वोत्तम श्रुतचारित्र धर्म को जानकर संयम की क्रिया करने वाला बने। वह किसी भी वस्तु में ममत्व न करे ॥२८॥

टीकार्थ

सतरह प्रकार का संयम पालने में तत्पर मुनि राज्य विरुद्ध आदि कथा

पार्जनना उपायोना कहेवावाळा पण ना बने किन्तु 'अणुत्तर–अनुत्तरम्' सर्वश्रेष्ठ 'धम्म धर्मम्' श्रुतचारित्र રૂપ ધર્મને 'नच्चा–ज्ञात्वा' જાણીને 'कयकिरिए-कृतक्रीत' સંયમરૂપ ક્રિયાનુ અનુષ્ઠાન કરે 'ण यावि मामए-न चापि मामक' અને કોઈપણ વસ્તુ પર મમતા ના કરે. ॥૨૮॥

--સૂત્રાર્થ--

સંયમી પુરૂષે વિરૂદ્ધ કથાકારી થવુ જોઈએ નહી, તેમ પ્રાશ્નિક થવુ જોઈએ નહીં અને સંપ્રસારક (પાપસૂત્રોના પ્રચારક) પણ થવુ જોઈએ નહીં પરન્તુ તેણે સર્વોત્તમ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને જાણીને સંયમની આરાધના કરવામા પ્રવૃત્ત થવુ જોઈએ, તેણે કોઈ પણ વસ્તુમા મમત્વભાવ રાખવો જોઈએ નહીં ॥૨૮॥

--ટીકાર્થ--

સત્તર પ્રકારના સંયમના પાલનમા પ્રવૃત્ત થયેલા મુનિએ રાજ્ય આદિના વિરૂદ્ધની

वा प्राश्निको भवेत् शुभाशुभप्रश्नकारकः 'ण य संपसारए' न च संप्रसारकः भूकम्पान्तरिक्षाद्यष्टविधस्य एकोनत्रिंशत् प्रकारकपापसूत्रस्य वा वक्ता न भवेत्=किन्तु 'अणुत्तरं' अनुत्तरं सर्वत उत्तमम्, 'धम्मं' धर्मम्=श्रुतचारित्रलक्षणं 'णच्चा' ज्ञात्वा 'कयकिरिए' कृतक्रियः, संयमक्रियाकारको भवेत्, तथा 'ण यावि मामए' न चापि मामकः-मामको न भवेत्। ममेदं वस्तु इत्याकारक ममत्व ग्रहाधीनो न भवेत्। संयमशीलो हि पुमान् विरुद्धकथां न कुर्यात्। तथा प्रश्नफलानां प्रोच्चारयिता न भवेत्। तथा भूकंपादीनां धनोपार्जनोपाया-दीनामपि वक्ता न भवेत्। किन्तु लोकोत्तरं तीर्थंकरधर्मं ज्ञात्वा संयमानुष्ठाने एव रतो भवेत्। ममत्वबुद्धिं च नैव बिभृयात्कदापीति ॥२८॥

---

न करे, शुभ अशुभ संबंधी प्रश्नों का कथन करने वाला न हो तथा भूमि संबंधी आकाश संबंधी आदि आठ प्रकार के निमित्तों का तथा उनतीस प्रकार के पापसूत्रों का वक्ता=कहने वाला न हो। किन्तु श्रुतचारित्ररूप धर्म को ही सर्वोत्तम समझ कर संयम कि क्रिया को आराधन करे-पाले। 'यह वस्तु मेरी है' इस प्रकार के ममत्व रूपी ग्रह के अधीन न हो। अभिप्राय यह है कि संयमशील मुनि राज्यविरुद्ध कथा न करे, प्रश्न के फलों का कथन न करे भूकम्प आदि या धनोपार्जन के उपाय आदि न कहे, किन्तु लोकोत्तर तीर्थंकरों के धर्म को ही सर्वश्रेष्ठ जान कर संयम के अनुष्ठान में ही लगा रहे। कभी किसी भी वस्तु मे ममत्वभाव धारण न करे॥२८॥

---

કથા કરવી જોઇએ નહી, તેણે શુભ અશુભ સંબંધી પ્રશ્નોનુ કથન કરનારા પણ બનવું જોઇએ નહી ભૂમિ, આકાશ આદિ સંબંધી આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તોનું તથા ૨૯ પ્રકારનાં પાપસૂત્રોનુ પ્રતિપાદન અથવા કથન પણ તેણે કરવું જોઇએ નહી પરન્તુ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને જ સર્વોત્તમ ગણીને સંયમની આરાધના કરવાને જ પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ 'આ વસ્તુ મારી છે" આ પ્રકારના મમત્વ રૂપ ગ્રહથી તેણે ગ્રસ્ત થવું જોઇએ નહીં, પરન્તુ મમત્વનો પરિત્યાગ જ કરવો જોઇએ, આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે સંયમશીલ મુનિએ રાજા અથવા રાજ્ય વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપવો નહી, તેણે પ્રશ્નના ફલોનું કથન કરવું જોઇએ નહીં એટલેકે ભૂમિ, આકાશ આદિ સંબધી આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તોનું કથન કરવુ જોઇએ નહી અને ધનોપાર્જન આદિના ઉપાય બતવવા જોઇએ નહી, પરન્તુ લોકોત્તર તીર્થંકરો દ્વારા પ્રરૂપિત ધર્મને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સમજીને, સંયમની આરાધનામા જ પ્રવૃત્ત રહેવુ જોઇએ તેણે કોઈ પણ વસ્તુમા મમત્વભાવ રાખવો જોઇએ નહી ॥ગાથા ૨૮ ॥

मूलम्-

२ ३ ४ ५ ६ ९ ७ ८ १
छन्नं च पसंसं णो करे न य उक्कोसपगासमाहणे ।
१३ १४ १५ १६ १० १२ ११
तेसिं सुविवेगमाहिए पणया जेहिं सुजोसियं धुयं॥२९॥

छाया-

छन्नं च प्रशस्यं च न कुर्यात् न चोत्कर्ष प्रकाशं च माहनः।
तेषां सुविवेक आहितः प्रणता यैः सुजुष्टं धुतम् ॥२९॥

अन्वयार्थः-

(माहणे) माहनः=साधुः (छन्नं) छन्नं मायां (च) च=पुनः (पसंसं) प्रशस्यं लोभम् (णो करे) न कुर्यात् तथा (उक्कोसं) उत्कर्ष मानं (पगासं) प्रकाशं क्रोधं (न य) न कुर्यात् (जेहि) यैः (धुयं) धुतमष्टविधकर्मनाशकं (सुजोसियं)

---

शब्दार्थ—'माहणे-माहनः' साधु पुरुप 'छन्नं-छन्नम्' माया को 'च-च' और 'पसंसं-प्रशस्यम्' लोभ को 'उक्कोसं-उत्कर्पम्' मान को 'पगासं-प्रकाशम्' क्रोध को 'णो करे--न कुर्यात्' न करे 'जेहि-यैः' जिस पुरुप ने 'धुयं-धुतम् आठ प्रकार के कर्म को नष्ट करने वाले संयम को 'सुजोसियं-सुजुष्टम्' सम्यक् प्रकारसे सेवन किया है 'तेसिं-तेपाम्' उन्हीका 'सुविवेगं-सुविवेकः' उत्तम प्रकार का विवेक 'आहिए-आहितः' प्रसिद्ध हुवा है और वे हि 'पणया-प्रणताः' धर्म परायण हैं ऐसा जानो ॥२९॥

अन्वयार्थ

साधु, क्रोध, मान, माया, लोभ न करे, जिन्होंने आठ प्रकार के कर्मों को विनष्ट करने का सम्यक् अनुष्ठान किया है, उन्हीं का विवेक उत्तम कहा गया है। वे ही धर्म के प्रति प्रणत हैं- धर्मनिष्ठ हैं ॥२९॥

---

શબ્દાર્થ—'माहणे-माहन' સાધુપુરૂષ 'छन्न-छन्नम्' માયાને 'च-च' અને 'पसस-प्रशस्यम्' લોભને 'उक्कोस-उत्कर्षम्' માનને 'पगास-प्रकाशम्' ક્રોધને 'णो करे-न कुर्यात्' ના કરે 'जेहि-यै' જે પુરૂષે 'धुय-धुतम्' આઠ પ્રકારના કર્મને નષ્ટ કરવાવાળા સંયમને 'सुजोसिय-सुजुष्टम्' સમ્યક્ પ્રકારથી સેવન કર્યું છે, 'तेसि-तेपाम्' તેમનો જ 'सुविवेग-सुविवेक' ઉત્તમ પ્રકારનો વિવેક 'आहिए-आहित, પ્રસિદ્ધ થયો છે અને તેજ 'पणया-प्रणता' ધર્મપરાયણ છે એવુ જાણો ॥૨૯॥

-सूत्रार्थ-

સાધુએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કરવા જોઇએ નહી જેમણે આઠ પ્રકારના કર્મોનો વિનાશ કરવાને માટે સમ્યક્ અનુષ્ઠાન કર્યા છે, તેમના વિવેકને જ ઉત્તમ કહેવાય છે. તેઓ જ ધર્મનિષ્ઠ છે. ॥ ૨૯॥

सुजुष्टं सम्यक् सेवनं कृतम् (तेसिं) तेषामेव (सुविवेगं) सुविवेक उत्तमो विवेकः (आहिए) आहितः=प्रसिद्धो जातः तएव च (पणया) प्रणता धर्मं प्रतीति ॥२९॥

टीका—

'माहणे' माहनः=साधुपुरुषः 'छन्नं च' छन्नं मायाम् 'पसंसं' प्रशस्यं लोभम् 'णो करे' नो कुर्यात् तथा 'उक्कोसं' उत्कर्षं मानम् 'पगासं च' प्रकाशं क्रोधम् च (नय) न करे' षट्कायरक्षको मुनिः कदाचित् माया, लोभ, मान, क्रोधादि रूप कषायान् नो कुर्यादित्युपदेशः। 'जेहिं' यैः 'धुयं' धुतं विनाशितम् अष्टविधं कर्म 'सुजोसियं' सुजुष्टं=सम्यग्रूपेण संयमानुष्ठानं कृतम् । 'तेसिं' तेषामेव 'सुविवेग आहिए' सुविवेक आहितः उत्तमो विवेकस्तेषां च प्रसिद्धः। 'पणया' प्रणतास्त एव धर्मं प्रति प्रणताः धर्मपरायणाः सन्ति, साधुभिः क्रोधमानमायालोभादयो न करणीयाः' यैर्हि अधर्मप्रणाशकं कर्मविनाशकं संयमानुष्ठानं कृतम्, तेषामेवोत्तमो विवेको लोके प्रथितः, तथा त एव धर्मतत्परा इति लोके प्रशंसिता भवन्तीति भावः॥२९॥

—टीकार्थ—

साधु पुरुष क्रोध, मान, माया, और लोभ न करे अर्थात् षट्काय का रक्षक मुनि इन चारों कषायों का सेवन न करे। जिन महापुरुषोंने आठ प्रकारके कर्मों को नष्ट किया है और सम्यक् प्रकार से संयमका अनुष्ठान कियाहै, उन्हीं का विवेक उत्तम कहा गया है। वही वास्तव में धर्मपरायण हैं।

अभिप्राय यह है कि जिन्होंने अधर्म को तथा कर्मों को नष्ट करने वाला संयमानुष्ठान किया है, उन्हीं का उत्तम विवेक लोक में विख्यात है उन्हीं की धर्म में तत्पर है इस प्रकार की प्रशंसा होती है॥२९॥

—ટીકાર્થ—

સાધુએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, એટલે કે છકાયના જીવોના રક્ષક મુનિએ કષાયોનું સેવન કરવુ જોઇએ નહી જે મહાપુરૂષોએ આઠ પ્રકારના કર્મોનો ક્ષય કર્યો છે અને સમ્યક્ પ્રકારે સંયમનું પાલન કર્યું છે, તેમના વિવેકને જ ઉત્તમ કહ્યો છે એવા પુરુષો જ ખરી રીતે ધર્મપરાયણ ગણાય છે.

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમણે અધર્મનો તથા કર્મોનો નાશ કરનાર સંયમાનુષ્ઠાન કર્યા છે તેમનો જ ઉત્તમ વિવેક લોકમાં વિખ્યાત છે તેમની જ આ પ્રકારે પ્રશંસા થાય છે કે "આ માણુસ ધર્મપરાયણ છે" ॥ ગાથા ૨૯ ॥

मूलम्

अणिहे सहिए सुसंवुडे धम्मट्ठी उवहाणवीरिए ।
विहरेज्ज समाहिइंदीए अत्तहियं खु दुहेण लब्भइ ३०

छाया-

अनिहः सहितः सुसंवृतः धर्मार्थी उपधानवीर्यः ।
विहरेत्समाहितेन्द्रियः आत्महितं दुःखेन लभ्यते ॥ ३० ॥

अन्वयार्थः-

(अणिहे) अनीहः=कस्मिन्नपि वस्तुनि स्नेहरहितः (सहिए) सहितः= हितेन ज्ञानचारित्रादिना युक्तः(संवुडे) संवृतः=इन्द्रियमनोभ्याम् (धम्मट्ठी) धर्मार्थी =धर्मप्रयोजनवान् भवेत् तथा (उवहाणवीरिए) उपधानवीर्य-उपधाने उग्रतपसि

---

शब्दार्थ—'अणिहे-अनीहः' साधु पुरुष किसी भी वस्तु में स्नेह न करे ज्ञान चरित्र वाले हितावह काम करे 'संवुडे-संवृतः' इन्द्रिय एवं मनसे गुप्त रहे 'धम्मट्ठी-धर्मार्थी' धर्म प्रयोजन वाले बने तथा 'उवहाणवीरिए- उपधानवीर्यः' तप में पराक्रम करे 'समाहिइंदिए-समाहितेन्द्रियः' इन्द्रियों को नियमन में रखे 'विहरेज्ज-विहरेत्' इस प्रकार से साधु संयम का अनुष्ठान करे क्यों की-'अत्तहियं-आत्महितम्' अपना कल्याण 'दुहेण-- दुःखेन' दुःख से 'लब्भइ--लभ्यते' प्राप्त होता है ॥३०॥

-अन्वयार्थ--

साधु सभी पदार्थों में अनुराग रहित हो, हित अर्थात् ज्ञान और चारित्र से युक्त हो इन्द्रियों और मन से संवरयुक्त हो धर्मार्थी हो तपस्या में उग्र सामर्थ्यवान् हो और अपनी इन्द्रियों को संवर में रख कर विचरे अर्थात् साधु

---

શબ્દાર્થ—'अणिहे अनीहः' સાધુ પુરૂષ કોઇ પણ વસ્તુમા સ્નેહ ના કરે 'सहिए- सहित' જ્ઞાન ચારિત્રવાળા હિતાવહ કામ કરે 'सवुडे-सवृत' ઇન્દ્રિય એવમ્ મનથી ગુપ્ત રહે 'धम्मट्ठी-धर्मार्थी' ધર્મ પ્રયોજન વાળા બને તથા उवहाणवीरिए-उप- धानवीर्य' તપમા પરાક્રમ કરે 'समाहियइंदिए-समाहितेन्द्रिय' ઇન્દ્રિયોને નિયમનમા રાખે 'विहरेज्ज- विहरेत्' આ પ્રકારથી સાધુ સયમનુ અનુષ્ઠાન કરે કેમકે 'अत्तहिय आत्महितम्' પોતાનુ કલ્યાણ 'दुहेण-दु खेन' દુ ખથી 'लब्भइ- लभ्यते' પ્રાપ્ત થાય છે ॥૩૦॥

सूत्रार्थ

સાધુએ સઘળા પદાર્થોમા અનુરાગરહિત થવુ જોઇએ, હિત એટલે કે જ્ઞાન અને ચારિત્રથી યુક્ત થવુ જોઇએ, ઇન્દ્રિયો અને મનના સવરથી યુક્ત થવુ જોઇએ, ધર્માર્થી થવું જોઇએ, તપસ્યામાં ઉગ્ર સામર્થ્ય યુક્ત બનવુ જોઇએ અને પોતાની ઇન્દ્રિયોને

सामर्थ्यवान् (समाहियइंदिए) समाहितेन्द्रियः=संयतेन्द्रिय इत्यर्थः (विहरेज्ज) विहरेत्= विचरेत् एतादृशः-साधुः संयमानुष्ठानं कुर्यादित्यर्थः, यतः 'अत्तहियं' आत्महितम् स्वकीयं कल्याणम् (दुहेण) दुःखेन (लब्भइ) लभ्यते यस्मादात्महित-मतिशयितदुःखसाध्यं तस्मादनीहादि युक्तो भवेदिति ॥ ३० ॥

टीका-

'अणिहे' अनीहः स्नेहरहितः साधुः, कस्मिन्नपि स्वल्पे महति वा वस्तुनि ऐहिके आमुष्मिके वा स्नेहं नैव कुर्यात्। 'सहिए' सहितः हितेन सम्यग् ज्ञान-दर्शनचारित्रेण युक्तः यावता स्वहितं मोक्षादिरूपं कार्यं साधितं भवेत्, तादृशं संयमानुष्ठानलक्षणम् एव कार्यं कुर्यात्। 'सुसंवुडे' सुसंवृतः इन्द्रिय नो इन्द्रियः विस्रोतसिका रहितः सन् वसेत् । 'धम्मट्ठी' धमार्थी=श्रुताख्यचारित्र्यसंयमादि-धर्मानुष्ठायी भवेत् । 'उवहाणवीरिए' उपधानवीर्यः, उपधानमुग्रतपः तस्मिन् तपसि वीर्यवान् पराक्रमशीलो भवेत् । यथा तथा तपो बहुलं कर्मानुष्ठानं

इस प्रकार की विशेषताओं से सम्पन्न होकर संयम का पालन करे। आत्महित की प्राप्ति बडी कठिनाई से होती है, अतएव अनुराग त्याग आदि से युक्त हो॥३०॥

--टीकार्थ--

साधु अनीह हो अर्थात् छोटी या बडी, इस लोक संबंधी वस्तु में स्नेह धारण न करे तथा सहित हो अर्थात् ज्ञान दर्शन चारित्र तप से युक्त हो, जिससे मोक्ष रूप स्वहित सिद्ध हो जाय, वैसा संयमानुष्ठान रूप कार्य ही करे। इन्द्रिय और मन संबंधी विस्रोतसिका से रहित हो अर्थात् इन के विषयों की अभिलाषा न करे । श्रुतधर्म और चारित्रधर्म तथा संयम आदि धर्म का अनुष्ठान करे । उपधान अर्थात् उग्रतप में पराक्रमशील हो जैसे

સંવરમાં રાખીને વિચરવું જોઈએ. એટલે કે આ પ્રકારની વિશેષતાઓથી સંપન્ન થઈને સાધુએ સંયમનું પાલન કરવું જોઈએ આત્મહિતની પ્રાપ્તિ ઘણી જ મુશ્કેલીએ થઈ શકે છે, તેથી સાધુએ અનુરાગનો ત્યાગ આદિ પૂર્વોક્ત વિશેષતાઓથી યુક્ત થવું જોઈએ

-ટીકાર્થ--

સાધુ 'અનીહ' હોવો જોઈએ એટલે કે આ લોકની અને પરલોકની કોઈ પણ વસ્તુમાં તે અનુરાગ ન રાખે સાધુએ જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર અને તપથી યુક્ત થવું જોઈએ. કારણ કે તેના દ્વારા જ મોક્ષરૂપ આત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે તેણે સંયમની એવી રીતે આરાધના કરવી જોઈએ કે જેથી મોક્ષરૂપ સ્વહિત સિદ્ધ થઈ જાય તેણે ઇન્દ્રિયોના સુખની અભિલાષા રાખવી જોઈએ નહીં. પરન્તુ શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ તથા સંયમ આદિ ધર્મની આરાધના કરવી જોઈએ. તેણે ઉપધાન (ઉગ્રતપ) મા પરાક્રમશીલ

चरेत्। 'समाहिइंदिए' समाहितेन्द्रियः, इन्द्रियं स्वात्मवशे स्थापयेत्। इत्थंभूतः साधुः 'विहरेज्ज' विहरेत्-विचरेत्, संयमानुष्ठानं कुर्यात् तावत् संयमानुष्ठानं कुर्यात् यावन्मोक्षो न भवेत्। यतः 'अत्तहियं' आत्महितम्—आत्मने हितं यद्भवति तदात्महितम्। स्वकीयं कल्याणम्। 'दुहेण' दुःखेन 'लब्भइ' लभ्यते प्राप्यते, सर्वेषां प्राणिनाम् आत्महितं निरतिशयं सुखं मोक्षाऽपरपर्यायमेव भवति, न तु तत् कष्टमन्तरा साध्यं भवति। तत्कारणस्य संयमाऽनुष्ठानादेर्दुःखबहुलत्वात्। 'नहि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते' इति नियमात्।

अत एवोक्तम्- आत्महितं दुःखेन लभ्यते। यत आत्महितं निरतिशयसुखात्मको मोक्षो दुःखेन संसारे परिभ्रमताऽकृतधर्मानुष्ठानेन नावाप्यते। तथाचोक्तम्-

---

बने वैसे तप की बहुलता वाला कार्य ही करे। इन्द्रियों को अपने वश में रक्खे। इस प्रकार से साधु तब तक धर्म का सेवन करता रहे जब तक मोक्ष की प्राप्ति न हो जाए। क्योंकि आत्महित की प्राप्ति बहुत कठिनता से होती है और सभी प्राणियों के लिए सर्वोत्तम सुख स्वरूप मोक्ष ही आत्महित है। वह कष्ट सहन किये विना प्राप्त नहीं हो सकता। उसके कारणभूत संयम के अनुष्ठान में कष्टों की बहुलता होती है। ऐसा नियम है कि सुख की प्राप्ति दुःखों को सहन किये विना नहीं होती।

इस कारण यहां कहा गया है कि आत्महित दुःख से प्राप्त होता है। सर्वोत्कृष्ट सुखस्वरूप मोक्ष ही आत्महित है और जिसने धर्म का सेवन नहीं किया है अतएव जो संसार में दुःख सहन करता हुआ भटक रहा है उसे

---

થવુ જોઇએ આકરામા આકરા તપ કરવા જોઇએ તેણે ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ રાખવી જોઇએ આ પ્રકારે સાધુએ જ્યા સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય ત્યા સુધી ધર્મનુ સેવન કરવુ જોઇએ કારણ કે આત્મહિતની પ્રાપ્તિ ઘણી જ મુશ્કેલીથી થાય છે, અને સઘળા પ્રાણીઓને માટે સર્વોત્તમ સુખસ્વરૂપ મોક્ષ જ આત્મહિત રૂપ છે તેની પ્રાપ્તિ કષ્ટ સહન કર્યા વિના થઇ શકતી નથી તેના કારણભૂત સયમના અનુષ્ઠાનમા કષ્ટોની બહુલતા જ હોય છે એવો નિયમ છે કે દુ ખોને સહન કર્યા વિના સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

તે કારણે અહી એવુ કહેવામા આવ્યુ છે કે આત્મહિતની પ્રાપ્તિ દુ ખ સહન કરવાથી જ થાય છે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખસ્વરૂપ મોક્ષ જ આત્મહિત છે જેણે ધર્મનુ સેવન કર્યું નથી તેમને આત્મહિત રૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા જીવોને તો સંસારમા દુ ખ સહન કરતા થકા ભટકવુ જ પડે છે, કહ્યુ પણ છે કે–

'न पुनरिदमतिदुर्लभमगाधसंसारजलधिविभ्रष्टम् ।
मानुष्यं खद्योतकतडिल्लताविलसितप्रतिमम् ॥ १ ॥
तथाहि– 'शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता भ्रष्टं युगं पश्चिमा–
ऽम्भोधौ दुर्धरवीचिभिश्च सुचिरात्संयोजितं तद्द्वयम् ।
सा शम्या प्रविशेद्युगस्य विवरे तस्य स्वयं क्वापि चेत्
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाऽप्यमुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥१॥

अर्थः–कीलकं पूर्वसमुद्रे प्रक्षिप्यते । तथा पश्चिमसमुद्रे युगम् । तदुभयं समुद्रस्य प्रबलवेगेन संयुज्येत अपि कदाचित्कालपरिपाकवशात् । तथा कीलकं युगेऽपि प्रविशेत् । यद्यपीदमसंभवि, तथापि कदाचित् असंभावितमपि संभवेत् । किन्तु पुण्यरहितः पुरुषः गतं मनुष्यजन्म, कथमपि न पुनः प्राप्स्य-

---

वह प्राप्त नहीं हो सकता, कहा भी है–"न पुनरिदमतिदुर्लभम्' इत्यादि

अत्यन्त दुर्लभ, तथा अगाध संसार समुद्र में विभ्रष्ट (गुमा हुआ) तथा जुगनू और विजली की चमक के समान अल्पकालस्थायी यह मनुष्यभव पुनः प्राप्त नहीं होता॥१॥

तथा –"शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता" इत्यादि ।

शम्या (जूए में लगाई जाने वाली लकडी जिसे 'पंचारी' या कील कहते हैं) पूर्वसमुद्र में गिर गई हो और जूआ पश्चिमसमुद्र में गिरा हो, तो समुद्र की उत्ताल तरंगों से आहत होकर दोनों चिरकाल में कभी मिल जाएँ और कदाचित् वह शम्या जूए के छेद में प्रवेश भी कर जाय ऐसा संभवित है किन्तु जिसने पुण्योपार्जन नहीं किया है ऐसा मनुष्य एकवार मनुष्यभव से होकर पुनः मनुष्यभव नहीं प्राप्तकर सकता ॥१॥

---

"न पुनरिदमति दुर्लभम्" અત્યંત દુર્લભ અને અગાધ સંસાર સાગરમાં પડેલું અને આગિયા તથા વિજળીના ચમકારા જેવો અલ્પકાલ સ્થાયી આ મનુષ્ય ભવ ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી ॥૧॥

તથા 'शम्या पूर्वपयोनिधौ निपतिता' ઇત્યાદિ--

શમ્યા (ગાડાની ધૂસરીમાં લગાડેલી લાકડી જેને કીલ અથવા ખીલી કહે છે) પૂર્વ સમુદ્રમાં પડી ગઈ હોય અને ધૂસરી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પડી ગઈ હોય તો સમુદ્રના મોટા મોટાં મોજાઓ વડે હડસેલાઈને કદાચ દીર્ઘકાળ બાદ તેઓ બન્ને ભેગા થઈ જાય અને કદાચ તે શમ્યા (ખીલી) ધૂસરીના છિદ્રમાં પણ પ્રવેશ કરે, પરન્તુ જેણે પુણ્યોપાર્જન કર્યું નથી એવો મનુષ્ય, એક વાર મનુષ્ય ભવ ગુમાવી બેસીને ફરી કદી પણ મનુષ્ય ભવની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી ॥ ૧ ॥

तीति, युगशमिलादृष्टान्तस्याऽभिप्रायः । युगशमिलादृष्टान्तरीत्या मनुष्यभव एव तावदतिदुर्लभः तत्रापि आर्यक्षेत्रादिकमतीव दुर्लभम् । तस्मादात्महितमतीव दुर्लभं विद्यते । तथोक्तम्--

'भूतेषु जंगमत्वं तस्मिन् पंचेन्द्रियत्वमुत्कृष्टम् ।
तस्मादपि मनुजत्वं मानुष्येऽप्यार्यदेशश्च ॥१॥
देशे कुलं प्रधानं कुले प्रधाने जातिरुत्कृष्टा ।
जातौ रूपसमृद्धी रूपे च वलं विशिष्टतमम् ॥ २ ॥

---

आशय यह है--कीली पूर्व समुद्र में डाल दी जाय और जूआ पश्चिम समुद्रमें । समुद्र की प्रवल तरंगोंसे टकरा टकरा कर वे कदाचित् आपसमें मिल जाएँ और कदाचित् ऐसा भी समय आ जाय कि वह कीली जुएमें घुस जाय । यद्यपि यह संभवसा नहीं है तथपि कदाचित् ऐसा हो भी जाय किन्तु पुण्यहीन पुरुप एक वार मनुष्यभव को त्याग कर पुनः मनुष्यभव नहीं पा सकता । यह युगशमलिका दृष्टान्त का अभिप्राय है। इस दृष्टान्त के अनुसार प्रथम तो मनुष्यभव ही अत्यन्त दुर्लभ है फिर मनुष्यभव में भी आर्यक्षेत्र आदि की प्राप्ति तो और भी दुर्लभ है। इस प्रकार आत्महित वहुत ही दुर्लभ है। कहा भी है--"भूतेषु जंगमत्वं" इत्यादि ।

'जीवों में त्रसपर्याय उत्कृष्ट है, त्रसों में पंचेन्द्रिय पर्याय उत्कृष्ट है । पंचेन्द्रियों में मनुष्यपन उत्तम है । मनुष्यभव में आर्यदेश की प्राप्ति, आर्यदेश में सत्कुल, सत्कुल में भी उत्कृष्ट जाति(मातृपक्ष की श्रेष्ठता) उत्कृष्ट जाति में

---

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પૂર્વસમુદ્રમા પડી ગયેલી શમ્યા અને પશ્ચિમ સમુદ્રમા પડી ગયેલી ધૂસરી કદાચ દીર્ઘ કાલ બાદ સમુદ્રના પ્રબળ તરગો પડે ધકેલાઇ ધકેલાઇને ભેગી થઇ જાય અને કદાચ તે શમ્યા ( ખીલી ) ધૂસરીમા પણ પ્રવિષ્ટ થઇ જાય, આ પ્રકારની અસભવિત વાત પણ કદાચ શક્ય બને), પરન્તુ પુણ્યહીન મનુષ્ય એક વાર મનુષ્ય ભવનો ત્યાગ કરીને ફરી કદી તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી આ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એ બતાવવામા આવ્યુ છે કે મનુષ્ય ભવની ફરી પ્રાપ્તિ થવી ઘણી જ દુષ્કર છે મનુષ્ય ભવની પ્રાપ્તિ તો દુષ્કર છે, પરન્તુ મનુષ્ય ભવ પ્રાપ્ત કરીને આર્યક્ષેત્ર આદિની પ્રાપ્તિ તો તેના કરતા પણ વધુ દુષ્કર છે આ પ્રકારે આત્મહિત સાધવાનુ કાર્ય ઘણુ જ દુર્લભ ગણાય છે. કહ્યુ પણ છે કે-"भूतेषु जंगमत्व इत्यादि-

भवति बले चायुष्कं प्रकृष्टमायुष्कतोऽपि विज्ञानम् ।
विज्ञाने सम्यक्त्वं सम्यक्त्वे शीलसंप्राप्तिः ॥ ३ ॥
एतत्पूर्वश्चाऽयं समासतो मोक्षसाधनोपायः ।
तत्र च बहु संप्राप्तं भवद्भिरल्पं च संप्राप्यम् ॥४॥
तत् कुरुतोद्यममधुना मदुक्तमार्गे समाधिमास्थाय
त्यक्त्वा संगमनार्यं कार्यं सद्भिः सदा श्रेयः ॥५॥ इति ॥ ३० ॥

---

भी रूप की समृद्धि, रूप में भी विशिष्टतम बल की प्राप्ति, विशिष्ट बल मिल जाने पर भी दीर्घ आयुष्य, आयुष्य मिल जाने पर भी विज्ञान हिताहित का विवेक, विज्ञान प्राप्त होने पर भी सम्यक्त्व और सम्यक्त्व प्राप्त कर लेने पर भी चारित्र की प्राप्ति होना उत्तरोत्तर उत्कृष्ट है॥१-२-३॥

'एतत्पूर्वश्चायं' इत्यादि। इन सब की प्राप्ति होने पर संक्षेप में मोक्ष साधन का उपाय यह है ।

हे भव्यजीव ! तूने बहुत कुछ प्राप्त कर लिया है, थोडा प्राप्त करना शेप रहा है ॥४॥ अतएव चित्तमें समाधि धारण करके अब मेरे द्वारा प्रतिपादित मार्ग में आगे बढने का उद्यम करें ।

और–'अनार्य संगति को त्याग कर सत्पुरुषों को सदा श्रेय साधना चाहिए ॥५॥ इति ॥३०॥

---

જીવોમા ત્રસ પર્યાય સર્વોત્તમ ગણાય છે ત્રસોમા પચેન્દ્રિય પર્યાય ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે પચેન્દ્રિયોમા મનુષ્યપર્યાય સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે મનુષ્ય ભવમા આર્યક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ આર્યક્ષેત્રમા સત્કુળની પ્રાપ્તિ, સત્કુળમા પણ ઉત્તમ જાતિની (ઉત્તમ માતૃવશની) પ્રાપ્તિ ઉત્તમ જાતિમા પણ રૂપની સમૃદ્ધિ અને વિશિષ્ટ તમ બળની પ્રાપ્તિ, વિશિષ્ટ બળની પ્રાપ્તિ થવા છતા દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ, દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ વિજ્ઞાનની હિતાહિતના વિવેકની–પ્રાપ્તિ, વિવેકની પ્રાપ્તિ થયા બાદ સમ્યક્ત્વની અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા બાદ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થવી, તે ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. ॥ ૧-૨-૩ ॥

'एतत्पूर्वश्चाय' ઇત્યાદિ. આ બધી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા બાદ મોક્ષ સાધવાનો સક્ષિપ્ત ઉપાય આ છે–

"હે ભવ્ય જીવ તે બધુ જ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, હવે માત્ર થોડું જ પ્રાપ્ત કરવાનુ બાકી છે તો ચિત્તમા સમાધિ ધારણ કરીને મારા દ્વારા (સર્વજ્ઞ તીર્થંકરો દ્વારા) પ્રતિપાદિત માર્ગે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર.

અને અનાર્ય સગતિનો ત્યાગ કરીને સત્પુરુષોએ સદા શ્રેય સાધવાને કટિબદ્ધ થવું જોઇએ ॥ ૪-૫ ॥ ગાથા ૩૦ ॥

तदुक्तः सामायिको धर्मः प्राणिभिः कदापि न पूर्वं प्राप्त इत्येतदर्शयति सूत्रकारः 'णहि णूण पुरा' इत्यादि ।

मूलम्-

५ ६ ७ ८ ९ १० ११

**णहि णूण पुरा अणुस्सुयं अदुवा तं तह णो समुट्ठियं।**

३ ४ २ १

**मुणिणा सामाय आहियं नाएणं जगसव्वदंसिणा ।३१।**

छाया-

नहि नूनं पुराऽनुश्रुतमथवा तत्तथा नो समनुष्ठितम् ।
मुनिना सामायिकाद्याख्यातं ज्ञातेन जगत्सर्वदर्शिना ॥३१॥

अन्वयार्थः-

(जगसव्वदंसिणा) जगत्सर्वदर्शिना (नाएण) ज्ञातेन=ज्ञातपुत्रेण (मुणिणा) मुनिना (सामाय आहियं) यत् सामायिकम् सावद्यविरतिलक्षणम् आख्यातम् प्रकाशितम् तत् (णूणं) नूनं=निश्चितम् (पुरा) पुरा पूर्वम् तीर्थकरोपदेशात्पूर्व-

---

तीर्थकरों का कहा हुआ सामायिक धर्म प्राणियों ने पहले कभी प्राप्त नहीं किया है, यह बात सूत्रकार दिखलाते हैं-"न हि णूण" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जगसव्वदंसिणा-जगत्सर्वदर्शिना' समस्त जगत् को देखने वाले 'नाएण-ज्ञातेन' ज्ञातपुत्र 'मुणिणा-मुनिना' मुनिने 'सामाइयं आहियं-सामायिकम् आख्यातम्' सावद्यविरति लक्षण सामायिक कहा है वह 'णूणं-नूनम्' निश्चय से 'पुरा-पुरा' तीर्थंकरके उपदेश से पहले 'ण हि अणुस्सुयं-नहि अनुश्रुतम्, जीवने नहीं सुना है 'अदुवा' अथवा' अगर सुना हो तो भी 'तं-तत्'-उस सामायिक को 'तहा-तथा' तीर्थ करके कथनानुसार 'णो समुट्ठियं-नो समनुष्ठितम्' उस प्रकार उसका अनुष्ठान नहीं किया है॥३१॥

---

તીર્થંકરો દ્વારા પ્રતિપાદિત સામાયિક ધર્મની જીવોને પહેલા કદી પ્રાપ્તિ થઈ નથી, એજ વાતને સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે- "नहि णूण" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'जगसव्वदंसिणा-जगत्सर्वदर्शिना' સમસ્ત જગતને જોવાવાળા 'नाएण-ज्ञातेन' જ્ઞાતપુત્ર 'मुणिणा-मुनिना' મુનિએ 'सामाइय-सामायिकम्' સાવદ્ય વિરતિ લક્ષણ સામાયિક વગેરે કહેલ છે તે 'णूणं-नूनम्' નિશ્ચયથી 'पुरा-पुरा' તીર્થંકરના ઉપદેશ પહેલા 'णहि अणुस्सुयं-नहि अनुश्रुतम्' જીવે સાંભળ્યું નથી 'अदुवा अथवा' અગર સાંભળ્યું હોય તો પણ 'तं-तत्' તે સામાયિકને 'तहा-तथा' તીર્થંકરના कथनतम् અનુસાર 'णो समुट्ठिय-नो समनुष्ठि' તે પ્રકારે તેમનું અનુષ્ઠાન કરેલ નથી.॥૩૧

मित्यर्थः, (णहि अणुस्सुयं) नहि अनुश्रुतं जीवैः (अदुवा) अथवा श्रुतमपि किन्तु (तं) तत् सामायिकम् (तहा) तथा=तेन रूपेण तीर्थकृत्कथनानुसारेण (णो समुट्ठियं)नो समनुष्ठितम्=तद्रूपेण तदनुष्ठानं न कृतमस्मात् कारणात् प्राणिनामात्महितं सुदुर्लभमिति ॥ ३१ ॥

टीका-----

'जगसव्वदंसिणा' जगत्सर्वदर्शिना, सर्वविषयकज्ञानवता सर्वज्ञेन 'मुणिणा' मुनिना 'नाएणं' ज्ञातपुत्रेण वर्द्धमानस्वामिना 'सामायआहियं' सामायिकाद्याख्यातम्= सामायिकादि यथाख्यातचारित्रपर्यन्तधर्मः सर्वदर्शिना भगवता तीर्थकरेण प्रतिपादितः 'णूण' नूनम् निश्चयेन 'पुरा' पुरा पूर्वम् इतः पूर्वं जीवेन 'णहि' नहि=नैव 'अणुस्सुयं' अनुश्रुतम् कर्णगोचरीकृतम् 'अदुवा'-अथवा यदि कदाचित् श्रुतमपि

---

-अन्वयार्थ-

जगत् के सर्व पदार्थों को देखने वाले ज्ञातपुत्र मुनि के द्वारा जो सावद्य त्याग रूप सामायिक धर्म कहा गया है निश्चय जीवों ने उसे पहले नहीं सुना है अथवा सुना भी है तो तीर्थंकरो के कथनानुसार उसका अनुष्ठान नहीं किया है। इसी कारण प्राणियों को आत्महितकी प्राप्ति अत्यन्त दुर्लभ रही है॥३१॥

-टीकार्थ-

समस्त पदार्थों के दर्शक अर्थात् सर्वज्ञ मुनि ज्ञातपुत्र वर्द्धमान स्वामीने सामायिक आदि का कथन किया है अर्थात् सामायिक से लेकर यथाख्यात चारित्र पर्यन्त चारित्र धर्म का प्रतिपादन किया है। निश्चय ही उस धर्म को अब से पहले जीव ने श्रवण नहीं किया है। कदाचित् श्रवण किया भी हो तो उनके उपदेश के अनुसार अनुष्ठान नहीं किया है।

---

સૂત્રાર્થ-

જગત્‌ના સર્વ પદાર્થોને કેવળજ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષ દેખી શકનારા જ્ઞાતપુત્ર મુનિના દ્વારા ( મહાવીર સ્વામી દ્વારા ) જે સાવદ્ય ત્યાગ રૂપ સામાયિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે, તેને જીવોએ પહેલાં કદી સાંભળ્યો નથી, અને કદાચ સાંભળ્યો હોય તો તીર્થંકરોના કથનાનુસાર તેનું અનુષ્ઠાન ( આચરણ ) કર્યું નથી તે કારણે જ પ્રાણીઓને માટે આત્મહિતની ( મોક્ષની ) પ્રાપ્તિ અત્યન્ત દુર્લભ બની ગઇ છે. ॥ ૩૧ ॥

ટીકાર્થ-

સમસ્ત પદાર્થોના દર્શકએટલે કે મુનિ જ્ઞાતપુત્ર વર્ધમાન સ્વામીએ સામાયિકથી લઇને યથાખ્યાત ચારિત્ર પર્યન્તના ચારિત્ર ધર્મનુ પ્રતિપાદન કર્યું છે, આ ધર્મનુ જીવે પહેલા કદી શ્રવણ કર્યું જ નથી કદાચ શ્રવણ કર્યું હોય તો તેમના ઉપદેશ અનુસાર અનુષ્ઠાન ( આચરણ ) કર્યું નથી.

तथापि 'तं' तत् 'तह' तथा जिनाज्ञानुसारेण'णो' नो=नैव 'समुट्ठियं' समनुष्ठितम् एतादृशः सामायिकादि धर्मो न कदापि जीवेन श्रुतः। अश्रुतपूर्वो धर्मो महावीरेण प्ररूपितः। नत्वैवं धर्मस्य भवदुदीरितस्याऽपूर्वत्वेन प्रवाहरूपेण शास्त्रस्य परिणामिनित्यता न स्यादित्यरुचिं मनसिकृत्याह-नो समनुष्ठितम्। श्रतमपि किन्तु तथारूपेणानुष्ठानं न कृतम्।

अयमभिप्रायः-- यद्यपि धर्मस्तु प्रथमत एव विद्यते किन्तु तीर्थकरः तमुच्चार्य लोकान् अशिक्षयत्। तादृशधर्मानुष्ठानस्य प्रकारं लोकेभ्य उपदिदेश।

भावार्थस्त्वयम् सर्वज्ञेन तीर्थकरेण महावीरस्वामिना सामायिकादि धर्मः प्ररूपितः यं धर्म न जीवः कदापि श्रतवान्। अथवा श्रुत्वापि तादृश यथा रूपेणाऽनुष्ठानन्तु नैव कृतवान् इति ॥३१॥

---

ऐसा सामायिक आदि धर्म जीव ने कभी सुना नहीं है। महावीर ने अश्रुतपूर्व धर्म का निरूपण किया है। अगर आपका कहाहुआ धर्म अपूर्व है तो प्रवाहरूप से शास्त्र परिणामि नित्य नहीं रहेगा, इस अरूचि का विचार करके कहते हैं सुना भी है तो उसी रूप में उसका अनुष्ठान नहीं किया है।

अभिप्राय यह है-यद्यपि धर्म अनादिकाल से ही विद्यमान है किन्तु तीर्थंकर अपनी वाणी द्वारा लोगों को उसे सिखाते हैं अर्थात् उस धर्म के आचरण का प्रकार जगत् के जीवों को बतलाते हैं।

भावार्थ यह है-सर्वज्ञ तीर्थंकर महावीर स्वामी ने सामायिक आदि धर्म की प्ररूपणा की है, जिसे जीव ने पहले कभी सुना नहीं था, या सुनकर भी जिसका कभी यथार्थ रूप से अनुष्ठान नहीं किया है॥३१॥

---

એવા સામાયિક આદિ રૂપ ધર્મનુ જીવે કદી શ્રવણુ કર્યું નથી મહાવીર પ્રભુએ અશ્રુતપૂર્વ ધર્મનુ નિરૂપણુ કર્યું છે કદાચ કોઇ એવી શકા ઉઠાવે કે જો આપે પ્રતિપાદિત કરેલો ધર્મ અપૂર્વ છે. તો પ્રવાહ રૂપે શાસ્ત્ર પરિણામ નિત્ય નહી રહે" તો આ શકાનુ નિવારણુ કરવાને માટે સૂત્રકારે કહ્યુ છે કે "કદાચ આ ધર્મનુ શ્રવણુ કર્યું હોય એવુ બન્યુ હશે પરન્તુ તેનુ યથાર્થ રૂપે આચરણુ કરવામા આવ્યુ નથી"

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે—જો કે ધર્મ અનાદિ કાળથી વિદ્યમાન છે પરન્તુ તીર્થંકર ભગવાન્ પોતાની વાણી દ્વારા તે ધર્મનુ આચરણુ કરવાની રીત જગતના જીવોને બતાવે છે,

ભાવાર્થ એ છે કે સર્વજ્ઞ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીએ સામાયિક આદિ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે મહાવીર ભગવાન્ દ્વારા પ્રતિપાદિત આ ધર્મનુ શ્રવણુ કરવાની તક આ જીવને પહેલા કદી મળી ન હતી કદાચ આ ધર્મનુ શ્રવણુ કરવાની તક પ્રાપ્ત થઈ હશે છતા આ જીવે કદી યથાર્થ રૂપે તેનુ આચરણુ કર્યું નથી ॥ ગાથા ૩૧ ॥

पुनरपि उपदेशान्तरमधिकृत्याह सूत्रकारः 'एवं मत्ता' इत्यादि ।

मूलम्

१ २ ३ ४ ५ ८
**एवं मत्ता महंतरं धम्ममिणं सहिया बहूजणा**
६ ७ ११ ९ ११ १२
**गुरुणो छंदाणुवत्तगा विरया तिन्नमहोघमाहियं त्तिबेमि ॥३१॥**

छाया-

एवं मत्वा महदन्तरं धर्ममेनं सहिता बहवो जनाः ।
गुरोश्छन्दाऽनुवर्त्तका विरता स्तीर्णा महौघमाख्यातम् ॥इति ब्रवीमि॥३२॥

अन्वयार्थः

(एवं) एवमनेन प्रकारेण (मत्ता) मत्वा (महंतरं) महदन्तरं=सवर्थोत्तमम् (धम्ममिणं) धर्ममेनम्=श्रुतचारित्रलक्षणमिमं धर्मम् स्वीकृत्य (सहिया) सहिताः=

---

पुनः उपदेश करते हैं—"एवं मत्ता' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'एवं-एवम्' इस प्रकार 'मत्ता-मत्त्वा' मानकर 'महंतरं-महदन्तरम्' सर्वोत्तम 'धम्ममिणं-धर्ममेनम्' इस श्रुतचारित्ररूप आर्हत धर्म को स्वीकार करके 'सहिया--सहितः, ज्ञानादियुक्त 'गुरुणो छंदाणुवत्तगा-गुरोश्छंदानुवर्तकाः' गुरु के अभिप्रायानुसार वर्तनेवाले 'विरया--विरताः' पाप से रहित 'बहुजणा -बहुजनाः' अनेकजनोंने 'महोघं-महौघम्' संसारसागर को 'तिन्ना-तीर्णाः' संसार को पारकिया है 'आहियं-आख्यातम्' ऐसा में आपसे कहता हूँ 'त्तिबेमि-इतिब्रवीमि' वह तीर्थंकरके मुख से सुना है, वही आपको कहता हूँ स्व कल्पित नहीं कहता॥३२॥

-अन्वयार्थ-

इस प्रकार इस श्रुतचारित्र धर्म को सर्वोत्तम मान कर, ज्ञानादि से

---

હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશકનો ઉપસંહાર કરતા આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે--"एवं मत्ता" ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ- 'एव-एवम्' આ પ્રકારે 'मत्ता-मत्वा' માનીને 'महंतरं-महदन्तरम्' સર્વોત્તમ 'धम्ममिण -धर्ममेनम्' આ શ્રુતચારિત્રરૂપ આર્હત ધર્મનો સ્વીકાર કરીને 'सहिया-सहिता' જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત 'गुरुणो छंदाणुवत्तगा-गुरोश्छंदानुवर्तका' ગુરૂના અભિપ્રાય અનુસાર વર્તવાવાળા 'विरया-विरता' પાપથી રહિત 'बहुजणा-बहुजना' અનેક જીવોએ 'महोघ -महौघम्' સંસાર સાગરને 'तिन्ना-तीर्णा' સંસારને પાર કરેલ છે એવું 'आहिय -आख्यातम्' હું આપને કહું છું 'त्तिबेमि-इति ब्रवीमि' તે તીર્થંકરના મોઢાથી સાંભળ્યું છે તે જ આપને કહું છું મારી જાતે કલ્પના કરીને કહેતો નથી ॥૩૨॥

સૂત્રાર્થ-

આ પ્રકારના આ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને સર્વોત્તમ માનીને, જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન.

ज्ञानादिसंपन्नाः (गुरुणो छंदानुवत्तगा) गुरोश्छंदानुवर्तकाः=गुरोराज्ञावर्त्तिनः (विरया) विरताः=पापेभ्यः (बहुजणा) बहुजनाः=अनेके महापुरुपाः। (महोवं) महौघं संसारसागरम् (तिन्ना) तीर्णाः संसारमतिक्रान्ता इत्यर्थः (आहियं) आख्यातम् (त्तिबेमि) इति ब्रवीमि यदहं तीर्थकरमुखात् श्रुतवान् तदेवाहं तुभ्यं कथयामि न स्वकल्पितं किंचिद् कथयामीति ॥ ३२ ॥

टीका–

'एवं' एवमनेन रूपेण 'मत्ता' मत्वा 'महंतरं' महदन्तरं छायातपयोरिव-ज्ञानाज्ञानयोरिव पुण्यपापयोरिव प्राणातिपातप्रतिपादकधर्मेभ्योऽस्य प्राणातिपात-विरमणलक्षणधर्मस्यान्तरम् उत्तमत्वम् इति महदन्तरं श्रुतचारित्रलक्षणम् सर्वत उत्कृष्टम्। 'धम्ममिणं' धर्ममेनम् सर्वज्ञोदीरितं धर्म जैनीयं स्वीकृत्य 'सहिया' सहिताः ज्ञानादिसंपन्नाः। 'गुरुणोछंदाणुवत्तगा' गुरोश्छन्दाऽनुवर्तकाः गुरोराज्ञा-कारिणः 'विरया' विरताः पापादिक्रियारजो विरताः, विनिवृत्ताः 'वहूजणा'

---

सम्पन्नगुरुकी आज्ञा का अनुसरण करने वाले, पापोंसे विरत, अनेक महापुरुप संसार सागर पार हुए हैं। इस प्रकार तीर्थंकर भगवान् के मुख से मैंने जो सुना है वही तुम्हें कहता हूँ। अपनी कल्पना से कुछ भी नहीं कर रहा हूँ।

–टीकार्थ–

जैसे छाया और धूप में अन्तर है, ज्ञान और अज्ञान में अन्तर है, पुण्य और पाप में अन्तर है, उसी प्रकार हिंसा का प्रतिपादन करने वाले धर्मों से इस प्राणातिपातविरमण रूप धर्म मे अन्तर है। अतः यह श्रुतचारित्रधर्म सब से उत्कृष्ट है। सर्वज्ञोक्त इस जैनधर्म को स्वीकार करके सहित अर्थात् ज्ञानादि से सम्पन्न, गुरु की आज्ञा के अनुसार चलने वाले, पापादि क्रियारूपी रज से विरत बहुत जन इस अपार संसार सागर से तिर

---

ગુરુની આજ્ઞાનુ અનુસરણ કરનારા અને પાપોથી વિરત અનેક મહાપુરૂષો સ સાર સાગ-રને તરી ગયા છે. આ પ્રકારની વાત મે ખુદ તીર્થ કર ભગવાનને મુખે સ ભળી છે તેમની સમક્ષ મે (સુધર્મા સ્વામીએ) જે વાત સ ભળી છે, એજ તમારી સમક્ષ કહુ છુ મારી પોતાની કલ્પનાથી હુ તમને કઇ પણ કહેતો નથી ॥ ૩૨ ॥

ટીકાર્થ

તડકા અને છાયડા વચ્ચે જેવો તફાવત છે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમા જેવો તફાવત છે પુણ્ય અને પાપમા જેવુ અન્તર છે એવુ જ અન્તર હિંસાનુ પ્રતિપાદન કરનારા અન્ય ધર્મો અને પ્રાણાતિપાત વિરમણરૂપ આ ધર્મમા છે તેથી જ આ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને સર્વોત્કૃષ્ટ કહ્યો છે સર્વજ્ઞોક્ત આ જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરીને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તપનથી સમ્યક્ પ્રકારે આરાધના કરીને, અને ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત-

वहवो जनाः 'महोघं' महौघमपारससंसारसागरम् 'तिन्न' तीर्णाः, संसारसागर मति-क्रान्ताः 'आहियं' आख्यातम् , 'त्तिबेमि' इति ब्रवीमि इत्यहं भवद्भ्यः कथयामि प्राणिनां हितप्राप्तिरति कठिना इति मत्वा तथा श्रुतचारित्रलक्षणो धर्मः सर्वत श्रेष्ठ इति विज्ञाय ज्ञानदर्शनादिसंपन्नाः गुरूपदिष्टमार्गेण चलन्तः पापविरता वहवो मनुष्याः संसारसागरमतिक्रान्ता इत्यहं तुभ्यं कथयामि ॥ ३२॥

इति द्वितीयाध्ययनीय द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ॥ २ ॥

इति श्रीविश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचक–पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापा-
लापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक–श्री शाहूच्छत्र-
पति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य, पदभूपित कोल्हापुरराजगुरु
वालब्रह्मचारि–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री
घासीलालव्रतिविरचितायां सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य-समयार्थ-
वोधिन्याख्यायां व्याख्यायां वेतालियाख्यस्य
द्वितीयाध्ययनस्य द्वितीयोद्देशकः
समाप्तः२–२

---

गये हैं। सुधर्मास्वामी जम्बू स्वामीसे कहते हैं हे जम्बू जैसा मैंने भगवान् से सुना है वैसा तुम्हे कहता हूँ । तात्पर्य यह कि प्राणियों को हित की प्राप्ति होना अत्यन्त कठिन है, ऐसा मानकर तथा श्रुतचारित्र धर्म सर्वोत्तम है, ऐसा जानकर उसका आचरण करने वाले ज्ञान दर्शन आदि से युक्त, गुरु द्वारा निर्दिष्ट मार्ग पर चलने वाले और पापों से विरत बहुत मनुष्य संसार सागर से पार हो चुके हैं ॥३२॥

॥ द्वितीय अध्ययन का द्वितीय उद्देशक समाप्त ॥

---

નકરીને. અષ્ટવિધ કર્મોનો ક્ષય કરીને અનેક જીવો આ અપાર સંસાર સાગરને તરી ગયા છે સુધર્મા સ્વામી જંબૂ સ્વામી આદિ શિષ્યો ને કહે છે કે ભગવાનને મુખે મેં જે સાંભળ્યુ છે એજ તમારી સમક્ષ પ્રકટ કરૂ છુ મારી બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પના કરીને મે તમને આ ઉપદેશ આપ્યો નથી પરન્તુ ખુદ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ મહાવીરને મુખે સાંભળેલી આ વાત હુ તમારી સમક્ષ કહી રહ્યો છુ

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી જ દુષ્કર છે અને શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મ જ સર્વોત્તમ છે એવુ સામજીને તેની આરાધના કરનારા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તપથી યુક્ત ગુરૂ દ્વાગ નિર્દિષ્ટ માર્ગ પર ચાલનારા અને પાપો થી નિવૃત્ત થઇ ચુકેલા અનેક મનુષ્યો આ સંસાર સાગરને તરી ગયા છે, ॥ ગાથા ૩૨ ॥

॥ બીજા અધ્યનનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

द्वितीयोद्देशकं परिसमाप्य तृतीयमुद्देशकमारभते, तस्य द्वितीयेनाऽयं संबन्धः। द्वितीयान्ते उक्तम्--पापकर्मणो विरताः पुरुषाः संसारसागरं तरन्तीति, इह चैतत् प्रतिपादयिष्यति--यदि साधोः परीषहोपसर्गौ भवेतां तदा तौ सोढव्यौ। यतस्तयोः सहनकरणादेवाऽज्ञानजनितकर्मणां समुच्छेदः स्यात्। उद्देशस्याऽर्थाधिकारोऽपि प्रतिपादितः—परीषहोपसर्गयोः सहनकरणादेवाऽज्ञानजनितकर्मणां विनाशः, अतः साधूनां परीषहोपसर्गौ सोढव्यावेवेति दर्शयितुं तृतीयोद्देशः प्रारभ्यते। तस्य चेदं प्रथमं सूत्रम्—'संवुडकरमस्स' इत्यादि।

तीसरे उद्देशे का आरंभ

द्वितीय उद्देश समाप्त करके तीसरा उद्देश आरंभ किया जारहा है। इसका दूसरे उद्देशे के साथ यह सम्बन्ध है—दूसरे उद्देशे के अन्त में कहा गया था कि पापकर्म से निवृत्त पुरुष संसारसागर से तिरते है। यहाँ यह कहेंगे कि यदि साधु को परीषह और उपसर्ग की प्राप्ति हो तो उन्हें सहना चाहिए, क्योंकि उन्हें सहन करने से ही अज्ञानजनित कर्मों का क्षय होता है। उद्देश का अर्थाधिकार भी प्रतिपादन कर दिया गया कि परीषहों और उपसर्गों को सहने से ही अज्ञानजनित कर्मों का विनाश होता है, अतः साधुओं को परीषह और उपसर्ग सहने ही चाहिए। यही दिखलाने के लिए तीसरा उद्देश आरंभ किया जाता है। तृतीय उद्देश का प्रथम सूत्र यह है - "संवुडकम्मस्स" इत्यादि।

त्रीजाउद्देशानो आरंभ-

बीजो उद्देशक पूरो थयो हवे त्रीजा उद्देशकनी शरूआत करवामा आवे छे. बीजा उद्देशक साथे आ उद्देशकनो संबंध आ प्रकारनो छे बीजा उद्देशकने अन्ते एवु कहेवामा आव्यु हतु के पापकर्मथी निवृत्त पुरुष संसार सागरने तरी जाय छे आ उद्देशकमा ए वातनु प्रतिपादन करवामा आवशे के साधुए परीषहो अने उपसर्गोने सहन करवा जोइए, कारण के तेमने सहन करवाथी ज अज्ञानजनित कर्मोनो क्षय थाय छे आ प्रकारे आ त्रीजा उद्देशकना अर्थाधिकारनु पण प्रतिपादन करवामा आव्यु छे के परीषहो अने उपसर्गोने सहन करवाथी अज्ञानजनित कर्मोनो विनाश थाय छे, तेथी साधुए परीषहो अने उपसर्गोने समभावे सहन करवा जोइए ए वातनु प्रतिपादन करवा माटे ज त्रीजा उद्देशकनी शरूआत करवामा आवे छे त्रीजा उद्देशकनु पहेलु सूत्र आ प्रमाणे छे-

"संवुडकम्मस्स" इत्यादि

मूलम्

१ २ ४ ५ ६ ३
संवुडकम्मस्स भिक्खुणो जं दुक्खं पुट्ठं अबोहिए।
७ ८ ९ ११ १२ १३ १०
तं संजमओऽवचिज्जई मरणं हिच्चा वयंति पंडिया ॥१॥

छाया—

संवृतकर्मणो भिक्षोः यद्दुःखं स्पृष्टमबोधिना।
तत्संयमतोऽपचीयते मरणं हित्वा व्रजन्ति पण्डिताः ॥१॥

अन्वयार्थः—

(संवुडकम्मस्स) संवृतकर्मणः=निरुद्धाश्रवद्वारस्य (भिक्खुणो) भिक्षोः=साधोः (अबोहिए) अबोधिना=अज्ञानवशेन (जं) यत् (दुक्खं) दुखं तज्जनकमष्टविधं कर्म वा

---

शब्दार्थ—'संवुडकम्मस्स-संवृतकर्मणः' आठ प्रकारके कर्मों का आगमन जिसने रोकदिया है। ऐसे 'भिक्खुणो-भिक्षोः' साधुको तथा 'अबोहिए-अबोधिना' अज्ञान वशसे 'जं-यत्' जो दुक्खं—दुःखम्' दुःख 'पुट्ठं-स्पृष्टम्' बंधा है 'तं-तत्' वह दुःख 'संजमओ-संयमतः' सतरह प्रकारके संयम से 'अवचिज्जइ-अपचीयते' प्रतिक्षण क्षीण हो जाता है और 'पंडिया- पंडिताः' वे पंडित पुरुष अर्थात् सत् असत् के विवेक वाला पुरुष 'मरणं हिच्चा- मरणं हित्वा' मरण को छोडकर 'वयंति-व्रजन्ति' मोक्षको प्राप्त करते हैं ॥१॥

अन्वयार्थ

आश्रवद्वारों को रोक देने वाले साधु के अज्ञान के कारण बंधे हुए या निकाचित रूप दुःख अथवा आठकर्म भगवान के कहे सतरह प्रकार के संयम से

---

શબ્દાર્થ—'સંવુડકમ્મસ-સંવૃતકર્મણ' આઠ પ્રકારના કર્મોનું આગમન જેણે રોકી દીધું છે, એવા 'ભિક્ખુણો-ભિક્ષો' સાધુને તથા 'અબોહિએ-અબોધિના' અજ્ઞાન વશથી 'જં-યત્' જે 'દુક્ખ-દુઃખમ્' દુઃખ 'પુટ્ઠ-સ્પૃષ્ટમ્' બાંધેલ છે 'તં-તત્' તે દુઃખ 'સંજમઓ-સંયમતઃ' સત્તર પ્રકારના સંયમથી 'અવચિજ્જઇ-અપચીયતે' દરેક ક્ષણે ક્ષીણ થઈ જાય છે અને 'પંડિયા-પંડિતા' તે પંડિત પુરુષ અર્થાત્ સત્ય અસત્યના વિવેકવાળા પુરુષ 'મરણં હિચ્ચા-મરણં હિત્વા' મરણને છોડીને 'વયંતિ-વ્રજન્તિ' મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે ॥૧॥

—સૂત્રાર્થ—

અજ્ઞાનને કારણે બાંધેલા અથવા નિકાચિત અથવા આઠ પ્રકારના કર્મોના આશ્રવ દ્વારોને બંધ કરનાર સાધુ, ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદિત સત્તર પ્રકારના સંયમનું પાલન કરવાથી

(पुट्ठं) स्पृष्टं=बद्धस्पृष्टं निकाचितमित्यर्थः (तं) तद्=दुःखं कर्म वा (संजमओ) संयमतः=भगवदुक्तसप्तदशसंयमतः (अवचिज्जई) अपचीयते=प्रतिक्षणं क्षयमुपयाति यथा तडागस्थितं जलं निरुद्धापरप्रवेशद्वारं सूर्यकिरणस्पर्शात्प्रत्यहमपचीयते एवं संवृताश्रवद्वारस्य भिक्षोः संयमानुष्ठानेनानेकभवोपार्जितं कर्म क्षीयते इत्यर्थः, ये च संयमानुष्ठायिनः ते (पंडिया)पंडिताः=सदसद्विवेकिनः (मरणं हिच्चा) मरणं हित्वा= संयमपालनात् संसारपरिभ्रमणं परित्यज्य(वयंति)व्रजन्ति=मोक्षं प्राप्नुवन्तीति ॥१॥

टीका-

'संवुडकम्मस्स' संवृतकर्मणः=संवृतानि=निरुद्धानि कर्माणि=पञ्चास्रवरूपाणि येन स तथा, एतादृशस्य, 'भिक्खुणो' भिक्षुकस्य=निरवद्यभिक्षाभिक्षणशीलस्य-संयतस्य 'अबोहिए' अबोधिना अज्ञानबलात् यत्कर्म आगतम् 'जं दुक्खं' यत् दुःखम् 'पुट्ठं' स्पृष्टम्, यस्य कर्मणो बन्धनं जातम् (तं) तत् कर्म 'संजमओ' संयमतः=

---

प्रतिक्षण क्षीण होते जाते हैं । जैसे नवीन जल का आगमन रोक दिया जाय तो तालाब में भरा हुआ जल सूर्य की किरणो के स्पर्श से प्रतिदिन कम होता जाता है, इसी प्रकार आश्रवद्वारों का निरोध कर देने वाले भिक्षु के अनेक भवो में उपार्जित कर्म भी संयम के अनुष्ठान से क्षीण हो जाते हैं अतः जो संयम का अनुष्ठान करने वाले हैं वही पण्डित अर्थात् सत् असत के विवेकी हैं और वे मरण को त्याग कर अर्थात् संयम पाल कर संसार भ्रमण को त्याग कर मोक्ष प्राप्त करते है ॥१॥

-टीकार्थ-

आठ प्रकार के कर्मों के आगमन के कारणभूत पाँच प्रकार के आश्रव को जिसने रोक दिया है ऐसे भिक्षु को अर्थात् निर्दोष भिक्षा ग्रहण करने वाले साधु को, अज्ञान द्वारा जो दुःख आया है या जिस कर्म का बन्ध

---

તે કર્મોને ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ કરતો રહે છે જેવી રીતે તળાવમા નવીન જળને આવતુ અટકાવી દેવામા આવે તો તળાવનુ પાણી સૂર્યના તાપથી પ્રતિદિન સૂકાતુ જાય છે એજ પ્રમાણે આશ્રવ દ્વારોનો નિરોધ કરનારા ભિક્ષુના અનેક ભવોમા ઉપાર્જિત કર્મો પણ સયમના અનુષ્ઠાન વડે ક્ષીણ થઇ જાય છે તેથી તેઓ સયમનુ અનુષ્ઠાન કરનારા છે, તેઓ જ પડિત (સત્ અસત્ના વિવેકયુક્ત) કહેવાય છે એવા પુરુષો જ સયમની આરાધના કરીને મરણનો ત્યાગ કરીને એટલે કે સસારભ્રમણ માથી છુટકારો પામીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે ॥૧॥

-ટીકાર્થ-

આઠ પ્રકારના કર્મોના આગમનમાં કારણભૂત એવા પાચ પ્રકારના આશ્રવને જેમણે રોકી દીધા છે, એવા ભિક્ષુને અર્થાત્ નિર્દોષ ભિક્ષા ગ્રહણ કરનાર સાધુને અજ્ઞાન દ્વારા જે દુ ખ આવી પડ્યુ છે અથવા જે કર્મોનો બન્ધ થયો છે તે દુ ખ અને કર્મનો સયમની આરાધના

संयमेनेत्यर्थः 'अवचिज्जई' अपचीयते नश्यतीत्यर्थः, 'पंडिया' पण्डिताः सदसद्विवेकयुक्ताः पुरुषाः, 'मरणं हिच्चा' मरणं हित्वा=मरणं परित्यज्य 'वयंति' व्रजन्ति मोक्षम्, येन पुरुषेण कर्म अवरुद्धम्, अथवा असम्यगनुयोगरूपमनुष्ठानं त्यक्तम्। अथवा मिथ्यादर्शनाऽविरतिप्रमादकषाययोगरूपं कर्म येन परित्यक्तम्, तस्य पुरुषस्य अज्ञानबलात् यत्कर्म प्रतिकूलवेदनीयमुपस्थितम्, यद्वा-दुःखकारणमष्टविधकर्म बद्धस्पृष्टनिकाचितभेदेनोपचितं। तत्सर्वं तीर्थकरोदीरितसप्तदशप्रकारकसंयमानुष्ठानेन प्रतिक्षणमपचीयते। यथा तडागे जलागमनमवरुद्धं ततः शेषं तत्रस्थितं जलं सूर्यकिरणेन कालतो नश्यति। एवं येन भिक्षुणा आश्रवद्वारो निरुद्धः तस्य शेषमनेक-

---

हुआ है वह दुःख और कर्म संयम से नष्ट हो जाता है। सत् असत् का विवेकी पुरुष मरण को त्याग कर मोक्ष प्राप्त करता है।

जिस पुरुष ने कर्म को रोक दिया है अथवा असत्कर्म का अनुष्ठान त्याग दिया है अथवा मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय और योगरूप कर्मबन्ध के कारणों का त्याग कर दिया है उस पुरुष को अज्ञान के बल से जो प्रतिकूलवेदनीय कर्म उपस्थित हुआ है अथवा दुःख का कारणभूत आठ प्रकार का कर्म बद्ध स्पृष्ट निकाचित के भेद से उपचित हुआ है, वह सब तीर्थकरो द्वारा उपदिष्ट सतरह प्रकार के संयम का अनुष्ठान करने से क्षण क्षण में क्षीण होता जाता है। जैसे तालाब में नूतन जल का आना रोक दिया जाय तो तालाब में स्थित शेष जल सूर्य की किरणों का स्पर्श पाकर यथाकाल सूख जाता है, उसी प्रकार आश्रवद्वारों को निरुद्ध कर देने वाले संवृतात्मा साधु के अनेक भवों में उपार्जित पुरातन कर्म संयम के अनुष्ठान से क्षय हो जाते

---

કરવાથી નાશ થઈ જાય છે સત્ અસત્‌ના વિવેકવાળો પુરુષ મરણનો ત્યાગ કરીને (સંસાર ભ્રમણનો ત્યાગ કરીને) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. જે પુરુષે કર્મનું આગમન રોકી દીધુ છે, અથવા અસત્કર્મના અનુષ્ઠાનનો પરિત્યાગ કર્યો છે અથવા મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ કર્મબન્ધના કારણોનો ત્યાગ કરી દીધો છે, તે પુરુષને અજ્ઞાનને કારણે જે પ્રતિકૂળ વેદનીય કર્મોનો બન્ધ થયો છે, અથવા દુઃખના કારણભૂત આઠ પ્રકારના જે કર્મ બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ કે નિકાચિત કર્મો રૂપે ઉપચિત થયા છે, તેમને તીર્થંકરો દ્વારા ઉપદિષ્ટ સત્તર પ્રકારના સંયમના અનુષ્ઠાન દ્વારા ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ કરી શકાય છે જેવી રીતે તળાવમાં નવીન પાણીના આગમનના માર્ગોને બંધ કરી દેવામાં આવે તો તળાવમાં રહેલું પાણી સૂર્યના તાપથી ધીમે ધીમે સૂકાઈને સંપૂર્ણતઃ નષ્ટ થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે આશ્રવદ્વારોનો નિરોધ કરનારા સંવૃતાત્મા સાધુના અનેક ભવોમાં ઉપાર્જિત પુરાતન કર્મોનો પણ સંયમના અનુષ્ઠાન વડે ક્ષય થઈ જાય છે. જે સંવૃતાત્મા

भवोपार्जितकर्म संवृतात्मनः संयमानुष्ठानेन क्षीयते। यः संवृतात्मा संयमानुष्ठानं पालयति, स जन्मजरामरणादिकं विधूय मोक्षं प्राप्नोति, इति॥१॥

दीक्षितोऽपि, कृतसंयमानुष्ठानोऽपि तस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षं नासादयति, तादृशपुरुषविशेषमधिकृत्य किमपि ब्रूते सूत्रकारः-'ये विन्नवणाहिं' इत्यादि।

मूलम्-

१ २ ३ ४ ५ ६
जे विन्नवणाहिऽजोसिया संतिन्नेहिं समं वियाहिया।
७ ८ ९ १२ १० ११
तम्हा उड्ढंति पासहा अदक्खु कामाइं रोगवं॥२॥

छाया-

ये विज्ञापनाभिरजुष्टाः संतीर्णैः समं व्याख्याताः।
तस्मादूर्ध्वं पश्यत अद्राक्षुः कामान् रोगवत्॥२॥

हैं। जो संवृतात्मा संयमानुष्ठान का पालन करता है वह जन्म जरा मरण आदि को नष्ट करके मोक्ष प्राप्त कर लेता है ॥१॥

जो दीक्षित होकर भी और संयम का अनुष्ठान करके भी उसी जन्म में मोक्ष प्राप्त नहीं कर पाता ऐसे पुरुषविशेष को लक्ष्य करके सूत्रकार कुछ कहते हैं- "जे विन्नवणाहिं इत्यादि

शब्दार्थ--'जे-ये' जो पुरुष 'विन्नवणाहिं-विज्ञापनाभिः' स्त्रियोंसे 'अजोसिया-अजुष्टाः' सेवित नहीं है वे 'संतिन्नेहि-संतीर्णैः' मुक्तपुरुषों के 'समं-समम्' समान 'वियाहिया-व्याख्याताः' कहे गये हैं 'तम्हा-तस्मात्' इसलिये 'उड्ढं-ऊर्ध्वम्' स्त्री परित्याग के वादही 'पासह-पश्यत' मोक्षप्राप्त होता है ऐसा हे शिष्यो तुम जानो 'कामाइं-कामान्' कामभोगों को जिन पुरुषों ने 'रोगव-रोगवत्' रोगके तुल्य 'अदक्खु-अद्राक्षुः' देखे हैं वे मुक्त के तुल्य हैं ॥२॥

સંયમાનુષ્ઠાનનું પાલન કરે છે, તે જન્મ, જરા, મરણ આદિને નષ્ટ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥૧॥

જે પુરુષ દીક્ષા લઇને સંયમનું અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ એજ જન્મમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, એવા પુરુષવિશેષને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર કહે છે કે-

"जे विन्नवणाहि" ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ--'जे-ये' જે પુરુષ 'विन्नवणाहि-विज्ञापनाभिः' સ્ત્રીઓથી 'अजोसिया-अजुष्टाः' સેવિત નથી, તેઓ 'संतिन्नेहि-संतीर्णैः' મુક્ત પુરુષોના 'सम-समम्' સમાન 'वियाहिया-व्याख्याता' કહેલ છે 'तम्हा-तस्मात्' એટલા માટે 'उड्ढ-ऊर्ध्वम्' સ્ત્રી પરિત્યાગ પછી જ 'पासह-पश्यत' મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવું હે શિષ્યો! તમે જાણો 'कामाइ-कामान्' કામભોગોને જે પુરુષોએ 'रोगव-रोगवत्' રોગના તુલ્ય 'अदक्खु-अद्राक्षु' જોયું છે તે મુક્તના તુલ્ય છે ॥ ૨ ॥

अन्वयार्थः

(जे) ये पुरुषाः (विन्नवणाहिं) विज्ञापनाभिः=विज्ञाप्यंते कामार्थिभिर्यास्ता विज्ञापनाः स्त्रियस्ताभिः 'अजोसिया' अजुष्टाः=असेविताः ते (संतिन्नेहिं) संतीर्णैः मुक्तैःपुरुषैः (समं) समं=तुल्याः, (वियाहिया) व्याख्याताः=कथिताः (तम्हा) तस्मात् कारणात् (उड्ढं) ऊर्ध्वम्=स्त्रीपरित्यागादनन्तर यद् भवति तत् (पासह) हे शिष्याः पश्यत=मोक्षं ते प्राप्नुवन्तीति जानीहि, ये च (कामाइं) कामान् (रोगवं) रोगवत् व्याधितुल्यान् (अदक्खु) अद्राक्षुः=दृष्टवन्तस्ते संतीर्णसमाख्याता इति॥२॥

टीका

(जे) ये पुरुषाः 'विन्नवणाहिं' विज्ञापनाभिः, 'अजोसिया' अजुष्टाः=न सेविताः, विज्ञाप्यन्ते कामार्थिभिर्यास्ता विज्ञापनाः अथवा विज्ञाप्यन्ते कामिनः कामसेवनार्थं याभिः ताः विज्ञापना ललनाः ताभि-

—अन्वयार्थ—

कामी जन जिनकी विज्ञापना या आजीजी करते हैं, उन्हें विज्ञापना कहते है। विज्ञापना का अर्थ है—स्त्री। जो महापुरुष स्त्रियों के द्वारा सेवित नहीं हैं, वे मुक्त पुरुषों के समान कहे गए है। हे शिष्यो! स्त्रीत्याग के पश्चात् जो होता है, उसे देखो अर्थात् यह जानो कि वे मोक्ष प्राप्त कर लेते हैं। जिन्होंने कामभोगों को रोग के समान देखा वे तिरे हुए कहे गये हैं ॥२॥

—टीकार्थ—

कामी जनों के द्वारा जिनकी विज्ञप्ति की जाती है या जिनके द्वारा कामसेवन के लिये कामी जनो की विज्ञप्ति की जाती है, उन्हे विज्ञापना

—સૂત્રાર્થ—

કામી જનો જેમની વિજ્ઞાપના અથવા આજીજી કરે છે, તેમને વિજ્ઞાપના કહે છે, એટલે કે "વિજ્ઞાપના" પદ અહીં સ્ત્રીનુ વાચક છે જે મહાપુરુષો સ્ત્રીઓ દ્વારા સેવિત નથી, તેમને મુક્તપુરુષોના સમાન કહ્યા છે હે શિષ્યો! સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી શો લાભ થાય છે, તે જુવો એટલે કે એ વાતને જાણી લો કે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર મહાપુરુષો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે જેમણે કામભોગોને રોગના સમાન માન્યો છે, તેઓ મુક્તપુરુષોના જેવા જ છે ॥૨॥

—ટીકાર્થ—

કામી જનો દ્વારા જેમને વિજ્ઞપ્તિ (આજીજી) કરાય છે, અથવા જેમના દ્વારા કામ સેવનને માટે કામીજનોને વિજ્ઞપ્તિ કરાય છે, તેમને વિજ્ઞાપના અર્થાત્ સ્ત્રી કહે છે. તેમના

स्त्रीभिः न जुष्टाः ते पुरुषाः 'संतिन्नेहिं' संतीर्णैः=संसारसागरपारगैः मुक्तैः पुरुषैः 'समं' समाः तुल्याः 'वियाहिया' व्याख्याताः=कथिताः ये पुरुषाः स्त्रीसंपर्करहिताः ते मुक्तपुरुषतुल्याः भवन्ति । स्त्री एव संसारसागरस्य प्रयोजिका तया रहितो मुक्तो भवति, तत्समो वा भवति ।

हे संसार! त्वां सर्वोऽपि अतिक्रामेत् परन्तु मध्ये इयमबला सबलेव प्रतिबन्धिका, इयं च सर्वथैव बंधकारिणी तथा नरकादिजनिका चेति । तदुक्तम्

"संसार तव दुस्तारपदवी न दवीयसी,
अन्तरा दुस्तरा न स्यु, यदि रे मदिरेक्षणाः"॥१॥

---

अर्थात् स्त्री कहते है । उनके द्वारा जो पुरुष सेवित नहीं हैं वे संसारसागर के पारगामी मुक्तात्माओं के समान कहे गए हैं । जो पुरुष स्त्रीसम्पर्क से रहित हैं, वे मुक्त पुरुषों के समान हैं, स्त्री ही संसारसागर में डुबाने वाली है, जो उससे रहित है, वह मुक्त या मुक्त के समान है ।

हे संसार ! तुझे सभी पार कर जाते परन्तु यह अवला सबलाजैसी वीच में रुकावट है ! यह सर्वथा वन्धकारणी है और नरक आदि दुर्गतियाँ में ले जाने वाली है । कहा भी है –"संसार तव दुस्तार" इत्यादि ।

'अरे संसार! यदि वीच में यह दुस्तरा (जिसका पार पाना कठिन है) मदिरेक्षणाः मादक दृष्टिवाली–कामिनी न होतीं तो तेरी यह जो दुस्तर पदवी (मार्ग) है, यह कोई दूर की वात न होती अर्थात् तुझे पार करना कठिन न रह जाता '

---

દ્વારા જે પુરુષો સેવિત નથી, તે પુરુષોને સંસાર સાગરને તરી જનારા મુક્તાત્માઓના જેવા કહ્યા છે, જે પુરુષો સ્ત્રી સંપર્કથી રહિત છે, તેમને મુક્ત પુરુષો જેવા જ માનવામા આવે છે સ્ત્રી જ સંસાર સાગરમા ડુબાડનારી છે, જેઓ તેનાથી રહિત છે તેઓ મુક્ત અથવા મુક્તસમાન છે.

હે સંસાર! તને સઘળા જીવો પાર કરી શકત, પરન્તુ આ અબળા (સ્ત્રી) રૂપી સબળ રુકાવટ તારા માર્ગની વચ્ચે નડે છે તે સર્વથા બન્ધકારિણી છે અને નરક આદિ દુર્ગતિઓમા લઇ જનારી છે કહ્યુ પણ છે કે–"સંસાર તવ દુસ્તાર" ઇત્યાદિ

"હે સંસાર! જો વચ્ચે આ દુસ્તરા (જેને પાર કરવાનુ દુષ્કર છે એવી), મદિરેક્ષણા (માદક દૃષ્ટિવાળી) કામિની ન હોત તો તારી આ જે દુસ્તરા પદવી (માર્ગ) છે, એ કોઈ મુશ્કેલી ભરી વાત ન હોત એટલે કે જો કામિની ન હોત, તો તને (સંસારને) પાર કરવાનુ કાર્ય કઠન ન બનત "

सम्यक्कुलोत्पन्नापि कामिनी पुरुषाणां बन्धनायैव भवति यथा सुवर्णनिर्मितापि शृंखला बन्धाय भवति । तदुक्तम् –

"कामं कुलकलंकाय कुलजाताऽपि कामिनी ।
शृंखला स्वर्णजातापि बंधनाय न संशयः" ॥२॥

स्त्री हि मायाकारिणी सुकृतस्य खंडयित्री नृणां खंडनकारिका तथा नरकस्य भाजनं च भवतीति तदुक्तम् माया "प्रमदाह्युत्पथ"–मित्यादि ।

"प्रमदाह्युत्पथं नेतुं प्रयतन्ते शरीरिणाम्
मायाकरण्डी सुकृतस्य चण्डी नृणां विखण्डी नरकस्य हण्डी" ॥

इत्यादि स्त्रीनिन्दया स्त्रीणामेव संसारमूलत्वकथनम् । अधुनापि दृश्यते

---

अच्छे कुल में उत्पन्न भी कामिनी पुरुषों के बन्धन के लिए ही होती है, जैसे स्वर्ण की भी बनी सांकल बन्धनका ही कारण है । कहा भी है–"कामं कुलकलंकाय" इत्यादि ।

'कामिनी भले ही सत्कुल में जन्मी हो फिर भी वह कुल के कलंक का ही कारण होती है, यथा सोने की बनी हुई सांकल भी बन्धन के लिए ही होती है, इसमें संशय को अवकाश नहीं ।,

स्त्री मायाचार करने वाली, पुण्य का खंडन करने वाली पुरुषों को खण्ड खण्ड करने वाली तथा नरक का पात्र होती है । कहा है—"प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं" इत्यादि ।

'स्त्री मनुष्य को उन्मार्ग में ले जाने का प्रयत्न करती है । वह माया की करंडी है, सुकृत को विनष्ट करने वाली चण्डी है और नरक की हंडी है'

इत्यादि निन्दा करके स्त्रियों को ही भवभ्रमण का मूल कहा गया है ।

---

જેવી રીતે સોનાની સાંકળ પણ બન્ધનનુ જ કારણુ બને છે, એજ પ્રમાણે સારા કુળમા ઉત્પન્ન થયેલી કામિની પણ પુરુષોને માટે બન્ધનનુ જ કારણુ બને છે કહ્યુ પણ છે કે- "कामं कुलकलंकाय" ઇત્યાદિ-

"કામિની ભલે સત્કુળમા જન્મી હોય, પરન્તુ તે કુળના કલ કનુ જ કારણુ બને છે જેવી રીતે સોનાની સાકળ બધનનુ કારણુ બને છે એવીજ રીતે સત્કુલમા જન્મેલી હોય એવી સ્ત્રી પણ પુરુષને માટે બન્ધનનુ જ કારણ થઈ પડે છે તેમા સશયનો અવકાશ જ નથી "

સ્ત્રી માયાચાર કરનારી, પુણ્ય નુ ખડન કરનારી, પુરુષનો સર્વથા નાશ કરનારી તથા નરકનાં પાત્રરૂપ હોય છે કહ્યુ પણ છે કે–"प्रमदा ह्युत्पथं नेतु" ઇત્યાદિ-

"સ્ત્રી પુરુષને ઉન્માર્ગે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે માયાની ટોપલી જેવી છે, સુકૃતનો નાશ કરનારી ચડી છે અને નરકની હડી (હાડી) છે"

–महान्तोऽपि शास्त्राणां पारंगताः स्त्रीपाशपाशिताः संसारमेवानुवर्त्तन्ते । स्त्रीविरहिता अल्पमेधसोऽपि स्वेच्छया धर्मध्यानादौ संलग्ना भवन्ति । अतः स्त्रीसंपर्करहिता मुक्ततुल्या भवन्ति पुरुषाः । एवमेव स्त्रीणां कृते पुरुषा अपि ज्ञातव्याः। 'तम्हा' तस्मात् 'उड्ढं' स्त्रीपरित्यागादूर्ध्वम् 'पासहा' पश्यत=स्त्रीपरित्यागादेव मुक्तिर्भवतीति पश्यत तथा 'कामाइं' कामान् ये पुरुषाः । 'रोगवं' रोगवत् 'अदक्खु' अद्राक्षुः, यः पुरुषः कामभोगादिकं रोगमिव पश्यति सोऽपि मुक्तसम एव भवति ॥ २॥

पुनरपि उपदेशान्तरमाह—'अग्गं वणीएहिं' इत्यादि ।

मूलम्—

४ २ ३ ६ ५ १
**अग्गं वणिएहिं आहियं धारंती राईणिया इहं**
७ १० ११ ८ ९
**एवं परमा महव्वया अक्खाया उ सराइभोयणा ॥३॥**

छाया–

अग्र्यं वणिग्भिराहितं धारयन्ति राजान इह ।
एवं परमाणि महाव्रतानि आख्यातानि सरात्रिभोजनानि॥३॥

---

आज भी देखा जाता है कि शास्त्रों में पारंगत महान् पुरुष भी स्त्री के बन्धन मे बद्ध होकर संसार के अनुकूल ही आचरण करते हैं, और जो स्त्री से रहित है वे अल्पबुद्धि होते हुए भी अपनी इच्छा से धर्मध्यान आदि में लगे रहते हैं। अतः स्त्रीके सम्पर्क से रहित पुरुष मुक्त के समान है। इसी प्रकार स्त्रियों के लिए पुरुषको समझने चाहिए। इस कारण यह देखो कि स्त्री त्याग के पश्चात् मुक्ति होती है। जिसने काम को रोग समझा, वह पुरुष भी मुक्त के समान ही है॥२॥

---

આ પ્રકારે નિન્દા કરીને સ્ત્રીઓને જ ભવભ્રમણનુ મૂળ કહેવામા આવેલ છે આજ પણ એવુ જોવામા આવે છે કે શાસ્ત્રોમા પારગત મહાન્ પુરુષો પણ સ્ત્રીના બન્ધનમા બધાઇને સસારને અનુકૂળ આચરણ જ કરે છે, અને જેઓ સ્ત્રીથી રહિત છે–સ્ત્રીમા આસક્ત નથી, એવા પુરુષો અલ્પબુદ્ધિ વાળા હોવા છતા પણ સ્વેચ્છાથી ધર્મધ્યાન આદિમાં લીન રહે છે તેથી સ્ત્રીના સપર્કથી રહિત પુરુષોને મુક્તાત્માઓના જેવા કહ્યા છે. એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને માટે પુરુષો પણ સમજવા–એટલે કે જે સ્ત્રી પુરુષના સંપર્કનો ત્યાગ કરે છે, તે પણ મુક્તાત્મા સમાન જ છે આ ગાથા દ્વારા એ વાતને પ્રતિપાદિત કરવામા આવી છે કે સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યા બાદ જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે. જેણે કામને રોગ સમાન માન્યો છે, તે પુરુષ પણ મુક્તના સમાન છે. ॥ ગાથા ૨ ॥

टीका-

'इह, अस्मिन् लोके 'वणिएहिं' वणिग्भिः 'आहियं' आहितं=दूरदेशादानीतम् 'अग्गं' अग्र्यम् प्रशस्तं रत्नादि 'राईणिया' राजानः 'धारंती' धारयन्ति 'एवं' अनेन प्रकारेण 'अक्खाया, आख्यातानि=तीर्थंकरद्वारा आख्यातानि प्रतिपादितानि 'सराइभोयणा' सरात्रिभोजनानि = रात्रिभोजनविरमणसहितानि 'परमा' परमाणि = परमोत्कृष्टानि 'महव्वया' महाव्रतानि पंच साधुभिरेव धार्यन्ते । यथा वणिग्भिर्दूरदेशादानीतानि महार्हरत्नानि राजानो धारयन्ति, तथा तीर्थंकरप्रतिपादितानि सरात्रिभोजनविरमणपंचमहाव्रतानि साधुपुरुषैर्धार्यमाणानि भवन्ति। ते के साधवः ये संयमानुष्ठाने सिंह इव शूरा भवन्ति, स्त्र्यादिसंपर्करहिता भवन्तीति भावः ॥३॥

-टीकार्थ-

इस लोक में व्यापारियो द्वारा दूर देशान्तर से लाये हुए उत्तम रत्न आदि को राजा महाराजा धारण करते हैं, इसी प्रकार तीर्थंकर के द्वारा कथित रात्रिभोजनविरमण के साथ उत्कृष्ट पांच महाव्रतों को साधु पुरुष ही धारण करते हैं ।

आशय यह है जैसे दूर देशसे व्यापारियों द्वारा लाए हुए उत्तम एवं महान् पुरुषों के योग्य रत्नों को राजा धारण करते हैं, उसी प्रकार तीर्थकरों के द्वारा निरूपित रात्रिभोजनविरमण सहित पांच महाव्रतों को साधु पुरुष ही धारण करते हैं। साधु भी वही धारण करते हैं जो सिंह के समान शूर होते हैं और स्त्री आदि के सम्पर्क से रहित होते हैं ॥३॥

-ટીકાર્થ-

આ લોકમા વ્યાપારીઓ દ્વારા દૂર દૂરના દેશોમાથી લાવવામા આવેલા ઉત્તમ રત્ન વગેરેને જેવી રીતે રાજા મહારાજા ધારણ કરે છે, એજ પ્રમાણે તીર્થંકર દ્વારા ઉપદિષ્ટ રાત્રિભોજનવિરમણ સહિત ઉત્કૃષ્ટ પાચ મહાવ્રતોને સાધુ પુરુષો જ ધારણ કરે છે

આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે દૂર દૂરના દેશોમાથી વ્યાપારીઓ દ્વારા જે બહુમૂલ્ય રત્નાદિકોને લાવવામા આવે છે તેને કોઇ સાધારણ મનુષ્ય ધારણ કરી શકતો નથી પણ રાજા મહારાજાઓ જ ધારણ કરે છે, એજ પ્રમાણે તીર્થંકરો દ્વારા નિરૂપિત રાત્રિભોજન વિરમણ સહિત પાચ મહાવ્રતોને સાધુ પુરુષો જ ધારણ કરે છે કોઈ સામાન્ય સાધુ તેને ધારણ કરી શકતો નથી, પરન્તુ સિંહના સમાન શૂરવીર અને સ્ત્રીઓના સંપર્ક આદિથી રહિત સાધુઓ જ તેને ધારણ કરી શકે છે ॥ ગાથા ૩ ॥

मूलम्—

२ १ ४ ३ ५ ६ ७
जे इह सायाणुगा नरा अज्झोववन्ना कामेहिं मुच्छिया
८ ९ १० १४ १२ १५ १३ ११
किवणेण समं पगब्भिया न वि जाणंति समाहिमाहितं॥४॥

छाया

य इह सातानुगा नरा अध्युपपन्नाः कामेषु मूर्च्छिताः ।
कृपणेन समं प्रगल्भिता नापि जानन्ति समाधिमाख्यातम् ॥४॥

अन्वयार्थः—

(इह) इहलोके (जे नरा) ये नराः (सायाणुगा) सातानुगाः= सुखशीलाः (अज्झोववन्ना) अध्युपपन्नाः =ऋद्धिरससातगौरवेषु गृद्धाः, तथा (कामेहिं) कामेषु = शब्दादिषु (मुच्छिया) मूर्च्छिताः (किवणेण) कृपणेन इन्द्रियपराजितेन(समं)

शब्दार्थ—'इह–इह' इसलोकमें 'जे नरा–ये नराः' जो मनुष्य 'सायाणुगा सातानुगाः' सुख के पीछे चलते हैं 'अज्झोववन्ना—अध्युपपन्नाः' तथा ऋद्धि रस और साता गैरवमें आसक्त है एवं कामेहि–कामेषु' शब्दादि कामभोगों में मुच्छिया–मूर्च्छिताः' आसक्त है 'किवणेण–कृपणेन । वे इन्द्रिय लंपटों के 'समं–समम्' समान् 'पगब्भिया–प्रगल्भिताः' धृष्टता पूर्वक कामभोगका सेवन करते हैं 'अहियंपि–आहितमपि' ऐसे लोग कहने पर भी 'समाहि–समाधिम् समाधि धर्मध्यानको 'न–न' नहीं 'जाणंति–जनन्तीति' जानते हैं ॥४॥

—अन्वयार्थः—

इस लोक में जो मनुष्य सुखशील आराम चाहने वाले होते हैं, ऋद्धि रस और साता के गौरव में आसक्त हैं तथा शब्दादि कामभोगो में मूर्छित हैं,

શબ્દાર્થ—'इह–इह' આ લોકમા जे नरा–ये नरा' જે મનુષ્ય 'सायाणुगा–साता- नुगाः' સુખની પાછળ ચાલે છે 'अज्झोववन्ना-अध्युपपन्ना' તથા ઋદ્ધિરસ અને સાતા ગૌરવમા આસક્ત છે એવમ્ 'कामेहि–कामेषु' શબ્દ વગેરે કામભોગોમા 'मुच्छिया– मूर्च्छिता' આસક્ત છે 'किवणेण कृपणेन' તે ઇન્દ્રિય લપટોના 'सम–समम्' સમાન 'पगब्भिया–प्रगल्भिता' ધૃષ્ટતાપૂર્વક કામભોગનુ સેવન કરે છે 'अहियपि–आहितमपि' આવા લોકો કહેવા છતા પણ 'समाहि–समाधिम्' સમાધિ–ધર્મધ્યાનને 'न–न' નથી 'जाणति–जानन्तीति' જાણુતા ॥ ૪ ॥

—सूत्रार्थ—

આ લોકમા જે મનુષ્યો સુખશીલ આરામને પસન્દ કરનારા હોય છે ઋદ્ધિ, રસ અને સાતાના ગૌરવમા આસક્ત છે, તથા શબ્દાદિ કામભોગોમા મૂર્છિત છે, તેઓ કૃપણોના

समाः(पगब्भिया)प्रगल्भिताः धृष्टतां गताः (आहियं वि) आहितमपि कथितमपि (समाहिं) समाधिं = धर्मध्यानरूपम् (न) न (जाणंति) जानन्तीति ॥४॥

टीका

'इह' इहलोके 'जे नरा' ये नराः=ये पुरुषाः 'सायाणुगा' सातानुगाः सातं सुखं वैषयिकं स्रक्चन्दनवनितादिजन्यमैहिकम्, स्वर्गादिकं च पारलौकिकम्, तदनुगच्छन्तीति सातानुगाः सुखान्वेषिणः।"शर्मसातसुखानि च" इत्यमरोक्तेः। तथा 'अज्झोववन्ना' अध्युपपन्नाः--ऋद्धिरससातगौरवेषु आसक्ताः तथा 'कामेहि मुच्छिया' कामेषु मूर्च्छिताः=इच्छामदनरूपेषु कामेषु मूर्च्छिताः कामोत्कटतृष्णाः कामेषु तृष्णावन्तः 'किवणेन समं पगब्भिया' कृपणेन समं प्रगल्भिताः= कृपणो दीनः इन्द्रियाधीनस्तेन तुल्यं धृष्टतां गताः। अथवा उभयकालप्रतिलेखनादिकानां क्रियाणामकरणेनाऽल्पदोषेण संयमो न नश्यतीति प्रमादवन्तः

---

वे कृपणो के समान अर्थात् इन्द्रियों द्वारा पराजितो के समान धृष्टता को प्राप्त है। वे कही हुई भी समाधि को नहीं जानते हैं ॥४॥

-टीकार्थ-

इस जगत् में जो मनुष्य माला चन्दन स्त्री आदि द्वारा होने वाले इस लोक संबंधी वैषयिक सुख का तथा स्वर्ग आदि पारलौकिक सुख का ही अन्वेषण करते रहते हैं, तथा जो ऋद्धिगौरव, रसगौरव और सातागौरव में आसक्त हैं और जो इच्छा तथा मदनरूप कामों मे मूर्छित है-कामभोगों की तीव्र लालसा वाले हैं-कामो में तृष्णावान् हैं, वे इन्द्रियों के अधीन ढीठ होकर कामभोगों का सेवन करते हैं। अथवा दोनों समय प्रतिलेखन न करने से या अल्प दोष से संयम नष्ट थोडे ही हो जाएगा, ऐसा सोचने वाले

---

સમાન એટલે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પરાજિતોના સમાન ધૃષ્ટતાયુક્ત જ છે એવા પુરૂષોને સમાધિધર્મ સમજાવવા છતા પણ તેઓ સમજતા નથી ॥૪॥

-ટીકાર્થ-

આ લોકોમાં જે મનુષ્યો માળા, ચન્દન, સ્ત્રી આદિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા આ લોકના વૈષયિક સુખનુ અને સ્વર્ગાદિ પારલૌકિક સુખનુ જ અન્વેષણ (શોધ) કરતા રહે છે, તથા જેઓ ઋદ્ધિગૌરવ, રસગૌરવ અને સાતાગૌરવમા આસક્ત છે, અને જેઓ ઇચ્છા તથા મદન રૂપ કામોમા મૂર્છિત છે-કામભોગોની તીવ્ર લાલસાવાળા છે, તેઓ ઇન્દ્રિયોના દાસ બનીને કામભોગોનુ સેવન કર્યા કરે છે અને તેમ કરવામા બિલકુલ લજ્જા કે સ કોચ અનુભવતા નથી અથવા "બન્ને સમય પ્રતિલેખના (પલેવણા) ન કરવાથી અથવા નાના નાનાં દોષો થઇ જવાથી સ યમ થોડો જ નષ્ટ થઈ જવાનો છે!" એવો વિચાર કરનારા

इन्द्रियलोलुपेन समं धृष्टतावन्तः, इत्थंभूताः असंयताः पुरुषाः 'आहियं वि समाहिं' आख्यातमपि समाधिम्=आख्यातं कथितमपि समाधिं=समाधिधर्मम् परप्रोच्चारितमपि 'न जाणंति' न जानन्ति। अस्मिन् लोके यः पुरुषः सुखमेवान्वेति, तथा ऋद्धिरससातगौरवेषु आसक्तः, तथा कामभोगादि लोलुपः स इन्द्रियपराजितः सन् तुल्य एव कामसेवने धृष्टः स कथितमपि धर्मध्यानादिकं न जानन्ति। प्रथमं प्रायः शृणोत्येव नहि, कदाचित् श्रुतमपि अश्रुतमित्युपेक्षते। श्रवणे कृतादरोपि नैवावधारयितुं शक्नोति-इति भावः ॥४॥

पुनरपि उपदेशान्तरं प्रस्तौति सूत्रकारः-'वाहेण जहा' इत्यादि।

मूलम्

२ १ ३ ५ ६ ४
वाहेण जहा व विच्छए अवले होइ गवं पचोइए
७ ११ ९ १२ १०
से अंतसो अप्पथामए नाइवहइ अवले वि सीयइ ॥४॥

छाया-

वाहेन यथा वा विक्षतोऽवलोभवति गौः प्रचोदितः।
सोन्तशोऽल्पस्थामा नातिवहत्यबलो विषीदति ॥५॥

---

प्रमादशील पुरुष हैं वे इन्द्रियलोलुप के समान धृष्टता वाले हैं। इस प्रकार के असंयमी पुरुष समाधिधर्म को कहने पर भी नहीं समझते हैं।

अभिप्राय यह है-इस लोक में जो पुरुष सुख की ही तलाश में रहता है ऋद्धि रस सातागौरव में आसक्त है तथा कामभोग आदि में लोलुप है, वह इन्द्रियों से पराजित होकर पराजितों के समान ही कामसेवन में धृष्ट हो जाता है। वह कहने पर भी धर्मध्यान आदि को नहीं जानता ह। प्रथम तो वह सुनता ही नहीं, कदाचित् सुना तो भी अनसुना कर देता है, आदरपूर्वक सुनता भी है तो उसे समझ नहीं पाता॥४॥

---

પુરુષો પ્રમાદશીલ જ છે તેઓ ઇન્દ્રિયલોલુપ માણુસોના જેવા જ ધૃષ્ટ છે એવા પુરુષોને ગમે તેટલુ કહેવામાં આવે, તો પણુ સમાધિધર્મને તેઓ સમજતા નથી.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-આલોકમા જે મનુષ્યો સુખની જ શોધમાં રહે છે, ઋદ્ધિ,રસ અને સાતાગૌરવમા આસક્ત રહે છે. તથા કામભોગાદમા જ લોલુપ રહે છે, તેઓ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પરાજિત થઇ ને પરાજિતોના સમાન જ (ગુલામોની જેમ) કામસેવનમા ધૃષ્ટ (લજ્જા રહિત) થઇ જાય છે તેમને ગમેતેટલુ કહેવામા આવે છતા પણુ ધર્મધ્યાન આદિને તેઓ જાણુતા જ નથી. સામાન્ય રીતે તો આવા માણુસો ધર્મધ્યાનની વાતજ સાભળતા નથી અને કદાચ સાંભળે છે, તો એક કાનેથી સાંભળીને બીજા કાનેથી કાઢી નાખે છે કદાચ આદર પૂર્વક સાભળે છે, તો તેને સમજી શકતા નથી. ॥૪॥

अन्वयार्थः-

(जहा) यथा वा (वाहेण) वाहकेन (विच्छए) विक्षतः=ताडितः (पचोइए) प्रचोदितः=प्रेरितः (अबले गवं) अबलो गौः=दुर्बलो गौः न प्रचलति किन्तु (से) सः (अप्पथामए) अल्पस्थामा =अल्पसामर्थ्यवान् (अबले) अबलो =दुर्बलः (अंतसो ) अंतशः=मरणान्तमपि (नाइवहइ) नातिवहति=भारं वोढुं समर्थो न भवति अपि तु (विसीयइ) विषीदति पंकादौ इति ॥५॥

सूत्रकार पुनः उपदेश करते है—"वाहेण जहा" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'जहा-यथा' जिसप्रकार 'वाहेण-वाहेन' गाडीवान् के द्वारा 'विच्छए-विक्षतः' चाबुक मारकर 'पचोइए-प्रचोदितः' प्रेरित किया हुआ 'अबले गवं-अबलो गौः' दुर्बल बैल चलता नहीं है, परंतु 'से-सः' वह 'अप्पथामए-अल्पस्थामा' अल्पसामर्थ्य वाला 'अबले-अबलः' दुर्बल बैल 'अंतसो-अन्तशः' मरण पर्यन्तभी 'नाइवहइ-नातिवहति' भारवहन नहीं कर सकता है परंतु 'विसीयइ-विषीदति' कीचड आदि में फंसकर क्लेश भोगता है ॥५॥

-अन्वयार्थ-

जैसे वाहक (गाडीवान) के द्वारा ताडना पाने पर और प्रेरित होने पर भी दुर्बल बैल चलता नहीं, सामर्थ्यहीन और निर्बल होने के कारण मरण पर्यन्त भी वह भार वहन करने में समर्थ नहीं होता, किन्तु कीचड आदि में फस कर दुःखी होता है ॥५॥

સૂત્રકાર આગળ ઉપદેશ આપતા કહે છે કે- "वाहेण जहा" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'जहा-यथा' જે પ્રકારે 'वाहेण-वाहेन' ગાડીવાળાના દ્વારા 'विच्छए-विक्षत' ચાબુક મારીને 'पचोईए-प्रचोदित' પ્રેરિત કરેલ 'अबले गव-अबलो गौ' દુર્બળ બળદ ચાલતો નથી, પરંતુ 'से-स' તે 'अप्पथामए-अल्पस्थामा' અલ્પ સામર્થ્યવાળો 'अबले-अबल' દુર્બળ બળદ 'अंतसो-अंतश' મરણ પર્યન્ત પણ 'नाइवहइ-नातिवहति' ભારવહન કરી શકતો નથી પરંતુ 'विसीयइ-विषीदति' કાદવ વગેરેમા ફસાઇને કલેશ ભોગવે છે. ॥ ૫ ॥

- સૂત્રાર્થ -

ગાડું હાંકનાર માણુસ દ્વારા ગમે તેટલી મારપીટ આદિ કરવામા આવે તો પણુ દુર્બળ બળદ ચાલતો નથી સામર્થ્યહીન અને નિર્બળ હોવાને કારણે તે મરણુ પર્યન્ત પણુ ભારને વહન કરી શકવાને સમર્થ હોતો નથી, એવો બળદ તો પોતાની કમજોરીને કારણે કાદવ આદિમા ફસાઇને દુઃખી જ થાય છે ॥૫॥

टीका—

'जहा' यथा 'वाहेन वाहेन रथचालकेन 'विच्छए' विक्षतः—वि-विशेषण क्षतः कशातस्ताडितः सन् 'पचोइए' प्रचोदितः प्रेरितः 'अवले' अवलः=दुर्वलः=गवं' गौः प्रचलितुं न शक्नोति दौर्वल्यात् किन्तु 'से' सः 'अप्पथामए' अल्पसामर्थ्यवान् 'अवले'अवलः बलरहितः 'अंतसो' अन्तशः 'नाइवहइ' नातिवहति भारं नातिवहति, भारवहने समर्थो न भवति, अपि तु 'विसीयइ, विषीदति पंकादौ मग्नः अतिशयेन दुःखी भवति। यथा वाहकेन कशादिना ताडितोऽपि दुर्वलो गवादिः क्लिष्टं मार्गं नातिक्रामति । अपितु अल्पसामर्थ्यहेतुना विषममार्गे क्लिश्यति। किन्तु स्वल्पवलात् भारवहनं नैव करोति तथा कामादिषु आसक्तोऽपि पश्चादन्ते दुःखी भवतीति भावः ॥५॥

-टीकार्थ-

जिस प्रकार रथचालक (गाडीवान) के द्वारा कोडे से ताडित होने पर भी दुर्वल वैल अपनी दुर्वलता के कारण चलने में समर्थ नहीं होता, अपि तु सामर्थ्य, हीन और बलहीन हो कर भारवहन नहीं करता है, कीचड आदि में फँस कर अत्यन्त दुःखी होता है ।

अभिप्राय यह है कि गाडी चलाने वाला यदि दुर्वल वैल को ताडना करे तो भी वह विषम मार्ग में चल नहीं सकता और भार वहन करने में समर्थ नहीं होता, उसी प्रकार काम आदि मे आसक्त पुरुष भी अन्त में दुःखी होता है॥५॥

-ટીકાર્થ-

રથ અથવા ગાડીને જોડવામા આવેલ નિર્બળ બળદને સારથિ અથવા ગાડીવાળો ગમે તેટલી લાકડીઓના પ્રહાર કરે, ગમે તેટલા ચાબૂક ફટકારે, છતા પણ ભારવહન કરવાને અસમર્થ એવો તે કમજોર બળદ તેને વહન કરવાને સમર્થ થઇ શકતો નથી એવો કમજોર બળદ આખરે કાદવકીચડમા ફસાઇ પડીને દુ ખી જ થાય છે.

જેવી રીતે કમજોર બળદને ગમે તેટલો મારવામાં આવે છતાં પણ તે વિષમ માર્ગ પર ગાડી ખેંચી શકતો નથી, એને કાદવ કીચડમા ફસાઇ પડીને દુ ખી જ થાય છે. એજ પ્રમાણે કામભોગોમાં આસક્ત પુરુષને ગમે તેટલો ઉપદેશ આપવામા આવે, અને પરલોકનો (નરકાદિનો) ભય બતવવામા આવે. તોપણ તે સમજતોજ નથી. અને અન્તે દુઃખી જ થાય છે. ॥ ગાથા ૫ ॥

पुनरप्युपदिशति सूत्रकारः—एवं कामेसण, इत्यादि ।

मूलम्-

१ २ ३ ४ ६ ५
एवं कामेसणं विऊ अज्जसुए पहएज्ज संथवं।
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
कामी कामे ण कामए लद्धे वावि अलद्धं कण्हुई ॥६॥

छाया-

एवं कामैषणायां विद्वान् अद्यश्वः प्रजह्यात्संस्तवम्।
कामी कामान्न कामयेत् लब्धान् वाप्यलब्धान् कुतश्चित्॥६॥

अन्वयार्थ

(एवं) एवम् उपर्युक्तप्रकारेण(कामेसणं)कामैषणायां शब्दाद्युपभोगरूपायां(विऊ) विद्वान् निपुणः (अज्जसुए) अद्यश्वः (संथवं) संस्तवम्=परिचयं कामैषणाम्

---

सूत्रकार पुनः उपदेश देते हैं—"एवं कामेसणं"

शब्दार्थ—'एवं-एवम्' उपर्युक्त प्रकार से 'कामेसणं-कामेषणायाम्' शब्दादि विषयों के अन्वेषण में 'विऊ-विद्वान्' निपुण पुरुष 'अज्जसुए-अद्यश्वः' आज या कल 'संथवं-संस्तवम्' विषय भोग की एषणा को 'पहएज्ज-प्रजह्यात्' छोड देवें ऐसा विचार ही करता है परंतु 'कामी-कामी' कामी पुरुष 'कामे-कामान्' काम भोगों की 'न कामए-न कामयेत्' कामना न करे एवं 'लद्धे वावि-लब्धान् अपि' प्राप्त हुए कामभोगों को भी 'अलद्धे-अलब्धान्' न मिले के समान 'कण्हुइ-कुतश्चित्' उसमें कभी आसक्ति न करें ॥६॥

-अन्वयार्थ-

इस प्रकार शब्दादिरूप कामों की गवेषणा में निपुण पुरुष ऐसा

---

સૂત્રકાર વળી આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે—"एव कामेसण" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ-'एव-एवम्' ઉપર્યુક્ત પ્રકારથી 'कामेसणं-कामेषणायां' શબ્દ વગેરે વિષયોના અન્વેષણમા 'विऊ-विद्वान्' નિપુણ પુરૂષ 'अज्जसुए-अद्यश्व' આજે અથવા કાલે 'स थव-स स्तवम्' વિષયભોગની એષણાને 'पहएज्ज-प्रजह्यात्' છોડી દઉ એવો વિચાર જ કરે છે પરંતુ છોડતો નથી, પરંતુ 'कामी-कामी' કામી પુરૂષ 'कामे-कामान्' કામભોગોની 'न कामए-न कामयेत्' કામના ના કરે એવમ્ 'लद्धे वावि-लब्धान् अपि' પ્રાપ્ત થયેલ કામભોગોને પણ 'अलद्धा-अलब्धान्' ના મળ્યાના સમાન 'कण्हुइ-कुतश्चित्' તેમા કદી પણ આસક્તિ ના કરે ॥ ૬ ॥

-સૂત્રાર્થ-

એજ પ્રમાણે શબ્દાદિ રૂપ કામભોગોની ગવેષણા (શોધ, તલાશ) કરવામાં નિપુણ

वाच्यम्' यदि एवं मतिस्तदा वच्मि-मोक्षस्य त्यागः कथं न विहितः, तस्यापि अनेकविधकष्टकार्यजन्यत्वात् । न हि दुःखसंयोगात् त्यागो युक्तः । किन्तु दुःखपरिहाराययत्नातिशयो विधेयः । 'नहि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते" इति न्यायात्, इत्याशङ्कायां-कामादीनामसारत्वेन दुःखपरंपराजनकत्वात् कामः त्यक्तव्य एवेत्युपदिशति सूत्रकारः-'मा पच्छा असाहुया' इत्यादि ।

मूलम्—

२ १ ३ ४ ५ ७ ६
मा पच्छा असाहुया भवे अच्चेहि अणुसास अप्पगं।
९ ८ १० ११ १३ १४ १२
अहियं च असाहु सोयइ, से थणइ परिदेवइ वहू ॥७॥

छाया—

मा पश्चादसाधुता भवेद् अत्येहि अनुशाधि आत्मानम् ।
अधिकं चासाधुः शोचते स स्तनति परिदेवते बहुः ॥७॥

कहा जाय तो मैं यह कहता हूँ कि मोक्ष का भी परित्याग करना चाहिए क्योंकि वह भी अनेक प्रकार के कष्टों से प्राप्त होता है। दुःखों का संयोग होने से उनका त्याग कर देना उचित नहीं है हाँ दुःखो से बचने का ही खूब प्रयत्न करना चाहिए । कहावत है —" न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते" इति न्यायात् हरिण हैं अतएव धान्य ही बोना बंद नहीं कर दिया जाता । इस आशंकापर अतएव सूत्रकार यह उपदेश करते है कि काम आदि निस्सार हैं और दुःखो की परम्परा को उत्पन्न करते हैं —"मा पच्छा असाहुया" इत्यादि

પણ કરી શકાય કે મોક્ષનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કર્યા બાદ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે દુખોનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી, હા, દુખોથી બચવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કહ્યુ પણ છે- કે-" नहि मृगा· सन्तीति शालयो नोप्यन्ते " "હરણાઓ છે, માટે ધાન્યનું વાવેતર જ બંધ કરીદો, એવુ કોઇ સ્વીકારતુ નથી" એજ પ્રમાણે દુખનો સંયોગ હોવાથી કામભોગોનો પણ ત્યાગ કરવાનુ કોઇ કહેતો તેને પણ સ્વીકારી શકાય નહીં. આ શંકાનુ નિવારણ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે કામભોગો નિસ્સાર છે અને દુખોની પરંપરાના જનક છે'-" मा पच्छो असाहुया " ઇત્યાદિ-

अन्वयार्थः—

(पच्छा) पश्चात् (मा) मा (असाहुया भवे) असाधुता कुगतिगमनादि रूपा भवेत्, अतः (अच्चेहि) अत्येहि विषयसंगादात्मानं मोचयेत्यर्थः, (अप्पगं) आत्मानम् (अणुसास) अनुशाधि=आत्मनः शासनं कुरु (असाहु) असाधुः=हिंसादिकारी पुरुषः (अहियं च) अधिकं च (सोयइ) शोचति (से) सः (थणइ) स्तनति=सशब्दं निःश्वसिति तथा (बहू परिदेवइ) बहु परिदेवते (बहु) अत्यधिकं परिदेवते विलपति ॥७॥

टीका—

'पच्छा' पश्चात् 'मा असाहुया भवे' असाधुता मा भवेत् दुर्गतौ गमनं न भवतु इति विचार्य, 'अच्चेहि अप्पगं' अत्येहि विषयसेवनतः

शब्दार्थ—'पच्छा-पश्चात्' पीछे 'मा-मा' नहीं असाहुया भवे-असाधुता भवेत् दुर्गतिगमन हो इसलिये 'अच्चेहि-अप्पगं' 'अत्येहि-आत्मानम्' विषयसेवन से अपने आत्माको अलग करो 'अणुशास-अणुशाधि' शिक्षा दो 'असाहु-असाधुः' हिंसादि करने वाला असाधु पुरुष 'अहियं च-अधिकं च' अधिक रूपसे 'सोयइ-शोचति' शोक करता है 'से-सः' वह 'थणइ-स्तनति' अधिक चिल्लाता है तथा 'बहू परिदेवइ-बहु परिदेवते' अधिक रूप से विलाप करता है ॥७॥

– अन्वयार्थ –

बाद में कुगति गमन आदि रूप असाधुता न हो अतः अपनी आत्मा को विषयों से पृथक् कर लो, आत्मा पर शासन करो असाधु पुरुष को संयम रहित पुरुष को शोक करना पड़ता है ऊची श्वासें लेनी पड़ती है और अत्यन्त विलाप करना पड़ता है ॥७॥

—टीकार्थ—

पश्चात् असाधुता न हो अर्थात् दुर्गति में गमन न करना पडे, ऐसा

શબ્દાર્થ—'पच्छा-पश्चात्' પાછળ 'मा-मा' ન ન 'असाहुया भवे-असाधुता भवेत्' દુર્ગતિ ગમન થાય એટલા માટે 'अच्चेहि-अत्येहि' अप्पग आत्मानम्' વિષય સેવનથી આત્માને અલગ કરો અને પોતાના આત્માને 'अणुशास-अणुशाधि' શિક્ષા આપો. 'असाहु-असाधु' હિંસા વગેરે કરવાવાળા અસાધુપુરૂષ 'अहिय च-अधिक च' અધિક રૂપથી सोयइ-शोचति' શોક કરે છે 'से-स' તે 'थणइ-स्तनति' વધારે બુમો પાડે છે તથા बहु परिदेवइ-बहु परिदेवते' વધારે રૂપથી વિલાપ કરે છે. ॥ ૭ ॥

– સૂત્રાર્થ –

પાછળથી (આ ભવનું આયુષ્ય પૂરૂ કરીને) દુર્ગતિગમન આદિ અસાધુતાની પ્રાપ્તિ ન થાય, તે ભાવનાથી આત્માને વિષયોમાથી અલગ કરી દો. આત્મા પર શાસન કરો આ સાધુ પુરુષને (સયમ રહિત પુરુષને) શોક કરવો પડે છે, નિસાસા નાખવા પડે છે અને અત્યન્ત વિલાપ કરવો પડે છે ॥૭॥

–ટીકાર્થ:–

મનુષ્યભવ સબંધી આયુષ્ય પૂરૂ કરીને અસાધુતા પ્રાપ્ત ન થાય–દુર્ગતિમાં જવુ ન

आत्मानं पृथक्कुरु । 'अणुसास' अनुशाधि, आत्मानमिति शेषः । विषयसेवनेन आत्मा अधोगतिं यातीति, अतो विषयसेवनं न कर्त्तव्यमित्येवमात्मानमुपदिश, हे भव्य ! 'असाहु' असाधुः पुरुषः सदसद्विवेकरहितः 'अहियं च' अधिकम् 'सोयइ' शोचति = परमाधार्मिकैः नरकादौ पीडयमानो दुःखमनुभवति 'से थणइ' स स्तनति=तिर्यक्षु वा क्षुधादिवेदनाग्रस्तोऽत्यर्थं स्तनति सशब्दं निःश्वसिति, तथा 'बहु परिदेवइ' बहु परिदेवते=क्रन्दति 'हा मातर्म्रियते इत्यादि विलपति मरणानन्तरं दुर्गतौ पातो नैव भवेदिति विषयसेवनात् स्वात्मानं पृथक् कुर्यात् तथा स्वात्मानं शिक्षयेत - यतः क्षणमात्रसुखजनकबहुकाल-दुःखजनकमोक्षविपक्षभूतकामभोगानासेवमानाः बहुशोकं कुर्वन्ति, अनेकशो

---

विचार कर अनुशासन करो अर्थात् ऐसा उपदेश करो कि विषयसेवन से आत्मा अधोगति को प्राप्त होता है, अतएव विषयों का सेवन करना उचित नहीं है हे भव्य ! जो पुरुष असाधु है अर्थात् सत् असत् के विवेक से रहित है, वह नरक आदि गतियों में परमाधार्मिकों द्वारा पीडित होकर दुःख का अनुभव करता है । तिर्यंच गति में उत्पन्न होकर भूख आदि की वेदनाओं से ग्रस्त होकर अत्यन्त दुःखित होता है तथा 'हाय माता, मरा' इत्यादि रूप से आक्रन्दन करता है ।

तात्पर्य यह है कि आत्मा को दुर्गति में गिरने से बचाने के लिए विषयसेवन से पृथक् करना चाहिये और उसे सीख देनी चाहिये, क्योंकि क्षण भर सुख देने वाले और चीरकाल तक दुःख देनेवाले तथा मोक्ष के

---

પડે, એવો વિચાર કરીને અનુશાસન કરો એટલે કે આત્મા પર શાસન કરો એવો ઉપદેશ આપો કે વિષયોનુ સેવન કરવાથી આત્માને અધોગતિમા જવુ પડે છે, તેથી વિષયોનુ સેવન કરવુ તે ઉચિત નથી. હે ભવ્ય ! જે પુરુષ અસાધુ છે એટલે કે સત્ અસત્‌ના વિવેકથી રહિત છે તે નરકાદિ ગતિઓમા પરધામિકો દ્વારા ખૂબ જ પીડિત થઇને અત્યન્ત દુ ખનો અનુભવ કરે છે, કદાચ તિર્યંચ ગતિમા પશુ આદિ રૂપે તેની ઉત્પત્તિ થાય, તો તેને ભૂખ, તરસ આદિ વેદનાઓ સહન કરવી પડે છે "ઓ બાપરે ! મરી ગયો" ઇત્યાદિ રૂપે-આક્રંદ કરવા છતા પણ તે દુ ખમાથી તે છુટકારો મેળવી શકતો નથી

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આત્માને દુર્ગતિમાં પડતો અટકાવવો હોય, તો તેને તેને વિષય સેવનથી પૃથક્ કરવો જોઇએ, અને તેના પર અ કુશ રાખવો જોઇએ. તેને એવી શિખામણ દેવી જોઇએ કે ક્ષણ ભર સુખદેનારા અને દીર્ઘ કાળ સુધી દુ ખ દેનારા તથા મોક્ષના વિરોધી કામભોગોનુ સેવન કરનારા જીવોને નરકાદિ દુર્ગતિમાં ઉત્પન્ન થઇને ખૂબ જ શોક સહન કરવો પડે છે, અનેક વાર આક્રંદ કરવુ પડે છે પરમાધામિક દેવો દ્વારા

रुदन्ति, नरकनिगोदादौ अनन्तकालं परिभ्रमंति च, अतो विषयसेवनं न कर्त्तव्यम् । विषयसेवनेनैव विषयिणां जीवानां जन्ममरणादयो भवन्तीत्यादि-रूपेण आत्मनोऽनुशासनं विधेयमिति भावः ॥७॥

पुनरपि समुपदिशति-'इह' इत्यादि ।

मूलम्-

१ २ ३ ५ ४ ६

**इह जीवियमेव पासहा तरुणए वाससयस्स तुट्टइ ।**

७ ८ १० ९ ११ १२

**इत्तरवासे य बुज्झह गिद्ध नरा कामेसु मुच्छिया ॥८॥**

छाया—

इह जीवितमेव पश्यत तरुणकं वर्षशतस्य त्रुटयति ।

इत्वरवासं च बुध्यध्वं गृद्धनरा कामेषु मूर्च्छिताः ॥८॥

---

विरोधी कामभोगों का सेवन करने वाले जीवों को बहुत शोक करना पडता है, अनेको वार रुदन करना पडता है और अनन्त काल तक नरकनिगोद आदि में परिभ्रमण करना पडता है । अतएव विषयों का सेवन नहीं करना चाहिये । विषयसेवन से ही जीवों को जन्म मरण करना पडता है । इस प्रकार आत्मा का अनुशासन करना चाहिये ॥७॥

पुनः उपदेश करते हैं — "इह" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'इह-इह' इस लोक में 'जीवियमेव-जीवितमेव' जीवन को ही 'पासहा-पश्यत' देखो 'वाससयस्स-वर्षशतस्य' सौ वर्षकी आयुवाले पुरुषका भी जीवन 'तरुणए-तरुणे' युवावस्था में ही 'तुट्टइ-त्रुटयति' नष्ट हो जाता है यह जीवन को 'इत्तरवासे य-इत्वरवासं च' थोडे दिनके निवास तुल्य 'बुज्झह-बुध्यध्वम्' समजो 'नरा-नराः' क्षुद्र मनुष्य 'कामेसु-कामेषु' शब्दादि

---

તેમને નરકાવાસોમા અસહ્ય ત્રાસ આપવામા આવે છે, એવા જીવોને અનત કાળ સુધી નરક નિગોદ આદિ દુર્ગતિમા ભ્રમણ કરવુ પડે છે તેથી વિષયોનુ સેવન કરવુ જોઇએ નહીં વિષયોનુ સેવન કરવાથી જ જીવોને જન્મ મરણ કરવા પડે છે- આ પ્રકારે આત્માનુ અનુશાસન કરવુ જોઇએ ॥ ગાથા ૭ ॥

આગળ ઉપદેશ આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે-"इह" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'इह-इह' આ લોકમા 'जीवियमेव-जीवितमेव' જીવનને જ 'पासहा-पश्यत' જુવો 'वाससयस्स-वर्षशतस्य' સો વર્ષની આયુષ્યવાળા પુરૂષનુ પણ જીવન 'तरुणए-तरुणे' યુવાન અવસ્થામા જ 'तुट्टइ-त्रुटयति' નષ્ટ થઇ જાય છે આ જીવનને 'इत्तरवासे य-इत्वरवासं च' થોડા દિવસના નિવાસ તુલ્ય 'बुज्झह-बुध्यध्वम्'

अन्वयार्थः—

(इह) इहास्मिन् लोके (जीवियमेव) जीवितमेव (पासह) पश्यत (वाससयस्स) वर्षशतस्य = वर्षशतायुषोऽपि (तरुणए) तरुणे= युवावस्थायामेव (तुट्टई) त्रुटचति = विनश्यति, इदं जीवनं (इत्तरवासे य) इत्वरवासं= स्तोकनिवासकल्पम् (बुज्झह) बुध्यध्वं (नरा) नराः=लघुप्रकृतयः पुरुषाः (कामेसु) कामेषु =शब्दादिषु (गिद्धा) गृद्धिभावं प्राप्ताः (मुच्छिया) मूर्च्छितास्तत्रैवासक्तमनसः नरकादियातनामाप्नुवन्तीति ॥८॥

टीका—

'इह' इहलोके 'जीवियमेव' जीवितं जीवनमेव 'पासह' पश्यत, यत् 'वाससयस्स' वर्षशतस्य =वर्षशतस्यापि शतवर्षायुष्कस्यापि पुरुषस्य जीवनम् 'तरुणए'

कामभोगों में 'गिद्धा-गृद्धाः' गृद्धिभाव युक्त होकर 'मुच्छिया-मूर्च्छिताः' उसमें ही आसक्तियुक्त होकर नरकादि यातना का अनुभव करते हैं ॥८॥

— अन्वयार्थ —

इस लोक में जीवन को ही देखो। सौ वर्ष तक जीने वाला पुरुष का जीवन भी तरुणावस्था में ही नष्ट हो जाता है। अतः इस जीवन को अल्पकालीन निवास के समान ही समझो। फिर भी साधारण जन कामभोगों में गृद्ध होकर और उनमें मूर्छित होकर नरक आदि की यातना प्राप्त करते हैं।८।

—टीकार्थ—

इस लोक में जीवन को देखो सौ वर्ष वाले का जीवन भी युवावस्था में ही नष्ट हो जाता है। अतएव इस जीवन को थोडे ही दिनों का निवास

સમજો 'नरा-नरा' क्षुद्र મનુષ્ય 'कामेसु-कामेषु' શબ્દ વગેરે કામભોગોમા 'गिद्धा-गृद्धा' ગૃદ્ધિભાવ યુક્ત થઇને 'मुच्छिया-मूर्च्छिता' તેમા જ આસક્તિયુક્ત થઈને નર્ક વગેરે યાતનાનો અનુભવ કરે છે ॥ ૮ ॥

—સૂત્રાર્થ—

આ લોકમાં મનુષ્યના જીવનનો જ વિચાર કરો ભલે મનુષ્યનુ જીવન ૧૦૦ વર્ષનુ કહેવામા આવ્યુ છે, પરન્તુ કોઇ કોઇ વાર તરુણાવસ્થામા પણ તે જીવનનો અન્ત આવી જાય છે તેથી આ જીવનને અલ્પકાલીન નિવાસના સમાન જ માનો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ સત્ અસત્ના વિવેક વિનાના મનુષ્યો કામભોગોમા ગૃદ્ધ અને મૂર્છિત થઇને નરકાદિની યાતનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે ॥૮॥

— ટીકાર્થ —

મનુષ્યનું જીવન તો જુઓ ! કેટલુ બધુ અલ્પકાલીન છે ! ભલે તેને ૧૦૦ વર્ષનુ માનવામા આવતુ હોય, છતા યુવાવસ્થામાં પણ તે પૂરૂં

तरुणे, युवावस्थायामेव 'तुट्टइ' त्रुटयति-नश्यति आवीचिमरणेन प्रतिक्षणं विशरारुस्वभावत्वात् 'इत्तरवासे य बुज्झह' इत्वरवासं च बुध्यध्वम्-अल्पदिननिवासमिव जानीथ सागरोपमापेक्षया कतिपयनिमेषमात्रत्वात्, 'गिद्धनरा'-गृद्धनराः-नरा-लघुप्रकृतयः गृद्धाः-गृद्धिभावं प्राप्ताः क्षुद्रमनुजाः, 'कामेसु' कामभोगादौ 'मुच्छिया' मूर्च्छिताः - नरकादिगतिं गच्छन्ति, अस्मिन् संसारेऽन्यवस्तूनां जीवनोपकरणानां तु का कथा समस्तसुखसाधनं जीवनमेव अनित्यतयाऽऽघ्रातं पश्यत । इदं जीवनमावीचिमरणेन प्रतिक्षणं क्षीयते । अथवा-अध्य-वसाननिमित्तस्वरूपोपक्रमकारणेन कश्चित् शतायुरपि युवावस्थायामेव म्रियते । यद्वा ततोऽपि न्यूने वयसि मरणमाप्नोति । अथवा-अस्मिन् मनुष्य-लोके सर्वतोऽधिकं शतवर्षमायुः तदपि वर्षशतान्ते नश्यति । इदमप्यायुः, सागरो-पमकालाऽपेक्षयाऽतिन्यूनमेव, अतोऽल्पसमयवासतुल्यमेव तदायुः । आयुषः

---

समझो । परन्तु तुच्छ प्रकृति के लोग कामभोगों में आसक्त और मूर्च्छित होकर नरक आदि कुगतियों को प्राप्त होते हैं ।

आशय यह है कि इस संसार में जीवनोपयोगी अन्य वस्तुओं की तो बात ही क्या समस्त सुखों के साधन इस जीवन के सम्बन्ध में ही विचार करो । यह जीवन अनित्यता द्वारा आघ्रात है - अनित्य है क्षण क्षण में आयुकर्म के दलिकों का निर्जीर्ण होने रूप आवीचिमरण से इसका विनाश हो रहा है । अथवा तीव्र अध्यवसाय एवं शस्त्रादिनिमित्त रूप उपक्रमों द्वारा सौ वर्ष तक जीने वाला पुरुष भी तरुण अवस्था में ही मरण शरण हो जाता है । या इस मनुष्यलोक में सौ वर्ष की आयु सबसे अधिक गिनी जाती है । वह भी सौ वर्ष के अन्त में समाप्त हो जाती है । यह आयु भी सागरोपम काल की अपेक्षा अत्यन्त न्यून है । अतएव इतनी आयु भी अल्प-

---

થઈ જતુ હોય છે તેથી આ જીવનને થોડા દિવસના નિવાસ રૂપ સમજો આ વાતને પણ ગ્રહણ નહી કરનારા તુચ્છ પ્રકૃતિવાળા લોકો કામભોગોમા આસક્ત અને મૂર્છિત થઈને નરકાદિ દુર્ગતિઓમા ઉત્પન્ન થઈને અસહ્ય યાતનાઓ ભોગવે છે તાત્પર્ય એ છે કે-આ સ સારમા જીવનોપયોગી અન્ય વસ્તુઓ વિષે ભલે વિચાર ન કરો, પરન્તુ સમસ્ત સુખના સાધન રૂપ આ જીવનનો તો જરા વિચાર કરો ! આ મનુષ્યજીવન અનિત્ય છે, ક્ષણે ક્ષણે આયુકર્મના દલિકોના નિર્જીર્ણ થવા રૂપ આવીચિમરણની અપેક્ષાએ તો તેનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે અથવા મનુષ્યનુ આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનુ ભલે ગણાતુ હોય, પણ તીવ્ર અધ્યવસાય અને શસ્ત્રાદિ નિમિત્ત રૂપ ઉપક્રમો દ્વારા માણસ યુવાવસ્થામા પણ મરણને શરણ થાય છે કદાચ કોઈ માણસ પૂરા ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવે, તો પણ એટલો કાળ સાગરોપમ કાળની અપેક્ષાએ અત્યન્ત ન્યૂન છે તેથી આટલા આયુષ્યને

एतादृशीमवस्थां संपश्यन्तोऽपि क्षुद्रमनुजा विषयभोगेषु आसक्ता भूत्वा नरकादि-यातनास्थानं लभन्ते इति भावः ॥८॥

मूलम्—

२ १ ३ ४ ५
जे इह आरंभनिस्सिया आत्तदंडा एगंतलूसगा।
८ ६ ७ ९ १० ११
गंता ते पावलोगयं चिररायं आसुरियं दिसं॥९॥

छाया—

य इह आरंभनिश्रिता आत्मदण्डा एकान्तलूषकाः ।
गन्तारस्ते पापलोककं चिररात्रमासुरिकां दिशम् ॥९॥

---

कालीन निवास जैसी ही है। आयु की ऐसी दशा देखते हुए भी जो जीव क्षुद्र हैं वेही विषयभोगों में आसक्त होकर नरक आदि यातना स्थानों को प्राप्त करते हैं ॥८॥

शब्दार्थ—'इह—इह' इस लोकमें 'जे—ये' जो मनुष्य 'आरंभनिस्सिया—आरम्भनिश्रिताः' हिंसादि सावद्य अनुष्ठानों में आसक्त हैं 'आत्तदंडा—आत्मदण्डाः' आत्माको दंड देनेवाले 'एगंतलूसगा—एकान्तलूषकाः, और एकान्तरूपसे प्राणियों के घातक हैं 'ते—ते' वे पुरुष 'पावलोयं—पापलोकम्' पापलोक अर्थात् नरकमें 'चिररायं—चिररात्रम्' वहुतकाल पर्यन्त 'गंता—गन्तारः' जाने वाले होते हैं और 'आसुरियं दिसं—आसुरीं दिशम्' आसुरी दिशामें जाते हैं अर्थात् देवाधम होते हैं ॥९॥

---

(જીવનને) અલ્પકાલીન નિવાસ સમાન સમજીને માણસે સંયમમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ અને ચિન્તામણિ જેવા મનુષ્ય જીવનને સાર્થક કરવું જોઈએ પરન્તુ આયુની આવી દશા દેખવા છતાં પણ ક્ષુદ્ર જીવો વિષયભોગોમાં આસક્ત થઈને આ મહામૂલા માનવ જીવનને વ્યર્થ ગુમાવી બેસીને નરકાદિ યાતના સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થઈને અસહ્ય દુઃખોનું વેદન કરે છે ॥ ગાથા ૮ ॥

શબ્દાર્થ—'इह—इह' આ લોકમાં 'जे-ये' જે મનુષ્ય 'आरंभनिस्सिया-आरम्भनिश्रिता' હિંસા વગેરે સાવદ્ય અનુષ્ઠાનોમાં આસક્ત છે 'आत्तदंडा-आत्मदण्डा' આત્માને દંડ દેવાવાળા 'एगंतलूसगा एकान्तलूषका' અને એકાન્તરૂપથી પ્રાણિઓના ઘાતક છે 'ते-ते' તે પુરુષ 'पावलोयं-पापलोकम्' પાપલોક અર્થાત્ નર્કમાં 'चिररायं-चिररात्रम्' ઘણા સમય પર્યંત 'गंता-गन्तार' જવાવાળા હોય છે 'आसुरियं दिसं-आसुरीं दिशम्' અથવા આસુરી દિશામાં જાય છે અર્થાત્ દેવાધમ થાય છે. ॥ ૯ ॥

अन्वयार्थ

(इह) इहलोके (जे) ये मनुष्याः (आरंभनिस्सिया) आरंभनिश्रिताः, आरंभे षट्कायमर्दनलक्षणे तत्पराः, (आत्तदंडा) आत्मदण्डाः-आत्मानं दण्डयितारः (एगंतलूसगा) एकान्तलूषकाः=एकान्ततः प्राणिनां घातकाः (ते) ते पुरुषाः (पावलोयं) पापलोकं --नरकम् (चिरराय) चिररात्रं-- वहुकालपर्यन्तम् (गंता) गन्तारो भवन्ति, तथा वालतपश्चरणादिना कदाचिद् देवो भवेत्तथापि (आसुरियं दिसं) आसुरीं दिशं याति देवाधमा भवन्तीति ॥९॥

टीका

'इह जे' इह ये मनुष्याः 'आरंभनिस्सिया' आरंभनिश्रिताः=हिंसादिसावद्यानुष्ठाने रताः, 'अत्तदंडा' आत्मदण्डाः आत्मनो दण्डदातारः स्वपरात्मघातकाः, 'एगंतलूसगा' एकान्तलूषकाः एकान्ततः प्राणिनां हिंसकाः 'ते' ते पुरुषाः 'पावलोगयं' पापलोकं-नरकादिलोकं 'गता' गन्तारो भवंति 'चिररायं चिररात्रं चिरकालमितियावत् 'आसुरियं

---अन्वयार्थ---

इस लोक में जो षट्काय के उपमर्दनरूप आरंभ में तत्पर हैं, अपनी आत्मा को दंडित करने वाले हैं और प्राणियों के घातक हैं, वे चिरकाल के लिए पापलोकगामी हैं। कदाचित् वे वालतप आदि करके देव हो जाएँ तो भी आसुरी दिशा को प्राप्त होते हैं अर्थात् अधमदेव होते हैं ॥९॥

---टीकार्थ---

जो मनुष्य हिंसा आदि सावद्य अनुष्ठानों में रत हैं, आत्मा को दण्डित करने वाले हैं अर्थात् स्व पर के घातक हैं, एकान्त हिंसक है, वे पापलोक अर्थात् नरक आदि में जाने वाले है और वहाँ चिरकाल तक निवास करते है,

સૂત્રાર્થ. .

આ લોકમા જેઓ છકાયના જીવોની હિંસા રૂપ આરભમા તત્પર છે, તેઓ પોતાના આત્માને દંડિત કરનારા છે. અને એકાતથી પ્રાણિઓના ઘાતક છે, તેઓ દીર્ઘ કાળને માટે પાપલોકમા (નરકાદિમા) ગમન કરે છે કદાચ બાલતપ આદિ કરીને તેઓ દેવલોકમા ઉત્પન્ન થઈ જાય, તો પણ અધમ દેવ રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૯ ॥

-ટીકાર્થ-

જે મનુષ્ય હિંસા આદિ સાવદ્ય અનુષ્ઠાનોમા જ નિરત (પ્રવૃત્ત) રહે છે, આત્માને દંડિત કરનારા એટલે કે સ્વપરના ઘાતક છે, એકાન્ત રૂપે હિંસક છે, તેઓ પાપલોકમા (નરકાદિ દુર્ગતિમા) જ જનારા છે તેઓ ત્યા દીર્ઘ કાળ સુધી નિવાસ કરે છે કદાચ

दिसं' आसुरीं दिशं गच्छन्ति परप्रेष्याः किल्विषिका देवाऽधमा भवन्ति महामोह-प्रभावात्। येषां चित्तमाकुलितं ते इत्थंभूताः पुरुषाः मनुष्यलोके सावद्यकर्मानुष्ठानं कृत्वा आसक्तिपूर्वकम् नरकाद्यधोगतिं प्राप्नुवन्ति, तथा ये आत्मानमपि दण्डयन्ति, एवमेकान्तरूपेण प्राणिनं हिंसन्ति, अथवा-सत्कर्मणो विनाशका मनुष्याः पापिनां लोकं नरकादिकम् आ वन्ति। तथा-तादृशस्थाने चिरकालं निवसन्ति यदि कदाचित् बालतपसः प्रभावात् देवा अपि भवेयुः तदापि असुरदिशामेवाऽऽप्नुवन्ति, देव-स्थानेऽपि दासभूता अधमदेवा एव भवन्ति, न तूत्कृष्टा देवा भवन्तीति भावः॥९॥

मूलम्—

३ २ ४ १ ५ ६ ७
**ण य संखयमाहुजीवितं तहवि य बालजणो य पगब्भई।**
८ ९ १२ १० १३
**पच्चुप्पन्नेण कारियं को दट्ठुं परलोयमागते ॥१०॥**

छाया—

न च संस्कार्य माहुजीवितं तथापि च बालजनश्च प्रगल्भते।
प्रत्युत्पन्नेन कार्यं को दृष्ट्वा परलोकम् आगतः ॥१०॥

---

अथवा महामोह के प्रभावसे दूसरों के आज्ञाकारी किल्विषक आदि देव होते हैं। जिनका चित्त आकुलित हैं, ऐसे पुरुष मनुष्यलोक में आसक्तिपूर्वक सावद्य क्रियाएँ करके नरकादि अधोगति को प्राप्त करते हैं।

तथा जो आत्मा को भी दण्डित करते हैं। इस प्रकार एकान्तरूप से प्राणी की हिंसा करते हैं। अथवा सत्कर्मका विनाश करने वाले मनुष्य पापियों के लोक को प्राप्त करते हैं और उस लोक में चिरकाल पर्यन्त निवास करते हैं। कदाचित् बालतपस्या के प्रभाव से वे देवगति प्राप्त कर ले तो भी अधम देव ही होते हैं, अर्थात् देवों के दास होकर रहते हैं, उत्कृष्ट देव नहीं ॥९॥

---

બાલતપના પ્રભાવથી તેમને દેવગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો તેઓ બીજા દેવોના આજ્ઞા-કારી કિલ્બિષક આદિ અધમ દેવો રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે જેમનુ ચિત્ત આકુલિત હોય છે એવા પુરુષો મનુષ્યલોકમા આસક્તિપૂર્વક સાવદ્ય ક્રિયાઓ કરીને નરકાદિ અધો-ગતિમા ગમન કરે છે તથા જેઓ આત્માને પણ દંડિત કરે છે અથવા એકાન્ત રૂપે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, એવા સત્કર્મનો વિનાશ કરનારા (દુષ્કૃત્ય કરનારા) મનુષ્યો નરકાદિ પાપલોકમા ઉત્પન્ન થઈને દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત ત્યા યાતનાઓ સહન કર્યા કરે છે કદાચ બાલતપસ્યાના પ્રભાવથી તેમને દેવગતિની પ્રાપ્તિ થાય, તો પણ તેઓ અધમ દેવ રૂપે જ—દેવોના દાસ રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્કૃષ્ટ દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થતા નથી ॥ ગાથા ૯ ॥

अन्वयार्थः-

'जीवियं' जीवितम् 'संखयं' संस्कार्यम् (ण य आहु) न चाहुः=न कथयन्ति त्रुटितसूत्रवत्संधातुं न शक्यते जीवतमित्यर्थः,(तह वि य)तथापि च(बालजणो)बाल जनोऽज्ञानी (पगब्भइ) प्रगल्भते=पापकर्मणि धृष्टो भवति, स चाज्ञ एवं वक्ति- 'पच्चुप्पन्नेन कारियं' प्रत्युत्पन्नेन कार्यम्=वर्तमानकालवर्त्तिना सुखेनैव कार्यम् प्रयोजनम् (परलोयं) परलोकं नरकादिकं स्वर्गादिकं वा (दट्ठुं) दृष्ट्वा (को)कः (आगए) आगतः इति ॥१०॥

शब्दार्थ—'जीवियं-जीवितम्' जीवनको 'संखयं-संस्कारर्यम्' संस्कार करने योग्य 'ण य आहु-नचाहुः' सर्वज्ञों ने नहीं कहा हैं अर्थात् त्रुटित सूत्र के जैसे सांधने योग्य नहीं है 'तह वि य-तथापि च' तोभी 'बालजणो-बालजनः अज्ञानी पुरुप 'पगब्भइ-प्रगल्भते' पाप कर्म करने में धृष्टता करते हैं वे ऐसा कहते हैं कि 'पच्चुपन्नेन कारियं-प्रत्युत्पन्नेन कार्यम्' वर्तमान सुख का ही मुझे प्रयोजन है 'परलोयं-परलोकम्' नरकादिक स्वर्गादिक परलोकको 'दट्ठुं दृष्ट्वा' देख कर 'को-कः' कौन 'आगए-आगतः' आया है ॥१०॥

—अन्वयार्थ—

जीवन संस्कार्य नहीं है अर्थात् टूटे हुए धागे के समान पुनः जोड़ा नहीं जा सकता ऐसा तीर्थंकर भगवान् कहते हैं फिर भी अज्ञानी जन पापकर्म करने में धृष्टता करते हे । वे कहते हमें तो वर्त्तमानकालीन सुख से ही प्रयोजन है, स्वर्ग नरक आदि परलोक कौन देख कर आया है ? ॥१०॥

શબ્દાર્થ—'जीविय-जीवितम्' જીવનને 'सखय-सस्कार्यम्' સંસ્કાર કરવા યોગ્ય 'ण य आहु-न चाहु' સર્વજ્ઞોએ કહેલ નથી અર્થાત્ ત્રુટિત સૂતરની જેમ સાધવા યોગ્ય નથી 'तहवि य-तथापि च' તો પણ 'बालजणो-बालजन' અજ્ઞાની પુરૂષ 'पगब्भइ-प्रगल्भते' પાપ કર્મ કરવામા ધૃષ્ટતા કરે છે, તેઓ એવુ કહે છે કે 'पच्चुपन्नेन कारियं-प्रत्युत्पन्नेन कार्यम्' વર્તમાન સુખનુ જ મને પ્રયોજન છે 'परलोयं-परलोकम्' નર્ક વગેરે સ્વર્ગ વગેરે પરલોકને 'द ट्ठु-दृष्ट्वा' જોઇને 'को-क' કોણ 'आगए-आगत' આવ્યુ છે ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ (ગાથા ૧૦)

જીવન સંસ્કાર્ય નથી એટલે કે તૂટેલા દોરાની જેમ ફરી સાધી શકાય એવુ નથી, છતા પણ અજ્ઞાની પુરુષો પાપકર્મ કરતા લજ્જા કે સંકોચ અનુભવતા નથી તેઓ એવુ કહે છે કે અમારે તો વર્તમાનકાલીન સુખનુ જ પ્રયોજન છે, સ્વર્ગ, નરક આદિ પરલોક કોણ જોઇને આવ્યુ છે, ॥ ૧૦ ॥

टीका—

'जीवितं' जीवनम् 'संखयं' संस्कार्यम्, संस्कारकरणयोग्यम् 'ण य आहु' न चाहु:=न च सर्वज्ञेन कथितम्। 'तहवि य' तथापि च 'बालजणो' बालजनो मूर्खो बाल इव अविवेकी 'पगब्भई, प्रगल्भते पापकर्मणि धृष्टो भवति। स एवं कथयति। 'पच्चुप्पन्नेण कारियं' प्रत्युत्पन्नेन कार्यम् तात्कालिकसुखेनैवाऽस्माकं प्रयोजनं विद्यते 'परलोयं' परलोकम् 'दट्ठुं, दृष्ट्वा 'को आगए' क आगतः, न कोपीति भावः, यदि कश्चित् परलोकं दृष्ट्वा आगतो भवेत्, तदा परलोकं श्रद्धां कृत्वा तदर्थमैहिकसुखं परित्यज्य दुःखबहुले कर्मणि प्रवृत्तिः चारुतरा स्यात्, न त्वेवम् तस्मात् वैषयिकसुखायैव प्रवृत्तिः करणीयेति वदन्त्येवमज्ञानिनः।

भावार्थस्त्वयम्—सर्वज्ञेन कथितं यत् त्रुटितं जीवितं संधातुं न कोऽपि समर्थः। तथाहि—

—टीकार्थ—

यह जीवन संस्कार करने योग्य नहीं है अर्थात् टूटे हुए आयुष्य को पुनः जोड नहीं सकते ऐसा सर्वज्ञ कहते हैं तथापि अविवेकी जन पापकर्म के सेवन में ढिठाइ करते हैं। उनका कथन है — हमें तो वर्त्तमान से तात्पर्य है अर्थात् वर्त्तमान कालीन सुख से ही प्रयोजन है। कौन परलोक देखकर आया है? कोइ परलोक देखकर आया होता तो परलोक पर श्रद्धा करके उसके लिए इहलोक संबंधी सुख का परित्याग करके दुःखों की बहुलता वाले कर्म में प्रवृत्ति करना अच्छा रहता है। परन्तु ऐसा तो है नहीं, अतएव वैषयिक सुख के लिए ही प्रवृत्ति करना चाहिये। यह अज्ञानी जीवों का कथन है।

भावार्थ यह है — सर्वज्ञ ने कहा है कि टूटी हुइ आयु फिर नहीं सांधी जा सकती। कहा भी है —"दंडकलियं करित्ता" इत्यादि। रात

ટીકાર્થ

કદાચ તટેલા દેરાને સાંધી શકાય છે, પણ તૂટેલા જીવનને સાંધી શકવાને કોઈ સમર્થ નથી, એવુ સર્વજ્ઞ ભગવાનનુ કથન છે છતા પણ અવિવેકી મનુષ્યો પાપકર્મ સેવવાની ધૃષ્ટતા કરે છે તેઓ એવુ કહે છે કે "અમારે તો વર્તમાનકાળના સુખ સાથે જ નિસ્બત છે, પરલોક જોઈને કોણ આવ્યુ છે? કોઈ પરલોક જોઈને આવ્યુ હોત તો પરલોકની વાત પર શ્રદ્ધા મૂકીને તેને માટે આ લોકના સુખનો પરિત્યાગ કરીને દુખોની બહુલતાવાળાં કર્મોમા (તપસ્યા આદિમા) પ્રવૃત્ત થવાનુ ઉચિત ગણાત પરન્તુ એવું તો છે નહીં, તેથી વૈષયિક સુખને માટે જ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ". આ પ્રકારનું કથન અજ્ઞાની મનુષ્યો કરે છે.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે — સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ કહ્યુ છે કે તૂટેલા આયુષ્યને સાંધી શકાતુ નથી કહ્યુ પણ છે કે—"दंडकलियं करित्ता वच्चंति हु" ઈત્યાદિ

"दंडकलियं करित्ता वच्चंति हु राइयो य दिवसा य।
आउसंवेल्लंता गता पुण पुणो निवत्तंति" ॥१॥ इति॥

"आयुष्यक्षण एकोऽपि स्वर्णकोटिशतैरपि।
तच्चेन्निरर्थकं नीतं का नु हानिस्ततोऽधिका ॥१॥"

"यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव॥" इत्यादि।

तथापि अज्ञानिनः पापकर्मणि धृष्टा एव भवन्ति, न ततो निवर्त्तन्ते। त एवं कथयन्ति अस्माकं वर्त्तमानसुखेनैव प्रयोजनं विद्यते, परलोकं दृष्ट्वा कः समागत इति ॥१०॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेणेह लोकमात्रे विद्यमानसुखाभिलाषिणा पारलौकिकसुखं तिरस्कुर्वाणेन नास्तिकेन यदुक्तं तस्योत्तरमेकादशगाथया ददाति

---

और दिन आयु की अवधि को दंडघटी के प्रमाण से क्षीण करते हुए वीत रहे हैं। जो एकवार व्यतीत हो जाते हैं, वे फिर लौट कर नहीं आते

"आयुष्यक्षण एकोऽपि" इत्यादि। आयु का एक क्षण भी अरबों स्वर्ण-मुहरों से भी नहीं खरीदा जा सकता। अगर वह निरर्थक चला गया तो उससे वडी हानि और क्या हो सकती है?

वेग से वहता हुआ जल जैसे लौट कर नहीं आता, उसी प्रकार व्यतीत हुआ समय फिर नही लौटता"।

फिर भी अज्ञानी जन पापकर्म में धृष्ट ही होते हैं, उससे निवृत्त नहीं होते। वे कहते हैं – हमें तो वर्तमान के सुख से ही प्रयोजन है' कौन परलोक देखकर आया है? ॥१०॥

---

"જેવી રીતે રેતઘડીમાથી રેત ક્ષણે ક્ષણે ઓછી થતી રહે છે, એજ પ્રમાણે રાત અને દિવસો આયુષ્યની અવધિને ક્ષીણ કરતા કરતા વ્યતીત થઈ રહ્યા છે. જે દિવસો અથવા ક્ષણો એક વાર વ્યતીત થઇ જાય છે, તે ફરી પાછા આવવાના નથી"

"आयुष्यक्षण एकोऽपि" ઈત્યાદિ–અબજો સોનામહોરો દેવા છતા પણ આયુની એક ક્ષણ પણ ખરીદી શકાતી નથી જો તે નિરર્થક ગુમાવી બેઠા, તો તેના કરતા અધિક હાનિ બીજી કઈ હોઈ શકે?"

"વેગથી વહેતુ પાણી જેવી રીતે પાછુ આવતુ નથી, એજ પ્રમાણે વ્યતીત થયેલો સમય પણ પાછો આવતો નથી"

જીવનની ક્ષણભંગુરતાને જાણવા છતાં પણ અજ્ઞાની મનુષ્યો પાપકર્મ કરતા પાછા હઠતા નથી તેઓ એવુ કહેવાની પણ ધૃષ્ટતા કરે છે કે– "અમારે તો આ લોકના સુખ સાથે નિસ્બત છે, પરલોક કોણે જોયો છે! ॥ ગા ૧૦ ॥

सूत्रकारः-'अदक्खुव' इत्यादि।

मूलम्-

अदक्खुव दक्खुवाहियं सद्दहसु अदक्खुदंसणा।
हंदि हु सुनिरुद्धदंसणे मोहणिज्जेण कडेण कम्मुणा ॥११॥

छाया—

अपश्यवत् पश्यव्याहृतं श्रद्धत्स्व अपश्यदर्शन।
गृहाण सुनिरुद्धदर्शनः मोहनीयेन कृतेन कर्मणा ॥११॥

अन्वयार्थः-

(अदक्खुव) अपश्यवत् पश्यतीति पश्यो न पश्योऽपश्योऽन्धः तद्वत् तत्सदृश !

---

इस प्रकार इस लोक संबंधी सुख के ही अभिलाषी और पारलौकिक सुख का तिरस्कार करने वाले नास्तिक के कथन का उत्तर सूत्रकार ग्यारहवी गाथा में देते हैं- "अदक्खुव" इत्यादि।

शब्दार्थ—'अदक्खु व-अपश्यवत्' हे अन्धे के समान पुरुष' 'दक्खुवाहियं-पश्यव्याहृतम्' सर्वज्ञके कहे हुए आगमों में 'सद्दहसु-श्रद्धत्स्व' श्रद्धा करो 'अदक्खुदंसणा-अपश्यदर्शन' हे असर्वज्ञ दर्शन वाले ! 'मोहणिज्जेण-मोहनीयेन' मोहनीय 'कडेण-कृतेन' स्वयं किये हुए 'कम्मुणा-कर्मणा' कर्म से सुनिरुद्धदंसणे—सुनिरुद्धदर्शनः' जिनकी ज्ञान दृष्टि नष्ट होगई है वह सर्वज्ञोक्त आगमों को नहीं मानता है 'हंदि हु-जानीहि' ऐसा निश्चय जानो ॥११॥

-अन्वयार्थ-

हे अपश्यवत् अर्थात् अन्धे के समान सर्वज्ञकथित आगम पर श्रद्धा

---

આ પ્રકારના આ લોકના સુખની અભિલાષાવાળા અને પારલૌકિક સુખનો તિરસ્કાર કરનારા નાસ્તિકોના કથનનો ૧૧મી ગાથામાં સૂત્રકાર આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે— "अदक्खुव" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'अ-क्खु व-अपश्यवत्' હે! આંધળાના સમાન પુરૂષ! 'दक्खुवाहिय-पश्यव्याहृतम्' સર્વજ્ઞોએ કહેલ આગમોમાં 'सद्दहसु-श्रद्धत्स्व' શ્રદ્ધા રાખો 'अदक्खु दंसणा-अपश्यदर्शन' હે! અસર્વજ્ઞ દર્શનવાળાઓ! 'मोहणिज्जेण-मोहनीयेन' મોહનીય 'कडेण-कृतेन' પોતે કરેલ 'कम्मुणा-कर्मणा' કર્મથી 'सुनिरुद्धदंसणे-सुनिरुद्धदर्शन' જેમની જ્ઞાનદૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે તે સર્વજ્ઞોક્ત આગમોને માનતો નથી 'हंदिहु-जानीहि' એવું નિશ્ચિત જાણો ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ

હે અપશ્યવત્! (આંધળા સમાન પુરુષ!) સર્વજ્ઞ દ્વારા કથિત આગમ પર શ્રદ્ધા

हे अन्धतुल्य इत्यर्थः, (दक्खुवाहियं) पश्यव्याहृतं=सर्वज्ञोक्तागमं (सद्दहसु) श्रद्धत्स्व-तस्मिन् श्रद्धां कुरु (अदक्खुदंसणा) हे अपश्यदर्शन (मोहणिज्जेण) मोहनीयेन (कडेण) कृतेन (कम्मुणा) कर्मणा (सुनिरुद्धदंसणे) सुनिरुद्धदर्शनः पुरुषः सर्वज्ञोक्तागमं न पश्यतीति (इंदिह्नु) निश्चयेन गृहाण-जानीहि ॥११॥

टीका-

'अदक्खु व' अपश्यवत् पश्यतीति पश्यः न पश्योऽपश्योऽन्धः तत्तुल्य इत्यपश्यवत्, हे अन्धतुल्य नास्तिकप्राणिन् ? हे प्रत्यक्षमात्रग्राहित्वेन कार्याकार्यानभिज्ञ 'दक्खुवाहियं' पश्यव्याहृतम् पश्यति केवलालोकेन सर्वं सदा वस्तुजातं यः सः पश्यः सर्वज्ञः तेन पश्येन व्याहृतं प्रतिपादितं शास्त्रं श्रद्धत्स्व सर्वज्ञप्रतिपादितशास्त्रे श्रद्धां कुरु, प्रत्यक्षमात्रस्य

---

कर, हे अपश्यदर्शन उपार्जित किये हुए मोहनीय कर्म के कारण जिसकी दृष्टि पूरी तरह अवरुद्ध हो गई है, वह पुरुष सर्वज्ञोक्त आगम पर श्रद्धा नहीं करता ॥११॥

-टीकार्थ-

जो देखता है वह 'पश्य' कहलाता है, जो नहीं देखता वह 'अपश्य' कहा जाता है। अपश्य का अर्थ है-अन्धा, जो अपश्य के समान है उसे अपश्यवत् कहा गया है। हे अपश्यवत् नास्तिक पश्य अर्थात् केवलज्ञान दर्शन के आलोक के द्वारा सदैव समस्त वस्तु को देखने वाले अर्थात् सर्वज्ञ द्वारा प्रणीत शास्त्र पर श्रद्धा कर, और प्रत्यक्ष मात्र वस्तु के आग्रह का परित्याग कर दे। अकेले प्रत्यक्ष प्रमाण को स्वीकार करने पर पितामह आदि सम्बन्धी समस्त व्यवहार लुप्त हो जाएगा। हे अपश्यदर्शन अर्थात् असर्वज्ञ के दर्शन

---

રાખ હે અપશ્યદર્શન ! (અસર્વજ્ઞની વાતમા શ્રદ્ધા રાખનાર પુરુષ !) ઉપાર્જિત કરેલા મોહનીય કર્મને કારણે જેની દૃષ્ટિ પૂરે પૂરી અવરુદ્ધ થઇ ગઈ છે, તે પુરુષ સર્વજ્ઞોકત આગમ પર શ્રદ્ધા રાખતો નથી ॥ ૧૧ ॥

ટીકાર્થ

જે દેખી શકે છે તેને 'પશ્ય' કહેવાય છે અને જે દેખી શકતો નથી તેને 'અપશ્ય' કહેવાય છે અપશ્ય એટલે આધળો જે માણુસ અપસ્ય (આધળા) જેવો હોય છે તેને 'અપસ્યવત્' કહે છે સૂત્રકાર કહે છે કે હે અપસ્યવત નાસ્તિક ! કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન રૂપ પ્રકાશ દ્વારા સમસ્ત વસ્તુસમૂહને સદૈવ દેખનાર સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રણીત શાસ્ત્ર પર શ્રદ્ધા રાખ, અને પ્રત્યક્ષ વસ્તુને જ સ્વીકારવાનો દુરાગ્રહ છોડી દે એકલા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો જ સ્વીકાર કરવામા આવે, તો પિતામહ, પ્રપિતામહ આદિ સંબધી સમસ્ત વ્યવહારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે હે અપશ્યદર્શન ! (અસર્વજ્ઞના

स्वीकारे सर्वोऽपि पितामहादिनिबंधनो व्यवहारो लुप्येत। 'अदक्खुदंसणा' अपश्यदर्शनः अपश्यकस्याऽसर्वज्ञस्य स्वीकृतं दर्शनं येनाऽसौ तत्संबुद्धौ हे अपश्यदर्शन ! हे नास्तिक स्वतः प्रत्यक्षदर्शी भवान् तथाविध-शास्त्रप्रमाणकः सन् कार्याकार्यविवेकाऽभावेनाऽन्धतुल्योऽभविष्यत, यदि सर्वज्ञाऽभ्युपगमं नाऽकरिष्यत् 'मोहणिज्जेण' मोहनीयेन 'कम्मुणा' कर्मणा, 'कडेण' कृतेन स्वयं कृतेन मोहनीयेन कर्मणा, 'सुनिरुद्धदंसणे' सुनिरुद्धदर्शनः-सुनिरुद्धं सर्वतः अवरुद्धं दर्शनं सम्यगवबोधरूपं यस्य स तथा जिनवचनश्रद्धावर्जितः पुरुषः सर्वज्ञोक्तमागमं न स्वीकरोतीति। 'हंदि हु' 'हंदि' इत्यव्ययं 'गृहाण' इत्यर्थे 'हु' इति निश्चयो तेन निश्चयेन गृहाण अवधारय।

हे अन्धतुल्यनास्तिक ! सर्वज्ञप्रतिपादितशास्त्रे श्रद्धां कुरु। हे असर्वज्ञोक्ताऽऽगमपक्षपातिन् जीव ! यस्य ज्ञानदृष्टिः स्वकृतमोहनीयकर्मणाऽवरुद्धा विद्यते, स सर्वज्ञोक्तमागमं नैव स्वीकरोतीति गृहाण इति भावः ॥११॥

को स्वीकार करने वाले नास्तिक ! आप तो स्वयं प्रत्यक्षदर्शी हो, इस प्रकार के शास्त्र को प्रमाण मानते हुए तुम कार्य और अकार्य के विवेक से रहित होने के कारण अन्धे के समान हो जाओगे. यदि सर्वज्ञ के सिद्धान्त के अनुसार नहीं चलोगे। स्वयं उपार्जन किये हुवे मोहनीय कर्म के द्वारा जिसका सम्यक् बोधरूप दर्शन पूर्ण रूप से अवरुद्ध होगया है, ऐसा जिन भगवान् के वचनों की श्रद्धा से हीन पुरुष सर्वज्ञोक्त आगम को स्वीकार नहीं करता है। ऐसा निश्चय समझो।

भाव यह है -हे अन्धे के समान नास्तिक सर्वज्ञ द्वारा प्रतिपादित शास्त्र पर श्रद्धा कर ! हे असर्वज्ञ के कहे आगम का पक्षपात करनेवाले जीव इस बात को समझ ले कि जिसकी दृष्टि उपार्जित किए हुए मोहनीय कर्म के कारण अवरुद्ध हो गई है, वह सर्वज्ञकथित आगम को स्वीकार नहीं करता ॥११॥

દર્શનનો સ્વીકાર કરનાર હે નાસ્તિક !) આપ તો સ્વયં પ્રત્યક્ષદર્શી છો ! જો સર્વજ્ઞના સિદ્ધાંતો અનુસાર નહીં ચાલો અને આ પ્રકારના શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનશો તો તમે કાર્ય અને અકાર્યના વિવેકથી વિહીન થઇ જવાને કારણે આંધળા જેવા થઈ જશો. પોતાના દ્વારા જ ઉપાર્જિત કરાયેલા મોહનીય કર્મના ઉદયને કારણે જેનું સમ્યક્ બોધ રૂપ દર્શન પૂર્ણ રૂપે અવરૂદ્ધ થઈ ગયું છે એવો જિન ભગવાનના વચનોમાં શ્રદ્ધા નહીં રાખનારો પુરુષ સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમનો સ્વીકાર કરતો નથી, એવું અવશ્ય સમજી લો.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-હે આંધળા સમાન નાસ્તિક ! સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રતિપાદિત શાસ્ત્ર પર શ્રદ્ધા રાખ અસર્વજ્ઞ પ્રતિપાદિત શાસ્ત્ર પ્રત્યે પક્ષપાત રાખનારા હે અપશ્યદર્શન નાસ્તિક ! તું આ વાતને બરાબર સમજી લે કે ઉપાર્જિત કરેલા મોહનીય કર્મને કારણે જેની દૃષ્ટિ અવરુદ્ધ થઈ ગઈ છે, એવો પુરુષ જ સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત આગમનો સ્વીકાર કરતો નથી. ॥ ગાથા ૧૧ ॥

पुनरप्युपदेशान्तरमधिकृत्याह सूत्रकारः-'दुक्खी मोहे' इत्यादि ।

मूलम्—

१ ४ २ ३ ९ ५ ६
दुक्खी मोहे पुणो पुणो निविंदेज्ज सिलोगपूयणं ।
८ ७ १३ १२ ११ १०
एवं सहिए अहिपासए आयतुल्ले पाणेहिं संजए॥१२॥

छाया—

दुःखी मोहं पुनः पुनर्निर्विन्देत श्लोकपूजनम् ।
एवं सहितोऽधिपश्येद् आत्मतुल्यान् प्राणान् संयतः ॥१२॥

अन्वयार्थः—

(दुक्खी) दुःखी जीवः(पुणोपुणो) पुनः पुनः (मोहे) मोहम् प्राप्नोति (सिलोगपूयणं) श्लोकपूजनम्=स्तुतिसंस्तवम् (निविंदेज्ज) निर्विन्देत=परित्यजेत्

---

सूत्रकार पुनः उपदेश करते हैं—"दुक्खी मोहे" इत्यादि

शब्दार्थ-दुक्खी-दुःखी' दुःखी जीव 'पुणो पुणो-पुनः पुनः' वार वार 'मोहे—मोहम्' अविवेकको प्राप्त करता है 'सिलोगपूयणं-श्लोकपूजनम्' अतः साधु अपनी स्तुति और पूजा 'निविंदेज्ज-निर्विन्देत' त्यागदेवे 'एवं-एवम्' इस प्रकार 'सहिते-सहितः' ज्ञानादियुक्त 'संजए-संयतः' साधु 'पाणेहिं-प्राणान्' प्राणियों को 'आयतुल्ले-आत्मतुल्यान्' अपने समान' अहियासए-अधिपश्येत्' देखे ॥१२॥

—अन्वयार्थ—

दुःखी जीव वार वार मोह को प्राप्त होता है साधु पुरुष श्लोक श्लाघा को अर्थात् प्रशंसा सन्मान आदि को त्याग और सम्यग् ज्ञानादि

---

આગળ ઉપદેશ આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે "दुक्खीमोहे" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ— दुक्खी-दु खी' દુ ખી જીવ 'पुणो पुणो-पुन पुन.' વારવાર 'मोहे-मोहम्' અવિવેકને પ્રાપ્ત કરે છે 'सिलोगपूयण-श्लोकपूजनम्' અત સાધુ પોતાની સ્તુતિ અને પૂજા 'निविंदेज्ज-निर्विन्देत' છોડી દે 'एवं-एवम्' આ પ્રકારે 'सहिते-सहित.' જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત 'स जए-सयतः' સાધુ पाणेहिं-प्राणान्' પ્રાણિઓને 'आयतुल्ले-आत्मतुल्यान्' પોતાના સમાન 'अहिपासए-अधिपश्येत्' જુવે ॥ ૧૨ ॥

-સૂત્રાર્થ-

દુઃખી જીવ વારવાર મોહને આધીન બને છે સાધુઓએ શ્લોક-શ્લાઘા (પ્રશંસા,

साधुपुरुषः (एवं) एवमनेन प्रकारेण (सहिते) सहितोज्ञानादियुक्तः (संजए) संयतःसाधुः (पाणेहि) प्राणान्–जीवान् (आयतुल्ले) आत्मतुल्यान् स्वसदृशान् (अहियासए) अधिपश्येदिति ॥१२॥

टीका–

'दुक्खी' दुःखी, असातवेदनियतया प्रतिहतो जीवः, 'पुणो पुणो' पुनः पुनः 'मोहे, मोहम्, तथा च दुःखी जीवः पुनः पुनः मोहं प्राप्नोति, अज्ञानोदयात् दुःख-मनुभवन् मूढः तादृशं तादृशं कर्म करोति येन मुहुर्मुहुर्दुःखान्वितं संसारसागरमेव प्राप्नोति । अतो मुनिर्मोहकर्महेतुकं, 'सिलोगपूयणं' श्लोकपूजनम्, = आत्म-श्लाघां संमानं च 'निविंदेज्ज ? निर्विन्देत, परित्यजेत् , । 'एवं' एवमनेन प्रकारेण 'सहिए' सहितो हितेन–प्राणिहितेन सह सहितः, प्राणिहितकारकः ज्ञानादि-

से युक्त होकर अन्य प्राणियों को अपने समान ही देखे ॥१२॥

--टीकार्थ--

दुःखी अर्थात् असातावेदनीय कर्म से उपहत जीव पुनः पुनः मोह को प्राप्त होता है । अज्ञान के उदय से दुःख को अनुभव करता हुआ मूढ पुरुष ऐसे ऐसे कार्य करता है कि जिससे वार वार दुखों से पीड़ित होता है और संसार सागर को ही प्राप्त होता है । अतएव मुनि मोह हेतुक आत्मश्लाघा को और सम्मान को त्याग दे । इस प्रकार ज्ञानादि से सम्पन्न होकर संयमवान् साधु समस्त प्राणियों को आत्मतुल्य समझे, क्योंकि मोहग्रस्त जीव दुःख से पीड़ित होकर वारवार संसार में ही परिभ्रमण करता है । इस

સન્માન) આદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને સમ્યક્ જ્ઞાનાદિથી યુક્ત થઈને સમસ્ત પ્રાણીઓને આત્મવત્ (પોતાના સમાન) જ માનવા જોઈએ ॥ ૧૨ ॥

–ટીકાર્થ–

દુઃખી અથવા અસાતાવેદનીય કર્મના ઉદયને કારણે દુઃખનો અનુભવ કરતો જીવ વારંવાર મોહને અધીન બને છે અજ્ઞાનના ઉદયથી દુઃખનો અનુભવ કરતો મૂઢ મનુષ્ય એવા એવા કાર્યો કરે છે, કે જેને લીધે તેનું સંસાર સાગરમાં પરિભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે, અને તેને દુઃખોથી પીડાયા જ કરવું પડે છે તેથી મોહહેતુક આત્મશ્લાઘા અને સન્માનનો મુનિએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન થઈને સંયમયુક્ત સાધુએ સમસ્ત જીવોને આત્મતુલ્ય સમજવા જોઈએ, કારણ કે મોહગ્રસ્ત જીવ દુઃખથી પીડિત થઈને વારંવાર સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે આ કારણે સંયમી સાધુએ

युक्तः 'संजए' संयतः साधुः 'पाणेहिं' प्राणान् प्राणिनः 'आयतुल्ले' आत्मतुल्यान् 'अहियासए' अधिपश्येत् । यतो मोहग्रस्तो जीवो दुःखार्त्तः सन् पुनः पुनरपि संसारमेवागच्छति । अतः श्लोकश्लाघादिभिरस्पृष्टो ज्ञानादिसंपन्नः साधुः सर्वप्राणिनः आत्मतुल्यानेव पश्येत् । तदुक्तम्-"अप्पसमे मन्नेज्ज छप्पिकाए" आत्मसमान् मन्येत षड्कायानिति ॥१२॥

व्रतस्य महिमानं शास्त्रकारो वर्णयति --गारंपि य, इत्यादि ।

मूलम्

१ २ ३ ४ ५ ६
गारं पि य आवसे नरे अणुपुव्वं पाणेहिं संजए।
८ ७ ९ १० १२ ११
समतां सव्वत्थ सुव्वए देवाणं गच्छे स लोगयं ॥१३॥

छाया

अगारमप्यावसन्नरोऽनुपूर्व्या प्राणेषु संयतः ।
समतां सर्वत्र सुव्रतो देवानां गच्छेत्स लोकम् ॥१३॥

---

कारण प्रशंसा सम्मान आदि की अभिलाषा से रहित और ज्ञानादि से युक्त होकर संयमी साधु समस्त प्राणियों को आत्मतुल्य समझे । कहा भी है-"अप्पसमे मन्नेज्ज" इत्यादि । "छहों कायों के जीवों को आत्मा के समान ही समझना चाहिए" ॥१२॥

शास्त्रकार व्रत की महिमा का वर्णन करते हैं-"गारं पि य" इत्यादि ।

शब्दार्थ—गारंपि य 'अगारमपि' घर में भी 'आवसे-आवसन्' निवास करता हुआ 'नरे-नरः' मनुष्य 'अणुपुव्वं-आनुपूर्व्या' क्रमशः 'पाणेहि संजए प्राणेषु संयतः, प्राणिहिंसासे निवृत्त होकर 'सव्वत्थ-सर्वत्र' सभी प्राणियों में 'समतां-समतां' समभाव रखता हुआ 'स-सः' वह 'सुव्वए-सुव्रतः' सुव्रत पुरुष 'देवाणं लोगयं-देवानां लोकम्' देवताओं के लोकको 'गच्छे-गच्छेत्' जाता है ॥१३॥

---

प्रशंसा, सन्मान आदिनी अभिलाषानो त्याग करीने अने ज्ञानादिथी संपन्न थईने समस्त જીવોને આત્મતુલ્ય માનવા જોઈએ કહ્યુ પણ છે કે —"अप्पसमे मन्नेज्ज" ઈત્યાદિ-

"છકાયના જીવોને આત્મવત્ જ માનવા જોઈએ" ॥ગાથા ૧૨॥

હવે શાસ્ત્રકાર વ્રતનો મહિમા વર્ણવે છે- "गार पि य" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'गार पि य--अगारमपि' ઘરમા પણ 'आवसे--आवसन्' નિવાસ કરતો 'नरे-नर' મનુષ્ય 'अणुपुव्व--आनुपूर्व्या' ક્રમશ 'पाणेहि संजए-प्राणेषु संयत' પ્રાણુ હિંસાથી નિવૃત્ત થઈને 'सव्वत्थ-सर्वत्र' બધા પ્રાણિઓમા 'समतां समतां' સમભાવ રાખવા 'से-स' તે 'सुव्वए-सुव्रत' સુવ્રત પુરૂષ 'देवाण लोगय-देवानां लोकम्' દેવતાઓના લોકમા 'गच्छे-गच्छेतू' જાય છે. ॥ ૧૩ ॥

अन्वयार्थ

(गारंपि य) अगारमपि च गृहेपि (आवसे) आवसन् निवासं कुर्वन् (नरे) नरो--मनुष्यः (अणुपुव्वं) आनुपूर्व्या=क्रमशः (पाणेहिं संजए) प्राणेषु संयतः प्राणातिपातविरतः (सव्वत्थ) सर्वत्र (समता) समभावं कुर्वन् (स) सः (सुव्वए) सुव्रतः (देवाणं लोगयं) देवलोकं स्वर्गम् (गच्छे) गच्छेदिति ॥१३॥

टीका

'गारंपि य' अगारमपि च गृहमपि 'आवसे' आवसन् 'नरे' नरो=मनुष्यः 'अणुपुव्वं' आनुपूर्व्या क्रमशः 'पाणेहिं संजए' प्राणेषु संयतः प्राणिहिंसया निवृत्तः सन् 'सव्वत्थ' सर्वत्र त्रसस्थावरप्राणेषु 'समता' समतां समभावं कुर्वन् 'सुव्वए' सुव्रतः=जिनप्रतिपादितदेशविरतः धर्मयुतो भूत्वा 'देवाणं लोगए' देवानां लोकं स्थानम् 'गच्छे' गच्छेत् देवलोकं गच्छतीत्यर्थः ।

---

-अन्वयार्थ-

गृहावास में रहता हुआ भी मनुष्य प्राणियों की हिंसा से निवृत्त और 'सुव्वए' सर्वत्र समभाव धारण करता हुआ सुव्रतवान् होता है और देवलोक में गमन करता है ॥१३॥

-टीकार्थ-

गृहवास करता हुआ मनुष्य भी यदि अनुक्रम से प्राणियों में संयत होकर अर्थात् प्राणातिपात से निवृत्त होकर रहे और त्रस तथा स्थावर जीवों पर समभाव धारण करे तो वह जिनोक्त देशविरति से युक्त होकर देवलोक प्राप्त कर लेता है ।

अभिप्राय यह है कि गृहावास में रहने वाला पुरुष भी यदि देशविरति को अंगीकार करके तथा समस्त प्राणियों में समताभाव धारण करके

---

-સૂત્રાર્થ-

ગૃહવાસ કરતો મનુષ્ય પણ જો ક્રમે ક્રમે પ્રાણીઓની હિંસાનો પરિત્યાગ કરતો જાય છે અને સમસ્ત પ્રણીઓ પ્રત્યે સમભાવ કરતો સુવ્રતવાન્ થાય છે, તો દેવ ગતિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

ટીકાર્થ

ગૃહવાસ કરતો મનુષ્ય પણ જો પ્રાણાતિપાત આદિથી નિવૃત્ત રહે અને સમસ્ત ત્રસ તથા સ્થાવર જીવો પ્રત્યે સમભાવ ધારણ કરે, તો તે જિનોક્ત દેશવિરતિથી યુક્ત થવાને કારણે દેવલોકની પ્રાપ્તિ કરે છે

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે- ગૃહસ્થાશ્રમમા રહેનાર પુરુષ પણ જો દેશવિરતિને

गृहेऽपि वसन् पुरुषो यदि देशविरतिमंगीकृत्य सर्वप्राणिषु समताभावं कुर्वन् जिनोदितधर्माराधको भवति तदा स देवलोकमवश्यं गच्छतीति जिनप्रतिपादिताऽहिंसाया इदं फलं यत् गृहमावसन्नपि स्वर्गगामी भवति, देशविरतेरपि यदा ईदृशी गतिस्तदा सर्वविरतेस्तु का कथा॥१३॥

संप्रति सर्वविरतेर्महिमानमाह 'सोच्चा' इत्यादि ।

मूलम्

२ १ ३ ४ ६ ५
**सोच्चा भगवाणुसासणं सच्चे तत्थ करेज्जुवक्कमं ।**
७ ८ ११ ९ १० १२
**सव्वत्थ विणीयमच्छरे उंछं भिक्खु विसुद्धमाहरे ॥१४॥**

छाया

श्रुत्वा भगवदनुशासनं सत्ये तत्र कुर्यादुपक्रमम् ।
सर्वत्र विनीतमत्सर उञ्छं भिक्षुर्विशुद्धमाहरेत् ॥१४॥

---

जिनेन्द्र भगवान् द्वारा प्ररूपित धर्म की आराधना करता है तो अवश्य ही उसे देवलोक की प्राप्ति होती है । जिनप्रतिपादित अहिंसा का यह फल है कि गृहवास करने वाला भी स्वर्ग के सुखों का भोक्ता बन जाता है । जब देशविरति से भी ऐसी गति की प्राप्ति होती है तो सर्वविरति के फल का तो कहना ही क्या है ॥१३॥

अब सर्वविरति की महिमा कहते हैं—"सोच्चा" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'भगवाणुसासणं–भगवदनुशासनम्' भगवान् के अनुशासन अर्थात् आगमको 'सोच्चा–श्रुत्वा' सुनकर 'सच्चे–सत्ये' उस आगममें कहेगये सत्य 'तत्थ–तत्र' संयममें 'उवक्कमं–उपक्रमम्' उद्योग 'करेज्ज–कुर्यात्' करते रहे 'सव्वत्थ–सर्वत्र' प्राणिमात्रमें 'विणीयमच्छरे–विनीतमत्सरः' 'मत्सररहित होकर

---

અંગીકાર કરીને અને સમસ્ત પ્રાણીઓ તરફ સમતા ભાવ ધારણ કરીને જિનેંદ્ર ભગવાન્ દ્વારા પ્રરૂપિત ધર્મની આરાધના કરે તો તેને અવશ્ય દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે જો દેશ વિરતિને અંગીકાર કરવાથી દેવગતિ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તો સર્વવિરતિના ફળની તો વાત જ શી કરવી? એટલે કે સર્વવિરતિ દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એમાં કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. ॥૧૩॥

હવે સૂત્રકાર સર્વવિરતિનો મહિમા વર્ણવે છે- "સોચ્ચા" ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—'भगवाणुसासण–भगवदनुशासनम्' ભગવાનના અનુશાસન અર્થાત્ આગમને 'सोच्चा–श्रुत्वा' સાંભળીને 'सच्चे–सत्ये' તે આગમમાં કહેલ સત્ય 'तत्थ–तत्र' સંયમમાં 'उवक्कम–उपक्रमम्' ઉદ્યોગ 'करेज्ज–कुर्यात्' કરતા રહે 'सव्वत्थ–सर्वत्र' પ્રાણિ

अन्वयार्थः

(भगवाणुसासणं) भगदनुशासनं-तीर्थकरागमं (सोच्चा) श्रुत्वा--- (सच्चे)सत्ये=भगवदागमकथिते(तत्थ)तत्र संयमे(उवक्कमं)उपक्रममुद्योगम् (करेज्ज) कुर्यात् (सव्वत्थ) सर्वत्र प्राणिमात्रे (विणीयमच्छरे) विनीतमत्सरः विगतमत्सरो भूत्वा (भिक्खू) भिक्षुः (विसुद्धं) विशुद्धं समस्ताहारदोषरहितम् (उंछं) उञ्छं भिक्षामाहारम् (आहरे) आहरेत् गृहणीयादिति॥१४॥

टीका-

'भगवाणुसासणं, भगवदनुशासनं भगवतो ज्ञानैश्वर्यादिसंपन्नस्य तीर्थकरस्य अनुशासनमाज्ञां शास्त्रं वा 'सोच्चा' श्रुत्वा= तीर्थकरसमीपेऽनगारान्तिके वा श्रावकस्य वा सम्यग्दृष्टेर्वा अन्तिकं वा श्रुत्वा 'सच्चे' सत्ये सर्वथा बाधरहिते आगमप्रतिपादिते 'तत्थ' तत्र संयमादौ 'उवक्कमं, उपक्रमम्, उद्योगम्

---

'भिक्खू-भिक्षुः' साधु 'विसुद्धं-विशुद्धम्' समस्त आहार दोषसे रहित शुद्ध उंछं-उच्छम्' आहारको 'आहरे आहरेत्' लावे ॥१४॥

—अन्वयार्थ—

जिन भगवान् के आगम को श्रवण करके सत्य अर्थात् संयम में पराक्रम करना चाहिए। प्राणीमात्र के प्रति मत्सरभाव का त्याग करके भिक्षु निर्दोष भिक्षा को ही ग्रहण करे ॥१४॥

—टीकार्थ—

भगवान् अर्थात् सम्पूर्ण ज्ञान एवं ऐश्वर्य आदि से सम्पन्न तीर्थंकर के अनुशासन को तीर्थंकर भगवान् के समीप, अनगार से, श्रावक से अथवा सम्यग्दृष्टि से सुनकर सत्य अर्थात् सब बाधाओं से रहित संयम में उद्योग करना चाहिए। क्या करके भगवान् द्वारा प्ररूपित संयम में उद्योग करे ? इसका

---

માત્રમા 'विणीयमच्छरे-विनीतमत्सर' મત્સર રહિત થઇને 'भिक्खू-भिक्षु' સાધુ 'विसुद्ध -विशुद्धम्' બધા જ આહાર દોષથી રહિત શુદ્ધ 'उंछ -उञ्छम्' આહારને 'आहरे-आहरेत्' લાવે ॥ ૧૪ ॥

-સૂત્રાર્થ-

જિનેન્દ્ર ભગવાનના આગમનુ શ્રવણ કરીને સાધુએ સત્ય એટલે કે સયમમાં પરાક્રમશીલ (પ્રવૃત્ત) થવુ જોઇએ તેણે પ્રાણી માત્ર તરફ મત્સર ભાવનો ત્યાગ કરીને સમભાવ ધારણ કરવો જોઇએ અને નિર્દોષ ભિક્ષા જ ગ્રહણ કરવી જોઇએ. ॥ ૧૪ ॥

ટીકાર્થ

ભગવાન એટલે કે સપૂર્ણ જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી સપન્ન તીર્થકરના અનુશાસનને તીર્થકર ભગવાનની સમીપે, અણગારની સમીપે, શ્રાવકની સમીપે અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિની સમીપે શ્રવણ કરીને સત્યમા એટલે કે સઘળી બાધાઓથી રહિત સયમમાં પ્રવૃત્ત થવુ જોઇએ. ભગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત સંયમમાર્ગમા કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ ? આ પ્રશ્નનો

तत्प्राप्तये 'करेज्ज' कुर्यात् । किं कृत्वा भगवत्कथितसंयमादौ उद्योगं कुर्यात् तत्राह - 'सव्वत्थ' सर्वत्र प्राणिनिवहे 'विणीयमच्छरे' विनीतमत्सरः, सर्वप्राणिषु मत्सररहितो=द्वेषरहितो भूत्वा 'भिक्खु' भिक्षुः साधुः 'विसुद्धं' विशुद्धम् अतिशयेन शुद्धमाधाकर्मिकादिद्विचत्वारिंशद्दोषरहितं शास्त्रप्रतिपाद्यमिति यावत् । 'उंछं, उञ्छं=भिक्षाम् सामुदानिकभिक्षाम् 'आहरे, आहरेत् ।

ज्ञानैश्वर्यादिगुणगणोपेतस्य भगवतस्तीर्थकरस्य शासनं तत्प्रतिपादित तपःसंयमादिकं भगवत्समीपेऽनगारादिसमीपे वा श्रुत्वा लघुकर्मा साधुः सर्वप्राणिहितं संपादयन् संयमादिप्राप्तये प्रयतमानः सर्वप्राणिषु मत्सररहितो गृहदारादौ वितृष्णः सन् तथा सर्वत्र रागद्वेषरहितः द्विचत्वारिंशद्दोषरहितं शरीरयात्रामात्रनिर्वाहकमाहारं जलादिकं चाहरेत् । संयमपरिपालनबुद्ध्यैव, न तु शरीरपोषणबुद्ध्या, आहारादिकमाहरेदिति निष्कृष्टोऽर्थः ॥१४॥

---

उत्तर यह है कि समस्त प्राणियों के प्रति मात्सर्य—द्वेष से रहित होकर साधु आधाकर्म आदि ४२ दोषों से सर्वथा रहित सामुदानिक भिक्षा ग्रहण करे ।

आशय यह है ज्ञान ऐश्वर्य आदि गुणगणों से सम्पन्न भगवान् तीर्थंकर के शासन को, आगम प्रतिपादित तप संयम आदि को, भगवान् के मुखारविन्द से अथवा अनगारों से सुन कर लघुकर्मी साधु समस्त प्राणियों का हित सम्पादन करता हुआ, संयमादि की प्राप्ति के लिए प्रयत्न करता हुआ समस्त जीवों में मात्सर्य रहित होकर, घर और पत्नी आदि से विरक्त होकर तथा सर्वत्र रागद्वेष से रहित होकर, बयालीस दोषों से रहित एवं शरीरयात्रा मात्र में सहायक आहार और पानी को ग्रहण करे । अभिप्राय यह है कि साधु संयम पालन की बुद्धि से ही आहारादिक को ग्रहण करे शरीर पोषण की बुद्धि से नहीं ॥१४॥

---

ઉત્તર એ છે કે સાધુએ સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે માત્સર્ય (દ્વેષ)થી રહિત થઈને આધાકર્મ આદિ ૪૨ દોષોથી રહિત સામુદાનિક ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ

આ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે– જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ ગુણસમૂહથી સંપન્ન એવાં તીર્થંકર ભગવાનના શાસનને– આગમપ્રતિપાદિત તપ સંયમ આદિને ભગવાનના મુખારવિન્દમાંથી, અથવા અણગારોની સમીપે શ્રવણ કરીને લઘુકર્મા સાધુએ સમસ્ત પ્રાણીઓનું હિત સંપાદન કરતા થકા, સંયમાદિની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરતા થકા, સમસ્ત જીવો પ્રત્યે માત્સર્યભાવરહિત થઈને, ઘર, પુત્ર, પત્ની આદિથી વિરક્ત થઈને તથા સર્વત્ર રાગદ્વેષોથી રહિત થઈને, ૪૨ દોષોથી રહિત અને શરીરયાત્રા (સંયમયાત્રા) માત્રમાજ સહાયક બને એવા નિર્દોષ આહાર પાણી આદિ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે સાધુએ સંયમનો નિર્વાહ કરવાની ભાવનાથી જ આહારાદિ ગ્રહણ કરવા જોઈએ, શરીરના પોષણ અથવા શરીર પ્રત્યેની આસક્તિની દૃષ્ટિએ આહારાદિને ગ્રહણ કરવા જોઈએ નહીં ॥ ગાથા ૧૪ ॥

मूलम्-

१ २ ३ ४ ५
सव्वं नच्चा अहिट्ठए धम्मट्ठी उवहाणवीरिए ।
६ ७ ८ ९ १०
गुत्ते जुत्ते सदा जए आयपरे परमायतट्ठिए ॥१५॥

छाया-

सर्वं ज्ञात्वा अधितिष्ठेत् धर्मार्थ्युपधानवीर्यः ।
गुप्तो युक्तः सदा यतेताऽऽत्मपरयोः परमायतस्थितः ॥१५॥

अन्वयार्थ

(सव्वं) सर्वम् (नच्चा) ज्ञात्वा (अहिट्ठए) अधितिष्ठेत् संवरन् (धम्मट्ठी) धर्मार्थी धर्मेणार्थः प्रयोजनं यस्य स तथा (उवहाणवीरिए) उपधानवीर्यः उपधाने उग्रतपसि पराक्रमशीलः (गुत्ते जुत्ते) गुप्तो युक्तो मनोवाक्कायैर्गुप्तः, ज्ञानादिभिर्युक्तः (सया) सदा (आयपरे) आत्मपरयोः विषये

शब्दार्थ-'सव्वं-सर्वम्' सर्व पदार्थों को 'नच्चा-ज्ञात्वा' जानकर साधु अहिट्ठए-अधितिष्ठेत्' सर्वज्ञोक्त संवरका आश्रय लेवें 'धम्मट्ठी-धर्मार्थी, धर्म का प्रयोजन वाला बने 'उवहाणवीरिए-उपधानवीर्यः' तपकरने में पराक्रमशीलबने 'गुत्ते जुत्ते-गुप्तो युक्तो' इन्द्रियोंसे तथा-मन वचन और कायसे गुप्त और ज्ञानादिसे युक्त बने 'सया-सदा' सर्वदा 'आयपरे-आत्मपरयोः' अपने और दूसरे के विषयमें 'जए-यतेत' यत्नकरें 'परमायतट्ठिए-परमायतस्थितः' और मोक्षकी अभिलाषा करे ॥१५॥

-अन्वयार्थ-

संयमी पुरुष समस्त पदार्थों को जानकर संवर को ग्रहण करे तथा धर्मार्थी होकर उग्र तपश्चरण में पराक्रम करे इन्द्रियों से तथा मन वचन काय से गुप्त हो और ज्ञानादिसे

શબ્દાર્થ—'સવ્વ-સર્વમ' બધા પદાર્થોને 'નચ્ચા-જ્ઞાત્વા' જાણીને સાધુ 'અહિટ્ઠએ-અધિતિષ્ઠેત્' સર્વજ્ઞોક્ત સંવરનો આશ્રય લે 'ધમ્મટ્ઠી-ધર્માર્થી' ધર્મના પ્રયોજનવાળો બને 'उवहाणवीरए-उपधानवीर्यः' તપ કરવામાં પરાક્રમશીલ બને 'गुत्ते जुत्ते'-गुप्तो युक्त' ઇંદ્રિયોથી અને મન, વચન, કાયથી ગુપ્ત અને જ્ઞાનાદિથી યુક્ત બને 'सया-सदा' સર્વદા 'आयपरे-आत्मपरयो' પોતાના અને બીજાના વિષયમા 'जए-यतेत' પ્રયત્ન કરે 'परमायतट्ठिए-परमायतस्थित' અને મોક્ષની અભિલાષા કરે ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ

સંયમી પુરૂષ સમસ્ત પદાર્થોને જાણીને સંવર ગ્રહણ કરે તથા ધર્માર્થી થઇને ઉગ્ર તપસ્યાઓમા પ્રયત્નશીલ રહે. તેણે મનોગુપ્ત, વચન ગુપ્ત અને કાયગુપ્ત અને જ્ઞાનાદિથી યુક્ત થવું જોઇએ. તેણે સ્વપરની યતના કરવી જોઇએ. અને મોક્ષની અભિલાષા સેવવી જોઇએ ॥ ૧

(जए) यतेत यत्नं कुर्यात् (परमायतट्ठिए) परमायतस्थितः परमुत्कृष्टः आयतो दीर्घः सर्वदाऽवस्थानात् मोक्षः तेनार्थिकः मोक्षाभिलाषी भवेदिति ॥१५॥

टीका—

'सव्वं' सर्व पदार्थजातम् अथवा सर्वज्ञोक्तमोक्षमार्ग 'नच्चा' ज्ञात्वा 'अहिट्ठए' अधितिष्ठेत् सर्वज्ञोक्तसंवरमाश्रयेत् । तथा 'धम्मट्ठी' धर्मार्थी—धर्मः श्रुतचारित्रलक्षणप्रयोजनवान् धर्मार्थीति यावत् । तथा 'उवहाणवीरिए' उपधानवीर्यः उपधाने उग्रतपसि पराक्रमशीलो भवेत् । 'गुत्ते जुत्ते' गुप्तो युक्तः गुप्त इन्द्रियादिभिः युक्तो ज्ञानादिभिः 'सया' सदा=सर्वदा 'आयपरे' स्वात्म-परात्मनोः 'जए' यत्नं=यत्नं कुर्यात्, 'परमायतट्ठिए' परमायतस्थितः—परमायतो मोक्षः, तत्र–स्थितः उत्थितः मोक्षविषयिणीमभिलाषां कुर्यात् ।

साधुः सर्वं सर्वज्ञवचनं सर्वप्राणिनो ज्ञात्वा सर्वज्ञप्रतिपादितसंवरमा-

---

युक्त हो सदा स्वपर की यतना करे और मोक्ष का अभिलाषी हो ॥१५॥

-टीकार्थ-

समस्त पदार्थों को अथवा सर्वज्ञकथित मोक्षमार्ग को जानकर संवर का आश्रय ग्रहण करे । श्रुत चारित्ररूप धर्म का अर्थी हो उग्र तपश्चर्या में पराक्रम शील हो, इन्द्रियोंका गोपन करे ज्ञानादिसे युक्त बने सदैव स्वात्मा तथा परात्मा की यतना करे और मोक्ष की अभिलाषा करे ।

भाव यह है कि साधु सर्वज्ञ भगवान् के वचन को तथा समस्त प्राणियों को जानकर सर्वज्ञ के द्वारा प्रतिपादित संवर का आश्रय लेवे । तथा धर्मार्थी

---

ટીકાર્થ

સાધુએ સમસ્ત પદાર્થોને અથવા સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત મોક્ષમાર્ગને જાણીને સંવરનો જ આશ્રય લેવો જોઇએ તેણે શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મનું પાલન કરવાનોજ નિશ્ચય કરીને ઉગ્ર તપશ્ચર્યામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. તેણે ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખીને મનોગુપ્ત, વચનગુપ્ત અને કાયગુપ્ત થવું જોઇએ, અને સદૈવ સ્વાત્મા અને પરાત્માની યતના કરવી જોઇએ તેણે આ લોક અને પરલોકના સુખની અભિલાષા રાખવી જોઇએ નહીં, પરન્તુ મોક્ષની જ અભિલાષા રાખવી જોઇએ

ભાવાર્થ એ છે કે- સાધુએ સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત મોક્ષમાર્ગને તથા સંસારના સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપને સમજવું જોઇએ તેણે સર્વજ્ઞ પ્રતિપાદિત સંવરનો આશ્રય લેવો જોઇએ, તથા ધર્માર્થી થઇને તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ આ પ્રકારે મન વચન અને

श्रयेत् । तथा धर्मार्थी तपसि स्वपराक्रमं प्रदर्शयेत् । एवं मनोवचनकायैर्गुप्तो ज्ञानादियुक्तश्च स्वात्मपरात्मनोः प्रयतमानो मोक्षमभिलषेदिति भावः ॥१५॥

पुनरपि उपदेशान्तरं ब्रूते सूत्रकारः—'वित्तं' इत्यादि ।

मूलम्–

२ ३ ४ ५ १ ६ ७
**वित्तं पसवो य नाइओ तं बाले सरणंति मन्नइ ।**
११ १२ १४ १३ १४ १५ १६ १७
**एते मम तेसु वि अहं नो ताणं सरणं न विज्जई ॥१६॥**

छाया--

वित्तं पशवश्च ज्ञातयः तान्बालः शरणमिति मन्यते ।
एते मम तेष्वप्यहं नो त्राणं शरणं न विद्यते ॥१६।

---

होकर तपस्या में पराक्रम करे । इस प्रकार मन वचन और काय से गुप्त होकर तथा ज्ञान आदि से युक्त होकर यतना करता हुआ मोक्ष की अभिलाषा करे ॥१५॥

सूत्रकार पुनः उपदेश करते हैं –"वित्तं', इत्यादि ।

शब्दार्थ—'बाले–बालः' अज्ञानी जीव 'वित्त-वित्तम्' धनधान्यहिरण्यादि 'य–च' और 'पसवो–पशवः' पशु 'नाइओ-ज्ञातयः' तथा ज्ञातिजन 'ते–तत्' इन्हें 'सरणंति—शरणमिति' अपनी शरण 'मन्नइ–मन्यते' मानता है 'एते–एते' ये सब 'मम–मम' मेरे हैं तथा 'तेसु वि–तेष्वपि' धनादिमें 'अहं–अहम्' मैं इन का स्वामीहूं ऐसा अज्ञानी जन मानते हैं परंतु ये सब 'नो ताणं–नो त्राणम्' त्राणकारक नहीं है एवं 'सरणं–शरणम्' शरणरूप 'न विज्जई–न विद्यते' नहीं है ॥१६॥

---

કાય ગુપ્તિથી યુક્ત થઈને અને જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન થઈને યતનાપૂર્વક વિચરતા થકા મોક્ષની જ અભિલાષા કરવી જોઈએ ॥ ગાથા ૧૫॥

આગળ ઉપદેશ આપતા સૂત્રકાર કહે છે કે–" "વિત્ત" ઇત્યાદિ–

શબ્દાર્થ—'बाले–बाल' અજ્ઞાની જીવ 'वित्तं–वित्तम्' ધનધાન્ય હિરણ્ય વગેરે 'य–च' અને 'पसवो–पशव' પશુ 'नाईओ–ज्ञातय' તથા જ્ઞાતિજન 'ते–तत्' તેમને 'सरणंति-शरणमिति' પોતાનું શરણ 'मन्नइ–मन्यते' માને છે 'एते–एते' આ બધા 'मम–मम' મારા છે તથા 'तेसु वि–तेष्वपि' ધન વગેરે વસ્તુનો 'अहं –अहम्' હું સ્વામી છું એવું અજ્ઞાની માણસો માને છે, પરંતુ આ બધું 'नो ताण -नो त्राणम्' ત્રાણકારક નથી એવમ્ 'सरणम्-शरण' શરણરૂપ 'न विज्जई–न विद्यते' નથી ॥ १६ ॥

अन्वयार्थः-

(वाले) वालोऽज्ञानी (वित्तं) वित्तं=धनधान्य हिरण्यादि (य) च (पसवो) पशवो गवादयः (नाइओ) ज्ञातयः (ते) तान् (सरणंति) शरणमिति (मन्नइ) मन्यते (एते) एते इमे धनादयः (मम) मम इमे धनादय ममैवेत्यर्थः, तथा (तेसु वि) तेष्वपि धानादिषु (अहं) अहम्, इत्येव मन्यते वालः परंतु एते (नो ताणं) नो त्राणम् (सरणं) शरणम् (न विज्जई) नो विद्यते इति ॥१६॥

टीका—

'वाले' वालोऽज्ञानी जीवः 'वित्तं' धनधान्यादिकम् 'य' च 'पसवो' पशवः= गवादयः, 'नाईओ' ज्ञातयः ते तान् वित्तपशुज्ञातिप्रभृतीन्' 'सरणंति' शरणमिति, 'मन्नई' मन्यते 'एते' धनपुत्रादयः 'मम' मम-ममैव 'तेसु वि अहं, तेष्वप्यहम्= तेषु धनपुत्रादिष्वपि अहम् अहमस्मि, एवं मन्यते वालः, किन्तु वस्तुत एते, तस्य 'ताणं सरणं न विज्जइ' त्राणं शरणं न विद्यते । यदर्थ-

अन्वयार्थ

अज्ञानी जीव वित्त अर्थात् धन धान्य, हिरण्य स्वर्ण आदि को गो आदि पशुओं को, ज्ञातिजनों को शरणभूत मानता है। ये मेरे हैं' और मैं इनका स्वामी हूँ, ऐसा समझता है, परन्तु ये पदार्थ शरणभूत नहीं हैं ॥१६॥

-टीकार्थ-

अज्ञानी प्राणी धन धान्य आदि को' गो आदि पशुओं को और ज्ञाति जनों को अपने लिए शरण मानता है। वह समझता है कि ये पुत्र आदि मेरे हैं और मैं इनका स्वामी हूं, किन्तु वास्तव में वे उसके लिए शरण नहीं हैं। जिनके लिए वह कार्य करता है उन्हें यथार्थ रूप से समझता नहीं है। कहा

-सूत्रार्थ-

અજ્ઞાની મનુષ્ય વિત્તને એટલે કે ધન, ધાન્ય, સોનુ, ચાંદી આદિને તથા ગાય આદિ પશુઓને અને જ્ઞાતિજનોને શરણભૂત માને છે. "તેઓ મારા છે અને હું તેમનો સ્વામી છું" એવું સમજે છે, પરન્તુ તે પદાર્થો શરણ આપવાને સમર્થ નથી ॥ ૧૬ ॥

-ટીકાર્થ-

અજ્ઞાની મનુષ્ય એવુ માને છે કે ધન, ધાન્ય, આદિનો, ગાય આદિ પશુઓનો, પુત્ર, માતા, પિતા, પત્ની આદિ સ્વજનોનો અને જ્ઞાતિજનોનો મારે આધાર છે તે એવું માની લે છે કે "આ પુત્ર આદિ મારા છે અને હું તેમનો સ્વામી છું" પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરવામા આવે તો તેઓ તેને શરણ આપવાને સમર્થ નથી જેમને માટે તે કાર્ય કરે છે, તેમને તે યથાર્થ રૂપે સમજતો જ નથી કહ્યું પણ

मयं कार्य करोति तच्छरीरमप्यशाश्वतमिति यथार्थतया नावगच्छति तथाचोक्तम्—

"रिद्धी सहावतरला, रोगजराभंगुरं हयसरीरम् ।
दोण्हंपि गमणसीलाण कियच्चिरं होज्ज संबंधो" ॥१॥

छाया—

ऋद्धिः स्वभावतरला रोगजराभङ्गुरं हतशरीरम् ।
द्वयोरपि गमनशीलयोः कियच्चिरं भवति संबन्धः ॥१॥

तथा—"मातापितृसहस्राणि, पुत्रदारशतानि च ।
प्रति जन्मनि वर्त्तन्ते, कस्य माता पितापि वा" ॥१॥

एतदेव दर्शयति—नो वित्तादिकं संसारे कथमपि त्राणं भवति नरकपातादौ रागादयुपद्रुतस्य शरणं न विद्यते इति ॥१६॥

---

भी है—"रिद्धी सहावतरला इत्यादि ।

'सम्पत्ति स्वभाव से ही चपल है और यह निकृष्ट शरीर रोग तथा जरा से विनाशशील है । इस प्रकार दोनों ही जब विनाशशील है तो कितने दिनों तक इनका सम्बन्ध बना रह सकता है ? और भी कहा है –,'माता पितृसहस्राणि' इत्यादि ।

'संसारी जीव के हजारों माता और पिता हो चुके है, सैकडों पुत्र और पत्नियाँ हो चुकी हैं । प्रत्येक जन्म में यह पलट जाते हैं । ऐसी स्थिति में कौन किसकी माता और कौन किसका पिता है ।

यही बात यहां दिखलाई गई है कि धन सम्पदा आदि किसी भी प्रकार संसार में शरणभूत नहीं हैं । जब रागी जीव नरक में जाता है तो यह सब वस्तुएँ उसकी रक्षा करने में समर्थ नहीं हो सकती ॥१६॥

---

છે કે— "રિદ્ધિ સહાવતરલા ઇત્યાદિ—

"સંપત્તિ સ્વભાવથી જ ચંચળ છે, આ નિકૃષ્ટ શરીર રોગ તથા જરા આદિથી વિનાશશીલ છે આ પ્રકારે બન્ને જ વિનાશશીલ હોવાથી કેટલા દિવસ સુધી તેમનો આ જીવ સાથેનો સંબંધ ટકી શકવાનો છે?" વળી કહ્યુ છે કે—"मातापितृसहस्राणि"

સંસારી જીવ હજારો માતા અને પિતા કરી ચુક્યો છે, તેને અનંત ભવોમાં હજારો પુત્રો અને પત્નીઓ થઇ ચુકી છે પ્રત્યેક જન્મમા આ સંસારી સંબંધો પલટાતા રહે છે. એવી સ્થિતિમાં કોણ કોની માતા છે અને કોણ કોનો પિતા છે?"

આ સૂત્રમા એજ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે કે ધન, પુત્ર, પરિવાર આદિ આ સંસારમા કોઇ પણ પ્રકારે શરણભૂત (રક્ષા કરવાને સમર્થ) નથી જ્યારે તેમા આસક્ત બનેલો જીવ નરકમા જાય છે, ત્યારે આ કોઇ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ તેની રક્ષા કરવાને સમર્થ હોતી નથી ॥ગાથા ૧૯ ॥

नरके पतन्तं प्राणिनं मातापितृपुत्रकलत्रधनादयो न रक्षन्ति, इत्युक्तम्। तदेव पुनर्विस्तरेण कथयति सूत्रकारः—'अब्भागमितंमि' इत्यादि ।

मूलम्

२ १ ३ ४ ५ ६
**अब्भागमितंमि वा दुहे अहवा उक्कमिते भवंतिए ।**
७ ८ ९ १० ११ १२ १३
**एगस्स गई य आगई विउमंता सरणं न मन्नई ॥१७॥**

छाया—

अभ्यागते वा दुःखेऽथवोत्क्रान्ते भवान्तिके ।
एकस्य गतिश्चागति,—र्विद्वान् शरणं न मन्यते ॥१७॥

अन्वयार्थः—

(वा) अथवा (अब्भागमितंमि) अभ्यागते समागते (दुहे) दुःखे पूर्वोपात्तासातावेदनीये सति एकाकी एवानुभवति दुःखमित्यर्थः । (अहवा)

---

नरक में पडने वाले प्राणी को माता पिता पुत्र, कलत्र और धन आदि बचा नहीं सकते, यह कहा जा चुका है' यही विषय सूत्रकार विस्तार से कहते है– ''अब्भागमितंमि'' इत्यादि ।

शब्दार्थ—'वा–वा' अथवा 'अब्भागमितंमि दुहे–अभ्यागते दुःखे' दुःख आने पर असातावेदनीय रूप दुःख के आने पर उसको अकेला ही भोगता है 'अहवा–अथवा' अथवा 'उक्कमिते--उत्क्रान्ते' उपक्रमके कारणों से आयु के नाश होने पर 'भवंतिए--भवान्तिके' अथवा मृत्यु उपस्थित होने पर 'एगस्स--एकस्य' अकेला को ही 'गई य--गतिश्च' जाना 'आगई य--आगतिश्च' और आना होता है 'विउमंता--विद्वान' अतः विद्वान् पुरुष 'सरणं--शरणम्' धन आदि को अपना शरण 'न मन्नई--न मन्यते' नहीं मानता है ॥१७॥

---

નરકમા પડનાર જીવને, માતા, પિતા, પુત્ર, પત્ની, ધન, આદિ કોઇ પણ બચાવી શકતું નથી, એવુ પ્રતિપાદન આગલા સૂત્રમા કરવામાં આવ્યું હવે સૂત્રકાર એજ વાતનુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરે છે– અબ્ભાગમિત મિ ઇત્યાદિ–

શબ્દાર્થ—'वा–वा' અથવા 'अब्भागमित मि दुहे–अभ्यागते दु खे' દુ ખ આવી પડે ત્યારે અસાતાવેદનીય વગેરે દુ ખોને એકલો જ ભોગવે છે 'अहवा–अथवा' અથવા 'उक्कमित्ते –उत्क्रान्ते' ઉપક્રમના કારણોથી આયુષ્ય નાશ થાય ત્યારે 'भव तिए–भवान्तिके' અથવા મૃત્યુ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે 'एगस्स–एकस्य' એકલાને જ 'गई य–गतिश्च' જવું 'आगई य–आगतिश्च' અને આવવુ થાય છે 'विउमता–विद्वान' અત વિદ્વાન્ પુરુષ 'सरणं–शरणम्' ધન વગેરેને પોતાનુ શરણ 'न मन्नई–न मन्यते' માનતો નથી ॥૧૭॥

अथवा (उवक्कमिते) उत्क्रान्ते उत्क्रमकारणैरुत्क्रान्ते स्वायुषि (भवंतिए) भवान्तिके =मरणे वा समुपस्थिते सति (एगस्स) एकस्यैव जीवस्य (गई य) गतिश्च (आगई य) आगतिश्चागमनं च (विउमंता) विद्वान् विवेकी=यथावस्थितसंसारस्वभावस्य वेत्ता (सरणं) शरणं मातापितृधनादीनामीषदपि (न मन्नई) न मन्यते कुतः सर्वात्मना धनादिभ्यस्त्राणमिति ॥१७॥

टीका–

'वा' अथवा 'अब्भागमितंमि दुहे' अभ्यागते दुःखे पूर्वसंचितासातवेदनीयोदयेन समागते दुःखे, एक एव जीवस्तद् दुःखमनुभवति । नहि तत्र मातापितृपुत्रकलत्रादयः किंचिदपि कर्तुं पारयन्ति, न ज्ञातिवर्गेण न वा धनादिना किञ्चित् क्रियते । तदुक्तम्––

–अन्वयार्थ–

दुःख के आ पडने पर अर्थात् पूर्वार्जित असातावेदनीय का उदय होने पर अथवा उपक्रम के कारणों द्वारा आयु का नाश होने पर जब मरण उपस्थित होता है तब यह जीव अकेला ही गमन और आगमन करता है । अतएव संसार के यथार्थ स्वरूप का ज्ञाता पुरुष माता पिता आदि परिवार को तथा धन सम्पत्ति आदि को अपने लिए शरण नहीं मानता ॥१७॥

टीकार्थ

पूर्वोपार्जित असातावेदनीय कर्म के उदय से दुःख आने पर जीव अकेला ही उसे भोगता है । माता, पिता, पुत्र, पत्नी आदि उसे बचाने के लिए कुछ भी नहीं कर सकते । इसी प्रकार न ज्ञातिजन उसकी रक्षा कर पाते हैं और न धनादि ही । कहा भी है "सयणस्स वि मज्झगओ' इत्यादि

–સૂત્રાર્થ–

જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે એટલે કે પૂર્વોપાર્જિત અસાતાવેદનીયનો જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે, અથવા ઉપક્રમના કારણો દ્વારા આયુનો ક્ષય થવાથી જ્યારે મરણ ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે આ જીવ એકલો જ ગમન અને આગમન કરે છે તેથી સંસારના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ માતાપિતા આદિ પરિવારને તથા ધન સંપત્તિ આદિને પોતાનુ ત્રાણ કરનારા (શરણદાતા) માનતો નથી. ॥ ૧૭ ॥

–ટીકાર્થ–

પૂર્વોપાર્જિત અસાતાવેદનીય કર્મનો જ્યારે ઉદય થાય છે, ત્યારે જે દુઃખ આવી પડે છે, તે એકલા જીવે જ ભોગવવુ પડે છે. તે દુઃખમાંથી તેને બચાવવાને માતાપિતા આદિ કોઇ પણ સમર્થ નથી. એજ પ્રમાણે જ્ઞાતિજનો પણ તેની રક્ષા કરી શકતા નથી

"सयणस्स वि मज्झगओ रोगाभिहतो किलिस्सइ इहेगो।
सयणो वि य से रोगं, न विरिंचइ नेव नासेइ ॥१॥

'अहवा' 'अथवा 'उक्कमिते' उत्क्रान्ते= उत्क्रमहेतुभिरायुषो विनाशे सति 'भवंतिए' भवान्तिके अथवा मरणे प्राप्ते सति 'एगस्स गई य आगई' एकस्यैव जीवस्य गत्यागती भवतः, अतः 'विउमंता' विद्वान् पुरुषः 'सरणं न मन्नई' विद्वान् पुरुषो मातापितृ-ज्ञातृ-पुत्र-कलत्र-धनादिकं शरणं न मन्यते, ईषदपि शरणं न मन्यते, किं पुनः सर्वरूपेण त्राणं तेभ्यो धनादिभ्यः स्वस्य रक्षणं मन्यते तदुक्तम्

"एकस्य जन्ममरणे, गतयश्च शुभाऽशुभा भवावर्त्ते ।
तस्मादाकालिकहितमेकेनैवात्मनः कार्यम् ॥१॥ इति ।

---

'जब जीव रोग से पीडित होता है तो स्वजनों के मध्य में स्थित होने पर भी अकेला ही दुःख का अनुभव करता है। स्वजन उसके दुःख को न बाँट सकते हैं और न नष्ट कर सकते हैं ।

अथवा जब आयु के उपक्रम के कारणभूत शस्त्र आदि के द्वारा आयु का विनाश होता है और मरण की प्राप्ति होती है तो यह जीव अकेला ही जाता आता है अन्य कोई भी उसका साथ नहीं देता। अतएव ज्ञानवान् पुरुष माता, पिता, ज्ञाति, पुत्र कलत्र, धन आदि को अपने लिए लेश मात्र भी शरण नहीं समझता, पूर्णरूप से शरण समझने की तो बात ही दूर रही । कहा भी है -"एकस्य जन्ममरणे" इत्यादि ।

'यह जीव अकेला ही जन्मता है, अकेला ही मरता है और इस भव-प्रवाह में अकेला ही शुभ या अशुभ गतियों में जाता है। अतएव इसे एकाकी

---

અને ધનાદિ પણ તેની રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી કહ્યુ પણ છે કે-- "सयणस्स वि मज्झगओ" ઇત્યાદિ "જીવ જ્યારે રોગગ્રસ્ત થાય છે, ત્યારે સ્વજનોની વચ્ચે રહેવા છતા પણ એકલો જ દુ ખનુ વેદન કરે છે સ્વજનો તેના તે દુ ખમા ભાગ પણ પડાવી શકતા નથી અને તેના દુ ખને નષ્ટ પણ કરી શકતા નથી."

અથવા આયુના ઉપક્રમના કારણભૂત શસ્ત્ર આદિ દ્વારા જ્યારે આયુનો વિનાશ થાય છે મરણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે આ જીવને એકલા જ જવુ પડે છે, ત્યારે અન્ય કોઇ પણ વ્યક્તિનો સાથ તેને મળતો નથી તેથી જ્ઞાની પુરુષ માતા, પિતા, પુત્ર, કલત્ર, જ્ઞાતિજનો, ધન આદિને પોતાને માટે સહેજ પણ શરણભૂત માનતો નથી જો સહેજ પણ શરણભૂત માનતો નથી, તો સ પૂર્ણ શરણભૂત માનવાની તો વાત જ સંભવતી નથી ?-કહ્યુ પણ છે કે 'एकस्य जन्ममरणे' ઇત્યાદિ-

'આ જીવ એકલો જ જન્મે છે, એકલો જ મરે છે અને આ ભવપ્રવાહમાં એકલો-

"एक्को करेइ कम्मं, फलमवि तस्सिक्कओ समणुहवई ।
एक्को जायइ मरइ य, परलोगं एक्कओ जाई" ॥२॥ इति ।

अन्यत्रापि उक्तम्—

धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे, दारा गृहे वन्धुजनाः श्मशाने ।
देहश्चितायां परलोकमार्गे, कर्मानुगो गच्छति जीव एकः ॥१॥गा१७।

मूलम्—

१ ३ ४ ५ २
**सव्वे सयकम्मकप्पिया अवियत्तेण दुहेण पाणिणो ।**
१० ८ ९ ६ ७
**हिंडंति भयाउला सढा जाइ–जरा–मरणेहिऽभिद्दुता ॥१८॥**

होकर ही शाश्वतिक श्रेयस् के लिये प्रयत्न करना चाहिये । कहा भी है –"एक्को करेइ कम्मं" इत्यादि ।

जीव अकेला ही कर्म उपार्जन करता है, अकेला ही उसके फल का अनुभव करता है, अकेला ही जन्मता है अकेला ही मरता है और अकेला ही परलोक में जाता हैं ।

अन्यत्र भी कहा है–,'धनानि भूमौ पशवश्चगोष्ठे' इत्यादि ।

'धन जमीन में दवा (गढा) रह जाता है, गाय भैंस आदि पशु वाडे में वन्द रह जाते हैं, पत्नी घर के द्वार तक जाती है, वन्धु वान्धव श्मशान तक साथ देते हैं और देह चिता तक ही साथ रहती है जब जीव परलोक के पथ पर प्रयाण करता है तो इनमें से कोई भी उसका साथ नहीं देता । अपने उपार्जित कर्म के अनुसार अकेला जीव को ही जाना पडता है ॥१७॥

જ શુભ અથવા અશુભ ગતિઓમા જાય છે તેથી તેણે એકાકી થઈ ને જ (મમત્વ ભાવ અને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને જ) શાશ્વત કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

કહ્યુ પણ છે કે —'एक्को करेइ कम्म' ઇત્યાદિ– 'જીવ એકલો જ કર્મનુ ઉપાર્જન કરે છે, એકલો જ કર્મના ફળનુ વેદન કરે છે, એકલો જ જન્મે છે, એકલો જ મરે છે અને એકલો જ પરલોકમા ગમન કરે છે.'

અન્યત્ર પણ એવુ કહ્યુ છે કે 'धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे' ઇત્યાદિ 'ધન જમીનમા દાટેલુ જ રહી જાય છે, ગાય ભેસ આદિ પશુઓ વાડામા જ રહી જાય છે, પત્ની ઘરના બારણા સુધી જ આવે છે, બધુબાધવ સ્મશાન સુધી જ સાથ દે છે, અને દેહ ચિતા સુધી જ સાથે રહે છે, જીવ જ્યારે પરલોકને માર્ગે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે ઉપર્યુક્ત વસ્તુમાથી કોઈપણ વસ્તુ જીવને સાથ દેતી નથી પોતે ઉપાર્જિત કરેલા કર્મ અનુસાર જીવને એકલાને જ પરલોકમા ગમન કરવુ પડે છે' ॥ ગાથા ૧૭ ॥

छाया

सर्वे स्वकर्मकल्पिता अव्यक्तेन दुःखेन प्राणिनः ।
हिण्डन्ति भयाकुलाः शठा जातिजरामरणैरभिद्रुताः॥१८॥

अन्वयार्थ--

(सव्वे पाणिणो) सर्वे त्रसस्थावराः प्राणिनो जीवाः, (सयकम्मकप्पिया) स्वकर्मकल्पिताः, स्वकृतेन ज्ञानावरणीयादिना कर्मणा कल्पिताः सूक्ष्मवादरपर्याप्तकापर्याप्तकैकेन्द्रियभेदेन व्यवस्थिताः (अवियत्तेण दुहेण) अव्यक्तेन दुःखेन अपरिस्फुटेन शूलाद्यलक्षितस्वभावेन व्यक्तेन च दुःखेनासातावेदनीयस्वभावेन (जाइजरामरणेहि) जातिजरामरणैः जाति-जन्म जरा--वर्द्धक्यं मरणं--शरीरत्यागः, एभिः(अभिद्दुता) अभिद्रुताः=पीडिताःसन्तः(भयाउला)भयाकुलाः (सढा) शठाः=शठकर्मकारित्वात् (हिंडंति) हिण्डन्ति=परिभ्रमंति तत्तद्योनौ घटीयंत्रन्यायेनेति ॥१८॥

---

शब्दार्थ--'सव्वे पाणिणो--सर्वे प्राणिनः' सब त्रस स्थावर प्राणी 'सयकम्मकप्पिया--स्वकर्मकल्पिताः' अपने अपने कर्मों से नाना अवस्थाओं से युक्त हैं 'अवियत्तेण दुहेण--अव्यक्तेन दुःखेन' और सब अव्यक्त--अलक्षित--दुःख से दुःखी है 'जाइजरामरणेहिं--जातिजरामरणैः' जन्म-जरा-वार्द्धकय और मरण से 'अभिदूदुता--अभिद्रुताः' पीडित 'भयाउला--भयाकुलाः' और भय से आकुल 'सढा--शठाः' शठजीव 'हिंडंति--हिण्डन्ति' वार वार संसार चक्र में भ्रमण करते हैं॥१८॥

अन्वयार्थ

त्रस और स्थावर सभी प्राणी अपने द्वारा उपार्जित ज्ञानावरणीय आदि कर्मों से सूक्ष्म वादर, पर्याप्त अपर्याप्त एकेन्द्रिय आदि के भेद में रहे हुये अव्यक्त तथा व्यक्त दुःख से एवं जन्म जरा मरण के द्वारा पीडित होकर शठतापूर्ण कर्म करने के कारण घटीयंत्र की तरह भ्रमण करते हैं ॥१८

---

શબ્દાર્થ— 'सव्वे पाणिणो-सर्वे प्राणिन' બધા ત્રસ સ્થાવર પ્રાણી 'सयकम्मकप्पिया-स्वकर्मकल्पिता' પોતપોતાના કર્મોથી અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓથી યુક્ત છે. 'अवियत्तेण दुहेण-अव्यक्तेन दु खेन' અને બધા જ અવ્યક્ત--અલક્ષિત દુઃખથી દુ ખી છે 'जाइजरामरणेहि-जातिजरामरणै' જન્મ જરા વાર્દ્ધક્ય અને મરણથી 'अभिद्दुत्ता-अभिद्रुता.' પીડિત 'भयाउला-भयाकुला' અને ભયથી આકુળ'सढा-शठा' શઠજીવ 'हि ड ति-हिण्डन्ति' વારવાર સ સારચક્રમા ભ્રમણ કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ

ત્રસ, સ્થાવર આદિ સમસ્ત જીવો પોતપોતાના દ્વારા ઉપાર્જિત જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને કારણે સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય આદિ ભેદો રૂપે રહેલા છે તેઓ અવ્યકત તથા વ્યક્ત દુ ખથી અને જન્મ, જરા અને મરણના દુ ખથી યુક્ત છે. શઠતા પૂર્વક કર્મ કરવાને કારણે તેઓ રહેટની જેમ સ સારમા ભ્રમણ કરતા રહે છે. ॥૧૮॥

अन्वयार्थ-

(इणमेव) इममेव=इमं द्रव्यक्षेत्रकालभावलक्षणं (खणं) क्षणम् अवसरं, तथा (बोहिं) बोधिं सम्यक्त्वं च (णो सुलभं) नो सुलभाम् (आहियं) आख्याताम् सर्वज्ञैः, कथिताम् (विजाणिया) विज्ञाय(सहिए)सहितः=हितेन ज्ञानदर्शनचारित्रेण युक्तः सन् (एवं) एवमनेन प्रकारेण (अहिपासए) अधिपश्येत्-विचारयेदित्यर्थः (जिणे) जिनः ऋषभदेवः (आह) कथितवान् (सेसगा) शेषकाः-अन्येपि (इणमेव) इदमेव आहुरिति ॥१९॥

टीका-

'इणमेव, इममेव 'खणं' क्षणम् अवसरम् द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव स्वरूपमनुकूलं कर्मनिर्जराकारकमवसरं विज्ञाय अवसरोचितं कर्त्तव्यम्, तथाहि-द्रव्ये

---

शब्दार्थ--'इणमेव-इममेव' यही 'खणं-क्षणम्' अवसर है ऐसा तथा 'बोहि-बोधिम्' सम्यक्त्व भी 'णो सुलहं-नो सुलभाम्' सुलभ नहीं है, ऐसा 'आहियं-आख्याताम्' सर्वज्ञों ने कहा है ऐसा 'विजाणिया-विज्ञाय' जानकर 'सहिए-सहितः' ज्ञान दर्शन और चारित्र से युक्त होकर 'एवं--एवम्' इस प्रकार 'अहिपासए--अधिपश्येत्' विचार करे, 'जिणे--जिनः' श्री ऋषभ जिनेश्वरने 'आह--आह' कहा है 'सेसगा-शेषकाः' और शेष तीर्थंकरोंने भी 'इणमेव--इदमेव' यही कथन किया है ॥१९॥

अन्वयार्थ

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावरूप यह अवसर, तथा सर्वज्ञों द्वारा सम्यक्त्व सुलभ नहीं है इसे जानकर ज्ञानदर्शन और चारित्र तप से सम्पन्न होकर इस प्रकार विचार करे। यह ऋषभ देव ने कहा है और अन्य तीर्थंकरों ने भी कहा है ॥१९॥

---

શબ્દાર્થ—'इणमेव-इममेव' આજ 'खण-क्षणम्' અવસર છે તથા 'वोहिं-बोधिम्' સમ્યક્ત્વ પણ 'णो सुलह-नो सुलभाम्' સુલભ નથી, એવુ 'अहिय-आख्यातम्' સર્વજ્ઞોએ કહેલ છે એવુ विजाणिया-विज्ञाय જાણીને 'सहिए-सहित' જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રથી યુક્ત થઈને 'एव-एवम्' આ પ્રકારે 'अहिपासए-अधिपश्येत्' વિચાર કરે **'जिणे-जिन'** શ્રી ઋષભ જિનેશ્વરે 'आह-आह' કહેલ છે 'सेसगा-शेषका' અને શેષ તીર્થંકરોએ પણ 'इणमेव-इदमेव' આ જ કથન કર્યું છે ॥ ૧૯ ॥

-સૂત્રાર્થ

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ રૂપ આ અવસર તથા સર્વજ્ઞો દ્વારા કથિત સમ્યક્ત્વ સુલભ નથી, એવુ જાણીને જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રથી સંપન્ન બનો, ભગવાન ઋષભદેવે પણ આ પ્રમાણે કહ્યુ છે અને અન્ય તીર્થંકરોએ પણ આ પ્રમાણે ફરમાવ્યુ છે ॥૧૯॥

जंगमत्व-पंचेन्द्रियत्व-सुकुलोत्पत्तिमानुष्यलक्षणम् क्षेत्रमप्यार्यदेशार्धविंशतिजनपद-स्वरूपम्, कालोऽवसर्पिणीचतुर्थारकादिः धर्मप्रतिपत्तियोग्यलक्षणः, भावश्च धर्म-श्रवणतच्छ्रद्धानचारित्रावरणकर्मक्षयोपशमाहितविरतिप्रतिपत्त्युत्साहलक्षणस्तदेवंविधं क्षणम् अवसरम्। 'बोहिं णो सुलभं' बोधिं नो सुलभां सम्यक्त्वं न सुल-भम्। चिन्तामणिवद् अप्राप्याम् 'आहियं' आख्याताम् जिनैः प्रतिपादितां-'वियाणिया' विज्ञाय जिनैः सम्यग्दर्शनलक्षणा बोधिः न सुलभा' इत्यवगम्य तत्प्राप्तौ यत्नातिशयः करणीयः। अकृतकर्मणां दुर्लभा बोधिर्भवतीति भावः।

प्राप्तबोधमुपेक्ष्यान्यस्य बोधस्य चिन्तां कुर्वन् मूल्यशतेनापि न लब्धुं शक्यते तदुक्तम्-"लद्धेल्लियं च बोहिं अकरेंतो अणागये च पत्थेंतो।
अन्नं दाइं बोहिं लब्भिसि कयरेण मोल्लेणं ॥१॥

## टीकार्थ

यह द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव अवसर कर्मोंकी निर्जरा के लिये अनुकूल है। इस अवसर की महत्ता को समझ कर उचित कर्त्तव्य करना चाहिये। त्रसपन, पंचेन्द्रियत्व और मनुष्यत्व आदि द्रव्य, साढे पच्चीस आर्य-देश रूप क्षेत्र, अवसर्पिणी काल का चौथा आरा आदि काल धर्म को अंगीकार करनेरूप भाव, और धर्म का श्रवण, धर्म पर श्रद्धान, चारित्रावरण कर्म (चारित्रमोहनीय) के क्षय या उपशम से प्राप्त होने वाली विरति (संयम) और धर्म में पराक्रमरूप उत्साह, यह सब अनु-कूल अवसर है। इस अवसर की तथा चिन्तामणि के समान सम्यग्दर्शन की प्राप्ति सरलता से नहीं होती। ऐसा तीर्थंकर भगवान ने फर्माया है। इसे समझ कर आत्महित के लिए प्रयत्न करना चाहिए। पुण्य कर्म नहीं करने

## ટીકાર્થ

કર્મોની નિર્જરાને માટે આ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવરૂપ અનુકૂળ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. આ અવસરની મહત્તા સમજીને ઉચિત કર્તવ્ય કરવા જોઈએ ત્રસ પર્યાય, પચેન્દ્રિયત્વ અને મનુષ્યત્વ આદિ દ્રવ્યરૂપ અવસર મળ્યો છે આ સાડી પચીસ આર્યદેશ રૂપ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરા આદિ કાળની પ્રાપ્તિ થઇ છે અને ધર્મ અંગીકાર કરવા રૂપ ભાવ ધર્મનુ શ્રવણ ધર્મ પર શ્રદ્ધા, ચારિત્રાવરણ કર્મ (ચારિત્ર મોહનીય) ના ક્ષય અને ઉપશમ વડે પ્રાપ્ત થનારી વિરતિ (સંયમ) અને ધર્મમા પરાક્રમ રૂપ ઉત્સાહ, આ સઘળા અનુકૂળ અવસરો પ્રાપ્ત થયા છે આ અવસરની તથા ચિન્તામણિ સમાન સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ સરલતાથી થતી નથી એવુ તીર્થંકર ભગવાને ફરમાવ્યું છે આ વાતને સમજીને આત્મહિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પુણ્યકર્મ નહી કર-નારને બોધિની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. કહ્યુ પણ છે કે લદ્ધેલ્લિય ચ બોહિ ઇત્યાદિ

छाया-

लब्धां च बोधिमकुर्वन् अनागतां च प्रार्थयमानः ।
अन्यं दत्त्वा बोधिं लप्स्यसे कतरेण मूल्येनेति ॥१॥

एवं जिनोक्तां बोधिं दुर्लभां विज्ञाय, सर्वदा ज्ञानप्रापकद्रव्यक्षेत्रादि न मिलति बोधिरपि न सुलभेति विचार्य, 'सहिए' सहितः-हितेन सम्यग्ज्ञानादिना संपन्नः 'अहिपासए' अधिपश्येत् विचारयेत् । 'जिणो' जिनः आदिनाथजिनः 'आह' आह कथितवान् अन्यैरपि तीर्थकरैरिदमेव वस्तु उपदिष्टम् , तत्राह 'सेसका' शेषकाः अन्यतीर्थकरा अपि 'इणमेव' इदमेव आदिनाथेन यत् प्रतिपादितं तदेव कथितवन्तः ॥१९॥

वालों को पुनः बोधि की प्राप्ति होना कठिन है । कहा भी है -"लद्धेल्लियं च बोहिं" इत्यादि

'जो पुरुष प्राप्त बोधि का सदुपयोग नहीं करता अर्थात् उसके अनुसार अनुष्ठान नहीं करता और भविष्यत्कालीन बोधि की अभिलाषा रखता है, अर्थात् यह चाहता है कि भविष्य में मुझे पुनः बोधि प्राप्त हो, वह दूसरों को बोधि देकर क्या मूल्य चुका कर पुनः बोधि प्राप्त करेगा? तात्पर्य यह है कि वर्त्तमान में प्राप्त बोधि के अनुसार कार्य करना ही भविष्य में प्राप्त होने वाली बोधि का मूल्य चुकाना है । जो ऐसा नहीं करता उसे भविष्य में पुनः बोधि प्राप्त नहीं होती ।

अतएव बोधि प्राप्त कराने वाले द्रव्य क्षेत्र आदि का तथा बोधि का फिर मिलना सरल नहीं है, ऐसा विचार करके, सम्यग्ज्ञानादि से युक्त होकर ऐसा सोचे कि आदिनाथ भगवान ने ऐसा कहा है और अन्य तीर्थंकरों का

'જે પુરૂષ પ્રાપ્તથયેલ બોધિનો સદુપયોગ કરતો નથી એટલે કે તેના અનુસાર અનુષ્ઠાન કરતો નથી અને ભવિષ્યકાલીન બોધિની અભિલાષા રાખે છે, એટલે કે ભવિષ્યમા મને ફરીથી બોધિની પ્રાપ્તિ થાય એવી અભિલાષા સેવે છે, તે અન્યને બોધિ દઇને કયુ મૂલ્ય ચુકવીને પુનઃ બોધિની પ્રાપ્તિ કરશે? આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાનમાં બોધિનો સદુપયોગ કરવો એજ ભવિષ્યમા પ્રાપ્ત થનારી બોધિનું મૂલ્ય ચુકવવા સમાન છે જે પુરુષ એવું કરતો નથી તેને પુન બોધિ પ્રાપ્ત થતી નથી

તેથી જ એવું કહ્યુ છે કે બોધિ પ્રાપ્ત કરાવનારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર આદિનો તથા બોધિની પ્રાપ્તિનો અવસર ફરી પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. એવો વિચાર કરીને, સમ્યગ્જ્ઞાન આદિથી યુકત થઇને એવુ વિચારવુ જોઈએ કે આદિનાથ ભગવાને એવું જ કહ્યુ

पुनः सूत्रकार अमुमेवार्थमाह -- 'अभविंसु' इत्यादि ।

मूलम्

३ २ १ ४ ५ ७

अभविंसु पुरा वि भिक्खवो आएसा वि भवंति सुव्वया।

८ ९ १० ६ ११ १२

एयाइं गुणाइं आहु ते कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥२०॥

छाया

अभवन् पुरापि भिक्षवः आगामिनश्च भविष्यन्ति सुव्रताः।

एतान् गुणानाहुस्ते काश्यपस्य धर्मोऽनुचारिणः ॥२०॥

अन्वयार्थः

(भिक्खवो) हे भिक्षवः (पुरा वि) पूर्वकालेपि (अभविंसु) अभूवन् ये सर्वज्ञास्तीर्थकराः, तथा (आएसा वि) आगामिनश्च (भवंति) भविष्यन्ति (ते) ते सर्वे

---

भी यही उपदेश है । अर्थात् जो आदिनाथ भगवान ने प्रतिपादन किया है, वही शेष तीर्थंकरों ने भी कहा है ॥१९॥

सूत्रकार पुनः यही कहते हैं "अभविंसु" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'भिक्खवो--भिक्षवः' हे साधुओ ! 'पुरा वि--पुरापि' पूर्व कालमें भी 'अभविंसु--अभूवन' जो सर्वज्ञ हो चुकेहैं और 'आएसा वि--आगामिनश्च' भविष्यकाल में 'भवंति--भविष्यन्ति' जो होने वाले हैं 'ते--ते' वे 'सुव्वया--सुव्रताः' सुव्रत पुरुषो ने 'एयाइं--एतान्' इन्हीं 'गुणाइं--गुणान्' गुणों को 'आहु--आहुः' मोक्षका साधक कहा है, तथा 'कासवस्स--काश्यपस्य' भगवान् ऋषभदेव अथवा भगवान् महावीर स्वामी के 'अणुधम्मचारिणो--अनुधर्मचारिणः' अनुयायीयोंने भी यही कहा है ॥२०॥

---

છે અને અન્ય તીર્થંકરોએ પણ એવો જ ઉપદેશ આપ્યો છે એટલે કે આદિનાથ ભગવાને જે પ્રતિપાદન કર્યું છે એજ બાકીના તીર્થંકરોએ પણ કહ્યું છે ॥ ગાથા ૧૯ ॥

સૂત્રકાર ફરી એજ વાત કહે છે- 'अभिविंसु' ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ—'भिक्खवो-भिक्षव' હે સાધુઓ 'पुरा वि-पुरावि' પૂર્વકાળમા પણ 'अभविंसु-अभूवन्' જે સર્વજ્ઞ થઈ ચુકેલ છે અને 'आएसा वि-आगामिनश्च' ભવિષ્યકાળમા 'भवंति-भविष्यन्ति' જે થવાવાળા છે 'ते-ते' તે 'सुव्वया--सुव्रता' સુવ્રત પુરૂષોએ 'एयाइ--एतान्' આ જ 'गुणाइ--गुणान्' ગુણોને 'आहु--आहु' મોક્ષના સાધક કહેલ છે તથા 'कासवस्स--काश्यपस्य' ભગવાન્ ઋષભદેવજી અથવા ભગવાન્ મહાવીર સ્વામીના 'अणुधम्मचारिणो-अनुधर्मचारिण' અનુયાયીઓએ પણ આ પ્રમાણે જ કહેલ છે. ॥ ૨૦ ॥

(सुव्वया) सुव्रताः शोभनव्रताः, (एयाइं) एतान् अनंतरकथितान् (गुणाइं) गुणान् (आहु) आहुः कथितवन्तः, तथा (कासवस्स) काश्यपस्य ऋषभदेवस्य महावीरस्य वा (अणुधम्मचारिणो) अनुधर्मचारिणः सर्वेऽपि अनुचीर्णधर्मचारिणः एतानेव गुणान् सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकान् मोक्षमार्गमाहुरिति ॥२०॥

टीका—

'भिक्खवो' हे भिक्षवः! 'पुरा वि' पुरापि—पूर्वकालेऽपि ये तीर्थंकरा जाताः तथा 'आएसा वि' अग्रेऽपि ये भविष्यत्कालेपि 'भवंति' भविष्यन्ति, 'ते सुव्वया ते सुव्रताः, सम्यग्व्रतधारिणोऽभूवन् भविष्यन्ति वर्तमानेपि सन्ति महाविदेहापेक्षया ते सर्वेऽपि 'एयाइं गुणाइं आहु' एतान् गुणानाहुः—एतानेव गुणान् मोक्षकारणतया कथयन्ति। तथा 'कासवस्स अणुधम्मचारिणो' काश्यपस्यानुधर्मचारिणः—ऋषभस्वा-

अन्वयार्थः—

हे भिक्षुओ! पूर्वकाल में भी जो सर्वज्ञ तीर्थंकर हुए हैं तथा आगे जो होंगे उन सभी शोभन व्रत वालों ने इन पुर्वोक्त गुणों का कथन किया है और जो काश्यप अर्थात् भगवान् ऋषदेव या महावीर के अनुधर्मचारी—अनुगामी हैं, उन सब ने भी सम्यग्ज्ञान दर्शन चारित्र और तप को मोक्षमार्ग कहा है ॥२०॥

—टीकार्थ—

हे भिक्षुओ! अतीतकाल में भी जो तीर्थंकर हुए हैं, तथा भविष्यकाल में जो तीर्थंकर होंगे, वे समीचीन व्रतों के धारक थे, होंगे और महाविदेह क्षेत्र की अपेक्षा वर्त्तमान काल में हैं। उन सभी ने इन्हीं गुणों को मोक्ष का

—સૂત્રાર્થ—

હે ભિક્ષુઓ! પૂર્વકાળમા જે સર્વજ્ઞો થઈ ગયા છે, અને ભવિષ્યમા જે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરો થવાના છે, તેઓ સમીચીન વ્રતોના ધારક હતા અને હશે. તેમણે પૂર્વોક્ત ગુણોનુ જ પ્રતિપાદન કર્યું છે અને કરશે, અને જેઓ કાશ્યપ (કાશ્યપ ગોત્રીય મહાવીર) અને ઋષભદેવના અનુગામીઓ છે તેમણે પણ સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તપને મોક્ષમાર્ગ રૂપ કહેલ છે ॥૨૦॥

—ટીકાર્થ—

હે ભિક્ષુઓ! ભૂતકાળમા જે તીર્થંકરો થઈ ગયા છે, તેઓ યોગ્ય વ્રતોના ધારક હતા. ભવિષ્યમા જે તીર્થંકરો થશે તેઓ પણ યોગ્ય વ્રતોના ધારક હશે અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમા વર્તમાનકાળે જે તીર્થંકરો વિદ્યમાન છે તેઓ પણ યોગ્ય વ્રતોના ધારક છે તે સઘળા તીર્થંકરોએ પૂર્વોક્ત ગુણોને જ મોક્ષના સાધક કહ્યા છે અને કહેશે ઋષભદેવ ભગવાન અને મહાવીર પ્રભુના અનુયાયીઓ પણ એવુ જ પ્રતિપાદન કરે છે

मिनो महावीरस्वामिनो वा ये अनुयायिनः, तेऽपि इत्थमेव प्रतिपादयिष्यन्ति, प्रतिपादितवन्तश्च प्रतिपादयंति च ज्ञानदर्शनचारित्रतपांसि मोक्षमार्गत्वमिति॥२०॥

पूर्वोक्तगुणानां नामधेयं वदति सूत्रकारः-'तिविहेण वि' इत्यादि ।

मूलम्-

तिविहेण वि पाण मा हणे आयहिए अणियाणसंवुडे ।
एवं सिद्धा अणंतसो संपइ जे य अणागयावरे॥२१॥

छाया-

त्रिविधेनापि प्राणान् मा हन्यादात्महितोऽनिदानसंवृतः
एवं सिद्धा अनन्तशः संप्रति ये चानागता अपरे ॥२१॥

---

धारण रहा है और करेंगे । जो ऋषभदेव या महावीर के अनुयायी हैं, वे भी ऐसा ही प्रतिपादन करेंगे या उन्होंने ऐसा ही प्रतिपादन किया है कि ज्ञान, दर्शन चारित्र और तप ही मोक्षमार्ग है ॥२०॥

सूत्रकार अब उन गुणों का नामोल्लेख करते हैं-"तिविहेण वि" इत्यादि ।

शब्दार्थ—'तिविहेण वि-त्रिविधेनापि' मन वचन और काय इन तीनों से 'पाण मा हणे-प्राणान मा हन्यात्' प्राणियों का वध नहीं करना चाहिये 'आयहिए-आत्महितः' अपने हितमें प्रवृत्त 'अणियाण संवुडे-अनिदानसंवृतः स्वर्ग आदिकी इच्छारहित तीनगुप्तियों से गुप्त रहना चाहिए । 'एवं-एवम्' इस प्रकार 'अणंतसो—अनंतशः' अनन्त जीव 'सिद्धा-सिद्धाः' सिद्ध हुवे हैं तथा 'संपइ-सम्प्रति' वर्तमान कालमें 'जे य अवरे अणागया-ये च अपरे अनागताः' और भविष्यकालमें भी दूसरे अनंत जीव सिद्धिको प्राप्त करेंगे ॥२१॥

---

ज्ञान, दर्शन, चारित्र अने तप रूप त्रिरत्नो ज मोक्षनी प्राप्ति करावनार होवाथी मोक्षमार्ग रूप छे ॥गाथा २०॥

सूत्रकार ते गुणोना नाम साथे निर्देश करे छे- "तिविहेण वि" इत्यादि

शब्दार्थ— तिविहेण वि-त्रिविधेनापि' मन, वचन अने काय आ त्रणेथी 'पाण मा हणे प्राणान मा हन्यात' प्राणीओना वध ना करवा जोइए 'आयहिए-आत्महित.' पोताना हितमां प्रवृत्त 'अणियाणसंवुडे-अनिदानसंवृत.' स्वर्ग वगेरेनी इच्छारहित थइ त्रण गुप्तिओथी गुप्त रहेवुं जोइए 'एवं एवम' आ प्रकारे 'अणंतसो-अनंतशः' अनन्त जीवो 'सिद्धा सिद्धा' सिद्ध थया छे तथा 'संपइ-संप्रति' वर्तमानकाळमां 'जे य अवरे अणागया-ये च अपरे अनागता' अने भविष्यकाळमां पण बीजा अनन्त जीव सिद्धिने प्राप्त करशे ॥२१॥

अन्वयार्थः—

(तिविहेण वि) त्रिविधेनापि मनोवाक्कायेन (पाण मा हणे) प्राणान् मा हन्यात् (आयहिए) आत्महितः (अणियाणसंवुडे) अनिदानसंवृतः—अनिदानः स्वर्गावाप्त्यादिलक्षणनिदानरहितः तथा इन्द्रियनोइन्द्रियमनोवाक्कायैर्वा संवृतः त्रिगुप्तिगुप्तोभवेदित्यर्थः, 'एवं' एवमनेन पूर्वोक्तानुष्ठानाचरणेन(अणंतसो) अनन्तशः (सिद्धा)सिद्धाः=सिद्धिं मोक्षं प्राप्ताः। तथा (संपइ)संप्रति—वर्तमानकाले(जे य अवरे अणागया) ये चापरे अनागताः, तेष्यनन्तशो जीवाः सिद्धिं यास्यन्तीति॥२१॥

टीका

'तिविहेण वि' त्रिविधेनापि—त्रिविधेन मनोवाक्कायेन कृतकारितानुमतिरूपेण वाऽपि 'पाण मा हणे' प्राणान्—दशविधप्राणभाजस्त्रसस्थावरान् मा हन मा हन्यात् कीदृशः सन्नित्याह 'आयहिए' आत्महितः-आत्महिते प्रवर्त्तमानः। यो हि आत्महित-

—अन्वयार्थ—

तीनों ही प्रकार से अर्थात् मन वचन और काय से प्राणियों की हिंसा नहीं करना चाहिए। तथा आत्मा के हित में तत्पर, स्वर्गप्राप्ति आदि की इच्छारूप निदान से रहित और इन्द्रिय एवं मन से तथा मन वचन काय से संवरयुक्त होकर अर्थात् तीनों गुप्तियों से गुप्त होकर अनन्त जीव सिद्धि को प्राप्त हुए हैं, हो रहे हैं और होंगे॥२१॥

—टीकार्थ—

तीन प्रकार से अर्थात् मन वचन काय से और कृतकारित अनुमोदना से दश प्रकार के प्राणों के धारक त्रस या स्थावर जीवों का हनन न करे। आत्महित में प्रवृत रहे। जो आत्मा के हित की इच्छा करता है, वह मन वचन

સૂત્રાર્થ—

ત્રણે પ્રકારે એટલે કે મન, વચન અને કાયાથી પ્રાણીઓની હિંસા કરવી જોઈએ નહી તથા આત્મહિતને માટે તત્પર રહેવુ જોઈએ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ આદિ રૂપ નિદાન (નિયાણા)થી રહિત થવું જોઈએ ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ રાખવા જોઈએ, મન, વચન અને કાયથી સંવરયુકત થવું જોઈએ એટલે કે મનોગુપ્ત વચનગુપ્ત અને કાયગુપ્ત થવું જોઈએ આ પ્રકારે સંયમ આરાધના કરીને અનંત જીવો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ચુકયા છે પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રાપ્ત કરશે ॥૨૧॥

—ટીકાર્થ—

ત્રણ પ્રકારે એટલે કે મનથી, વચનથી અને કાયાથી, તથા કૃત કારિત અને અનુમોદના દ્વારા દસ પ્રકારના પ્રાણોને ધારણ કરનારા ત્રસ અથવા સ્થાવર જીવોની હિંસા કરવી જોઈએ નહી આત્મહિતમા પ્રવૃત્ત રહેવુ જોઈએ જેઓ આત્માનુ હિત ચાહતા

मिच्छन्ति, न मनोवाक्कायैर्जीवहिंसां न कुर्यात्। एतावता अहिंसाव्रतोपदेशः कृतः, इदमुपलक्षणं शेषाणां महाव्रतानाम् अस्तेयादीनाम् एतानि अहिंसाव्रतरक्षणे वाटिकारूपाणि सन्ति पुनश्च 'अणियाणसंवुडे' अनिदानसंवृतः—निदान—मायाशल्य-निदानशल्यमिथ्यादर्शनशल्यरूपम्, तद्रहितोऽनिदानः, तथा इन्द्रियनोइन्द्रिय-मनोवाक्कायैः संवृतः त्रिगुप्तिगुप्तः, एवम्—यथोक्तप्रकारकानुष्ठानेन 'अणंतसो' अनन्तशः अनेके जीवाः भूतकाले 'सिद्धा' सिद्धिं संप्राप्ता तथा 'संपइ जे य अणागया' संप्रति वर्तमानकालिका महाविदेहे, ये चानागता अपरे, वर्तमानकाले ये तिष्ठन्ति, ये चाऽनागतकालेऽपि, ये जीवाः तेऽपि यथोदित-धर्मानुष्ठानात् सिद्धिं यास्यन्ति॥२१॥

सुधर्मा स्वामी जंबूस्वामिनं प्राह—'एवं से उदाहु' इत्यादि।

मूलम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
**एवं से उदाहु अणुत्तरनाणी अणुत्तरदंसी अणुत्तरणाणदंसणधरे**
८ ९ १० ११ १२
**अरहा नायपुत्ते भगवं वेसालिए वियाहिए ॥त्ति बेमि॥२२॥**

---

काय से जीवहिंसा न करे। इस कथन के द्वारा अहिंसा व्रत का उपदेश किया गया है। यह कथन अहिंसाव्रत की रक्षा के लिए बाड़के समान अस्तेय आदि अन्य समस्त व्रतों का उपलक्षण है। तथा निदान नामक शल्य से रहित हो, इन्द्रिय नो इन्द्रिय तथा मन वचन काय से संवर युक्त हो अर्थात् तीन गुप्तियों से गुप्त हो। इस प्रकार से आचरण करता हुआ पुरुष अवश्य सिद्धि प्राप्त करता है। ऐसा करके अनन्त जीवों ने सिद्धि प्राप्त की है। वर्तमान काल में महाविदेह क्षेत्र में जो आज विद्यमान है और भविष्यकाल में जो होंगे वे भी पूर्वोक्त धर्म का अनुष्ठान करके ही सिद्धि प्राप्त करेंगे ॥२१॥

छाया-

एवं स उदाहृतवाननुत्तरज्ञान्यनुत्तरदर्शी अनुत्तरज्ञानदर्शनधरः।
अर्हन् ज्ञातपुत्रो भगवान् वैशालिको व्याख्यातवानिति ब्रवीमि ॥२२॥

अन्वयार्थः-

(एवं) एवमनेन प्रकारेण (से) सः-ऋषभस्वामी (उदाहु) उदाहृतवान्=कथितवान् (अणुत्तरनाणी) अनुत्तरज्ञानी-केवलज्ञानवान् (अणुत्तरदंसी) अनुत्तरदर्शी-केवलदर्शी (अणुत्तरनाणदंसणधरे) अनुत्तरज्ञानदर्शनधरः-सकलकर्मक्षयकारकः (नायपुत्ते) ज्ञातपुत्रः (अरहा) अर्हन् (भगवं) भगवान-वर्द्धमानस्वामी ऋषभस्वामी वा (वेसालिए) वैशालिकः-विशालाजननीजातो महावीरः, (वियाहिए) व्याख्यातवान्। (त्तिबेमि) इत्यहं तुभ्यं ब्रवीमि कथयामीति॥२२॥

---

सुधर्मा स्वामी जम्बू स्वामी से कहते हैं -"एवं से उदाहु" इत्यादि।

शब्दार्थ—'एवं-एवम्' इस प्रकार 'से-सः' ऋषभ स्वामीने 'उदाहु-उदाहृतवान्' कहा था 'अणुत्तरनाणी-अनुत्तर ज्ञानी' उत्तम ज्ञान वाले 'अणुत्तरदंसी-अनुत्तरदर्शी' अनुत्तर दर्शन वाले 'अणुत्तरे नाणदंसणधरे-अनुत्तरज्ञानदर्शनधरः' उत्तम ज्ञान और दर्शन को धारणकरने वाले 'अरहा-अर्हन्' इन्द्रादि देवों के पूज्य 'नायपुत्ते-ज्ञातपुत्रः' ज्ञातपुत्र 'भगवं-भगवान्' ऐश्वर्यादि गुणवाले वर्धमान स्वामीने 'वेसालिए- वैशालिके' विशालानगरी में वियाहिए-व्याख्यातवान्' कहा था 'त्तिबेमि-इति ब्रवीमि' ऐसा मैं कहता हूं ॥२२॥

-अन्वयार्थ-

इस प्रकार उन ऋषभदेव ने कहा था। अनुत्तर ज्ञानी अनुत्तरदर्शी अनुत्तर ज्ञान दर्शन के धारक, समस्त कर्मों का क्षय करने वाले, अर्हत ज्ञातपुत्र भगवान वर्द्धमान स्वामी ने भी विशाला नगरी में ऐसा ही कहा था ॥२२॥

---

સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે "एव से उदाहु" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—'एवं-एवम्' આ પ્રકારે 'से-स' ઋષભ સ્વામીએ 'उदाहु-उदाहृतवान' કહ્યુ હતું. 'अणुत्तरनाणी-अनुत्तरज्ञानी' ઉત્તમ જ્ઞાનવાળા 'अणुत्तरदंसी-अनुत्तरदर्शी' અનુત્તર દર્શનવાળા 'अणुत्तरनाणदंसणधरे-अनुत्तरज्ञानदर्शनधर' ઉત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરવાવાળા 'अरहा-अर्हन' ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને પૂજ્ય 'नायपुत्ते-ज्ञातपुत्र' જ્ઞાતપુત્ર 'भगव-भगवान' ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણવાળા વર્ધમાન સ્વામીએ 'वेसालिए-वैशालिके' વિશાલા નગરીમા वियाहिए-व्यख्यातवान्' કહેલ હતુ 'त्ति बेमि-इति ब्रवीमि' એવુ જ હુ કહુ છુ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ

ઋષભદેવ ભગવાને પૂર્વોક્ત મુક્તિમાર્ગનુ પ્રતિપાદન કર્યું હતુ અને અનુત્તરજ્ઞાની અનુત્તરદર્શી અનુત્તર જ્ઞાનદર્શનના ધારક, સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરનારા જ્ઞાતપુત્ર વૈશાલિક અર્હંત ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીએ પણ એવુ જ પ્રતિપાદન કર્યું છે ॥૨૨॥

टीका–

(एवं) एवम्–पूर्वोक्तप्रकारेण 'से' सः–भगवान् ऋषभस्वामी वर्द्धमान-स्वामी वा 'उदाहु' उदाहृतवान्–कथितवान्, स कथंभूतः तत्राह–'अनुत्तरणाणी अनुत्तरज्ञानी–अनुत्तरं–नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात् तत् केवलज्ञानं तद्युक्तः 'अणुत्तरदंसी' अनुत्तरदर्शी–सामान्यज्ञानं दर्शनं तद्युक्तः 'अणुत्तरणाणदंसणधरे' अनुत्तरज्ञानदर्शनयोर्धारयिता–अनुत्तरे ते ज्ञानदर्शने तयोर्धरः इति अनुत्तरज्ञान-दर्शनधरः 'नायपुत्ते' ज्ञातपुत्रः 'अरहा' अर्हन्–इन्द्रादिदेवैः पूज्यः 'भगवं' भगवान् ऐश्वर्यादिगुणसंयुक्तः। 'वेसालिए' वैशालिकः–विशाला त्रिशला, ततो जातो वैशालिकः, विशालं कुलं वा यस्य, विशालं वचनं यस्य स वैशालिकः महावीरः 'वियाहिए' व्याख्यातवान् 'त्तिबेमि, इतिब्रवीमि--इत्यहं भवद्भ्यः कथयामि॥२२॥

इति श्रीविश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचक–पञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक वादिमानमर्दक–श्री शाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनाचार्य' पदभूषित कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलालव्रतिविरचितायां सूत्रकृताङ्गसूत्रस्य-समयार्थ-बोधिन्याख्यायां व्याख्यायां वैतालीयाख्यस्य द्वितीयाध्ययनस्य तृतीयोद्देशकः समाप्तः२–३

॥ समाप्तं द्वितीयाऽध्ययनम्॥

---

टीकार्थ–

पूर्वोक्त प्रकार से भगवान् ऋषभदेव या वर्द्धमान स्वामी ने कथन किया था। वह भगवान् किस प्रकार के थे, सो कहते हैं जिससे उत्तर अर्थात् बढ कर न हो उसे अनुत्तर कहते हैं। ऐसा अनुत्तर ज्ञान केवलज्ञान है। केवलज्ञान जिसे प्राप्त हो वह 'अनुत्तरज्ञानी' कहलाता है। सामन्य धर्मों का बोध दर्शन कहलाता है। जिनका दर्शन सर्वश्रेष्ठ हो वह 'अनुत्तरदर्शी है। सर्वश्रेष्ठ ज्ञान और दर्शन को धारण करने वाले 'अनुत्तरज्ञानदर्शनधर' कहे जाते हैं

---

ટીકાર્થ

ભગવાન ઋષભદેવ તથા અન્તિમ તીર્થંકર મહાવીરે પૂર્વોક્ત ઉપદેશ આપ્યો છે. તે ભગવાન કેવા હતા તે હવે પ્રકટ કરવામા આવે છે.

જેના કરતાં ઉત્તમ બીજી કોઇ પણ વસ્તુ ન હોય તેને અનુત્તર કહે છે એવું અનુત્તર જ્ઞાન કેવળજ્ઞાન ગણાય છે જેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે તેમને અનુત્તર જ્ઞાની' કહેવાય છે સામાન્ય ધર્મોના બોધનું નામ 'દર્શન' છે જેમણે સર્વોત્તમ દર્શનની પ્રાપ્તિ કરી હોય છે તેમને અનુત્તરદર્શી કહે છે સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનારને 'અનુત્તરજ્ઞાનદર્શનધર' કહેવામા આવે છે એવા અનુત્તર જ્ઞાનદર્શનધર જ્ઞાત-

ऐसे ज्ञातपुत्र अर्हन् अर्थात् इन्द्रादि देवों द्वारा पूज्य, भगवान् अर्थात् ऐश्वर्य आदि गुणों से युक्त, वैशालिक विशाला अर्थात् त्रिशला माता से उत्पन्न अथवा विशालकुल तथा वचन वाले महावीर ने ऐसा कहा है। सुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामी से कहते हैं–हे जम्बू जैसा मैंने भगवान के मुख से सुना है वैसा मैं तुम्हें कहता हूँ ॥२२॥

श्री जैनाचार्य–जैनधर्म दिवाकर पूज्यश्री घासीलालजी महाराजकृत 'सूत्रकृताङ्ग' सूत्र की समयार्थबोधिनी व्याख्या का वैतालीय नाम का दूसरे अध्ययन का तीसरा उद्देशक समाप्त ॥२–३॥

दूसरा अध्ययन संपूर्ण ॥२॥

---

પુત્ર, અર્હન્ત (એટલે કે ઇન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા પૂજનીય) ભગવાન (એટલે કે ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત) વૈશાલિક (વિશાલા એટલે ત્રિશલામાતાની કૂખે ઉત્પન્ન થયેલા અથવા વિશાળ કુળ અને વચનવાળા) મહાવીર સ્વામીએ એવું કહ્યું છે સુધર્મા સ્વામી જંબૂ-સ્વામીને એવુ કહે છે કે હે જંબૂ! મે મહાવીર પ્રભુની સમીપે જેવું સાભળ્યું છે એવું જ તમને કહુ છું ાગાથા ૨૨ા

શ્રી જૈનાચાર્ય–જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'સૂત્રકૃતાગ' સૂત્રની સમયાર્થબોધિની વ્યાખ્યાના વૈતાલીય નામના બીજા અધ્યયનનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૨–૩ ॥

॥ દ્વિતીય અધ્યયન સમાપ્ત ॥

